

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 176

Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ
ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ
(1834-1939)

Στή μητέρα μου,
στόν *Sandro* καί τόν *Domenico*

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ 1999

Α' ΕΚΔΟΣΗ, ΑΘΗΝΑ 1998 με τη χορηγία της **ΟΔΩΝ & ΟΔΟΣΤΡΩΜΑΤΩΝ Α.Ε.**
Β' ΕΚΔΟΣΗ, ΑΘΗΝΑ 2008

Κατά τόν Κανονισμό των Δημοσιευμάτων της 'Αρχαιολογικής Έται-
ρείας, οί συγγραφείς ευθύνονται για την όρθότητα των παραπομπών
καί την έγκυρότητα των εκδόσεων αρχαίων κειμένων πού αναδημο-
σιεύονται στις εκδόσεις της.

Άπαγορεύεται ή έν όλω ή έν μέρει ανατύπωση, αναδημοσίευση ή άνα-
παραγωγή τοῦ κειμένου ή των φωτογραφιών τοῦ βιβλίου χωρίς
έγγραφη άδεια από την ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ.

© Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ,
Πανεπιστημίου 22, Άθήνα 106 72, Fax (01) 3609 689

ISSN 1105-7785

ISBN 960-7036-78-6

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΠΟΝ

Φανῆς Μαλλούχου - Tufano

Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ
ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ
(1834-1939)

Τό ἔργο τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
καί τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας

With an English Summary

Β' ΕΚΔΟΣΗ
ΑΘΗΝΑ 2008

Κατά την έντονη δραστηριότητα και το γενικότερο ενδιαφέρον που έχει αναπτυχθεί, έμπρακτα και θεωρητικά, στην Ελλάδα τα τελευταία είκοσι χρόνια γύρω από την αποκατάσταση των μνημείων διαπιστώθηκε ή βιβλιογραφική έλλειψη μιας γενικής εξιστόρησης των προσπαθειών, που κατέβαλε το νεοελληνικό κράτος με τους αρμόδιους φορείς προστασίας, την κρατική Αρχαιολογική Υπηρεσία και την Έν Άθηναις Αρχαιολογική Έταιρεία, για τη διάσωση και την ανάδειξη των μνημείων της αρχαίας, πατρογονικής του κληρονομιάς μιας γενικής μελέτης που θα απαντούσε στα βασικά έρωτήματα «τί», «πού», «πότε», «πώς», «ποιός» της επιστημονικής έρευνας και θα προσπαθούσε νά κατανοήσει και το «γιατί» των πραγμάτων. Την έλλειψη αυτή αποσκοπεί νά καλύψει, στο μέτρο του δυνατού βέβαια, ή παρούσα μελέτη.

Η μελέτη διαρθρώνεται σέ κεφάλαια, που ακολουθούν τίς κύριες ιστορικές περιόδους του νεοελληνικού κράτους ως τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: όθωνική περίοδος (1833-1863), ή περίοδος από την πτώση του Όθωνα ως την Έπανάσταση του 1909 (1864-1909) και ή περίοδος ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους (1910-1939). Η ιστορία της αναστήλωσης των αρχαίων μνημείων στή νεώτερη Ελλάδα – αναστήλωση υπό την εύρεία, και όχι την κυριολεκτική, χρήση του όρου, που περιλαμβάνει τίς κάθε είδους επεμβάσεις στά μνημεία, από άπλές στερέωσης και συντήρησης ως γενικότερης αποκατάστασης – αρχίζει την όθωνική περίοδο μέ την άφιξη του Leo von Klenze και τίς εισηγήσεις του για την ανάδειξη των μνημείων της Ακρόπολης. Οί εισηγήσεις αυτές βρίσκουν άμεση έφαρμογή την περίοδο της έφορείας του Ludwig Ross (1834-1836) μέ την αναστήλωση του ναού της Άθηνās Νίκης. Άκολουθεί ή περίοδος της έφορείας του Κυριακού Πιττάκη (1836-1863), στή διάρκεια της οποίας ιδρύεται ή Έν Άθηναις Αρχαιολογική Έταιρεία (1837), γεγονός βαρύνουσας σημασίας για την αρχαιολογική προστασία στή χώρα μας και ειδικότερα για την ενεργό προστασία των μνημείων, αφού ή Έταιρεία θά αναδειχθεί στόν κύριο φορέα της σέ όλο τόν 19ο αί. Η εξιστόρηση των γεγονότων της όθωνικής περιόδου κλείνει μέ την παράθεση της κριτικής που άσκουν για τίς έργασίες που γίνονται οί πρώτοι «τουρίστες», που έπισκέπονται την Ακρόπολη αυτά τά χρόνια, αλλά και οί ξένοι αρχαιολόγοι και λόγιοι που έρευνούν τά μνημεία της, κριτική που περιέχει τά σπέρματα θεωρητικών ζητημάτων, που επανειλημμένως θά αναφανούν τά έπόμενα χρόνια και που άντανακλά τίς κυρίαρχες τότε τάσεις προσέγγισης των μνημείων.

Τά χρόνια που ακολουθούν την πτώση του Όθωνα ως την Έπανάσταση του 1909 άντιστοιχούν στίς περιόδους της έφορείας του Παναγιώτη Εύστρατιάδη (1864-1884) και της γραμματείας στήν Αρχαιολογική Έταιρεία του Στεφάνου Κουμανούδη (1859-1894), έποχή κατά την οποία ή Έταιρεία αναλαμβάνει τό κύριο βάρος της μέριμνας των αρχαίων μνημείων στήν Ελλάδα, καθώς και στήν περίοδο της διαχείρισης των αρχαιολογικών πραγμάτων της χώρας από τόν Παναγιώτη Καββαδία, γενικό έφορο Αρχαιοτήτων (1885-1909) και γραμματέα της Έταιρείας (1895-1909) ταυτόχρονα. Η τελευταία αυτή περίοδος άποτελεί και τή γονιμότερη όσον άφορά τή συντήρηση και αναστήλωση των μνημείων στή νεώτερη Ελλάδα, άπόρροια ευνόικων έξωτερικων συνθηκών αλλά και της ισχυρής βούλησης του Καββαδία για αξιοποίηση και προβολή του μνημειακού πλούτου της χώρας. Την περίοδο αυτή αρχίζει την αναστηλωτική του δραστηριότητα και ό Νικόλαος Μπαλάνος, ό όποιος θά αναδειχθεί σέ πρωταγωνιστική μορφή της μνημειακής αποκατάστασης στήν Ελλάδα ως τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η περίοδος από τόν Πρώτο ως τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σηματοδοτείται από την άποκλειστική άνάληψη, τό 1910, της διοικητικής ευθύνης της αρχαιολογικής μέριμνας στήν Ελλάδα από την κρατική Αρχαιολογική Υπηρεσία και από τή σύσταση, για πρώτη φορά στό νεοελληνικό κράτος, τεχνικών ύπηρεσιών αρμόδιων για τίς επεμβάσεις στά μνημεία: τό Αρχιτεκτονικόν Τμήμα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδέσεως (άπό τό 1926 Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων) μέ άρμοδιότητα, παράλληλα πρός τά άλλα τεχνικά ζητήματα του Υπουργείου, και για τή συντήρηση και αποκατάσταση των μνημείων της Ακρόπολης και των ύπωρειών της, τό «Γραφείον Άναστυλώσεως και Συντηρήσεως Αρχαίων Μνημείων», μέ άρμοδιότητα για όλα τά υπόλοιπα μνημεία της χώρας. Αυτά τά χρόνια (1911-1917, 1921-1939) έκτυλίσσεται και ή κύρια αυτόνομη δραστηριότητα του Μπαλάνου ως έπικεφαλής του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου. Παράλληλα προετοιμάζεται ό Άναστάσιος Όρλάνδος, που προΐσταται του «Γραφείου Άναστυλώσεως και Συντηρήσεως Αρχαίων Μνημείων» (1922-1939), για την κύρια, μεταπολεμική, δράση του.

Ἡ ἐξιστόρηση τῆς ἀναστήλωσης τῶν ἀρχαίων μνημείων στή νεώτερη Ἑλλάδα σταματᾷ τό 1939. Τότε, παραμονές τοῦ Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, λήγει ἡ πρώτη περίοδος τῆς μνημειακῆς ἀποκατάστασης στή χώρα μας μέ τήν ἰδρυση, μετά τήν ὀριστική ἀποχώρηση τοῦ Μπαλάνου ἀπό τό Ὑπουργεῖο, τῆς «Ὑπηρεσίας Ἀναστήλωσης Ἀρχαίων καί Ἱστορικῶν Μνημείων», ἐνός φορέα μέ ἐνιαῖο ἀντικείμενο, γιά πρώτη φορά, προστασίας, ὁ ὁποῖος ὁμως θά ἀναπτύξει τό κύριο ἔργο του, ὑπό τόν Ὁρλάνδο, μετά τόν πόλεμο, μέσα στίς νέες συνθήκες πού διαμορφώνονται στή σύγχρονη Ἑλλάδα.

Ἡ μελέτη ὁλοκληρώνεται μέ ἕνα κεφάλαιο, στίς ὁποῖο παρουσιάζονται μέ συνοπτικό τρόπο οἱ ἐργασίες πού πραγματοποιήθηκαν καί, κυρίως, οἱ ἀντιλήψεις πού κυριάρχησαν γύρω ἀπό τό ζήτημα τῆς ἀναστήλωσης τῶν ἀρχαίων μνημείων στόν εὐρύτερο εὐρωπαϊκό χώρο, ἀπό τό τέλος τοῦ 18ου αἰ. ὡς τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἡ μελέτη παρακολουθεῖ τίς πρῶτες ἐπεμβάσεις σέ ἀρχαῖα μνημεῖα πού πραγματοποιοῦνται διεθνῶς, τήν ὁγδοη δεκαετία τοῦ 18ου αἰ., στούς ναούς τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας, τό συστηματικό πρόγραμμα διάσωσης καί ἀνάδειξης τῶν μνημείων τῆς Ρώμης τῶν τριῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰ., τίς πρῶτες ἐπεμβάσεις πού πραγματοποιοῦνται στά ρωμαϊκά μνημεῖα τῆς νότιας Γαλλίας ἀκόμη, τίς ἀντιλήψεις σχετικά μέ τήν προστασία τῶν μνημείων πού ἐπικρατοῦν στή Μεγάλη Βρετανία καί στόν γερμανόφωνο χώρο καί, τέλος, τήν πλούσια ἀρχαιολογική ἀναστηλωτική δραστηριότητα πού ἀναπτύσσεται στήν Ἰταλία μετά τήν ἐνοποίηση της, ἰδιαίτερα τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου. Ἡ δραστηριότητα αὐτή παρέχει καί ἕνα πανόραμα τῶν τότε διαδεδομένων καί καθιερωμένων, διεθνῶς, μεθόδων ἐπέμβασης στά ἀρχαῖα μνημεῖα. Τό κεφάλαιο κλείνει μέ μία προσπάθεια ἔνταξης τῶν ἑλληνικῶν ἀναστηλώσεων μέσα στό εὐρωπαϊκό αὐτό πλαίσιο.

Στήν ἔκδοση τῆς μελέτης κρίθηκε σκόπιμο νά περιληφθοῦν, ὡς παραρτήματα, ὀρισμένα ἀδημοσίευτα κείμενα, ἄγνωστες ὡς τώρα καί μοναδικές σωζόμενες προτάσεις, περιγραφές ἢ κριτικές ἐπεμβάσεων σέ μνημεῖα (ἀρ. 2, 4, 5, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 16) ἢ καί θεωρητικές ἀπόψεις τοῦ πρωταγωνιστῆ τῶν ἐπεμβάσεων τῆς περιόδου Μπαλάνου (ἀρ. 8, 9) ἀκόμη, ὀρισμένα κείμενα δημοσιευμένα πλὴν ὁμως λανθάνοντα, ἀντιπροσωπευτικά τοῦ πνεύματος μιᾶς ἐποχῆς (ἀρ. 1, 3, 15) ἢ παραγνωρισμένα ὡς πρὸς τή σημασία τους (ἀρ. 10). Τέλος, στά παραρτήματα δημοσιεύεται, γιά πρώτη φορά στά ἑλληνικά, καί ὁ Χάρτης τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1931, ὁ πρῶτος διεθνῆς καταστατικός χάρτης ἀρχῶν ἐπέμβασης στά μνημεῖα, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει τήν περίοδο (ἀρ. 17).

Ἀπό πλευρᾶς πηγῶν ἡ μελέτη βασίστηκε σέ ἔρευνες στά ἀρχεῖα τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς πρῶν «Ὑπηρεσίας Ἀναστήλωσης Ἀρχαίων καί Ἱστορικῶν Μνημείων» τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καί Θρησκευμάτων, τῆς Διεύθυνσης Ἀναστήλωσης Ἀρχαίων Μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, τῆς Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως, τῆς Α' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καί Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, τῆς Ὁμάδας Ἐργασίας γιά τή Συντήρηση τῶν Μνημείων Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου, τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν καί στίς συλλογές τῆς Ἑταιρείας Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου ἀκόμη, σέ ἐπιλεκτικές ἀναδιφῆσεις σέ περιγητικά κείμενα καί στόν ἑλληνικό καί ξένο ἡμερήσιο καί περιοδικό τύπο. Πολύτιμη πηγή ὑπῆρξαν, τέλος, γόνιμες συζητήσεις μέ συναδέλφους ἀρχιτέκτονες, πολιτικούς μηχανικούς, χημικούς μηχανικούς καί συντηρητές, ὑπεύθυνους τῶν διαφόρων σύγχρονων ἐργασιῶν συντήρησης καί ἀναστήλωσης τῶν μνημείων, πού πρόθυμα μοῦ κοινοποίησαν ἄγνωστες, ἀδημοσίευτες πληροφορίες καί τίς σκέψεις τους, ἀπόσταγμα τῆς πολύχρονης ἐμπειρίας τους πάνω στά ἴδια τά μνημεῖα.

Δυστυχῶς, ἡ κύρια σέ τέτοιου εἶδους μελέτες πηγή, τό ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, παραμένει ἀκόμη, ἑκατὸν ἐξήντα πέντε χρόνια ἀπό τήν ἰδρυσὴ της, κλειστό καί ἀπροσπέλαστο στούς ἐρευνητές. Εὐχῆς ἔργο εἶναι νά ἀποδοθεῖ στόν φυσικό νομέα του, τήν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, τό συντομότερο. Εἶναι βέβαιο ὅτι τό ἀνοιγμα καί ἡ διερεύνησή του θά προσκομίσουν πολὺτιμες νέες πληροφορίες γιά τόν τρόπο ἀντιμετώπισης ἀπὸ τό νεοελληνικό κράτος τοῦ εὐρύτερου ζητήματος τῆς προστασίας τῆς πολιτιστικῆς του κληρονομίας ἀλλὰ καί τοῦ εἰδικότερου τῆς ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων μνημείων, θέματος τῆς προκείμενης μελέτης, οἱ ὁποῖες θά ὁδηγήσουν στόν ἐμπλουτισμό τῶν ὡς τώρα γνώσεών μας, σέ νέες ἐμβαθύνσεις, πιθανότατα σέ ἀναθεωρήσεις ἀπόψεων καί συμπερασμάτων. Σέ κάθε περίπτωση πάντως, οἱ πληροφορίες αὐτές θά συμβάλουν στήν ἀναζωπύρωση καί προώθηση τοῦ προβληματισμοῦ πάνω σ' αὐτά τά ζητήματα, πού παραμένουν πάντα καίρια καί ἐπίκαιρα.

Στόν Καθηγητή Χαράλαμνο Μπούρα, κύριο εμπνευστή και ένθερμο υποστηρικτή αυτής της μελέτης καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησής της, εκφράζω τις πιο βαθιές μου ευχαριστίες και ευγνωμοσύνη.

Βαθύτατες ευχαριστίες επίσης εκφράζονται:

Στόν Καθηγητή Βασίλειο Λαμπρινουδάκη, εισηγητή αυτής της μελέτης ως διδακτορικής διατριβής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καθώς και στα υπόλοιπα μέλη της εποπτεύουσας επιτροπής Καθηγήτριες Λίλα Μα-
ραγκοῦ και Λυδία Παλαιοκρασσά και Καθηγητές Θανάση Καλπαξή, Γεώργιο Κορρέ και Μάνο Μπίρη για τήν υποστήρι-
ξη και τις πολύτιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις τους.

Στόν Καθηγητή Γιώργο Δεσπίνη και στους Κώστα Ζάμπα και Μανώλη Κορρέ, πού διάβασαν τό χειρόγραφο αυτής της μελέτης, για τις ουσιαστικές και καιρίες υποδείξεις τους.

Στόν Πρόεδρο Γεώργιο Δοντά και τά μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου της Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας και ιδιαίτερα στόν Γενικό Γραμματέα Βασίλειο Πετράκο, πού ἐνέκριναν τήν ἔκδοση αὐτῆς της μελέτης στή σειρά των δι-
μοσιευμάτων της Ἑταιρείας και πού πρόθυμα παρεῖχαν κάθε διευκόλυνση για τήν πραγματοποίησή της.

Στά μέλη της ΕΣΜΑ, πού μοῦ ἐπέτρεψαν τή χρησιμοποίηση φωτογραφικῶν και σχεδιαστικῶν τεκμηρίων καθώς και μελετῶν τοῦ ἀρχείου της και πού θετικά και πρόθυμα ἀνταποκρίθηκαν σέ διάφορες ἀνάγκες πού προέκυψαν κατά τήν ἐκπόνηση της μελέτης.

Στόν Ἰορδάνη Δημακόπουλο, πού μοῦ ἐπέτρεψε τήν ἔρευνα και τή δημοσίευση τεκμηρίων των ἀρχείων της ΥΠΑΝ και της ΔΑΑΜ.

Στήν Εὐη Τουλούπα, Ἐφορο Ἀκροπόλεως τό 1989, πού μοῦ ἐπέτρεψε τή χρησιμοποίηση τεκμηρίων τοῦ ἀρχείου της Α' ΕΠΚΑ, ἀλλά και γενικότερα για τή συνεχή και ένθερμη συνδρομή της στίς προσπάθειές μου καθ' ὅλη τή διάρκεια της ἐκπόνησης της μελέτης.

Στά μέλη της ΟΕΣΜΕ, πού μοῦ ἐπέτρεψαν τή χρησιμοποίηση μελετῶν καθώς και φωτογραφικῶν και σχεδιαστικῶν τεκμηρίων τοῦ ἀρχείου της.

Στήν Ἀλίκη Μπικάκη, για τις γόνιμες συζητήσεις πού εἶχαμε και τις πολύτιμες υποδείξεις της κατά τήν ἔρευνα τοῦ ἀρχείου της Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τό 1990.

Στήν Ἀναστασία Norre-Dinnsmoor για τήν πολύτιμη βοήθειά της στήν ἐπισήμανση των τεκμηρίων τοῦ ἀρχείου Dinnsmoor.

Στόν Καθηγητή Δημήτρη Φιλιππίδη για τις πολύτιμες υποδείξεις του κατά τή δαδαιλῶδη ἔρευνα τοῦ τύπου.

Στους Νίκο Μπελογιάννη, Ἀμερίμνη Γαλανοῦ και Γιάννα Δογάνη για πληροφορίες σέ θέματα της ειδικότητάς τους.

Στόν Martin Goalen για τή βοήθεια πού μοῦ προσέφερε στήν ἀνάγνωση χειρογράφου τοῦ Penrose.

Στις Alessandra Melucco-Vaccaro, Cina Conforto και Maria Grazia Filetici-Pasta, για τη βοήθεια που μου προσέφεραν στην έρευνά μου σχετικά με τις αναστηλώσεις των μνημείων της Ρώμης.

Στόν συλλέκτη Νίκο Κατσιμπούλα, στην Καθηγήτρια Έλενη Φεσσά-Έμμανουήλ, στην Άγγελική Κόκκου, στην Άριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, στην Άννη Ραγιά, στον Πέτρο Κουφόπουλο, στον Γεώργιο Μοσχοῦ, στον Hartwig Schmidt, στον Τάσο Τανούλα και, για μία ακόμη φορά, στους Γιάννα Δογάνη, Μανώλη Κορρέ, Μάνο Μπήρη και Δημήτρη Φιλιππίδη για την παροχή εικονογραφικού ὑλικού.

Στην Άλίκη Σολωμού-Προκοπίου και στην Εὐθυμία Καραδημητρίου, στη Φανή Κωνσταντίνου, στην Ἰωάννα Νίνου, στη Νέλλη Κυριαζή, στη Γιούλη Ἀναστασιάδη και στον Κωνσταντῖνο Μπολέτη καθώς και στη Βερόνικα Μητοπούλου-Léon, στον David Blackman, στον Hans Goette και στη Νέλλη Λαζαρίδου, στην Κέλλυ Χριστοφῆ, στις Jan Jordan και Marie Mauze για τη μεγάλη βοήθεια και την ἐξυπηρέτηση που μου προσέφεραν κατά την ἔρευνα και την ἀναπαραγωγή ὑλικού ἀπό τὰ ἀρχεῖα και τις συλλογές της Ἱστορικής και Ἐθνολογικής Ἑταιρείας της Ἑλλάδος, τοῦ Μουσείου Μπενάκη, της Ἀρχαιολογικής Ἑταιρείας, της Πινakoθήκης τοῦ Δήμου Ἀθηναίων, της ΟΕΣΜΕ, τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, της Βρετανικής Ἀρχαιολογικής Σχολῆς, τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, της Γαλλικής Σχολῆς Ἀθηνῶν και της Ἀμερικανικής Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν ἀντίστοιχα.

Στους συνεργάτες και συναδέλφους μου Γιάννη Ἀλεξόπουλο, Στάθη Τυροπῶλη, Κλεοπάτρα Ματάλα, Γιώτα Μουτοπούλου, Ἀναστασία Πάνου, Θεόδωρο Φουτσᾶ και Σωκράτη Μαυρομμάτη για την ἐξυπηρέτηση που μου προσέφεραν κατά τη συγκέντρωση και ἀναπαραγωγή τοῦ εἰκονογραφικοῦ ὑλικού τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν στην Ἀκρόπολη.

Στη Judith Binder για τις πάντοτε πολῦτιμες συμβουλές της καθώς και για τη μετάφραση και ἐπιμέλεια τῶν ἀγγλικῶν κειμένων της ἐκδοσης.

Στη Ραχήλ και στον Μωσὴ Καπὸν και τοὺς συνεργάτες τοὺς Ἑλένη Βαλμᾶ και Πάνο Σταματᾶ για τις μεγάλες προσπάθειες που κατέβαλλαν για την ἄρτια ἐκδοση της μελέτης.

Στην Άννα Τσαγκόγιωργα-Οἰκονομίδη για την ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου της ἐκδοσης.

Ἀπό καρδιάς εὐχαριστῶ ἀκόμη τοὺς φίλους μου Γιάννα Τιγγινάγκα, Γιάννη Κνιθάκη, Κώστα Λάππα και ἰδιαίτερα τὴ Μαρία Καζανάκη-Λάππα και τὸν Martin Kreeb για τις ὑποδείξεις τους και την πάντοτε πρόθυμη συνδρομή τους σὲ παντοειδῆς ἀνάγκες που ἀνέκυψαν κατά την ἐκπόνηση και την ἐκδοση αὐτῆς της μελέτης.

Τέλος, θέλω νὰ ἐκφράσω τις πὸ βαθιές μου εὐχαριστίες στην Κατερίνα και στον Νίκο Παράσχη για τὴ γενναιοδωρή και καθοριστική για την ἐκδοση αὐτῆς της μελέτης ὑποστήριξη.

Περισσότερο ὅμως ἀπὸ ὅλους εὐχαριστῶ τὴ μητέρα μου Ἀγγελικὴ Ε. Μαλλοῦχου, τὸν σύζυγό μου Sandro Tufano και τὸν γιό μας Domenico. Εἶναι βέβαιο ὅτι χωρὶς την ἀμέριστη συμπράξασή τους και, κυρίως, την ἀνεξάντλητη ὑπομονή τους αὐτὴ ἡ μελέτη δὲν θὰ εἶχε ἔλθει σὺ φῶς. Δικαιωματικά τοὺς ἀφιερώνεται.

Φ.Μ.-Τ.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	σ. 8
Ευχαριστίες	σ. 10

Η ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1833-1863)

Γενικά	σ. 16
Ὁ Leo von Klenze καὶ ἡ ἀναστήλωση τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης	σ. 17
Ἡ περίοδος τῆς ἐφορείας τοῦ Ludwig Ross (1834-1836). Ἡ ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης	σ. 20
Ἡ περίοδος τῆς ἐφορείας τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη (1836-1863). Ἐναρξη τῆς δράσης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	σ. 27
Σύγχρονη κριτικὴ τῶν ἐπεμβάσεων	σ. 43

ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΟΘΩΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΩΣ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1909

Γενικά	σ. 54
Ἡ περίοδος τῆς ἐφορείας τοῦ Παναγιώτη Εὐστρατιάδη (1864-1884). Γραμματεία τοῦ Στεφάνου Κουμανοῦδη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία (1859-1894)	σ. 56
Ἡ περίοδος τῆς ἐφορείας τοῦ Παναγιώτη Καθθαδία (1885-1909) καὶ τῆς πρώτης γραμματείας του στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία (1895-1909). Ἡ πρώτη φάση τοῦ ἔργου τοῦ Νικολάου Μπαλάνου	σ. 76

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΩΣ ΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ (1910-1939)

Γενικά	σ. 162
Συντήρηση καὶ ἀναστήλωση μνημείων ἀπὸ τὸ Ἀρχιτεκτονικὸ Τμῆμα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ὑπὸ τὸν Νικόλαο Μπαλάνο. Ἡ δεύτερη καὶ ἡ τρίτη φάση τοῦ ἔργου του (1911-1917, 1921-1939)	σ. 166
Κριτικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Νικολάου Μπαλάνου	σ. 230
Τὸ ἔργο τοῦ «Γραφείου Ἀναστυλώσεως καὶ Συντηρήσεως Ἀρχαίων Μνημείων» ὑπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο (1922-1939)	σ. 234

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ	σ. 272
---	--------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	σ. 296
-------------------	--------

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	σ. 344
-------------------------	--------

ΠΗΓΕΣ	σ. 351
-------------	--------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	σ. 352
-------------------------------------	--------

TEXTS IN ENGLISH

Table of contents	σ. 360
Summary	σ. 361
List of appendices	σ. 366
Captions to the illustrations	σ. 366

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	σ. 373
-----------------	--------

Οι προσπάθειες για την προστασία των αρχαίων μνημείων αρχίζουν πολύ νωρίς στη νεώτερη Ελλάδα¹. Ήδη κατά την προεπαναστατική περίοδο ο Άδαμάντιος Κοραΐς διατυπώνει ένα θεωρητικό πλαίσιο για τη διαφύλαξη των *προγονικῶν κτημάτων*². Οι προσπάθειες συνεχίζονται – ανεξάρτητα από την αποτελεσματικότητά τους – και κατά την Επανάσταση³ και κατά τη διάρκεια της σύγχρονης διακυβέρνησης του Ιωάννη Καποδίστρια: τότε ιδρύεται στην Αίγινα το πρώτο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ενώ παράλληλα απαγορεύεται η πώληση και η εξαγωγή των αρχαιοτήτων έξω από την επικράτεια, δίδονται εντολές για την καταγραφή των αρχαίων και καθορίζονται διαδικασίες σχετικά με την αγορά και την απαλλοτρίωσή τους από το κράτος καθώς και η διενέργεια νόμιμων ανασκαφών⁴.

Την περίοδο της Αντιβασιλείας, στα πλαίσια του βαναρικού κλασικιστικού οράματος της αναζήτησης και ανάδειξης των αρχαιοελληνικών καταβολών της νεώτερης Ελλάδας, τα πράγματα προσλαμβάνουν ένα συστηματικότερο χαρακτήρα: στις 3/15 Απριλίου 1833 ιδρύεται η πρώτη μορφή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με την ανάθεση στην «Επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Γραμματεία της Επικρατείας» των αρμο-

τηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αὐτῶν», πού αποσκοπεῖ κυρίως, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ὡς τότε μέτρα, στὴν προστασία τῶν κινητῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὴ διαρπαγὴ καὶ τὴν ἀρχαιοκαπηλία⁵.

Τὴν ἴδια χρονιά ἀνακύπτει ἐπίσημα, γιὰ πρώτη φορά, καὶ τὸ ζήτημα τῆς συντήρησης, ἀποκατάστασης καὶ ἀνάδειξης, μὲ ἀναστήλωσεις, τῶν κλασικῶν μνημείων ὡς ἀναπόσπαστο μέρος τῆς κρατικῆς μέριμνας. Τὸ ζήτημα αὐτό, πού παρουσιάζει καίριες πολιτικές καὶ ἰδεολογικές προεκτάσεις, ἀφοῦ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν καθολικὴ καὶ ἐπίμονη τότε ἐπιδίωξη ἐνταξης τοῦ νεοσύστατου κράτους στὴν πολιτισμένη Εὐρώπη, μὴ ἐνταξη πού, ὅπως πιστευόταν, θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ πολὺ πρὸ εὐκόλα διαμέσου τῆς ἀνάκτησης μέρους τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου⁶, θέτει ἐπιτακτικὰ γιὰ πρώτη φορά ὁ Leo von Klenze (1784-1854), ἀρχιτέκτονας τῆς Αὐλῆς καὶ ἐπικεφαλῆς τῆς Οἰκοδομικῆς Υὑπηρεσίας τοῦ Βασιλείου τῆς Βαυαρίας καθὼς καὶ μυστικὸς σύμβουλος τοῦ Λουδοβίκου Α', στὴ διάρκεια διπλωματικῆς του ἀποστολῆς στὴν Ελλάδα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1834⁷. Οἱ προτάσεις τοῦ Klenze γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν μνημείων καὶ ἰδιαίτερα ἐκείνων τῆς Ἀκρόπολης (εἰκ. 2) – ἐμβληματος τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους – θὰ υἱοθετηθοῦν ἀπὸ τὴν Αρχαιολογικὴ Υὑπηρεσία καὶ κυρίως, μετὰ τὸ 1837, ἀπὸ τὴν Ἐν Ἀθήναις Αρχαιολογικὴ Ἑταιρεία – ἓνα ἀπὸ τὰ ἰδεολογικὰ ἐρεῖσματα τοῦ νεοσύστατου βασιλείου καὶ κύριο φορέα προστασίας τῶν μνημείων στὴν Ελλάδα καθ' ὅλον τὸν 19ο αἰῶνα – γιὰ νὰ ἀποτελέσουν τὴν κατευθυντήρια γραμμὴ τῶν ἐπεμβάσεων σὲ ὁλόκληρὴ τὴν ὀθωνικὴ περίοδο. Αὐτὰ τὰ χρόνια οἱ ἐπεμβάσεις θὰ περιοριστοῦν στὴν Ἀκρόπολη, ὅπου σὲ κλίμα ἐθνικῆς ἀναγέννησης, ὁραματισμῶν καὶ διάπυρου ἐνθουσιασμοῦ ἀναστηλώνονται τὰ μνημεῖα τῆς κατὰ τρόπο αὐτοσχέδιο, ἐμπειρικὸ καὶ τυχαῖο, σύμφωνο πρὸς τὴς ὑφιστάμενες οἰκονομικὲς καὶ κυρίως τεχνικὲς δυνατότητες καὶ πρὸς τὸν βαθμὸ γνώσης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καθὼς καὶ στὸ Θησεῖο, ὅπου ἡ μετατροπὴ του σὲ μουσεῖο ἐπιβάλλει ἐργασίες καθαρὰ χρηστικοῦ χαρακτήρα⁸.

2

διοτήτων τῆς ἀνακάλυψης καὶ διαφύλαξης τῶν ἀρχαιοτήτων, καθὼς καὶ τῆς ἐπαγρύπνησης, ὥστε αὐτὲς νὰ μὴν ἐξάγονται ἀπὸ τὸ Κράτος. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐπ'ἀνδρῶσιν τῆς Υὑπηρεσίας μὲ τὸν διορισμὸ τοῦ Anton Weissenburg ὡς γενικοῦ ἐφόρου τῶν ἐπιστημονικῶν καταστημάτων καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων, μὲ ὑποεφόρους τοὺς Ludwig Ross, Κυριακὸ Πιττάκη καὶ Ἰωάννη Κοκκῶνη. Ἐπιστέγασμα τῶν προσπαθειῶν ἀποτελεῖ ἡ ψήφιση στίς 10/22 Μαΐου 1834 τοῦ πρώτου ἀρχαιολογικοῦ νόμου «Περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ τῆς ἀνακαλύψεως καὶ δια-

1. Ἔργασίες στὴ δυτικὴ πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης. M. Rørbye, 1835.

2. Γενικὴ ἀποψη ἀπὸ ΒΔ. τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἀκρόπολης. F. Arundale, 1834.

3. Ὁ Leo von Klenze (1784-1864).

Πολυσχιδής προσωπικότητα – αρχιτέκτων, μηχανικός, πολεοδόμος, αρχαιολόγος, ξεχωριστός τοπογράφος, πολιτικός και διπλωμάτης – ο Klenze (εικ. 3), την εποχή της ξλευσίης του στην Ελλάδα είναι ήδη διάσημος στην Εὐρώπη, ἀφοῦ ἔχει σφραγίσει τὴ φυσιογνωμία τοῦ Μονάρχου μὲ τὰ ἔργα του⁹. Φορέας τῶν σύγχρονων ρευμάτων καὶ ἀναζητήσεων μετέχει ἐνεργὰ στὶς δύο τάσεις προσέγγισης τῶν ἀρχαίων μνημείων ποὺ ἔχουν ἐκδηλωθεῖ παράλληλα, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., στὴν Εὐρώπη: στὴν ὀρθολογιστικὴ στροφή πρὸς τὴν *Πηγὴ τῆς Τέχνης*¹⁰, τὴν ἀρχαία Ελλάδα, καὶ ἰδιαίτερα στὴ διαδικασία ἀνακάλυψης καὶ ἐπανεκτίμησης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς οἰκοδομικῆς τέχνης – τῆς μοναδικῆς, κατ' αὐτόν, *Ἀρχιτεκτονικῆς*¹¹ – καὶ στὴν αἰσθησιαρχικὴ καὶ ψυχολογικὴ θεώρηση τῶν μνημείων ὡς πηγῆς ἀντίληψης συγκινήσεων καὶ ὡς ἀφορμῆς ἐκκίνησης συνειρμικῶν διεργασιῶν, ἀντίληψη ἐμπειριοκρατικῆ, ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴ γραφικὴ ἐμφάνιση τῶν μνημείων ὡς ρομαντικῶν ἐρειπίων¹². Τέλος, ἡ ἐνασχόληση μὲ τὸν σχεδιασμό μουσείων γιὰ τὴ στέγαση ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν, ἡ συνεχὴς συνάφειά του μὲ ἀρχαιοτῆτες καὶ κυρίως οἱ συχνότατες ἐπισκέψεις του στὴν Ἰταλία – καὶ ἐιδικότερα στὴ Ρώμη – φέρνουν τὸν Klenze σὲ ἄμεση ἐπαφή μὲ τὰ πρῶτα μέτρα ποὺ λαμβάνονται ἐκεῖ γιὰ τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ τὶς νέες ἀντιλήψεις ποὺ ἐπικρατοῦν στὸν τομέα αὐτό, ὀδηγώντας τὸν εἰς τὴ συνειδητοποίηση τῆς ἀνάγκης μιᾶς τακτικῆς καὶ ὀλοκληρωμένης φροντίδας τους¹³. Ὅλα αὐτὰ ἀντιανακλῶνται στὶς πρωτοβουλίες, τὶς ὁποῖες παίρνει ὁ Klenze γιὰ τὴ φύλαξη τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ βασιλείου καὶ τὴν ἐπ' ἀνδρῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς τοῦ Ὑπηρεσίας καὶ, κυρίως, στὶς προτάσεις καὶ ἐνέργειές του γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Παρθενῶνα.

Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῶν Μυκηνῶν, τοῦ Ἄργους, τῆς Τίρυνθας, τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τῆς Αἰγίνας ὁ Klenze διαπιστώνει τὴν ἐρήμωση καὶ τὴν ἐγκατάλειψή τους. Ταυτόχρονα στὴν Ἀθήνα καθίσταται μάρτυρας τοῦ κινδύνου ποὺ διατρέχουν τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὴ συνεχιζόμενη χρῆση τῆς ὡς ὀχυροῦ καθὼς καὶ τοῦ κινδύνου ἀπογύμνωσής τους ἀπὸ τὶς συλλεκτικὲς διαθέσεις τῶν ἐπισκεπτῶν τους¹⁴. Ὅλα αὐτὰ τὸν ὀδηγοῦν σὺν τὴν προτείνει στὴν Ἀντιβασιλεία τῆ

εἶναι καὶ ἐπικίνδυνες. Ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τῶν ὀχυρώσεων θὰ πρέπει νὰ ἐξαίρεθον ὀρισμένα τμήματα, ὅπως ὁ πύργος τῶν Acciaiuoli¹⁵ (εἰκ. 4) ἢ ὁ βενετσιάνικος προμαχῶνας τῶν Προπυλαίων, τὰ ὁποῖα συντελοῦν στὴ γραφικὴ ἐντύπωση τοῦ Βράχου. Παράλληλα προτείνει τὴν ἀποκάλυψη καὶ ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνα κατ' ἀρχάς καὶ στὴ συνέχεια τοῦ Ἐρεχθεῖου καὶ τῶν Προπυλαίων, τὸν καθαρισμὸ τοῦ δυτικοῦ μέρους τοῦ Βράχου ἀπὸ τὰ ἐρείπια γιὰ τὴν ἀνέγερση ἐκεῖ ἐνός μουσείου καὶ τέλος τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀρχαίου ἐδάφους μὲ τὰ σωζόμενα κατάλοιπα ἀνδρῶν, βάθρων καὶ θεμελίων κτηρίων.

Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐπέμβαση στὸν Παρθενῶνα (εἰκ. 5), ὁ Klenze ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὸν τρόπο ἐκτέλεσής της: τῆς ἀναστήλωσης θὰ πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἀνασκαφὴ σὲ ἔκταση 20 ποδῶν περιμετρικὰ τοῦ μνημείου. Ἔτσι, ὁ Παρθενῶνας θὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις καὶ τὸ διάσπαρτο ὑλικό. Τὰ γλυπτά, τὰ ὁποῖα θὰ προκύβουν ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀνασκαφές, θὰ πρέπει νὰ φυλαχθοῦν σὺν τῇ σὺν τῇ ἐσωτερικῇ τοῦ Παρθενῶνα καθὼς καὶ σὺν τῇ Θησεῖο, ἐνῶ ὅσα κομμάτια κριθοῦν ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ μνημείου νὰ παραμείνουν στὸν περίγυρό του, ὥστε νὰ εἶναι ἔτοιμα γιὰ τὴν ἐπανατοποθέτησή τους. Ὅσα, τέλος, μέλη παρουσιάζουν αὐτοτελὴ καλλιτεχνικὴ ἀξία νὰ διευθετηθοῦν σὲ λιθοσωροὺς μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ἐρειπωμένο μνημεῖο, γιὰ νὰ μὴ χαθεῖ ὁ γραφικὸς του χαρακτήρας. Οἱ ὑπόλοιποι διάσπαρτοι λίθοι ποὺ δὲν ὑπάγονται στὶς παραπάνω κατηγορίες νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν Βράχο καὶ νὰ πωληθοῦν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό μὲ προφανὲς οἰκονομικὸ ὄφελος γιὰ τὸ κράτος. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἐπιχώσεις ποὺ μποροῦν νὰ ἀπορριφθοῦν πάνω ἀπὸ τὰ περιμετρικὰ τείχη

της Ἀκρόπολης πρὸς τή μεριά τοῦ Ἀρείου Πάγου, καί ἀπὸ ἐκεῖ νά μεταφερθοῦν στὸν τόπο ἀνέγερσης τοῦ βασιλικοῦ ἀνακτόρου καί νά χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τή δημιουργία ἀνδρῶν. Ἡ ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνα θά πρέπει νά ἀρχίσει ἀπὸ τή βόρεια πλευρά του, γιὰ λόγους περιβαλλοντικούς καί πρακτικούς: αὐτὴ εἶναι περισσότερο ὁρατὴ ἀπὸ τὴν πόλη, τὸ ἀνάκτορο καί τοὺς γύρω λόφους, ἐνῶ ἐκεῖ διατηροῦνται καλύτερα οἱ σπόνδυλοι τῶν κίωνων καί καλύπτονται μ' ἓνα λεπτὸ στρώμα νεώτερων ἐπιχρῶσεων. Κατ' ἀρχάς θά πρέπει νά ἀνυψωθεῖ ἡ βόρεια κιονοστοιχία μὲ τὴν ἐπανατοποθέτηση τοῦ συνόλου τῶν σωζόμενων σπονδύλων τῶν κίωνων. Κατὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν κίωνων, ἂν λείπουν ἕνας-δύο σπόνδυλοι, θά πρέπει νά ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τὸ ὑφιστάμενο μάρμαρο, χωρὶς νά γίνῃ προσπάθεια ἀπόκρυψης αὐτῶν τῶν συμπληρώσεων. Ὅσα ἐπιστύλια, τρίγλυφοι, μετόπες καί γεῖσα ἔχουν διασωθεῖ θά πρέπει νά τοποθετηθοῦν πάνω στοὺς κίονες, μὲ τρόπο ὅμως πού νά μὴν προσβάλλεται ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ ἔρειπίου. Γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ συνόλου τοῦ μνημείου θά πρέπει νά ἀναστηλωθοῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅσο δηλαδή ἐπιτρέπει τὸ σωζόμενο ἀρχαῖο ὕλικο, οἱ τοῖχοι τοῦ σηκοῦ καί ἡ νότια κιονοστοιχία. Ἐκεῖ μπορεῖ νά λείπουν ὀρισμένοι κίονες, χωρὶς καμιά ἐπίπτωση ὅμως γιὰ τὴ συνολικὴ ἐντύπωση τοῦ κτηρίου. Ὁ μεσαιωνικὸς «κοχλίας» τοῦ Παρθενῶνα θά πρέπει νά κατεδαφιστεῖ καί νά ἀντικατασταθεῖ, ἂν κριθεῖ ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἐξασφάλιση

τῆς δυνατότητας ἐπίσκεψης τῆς ἀνωδομῆς τοῦ μνημείου, μὲ ἓνα ἐλαφρὸ κλιμακοστάσιο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ.

Τὴ διάρκεια τῆς ἐπέμβασης στὸν Παρθενῶνα ὁ Klenze ὑπολογίζει σὲ τρία μὲ τέσσερα χρόνια. Παράλληλα ὑποβάλλει στὴν Ἀντιβασιλεία ἀναλυτικὸ προϋπολογισμό τοῦ ἔργου, ὕψους 72.000 δρχ.¹⁹. Στὸν προϋπολογισμό, ἐκτός ἀπὸ τίς ἀνωτέρω ἐργασίες, περιλαμβάνονται κονδύλια γιὰ ἐργασίες ἐπιδιόρθωσης τῶν βαθμίδων, τῶν πλακῶν τοῦ δαιῆδου, τῶν σπονδύλων τῶν κίωνων, τῶν γείσων καί τῶν τυμπάνων τῶν αἰτωμάτων τοῦ μνημείου. Ἀκόμη, προβλέπονται πιστώσεις ὕψους 14.000 δρχ. γιὰ τὴν προμήθεια τοῦ ἀναγκαίου ἐργαξιακοῦ ἐξοπλισμοῦ, μέρος τοῦ ὁποίου ὁ Klenze ἀναλαμβάνει νά προμηθεύσει ἀπὸ τὴ Γερμανία²⁰. Τέλος, προτείνει τὴν ἀνάθεση τῆς γενικῆς ἐποπτείας τῶν ἐργασιῶν στὸν Ludwig Ross καί τοῦ τεχνικοῦ μέρους στοὺς ἀρχιτέκτονες Eduard Schaubert καί Σιαμάτιο Κλεάνθη. Ὁ ἴδιος ὑπόσχεται νά παρακολουθεῖ στενὰ τὰ ἔργα ἀπὸ τὴ Βαυαρία καί ζητᾷ νά ἐνημερώνεται τακτικὰ γιὰ τὴν πορεία τους²¹.

Ὡς πεπειραμένος *homme d'État*, ὁ Klenze συνδέει τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων μνημείων μὲ τὴ νεαρὰ βασιλικὴ δυναστεία, γιὰ τὴν ὁποία μπορεῖ νά ἀποβεῖ λαμπρὸ πεδίο δόξας: ἔτσι ὠθεῖται νά κάνει κάτι γι' αὐτὰ τὰ μνημεῖα, ὥστε νά τὰ ἐξασφαλίσει γιὰ τὸ μέλλον καί νά δείξει στὴν *Εὐρώπῃ* ὅτι ὁ νεαρὸς Βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος καί ἡ Ἀντιβασιλεία ἐνδιαφέρονται γι' αὐτὰ πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἡ βαρυστημένη διοίκηση ὀρισμένων ὑπαλλήλων ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ²².

Ἡ ἀναστήλωση τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης ἰδιαίτερα *θά προκαλέσει τὴ συμπάθεια τῆς καλλιεργημένης Εὐρώπης, τῆς ὁποίας τὰ μάτια καὶ τὸ ἐνδιαφέρον θά στραφῶν ἐκεῖ*²³. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἄλλωστε ἀποφασίζει νὰ προσδώσει πανηγυρικό τόνο στὴν ἐναρξη τῶν ἐργασιῶν τοῦ Παρθενώνα μετὰ τὴ συμβολικὴ τοποθέτηση, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ὅθωνα, ἐνὸς σπονδύλου σὲ κίονα τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ μνημείου.

Γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς τελετῆς ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν φόβο μιᾶς νέας ἐπανοχύρωσης τῆς Ἀκρόπολης, ὁ Klenze ἀρχίζει βιαστικά, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1834, μετὰ ὀδόντα ὥς ἐνενήντα ἐργάτες καὶ λίγους στρατιῶτες, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ στρατιωτικοῦ μηχανικοῦ λοχαγοῦ Moritz von Spiess²⁴, ἐργασίες ἀπομάκρυνσης τῶν ἐπιχώσεων καὶ διευθέτησης τῶν πεσμένων οπονδύλων κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου περσὺ τοῦ Παρθενώνα καθὼς καὶ κατεδάφισης τῶν νεώτερων ὀχυρώσεων μπροστὰ ἀπὸ τὰ Προπύλαια²⁵ καὶ διάνοιξης τῆς κεντρικῆς διόδου τοὺς γιὰ νὰ περάσει, *μετὰ ἀπὸ τόσους αἰῶνες θαρβαρότητος*, ὁ νεαρός μονάρχης²⁶. Στὴ διάρκεια τῆς γιορτῆς²⁷ ὁ Klenze ἐκφωνεῖ πανηγυρικό λόγο παρουσία τοῦ Ὅθωνα, καθισμένου στὸ ἐσωτερικό τοῦ Παρθενώνα πάνω σὲ στολισμένο μετὰ κλάδους ἐλιάς, μυρσίνης καὶ δάφνης θρόνο, καὶ ὁλόκληρου τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ μετὰ τὴς γραφικῆς ἐνδυμασίας του, τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρχῶν, τῶν ἀτάκτων μαχητῶν τῆς ἐλευθερίας μετὰ τὴς μπαρουτοκαπνισμένες στολές τους. Στὸν λόγο του, διαποτισμένο ἀπὸ τὸ πνεῦμα ἀρχαιολατρίας καὶ πούριμοῦ πού τὸν διακατέχουν, ὑπογραμμίζεται ἡ θέληση τῆς πολιτείας νὰ διαφυλαχθῶν στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες τὰ μνημεῖα τῆς χώρας, νὰ ἐξαφανιστοῦν *πάντα τὰ λείψανα τῆς θαρβαρότητος ... ἐδῶ ὁμοίως καὶ εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ τεθοῦν μετὰ νέαν λάμψιν ... τὰ λείψανα τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος ... ὡς στερεὰ βάσις ἐνδόξου παρόντος καὶ μέλλοντος*²⁸.

Τὸ πρόγραμμα τοῦ Klenze θά ἀποτελέσει τὸν γνώμονα τῶν ἐπεμβάσεων στὴν Ἀκρόπολη ὥς τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ., τὸ ἴδιο καὶ ὁ τρόπος ἀποκατάστασης τῶν μνημείων πού εἰσηγείται: ἀνὸρθωση τῶν ἐρειπωμένων τμημάτων τοὺς μετὰ ἐπανατοποθέτηση στὸ μνημεῖο — ὅχι ἀπαραίτητα στὴν ἀρχικὴ του θέση — τοῦ κατακείμενου ἀρχαίου ὕλικου ἀπὸ τὰ μέλη πού ἐλλείπουν, ἀντικατάσταση μετὰ νέα ὅσων εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐπανένταξη στὸ μνημεῖο τῶν ἀρχαίων· κατασκευή τῶν νέων αὐτῶν συμπληρωμάτων ἀπὸ τὸ ὑφιστάμενο μάρμαρο, δηλ. ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μέλη ποικίλης προέλευσης πού κείνταν διάσπαρτα στὸν χῶρο· διάκριση τῶν νέων συμπληρώσεων ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μέλη· ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῶν νεώτερων τῆς ἀρχικῆς τοὺς φάσης στοιχείων· ἀνάγκη διατήρησης τοῦ ἐρειπωδούς χαρακτήρα τῶν μνημείων. Οἱ προτάσεις Klenze ἀποτελοῦν κρᾶμα ἀρχαιολατρίας καὶ πούριμοῦ, ἀλλὰ καὶ ροπῆς πρὸς τὸ γραφικό, πρακτικότητος καὶ ἐμπειρισμοῦ, ἀνάλογο πρὸς τὴς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς καὶ τοὺς ἐπικρατοῦντες ἐξωτερικοὺς ὁρους διεξαγωγῆς τῶν ἐργῶν. Κυρίως ὁμῶς ἀντανάκλουν τὴς ἀντιλή-

ψεις τῶν νεοκλασικῶν ἀρχιτεκτόνων σχετικά μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀρχαίων μνημείων, ὅπως αὐτὲς εἶχαν διαμορφωθεῖ στὶς ἐπεμβάσεις στὰ μνημεῖα τῆς Ρώμης τὶς τρεῖς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ., καὶ εἰδικότερα κατὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς θριαμβικῆς Ἀψίδας τοῦ Τίτου, τὸ 1817-1824, ἀπὸ τοὺς Raffaele Stern καὶ Giuseppe Valadier, καὶ εἶχαν ἀναχθεῖ σὲ κανόνα τοῦ τρόπου ἀναστήλωσης τῶν μνημείων τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τὸν κατ' ἐξοχὴν κλασικιστὴ θεωρητικὸ τῆς περιόδου Antoine Chrysostome Quatremère de Quincy²⁹. Πάντως, ὁ ἐμπειρισμὸς τῶν προτάσεων Klenze ἀφήνει εὐρὺ πεδίο δράσης στοὺς ἐπιγόνους του, οἱ ὅποιοι, δρῶντας τὶς περισσότερες φορές μετὰ πνεῦμα ἀκραίου πούριμοῦ καὶ μετὰ ἄγνοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, θά ὀδηγηθοῦν σὲ ἀναστήλωσης σαρωτικῆς γιὰ τὴς μεταγενέστερες φάσεις τῶν μνημείων μετὰ ἐσφαλμένες, σὲ εὐρεῖα κλίμακα, ἀνατοποθετήσεις τῶν μερῶν τοὺς καὶ σὲ ἀσεβῆ μεταχείριση τῶν διασπαρτῶν ἀρχαίων. Βέβαια, οἱ ἀναστηλώσεις αὐτὲς θά ἀνδείξουν τὴς καλλιτεχνικῆς καὶ περιβαλλοντικῆς ἀξίας τῶν μνημείων, μετὰ τὴν ἀποκατάσταση σὲ μεγάλο βαθμὸ τοῦ ἀρχέτυπου σχεδίου καὶ τῆς μορφῆς τους — ἀποκλειστικὰ ἄλλωστε ἐνδιαφέροντα τῶν κλασικιστῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ «ἀρχαιολόγων» τοῦ 19ου αἰ. — θα ἀποδοῦν ὁμῶς εἰς θάρος τῆς αὐθεντικῆς τοὺς δομῆς, καταλήγοντας στὴν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπόλεια βασικῶν τοὺς στοιχείων, ἐγγενῶν τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

4. Ἀποψη ἀπὸ ΝΑ. τοῦ Φράγγικου Πύργου τῶν Προπυλαίων. P. Sebah, 1872-1875.

5. Ἀποψη ἀπὸ Δ. τοῦ Παρθενώνα. L. von Klenze, 1834.

Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΝΙΚΗΣ

Ὁ Ross (εἰκ. 6), πού διαδέχεται τόν Weissenburg ὡς ἑφορος Ἀρχαιοτήτων τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1834, διακρίνεται ἀπό τοὺς ὑπόλοιπους λειτουργοὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας — ἐνθουσιώδεις ἀρχαιολάτρες, λογίους ἢ μὴ — γιὰ τὸ βάθος καὶ τὴν ἀριότητα τῶν ἀρχαιολογικῶν του γνώσεων καὶ κυρίως γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα καὶ τὴ μέθοδο, προσόντα πού, σέ συνδυασμό καὶ μέ τὴν ἐπίγνωση τῆς ἐπιστημονικῆς του ἀνωτερότητας, σύντομα θά τὸν ὀδηγήσουν σέ σύγκρουση μαζί τους καὶ στὴν πρόωρη ἀποχώρηση ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία³⁰. Κατὰ τὴ σύντομη περίοδο τῆς ἐφορείας του, ὁ Ross ἀναπτύσσει ἐντονη ἐρευνητικὴ δραστηριότητα, ιδιαίτερα κατὰ τὶς περιγήσεις του ἀνά τὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια. Παράλληλα μοχθεῖ γιὰ τὴ δημιουργία ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν στὴν ἐπαρχία, γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ Θησείου σέ Κεντρικόν Ἀρχαιολογικόν Μουσεῖον καὶ τὴν ἐπ'ἀνδρῶσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας μέ συντηρητὲς-ἐκμαγεῖς³¹. Ἡ κύρια δράση του ἐπικεντρώνεται στὶς ἐργασίες στὴν Ἀκρόπολη, ὅπου διενεργεῖ ἀνασκαφές καὶ

ἀναστηλώσεις ἔχοντας, ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1834, συνεργάτες, ὑπεύθυνους γιὰ τὸ τεχνικὸ μέρος τῶν ἔργων, τοὺς ἀρχιτέκτονες Schaubert καὶ Christian Hansen (εἰκ. 7, 8)³². Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του ἢ τὴν πρόοδο τῶν διαφόρων ἔργων ἐκθέτει ἀρχικὰ σέ συνεχόμενα ἄρθρα σέ ξένα ἀρχαιολογικά περιοδικὰ καὶ ἀργότερα σέ αὐτοτελεῖς δημοσιεύσεις — ἐπιστημονικὲς μελέτες, ταξιδιωτικὰ κείμενα, ἀπομνημονεύματα — παρέχοντας πλούσιες καὶ πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὰ ἑλλαδικὰ ἀρχαιολογικά πράγματα τῶν ἡμερῶν του³³.

Οἱ ἐργασίες στὴν Ἀκρόπολη ἀρχίζουν συστηματικὰ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1835 καὶ ἀναπτύσσονται

μετὰ τὸν Μάρτιο τῆς ἰδίας χρονιᾶς, ὅποτε ἀπομακρύνεται ὀριστικὰ ἡ θαναρικὴ φρουρά ἀπὸ τὸν Βράχο. Κατὰ πληροφορίες τοῦ ἴδιου τοῦ Ross, ὀγδόντα ἐργάτες (εἰκ. 9) δουλεύουν συγχρόνως σέ δύο σημεῖα, στὴν κατεδάφιση τῶν μεταγενέστερων ὀχυρώσεων μπροστὰ ἀπὸ τὰ Προπύλαια (εἰκ. 1) καὶ στὴ διενέργεια ἀνασκαφῶν περιμετρικὰ τοῦ Παρθενῶνα. Οἱ ἐπιχώσεις πού προκύπτουν ἀπὸ αὐτοὺς

6. Ὁ Ludwig Ross (1806-1859).

7. Ὁ Eduard Schaubert (1804-1860). Chr. Hansen, 1834 ca.

8. Ὁ Christian Hansen (1803-1883). Ed. Lehmann, 1845.

9. Νησιώτης μαρμαρᾶς στὴν Ἀκρόπολη. M. Rørbye, 1835.

τούς καθαρισμούς ρίχνονται έξω από τὰ τείχη, στή νότια κλιτύ της Ἀκρόπολης, ἐνῶ οἱ πρὸς ἐκποίηση ἀμορφοί λίθοι συγκεντρώνονται στή βόρεια πλευρά³⁴.

Ἡ πραγματοποίηση τοῦ ἀναστηλωτικοῦ προγράμματος τοῦ Klenze στὸν Παρθενώνα προσκρούει στήν ἔλλειψη τῶν ἀνυψωτικῶν μηχανημάτων, πού ἀκόμη δὲν εἶχαν φθάσει ἀπὸ τὴ Βαυαρία. Ἡ μόνη ἐπέμβαση πού μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ εἶναι ἡ ἀνατοποθέτηση στή θέση τους, στίς ἀρχές Μαρτίου τοῦ 1835, δεκατεσσάρων λίθων τοῦ βόρειου τοιχοβάτη τοῦ μνημεῖου³⁵. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπεμβάσεις στὸ μνημεῖο αὐτὰ τὰ χρόνια περιορίζονται στήν ἔναρξη τῆς κατεδάφισης τῆς χριστιανικῆς ἀψίδας τοῦ Παρθενώνα καὶ στή διενέργεια ἀνασκαφῶν, μέ πλοῖσιους καρπούς, στήν περίμετρο τοῦ³⁶.

Στήν περιοχή τῆς εἰσόδου τῆς Ἀκρόπολης, κατὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ δευτέρου προμαχῶνα ἀνάμεσα στὸν πύργο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ τὸ θάβρο τοῦ μνημεῖου τοῦ Ἀγρίππα, ἔρχεται στὸ φῶς τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ κλασικοῦ μνημεῖου, τὸ ὁποῖο εἶχε κατεδαφιστεῖ, ἀκριβῶς γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς περιοχῆς μέ τὴν κατασκευή τοῦ προμαχῶνα, τὴν παραμονή τοῦ τουρκοβενετικοῦ πολέμου τοῦ 1687³⁷. Ὅπως ἀναγγέλλει ὁ Ross τὸν Ἰούνιο τοῦ 1835 καὶ σχεδιάζει ὁ Schaubert³⁸ (εἰκ. 10), ἀνευρίσκονται *in situ* ἡ κρηπίδα τοῦ ἀμφιπόστελου ναοῦ καθὼς καὶ οἱ βάσεις τῶν δύο νοτιότερων κίονων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Ὁ νοτιοανατολικὸς κίονας μάλιστα διασώζει καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ του. Οἱ βάσεις τῶν δυτικῶν κίονων δὲν διατηροῦνται στίς θέσεις τους, ἀλλὰ πᾶν ὅταν στυλοβάτη διακρίνονται καθαρά τὰ

ἴχνη τους, ἐνῶ διασώζονται οἱ ἐντορμίες τῶν ἐμπολίων τους. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀρχαίου δαπέδου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ εἶχε καταστραφεῖ κατὰ τὴ διαμόρφωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὑπόγειον θολωτοῦ θαλάμου, γιὰ τὴ φύλαξη πυρίτιδας, ὁ ὁποῖος βρέθηκε ἀνέπαφος (εἰκ. 260). Γιὰ τὴ δημιουργία εἰσόδου σ' αὐτόν τὸν θάλαμο εἶχε ἀφαιρεθεῖ τὸ μεσαῖο μέρος τῆς κρηπίδας τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Λόγω αὐτῆς τῆς διατάραξης τῶν ἀρχαίων θεμελίων ἡ κρηπίδα τοῦ ναοῦ παρουσίαζε καθίζηση κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν τῆς πλευρῶν, ἰδιαίτερα τῆς νότιας, καὶ σοβαρές βλάβες στοὺς λίθους τῆς³⁹.

Ὁ Ross ἀμέσως ἀναγγέλλει, γεμάτος ἐνθουσιασμό, τὴν ἐπικείμενη ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ⁴⁰. Οἱ ἐργασίες ἀρχίζουν τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1835 ὑπὸ τὴν ἐπιβλεψὴ τοῦ ἀρχιτέκτονα E. Laurent. Στίς ἀρχές Φεβρουαρίου τοῦ 1836 ἔχουν ἤδη στηθεῖ στίς θέσεις τους ὁ βορειότερος κίονας τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, οἱ τέσσερις τῆς ἀνατολικῆς μέ τὰ ὑπερκείμενα ἐπιστύλια καὶ τὸ κατώτερο μέρος τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ. Ὁ ναὸς παρέχει μιὰ γραφικὴ εἰκόνα πού ἀπαθανατίζεται ἀπὸ ἓναν σύγχρονο ἐπισκέπτη τῆς Ἀκρόπολης (εἰκ. 12)⁴¹. Οἱ ἐργασίες συνεχίζονται ὡς τὸν Μάιο τῆς ἰδίας χρονίᾶς (εἰκ. 11). Κατὰ τὴν ἀναστήλωση δὲν ἀποκαθίσταται ἡ ὀριζοντιότητα τῆς κρηπίδας, ἀπὸ τὸν φόβο ὀριστικῆς καταστροφῆς, κατὰ τὴν ἀνύψωση τῶν λίθων, τῶν ἐξαιρετικὰ διαβρωμένων ἀπὸ τὴν ὑγρασία θεμελίων τοῦ ναοῦ⁴². Σ' αὐτὴ τὴ φάση ἀνασυναρμολογοῦνται ὁ βόρειος τοῖχος καὶ οἱ πεσσοὶ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ ὡς τὸ ὕψος τῶν ἐπιστυλίων. Ὁ νότιος καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος ἀναστηλώνονται ὡς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους τοῦ ὁ πρῶτος καὶ ὡς τὴ σιάτμη τοῦ 7ου

9

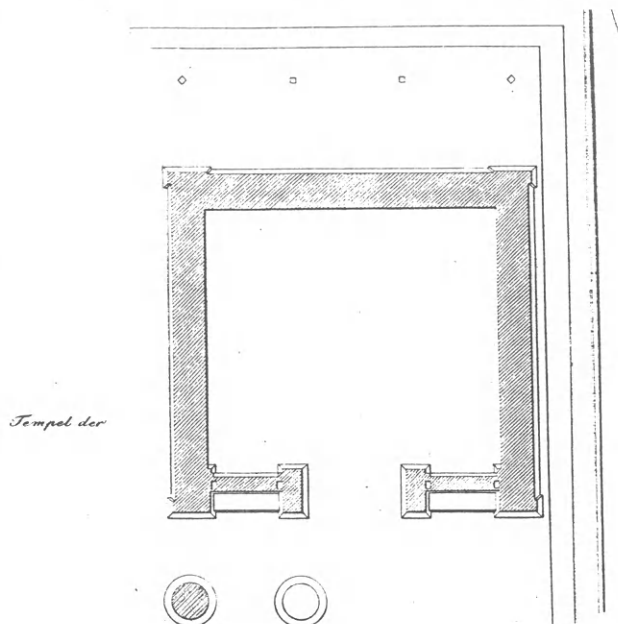
10. Κάτοψη τοῦ κατὰ χώραν σωζόμενου τμήματος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Ed. Schaubert, 1835.

11. Ὁ ναός τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ ΒΑ. τὸ 1836. Chr. Hansen, 1836.

12. Ὁ ναός τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ ΝΑ. κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1836. F. W. Newton, Φεβρουάριος 1836.

13. Ἀποψη ἀπὸ ΒΑ. τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. J. Skene, 1838.

10

11

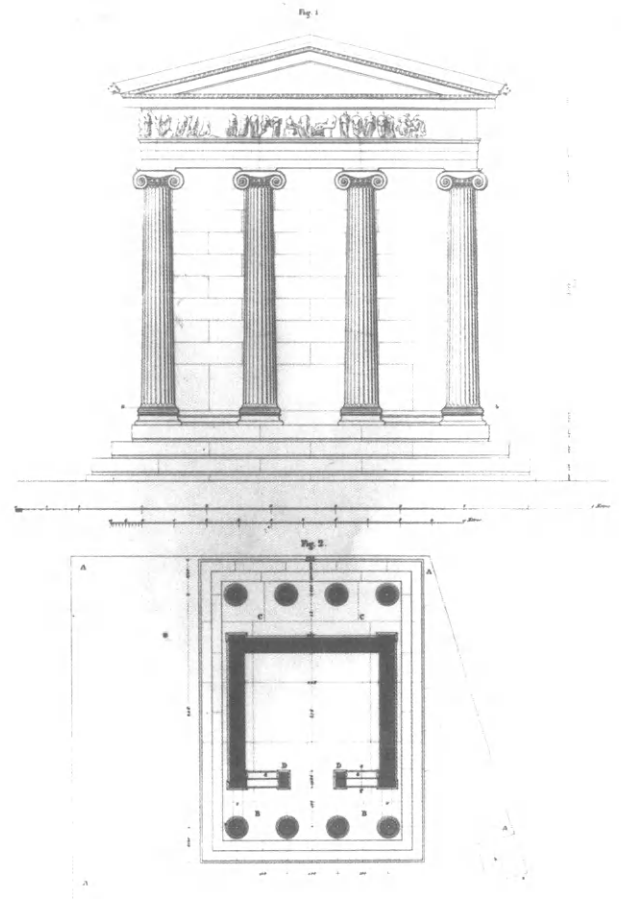
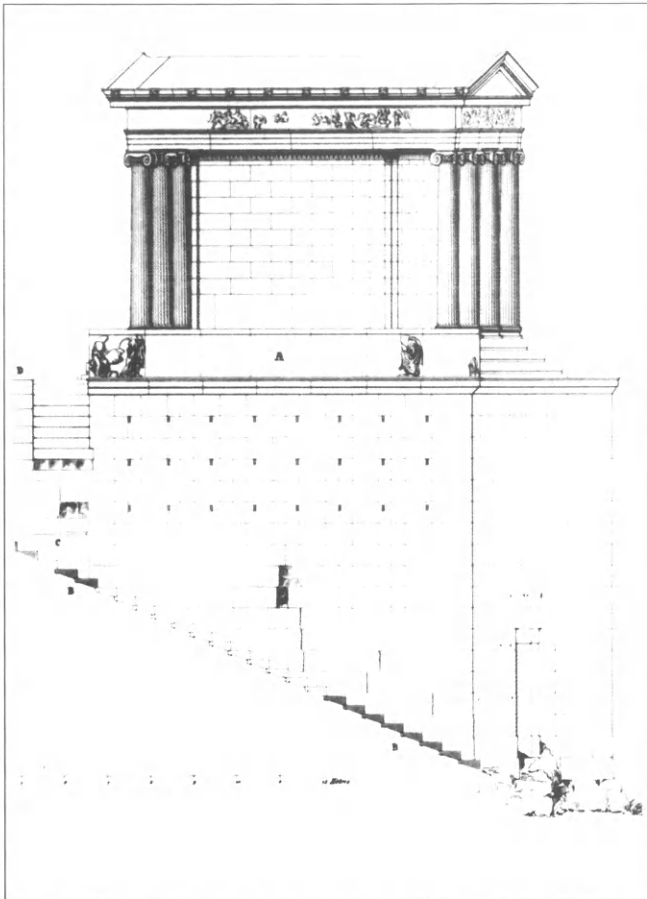
δόμου ὁ δεῦτερος (εἰκ. 13). Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ κιονοστοιχία ἀναστήλονται ἀκόμη καὶ οἱ τρεῖς βορειότεροι κίονες τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μέ τὰ ὑπερκείμενα ἐπιστύλια, ἐνῶ τοποθετεῖται ἡ πρώτη (ἀπὸ Β.) πλάκα τῆς φανωματικῆς ὀροφῆς τοῦ προνάου. Πάνω στὴ βάση τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονα τοποθετεῖται μόνον τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ του.

Κατὰ τὴν ἀναστήλωση χρησιμοποιήθηκαν ὅσα μέλη τοῦ ναοῦ εἶχαν ἀνευρεθεῖ¹⁵. Ὅρισμένες λιθόπλινθοι τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ ποῦ ἔλλειπαν ἢ ἦταν σοβαρά κατεστραμμένες ἀντικαταστάθηκαν ἢ συμπληρώθηκαν μέ νέες ἀπὸ πορόλιθο. Μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε στὴ βορειοανατολικὴ καὶ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ στυλοβάτη καθὼς καὶ στὸ ἔλλειπον κεντρικὸ τμήμα του στὴν ἀνατολικὴ πλευρᾶ, στὴν καθ' ὕψος συμπλήρωση τῶν πεσσῶν τῆς εἰσόδου, στὴν ἀντικατάσταση ἔλλειπόντων μερῶν στοὺς 2ο καὶ 3ο (ἀπὸ Β.) δυτικούς κίονες, στὴ λάξευση τῆς νέας βάσης τοῦ 3ου (ἀπὸ Β.) κίονα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Στὰ νέα μέλη, ὅπως στὴ βάση τοῦ κίονα, ἡ μορφή ἀποδίδεται σχηματοποιημένη, ἐνῶ τὰ συμπληρώματα τῶν κορμῶν τῶν κίωνων ἀφήνονται ἀρράβδωτα. Κατὰ τὴν ἐπέμβαση γιὰ τὴ συνδεση τῶν λίθων καὶ τῶν συμπληρωμάτων χρησιμοποιήθηκαν χονδροειδεῖς σιδερένιοι σύνδεσμοι.

Ἡ ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ποῦ ἐκτελέστηκε ὑπὸ τὸ κράτος μεγάλου ἐνθουσιασμοῦ, πρα-

22

γμάτωσε κατά τόν πιστότερο τρόπο τίς ἀντιλήψεις τοῦ Klenze. Κατά τήν ἐπέμβαση ἀνακτιήθηκε σέ μεγάλο βαθμό τό κτήριο καθαυτό καί οἱ ἐπὶ μέρους μορφές του, στοιχεῖα πού ἄλλωστε εἶχαν ἀποτελέσει καί τό μοναδικό ἀντικείμενο τῆς σχετικῆς μελέτης τῶν Schaubert καί Hansen (εἰκ. 14, 15)¹⁴. Ἡ μὴ συνειδητοποίηση τῆν ἐποχή ἐκείνη, λόγω τῆς περιορισμένης γνώσης τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς αὐτοτελοῦς ἀξίας τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καί τῶν διακεκριμένων οἰκοδομικῶν λειτουργιῶν τους στό «ἐν ξηρῷ» σύστημα δομῆς τῶν ἑλληνικῶν κλασικῶν μνημείων¹⁵ ὁδηγεῖ στή μεταχείρισή τους κατά τήν ἀναστήλωση ὡς κοινῶ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ καί στήν τοποθέτησή τους σέ τυχαῖες, ἐσφαλμένες, θέσεις, πολλές φορές ἀκόμη καί ἀνεστραμμένα¹⁶, μέ τελικό ἀποτέλεσμα τή σέ μεγάλο βαθμό ἀπώλεια τῆς αὐθεντικῆς δομῆς καί τῆ σοβαρῆ ὑποβάθμιση τοῦ ἀναστηλωμένου μνημείου. Ἡ ἴδια ἀντίληψη, ἐπικουρούμενη καί ἀπό τήν οἰκονομική δυσπραγία τῶν καιρῶν, ὁδηγεῖ στή χρήση ἀρχαίων διάσπαρτων μελῶν, τίς πιά πολλές φορές τῶν γειτονικῶν Προπυλαίων¹⁷, γιά τή συμπλήρωση ἢ τήν ἀντικατάσταση τῶν λίθων. Οἱ ἀναστηλωτές, πιστοί στίς ἐπιταγές τοῦ Klenze, συνειδητά διαφοροποιοῦν τά ἀρχαῖα μέλη ἀπό τίς συμπληρώσεις, μέ τή χρησιμοποίηση διαφορετικῶν ὑλικῶν, συμβάλλοντας ὁμῶς ἔτσι, μέ τή χρωματική ποικιλία πού προκύπτει, στήν παραπέρα αἰσθητική

14. Γραφική ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ καί τοῦ πύργου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, βόρεια ὄψη. Ed. Schaubert, 1835-1836.

15. Γραφική ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ἀνατολική ὄψη καί κάτωψη. Chr. Hansen, 1835-1836.

16. Τά Προπύλαια καί ὁ ναός τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπό ΝΔ. J. Skene, 1838.

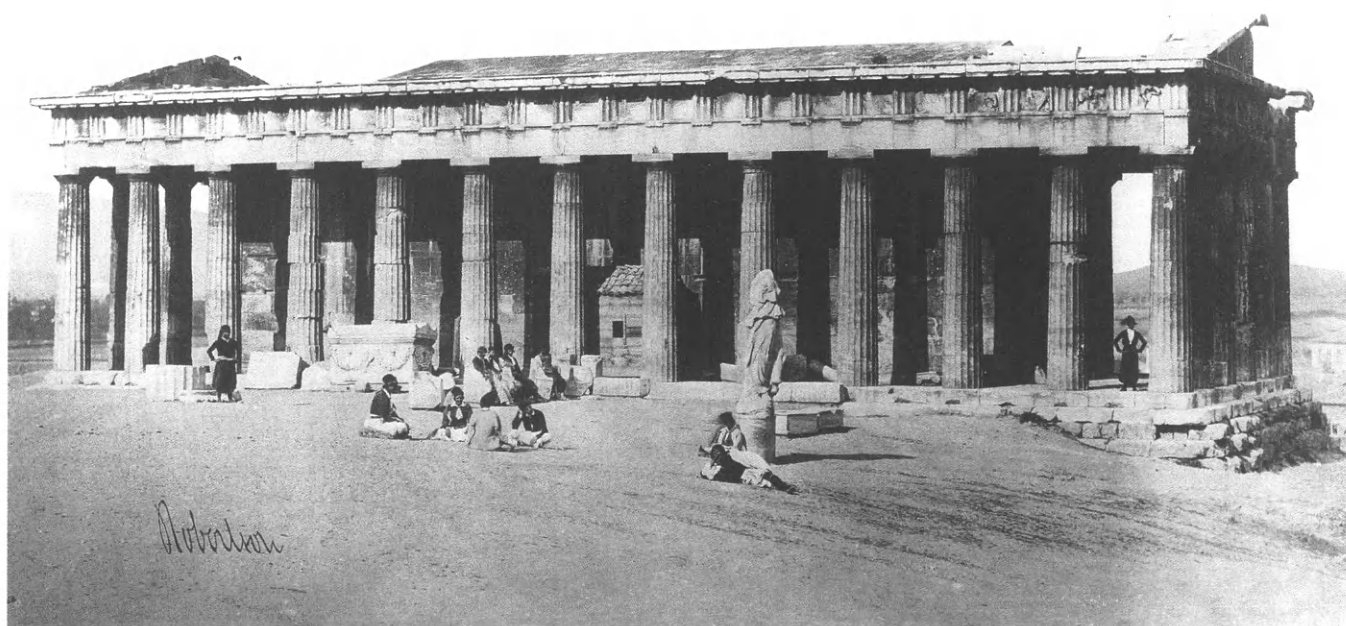
17. Τό Θησεῖο ἀπό ΝΔ. Πιθανόν Δ. Κωνσταντίνου, 1860 ca.

18. Τό Θησεῖο ἀπό ΝΑ. ὡς Κεντρικό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο. J. Robertson, 1852-1854.

17

18

ἐπιβάρυνση τοῦ ἀναστηλωμένου μνημείου. Τέλος, περισσότερο καί ἀπὸ τὴ βούληση τῶν ἀναστηλωτῶν γιὰ ἀπλούστευση τῶν μορφῶν στὶς νέες προσθήκες γιὰ λόγους διακρίσεως τοὺς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μέλη, ἡ σχηματικὴ ἀπόδοση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν σὲ νέο μάρμαρο (βάση, κορμοὶ κιόνων) σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξαρτήθηκε ἀπὸ τὴ βιασύνῃ ἐκτέλεσης τοῦ ἔργου καί, κυρίως, ἀπὸ τὴν παντελῆ, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ἔλλειψη στὴν Ἀκρόπολη ἐξειδικευμένων λιθοξόνων μαρμαροτεχνιτῶν⁴⁸.

Ἡ ἀνασυναρμολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς-Νίκης ὑπῆρξε ἡ πρώτη ὁλοκληρωμένη ἀναστήλωση κλασικοῦ μνημείου στὴν Ἑλλάδα καί – ὑπὸ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου «κλασικοῦ» – στὴν Εὐρώπη, ἀνταποκρινόμενη κατὰ τὸν καλῦτερο τρόπο στὰ ὁράματα τῶν κλασικιστῶν⁴⁹. Ὁ ἀναστηλωμένος ναός, ἀπὸ σημεῖο τοῦ ἀναγεννημένου ἔθνους ἀλλὰ καί τοῦ ἀρχαίου κάλλους, δεσποζεῖ ἔκτοτε στὴν εἴσοδο τῆς Ἀκρόπολης (εἰκ. 16).

Σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ross, στὶς ἐργασίες στὴν Ἀκρόπολη τὴν περίοδο 1835-1836 δαπανήθηκε τὸ ποσὸ τῶν 50.000 δρχ. (12.500 ταλλήρων) γιὰ τὴν προμήθεια ξυλείας, ἐργαλείων, κάρρων, σχοινίων καί ἄλλων ὑλικῶν καθὼς καί γιὰ τὰ ἡμερομίσθια περισσότερων ἀπὸ ἑκατὸ ἐργατῶν. Ἀπὸ τὸ ποσὸ αὐτό, 20.000 δρχ. καλύφθηκε ἀπὸ τὴν πώληση τῶν «ἄχρηστων» λίθων τῆς Ἀκρόπολης ὡς οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ, *τὰ ἀγκωνάρια* κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ross, γιὰ τὶς νέες οἰκοδομὲς πού κτίζονταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὴν Ἀθήνα⁵⁰. Ἐνα ἄλλο μέρος προῆλθε ἀπὸ τὴν πώληση τῶν εἰσιτηρίων, πού ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1835 εἶχαν θεσπιστεῖ γιὰ τὴν ἐπίσκεψη στὴν Ἀκρόπολη⁵¹.

Ἡ ἄλλη ἐπέμβαση τῆς περιόδου, καθαρὰ χρηστικοῦ χαρακτήρα, εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ Θησεῖου σὲ μουσεῖο. Ἡ πρώτη στερεωτικὴ ἐπέμβαση στὸν διατηρημένο σὲ θαυμαστό βαθμὸ ναὸ τοῦ Ἡφαιστου καί τῆς Ἀθηνᾶς εἶχε πραγματοποιηθεῖ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, τὸ 1820, ἀπὸ τὴ Φιλόμουσο Ἑταιρεία, ἡ ὁποία εἶχε ἀσφαλίσει μὲ *σιδηροὺς*

κρίκον τὸν βορειοδυτικὸ κιόνα μετὰ ἀπὸ πτώση κεραυνοῦ (εἰκ. 17)⁵². Στὸ Θησεῖο, πού εἶχε μετατραπεῖ, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Klenze, στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ νέου κράτους (εἰκ. 18)⁵³, οἱ Ross καί Schaubert ἐκτελοῦν, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1835, ἐργασίες ἐπαύξεως τῆς στεγανότητος, τοῦ φωτισμοῦ καί τῆς ἀσφάλειας τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ χώρου: καλύπτουν τὴ θολωτὴ, χριστιανικὴ στέγη τοῦ ναοῦ μὲ λίθινες πλάκες Μάλτας, ἀνοίγουν δύο παράθυρα στὰ δύο ἄκρα τῆς στέγης, κατεδαφίζουν τὴ χριστιανικὴ ἀψίδα τοῦ ναοῦ καί στὴ θέση τῆς κατασκευάζουν εὐθύγραμμο τοῖχο μὲ μεγάλο κεντρικὸ ἀνοιγμα (εἰκ. 131), κλείνουν τὶς μεταγενέστερες θύρες τῶν πλάγιων τοίχων τοῦ σηκοῦ, ἐκτός ἀπὸ μία – τὴν ὁποία διατηροῦν γιὰ πρακτικοὺς λόγους – στὴ νότια πλευρά. Στερεώνουν ἀκόμη μὲ μιά δευτέρη σιδερένια στεφάνη τὸν βορειοδυτικὸ κιόνα, ἐνῶ συγκατατοῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καί τὸν 9ο (ἀπὸ Ἀ.) κιόνα τῆς νότιας πλευρᾶς. Κατὰ τὶς ἐργασίες οἱ Ross καί Schaubert ἀντικαθιστοῦν, στοὺς λίθους τῶν τυμπάνων τῶν ἀετωμάτων καί στὰ ἐπιστύλια, μὲ νέους συνδέσμους τοὺς ἀρχαίους πού λείπουν, ἐνῶ στερεώνουν ὀρισμένα ἐτοιμόρροπα φανώματα μὲ μικρὲς σιδερένιες ράβδους. Ἰδιαίτερα προσέχουν νὰ μὴ διαταράξουν μὲ αὐτὲς τὶς ἐπεμβάσεις τὴν ἐμφάνιση τοῦ κλασικοῦ ναοῦ: τὰ νέα παράθυρα στὴ στέγη τοῦ σηκοῦ, γράφει ὁ Ross, εἶναι ἀθέατα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, ἐνῶ τὸ κιτρινωπὸ χρῶμα τοῦ λίθου τῆς Μάλτας ἐναρμονίζεται πολὺ καλὰ μὲ τὴ χρυσὴ ἀπόχρωση τοῦ ἀρχαίου μάρμαρου⁵⁴. Τέλος, κατὰ τὴν ἐπέμβαση, οἱ Ross καί Schaubert βρίσκουν τὴν εὐκαιρία νὰ προβοῦν σὲ νέες παρατηρήσεις πάνω στὸν τρόπο κατασκευῆς τῆς ἀρχαίας στέγης, στὸν ἀρχικὸ διάκοσμο καί τὴν πολυχρωμία τοῦ μνημείου⁵⁵.

Τελευταία ἐπέμβαση τῆς περιόδου ἀποτελεῖ ἡ συμπλήρωση τὸ 1835 μὲ μάρμαρο, πάνω στὸ ὁποῖο χαράσσεται καί σχετικὴ ἐπιγραφή, τοῦ πρώτου σπονδύλου τοῦ βορειοδυτικότερου ἀπὸ τοὺς ἱστάμενους κίονες τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός (εἰκ. 19)⁵⁶.

19

19. Ἐπισκευὴ κιόνα τοῦ Ὀλυμπίου τὸ 1835. Φωτογραφία τοῦ 1986.

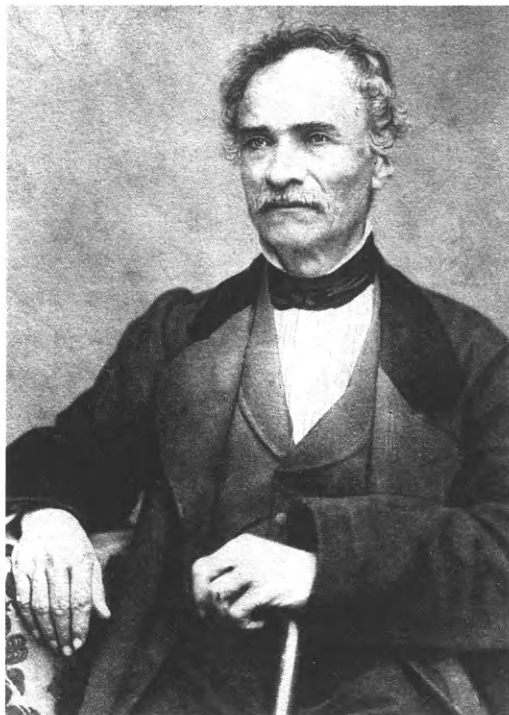
20. Ὁ Κυριακὸς Πιττάκης (1798-1863).

21. Τὰ Προπύλαια ἀπὸ Δ. Πρὶν καί μετὰ τὶς ἐπεμβάσεις τῶν ἐτῶν 1834-1836. Ed. Schaubert.

Μετά την αποχώρηση του Ross ο Κυριακός Πιττάκης (είκ. 20)⁵⁷, έφορος του Δημόσιου Κεντρικού Μουσείου από τό 1836, γενικός έφορος από τό 1848 και ως τόν θάνατό του, επανδρώνει, στην κυριολεξία μόνος του, την 'Αρχαιολογική 'Υπηρεσία για μία σχεδόν εικοσαετία⁵⁸, σφραγίζοντας την όθωνική περίοδο με τίς άκάματες προσπάθειές του για την άνεύρεση, περισυλλογή και φύλαξη των διάσπαρτων άρχαίων, τή διενέργεια άνασκαφών και αναστηλώσεων, τή δημοσίευση έπιγραφών. Στά πρώτα δύο χρόνια ό Πιττάκης έπικουρείται στό έργο του από την 'Αρχαιολογική 'Επιτροπή⁵⁹, ένω από τό 1840 συνεργάζεται στενά με τή νεοσύστατη 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία.

Στήν πρώτη συνεδρίαση της 'Αρχαιολογικής 'Επιτροπής, τόν Μάιο του 1837, έκθέτει τό νέο πρόγραμμα έργασιών στην 'Ακρόπολη: διακοπή της αναστήλωσης του ναού της 'Αθηνάς Νίκης και διενέργεια άνασκαφών με την έλπιδα νά βρεθούν *τεθαμμένα εις τό περί αυτών έδαφος* όρισμένα *έλλείποντα τμήματα* κατεδάφιση των μεταγενεστέρων προσθηκών των Προπυλαίων άπομάκρυνση ιδιαίτερα του έπιβαρύνοντος την Πινακοθήκη *μεταγενεστέρον οικόδομήματος, τό όποιον είχεν ώθήσει τόν δυτικόν αυτής τοίχον έκτός της κα θέτου*⁶⁰, καθαρισμός, με άνασκαφή, του χώρου ανάμεσα στά Προπύλαια και τόν Παρθενώνα καθώς και του 'Ερεχθείου έπιστροφή, στή συνέχεια, στον κύριο στόχο των

20

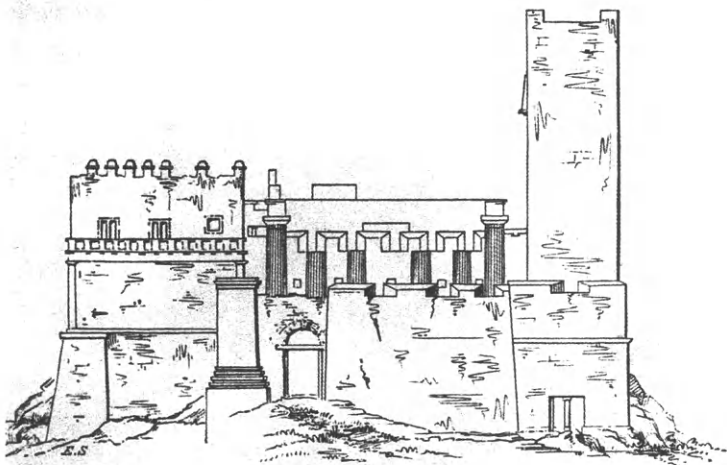

έργασιών, την αναστήλωση του Παρθενώνα: *καθαρίζων (ό Πιττάκης) τό μεταξύ του 'Ερεχθείου και του Παρθενώνος μέρος, θά γίνει δυνατόν νά τεθώσιν εις αυτό έν τάξει του μεγάλου τούτου έρειπίου τά συντρίμματα, και προπαρασκευασθή ούτω, κατά την επιθυμίαν της Κυβερνήσεως, ή κατά μέρος άνέγεραίς του, της όποίας έναρξις δύναται νά γίνη κατά τό προσεχές ψθινόπωρον* άκόμη, όλοκλήρωση των άνασκαφών στά τρία μνημεία, 'Ερέχθειο, Προπύλαια, 'Αθηνά Νίκη και άποκατάσταση της κλίμακας άνόδου στά Προπύλαια⁶¹.

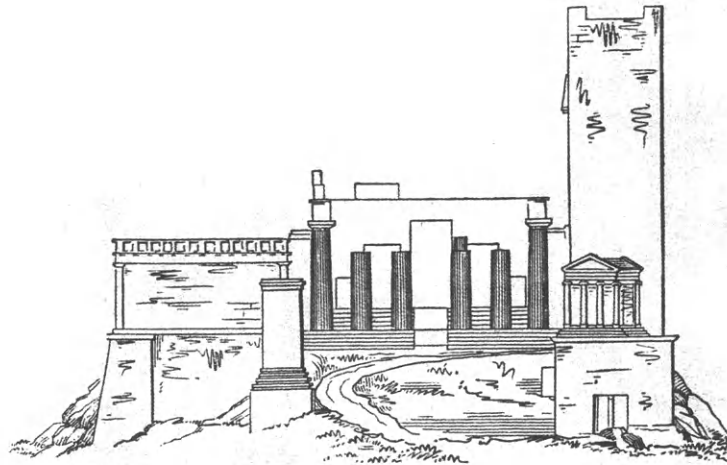
Τό πρόγραμμα αυτό ό Πιττάκης έχει ήδη θέσει σέ έφαρμογή από τόν 'Οκτώβριο του 1836: ως τό 1838 κατεδαφίζει τά κατάλοιπα του μεσαιωνικού παλατιού στά

Προπύλαια, τούς φράγκικους θόλους της Πινακοθήκης και τούς τουρκικούς του κεντρικού κτηρίου και άνασκάπτει τό έσωτερικό του μνημείου⁶² (είκ. 21). Από τό 1837 επεκτείνει τίς άνασκαφικές εργασίες στό 'Ερέχθειο και στην περιοχή μεταξύ 'Ερεχθείου και Παρθενώνα. 'Ακολουθούν, τό 1838-1839, ή άνασκαφή της ανατολικής στοάς των Προπυλαίων και ό γενικός καθαρισμός της περιοχής προς τά ανατολικά ως τόν Παρθενώνα. Τήν ίδια χρονιά καθαρίζεται ή περιοχή ανατολικά του 'Ερεχθείου και αρχίζει ή έλευθέρωση του προνάου του Παρθενώνα από τά κατάλοιπα της άψίδας του χριστιανικού ναού, μιας ύδατοδεξαμενής και, κυρίως, από τούς σωρούς των μαρμάρων πού τόν κατακάλυπταν. Τό

21

1834.

1836.

27

1842-1843 απομακρύνονται τὰ κατάλοιπα τοῦ μετὰ τὸ 1687 τζαμιὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Παρθενώνα, τὸ ὁποῖο εἶχε ἱδρὴ καταρρεύσει τὴν προηγούμενη χρονιά⁶³. Καθαρισμοὶ καὶ ἀνασκαφές ξαναρχίζουν τὸ 1844-1845, ὅποτε ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴ βόρεια πρόσταση τοῦ Ἑρεχθείου τὰ κατάλοιπα τῆς τουρκικῆς πυριτιδαποθήκης καὶ ἀνασκάπτεται ὁ χώρος πρὸς Ν. τοῦ Παρθενώνα καθὼς καὶ ἡ ἄνοδος πρὸς τὰ Προπύλαια. Οἱ ἀνασκαφές στὰ χρόνια 1848-1849 ἐπεκτείνονται βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων ὡς τὸ Ἑρέχθειο. Οἱ τελευταῖες μεγάλης κλίμακας ἀνασκαφές τοῦ Πιτιάκη στὴν Ἀκρόπολη διενεργοῦνται στὰ χρόνια 1856-1860, κατὰ τὰ ὁποῖα καθαρίζεται ἡ νοτιοανατολική γωνία τοῦ Παρθενώνα (εἰκ. 22) καὶ ἀνασκάπτεται ὁ χώρος ἀνάμε-

22

23

22. Ὁ Παρθενώνας ἀπὸ ΝΑ. Διακρίνονται οἱ ἀναμοχλευμένες, ἀπὸ τίς συνεχεῖς «ἀνασκαφές», ἐπιχώσεις μπροστὰ ἀπὸ τὸ μνημεῖο. J. Robertson, 1852-1854.

23. Ὁ Βράχος τῆς Ἀκρόπολης καὶ ὁ Παρθενώνας ἀπὸ ΒΔ. Fr. Frith, 1861.

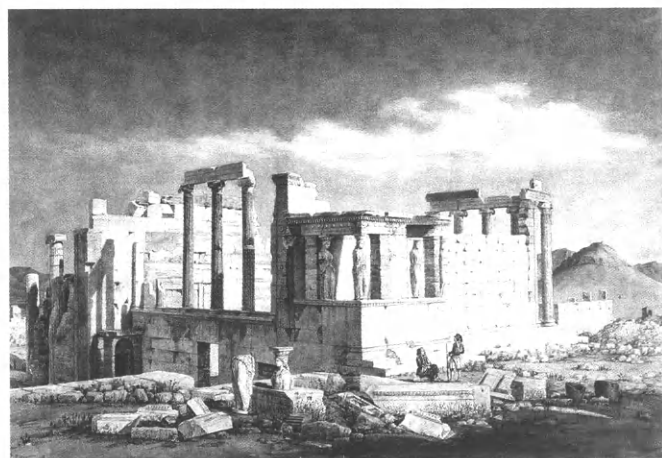
24. Τὸ Ἑρέχθειο ἀπὸ ΝΔ. Chr. Hansen, ὁδογραφία, 1844.

25. Τὸ Ἑρέχθειο ἀπὸ ΝΑ. P. Sebah, 1872-1875.

26. Τὸ Ἑρέχθειο ἀπὸ ΒΑ. P. Sebah, 1872-1875.

σα στὰ Προπύλαια, τὸν Παρθενώνα καὶ τὸ Ἑρέχθειο. Τότε κατεδαφίζεται ἡ μεγάλη δεξαμενὴ δυτικά τοῦ Παρθενώνα καὶ ἀποκαλύπτονται οἱ δώδεκα λαξευμένες στὸν βράχο βαθμίδες μπροστὰ στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ μνημείου. Ὁ Πιτιάκης μετὰ τὸ τέλος αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν θεωροῦσε ὅτι οἱ ἀνασκαφές στὴν Ἀκρόπολη εἶχαν ὁλοκληρωθεῖ, καθὼς εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ὁ φυσικὸς βράχος σὲ ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν κεντρικὴ περιοχὴ, ἀνάμεσα στὰ τρία κύρια μνημεῖα (εἰκ. 23)⁶⁴.

Κατὰ τοὺς καθαρισμούς καὶ τίς ἀνασκαφές προκύπτει ἓνα πλῆθος ἀρχαίου ὑλικοῦ, ἀνάμεσά του θραύσματα ἀπὸ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο καὶ ἀρχιτεκτονικά μέλη τῶν μνημείων, τὰ ὁποῖα τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ πραγματοποιήσει, παράλληλα πρὸς τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο, ὁρισμένες πρῶτες ἀναστηλώσεις στὰ μνημεῖα ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ Ἑρέχθειο: στὸ κατερειπωμένο αὐτὸ μνημεῖο⁶⁵, στὸ διάστημα 1837-1840, ἀνυψώνει ἐξ ὁλόκληρης σειρῆς πάνω ἀπὸ τὸν ὀρθοστάτη καὶ μέρος τῆς ἔβδομης σειρᾶς στὸν νότιο τοῖχο (εἰκ. 25) καὶ τέσσερις πάνω ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀπὸ τὸν ὀρθοστάτη δόμο στὸν βόρειο. Στὸν ἴδιο τοῖχο τοποθετεῖ διαφόρους λίθους σὲ ἑπτὰ ἀκόμη δόμους, συμπληρώνει μέρος τῆς κρηπίδας του καὶ ἀνυψώνει τὴ βορειοδυτικὴ παραστάδα σὲ ὕψος ἑπτὰ σειρῶν (εἰκ. 26). Στὸν δυτικὸ τοῖχο ἀναστηλώνει τὸν πρῶτο ἀπὸ Ν. ἡμικίονα καὶ συνδέει τοὺς τρεῖς πλέον ἱστάμενους ἡμικίονες μὲ δύο ἐπιστύλια. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μνημείου, στὴν περιοχὴ τοῦ Κεκροπίου,

24

ὑποστυλώνει μὲ ἀργολιθοδομή τὸν φέροντα τὸν τοῖχο μεγάλο λίθο. Στὴ βόρεια πρόσταση στερεώνει τὸν βορειοδυτικὸ κίονα καὶ ἐπισκευάζει τὸν δυτικὸ, ὅπου τοποθετεῖ τὸ ἐλλεῖπον κιονόκρανο καὶ συγκρατεῖ μὲ σιδερένιες στεφάνες καὶ κάθετες σιδερένιες ράβδους τοὺς δύο ἀνωτέρους σπόνδλους. Τέλος, στὴ νότια πρόσταση ξανατοποθετεῖται στὴ θέση τῆς ἡ 4ῃ Καρυάτιδα πού εἶχε καταπέσει στὴ διάρκεια τῆς δεύτερης πολιορκίας τῆς Ἀκρόπολης. Γιὰ τὴν ἐπανατοποθέτηση τῆς Καρυάτιδας χρειάστηκε νὰ ἐπισκευαστεῖ ἀπὸ τὸν Imhoff τὸ πίσω μέρος τοῦ λαίμοῦς καὶ ἓνα μέρος τῶν πλοκάμων τῆς καθὼς καὶ ἡ ὀρθογώνια βάση τῆς⁶⁶. Ἀκόμη, ἀνατοποθετεῖ τοὺς λίθους τοῦ νότιου τοῖχου πάνω ἀπὸ τὴν Πρόσταση τῶν Κορῶν (εἰκ. 24)⁶⁷.

27. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892).

28. Όψη καί κάτοψη τοῦ μνημείου τοῦ Θρασύλλου μέ ἐπισημάνση τῶν σωζόμενων τό 1851 τμημάτων.

29-30. Ἡ μηχανή ἀνυψώσεως φορτίων γιά τό ἔργο τοῦ Παρθενώνα. Σχέδιο Leo von Klenze, 1837.

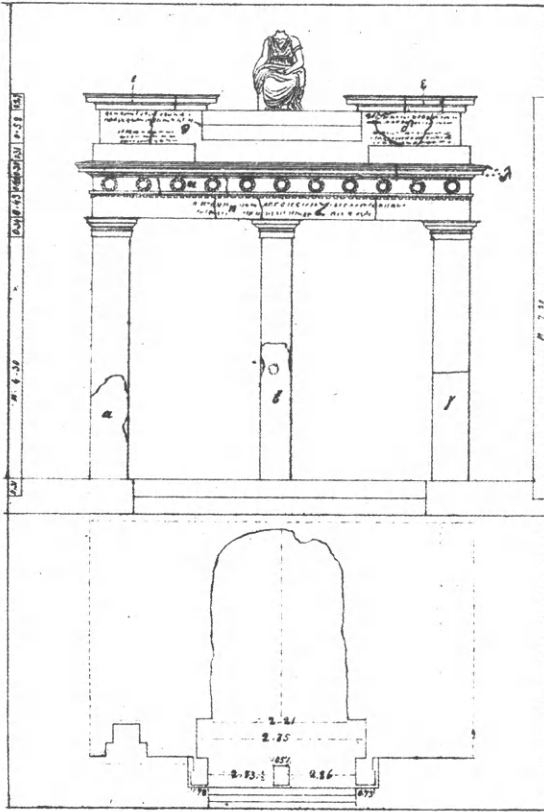
27

Ὅσον ἀφορᾷ τόν Παρθενώνα, ὁ Πιττάκης ἐπιθυμεῖ ἀπό τήν ἀρχή τήν ἀναστήλωση τῶν πεσμένων κίωνων τοῦ περιστελίου⁶⁸, ἀλλά λόγω ἐλλείψεως οἰκονομικῶν πόρων καί ἐργατοτεχνικοῦ προσωπικοῦ προγραμματίζει κατ' ἀρχάς στερεωτικές ἐργασίες: τόν Φεβρουάριο τοῦ 1838, μετά ἀπό αὐτοψία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς, ἀποφασίζεται νά καταδαφιστεῖ τό *ἐπί χριστιανικῆς ἐποχῆς, συντετριμμένον καί ἐτοιμόρροπον* ὑπέρθυρο τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Παρθενώνα καί νά *στερεωθῇ τό ὑποκείμενον ἀρχαῖον διά σιδηρῶν δεσμῶν, κατὰ σχέδιον τό ὅποιον ἤθελε δώσει ὁ Κ. Σάουβερτ*, ἐπέμβαση ὁμῶς πού καί αὕτη δέν φαίνεται νά πραγματοποιεῖται τελικά⁶⁹. Τότε ὁμῶς πιθανόν ἀπομακρύνεται ὁ πρῶτος ἀπό Ἀ. λίθος τοῦ νεώτερου, ὑστερορρωμαϊκοῦ, ἀνωφλίου τῆς θύρας⁷⁰. Ἀπό τό 1842 ὁ Πιττάκης, σέ συνεργασία μέ τήν Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία πλέον, θά μπορέσει νά πραγματοποιήσῃ εὐρείας κλίμακας ἀναστηλωτικές ἐπεμβάσεις στό μνημεῖο.

Στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά γίνει ἰδιαίτερη ἀναφορά στή σημασία πού εἶχε γιά τήν ἀποκατάσταση καί ἀναστήλωση τῶν μνημείων στήν Ἑλλάδα — ὅπως ἄλλωστε καί γιά τά ὑπόλοιπα ἀρχαιολογικά πράγματα τῆς χώρας — ἡ ἱδρυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τό 1837⁷¹. Στόν ἱδρυτικό Ὀργανισμό τῆς Ἐταιρείας τίθενται οἱ βάσεις τῆς στενῆς συνεργασίας τοῦ νέου αὐτοῦ φορέα ἀρχαιολογικῆς

μέριμνας μέ τήν κρατική Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία⁷² — συνεργασία πού ξεκινᾷ μέ τή μορφή συνδρομῆς τῆς Ἐταιρείας πρὸς τό κράτος γιά νά καταλήξῃ βαθμιαία στήν οὐσιαστική ὑποκατάστασή του ἀπό αὐτήν⁷³. Στόν τομέα τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων μάλιστα ἡ Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία θά καταστεῖ ὁ κύριος φορέας καθ' ὅλο τόν 19ο αἰώνα. Ταυτόχρονα οἱ ἱδρυτές τῆς Ἐταιρείας, ἐξέχοντες ἐκπρόσωποι τῆς καθεστηκυίας τάξεως τοῦ νέου κράτους, θέτουν ρητά καί ἐπίσημα — ὡς ἕναν ἀπό τοὺς σκοποὺς τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐταιρείας⁷⁴ — τό ζήτημα τῆς ἀνέγερσης καί συμπλήρωσης τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν μνημείων. Ἡ ἀναστήλωση τῶν μνημείων, ἡ ὁποία, κατὰ τήν Ἐταιρεία, ἀποτελεῖ ὅπωςοδήποτε τή σπουδαιότερη ἐργασία γιά τή μελέτη τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἀφοῦ ὁδηγώντας στήν ἀποκατάσταση τοῦ συνόλου τῶν μνημείων ἐπιτρέπει στοὺς συγχρόνους νά συλλάβουν τίς ἀντιλήψεις πού διαπνέουν τίς μεγάλες καλλιτεχνικές δημιουργίες τῶν ἀρχαίων⁷⁵, εἶναι ἕνα ζήτημα πού συνυφαίνεται στενά μέ τήν κυρίαρχη ἰδεολογία τοῦ νεοελληνικοῦ βασιλείου — ἐκείνη τῆς σύνδεσης τοῦ νεοσύστατου κράτους μέ τήν ἐνδοξη πατρογονική κληρονομία του καί μέσω αὐτῆς μέ τήν προηγμένη Ευρώπη — ἰδεολογία τῆς ὁποίας οἱ ἱδρυτές τῆς Ἐταιρείας ἀποτελοῦν τοὺς κατ' ἐξοχὴν ἐκφραστῆς⁷⁶. *Συνερχόμενοι ὑποκάτω τῶν γιγαντιαίων τούτων ἔργων τῶν προπατόρων μας, τά ὁποῖα καί ὡς ἐρείπια μᾶς ἐκπληττίζουν... ὑπερηφάνως ἐπιδεικνύομεν ὡς ἐν τῶν ἀσπασιοτέρων τεκμηρίων τῆς πολιτικῆς μας ἀναγεννήσεως καί τῆς νέας ἐγγραφῆς μας εἰς τόν πίνακα τῶν προοδεδόντων ἐθνῶν, τό πρὸς τά λείψανα ταῦτα θρησκευτικόν σέβας μας, τήν ὑπὲρ αὐτῶν κηδεμονίαν τῆς Κυβερνήσεως, τήν ἐκ νέου σχεδὸν ἀνέγερσίν των, ἥτις προσαρτᾷ οὕτως εἰπεῖν τόν αἰῶνα μας εἰς τόν τοῦ Περικλέους καί Κίμωνος*, διακηρύσσει, στή σκιά τοῦ Παρθενώνα, ὁ πρῶτος γραμματέας τῆς Ἐταιρείας Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς (εἰκ. 27) κατὰ τήν ἐναρκτήρια συνεδρίασή της στίς 28 Ἀπριλίου 1837⁷⁷. Πέντε χρόνια ἀργότερα, πάλι στόν ἴδιο τόπο, ὑπογραμμίζει τή θέληση τῆς Ἐταιρείας νά μὴν ἀποπερατώσῃ τοῦ Παρθενῶνος μόνον τήν ἀνέγερσιν ... ἀλλ' ὅτι καί τά λοιπὰ κ' ἐδῶ κ' ἀλλαχοῦ διεσπαρμένα μεγάλα λείψανα θέλει ἀνακαινίσει καί μετά τῶν συντελεσάντων ὑπὲρ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς ὑπάρξεως τῆς Ἑλλάδος θέλει μνημονεύεσθαι καί αὕτη ὡς πρωτουργός τῆς παλιγγενεσίας τῆς ἀρχαίας αὐτῆς μεγαλοπρεπείας⁷⁸. Ἀλλωστε, τά λείψανα ταῦτα τῆς παρωχημένης δόξης, στά ὁποῖα χροστοῦν καί ἕνα μεγάλο μέρος τῆς πολιτικῆς τους ἀναγέννησης⁷⁹, ἀποτελοῦν ἀφετηρία τῆς μελλούσης *εὐκλείας*⁸⁰, ἐνῶ ὅταν ... ἐντὸς ὀλίγου πολλὰ τῶν ἀτάκτως κατεστραμμένων ἐρειπίων θέλουν ἀνεγερθῇ κατὰ τήν ἀρχαίαν των θέσιν καί σχῆμα, καί μετ' οὐ πολὺ ἡ Ἀκρόπολις, ἴσως δέ καί πολλὰ τῆς Ἑλλάδος μέρη θέλουν καί πάλι κατακοσμηθῇ μέ πολλὰ τῶν ἀρχαίων των οἰκοδομημάτων ... οἱ μὲν ξένοι θέλουν *σὺρρέει* εἰς τήν πατρίδα μας διὰ νά σπουδάζουν ἐν αὐτῇ τήν ἠθικῶς καί πραγματικῶς ἀναγεννωμένην ἀρχαίαν

Ὀρχογραφία καὶ Ὑπογραφία τοῦ Ἀρκαίου μνημείου.

ΛΕΙΨΑΝΑ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ,

ὅσα διὰ τὴν οὐκ ἐκείνην τὴν ἐργασίαν
καὶ τὴν μέχρι τοῦδε ἐκδόσιν.

α, β, γ. Κρήσεις καὶ Διόφανα ὀρθοστάτων, ὅ-
σα περιβλεπόμενα ὄρδια, μετὰ τὴν ῥή-
ξιν ἐκ τῆς Τουρκικῆς δομῆς.

δ, ε, η, Τμήματα ἐπισήγραφα, χαμαὶ ἐπιτοπίως καὶ
μετὰ.

ζ Τύπον τοῦ Ἀττικοῦ, χαμαὶ ἐπιτοπίως
κείμενον.

η Τμήματα ἐπισήγραφον
τοῦ ἐπιστυλίου.

θ Τὸ ὑπὲρ τὴν ζωφόρον
γέσπον, ἐξ ὧν τὰ ἱερὰ πορ-
τάκια φαίνονται τῆς
σφύρας.

κ Τμήματα τῆς ζωφόρου
ἐξ ὧν οἱ δύο ἐπὶ τῶν, καὶ
οἱ κατὰ τὴν καὶ ἐπὶ τῶν.

λ Τμήματα τοῦ γέσπον
τοῦ Ἀττικοῦ

ἅπαντα οἱ ἐργάται ἀπε-
κρίσανται ἀπὸ τοῦ προ-
βλεπόμενου, ἀμφότερα εἰς
τοὺς προποδὰς αὐτῶν
κείμενα, περὶ αὐτὰ δὲ
καὶ πολλὰ ἄλλα συν-
τμήματα.

μετὰ τὴν ἐκδόσιν μετὰ πορ-
τῶν ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν
γεντῶν καὶ μετὰ τὴν αὐ-
τῶν τοῦ γέσπον τοῦ ζω-
φόρου. ἀγγεῖται, καὶ τῶν
κατὰ τῶν καὶ τῶν
καὶ τῶν.

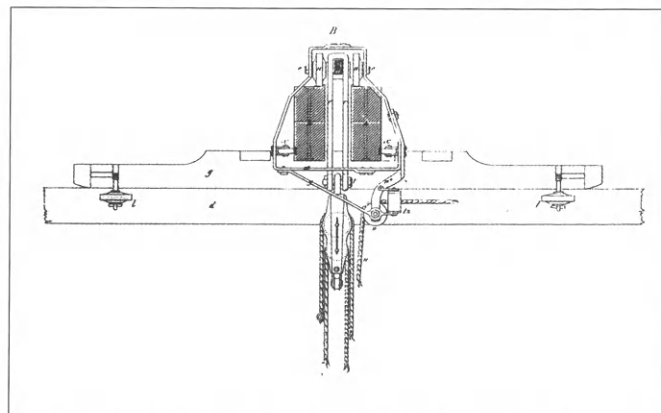
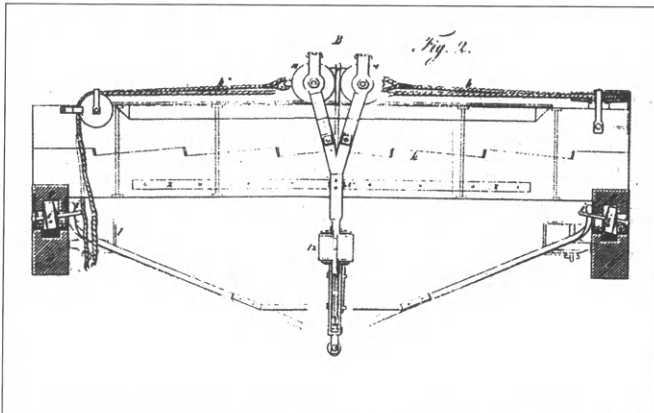
Πάντα δὲ σχεδόν τὰ λοιπὰ τοῦ μνημείου, εἰς τὴν
πρὸ ἐκείνης ἡμῶν γενομένην κατασκευὴν κατὰ τὴν
ἡμῶν τῆς σφύρας τῶν ἐργατῶν ἀπεκρίσανται.

Ἑλλάδα, ἡμεῖς δ' αὐτοὶ ἔχοντες διηγετικῶς πρὸ ὀφθαλμῶν τῆς
προγονικῆς δόξης τ' ἀπομνημονεύματα, θέλομεν ὑψηλοφρονεῖ
πρὸς αὐτὰ καὶ ἀμιλλᾶσθαι ὅπως ἀναδειχθῶμεν αὐτῶν ἀξιοί⁸¹.

Συνεπῆς στίς ἐξαγγελίες τῆς ἡ Εφορεία τῆς Ἑταιρείας
κάνει σχέδια ἀμέσως γιὰ ἀναστήλωσεις καὶ ἄλλων, ἐκτός
ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, μνημείων ὅπως ἐκεῖνο τοῦ Θρασύλλου
(εἰκ. 28), ὅπου ἀρχίζουν καὶ ὀρισμένες προκαταρκτικὲς
ἐργασίαι⁸², τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Προναίας⁸³ ἢ τοῦ Λέοντα
τῆς Χαϊρώνειας ἢ ἀναστήλωση μάλιστα αὐτοῦ τοῦ μνη-
μείου τῶν Θηβαίων Ἱερολοχιτῶν, πού ἔπεσαν σ' ἓναν «ὑπὲρ
πατρίδος» ἀγώνα, ὁ ὁποῖος ἀβίαστα στὴ νεοελληνικὴ συν-
εἶδησι θά ταυτιστεῖ μὲ τὸν πρόσφατο ἀπελευθερωτικὸ, θά

ἀποτελέσει ἓνα ἰδιαίτερα προσφιλὲς θέμα, στὸ ὁποῖο ἐπα-
νελημμένως θά ἐπανελθεῖ ἡ Ἑταιρεία καθ' ὅλην τὴ διάρ-
κεια τοῦ 19ου αἰῶνα⁸⁴. Πρὸς τὸ παρόν πάντως, καὶ σὲ ὁλό-
κληρὴν τὴν ὀθωνικὴν περίοδο, οἱ ἐπεμβάσεις τῆς Ἑταιρείας
θά περιοριστοῦν, λόγῳ ἐλλείψεως οἰκονομικῶν πόρων,
στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης, στὸ Θησεῖο καὶ σὲ ὀρισμένες
ἐπισκευὲς τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς⁸⁵.

Ἡ ἀφίξη ἀνυψωτικῆς μηχανῆς βαρέως τύπου ἀπὸ τῆ
Βαυαρίας τὸ 1841 (εἰκ. 29, 30), τὴν ὁποία εἶχε σχεδιάσει ὁ
Klenze καὶ χρησιμοποιήσει στίς ἐκεῖ κατασκευὲς του, ἐπι-
τρέπει, ἐπιτέλους, τὴν ἐναρξὴ ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν
στον Παρθενώνα⁸⁶. Ὡς τὸ 1844 ὁ Πιττάκης μαζί μὲ τὸν

31

Ραγκαβή αναστηλώνουν κίονες της βόρειας κιονοστοιχίας, τούς 9ο καί 11ο (από 'Α.) ολοκληρουν μέ τά κιονόκρανα, τόν 6ο ὡς τό ὕψος τοῦ ἑβδομοῦ σπονδύλου, τόν 7ο ὡς τό ὕψος τοῦ ὄγδοου, τόν 10ο ὡς τό ὕψος τοῦ πέμπτου. Τοποθετοῦν ἀκόμη ἕναν σπόνδυλο στόν κατά χώραν εὐρισκόμενο πρῶτο σπόνδυλο τοῦ 8ου κίονα καί κατά πᾶσα πιθανότητα τόν πρῶτο σπόνδυλο τοῦ 5ου κίονα (εἰκ. 31)⁸⁷. Στή νότια κιονοστοιχία οἱ Πιττάκης - Ραγκαβῆς τοποθετοῦν τρεῖς σπονδύλους στόν 8ο (από 'Α.) κίονα. Ἐπανατοποθετοῦν, τέλος, στό μνημεῖο 207 λιθοπλίνθους, ἀνυψώνοντας ἔτσι μεγάλο μέρος τῶν πλάγιων τοίχων τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 32)⁸⁸. Πρόθεση τῶν ἀναστηλωτῶν εἶναι ἡ συνέχιση τοῦ ἔργου: *Περί τόν Παρθενῶνα πολλά ἀκόμη νά γίνωσιν ἐπιδέχονται. Ὁλοκλήρων κίωνων ἀφίστανται ὅλοι ἢ πλείονες σπόνδυλοι καί ἡ ἀνέγερσις αὐτῶν δέν εἶνε ἀδύνατος· μέρος τῶν τοίχων δύναται ἀκόμη ν' ἀπαρτισθῇ ἐκ τῶν ἐνόντων λίθων, μέρος τοῦ ναοῦ μένει νά καθαρισθῇ καί ἡ δυτική αὐτοῦ πύλη ἀνοιχθεῖσα μέχρι τοῦ ἀρχαίου της πλάτους θέλει μᾶς δώσει ἀξιολογωτάτας ἐπιγραφάς, αἵτινες εὐρίσκονται εἰς αὐτήν ἐντειχισμέναι. Ἡ ὑφιστάμενη ὁμως οἰκονομική δυσπραγία ὁδηγεῖ τήν Ἑταιρεία εἰς τήν ἐγκατάλειψιν τῶν ἐργασιῶν⁸⁹. Τό 1843-1844 ἡ*

Ἑταιρεία ἐπανέρχεται στό Ἐρέχθειο, ὅπου ἐπιθυμεῖ νά ἀνορθώσει μέρος τῆς ὀροφῆς τῆς βόρειας πρόστασης: *ὁθεν ἐσχεδιάσθη μηχανή ἐκ σιδήρου πρὸς ὑποστήριξιν τῶν δύο τμημένων δοκῶν τοῦ ὠραιότατου τούτου οἰκοδομήματος. Ἐπειδή, μάλιστα ἡ ὡς ἄνω μηχανή δέν ἦταν δυνατόν νά κατασκευαστεῖ στήν Ἑλλάδα, ζητεῖται ἡ συνδρομή τοῦ μηχανουργοῦ τῆς Μασσαλίας κ. Taylor, στόν ὁποῖο στέλνεται καί τό σχετικό σχέδιο, χωρίς ὁμως νά ὑπάρξει συνέχεια τοῦ θέματος⁹⁰. Τήν ἴδια χρονιά ὀλοκληρώνεται ἡ ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης: ἐκεῖ ἀνυψώθησαν δαπάνῃ τῆς ἑταιρείας οἱ δύο τοῖχοι τῆς δυτικῆς καί νοτίου πλευρᾶς τοῦ κομποῦ τούτου οἰκοδομήματος ...ἐτέθησαν ὅλα σχεδόν τά ἐπιστήλια τοῦ ναοῦ, μικρά τε καί μεγάλα, αἱ μετά τοῦ σηκοῦ συνδέουσαι τό περιστήλιον δοκοί, ὅλα τά ψαινῶματα, ἡ νότιος παραστάς, ὁ δυτικοκίονος στύλος τοῦ ναοῦ, (τοῦ ὁποίου τό κιονόκρανον ἐποιήθη ἐκ νέου, μὴν εὐρεθέντος τοῦ ἀρχαίου)· κατεσκευάσθη στερόν ἑδαφος ἐξ ἀσβέστης καί κεράμιον, διὰ νά ἐμποδισθῇ ἡ βλάβη, ἣν δύναται νά φέρωσι τά τῶν ὄμβρων ὕδατα εἰς τά θεμέλια τοῦ ναοῦ τούτου, ἐτέθησαν κιγκλίδες πρὸ τοῦ ναοῦ, καί φυλάττονται ἀσφαλῶς ἐντός αὐτοῦ ἅπαντα τά λείψανα αὐτοῦ, ὅσα μέχρι τοῦδε ἀνεκαλύφμεν (εἰκ. 34)⁹¹. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1844 ἡ*

32

Ἑταιρεία ζητεῖ ἀπὸ τὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀντίγραφα ἢ ἐκμαγεῖα τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκρόπολης, πού εἶχαν διαρπαγεῖ ἀπὸ τὸν Elgin, προκειμένου νὰ συμπληρώσει μὲ αὐτὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν μνημείων⁹². ἐκμαγεῖα τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνα καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καθὼς καὶ τῆς Καρυάτιδας καὶ τοῦ βορειοανατολικοῦ κίονα τῆς ἀνατολικῆς πρόστασης τοῦ Ἐρεχθεῖου φθάνουν στὴν Ἀθήνα τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1845⁹³. Τὰ ἐκμαγεῖα τῆς ζωφόρου τῆς Νίκης τοποθετοῦνται στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ τὸ 1846-1848 (εἰκ. 33)⁹⁴. Ἀπὸ τὰ ἐκμαγεῖα τοῦ Ἐρεχθεῖου τοποθετεῖται στὸ μνημεῖο ἡ Καρυάτιδα καὶ ἡ βάση μόνον τοῦ κίονα (εἰκ. 26)⁹⁵. Τελευταία ἐπέμβαση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀκρόπολη αὐτὴ τὴν περίοδο εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τῆς κλίμακας ἀνάδου στὰ Προπύλαια (εἰκ. 35) τὸ 1850, σύμφωνα μὲ σχέδιο τοῦ ἀρχιτέκτονα Prosper Desbuisson⁹⁶. Ἀπὸ αὐτὴν, πέντε βαθμίδες σώζονταν κατὰ χώραν, ἐνῶ ἄλλες εἶχαν βρεθεῖ κατὰ τίς κατεδαφίσεις καὶ τίς ἀνασκαφές. Ὅπως γράφει ὁ Πιττάκης πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο, *τριάκοντα πέντε ἀρχαῖαι βαθμίδες τῆς ἀναβάθρας ἐτέθησαν εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν θέσιν ... ὅ,τι εὐρέθη εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ στάσιν ἀφέθη εἰς τὴν αὐτὴν στάσιν ...* ἵνα δείξῃ ὅτι ἡ ἀναβάθρα οὕτω καὶ τὸ πάλαι ἦτο⁹⁷.

Τὸ 1846-1847 ὁ Alexis Paccard, ἀπὸ τοὺς πρώτους ὑποτρόφους τῆς Ἀκαδημίας τῆς Γαλλίας στὴ Ρώμη πού ἔρχονται στὴν Ἑλλάδα⁹⁸, συμπληρώνει, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ Th. Piscatory καὶ μὲ δαπάνη τῆς Légation de France, τὴν ἀναστήλωση τῆς νότιας πρόστασης τοῦ Ἐρεχθεῖου (εἰκ. 36)⁹⁹: τοποθετεῖ στὴ θέση τῆς τήν δὲ Καρυάτιδα, πού εἶχε βρεθεῖ, σέ κομμάτια, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἐρεχθεῖου ἀπὸ τὸν Πιττάκη τὸ 1837. Τὴν Καρυάτιδα αὐτὴ εἶχε ἐπισκευάσει ὁ Andreoli, ὁ ὁποῖος εἶχε λαξεύσει σέ νέο μάρμαρο τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ τῆς καὶ τὸ κεφάλι τῆς. Ὁ Paccard τοποθετεῖ ἀκόμη στὴ θέση τῆς διαρπαγείσης ἀπὸ τὸν Elgin 3ης Καρυάτιδας τὸ ἐκμαγεῖο, πού εἶχε ἀποσταλεῖ ἀπὸ τὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Κατὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν τῶν ἀγαλμάτων συμπληρώνει μὲ μάρμαρο τὸν ἄβακα τῆς 2ης Κόρης, ἐνῶ κατασκευ-

31. Ἀποψη ἀπὸ ΒΔ. τοῦ Παρθενῶνα. Δ. Κωνσταντίνου, 1860 ca.

32. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Παρθενῶνα ἀπὸ Ἀ. P. Sebah, 1872-1874.

33. Άποψη από ΒΑ. τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.
P. Sebah, 1872-1874.

34. Ὁ ναός τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ Ἀ. J. Robertson, 1852-1854.

35. Τὰ Προπύλαια ἀπὸ Δ. Διακρίνεται δεξιὰ ἡ ἀναστηλωμένη
τὸ 1850 κλίμακα. Δ. Κωνσταντίνου, 1860 ca.

άζει έξ ολοκλήρου νέους από μάρμαρο τόν ἄβακα καί τόν κάλαθο τῆς 4ης Κόρης καί τόν ἄβακα τῆς 6ης. Σημαντικές, τέλος, συμπληρώσεις καί αντικαταστάσεις μέ μάρμαρο, προερχόμενο κυρίως ἀπό διάσπαρτα ἀρχαῖα μέλη, τὰ ὁποῖα ἐπαναχρησιμοποιεῖ διαμορφώνοντάς τα κατάλληλα, πραγματοποιεῖ ὁ Paccard στά ἐπιστύλια τῆς πρόστασης καθώς καί στήν ἐπίστεψη καί τοὺς ὀρθοστάτες τοῦ βάθρου τῆς: ἀντικαθιστᾷ μέ νέο μαρμάρينو τό ἑλλείπον δεῦτερο (ἀπό Ἀ.) ἐπιστύλιο τῆς νότιας πλευρᾶς, συμπληρώνει μέ μάρμαρο τὰ πρῶτα (ἀπό Β.) ἐπιστύλια τῆς ἀνατολικῆς καί δυτικῆς πλευρᾶς, τόν πρῶτο (ἀπό Ἀ.) ὀρθοστάτη μέ τήν ἐπίστεψή του τῆς νότιας πλευρᾶς, τήν ἐπίστεψη τοῦ πρῶτου (ἀπό Β.) ὀρθοστάτη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τόν βορειότερο ὀρθοστάτη τῆς ἀνατολικῆς

στάσης, λαξεύει ὁμως σέ μάρμαρο, γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς μορφολογικῆς συνέχειας τῆς πρόστασης, καί τοποθετεῖ, ὡς αὐτοτελές μέλος πάνω ἀπό τό νέο ἐπιστύλιο, τή νότια κυρτατοφώρα ἀπόληξή τῆς μέ τοὺς ὁδόντες. Ὁ Paccard στά νέα μαρμάρινα μέλη καί συμπληρώματα δέν ἀποδίδει τὰ μορφολογικά στοιχεῖα καί τόν διάκοσμο τῶν ἀρχαίων, μέ μοναδική ἐξαίρεση τό νέο ἐπιστύλιο τῆς νότιας πλευρᾶς, ὅπου λαξεύονται οἱ ταινίες καί ἡ σειρά τῶν «ροδάκων», ὅχι ὁμως ὁ ὑπερκείμενος ἀστράγαλος.

Ἡ τελευταία ἐπέμβαση τοῦ Πιττάκη εἶναι ἡ συμπλήρωση καί ἐπένδυση μέ λίθους, προερχόμενους ἀπό τίς κατεδαφίσεις τῶν μεταγενέστερων προσκτισμάτων στήν Ἀκρόπολη, τό 1854, ὅπως δηλώνεται ἀπό σχετική ἐπιγραφή πού λαξεύεται πάνω στίς νέες συμπληρώσεις τῆς ἐξω-

35

πλευρᾶς τοῦ βάθρου καί τήν ὑπερκείμενη ἐπίστεψη: γιά τήν συμπλήρωση αὐτή χρησιμοποιεῖ μιάν ἐπίτοιχη δοκοῦ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Παρθενῶνα, τήν ὁποία ἀπολαξεύει κατάλληλα¹⁰⁰. Συμπληρώσεις μέ μάρμαρο πραγματοποιεῖ ἀκόμη στό ἐπίκρανο τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας τοῦ νότιου τοίχου, πίσω ἀπό τήν πρόσταση τῶν Κορῶν, ἐνῶ ἐκεῖνο τῆς δυτικῆς τό ἀντικαθιστᾷ έξ ολοκλήρου μέ μάρμαρο. Ὁ Paccard δέν ἐπανατοποθετεῖ τήν ἑλλείπουσα δεῦτερη (ἀπό Ἀ.) πλάκα τῆς φανωματικῆς ὀροφῆς τῆς πρό-

τερικῆς, δυτικῆς πλευρᾶς τῆς θεμελίωσης τῆς Πινακοθήκης τῶν Προπυλαίων, πού βρισκόταν σέ πολύ κακή κατάσταση. Κατά τήν ἐπέμβαση ἀλλοιώθηκε ριζικά ἡ ἀρχαία δυτική ὄψη τοῦ βάθρου τῆς Πινακοθήκης, μέ τήν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δόμων, τή ριπιδωτή διαμόρφωση τοῦ θαυμιδωτοῦ μέρους του καί τόν σχηματισμό μιᾶς ὀγκώδους ἀντηρίδας δίπλα στή μαρμάρινη παραστάδα του (εἰκ. 38)¹⁰¹. Ἡ τελευταία ἐπέμβαση τῆς περιόδου πραγματοποιεῖται ἀπό τήν Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία στό Θησεῖο τό 1860: ὁ

Λύσανδρος Καυταντζόγλου, μέλος της Έφορείας της Έταιρείας, θέτει *εἰς τὸν οἰκεῖον* τόπον ὀρισμένους μεγάλους λίθους, *ἄνεν νέων προσθηκῶν*, πού εἶχαν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1826 καταπέσει ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ἀρχαίου ναοῦ¹⁰² καὶ ἀπὸ τὸ πρὸς Β. γεῖσο, ἐλαττώνοντας ἔτσι *ἐπὶ πόσον τὰ χάσματα τὰ διακόπτοντα τὴν συνέχειαν τῶν καλῶν ἀρχιτεκτονικῶν γραμμῶν τοῦ ναοῦ*. Ἡ δαπάνη αὐτῆς τῆς ἐπισκευῆς, 581 δρχ., καλύπτεται ἀπὸ τὸν ὁμογενῆ ἐξ Ἀγγλίας Σ. Ν. Φραγκόπουλο. Ἐπιχωματώνεται ἀκόμη ὁ ναὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρὲς του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νότια, ἐνῶ ὀρισμένα χάσματα τῶν τοίχων του, ἡ νότια γωνία καὶ δύο θύρες τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ *χάριν ἀσφαλείας πλείονος ἐπερρώσθησαν λιθίνῃ προσοικοδομήσει*.¹⁰³

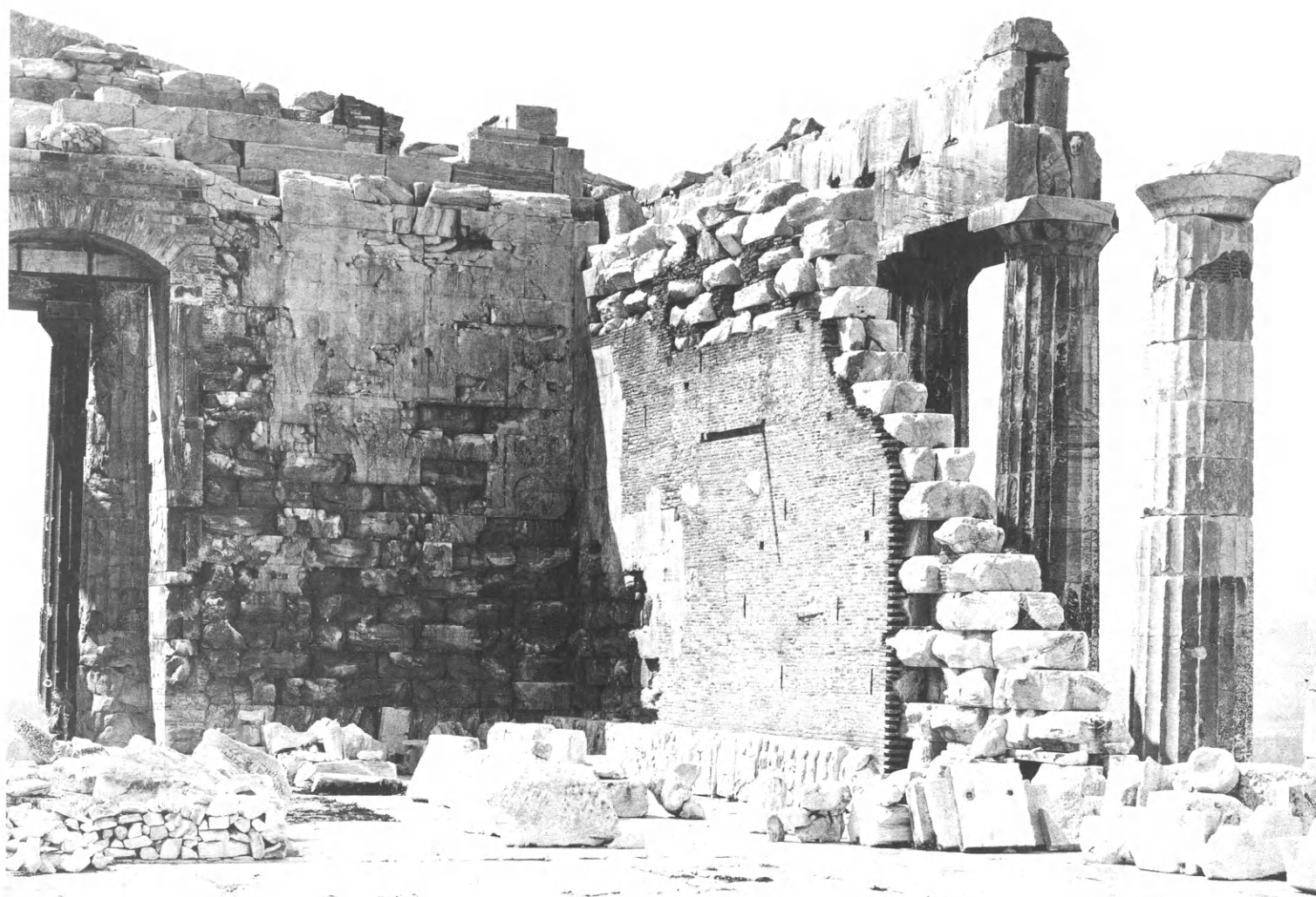
Κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις τῆς περιόδου Πιττάκη ὁ πουρισμός, ὁ αὐτοσχεδιασμός καὶ ὁ ἐμπειρισμός φθάνουν στὸ ἀποκορύφωμά τους. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ὑπεύθυνοι προβαίνουν στὶς ἐπεμβάσεις, ἀλλὰ καὶ τῆς πλήρους ἀγνοίας τῶν σύνθετων προβλημά-

των τῶν ἀναστηλώσεων καὶ τῆς παντελοῦς ἔλλειψης σχετικοῦ προβληματισμοῦ ἀποτελεῖ τὸ παροιμιώδες – καὶ πολυδημοσιευμένο – ἐπεισόδιο τῆς «διὰ πριονισμοῦ» τῶν ξένων σωμάτων πού εἶχαν εἰσχωρήσει σὲ χαίνοντα ἀρμό τοῦ ἔκτου (ἀπὸ Β.) κίονα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων ἀποκατάστασής του (εἰκ. 37), ἀπὸ τοὺς Πιττάκη-Ραγκαβῆ, ἐπεισόδιο τὸ ὁποῖο διηγεῖται ἀφελέστατα ὁ τελευταῖος στὰ ἀπομνημονεύματά του¹⁰⁴. Σὲ ἄλλη περίπτωση ὁ Ραγκαβῆς, ἐξίσου ἀνυποψίαστος, ἐπαίρεται γιὰ τὴν ἐπαναφορά, κατὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν καταλοίπων τοῦ τουρκικοῦ κανονιοστασίου ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτήριο τῶν Προπυλαίων, *ἀδαπάνως καὶ δι' ἀπλουστάτης μεθόδου εἰς τὴν ἀρχαίαν του θέσιν*, τοῦ νότιου τοίχου τοῦ μνημείου, πού παρουσίαζε κλίση πρὸς τὰ ἔξω¹⁰⁵, ἐνῶ ὁ Πιττάκης ὑπογραμμίζει τὸν καθαρισμόν δι' *ολίγης δαπάνης ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν* τῶν προπύλων, τῶν στοῶν τοῦτων καὶ τῆς Πινακοθήκης ἀπὸ τοὺς *μεγίστους καὶ καταπληκτικούς προμαχῶνας τῶν μεταίωνων*, πού τὰ κάλυπταν¹⁰⁶.

κυρίως από την επέκταση ή μὴ τῶν ἐργασιῶν¹⁰⁸. Νέο στοιχεῖο τῶν ἀναστηλώσεων αὐτῶν, σὲ σχέση μετὰ τίς προηγούμενες, εἶναι ἡ χρησιμοποίηση ἀργολιθοδομῆς καὶ μηχανοποιητῶν τοῦβλων γιὰ τὴ στερέωση τῶν ἀρχαίων μερῶν, τὴ συμπλήρωσή τους, τὴν πλήρωση τῶν χασμάτων σὲ διάφορα σημεῖα τῶν μνημείων καὶ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀρχικοῦ πάχους τῶν τοίχων¹⁰⁹ (εἰκ. 39). Ὁ τρόπος αὐτός, ἀνάλογος ὡς ἀντίληψη καὶ αἰσθητικὴ πρὸς τίς παροιμιώδεις μεθόδους προστασίας τῶν διάσπαρτων ἀρχαίων ἀπὸ τὸν Πιττάκη, μετὰ τὸ «κτίσιμό» τους σὲ τοίχους ἢ σὲ «πίνακες», ἦταν περισσότερο σύμφωνος καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ὁρους διεξαγωγῆς τῶν ἔργων, τὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία καὶ, κυρίως, τὴν ἔλλειψη ἐξειδικευμένων τεχνιτῶν¹¹⁰. Οἱ ἐπενδύσεις ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, ποὺ καλύπτουν ἐσωτερικά τοὺς ἀναστηλωμένους τοίχους τῶν μνημείων, καὶ ποὺ διακρίνονται σὲ παλαιές φωτογραφίες, συνδέονται μετὰ τὰ ἀρχαῖα μέλη μετὰ ἐμφανεῖς σιδερένιες ράβδους καὶ μεταλλικοὺς μικροὺς ἐλκυστήρες (εἰκ. 40). Πολλές φορές, ὅπως ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα κατὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν τελευταίων λειψάνων τῶν πλίνθινων ἐπενδύσεων Πιττά-

κη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Ἑρεχθείου¹¹¹, γιὰ τὴν πλήρωση τοῦ μεγάλου κενοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους λίθους (ιδιαίτερα τοὺς ὀρθοστάτες) καὶ τὴν ἐπένδυση ἀπὸ ὀπτοπλίνθους χρησιμοποιήθηκαν παντοειδῆ ὑλικά, ἀνάμεσά τους καὶ κορμοὶ δένδρων (εἰκ. 41). Κατὰ τὴν ἐπανατοποθέτησή στὰ μνημεῖα τοῦ διάσπαρτου ἀρχαίου ὑλικοῦ δὲν γίνεται καμιά προσπάθεια ἐξακρίβωσης τῆς ἀρχικῆς τοῦ θέσης, πολλές φορές μάλιστα καὶ τῆς ἴδιας τῆς προέλευσής του: κατὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενῶνα χρησιμοποιοῦνται ἀποπριονισμένοι, ἀπὸ τὸν Elgin, λίθοι τῆς ζωφόρου ὡς ἐσωτερικοὶ ὀρθοστάτες τῶν τοίχων, ἐξωτερικοὶ ὀρθοστάτες ἢ δρομικοὶ λιθόπλινθοι τοποθετοῦνται στὸ ἐσωτερικὸ τους, λίθοι προερχόμενοι ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ τὴ χριστιανικὴ ἀψίδα ἀναστηλώνονται στὸν νότιο τοῖχο, πολλές λιθόπλινθοι τοποθετοῦνται ἀνεστραμμένες, ἐνῶ μεγάλα θραύσματα ἄλλων, ποὺ διασώζουν μέρος τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας, χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν πλήρωση τῶν κενῶν ποὺ προκύπτουν ἀνάμεσα στοὺς παρατοποθετημένους λίθους¹¹². Παρομοίως, στὸ Ἑρέχθειο, πολλοὶ λίθοι τοῦ θόρει-

ου τοίχου τοῦ μνημείου τοποθετοῦνται στὸν νότιο, ἐνῶ ἄλλοι διακεκριμένοι λίθοι τοῦ νότιου τοίχου ἀφήνονται ἐκτὸς μνημείου¹¹³, δομικὲς λιθοπλινθοὶ λαξεύονται κατὰ-ληλα γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς γωνιόλιθοι παραστάδας (εἰκ. 43)¹¹⁴. Στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τὰ ἐπιστύλια ἀναστυλῶνται σὲ τυχαῖες, λανθασμένες θέσεις¹¹⁵, ἐνῶ οἱ πλάκες τῶν φατνωματικῶν ὀροφῶν τῶν προστάσεων τοποθετοῦνται μὲ ἐσφαλμένη φορά καὶ διάταξη¹¹⁶. Γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τῆς ἀσυμφωνίας τῶν ὑψῶν ἀνάμεσα στοὺς παρατοποθετημένους λίθους, ἄλλες φορές, ὅπως στοὺς πλευρικοὺς τοίχους τοῦ Παρθενῶνα¹¹⁷, χρησιμοποιοῦνται σιδερέ-

41

39. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Ἐρεχθείου μὲ τίς συμπληρώσεις τῆς ὀθωνικῆς περιόδου, πρὶν ἀπὸ τὸ 1907.

40. Στερέωση ἐσωτερικὰ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Παρθενῶνα μὲ ὀπτοπλινθοδομή. P. Sebah, 1872-1875.

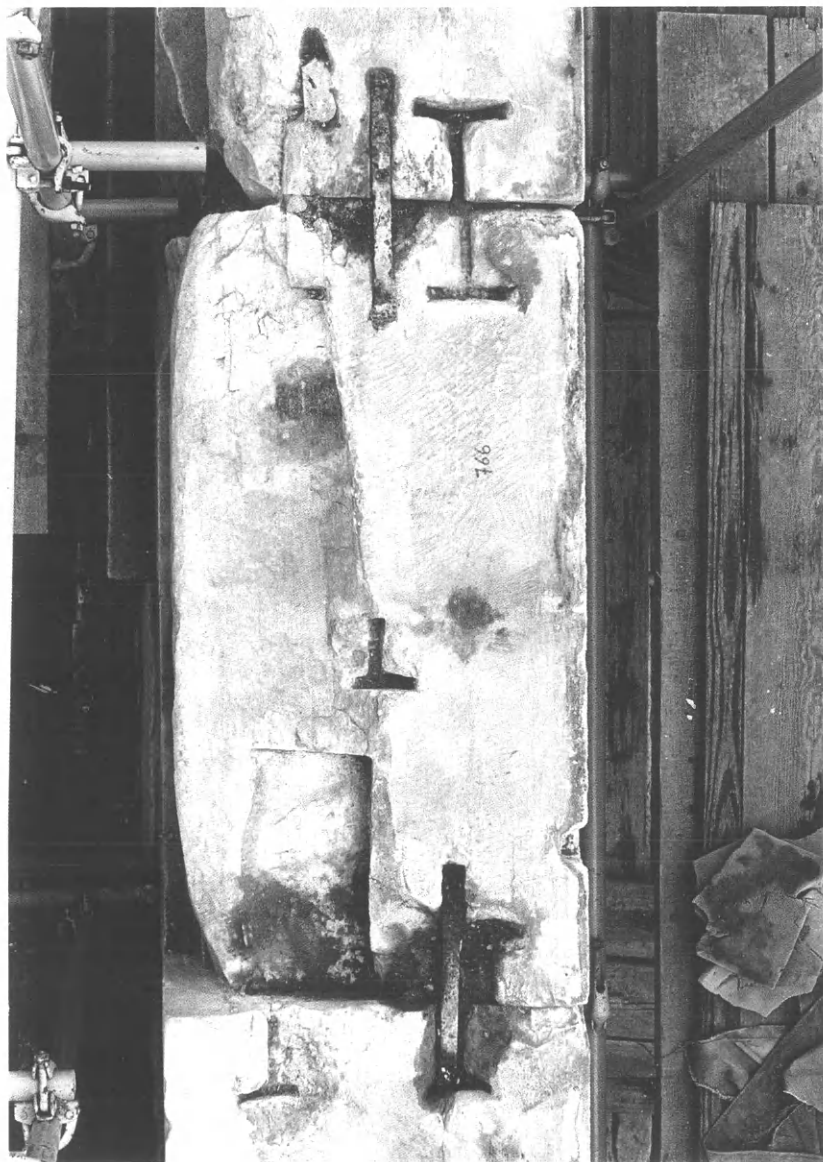
41. Κορμός δένδρου, ποῦ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Πιττάκη στὴ στερέωση ἐσωτερικὰ τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Ἐρεχθείου.

νια ἐλάσματα — μερικά μάλιστα μεγάλων διατομών — ἐνῶ σέ ἄλλες περιπτώσεις οἱ ἀναστηλωτές ἀπολαξεύουν τὰ ἴδια τὰ μέλη τῶν μνημείων: χαρακτηριστικό παράδειγμα ἡ ἀπολάξευση τοῦ δυτικότερου ἐπιστυλίου τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς μεταξύ τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονα καὶ τῆς ἀντίστοιχης παραστάδας τοῦ τοίχου, πού προέκυψε ἀπὸ τὴν καθίζηση τῆς κρηπίδας τοῦ μνημείου σέ ἐκείνη τὴν περιοχὴ⁴². Κατὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν κίωνων ἀκολουθεῖται ὁ τρόπος τοῦ Ross: τὰ κομμάτια τοῦ νοτιότερου ἡμικίονα τοῦ Ἑρεχθείου (εἰκ. 44) καὶ τῶν δυτικῶν κίωνων τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (εἰκ. 52) συναρμόζονται μὲ τμήματα ἀρράβδωτων μαρμάρινων σπονδύλων, ἐνῶ στὸ ἐξ ὁλοκλήρου νέο μαρμάρينو νοτιοδυτικὸ κιονόκρανο τῆς Νίκης ἡ μορφή ἀποδίδεται σχηματικά. Οἱ σπόνδυλοι ὁμῶς τῶν ἀναστηλωμένων κίωνων τοῦ Παρθενώνα συμπληρώνονται μὲ τοῦβλα (εἰκ. 45). Ἡ συμπλήρωση τῶν ἀρχαίων λίθων μὲ ὀπτοπλίνθους ἔχει ὡς ἀπρόσμενο θετικὸ ἀποτέλεσμα τὴ διαφύλαξη τῶν μελῶν ἀπὸ ἀπολαξεύσεις γιὰ τὴ συναρμογὴ

τῶν λίθινων συμπληρωμάτων τους, κάτι πού δὲν εἶχε ἀποφύγει, σέ περιορισμένο βέβαια βαθμὸ, οὔτε ὁ Ross⁴³, ἐνῶ γιὰ τὴ σύνδεση τῶν μελῶν χρησιμοποιοῦνται ἐπιμήκεις σιδερένιοι σύνδεσμοι σχήματος ἀβαθοῦς Π, τὰ ἅκρα τῶν ὁποίων πακτώνονται ἐπιφανειακά, μὲ ἰσχνή μολυβδοχόηση, στὰ ἀρχαῖα μέλη (εἰκ. 42). Τέλος, ἡ, κατ' ἐπιταγὴ τοῦ Klenze, ἐπιθυμητὴ διάκριση τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὰ ἀναστηλωμένα μέρη ἐπιτυγχάνεται καὶ μὲ τὴν ἀναγραφὴ σ' αὐτὰ τῆς χρονολογίας ἐκτέλεσης τῶν ἔργων (εἰκ. 43).

Ὁ Paccard στὴν ἐπέμβασή του στὴ νότια πρόσταση τοῦ Ἑρεχθείου ἐπιστρέφει σέ «εὐγενές» ὑλικό, ὅπως τὸ μάρμαρο, εἰσάγει ὁμῶς ὀρισμένους ἀναστηλωτικὸς τρόπους, ὅπως τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀπολάξευση τῶν ἐπιφανειῶν θραύσης τῶν ἀρχαίων μελῶν, προκειμένου αὐτὲς νὰ καταστοῦν ἐπίπεδες γιὰ τὴ συναρμογὴ τῶν συμπληρωμάτων ἢ τὴν πλήρη ἐνσφήνωση τῶν συνδετηρίων στοιχείων τῶν ἀναστηλώσεων στὰ ἀρχαῖα μέλη⁴⁴, οἱ ὁποῖοι στὸ μέλλον, μὲ τὴ γενίκευση καὶ ἐπέκτασή τους, θὰ καταστοῦν μοιραῖοι γιὰ τὰ μνημεῖα.

42

43

42. Ἐπιμήκεις σύνδεσμοι τῆς ἐπέμβασης Πιττάκη στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ἑρεχθείου. Διακρίνονται δεξιὰ οἱ ἐντορμῖες συνδέσμων διπλοῦ Τ τῆς ἐπέμβασης Μπαλάνου καὶ ἀριστερά οἱ ἐντορμῖες τῶν ἀρχαίων συνδέσμων. Φωτογραφία τοῦ Ἀπριλίου 1981, κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγηση τοῦ τοίχου στὸ πλαίσιο τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως.

43. Λιθοπλίνθος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Ἑρεχθείου διαμορφωμένος, τὸ 1838, σέ γωνιόλιθο τῆς Β.Α. παραστάδας. Φωτογραφία Νοεμβρίου 1981.

44. Τὸ Ἑρέχθειο ἀπὸ Ν.Δ. G.M. Bridges, 1848.

40

Κατά την όθωνική περίοδο, με τη θελίωση των εξωτερικών συνθηκών των μετακινήσεων και, κυρίως, με την τακτική ατμοπλοϊκή σύνδεση Ελλάδας - Ευρώπης, εντείνεται ή προσέλευση επισκεπτών στη χώρα. Η άνοδος στην Ακρόπολη για το προσκήνιο του Παρθενώνα, που στην ευρωπαϊκή συνειδηση έχει ήδη καθιερωθεί ως το άρχετυπο του κλασικού μνημείου αλλά και ως το κορυφαίο ρομαντικό έρειπιο, αποτελεί έναν από τους σταθμούς των επισκεπτών - που στην πλειονότητά τους είναι υπήκοοι της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, καλλιεργημένοι εκπρόσωποι μιας συνεχώς ανερχόμενης και ευήμερουσας αστικής τάξης. Στά ταξιδιωτικά κείμενα της περιόδου πάντως, δίπλα στις στερεότυπα επαναλαμβανόμενες, σε διθυραμβικούς τόνους και ξεχειλίζουσες από συναίσθημα περιγραφές του μνημείου, αρχίζουν να πυκνώνουν αναφορές και σχόλια σε θέματα της γύρω πραγματικότητας, παρέχοντας σκηνές από την καθημερινότητα των έργων, στοιχεία για τα κύρια ζητήματα που έχουν ανακύψει και, κυρίως, τις τρέχουσες αντιλήψεις της σύγχρονης κοινής γνώμης για τις επεμβάσεις¹²¹.

Από τα προσφιλή τους θέματα είναι η λιθολόγηση των μνημείων και των διάσπαρτων αρχαίων, ιδιαίτερα από τα πληρώματα των πλοίων που ναυλοχούν στον Πειραιά και οι προσπάθειες του Πιττάκη να αντιμετωπίσει την κατάσταση¹²², οι ανασκαφές και οι καθαρισμοί του Βράχου, που θάβουν κάτω από τα απορριπτόμενα χρώματά τους το θεωρούμενο τότε ως Θέατρο του Διονύσου 'Ηρώδειο'¹²³, η κατεδάφιση ή μή των μεταγενέστερων προσκτισμάτων της Ακρόπολης και ιδιαίτερα του Φράγκικου Πύργου των Προπυλαίων, που από τότε απασχολούσε τη σύγχρονη γνώμη (είκ. 4)¹²⁴. Όλοι επαινούν την αναστήλωση του ναού της Αθηνάς Νίκης, για την οποία θα πρέπει να είναι *εγνώμονες όλοι οι έραστές της τέχνης και της αρχαιότητας*¹²⁵. Το αναστηλωμένο μνημείο, *τόσο αρχαίο και τόσο καινούργιο ταυτόχρονα*¹²⁶, προσφέρεται για αλληγορικούς συνειρμούς, καθώς δημιουργήθηκε σε ανάμνηση της εκδίωξης από την Ελλάδα όρδων εξ Ανατολής και ξαναήλθε στο φως μετά από μία ανάλογη περίσταση¹²⁷. Έξι-σεν αποδεκτή είναι και η αναστήλωση του Έρεχθείου, την οποία ο Πιττάκης, όπως εξομολογείται σ' έναν ταξιδιώτη, θέλει να ολοκληρώσει με την τοποθέτηση των όροφων του μνημείου, αφού πρόκειται για την επανατοποθέτηση τμημάτων που μόλις πρόσφατα αποχωρίστηκαν από ένα μνημείο, σχεδόν άκერαιο ως πρίν λίγα χρόνια¹²⁸.

Ίδιους σκοπούς έχει ο Πιττάκης και για τον Παρθενώνα, καθώς είναι πεπεισμένος ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη των έρειπωμένων τμημάτων του μνημείου κείνται, σχεδόν στο σύνολό τους, στο έδαφος και θα μπορούσαν να τοποθετηθούν ξανά στη θέση τους, με τη βοήθεια ολίγων λίθων

από την Πεντέλη και με πολύ μικρή δαπάνη¹²⁹. Μιά τέτοιας έκτασης όμως επέμβαση σ' αυτό το μνημείο, το «Υψιστο Έρειπιο» για τους περιηγητές, και μάλιστα με χρήση σύγχρονων υλικών για τη συμπλήρωσή του, προσκρούει στις επικρατούσες τότε αισθητικές αντιλήψεις. Α priori κάθε αναστήλωση οδηγεί στην αποκατάσταση μέρους του αρχικού περιγράμματος, της γεωμετρίας και της μορφικής ενότητας των κλασικών μνημείων και κατ' επέκταση στην ανάκτηση μέρους της αρχικής τους ωραιότητας, ή οποία όμως έρχεται σε άμεση αντίθεση με τον γραφικό χαρακτήρα τους ως έρειπια, χαρακτήρας που σαφώς προτιμάται σε μία εποχή κατά την οποία περισσότερο και από τα ίδια τα μνημεία άξια έχουν οι οπτικές εντυπώσεις και αντιδράσεις που αυτά προκαλούν στους θεατές. Ταυτόχρονα πιστεύεται ότι η έξοχη προσαρμογή των κλασικών κτηρίων στο ελληνικό τοπίο σαφώς επιτείνεται από το «άγγιγμα του χρόνου», που, διαλύοντας τις μορφές, απαλείφει τα όρια μεταξύ αρχιτεκτονικής και φύσης, οδηγώντας στην τέλεια, και επιθυμητή, συγχώνευση του αρχιτεκτονήματος με το φυσικό του περιβάλλον¹³⁰. Έτσι, ένας αναστηλωμένος Παρθενώνας θα είναι σαφώς κατώτερος από τα μεγαλειώδη κατάλοιπα που φέρουν σήμερα το όνομά του, αφού θα έχει χάσει κάθε αναφορά στις περιπέτειες του χρόνου και της μοίρας που βρίσκονται σήμερα αποτυπωμένες στα έρειπιά του, διακηρύσσει ο W. Mure, πολέμιος των αναστηλώσεων, που αφιερώνει σ' αυτό το θέμα ολόκληρο κεφάλαιο στο ταξιδιωτικό του κείμενο¹³¹. Ακόμη και ο Όξφορδιανός Edvard Giffard, οπαδός των αναστηλώσεων, αμφιβάλλει, αν ο αναστηλωμένος Παρθενώνας θα είναι σε θέση να έμπνέει αυτόν τον ένθουσιασμό, ανάμεικτο με σεβασμό, που προκαλεί σήμερα. Το μνημείο μετά την αναστήλωσή του θα είναι ασφαλώς ωραιότερο αλλά και λιγότερο ενδιαφέρον, αφού θα έχουν εξαλειφθεί τα ίχνη των καταστροφών που του προκάλεσε ο χρόνος και που σήμερα παρουσιάζει¹³². Άλλοι, τέλος, επισημαίνουν την αδυναμία της σύγχρονης τέχνης και τεχνικής να μιμηθούν ή να αντικαταστήσουν, έστω και μερικώς, ένα μνημείο μοναδικής κατασκευαστικής τελειότητας και άξεπέρστης πλαστικής λεπτότητας, όπως ο Παρθενώνας¹³³. Από την άλλη μεριά υπάρχουν βέβαια και επισκέπτες που θεωρούν ένδοξη και πατριωτική πράξη την αναστήλωσή του, στον βαθμό που επιτρέπει το ύφιστάμενο αρχαίο υλικό¹³⁴. Πάντως το «Ζήτημα της Αναστηλώσεως του Παρθενώνος», όπως έχει καταγραφεί στην ιστορία, το

45. Το βόρειο πτερό του Παρθενώνα από 'Α. Δεξιά διακρίνονται οι αναστηλωμένοι το 1841-1844 κίονες. P. Sebah, 1872-1875.

όποιο θά ανακλύπει κάθε φορά που θά προγραμματίζονται ή θά εκτελούνται επεμβάσεις σ' αυτό τό τόσο φορτισμένο ιδεολογικά μνημείο¹³⁵, έχει ήδη παρουσιαστεί.

Πολλοί επισκέπτες υπογραμμίζουν στά κείμενά τους τίς ύφιστάμενες οικονομικές δυσκολίες, εξαιτίας των οποίων οί αναστηλώσεις των μνημείων της Ἀκρόπολης προχωρουν τόσο αργά. Ὅρισμένοι μάλιστα αναφέρονται, μέ σκεπτικισμό ὅμως, σέ σχέδιο τῆς κυβέρνησης τοῦ Ὁθωνα νά διενεργήσει ἔρανο στήν Εὐρώπη γιά νά συλλέξει χρήματα γιά τά ἔργα τῆς Ἀκρόπολης¹³⁶. Τέλος, οί περισσότεροι θεωρουν επιβεβλημένο καί αὐτονόητο, μετά τήν ὁλοκλήρωση τῆς αναστήλωσης τοῦ Παρθενῶνα, τήν ἐπιστροφή των ξενιτεμένων μαρμάρων του στήν κοιτίδα τους¹³⁷.

Παράλληλα πρὸς αὐτή τήν κριτική των πρώτων «τουριστών», ἐπισημότερες φωνές ἀκούγονται σχετικά μέ τίς επεμβάσεις στήν Ἀκρόπολη ἀπό τοὺς πρώτους «ἐπιστήμονες ἐρευνητές» πού ἐργάζονται ἐκεῖ. Στόχος τους εἶναι οί ἐργασίες τοῦ Πιττάκη, τελευταίου ἐκπροσώπου, ὅπως ἔχει γραφεῖ¹³⁸, τῆς προεπιστημονικῆς, λαϊκῆς ἁποψῆς καί ἐκφραστῆ τῆς «ρωμείκης», προεπαναστατικῆς στοργῆς γιά

τά ἀρχαῖα μνημεῖα, τόν ὁποῖο οἱ Εὐρωπαῖοι λόγιοι, ὅπως ὁ Philippe Le Bas¹³⁹, ὁ Ernest Beulé ἢ ἀργότερα ὁ Adolf Bötticher, δέν κατανοοῦν καί ὑποβλέπουν. Οἱ Bötticher καί Beulé θέτουν τό ζήτημα τῆς αἰσθητικῆς ὑποβάθμισης των μνημείων μέ τόν τρόπο πού αναστήλονται: ὁ Bötticher βρίσκει ἄσχημους τοὺς συμπληρωμένους μέ τοῦτλα αναστηλωμένους κίονες τοῦ Παρθενῶνα καί ἔμμεσα δηλώνει εὐτυχῆς πού ἡ τέτοιου εἶδους αναστήλωση δέν προχώρησε σέ ὁλόκληρο τό μνημεῖο¹⁴⁰. ὁ Beulé θεωρεῖ ὅτι τά αναστηλωμένα μνημεῖα, ὅπως ὁ ναός τῆς Νίκης, παρουσιάζονται πρὸ ὁλοκληρωμένα στόν θαυμασμό των ἐπισκεπτῶν τους, ὄχι πάντως πρὸ ὥραϊα, γιατί *μέσα στά μεγάλα ἐρείπια, ὅπως, ἄλλωστε, καί στίς μεγάλες δυστυχίες, ὑπάρχει μία ποίηση καί ἓνα μεγαλεῖο, πού δέν πρέπει καθόλου νά θίγεται· οἱ νάρθηκες, τά κονιάματα, τά σοβατίσματα ... περισσότερο βεβηλώνουν τά γερατεῖα τῶν ἀρχαίων δημιουργημάτων παρά τά ἀναζωογονοῦν, ὅπως μαρτυροῦν ... οἱ δύο αναστηλωμένοι κίονες τῆς θόρειας πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνα*. Ὁ Beulé θεωρεῖ ὅτι δέν μπορεῖ νά προχωρήσει ἡ αναστήλωση των μνημείων, ἀφοῦ μεγάλο μέρος τῆς Ἀκρόπολης δέν ἔχει ἀκόμη ἀποκαλυ-

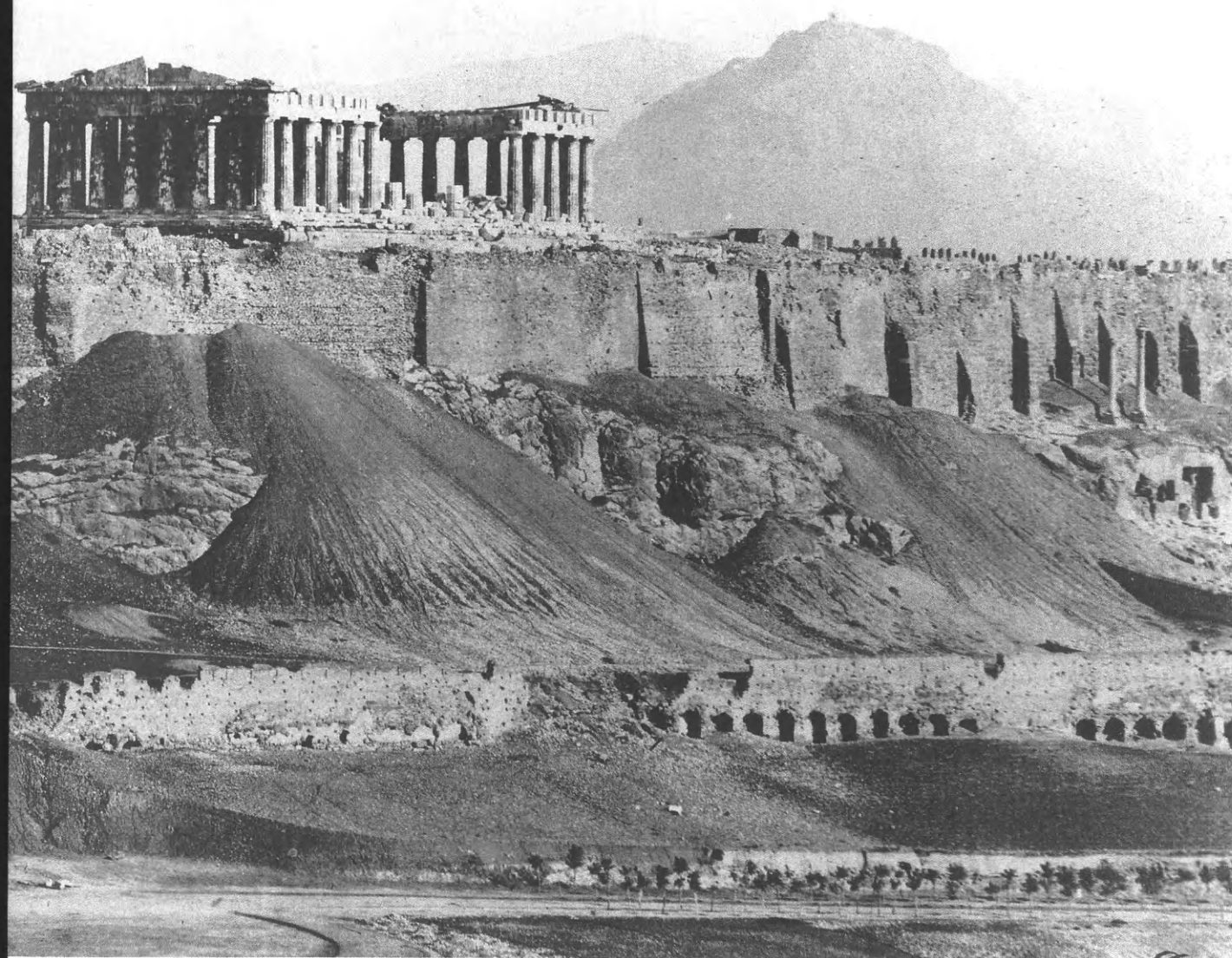
φθει, καθώς τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πλατώματος δέν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφῆ καί πολλά νεότερα προσκτίσματα καί ἐρείπια δέν ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ¹⁴¹. Τέλος, ὁ Βευλέ θίγει τό ζήτημα τῆς δυνατότητας τῆς ὀρθῆς, σέ σχέση μέ τήν ἀρχική κατάσταση, ἀναστήλωσης τῶν μνημείων καί δέν διστάζει νά κατακρίνει εὐθέως τόν Πιττάκη γιά ἀδεξιότητα καί λάθη κατά τήν ἀναστήλωση τῆς κλίμακας τῶν Προπυλαίων: ... οἱ ἀρχαῖες βαθμίδες ἀπολαξεύθησαν καί στερεώθηκαν πάνω σ' ἓνα συμπαγές λιθόδεμα. Ἡ ἐκτέλεση τῆς ἐργασίας δέν ὑπῆρξε τόσο ἐπιδέξια, ὅσο θά ἐπιθυμούσαμε· τό σχέδιο τοῦ κ. Desbuisson δέν ἀκολουθήθηκε μέ ἀκρίβεια. Οἱ τεχνίτες δέν κατόρθωσαν νά ἐπανατοποθετήσουν τό μικρό πλατύσκαλο πάνω στή σωζόμενη ὑποδομή του. Ἡ γενική κατεύθυνση τῶν βαθμίδων δέν εἶναι πιά παράλληλη μέ τήν πρόσοψη τοῦ μνημείου. Ἡ ἀπόκλιση αὐτή εὐκόλα διαπιστώνεται στό κεντρικό πλατύσκαλο, ἀμετακίνητο πάντα στήν ἀρχική του θέση, ὅπως φαίνεται ἀπό τούς συνδέσμους. Ἐκεῖ ἔγκειται ὁ κίνδυνος τῶν ἀναστηλώσεων¹⁴². Στόν χορό τῶν ἐπικρίσεων θά μπεῖ σύντομα καί ὁ ἄλλοτε συνεργάτης τοῦ Πιττάκη, Κωνσταντινοπολίτης Λόγιος, πολιτικός καί διπλωμάτης Ραγκαβῆς, ὁ ὁποῖος, ἀποσεύοντας

κάθε προσωπική εὐθύνη, μεταφέρει καί στόν τομέα τῆς ἀρχαιολογίας τή διαμάχη τῶν αὐτοχθόνων-ἐτεροχθόνων, πού ταλάνιζε ἐκεῖνα τά χρόνια τήν Ἑλλάδα... ἄν κ' ἔδαπανήθησαν πάρα πολλά χρήματα, εἰς τήν Ἀκρόπολιν δέν ἔφερον ὅμως κανέν λόγον ὅπως οὖν ἄξιον ἀποτέλεσμα, διό τά πάντα ἐγιναν ἀμεθόδως καί κατά τύχην, καί προσθέτει: ἐφ' ἀντάσθῃ (ὁ Πιττάκης) δέ προσέτι καί τήν ἀνέγερσιν τοῦ Παρθενῶνος, ὅθεν τούς ὀλομάρμαρους τοίχους ἐπεσκεύασεν ἀπειροκάλως μέ ὀπτάς πλίνθους, προσράφας εἰς βασιλικήν πορφύραν χλαμύδα καραβόπανον !!!¹⁴³.

Ἀδέξιες ὅμως ἢ λαθεμένες, πρόχειρες, χονδροειδεῖς ἢ ἐμπειρικές, οἱ ἀναστηλώσεις τῆς ὀθωνικῆς περιόδου προσέδωσαν σχῆμα, ὄγκο καί βάρος στά μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης (εἰκ. 46) καί, κυρίως, ὑπογράμμισαν τόν ἀμιγῆ ἀρχαιολογικό τους χαρακτήρα καθώς καί ἐκεῖνο τοῦ περιβάλλοντος χώρου τους, προετοιμάζοντας τό ἔδαφος γιά τίς μεγάλες ἐπεμβάσεις τοῦ τέλους τοῦ αἵωνα.

46. Γενική ἀποψη τῆς Ἀκρόπολης ἀπό ΝΔ.

Δ. Κωνσταντίνου, 1860 ca.

1. Για τό θέμα αὐτό ἡ βιβλιογραφία ἐμπλουτίζεται συνεχῶς τὰ τελευταῖα χρόνια. Βασικά παραμένουν τὰ ἀκόλουθα: Καθβαδία – Καθεράου 1907, Πρωτοψάλτη 1967, Καλογεροπούλου–Προϋνὴ Φιλίπ 1973, Κόκκου 1977, Πετράκου 1982.
2. Κόκκου 1977, σ. 27–31.
3. Τότε σημειώνονται ἡ δράση τῆς Φιλομούσου Ἑταιρείας στὴν Ἀθήνα καὶ τὰ πρῶτα μέτρα, τὰ ὁποῖα ὀρίζονται ἀπὸ τὴν Προσωρινὴ Διοίκηση, Κόκκου 1977, σ. 32–46.
4. Κόκκου 1977, σ. 46–68.
5. Κόκκου 1977, σ. 69–72 καὶ Πετράκου 1982, σ. 19–21, 123–141. Στόν νόμο τίθεται ἔμμεσα ἡ ἀνάγκη γιὰ προστασία τῶν ἀρχαίων μνημείων (ἀκινήτων) ἀπὸ ἡβλημένες φθοροποιές ἐπεμβάσεις ἢ γιὰ λήψη μέτρων ἄφσης τῆς ἐτοιμορροπίας τους, σὲ σχέση μὲ τὰ δικαιώματα διάθεσης καὶ χρήσης τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ιδιωτῶν ιδιοκτητῶν τους βλ. ἀρθρα 85–98 τοῦ νόμου.
6. Σκοπετέα 1988, σ. 190–199.
7. Ἡ ἀποστολὴ ἀφοροῦσε τὴ διευθέτηση τῶν διαφορῶν τῶν μελῶν τῆς Ἀντιβασιλείας καὶ τὴν ἀντικατάσταση ὀρισμένων ἀπὸ αὐτοὺς. Ἀκόμη ὁ Klenze εἶχε λάβει ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο Α' νὰ ἐπεξεργαστεῖ ἐπὶ τόπον, στὴν Ἀθήνα, τὸ σχέδιο θεμελίωσης καὶ κατασκευῆς τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ὁθωνα. Τέλος, στὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του πρὸς τὴν Ἑλλάδα λαμβάνει ἐντολὴ ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία νὰ ἐλέγξει, νὰ βελτιώσει καὶ ἐνδεχομένως νὰ ἀναθεωρήσει τὸ πρῶτο πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς Ἀθῆνας τῶν Σταματίου Κλεάνθη καὶ Eduard Schaubert βλ. Russack 1942, σ. 68 καὶ Hamdorf 1986, σ. 154.
8. Γιὰ τίς ἐπεμβάσεις τῆς ὀθωνικῆς περιόδου βασικὴ βιβλιογραφικὴ πηγὴ ἀποτελοῦν οἱ ἐτήσιοι λόγοι καὶ οἱ ἐκθέσεις–ἀπολογισμοὶ τῶν ἐκάστοτε προέδρων καὶ γενικῶν γραμματέων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, πού δημοσιεύονται στὰ ΠΑΕ καὶ ἡ δημοσίευση τῶν Καθβαδία – Καθεράου 1907 σ. 1–15. Ἀκόμη, τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς περιόδου L. von Klenze καὶ L. Ross καθὼς καὶ οἱ πολυάριθμοι δημοσιεύσεις τοῦ τελευταίου, βλ. παρακάτω, σ. 20. Σποραδικές ἀναφορές στὶς ἐπεμβάσεις τῆς περιόδου γίνονται καὶ στὶς δημοσιεύσεις τῶν Καλογεροπούλου–Προϋνὴ Φιλίπ 1973, Κόκκου 1977 καὶ Πετράκου 1987Α. Συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν ἐπεμβάσεων τῆς περιόδου στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης, βασισμένη στὶς δημοσιευμένες πηγές, γίνεται στὶς ἀκόλουθες δημοσιεύσεις: Casanaki – Mallouchou 1985, Jokilehto 1986, σ. 151–162, Schmidt 1993, σ. 69–75 καὶ Mallouchou–Tufano 1994. Ἀκόμη, γιὰ τίς ἐπεμβάσεις στὸ Ἐρέχθειο καὶ στὸν Παρθενῶνα βλ. Stevens – Paton 1927, σ. 560–573, Μελέτη Ἐρεχθείου 1977, σ. 79–90, Kienast 1982, σ. 94–95, Κορρέ – Μπούρα 1983, σ. 152–153, ἐνῶ γιὰ τὰ Προπύλαια Tanoulas 1987, σ. 461–476, Τανούλα – Ἰωαννίδου – Μωραΐτου 1994, σ. 33–35 καὶ γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης Ζιρῶ 1994, σ. 71–80.
9. Ὁ Klenze εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐπεύθυνος γιὰ τὴ νεοκλασικὴ διαμόρφωση τῆς πρωτεύουσας τῆς Βαυαρίας. Στὴ διάρκεια τῆς σταδιοδρομίας του δημιούργησε μόνο γιὰ τὸν Λουδοβίκο Α' τριάντα μεγάλα ἔργα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται ἡ Γλυπτοθήκη, ἡ διαμόρφωση τῆς Ludwigstrasse, τὸ Ὡδεῖον, ἡ Πινακοθήκη, πτέρυγες στὸ ἀνακτορικὸ σύμπλεγμα, ἡ Ruhmeshalle, τὰ Προπύλαια, ἡ Walhalla. Ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἔργα του, ἐκτὸς Γερμανίας, εἶναι τὸ Μουσεῖο τοῦ Hermitage στὴν Ἀγία Πετρούπολη. Γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Klenze βλ. Hederer 1981 καὶ Griechischer Traum 1986. Εἰδικότερα γιὰ τὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τοῦ Klenze στὸ Μόναχο βλ. Klassizismus in Bayern 1980 καὶ Romantik und Restauration 1987.
10. Stuart – Revett 1762, σ. V. Ἐτοῖ χαρακτηρίζεται ἡ ἀρχαία Ἀθήνα στὰ Proposals τῶν James Stuart καὶ Nicholas Revett, μιὰ ἱστορικὴ διακήρυξη–μηνιφεστό τοῦ Νεοκλασικισμοῦ, πού τυπώνεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Ρώμη τὸ 1748. Γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ στροφὴ πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μνημεῖα καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνα τῆς Ἀκρόπολης, βλ. Μαλλοῦχου–Tufano 1994Α, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.
11. Hederer 1981, σ. 16. Τὰ ἔργα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἄλλων περιόδων ὁ Klenze θεωρεῖ ἀπλές κατασκευές (Bauarten). Μαθητὴς τῶν D. καὶ Fr. Gilly καὶ τοῦ A. L. Hirt στὴν Πρωσοικὴ Τεχνικὴ Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου, ὁ Klenze ἐμβαθεύει στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν δωρικῶν ἑλληνικῶν ναῶν τῆς νότιας Ἰταλίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ Παρθενῶνα, προσπαθώντας νὰ ἀνακαλύψει τίς ἀρχές καὶ τοὺς νόμους πού τὴ διέπουν, γιὰ νὰ τοὺς ἐφαρμόσει στὶς δικές του δημιουργίες, βλ. Hederer 1981, σ. 88–100, 106–111 καὶ Hamdorf 1986, σ. 133–146.
12. Γιὰ τὸν τρόπο αὐτὸ θεωρήσεως τῶν μνημείων βλ. Μαλλοῦχου–Tufano 1994Α, σ. 175 κ.ε.ξ. Κατὰ τὴν προσέγγισή του στὸν Παρθενῶνα ὁ Klenze ἀκολουθεῖ ὅλη τὴν καθιερωμένη κατὰ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰ. τελετουργία ἐνατένισις τοῦ μνημείου καὶ ἀναπαράστασή του, μὲ τὴ φαντασίαν του, στὴν ἀρχικὴ του μορφή, παρατήρησιν τὸν σὲ διάφορες ὥρες τῆς ἡμέρας καὶ ἀπόλαυση τῶν ἐναλλασσόμενων χρωματικῶν ἐντυπώσεων, ἀπόλαυση τοῦ γύρω πανοράματος, ἀναβίωση τῆς φαντασίας του τῶν ἀρχαίων κλεῶν τῆς Ἀθῆνας, σύγκριση μὲ τὴ ζοφερὴ σύγχρονη πραγματικότητα, βλ. Klenze 1838, σ. 388–390. Χαρακτηριστικὴ ἄλλωστε τῆς διττῆς προσέγγισις τῶν μνημείων ἀπὸ τὸν Klenze εἶναι ἡ φροντίδα του νὰ μὴ χασθεῖ τελείως ἡ γραφικὴ ἐντύπωση τοῦ Παρθενῶνα καὶ τῆς Ἀκρόπολης κατὰ τίς ἐπεμβάσεις ἀποκατάστασης, τίς ὁποῖες προτείνει.
13. Klenze 1838, σ. 298–308. Γιὰ τὰ συνεχῆ ταξίδια τοῦ Klenze στὴν Ἰταλία βλ. Hamdorf 1986, σ. 127–133.
14. Klenze 1838, σ. 298–300.
15. Beilage IV, Brief Klenzes an Otto (zur Regenschaft). Athen (28 Aug./9 Sept.) 1835, Klenze 1838, σ. 716–718 καὶ σ. 301. Γιὰ τίς προτάσεις τοῦ Klenze γιὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων βλ. καὶ Parageorgiou–Venetas 1994, σ. 135–137, 140–143, 154–156, 166–171, 176–179, 317–326, 350–354, 383–385.
16. Klenze 1838, σ. 304–305 καὶ σ. 741.
17. 6 Sept./18 Sept. 1834 Gutachten Klenzes an die Regenschaft über die “Behandlungsart der Restaurations-Arbeiten auf der Akropolis” καὶ Beilage VI, Promemoria über Plan und Wiederaufbau der Stadt Athen, Klenze 1838, σ. 392–395 καὶ 718–721 ἀντίστοιχα.
18. Ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι τοῦ Klenze.
19. Beilage VI, “Approximativer Überslag für die Ausgrabung und Wiederherstellung des Parthenon von Klenze an die Regenschaft”, Athen (–/22) August 1834, Klenze 1838, σ. 723–724.
20. Ὁ Klenze ἐκθέτει τὴν ἀνυπαρξία τεχνικῶν μέσων στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν πολὺ κακὴ ποιότητα τῶν ἐλάχιστων ὑφισταμένων, Klenze 1838, σ. 298–308. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Klenze ὑπῆρξε ὁπαδὸς καὶ γνώστης τῆς πλέον προηγμένης τεχνολογίας τῆς ἐποχῆς του. Περιφῆρμα ὑπῆρξαν τὰ ἱκρίωματα καὶ οἱ ἀνυψωτικὲς μηχανές τῆς Walhalla, τὰ ὁποῖα ἡ Ἀντιβασιλεία ἐπιδίωξε νὰ ἀποκτήσῃ γιὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνα, Hederer 1981, σ. 155 καὶ Ραγκαβὴ 1837, σ. 10. Τελικὰ στὶς

- έργασίες τοῦ Παρθενώνα θὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀνυψωτική μηχανή, σχεδιασμένη ἀπὸ τὸν Klenze, ἡ ὁποία ἐφθάσε στὴν Ἀθήνα μόλις τὸ 1841 (βλ. παρακάτω, σ. 31).
21. 25 Aug./5 Sept. 1834 Antrag Klenzes an Otto über "Die Personal-Verhältnisse, welche zufolge der Wiederenstehung der Akropolis einzutreten hätten", Klenze 1838, σ. 390-392.
 22. Klenze 1838, σ. 300-301.
 23. Klenze 1838, σ. 303.
 24. Πληροφορίες γιὰ τὸν λοχαγὸ μηχανικὸ von Spiess δίνει ὁ Klenze 1838, σ. 281. Ὁ Spiess ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1834 ἦταν μηχανικὸς στὴ Νομαρχία Ἀττικῆς, ἐνῶ εἶναι γνωστός γιὰ τὴ συμμετοχὴ του στὴ διάνοιξη τῶν ὁδῶν τῆς νέας πρωτεύουσας, ἰδιαίτερα τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς, βλ. Klenze 1838, σ. 715 καὶ Μπιρή 1960, σ. 43, 59. Ὁ Spiess φέρει ἀκόμη ὅτι κατασκεύασε, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1835, τὸ συγκρότημα τοῦ στρατώνα πεζικοῦ καὶ ἱππικοῦ στὴ θέση τοῦ ἐρειπωμένου βοεβοδαλικίου τῆς Ἀθήνας, στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, βλ. Κνιθάκη - Μαλλοῦχου - Τυγγινάγκα 1986, σ. 121.
 25. Kühn 1980, σ. 84, ὅπου γίνεται διαπραγμάτευση τῆς συμβολῆς, στὴν ἀπομάκρυνσή τους, ἐξωτερικῶν παραγόντων, ὅπως τοῦ φόβου τῆς ἐπαναστρατιωτικοποίησης τῆς Ἀκρόπολης ἢ τῆς ἐτοιμορροπίας τῶν μεταγενέστερων ὁχυρώσεων τῆς.
 26. Klenze 1838, σ. 308.
 27. Klenze 1838, σ. 380-387 ἀλλὰ καὶ Μηλιαράκη 1884, σ. 461-467.
 28. Klenze 1838, σ. 386.
 29. Γιὰ μιὰ θεωρητικὴ ἀποτίμηση τῶν ἀναστηλωτικῶν προτάσεων τοῦ Klenze καὶ γενικότερα τῶν ἐπεμβάσεων τῆς ὁθωνικῆς περιόδου, βλ. καὶ Μπούρα 1994, σ. 320-323. Γιὰ τὴ νεοκλασικὴ ἀντίληψη τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ Quatremère de Quincy στὴ διαμόρφωσή της, βλ. παρακάτω, σ. 275-276.
 30. Γιὰ τίς σχέσεις καὶ τὴ διαμάχη τοῦ Ross μὲ τοὺς προϋσταμένους του Ἰάκωβο Ρίζο καὶ Ἀλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβῆ καὶ τοὺς ἐφισταμένους του Κυριακὸ Πιττάκη καὶ Ἀθανάσιο Ἰατριδῆ βλ. Καλογεροπούλου - Προῆνη Φιλίπ 1973, σ. ρε' - ριζ'.
 31. Κόκκου 1977, σ. 74-78, 149-150, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία. Οἱ συντηρητές-ἐκμαγεῖς ποὺ προσλήφθηκαν αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ ἐργάστηκαν στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία εἶναι οἱ B. K. Heller, E. Imhoff, G. Andreoli, A. Franchini. Ἀπὸ αὐτοὺς μόνον ὁ Andreoli ἐργάστηκε στὴν Ὑπηρεσία ὡς τὸ 1844.
 32. Γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ δράση τῶν ξένων ἀρχιτεκτόνων αὐτὰ τὰ χρόνια βλ. Κόκκου 1977, σ. 78-81, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Εἰδικὰ γιὰ τὴ δράση τῶν Schaubert καὶ Hansen στὴν Ἀκρόπολη ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν Ἑλλάδα, βλ. τίς νεότερες μελέτες Haugsted 1982 καὶ Danish Classicism in Athens 1987.
 33. Οἱ τίτλοι τῶν δημοσιεύσεων τοῦ Ross ἀναφέρονται στὴν Κόκκου 1977, σ. 74. Εἰδικὰ γιὰ τίς ἐργασίες του στὴν Ἀκρόπολη ὁ Ross στέλνει τακτικὲς ἐκθέσεις στὰ Tübinger Kunstblätter, 1835-1837 καὶ Dansk Kunstblatt, 1836-1837, τίς περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀναδημοσιεύει στὸν πρῶτο τόμο τῶν Archäologische Aufsätze, Leipzig 1855. Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ του σχέδιο ἐκδόσεως μιᾶς σειρᾶς αὐτοτελῶν δημοσιεύσεων γιὰ τίς ἐργασίες στὴν Ἀκρόπολη ἐκδίδεται μόνον ὁ πρῶτος τόμος, βλ. Ross - Schaubert - Hansen 1839.
 34. Ross 1855-1861, σ. 75.
 35. Ross 1855-1861, σ. 75, 90. Ὁ Ross ἀναφέρει τὴν ἀνατοποθέτηση ἀρκετῶν πλάκων στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δαπέδου τοῦ σηκοῦ τοῦ μνημείου, οἱ ὁποῖες εἶχαν βρεθεῖ κάτω ἀπὸ τὸν σωρὸ τῶν ἐρειπίων. Πρό-

κειται ὁμως γιὰ τὴν ἀνατοποθέτηση τοῦ βόρειου τοιχοβάτη τοῦ Παρθενώνα, σὲ μήκος 18μ. ἀπὸ Ἀ., ἐπέμβαση ποὺ ἐπισημάνθηκε τὸ 1986 ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ν. Τογανίδη, κατὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς μελέτης νέας ἀναστήλωσης τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ τοῦ μνημείου, στὰ πλαίσια τῶν ἐργῶν τῆς Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (ΕΣΜΑ), βλ. Τογανίδη 1989, σ. 130, ὅπου ὁμως ἡ ἐπέμβαση ἀποδίδεται στὴν περίοδο Πιττάκη.

36. Ross 1855-1861, σ. 114. Στὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ἀνασκαφῶν ἀποκαλύφθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ θραύσματα τοῦ πλαστικοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενώνα, πῆλινα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, γλυπτά, χάλκινα καὶ κεραμικὰ εὑρήματα. Ἐπισημάνθηκαν ἀκόμη γιὰ πρώτη φορά καὶ τὰ κατὰλοιπα τοῦ Προπαρθενώνα. βλ. σχέδια τοῦ Hansen, τῶν εὑρημάτων, στὸ Haugsted 1982, σ. 64, 72, 73, 75-77 καὶ στὸ Παπανικολάου - Κρίστensen 1985, σ. 86-89, 93, 94.
37. Ross - Schaubert - Hansen 1839, σ. 2, 3. Γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς περιοχῆς τῆς δυτικῆς πρόσθασης τῆς Ἀκρόπολης τὸν 17ο αἰ., τὴν κατασκευὴ τοῦ προμαχώνα καὶ τὴν ἀποσυναρμολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης βλ. Tanoulas 1987, σ. 431-441 καὶ Ζιρῶ 1994, σ. 57-69.
38. Kunstblatt, Dienstag, 22 Sept. 1835, N. 76, σ. 319, 320, ἐκθεσι τοῦ Ross ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τῆς 16ης Ἰουνίου 1835.
39. Kunstblatt, 18 Juli. 1835, N. 78, σ. 321 καὶ Ross - Schaubert - Hansen 1839, σ. 3.
40. Kunstblatt, ὅπ.
41. Τὸ σχέδιο εἶναι τοῦ Ἀγγλου F. W. Newton, ποὺ συνοδεύει τὸν φίλο του Edvard Giffard στὴν Ἀθήνα στὶς 4-5 Φεβρουαρίου 1836, βλ. Giffard 1837. Ἡ ἀπεικόνιση εἶναι βέβαια ὠραιοποιημένη, ἀφοῦ ἀπὸ αὐτὴν ἔχουν ἀπαλειφθεῖ τὰ ἱκρίωματα καὶ τὸ ἀνυψωτικὸ θαυρῶλο τοῦ ἔργου, ἀλλὰ ὀρθῆ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῆς σειρᾶς τοποθέτησης τῶν μελῶν τοῦ ναοῦ, ἀφοῦ ἀνταποκρίνεται στὴν περιγραφή τοῦ Ross, δημοσιευμένη πρὶν ἓνα μῆνα στὰ Kunstblatt, 4 Januar 1836, N. 24, σ. 93, 94, μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι τότε εἶχαν στηθεῖ δύο κίονες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ μὲ τὰ ἐπεκείμενα ἐπιστύλια.
42. Kunstblatt, ὅπ. Στὴ μελέτῃ τοῦ Ζιρῶ 1994, σ. 76 ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ μὴ ἀποκατάσταση τῆς ὀριζοντιότητος τῆς κρηπίδας ὀφείλεται σὲ λόγους σεβασμοῦ τῆς αὐθεντικότητος αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ σοφζόμενου κατὰ χώραν τμήματος τοῦ μνημείου. Προφανῶς κατὰ τὴ διατύπωση αὐτῆς τῆς ἀποψῆς δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ ὡς ἂν ἀναφορά τοῦ Ross. Τέτοιες σκέψεις ἄλλωστε εἶναι ξένες πρὸς τίς ἀντιλήψεις τῶν κλασικιστῶν ἀρχαιολόγων καὶ ἀρχιτεκτόνων αὐτῶν τῶν χρόνων. Οἱ ἀντιλήψεις περὶ τῆς διατήρησης τῆς αὐθεντικότητος τῶν μνημείων κατὰ τὴν ἀναστήλωσή τους παρουσιάζονται πολὺ ἀργότερα καὶ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Κινήματος ἐναντίον τῆς Ἀποκατάστασης τῶν Μνημείων (Anti-restoration Movement) στὸ β' μισὸ τοῦ 19ου αἰ., βλ. παρακάτω σ. 277.
43. Κατὰ τὴ δεύτερη ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τὸ 1935-1940 ἐπισημάνθηκαν θραύσματα λίθων τῆς κρηπίδας ποὺ δὲν εἶχαν ἐπανενταχθεῖ στὸ μνημεῖο τὸ 1835-1836, βλ. Orlandos 1947-1948, σ. 10-11. Πιθανόν αὐτὸ ὀφείλεται στὴ μὴ ἀνέυρεση ἀκόμη τῶν λίθων αὐτῶν κατὰ τὴ συμπλήρωση τῆς κρηπίδας (ἡ ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης προχώρησε πολὺ γοργά, παράλληλα μὲ τὴν κατεδάφιση τοῦ προμαχώνα, ἡ ὁποία ὁλοκληρώθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1836) ἢ στὴν ἀδυναμία ἐπισκευῆς τους, γιὰ τεχνικούς κυρίως λόγους.
44. Ἐκτός ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῶν Ross - Schaubert - Hansen 1839, ὅπου περιγραφὴ καὶ γραφικὲς ἀποκαταστάσεις, γενικὲς καὶ λεπτομερειῶν, τοῦ κλασικοῦ ναοῦ βλ. καὶ σχέδια τοῦ Chr. Hansen δημοσιευμένα στὸ Bendtsen 1993, σ. 195-198.

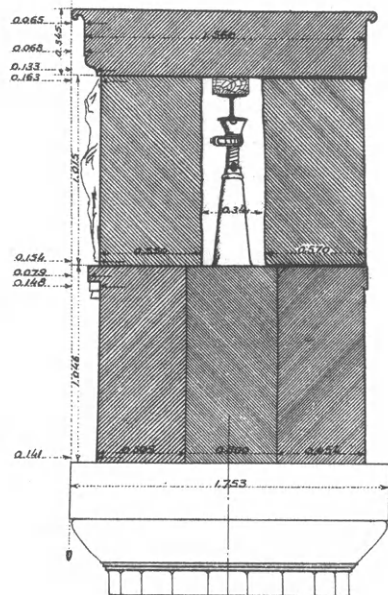
45. Για τις τελείως σύγχρονες αυτές αντιλήψεις, βλ. Κορρέ – Μιούρα 1983, σ.379-380, Κορρές 1985B και Μιούρα 1986-1989, σ. 9.
46. Η λανθασμένη τοποθέτηση όλων σχεδόν των μελών κατά την πρώτη αναστήλωση επισημάνθηκε από τους μεταγενέστερους αναστηλωτές κατά τη νέα επέμβαση στον ναό έναν αιώνα αργότερα βλ. Μιυάλλανου 1937, σ. 779-780.
47. Θραύσμα από φάντωμα των Προπελαίων χρησιμοποιήθηκε στη συμπλήρωση ὀρθοστάτη τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ναοῦ, ἐνὸς τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ στελοβάτη τῆς κρηπίδας τοποθετήθηκε τμήμα στελοβάτη των Προπελαίων, Μιυάλλανου 1937, σ. 779 καὶ Ζιρό 1994, σ. 75.
48. Όλοι οἱ ἐπιστάμενοι τότε στὴν Ἑλλάδα λιθοτόμοι, στὴν πλειοψηφία τους Τήνιοι, εἶχαν ἀπορροφηθεῖ στὴ σύγχρονη οἰκοδόμηση τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ὁθώνα. Ἡ ἔλλειψη ἐπιτηδεῶν λιθοτόμων ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1836 τὸ Αὐλάρχεο καλεῖ γιὰ ἐπείγουσα καὶ λεπτῆς φύσεως μαρμαρικὴ ἐργασία στὰ ἀνάκτορα τὸν Ἰταλὸ γλύπτη Giovanni Andreoli, ποῦ ἤδη ἐργαζόταν στὴν Ἀκρόπολη. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο τὸ Αὐλάρχεο προσλαμβάνει, ἕνα μῆνα ἀργότερα, δεκαπέντε μαρμαροτεχνίτες ἀπὸ τὴν Ἰταλία, βλ. Δεμενέγη-Βιριράκη 1994, σ. 151-152. Πάντως στὴν Ἑλλάδα αὐτὰ τὰ χρόνια ὑπῆρχε γενικότερη ἔλλειψη τεχνικοῦ προσωπικοῦ, ἐμπειροῦ σὲ οἰκοδομικὲς ἐργασίες. Ἄλλωστε γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τέτοιου προσωπικοῦ ἰδρύεται, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1836, στοιχειῶδες τεχνικὸ σχολεῖο, πρόδρομος τοῦ σημερινοῦ Πολυτεχνείου, βλ. Μπῆρη 1957, σ.18-24. Τὸ 1837, κατὰ πληροφορίες τοῦ Hansen, ἐξακολουθοῦσαν νὰ μὴν ὑπάρχουν στὴν Ἀθήνα τεχνίτες ἱκανοὶ νὰ διαβάξουν σχέδια, ἐνὸς ἐλάχιστοι ἀντιλαμβάνονταν τὶς μορφές, βλ. Haugsted 1982, σ. 56.
49. Γιὰ τὶς σύγχρονες ἀντιδράσεις ὡς πρὸς τὴν ἐπέμβαση βλ. παρακάτω, σ. 43.
50. Ross 1863, σ. 82-83, Ross 1855-1861, σ. 75 καὶ Κόκκου 1977, σ. 236.
51. Beschi 1982, σ. 219 καὶ Καλογεροπούλου 1982, σ. 339-340.
52. Ραγκαβὴ 1837, σ. 10. Στὴν ἐπέμβαση αὐτὴ ἀναφέρεται καὶ ὁ Compt. J. d'Estourmel στὶς ἀναμνήσεις του ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα τὸ 1832-1833, βλ. D'Estourmel 1844, σ. 102-103.
53. Κόκκου 1977, σ. 170-172.
54. Ross 1855-1861, σ. 91-92 καὶ Ross 1863, σ. 83-84 καὶ Ραγκαβὴ 1837, σ. 10.
55. Ross 1846, σ. 34. Γιὰ τὶς ἐρευνες τοῦ Schaubert στὸ Ὁθηεῖο βλ. Koch 1955, passim.
56. Στὴ συμπλήρωση τοῦ σπονδύλου χαράσσεται ἡ ἐπιγραφή *ἐπεσκευάσθη ἐν ἔτει 1835*. Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ ἐπισημάνθηκε τὸ 1986 ἀπὸ τοὺς Γ. Κνιθάκη καὶ Β. Παπαδημητρίου, βλ. δακτυλόγραφη μελέτη τους μὲ τίτλο *Ναὸς Ὀλυμπίου Διός*, τευχ. 1, Ἀθήνα, Αὐγουστος 1986 στὸ Ἀρχεῖο τῆς Διεθνέως Ἀναστήλωσης Ἀρχαίων Μνημείων τοῦ ΥΠΠΟ.
57. Γιὰ τὸν Πιττάκη καὶ τὴ δράση του βλ. Κόκκου 1977, σ. 85-99.
58. Μετὰ τὸ 1844 ἀποχωροῦν ἀπὸ τὴν Ὑψηρεσία οἱ Schaubert, Laurent, Andreoli. Τὴν ἴδια χρονία ἀποχωρεῖ καὶ ὁ συνεργάτης τοῦ Πιττάκη Ἰατρίδης. Στὸ διάστημα 1844-1851 ἀρχιτέκτων τῆς Ὑψηρεσίας ἐπῆρξε ὁ Λέσανδρος Κατανατζόγλου, γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ δράση τοῦ ὁποῖου πολὺ λίγα εἶναι γνωστά (βλ. καὶ παρακάτω, σ. 231). Ἀπὸ τὸ 1851 συνεργάζεται μὲ τὴν Ὑψηρεσία ὁ Παναγῆς Κάλκος, ὁ ὁποῖος ἐπηρετοῦσε στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἑσωτερικῶν, βλ. Κόκκου 1977, σ. 80 σ. 81, σ. 81, σ. 235. Μία φράση τῆς «Εἰσηγητικῆς Ἐκθέσεως» τοῦ Γ. Κωλέτη τοῦ 1844 ἀποδίδει κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὴν κατάσταση, ἀπὸ πλευρᾶς προσωπικοῦ, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑψηρεσίας: *Ὁ Ἐξορος τοῦ Κεντρικοῦ Μουσείου, εἰς τὸν ὁποῖον ... περιωρίσθη καὶ συνεκεντρώθη ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑψηρεσία*, βλ. Πρωτοψάλτη 1967, σ. 199.
59. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Επιτροπὴ λειτούργησε ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1836 ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1838. Ἀποτελοῦνταν ἀπὸ λογίους καὶ ἦταν συμβουλευτικὸ ὄργανο τῆς Ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματείας μὲ κύριο ἀντικείμενο τὴν ἐκδόσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, βλ. Καλογεροπούλου-Προῦνη Φίλιπ 1973, σ. ριθ', ρκζ'.
60. Ραγκαβὴ 1837, σ. 11.
61. Καλογεροπούλου-Προῦνη Φίλιπ 1973, σ. ρκα'.
62. Γιὰ τὰ Προπύλαια τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, βλ. Τανούλα 1997.
63. Γιὰ τὸ τζαμί τοῦ 17ου αἰ. στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Παρθενῶνα, βλ. Τραυλοῦ 1993, σ. 202-203 καὶ Μονιόπουλου χ.χ., σ. 30-40.
64. Καθβαδία – Καθεράου 1907, σ.9-15.
65. Τὸ Ἐρέχθειο ἦταν τὸ μνημεῖο ποῦ εἶχε ὑποστεί τις μεγαλύτερες καταστροφές στὴ διάρκεια τῶν πολιορκιῶν τῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὴν Ἐπανάσταση. Τὴν ἐποχὴ τῆς ἐναφξης τῶν πρώτων ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν ἡ κατάσταση στὸ μνημεῖο εἶχε ὡς ἐξῆς: ὁ νότιος τοίχος διατηροῦνταν, στὸ κεντρικὸ τμήμα του, ὡς τὸ ὕψος τῶν ὀρθοστατῶν, ὁ δυτικὸς τοίχος διέσωζε τοὺς δύο κεντρικοὺς ἡμικίονες, οἱ ὁποῖοι ἴσταντο ἐλεύθεροι, ὁ βόρειος τοίχος διατηροῦσε, στὸ κέντρο του, μὴ σειρὰ πλάνο ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες, ἡ βόρεια πρόσταση ἦταν γεμάτη ἀπὸ τὰ χαλάσματα τῆς τουρκικῆς περιτρεπιδιοθήκης, ποῦ εἶχε καταρρεῖ στὴ διάρκεια τοῦ Ἀγῶνα (τὰ εἱρεῖα αὐτὰ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸν Πιττάκη τὸ 1844-1845). Στὴ νότια πρόσταση διατηροῦνταν τρεῖς μόνον Καρενάδες καὶ στὴ θέση τῆς 3ης (ἀπὸ Δ.), ποῦ εἶχε διαρπαγῆ ἀπὸ τὸν Elgin, τῆς 4ης, ποῦ εἶχε καταπέσει στὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς 6ης, χαμένης ἤδη ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ 18ου αἰ., ἐπῆρχαν κτιστοὶ πεισοὶ ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Ἐνας ἄλλος πεισός, πίσω ἀπὸ τὴν 1η Κόρη, ἐποστήριζε τὸ πρῶτο (ἀπὸ Β.) ἐπιστήλιο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς πρόστασης. Ἐλλείπε ἀκόμη τὸ δεύτερο ἀπὸ Ἀ. ἐπιστήλιο τῆς νότιας πλευρᾶς καὶ ἡ ὑπερκείμενη φαντοματικὴ πλάκα τῆς ὀροφῆς. Ὁ κορμὸς καὶ θραύσματα τῆς 6ης Καρενάδας καθὼς καὶ τὸ κεφάλι τῆς 4ης ἦλθαν στὸ φῶς κατὰ τις ἀνασκαφές τοῦ Πιττάκη στὸ Ἐρέχθειο τὸ 1837-1838, βλ. Stevens – Paton 1927, σ. 560-565 καὶ Μελέτη Ἐρεχθείου 1977, σ. 55-78.
66. Ἡ περιγραφὴ τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἐρεχθείου ἐγινε μὲ βάση πληροφορίες τῶν δημοσιεύσεων Ross, Kunstblatt, N. 79, σ. 325-326, Ραγκαβὴ 1837, σ. 12, Πρακτικὰ Ἐρεχθείου 1853, Καθβαδία – Καθεράου 1907, σ. 9, Μελέτη Ἐρεχθείου 1977, σ. 81-82 καθὼς καὶ νεότερα στοιχεῖα ποῦ προέκυψαν στὴ διάρκεια τῆς τελευταίας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου, τὴν περίοδο 1979-1987, ἀπὸ τὴν ΕΣΜΑ.
67. Πρακτικὰ Ἐρεχθείου 1853 § 6 καὶ Stevens – Paton 1927, σ. 558, σ. 2.
68. Τὴν πρόθεσιν του νὰ ἀνορθώσει τὸ περιστύλιο τοῦ Παρθενῶνα ὁ Πιττάκης δηλώνει σὲ ἐκθεσὶν του τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1837. Στὴν ἴδια ἐκθεσὶν ὁ Πιττάκης ἀναφέρει ὅτι στίς ἐργασίες καθαρισμοῦ *τῆς πρὸς τὸν Παρθενῶνα ἐκ τῶν Προπυλαίων ἀγονίσας ὁδοῦ* τοῦ 1837 διέθετε λιγότερους ἀπὸ εἴκοσι ἐργάτες, ἐνὸς στίς ἐργασίες καθαρισμοῦ τῆς περιοχῆς μεταξὺ τοῦ Παρθενῶνα καὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐξῆς ἐργάτες καὶ ἕνα ἐπιστάτη. Ἀκόμη, *ἡ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο γενομένη δαπάνη εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐργασίας εἶναι τὸ ἐν τρίτον τῆς ὅλης χρονιαίας πιστώσεως τοῦ Βασιλέως, ἥτοι τῶν 36 χιλιάδων δραχμῶν, ἐνὸς τὸ εἰσόδημα τὸ ὁποῖον ἡ Ἀκρόπολις ὡς ἐκ τῶν πειρῶν τῆς πωλονιμένων εἰς τὰ ἀνακτόρια καὶ εἰς ἄλλους, παρήξεν εἰς περίπου τρεῖς χιλιάδας*. Τέλος, ἐξαγγέλλει ὅτι *ἐάν ἡ Κυβέρνησις προσδιορίσῃ χιλίας δραχμὰς κατὰ μῆνα διὰ τὸ ἐλενσόμενον ἔτος, αὐταὶ δὲ νὰ εἶναι ἐτοιμαὶ καὶ νὰ μένωσιν ἀνέναντι εἰς τὸ ταμεῖον διὰ νὰ πληρώνονται τακτικὰ 15 ἐργάται τὴν ἡμέραν, ὑπόσχομαι ἐντὸς ὧν*

- χρόνων τὴν καθάρισιν ὅλης τῆς Ἀκροπόλεως, τὴν ἀνέγερσιν τοῦ περιστερίου τοῦ Παρθενῶνος, καὶ ἐκεῖνην τινῶν μερῶν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ναῶν, βλ. Πετράκου 1997.
69. Καλογεροπούλου – Προῦνη Φίλιπ 1973, σ. ρκς'. Τὸ κείμενο εἶναι δυσνόητο. Ὡς χριστιανικὸ θεωρεῖται τὸ νεώτερο, ὑστερορρωμαϊκὸ, ἀνώφλιο τῆς θύρας. Γιά τὴν ἐπισκευὴ καὶ μετασκευὴ τῆς θύρας μετὰ τὴν ἀρχαία περκαῖα, βλ. Κορρέ – Μπούρα 1983, σ. 136-137 καὶ Κορρέ 1994, σ. 61. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ φωτογραφικὰς ἀπεικονίσεις τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ μνημείου στὶς ἐπόμενες δεκαετίες (φωτογραφίες τῶν E. Piot 1852, J. Robertson ca. 1853, Fr. Frith 1860-1861, W. Stillman 1869), ἡ στερέωση μὲ μεταλλικὰς στεφάνες τοῦ τελευταίου ἐναπομειναντος λίθου τοῦ νεώτερου ὑπέρθυρου πραγματοποιεῖται πολὺ ἀργότερα (παρουσιάζεται σὲ φωτογραφίες μεταγενέστερες τοῦ 1872).
70. Ὅπως διαπιστώνεται σὲ σύγκρισιν τῆς ἀπεικόνισης τοῦ Παρθενῶνα τοῦ Chr. Hansen τοῦ 1836 (Bendtsen 1993, σ. 90) καὶ τῆς φωτογραφίας τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ E. Piot τοῦ 1852 (Land der Griechen 1990, σ. 73). Γιά τὴν ἐπέμβαση αὐτὴ στὴ δυτικὴ θύρα βλ. καὶ Μαλλοῦχου-Tufano 1994B, σ. 11.
71. Πετράκου 1987A.
72. Τὸ πρῶτο ἔργο τῆς Ἐφορείας τῆς Ἐταιρείας, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 6 τοῦ Ὁργανισμοῦ τοῦ 1837, εἶναι νὰ συνυπακούεται μετὰ τοῦ Ἐφόρου τοῦ *Κ[εντρικοῦ] Μουσείου περὶ τῶν ἀνασκαφῶν, ἀνεγέρσεων ἢ συμπληρώσεων τῶν ἀρχαιοτήτων, διότι οὐδεμία αὐτῶν δὲν θέλει ἐνεργεῖσθαι χωρὶς τῆς συγκαταθέσεως καὶ συμπράξεως τοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦτον*. Στὸν ἔφορο ἡ Ἐφορεία μπορεῖ νὰ ἀναθέτῃ, ὡς ἂν κρίνῃ εὐλόγῳ ... καὶ τὴν ἐκτέλεσιν μιᾶς ἢ ἄλλης ἐργασίας, χορηγοῦσα εἰς αὐτὸν καὶ τὰ χρηματικὰ πρὸς τοῦτο μέσα καὶ λαμβάνουσα ἔπειτα παρ' αὐτοῦ λογαριασμὸν αὐτῶν διὰ νὰ τὸν καθυποβάλλῃ ἐν καιρῷ εἰς τὴν Ἐταιρείαν.
73. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴ δεύτερη περίοδον δράσεως τῆς Ἐταιρείας, πού συμπίπτει μὲ τὴ γραμματεία τοῦ Στέφανου Κουμανοῦδου (1859-1894). Τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἔχουν συνείδηση οἱ διευθύνοντες τὴν Ἐταιρεία, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Εὐθύμιου Καστόρχη καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Κουμανοῦδου, βλ. Πετράκου 1987B, σ. 50, 69.
74. Ἄρθρον 2 Ὁργανισμοῦ τοῦ 1837: *Σκοπὸς τῆς Ἐταιρείας ταύτης εἶναι νὰ συνδράμῃ εἰς τὴν ἀνέυρεσιν, ἀνέγερσιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιοτήτων*. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού τὸ ζήτημα τῆς ἀναστήλωσης τῶν μνημείων παρουσιάζεται σὲ ἐπίσημο νομικὸ ἔγγραφο. Ἡ ἐπισκευὴ καὶ συμπλήρωσις τῶν ἀρχαιοτήτων παραμένει σκοπὸς τῆς Ἐταιρείας καὶ στὸν Ὁργανισμὸ τοῦ 1848 (ἄρθρον 2), ἐνὸς σύμφωνα μὲ τὸν Ὁργανισμὸ τοῦ 1862, πού διακατέχεται ἀπὸ ἕνα πρὸ πραγματιστικὸ πνεῦμα, ἡ Ἐταιρεία σκοπὸν ἔχει νὰ συντελῇ εἰς τὴν ... συντήρησιν καὶ ἐπισκευὴν τῶν ἀρχαιοτήτων, καὶ ἰδίως τῶν ἑλληνικῶν (ἄρθρον 1).
75. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ σχετικὰ μὲ τὴν ἀναστήλωσις τῶν μνημείων δηλώνεται ρητὰ στὴν ἐπιστολὴ τοῦ συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας πρὸς τὴν διευθύνσιν τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τῆς 22 Ἰουνίου 1844, μὲ τὴν ὁποία ζητεῖται ἀπὸ τὸ Μουσεῖο ἡ ἀποστολὴ ἀντιγράφων ἢ ἐκμαγείων τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως τῆς συλλογῆς Elgin πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἀναστήλωσις τῶν μνημείων τῆς, βλ. Ἀρχεῖο Βρετανικοῦ Μουσείου, ἔγγραφο C6070, 22 June 1844 καὶ παράρτημα ἀρ.2.
76. Πετράκου 1987A, σ. 25-197.
77. Σύννοψις, σ. 4.
78. Λόγος γ. γραμματεῖας τῆς Ἐταιρείας τὸ 1843, Σύννοψις, σ. 164.
79. ὁ.π.
80. Ραγκαβὴ 1837, σ. 7. Χαρακτηριστικὴ ἡ ὁμοιότητα τῶν ἀντιλήψεων μὲ ἐκεῖνες τοῦ Klenze.
81. Ραγκαβὴ 1837, σ. 13.
82. Τὸ μνημεῖο τοῦ Θρασύλλου, πού ἀπεικονίζεται θαυμάσια ἀπὸ τοὺς Stuart καὶ Revett, σωζόταν σχεδὸν ἀκέραιον ὡς τὸ 1827, ὁπότε κατέπεσε, βληθὲν ἀπὸ ὁδίδα, στὴ διάρκεια τῆς δευτέρας πολιτορκίας τῆς Ἀκροπόλεως. Ὅπως ὁμως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν J.A. Buchon, πού θρέθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1840, ὅλα τὰ μέλη τοῦ μνημείου τοῦ Θρασύλλου, οἱ πεσοοί, τὸ ἐπιστόλιον (ἐκτός ἀπὸ τὸ ἄγαλμα πού εἶχε ἦδη μεταφερθεῖ στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο) ἦταν στὸ ἔδαφος καὶ ἀρκοῦσε ἡ ἀναστήλωσις τους, Buchon 1843, σ. 67. Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ἀποφασίζεται κατὰ τὴν ἐναρξὴ ἀνασκαφῶν στὸ Διονυσιακὸ Θέατρο τὸ δεύτερον ἔτος λειτουργίας τῆς Ἐταιρείας. Τότε καθορίζεται ἡ περιοχὴ τοῦ μνημείου, λαμβάνεται φροντίδα νὰ ἰχνογραφηθῶσι παρὰ τῶν ἀρχιτεκτόνων τὰ διασωθέντα μέρη ... τοῦ μνημείου, καὶ λαμβάνονται πρόσωπα μέτρα πρὸς προμήθεισιν τῆς ἀναγκαίας ὕλης διὰ τὴν ὁλοσχερὴ τοῦ μνημείου ἐπισκευήν· ὁ δὲ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἐργαζόμενος λιθοξόος κατεσκεύασεν ἐκ νέου τὸ ἑλλειπόν κιονόκρανον τοῦ μεσαίου κίονος τοῦ μνημείου ... Στὶς ὡς ἂν ἐργασίες δαπανήθηκαν 200 δρχ., βλ. Λόγος Πιττάκη στὴ Γ' Συνεδρίασις τῆς Ἐταιρείας τὸ 1839, Σύννοψις, σ. 58. Οἱ ἐργασίες ὁμως διακόπτονται ὀριστικὰ λόγῳ ἐλλείψεως χρημάτων. Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μελέτῃ τοῦ μνημείου δειχνουν καὶ οἱ πρῶτοι ἀρχιτέκτονες-ὑπότροφοι τῆς Ἀκαδημίας τῆς Γαλλίας στὴ Ρώμη (Prix de Rome), πού ἔρχονται στὴν Ἀθήνα, ἐνὸς ὁ πανίσχυρος τότε πρέσβης τῆς Γαλλίας στὴν Ἑλλάδα Th. Piscatory σχεδιάζει τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ. Τὰ πράγματα ὁμως ἔχουν ἀπρόβλεπτη καὶ ἀδοξὴ τροπὴ: ὅπως καταγγέλλεται, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1850, γενικοῦ ἔφορου τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῶν λοιπῶν παρόντων τὰ μέλη τοῦ μνημείου, ἀπὸ διαγλιῶν καὶ ἐκατὸν ἑβδομήκοντα ἐτῶν περισσθέντα καὶ ἐν τόπῳ περιόπτῳ κείμενα, ἐν μέσῃς ταῖς Ἀθήναις καὶ ἐν σταθερᾷ μεσημβρίᾳ ... ὡς ἐχθρικά πτώματα κατεκρήμνισαν ἀπὸ τοῦ κρημνοῦ τῆς Ἀκροπόλεως, κατέθρανσαν, ἠκρωτηρίασαν ἐπὶ τῶν δὲ διὰ νὰ ἐλαφρῶσιν, ὡς ἀφελῶς λέγουσι, τοὺς λίθους καὶ κατακυλινδοῦντες κατὰ πετρῶν καὶ καταλείποντες ἐσπαρμένα πολλά συντρίμματα καὶ πολλὴν λατύνην, καὶ ἀποσπενδονίζοντες τὰ λεπτότατα ἐκεῖνα ἄρθρα ἐπὶ τοῦ ὁδοστρώτου τῶν Ἀθηνῶν, ἐργάται λιθουργοὶ ἀπήγαγον αὐτὰ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος, τοῦ λεγόμενου Ρωσικοῦ, καὶ ἤρχισαν ἀνιλεῖν νὰ κατακόπτωσιν αὐτὰ ὡς ἀργούς ἀπὸ λατομείου λίθους, εἰς ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ. Κατέστρεψαν δὲ ἤδη λαξεύοντες τὰ πλεῖστα ἐξ ὁλοκλήρου· ὥστε σήμερον (8.1.1851) ἐν μὲν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ ἐλάχιστον μέρος τῆς ζωφόρου σώζεται διὼ μόνον ἐπιγεγλυμμένους φέρον στεφάνους καὶ τὸν κανόνα ὑποκείμενον μετὰ τῶν σταγόνων, καὶ ἀμορφόν τι μέρος τοῦ ἀπικοῦ καὶ τινῶν πλίνθων, καὶ τέλος, μικρόν τι μέρος τοῦ γείσου· ἐπιτοπίως δὲ σώζεται μικρόν τι ἐπίσης μέρος τοῦ γείσου, σύννομος τις λίθος τοῦ ἀπικοῦ, λείψανον ἐπιγραφῆς φέρον, τέμαχος τοῦ ἐπιστυλίου μέρος τῆς ἄλλης ἐπιγραφῆς ἐπίσης φέρον· ὑπὲρ δὲ τὴν κρηπίδα τοῦ μνημείου λείψανα τῶν ὀρθοστατῶν, ὅσα ἐσεβάσθη ἡ τουρκικὴ βόμβα καὶ δι' ἀμέλειαν δὲν εἶχον ἔτι ἀποσπάσει οἱ ἐργάται· κάτωθεν δὲ μαρμαίρονσι πρόσφατα τὰ συντρίμματα τῶν ὑπ' αὐτῶν κατακρημνισθέντων λειψάνων. Μετὰ τίς καταγγελίας καὶ τίς διαμαρτυρίας πού δημοσιεύονται σὲ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς σταματᾷ ἡ καταστροφὴ τοῦ μνημείου, βλ. Παπαδόπουλου 1851, σ. 8-11, ὅπου καὶ σχέδιον τοῦ μνημείου μὲ σημειωμένα τὰ καταστραφέντα καὶ διασωθέντα μέλη (εἰκ. 28). Κατὰ πληροφορίαν τοῦ X. Μπούρα ἀργότερα – ἄγνωστον πότε – ὀρισμένα μέλη τῆς πρόσοψις τοῦ μνημείου μεταφέρθηκαν στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ὁ λιθοξόος πού ἀναφέρεται παραπάνω ὅτι δούλευε στὴν Ἀκρόπολιν γύρω στὰ 1840 εἶναι ὁ Andreoli. Ἀπὸ ποθενὰ ἄλλοῦ δὲν προκύπτει ἀπασχόλησις αὐτὰ τὰ χρόνια στὴν Ἀκρόπολιν τοῦ γλύπτη Christian Siegel, ὅπως ἀναφέρεται στὸν Λυδάκη 1976, σ. 85.

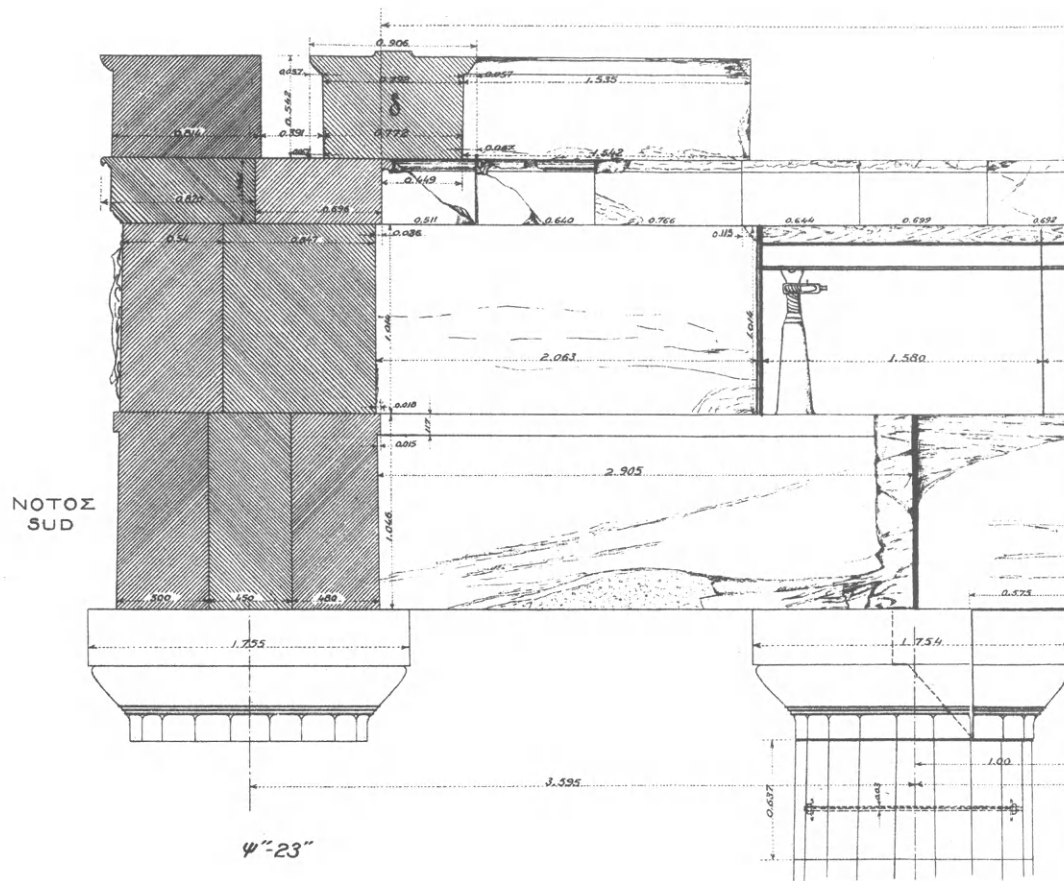
83. Λόγος Ραγκαβή στη Γ' συνεδρίαση της Έταιρείας το 1840, Σύνοψις, σ. 90.
84. Στο θέμα αυτό η Έταιρεία θά επανέλθει το 1879-1881, 1887, 1891, 1894-1896. Η αναστήλωση του Λέοντα θά πραγματοποιηθεί τελικά στο διάστημα 1901-1904. Για το έργο αυτό σώζεται πλούσιο υλικό στο αρχείο της Αρχαιολογικής Έταιρείας. Η αναστήλωση του Λέοντα της Χαϊρώνειας, πού έχει άμεση σχέση με τις αντιλήψεις γνωστών μορφών της νεοελληνικής γλυπτικής (Christian Siegel, Λάζαρου Φυτάλη, Γεωργίου Βρούτου και Λάζαρου Σώχου) σχετικά με την έπισκευή αρχαίων αγαλμάτων, δέν άποτελεί άντικείμενο της παρούσας μελέτης.
85. Λόγος γ. γραμματέα της Έταιρείας το 1841, Σύνοψις, σ. 122.
86. Το σιδηρό φορείο άνατίθρεως του πολυσπάστου, ικανότητας 10 τουλάχιστον τόννων, τό όποιο άπέστειλε ό Klenze και τό όποιο γιά πολύ καιρό άναμενόταν (βλ. πανομοιότυπη άναγγελία στον τύπο της εποχής, όπως λ.χ. Έθνική, άρ. 51, 2.5.1835, *ό αρχιτέκτων κύριος Κλέντσε ό έλθών και σχεδιάσας τάς Αθήνας έτοιμάζει μίαν μεγίστην μηχανήν, τήν όποιαν θέλει στήσει εις τήν Ελλάδα διά τήν άνέγερσιν του Παρθενώνος* και Αθηνά 1835, φ. 237, σ. 1018), έφθασε τελικά στην Αθήνα τό 1841. Τό σιδηρό αυτό κατασκεύασμα έντοπίστηκε τό 1978 καταχωμένο στις νότιες ύπώρειες της Ακρόπολης από τόν Μ. Κορρέ. Ό ίδιος έπισήμανε και τά σχέδια της μηχανής από τόν Klenze δημοσιευμένα στην Allgemeine Bauzeitung, άρ. 6, 1837, πιν. 102 (είκ. 29, 30). Από τό άρθρο αυτό συνάγεται ότι τό φορείο, πρίν από τήν Ακρόπολη, είχε χρησιμοποιηθεί στις κατασκευές του Klenze στό Μόναχο, ιδίως στη Residenz. Τό μηχανήμα αυτό, πού σήμερα φυλάσσεται στο Κέντρο Μελετών Ακροπόλεως, δέν ξαναχρησιμοποιήθηκε στις έργασίες της Ακρόπολης και ήδη τήν εποχή του Ν. Μιυάλανου ήταν ξεχασμένο. Κατά τόν Κορρέ, μαζί με τό σιδηρό φορείο ό Klenze πρέπει νά άπέστειλε γιά τόν Παρθενώνα και ίκριώματα, πού είχαν χρησιμοποιηθεί στην οικόδόμησιν της Walhalla, τά όποια πρέπει νά έφθασαν στην Ελλάδα διά θαλάσσης. Ένα σχετικό πρós τά προηγούμενα θαρούλκο («έργατης») διακρίνεται μπροστά από τή νότια πρόσταση του Έρεχθείου σέ φωτογραφίες των μέσων του αιώνα, όπως του J.L. Simmons του 1854 ca., βλ. Tomlinson 1992, πιν. 36 ή του E. Piot του 1852, βλ. Land der Griechen 1990, σ. 74.
87. Μελέτη ΕΣΜΑ άρ. 732, σ. 6.
88. Καβαδία – Καθεράου 1907, σ. 9-11, Λόγος γ. γραμματέα της Έταιρείας τό 1842, Σύνοψις σ. 156, Λόγος γ. γραμματέα της Έταιρείας τό 1843, Σύνοψις, σ. 170-174, Λόγος Πιττάκη στη Γ' συνεδρίαση της Έταιρείας τό 1844, Σύνοψις, σ. 180, όπου αναφέρεται ή αναστήλωση 156 λιθοπλίνθων των τοίχων του σηκού του Παρθενώνα. Όπως όμως άποδείχθηκε πρόσφατα, κατά τήν άποσυναρμολόγησιν των αναστηλωμένων τμημάτων των τοίχων του σηκού του Παρθενώνα τό 1992-1993, στα πλαίσια των έργασιών της ΕΣΜΑ, οι Πιττάκης – Ραγκαβής αναστήλωσαν τελικά 207 λιθοπλίνθους, βλ. Τογανίδη 1994, σ. 7. Οι έργασίες του 1841-1842 στοιχίσαν 3.417,76 και του 1842-1843 1.763,95 δρχ. Για τίς άνάγκες του έργου διατίθεται στην Έταιρεία, τό 1841-1842, σχοινί από τό εργοτάξιο των βασιλικών άνακτόρων. Τήν ίδια εποχή μετά τήν κατεδάφιση του τζαμιού στο έσωτερικό του Παρθενώνα, συμπληρώνεται με θραύσματα από τά πλαίσια των παραθύρων του και όπτες πλίνθους ό πρώτος σπόνδυλος του 5ου (από Α.) κίονα της νότιας κιονοστοχίας του Παρθενώνα, όπως άποδείχθηκε τό 1992, κατά τήν άπομάκρυνση αυτού του συμπληρώματος από τήν ΕΣΜΑ.
89. Λόγος γ. γραμματέα της Έταιρείας τό 1845-1846, Σύνοψις, σ. 224.
90. Λόγος γ. γραμματέα της Έταιρείας τό 1844, Σύνοψις, σ. 186.
91. Λόγος Πιττάκη στη Γ' συνεδρίαση της Έταιρείας τό 1844, Σύνοψις, σ. 180.
92. Βλ. παράρτημα άρ. 2.
93. Jenkins 1990, σ. 106. Σύμφωνα με τόν Jenkins τά έκμαγεΐα ήταν από τεχνητό λίθο (cement) και όχι πήλινα, όπως ως τώρα αναφέρονταν στη βιβλιογραφία.
94. Σύνοψις, σ. 204. Κατά τήν τοποθέτηση των έκμαγειών τό 1846 έπεσε και συντρίφθηκε τό ένα και χρειάστηκε νά ξαναπαραγγελθεί τό 1848 στο Βρετανικό Μουσείο βλ. Jenkins 1990, σ. 107.
95. Παρ' όλο πού είχε παραγγελθεί πλήρης ό κίονας, τό Βρετανικό Μουσείο άπέστειλε τά έκμαγεΐα της βάσης και του κορμού του μόνο (Jenkins ό.π.), γεγονός πού όδήγησε, όπως φαίνεται σέ παλαιές φωτογραφίες (είκ. 26), στην ένδεικτική τοποθέτηση στο μνημείο μόνον της κατάκοσμησής βάσης του κίονα. Άγνωστη παραμένει ή τύχη του έκμαγειού του κορμού του κίονα.
96. Υπήρξε ύπότροφος της Ακαδημίας της Γαλλίας στη Ρώμη και ήλθε στην Ελλάδα τό 1848, βλ. Paris-Rome-Athènes 1983, σ. 188-193.
97. Καβαδία – Καθεράου 1907, σ. 13.
98. Paris – Rome – Athènes 1983, σ. 162-171.
99. Σύνοψις, σ. 312-316 και Tétaz 1851, σ. 6, σημ. 1, Beulé 1853, σ. 77 και Radet 1901, σ. 20. Ό Piscatory ήταν πανίσχυρος αυτή τήν περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τόν άρχηγό του «γαλλικού» κόμματος I. Κωλέτη.
100. Κορρέ – Μπούρα 1983, σ. 377.
101. Για άναλυτική περιγραφή αυτής της επέμβασης βλ. Κορρέ 1995, σ. 467-470, είκ. 6, 9α, 9β, 12, 14.
102. Όρλάνδου 1962, σ. 144-147.
103. Γενική Συνέλευσις των μελών της έν Αθήνας Αρχαιολογικής Έταιρείας (5.6.1860), έν Αθήνας 1860, σ. 16 και ΑΑΕ, έγγραφα άρ. 270/25.1.1860, 277/8.2.1860, 322/7.3.1860, 324/11.3.1860.
104. Ραγκαβή 1895, σ. 276-277. Για τήν επέμβαση αυτή βλ. ακόμη Κορρέ 1995, σ. 474.
105. Ραγκαβή 1837, σ. 11. Η άναφορά αυτή παραμένει δυσερμήνευτη. Φαίνεται ότι πρόκειται γιά τήν άπομάκρυνση θραυσμάτων ένσφηνωμένων στους άνοικτούς άρμούς του μετακινημένου άνατολικού τμήματος του νότιου τοίχου του κεντρικού κτηρίου των Προπυλαίων, ή όποια προκάλεσε μία κάποια επαναφορά πρós τίς αρχικές τους θέσεις όρισμένων λίθων, βλ. Κορρέ 1995, σ. 474-475.
106. Λόγος Πιττάκη στη Γ' συνεδρίαση της Έταιρείας του 1844, Σύνοψις, σ. 182. Η τόσο ραγδαία κατεδάφιση των μεσαιωνικών προσκτισμάτων των Προπυλαίων προκαλεί σκεπτικισμό ακόμη και στον Ross, ό όποιος πρίν ένα χρόνο έπέεγγο νά άπομακρύνει τόν προμαχώνα από τή δυτική πρόσβαση της Ακρόπολης. Σέ γράμμα του πρós τόν Klenze της 3.2.1837 άποδίδει τίς ένέργειες αυτές σέ μεγάλη θιασύνη, έν όψει έπίσκεψης στην Ακρόπολη του Όθωνα, βλ. Kühn 1980, σ. 100.
107. Λόγος Πιττάκη στη Γ' συνεδρίαση της Έταιρείας του 1844, Σύνοψις, σ. 178.
108. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα γιά τόν Παρθενώνα, όπου ό Πιττάκης κατά τήν αναστήλωση των τοίχων του σηκού κατήγγρησε τίς πλευρικές θύρες της χριστιανικής φάσης του μνημείου, τειχίζοντάς τες, ένδ δέν έθιξε – άφού οι έργασίες του δέν έπεκτάθηκαν σ' αυτές τίς περιοχές – τόν μεσαιωνικό «κοχλία» και τή νεώτερη φάση της δυτικής θύρας του μνημείου. Όσο γιά τή χριστιανική άψίδα στον πρόναο του μνημείου, δέν πρόλαβε νά όλοκληρώσει τήν άπομάκρυνσή της.
109. Στο Έρέχθειο και στον Παρθενώνα έγκαταλείπονται οι συμπληρώσεις με πώρο ή με μάρμαρο. Ό Πιττάκης στην πρώτη του αναστηλωτική

- έργασία, στη συμπλήρωση της εσωτερικής παρειάς του νότιου τοίχου του Έρεχθείου, χρησιμοποιεί άργολιθοδομή (εικ. 39). Στη συνέχεια, στις εσωτερικές συμπληρώσεις του βόρειου τοίχου του Έρεχθείου (εικ. 25) και ιδίως του βόρειου τοίχου του Παρθενώνα (εικ. 32, 40) χρησιμοποιεί πύλο επιμελημένες επενδύσεις από κανονικά μηχανοποίητα τοιβά (στον Παρθενώνα μάλιστα η επένδυση είναι εξαιρετικά επιμελημένη). Στόν ναό της Αθηνάς-Νίκης (εικ. 33) ο Πιτάκης χρησιμοποίησε πορόλιθο, ακολουθώντας τη μέθοδο του Ross, κατά την ανύψωση των τοίχων, κυρίως για την αντικατάσταση ελλειπόντων λίθων, παράλληλα προς τη συμπλήρωση των μελών ή το γέμισμα των κενών με ψημένα τοιβά. Η χρήση των οικονομικών οπτολινθών για τη συγκράτηση των αναστηλωμένων μελών των μνημείων και τη συμπλήρωση του πάχους των ανορθωμένων τοίχων αποτελεί κοινή πρακτική στις αναστηλώσεις των μνημείων της Ρώμης στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αϊ. (βλ. παρακάτω, σημ. 751) και από εκεί διαδίδεται και στις άλλες χώρες. Η χρήση επιμελημένης οπτολινθοδομής στον Παρθενώνα, πού σαφώς διαφοροποιείται από τις πρόχειρες επενδύσεις του Πιτάκη στο Έρεχθειο, οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα σε επιρροή του κοσμοπολίτη, «Ευρωπαίου» Ραγκαβή.
110. Βλ. παραπάνω, σημ. 82, για τον μοναδικό λιθοξόο που έργαζόταν στην Ακρόπολη σε ολόκληρη την περίοδο της εφορείας του Πιτάκη.
111. Στη διάρκεια της τελευταίας αναστηλωτικής επέμβασης στο Έρεχθειο από την ΕΣΜΑ (1979-1987).
112. Κορρέ - Μπούρα 1983, σ. 377 και Τογανίδη 1989, σ. 120-123.
113. Μελέτη Έρεχθείου 1977, σ. 82.
114. Χαρακτηριστική η περίπτωση της λιθοπλίνθου με άρ. 639 (αρίθμηση επέμβασης ΕΣΜΑ) από το μέσον του δεύτερου (πάνω από τον ορθοστάτη) δόμου του βόρειου τοίχου του Έρεχθείου, πού μετατράπηκε, με κατάλληλη απολάξευση, σε γωνιόλιθο από τον Πιτάκη και χρησιμοποιήθηκε στην αναστήλωση της ΒΑ. παραστάδας του μνημείου: τοποθετήθηκε στην πέμπτη (από πάνω) σειρά, ενώ στην όρατή από το εσωτερικό του μνημείου επιφάνειά της λαξεύθηκε ή επιγραφή *ἐπεσκευάσθη τῷ 1838* (εικ. 43). Ο λίθος αυτός, στη νέα αναστήλωση του Έρεχθείου από την ΕΣΜΑ, επανήλθε στην αρχική του θέση.
115. Orlandos 1915, σ. 34-37, εικ. 4.
116. Μπαλάνου 1937, σ. 780 και Ζιρώ 1994, σ. 110.
117. Τογανίδη 1989, σ. 123.
118. Μπαλάνου 1937, σ. 779.
119. Στόν ναό της Αθηνάς-Νίκης ο Ross απολάξευσε, για τη συμπλήρωσή τους με νέο μάρμαρο, τους παραστάτες της εισόδου.
120. Ο πρώτος τρόπος συναντάται στις συμπληρώσεις των επιστυλίων και των ορθοστατών του θάβρου της πρόστασης, ο δεύτερος στη σύνδεση, με μεγάλο γωνιακό έλασμα, των επιστυλίων της νοτιοδυτικής γωνίας.
121. Μαλλούχου-Tufano 1994Α, σ. 186-190.
122. Milnes 1836, σ. 126-127, Hinstin 1865, σ. 7-9.
123. Garston 1842, σ. 117-135, Giffard 1837, σ. 138-139.
124. Mure 1843, σ. 65 (το κείμενο αυτό, κατ' έξοχην αντιπροσωπευτικό της σύγχρονης κριτικής των αναστηλωτικών εργασιών στην Ακρόπολη, παρατίθεται στο παράρτημα άρ. 1), Waburton 1847, σ. 290, Carlisle 1855, σ. 196. Ο τελευταίος μās πληροφορεί ότι ο Πιτάκης έπιθυμούσε την κατεδάφιση του πύργου. Για το θέμα αυτό βλ. και Kühn 1980, σ. 95-103. Ο στρατηγός Von Heydeck, εκ των μελών της Αντιστασιεύας και ζωγράφος, κατέκρινε, κατά μαρτυρία του Ross, την εξέλιξη, με τις κατεδαφίσεις, των γραφικών στοιχείων του Μεσαίωνα από την Ακρόπολη, βλ. Ross 1863, σ. 84.
125. Mure 1843, σ. 70.
126. Giffard 1837, σ. 132.
127. Waburton 1847, σ. 290.
128. Mure, ό.π. Προφανώς ο Πιτάκης έννοεί τις όροφές των δύο προστάσεων, βόρειας και νότιας, του μνημείου. Ο Πιτάκης ήθελε να συμπληρώσει την αναστήλωση του Έρεχθείου με την τοποθέτηση και του έκμαγείου του ΒΑ. κίονα ή μη αποστολή όμως πλήρους του έκμαγείου του κίονα από το Βρετανικό Μουσείο ματαίωσε την ύλοποίηση αυτής της πρόθεσής του. Κατά πληροφορία του 1895 του J. Durm (Δούρμ 1895, σ. 6), το 1851 είχε δημοσιευθεί στην Allgemeine Bauzeitung του Förster (σ. 338) η πρόθεση ολοκλήρωσης της αναστήλωσης του Έρεχθείου μέχρι της όροφής του, και ιδιαίτερα του θριγκού του.
129. Mure, ό.π.
130. Οι ιδέες αυτές αναπτύσσονται από τους θεωρητικούς της έποχής, κατ' έξοχην τον Uvedale Price, βλ. Price 1810.
131. Mure 1843, σ. 72 και παράρτημα άρ. 1.
132. Giffard 1837, σ. 153.
133. Waburton 1847, σ. 291, Spencer 1851, σ. 267.
134. Stent 1843, σ. 62, Olin 1854, σ. 54.
135. Για την ιδεολογική σημασία του Παρθενώνα βλ. Κονταράτου 1994, Τουρνικιώτη 1994 και Φιλισπίδη 1994.
136. Giffard 1837, σ. 149 και Spencer 1851, σ. 266.
137. Milnes 1836, σ. 128, Giffard 1837, σ. 151-152, Stent 1843, σ. 60, Spencer ό.π., Olin, ό.π.
138. Σκοπετέα 1988, σ. 198.
139. Μαθητής του έλληνιστή J. Boissonade ο Le Bas ήλθε στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία το 1843-1844 με αποστολή της Académie des Inscriptions et des Belles Lettres. Ο Le Bas στην αποστολή του αποτύπωσε και μελέτησε μνημεία, όπως τον ναό της Αθηνάς Νίκης, κυρίως όμως έκανε έκμαγεία από επιγραφές και γλυπτά, πού είχαν έλθει στο φως στη διάρκεια των τελευταίων ανασκαφών της Ακρόπολης. Για τις επικρίσεις του Le Bas ως προς τις επεμβάσεις Πιτάκη μās μιλά έμμεσα ο Ραγκαβής, βλ. Καλογεροπούλου-Προώνη Φίλιπ 1973, σ. ρλζ'.
140. Bötticher 1888, σ. 42.
141. Beulé 1853, σ. 77-78. Ο Beulé ήπηρε ο ανασκαφέας της όμώνυμης ύστερορωμαϊκής πύλης της Ακρόπολης και το σύγγραμμά του L' Acropole d'Athènes, Paris 1853 ήπηρε από τα δημοφιλέστερα αναγνώσματα των έπισκεπτών της Ακρόπολης κατά τον 19ο αϊ.
142. Beulé 1853, σ. 127. Το μικρό πλατάκαλο, στο όποιο αναφέρεται ο Beulé, χώριζε τα τελευταία προς τα πάνω σκαλοπάτια της κλίμακας από τη βαθμιδωτή κρηπίδα της δυτικής στοάς των Προπελαίων, και διακρίνεται σε σχέδιο της ύάρχουσας κατάστασης του Denis Lebouteux, πού περιλαμβάνεται στη δημοσίευση του Beulé (ό.π., ρλ.Π). Η όρθότητα των επικρίσεων του Beulé δέν μπορεί σήμερα να έλεγχθει, μετά την απομάκρυνση της κλίμακας Πιτάκη, κατά τη διαμόρφωση της σημερινής έλικοειδούς ανάβασης στην Ακρόπολη το 1957.
143. Οι επικρίσεις αυτές περιέχονται στην «Εισηγητική Έκθεση» του Ι. Κωλέττη του Οκτωβρίου 1844, έμπνευστής της όποιας ήπηρε ο Ραγκαβής, βλ. Καλογεροπούλου-Προώνη Φίλιπ 1973, σ. ρλστ'- ρλζ'. Σε μία άλλη περίπτωση, στα απομνημονεύματά του, ο Ραγκαβής έπαναλαμβάνει ότι όλα όσα άφορούσαν τις άρχαιότητες έγένοντο *άποσπας, άφιλοκάλλως και άμεθόδως*, Ραγκαβή 1895, σ. 319-320.

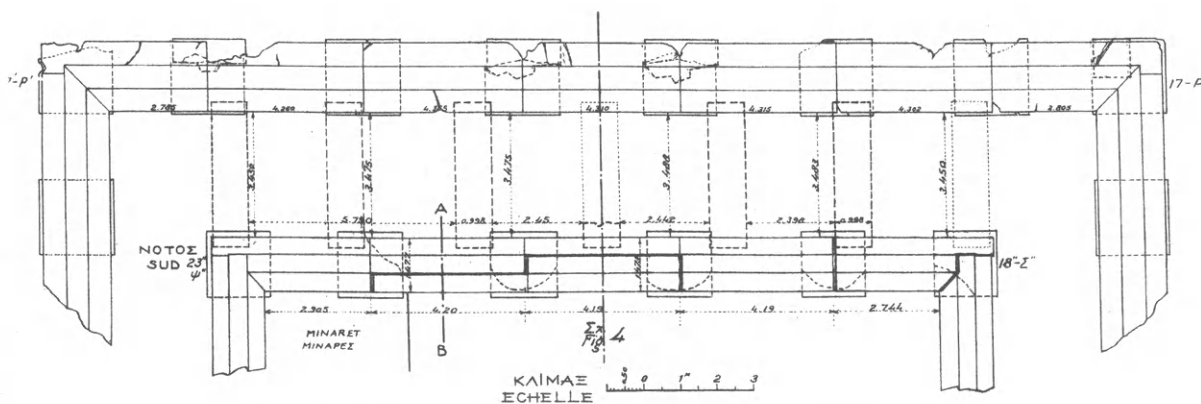
TOMH
COUPE A-B

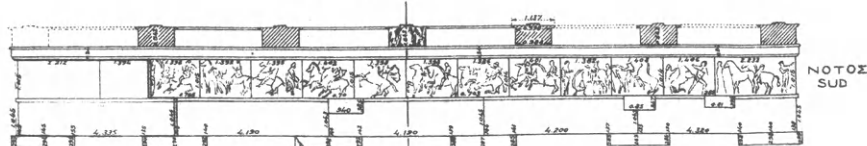
Σx . 1
Fig. 1

X"-22"

$\Sigma x \cdot 5$
Fig 5

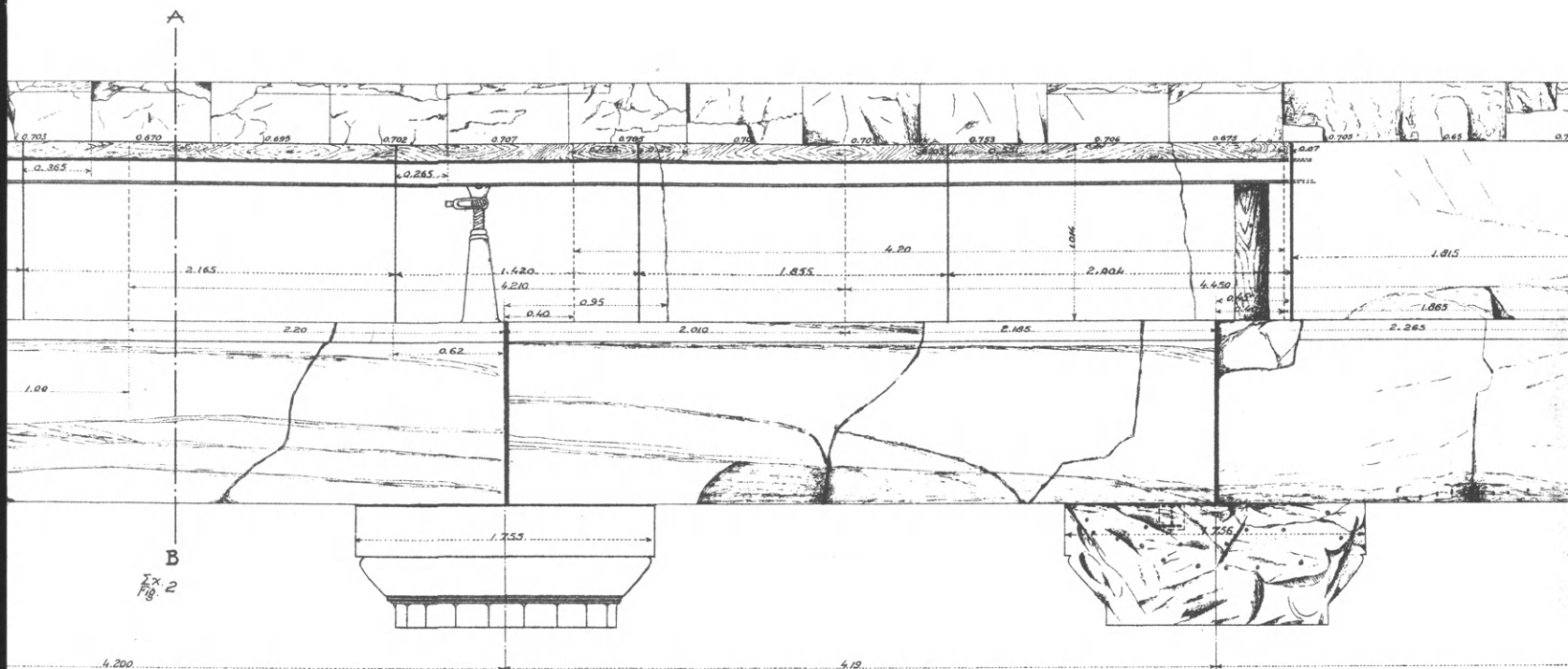

ΠΑΡΘΕΝΩΝ

ΠΡΟΟΨΙΣ ΘΡΙΓΚΟΥ ΟΠΙΣΘΟΔΟΜΟΥ
ΕΚ ΤΩΝ ΕΝΔΟΝ

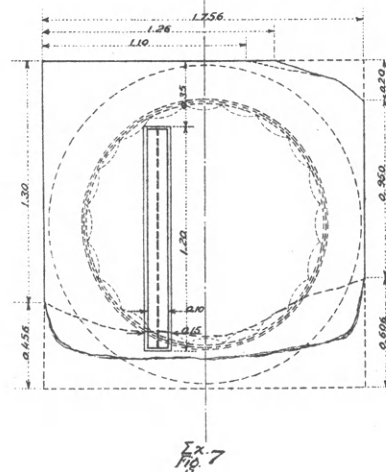
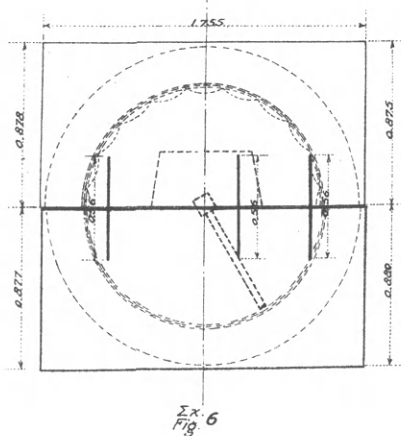
FAÇADE DU COTÉ INTÉRIEUR DE L'ENTABLE
DE L'OPISTHODOMOS

18.365

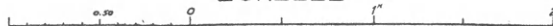

ΚΑΤΟΨΙΣ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΩΝ

PLAN DES CHAPITEAUX

KALIMAE
ECHELLE

Στά χρόνια πού ακολουθοῦν τὴν πτώση τοῦ Ὁθωνα οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν προστασία τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων συνεχίζονται ἀκατάπαυστα. Στὶς δύο πρῶτες δεκαετίες αὐτῆς τῆς περιόδου (1864-1884) διάδοχος τοῦ Πιττάκη στὴ Γενικὴ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ὀρίζεται ὁ ἐκπαιδευτικός Παναγιώτης Εὐστρατιάδης¹⁴⁴. Στὴ διάρκεια τῆς ἐφορείας του, μὲ τὰ πενιχρά οἰκονομικά μέσα πού διαθέτει καὶ τὸ ὀλιγάριθμο προσωπικό, «ἐπέστησε τὸν νοῦν», κατὰ τὴν ἑκφραση τοῦ Κουμανοῦδη, *εἰς τὰ χρεῖά τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας*, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ μὲν εἰς τὸ εἶναι προεκάλεσεν, ἄλλων δὲ τὴν ἐπὶ τὸ βέλτιον ρύθμισιν ἐπεδίωξε¹⁴⁵. Τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ κύριο βάρος τῆς ἀρχαιολογικῆς μέριμνας στὴν Ἑλλάδα ἀναλαμβάνει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, ἡ ὁποία ὑπὸ τὸν γραμματέα τῆς Στέφανο Κουμανοῦδη (1859-1894) ἀκολουθεῖ μιὰ «στρατευμένη» κατὰ κάποιον τρόπο πολιτικὴ ἐν ὑπαίθρῳ, ὁδοὺς καὶ πλατείας πρὸς περιποίησιν, ἀνάσῳσιν, συντήρησιν, συναγωγὴν καὶ διευθέτησιν τῶν προγονικῶν μνημείων¹⁴⁶. Τὰ κύρια προβλήματα τῆς περιόδου – ἡ συστηματικὴ καὶ ὁργανωμένη ἀρχαιοκαπηλία, ἡ ἠθελήμενη καταστροφὴ ἀρχαιοτήτων, λόγῳ τῆς συνεχῶς αὐξανόμενης οἰκοδομικῆς δραστηριότητος, ἡ ἀλλοίωσις καὶ ἐξάλειψις στοιχείων τοῦ ἱστορικοῦ περιβάλλοντος, λόγῳ διενέργειας ἐκτεταμένης λατόμευσης – προσπαθοῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἡ κρατικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, τώρα πιά ὄχι μόνο στὴν Ἀθήνα ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπαρχία, μὲ τὴ σύστασις μουσείων, τὴν ἀγορὰ ἀρχαίων, τὴν ἀπαλλοτρίωσις ἀκινήτων χάριν ἀρχαιολογικῶν σκοπῶν καὶ, κυρίως, μὲ τὴ διενέργεια ἀνασκαφῶν¹⁴⁷. Στὸ πλαίσιο μιᾶς πρὸς πραγματιστικῆς καὶ ἱεραρχημένης πολιτικῆς προστασίας, στραμμένης πρὸς τὰ ἐφικτότερα καὶ δὴ καὶ τὰ λυσιτελέστερα¹⁴⁸, τὰ μεγαλεπήβολα σχέδια περὶ ἀνεγέρσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιοτήτων τῆς προγενέστερης περιόδου παραχωροῦν τίς θέσεις τοὺς σὲ ἐπεμβάσεις καθαρὰ σωστικοῦ χαρακτήρα, σὲ ἐργασίες στερέωσης καὶ ἐπισκευῆς τῶν μνημείων, πού θὰ πρέπει νὰ γίνονται κατὰ *εὐλαβὴ τρόπο*, ὅπως τονίζει ὁ Κουμανοῦδης, *ἀνευ δηλ. προσθηκῶν νέων κατὰ τὸ δυνατόν*¹⁴⁹. Ἐργασίες *μικραὶ καὶ λίαν περιωρισμέναι*, πού ὑπαγορεύονται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ ἄλλους λόγους, *ιδίως ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἀνδρῶν εἰδικῶν καὶ πεπειραμένων* γιὰ τὴν ἐκτέλεσίν τους¹⁵⁰.

Ἡ κατάσταση ἀλλάζει ριζικὰ μετὰ τὸ 1885, ὅταν τὴ διαχείριση τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων στὴν Ἑλλάδα ἀναλαμβάνει, ὡς γενικός ἑφορος ἀρχικὰ (1885-1909) καὶ στὴ συνέχεια καὶ ὡς γραμματέας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1895-1909), ὁ Παναγιώτης Καθβαδίας¹⁵¹. Δεινὸς εἰσηγητὴς νομοσχεδίων, ἐνεργητικὸς ὁργανωτὴς μουσείων καὶ ἀνασκαφῆς, ἐνθέρμος ὁπαδὸς τῶν ἀναστηλώσεων τῶν μνημείων, ὁ *πολυπράγμων ἀλλὰ καὶ σοβαρὸς* πρᾶ-

γματοποιός, ὅπως ἔχει χαρακτηριστεῖ¹⁵², Καθβαδίας, θὰ σφραγίσῃ ὅλη τὴν ἐπόμενη περίοδο μὲ τὸ ἔργο του¹⁵³. Στὴν ἐποχὴ τοῦ ἡ Γενικὴ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων καὶ Μουσείων τοῦ Κράτους, ὅπως ἐπισήμως πλέον ὀνομάζεται ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ὁργανώνεται ἐκ βάθρων μὲ σωρεῖα νομοθετημάτων¹⁵⁴ πού ἀφοροῦν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δραστηριότητός της, τὰ μουσεῖα, τίς ἀνασκαφές, τὴ διακίνηση τῶν ἀρχαίων, τὸ προσωπικὸ τῆς ὅλων τῶν κατηγοριῶν καὶ βαθμίδων. Ἐπιστέγασμα αὐτῆς τῆς πυρετώδους νομοθετικῆς δραστηριότητος ὁ νέος νόμος ΒΧΜΣΤ' «Περὶ Ἀρχαιοτήτων» τοῦ 1899, μὲ τὸν ὁποῖο γιὰ πρώτη φορὰ θεσπίζεται ἡ ἔννοια τοῦ ἀρχαίου-ιδιοκτησίας τοῦ κράτους¹⁵⁵, τὸ ὁποῖο, κατὰ συνέπεια, ἔχει καὶ τὴν ἀποκλειστικὴ φροντίδα τῆς διάσωσής του. Ἐπεκτείνεται ἡ ἵδρυσις τῶν ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν καὶ ὁργανώνονται μουσεῖα στίς ἐπαρχιακές πόλεις καὶ στὴν Ἀθήνα. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ καὶ, ἰδιαίτερα, ἐκεῖνο τῆς Ἐπιδάφρου, προσωπικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Καθβαδία, *τὸ πρῶτο ἐν Ἑλλάδι ἰδρυνόμενον Ἀρχιτεκτονικὸν Μουσεῖον*¹⁵⁶, ἀνάλογο, ὡς σύλληψη, πρὸς ἄλλα σύγχρονά του εὐρωπαϊκά. Συνεχίζονται καὶ πολλαπλασιάζονται σὲ ὁλόκληρὴ τὴν Ἑλλάδα οἱ ἀνασκαφές: οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνθα, ἡ Ἐπίδαυρος, ἡ Ἀκρόπολις καὶ οἱ ὑπόρειές της, οἱ σπουδαιότεροι ἀρχαιολογικοὶ χώροι τῆς Ἀττικῆς, ὅπως ὁ Ραμνοῦς, τὸ Ἀμφιάρειον, ὁ Θορικός, ἡ Ἐλευσίνα, δεκάδες ἀρχαιολογικοὶ χώροι στὴν Εὐβοία, στίς Κυκλάδες, στὴ Θεσσαλία, στὴ Βοιωτία, στὴν Αἰτωλοακαρνανία, στὴν Ἀρκαδία καὶ στὴ Λακωνία ἐρχονται σὲ φῶς, ἀποκαλύπτοντας ἄγνωστες περιόδους τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ προελληνικοῦ κόσμου καὶ δίνοντας μὲ τὰ εὐρήματά τους τεράστια ὠθησὴ στὴ σπουδὴ τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς γλυπτικῆς, τῆς κεραμικῆς, τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῆς μεταλλοτεχνίας. Ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία μπαίνει τώρα σὲ ἐπιστημονικότερη φάση. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἀρχίζουν νὰ ἐπανδρώνονται σὲ μόνιμη βάση μὲ ἀρχαιολόγους, ἐπαγγελματίες πλέον στὴν πλειοψηφία τους, σπουδαγμένους συνήθως στὴν Ἑλλάδα καὶ μετεκπαιδευμένους στὰ πανεπιστήμια τοῦ ἐξωτερικοῦ, πού λίγη σχέση ἔχουν, ἢ τουλάχιστον φιλοδοξοῦν νὰ ἔχουν, μὲ τοὺς ἀφελεῖς, αὐτοδίδακτους, ἐνθουσιώδεις ἀρχαιολάτρες προκατόχους τους¹⁵⁷. Παράλληλα, οἱ ἑλληνικοὶ ἀρχαιολογικοὶ φορεῖς συνεργάζονται στενὰ μὲ τὰ ξένα ἀρχαιολογικά ἱδρύματα πού λειτουργοῦν ἤδη στὴ χώρα, κέντρα καλλιέργειας τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, τὰ ὁποῖα μὲ τίς ἀνασκαφές τους, σὲ σημαντικότερους ἀρχαιοελληνικοὺς τόπους, τὴ συστηματικὴ καταγραφή, μελέτη καὶ δημοσίευσή τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων, τὴν ἐκδοσὴ ἐπιστημονικῶν περιο-

δικών και τις οργανωμένες βιβλιοθηκές τους βοηθούν στον πολλαπλασιασμό και τη συστηματοποίηση των γνώσεων, στη διακίνηση και διεθνοποίηση ιδεών και προβληματισμού, στην εκπαίδευση και ενημέρωση των αρχαιολόγων. Σταθμός αυτής της πορείας της αρχαιολογίας από τον έρασιτεχνισμό του 19ου αι. στην επιστήμη του 20ού είναι η σύγκληση του Α' Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου στην Αθήνα, τον Απρίλιο του 1905, κορυφαίο γεγονός της περιόδου, προσωπικός θρίαμβος του Παναγιώτη Καθβαδία.

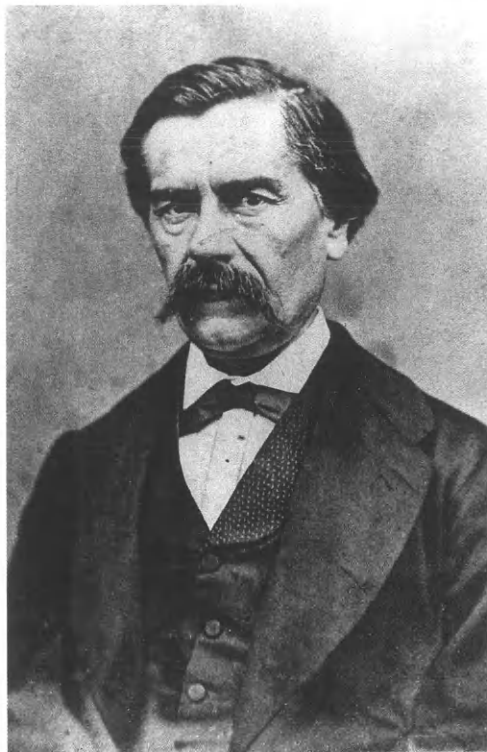
Ταυτόχρονα μία πραγματική αναστηλωτική έκρηξη εκδηλώνεται στο μεταίχμιο των δύο αιώνων. Διακηρύσσοντας ότι *ή ύποστήριξις ... των κινδυνευόντων μνημείων έπείγει και ότι ή εξασφάλισις του τήδε κάκεισε διεσπαρμένον αρχιτεκτονικού ύλικου και ή διά τούτου ανέγερσις, όπου είνε δυνατόν των κατηρειπωμένων μνημείων, είνε τό λαμπρότατον των έργων, ό δύναται ή Έταιρεία ύπέρ της επιστήμης και ύπέρ του έθνους να εκτελέση ... διότι, πριν ή φροντίσωμεν περί εκτελέσεως νέων ανασκαφών και εξαγωγής αρχαίων εκ των εγκαίων της γής, όφειλομεν τά αποκαλυφθέντα ήδη να περισώσωμεν και τη επιστήμη προστά αυτά να καταστήσωμεν ...*¹⁵⁸, ο Καθβαδίας, σε συνεργασία με τον νομομηχανικό Νικόλαο Μπαλάνο, προβαίνει σ' ένα μεγάλο αριθμό αναστηλωτικών και στερεωτικών επεμβάσεων στα μνημεία: 1898-1902 πρώτο αναστηλωτικό πρόγραμμα του Παρθενώνα, 1898-1900 στερέωση του μνημείου του Φιλοπάππου, 1898-1899 στερέωση του ναού του Ποσειδώνος στο Σούνιο, 1899-1902 στερέωση διαφόρων περιοχών του περιμετρικού τείχους της Ακρόπολης και του πύργου της Νίκης, 1902-1903 στερέωση των έρειπίων της Στοάς του Αττάλου και αναστήλωση του βάθρου του Λέοντα της Χαϊρώνειας, 1902-1908 αναστήλωση του ναού του Επικούριου Απόλλωνα, 1906-1908 αναστηλωτικές και στερεωτικές εργασίες στο θέατρο Επιδάυρου, στον ναό του Απόλλωνα στην Κόρινθο, 1902-1909 αναστήλωση του Έρεχθείου. Χαρακτηριστικό αυτών των επεμβάσεων είναι ή ενεργός ανάμειξη επαγγελματιών μηχανικών, ή προσπάθεια επιστημονικής προσέγγισης του όλου θέματος, θέσπισης αντικειμενικότερων διαδικασιών, συλλογικών και διεπιστημονικών, ως προς τό πρόγραμμα και τον τρόπο εκτέλεσης των έργων, τον έλεγχο της πορείας τους. Τά στοιχεία αυτά θά χαρακτηρίσουν ιδιαίτερα τό πρώτο αναστηλωτικό πρόγραμμα του Παρθενώνα, όπου επιπροσθέτως θά αναζητηθούν, για την εκτέλεση του έργου, τά καλύτερα ύλικά, μέσα, τεχνικές και τεχνίτες της

τότε τεχνολογίας και αγοράς. Παράλληλα απορρίπτεται στις επεμβάσεις ή άτημέλητη γραφικότητα του έρειπίου, αλλά και των προγενέστερων αναστηλώσεων των μνημείων, ή ποικιλοχρωμία και ή άνομοιογένεια των εκεί χρησιμοποιηθέντων ύλικών και εκδηλώνεται μία τάση άποκατάστασης της αρχικής καθαρότητας και σαφήνειας των μορφών και των περιγραμμάτων των μνημείων, της κατ'εικόσιν κλασικής τους εμφάνισης.

Οί καιροί είναι πρόσφοροι. Η περίοδος Καθβαδία εντάσσεται σ' ένα γενικότερο κλίμα εξέλιξης, εκσυγχρονισμού και μετασχηματισμού της χώρας, σε μία εποχή σχετικής πολιτικής σταθερότητας, ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης, πρώτης εκβιομηχάνισης και αρχής εξαστισμού. Πριν από την έναρξη των μεγάλων αναστηλωτικών επεμβάσεων, στο τέλος της περιόδου, έχει προηγηθεί ή δεκαπενταετία της διακυβέρνησης του Χαριλάου Τρικούπη (1882-1895) με την τεράστια ώθηση σε όλους τους τομείς, την έμπέδωση του κοινοβουλευτικού συστήματος, την αναδιοργάνωση της διοικητικής μηχανής και της δικαιοσύνης, του στρατού και του στόλου, της εκπαίδευσης, κυρίως με την εκτέλεση των μεγάλων δημόσιων τεχνικών έργων — δρόμων, σιδηροδρόμων, λιμανιών, φάρων και γεφυρών, τη διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου — έργα που κυριολεκτικά αλλάζουν τη φυσιογνωμία της Ελλάδας, την καθιστούν κοινωνό των τελευταίων σύγχρονων τεχνολογικών επιτευγμάτων, ενώ παράλληλα αναβαθμίζουν στην κοινή συνείδηση τον ρόλο των διπλωματούχων τεχνικών, ιδιαίτερα των ξενοσπουδαγμένων πολιτικών μηχανικών¹⁵⁹. Ταυτόχρονα οί αναστηλωτικές και άλλες επεμβάσεις της περιόδου διενεργούνται σε κλίμα συνεχώς αναζωπυρούμενων έθνικων κρίσεων και άμφισβητήσεων, οί όποιες ευννοούν και πάλι τις τάσεις καταφυγής των Νεοελλήνων στη λαμπρή πατρογονική κληρονομιά τους για την άντληση στοιχείων έθνικης πεποίθησης και επιβεβαίωσης. Οί τάσεις αυτές συντηρούνται από άλληπάλληλες έθνικές κρίσεις και γιγαντώνονται στο τέλος του αιώνα, με την οικονομική καταστροφή του 1893 και την πολεμική του 1897, για να καταλήξουν στο καθολικό αίτημα της πλήρους αποκατάστασης των έθνικων αρχετύπων, ιδιαίτερα του μνημειακού συνόλου της Ακρόπολης. Στο αίτημα αυτό ή Γενική Έφορεία και ή Αρχαιολογική Έταιρεία, υπό τον Καθβαδία, φορεΐς ενός άκραιφνοϋς κλασικισμού σε όλόκληρο τον 19ο αι.¹⁶⁰, ανταποκρίνονται με δραστικό αλλά και πολύ άποτελεσματικό τρόπο.

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (1859-1894)

Τήν περίοδο της εφορείας του Παναγιώτη Ευστρατιάδη και της γραμματείας του Στεφάνου Κουμανούδη (εικ. 48) στην 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία¹⁶¹ κυρίαρχη θέση εξακολουθοῦν νά κατέχουν, ὅπως εἶναι φυσικό ἄλλωστε, οἱ ἐργασίες στήν 'Ακρόπολη, κατ' ἐξοχήν ἀντικείμενο φροντίδας τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καθ' ὅλο τόν 19ο αἰ. Αὐτή τήν περίοδο οἱ σπουδαιότερες ἐπεμβάσεις στόν Βράχο εἶναι ἡ ἀνέγερση τοῦ Μουσείου ἀπό τόν Παναγή Κάλκο¹⁶² καί ἡ κατεδάφιση τοῦ Φράγκικου Πύργου τῶν Προπυλαίων. Γιά τήν κατασκευή τοῦ Μουσείου διενεργοῦνται ἐκτεταμένες ἀποχωματώσεις στήν περιοχή νότια καί νοτιοανατολικά τοῦ Παρθενώνα¹⁶³, ἐνῶ στή νοτιοανατολική γωνία τοῦ περιμετρικοῦ τείχους τῆς 'Ακρόπολης κατεδαφίζονται οἱ ἐπάλ-

ξεις καί κατασκευάζεται, τό 1865, στηθαῖο¹⁶⁴. Στά ἐπόμενα χρόνια πραγματοποιοῦνται σποραδικές «ἀνασκαφές» καί ἐρευνες σέ διάφορα σημεῖα τοῦ Βράχου, κυρίως ἀπό ξένους ἀρχαιολόγους καί ἀρχιτέκτονες σέ ἀναζήτηση στοιχείων γιά τίς μελέτες τους. Τήν παράδοση αὐτή ἀρχίζει τό 1852-1853 ὁ Ernest Beulé, ὅταν ἀνασκάπτει τή δυτική πρόσβαση τῆς 'Ακρόπολης ἀποκαλύπτοντας τήν ὑστερορρωμαϊκή πύλη, πού παίρνει τό ὄνομά του¹⁶⁵ (εικ. 49) καί συνεχίζει τό 1862 ὁ Carl Bötticher, ὁ ὁποῖος διερευνώντας τόν Παρθενώνα ἀπομακρύνει μεγάλο μέρος τῶν καταλοίπων τῆς ἀψίδας τῆς χριστιανικῆς φάσης τοῦ μνημείου, ἐνῶ ἀνασκάπτει τό ἐσωτερικό τοῦ 'Ερεχθείου ὡς τόν φυσικό βράχο¹⁶⁶. Τό 1864 ὁ Ernst Ziller, ἀναζητώντας ἀποδεικτικά στοιχεῖα γιά τό ζήτημα τῆς καμπυλότητος τῆς κρηπίδας τοῦ Παρθενώνα, διενεργεῖ δύο βαθιές ἐρευνητικές τομές στή νότια πλευρά τοῦ μνημείου, φθάνοντας ὡς τόν φυσικό βράχο καί ἀφήνοντας μας μίαν ἀπό τίς πύ ἀξιόπιστες στρωματογραφικές μαρτυρίες γιά τήν περιοχή¹⁶⁷. Τό 1874 ὁ Emile Burnouf ἐρευνᾷ τό ἐσωτερικό τῆς λεγόμενης Ντάπιας τοῦ 'Οδυσσεά ἀναζητώντας τήν ἀρχαία Κλεψύδρα¹⁶⁸. 'Ακολουθοῦν ἐπιφανειακές ἀνασκαφές τῶν Marcel Lambert καί H. Blondel τό 1877 καί τό 1879, βορειοδυτικά καί βόρεια τοῦ 'Ερεχθείου ἀντίστοιχα καί στά ἀνατολικά τῶν Προπυλαίων¹⁶⁹. Τό 1878 ἐγκαθίσταται στήν 'Αθήνα, συνταξιούχος πιά, μέ τήν οἰκογένειά του ὁ Bötticher. Θά ἐπιστρέψει στήν 'Ακρόπολη γιά νά καθαρίσει τά θεμέλια τοῦ 'Ερεχθείου καί τήν περιοχή μπροστά ἀπό

48

τόν ναό τῆς 'Αθηνᾶς Νίκης, *ἐνθα εὔρε πύλον μέγαν καί τά μεσημβρινά μέρη τῆς τοῦ Beulé πύλης ἀρχίσας τήν ἐργασίαν περί τās ἀρχάς 'Απριλίου* (εικ. 50)¹⁷⁰. Πάντως οἱ πύ ἀξιόλογες ἐρευνες τῆς περιόδου εἶναι τοῦ Richard Bohn, τό 1880, στήν Πύλη Beulé καί στή δυτική πρόσβαση τῆς 'Ακρόπολης, στά Προπύλαια καί στόν πύργο τῆς Νίκης πού ὀδηγοῦν στή δημοσίευση τῶν πρώτων ὁλοκληρωμένων γραφικῶν ἀποκαταστάσεων τοῦ μνησικλείου κτηρίου¹⁷¹.

Ταυτόχρονα συνεχίζονται οἱ ἀπομακρύνσεις μεταγενέστερων προσκτισμάτων, ὅπως τῶν καταλοίπων τῶν μεταγενέστερων φάσεων τῶν Προπυλαίων, ἰδίως στή βόρεια πτέρυγα καί στήν περιοχή τῆς ἰουστινιάνειας δεξαμενῆς¹⁷², πρὸς Β. τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου¹⁷³, ἐνῶ ὅλο-

κληρώνεται ἐπίσης ἡ ἀπομάκρυνση τῶν καταλοίπων τῆς χριστιανικῆς ἀψίδας τοῦ Παρθενώνα¹⁷⁴. Τέλος, τό 1878, κατεδαφίζεται τό διώροφο σπῖτι ἀνατολικά τοῦ 'Ερεχθείου (εικ. 51), τό ὁποῖο ὡς τότε χρησίμευε γιά τή φύλαξη τῶν συλλογῶν τῶν ἀγγείων, τῶν χαλκῶν καί γενικότερα τῶν ἔργων μικροτεχνίας, πού εἶχαν βρεθεῖ κατὰ τίς ἐργασίες στήν 'Ακρόπολη¹⁷⁵. Παράλληλα, στή διάρκεια τῆς μακρόχρονης κατασκευῆς τοῦ Μουσείου, λαμβάνονται φροντίδες γιά τίς διάφορες «συλλογές» τοῦ Βράχου: κατασκευάζονται σιδερένια παράθυρα¹⁷⁶ καί ξύλινα ράφια γιά τή φύλαξη καί ἐκθεση τῶν ἀρχαιοτήτων στή Θόλο¹⁷⁷, ἐπισκευάζονται τά πλαίσια τῶν «πινάκων» τοῦ Πιττάκη στήν Πινακοθήκη¹⁷⁸, ἡ ὁποία ἐπιπροσθέτως κλείνεται μέ σιδερένιο κιγκλίδωμα¹⁷⁹. Σιδερένιο κιγκλίδωμα τοποθετεῖται καί στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ τῆς 'Αθηνᾶς Νίκης (εικ. 50), προκειμένου νά φυλαχθοῦν στό ἐσωτερικό του ὅσα θραύσματα ἀπό τό ἀνάγλυφο θωράκιο τοῦ πύργου ἔχουν ἀνευρεθεῖ¹⁸⁰.

47. 'Απόσπασμα τοῦ σχεδίου τῆς ἀποκατάστασης τοῦ ὀπισθοῦ ναοῦ τοῦ Παρθενώνα. Ν. Μπαλάνος, Μάρτιος 1901.

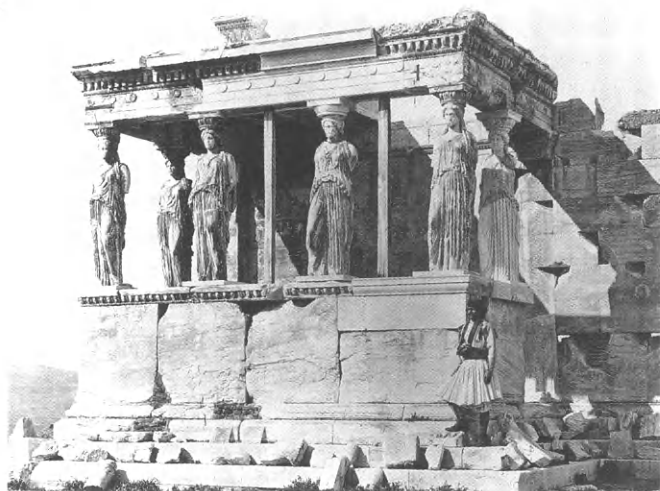
48. 'Ο Στέφανος 'Α. Κουμανούδης (1818-1899).

49. Γενική ἀποψη ἀπό Δ. τῆς 'Ακρόπολης. Δ.Κωνσταντίνου, 1860 ca.

50. 'Ο ναός τῆς 'Αθηνᾶς Νίκης ἀπό ΒΑ. Διακρίνεται τό κιγκλίδωμα τοῦ 1865 καί, μπροστά του, ὁ πύθος πού ἀποκαλύφθηκε τό 1868.

Ἡ κακή κατάσταση διατήρησης τῶν μνημείων ἀντιμετωπίζεται μέ κατὰ περίπτωσιν ἐπισκευές καί ἐργασίες ὑποστήριξης: στά τέλη τοῦ 1864 ἐπισκευάζεται, μέ εἰσφορά ἰδιώτη, ἡ νοτιοδυτική γωνία τοῦ τείχους τῆς Ἀκρόπολης¹⁸¹ καί τοποθετοῦνται μαρμάρινες στήλες στίς κόγχες τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης¹⁸². Τόν Μάρτιο τοῦ 1865 ἐπισκευάζονται ἡ δυτική πλευρά τοῦ βάθρου τοῦ μνημείου τοῦ Ἀγρίππα¹⁸³, ἐνῶ τόν Ἰούνιο τοῦ 1866 περιδένεται μέ τέσσερις σιδερένιες στεφάνες ὁ νοτιότερος κίονας τῆς δυτικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων, τοῦ ὁποῖου τεμά-

53

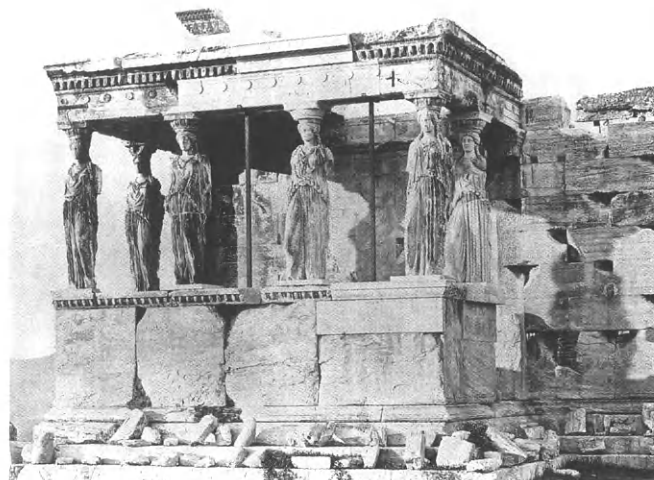

χια διερράγησαν καί κινδυνεύουσι νά καταπέσωσι (εἰκ. 35, 52, 103)¹⁸⁴. Στίς ἀρχές τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1868 ἕνα θραῦσμα τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, πού εἶχε βρεθεῖ στίς ἀνασκαφές τῆς Πύλης Beulé, τοποθετήθηκε στό βόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ μνημείου, ἀφοῦ συγκολλήθηκε μέ τήν ἐπιβλεψη τῶν ἀρχαιολόγων R. Schoene, O. Bennhost καί R. Kekulé, πού μελετοῦσαν στήν Ἀκρόπολιν τά γλυπτά ἐκείνῃ τῇ ἐποχῇ. Συγκολλήθηκαν τότε καί θραύσματα τοῦ βορειοανατολικοῦ κίονα τοῦ μνημείου¹⁸⁵. Στίς 26 Αὐγούστου τοῦ 1868 *διερράγη ἡ κεφαλή καί ὁ λαίμος*, τῆς 4ης Καρυατίδας, πού εἶχε ἐπισκευάσει ὁ Imhoff στό διάστημα 1837-1840, *ἵνα μή δέ καταπέσῃ ἡ ἐν' αὐτῇ ἐπικείμενη πλάξ τῆς ζωφόρου ἐτέθησαν ἐκατέρωθεν στήλαι δρύναι* (εἰκ. 53)¹⁸⁶. Τόν Νοέμβριο τῆς ἴδιας χρονιάς ἡ στερέωση τῆς Καρυατίδας ἀπασχολεῖ συμβούλιο ἀρχιτεκτόνων¹⁸⁷. Τελικά τό κεφάλι τῆς Καρυατίδας θά συγκολληθεῖ ἀπό τόν Martinelli τόν Ἰούνιο τοῦ 1870, ἐνῶ στή θέση τῶν δρύνων στύλων θά τοποθετηθοῦν ἄλλοι τετράγωνοι ἀπό σίδερο (εἰκ. 54)¹⁸⁸.

Μέσα ἀπό τίς σελίδες τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Εὐστρατιάδη ἀναδύεται ἡ δράση τοῦ Ἰταλοῦ «γυψοποιοῦ» (stuccatore), ὅπως αὐτοχαρακτηρίζεται, Napoleone Felice Martinelli, ἐνός ἀπό τοὺς πλέον δραστήριους ἐξωτερικούς συνεργάτες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, κατ' οὐσίαν τοῦ μοναδικοῦ ἐκμαγέα καί συντηρητῆ, ἀλλά καί ἐργολάβου τῆς Γενικῆς Ἐφορείας καί τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ὅλη αὐτή τήν περίοδο. Οἱ πρῶτες πληροφορίες γιά τή δράση του ἀνέγονται στόν Ἰούλιο τοῦ 1864, ὅποτε τοῦ δίνεται ἄδεια νά ἀντι-

γράψει ὁρισμένα ἀρχιτεκτονικά μέλη *ἐκ τῶν κατὰ τήν εἴσοδον τῆς Ἀκροπόλεως*¹⁸⁹. Τά ἐπόμενα χρόνια ὁ Μαρτινέλλης, ὅπως τόν ἀποκαλεῖ ὁ Εὐστρατιάδης, συγκολλεῖ γλυπτά, θραύσματα ἀπό τό ἀνάγλυφο θωράκειο τοῦ πύργου τῆς Νίκης, ἀπό τή ζωφόρο τοῦ Ἐρεχθεῖου, ἐπιγραφές καί κεραμεική πού ἔρχεται στό φῶς στίς ἀνασκαφές-ἀποχωματώσεις¹⁹⁰. Παράλληλα ἐπεκτείνει τή δράση του συντηρώντας καί ἀντιγράφοντας ἀρχαιοῦτες στούς περισσότερους τότε γνωστούς ἀρχαιολογικούς χώρους τῆς Ἀθήνας, τῆς Ἀττικῆς, ἀλλά καί τῆς ἐπαρχίας¹⁹¹ καθώς καί στά ὑφιστάμενα τότε Μουσεῖα. Στά μέσα

54

τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ἔχει συστήσει μιά πραγματική βιοτεχνία παραγωγῆς καί πώλησης γύψινων ἐκμαγείων, τά ὁποῖα διαφημίζει μέ καταλόγους πού συνεχῶς ἐμπλουτίζονται καί ἐνημερώνονται, τοὺς ὁποίους καί ἀποστέλλει στά Πανεπιστήμια, τά Μουσεῖα καί τίς Ἀκαδημίες Τέχνης τοῦ ἐξωτερικοῦ¹⁹². Γνωστός καί καταξιωμένος, ἐκτελεῖ παραγγελίες κατασκευῆς ἐκμαγείων γιά λογαριασμό τρίτων, ὅπως τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνα γιά τό Βρετανικό Μουσεῖο, ὁρισμένων κατάκοσμων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἐρεχθεῖου γιά τό Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, μιᾶς Καρυατίδας γιά τόν Δανό πρόξενο Feraldi¹⁹³. Ὁ Martinelli ὅμως δέν περιορίζεται μόνο στήν ἀντιγραφή καί τή συντήρηση τῶν ἀρχαίων: ἀπό τίς 16 Ἰουνίου ὡς τίς 20 Σεπτεμβρίου 1875 θά

51. Ἀποψη τοῦ Ἐρεχθεῖου ἀπό ΒΔ. Ἀριστερά διακρίνεται ὁ τουρκικός οἰκίσκος-ἀποθήκη φύλαξης ἐρημμάτων τῶν ἀνασκαφῶν. Κ. Ἀθανασίου, 1875-1878.

52. Ἡ δυτική πρόσβαση τῆς Ἀκρόπολης ἀπό ΝΔ, μέ τίς μαρμάρινες στήλες τοῦ 1864 στίς κόγχες τοῦ πύργου τῆς Νίκης καί τίς σιδερένιες στεφάνες τοῦ 1866 στόν νοτιότερο κίονα τῆς δυτικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων. W. J. Stillman, 1869.

53. Ἡ πρόστασις τῶν Καρυατίδων ἀπό ΝΑ, μέ τά ξύλινα ὑποστυλῶματα τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1868.

54. Ἡ πρόστασις τῶν Καρυατίδων ἀπό ΝΑ, μέ τά σιδερένια ὑποστυλῶματα τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1870. Κ. Ἀθανασίου, μετὰ τό 1875.

ἐπιβλέψει τὴν κατεδάφιση τοῦ Φράγκικου Πύργου τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 55, 56), ἡ ὁποία τόσο θόρυβο θά προκαλέσει¹⁹⁴ (εἰκ. 58), ἐνῶ τὸ 1874 καὶ τὸ 1875 θά εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὶς μεταφορὲς τῶν γύψινων ἐκμαγείων τοῦ πλαστικοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τὸ Λουτρό τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς καὶ τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὶς διάφορες «συλλογές» καὶ τὰ μνημεῖα τοῦ Βράχου στὸ νεόδμητο Μουσεῖο¹⁹⁵.

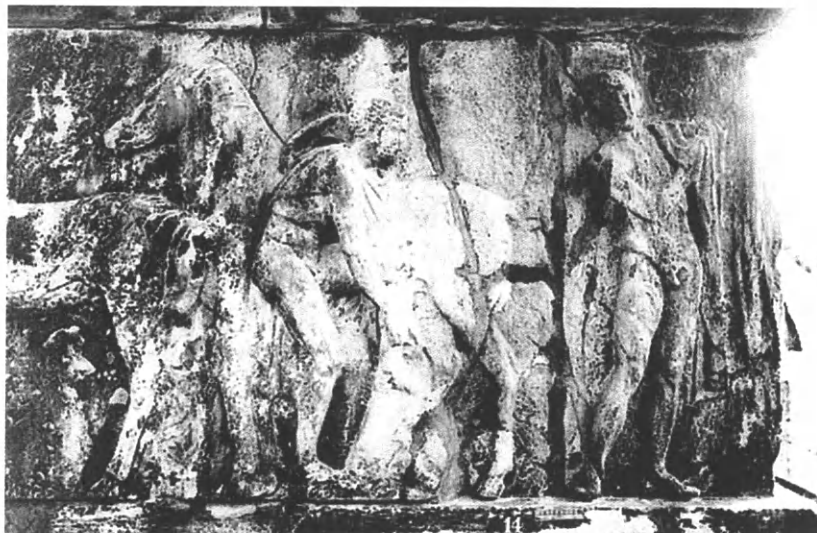
Οἱ ἐργασίες ἀντιγραφῆς τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα γιὰ λογαριασμό τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τὸ 1872¹⁹⁶ γίνονται ἀφορμὴ γιὰ νὰ συντηρηθοῦν ὁρισμένοι πολὺ φθαρμένοι λίθοι τῆς ζωφόρου ἀπὸ τὸν Martinelli, ὁ ὁποῖος, καθ' ὑπόδειξη τοῦ Κάλκου¹⁹⁷, σφραγίζει μὲ «γαλλικόν χῶμα», δηλαδή μὲ ὑδραυλική κονία (φυσικὴ ὑδραυλικὴ ἄσβεστο) τὶς ρωγμὲς στοὺς λίθους III, IV, V, VII, VIII, IX, XI, XIII, XIV, XV καὶ στὸν γωνιαῖο νοτιοδυτικὸ, προκειμένου νὰ ἐξομαλύνει τὴν ἐμφάνειά τους γιὰ τὴ λήψη τῶν ἐκμαγείων (εἰκ. 57). Παράλληλα συμπληρώνει, γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἔδρασης τῶν λίθων, μὲ πεντελικὸ μάρμαρο καὶ γκρίζο ὑμήτειο λίθο, πιθανόν ἀπὸ διάσπαρτα ἀρχαῖα μέλη, τὰ ἐπιστύλια τῆς κιονοστοιχίας τοῦ ὀπισθονάου κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς ζωφόρου III, IV, XIII καὶ μεταξὺ τῶν λίθων VII καὶ VIII καθὼς καὶ XIV καὶ XV. Τότε θά πρέπει νὰ ὑποστηρίχθηκε μὲ τοιχοποιία ἀπὸ ὀρθογωνι-

55. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ Ἀ. P. Sebah, 1872-1875.

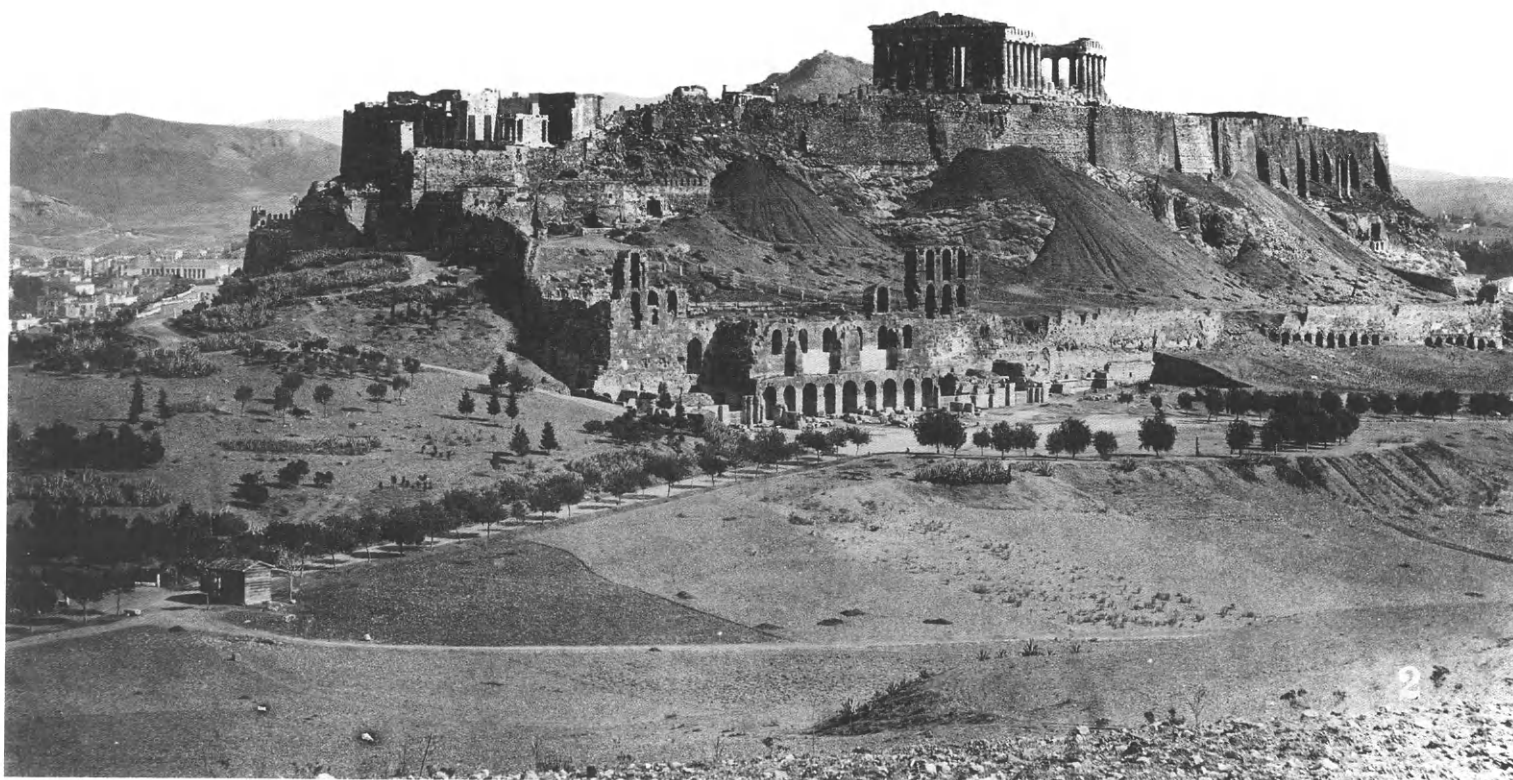
56. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ Ἀ. Λίγο μετὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1875. Κ. Ἀθανασίου

57. Σφράγιση ρωγμῶν στὸν λίθο XV τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τὸν N. Martinelli τὸ 1872.

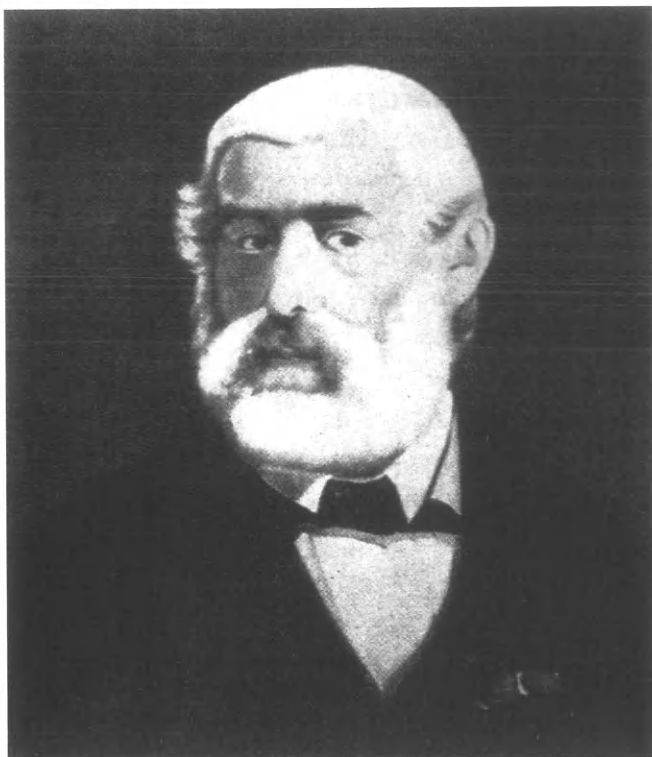
58. Ἡ Ἀκρόπολις ἀπὸ ΝΔ. τὸ 1875-1877. Ἐχει ἤδη κατεδαφιστεῖ ὁ Φράγκικος Πύργος ἀλλὰ ὄχι τὸ τεῖχος τοῦ Σερπεντιζέ.

57

58

σμένους πορόλιθους καί πλίνθους ὁ τρίτος (ἀπὸ Δ.) λίθος τῆς ζωφόρου τῆς νότιας πλευρᾶς¹⁹⁸. Ἐνα ἐγγράφο τοῦ Εὐστρατιάδη πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν ἀναφέρει μὲ ἀκρίβεια τίς ἐργασίες: ἐκ μαγμάτων λαμβανομένων ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος διὰ τὸ ἐν Λονδίνῳ Μουσεῖον παρατηρήθη ὅτι πολλοὶ τῶν λίθων τῆς ζωφόρου διεργάζοντες ἐμελλον νὰ ἐπιφέρωσι καὶ ὀλίγον ψθοράν αὐτῶν· τοῦτου ἕνεκεν κατὰ τὴν γνωμοδότησιν τοῦ ἀρχιτέκτονος οἱ λίθοι ἐστηρίχθησαν δι' ἐπενθέσεως νέων θεμελίων, τὰ δὲ ρήγματα ἐπληρώθησαν μὲ τὸ χῶμα Γαλλικόν. Ἐκεῖνο δὲ καὶ ὑπεράνω κατὰ τὴν ἐν τῷ μιναρὲ ἀνάβασιν δύο μεγάλοι λίθοι, αἰάκτως καὶ ἐμποδίζοντες τοὺς ἀναβαίνοντας· ἐκρίθη καλὸν νὰ τοποθετηθῶσι καὶ οὗτοι προσηκόντως. Ἡ ἐργασία ἅπασα ἀνε-

60

61

63

πού έχει εφεύρει σταθεροποίησης και μερικής αδιαβροχοποίησης της επιφάνειας των λίθων με έμποτισμό με διάλυμα πυριτικού καλλίου ή «έν θερμῷ» με στεατικό ὀξύ, τὸ ὁποῖο μάλιστα θεωροῦσε καταλληλότερο διὰ τὰ μάρμαρα τὰ ἐκτεθειμένα εἰς τὸν θαλάσσιον ἄνεμον. Ἡ μέθοδος αὕτη, ἡ silicatisation des pierres (εἰκ. 62), ὅπως ὀνομαζόταν, εἶχε ἐφαρμοστῇ με εὐάρεστα ἀποτελέσματα σὲ μνημεῖα τῆς Γαλλίας, ὅπως στίς Βερσαλλίες, τὸ παλάτι τοῦ Fontainebleau, τὸ Δημαρχεῖο τῆς Lyon, τὸν καθεδρικό ναό τῆς Chartres, τὸ Λοῦβρο, τὴ Notre Dame τῶν Παρισίων κ.ἄ. Δίνεται ὅδεια νὰ ἐφαρμοστῇ ἡ μέθοδος ἐν τινὶ μικρῷ μέρει ἐπὶ μνημείου ἐν Ἀκροπόλει. Ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ δοκιμὴ ὀρίζονται οἱ χημικοὶ Ἀναστάσιος Χρηστομάνος καὶ Γεώργιος Ζαβιτσάνος, καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου, καὶ ὁ Ἀριστείδης Βουσαῆς τῆς Σχολῆς τῶν Τεχνῶν. Ἄγνωστη παραμένει ἡ συνέχεια τοῦ θέματος²⁰⁵.

Αὕτη τὴν περίοδο οἱ φροντίδες τῆς Ἐφορείας καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐπεκτείνονται, γιὰ πρώτη φορά,

63. Ἡ «πλατεῖα τῶν Γιγάντων» (πλατεῖα Βλασσαροῦς) στὴν περιοχή τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς.

64. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπὸ ΝΔ. μετὶ τῶν σιδερένιων στεφάνων τοῦ 1864 στὸν 4ο κίονα τῆς βόρειας πτέρυγας τῆς πρόσοψης.

65. Τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους ἀπὸ ΝΔ. μετὰ τὴν συμπλήρωση τοῦ βάθρου του τὸ 1866-1867. P. Sebah, 1872-1875.

64

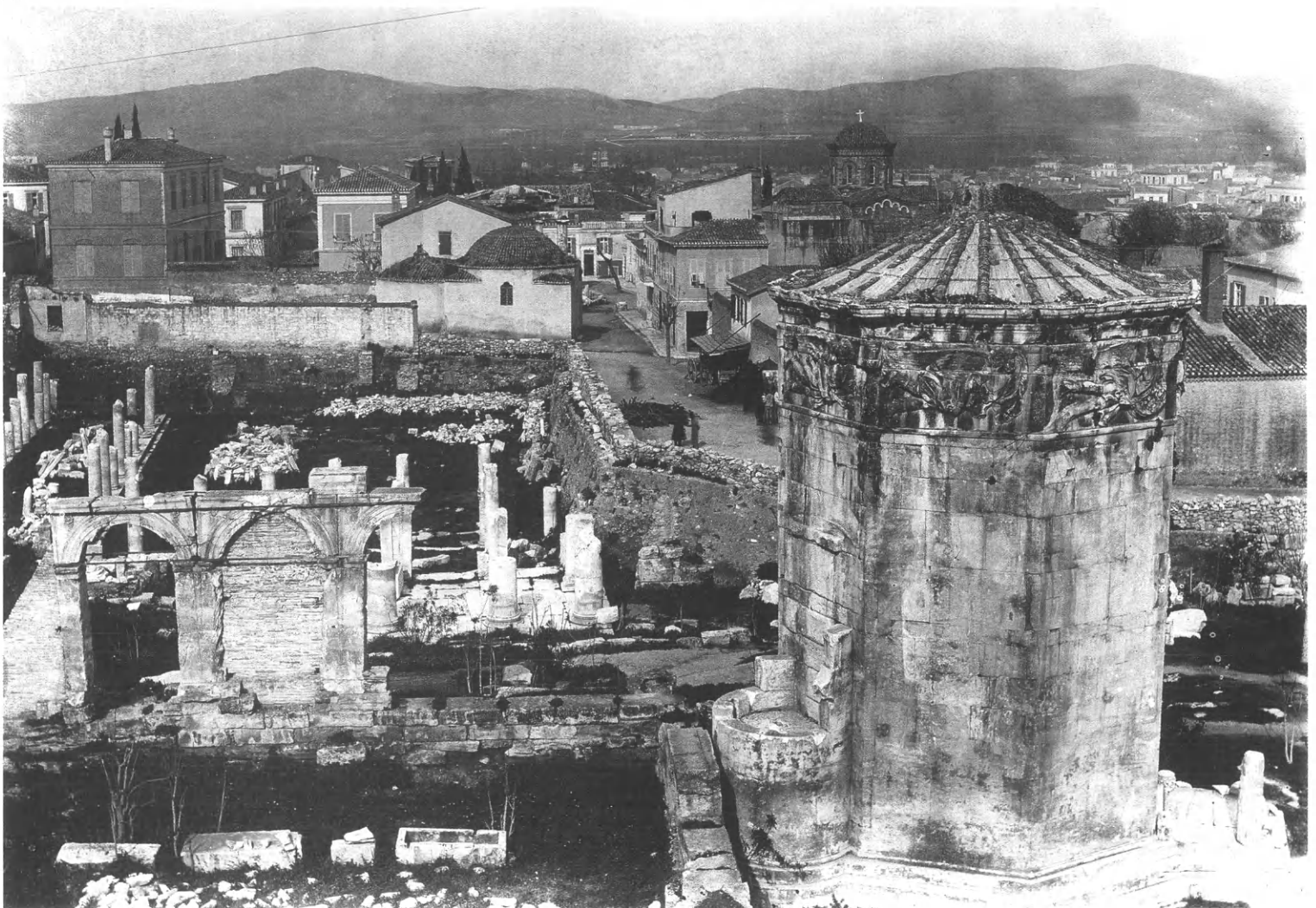
64

ἐκτός Ἀκροπόλεως καί σέ ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἀθήνας, τῆς Ἀττικῆς ἢ τῆς ἐπαρχίας. Ἀπό τίς πρῶτες ἐνέργειες τοῦ Εὐστρατιάδη εἶναι ἡ στερέωση, στά τέλη Ἰανουαρίου-ἄρχες Φεβρουαρίου 1864, τοῦ 4ου (ἀπό Β.) προέχοντα κίονα τῆς βόρειας πτέρυγας τῆς πρόσοψης τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅπως ἀποκαλοῦσαν τότε τή Βιβλιοθήκη, μέ τέσσερις σιδερένιες στεφάνες (εἰκ. 64)²⁰⁶. Τόν ἐπόμενο χρόνο ἡ Ἐφορεία παρακαλεῖ τόν Δήμο Ἀθηναίων νά τῆς παράσχει, ἂν διαθέτει, ξυλεῖα καί ἄλλα ἐργαλεῖα *διὰ τήν κατασκευήν ἱκρίωματος ἐν τῇ στοᾷ τοῦ Ἀδριανοῦ ἧς πρόκειται νά ἐπισκευασθῇ καί διορθωθῇ ἐν κιονόκρανον, ὅπερ κινδυνεύει πρό πολλοῦ νά καταπέσῃ*²⁰⁷. Ἡ ἐπισκευή τοῦ κιονοκράνου πραγματοποιεῖται τελικά τόν Ἰούνιο τοῦ 1870. Τότε, σέ ἐπιτόπια ἐξέταση, διαπιστώνεται καί ἡ κακή κατάσταση διατήρησης τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης τοῦ μνημείου²⁰⁸. Τό 1866-1867 ἡ γαλλική κυβέρνησις μέ τόν ἀρχιτέκτονα Florimond Boulanger διενεργεῖ ἐργασίες στό μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους: ἀπομακρύνει τά τελευταῖα κατάλοιπα τῆς Μονῆς τῶν Καπουκίνων γύρω ἀπό τό μνημεῖο, ἀποκαλύπτει τό θάφρο του σέ ὁλόκληρο τό ὕψος του, συμπληρώνει μέ νέο λίθο τοὺς δύο ἀνώτερους δόμους τοῦ θάφρου καθὼς καί ὁλόκληρη τήν ἐπίστεψή του, ἐκτός ἀπό τή νοτιοανατολική γωνία του, καί

κλείνει πρόχειρα μέ τετραγωνισμένους λίθους τό ἄνοιγμα τοῦ νοτιοδυτικοῦ διαφράγματος (εἰκ. 65)²⁰⁹. Ἡ Γενική Ἐφορεία, πού δέν ἀναγνώριζε τίς γαλλικές ἀξιώσεις ὡς πρὸς τήν κυριότητα τοῦ μνημείου, πρόθυμα παρέχει τή συνδρομή της²¹⁰. Ἀκολουθεῖ, τόν Νοέμβριο τοῦ 1869, ὁ καθαρισμός τῆς πλατείας τῶν Γιγάντων καί ἡ ἀνέγερση τοῦ πρὸς Δ. ἱστάμενου Γίγαντα, πού εἶχε καταπέσει πρὶν ἀπό τρία χρόνια (εἰκ. 63)²¹¹, καί ἡ στερέωση, τό 1877, τῶν τόξων τοῦ λεγόμενου Ἀγορανομείου μέ μεταλλικούς ἐλκυστήρες καί μέ τοῖχο ἀπό τοῦβλα πού κλείνει τό πρὸς Β. ἄνοιγμα (εἰκ. 66)²¹². Παρόμοιες ἐπεμβάσεις πραγματοποιοῦνται τό 1874 στό ἄγαλμα τῆς καθήμενης ἀνδρικής μορφῆς στή νησίδα μπροστά στό Πόρτο Ράφτη (εἰκ. 67), τό ὅποιο, *ἅψοῦ ἔγινεν ἡ δέουσα ὑποικοδομή καί περίζωσις διὰ στερεῶν σιδηρῶν στεφανιῶν ἐπιστάσις τοῦ Π. Σταματάκη καί*

66. Ἡ Ρωμαϊκὴ Ἀγορά ἀπὸ Ἀ. Διακρίνεται ἡ στερέωση τοῦ «Ἀγορανομείου» τοῦ 1877.

67. Τό ἄγαλμα τῆς νησίδας Ράφτη μετὰ τῇ στερέωσιν τοῦ θάφρου του τό 1874.

δαπάνη 617,10 δρχ., ἡσφαλίσθη καλῶς²¹³, καί τό 1880 στή βάση τοῦ Λέοντα τῆς Κέας, τήν ὁποία ὁ «αὐτεπάγγελτος» φύλακας Ἀρχαιοτήτων Κωνσταντῖνος Μάνθος ἐνίσχυσε μέ τοιχοδομίαν ἐξ ἀσθέσιου πορσελλάνης καί μεγάλων λίθων, ἀντί δαπάνης 225 δρχ.²¹⁴.

Ἡ κακή κατάσταση διατήρησης τριῶν σημαντικῶν μνημείων, τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας στήν Αἴγινα, τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα στίς Βάσες τῆς Φιγάλειας καί τοῦ Ποσειδῶνα στό Σούνιο ἀνησυχοῦν τή Γενική Ἐφορεία καί τήν Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία καί τίς ἀναγκάζουν νά λάβουν ὁρισμένα σωστικά μέτρα. Τόν Μάρτιο τοῦ 1873 ὁ Λεωνίδας Ἰωάννου σέ μετάβασή του στήν Ἀφαία ἐπιθεβαιῶνει ἀναφορά τοῦ ἐκεῖ φύλακα, ὅτι ὁρισμένοι ἀπό τοὺς κίονες τοῦ ναοῦ εἶναι ἐτοιμόρροποι²¹⁵. Τήν ἀνοιξη τῆς ἴδιας χρονίας οἱ κίονες περιδένονται μέ 18 σιδερένιες στεφάνες (εἰκ. 68). Χαρακτηριστικό τῆς ἔνδειας τῆς ἐποχῆς καί τῆς ἐπακόλουθης ἀναστροφῆς τῶν ἀξίων εἶναι τό γεγονός ὅτι κατασκευάζεται ... καί οἰκίσκος πλησίον τοῦ ναοῦ, ἵνα ὁ φύλαξ μένῃ

πλησίον, ὅπως μὴ νῦν οἱ κάτοικοι ἐφορμήσωσι κατά τοῦ ναοῦ, ἵνα κλέψωσι τὰ στεφάνια²¹⁶. Στόν ναό τῶν Βασσῶν ἡ ἀνάγκη ἐπέμβασης εἶχε ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπό τό 1867, ὅταν ἡ Γενική Ἐφορεία παρακαλεῖ τό Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν νά στείλει ἐκεῖ ἕναν ἀπό τοὺς μηχανικοὺς τοῦ πᾶν ἐν Ἀρκαδίᾳ ἡ Ἠλείᾳ ἐνδιατριβόντων γιά νά ἐξετάσει τήν κατάσταση, αἰτήμα πού ἐπαναλαμβάνεται καί τό 1870²¹⁷. Ὅμως, λόγω τοῦ ἀπόμακρου καί δύσβατου τοῦ τόπου, μόλις τήν ἀνοιξη τοῦ 1880 κατορθώνεται νά γίνουν οἱ πρῶτες στερεωτικές ἐργασίες στό μνημεῖο: μέ ὁδηγίες τοῦ Κωνσταντίνου Δημητριάδη, Ἑλλῆνα ἐπιτρόπου τῶν γερμανικῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλυμπίας, ὁ ἐμπειρος οἰκοδόμος, ὅπως χαρακτηρίζεται, Κωνσταντῖνος Μαργαρίτης (εἰκ. 70) μαζί μέ τόν Λεωνίδα Ἰωάννου ἀντιστηρίζουν μέ ξύλινες δρύνινες δοκοὺς, μήκους 6 καί 6,50μ., τόν 6ο (ἀπό Β.) κίονα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (εἰκ. 71) καί περιδένουν μέ σιδερένιες στεφάνες τοὺς ἐτοιμόρροπους κίονες 2ο καί 3ο (ἀπό Δ.) τῆς νότιας πλευρᾶς (εἰκ. 69). Στόν 2ο μάλιστα κίονα συμπληρώνουν τόν τρίτο

(από κάτω) σπόνδυλο με αρράβδωτα κομμάτια από τὰ κα-
τακείμενα μέλη του ναού, τὰ ὁποῖα διαμορφώνουν κατάλ-
ληλα. Ταυτόχρονα ἐπανατοποθετοῦν ὁρισμένους λίθους
ἀπὸ τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ στὴ θέση τους²¹⁸.

Τὸ 1872 καὶ τὸ 1873 ἡ Γενικὴ Ἐφορεία καὶ ἡ Ἀρχαι-
ολογικὴ Ἑταιρεία ἀνησυχοῦν, ἰδιαίτερα μετὰ τὸν θόρυβο

68. Ὁ ναὸς τῆς Ἀφάιας ἀπὸ Δ. μετὰ τὴν περίδεση
τῶν κίωνων του με σιδερένιες στεφάνες τὸ 1873.

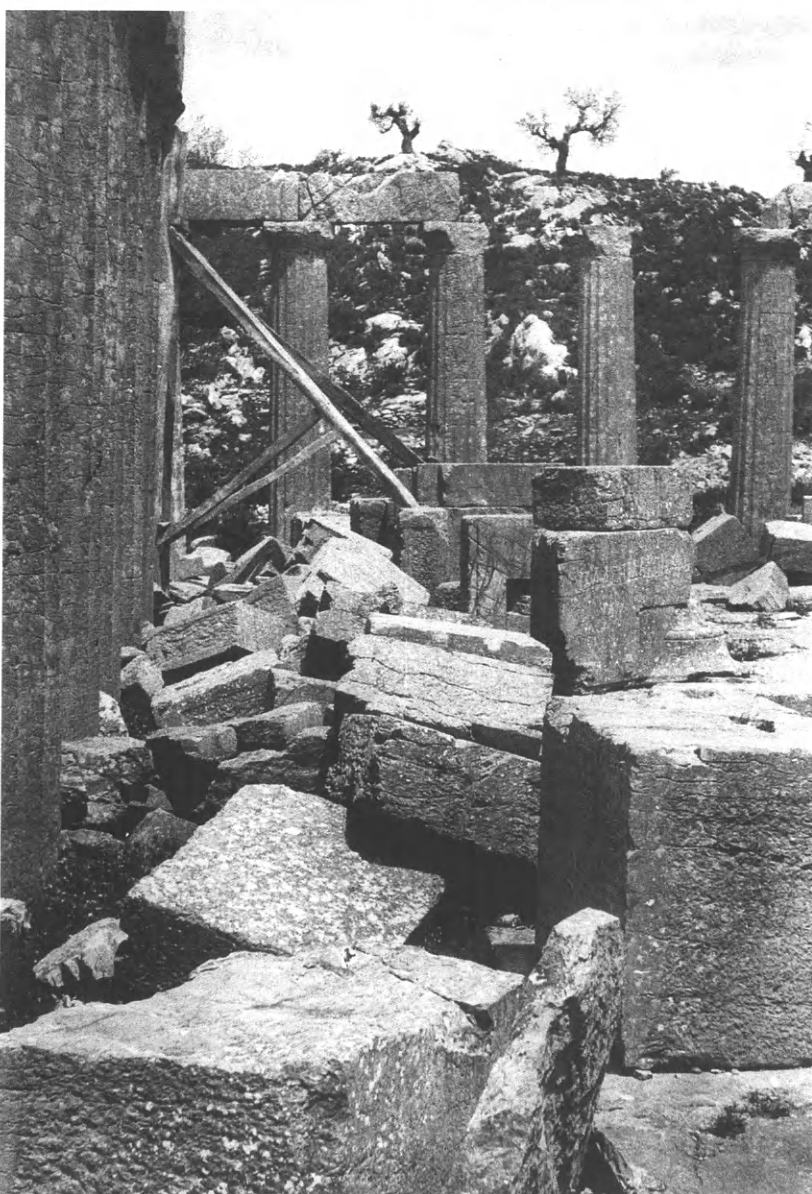
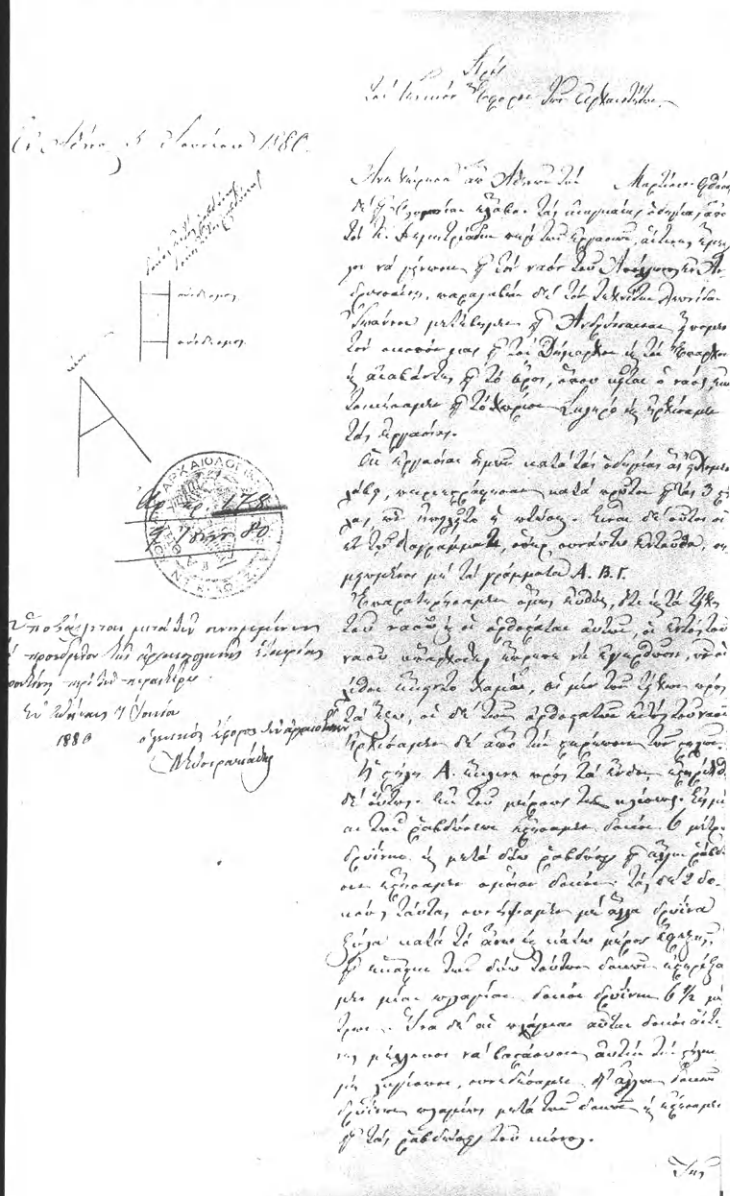
69. Ὁ ναὸς τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα ἀπὸ ΝΔ. τὸ 1891.
Διακρίνονται οἱ σιδερένιες στεφάνες τῆς ἐπέμβασης τοῦ 1880
στὸν 2ο καὶ 3ο (ἀπὸ Δ.) κίονα τῆς νότιας πλευρᾶς.

70. Ἐκθεση ἀπολογισμοῦ τῶν ἐργασιῶν στερέωσης τοῦ
ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα. Κ. Μαργαρίτης, 5.6.1880.

71. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα ἀπὸ Ν.
μέ τὰ ξύλινα ἀντιστηρίγματα τοῦ βου (ἀπὸ Β.) δυτικοῦ κίονα
τῆς περιστάσης πού τοποθετήθηκαν τὸ 1880.

70

69

71

69

πού έχει ξεσηκωθεί στις ἐφημερίδες, γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνα στὸ Σούνιο, ναοῦ τῆς Σουνιαδος Ἀθηνᾶς ὅπως πιστευόταν τότε (εἰκ. 72)²¹⁹. Σέ ἐπιτόπιες ἐξετάσεις ὁμως, μιὰ μάλιστα τοῦ ἴδιου τοῦ Κουμανοῦδη καὶ συμβούλου τῆς Ἑταιρείας μετὰ τον πρωιοτέκτονος Τήνον ἢ Δεινοκράτους, δὲν διαπιστώνονται σοβαρές ζημιές²²⁰. Ἡ μόνη ἐργασία πού κρίνεται κατεπείγουσα ἐκεῖνα τὰ χρόνια εἶναι ἡ ὑποστέλωση *κτίσματος στερεῶ* μέρους τοῦ βόρειου στυλοβάτη τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία ἐκτελεῖται τὸ 1872, μέ ἐπιστοσία τοῦ ἐταίρου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἰωάννη Μοσχονησίου, πρῶην οἰκονομικοῦ ἐφόρου Λαυρίου²²¹. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1880 ὁμως πέφτει, στή διάρκεια θύελλας, ὁ προτελευταῖος (ἀπὸ Δ.) κίων τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, συμπαρασύροντας καὶ τὰ ὑπερκείμενα ἐπιστύλια. Σέ ἐπιτόπια μετάβαση, μέ τὴ «Σαλαμινία» τοῦ ἐθνικοῦ στόλου, πού τοὺς παραχωρεῖ τὸ Ὑπουργεῖο Ναυτικῶν, ὁ Εὐστρατιάδης, ὁ Κουμανοῦδης, ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Σπυρίδων Φιντικλῆς καὶ δύο *ἐμπειροὶ τέκτονες* διαπιστώνουν ὅτι εἶναι *δυνατὴ ἡ συναρμογὴ καὶ ἀνόρθωσις τοῦ καταπεσόντος καὶ διαλυθέντος εἰς τὰ ἐξ ὧν συνίστατο τὸ μνημεῖον*, ἔτι δέ οὐ μόνον ἢ κατὰ χώραν τὴν

οικήαν τῶν δύο τοῦ ἐπιστυλίου δοκῶν, ἀλλά καί ἡ εὐθέτης τῶν ἄλλων, αἵτινες εἶχον ἀπό καιροῦ παρεκκλίνει τῆς εὐθείας γραμμῆς. Ἐπιπροσθέτως, οἱ σύμβουλοι ἐκ τῶν ἐντός τοῦ ναοῦ κατακειμένων ὀγκωδῶν μαρμάρων ἀναγνωρίζουν δύο ἢ τρία τετραγώνου σχήματος ... ὥς ἀνήκοντα εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν τοῦ σηκοῦ παραστάδα καὶ θεωροῦν καλὸν νὰ ἐπιτεθῶσιν αὐτὰ ἐπὶ τοῦ κατωτάτου δόμου τῆς παραστάδος ταύτης, ἐν τῇ θέσει τῇ ἀρχῇθεν εὐρισκομένου καὶ τελευταῖον νὰ ὑποστηρίχθωσιν οἰκοδομικῶς δύο μέρη τοῦ μαρμαρίνου ἐδάφους ὑπὸ τοὺς κίονας⁷². Οἱ ἐργασίαι, πού περιλαμβάνουν τὴν ἀναστήλωση τοῦ κίονα πού εἶχε καταπέσει (ὅχι ὁμῶς καὶ τῆς ΝΑ. παραστάδας) καθὼς καὶ περιδέσεις μὲ σιδερένιες στεφάνες τοῦ ἀνατολικότερου καὶ τῶν δύο δυτικότερων κίωνων τῆς νότιας πλευρᾶς καὶ τοῦ 2ου (ἀπὸ Ἀ.) κίονα τῆς βόρειας (εἰκ. 73), ἐκτελοῦνται τὸν Ἰούλιο καὶ Αὐγουστο τοῦ ἴδιου χρόνι ἀπὸ τὸν Μαργαρίτη, μὲ ἐπιστάσια αὐτὴ τὴν φορά τοῦ Ἰωάννου πού μόλις ἔχει διοριστεῖ ἀρχιφύλακας Ἀρχαιοτήτων στὴ θέση τοῦ ἀποβιώσαντος Ζήση Σωτηρίου, ἀντὶ δαπάνης 1.937,65 δρχ. πού καταβάλλει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία⁷³.

Αὐτὰ τὰ χρόνια οἱ ἑλληνικοὶ φορεῖς ἀρχίζουν νὰ συνεργάζονται καὶ νὰ ἀπευθύνονται γιὰ ζητήματα ἀνασκαφῆς καὶ συντήρησης ἀρχαιοτήτων σὲ ξένους ἐιδικούς, ὅπως οἱ Francis Cranmer Penrose, Wilhelm Dörpfeld, Ernst Ziller⁷⁴, καὶ πού θὰ ἐπιταθεῖ τὴν ἐπόμενη περίοδο τῆς διαχείρισης τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων τῆς χώρας ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Καββαδία. Τὸ 1886 ὁ Penrose προτείνει στὴν Ἑταιρεία (εἰκ. 75) τὴν ἀφανῆ στερέωση, κάτω ἀπὸ τὸ ἔδαφος, μὲ τσιμεντοσκυρόδεμα (concrete), τῶν θεμελίων τῶν δύο ἐλεύθερων ἱστάμενων κίωνων τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός (εἰκ. 74)⁷⁵. Ἀντίθετη σχετικὰ εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Dörpfeld – πού καλεῖται ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία νὰ γνωμοδοτήσει – ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι τὰ θεμέλια τῶν κίωνων τοῦ μνημείου εἶναι στερεὰ, καθὼς ἀποτελοῦνται ἀπὸ πώρινους ἀρράβδωτους σπονδύλους τοῦ πεισιστράτιου κτηρίου, πολὺ μεγαλύτερης διαμέτρου τῶν κίωνων τοῦ ἀδριάνειου. Ἀντίθετα, θεωρεῖ ἐπιτακτικὴ τὴ στερέωση

72. Ὁ ναός τοῦ Σουνίου ἀπὸ ΒΑ. Πιθανόν Π. Μωραΐτη, 1865 ca.

73. Ὁ ναός τοῦ Σουνίου ἀπὸ ΒΔ, μετὰ τὶς στερεωτικὰς ἐπεμβάσεις τοῦ 1880.

74. Οἱ ἐλεύθεροι ἱστάμενοι κίονες τοῦ Ὀλυμπίου ἀπὸ ΝΑ. P. Sebah, 1872-1875.

75. Ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Fr. Cr. Penrose, τοῦ 1886, πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία σχετικὰ μὲ τὴν στερέωση τῶν κίωνων τοῦ Ὀλυμπίου.

74

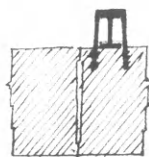
yielded
conforms
my view.

It would be very easy to make
the two columns which are
still standing quite safe against
the violence of the wind, by
throwing in some concrete
towards the North and West,
below the surface of the ground

, That is to say, if it is found on
digging on the side of the columns
that the foundations have been
disturbed. It would be prudent
during the operation to put up some
timber props against the columns.
If this is done there can be no risk,
and the expense would not be great.
Your obedient servant F C Penrose

75

Epistyl so aussehen. Der I Balken, an welchem das Epistyl aufgehängt wird, muß 5,0 m lang und mindestens 0,30 m hoch sein.

Außer dem Epistyl, welches herabzustützen droht, sind noch zwei andere Epistyle desselben Tempels zerbrochen und es wäre sehr gut, wenn gleichzeitig auch über diese je ein einer der I Balken hinübergelegt würde, an welchem man die einzelnen Stücke befestigen könnte. Was zu Kosten diese Arbeit betrifft, so habe ich mit einem Unternehmer (Pan. Kaludis) gesprochen und denselben ersucht, der Gesellschaft einen Kostenausschlag einzureichen.

2.) Um zu ermitteln, ob die beiden allein stehenden Säulen desselben Tempels sichere Fundamente haben, oder ob auch sie leicht umfallen könnten, habe ich nach Rücksprache mit Ihnen neben der einen Säule ein Loch graben lassen. Es zeigte sich hierbei, daß die Ansicht des Herrn Pennze, welche derselbe in dem beigefügten Briefe ausgesprochen hat,

ορισμένων διαρραγέντων ἐπιστυλίων τοῦ ναοῦ μέ τήν ἀνάρτησή τους ἀπό σιδηροδοκοῦς διατομῆς διπλοῦ Τ : εἶναι ἡ πρώτη φορά πού προτείνεται ἡ χρήση σέ μνημεῖο τοῦ στοιχείου αὐτοῦ, κοινού αὐτά τὰ χρόνια στίς λοιπές οἰκοδομικές ἐργασίες²²⁶, χρήση πού θά γενικευθεῖ, μέχρι βαθμοῦ κατάχρησης, κατά τήν ἐπόμενη περίοδο (εἰκ. 76). Στή σχετική ἐπιστολή του πρὸς τήν Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία ὁ Dörpfeld ἀναφέρεται ἀκόμη σέ μιά σειρά μέτρων πού πρέπει νά ληφθοῦν καί γιά ἄλλα μνημεῖα, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ Φιλοπάππου ἢ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στήν Κόρινθο. Τό μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου χρειάζεται μιά εὐρύτερη ἐπισκευή: οἱ ἐνισχυτικές ἐργασίες πού εἶχαν γίνῃ πρὶν λίγο καιρό στά θεμέλια τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἄκρου του δέν ἄρκοῦν, ἀλλά πρέπει ὁλόκληρο τό θεμέλιο τῆς βόρειας πλευρᾶς νά ἐνισχυθεῖ μέ καλοῦς πορόλιθους καί κονίαμα καί νά τοποθετηθοῦν πολλοί λιθόπλινθοι ἀπό νέο μάρμαρο στήν ἀναδομή του. Στόν ναό τῆς Κορίνθου ὁ ἴδιος ὁ Dörpfeld εἶχε ἐνισχύσει, μέ δαπάνη τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης, τὰ θεμέλια τῶν κιόνων του (εἰκ. 77)²²⁷. "Ὅμως στό ἐπιστύλιο, πού κινδύνευε ἄμεσα νά καταρρεύσει σέ περίπτωση ἰσχυροῦ σεισμοῦ, δέν ἔχει γίνῃ ἀκόμη τίποτα. Κατά τόν Dörpfeld, ἡ στερέωση τοῦ ἐπιστυλίου θά ἔπρεπε νά γίνῃ καί ἐδῶ, ὅπως καί στό Ὀλυμπεῖο, μέ σιδηροδοκοῦς διατομῆς διπλοῦ Τ. Καλό θά ἦταν ὁ ἴδιος ἐργολάβος νά ἀναλάβῃ τίς ἐργασίες καί στά δύο μνημεῖα. Ἀλλῶστε ἡ δαπάνη τῆς ἐργασίας στόν ναό τῆς

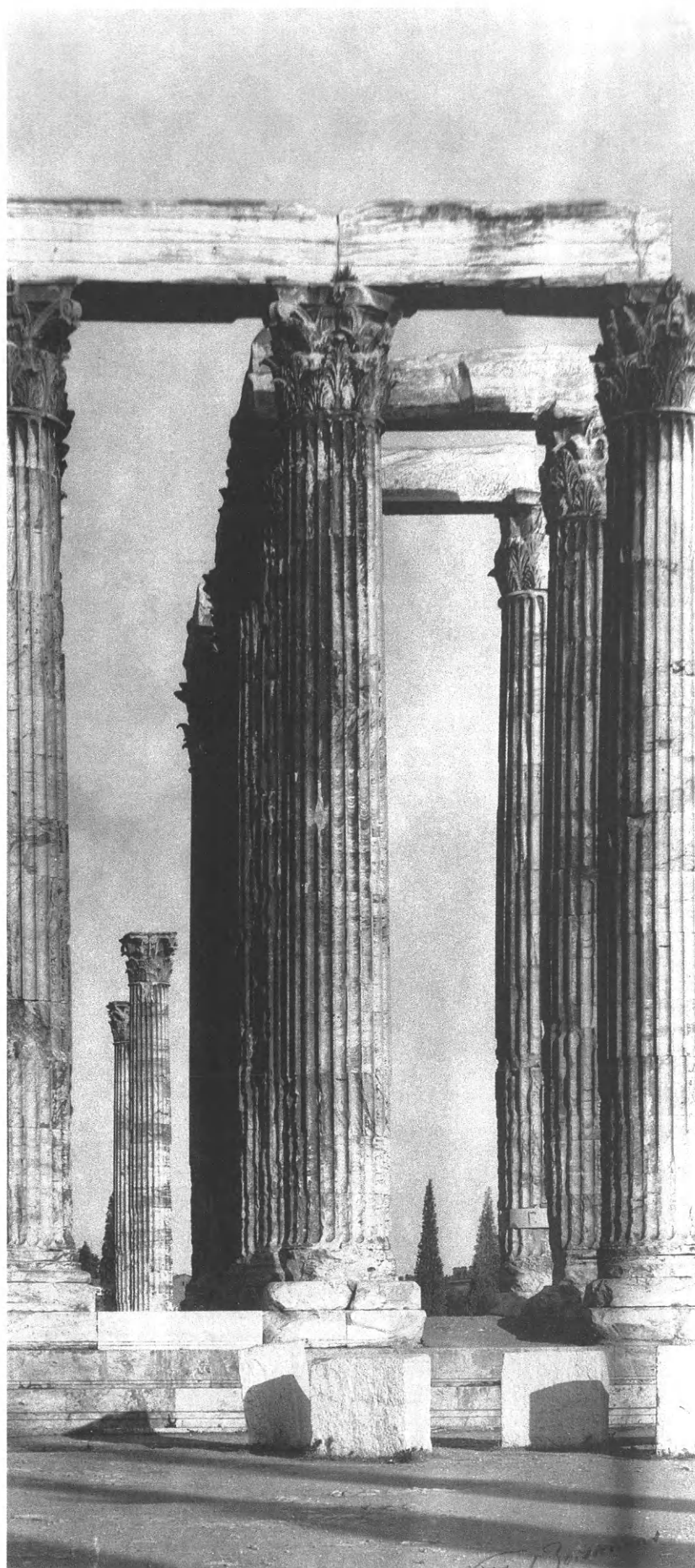
Κορίνθου θά ἦταν πολύ μικρότερη, ἀνάλογη πρὸς τὴν κλίμακα τοῦ μνημείου⁷⁶. "Ὅμως οἱ καιροὶ δὲν ἦταν πρόσφοροι γιὰ τὴν ἐπέκταση τῶν ἐργασιῶν σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ μνημεῖα. Ἡ μόνη ἐπέμβαση πού τελικά θά πραγματοποιηθεῖ εἶναι ἐκείνη τῆς στερέωσης, τὸ 1892, τριῶν ἐπιστυλίων στὴ νοτιοανατολική γωνία τοῦ Ὀλυμπεῖου (εἰκ. 79), τὰ ὁποῖα θά ἀναρτηθοῦν ἀπὸ ἐπτά σιδηροδοκοὺς σχήματος διπλοῦ Τ, μήκους 5,30 μ., οἱ ὁποῖες θά πακτωθοῦν μὲ μολυβδοχόηση στὰ ὑποκείμενα κιονόκρανα (εἰκ. 78), σύμφωνα μὲ μελέτη (εἰκ. 82, 83) τοῦ Ziller (εἰκ. 80), διευθυντῇ τότε τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ Γραφείου τῶν Δημοσίων Κτιρίων⁷⁷.

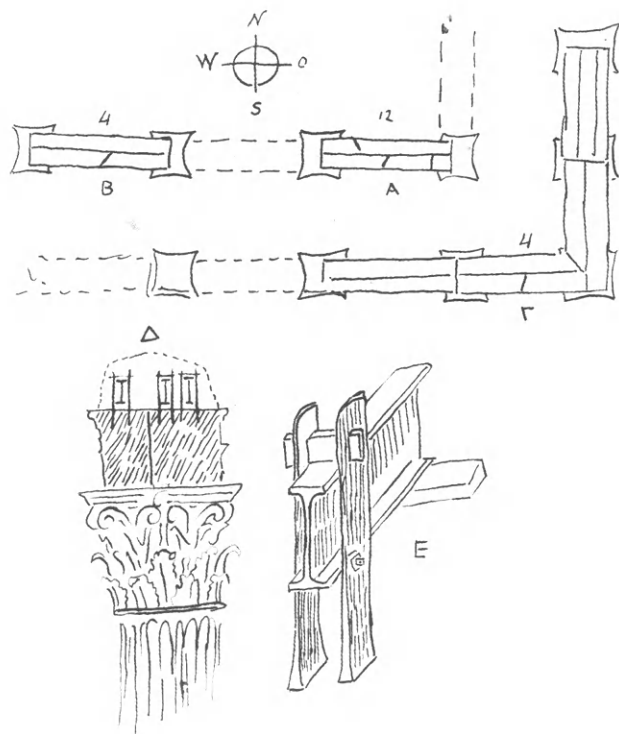
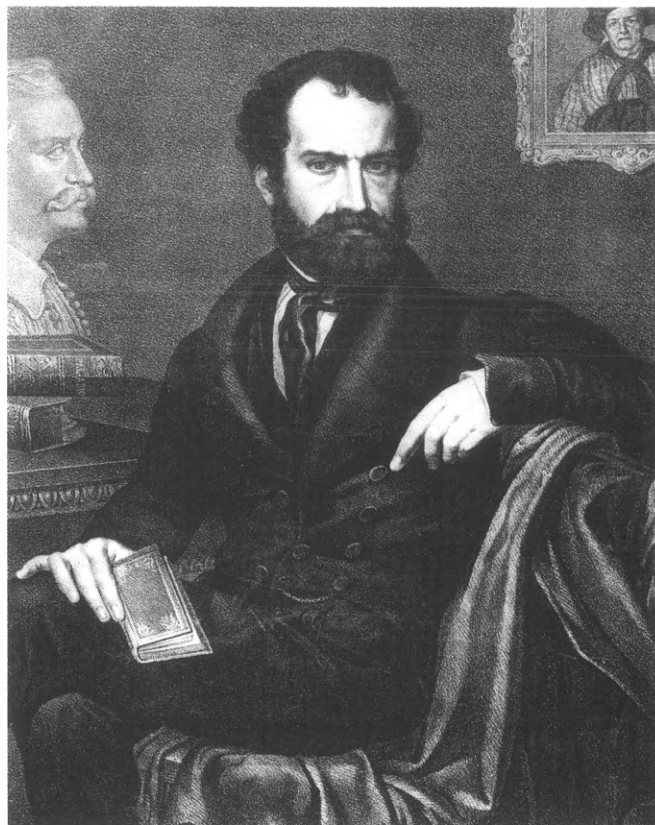
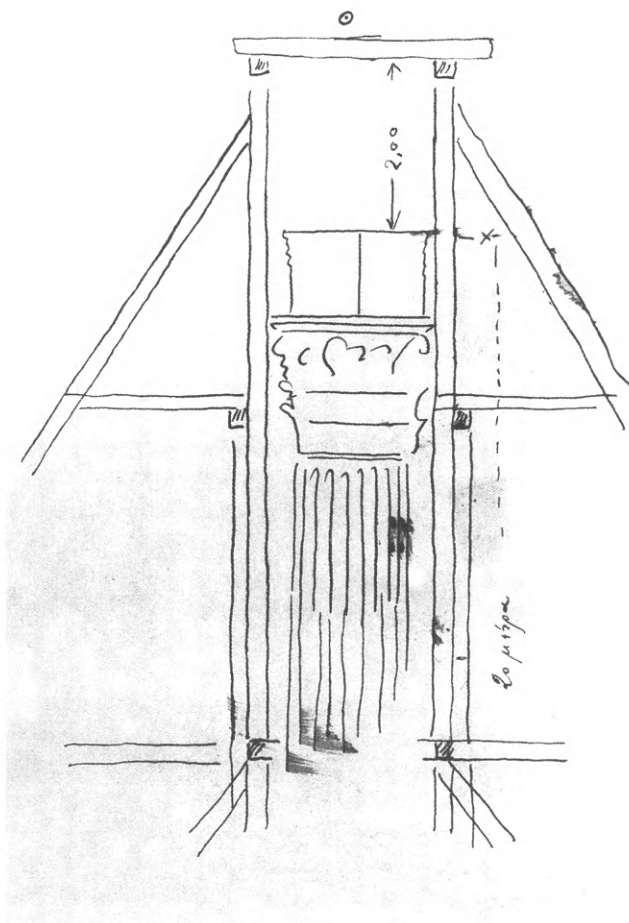
76. Πρόταση τοῦ W. Dörpfeld, τὸ 1886, γιὰ τὴ στερέωση τῶν ἐπιστυλίων τοῦ Ὀλυμπεῖου.

77. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα τῆς Κορίνθου, 1890 ca. Διακρίνεται ἡ στερέωση τῶν θεμελίων τῶν κίωνων τοῦ 1886.

78. Οἱ ἐπικαλυμμένες σιδηροδοκοὶ ἀνάρτησης τῶν ἐπιστυλίων τοῦ Ὀλυμπεῖου κατὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1892. Φωτογραφία τοῦ 1986.

79. Τὸ Ὀλυμπεῖο ἀπὸ ΝΑ. Διακρίνεται ἡ ἐπέμβαση τοῦ 1892 στὰ ἐπιστύλια. Fr. Boissonas, 1910.

Ἡ ἐξιστόρηση τῶν ἐπεμβάσεων τῆς ἐποχῆς Κουμ-
νοῦδη-Εὐσιπρατιάδη ὁλοκληρώνεται μέ τό μοναδικό ἔργο
μεγάλης κλίμακας, πού πραγματοποιεῖται τό 1878 στήν
Ἀκρόπολη, ὅταν ἡ Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία ἐπισκευάζει,
σύμφωνα μέ σχέδιο τοῦ Λέσανδρου Καντανιζόγλου (εἰκ.
81) καί μέ ἄμεσο ἐπιβλέποντα τῶν ἐργασιῶν τόν *πρωτοτέ-
κτονα* Λεωνίδα Ἰωάννου, τοὺς ἀναλημματικούς τοίχους
βορείως τοῦ βάθρου τοῦ Ἀγρίππα καί δυτικά τῆς Πινακο-
θήκης τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 84). Κατά τήν ἀναστήλωση
τῶν τοίχων, πού στή γωνία τους φθάνουν σέ ὕψος 27 δό-
μων, χρησιμοποιοῦνται ἀρχαῖοι πωρόλιθοι, πού στερεώ-
νονται μέ σιδερένιους συνδέσμους μολυβδοχοημένους,
προερχόμενοι ἀπό τόν Φράγκικο Πύργο τῶν Προπυλαίων
καί τό τεῖχος τοῦ Σερπεντιζέ στή νότια κλιτύ τῆς Ἀκρόπο-
λης, πού μόλις ἔχουν κατεδαφιστεῖ. Κατά τήν ἐπέμβαση
αὐτή συνειδητά πιά ἐγκαταλείπεται ἡ αἰσθητική τοῦ γρα-
φικοῦ, πού διέπει τίς ἀναστηλώσεις τῆς ὀθωνικῆς περιό-
δου, καθώς καί ἡ ἀρχή τοῦ Klenze τῆς διάκρισης τῶν ἀνα-
στηλωμένων μερῶν ἀπό τά ἀρχαῖα. Ἀντίθετα μάλιστα,
ὅπως μέ ὑπερηφάνεια ὑπογραμμίζεται στόν ἀπολογισμό
τοῦ ἔργου, ὁ ἀρχιτέκτονας *ἐτήρησεν ἀκριβῶς τήν ἀρχαίαν
γραμμὴν καί τήν τεχνοτροπίαν τῆς οἰκοδομίας, μεταχειρισθεῖς
καί τινάς τῶν σωτέρων ἀρχαίων περὶνων πλίνθων τῆς γωνίας*

*ὅπου τοῦτο ἦτο δυνατόν, πρὸς τεκμηρίωσιν πλείονα τοῦ ὅτι ἐν τῇ
ἐπισκευῇ δέν ἔγινε παρέκκλισις τῆς ἀρχαίας γραμμῆς οὔτε
χρησὶς ἄλλοίου ἐλικοῦ*⁸⁰. Πρόκειται γιά τή διακήρυξη, στήν
ἐλληνική ἐπικράτεια, τῆς ἀρχῆς τῆς ἀρχαιολογικῆς στυ-
λιστικῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων, πού ἐπικρατεῖ
στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη ἀπό τά μέσα τοῦ αἵωνα, καί ἡ
ὁποία προοιωνίζει τό πνεῦμα πού θά χαρακτηρίσει τίς
ἐπεμβάσεις τῆς ἐπόμενης περιόδου⁸¹.

80. Ὁ Ernst Ziller (1837-1923).

81. Ὁ Λέσανδρος Καντανιζόγλου (1811-1885).

82-83. Σχέδια τοῦ E. Ziller γιά τή στερέωση τῶν ἐπιστυλίων
τοῦ Ὀλυμπεῖου τό 1892.

84. Ἡ Ἀκρόπολη ἀπό ΒΔ. μετά τήν ἀναστήλωση
τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων βορείως τοῦ βάθρου
τοῦ Ἀγρίππα καί δυτικά τῆς Πινακοθήκης τοῦ 1878
καθώς καί τῶν πύργων τῆς Πύλης Beulé τοῦ 1889.
Ἀφοῖ Ρωμαῖδη, μετά τό 1889.

**Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΒΒΑΔΙΑ (1885-1909)
ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (1895-1909)
Η ΠΡΩΤΗ ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΠΑΛΑΝΟΥ**

Ἡ πτώση εὐμεγέθων μαρμάρων ἀπὸ τὸν θριγκὸ τῆς δυτικῆς πρόστασης τοῦ Παρθενῶνα (εἰκ. 88)²³², στή διάρκεια σεισμοῦ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1894, πού ἐπέσυρε τὴν προσοχὴ τῶν ἀρχῶν στὸν περίλαμπρο ναὸ κατ' ἀρχάς καὶ στὰ ὑπόλοιπα μνημεῖα τῆς χώρας κατ' ἐπέκταση, ἀποτελέσσε τό ἔναυσμα γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν συστηματικῶν ἐπεμβάσεων τῆς περιόδου²³³. Ἡ ἐπέμβαση στὸν Παρθενῶνα, πού θὰ πραγματοποιηθεῖ τελικὰ στὸ διάστημα 1898-1902, ἐγκαινιάζει τὴν πρὸ γόνιμη ἀναστηλωτικὴ περίοδο τοῦ πρώτου αἰῶνα ζωῆς τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ἐκείνη τῆς ἐφορείας τοῦ Παναγιώτη Καββαδία (εἰκ. 85) καὶ τῆς πρώτης γραμματείας του στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Παράλληλα ἐγκαινιάζει καὶ τὴν ἀναστηλωτικὴ δράση τοῦ Νικολάου Μπαλάνου, δράση πού συνεχίζεται καὶ ἀναπτύσσεται στὰ ἐπόμενα σαρανταπέντε χρόνια, σφραγίζοντας τὴ μορφή πολλῶν ἀρχαίων μνημείων, κατ' ἐξοχὴν ὁμῶς ἐκείνων τῆς Ἀκρόπολης.

Γεννημένος στὴν Ἀθήνα τὴν 18/3 Μαρτίου τοῦ 1860, ἀπόφοιτος τῆς Ecole des Ponts et Chaussées τῶν Παρισίων, ὁ Μπαλάνος (εἰκ. 86) ὑπηρετεῖ ἀπὸ τὸ 1883 ὡς νομομηχανι-

85

κὸς στὴν Ὑπηρεσία Δημοσίων Ἔργων τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, ἐκτελώντας τεχνικὰ ἔργα στὶς περιφέρειες Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, Εὐβοίας, Κυκλάδων καὶ Θεσσαλίας. Ἀπὸ τὸ 1889 εἶναι διευθύνων μηχανικὸς καὶ ἐπιβλέπων τῶν ἐργασιῶν προέκτασης τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν-Πειραιῶς ἀπὸ τὸ Θησεῖο μέχρι τὴν Ὀμόνοια, ἔργο πού θὰ συνεχίσει ὡς τὸ 1901, παράλληλα πρὸς τὴν ἄλλη ἀρχαιολογικὴ-ἀναστηλωτικὴ του δραστηριότητα²³⁴. Αὐτὴ ἀρχίζει τὸν Ἰούλιο τοῦ 1895 μὲ τὴν ἀπόσπασή του στὴ Γενικὴ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων καὶ τὸν ὀρισμὸ του ὡς ἐπιβλέπωντος τῶν τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ Παρθενῶνος ἔργων²³⁵. Κριτήρια γιὰ τὴν ἐπιλογὴ του εἶναι ἡ ἐγνωσμένη τε-

χνικὴ ἐμπειρία του καὶ τὸ κῆρος πού διαθέτει ὡς μηχανικὸς διπλωματοῦχος τῆς φημισμένης διεθνῶς τότε παριστινῆς Σχολῆς Γεφυροποιίας καὶ Ὀδοποιίας²³⁶, ἀλλὰ καὶ ἡ πρόσδεσή του, ἰδιαίτερα μετὰ τὸν γάμο του μὲ τὴ Σοφία ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκογένεια Μπαλτατζή, μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα τότε συντηρητικὴ παράταξη²³⁷. Αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ ὡς τὸ 1909 ὁ Μπαλάνος δέν θὰ ἀσχοληθεῖ μόνο μὲ τὰ προβλήματα τῆς συντήρησης τῶν μνημείων, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅποι-

86

οδῆποτε τεχνικῆς φύσεως πρόβλημα τῆς Γενικῆς Ἐφορείας, ὅπως πραγματογνωμοσύνες καὶ αὐτοψίες, περιφράξεις ἀρχαιολογικῶν χώρων, ἐπισκευές μουσείων²³⁸. Σ' αὐτὴ τὴν πρώτη φάση τοῦ ἔργου τοῦ ὁ ἔμπειρος μηχανικός ἀλλὰ ἀδαῆς περὶ τὰ ἀρχαιολογικά Μπαλάνος²³⁹, δρᾷ στὴ σκιά τοῦ Καββαδία, μέσα σ' ἓνα συλλογικὸ πλαίσιο διαδικασιῶν ὡς πρὸς τὴ λήψη τῶν ἀποφάσεων καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς πορείας τῶν ἔργων²⁴⁰ καὶ διαμορφώνει τὶς ἀναστηλωτικὲς του ἀντιλήψεις, δεχόμενος ἐπιρροές ἀπὸ τὸν Καββαδία καὶ τὸν Dörpfeld (εἰκ. 87), διευθυντὴ τότε τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τὸν Joseph Durm (εἰκ. 89) καὶ κυρίως τὸν Francis Cranmer Penrose (εἰκ. 90)²⁴¹.

Χαρακτηριστικὸ τοῦ νέου πνεύματος τῶν καιρῶν εἶναι ἡ τελείως διαφορετικὴ, ἀπὸ τὴν ὥς τώρα πρακτικὴ, προσέγγιση τοῦ προβλήματος τοῦ Παρθενῶνα. Οἱ ἀρμόδιοι φορεῖς συνειδητοποιοῦν τὴ σοβαρότητα τῆς διαγραφόμενης ἐπέμβασης σ' ἓνα μνημεῖο πού ἀνήκει, ὅπως χαρακτηριστικά τονίζεται, *μὴ ... μόνον εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλ' εἰς τὸν καλλιτεχνικὸν θησαυρὸν ὁλοκλήρως τῆς ἀνθρωπότητος*²⁴² καὶ τὸ ὅποιο θὰ πρέπει νὰ καταλειφθεῖ εἰς τοὺς μετέπειτα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ θὰ ἐκφραστῇ σὲ μιά σειρά ἐνεργειῶν πού θὰ διαφοροποιήσουν τὸ πρῶτο ἀναστηλωτικὸ πρόγραμμα τοῦ Παρθενῶνα ἀπὸ ὅλες τὶς προηγούμενες ἐπεμβάσεις, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτὲς πού θὰ ἐπακολουθήσουν: ἐπικράτηση, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση, ἑνὸς ἔντονου προβληματισμοῦ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ἀναγκαίων ἐργασιῶν καὶ τὸν τρόπο ἐκτέλεσής τους, προσφυγὴ γιὰ γνωμοδότηση στοὺς θεωρούμενους τότε κατ' ἐξοχὴν εἰδικούς γιὰ τὸ μνημεῖο, συλλογικότητα κατὰ τὴ λήψη τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων καὶ τὴν παρακολούθηση τῶν ἐργασιῶν καὶ διεθνοποίηση τοῦ ἔργου μὲ τὴ σύσταση δύο ἀρμόδιων ἐπιτροπῶν, μιᾶς διεθνoῦς καὶ μιᾶς ἐντόπιας, ἐπιδίωξη ἐξασφάλισης ἄριστων ὄρων ἀπὸ πλευρᾶς ὀργάνωσης: προμήθεια ἐργαταξιακοῦ ἐξοπλισμοῦ καὶ ὑλικῶν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, ἐπιλογή προσωπικοῦ, συνειδητοποίηση τῆς ἀνάγκης τεκμηρίωσης τῶν ἐργασιῶν. Ἐξίσου ἐμφανὲς εἶναι καὶ ἡ ἔθνικὴ σημασία πού ἀποδίδεται στὸ ἔργο: ὁ ἴδιος ὁ πρωθυπουργὸς καὶ μέλη τῆς κυβέρνησης ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ξένους εἰδικούς, ἐνημερώνονται τακτικὰ γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἔργου, λαμβάνουν μέρος στὶς συνεδριάσεις τῆς εἰδικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἐπικυρώνουν μὲ πράξεις τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου²⁴³ τὶς ἀποφάσεις τῆς, προκειμένου νὰ ἀρχίσει ἡ ἐκτέλεσή τους.

85. Ὁ Παναγιώτης Καββαδίας (1850-1928).

86. Ὁ Νικόλαος Μπαλάνος (1860-1942), τὸ 1929, μπροστὰ στὴ δυτικὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα.

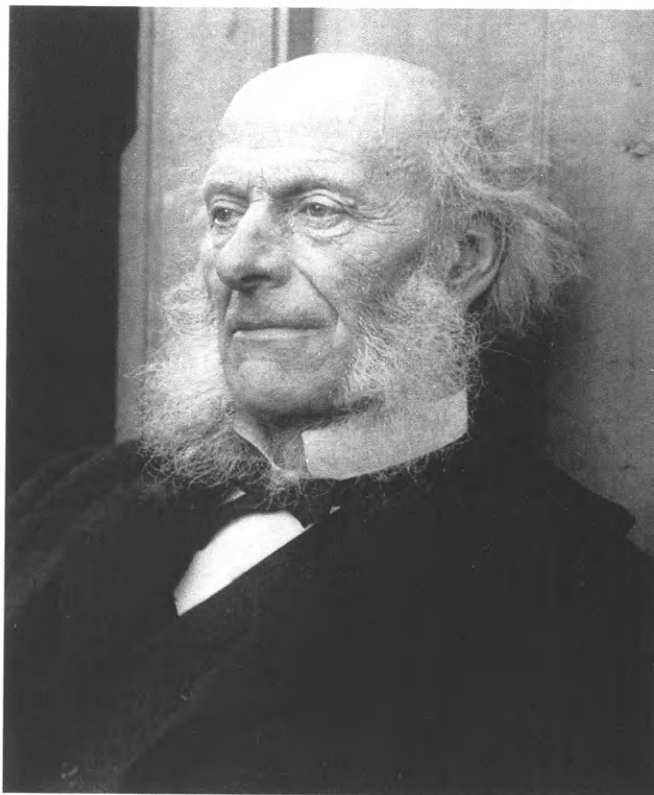
87. Ὁ Wilhelm Dörpfeld (1853-1940).

Παράλληλα, οι επιστημονικές απαιτήσεις της εποχής επιβάλλουν τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή: *σήμερον καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ μηχανικὴ προήχθησαν μεγάλως, ὥστε οἱ νῦν τὴν Ἑταιρείαν ἀποτελοῦντες δὲν εἶνε εὐκόλῳ νὰ ἔχῃσι κριτὰς τῶν ἔργων τῶν τοσούτων ἐπεικεῖς ὅσον οἱ τῆς Ἑταιρείας τοῦ 1837, διατυμπανίζει ὁ Καθβαδίας τὸ 1907, καὶ συνεχίζει: παρῆλθεν ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν οἱ ἀοίδιμοι ἐκεῖνοι ἄνδρες ἐν πάσῃ σπουδῇ καὶ δι' ὧν διέθεταν ἀνυπάρκτων μέσων ἀνέγειρον τὸν Παρθενῶνα καὶ τὸ Ἐρέχθειον συνάγοντες πανταχόθεν τοὺς ἀρχαίους λίθους καὶ ἄνευ ἐπισταμένης μελέτης, τοποθετοῦντες αὐτοὺς εἰκὴ καὶ ὡς ἔτυχε, συμπληροῦντες αὐτοὺς δι' ἀσθέστου καὶ διὰ πλίνθων. Τὸ ἔργον ἐκείνων εἶνε ἀληθῶς ἀξιοθαύμαστον, δὲν εἶνε ὅμως τέλειον. Διὰ τοὺς λόγους τούτους οἱ τῆς νῦν Ἑταιρείας δέον μετὰ μεγάλης περισκέψεως νὰ προβαίνωσιν εἰς τὰ ἔργα τῶν²⁴⁴.*

Ὁ προβληματισμός που παρουσιάζεται πρὶν ἀπὸ τὸ ἔργο²⁴⁵ ἀφορᾷ στὸ ὄριο τῆς ἐπέμβασης, τὸν τρόπο καὶ τὰ ὕλικά τῆς ἐκτέλεσής της. Σὲ μιά πρώτη αὐτοψία ἐπιτροπῆς ἀμιγῶς τεχνικῶν, ἀποτελούμενης ἀπὸ τὸν διευθυντὴ τῆς Ὑπηρεσίας Δημοσίων Ἔργων Ξενοφῶντα Βλαχόπουλο, τὸν νομομηχανικὸ Δημήτριο Καλλιὰ, τὸν ἀρχιμηχανικὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀποστολῆς Δημοσίων Ἔργων Edouard Quellenec, τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Eugène Troump, τὸν Dörpfeld καὶ τὸν Ziller, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1894, διαπιστώνονται οἱ βλάβες ἰδιαίτερα στὰ ἐπιστύλια καὶ στὰ κιονόκρανα τῆς κιονοστοιχίας τοῦ ὀπισθονάου τοῦ Παρθενῶνα καὶ προτείνεται ἡ ἀντικατάσταση καὶ συμπλήρωση ὀρισμένων ἀποσπασμένων ἢ ἐτοιμόρροπων ἐπιστυλίων καὶ κιονοκράνων μὲ νέο μάρμαρο καὶ ἡ ἐνίσχυση ἄλλων μὲ σιδηρὰ στοιχεῖα²⁴⁶. Ὁ Ziller²⁴⁷

διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς ἐπιτροπῆς: ἡ ἐπέμβαση θὰ πρέπει νὰ περιοριστεῖ αὐστηρὰ στὴ συντήρηση τοῦ Παρθενῶνα καὶ σὲ καμιά περίπτωσιν δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ ἀναστηλώσεις, ἀντικαταστάσεις ἢ συμπληρώσεις μερῶν τοῦ μνημείου. Οἱ ζημιές τοῦ μνημείου, ὅπως ἄλλωστε καὶ τῶν ὑπόλοιπων μνημείων τῆς Ἀκρόπολης, θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστοῦν μὲ τὴ συγκόλληση τῶν ἐτοιμόρροπων μερῶν καὶ μὲ, κατὰ περίπτωσιν, ἐνισχύσεις μὲ σιδηρές δοκοὺς καὶ συνδέσμους. Γιὰ τὴ συγκόλληση τῶν μελῶν ὁ Ziller συνιστᾷ ἰδιαίτερα τὴ λιθόκολλα τοῦ ἐργοστασίου E. Fr. Meyer τοῦ Freiburg, τὴν ὁποία ἤδη ἀπὸ τὸ 1891 ἔχει φέρει στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ χρησιμοποιεῖ στὶς οἰκοδομικὰς του ἐργασίες. Ἡ λιθόκολλα αὕτη παρουσιάζει ἀρκετὰ πλεονεκτήματα ἔναντι τῶν ἄλλων: προσαρμόζεται σὲ κάθε τύπο λίθου καὶ μπορεῖ μάλιστα νὰ προσλάβει καὶ τὸν χρωματισμὸ του, ἐπαλείφεται «ἐν ψυχρῷ» στὰ πρὸς συγκόλληση μέλη καὶ στερεοποιεῖται ταχύτατα, εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐπλαστὴ καὶ μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἀναπληρώσει ἐλλείποντα ἄκρα καὶ γωνίες τῶν μελῶν²⁴⁸. Ἡ διάσταση αὕτη τῶν ἀπόψεων τῶν μελῶν

88. Τὸ δυτικὸ πτερό τοῦ Παρθενῶνα ἀπὸ Β. Πάνω στοὺς κίονες διακρίνονται ἐπιχρίσματα καὶ χαράγματα, σήμερα ἐξαφανισμένα. P. Sebah, 1872-1875.

89. Ὁ Joseph Durm (1837-1919).

90. Ὁ Francis Cranmer Penrose (1817-1903).

τῆς ἐπιτροπῆς ἐνισχύει τὴν ἀπόφαση τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν νὰ ἀπευθυνθοῦν γιὰ γνωμοδότηση στοὺς θεωρούμενους τότε ὡς κατ' ἐξοχὴν εἰδικούς γιὰ τὸν Παρθενῶνα Joseph Durm καὶ Francis Cranmer Penrose²⁴⁹.

Οἱ εἰσηγήσεις τῶν Durm καὶ Penrose εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικές λόγω τῆς ἐπιρροῆς πού ἄσκησαν στὴ διαμόρφωση ἀναστηλωτικῶν ἀντιλήψεων καὶ πρακτικῶν, εἰδικότερα στὸν Μπαλάνο. Στὶς προτάσεις τοῦ Durm ἐμπεριέχεται τὸ συνολικὸ πρόγραμμα τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Παρθενῶνα κατ' ἀρχάς ἀλλὰ καὶ ἄλλων μνημείων, πού ὁ Μπαλάνος θὰ ἐφαρμόσει σταδιακὰ στὴ διάρκεια τῶν ἐπομένων σαρανταπέντε χρόνων, καθὼς καὶ οἱ ἀναστηλωτικοὶ τρόποι, πού συναντῶνται κατὰ κανόνα στὸ ἔργο του, λ.χ. ἡ προτίμησή του γιὰ ἰσχυρές — ὀρισμένες φορές περισσότερο τοῦ δέοντος — δομικὲς ἀντικαταστάσεις ἢ καθαιρέσεις ἐτοιμόρροπων τμημάτων μνημείων, ἢ μὴ ἐπ' ἀνένταξιν στὰ μνημεῖα κατὰ τὴν ἀναστήλωσή τους ὀρισμένων μὴ ἀπολύτως «ὕγιων» διάσπαρτων μελῶν τους, ἢ χρησιμοποίηση κατὰ κανόνα, στὴν ἀντικατάσταση ἢ συμπλήρωση τῶν μελῶν, ἴδιου μὲ τὸ ἀρχαῖο ὑλικό, ἢ ἀναπαραγωγή τῶν ἀρχαίων μορφῶν στὶς νέες προσθήκες. Στὶς προτάσεις τοῦ Penrose — πού δὲν περιορίζονται μόνο στὴν ἐπίσημη ἔκθεσή του πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1896²⁵⁰, ἀλλ' ἀναπτύσσονται καὶ στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια σὲ μιὰ τακτικὴ ἀλληλογραφία μὲ τοὺς ἀρμόδιους γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου φορεῖς — ὀφείλονται δύο ἄλλα στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ σημαντικότερα τοῦ ἔργου τοῦ Μπαλάνου: πρῶτον, ἡ ἐπιλογή τῶν ὑλικῶν τῆς ἐπέμβασης καὶ ἰδιαίτερα τοῦ σιδήρου γιὰ τὰ νέα συνδετήρια καὶ ἐνισχυτικὰ στοιχεῖα τῶν ἀναστηλώσεων καὶ τοῦ τοιμέντου ὡς προστατευτικοῦ-ἐπικαλυπτικοῦ τοῦ ὑλικοῦ καί, δεύτερον, ἡ πρόσδοξη ἰδιαίτερου βάρους στὸ αἰσθητικὸ — εἰκαστικὸ, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ — ἀποτέλεσμα τῆς ἐπέμβασης, ἰδιαίτερα ἡ ἐπιδίωξη τῆς ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερης ὁμοιογένειας χρώματος καὶ ὑφῆς ἀνάμεσα στὰ ἀρχαῖα μέλη καὶ τὶς νέες προσθήκες. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴν χρησιμοποίηση νέου μαρμάρου στὶς προσθήκες ἢ καὶ ἀρχαίου ἀκόμη, συχνὰ ὅμως μὲ ἐπιφάνειες ἰσθμίου χοντρολαξευμένες, κυρίως ὅμως μὲ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς φυσικῆς πάτινας τῶν ἀρχαίων διάσπαρτων μελῶν, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται συχνὰ κατὰ τὴν ἀναστήλωση στὶς συναρμογές καὶ συμπληρώσεις τῶν μελῶν, γεγονὸς βέβαια πού ὀδηγεῖ εὐθέως στὴν παρατοποθέτησή τους στὰ μνημεῖα.

Οἱ προτάσεις τοῦ Durm²⁵¹ ἀκολουθοῦν μιὰ ἐξονυχιστικὴ ἀνάλυση τῆς κατάστασης καὶ τῆς διατήρησης τοῦ μνημείου καὶ ἀφοροῦν *πρωτίστως μὲν ... εἰς τὴν στερέωσιν πάντων τῶν κίωνων καὶ τῶν ἐπιστυλίων καὶ ... τὴν προφύλαξιν πάντων τῶν μερῶν τοῦ κτιρίου ἀπὸ τῶν ὑδάτων τῶν βροχῶν*, ἀπὸ τὴν ἀτμοσφαιρικὴ ἐπίδραση καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν βλάβη. *Κατόπιν δέ, σημειώνει, δυνάμεθα νὰ προχωρήσωμεν καὶ περαιτέρω, συμπληροῦντες καὶ ἀναστηλοῦντες ὅσα προσήκει*. Οἱ προ-

τάσεις ἀρχίζουν μὲ γενικὲς ἐξαγγελίες σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχές καὶ τὴ μέθοδο τῶν ἐπεμβάσεων, ἐξαγγελίες ἀντιφατικές πολλές φορές, χαρακτηριστικὲς ὅμως γιὰ τὶς ἀντιλήψεις ἑνὸς Κεντροευρωπαίου ἀρχιτέκτονα, ἐνήμερου τῶν τελευταίων ἐξελίξεων στὸν τομέα τῆς συντήρησης τῶν μνημείων²⁵². Κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις *ὁ χαρακτήρ τοῦ ἐρειπίου ἀνάγκη νὰ διατηρηθῇ, οὐδεμίαν δέ ἀλλοίωσιν οὐσιώδη ἐπιτρέπεται νὰ ὑποστῇ ἢ εἰκῶν, τὴν ὁποῖαν τοῦτο σήμερον παρουσιάζει*. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἢ εἰκόνα τοῦ Παρθενῶνα πρέπει νὰ θελτιωθεῖ κατὰ τρόπον ἀνάλογο πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν του ἀξία καὶ ποιότητα: *ὅ,τι ... ἄλλοτε ἀδεξίως καὶ δι' εὐτελεστέρων μέσων κατεσκευάσθη, ὡς π.χ. ἡ πλήρωσις διακοιλίων μερῶν διὰ πωρίνων λίθων ἢ διὰ πλινθίνων τειχίων, ἢ περιζώσις διεργωγῶτων σπονδύλων διὰ σιδηρῶν στεφανῶν συσφιγγομένων διὰ ξυλίνων σφηνῶν, ἢ ἔμφραξις ῥηγματίων δι' ἀσθέσιον κτλ.* — *ταῦτα δύνανται σήμερον καὶ πρέπει δέ ἅμα κατ' ἄλλον καὶ δὴ καλλίτερον τρόπον νὰ ἐκτελεσθῶσι ... Τὴν παλαιάν λέγομεν μέθοδον τῶν ἐπιδιορθώσεων πρέπει ἐν τῷ μέλλοντι ν' ἀποκρούσωμεν καί, ἂν οἱ πόροι ἐπιτρέπουσι, τὰ ὑλικά ἐκεῖνα ν' ἀφαιρέσωμεν πάλιν καὶ τὰς ἐπισκευὰς κατ' ἄλλον τρόπον νὰ ἐκτελέσωμεν ... Αἱ ἐπισκευαὶ καὶ ἀντικαταστάσεις, ὅπου ἀνάγκη αὐτῶν παρίσταται, πρέπει νὰ γίνωσι διὰ τοῦ αὐτοῦ καὶ τῆς αὐτῆς ποιότητος ὑλικοῦ ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ ἀρχαίου κτιρίου, ὅπερ τόσῳ εὐκολώτερον δύναται νὰ ἐκτελεσθῇ καθόσον τὸ ἀρχικὸν λίθινον ὑλικὸν τῶν οἰκοδομημάτων σήμερον ἔτι εὐρίσκεται εἰς τὴν διάθεσίν μας*. Ἀπὸ ἐδῶ πηγάζουν προτάσεις γιὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν πλινθίνων ὀθωνικῶν συμπληρώσεων ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ σικοῦ καὶ τοὺς κίονες καὶ τὴν ἀντικατάστασή τους μὲ μάρμαρο καθὼς καὶ τὴν ἀποκατάσταση στὴν ἀρχαία τῆς μορφῆς τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ μνημείου. Πνεῦμα ὀρθολογιστικὸ καὶ τεχνοκρατικὸ, ὁ Durm δίνει τὸ κύριο βάρος στὴν εἰσηγήσιν του στὴ στερέωσιν τοῦ ναοῦ καὶ στὴ διαφύλαξίν του, κατὰ τὸν ἀσφαλέστερον τρόπο, γιὰ τοὺς μεταγενεστέρους: *τὰ ὑφιστάμενα ἔτι μέρη τῶν οἰκοδομημάτων πρέπει νὰ στερεωθῶσι κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς μηχανικῆς καὶ δὴ οὕτως ὥστε νὰ ἐξασφαλισθῇ ἐπὶ μακρὸν ἢ ὑπαρξὶς αὐτῶν*. *Μέτρα ἀτελῆ καὶ ἀπλὰς συρραφὰς δὲν πρέπει νὰ ματαιοπονεῖται, ἂν δὲν θέλωμεν νὰ ἐπισύρωμεν καθ' ἡμῶν τὸν πρόγον τῶν μεταγενεστέρων*. *Πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ διακινδυνεύσῃ τὴν ἀσφάλειαν τῶν ἐτισταμένων ἐρειπίων ἢ ὅ,τι ἀμφίβολον αὐτῇ καθιστᾷ ... πρέπει νὰ ἀπομακρυνθῇ, ἐνῶ ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητον πρὸς στερέωσιν τῶν διαφόρων τμημάτων τῶν κτιρίων κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς μηχανικῆς πρέπει νὰ διεξαχθῇ διὰ πάντων τῶν ἀρίστων μέσων*· *ὅσα δὲ τῶν ὑπερεισμάτων κατεβράνυσθαι καὶ ἄχρηστα πρὸς τὴν οἰκοδομίαν κατέστησαν, πρέπει ν' ἀντικατασταθῶσι διὰ στερεοῦ λίθινου ὑλικοῦ, ἂν θέλωμεν νὰ καταλίπωμεν εἰς τοὺς μετέπειτα ἕνα ἀπαύγασμα τῶν ἔργων τῆς ποτε ἑλληνικῆς τέχνης*. Ἡ κατάσταση ἄλλωστε, ἀπο πλευρᾶς στερεότητος, τῶν μεταγενέστερων προσθηκῶν τοῦ μνημείου καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τους στὴ στατικὴ ἐπάρκεια τοῦ οἰκοδομήματος ἀποτελοῦν καὶ τὸ μοναδικὸ κριτήριον γιὰ τὴ διατήρησιν ἢ τὴν ἀπομάκρυν-

οὐ τοὺς κατὰ τὴν ἐπέμβαση: οἱ τοῖχοι τοῦ σηκοῦ ἐβλάβησαν διὰ τῶν θυροειδῶν ῥηγματίων τῆς βορείας καὶ μεσημβρινῆς πλευρᾶς ... καὶ ὁ νῦν τρόπος τῆς ἀποτειχίσσεως τῶν ῥηγματίων εἶνε ἀπρόσφορος, πρέπει δὲ ἀντὶ τούτου νὰ κτισθῇ ὁ τοῖχος ἐκ νέου διὰ τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ καὶ οἱ λοιποὶ τοῖχοι τοῦ σηκοῦ. Ἀντίθετα τῇ διατήρησιν τῆς κλίμακας τοῦ μεσαιωνικοῦ «κοχλία» ἀπαιτοῦσι λόγοι μηχανικοὶ χάριν τῆς στερεότητος τοῦ ὀπισθοδόμου, ἐκτός ἂν ἐπρόκειτο νὰ καθαιρεθῇ πᾶν τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς μεσημβρινοδυτικῆς γωνίας καὶ ἐκ νέου ν' ἀνεγερθῇ. Ἄλλωστε ἡ κλίμαξ ... εἶνε χρήσιμος καὶ πρὸς τὰς ἐπισκευαστικὰς ἐργασίας, γι' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπισκευασθῶσι ... διὰ στρώσεως πλινθῶν αἰ θαμνίδες τῆς. Καλύτερος τρόπος διάσωσιν τοῦ κατακείμενου ὑλικοῦ τοῦ κτηρίου εἶναι ἀναμφίβολα ἡ ἀναστήλωσίς του: κατὰ τὴν βορείαν πλευράν κεῖνται ὡραῖα ἐπικράνα (ἐννοοῦνται τὰ κιονόκρανα), θαυμασιῶς ἐξεργασμένα καὶ σῶα ἔτι ἐκ τῶν κίωνων τῆς περιστάσεως. Ὡς νῦν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατὰ κείνται, θὰ καταστραφῶσι θεατικῶς προῶρως, ἐνῶ πρέπει θὰ ἦτο μᾶλλον ν' ἀναστηλῶσιν ταῦτα ... Ἡ παραμέλησις τοιούτων τρόπων διατηρουμένου ὑλικοῦ τοῦ κτηρίου καὶ ἡ μὴ ἀνοικοδόμησις αὐτοῦ θὰ ἦτο ἀσύγγνωστος παράλειψις. Γιατί ... πλὴν τῆς ἱστορικῆς αὐτῶν ἀξίας ἔχουσι καὶ ταύτην δι' ἡμᾶς τοὺς μεταγενέστερους οἱ λίθοι οὗτοι, ὅτι χρησιμεύουσιν ὡς ὑπόδειγμα διδασκαλίας: διὰ τοῦτον δὲ ἤδη λόγον εἶνε ἄξιον νὰ τύχωσιν ἄλλης περιποιήσεως παρ' ἡμῶν καὶ εἰς ἄλλην θέσιν νὰ στηθῶσιν ἀντὶ νὰ ἐγκαταλειφθῶσιν εἰς τὴν τύχην τῶν ὡς σωρὸς ἐρείπιων καὶ καταστραφῶσι. Πάντως αὕτη ἡ θεώρησις, γιὰ πρώτη φορά, τῆς αὐτοτελοῦς ἀξίας τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ κλασικοῦ μνημείου δὲν ἀποτρέπει τὸν Durm ἀπὸ τοῦ νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ τὰ βλέπει, ὅπως οἱ ὑπόλοιποι, σάν κοινὸ οἰκοδομικὸ ὑλικό, πρόσφορο μὲ κατάλληλη διαμόρφωσιν, σὲ περίπτωση ἐπαναχρησιμοποίησίν του. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα κατὰ τὴν ἀναγκαίαν ἀνατοποθέτησιν τῶν ἐλλειπόντων γείσων πάνω ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀκόμη τμήματα τοῦ θριγκοῦ τῶν κιανοστοιχιῶν τῆς νότιας καὶ βορείας πλευρᾶς, ὅπου ἐπιπροσθέτως πρέπει νὰ πρυτανεύσει καὶ πάλι τὸ κριτήριον ἐπιλογῆς τοῦ ὑλικοῦ μὲ βάση τὴν κατάστασιν διατήρησίν του: δὲν ἀποκλείομεν τὸ δυνατόν τῆς αὐτῆς χρησιμοποίησεως καὶ τινῶν τῶν καταπεσοῦσων πλακῶν. Μόνον πρέπει ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ ἐξεργασθῶσιν οἱ ἄρμοι συνεφαπτόμενοι καὶ αἱ πλάκες νὰ συνδεθῶσι διὰ συνδέσμων πρὸς παρεμπόδισιν τῆς εἰσχωρήσεως τοῦ ἐκ τῶν θροχῶν ὕδατος καὶ τῆς μετακινήσεως τῶν διαφόρων τεμαχίων. Ἀλλὰ μόνον ἀρίστης ποιότητος μάρμαρον πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῇ ἐνταῦθα, οὐδαμῶς τεμάχια ἔχοντα ἀλλεπαλλήλους στρώσεις ἢ φλέβας, ὅποια εὐρίσκονται κείμενα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν βορείαν πλευράν τοῦ κτηρίου. Ὡς πρὸς τὰ ὑλικά τῆς ἐπέμβασιν, ὁ Durm κάνει ἐξαρετικὰ εὐστοχῆς παρατηρήσεις — θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν προφητικῆς — ποὺ δυστυχῶς ὁμως δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν: *περὶ συγκολλησεως χαλαρωθέντων ἢ ἀποσπασθέντων τεμαχίων λίθων, ἀποκεκρουσμένων γωνιῶν καὶ πλαισίων βοηθεία οἰασθήποτε λιθοκόλλης οὐδεὶς πρέπει νὰ γίνῃ λόγος. Ἡ πείρα,*

τὴν ὁποίαν μὲ τοιαύτας κόλλας ἔκαμαν ἐν Γερμανίᾳ, ἰδίως ὅταν αὐταὶ ἔχωσι διωστικὴν ιδιότητα, ὑπῆρξεν ὁλως διόλου ἀποθαρρυντικὴ, ἡ χρῆσις δὲ αὐτῆς συνετέλεσεν εἰς τὴν πρόωρον φθοράν πολλῶν ἀρχαίων μνημείων ... Μολοντί πᾶν τεμάχιον τῶν οἰκοδομημάτων τῆς Ἀκροπόλεως εἶνε ἱερὸν δι' ἡμᾶς καὶ προσφιλέ, ἢ δι' αὐτὸ τοῦτο ἀκριβῶς, θεωροῦμεν ἀποδοκιμαστέαν τὴν προσ-ἀρμοσιν αὐτῶν διὰ μέσων, ὧν ἡ χρησιμότης δὲν ἀπεδείχθη ἀκόμη ὑπὸ μακρᾶς πείρας. Ὁ Durm εἶναι κατηγορηματικὰ ἀντίθετος ἰδιαίτερα στὴ χρησιμοποίησιν τῆς λιθοκόλλας Meyer, γιὰ τὴν ἀκαταλλήλότητά τῆς ὁποίας ἔχει καὶ συγκεκριμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν χρῆσιν τῆς σὲ οἰκοδομήματα στὸ Μεγάλον Δουκάτο τῆς Βάδης²⁵³. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἂν προτιμηθῇ τσεμέντον, γιὰ τὴν σφράγισιν τῶν ἁρμῶν τοῦ κτηρίου, τότε ἡ ἐκλογὴ πρέπει νὰ γίνῃ μετὰ μεγίστης προσοχῆς, διότι ἀνυπολόγιστος βλάβη δύναται νὰ προκύψῃ ἐκ ... τσεμέντου ἔχοντος διωστικὴν ιδιότητα. Ἡ ἀνάγκη δὲ ὑπαγορεύει ἐνταῦθα δοκιμὰς πρῶτον καὶ χρῆσιν τοιούτων μόνον ὑλικῶν, τὰ ὅποια προέρχονται ἐκ πηγῶν ἀξίων πάσης ἐμπιστοσύνης. Ὅσο γιὰ τοὺς συνδέσμους, ποὺ θὰ χρησιμοποιηθοῦν στὸ ἔργο, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὀρειχάλκινοι, διότι ἡμεῖς δὲν ἔχομεν πλέον τὸν ἀρχαῖον σίδηρον τὸν διὰ ξυλανθράκων κατεργαζόμενον καὶ τὰ μάρμαρα πρέπει νὰ προφυλάξωμεν ἀπὸ πάσης διαρρήξεως καὶ διασπάσεως, ἂν μὴ μέλλῃ ν' ἀποβῇ ματαίᾳ ἀλλ' ὡφέλιμος ἢ τυχὸν μεγάλη δαπάνη, ἣτις ἀπαιτεῖται ἐνταῦθα πρὸς λήψιν τῶν προφυλακτικῶν μέσων. Εἰδικὰ γιὰ τὰ περισσότερα καταπονημένα, κατὰ τὸν σεισμό, μέρη τοῦ μνημείου ὁ Durm προτείνει τὴν ἀντικατάστασιν ἢ ἐπισκευὴν τῶν περισσότερων ἐπιστυλίων τῶν τεσσάρων πρῶτων²⁵⁴ μετακινίων τοῦ θριγκοῦ τῆς πρόστασις τοῦ ὀπισθονάου, τὴν ἀντικατάστασιν ἢ συμπλήρωσιν τῶν κιονοκράνων τριῶν κίωνων τῆς, τὴν ἀντικατάστασιν τῶν μὴ σωζομένων δοκῶν τῆς ὀροφῆς τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ (εἰκ. 91), τὴν πλήρη ἐπισκευὴν καὶ συμπλήρωσιν τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος, τὴν συμπλήρωσιν τοῦ κιονοκράνου τοῦ βου κίονα τῆς δυτικῆς περιστάσεως²⁵⁵. Προτείνει, τέλος, τὴν ἀπορροήν τῶν νερῶν τῆς βροχῆς ἀπὸ τὸν σηκό τοῦ Παρθενῶνα, μὲ τὴν βοήθειαν ἑνὸς συστήματος ἀγωγῶν τοποθετημένων κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδόν του.

Ἡ ἀνάμειξη τοῦ Penrose μὲ τὸ ζήτημα τοῦ Παρθενῶνα ἀρχίζει πολὺ νωρίς, ἤδη τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1894, ὅταν, ἀπαντώντας σὲ σχετικὴ ἐρώτησιν τοῦ Dörpfeld καὶ τοῦ διαδόχου του στὴ διεύθυνσιν τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς E. Gardner, στέλνει στὸν τελευταῖον ἓνα γράμμα μὲ ὁδηγίαν καὶ σκαρίφημα (εἰκ. 92) γιὰ τὴν ἀντικατάστασιν μὲ νέο μάρμαρον τοῦ ἐσωτερικοῦ λίθου ἑνὸς ἐπιστυλίου τῆς κιανοστοιχίας τοῦ ὀπισθονάου τοῦ Παρθενῶνα, ὁ ὁποῖος εἶχε ὑποστῇ σοβαρὰς ζημιὰς ἀπὸ τὸν σεισμό. Στὸ γράμμα ὁ Penrose προτείνει τρόπον ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἐπιστυλίου, πρακτικὸν καὶ δοκιμασμένον, ὅπως αὐτὸν ποὺ εἶχε δεῖ, ὅπως γράφει, νὰ ἐφαρμόζουσιν οἱ ἐμπειροτεχνίτες: ὑποστήριξιν τῆς περιοχῆς τῆς ἐπέμβασιν μὲ

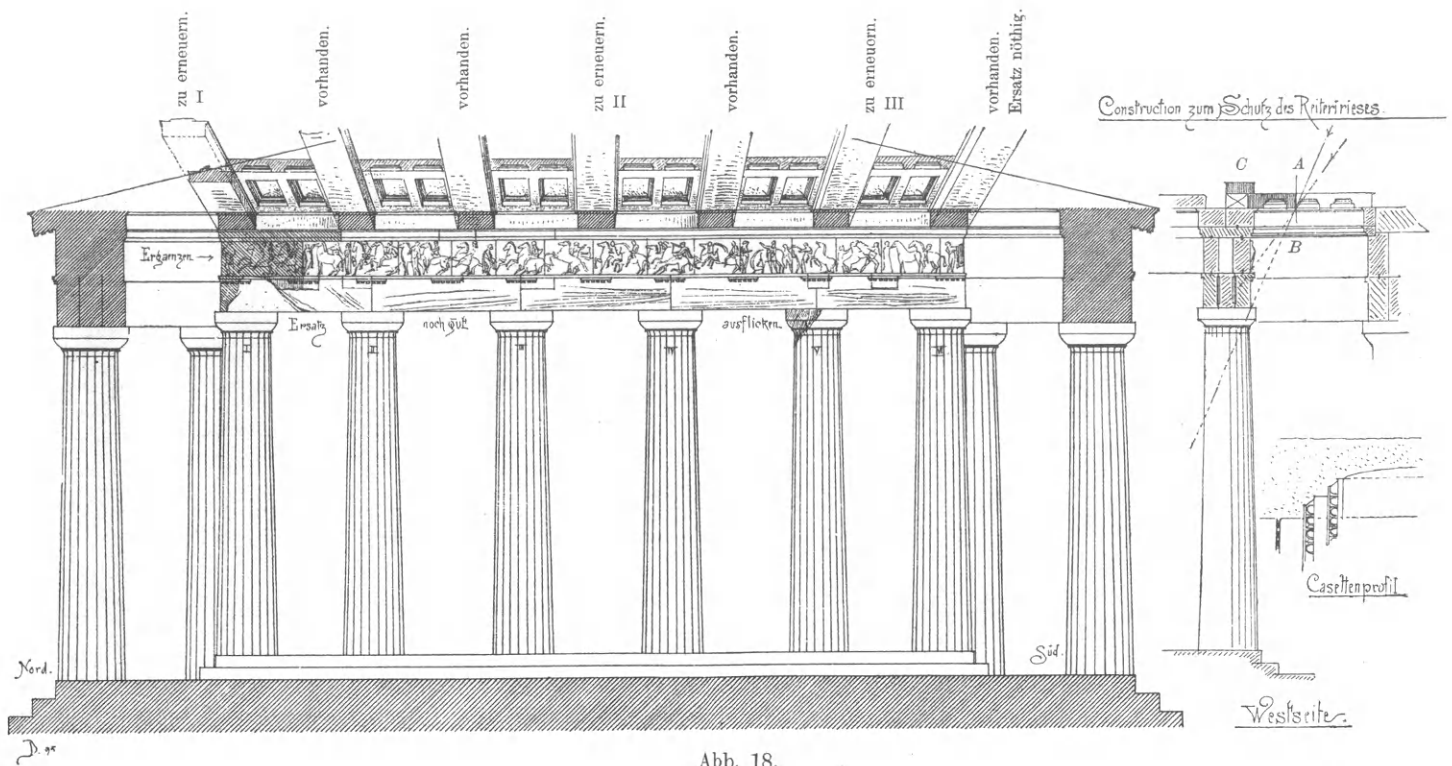
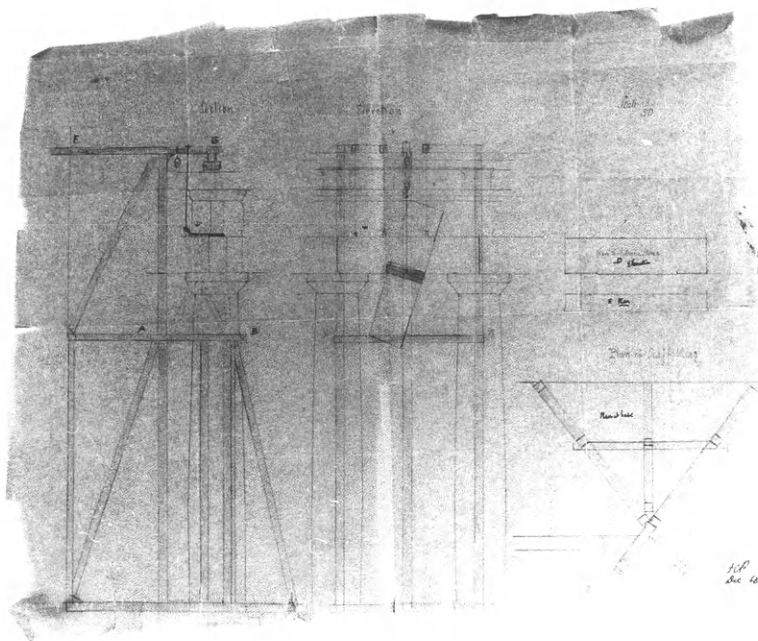

Abb. 18.

92

91. Πρόταση για την αποκατάσταση
τοῦ ὀπισθοῦ τοῦ Παρθενώνα. J. Durm, 1895.

92. Πρόταση τοῦ Fr. Cr. Penrose γιὰ τὴ στερέωση
ἐπιστυλίου τοῦ ὀπισθοῦ τοῦ Παρθενώνα. Δεκέμβριος 1894.

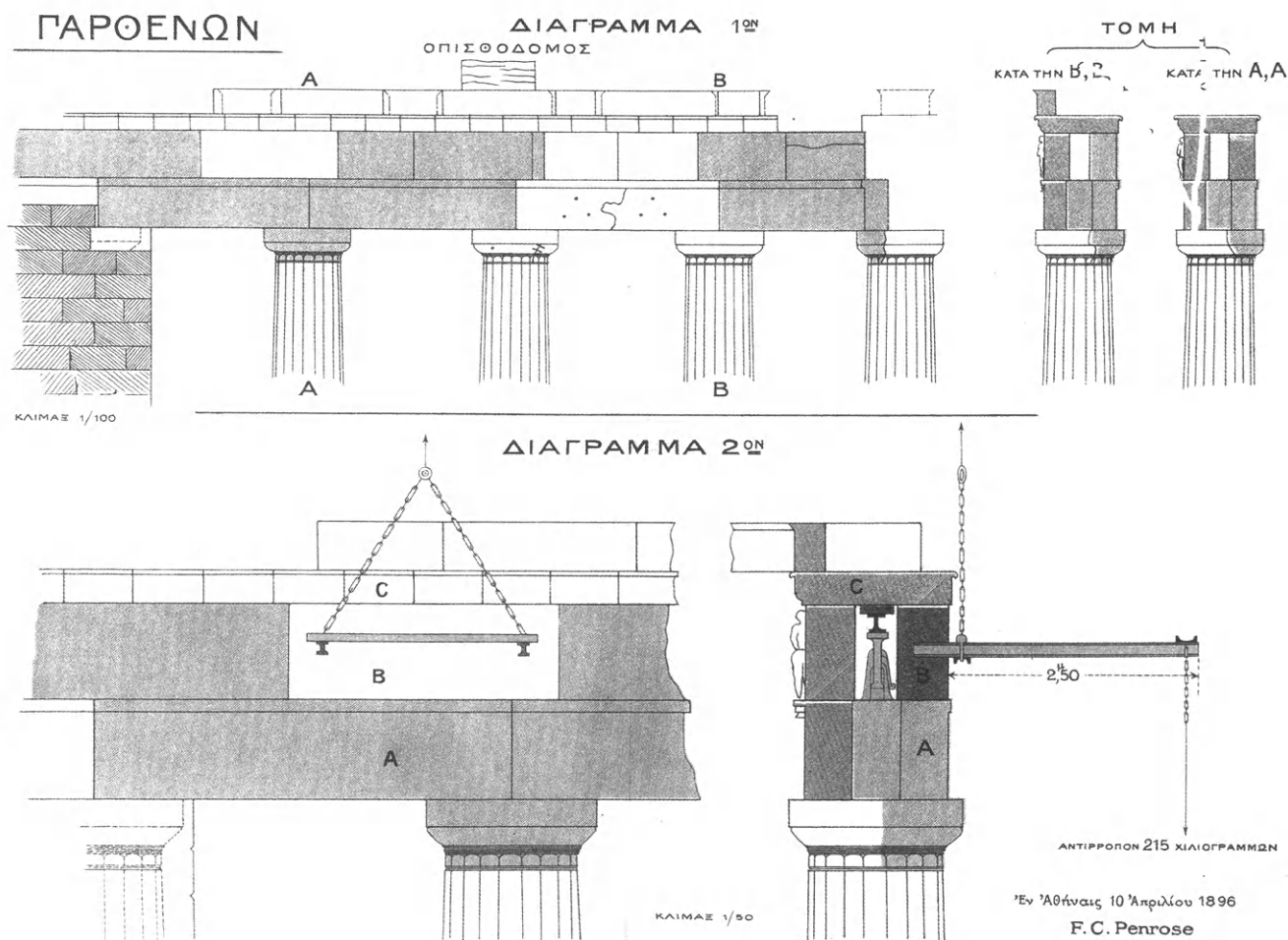
93. Ἐπίσημη πρόταση τοῦ Fr. Cr. Penrose γιὰ τὴν ἀποκατάσταση
τοῦ ὀπισθοῦ τοῦ Παρθενώνα. Ἀπρίλιος 1896.

ἓνα ἱκρίωμα-πλατφόρμα, κατασκευασμένο μέ ξύλα με-
τρίου μεγέθους, εὐκόλα προσπορίσιμα στήν Ἑλλάδα, ἐλα-
φρά ἀνύψωση τῶν ὑπερκείμενων τοῦ ἐπιστυλίου μελῶν
μέ ἓνα σύστημα μεταλλικῶν ράβδων-μοχλῶν, ἀντικατά-
σταση τοῦ λίθου τοῦ ἐπιστυλίου μέ ἓναν ἄλλο ἀπό τὰ διά-
σπαρτα στήν Ἀκρόπολη πεσμένα μέλη. Ἄν ὁμως αὐτός
ἀντικατασταθεῖ μέ νέο λίθο ἀπό τήν Πεντέλη, τότε, ὁ
Penrose προτείνει, τό νέο μέλος νά ἐμβαπτιστεῖ σέ διάλυ-
μα θεικοῦ σιδήρου (copperass), προκειμένου αὐτό νά χά-
σει τήν ἐκτυφλωτική του λευκότητα, σύμφωνα μέ τή μέ-
θοδο πού εἶχε ἐφαρμοστεῖ μέ ἐπιτυχία σέ μαρμαρίνο μνη-
μεῖο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Παύλου στό Λονδίνο²⁵⁶. Ἡ ση-
μασία πού ἀποδίδει ὁ Penrose στή μή διατάραξη τῆς
ὀπτικῆς ἐντύπωσης τοῦ ἑρειπίου τοῦ Παρθενώνα, ἓνα ζή-
τημα πού θά τόν ἀπασχολήσει καί ἀργότερα, εἶναι ἤδη
ἀπό τώρα ἐμφανές. Παρομοίως τό ἴδιο πρακτικό πνεῦμα
θά χαρακτηρίσει καί τίς προτάσεις πού ὁ Penrose θά ἀνα-
πτύξει στή συνέχεια, στήν ἐπίσημη εἰσήγησή του πρὸς τήν
ἐλληνική κυβέρνηση²⁵⁷. Πράγματι ἐκεῖ ὁ Penrose, ἀντίθε-
τα πρὸς τόν Durm, ἀναφέρεται μόνο στά συγκεκριμένα
μέτρα πού πρέπει νά ληφθοῦν γιὰ ὀρισμένες ἐξαιρετικά
ἐπισημασμένες περιοχές τοῦ μνημεῖου καί ἀναπτύσσει διεξο-
δικά, καί σέ σχέδια πού συνοδεύουν τό κείμενο τῆς ἐκθε-
σης, τίς τεχνικές λεπτομέρειες τῆς ἐκτέλεσης τοῦ ἔργου
(εἰκ. 93). Ἐξαιρετικά ἐπισημάνεται ἡ πρό-
ταση τοῦ ὀπισθοῦ τοῦ μνημεῖου, ὅπου θά πρέπει νά
ἀντικατασταθοῦν ἢ νά στερεωθοῦν πολλά ἐπιστύλια στό
1ο, 3ο καί 4ο μετακίονιο καθώς καί μεγάλο μέρος τῶν

ἐσωτερικῶν ἀντιθημάτων τῆς ζωφόρου²⁵⁸. Γιά τήν ἀντι-
κατάσταση τῶν ἐπιστυλίων καί τῶν ἀντιθημάτων τῆς ζω-
φόρου ὁ Penrose προτείνει τήν ἐλαφρά ἀνύψωση τῶν
ὑπερκείμενων θράνων μέ τή βοήθεια γρύλλων τοποθετη-
μένων στό ἐσωτερικό κενό τῆς δυτικῆς ζωφόρου. Θά πρέ-
πει ἀκόμη νά στερεωθεῖ καί ἡ 6η δοκός τῆς ὀροφῆς τοῦ
δυτικοῦ πτεροῦ τοῦ μνημείου. Ἐξίσου ἐπισημάνει παρῶν-
οιάζεται καί ὁ θριγκός τῆς περιστάσης στίς βορειοδυτική,
βορειοανατολική καί νοτιοανατολική γωνίες, ὅπου θά
πρέπει νά ὑποστηριχθοῦν τά ἐπιστύλια μέ χαλύβδινες δο-
κοὺς σχήματος ἀντεστραμμένου Τ, ἐνῶ κίνδυνο κατολί-
σθησης διατρέχουν οἱ γωνίες τοῦ θριγκοῦ καί τῶν δύο
προσώπων, ἕνας κίνδυνος πού ἀντιμετωπίζεται μέ τήν
κατάλληλη στερέωση, μέ μεταλλικούς συνδέσμους καί
ἄγκιστρα, τῶν γωνιακῶν ὀριζόντιων γείσων. Τέλος ... *θά
ἦτο σπουδαία παράλειψις, ἐάν, τοσούτων δαπανῶν εἰς ἐπισκεν-
άς τοῦ Παρθενῶνος καταβαλλομένων, τό ὑπέρθυρον τῆς μεγά-
λης δυομικῆς θύρας κατελείπετο ἐν ᾗ νῦν διατελεῖ καταστάσει
... τό μέσον μέρος τοῦ ὁποίου πρέπει νά ἀνακαινισθῇ. Ἡ ἀντι-
κατάσταση τοῦ ὑπερθύρου, ἐπειδή ... δυσχερές εἶνε νά ἐπιτεν-
χθῇ ... δι' ἑνός καί μόνου λίθου, κάλλιον χάριν τῆς ὀψεως
ἡγοῦμαι νά ἀποτελεσθῇ ἐκ τριῶν μᾶλλον ἢ ἐκ δύο λίθων, ἀφ' οὗ
ἐν ἐκατέρᾳ περιπτώσει θά ἐστηρίζοντο ἐπὶ σιδηρᾶς ἐσχάρας.*

Τόν Penrose ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα τό ζήτημα τῶν
ὕλικων πού θά χρησιμοποιηθοῦν στήν ἐπέμβαση γιά τή
σύνδεση καί ὑποστήριξη τῶν μελῶν καί, κυρίως, ὁ τρόπος
ἀντιμετώπισης τῆς ὀξειδωσης τοῦ σιδήρου, πού τόσο κα-
ταστροφική μπορεῖ νά ἀποβεῖ γιά τά μαρμάρινα μέλη τῶν
μνημείων²⁵⁹. Στήν ἐκθεσή του ὁ Penrose προτείνει τή χρη-
σιμοποίηση στή στερέωση τῶν μελῶν σιδερένιων γόμφων,
συνδέσμων ἢ μεγαλύτερων χαλύβδινων δοκῶν, ἠλεκτρο-
λυτικά ἐπιχαλκωμένων καί περιβλημένων μέ *γαλλικόν
χῶμα (cement)*²⁶⁰. Ἀκόμη προτείνει νά γίνει μέ *γαλλικόν
χῶμα* καί ἡ σφράγιση τῶν ἄρμων τῶν λίθων *πρός ἀποφυγὴν
τῆς διεισδύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐντός αὐτῶν*. Μετά τήν
ἐπιστροφή του στήν Ἀγγλία ὁ Penrose θά ἐπιδιώξει πει-
ραματικά τή δοκιμή τῆς μεθόδου τῆς ἠλεκτρολυτικῆς ἐπι-
χάλκωσης τοῦ σιδήρου. Ὅταν διαπιστώσει τήν ἀδυναμία
ἐφαρμογῆς τῆς — γιατί οἱ καθηγητές τοῦ ἐργασταρίου, ὅπου
ἐγίνε ἡ δοκιμή, δέν μποροῦν νά καλύψουν τόσο ὀλοκληρωτικά
τόν σίδηρο, ὥστε νά ἀποκλειστεῖ καί ἡ παραμικρή δυνατότητα
διείσδυσης (ἀκόμη καί ἀόρατης μέ γυμνό μάτι) τοῦ ὀξυγόνου
τῆς ὑγρῆς ἀτμόσφαιρας, τό ὁποῖο, ἂν παρεισέφρεε, θά προκα-
λοῦσε μεγάλη ζημιὰ ἐξαιτίας τοῦ συνδυασμοῦ τῶν δύο μετάλ-
λων — θά προτείνει τήν ἐνίσχυση τῆς ἀντοχῆς τῶν μεγά-
λων ράβδων καί δοκῶν πού προβλέπεται νά χρησιμοποιη-

93

94. Πρόταση του Fr. Cr. Penrose για τους συνδέσμους της επέμβασης στον οπισθόναο του Παρθενώνα.
 Ιούνιος 1896.

95. Πρόταση του Fr. Cr. Penrose για την επικάλυψη με τοιμμένο των συνδέσμων της ἐπέμβασης στὸν ὀπισθόναο τοῦ Παρθενώνα. Αὐγούστος 1896.

rarees de genie, une methode appliqué au fer chauffé à la Japonnais, (invocation de Dr Angus Smith). Le procédé rends le fer noir mais cette objection peut être évitée par peinture ordinaire.

Pour les plus petites pièces le moyen est plus simple
c'est à dire en place du fer d'employer une épave de
brouss nommé chez nous gunmetal (metal de canon)

Le prix de tout cela mis aboard un bateau à Vapeur à
Londres sera £ 60 (soixante livres sterling) et tout
sera achivé 20 jours après la recette de l'ordre.

Voici la liste

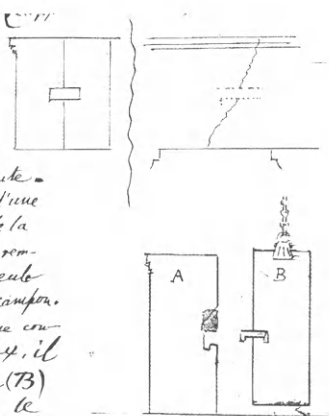
Мезитъ ен киче.

2 steel joists	$14 \times 6 \frac{1}{2}$	19 feet long	$0.355 \times 0.4152 \times 5.80$
3 steel T	$6 \times 9 \frac{1}{4}$	7 long with circular ends and bottom flange cut away to 1" wide 2 ft. from one end	0.152×2.140
2 steel channels	$9 \frac{1}{4} \times 3 \frac{5}{16}$	11 feet long	0.15×3.350
6 Wrought iron ties	$2 \times 1 \frac{1}{2}$	flat 17 feet long	$0.051 \times 0.027 \times 5.190$
3 Steel bolts	1" diam	$5-10$ long with one washer each	0.0170

5 Gunmetal	5 Gunmetal cramps	$1 \frac{1}{4}$ square	long $4:10$ "	$0.055 \times 0.0318 \times 1.470$
2		$1 \frac{1}{2} \times \frac{7}{8}$	$10 \frac{1}{2}$	$0.0352 \times 0.022 \times 2.67$
4		$1 \frac{1}{2} \times \frac{3}{4}$	$12 \frac{1}{2}$	$0.0255 \times 0.019 \times 3.17$
14		$2 \frac{1}{8} \times \frac{5}{8}$	$10 \frac{1}{2}$	$0.022 \times 0.015 \times 2.62$
8 Pins		$1 \frac{1}{4}$ diam	$2 \frac{1}{2}$ long	$0.0267 \times 0.0267 \text{ diam} \times 7.65$
10		1" diam	2.0	$0.255 \times 0.055 \text{ diam} \times 6.20$

J'attends l'ordre

95

Je fais maintenant la proposition suivante.
Il faut d'abord faire dans la pierre A le fût d'une mortoise dans la pierre A (l'épistyle fûté) de la forme exacte pour le crampon. On doit remplir le trou de pierre amontée en laissant seulement l'espace nécessaire pour insérer le crampon. Ayant rempli le trou d'un ciment qui se consolide très lentement, ^{d'un} ~~lors~~ l'état visqueux, il faut rapprocher l'épistyle ~~xxxxxx~~ (B) dans lequel on a serré très solidement le crampon E et il faut insérer celle-ci dans la mortoise. On doit alors faire descendre B au niveau nécessaire. J'ai commandé deux crampons de sorte qu'on puisse en mettre un à chaque côté de la figure dans la pierre A.

θουν κατά την επέμβαση με την πατροπαράδοτη ιαπωνική μέθοδο Jappaning, πού χρησιμοποιείται, όπως γράφει, στην Ἀγγλία, στά σύγχρονα μεγάλα ἔργα τῆς μηχανικῆς. Ἡ μέθοδος αὐτή συνίσταται στήν ἐπάλειψη τοῦ πρὸς προστασία ὑλικοῦ (χάλυθα, ξύλου ἢ δέρματος) μέ μείγμα λινελαίου καί ἀσφάλτου «ἐν θερμῷ», πού, ὅταν ψύχεται, δημιουργεῖ ἓνα συμπολυμερές, σκληρυντικό τῆς ἐπιφάνειας, ἐπικαλυπτικό στρώμα. Γιά τοὺς μικρότερους συνδέσμους καί γόμφους – τῶν ὁποίων παραθέτει πλήρη κατάλογο μέ διαστάσεις καί σκίτσα (εἰκ. 94) – ὁ Penrose προτείνει τὴ χρήση τοῦ gunmetal, ἐνὸς κράματος 90% χαλκοῦ καί 10% κασσίτερου²⁶¹. Οἱ προτάσεις ὁμως αὐτές δέν θά πείσουν τὴν Ἐπί τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπή, πού στό μεταξύ ἔχει συσταθεῖ. Στίς 3 Αὐγούστου τοῦ 1896, ὁ Penrose, ἱκανοποιώντας σχετικό αἶτημα τῆς Ἐπιτροπῆς, στέλνει τὴ λεπτομερῆ περιγραφή, μέ συνοδευτικά σχέδια, τῶν νέων μεταλλικῶν στοιχείων πού προτείνει νά χρησιμοποιηθοῦν στήν προγραμματιζόμενη επέμβαση, ὑποδεικνύοντας ταυτόχρονα τίς ἀκριβεῖς θέσεις τοῦ μνημείου, ὅπου αὐτά θά πρέπει νά τοποθετηθοῦν. Ὡς ὑλικό τῶν συνδετήριων στοιχείων ἀναφέρει αὐτὴ τὴ φορά τὸν χάλυθα καί τὸν σφυρήλατο σίδηρο. Οἱ προτάσεις τοῦ Penrose ὡς πρὸς τὴν τοποθέτηση τῶν νέων στοιχείων δέν διαφέρουν σέ γενικὲς γραμμὲς ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς ἐπίσημης ἔκθεσῆς τοῦ τοῦ Ἀπριλίου προτείνει μόνο, καί περιγράφει, ἓνα διαφορετικὸ τρόπο σύνδεσης τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπιστυλίου τοῦ πρώτου μετακίονιου διαστήματος τῆς δυτικῆς πρόστασης, μέ τὸ παρακείμενο μεσαῖο, μέ τὴ βοήθεια δύο συνδέσμων, τοποθετημένων σέ ἐντορμία γεμισμένη μέ τοιμέντο ἀργῆς πήξης καί κολλώδους ὑφῆς (εἰκ. 95). Ἀπὸ τὸ τοιμέντο αὐτὸ ἥδη ἔχει στείλει δεῖγμα στὸν Μπαλάνο πρὸς δοκιμὴ καί τὸν ρωτᾷ μάλιστα γιὰ τὰ ἀποτελέσματά της. Ὁ ἴδιος εἶναι πολὺ ἱκανοποιημένος ἀπὸ τίς δικές του δοκιμὲς καί κρίνει τὸ τοιμέντο κατάλληλο πρὸς χρῆση, ἀφοῦ αὐτὸ *στερεοποιεῖται πολὺ ἄργα*. Τίς προτάσεις αὐτές υἱοθετεῖ ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ Παρθενῶνα²⁶². Στὸ θέμα τῶν νέων συνδέσμων τῆς επέμβασης θά ἐπανέλθει ὁ Penrose καί πάλι τὸν Μάιο τοῦ 1898, στὴ διάρκεια νέας ἐπίσκεψῆς του στήν Ἀθήνα, ὁπότε θά προτείνει τὴ χρῆση τοῦ bronze oxidé (ἀνοδιωμένου ὀρείχαλκου;), πρόταση γιὰ τὴν ὁποία ἡ *Ἐπιτροπεία* τοῦ Παρθενῶνα, πού ἔχει πιά ἀποφασίσει ὀριστικὰ τὴ χρησιμοποίησι σιδερένιων στοιχείων καί τὰ ἔχει ἤδη παραγγεῖλει σέ μηχανουργεῖο τοῦ Πειραιᾶ, *ἐπιψυλάσσεται νά ἀποφασίσῃ*²⁶³. Τελευταία φορά πού ὁ Penrose θά ἐπανέλθει στό θέμα εἶναι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1900, ὅταν κατὰ τὴ διατύπωση προτάσεων γιὰ τὴ στερέωσι τῶν ἐπιστυλίων τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ μνημείου προτείνει καί πάλι, ὅπως πρὶν τρία χρόνια, νά χρησιμοποιηθοῦν μεταλλικὰ στοιχεῖα *ἐκ κράματος καὶ οὐχὶ ἐκ χάλυθος*, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ κράμα χαλκοῦ καί κασσίτερου²⁶⁴.

Τὴν ἐπιδίωξη ἀπὸ τὸν Penrose λύσεων πρακτικῶν καὶ οἰκονομικῶν — κάτι πού θά χαρακτηρίσει καὶ τὸν Μπαλάνο ἀργότερα — οἱ ὁποῖες παραβλέπουν θέβαια τὴ δομικὴ αὐτοτέλεια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῶν κλασικῶν μνημείων καὶ τὴ διακεκριμένη οἰκοδομικὴ θέση καὶ λειτουργία τους, μαρτυροῦν οἱ προτάσεις του γιὰ πολὺλιθὴ ἀποκατάσταση τῶν ἀρχικά μονολιθικῶν μαρμάρινων δοκῶν τοῦ ἀνωφλίου τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ μνημείου ἢ τῶν μεσαίων ἐπιστυλίων τῆς πρόστασης τοῦ ὀπισθονάου²⁶⁵. Χαρακτηριστικὴ αὐτοῦ τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ πρότασή του, διατυπωμένη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1897, δηλ. σὲ μιὰ περίοδο νέκρωσης τοῦ ἔργου, λόγω τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου, καὶ ἀδυναμίας λατόμευσης νέου μαρμάρου ἀπὸ τὴν Πεντέλη, γιὰ ἀντικατάσταση τῶν ἐτοιμόρροπων ἐπιστυλίων τῆς πρόστασης τοῦ ὀπισθονάου μέ τὰ κατεκείμενα τῆς περιστάσεως: *Μοῦ ἔγραψαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὅτι ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὁποία διεκόπησαν οἱ ἐπισκενές στὸν Παρθενῶνα εἶναι ὅτι, ἐξ αἰτίας τῶν συμφορῶν τοῦ πολέμου, γιὰ τίς ὁποῖες εἰλικρινὰ λυπᾶμαι, εἶναι ἀδύνατο νὰ βρεθεῖ αὐτὴ τὴ στιγμή ἕνας ἐργολάβος γιὰ νὰ ἐκλατομεύσει ἀπὸ τὸ Πεντελικόν τὰ μέλη πού λείπουν. Γιατί λοιπὸν δὲν χρησιμοποιοῦτε τὰ κατὰ γῆς κείμενα ἐπιστύλια τοῦ περιστυλίου; Ὅρισμένα μάλιστα εἶναι ἀρκετὰ ἐπιμήκη καὶ καλὰ διατηρημένα. Εἶναι ἀδύνατον, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ βρεθεῖ ἕνας καλὲρος προορισμός γι' αὐτὰ (εἰκ. 96)*²⁶⁶. Τέλος, ἡ σημασία πού ὁ Penrose — διαποτισμένος μέ τίς περιρρέουσες στὴν Ἀγγλία τοῦ 19ου αἰ. αἰσθητικές ἀντιλήψεις — ἀποδίδει στὴν ὀπτική ἐντύπωση τοῦ ἔρειπίου τοῦ Παρθενῶνα ἀντανακλᾶται στὴν ἀντίθεσή του γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν πεσμένων κιονοστοιχιῶν του: *ἡ ἐπανίδρυσις τῶν πεπτωκότων τούτων κίωνων μετὰ τεθραυσμένων ἄκρων, δεομένων πολλαχοῦ συμπληρώσεως, δυσμορφίαν μόνον δύναται νὰ παραγάγῃ, τοῦτο δὲ πρέπει ἐκ παντὸς τρόπου νὰ προληφθῇ*²⁶⁷. κυρίως ὁμοῦς στὴν πρότασή του γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν κιονοκράνων τοῦ 4ου καὶ 5ου κίονα τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ μνημείου: *πρὸς τὸ ἔμπροσθεν μέρος μέγα μέρος τῶν κιονοκράνων ἐκάστου τῶν κίωνων τούτων κατέπεσε ... Ὡς εἰκός, ἡ ἀντικατάστασις τῶν ἑλλειπόντων μερῶν παρέχει τὴν μεῖζονα στερεότητα, ἀλλ' ἡ ἐκ τῆς προσθήκης τῶν νέων μαρμάρων παραγομένη ἐντύπωσις ἔσται χειρόστη. Ὑπάρχει ὁμοῦς μέσον δι' ὃν ν' ἀποφύγῃ τις τὸ ἄτοπον τοῦτο ὅπερ, ὥς ἐλπίζω, θά γείνῃ δεκτόν παρὰ τῆς ἐπιτροπῆς, ἥτοι: Νὰ λάβῃ τις τ' ἀναγκαῖα τεμάχια διὰ τοὺς δύο τούτους κίονας ἐκ τῶν πεπτωκότων κιονοκράνων πρὸς τὸ Ν. μέρος τοῦ Ναοῦ, ἅτε κατέπεσαν κατὰ τὴν μεγάλην ἔκρηξιν καὶ ἅτινα ἀρμόζουσι τὰ μάλα διὰ τὸν ὑπ' ὄψιν σκοπὸν. Τὰ παλαιὰ ταῦτα κιονόκρανα δέον νὰ εἶναι ὁμοιόχροα, ὁμοιόσχημα καὶ ὁμοίως κατεργασμένα*²⁶⁸. Τὴν πρότασή του αὐτὴ ὁ Penrose θά ἐπαναλάβει ἐπισήμως σὲ ἐπιστολὴν τοῦ²⁶⁹ πρὸς τὸν ὑπουργὸ Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1900, προσθέτοντας: *καὶ εἰ ποτὲ εἰς μέλλουσιν ἐποχὴν (ἥτις ἐλπίζω περικαῶς οὐδέποτε ἐλεύσεται) καρποφορήσῃ ἡ ἰδέα τῆς ἀνε-*

γέρσεως τῶν πεπτωκότων κίωνων ἔσται προτιμητέον νὰ κατασκευασθῇ νέον κιονόκρανον δι' ἑνὲς τούτων ἢ νὰ κατασκευασθῇ τοιοῦτον διὰ τὸ μέσον τοῦ ἐξόχου δυτικοῦ περιστυλίου. Ταῦτα ἐν ἐκτάσει ἀνέπτυξα εἰς τὸν κύριον Μπαλάνον (ὁ ὁποῖος ὁμοῦς σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν δὲν τὸν ἄκουσε).

Μέ τὴν ἀνάμειξη τοῦ Durm τὸ ζήτημα τοῦ Παρθενῶνα διεθνοποιεῖται καὶ ἐμπλέκεται στὸν γαλλογερμανικὸ ἀνταγωνισμό τῆς ἐποχῆς. Ἐνα μῆνα μετὰ τὴν ἔλευση τοῦ Durm, τὸν Μάρτιο τοῦ 1895, ὁ Lucien Magne, καθηγητὴς τῆς Ἀκαδημίας Καλῶν Τεχνῶν τῶν Παρισίων παρουσιάζει αὐτοβούλως, σὲ διαλέξεις στὴ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν καθὼς καὶ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἐνώπιον πλήθους κόσμου, λογίων, ἐπιστημόνων, τοῦ ἴδιου τοῦ πρωθυπουργοῦ Θ. Δηλιγιάννη, τῶν μελῶν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου καθὼς καὶ τοῦ διπλωματικοῦ σώματος τῆς δικῆς του πρότασις γιὰ τὴ στερέωση τοῦ Παρθενῶνα²⁷⁰: ἐπισκευὴ καὶ διατήρησις τῶν σημερινῶν ἔρειπίων καὶ σὲ καμιά περίπτωσιν «ἀνακατασκευές» εὐρύτερων τμημάτων ἑνὸς μνημείου, ἐξόχου ὡς πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴ ποιότητα, μοναδικοῦ ὡς πρὸς τίς ἐκλεπτύνσεις, καὶ, σὲ τελικὴ ἀνάλυσιν, ἀγνώστου σὲ μεγάλο βαθμὸ ὡς πρὸς τὰ οἰκοδομικὰ του μυστικά. Ὁ Magne ἐξαίρει τὸ «ἐν ξηρῷ» σύστημα δομῆς τοῦ Παρθενῶνα, τὸ ὁποῖο πρέπει μέ κάθε θυσίαν νὰ διατηρηθεῖ. Γι' αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπεται ἡ χρῆσις κονιαμάτων, τοιμέντου ἢ ἀσβέστη, στοὺς ἀρμούς. Στερεώσεις καὶ ἀντικαταστάσεις μελῶν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γίνων στὴν πρόστασις τοῦ ὀπισθονάου, στὸ δυτικὸ ἀέτωμα, στὶς γωνίες τοῦ θριγκοῦ τοῦ περιστυλίου, ἰδιαίτερα τὴ βορειοδυτικὴ. Ὅλα ὁμοῦς πρέπει νὰ γίνων κατὰ τὸν ἀρχαῖο τρόπο, μέ σιδερένια ἢ μπρούτζινα στοιχεῖα περιβλημένα μέ μολυβδοχώρησιν²⁷¹. Γιὰ τὴν ἀντικατάστασις τῶν ἐπιστυλίων τῆς δυτικῆς πρόστασης ὁ Magne προτείνει τὴν ἀποσυρμολόγησιν τῶν ὑπερκειμένων λίθων, τὰ ὁποῖα προσωρινὰ μποροῦν νὰ ἐναποτεθοῦν σὲ εἰδικές ξύλινες πλατφόρμες, κατασκευασμένες στὸ ὕψος τῶν πρὸς ἀποξήλωση μελῶν, οἱ ὁποῖες παράλληλα θά ὑποστηρίζουν, στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν, τὸ μνημεῖον²⁷². Ὁ Magne σχεδιάζει μάλιστα τὰ εἰδικὰ αὐτὰ ἱκρίωματα, τὰ ὁποῖα καὶ ἐπιδεικνύει σὲ ξύλινο πρόπλασμα στὴν Ἀθήναν²⁷³.

Οἱ διάφορες προτάσεις πού ἀκούγονται γιὰ τὴν ἀποκατάστασις τοῦ Παρθενῶνα, καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνες τοῦ Durm, προκαλοῦν τὴ σφοδρὴ διαμαρτυρία τοῦ καθηγητῆ τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν Ἀθανασίου Ρουσόπουλου, ὁ ὁποῖος, σὲ φυλλάδιον πού εἰδικὰ δημοσιεύει, ὑπεραμύνεται τῆς ἀκεραρότητος τοῦ ἔρειπίου ἐναντὶ τῶν σχεδιαζόμενων *βαρβαρικῶν παραμορφώσεων*, πού ἀποτελοῦν *ψεῦδος ἐπιστημονικόν* καὶ *ἀηδὲς ψιμύθιον* τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ μνημείου²⁷⁴.

Ἐν τῷ μεταξύ ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς συστήνεται ἡ «Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπὴ»²⁷⁵ γιὰ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψιν τῶν ἐργασιῶν, ἀποτελούμενη ἀπὸ

NB. { COLEBY-FIELD,
WIMBLEDON.

Oct 7 1897.

Cher Monsieur Balanos

On n'a écrit d'Athènes que le cause
qui a interrompu les restaurations du
Parthénon est q'ensuite de la calamité
de la guerre, dont je suis bien désolé,
c'est impossible de trouver à présent
un entrepreneur qui peut exploiter
les carrières de Pentelique pour les
pièces qui manquent. Pourquoi donc
n'emploie-t-on pas les epistyles du
Peristyle couchant sur la terre?

quelques unes sont assez longues, et
bien conservées. C'est impossible
à mon idée de trouver une meilleure
destination pour celles-ci.

J'espère que ceci vous trouvera
en bon santé

Agreez Ve.

F Penrose

τούς Βλαχόπουλο, τόν όποίο στή συνέχεια διαδέχεται ό Μ. Σαουρώτ, διάδοχός του στή διεύθυνση τών Δημοσίων Έργων, Άναστάσιο Θεοφιλά, διευθυντή του Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Dörpfeld καί Troump, τόν όποίο διαδέχεται, μετά τήν αποχώρησή του στή Γαλλία, τόν Νοέμβριο του 1898, ό διευθυντής της Γαλλικής Άρχαιολογικής Σχολής Théophile Homolle²⁷⁶. Ταυτόχρονα ή Έπιτροπή διευρύνεται μέ τούς Άνδρέα Σκια καί τόν Έλβετό μηχανικό καί έμπειρογνώμονα Ludwig Schneider²⁷⁷. Εισηγητής στήν έπιτροπή όρίζεται ό διευθυντής του έργου Ν. Μπαλάνος. *Η αντίσκη έποπτεία τών εκτελεστέων έργων ανατίθεται στους Durm, Magne καί Penrose. Η «Έπί της Συντηρήσεως του Παρθενώνος Έπιτροπή»²⁷⁸ θά συνεδριάσει, στό διάστημα 1895-1902, τριανταπέντε φορές. Στίς συνεδριάσεις της μετέχουν τακτικά ό Καββαδίας καθώς καί τά μέλη του συμβουλίου της Άρχαιολογικής Έταιρείας – χρηματοδοτικού καί εκτελεστικού (από κοινού μέ τή Γενική Έφορεία Άρχαιοτήτων) φορέα του έργου – Γ. Νικολαΐδης, Β. Λάκων καί Δ. Μακκάς, πού μαζί μέ τόν Σκια έχουν όριστει υπεύθυνοι, από πλευράς Έταιρείας, γιά τή διεκπεραίωση τών αποφάσεων της Έπιτροπής. Σέ όρισμένες συνεδριάσεις προεδρεύει ό αρμόδιος ύπουργός Εκκλησιαστικών καί Δημοσίων*

Έκπαιδύσεως, ένω στή συνεδρίαση της 4ης Άπριλίου 1898 παρίσταται ό τότε πρόθυπουργός Ά. Ζαΐμης. Από τά πλέον ενεργά μέλη της Έπιτροπής είναι ό Dörpfeld, ό όποιος παρουσιάζεται νά έποπτεύει άμεσα τόν Μπαλάνο. Από τή Διεθνή Έπιτροπή δραστηριοποιείται κυρίως ό Penrose, ό όποιος ενημερώνεται τακτικά γιά τήν πρόοδο του έργου, επισκέπεται τόν Παρθενώνα, προεδρεύει (τρεις φορές) τών συνεδριάσεων της έντόπιας έπιτροπής καί βοηθάει στήν προμήθεια ύλικών από τό έξωτερικό²⁷⁹. Οί πόροι γιά τήν εκτέλεση του έργου έξοικονομούνται από τήν αύξηση του αριθμού τών δελτίων του λαχείου της Άρχαιολογικής Έταιρείας²⁸⁰.

Η καθαυτή εκτέλεση του έργου καθυστερεί ως τό 1898, λόγω της έμπλοκής του στίς ένθνικές περιπέτειες της εποχής. Στο διάστημα 1895-1898 ή Έπιτροπή του Παρθενώνα θά ασχοληθεί μέ τίς εργασίες ύποδομής της επέμβασης. Πρώτο της μέλημα ή κατασκευή του ικριώματος έργα-

96. Πρόταση του Fr. Cr. Penrose γιά τήν τοποθέτηση έπιστελίων της περίπτωσης του Παρθενώνα στόν όπισθόναο. Οκτώβριος 1897.

97. Ίκριώματα στό δυτικό πτερό του Παρθενώνα τό 1896.

σίας. Τὴν Ἐπιτροπὴ ἀπασχολεῖ, γιὰ λόγους τουριστικούς, τὸ θέμα τῆς ἐμφάνισης τοῦ μνημείου στὴ διάρκεια τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τοῦ 1896. Γι' αὐτὸ ἀποφασίζεται, μετὰ ἀπὸ πρόταση καὶ κατὰ σχέδιο τοῦ Μπαλάνου, νὰ στη-
θοῦν σκαλωσιές μόνο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δυτικοῦ περσὺ (εἰκ. 97), τὸ δάπεδο τοῦ ὁποῖου διαστρώνεται, γιὰ λόγους προστασίας, μέ ξύλα, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ Dörpfeld²⁸¹. Τὸ ἱκρίωμα θὰ ἐπεκταθεῖ στή δυτικὴ ὄψη τοῦ μνημείου μό-
λις τὸ 1901, ὅταν ἐπικεῖται ἡ ἐναρξὴ τῶν ἐκεῖ ἐπεμβάσε-
ων²⁸². Ἡδη ἀπὸ τὴν πρώτη αὐτὴ ἐργασία διαφαίνεται ἡ
πρόθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς νὰ ἐξασφαλίσει τὰ καλύτερα ὑλ-
ικά καὶ τοὺς καλύτερους τεχνίτες γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ
ἔργου: ἀναζητεῖ στὴν ἑλληνικὴ ἀλλὰ καὶ τὴ διεθνῇ ἀγορὰ
τὴν κατάλληλη ξυλεία, τὸ ἱκρίωμα στήνεται ἀπὸ ἐμπειρους
ξυλουργούς, τῶν ταρσανάδων, στοὺς ὁποίους δίνεται αὐξη-
μένο ἡμερομίσθιο 7,5 δρχ. (ἐναντι τοῦ κοινοῦ 5-6 δρχ.), ὑπὸ
τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Γάλλου gacheur Bertrand καὶ ἐνός βοη-
θοῦ τοῦ²⁸³. Δυσκολίες θὰ ἀντιμετωπίσει ἡ Ἐπιτροπὴ στὴν
ἐξεύρεση πεντελικοῦ μαρμάρου γιὰ τίς ἀντικαταστάσεις
τῶν μελῶν τοῦ μνημείου, ἀλλὰ καὶ στὴν προμήθεια τοῦ
ἀνυψωτικοῦ βαρουλκοφορείου τοῦ ἔργου. Μετὰ τὴν ἀπο-
τυχία μιᾶς πρώτης ἀπιόπειρας νὰ ἀνατεθεῖ ἡ προμήθεια καὶ

ἡ κατεργασία τοῦ νέου μαρμάρου στὸν ἐργολάβου Ν. Μο-
σχοῦ²⁸⁴, ἀποφασίζεται, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ Μπαλάνου, ἡ
ἴδια ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία νὰ λατομεύσει μάρμαρο
ἀπὸ τὴν Πεντέλη. Οἱ σχετικὲς ἐργασίες ἀρχίζουν στίς 20
Ἰανουαρίου 1897, μέ δώδεκα ἐργάτες ὑπὸ τὸν ἀρχιλατόμο
Ἰ. Κατσαρό καὶ τὸν ἀρχιεργάτη τῆς Ἑταιρείας Κωνσταν-
τῖνο Καμπάνη καὶ μέ ἐργαλεῖα δανεισμένα ἀπὸ τὴν ἀπο-
θήκη τῶν λατομεῶν τῆς Πάρου, στὴ θέση Καζάρμα τῆς
Πεντέλης, *παρὰ τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα καὶ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς κλιτύος*
τῆς τοῦ ἀρχαίου σπηλαίου ψάραγγος, ἀπ' ὅπου ἔχει ἐξαχθεῖ
μάρμαρο γιὰ τὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ
τὰ Ἀνάκτορα. Τὸ λατομεῖο ἄλλωστε ἐπιλέγεται καὶ λόγω
τῆς γειννιάσεώς του μέ τὸν ἀρχαῖο δρόμο, *τοῦθ' ὅπερ ἤθελε δι-*
ευκολύνει σημαντικῶς τὴν μεταφορὰν τῶν μαρμάρων καὶ ἐλατ-
τώσῃ συνεπῶς τὰς σχετικὰς δαπάνας. Στήνεται *κονάκι* (παρά-
πηγμα) γιὰ τοὺς ἐργάτες καὶ ἀρχίζουν ἐργασίες καθαρισμοῦ
καὶ ἐκχωμάτωσης καὶ σὲ δύο θέσεις ἐκβραχισμού τοῦ λατο-
μείου. Οἱ ἐργασίες σταματοῦν τὴν 1η Μαρτίου 1897, λόγω
τῆς στράτευσης πολλῶν ἐργατῶν στὸν Ἑλληνοτουρκικὸ
πόλεμο. Ταυτόχρονα διαπιστώνονται οἱ δυσκολίες τοῦ
ἐγχειρήματος, ἡ ἀνάγκη νὰ προχωρήσουν οἱ ἐργασίες σὲ
μεγάλου βάθους προκειμένου νὰ βρεθεῖ κατάλληλο μάρμαρο

97

MARMOR LIMITED.

ATHENS.

GREECE.

ATHENS OFFICES:
14, Lyourgus Street.
Telegraphic Address: "Marmormais, Athens."

CODES USED—
THE A B C:
THE PREMIER

QUARRIES AT
PENTELICUS,
SKYROS,
LACONIA,
TINOS,
PAROS,
CARYSTOS,
ARGOS,

4. pascușor în Eșu de Jos, munții 14, în cu Tronț / Șeraga
Așchior, 1700 deșiori în Păpășor, 18, pascușor în 19, în cu
de munte 12 în pascușor în 13, în Șeraga / munte 14, în
15, în Șeraga / munte 16, în 17, în Șeraga / munte 18, în
19, în 20, în 21, în 22, în 23, în 24, în 25, în 26, în 27, în 28, în 29, în 30, în 31, în 32, în 33, în 34, în 35, în 36, în 37, în 38, în 39, în 40, în 41, în 42, în 43, în 44, în 45, în 46, în 47, în 48, în 49, în 50, în 51, în 52, în 53, în 54, în 55, în 56, în 57, în 58, în 59, în 60, în 61, în 62, în 63, în 64, în 65, în 66, în 67, în 68, în 69, în 70, în 71, în 72, în 73, în 74, în 75, în 76, în 77, în 78, în 79, în 80, în 81, în 82, în 83, în 84, în 85, în 86, în 87, în 88, în 89, în 90, în 91, în 92, în 93, în 94, în 95, în 96, în 97, în 98, în 99, în 100, în 101, în 102, în 103, în 104, în 105, în 106, în 107, în 108, în 109, în 110, în 111, în 112, în 113, în 114, în 115, în 116, în 117, în 118, în 119, în 120, în 121, în 122, în 123, în 124, în 125, în 126, în 127, în 128, în 129, în 130, în 131, în 132, în 133, în 134, în 135, în 136, în 137, în 138, în 139, în 140, în 141, în 142, în 143, în 144, în 145, în 146, în 147, în 148, în 149, în 150, în 151, în 152, în 153, în 154, în 155, în 156, în 157, în 158, în 159, în 160, în 161, în 162, în 163, în 164, în 165, în 166, în 167, în 168, în 169, în 170, în 171, în 172, în 173, în 174, în 175, în 176, în 177, în 178, în 179, în 180, în 181, în 182, în 183, în 184, în 185, în 186, în 187, în 188, în 189, în 190, în 191, în 192, în 193, în 194, în 195, în 196, în 197, în 198, în 199, în 200, în 201, în 202, în 203, în 204, în 205, în 206, în 207, în 208, în 209, în 210, în 211, în 212, în 213, în 214, în 215, în 216, în 217, în 218, în 219, în 220, în 221, în 222, în 223, în 224, în 225, în 226, în 227, în 228, în 229, în 230, în 231, în 232, în 233, în 234, în 235, în 236, în 237, în 238, în 239, în 240, în 241, în 242, în 243, în 244, în 245, în 246, în 247, în 248, în 249, în 250, în 251, în 252, în 253, în 254, în 255, în 256, în 257, în 258, în 259, în 260, în 261, în 262, în 263, în 264, în 265, în 266, în 267, în 268, în 269, în 270, în 271, în 272, în 273, în 274, în 275, în 276, în 277, în 278, în 279, în 280, în 281, în 282, în 283, în 284, în 285, în 286, în 287, în 288, în 289, în 290, în 291, în 292, în 293, în 294, în 295, în 296, în 297, în 298, în 299, în 300, în 301, în 302, în 303, în 304, în 305, în 306, în 307, în 308, în 309, în 310, în 311, în 312, în 313, în 314, în 315, în 316, în 317, în 318, în 319, în 320, în 321, în 322, în 323, în 324, în 325, în 326, în 327, în 328, în 329, în 330, în 331, în 332, în 333, în 334, în 335, în 336, în 337, în 338, în 339, în 340, în 341, în 342, în 343, în 344, în 345, în 346, în 347, în 348, în 349, în 350, în 351, în 352, în 353, în 354, în 355, în 356, în 357, în 358, în 359, în 360, în 361, în 362, în 363, în 364, în 365, în 366, în 367, în 368, în 369, în 370, în 371, în 372, în 373, în 374, în 375, în 376, în 377, în 378, în 379, în 380, în 381, în 382, în 383, în 384, în 385, în 386, în 387, în 388, în 389, în 390, în 391, în 392, în 393, în 394, în 395, în 396, în 397, în 398, în 399, în 400, în 401, în 402, în 403, în 404, în 405, în 406, în 407, în 408, în 409, în 410, în 411, în 412, în 413, în 414, în 415, în 416, în 417, în 418, în 419, în 420, în 421, în 422, în 423, în 424, în 425, în 426, în 427, în 428, în 429, în 430, în 431, în 432, în 433, în 434, în 435, în 436, în 437, în 438, în 439, în 440, în 441, în 442, în 443, în 444, în 445, în 446, în 447, în 448, în 449, în 450, în 451, în 452, în 453, în 454, în 455, în 456, în 457, în 458, în 459, în 460, în 461, în 462, în 463, în 464, în 465, în 466, în 467, în 468, în 469, în 470, în 471, în 472, în 473, în 474, în 475, în 476, în 477, în 478, în 479, în 480, în 481, în 482, în 483, în 484, în 485, în 486, în 487, în 488, în 489, în 490, în 491, în 492, în 493, în 494, în 495, în 496, în 497, în 498, în 499, în 500, în 501, în 502, în 503, în 504, în 505, în 506, în 507, în 508, în 509, în 510, în 511, în 512, în 513, în 514, în 515, în 516, în 517, în 518, în 519, în 520, în 521, în 522, în 523, în 524, în 525, în 526, în 527, în 528, în 529, în 530, în 531, în 532, în 533, în 534, în 535, în 536, în 537, în 538, în 539, în 540, în 541, în 542, în 543, în 544, în 545, în 546, în 547, în 548, în 549, în 550, în 551, în 552, în 553, în 554, în 555, în 556, în 557, în 558, în 559, în 560, în 561, în 562, în 563, în 564, în 565, în 566, în 567, în 568, în 569, în 570, în 571, în 572, în 573, în 574, în 575, în 576, în 577, în 578, în 579, în 580, în 581, în 582, în 583, în 584, în 585, în 586, în 587, în 588, în 589, în 590, în 591, în 592, în 593, în 594, în 595, în 596, în 597, în 598, în 599, în 600, în 601, în 602, în 603, în 604, în 605, în 606, în 607, în 608, în 609, în 610, în 611, în 612, în 613, în 614, în 615, în 616, în 617, în 618, în 619, în 620, în 621, în 622, în 623, în 624, în 625, în 626, în 627, în 628, în 629, în 630, în 631, în 632, în 633, în 634, în 635, în 636, în 637, în 638, în 639, în 640, în 641, în 642, în 643, în 644, în 645, în 646, în 647, în 648, în 649, în 650, în 651, în 652, în 653, în 654, în 655, în 656, în 657, în 658, în 659, în 660, în 661, în 662, în 663, în 664, în 665, în 666, în 667, în 668, în 669, în 670, în 671, în 672, în 673, în 674, în 675, în 676, în 677, în 678, în 679, în 680, în 681, în 682, în 683, în 684, în 685, în 686, în 687, în 688, în 689, în 690, în 691, în 692

20	1-1	100 x 142 x 136	A ²	—	A ²	0266	115	4	24.05
	2-5	285 x 144 x 112		2000 x 4		8100	300		2424
	1-	115 x 100 x 105		—		744	115		138.40
	1-	150 x 113 x 105		—		1192	200		220.40

Всё хорошо, никаких изменений не вношу
Ваша Екатерина Ивановна Тодуш

We Request Your assistance in
the following For
MARMOR LIMITED

MARMOR LIMITED

Arthur Hill.
Commercial Manager

καί ἡ ἀθεβαιότητα τῆς τελικῆς ἐκβασις τῶν ἐργασιῶν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τό ὅτι ἡ ἀγγλική ἐταιρεία Marmor Ltd. πού ἐκμεταλλεύεται τή βόρεια κλιτύ τοῦ Πεντελικοῦ, ἐγκατέλειψε πολλές θέσεις προτοῦ βρεῖ κατάλληλο μάρμαρο στή θέση Σταματοβοῦνι τοῦ Διονύσου. Τήν ἴδια ἄλλωστε ἐποχή ἡ ἐταιρεία αὐτή εἰδοποιεῖ τόν Μπαλάνο ὅτι θγάξει μάρμαρο κατάλληλο γιά τόν Παρθενώνα, μέχρι μήκους 8μ., γεγονός πού ὀδηγεῖ τήν Ἐπιτροπή τοῦ Παρθενώνα στήν ἀπόφαση νά τῆς ἀναθέσει τήν προμήθεια τοῦ μαρμάρου (εἰκ. 98)²⁸⁵. Ἡ πρώτη παραγγελία τοῦ μαρμάρου γίνεται τόν Φεβρουάριο τοῦ 1898 (εἰκ. 99)²⁸⁶. Ἐκτοτε ἡ συνεργασία μέ τήν ἀγγλική ἐταιρεία Marmor Ltd. συνεχίζεται ἀπρόσκοπτα σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἔργου, ἐνῶ ὁ διευθυντής τῆς Ἀλβετός μηχανικός L. Schneider ἀναδεικνύεται σ' ἕναν ἀπό τοὺς πιό δραστήριους συνεργάτες, σέ πολλά θέματα, τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Παρθενώνα²⁸⁷. Τήν ἴδια ἐποχή, ἐν ὅψει τῆς ἄμεσης ἔναρξης τοῦ ἔργου πού ἔχει ἀποφασιστεῖ, ἀρχίζουν οἱ παραγγελίες τοιμέντου, μέ φροντίδα τοῦ Penrose, ἀπό τήν Portland Cement Company στό Rugby τῆς Ἀγγλίας καί λιθοκόλλας ἀπό τό ἐργοστάσιο Meyer's SteinKittfabrik τοῦ Freiburg (εἰκ. 100). Ταυτόχρονα ἀποφασίζεται ἡ παραγγελία συνδέσμων μονηλάτων (*ἀνευ συγκολλήσεως*) ἐξηγμένων *ἐξ ἑνός τεμαχίου χονδροῦ σιδήρου διά τῆς ἀτμοσφύρας* ἀπό τό μηχανουργεῖο Βασιλειάδη στόν Πειραιά²⁸⁸. Τόν Ἰούλιο τοῦ 1896 παραγγέλλεται ἀπό τό κατάστημα De Fries et Co τοῦ Düsseldorf τῆς Γερμανίας (εἰκ. 101) μετακινούμενη πάνω σέ ἰκρίωμα ἀνυψωτική μηχανή (*chariot roulant*) δύνα-

ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ

Κατάργησις αρρομνείας μαρμαρίων?

[illegible]

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΕΡΝΕΤΗ
ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 75
ΕΛ. ΤΗΝ 9 Σεπτεμβρίου 1898

Οἰκίος ἡνός 29,79 |
 Οἰκίη δανάη προμυθίας. 7123, 50

Ει Αθηναις τῇ 2 Φεβρουαρίου 1898

J. M. Vance

6° Помощь

At camp

E. M. Wigglesworth
L. Brown

μης 7,5 τόννων και συνολικής δαπάνης 2.832,50 γερμανικῶν μάρκων (εἰκ. 102), ἡ ὁποία ὁμως, λόγω διαφορῶν προβλημάτων πού θά ἀνακύψουν, παραλαμβάνεται μόλις τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1898²⁸⁹. Στό μεταξύ, γιά τίς ἀνάγκες τοῦ ἔργου, γίνεται προμήθεια μικρῶν ἀνυψωτικῶν μηχανημάτων (παλάγκων) καί ἄλλων ἐργαλείων ἀπό τόν Ἑ. Καμπάνη²⁹⁰.

Ο μηχανολογικός εξοπλισμός ολοκληρώνεται το 1898 με την αγορά, με φροντίδα του Τρουμπ, ειδικής δια-
τρητικής μηχανής των μαρμάρων (perforeuse) από τον
οίκο L. Boissier et Cie της Μασσαλίας²⁹¹. Μιά αποθήκη
εναπόθεσης των υλικών και εργαλείων, *παράπηγμα* όπως
αναφέρεται στα έγγραφα, στήνεται δίπλα στην Πύλη

98. Έγγραφο προμήθειας μαρμάρου από τη Marmor Ltd., 21.9.1901.

99. Κατάλογος προμήθειας μαρμάρου για την έπισκευή
τοῦ Παρθενώνα. 22.1898.

100. Έγγραφο προμήθειας λιθοκόλλας από τό εργοστάσιο Mastic Meyer. 3.12.1900.

101. Έγγραφο παραγγελίας από τό έργοστάσιο De Fries et Co.
άνυψωτικού μηχανήματος για την έπέμβαση στόν Παρθενώνα.
Νοέμβριος 1896.

102. *Εγγραφο παραγγελίας ανυψωτικού μηχανήματος
για την επέμβαση στον Παρθενώνα. 7.12.1896.

Beulé, ενώ για τη μεταφορά του μαρμάρου από την πλατεία, μπροστά από την Ακρόπολη, πάνω στον Βράχο δημιουργείται, το 1898, ένα κεκλιμένο επίπεδο με ξυλεία, προερχόμενη από τα παλαιά ικριώματα του Παρθενώνα και των εργασιών στη Μονή Δαφνίου, και σιδηροτροχιές, παραχωρημένες από την εταιρεία Σιδηροδρόμων Αθηνών-Πειραιώς, που διέρχονταν από την κεντρική πόλη των Προπυλαίων (εικ. 103)²⁰².

Ο πρώτος εργατοτεχνίτης που προσλαμβάνεται τον Μάρτιο του 1896 είναι ο Γ. Μαλακατές για την παραλαβή της ξυλείας των ικριωμάτων του Παρθενώνα²⁰³. Τον Οκτώβριο του 1897 αποσπάζεται στις εργασίες στην Ακρόπολη ο αρχιεργάτης της Εταιρείας Κ. Καμπάνης, ενώ τον Ιανουάριο του 1898 την προμήθεια υλικών και εργαλείων και την πληρωμή του εργατοτεχνικού προσωπικού διενεργεί ο γενικός επιστάτης Κ. Κοντόπουλος. Αυτός επίσης αναπληρώνει τον Καμπάνη στην επίτηρηση του έργου, κατά την απουσία του τελευταίου, λόγω της υπηρεσίας του ως επιστράτου²⁰⁴. Η έλλειψη εξειδικευμένου εργατοτεχνικού προσωπικού, ιδιαίτερα μαρμαροτεχνιτών, συνεχίζεται και αυτή τη περίοδο, παρ' όλη την εν γένει πρόοδο των οικοδομικών εργασιών στη χώρα. Τον Αύγουστο του 1898 ο Μπαλάνος απευθύνεται στον αντιπρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας ζητώντας του την πρόσληψη ενός εφαρ-

μοστή μαρμάρου, με ήμερομίσθιο 8 δρχ., για την τοποθέτηση ενός ήδη λαξευμένου λίθου, υπογραμμίζοντας παράλληλα το γεγονός ότι στην Αθήνα υπάρχουν μόλις δύο ή τρεις μαρμαράδες αυτής της ειδικότητας. Για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα η Επιτροπή του Παρθενώνα αποφασίζει να καθορίσει υψηλά ήμερομίσθια: τον Νοέμβριο του 1898, λίγο μετά την έναρξη της καθαντό επέμβασης, εξουσιοδοτεί τον Σκιᾶ να συστήσει στην Αρχαιολογική Εταιρεία την πρόσληψη των ικανοτέρων μαρμαρογλυπτών οριζόμενου προς τοῦτο ήμερομίσθιον κατ' ἐλάχιστον ὅρον δρχ. 7.00 της εργασίας του Παρθενῶνος δεομένης μεγίστης ἐπιμελείας²⁰⁵. Παρ' όλα αυτά, η Επιτροπή θα χρειαστεί να προσφύγει ορισμένες φορές κατά την εκτέλεση του έργου και σε εξωτερικούς συνεργάτες, όπως λ.χ. τον Φεβρουάριο του 1900, όποτε αναθέτει κατ' αποκοπήν την κατεργασία των νέων μαρμάρων, που προορίζονται για τα άκρα του δυτικού αετώματος, στον μαρμαροκόπο Α. Σῶχο²⁰⁶. Τέλος, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για έναν από τους σημαντικότερους συντελεστές του έργου, τον *ιχνογράφο* της Διεύθυνσης Δη-

103. Τα Προπύλαια από ΝΔ, με τις σιδηροτροχιές της μεταφορᾶς φορτίων των επεμβάσεων Μπαλάνου. Baron von Stieglitz, 1905.

104. Μισθολογική κατάσταση του Ν. Ίωαννίτη. Ιούνιος 1896.

Μισθοδοτική Κατάσταση
Μισθίου Ιωαννίτη προϊστάμενου βοηθού του Νομομηχανικού
Για τας εργασίας της επιμενης του Παρθενώνος.

Όνομαζόμενον Συμπίστον.	Πόσις	Χρόνος υπηρεσίας από	Χρόνος έως	Κατανομή μισθιαίων αποζημιώσεων	Μισθός διδιοκτησίας	Παρατηρήσεις
Μισθ. Ιωαννίτης	Επίστατος βοηθός του Νομομηχανικού.	1 ^η Ιουνίου	31 ^{ης} Ιουνίου	* 180.00	180.00	* Επείπερ δε άποφασίσθη, να επληρωθή ης 4 ^{ης} Μαΐου 1896.

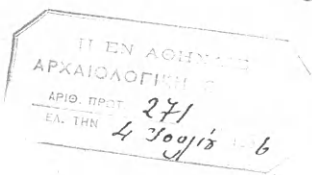
Τότοι δροχμαί τεκατόν οχδοκίοντα.

Εν Αθήναις ή 2^η Ιουνίου 1896

Ο Διευθυντής τας έργων του Παρθενώνος

Νομομηχανικός

(Signature)

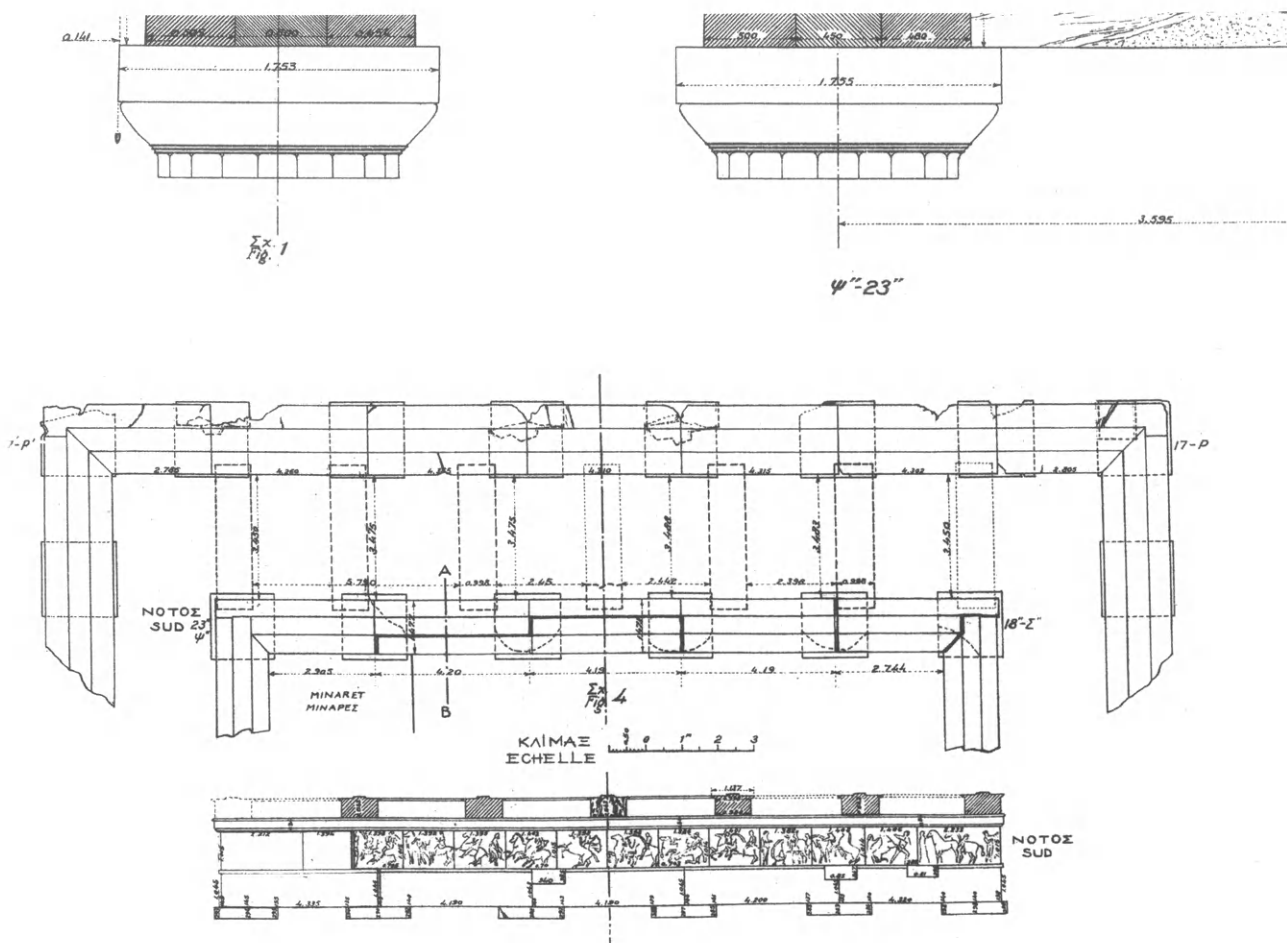
6.91

μοσίων Έργων του Υπουργείου Έσωτερικών Νικόλαο Ιωαννίτη, τον όποιο ό Μπαλάνος, άμέσως μετά τή δική του μετακίνηση, φροντίζει να προσλάβει ή Αρχαιολογική Έταιρεία για τό έργο του Παρθενώνα (είκ. 104). Μορφωμένος, γνώστης της γαλλικής και της ιταλικής, ό Ιωαννίτης σύντομα άποβαίνει τό «δεξί χέρι» του Μπαλάνου σε όλες τις έπεμβάσεις της περιόδου: έπιστατεί σε κάθε είδους εργασία — από την προμήθεια των υλικών ως τις διευθετήσεις και περιφράξεις αρχαιολογικών χώρων ή και διοικητικής φύσεως εργασίες — καταρτίζει σχέδια, όχι μόνον των προς στερέωση μνημείων αλλά και άνασκαφών, πολλά από τά όποια δημοσιεύονται στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Έταιρείας και στην Αρχαιολογική Έφημερίδα, επιβλέπει τις εργασίες άποκατάστασης των μνημείων, φθάνοντας στο σημείο, όπως στην περίπτωση της άναστήλωσης του ναού του Έπικούριου Απόλλωνα, να άποκαταστήσει στην κυριολεξία τον Μπαλάνο και να καταστεί ό άποκλειστικός άναστηλωτής του μνημείου²⁹⁷.

Μέ την πρόσληψη του Ιωαννίτη συνδέεται άμεσα ένα από τά χαρακτηριστικότερα στοιχεία του πρώτου άναστηλωτικού προγράμματος του Παρθενώνα, εκείνο της συνειδητοποίησης της ανάγκης τεκμηρίωσής του. Η έπίδραση του Dörpfeld, πού ήταν ένας από τους θεμελιωτές της άνασκαφικής στρωματογραφικής καταγραφής και δημιουργός του πρώτου φωτογραφικού αρχαιολογικού αρχείου στην Έλλάδα²⁹⁸, σ' αυτόν τον τομέα είναι προφανής: για πρώτη φορά στο έργο του Παρθενώνα συντάσσον-

ται έκθέσεις και καταρτίζονται σχέδια των έπεμβάσεων (είκ. 47, 105), κυρίως όμως γίνεται εύρετα και συστηματική χρήση του νέου μέσου άπεικόνισης, της φωτογραφίας, κυρίως κατά την έκτέλεση των εργασιών και για την τεκμηρίωση των άποτελεσμάτων τους²⁹⁹.

Παράλληλα προς την όργάνωση του έργου ή «Έπί της Συντηρήσεως του Παρθενώνος Έπιτροπή» όριστικοποιεί τις άποφάσεις της σχετικά με τό πρόγραμμα της έπέμβασης, τον τρόπο έκτέλεσής της και τά υλικά πού θα χρησιμοποιηθούν. Στα μέσα Ιανουαρίου του 1897 ό Μπαλάνος συντάσσει έκτενη έκθεση περί του τρόπου της έκτέλεσεως των έργων στον θριγκό της πρόστασης του όπισθονάου και στή δυτική περίπτωση του Παρθενώνα, στην όποία, άφου άναλύει κριτικά τις επί μέρους ύποδείξεις των Durm, Penrose και Magne για τις συμπληρώσεις ή άντικαταστάσεις των μελών και τις μεθόδους έκτέλεσης του έργου, διατυπώνει τις δικές του προτάσεις³⁰⁰. Για την κατά κοινή όμολογία άναγκαία άντικατάσταση των έπιστυλίων και των άντιθημάτων της ζωφόρου στα μεσαία, τρίτο και τέταρτο άπό βορρά, μετακίονια του όπισθονάου³⁰¹, ό Μπαλάνος δέν συμφωνεί με την πρόταση του Magne για άποσυναρμολόγηση και άνατοποθέτηση των ύπερκείμενων μελών, εργασίες πού θα έπιβαρύνουν άκόμη περισσότερο την έρειπιώδη κατάσταση τους, ένω προκρίνει την πρόταση του Penrose, βασισμένη στην αρχή του να μη μετακινηθώσι τά διατηρηθησόμενα τεμάχια του θριγκού³⁰². Τήν καθιστά μάλιστα άκόμη πιο άυστηρή προς αυτή την κατεύθυνση: οι

ὑπερκείμενοι τῆς ζωφόρου θράνοι δέν εἶναι ἀνάγκη οὔτε κατ' ἐλάχιστον νά ἀνυψωθοῦν, ἀπλῶς στερεά νά ὑποστηριχθοῦν, ἀφοῦ ἡ διά συντριβῆς ἐξαγωγή τῶν ἀντικατασταθισμένων ἐπιστυλίων καί τεμαχίων τῆς ζωφόρου εἶνε κατορθωτή. Ἡ ὑποστήριξη τῶν θράνων, κατὰ τήν ἀπομάκρυνση τῶν πρὸς ἀντικατάσταση μελῶν, μπορεῖ νά γίνη μέ δύο σιδηροδοκοὺς μορφῆς διπλοῦ T, ὕψους 0,30μ., καί ὀλικοῦ μήκους 10μ. στερεωμένες πάνω σέ γρύλλους (μοχλευτές) καί τοποθετημένες στό ἐσωτερικό κενό τῆς ζωφόρου. Ὅσο γιά τήν συντριβήν τῶν πρὸς ἀντικατάσταση λίθων δέον νά γείνη μετά προσοχῆς καί ὑπομονῆς ... ἰδίως ... μετά μεγίστης προσοχῆς πλησίον τῶν γόμφων. Γιά τήν ἐπιτάχυνση αὐτῆς τῆς ἐργασίας, γιατί ἡ συντριβή ... διά τῶν καλεμίων θά ἀπαιτήσῃ χρόνον μακρόν, ὁ Μπαλάνος προτείνει τή χρήση μικρῶν διατρητικῶν μηχανῶν, διά τῶν ὁποίων ν' ἀνοίγηται ἀρκετός ἀριθμός ὀπῶν ἐπὶ τῶν μαρμάρων, ὥστε εὐχερέστερον νά ἐκτελεῖται μετά ταῦτα ἡ συντριβή. Ἦδη στήν πρώτη αὐτή ἐκθεση φαίνεται καθαρά ἡ παντελής ἀδιαφορία τοῦ Μπαλάνου γιά τό ἀρχαῖο, αὐθεντικό ὑλικό τῶν μνημείων, γεγονός πού θά ἀποτελέσει ἕνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τοῦ ἔργου του. Ὅσο γιά τήν τοποθέτηση τῶν νέων ἐπιστυλίων καί τοῦ κιονοκράνου, μέρους ἢ ὅλου, τοῦ τέταρτου κίονα, αὕτη θά γίνη πολὺ εὐκόλα δι' ὀλισθήσεως ἐπὶ καταλ-

ήλως προητοιμασμένων στηριγμάτων. Ἡ τοποθέτηση τῶν νέων ἀντιθημάτων τῆς ζωφόρου θά παρουσιάσει ἀρκετές δυσκολίες, γι' αὐτό θά πρέπει ἢ νά ἀνυψώσωμεν τά γεῖσα διά τῶν μοχλευτῶν, ὡς προτείνει ὁ κ. Penrose, τοῦλάχιστον κατὰ 0", 01 ἢ νά συμκρύνωμεν τό ὕψος τῆς ζωφόρου 0", 01 καί νά συμπληρώσωμεν τό κενόν τοῦτο κατόπιν διά σιδηρῶν σφηνῶν καί λιθοκόλλης, κάτι πού θά ἀποφασιστεῖ στήν πορεία τοῦ ἔργου³⁰³. Κατ' ἀνάλογον τρόπο προτείνει νά γίνη ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἐπιστυλίων τοῦ πρώτου μετακιονίου, μία ἐπέμβαση πολὺ εὐκολότερη, λόγω τῆς ἑλλείψεως πολλῶν ὑπερκείμενων μελῶν. Στήν περιοχή αὕτη θά πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ μέρος τοῦ κιονοκράνου τοῦ πρώτου κίονα τῆς πρόστασης, καθ' ὃν τρόπον καί οἱ ἀρχαῖοι συνεπλήρουν τά βεβλαμμένα μέρη ... τῶν ἐπικράνων, καί νά συμπληρωθοῦν, γιά λόγους προστασίας τοῦ μνημείου ἀπό τά νερά τῆς βροχῆς, οἱ ἐλλείποντες θράνοι μέχρι τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας καθὼς καί ὁ ἐλλείπων δεύτερος λίθος τῆς ἐξωτερικῆς ζωφόρου μέ μάρμαρο ἢ μέ γύψινο ἐκμαγεῖο τοῦ ἐν Λονδίῳ ὑπάρχοντος τεμαχίου. Γενικά, ὡς πρὸς τήν ἀποκατάσταση τῶν ἐπιστυλίων τῶν δύο βορειότερων μετακιονίων τοῦ ὀπισθονάου, ὁ Μπαλάνος τάσσεται περισσότερο μέ τίς συντηρητικότερες προτάσεις τῶν Penrose καί Magne γιά μερικές ἀντικαταστάσεις καί περισσότερο ἀγκυρώσεις τῶν ἀρχαί-

ων μελῶν παρά μέ τις ριζικές τοῦ Durm γιά ἐξ ὁλοκλήρου ἀνακατασκευή τῶν ἐπιστυλίων μέ νέο μάρμαρο³⁰⁴. Περιγράφει δέ λεπτομερῶς τόν τρόπο σύνδεσης τῶν μελῶν, μέ κεκλιμένες ράβδους, *λοστούς*, ὅπως τις χαρακτηρίζει, ἐνσωματωμένες στά ἀρχαῖα ἐπιστύλια. Ἐμπροσθέντως προτείνει τήν ὑποστήριξη, μέ εἰδικό σιδερένιο πλέγμα, τῆς νοτιότερης δοκοῦ τῆς ὀροφῆς τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ τοῦ μνημείου³⁰⁵. Ὁ Μπαλάνος δέν παίρνει θέση ὡς πρός τίς προτάσεις τῶν τριῶν ξένων ἐμπειρογνομόνων γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Παρθενῶνα, εἶναι ἀντίθετος στήν ἀνασκήκωση τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τοῦ σηκοῦ γιά τήν τοποθέτηση, ἀπό κάτω, σωλῆνων περισυλλογῆς τῶν ὀμβρίων, δέν συμφωνεῖ μέ τήν πρόταση Durm νά ἀνακατασκευαστεῖ μεγάλο μέρος ἀπό τά ἐλλείποντα γείσα στίς μακρές πλευρές καί στά αἰτώματα τοῦ ναοῦ, μία πρόταση πού θά ἐπιφέρει τή μερική ἀνακαίνιση τοῦ μνημείου. Συμφωνεῖ νά καθαριστοῦν ὅλοι οἱ ἄρμοι τοῦ κτηρίου *ἀπό τοῦ χόρτου καί τῶν χωμάτων ... καί νά συσφιγθῶσιν ... διά συνδέσμων καί τσιμέντου, ὥστε νά ἐμποδισθῇ καί ἡ διείσδυσις τῶν ὑετίων ὑδάτων*. Τέλος, ὑπενηυρίζει τήν πρόταση τῶν τριῶν νά κατασκευαστοῦν οἱ νέοι σύνδεσμοι *ἐξ ὀρειχάλκου, ἵνα διακρίνονται τῶν ἀρχαίων*, ἐνῶ προτείνει τήν τοποθέτησή τους σέ νέες ἐντορμίες, γιά νά μείνουν οἱ ἀρχαῖες ὀρατές.

Ἡ ἔκθεσι τοῦ Μπαλάνου ἀλλά καί οἱ προτάσεις τῶν Durm, Penrose καί Magne ἐξετάζονται ἀπό τήν Ἐπιτροπή τοῦ Παρθενῶνα σέ ἐπτόπια αὐτοψία στό μνημεῖο καί, στή συνέχεια, στή συνεδρίαση τῆς 1ης Φεβρουαρίου τοῦ 1897. Σέ γενικές γραμμές ἡ Ἐπιτροπή ἐγκρίνει τίς προτάσεις τοῦ Μπαλάνου. Ἐμπροσθέντως ἀποφασίζει τή στερέωση, μέ μεταλλικά διχάγγιστρα, τοῦ κιονοκράνου τοῦ δεύτερου κίονα τῆς πρόστασης τοῦ ὀπισθονάου, τήν προσωρινή κατεδάφιση *τοῦ πρὸς τήν ΝΔ γωνίαν τοῦ Ὀπισθοδόμου μινάρé μέχρι τῆς γραμμῆς τῶν ἐπιστυλίων ... ὅπως διευκολυνθῇ ἡ ἐργασία τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν ἐπιστυλίων καί λοιπῶν μερῶν*, τήν ἀποκατάστασις στήν ἀρχαία τῆς μορφῆς τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ μνημείου³⁰⁶ καί τήν ἐπισκευή τοῦ ἀνωφλίου τῆς *δι' ἑνὸς μόνου τεμαχίου μαρμάρου ... καί οὐχί, ὥς προτείνει ὁ κ. Penrose, διά τριῶν τεμαχίων μαρμάρων*, καθότι ἡ τοιαύτη ἐπισκευή παρουσιάζει τεχνικούς κινδύνους καί παραβλάπτει τόν τύπον τοῦ μνημείου. *Περὶ τῶν ἐπιλοίπων μερῶν τοῦ Παρθενῶνος ἡ Ἐπιτροπή ἐπιφυλάσσεται κατὰ τήν πρόοδον τῶν ἔργων νά συμπληρώσῃ τὰς ὁδηγίας αὐτῆς. Ἡ κατεργασία ἀπάντων τῶν τεμαχίων μαρμάρων (νέων) γενήσεται ἐπὶ τόπον ... κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἀρχαίων*, ἐνῶ στό ζήτημα τοῦ ὑλικοῦ τῶν νέων συνδετηρίων στοιχείων ἡ Ἐπιτροπή παρουσιάζεται νά υἱοθετεῖ τίς τελευταῖες προτάσεις τοῦ Penrose, μετά μάλιστα τήν ἐπιτυχία τῶν δοκιμῶν τοῦ Μπαλάνου μέ τὸ δείγμα τσιμέντου ἀργῆς πήξης πού τοῦ εἶχε ἀποστείλει: *πάντες οἱ σύνδεσμοι ἔσονται ἐκ χάλυβος, θά ἐνσφηνωθῶσι δέ διά τσιμέντου, ὅπερ δέον νά καλύπῃ κατὰ δύο ἑκατοστὰ τήν ἐξωτερικὴν αὐτῶν ἐπιφάνειαν, ἵνα μὴ ἐπηρεάζωνται ἐκ τῶν ἀτμοσφαιρικῶν αἰτίων*. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρῶ-

τη διακήρυξη (θὰ ἀκολουθήσουν καί ἄλλες) τῆς πίστεως ἐκείνων τῶν χρόνων στίς προστατευτικές, ὡς πρὸς τὸ ἐνσωματωμένο σίδηρο, ιδιότητες τοῦ νέου ὑλικοῦ, πίστις ἐν μέρει διακαιολογημένη, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ προϋποθέσεις διατήρησης τῶν προστατευτικῶν ιδιοτήτων τοῦ τσιμέντου — μεγάλη ἀλκαλικότητα τῆς τσιμεντοκονίας, καταπολέμηση τοῦ δικτύου μικροπυρῶδους τῆς μέ τὰ κατάλληλα πρόσμεικτα — δέν ἦταν ἀκόμη τότε γνωστές. Μὲ τσιμέντο πάλι δέον νά *καλυφθῶσιν πάντες οἱ ἄρμοι ... μετὰ τήν ἀνοπεράτωσιν τῆς ὅλης ἐργασίας*³⁰⁷. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐπικύρωση τῶν ἀποφάσεων τῆς Ἐπιτροπῆς ἀπὸ τὸν πρόεδρο τῆς Διεθνoῦς Ἐπιτροπῆς Penrose: *ἔξήτασα καί πάλιν τήν Πρόστασιν τοῦ Παρθενῶνος, ὅπου ἐπίκειται ἡ ἐναρξίς τῶν ἐπισκευῶν καί ἔσχον τήν ἐνκαίριαν νά συζητήσω περὶ τούτων μετὰ τινῶν μελῶν τῆς τοπικῆς Ἐπιτροπείας ... φρονῶ δέ ὅτι διατελῶ ἐν πλήρει συμφωνίᾳ μετ' αὐτῶν περὶ τῆς ἀκριβοῦς φύσεως τῶν ἀναγκαίων ἐργασιῶν*, γράφει στίς ἀρχές Μαΐου 1898 στόν πρωθυπουργό Ζαῖμν διακηρύσσοντας ταυτόχρονα *τήν πληρεσίστην πεποιθήσιν* (του) *εἰς τήν δεξιότητα καί σύνεσιν τῆς τοπικῆς Ἐπιτροπείας καί εἰς τήν ἐπιμέλειαν καί δξύνειαν*, τήν ὁποία διέγινωσκε *παρά τῷ κ. Μπαλάνῳ*³⁰⁸. Ἡ τελικὴ τυπικὴ ἐπικύρωση ἐπέρχεται στίς 27 Μαΐου μέ πράξιν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, πού δημοσιεύεται στήν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως³⁰⁹.

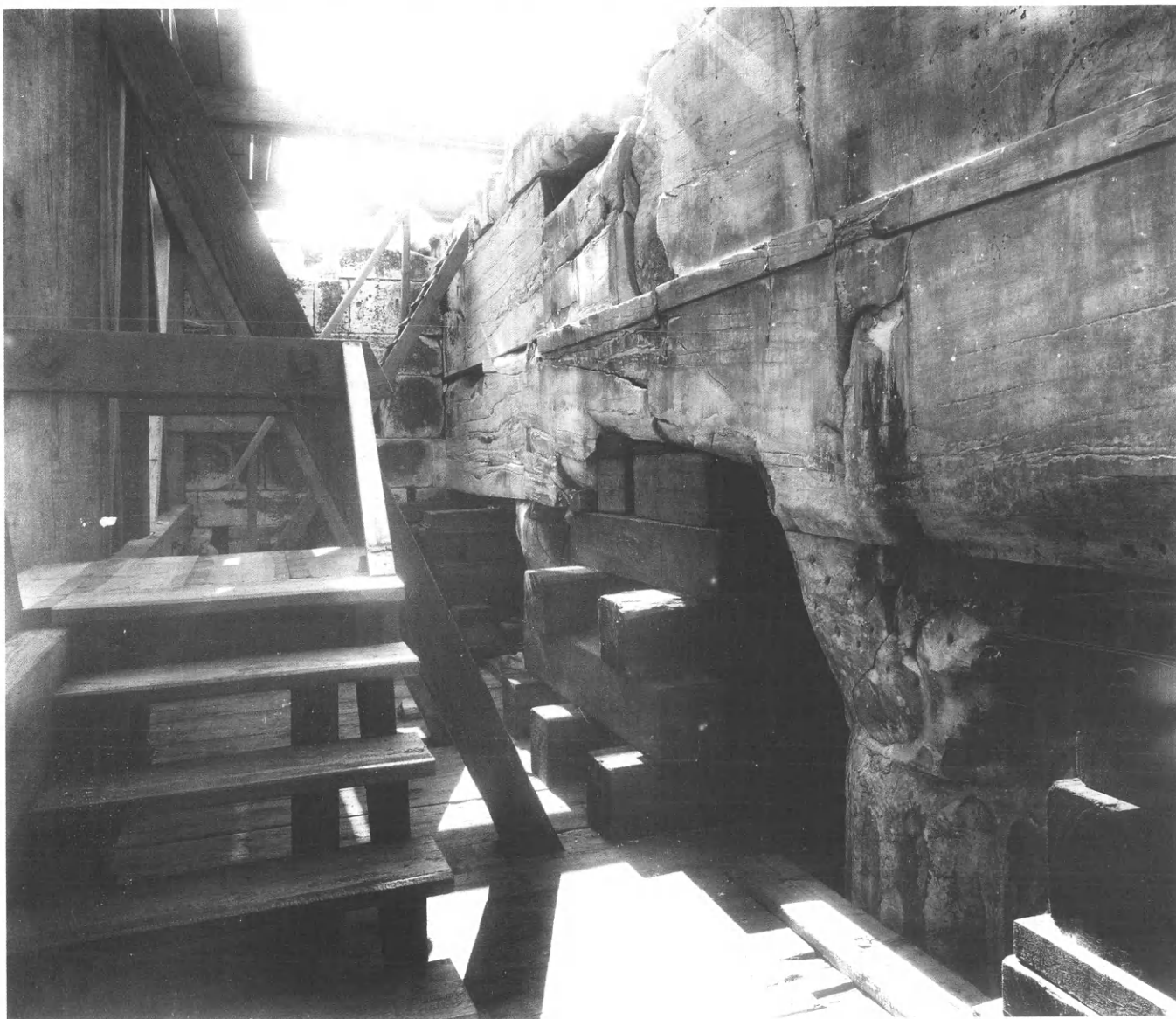
Οἱ ἐργασίες ἀρχίζουν τόν Ὀκτώβριον τοῦ 1898, ἀμέσως μετὰ τήν παραλαβὴν τοῦ ἀνυψωτικοῦ μηχανήματος, ἀπὸ τῆ βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ ὀπισθονάου. Στὴ διάρκεια τοῦ ἔργου (εἰκ. 106) ὁ προβληματισμός τῆς Ἐπιτροπῆς θά περιστραφεῖ γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς συνολικῆς προστασίας τῆς δυτικῆς ζωφόρου, τῆς ἐκτεθειμένης στίς δυσμενεῖς ἀτμοσφαιρικές συνθήκες, τὸ θέμα τῆς ἀναπλήρωσης πάνω στό μνημεῖο τῶν δύο πρώτων βορειότερων λίθων τῆς πού βρίσκονται στό Βρετανικὸ Μουσεῖο, τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάγκης ἀποσυναρμολόγησης ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τόν τρόπο ἀντικατάστασης ἀρχαίων μελῶν μετακινημένων ἀπὸ τήν ἀρχικὴν τους θέση λόγω τῶν μακραιωνίων περιπετειῶν τοῦ μνημείου. Ὁ Dörpfeld ἀμέσως μετὰ τήν ἐναρξιν τοῦ ἔργου θέτει τὸ πρόβλημα τῆς συνολικῆς προστασίας τῆς δυτικῆς ζωφόρου, πού ἀπὸ παλιά τὸν ἀπασχολεῖ. Στὴ συνεδρίαση τῆς 8ης Ὀκτωβρίου 1898 ὁ κ. *Δαῖρηφελδ ἐπρότεινε ἐκ νέου καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ παρεδέξατο, ὅπως ὑποβληθῇ πρὸς συζήτησιν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐταιρείᾳ καί τοῖς ἀρμοδίοις ἡ προγενεστέρως γενομένη πρότασις αὐτοῦ ὅπως ἀφαιρεθῶσιν ἐκ τῆς Προστάσεως τοῦ Ὀπισθοδόμου ἅπαντα τὰ ὑπάρχοντα τεμάχια τῆς γλυπτῆς ζωφόρου καὶ ἐναποτεθῶσι καταλλήλως ἐν τῷ μουσεῖῳ, εἰς τήν θέσιν δ' αὐτῶν τοποθετηθῶσι νέα πανομοιότυπα ἐκ μαρμάρου. Οἱ λόγοι οὓς ἐπικαλεῖται ὁ κ. Δαῖρηφελδ εἶναι ὅτι οὕτω μόνον δύναται νά ἐξασφαλισθῶσι τὰ γλυπτά ταῦτα ἀριστουργήματα ἐκ τῆς περαιτέρω, λόγω τῶν ἀτμοσφαιρικῶν αἰτίων*

105. Ἀπόσπασμα τοῦ σχεδίου τῆς ἀποκατάστασης τοῦ ὀπισθονάου τοῦ Παρθενῶνα. Ν. Μπαλάνος, Μάρτιος 1901.

καταστροφής καὶ νά καταστῇ ἐφικτή ἢ ἐκ τοῦ πλησίον θέα αὐτῶν, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ἢ ἐκ τῆς θέσεως αὐτῶν ἀφαίρεσις οὐδεμίαν θέλει ἐπιφέρει τῷ μνημείῳ βλάβην. Ἡ πρότασις αὕτη ὁμῶς δέν προωθεῖται, προφανῶς λόγῳ ἀντίδρασης τοῦ Καθβαδία³¹⁰. Τό ζήτημα τῆς ἀντικατάστασης πάνῳ στό μνημεῖο τῶν δύο βορειότερων λίθων τῆς ζωφόρου, ποὺ βρίσκονται στό Βρετανικὸ Μουσεῖο, ἀπασχολεῖ τὴν Ἐπιτροπὴ ἤδη ἀπὸ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1898, ὁπότε ἀποφασίζεται ἡ ἄμεση ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν: ἡ Ἐπιτροπὴ ἐγκρίνει ... νά συμπληρωθῶσι τὰ ἐλλείποντα μέρη τῆς γλυπτῆς ζωφόρου διὰ μαρμάρων ἀκατεργάστων καὶ ἐχόντων τὴν ἀπαιτουμένην ἐξοχὴν ὅπως, ἐν ἣ περιπτώσει ἀποφασισθῇ βραδύτερον νά ἐκτελεσθῶσιν αἱ γλυφαί, ἡ ἐξοχή τοῦ μαρμάρου νά ἐπιτρέπει τὴν ἐκτέλεσιν ταύτην³¹¹. Στὴ δευτέρῃ συνεδρίᾳ μετὰ τὴν πραγματικὴ ἐναρξὴ τοῦ ἔργου, τῆς 3ης Νοεμβρίου 1898, ἡ Ἐπιτροπὴ προβαίνει καὶ αὐτὴς εἰς συζήτησιν περὶ τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν ἐλλειπόντων τεμαχίων τῆς ζωφόρου κατὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν διὰ νέων. Τώρα πᾶ ἀποφασίζει ὅπως τὰ διὰ τὴν συμπλήρωσιν νέα τεμάχια μαρμάρου τοποθετηθῶσι εἰσέχοντα κατὰ δέκα ἑκατοστὰ,

ὅπως εἰ δυνατὴ ἡ τοποθέτησις ἀντιτύπων ἀναγλύφων ἐκ γύψου ὁμοίων τῶν ἐν τῷ Βρετανικῷ Μουσείῳ ὑπαρχόντων³¹². Ὅριστικὴ ἀπόφασις λαμβάνεται στίς 13 Ἰουλίου τοῦ 1899: ἀπεφασίσθη τὰ νέα τεμάχια τῆς γλυπτῆς ζωφόρου (κατὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν τῆς προστάσεως τοῦ ὀπισθοδόμου) νά τεθῶσιν εἰς τὴν γραμμὴν τῶν παλαιῶν, μὴ ἀφιεμένης οὐδεμιᾶς ἐξοχῆς, εἰς τὸ μέλλον δέ, ἐάν ἀποφασισθῇ νά ἐκτελεσθῶσιν αἱ γλυφαί, θά εἶνε δυνατόν τοῦτο ἀφαιρουμένον ὅσον ἀπαιτεῖται μέρος ἐκ τοῦ μαρμάρου, ὅπως τοποθετηθῶσι πλάκαι φέρουσαι τὰ γλυπτά³¹³. Οἱ νέοι ἀπλοὶ αὐτοὶ μαρμάρινοι λίθοι μορφώνονται μέ βάσιν σκαριφήματα τοῦ Penrose, ποὺ μετρᾷ τὰ πρωτότυπα κομμάτια στό Λονδίνο (εἰκ. 107)³¹⁴. Μετὰ τὴ λήξιν τῶν ἐργασιῶν στὸν ὀπισθόναο, ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπανερχεταὶ στό θέμα τῆς ζωφόρου καὶ ἀναθέτει στὸν Μπαλάνο νά μελετήσῃ τὴ στέγασιν τῆς ὀροφῆς τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ γιὰ τὴν ὑπὸ τῶν ὑετίων ὑδάτων προφύλαξιν τῆς ζωφόρου, ἕνα θέμα ποὺ κατὰ καιροὺς θά συζητηθεῖ χωρὶς ποτὲ νά πραγματοποιηθεῖ³¹⁵. Πράγματι, ὁ Μπαλάνος, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1901, ὑποβάλλει τὸ σχέδιον τῆς στεγάσεως τοῦ μεταξὺ τῆς προστάσεως καὶ περιστάσεως χώ-

106

ρου διά μεγάλων κρυσταλλοπινάκων τεθειμένων ἐπὶ τῶν δοκῶν τῶν φασιματίων οὕτως ὥστε τὸ παράπαν νά ἀλλοιοῦνται ἡ μορφή τοῦ μνημείου. Ἡ Ἐπιτροπὴ ὁμῶς ἐγκρίνουσα τὸ σύστημα ἀναβάλλει τὴν ἐπὶ τούτου ὀριστικὴν ἀπόφασίν της³¹⁶. Οἱ τελευταῖες σκέψεις τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Παρθενῶνα γιὰ τὴ ζωφόρο, πού ἀφοροῦν τὴν τοποθέτηση ἑνὸς κιγκλιδωματος πάνω σὲ μιά ἀπὸ τὶς δοκοὺς τῆς ὀροφῆς τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ, ὥστε νά εἶναι ὁρατὰ ἀπὸ ἐκεῖ τὰ γλυπτά, διατυπώνονται στὴν τελευταία συνεδρίασί της πάνω στὴν Ἀκρόπολι καὶ φυσικὰ δὲν πραγματοποιοῦνται³¹⁷.

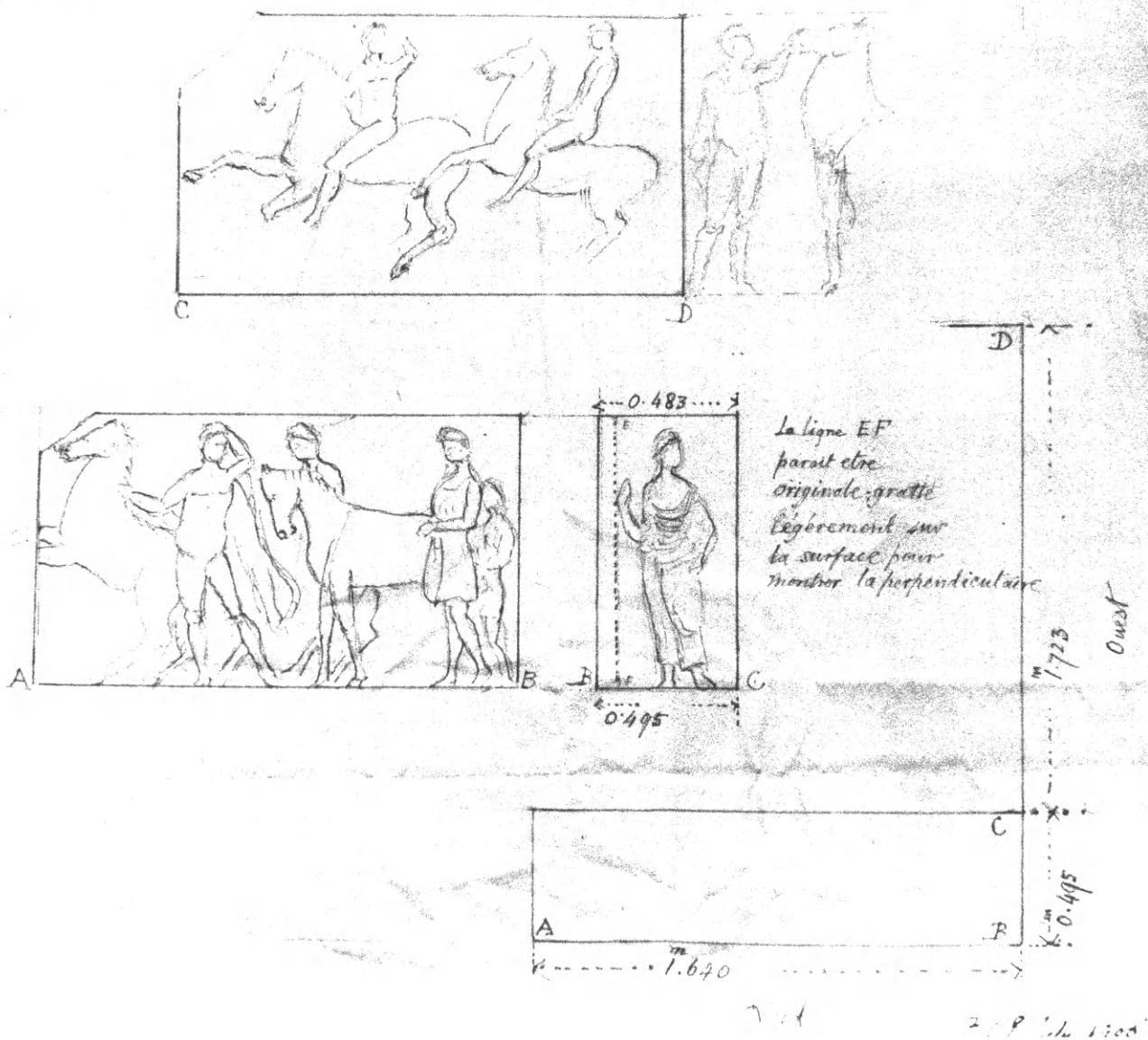
Παρ' ὅλες τὶς ἀρχικὲς τῆς ἀποφάσεις ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν μπόρεσε τελικὰ νά ἀποφύγει, γιὰ λόγους διευκόλυνσης τῆς ἐκτέλεσης τῶν ἐργασιῶν, ὀρισμένες ἀποσυναρμολογήσεις ἀρχαίων μελῶν, ὅπως τῆς βορειότερης δοκοῦ τῆς ὀροφῆς τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ, τῶν λίθων III καὶ IV τῆς δυτικῆς ζωφόρου καὶ τῶν δύο ὑπερκείμενων θράνων. Ἀκόμη, στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἀνυψώνονται κατ' ἐλάχιστον τὰ ἐπιστύλια τὰ συνδέοντα τὸν βορειοδυτικὸ κίονα μὲ τὴ βορειοδυτικὴ παραστάδα τοῦ σηκοῦ. Ἡ ἀποσυναρμολόγησι

τοῦ λίθου IV τῆς ζωφόρου, χωρὶς προηγούμενη ἀπόφασι τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, προκαλεῖ τὴ διαμαρτυρίαν τοῦ Καββαδία, πού μεταπείθεται ἀπὸ τὸν Dörpfeld, ὄντος τοῦ ζητήματος τῆς στερεώσεως τοῦ Παρθενῶνος καθαρῶς τεχνικοῦ³¹⁸: μιά ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία γιὰ τὴ μετατόπιση τῶν ἀντιλήψεων αὐτὴ τὴν ἐποχὴ σχετικὰ μὲ τὶς ἐπεμβάσεις στὰ μνημεῖα. Πρόβλημα θὰ ἀντιμετωπίσει ἡ Ἐπιτροπὴ καὶ κατὰ τὴν ἀντικατάστασι τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐπιστυλίου τοῦ πρώτου μετακιονίου τῆς πρόστασις, τὸ ὁποῖο συμπαρασυρμένο ἀπὸ τὴν πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ ἀπόκλιση τοῦ ὑποκείμενου γωνιακοῦ κίονα παρουσιάζεταν μετακινημένο κατὰ 7 καὶ 18 χιλιοστὰ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις. Κατὰ τὴν ἀντικατάστασι τῶν ἐπιστυλίων ἡ Ἐπιτροπὴ, γιὰ νά

106. Τὸ δάπεδο ἐργασίας τῆς ἐπέμβασις τοῦ 1898-1902 στὸν ὀπισθόναο τοῦ Παρθενῶνα.

107. Σκαρίφημα ἀποτύπωσις λίθων I καὶ II τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνα. Fr. Cr. Penrose, Ἰούλιος 1900.

107

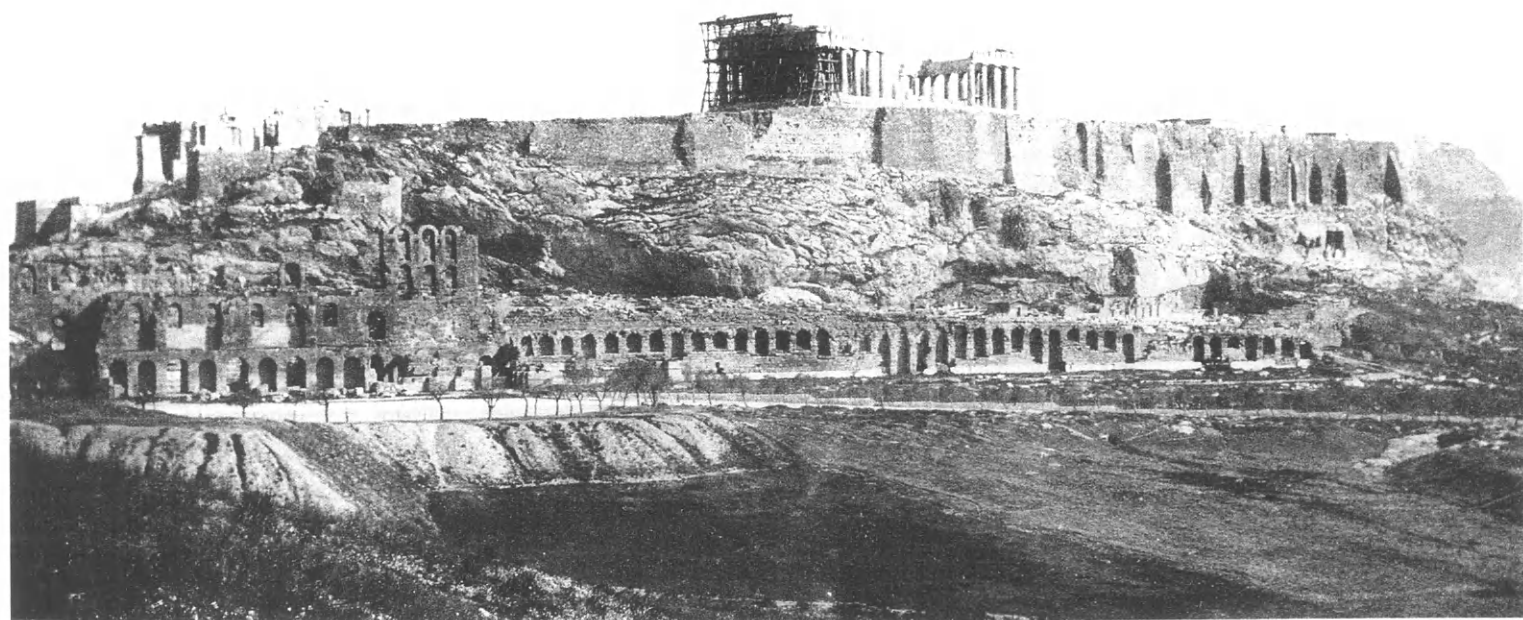

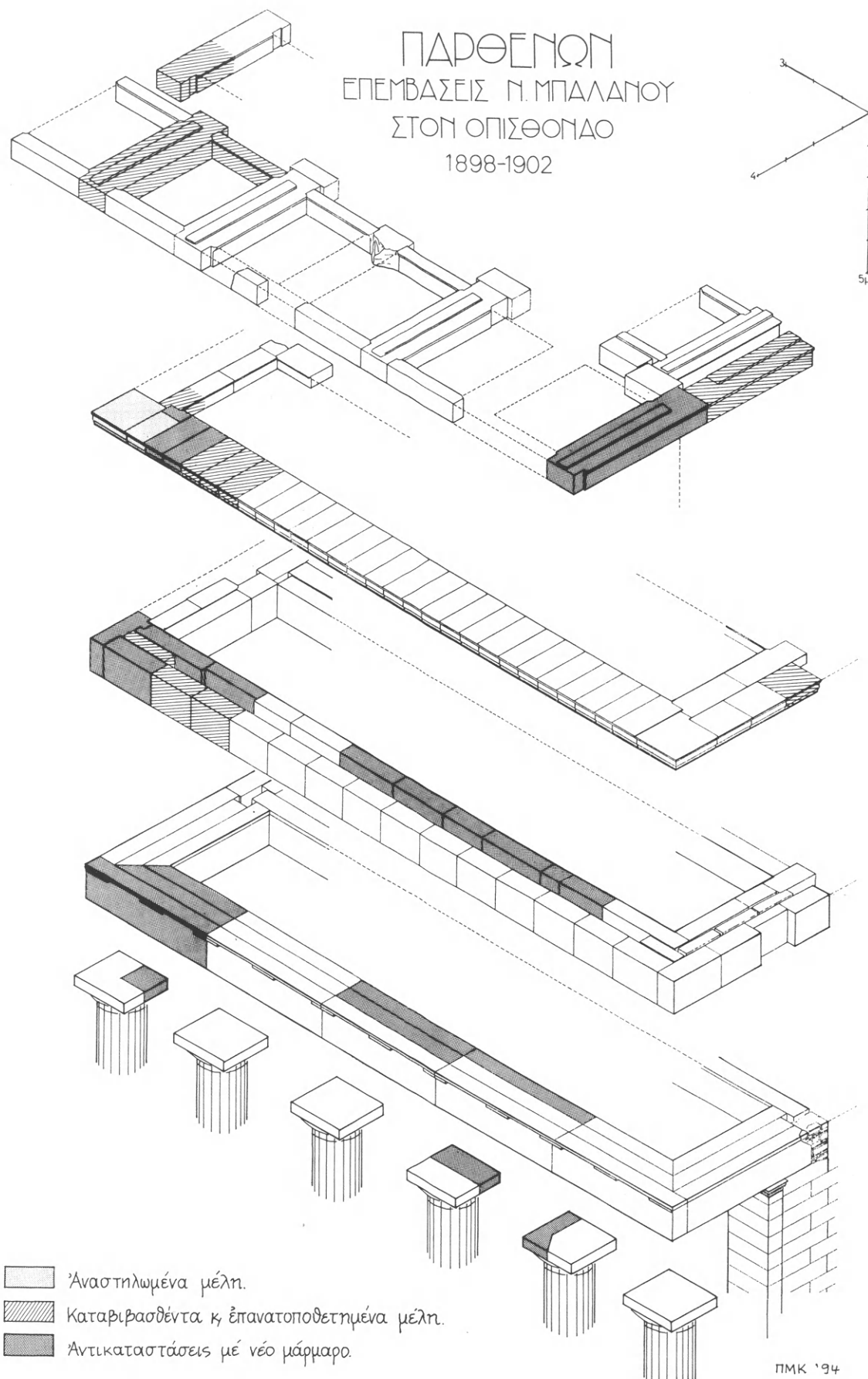
ἀποφευχθῶν ἀντίστοιχοι ἄρμοι, ἀποφασίζει ὅπως, τὸ μὲν μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλινθίδος τοῦ πρώτου διακένου τῆς Προστάσεως αὐξηθεῖ κατὰ 0,007μ., σημειούμενον ὅμως διὰ γραμμῆς χαραχθισομένης ἐπὶ τοῦ μαρμάρου τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῆς μήκους, τὸ δὲ πλάτος τῶν τριῶν πλινθίδων τοῦ αὐτοῦ διακένου ἐλαττωθεῖ κατὰ τὴν μίαν μόνον πλευρὰν 0,018μ., ἵνα ἡ ἐξωτερικὴ πλινθὶς ἐφάπτεται τῆς πλινθίδος Γ (ἐσωτερικῆς), διατηρουμένης οὕτω καὶ τῆς ἐν κατόψει καμπυλόγητος τῆς προστάσεως³¹⁹. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1898, στὴν πρώτη αὐτοψία τῶν ἐργασιῶν πάνω στὸν Παρθενώνα, ἡ Ἐπιτροπὴ θά συζητήσει καὶ πάλι τὸ μέταλλο καὶ τὸν τρόπο προστασίας ἀπὸ τὴν ὀξειδωσι τῶν νέων συνδετηρίων στοιχείων καὶ θά προκρίνει αὐτὴ τὴ φορά τὸν σιδήρον παρασκευασμένον διὰ ξυλανθράκων καὶ στερεοποιούμενον ἐπὶ τοῦ μαρμάρου διὰ μολύβδου κατὰ τὸ ἀρχαῖον σύστημα. Ἐπιπροσθέτως ἀποφασίζεται ὅπως ἀποσταλῇ εἰς τὸ χημεῖον τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τεμάχιον παλαιῶν σιδήρου ἵνα ἐνεργηθῇ ἀνάλυσις αὐτοῦ, ἀναλάβῃ δὲ ὁ κ. Schneider ὅπως παραγγεῖλῃ ἐν Εὐρώπῃ καὶ μᾶς ἀποσταλῶσι τεμάχια σιδήρου ἀναλόγου ποιότητος, μία ἀπόφασις πού θά ὀδηγήσῃ στὴν εἰσαγωγὴ συνδέσμων ἀπὸ γαλβανισμένο σιδηρὸ ἀπὸ τὴ Ζυρίχη τῆς Ἑλβετίας³²⁰. Τέλος, κατὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου, ἡ Ἐπιτροπὴ θά χρειαστεῖ ὁρισμένες φορές νά προσφύγῃ σὲ ριζικότερες τῶν ἀρχικά προβλεπομένων λύσεις, ὅπως σὲ ἐξ ὁλοκλήρου ἀντικαταστάσεις ἀντὶ στερεώσεις μελῶν, καὶ νά πραγματοποιήσῃ ὁρισμένες ἐπεμβάσεις πού δὲν προβλέπονταν στὸ προκαταρκτικὸ τῆς πρόγραμμα ἀλλ' εἶχαν προταθεῖ παλιότερα ἀπὸ τοὺς ξένους ἐμπειρογνώμονες³²¹ ἢ ἀκόμη καὶ νά προχωρήσῃ καὶ στὴν ἀνακατασκευὴ ὁρισμένων ἐλλειπόντων μελῶν τοῦ μνημείου.

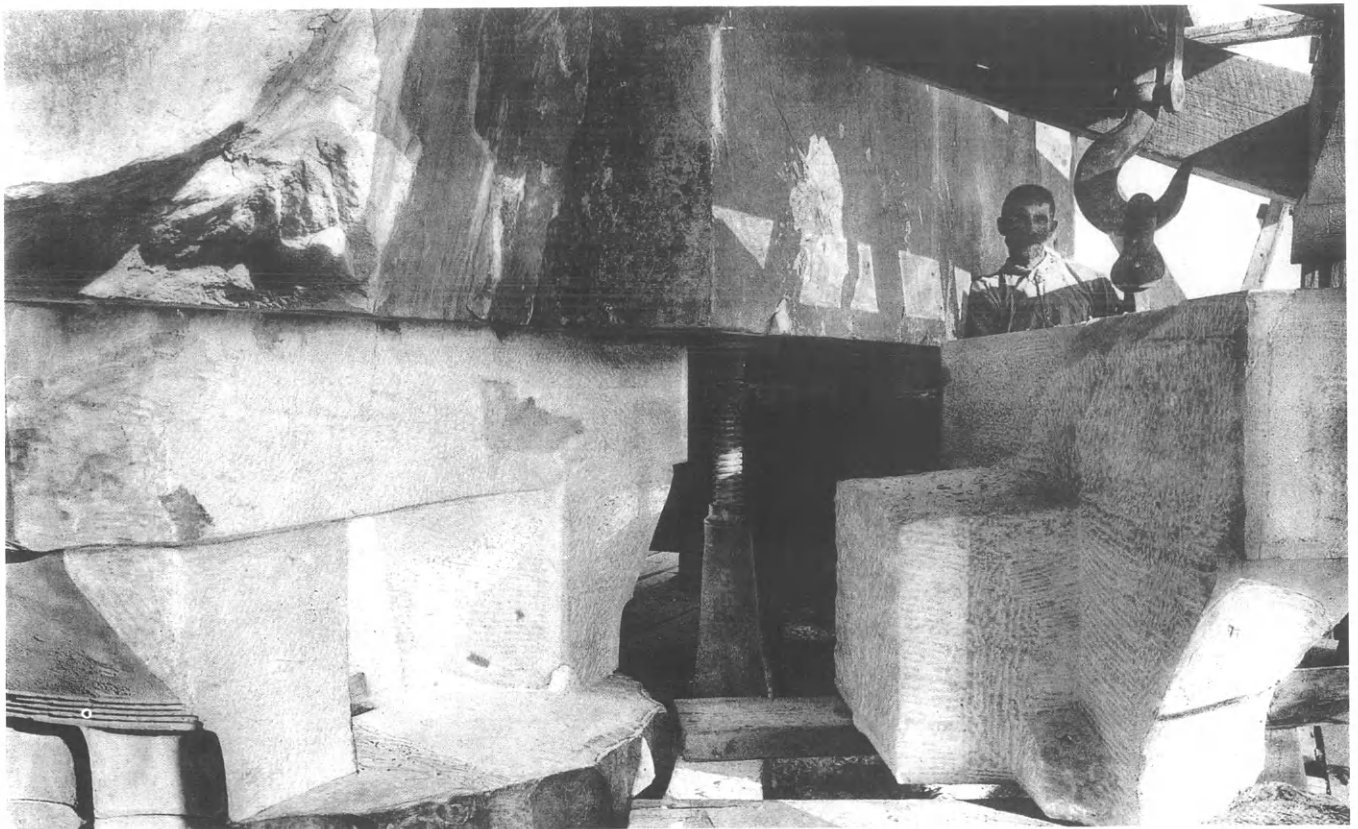
Οἱ στερεωτικὲς ἐργασίες στὴν πρόστασι τοῦ ὀπισθο-
νάου τοῦ Παρθενώνα (εἰκ. 109) ὁλοκληρώνονται στὶς ἀρχές τοῦ 1901³²². Οἱ ἐργασίες, πού διακρίνονται γιὰ τὴν ὑψηλὴ ποιότητα καὶ ἐπιμέλεια κατὰ τὴν ἐκτέλεσίν τους³²³, περιλαμβάνουν τελικά τὴν ἐπισκευὴ τῶν βαθμίδων τοῦ μεσαιωνικοῦ κοχλίας καὶ τὴν κατεδάφιση τοῦ προεξέχοντος πάνω ἀπὸ τὸν θριγκὸ τῆς δυτικῆς πρόστασις βορειοδυτικοῦ τμήματός του, ἀντικαταστάσεις μεγάλου μέρους τῶν κιονοκράνων τοῦ πρώτου, τετάρτου καὶ πέμπτου κίονα, στερεώσεις τῶν κιονοκράνων τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου κίονα καθὼς καὶ τοῦ ἀνώτερου σπονδύλου τοῦ πέμπτου κίονα, τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀντικατάστασι τῶν τριῶν ἐπιστυλίων τοῦ πρώτου μετακίονιου καὶ τὴν ἀντικατάστασι τῶν δύο ἐσωτερικῶν λίθων τοῦ ἐπιστυλίου στοῦ τρίτου καὶ τοῦ ἀνατολικότερου ἐσωτερικοῦ λίθου τοῦ ἐπιστυλίου στοῦ τέταρτο μετακίονιο, τὴν ἐπανατοποθέτησι πάνω στοῦ μνημεῖο τοῦ ἀρχαίου βορειοδυτικοῦ θράνου τῆς πρόστασις, τὴν τοποθέτησι ὀκτώ νέων ἀντιθημάτων τῆς ζωφόρου στοῦ ὕψος τῶν κεντρικῶν μετακιονίων, τὴ σχηματικὴ ἀνακατασκευὴ τῶν δύο βορείωτερον λίθων τῆς ζωφόρου καὶ τὴν πλήρη τῶν δύο ὑπερκείμενων θράνων, τὴ συμπλήρωσι τοῦ ἄκρου τοῦ τρίτου καὶ, τέλος, τὴν ἀντικατάστασι τῆς νοτιότερης δοκοῦ τῆς ὀροφῆς τοῦ δυτικοῦ περσοῦ. Στὴ διάρκεια τῆς ἐπέμβασις οἱ ἄρμοι τῶν λίθων καθαρίζονται ἀπὸ τὰ χρώματα καὶ τὴ βλάστησι καὶ σφραγίζονται μέ

108. Ἡ Ἀκρόπολις ἀπὸ Ν.Δ. τὸ 1902.

109. Παρθενών. Ἐπεμβάσεις Ν. Μπαλάνου στὸν ὀπισθόναο, 1898-1902. Π. Κουφόπουλος, 1994.

Λιθόκολλα, τοιμεντοκονίαμα ή υδραυλικό κονίαμα. Ἀκόμη ἐκτελοῦνται ἐργασίες συντήρησης με χρήση υδραυλικῆς κονίας στους λίθους III, IV, V, IX, XI, XIII, XIV, XV καὶ στὸν νοτιοδυτικὸ τῆς δυτικῆς ζωφόρου – ἀντικατάσταση τῶν χονδροειδῶν σφραγίσεων τοῦ Martinelli τοῦ 1872 με νέες περισσότερο διακριτικὲς ἐπικαλύψεις – ἐπέκτασης τῶν σφραγίσεων καὶ σὲ ἄλλες εὐπαθεῖς περιοχές, πλήρωσης κενῶν καὶ ἄρμων³²⁴. Γιά τὰ ὑλικά πού χρησιμοποιοῦνται στὴν ἐπέμβαση ἔχει γίνει ἥδη πολὺς λόγος· θά πρέπει ὅμως νά ἀναφερθεῖ ὅτι στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν, ὅπως διαπιστώθηκε κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγηση τῆς περιοχῆς στο πλαίσιο τῶν συγχρόνων ἐπεμβάσεων τῆς Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως, ὁ Μπαλάνος πειραματίζεται διαρκῶς στὴ χρήση διαφόρων κονιαμάτων (υδραυλικῆς κονίας, τοιμεντοκονίαματος, ἀλλὰ καὶ γυψοκονίας) καὶ μεταλλικῶν στοιχείων ποικίλων σχημάτων καὶ ποιότητων (σιδερένια συνδετήρια στοιχεῖα σχήματος διπλοῦ T, γαλβανισμένα συνδετήρια στοιχεῖα σχήματος διπλοῦ T, σιδερένια συνδετήρια στοιχεῖα σχήματος Π, συνδετήρια στοιχεῖα σχήματος Π με σκέλη μορφῆς χελιδονοουράς, μεταλλικὲς ράβδοι, μικρὲς δοκοὶ διατομῆς διπλοῦ T (εἰκ. 111)³²⁵. Ἀκόμη ἐπισημαίνεται ἔδω ἡ πρώτη ἐμφάνιση τῶν βαθιῶν ἐπιπέδων ἀπολαξεύσεων τοῦ ἀρχαίου ὑλικοῦ – προκειμένου νά δημιουργηθοῦν *εἰδικὲς ἐγκοπές* (εἰκ. 110), κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ἴδιου τοῦ Μπαλάνου³²⁶, γιά τὴν προσάρμοση τῶν νέων κομματιῶν μαρμάρου στὰ ἀρχαῖα κιονόκρανα – ἓνα στοιχεῖο πού θά ἀναπτυχθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀργότερα καὶ θά χαρακτηρίσει κατ' ἐξοχὴν τὸ μετέπειτα ἔργο του.

Τέλος, τὰ νέα μαρμάρινα μέλη ἀκολουθοῦν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴ μορφή τῶν ἀρχαίων, ἀλλ' ὄχι με ἀπόλυτη πιστότητα στὴν πίσω ὀψὲ τοῦ νέου βορειοδυτικοῦ λίθου τῆς ζωφόρου διαμορφώνεται εἰδικὴ ἐξοχή, ὥστε νά ἐπιτευχθεῖ μιὰ στερεὰ συναρμογὴ με τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ διαζώματος, ἐνῶ καὶ ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ παρακείμενου νέου λίθου II τῆς ζωφόρου εἶναι μικρότερου μήκους τοῦ ἀρχικοῦ παρομοίως στενότερα κατασκευάζονται τὰ νέα ἀντιθήματα τῆς ζωφόρου, γεγονὸς πού ὀδηγεῖ στὴν τοποθέτηση ἑξὶ νέων λίθων στὴ θέση τεσσάρων ἀρχαίων, ἐνῶ σὲ ὁρισμένα ἐπιστῦλια δὲν διαμορφώνεται ἡ ἀρχικὴ καμπυλότητα τοῦ θριγκοῦ τῆς προστάσεως³²⁷. Ἀπὸ ἐπιγραφὲς πάνω στὰ μαρμάρινα μέλη ἢ σὲ φύλλα μολύβδου γνωρίζουμε δύο ὀνόματα τεχνιτῶν, πού δούλεψαν στὴν ἀποκατάσταση τοῦ ὀπισθονάου, τοῦ Ζαχαρία Γ. Μηλιοῦ (εἰκ. 112, 113) καὶ τοῦ Νικόλαου Πουγγῆ (εἰκ. 114) ἀπὸ τὴν Τήνο. Οἱ τεχνίτες πρὸς τὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν ρίχνουν φύλλα μολύβδου με τὰ ὀνόματά τους καὶ ἓναν μικρὸ μολύβδινο σταυρὸ με χτυπημένη προχείρως πάνω του, με τὸ θελόνι, τὴ χρονολογία τῆς ἐπέμβασης, 1900 (εἰκ. 115), στο κενὸ ἀνάμεσα στους λίθους τῆς ζωφόρου καὶ τὰ ἀντιθήματά τους λίγο πρὶν τὸ καλύψουν με τοὺς θράνους. Ἐπιγραφὲς με τὴ χρονολογία τῆς ἐπέμβασης καὶ τὸν φορέα ἐκτέλεσης τοῦ ἔργου, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρία 1900*, χαράσσονται καὶ πάνω στὶς μολυβδοχοήσεις τῶν συνδέσμων (εἰκ. 116), ἐνῶ ὁρισμένες φορές ἡ χρονολογία τῆς ἐπέμβασης λαξεύεται καὶ πάνω στὰ νέα μαρμάρινα μέλη³²⁸. Οἱ ἐργασίες στὴν πρόσταση τοῦ ὀπισθονάου, τὰ ὑλικά πού χρησιμοποιήθηκαν καὶ ὁ τρόπος ἐκτέλεσής τους ἐπαινοῦνται

ιδιαίτερα και από τόν Penrose, κατά τήν επίσκεψή του στην Ἀθήνα τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1900, σέ ἐπίσημη ἐπιστολή του, ὡς προέδρου τῆς Διεθνoῦς Ἐπιτροπῆς, πρὸς τόν ὑπουργό Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως: οἱ ἐργασίες ἐξετελέσθησαν ἄριστα ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Μπαλάνου μέ καλὸν ὑλικόν καὶ μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ... δύνασθε νὰ ἔχητε ἐμπιστοσύνην ὅτι ἡ (πρόσταση) τοῦ Ὀπισθοδόμου εἶναι νῦν πολὺ στερεά. Ἐχῶ δὲ πάντα λόγον νὰ πιστεύω ὅτι καὶ ἡ ὑπολειπόμενη ἐργασία θέλει ἐπίσης ἐπιτυχῶς ἐκτελεσθῇ³²⁹.

Ἀπὸ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1901 ὥς τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1902 οἱ στερεωτικές ἐργασίες ἐπεκτείνονται στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ μνημείου (εἰκ. 108, 117). Στὴν πλευρὰ αὐτὴ οἱ Durm, Magne καὶ Penrose εἶχαν ἐπισημάνει ἰδιαίτερα τὴν ἐτοιμορροπία τοῦ αἰτώματος καὶ εἶχαν προτείνει μέτρα γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή της: τὴν πλήρη ἀποκατάστασή του, τὴν ἐπανόρθωσή καὶ τὴ συμπλήρωσή τῶν ὀρθοστασιῶν καὶ τῶν ἀντιθημάτων του, τὴν ἀνακατασκευὴ τῶν καταπέτων γείσων ὁ Durm, προτάσεις πού σέ μεγάλο βαθμὸ συμμερίζοιαν καὶ ὁ Magne³³⁰, τὴ στερέωσή τῶν ὀριζόντιων γείσων, ἰδιαίτερα τοῦ βορειοανατολικοῦ, ὁ Penrose. Πέραν αὐτῶν, οἱ Durm καὶ Penrose εἶχαν προτείνει ἀντίστοιχα τὴ στερέωση ὀρισμένων κιονοκράνων καὶ ἐπιστυλίων, τοῦ ἔκτου κίονα καὶ τοῦ πρώτου μετακινίου, πού θά ἔπρεπε νὰ ὑπο-

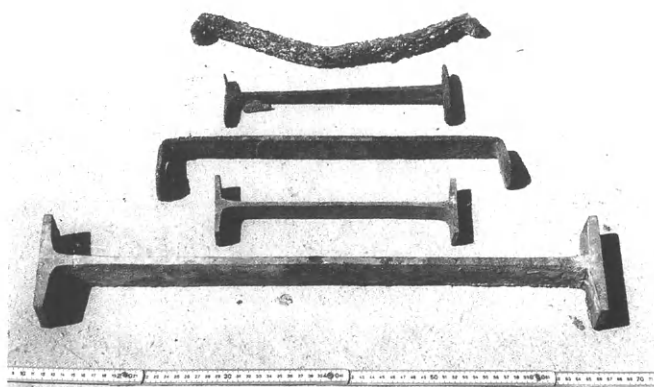
110. Ἀπολάξευση κιονοκράνου τοῦ ὀπισθοῦ ἀνὰ τὴν ἐνθεση συμπληρώματος ἀπὸ νέο μάρμαρο. 1898-1902.

111. Συνδετήρια στοιχεῖα τῆς ἐπέμβασης στὸν Παρθενῶνα τοῦ 1898-1902. Φωτογραφία Ἀπριλίου 1994.

112. Ἐπιγραφή Ζαχαρίας Γ. Μηλῖος 1900 στὸν λίθο III τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνα.

113. Ἐπιγραφή Γ. Μηλῖος Τήνιος 1900 σὲ φύλλο μολύβδου πίσω ἀπὸ τὸν ΒΔ. λίθο τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνα.

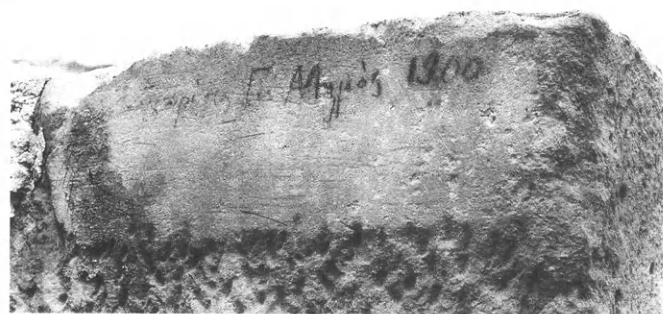
114. Ἐπιγραφή Ν. Πονγγή[ς] 1900 πάνω σὲ μολυβδοχόηση νέου συνδέσμου τῆς ἐπέμβασης τοῦ 1898-1902.

111

113

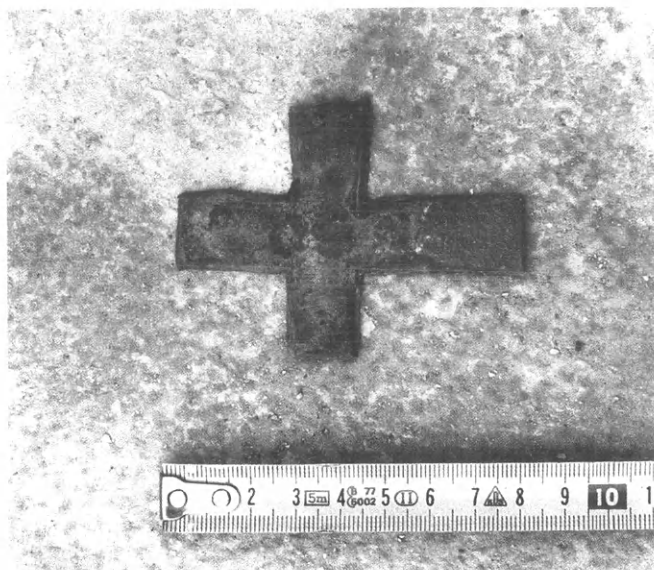

112

114

115

115. Μολύβδινος σταυρός με επιγραφή 1900, τοποθετημένος από τους τεχνίτες κατά την επέμβαση τοῦ 1898-1902 πίσω ἀπὸ τὸν νέο λίθο II τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνα. Φωτογραφία Ἰουλίου 1994.

116. Μολύβдохόηση νέων συνδέσμων τῆς επέμβασης τοῦ 1898-1902 με επιγραφή *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ 1900*. Φωτογραφία Ἰουλίου 1994.

117. Ὁ Παρθενώνας ἀπὸ Δ. τὸ 1902.

116

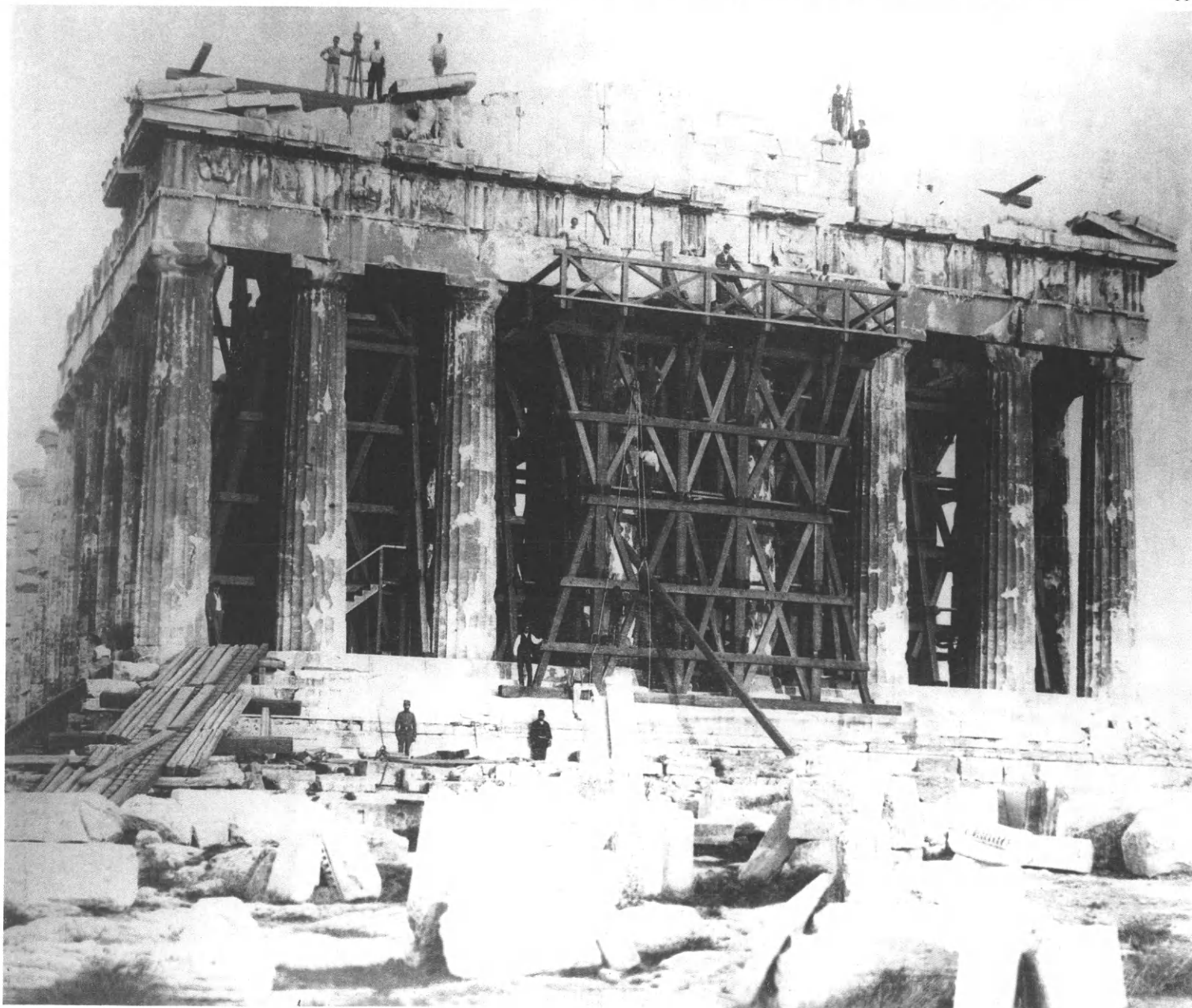
στηριχθῶν με χαλύβδινες δοκοὺς σχήματος ἀνεστραμμένου T. Ὁ Μπαλάνος, στὴν ἐκθεσὶ τοῦ Ἰανουαρίου 1897, προτείνει τὴ στερέωση ὅλων τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιστυλίων με ράβδους κάθετα τοποθετημένες στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐπιστυλίων, ἔτσι ὥστε νὰ τὰ συγκρατοῦν καθ' ὅλο τὸ πλάτος τους, καὶ με κοχλιωτὲς κεφαλές, ἐνσωματωμένες ἢ μὴ στὰ ἀρχαῖα μέλη, τὴν περιῶση με ὀρειχάλκινη στεφάνη τοῦ ἁβάκα καὶ τοῦ ἐχίνου τοῦ δευτέρου κιονοκράνου, τὴν ἀγκύρωση, κατὰ τὴν πρόταση Magne, τῶν γωνιακῶν γείσων τοῦ αἰτώματος, προτάσεις πού ἀποδέχεται ἡ «Ἐπὶ τῆς Στερέωσης τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπὴ». Στὸ θέμα τῆς δυτικῆς περιστάσης ἐπανερχεται καὶ πάλι ὁ Penrose τὸ 1900, προτείνοντας ἐπιπλέον τὴ στερέωση τοῦ κιονοκράνου τοῦ δευτέρου κίονα, τὴν ἀντικατάσταση τῶν ἐμπρόσθιων ἐλλειπόντων τμημάτων τῶν κιονοκράνων τοῦ τέταρτου καὶ πέμπτου κίονα, τὴν στερέωση με *βλήτρα ἐκ κρατερῶματος* τῶν ἐπιστυλίων τοῦ τετάρτου καὶ ἑκτοῦ μετακινίου³³¹. Οἱ ἐπεμβάσεις πού πραγματοποιοῦνται τελικὰ

περιλαμβάνουν ἀντικαταστάσεις με νέο μάρμαρο μεγάλου μέρους τῶν κιονοκράνων τοῦ πρώτου, τέταρτου, πέμπτου καὶ ἑβδομου κίονα, τὴν στερέωση τοῦ κιονοκράνου τοῦ δευτέρου κίονα, τὴν συγκράτηση με ἰσχυροὺς, ἐξωτερικοὺς συνδέσμους σχήματος ὀριζόντιου διπλοῦ T ὅλων τῶν ἐπιστυλίων τοῦ θριγκοῦ. Γιά τὴ συμπλήρωση τῶν κιονοκράνων τῶν μεσαίων κίωνων χρειάστηκε νὰ ἀποσυναρμολογηθεῖ τὸ ἐξωτερικὸ ἐπιστύλιο τοῦ τετάρτου μετακινίου. Ἀποσυναρμολογοῦνται ἀκόμη ὅλα τὰ μέλη τῶν δύο γωνιῶν τοῦ αἰτώματος καὶ ἀνατοποθετοῦνται στὴ θέση τους, καθὼς καὶ ὁ θρᾶσμένος σὲ τρία μέρη κεντρικὸς ὀρθοστάτης τοῦ τυμπάνου, πού συγκολλᾶται καὶ συνδέεται με τὰ ἀντιθήματά του, ἐνῶ τὰ ὀριζόντια γωνιακὰ γείσα συγκρατοῦνται με τὰ παρακείμενα *διὰ δύο σιδηρῶν ἐλασμάτων διηκόντων κατὰ πλάτος τριῶν γείσων*³³². Πάνω στὸ γωνιακὸ βορειοδυτικὸ γεῖσο τοποθετεῖται ἡ σίμη καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ κατετίου γείσου τοῦ αἰτώματος. Ἀνατοποθετοῦνται ἀκόμη ὀρισμένα ἀκραῖα δυτικὰ γείσα τῆς βόρειας κιονοστοιχίας,

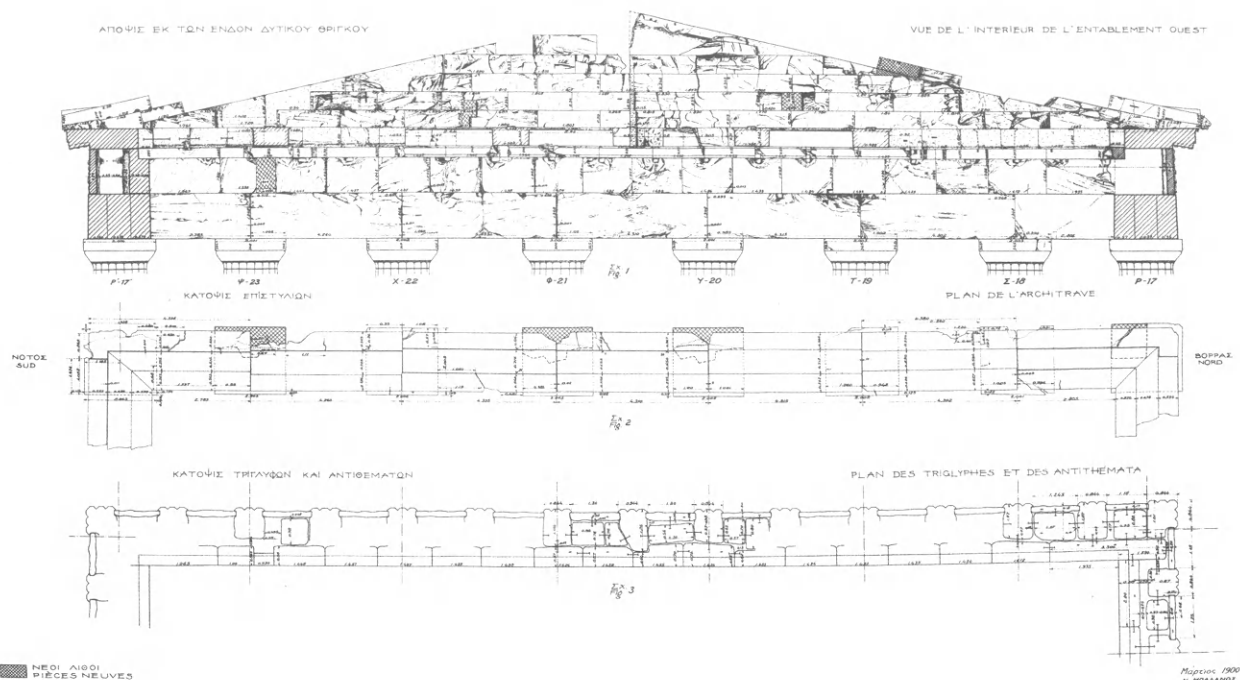
ἀφοῦ συμπληρώνονται μέ νέο μάρμαρο (εἰκ. 118)³³³. Τέλος, τό 1902, ἀνάλογες ἐργασίες πραγματοποιοῦνται καί στή βόρεια γωνία τῆς ἀνατολικῆς ὀψης τοῦ Παρθενῶνα: καί ἐκεῖ ἀποξηλώνονται, ἐνισχύονται μέ σιδερένιες ράβδους καί ἀνατοποθετοῦνται στή θέση τους ὅλα τά μέλη τῆς γωνίας, στερεώνεται ἡ γωνιακή σίμη καί ἡ ἀρχή τοῦ καταέτιου γείσου, ἐνῶ παράλληλα συμπληρώνεται ὁ πρῶτος πρὸς νότο ὀρθοστάτης τοῦ τυμπάνου καί δύο ἀντιθήματα μέ ἀρχαίους λίθους, κατάλληλα διαμορφωμένους, ἀγνωστῆς προέλευσης³³⁴. Κατά τίς ἐργασίες τόσο στήν πρόσταση τοῦ ὀπισθονάου ὅσο καί στή δυτική ὀψη τοῦ μνημείου τά νέα μάρμαρα χρωματίζονται, γιά λόγους αἰσθητικῆς, μέ ὀξειδια τοῦ σιδήρου καί μεταλλικά χρώματα³³⁵. Γιά τό ὅλο ἔργο δαπανῶνται συνολικά 231.354 δρχ.³³⁶.

Ἀπό τό ἐγκεκριμένο ἐπίσημο πρόγραμμα ἐπεμβάσεων τῆς Ἐπιτροπῆς δέν πραγματοποιεῖται σ' αὐτή τή φάση ἡ

ἀποκατάσταση τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ μνημείου στήν ἀρχαία τῆς μορφή, παρ' ὅλο πού ἡ ἀναζήτηση κατάλληλων μαρμάρων εἶχε ἀρχίσει ἀπό τόν Μπαλάνο πολύ νωρίς (εἰκ. 119). Τό 1901 μάλιστα φαίνεται ὅτι εἶχε πλησιάσει τόν στόχο του³³⁷. Τήν ἴδια ὅμως χρονιά ξεσπᾷ θόρυβος στόν τύπο τῆς ἐποχῆς γιά τόν βραδύ ρυθμό τῶν ἐργῶν, τό ὑψηλό, σέ σχέση μέ τό ἀποτέλεσμα, κόστος τους καί τήν προγραμματιζόμενη δαπανηρή ἐπέμβαση σ' ἓνα στερεό μέρος τοῦ μνημείου, ὅπως ἡ δυτική θύρα, τή στιγμή πού ἄλλα λαμπρά μνημεῖα τῆς Ἑλλάδας, λ.χ. ἡ Ἀφραία, ὁ ναός τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα στή Φιγάλεια, ὁ ναός τοῦ Ἀπόλλωνα στήν Κόρινθο, τό Θέατρο τοῦ Ὠρωποῦ, καταρρέουν. Οἱ ἀρμόδιοι φορεῖς ἀναδιπλώνονται, ὁ Καββαδίας διαβεβαιώνει ὅτι ἡ ἐπέμβαση αὐτή δέν περιλαμβάνεται στό πρόγραμμα τῆς Ἐπιτροπῆς οὔτε ἄλλωστε καί στίς δικές του προθέσεις, ἐνῶ ἀνακαλύπτοντας ξαφνικά τίς ἱστορικές ἀξίες τοῦ μνημείου

ΠΑΡΘΕΝΩΝ

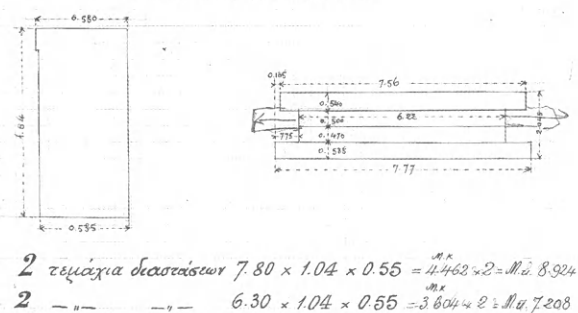

119

ΞΕΤΕΡΩΞΙΣ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ

*Συμπλήρωση του νεογροταίου
της θύρας του Οπισθοδόμου.*

Προμήθεια μαρμάρων

Εν Αθήναις τῇ 18

Ὁ Διευθυνὴν τὰ ἔργα
Πολιτισμικῆς
Μεταλλουργίας

δηλώνει: ἄφου περισώθῃ ὁ μινάρές ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως εἰς ἀνάμνησιν τῆς Τουρκικῆς ἐπιδρομῆς πρέπει νὰ διατηρηθῇ καὶ ἡ θύρα τοῦ Παρθενῶνος ἥτις δεικνύει τὴν μεταβολὴν αὐτοῦ εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν³³⁸. Ἡ ἐπέμβαση μετατίθεται κατὰ ἓνα τέταρτο τοῦ αἵωνα.

Ἡ ἐπίσημη παραλαβὴ τοῦ ἔργου τοῦ Παρθενῶνα πραγματοποιεῖται ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπως ἀναγράφεται σὶ τοῦ σχετικῆς πρωτοκόλλου, στίς 5 Δεκεμβρίου 1902, ἀπὸ τὸν τότε ὑπουργὸ Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαίδευσως Ἀ. Ρώμα καὶ τοὺς Καθηδρία, Σαουρώτ, Dörpfeld καὶ Γ. Νικολαΐδη, ἀντιπρόεδρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Κατὰ τὴν παραλαβὴ συζητεῖται τὸ θέμα τῆς συνέχισης τῶν ἐργασιῶν, τὸ 1903, στὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ Παρθενῶνα ποὺ χρειάζονται ἐπισκευὴ καὶ ὁ παριστάμενος ὑπουργὸς ἐπιφυλάσσει νὰ συγκαλέσῃ ἐν καιρῷ τὴν Ἐπιτροπεία, ὅπως καθόρισεν τὰ καθέκαστα³³⁹. Αὐτὸ ὁμως δὲν θὰ γίνῃ ποτὲ καὶ ἡ Ἐπιτροπεία de facto αὐτοδιαλύεται, οἱ ὅροι ἐκτέλεσης τῶν ἐπεμβάσεων βαθμιαία εὐτελίζονται καὶ περιπίπτουν πάλι στίς γνώριμες ἀπὸ παλιὰ καταστάσεις τοῦ ἀπομονωτισμοῦ, τῶν ὑποκειμενικῶν καὶ μονο-

118. Σχέδιο ἀποκατάστασης τοῦ ἀετώματος καὶ τοῦ θριγκοῦ τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ Παρθενῶνα. Ν. Μπαλάνος, Μάρτιος 1900.

119. Σχέδιο προμήθειας μαρμάρων γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀνωφλίου τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Παρθενῶνα. Ν. Μπαλάνος.

120. Τὸ μνημεῖο τοῦ Φιλονάππου. P. Sebah, 1872-1875.

μερῶν κριτηρίων κατά τή λήψη τῶν ἀποφάσεων, τῆς στενῆς ἐξάρτησης τοῦ προγράμματος καί τῆς ποιότητος τῶν ἔργων ἀπό τοὺς διαθέσιμους οικονομικούς πόρους. Οἱ συνθήκες αὐτές ὑποθάλπουν διαδικασίες ἔλλειψης ἐλέγχου κατά τήν ἐκτέλεση τῶν ἐπεμβάσεων στά μνημεῖα, ὅπως αὐτές πού προοδευτικά ἀρχίζουν τώρα νά ἀναπτύσσονται, γιά νά ἐκδηλωθοῦν σαφῶς ἀργότερα, στίς μεταγενέστερες φάσεις τοῦ ἔργου τοῦ Μπαλάνου.

Παράλληλα πρὸς τὸ κύριο ἔργο τῆς, ἡ «Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπὴ» ἐπιβλέπει καί τὴ στερέωση τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου (εἰκ. 120). Ἡ ἄκρως ἐπισηφελὴς κατάσταση τοῦ μοναδικοῦ ὡς πρὸς τὸν τύπο ταφικοῦ αὐτοῦ μνημείου καί ἡ ἀνάγκη ἐπέμβασης γιά τὴν ἀντιμετώπισή τῆς εἶχε ἤδη ἀπὸ τὸ 1886 ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Dörpfeld³⁴⁰. Στὸ θέμα ἐπανέρχεται ὁ Durm, τὸ 1895, ὁ ὁποῖος στὴν εἰσήγησή του γιά τὴ συντήρηση τῶν ἀθηναϊκῶν μνημείων θεωρεῖ ἀπαραίτητη τὴ συμπλήρωση τοῦ πόρινου βάθρου καί τῆς ὑπερκείμενης τοξοειδοῦς μαρμάρινης ἀνάγλυφης ζώνης τοῦ μνημείου, καθὼς καί τῆς βάσης τῆς παραστάδας καί τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἀνώτερου τμήματος. Ὁ Durm προτείνει ἀκόμη τὴν *εἰς κάθετον θέσιν* ἐπαναφορά *τῆς λίαν προκλινούσης παραστάδος* καθὼς καί τοῦ *μετακινημένου πῶς ἐπικράνου* (τῆς) *μετὰ τοῦ ἐπικειμένου γείσου*. ... οὕτως ὥστε τὸ μνημεῖο *εἰς τοὺς μεταγενεστέρους νά παραδοθῇ*³⁴¹. Οἱ προτάσεις αὐτές τοῦ Durm, μαζί μέ λεπτομέρειες σχετικὰ μέ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἔργου, τὸν τρόπο ἐκτέλεσης καί τὰ ὑλικά πού θὰ χρησιμοποιηθοῦν, περιέχονται σὲ ἐκθεση, πού ὑποβάλλει ὁ Μπαλάνος πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ Παρθενῶνα τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1898 (εἰκ. 121). Οἱ βασικὲς ἀρχές τῶν προτάσεων εἶναι ἐκεῖνες πού πρυτανεύουν στὴν ἐπέμβαση τοῦ Παρθενῶνα: συμπληρώσεις ἢ ἀντικαταστάσεις τῶν ἀρχαίων μελῶν μέ ὑλικὸ ὁμοιο πρὸς ἐκεῖνο πού εἶχε ἀρχικὰ χρησιμοποιηθεῖ, κατεργασία τῶν νέων μελῶν κατὰ τρόπο ὁμοιο πρὸς ἐκεῖνον τῶν ἀρχαίων, χρῆση τοιμέντου στὴν πλήρωση τῶν κενῶν, τῶν ἀρμῶν, τὴν ἐπικάλυψη – ἐναλλακτικὰ μέ μόλυβδο – τῶν σιδερένιων συνδετηρίων στοιχείων τῆς ἀναστήλωσης. Ἡ ἐκθεση τοῦ Μπαλάνου συνοδεύεται καί ἀπὸ γενικὰ σχέδια τοῦ μνημείου καθὼς καί ἀπὸ λεπτομερῆ, ἀνά δόμο, τῆς προτεινόμενης συμπλήρωσης τοῦ πόρινου ποδίου του, τὰ ὁποῖα εἶχε ἐκπονήσει μέ τὸν Ἰωαννίτη³⁴². Οἱ προτάσεις τοῦ Μπαλάνου, τίς ὁποῖες προσυπογράφουν τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς, ἐγκρίνονται ἀπὸ τὸ συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τὸ ὁποῖο ἀποφασίζει ἅμεσα νά προχωρήσει στὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου. Ὑπεύθυνος μηχανικός τοῦ ἔργου ὀρίζεται ὁ Μπαλάνος, ἀπὸ πλευρᾶς ὁμως Ἐταιρείας τοποθετεῖται ὡς ἐπόπτης ὁ Dörpfeld, στὸν ὁποῖο ἐντέλλεται ὁ Μπαλάνος νά ἀναφέρεται πρὶν ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἐνέργειά του³⁴³. Τὸ ἔργο ἀρχίζει τὸν Μάρτιο τοῦ 1898. Τὴν ἴδια χρονία ὁ Ἀνδρέας Σκιᾶς διενεργεῖ ἀνασκαφὴ στὴν περίμετρο τοῦ μνημείου γιά τὴν ἀνεύρεση πεσμένων μελῶν του, ἢ ὁποῖα ὁμως ἀποβαίνει ἄκαρπη, ἀλλὰ ἀποκαλύπτεται τὸ πό-

διο τοῦ μνημείου σὲ ὁλόκληρο τὸ ὕψος του³⁴⁴. Τῆς ἐργασίας παρακολουθοῦν στενά ὁ Dörpfeld καί ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ Παρθενῶνα. Αὐτοψία τῶν ἐργασιῶν ἀπὸ τὸν πρῶτο, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1898, καταλήγει στὴ σύνταξη μιᾶς νέας εἰσηγήσεως, ἀπὸ κοινῶς μέ τὸν Μπαλάνο, μέ προτάσεις γιά τὴ συνέχεια τῶν ἐργασιῶν στὴν ἀνωδομή τοῦ μνημείου, προτάσεις πού ταυτίζονται μέ ἐκεῖνες τῶν παλαιότερων ἐκθέσεων³⁴⁵. Στίς 4 Μαΐου 1899 τὰ μέλη τῆς Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς ἐπισκέπτονται τὸ μνημεῖο, πιστοποιοῦν τὴν καλὴ ἐκτέλεση καί ὁλοκλήρωση τοῦ πρώτου μερῶς τῶν ἐργασιῶν, πού ἀφοροῦν στὴ στερέωση τοῦ πόρινου βάθρου καί τοῦ ὑπερκείμενου τμήματος μέ τὸ ἀνάγλυφο, καί εἰσηγοῦνται στὴν Ἐταιρεία τὴν ἄμεση αὐξηση τῶν πιστώσεων κατὰ 2.000δρχ., γιά *τὴν ἀποσύνθεσιν τοῦ ἀνωτάτου μέρους τοῦ μνημείου καί τὴν κανονικὴν ἀναστοποθέτησιν αὐτοῦ, πρὸς ἐπαναφορὰν εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς θέσιν τῆς παρακλινούσης παραστάδος*³⁴⁶. Τὸ ἔργο ὁλοκληρῶνεται στά τέλη τοῦ 1900.

Στὴν τελικὴ τοῦ ἐκθεση πρὸς τὴν Ἐταιρεία «Περὶ τῶν διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου ἐκτελεσθέντων ἔργων»³⁴⁷ ὁ Μπαλάνος περιγράφει μέ λεπτομέρειες τίς ἐργασίες γιά τίς ἀνάγκες τοῦ ἔργου κατασκευάζεται ἀμαξιτὴ ὁδὸς μήκους 600μ. ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Λουμπαρδιάρη ὡς τὸ μνημεῖο. Αὐτὸ περιβάλλεται ἀπὸ ὅλες τίς πλευρὲς τοῦ μέ ἱκρίωματα (εἰκ. 122), πού φθάνουν σὲ ὕψος 15μ., προερχόμενα τὰ περισσότερα ἀπὸ τίς ἐργασίες τῆς Ἐταιρείας στὴ Μονὴ Δαφνίου³⁴⁸. Οἱ καθαντὲς στερεωτικὲς ἐργασίες ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ πόδιο τοῦ μνημείου, τὸ ὁποῖο συμπληρῶνεται, ἐξωτερικὰ, στὴ βόρεια, δυτικὴ καί νότια πλευρά του καί στὸ τμήμα πού ὑπόκειται τῆς μαρμάρινης ἀνωδομῆς τοῦ μνημείου, μέ ἀκτίτη λίθο ἀπὸ τὰ λατομεῖα τῆς Πειραικῆς, ἐνῶ τὰ ἐσωτερικὰ κενὰ γεμίζονται *διὰ σκυροκονιάματος ἐκ θυραίας* (sic) *γῆς*. Οἱ ἀρμοὶ σφραγίζονται μέ τοιμέντο *τῆς αὐτῆς μετὰ τοῦ λίθου ἀποχρώσεως*. Οἱ νέοι πορόλιθοι συνδέονται μέ τοὺς ἀρχαίους μέ σιδερένια *διχαγγίστρα*, σχήματος Π, *ἐστερεωμένων τῶν μὲν διὰ μολύβδου, τῶν δὲ διὰ τοιμέντου*³⁴⁹. Ἡ ἀριστερὴ παραστάδα τῆς δεύτερης ζώνης τοῦ μνημείου μέ τὸ ἀνάγλυφο, πού κυριολεκτικὰ ἔμενε μετέωρο, ὑποστηρίζεται ἀφανῶς μέ σιδεροδοκὸ διατομῆς διπλοῦ Τ, πού ἐδράζεται σὲ τοιχοποιία ἀπὸ τοιμέντο. Ἡ πρώτη στρώση αὐτῆς τῆς ζώνης ἀπὸ ὑμήτιο λίθο συμπληρῶνεται *εἰς τὴν προσθίαν καί πλαγίαν ὄψιν διὰ τεμαχίων μαρμάρου* Κοκκιναρᾶ *οὐχὶ τελείως κατεργασμένων*, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν κατάσταση διατήρησης τῶν παρακείμενων λίθων³⁵⁰. Συμπληρῶνεται ἀκόμη ἡ βάση τοῦ ἀναγλύφου μέ τρία κομμάτια νέου μαρμάρου, δύο στὸ ἄκρο τοῦ μεσαίου τόξου καί τὸ ἄλλο στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία, κάτω ἀπὸ τὴ βάση τῆς ἀντίστοιχης παραστάδας: *τὰ τεμάχια ταῦτα κατεργάσθησαν τελείως καὶ ὁμοίως πρὸς τὰ ὑπάρχοντα, τηρηθέντων τῶν διαστάσεων τοῦ ἀνοίγματος τοῦ τόξου, ἐνσφηνώθησαν δὲ διὰ μεγάλων σιδηρῶν καὶ συνεδέθησαν μετὰ τῶν παλαιῶν καί μεταξύ τῶν διὰ διχαγγίστρων ἐκ σιδήρου*

ΞΤΕΡΕΩΣΙΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΦΙΛΟΠΑΠΠΟΥ

Εκθεσις

[illegible]

Oile ai uala'loi u. Dumm nulyuolicea igganicea depuolicea uov:

α:) Ἡ συνηθισμένη τοῦ μαρμαρίνου υποβιβάσεως καὶ τῶν ἰσομεμενῶν φωρίων δεμερίων.

(β²) Ἐ συνεκρίνω τοὺς ὑμέτεροις μέτροις, ἐν οἷς στήριζαν τὴν παραστάδα, ἐν καὶ τοῖς ἀποφύτοις δια-
τάξεσι μετὰ τοῦ νοσηδίου τοῦ παρατάσσου.

γ) Ἡ ἐκ νέου διένειμτος ἀναστομὴ τῆς γλῆς ἀπομυονοῦντα εἰσπράττει καὶ τὰ ἐν ὁρεῖται διένειμτογα τὰς κετασιμυμίων τομαγὰν μετὰ τοῖς τομυμίων γλῆν.

52) Η ισοδότηση της μερίδας νόχου και η εγγραφή των ἀρχών δια τομήτων.

[illegible]

It' oroxi la' oxizila fidur loi jupnuor vagizwa, iima bis alt-
fotu nai oxymyoti xromoxonizwa loi oxizila loi jidus oxizipar

Deja avelho e em pouco tempo chegou a ser
um de 7000 box.

Cum divergența lui β apară în înlocuirea lui perpendicula
dar va înmulțirea și matricilor atunci rezultă:
și o altă ico divergență a β apar. Trecem.

Li Adiras în 18 Ianuarie 1898

В' Новомихайіві

Mr. May Jr

Η Εμπορία

Wilhelm Dörpfeld

L. M. Lyons
P. Lyons

Wm

ΞΤΕΡΕΩΞΙΞ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΦΙΛΟΠΑΠΠΟΥ

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΙΚΡΙΩΝ

Κατάταξις τῆς Συμείας

[illegible]

Συνολικά Επρωσιών τεμάχια 74 υποβιβόντα 21.50

Ζερνιά Ποταμού — — 31 — — 4.50

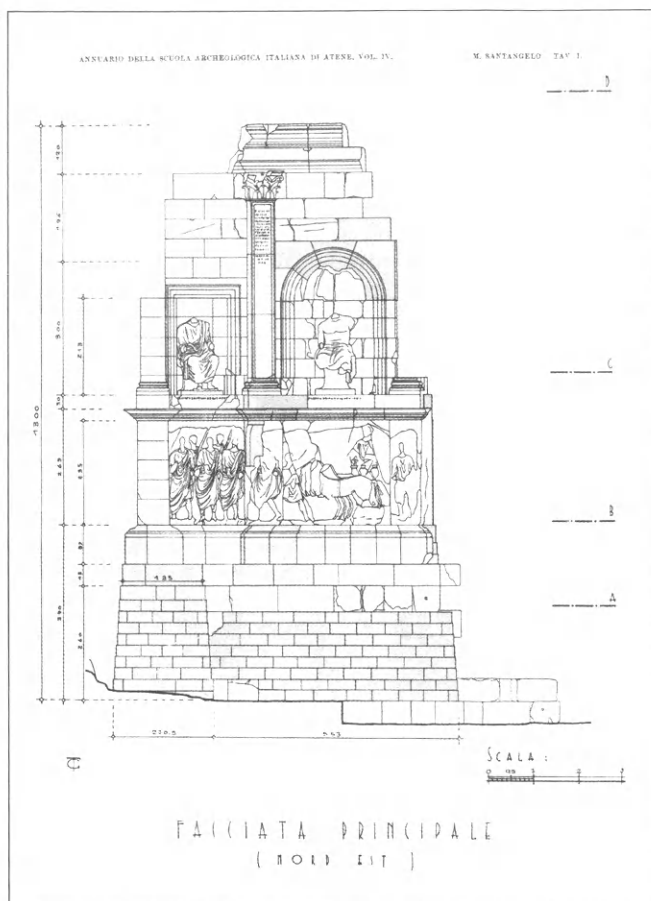
Εἰς Ἀθήνας τῇ 9/Ἰουλίου 1897

О Помощниках

ἐνσφηνωμένων διὰ μολύβδου ... ἐπὶ τοῦ μολύβδου ἐνίων διχαγγί-
στων ἐχαράξαμεν «Ἀρχ. Ἐταιρεία 1899-1900» (εἰκ. 123).
Ἀκολουθεῖ ἡ συμπλήρωση τῆς πίσω πλευρᾶς τοῦ μνημείου
(εἰκ. 124) διὰ τῆς προσθήκης τεμαχίων μαρμάρων πρὸς στερέω-
σιν τοῦ μέρους τοῦτου τοῦ μνημείου καὶ ἰδιαίτερος τῆς κόγχης.
Γιὰ τὴν ἐπαναφορά τῶν ὑπερκείμενων παραστάδας καὶ γεί-
σου ἐν καθέτῳ θέσει καὶ τῇ συμπλήρωσιν τῆς μεσαίας κόγχης
τοῦ ἀνώτερου τμήματος ἀποσυναρμολογοῦνται μετ' ἄκρι-
θείας καὶ μεγίστης προσοχῆς ὅλες οἱ στρώσεις. Στὴ συνέχεια
συμπληρώνεται τὸ γέισο τῆς δεύτερης ζώνης μετὰ τὰ ἀνάγλυ-
φα μετὰ δύο νέα μέλη ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ἔχοντων ὁμοίαν
γλυφὰς ὥς καὶ τὸ αὐτὸ ἀνάπτυγμα τοῦ τόξου καθὼς καὶ τὸ ὑπό-
βαθρο τῆς παραστάδας καὶ τῆς βάσης της, τηρήσαντες ἐπίσης
τὰς αὐτοῦ γλυφὰς ὥς καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον στερεώσεως διὰ γόμ-
φων καὶ διχαγγίστων. Μετὰ ταῦτα ἐτοποιηθῆσαμεν εἰς τὴν θέ-
σιν τῶν τὰ πρῶτα τεμάχια τῆς παραστάδος τηρήσαντες αὐτὰ εἰς τὴν
κάθετον γραμμὴν. Τούτου γενομένου προσέβημεν εἰς τὴν συμπλή-
ρωσιν τῆς κόγχης διὰ τριῶν τεμαχίων μαρμάρου ... ἔχοντων τὴν
αὐτὴν γραμμὴν καὶ σχῆμα τοῦ παλαιοῦ. Τούτου γενομένου ἐτο-

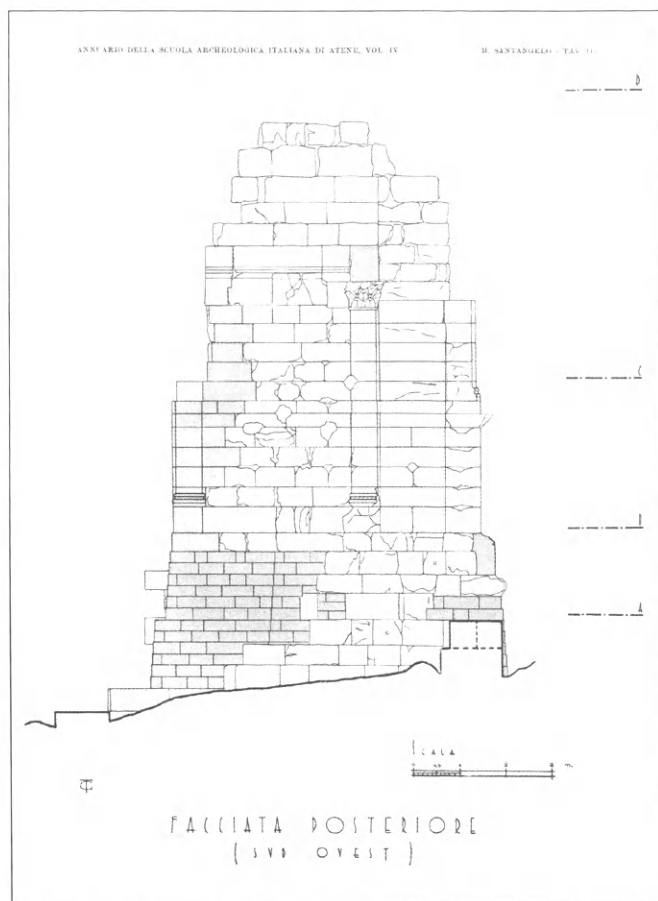
121. Προκαταρκτική έκθεση στερεώσεως μνημείον Φιλοπάπου
(πρώτη καὶ τελευταία σελίδα). Ν. Μπαλάνος, 18.1.1898.

122. Πίνακας προμηθείας ξυλείας για τὰ ἱκρίωματα τῆς ἐπέμβασης στοῦ μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου. 9.8.1897.

ποθετήσαμεν τὰ ἀφαιρεθέντα τεμάχια μαρμάρου εἰς τὰς θέσεις των ὡς καὶ τῆς παραστάδος ἀποκαταστήσας τὸ μνημεῖον εἰς τὴν ἀρχαίαν του μορφήν οὐδέ ... παραλλάξας ταύτην (εἰκ. 125, 126).

Ταυτόχρονα μὲ τὰ μεγάλα ἔργα, ἀρκετές ἄλλες ἐπεμβάσεις, στερεωτικές ἢ καὶ ἀναστηλωτικές, πραγματοποιοῦνται σὲ διάφορα μνημεῖα. Τὸ 1895 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀποκαθιστᾷ τὸ σχῆμα τοῦ τύμβου τῶν Μαραθωνομάχων, πού πρόσφατα εἶχε ταυτιστεῖ³⁵¹. Τὸ 1898 ὁ ἔφορος τῆς Ἑταιρείας Γεώργιος Σωτηριάδης ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ κοῖλο τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ σωροῦς ἀπὸ λίθους καὶ χώματα, γεμίζει ὁρισμένα χάσματα, πού εἶχαν δημιουργηθεῖ, καὶ κτίζει ἀναλήμματα καὶ κλίμακες γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ πάνω ἀπὸ τὸ μνημεῖο³⁵². Τὶς ἐργασίες συνεχίζει τὸ 1900 ὁ Σκιᾶς, ὁ ὁποῖος καθαρίζει τοὺς ἀγωγούς τῆς ὀρχήστρας τοῦ Ὁδείου καὶ διαμορφώνει στόμια ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων, τὰ ὁποῖα κλείνει μὲ μαρμάρινα ἐπιστόμια, πού τὰ κατασκευάζει ὅμοια πρὸς ἐκεῖνα τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου (εἰκ. 129), στερεώνει τὸ δάπεδο τῆς ὀρχήστρας καὶ γεμίζει τὰ ὑφιστάμενα κενὰ μὲ τσιμεντοκονίαμα, ἐπιχρισμένο *ἀνῶθεν διὰ μίγματος θηραϊκῆς γῆς μετ' ἀσβέστου*, καὶ ἐπισκευάζει σὲ ὁρισμένα σημεῖα τοὺς τοίχους καὶ τὶς ἀκραῖες δυτικές θύρες τοῦ μνημείου. Κατὰ τὶς ἐπισκευές αὐτές γίνεται *χρῆσις ὑλικοῦ εὐκόλως διακρινομένου ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου*³⁵³. Τὶς ἴδιες ἀκριβῶς χρονιές ὁ ἀνασκαφέας τοῦ Σουνίου Βαλέριος Στάης, ἀφοῦ συζητᾷ μὲ τοὺς Μπαλάνο καὶ Dörpfeld γιὰ τὰ μέτρα πού πρέπει νὰ ληφθοῦν γιὰ

τὴν ὑποστήριξη τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνα³⁵⁴, προβαίνει σὲ πλήρη ἀναστήλωση, *τέλειαν ἀνακαίνισιν* ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ, μὲ τὸ ἴδιο τὸ κατακεῖμενο στὴν περιοχὴ ἀρχαῖο ὑλικό, τῆς βόρειας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ στερεοβάτη τοῦ μνημείου (εἰκ. 130)³⁵⁵, ἐνῶ τὸ 1902 ἐπισκευάζει σὲ ὁρισμένα σημεῖα τὸν περιτειχισμένο περίβολο τοῦ ἱεροῦ³⁵⁶. Τὸ 1899 ἡ Ἑταιρεία διενεργεῖ πρόχειρες στερεωτικές ἐργασίες στὸ Θησεῖο (εἰκ. 131)³⁵⁷, ἐνῶ τὸ 1900 δαπανᾷ 1.133 δρχ. γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ σταδίου τῶν Δελφῶν, πού εἶχε ἀνασκάψει ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή³⁵⁸.

123. Κύρια ὄψη τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου μὲ σημειωμένες τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ 1898-1899. Σχέδιο Γ. Θεοχάρη.

124. Πίσω ὄψη τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου, μὲ σημειωμένες τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ 1898-1899. Σχέδιο Γ. Θεοχάρη.

125. ΒΔ. ὄψη τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου, μὲ σημειωμένες τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ 1898-1899. Σχέδιο Γ. Θεοχάρη.

126. ΝΑ. ὄψη τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου, μὲ σημειωμένες τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ 1898-1899. Σχέδιο Γ. Θεοχάρη.

127. Σκαρίφημα ἀποτύπωσης τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου, πίσω ὄψη. Ν. Ἰωαννίτης, 1898.

128. Σκαρίφημα ἀποτύπωσης τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου, ΝΑ. ὄψη. Ν. Ἰωαννίτης, 1898.

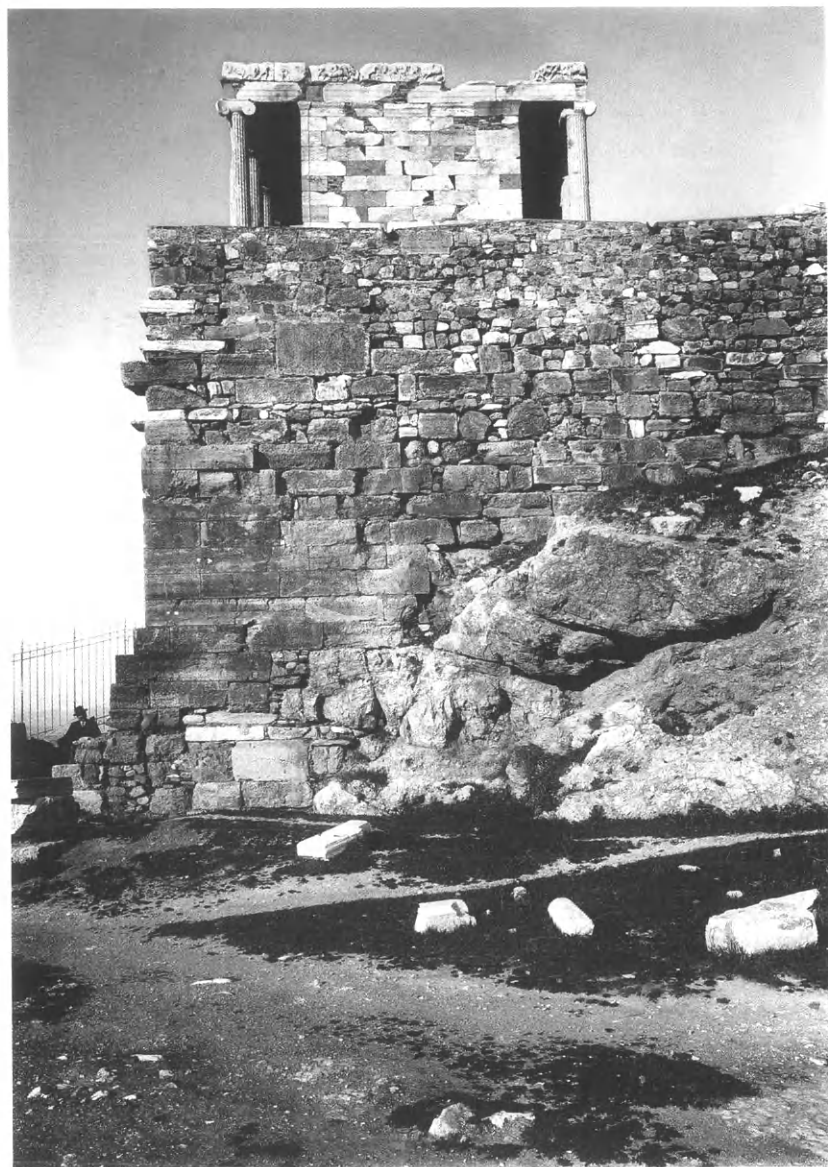
Αυτά τα χρόνια η παγίωση στους αρχαιολογικούς κύκλους της αντίληψης ότι οι εργασίες για τη συντήρηση των μνημείων αποτελούν κυρίως τεχνικό ζήτημα οδηγεί το αρμόδιο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίων Εκπαίδευσως στη σύσταση τεχνικών επιτροπών εμπειρογνομώνων για αυτοψίες στα μνημεία και γνωμοδοτήσεις για τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν. Σ' αυτές μετέχουν συνήθως ο Μπαλάνος, από πλευράς Γενικής Εφορείας Αρχαιοτήτων, και οι νομομηχανικοί, Βλαχόπουλος, Σαουρώτ, Δημήτριος Καλλίας³⁵⁹, Νικόλαος Γαζής κ.ά. της Διεύθυνσης των Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Έσωτερικών, κατά κανόνα και ο Dörpfeld, ενίοτε ο Homolle. Τό 1898 η πτώση λίθων από τα περιμετρικά τείχη της Ακρόπολης επισύρει και πάλι την προσοχή στο πρόβλημα της ετοιμορροπίας τους. Επιτροπή από τον Γ. Λευκάδιο, διευθυντή της Αστυνομίας, τον Μπαλάνο και τους μηχανικούς του Υπουργείου Έσωτερικών Καλλία και Γ. Χρυσόχοο εξετάζει την κατάσταση τους, επισημαίνοντας δύο ιδιαίτερα επικίνδυνες περιοχές στο βορειοανατολικό άκρο των τειχών, στην περιοχή του πύργου του Belvedere, και στο τμήμα απέναντι από τη βόρεια πρόσταση του Έρεχθείου³⁶⁰. Τό 1899 μιά άλλη επιτροπή από τους Dörpfeld, Μπαλάνο, τον διευθυντή των Δημοσίων Έργων Βλαχόπουλο, τον επιθεωρητή Ι. Μαρκόπουλο και τους νομομηχανικούς Ν. Παντζίρη και Γαζή εξετάζει την κατάσταση του πύργου του ναού της Αθηνάς Νίκης. Δέν διαπιστώνει επιδείνωσή του από τό 1896, όποτε είχαν το-

ποθετηθεί γυάλινοι «μάρτυρες» σέ ρωγμές του πύργου, προτείνει όμως όρισμένες συμπληρώσεις και αντικαταστάσεις πολύ φθαρμένων λίθων στή βάση της νότιας πλευράς του πύργου. Επιπροσθέτως θεωρεί απαραίτητο νά εξακριβωθεί, μέ δοκιμαστικές τομές στή νοτιοανατολική γωνία του ναού της Αθηνάς Νίκης και μπροστά στήν ανατολική όψη του, ό τρόπος θεμελίωσής του σέ στερεό έδαφος ή σέ επιχώσεις και αναλόγως νά ληφθούν μέτρα³⁶¹. Η πτώση λίθων από τά τείχη, ή σύσταση επιτροπών για τήν εξέταση τους ή οι έντολές διερεύνησης επί μέρους έπισημασμένων σημείων τους συνεχίζονται και κατά τό 1900³⁶². Στο μεταξύ, τον Φεβρουάριο του 1899, εκτελούνται από τον Μπαλάνο στερεωτικές εργασίες στις τρεις πλευρές του πύργου του Belvedere και σέ τμήμα του ανατολικού τείχους της Ακρόπολης, *ένθα μεγάλαι ρωγμαί και σπήλαια έχουν σχημαπισθῇ* (εικ. 201, 132). Η σχετική δαπάνη ανέρχεται μόνο στις 838.30 δρχ., γιατί τό έργο εκτελείται μέ ύλικά (ικριώματα, εργαλεία) από τό έργοτάξιο του Παρθενώνα³⁶³. Τήν άνοιξη

129. Τό έσωτερικό του Ήρωδείου από ΒΑ., μετά τίς έπεμβάσεις του 1900.

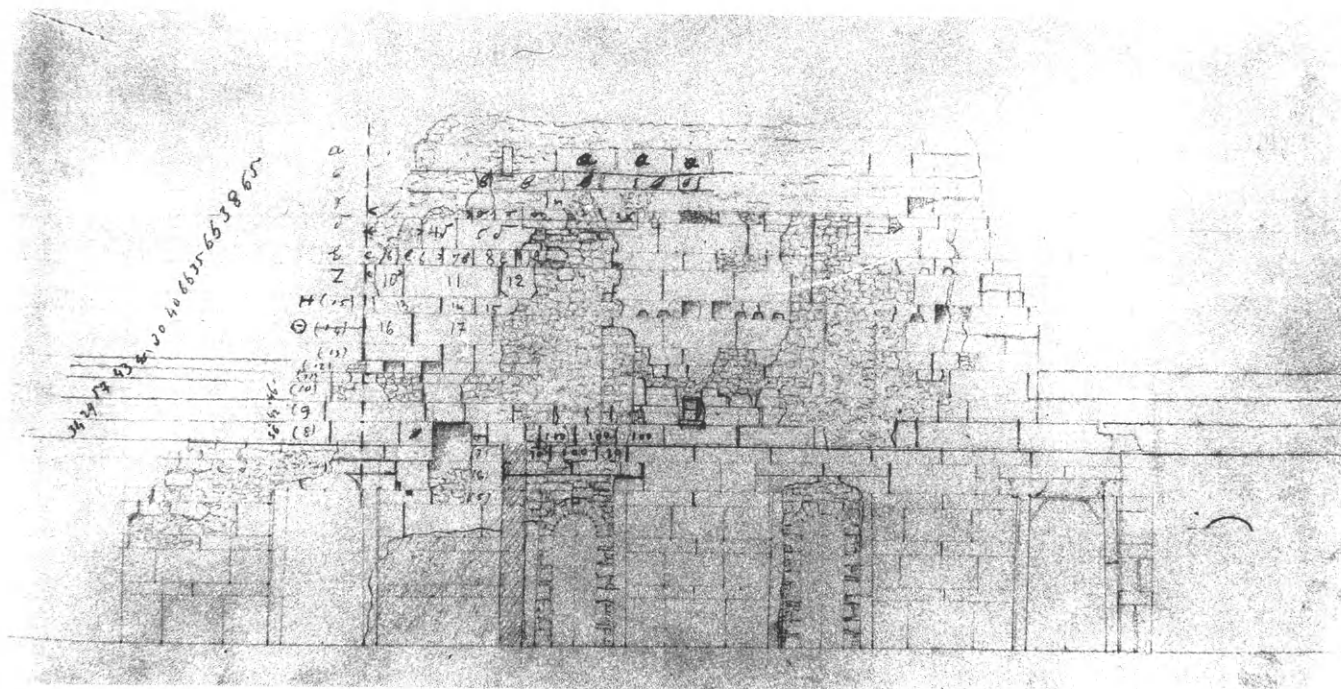
130. Ό ναός του Ποσειδώνια στο Σούνιο από ΒΔ., μετά τήν άναστήλωση του στερεοβάτη τό 1898-1900.

131. Τό Θηροείο από ΒΑ. Άφοι Ρωμαϊδη.

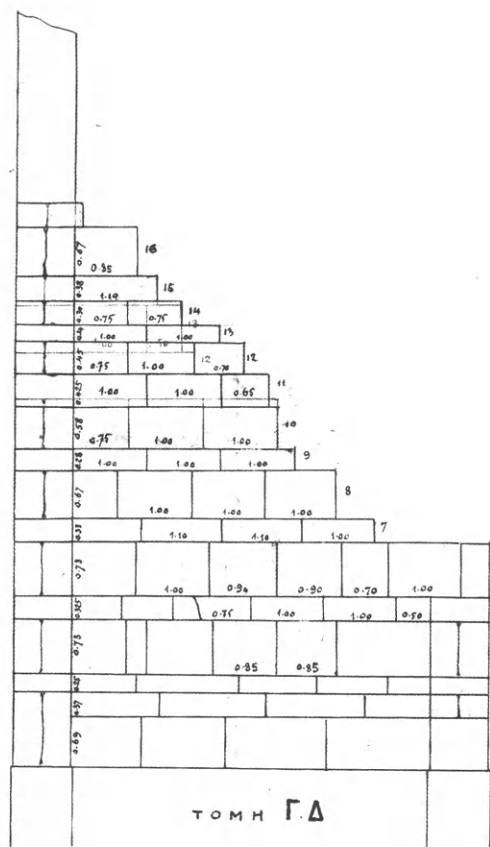
του 1901 ο Μπαλάνος προχωρεί στην έπισκευή του βόρειου τείχους της Ακρόπολης, στην περιοχή απέναντι από τη θύρα πρόσταση του Έρεχθείου, κατεδαφίζοντας, κατά τις επιταγές του Durm, μεγάλα τμήματα των έτοιμόπρωτων μερών και έπισκευάζοντας την πυλίδα της κλίμακας των Άρρηφόρων³⁶⁴, ενώ το 1902 συστήνεται επιτροπή από τους Dörpfeld, Homolle, Καθβαδία, Σαουρώτ, Μπαλάνο, Γαζή, Καλλία και τον αρχιτέκτονα της Γενικής Έφορείας Άναστάσιο Μεταξά³⁶⁵ για να επιβλέψει τις εργασίες στη νότια πλευρά του πύργου της Αθηνάς Νίκης³⁶⁶ (εικ. 133). Έπιτροπή και πάλι από τους Homolle, Σαουρώτ, Καλλία, Μπαλάνο, τον έφορο Άρχαιοτήτων Γαβριήλ Βυζαντινό γνωμοδοτεί και για τη στερέωση των σωζόμενων έρειπίων της Στοάς του Αττάλου (εικ. 134)³⁶⁷. Οι εργασίες αρχίζουν τον Οκτώβριο του 1902 και ολοκληρώνονται την έπόμενη χρονιά. Στη διάρκεια τους κατεδαφίζεται και ανοικοδομείται στερεά με τους ίδιους του τούς λίθους ένα έτοιμόρροπο τμήμα του προς Β. τοίχου της Στοάς, ενώ για τη στερέωση των προς Ν. σωζόμενων μερών ανοικοδομούνται, σαν άντηρίδες, μέ λίθο Πειραιώς και κατά τον ισόδομο τρόπο (εικ. 135), οι δύο πρώτοι εγκάρσιοι διαχωριστικοί τοίχοι των νοτιότερων δοματίων³⁶⁸ (εικ. 136, 137). Και στην επέμβαση αυτή επιστατεί ο Κωνσταντίνος Καρπάνης, ενώ διασώζονται τα ονόματα των έργων και τεχνιτών που δούλεψαν εκεί το καλοκαίρι του 1903: Γεώργιος Ταμπουράκης, Νικόλαος Ταμπουράκης, Μάρκος Ταμπουράκης, Γιάκουμος Μαρμαρινός, Χρήστος Θεοδώρου, Παναγιώτης Παπαδέλης, Βασίλειος Βιτσαρᾶς μαρμαράδες και Βασίλειος Κόκκινος, Κωνσταντίνος Γάζελας, Γεώργιος Λαμπιδόνης, Κωνσταντίνος Σφινάκης, Κωνσταντίνος Γάτινας, Κωνσταντίνος Τσουνάκος έργατες³⁶⁹. Την έπόμενη χρονιά ή Έταιρεία προβαίνει και πάλι στην ύποστήριξη όρισμένων έπισημων μελών του Θησείου και στην τοποθέτηση *έν τη οικεία θέσει της έκτετοπι-σμένης και επικρεμαμένης εκείνης μετόπης, ης ένεκα έκινδύνεν-εν ή βορειοδυτική γωνία του οικοδομήματος* (εικ. 131)³⁷⁰.

Κορυφαίο αρχαιολογικό γεγονός της περιόδου είναι ή σύγκληση του Α΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου στην Αθήνα, τον Απρίλιο του 1905. Μέ άφορμή τό συνέδριο μιά έντονη πολεμική αναπτύσσεται σχετικά μέ τη νομιμότητα, τίς αρχές και τά όρια των επέμβάσεων αποκατάστασης στον Παρθενώνα κατ' αρχάς, αλλά και γενικότερα στα αρχαία μνημεία. Απαντώντας στο έρώτημα πού τίθεται έπίσημα από την οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου στην προσκλητήρια εγκύκλιο *μέ ποιά πνεύμα και μέχρι ποίου σημείου πρέπει να αναστηλώσουμε τά αρχαία μνημεία και ειδικότερα τον Παρθενώνα*³⁷¹, ή παρισινή έπιθεώρηση τέχνης Le Musée καλεϊ τον πνευματικό κόσμο της Γαλλίας να λάβει θέση στο ζήτημα. Οι θέσεις των Arthur Sambon και Georges Toudouze, διευθυντή και αρχισυντάκτη του περιοδικού αντίστοιχα, είναι ξεκάθαρες: ναι στη στερέωση του Παρθενώνα, μνημείου οικουμενικού και μοναδικού

πού πρέπει να καταλειφθεί στις επερχόμενες γενεές, μέ έργασίες διακριτικές, όπως αυτές που μόλις τελείωσαν, όχι στην αποκατάστασή του³⁷², γιατί δεν έχουμε τό ήθικό δικαίωμα να επέμβουμε σ' ένα μνημείο κατ' ἐξοχήν σεβαστό ἢ σ' ένα ιστορικό τοπίο στό ὄνομα τῶν δυνατοτήτων πού παρέχει ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη. Οὔτε έχουμε ἄλλωστε καί τήν καλλιτεχνική δυνατότητα νά ξαναφτιάξουμε ὅ,τι ἔχει καταστραφεί καί νά ἀναπληρώσουμε μέ σύγχρονες ὑποθέσεις, ὅσο ἀκριβές κι ἂν εἶναι, τά ἀγνωστα ὁράματα καί τίς προθέσεις τοῦ ἀρχικοῦ ιδιοφυοῦς δημιουργοῦ³⁷³. Ὁ Τουδουζε προχωρεῖ ἀκόμη παραπέρα: ὁ Παρθενώνας κινδυνεύει ἄμεσα, ἀφοῦ ἤδη ἀπό τό 1902 συζητιέται στήν Ἀθήνα ἡ ἀναστήλωση τῶν πεσμένων κιονοστοιχιῶν του. Ἡ μελετημένη ἄλλωστε διάταξη γύρω ἀπό τό μνημείο τῶν κατὰ γῆς κείμενων σπονδύλων, ἀποτέλεσμα προσφάτων μόλις διευθετίσεων τοῦ χώρου, πού δίνει ὁμως τήν ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι αὐτά κεῖνται ἐκεῖ, ἔτσι ὅπως ἔπρεσαν κατὰ τήν ἀνατίναξη τοῦ 1687, παρασύρει τοὺς ἀνυποψίαστους ἐπισκέπτες. Ὁ Παρθενώνας κινδυνεύει ἀπό τοὺς λόγιους καί τοὺς ἐπιστήμονες, πού ὥς τώρα εἶχαν μονοπωλήσει τή σπουδή τῆς ἀρχαιότητος καί τώρα ἐπεκτείνονται καί σέ ζητήματα καθαρὰ καλλιτεχνικά, ὅπως ἐκεῖνο τῆς ἀποκατάστασης τῶν γλυπτῶν ἢ τῆς ἀναστήλωσης τῶν μνημείων: ὅ,τι παλιότερα γινόταν ἐμπειρικά ἀπό ἔλλειψη ἐπιστήμης, τώρα ἔχουν βαλθεῖ νά τό κάνουν πειραματικά, ἀπό ὑπερβολή τῆς ἐπιστήμης. Οἱ ἐπιστήμονες νοιώθουν φρίκη γιά τά χάσματα. Ὅμως τά χάσματα δέν εἶναι ἄσχημα, ἀσχημίζουν μόνον ὅταν γεμίζονται, ὅταν συμπληρώνονται. Τότε καθίστανται καί εἰδιάκριτα. Ἐκεῖνο ἄλλωστε πού εἶναι καταστροφικό γιά τό ἔργο τέχνης δέν εἶναι οἱ βεβηλώσεις τοῦ χρόνου ἀλλά τά ἐμπλαστρα πού τοῦ βάζουν γιά νά κλείσουν τίς πληγές του. Ἐξίσου καταστροφι-

135

132. Τό ἀνατολικό τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης μέ τόν πύργο τοῦ Belvedere ἀπό τήν πλατεῖα Λυσικράτους τό 1920-1921.

133. Ὁ ναός καί ὁ πύργος τῆς Ἀθῆνας Νίκης ἀπό Ν. τό 1906.

134. Σκαρίφημα ἀποτύπωσης τοῦ νότιου τμήματος τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου τό 1902.

135. Διαχωριστικός τοῖχος-ἀντηρίδα τῶν νότιων δοματίων τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου. Σχέδιο τῆς ἐπέμβασης τοῦ 1902-1903.

κή είναι και η αντίληψη της επαύξεσης, με τις αναστηλώσεις, της διδακτικότητας και της πολιτισμικής επιρροής των μνημείων ως προς τις μάζες: όμως τα πλήθη πρέπει να ανυψωθούν προς το όραμα της μεγαλοφυΐας και όχι το αντίστροφο. Γι' αυτό θα πρέπει οι καλλιτέχνες ν' ανασκουμπωθούν για να σώσουν το μνημείο και στο συνέδριο να θέσουν άλλοιως το ερώτημα: *ἐπιτρέπεται νά ἐγκρίνουμε ἢ πρέπει νά ἀπορρίπτουμε τίς ἀποκαταστάσεις τῶν ἀρχαίων μνημείων καί ἰδιαίτερα τοῦ Παρθενώνα*³⁷⁴; Ἀνταποκρινόμενοι στήν ἐκκλησιή τοῦ Le Musée ἑκατοντάδες ἐκπρόσωποι τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν – ζωγράφοι, γλύπτες, ποιητές, πεζογράφοι, ἱστορικοί καί κριτικοί τῆς τέχνης, ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν οἱ Alma Tadema, Eugène Carrière, Auguste Rodin, Emile Bourdelle, J. M. de Heredia, Frédéric Mistral καί ὁ Sully Prudhomme – κατακλύζουν, ἀπό τόν Ἰανουάριο ὡς τόν Μάρτιο τοῦ 1905 μέ φλογερά γράμματα τίς στήλες τοῦ περιοδικοῦ, ὅπου μέ πάθος καί ρητορεία, πού ὁμολογουμένως πολλές φορές φθάνει στά ὅρια τοῦ γελοίου, καταδικάζουν ὡς ἀνίερη κάθε σκέψη ἀποκατάστασης τοῦ Παρθενώνα. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τους κινεῖται στά πλαίσια τῆς κριτικῆς τοῦ 19ου αἰῶνα: ἀνάγκη σεβασμοῦ τοῦ κορυφαίου ἐρειπίου, φορέα τῆς σφραγίδας τῆς ἀνθρώπινης μεγαλοφυΐας, τῆς ἀπόλυτης ὁμορφίᾳς, τῶν ἰχνῶν τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν τοῦ μνημείου μέσα στόν χρόνο καί τῶν ἀνθρώπων παρεμβάσεων πάνω σ' αὐτό: ἀδυναμία κατανόησης τοῦ βάθους τῆς σκέψης τοῦ ἀρχαίου δημιουργοῦ καί κατά συνέπεια ἀδυναμία

ἀναπαραγωγῆς τῆς ἀδυναμίας ἀναπαραγωγῆς, ἀπό τή σύγχρονη τεχνική, τῆς κατασκευαστικῆς τελειότητος τῆς ἀρχαίας. Στήν πραγματικότητα, καταδικάζοντας τό ἐνδεχόμενο τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Παρθενώνα, οἱ συγγραφεῖς καί καλλιτέχνες καταδικάζουν τήν ἀναστηλωτική πρακτική στήν Εὐρώπῃ τόν 19ο αἰ., τίς ὁλοκληρωτικές στυλιστικές ἀποκαταστάσεις τῶν ἐθνικῶν τῶν μνημείων, αὐτή τήν κακή τύχη τῶν καθεδρικῶν τῶν ναῶν, *φαρμακωμένων ἐδῶ καί πενήντα χρόνια* (Rodin), *τούς διπλωματούχους θαρβάρους, πού κατέστρεψαν τήν Εὐρώπῃ* (Morel)³⁷⁵. Στήν πολεμική ἀναμειγνύεται καί ὁ Henri Roujon, πρόην διευθυντής Καλῶν Τεχνῶν, πού σέ συνέντευξή του στή Figaro, στίς ἀρχές Μαρτίου τοῦ 1905, ἀμφισβητεῖ τή δυνατότητα ἐπακριβοῦς μέτρησης, ταύτισης καί ὀρθῆς ἀνατοποθέτησης στόν Παρθενώνα τοῦ διάσπαρτου ὑλικοῦ του, τόσο μετακινημένου ἀπό τήν ἐποχή τῆς πτώσης του, ἀλλά καί ὁ Magne πού, μιλώντας δημόσια στή Σορβόνη γιά τό ζήτημα, ὑπερασπίζεται – ἐξαίροντας ταυτόχρονα τή δική του συμβολή – τίς ἐργασίες πού ἤδη ἔχουν γίνει στόν Παρθενώνα, ἐργασίες αὐστηρά συντήρησης καί στερέωσης, καί προτείνει τήν ἐπέκτασή τους καί στά ὑπόλοιπα ἱστάμενα τμήματα τοῦ μνημείου. Ὅσο γιά τίς ἐνδεχόμενες ἀναστηλώσεις τῶν κατακεῖμένων μελῶν, αὐτές ἄς γίνουν, ἀρκεῖ μόνο νά ὑπάρχουν σωστές ταυτίσεις καί ἀποδόσεις τοῦ ὑλικοῦ, χωρίς προσθήκες καί νέες συμπληρώσεις. Ἀνάμεσα στόν καταιγισμό αὐτῶν τῶν ἀρνητικῶν κρίσεων καί ἐπικρίσεων μόνον ὁ Georges Clemenceau διαφοροποιεῖται – ἀνοίγοντας τόν δρόμο γιά

τὴν ἐπανεξέταση τοῦ ζητήματος — ὑπεραμυνόμενος τῶν ἀνορθώσεων τῶν πεσμένων τμημάτων τῶν μνημείων, μέ βάση ἐμπεριστατωμένη καὶ αὐστηρά ἐπιστημονικὴ προηγούμενη μελέτη καὶ τεκμηρίωση³⁷⁶.

Στὴ διάρκεια τοῦ συνεδρίου στὴν Ἀθήνα, ὁ Καββαδίας, ἀναφερόμενος στὴ *Διαμαρτυρία τῶν συγγραφέων καὶ τῶν καλλιτεχνῶν κατὰ τῆς ἀποκατάστασης τοῦ Παρθενῶνα*, θὰ προσπαθῇ νὰ ἄρει τίς παρανοήσεις καὶ νὰ βάλει τὰ πράγματα στὴ θέση τους. Θὰ ἐκθέσει τὸν τρόπο ἀναστήλωσης τῶν μνημείων πού ἐφαρμόζεται, μιὰ μερικὴ ἐπανεγερση τῶν κτηρίων μέ βάση τὸ διάσπαρτο ὑλικό τους, μιὰ αὐστηρά σωστικὴ ἐργασία, πού διασώζει τὰ ἀρχαῖα μέλη ἀπὸ τὴ βέβαιη, ἀργὰ ἢ γρήγορα, καταστροφὴ τους καὶ θὰ ἀρνηθεῖ κατηγορηματικὰ κάθε πρόθεση ὀλοκληρωτικῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ Παρθενῶνα. Στὸ συνέδριο παρουσιάζονται καὶ ἐπιστολές τοῦ Magne, μέ τίς γνωστές θέσεις, καὶ τοῦ Adolf Michaelis γιὰ τὸ ζήτημα, ὅπου ὁ ἱστορικός τοῦ Παρθενῶνα παρακάμπτορας τὸ θέμα τῆς γενικότερης ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου — γιὰ τὴν ὁποία ἄλλωστε δηλώνει τὴν ἀντίθεσή του — ἐξειδικεύει τὸ πρόβλημα στὴν ἄμεση ἀνάγκη λήψης μέτρων προστασίας τῆς δυτικῆς ζωφόρου, προτείνοντας τὴν κάλυψή της μέ μαρμάρينو ἢ ξύλινο στέγαστρο. Ἡ πρόταση τοῦ Michaelis γίνεται ἀφορμὴ γιὰ ζωηρές συζητήσεις: ὁ Dörpfeld βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπαναλάβει τὴν ἀποψή του γιὰ μεταφορά τῆς ζωφόρου στὸ Μουσεῖο καὶ ἀντικατάστασή της στὸ μνημεῖο μέ μαρμάρινα ἀντίγραφα, μέ τὴν ὁποία τάσσονται καὶ οἱ Adolf

Furtwängler καὶ Homolle, πρόταση ὅμως πού βρίσκει κατηγορηματικὰ ἀντίθετο τὸν Καββαδία ἀλλὰ καὶ τοὺς Josef Strzygowski καὶ Rudolph Heberdey. Μπροστὰ στὴν κατηγορηματικὴ ἀντίθεση τοῦ Καββαδία, πού δέχεται ὡς θεμιτὴ μόνον τὴν προσωρινὴ κάλυψη τῆς ζωφόρου μέ ξύλινο στέγαστρο, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε θὰ ἀποκαταστήσει καὶ τίς ἀρχικὲς συνθηκὲς φωτισμοῦ της, ἐνῶ θεωρεῖ κάθε σκέψη γιὰ ἀπομάκρυνση τῆς ζωφόρου ἀπὸ τὸ μνημεῖο βανδαλισμὸ παρόμοιο πρὸς ἐκεῖνον τοῦ Elgin, τίποτα δὲν ἀποφασίζεται³⁷⁷. Πάντως στὸ συνέδριο βαθμιαῖα διαμορφώνεται, ὅπως ἀντανακλᾷται σὲ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς, μιὰ γενικότερη συναίνεση γιὰ τὴν ἐπανατοποθέτηση στὰ μνημεῖα τοῦ διασπαρτοῦ κατακείμενου ὑλικοῦ, ἐνῶ ταυτόχρονα γιὰ πρώτη φορά ὑπογραμμίζεται ἡ ἀνάγκη τῆς σχολαστικῆς μελέτης, ἀποτύπωσης καὶ εὔρετηρίωσης τῶν διασπαρτῶν μελῶν, τῆς ταύτισής τους καὶ ἀνασυναρμολόγησης στὴ διακεκριμένη ἀρχικὴ τους θέση στὸ μνημεῖο, ὅλες ἐπεμβάσεις δηλαδὴ κατὰ τὸ πνεῦμα ἐκείνης τοῦ Θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφούς³⁷⁸.

Τὴν πρωτοποριακὴ αὐτὴ, γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς, ἀναστήλωση, καρπὸ μιᾶς μακροχρόνιας καὶ κοπιαστικῆς

136. Τὸ νότιο τμήμα τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου ἀπὸ ΒΑ. τὸ 1894-1896.

137. Τὸ νότιο τμήμα τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1903.

συνδυαστικής εργασίας των Λίθων, από πλευράς κυρίως αρχαιολόγων, όπως οι Homolle, L. Couve, E. Bourguet, G. Colin, θα παρουσιάσει στο συνέδριο ο Homolle (εικ. 138). Διαχωρίζοντας τη θέση του από τους συμπατριώτες του διανοούμενους, τη διαμαρτυρία των οποίων θεωρεί θορυβώδη και άφελη, ο Homolle στην όμιλία του θα διακηρύξει την πίστη του στις αναστηλώσεις των αρχαίων μνημείων, ενέργειες πολυσύνθετες, που συγκεράζουν αλληλοσυγκρουόμενα μερικές φορές αίτήματα, όπως εκείνο του σεβασμού της αρχαιότητας, των δικαιωμάτων της επιστήμης ή της ικανοποίησης των καλαισθητικών προτιμήσεων και του καλλιτεχνικού αισθήματος, με αναμφισβήτητα για τα μνημεία κέρδη, από κάθε άποψη, ιστορική, επιστημονική και αισθητική. 'Αναστηλώσεις που πρέπει όμως να γίνονται πάντοτε υπό όρισμένες προϋποθέσεις: τη διατήρηση σε καλή κατάσταση του μεγαλύτερου μέρους των αρχαίων μελών των μνημείων και την εξακρίβωση της αρχικής τους θέσης στο μνημείο. 'Ο Homolle μάλιστα αναλύει διεξοδικά τον τρόπο με τον οποίο ταύτιστηκαν οι Λίθοι και αποκαθίσταται κατά την αναστήλωση η αυθεντική δομή του Θησαυρού³⁷⁹.

139

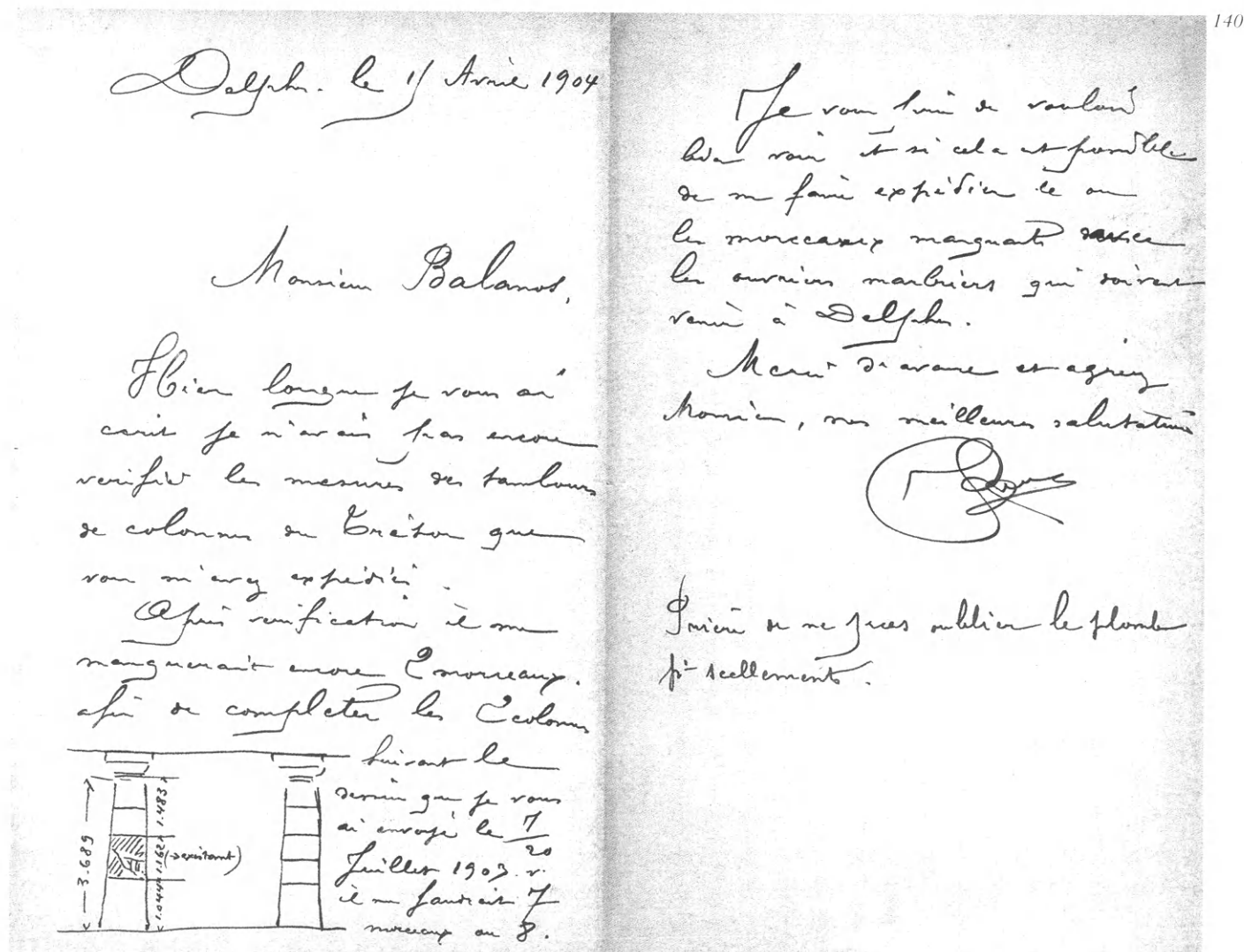
Με τήν επέμβαση αυτή οι ελληνικές υπηρεσίες και ειδικότερα ο Μπαλάνος είχαν έλθει από πολύ νωρίς σε επαφή. Τό καλοκαίρι του 1903 ο Μπαλάνος εποπτεύοντας από πλευράς Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίων Εκπαιδεύσεως τις εργασίες επισκευής της στέγης του Μουσείου των Δελφών, που έχει αναλάβει ο Joseph Replat, επιβλέπει, μετά από παράκληση του Homolle, και τις εργασίες αναστήλωσης στον Θησαυρό των Αθηναίων (εικ. 139). Οι εργασίες είχαν αρχίσει εκείνη τη χρονιά και ως τότε οι υπεύθυνοι αρχιτέκτονες Nathan και Replat είχαν ολοκληρώσει την τοποθέτηση του πρώτου δόμου της χωρίς αναβαθμούς κρηπίδας πάνω από τη νέα τεχνητή από τοιμέντο στρώση της εϋθυνητριάς του μνημείου. Η τοποθέτηση του δεύτερου δόμου της κρηπίδας δεν είχε προχωρήσει λόγω καθυστερήσεων στην παράδοση των απαραίτητων υλικών, σιδήρου και λιθόκολλας. Τόν Ιούλιο, οι Nathan και Replat προσπαθούν να ταυτίσουν και να εξακριβώσουν τη θέση των λίθων του ὀρθοστάτη του μνημείου. Ο Replat μάλιστα χρησιμοποιεί στην προσπάθειά του και ομοιώματα των λίθων από χαρτόνι. Ο Μπαλάνος, με τόν ἄερα του αναστηλωτή του Παρθενώνα, προθυμοποιείται να βοηθήσει τόν νεαρό αρχιτέκτονα

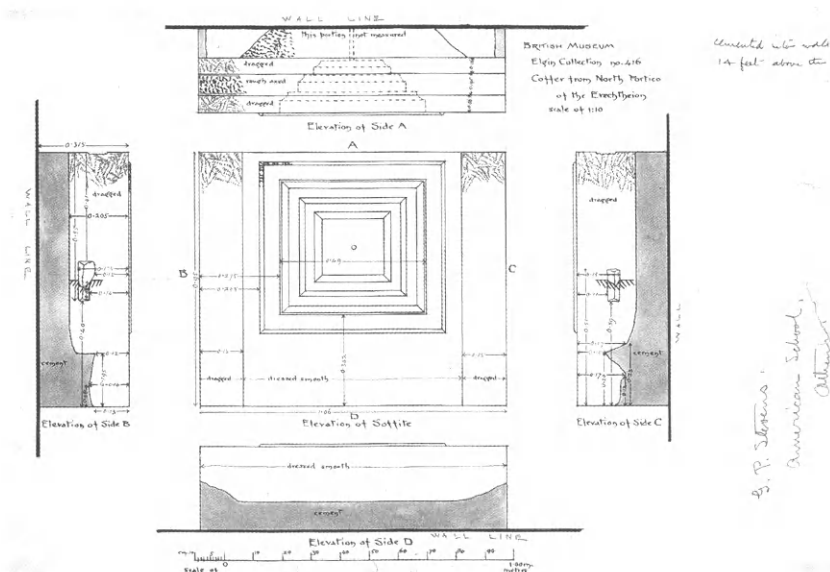
στο έργο του. Στις 14 Ιουλίου του 1903 γράφει στον Homolle ενημερώνοντάς τον για τήν πρόοδο των εργασιών. Στο γράμμα του ο Μπαλάνος επαινεί ιδιαίτερα τήν επιμέλεια και τις προσπάθειες του Replat. Στην πραγματικότητα όμως η ουσία των πραγμάτων του διαφεύγει: στο ίδιο γράμμα ο Μπαλάνος προτείνει τήν αντικατάσταση λίθων του ὀρθοστάτη που ἔλλειπαν, στη νότια και δυτική πλευρά, με ἄλλους προερχόμενους από τήν περισσότερο ἀθέατη βόρεια, στην ὁποία τά κενά κάλλιστα μπορούν νά πληρωθῶν με πορόλιθο, ἐνῶ παράλληλα ανακοινώνει ὅτι ἀποφάσισε ἀπό κοινού με τούς Γάλλους ἀρχιτέκτονες νά ἐπενδύσουν τά συμπληρώματα ἀπό πορόλιθο τῶν ἤδη ἀναστηλωμένων

138. Ο Théophile Homolle (1848-1925).

139. Ο Θησαυρός των Αθηναίων τό 1906. Ἀριστερά διακρίνεται τό Μουσείο τῶν Δελφῶν.

140. Ἐπιστολή τοῦ J. Replat πρὸς τόν Ν. Μπαλάνο γιά τήν προμήθεια μαρμάρου γιά τήν ἀναστήλωση τοῦ Θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων. 14.1904.

142

141. Τό Έρεχθειο από 'Α. μετά την επέμβαση του 1902-1909. Φωτογραφία της A. Frantz.

142. 'Αποτύπωση φαινώματος βόρειας πρόστασης Έρεχθείου στο Βρετανικό Μουσείο. Σχέδιο του G. Ph. Stevens.

143. 'Αναστηλωτικές εργασίες στο Έρεχθειο τό 1902-1903.

δόμων της κρηπίδας με πλάκες μαρμάρου πάχους 0,08μ, λύση, όπως τονίζει, *αν όχι απόλυτα ικανοποιητική τουλάχιστον ή καλύτερη*³⁸⁰: οι προτάσεις του άπηχούν, έστω και άσυνείδητα, ένα από τά καιρία προβλήματα της αρχιτεκτονικής στο μεταίχμιο των δύο αιώνων, τη σύγκρουση των μοντέρνων τάσεων για δομική αθθεντικότητα και ειλκρίνεια των έλικών, με την κλασικιστική προτίμηση για αισθητικές επκαλύψεις. Πάντως, ό Μπαλάνος θά βοηθήσει ουσιαστικά στην έκτέλεση του έργου: από τό 1902 ήδη φροντίζει άυτοπροσώπως, κάνοντας και την προμέτρηση του έλικού, για την προμήθεια, από τη Marmor Ltd., του αναγκαίου, για τη συμπλήρωση των κιώνων, του στυλοβάτη και των παραστάδων της πρόσοψης του μνημείου, πεντελικού μαρμάρου (εικ. 140) και τά επόμενα χρόνια του μολύβδου για τίς μολυβδοχοήσεις των σιδερένιων συνδέσμων, ενώ τό 1904 άποστέλλει και μαρμαροτεχνίτες από την 'Ακρόπολη³⁸¹.

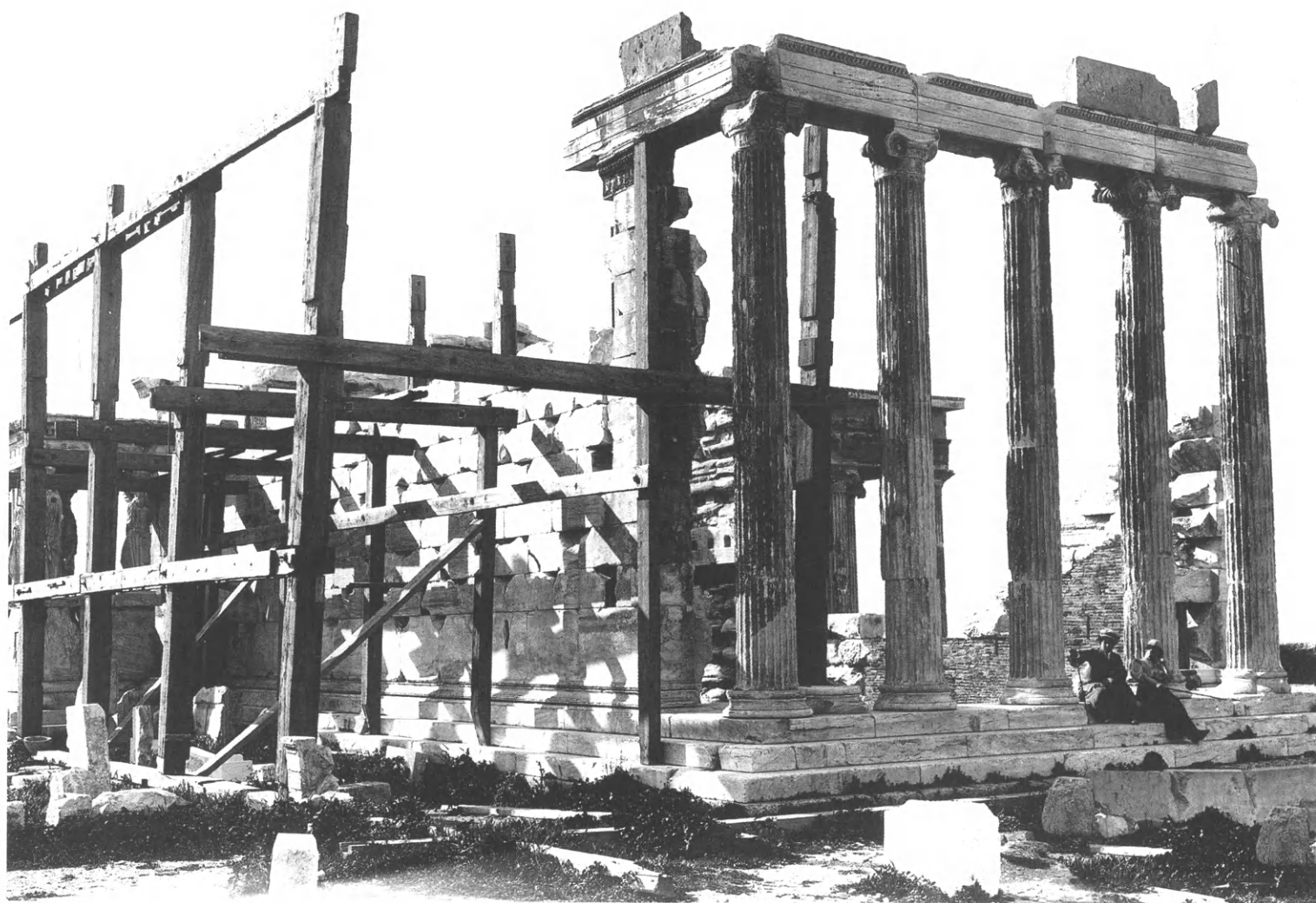
Όλος αυτός ό θόρυβος για δήθεν ανακατασκευές των μνημείων στην 'Ακρόπολη θά επηρεάσει άμεσα την επέμβαση του Έρεχθείου (εικ. 141), όπου οι Καββαδίας, Dörpfeld και Μπαλάνος θά διατάσουν τελικά νά προχωρήσουν τό 1909 – παρ' όλο πού οι σχετικές εργασίες είχαν σημαντικά προωθηθεί³⁸² – στην προαποφασισμένη αποκατάσταση της βορειοανατολικής γωνίας του μνημείου, με την τοποθέτηση αντιγράφου του εκεί κίονα και των

ὑπερκείμενων μελῶν. Ἡ ἱστορία τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Ἑρεχθείου ἀρχίζει τὸ 1895, ὅταν ὁ Durm, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, προτείνει καὶ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ μνημείου, μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτηση ὅλων τῶν κατακείμενων ἀρχαίων μελῶν καὶ τὴν παρεμβολὴ ὀρισμένων νέων, *πρὸς ἀντικατάστασιν παλαιῶν*, τὴν ἀναστήλωση τῆς δυτικῆς τοῦ ὄψης σύμφωνα μετὰ τὴ μορφή πού εἶχε προσλάβει μετὰ τίς ἐπισκευές τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ βορειοανατολικοῦ κίονα καὶ τῶν ὑπερκείμενων μελῶν πού εἶχαν συληθεῖ ἀπὸ τὸν Elgin, τὴν ἐπιδιόρθωση τῶν κακοτεχνιῶν τῆς ἐπέμβασης Paccard καὶ τὴ συμπλήρωση τῆς ἀναστήλωσης τῆς πρόστασης τῶν Κορῶν³⁸³. Οἱ προτάσεις τοῦ Durm εἶχαν γίνῃ γενικά ἀποδεκτές ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς καὶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1897 ὁ Μπαλάνος προτείνει νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν Πεντέλη, παράλληλα πρὸς ἐκεῖνα τοῦ Παρθενῶνα, κατάλληλα μάρμαρα καὶ γιὰ τὸ Ἑρέχθειο³⁸⁴. Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Ἑρεχθείου εἶχε δεῖξει τὸ 1901 καὶ ὁ βασιλεὺς Γε-

ώργιος, στὴ διάρκεια ἐπίσκεψής του στὴν Ἀκρόπολη³⁸⁵. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1902, ἐπιτροπὴ ἀπὸ τοὺς Σαουρώτ, Γαζή, Καλλία, Μπαλάνο, Μεταξᾶ καὶ Dörpfeld, σὲ συνεργασία μετὰ τὸν Καββαδία, συγκεκριμενοποιεῖ τὸ πρόγραμμα τῆς ἐπέμβασης – περιορίζοντάς το στὴν ἀναστήλωση τῆς βόρειας πρόστασης καὶ τῆς δυτικῆς ὄψης τοῦ μνημείου – τὸ ὁποῖο ἐπικυρώνεται μετὰ ὑπουργικὴ ἀπόφαση, πού δημοσιεύεται στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως. Ὑπεύθυνος τοῦ ἔργου ὀρίζεται ὁ Μπαλάνος μετὰ ἄμεσο ἐπόπτη τὸν Καββαδία, ἐνῶ ἡ ὡς ἂν ἐπιτροπὴ παραμένει στὴ διάθεση τοῦ ὑπουργοῦ Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως γιὰ ἐνδεχόμενη γνωμοδότηση σὲ ἐπὶ μέρους εἰδικὰ ζητήματα³⁸⁶. Οἱ ἐργασίες ἀρχίζουν τὸν Μάιο τῆς ἴδιας χρονιᾶς καὶ διαρκοῦν τελικά ὡς τὸ 1909 μετὰ μιὰ ἐνδιάμεση διακο-

144. Ἀναστήλωση τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ Ἑρεχθείου τὸ 1904.

145. Ἐναρξὴ ἐργασιῶν στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Ἑρεχθείου τὸ 1907.

146. Τό Ἐρέχθειο ἀπὸ ΒΔ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1909.
Ἄφοι Ρωμαῖδη.

148. Τό Ἐρέχθειο ἀπὸ ΝΔ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση
τοῦ 1902-1909.

147. Τό Ἐρέχθειο ἀπὸ ΒΔ. μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1909.

149. Τό Ἐρέχθειο ἀπὸ ΝΔ. μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1909.

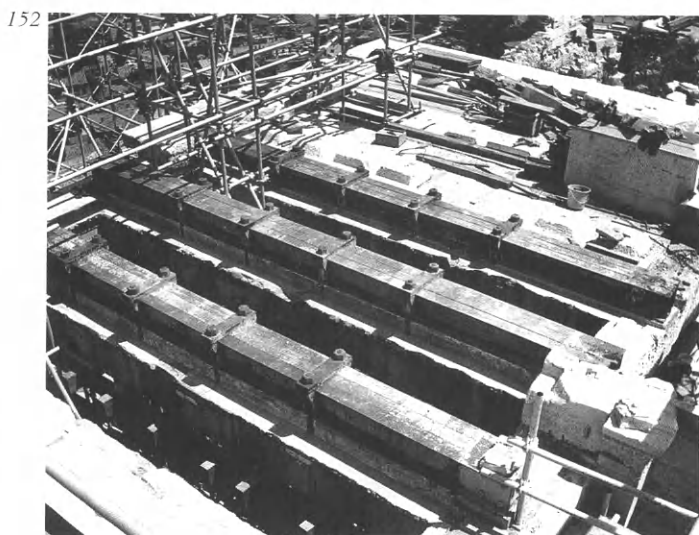
1903, διασώζονται: Νικόλαος Πουγκής, Τζώρτζης Χαμηλός, Παντελής Δημόπουλος, Ίωάννης Νειώτης, Ἀλέξανδρος Ραμπατζής, Κωνσταντῖνος Λεμπέσης, Πέτρος Καγιώργης, Γεώργιος Παστέλης, Ἑρμανουήλ Καπετανάκης καὶ Ζαχαρίας Μηλῖος μαρμαράδες, Ἀντώνης Ξαγοράρης, Γεώργιος Συρίγος, Λεωνίδας Γιοργαντάκος, Νικόλαος Δρακωτός, Ἀναστάσιος Πρέκας, Κυριάκος Καραβίας ἐργάτες. Στὸ ἔργο ἀρχικὰ συνεργάζεται ὁ ἀρχιεργάτης τῆς Ἑταιρείας Νικόλαος Καμπάνης, ἐνῶ τὸ 1903 τοῦ συνεργείου προΐσταται ὁ Κωνσταντῖνος Πάνος (εἰκ. 143)³⁸⁸.

Ἡ ἐπέμβαση ἀρχίζει ἀπὸ τὴ βόρεια πρόσταση τοῦ Ἑρεχθείου³⁸⁹, ὅπου τὸ 1902-1903 ἀντικαθίστανται μὲ νέο μάρμαρο φθαρμένα τμήματα σπονδύλων στὸν μεσαῖο κίονα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, στὸν βορειοδυτικὸ καὶ στὸν παρακείμενὸ του πρὸς Ἀ. Στὸν βορειοδυτικὸ μάλιστα κίονα κατασκευάζεται ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ νέο μάρμαρο ὁ

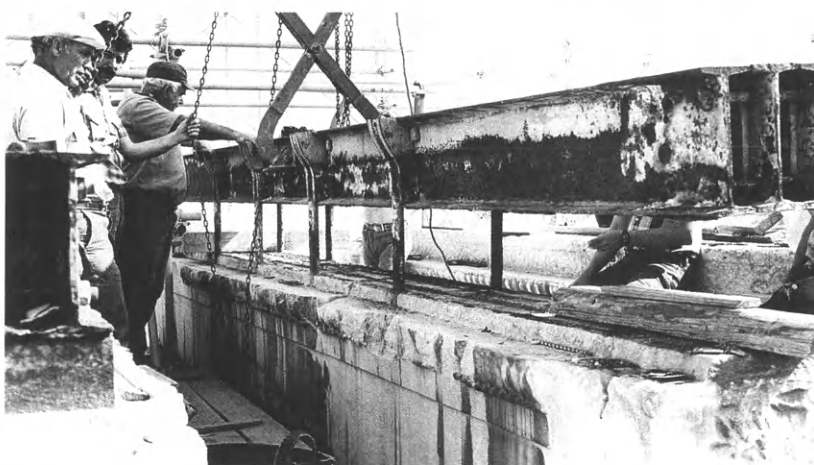
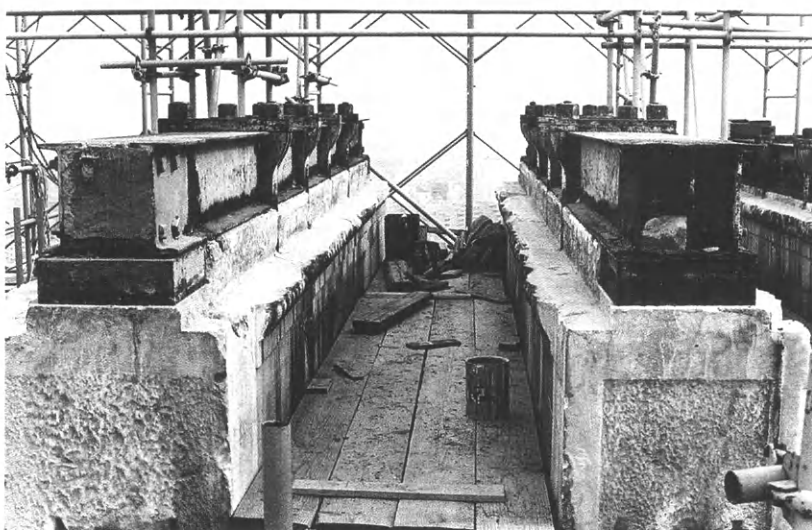
τοὺς δύο λίθοι τοῦ τυμπάνου τοῦ αἰτώματος, ὁ μεσαῖος καὶ ὁ πρὸς τὰ ἀνατολικά παρακείμενος, οἱ ὁποῖοι, προκειμένου νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ μορφὴ τοῦ αἰτώματος, πλασιώνονται ἀπὸ δύο ἄλλους νέους (εἰκ. 146, 147).

Τὸ 1904 ἀποκαθίσταται ἡ δυτικὴ ὀψὲς τοῦ μνημείου (εἰκ. 144, 162) στὴ μορφὴ πού εἶχε μετὰ τὶς ἐπεμβάσεις τῆς περιόδου τῆς ρωμαιοκρατίας: ἀνορθώνονται καὶ πάλι οἱ πεσμένοι ἡμικίονες καὶ ἀναδημιουργοῦνται τὰ τρία (πρὸς Β.) ἀπὸ τὰ τέσσερα παράθυρα, μὲ τὴν ἐνδιάμεση τοιχοποιία. Ἀνατοποθετοῦνται ὅλα τὰ ἐπιστύλια. Ἀπὸ αὐτά, τὸ νοτιότερο μορφώνεται σὲ νέο μάρμαρο. Ἀνασυναρμολογεῖται ἀκόμη τὸ πρὸς Β. τμήμα τῆς ζωφόρου καὶ τὸ ὑπερκείμενο τμήμα τοῦ αἰτώματος μετὰ τοῦ γείσου (εἰκ. 147).

Στὴν ἀνατολικὴ πρόσταση μετὰ τὴν καταβίβαση τῶν ὑπερκείμενων ἐπιστυλίων καὶ τῶν in situ διατηρούμενων τριῶν λίθων τῆς ζωφόρου ἀνασυναρμολογοῦνται, τὸ 1907,

ἐλλείπων ἀνώτερος σπόνδυλος³⁹⁰. Ἀνασυναρμολογοῦνται τὰ κιονόκρανα, ἀφοῦ συγκολλῶνται καὶ συναρμολογῶνται κατάλληλα, τὰ κατακείμενα ἐπιστύλια καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν λίθων τῆς ζωφόρου μὲ τὰ ἀντιθήματά του. Κατὰ τὴν ἀνατοποθέτησιν ἡ ζωφόρος συμπληρώνεται μὲ πέντε νέα μέλη. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναστήλωση τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς πρόστασης, μὲ τὴν ἀνατοποθέτησιν τῶν μεγάλων μαρμάρινων δοκῶν, τῶν φατνωμάτων καὶ τῶν γείσων. Τὰ φατνώματα ἀνευρίσκονται θραυσμένα σὲ πολλὰ κομμάτια, τὰ ὁποῖα συγκολλῶνται καὶ συνενώνονται μεταξὺ τους. Τὸ φάτνωμα πού βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο (εἰκ. 142) ἀντικαθίσταται ἀπὸ νέο μαρμάρينو. Μὲ νέο μάρμαρο ἀναπληρώνεται, σὲ μῆκος ἐνὸς μέτρου περίπου, καὶ ἓνα ἐλλείπων τμήμα τοῦ γείσου. Κατὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς πρόστασης ἐπισημαίνονται οἱ ἐπεμβάσεις τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου στὶς δοκοὺς, στὰ φατνώματα, στὰ γείσα τῆς ὀροφῆς, στὸ ἀνώφλι τοῦ βόρειου θυρώματος, ἐνῶ ἐντοπίζεται, γιὰ πρώτη φορά, τὸ ὁπαῖο τῆς ὀροφῆς, στὸ ὁποῖο ἀναπληρώνονται ἀπὸ νέο μάρμαρο οἱ ἐλλείποντες ὀρθοστάτες. Ἀνευρίσκονται ἀκόμη καὶ ἀνατοποθετοῦνται στὴ θέση

150. Σιδερένιο ἔλασμα σύνδεσης θραυσμάτων φατνωματικῆς πλάκας ἀπὸ τὴν ὀροφή τῆς νότιας πρόστασης τοῦ Ἑρεχθείου μὲ ἐπιγραφή *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ* 1908.

151. Τοποθέτηση σιδερένιας στεφάνης στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐπιστυλίων τῆς νότιας πρόστασης τοῦ Ἑρεχθείου τὸ 1908-1909.

152-154. Ὁπλισμός τῆς ἐπέμβασης Μπαλάνου γιὰ τὴν ἀνάρτησιν τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς στὴ βόρεια πρόσταση τοῦ Ἑρεχθείου.

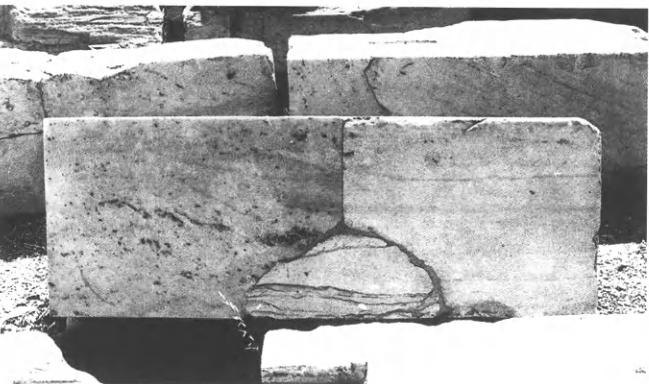
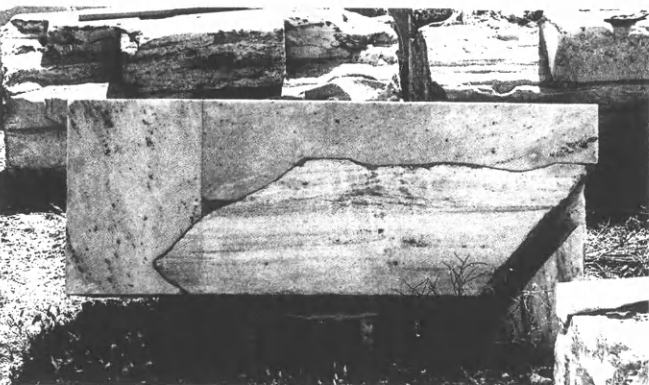
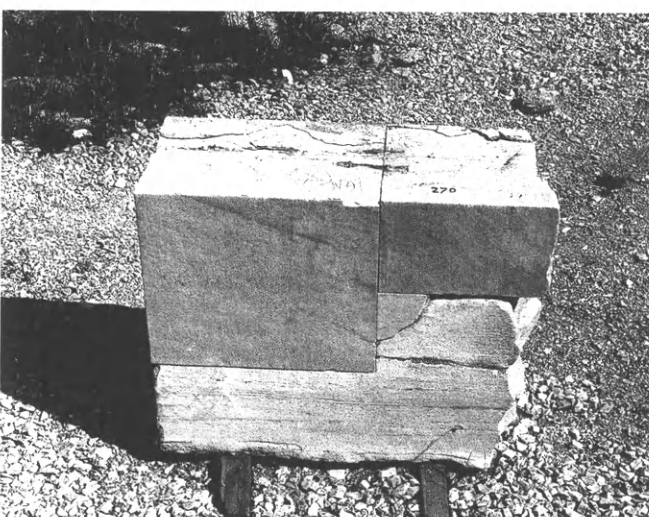
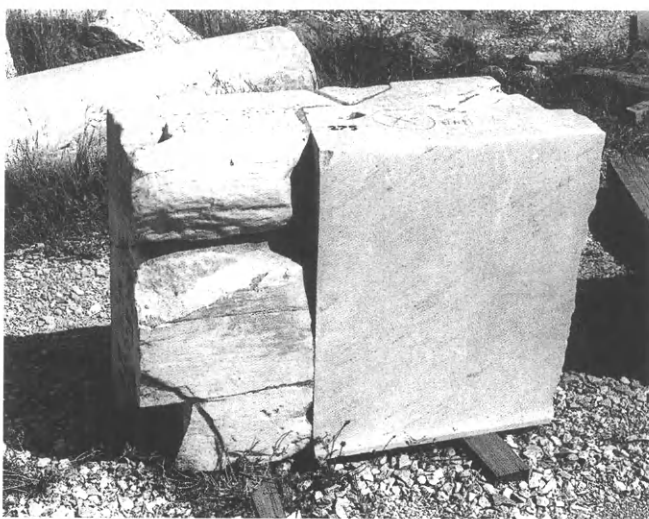
155. Όπλισμός της επέμβασης Μπαλάνου για την ανάληψη των φορτίων της οροφής στη νότια πρόσταση του Έρεχθείου, ενσωματωμένος στο έσωτερικό των επιστυλίων.
Φωτογραφία Σεπτεμβρίου 1979.

156. Μεταλλική ενισχυτική ράβδος της επέμβασης Μπαλάνου κατά μήκος του δυτικού τοίχου του Έρεχθείου.
Φωτογραφία Ιουνίου 1980.

157. Το έσωτερικό του Έρεχθείου από 'Α. μετά την αναστήλωση.

158-159. Τρόπος διαμόρφωσης από τον Ν. Μπαλάνο των λιθοπλίνθων του δυτικού τοίχου του Έρεχθείου.
Φωτογραφία Ιουλίου 1983.

160-161. Τρόπος διαμόρφωσης από τον Ν. Μπαλάνο των λιθοπλίνθων του νότιου τοίχου του Έρεχθείου.
Φωτογραφία Ιουνίου 1983.

νο τοίχο τοποθετείται ή κατάκοσμη επικραντίδα του μνημείου. Σ' αυτήν περιλαμβάνεται λίθος, πού ως τότε φυλασσόταν στο Μουσείο της 'Ακρόπολης (εικ. 148, 149)³⁹¹.

Οι τελευταίες επεμβάσεις πραγματοποιούνται το 1908-1909 στη νότια πρόσταση και στη νοτιοδυτική περιοχή του μνημείου καθώς και στη βορειοανατολική παραστάδα του. Στη νότια πρόσταση εξασφαλίζεται ή θεμελίωσή της με την αντικατάσταση όρισμένων αποσπασμένων λίθων με νέους από πειραϊκό άκτίτη. Οι όρθοστάτες και ή επίστεψη του βάθρου της συμπληρώνονται με νέο μάρμαρο. Ανατοποθετείται επίσης, στη θέση εκείνου της επέμβασης Paccard, τό άρχαιο έπιστύλιο πάνω από την 4η κόρη. 'Ακόμη, ολοκληρώνεται ή αποκατάσταση της όροφης της πρόστασης με την τοποθέτηση της δεύτερης (από 'Α.) φατνωματικής πλάκας, συναρμολογημένης από πέντε θραύσματα συνδεδεμένα με σιδερένια έλάσματα (εικ. 150), ένω έπισκευάζεται ή 6η κόρη, στην όποία αντικαθίστανται οι όξειδωμένοι σιδερένιοι σύνδεσμοι της επέμβασης Andreoli, πού τόση φθορά είχαν έπιφέρει στο γλυπτό, με νέους όρειχάλκινους. 'Η σπουδαιότερη επέμβαση είναι ή αλλαγή της στατικής λειτουργίας της πρόστασης με ή μεταφορά των φορτίων των έπιστυλίων και της όροφης από τις καταπονημένες κόρες στην ανατολική και δυτική παραστάδα της πρόστασης, πάνω στον νότιο τοίχο, και σέ σιδερένια ύποστυλώματα ανάμεσα στα αγάλματα (εικ. 149)³⁹². Στην περιοχή του Κεκροπίου, ένας χυτοσιδηρός στύλος αντικαθιστά τον λιθόκτιστο πεσσό, πού στήριζε μετέωρη ή νοτιοδυτική γωνία του μνημείου, ένω ένας μικρός πεσσός από λαξευτούς πορόλιθους αντικαθιστά την πρόχειρη λίθινη ύποστύλωση κάτω από τό κατώφλι της μικρής νότιας θύρας, της όποιας ή δυτική παραστάδα αποσυναρμολογείται και ξανακτίζεται. Τό 1909 απομακρύνονται οι πλίνθινες επενδύσεις της επέμβασης Πιττάκη από τό έσωτερικό της βορειοανατολικής γωνίας του μνημείου και ανατοποθετούνται οι λιθόπλινθοι της αντίστοιχης παραστάδας στην σωστή τους σειρά. Κατεδαφίζεται, τέλος, τό πόρινο τόξο της περιόδου της τουρκοκρατίας πάνω από ή μικρή θύρα της θόρειας πρόστασης προς τό Πανδρόσειο και στερεώνεται τό κατώφλι της.

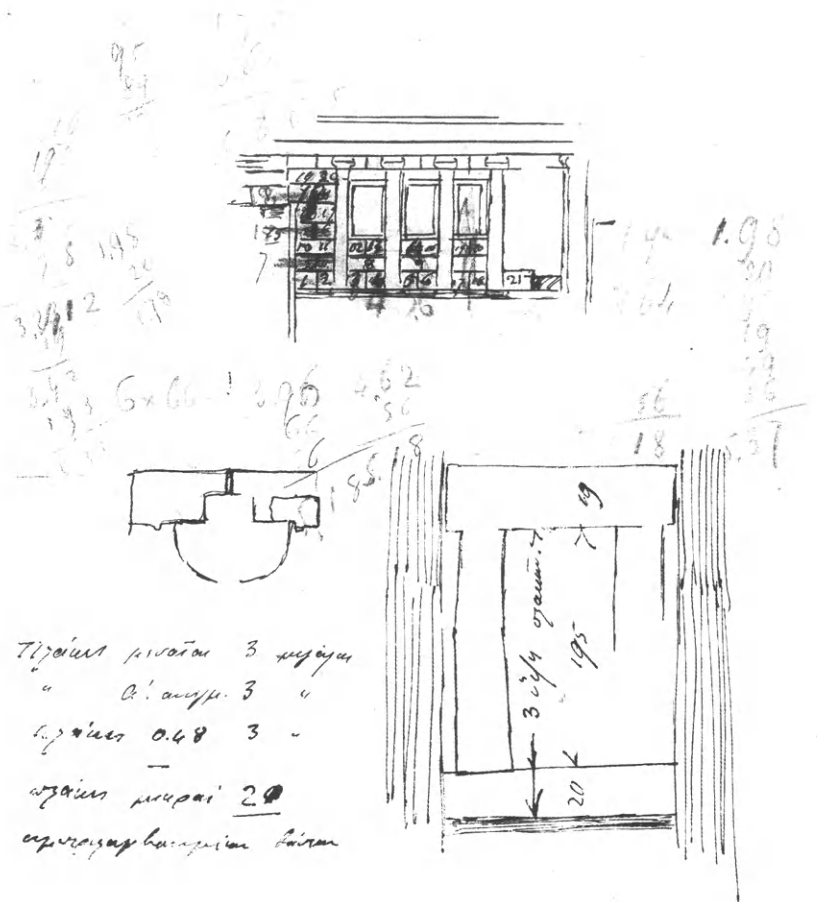
Κατά την εκτέλεση του έργου χρησιμοποιούνται τά ίδια υλικά και τρόποι των άλλων επεμβάσεων της περιόδου στην σύνδεση, συμπλήρωση ή αντικατάσταση των αρχαίων μελών: λιθόκολλα και σιδερένια στοιχεία — σύνδεσμοι, γόμφοι, ράβδοι, έλάσματα — κατά περίπτωση μολυβδοχοημένα ή καλυμμένα με τοιμεντοκονίαμα, πεντελικό μάρμαρο ή έλευσίνιος λίθος από τά αρχαία λατομεία³⁹³ — ίδιο δηλαδή οικοδομικό υλικό προς τό αρχαιο — στα συμπληρώματα ή στα νέα μέλη. 'Η έπιφανειακή κατεργασία και διαμόρφωση των νέων στοιχείων γίνεται καθ' όμοιο τρόπο με τά αρχαία, λ.χ. τό νέο φάνωμα πού τοποθετείται στην όροφή της θόρειας πρόστασης αντιγράφει πιστά τό

πρωτότυπο στο Βρετανικό Μουσείο. Σέ δύο όμως περιπτώσεις, στίς νέες προσθήκες των έπιστυλίων της θόρειας και νότιας πρόστασης καθώς και στην επίστεψη του βάθρου της πρόστασης των Κορών, τά κυμάτια αποδίδονται κατά τρόπο σχηματικό³⁹⁴. Κατά την επέμβαση, ιδιαίτερη φροντίδα καταβάλλεται για την όσο τό δυνατόν μικρότερη αισθητική επιβάρυνση του μνημείου από την ένθεση των νέων μαρμάρων: τά νέα μέλη όξειδώνονται τεχνητά για την απόκτηση της επιθυμητής πάτινας, στους νέους σπονδύλους των κιόνων της θόρειας πρόστασης, οι άκμές των ραβδώσεων θραύονται, ένω τά συμπληρώματα της έσωτερικής παρεΐας των μετακινίων τοιχοποιών της δυτικής πλευράς ύφίστανται, με χονδρολάξευση, μία έπιφανειακή άδρή κατεργασία, για την προσομοίωσή τους προς τά παρακείμενα φθαρμένα αρχαία μέλη.

Για την επανατοποθέτηση των θραυσμένων φερόντων μελών, την ύποστήριξη έκτεταμένων περιοχών του μνημείου και την παρέμβαση στην στατική λειτουργία του χρησιμοποιούνται μεγάλα σιδερένια φέροντα στοιχεία και όπλισμοί: για την ανασυναρμολόγησή τους, οι θραυσμένες μεγάλες δοκοί της θόρειας πρόστασης αναρτώνται από σύνθετο σύστημα ισχυρών σιδηροδοκών, διατομής διπλού Τ και συνολικών διαστάσεων 0,30x0,30 μ., τά άκρα των όποίων καταλήγουν στον δεύτερο (εκ των άνω) δόμο του θόρειου τοίχου και στη ζωφόρο της θόρειας πλευράς της πρόστασης (εικ. 152, 153, 154)³⁹⁵. Αύτή είναι μία λύση πού προτιμά ό Dörpfeld, ό όποιος ήδη από τό 1886 έχει προτείνει ή χρήση παρόμοιας μεθόδου για ή στερέωση των έτοιμόρροπων έπιστυλίων του 'Ολυμπίου (εικ. 76)³⁹⁶. 'Αντίθετα, κατά την αναδιαμόρφωση της στατικής λειτουργίας της νότιας πρόστασης, ό Μπαλάνος προσφεύγει αναγκαστικά στην απόκρυψη των σιδηρών ένισχυτικών στοιχείων μέσα στα αρχαία μέλη: τά έπιστύλια της πρόστασης αναρτώνται από μία σιδερένια στεφάνη διατομής διπλού Τ, πού ένσωματώνεται μέσα σ' αυτά. 'Η στεφάνη, πού αναλαμβάνει τά φορτία των έπιστυλίων και της υπερκείμενης φατνωματικής όροφης, πακτώνεται από ή μία μεριά μέσα στον νότιο τοίχο, από την άλλη έδράζεται πάνω σέ τρία φέροντα μεταλλικά ύποστυλώματα, μικρής διαμέτρου, πού από αισθητικής πλευράς παρουσιάζονται σάν μή φέροντα στοιχεία, ανάμεσα στίς Καρνάτιδες της νότιας πλευράς της πρόστασης (εικ. 151, 155). Για την ανακούφιση του θόρειου θυρώματος από τά υπερκείμενα φορτία του θόρειου τοίχου, ό Μπαλάνος έντοιχίζει σ' αυτόν τέσσερεις επιμήκεις σιδηροδοκούς, δύο ακριβώς πάνω από τό άνώφλι του θυρώματος και δύο στον πρώτο από πάνω δόμο του τοίχου, ένω για την ένίσχυση της ευστάθειας της αναστηλωμένης δυτικής όψης του μνημείου μία επιμήκης ράβδος τρέχει κάτω από τά έπιστύλια, συνδέοντας τους ήμικίονες του δυτικού τοίχου με τίς πλάγιες παραστάδες του (εικ. 156).

Στήν επέμβαση τοῦ Ἑρεχθείου ἀποσαφηνίζονται πιά καί ἐπικρατοῦν τά στοιχεῖα πού κατ' ἐξοχήν θά χαρακτηρίσουν τό ἔργο τοῦ Μπαλάνου τῆς μεταγενέστερης περιόδου: ἡ διαμόρφωση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν μέ τή συνένωση καί τή συναρμογή πολλῶν ἀρχαίων θραυσμάτων συνανηκόντων ἢ ποικίλης προέλευσης, λ.χ. ἕνα φάνωμα τῆς ὀροφῆς τῆς βόρειας πρόστασης ἀπαρτίζεται ἀπό ὀκτώ θραύσματα, ὁ νοτιοδυτικός λίθος τῆς ἐπικρανίδας τοῦ νότιου τοίχου ἀπό δεκαεπτὰ· οἱ ἐπιπεδώσεις τῶν ἐπιφανειῶν θραύσεως κατὰ τή συνένωση τῶν ἀρχαίων θραυσμάτων ἢ τή συναρμογή τῶν ἀρχαίων μελῶν μέ τίς νέες προσθήκες, ἰδιαίτερα κατὰ τή συμπλήρωση τῶν μελῶν στήν ἐσωτερική παρειά τοῦ δυτικοῦ τοίχου (εἰκ. 158, 159) ἀλλά καί μεγάλο μέρος τῶν λιθοπλίνθων τοῦ νότιου (εἰκ. 160, 161)· οἱ σέ μεγάλη κλίμακα παρατοποθετήσεις τῶν ἀρχαίων μελῶν – παρ' ὅλα τὰ νέα μηνύματα τῶν καιρῶν – κατὰ τήν ἀνασυναρμολόγησή τους. Οἱ παρατοποθετήσεις συναντῶνται καί πάλι στίς μετακιόνιες τοιχοποιίες τοῦ δυτικοῦ τοίχου (εἰκ. 157, 162), ὅπου κανένας ἀρχαῖος λίθος δέν τοποθετεῖται στή θέση του, ἀλλά καί στόν νότιο τοῖχο, ὅπου οἱ ἀρχαῖες λιθοπλίνθοι παρατοποθετοῦνται σέ διάφορους δόμους καί στήν ἐπικρανίδα, ἐνῶ οἱ ἐλλείποντες λίθοι γιά τήν ἐπιθυμητή ὁλοκληρωτική ἀνύψωση τοῦ τοίχου ἀναπληρώνονται συνειδητά μέ λιθοπλίνθους προερχόμενες ἀπό τόν βόρειο τοῖχο τοῦ μνημεῖου³⁹⁷. Ἄλλο χαρακτηριστικό εἶναι ἡ ἀπολάξευση καί καταστροφή τοῦ ἀρχαίου ὕλικου κατὰ τή διάνοιξη μεγάλου ἀριθμοῦ, πολύ μεγαλύτερου τοῦ απαιτουμένου, νέων ἐντορμιῶν γιά τὰ νέα συνδετήρια στοιχεῖα τῆς ἀναστήλωσης ἢ κατὰ τήν ἐνσωμάτωση τῶν σιδερένιων ὀπλισμῶν στά ἀρχαῖα μέλη· κορυφαία περίπτωση ἡ ἀπολάξευση μάζας μαρμάρου σέ ποσοστό 7 ὥς 10% τῶν ἐπιστελίων τῆς νότιας πρόστασης, κατὰ τή διάνοιξη αὐλάκων διαστάσεων ὥς 0,15×0,18 μ. γιά τήν ὑποδοχή τῆς σιδερένιας στεφάνης.

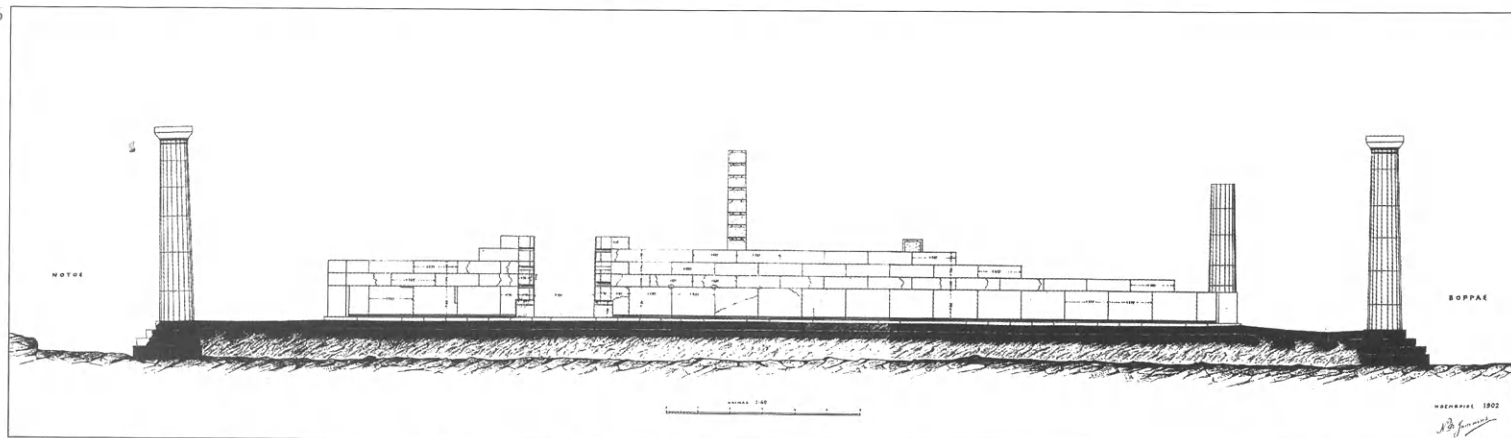
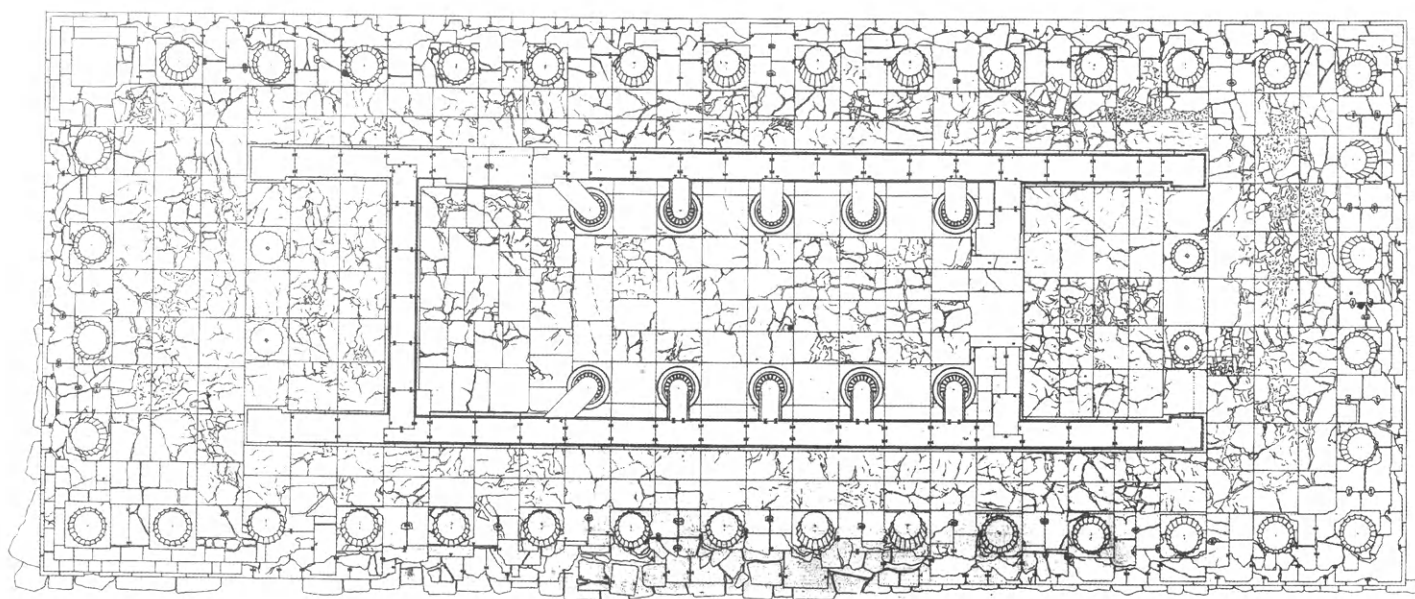
Παράλληλα πρὸς τό Ἑρέχθειο ἀναστηλώνεται καί ὁ ναός τοῦ Βασίτη Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα (εἰκ. 163). Ἡ παλαιά εὐχή τοῦ Martin William Leake νά προσλάβει ὁ ναός τήν ἀρχική του μορφή, μέ τήν ἀναστήλωση τῶν λίθων του πού κείνταν στό ἔδαφος, ἂν ποτέ ἡ Ἑλλάς ἀνακτήσῃται πλοῦτον καί ἰσχύ, φιλοκαλίαν καί ἐπιστήμην³⁹⁸, ἐκπληρώνεται σέ μεγάλο βαθμό στό διάστημα 1902–1908, μέ τήν επέμβαση στόν ναό τοῦ Ἰωαννίτη, ὑπό τήν ἐποπτεία τῶν Καββαδία καί Μπαλάνου (εἰκ. 164). Ἡ πρόθεση γιά τήν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ ἐκδηλώνεται τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1902, ὅταν ὁ τότε ὑπουργός Ἐκκλησιαστικῶν καί Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως δίνει ἐντολή στούς Καββαδία καί Μπαλάνο νά μεταβοῦν στόν ναό, προκειμένου νά ἐξετάσουν καί νά τοῦ ὑποδείξουν τά πρὸς στερέωσιν ... ἐκτελεστέα ἔργα³⁹⁹. Τόν Ἰουλίῳ συστήνεται ἀπό τόν ὑπουργό Ἐκκλησιαστικῶν καί Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἐπιτροπή ἀπό τούς Καββαδία, Μπαλάνο, Homolle, Dörpfeld, τούς νομο-

162. Ἰδιόχειρο σκαρίφημα τοῦ Ν. Μπαλάνου γιά τήν ἀναστήλωση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ἑρεχθείου τό 1904.

μηχανικούς Καλλία καί Γαζή, τόν Μεταξά καί τόν μηχανικό Τριπόλεως ἢ Ὀλυμπίας γιά τόν ἴδιο σκοπό: νά μεταβεῖ στή Φιγάλεια καί νά ἀποφανθεῖ περὶ τῶν δεόντων γενέσθαι πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ναοῦ καί ἀνέγερσιν τῶν καταπεπιγμένων μερῶν αὐτοῦ διά τοῦ ἀνακαλυφθέντος ὕλικου. Ἡ αὐτή ἐπιτροπή θέλει ἀπόφανθῇ ἂν ὑπάρχῃ περίπτωσης, ὅπως ἐπεκταθῶσιν αἱ ἐργασίαι διά τῆς συμπληρώσεως ἐλλειπόντων στηλῶν καί λίθων κατονομάζουσα ρητῶς τά οὕτω συμπληρωτέα μέρη καί ἂν δύνανται νά ἐπεκταθῶσιν αἱ ἀνασκαφαί εἰς ὁλόκληρον τήν δυτικήν πλευράν τοῦ ναοῦ ἄνευ φόβου τινός καταπτώσεως τῶν ἐκεῖ διεσεισμένων κιόνων. Ἐπίσης θέλει ἀποφανθῇ ἡ ἐπιτροπή μήπως ὑπάρχῃ ἀνάγκη προσωρινῆς ὑποστήριξεως τῶν διεσεισμένων κιόνων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καί ὅποια τίς ἡ γενησόμενη ὑποστήριξις αὐτῇ⁴⁰⁰.

Τό πόρισμα τῆς ἐπιτροπῆς δέν εἶναι γνωστό, πάντως ἡ ἐπέμβαση στό μνημεῖο (εἰκ. 165, 166), ἀρχίζει τήν ἴδια χρονία παράλληλα πρὸς τή διενέργεια ἀνασκαφῶν ἀπό τόν Καββαδία γιά τή διερεύνηση τοῦ ναοῦ καί τῆς περιοχῆς του

καί ταυτόχρονα τήν ἀποκάλυψη τοῦ σωζόμενου ὑλικοῦ του, προκειμένου νά ἀρχίσει μέ αὐτό ἡ ἐπανεγερσή του. Ἡ ἐπέμβαση συνεχίζεται καί στά δύο ἐπόμενα χρόνια¹⁶¹. Ἡ τελείως σκοτεινή ὥς τώρα ἐπέμβαση φωτίζεται ἀρκετά ἀπό δύο ἐκθέσεις-ἀπολογισμούς τῶν ἐργασιῶν, τοῦ Ἰουλίου καί τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1905, τίς ὁποῖες ὁ Ἰωαννῆτης ὑποβάλλει στούς προϊσταμένους του (εἰκ. 167, 168)¹⁶². Κατά τίς θερινές περιόδους (*ἐννεαμήνους ἐν συνόλῳ*) τοῦ 1903 καί τοῦ 1904 τοποθετοῦνται ἐπὶ σειρὰς λιθοπλίνθων (πάνω ἀπὸ τὸν ὀρθοστάτη) στούς τοίχους τοῦ σηκοῦ καθὼς καί στούς ἐγκάρσιους διαχωριστικούς τοίχους τοῦ ὀπισθοδόμου καί τοῦ προνάου καί ἕξι λίθοι στὸν καθένα ἀπὸ τοὺς τέσσερις ἡμικίονες τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Ἀνασηλώνονται ἀκόμη μερικῶς οἱ δύο νοτιότεροι κίονες τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς περιστάσης καί οἱ δύο κίονες τοῦ προνάου καί ἕξι ὀλοκλήρου, μέχρι τοῦ ἐπικράνου, ἡ νοτιοανατολική παραστάδα τοῦ ὀπισθοδόμου. Τέλος, ἀνυψώνονται δοκιμα-

στικά οἱ λίθοι τῆς βόρειας παραστάδας τῆς ἀνατολικῆς θύρας τοῦ σηκοῦ καί συμπληρώνεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κρηπίδας καί τοῦ στελοβάτη τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἀπὸ τίς 18 Ἰουνίου ὡς τίς 3 Ὀκτωβρίου τοῦ 1905¹⁶³, στή διάρκεια ἐνενήντα ἐργάσιμων ἡμερῶν, δύο μαρμαράδες καί τρεῖς ἐργάτες (εἰκ. 169) ἐπανατοποθετοῦν στὸν δυτικό τοῖχο

163. Ὁ ναός τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα ἀπὸ ΒΔ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1908.

164. Ὁ ναός τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα ἀπὸ ΒΔ. μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1908. Φωτογραφία τῆς Α. Frantz.

165. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα. Ἡμιτελὲς σχέδιο, μελάνι σὲ χαρτόνι, μᾶλλον τοῦ Ν. Ἰωαννῆτη.

166. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα. Ν. Ἰωαννῆτης, μελάνι σὲ χαρτόνι, Νοέμβριος 1902.

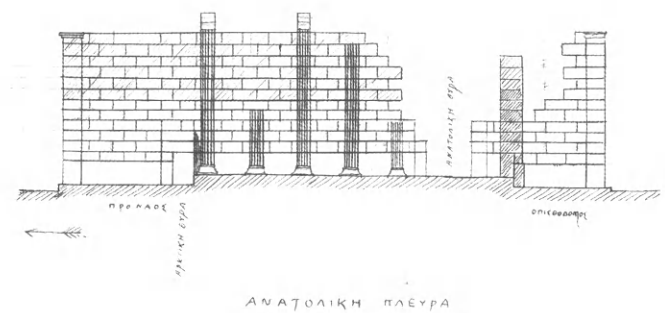
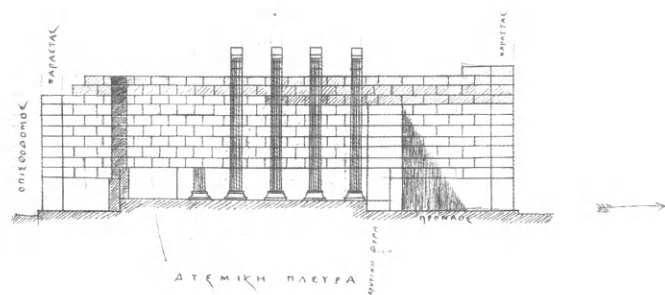
τοῦ σηκοῦ σαρανταεννέα συνολικά λιθοπλίνθους, μέρος τῆς 7ης (πάνω ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες) σειρᾶς καὶ ὁλόκληρες τὴν 8η καὶ 9η. Στὸν ἀνατολικό τοῖχο, στὸ τμήμα ἀπὸ τὴν παραστάδα τοῦ προνάου ὡς τὴν ἀνατολική θύρα, τοποθετοῦν συνολικά ἑβδομηνταπέντε λίθους, ἀπὸ τὴν 6η ὡς τὴν 11η σειρά, ἐνῶ στὸν διαχωριστικό τοῖχο τοῦ προνάου εικοσιδύο, τὴν 7η, 8η καὶ 9η σειρά. Ἀναστήλωννται ἀκόμη σέ ὁλόκληρο τὸ ὕψος τοὺς δεκατρεῖς σπόνδυλοι, οἱ τέσσερις βορειότεροι ἡμικίονες τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ὁ πρῶτος καὶ τρίτος (ἀπὸ Β.) τοῦ ἀνατολικοῦ, ἐνῶ στὸν δεύτερο ἡμικίονα τῆς ἴδιας πλευρᾶς τοποθετοῦνται τέσσερις σπόνδυλοι καὶ στὸν πέμπτο τρεῖς (εἰκ. 170, 171)¹⁶⁴. Στὶς παραστάδες τοῦ προνάου ἀνασυναρμολογοῦνται ἑννέα λίθοι – πέντε στή βορειοανατολική καὶ τὸ ἐπίκρανο, πού ἀπαρτίζεται ἀπὸ τρεῖς λίθους, καὶ τέσσερις στή βορειοδυτική. Τὸ ἐπίκρανο αὐτῆς τῆς παραστάδας πού σωζόταν πολὺ ἀποσπασματικά¹⁶⁵ δὲν ἐπανατοποθετεῖται. Παρομοίως δὲν ὁλοκληρώνεται ἡ ἀναστήλωση τῆς δυτικῆς παραστάδας τοῦ ὀπισθοδόμου, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπουν οἱ ἐνδιάμεσοι λίθοι τῆς 8ης, 10ης καὶ τῆς 11ης σειρᾶς, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἀρκετὸς χρόνος οὔτε προσωπικὸ γιὰ τὴν ἀντικατάστασή τους μὲ νέο μάρμαρο. Τέλος, γίνεται δοκιμαστικὴ τοποθέτηση τῶν παρασάδων τῆς ἀνατολικῆς θύρας τοῦ σηκοῦ.

Κατὰ τὴν ἀνασυναρμολόγηση τῶν μελῶν στὸ μνημεῖο καταβάλλεται προσπάθεια, ὅπως γράφει ὁ Ἰωαννί-

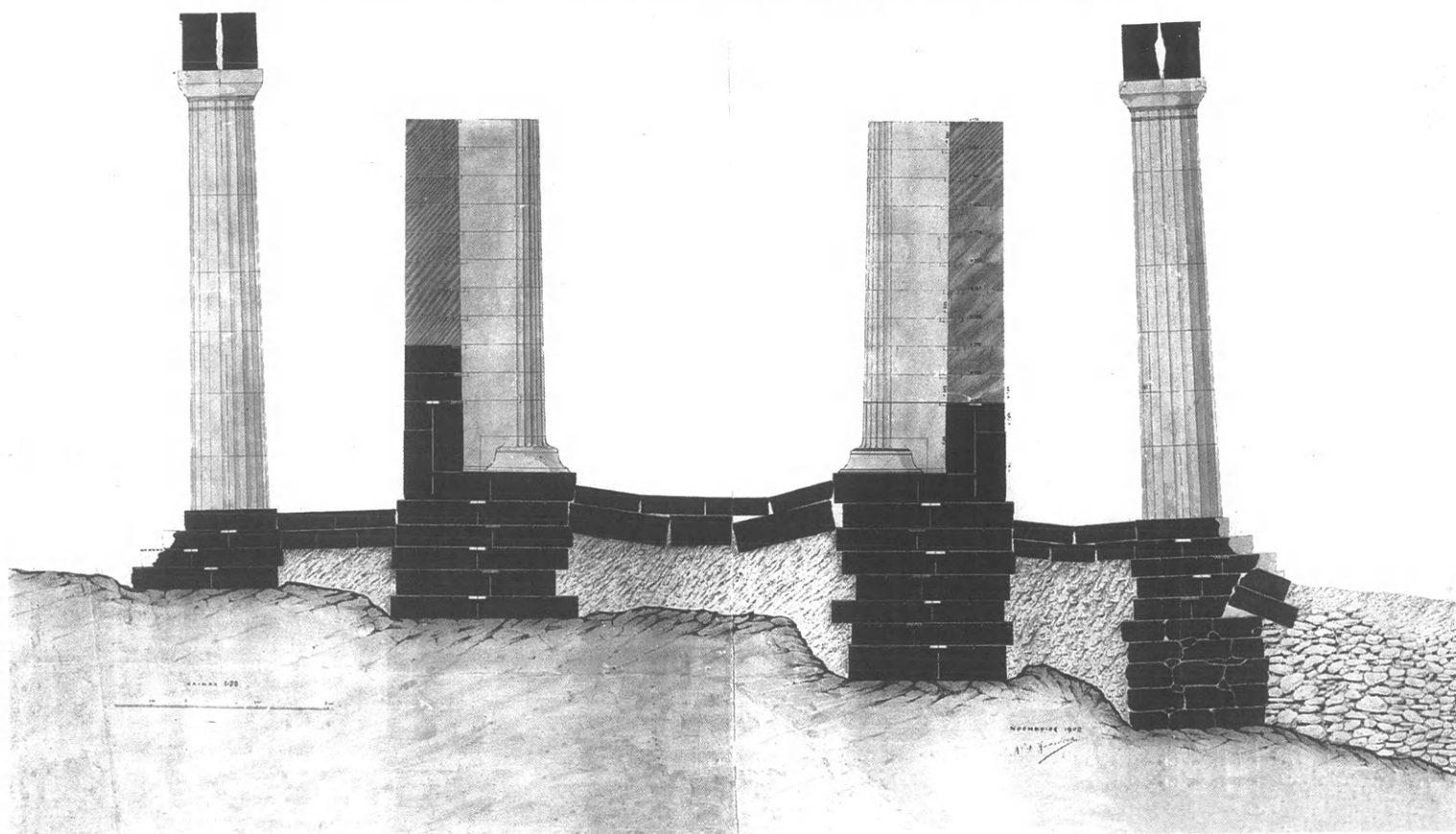
της, νὰ ἀνευρεθεῖ ἡ ἀκριβὴς τους θέση¹⁶⁶. Ἡ ἐξακριβωση τῆς θέσης τῶν λιθοπλίνθων τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ γίνεται μὲ βάση τίς ἐντορμίες τῶν ὀριζόντιων συνδετηρίων στοιχείων καθὼς καὶ τὴ μείωση, ὅπως αὐτὴ ἀποτυπώνεται στὴν κάτω ἔδρα τῶν λιθοπλίνθων¹⁶⁷, τὴν ὁποία προσδευτικά παρουσιάζουν οἱ τοῖχοι τουλάχιστον ὡς τὴν ἑβδομὴ σειρά τῶν λιθοπλίνθων. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πέρα ἡ τοποθέτησις τῶν δόμων (ἐννοοῦνται οἱ λιθοπλίνθοι) τοῦ σηκοῦ παρουσιάζει σοβαρὰς δυσκολίας, ὅπως γράφει ὁ Ἰωαννίτης, διότι ἡ μείωσις κανονικὴ πλέον εἶνε ἐλάχιστη καὶ δυνατὸν μὴ καταβαλλομένης μεγάλῃς προσοχῆς δόμοι τῆς 8ης σειρᾶς νὰ τοποθετηθῶσι εἰς τὴν 9ην καὶ τὰνάπαλιν. Εὐτυχῶς πού οἱ λιθοπλίνθοι τῆς 11ης σειρᾶς παρουσιάζουν μίαν χαρακτηριστικὴ ὑποτομή, ἡ ὁποία ἐμποδίζει τὴ σύγχυσή τους μὲ λίθους ἄλλων στρώσεων. Πάντως, στὴν πραγματικότητα, ἡ τοποθέτηση ἑνὸς λίθου κάθε δύο μέρες δὲν ἀφήνει εὐλογα χρονικὰ περιθώ-

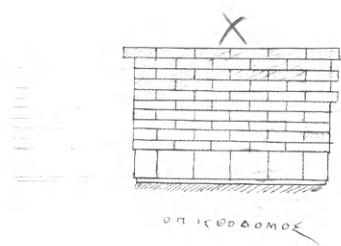
167-168 Ἐκθέσεις προόδου τῶν ἐργασιῶν ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα (πρῶτη καὶ τελευταία σελίδα). Ν. Ἰωαννίτης, 26.7.1905 καὶ 4.10.1905.

169. Μεταφορὰ μελῶν κατὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα τὸ 1902-1908.

DURCHSCHNITT

170-171. Σχηματικά σκαριφήματα της αναστήλωσης του ναού του Έπικούριου Ἀπόλλωνα. Ν. Ίωαννίτης, μελάνι σέ χαρτί, 1905.

172. Κατά πλάτος τομή του ναού του Έπικούριου Ἀπόλλωνα. Ν. Ίωαννίτης, μελάνι σέ χαρτόνι, Νοέμβριος 1902.

173. Σχηματικό σκαρίφημα της αναστήλωσης του τοίχου του ὀπισθοδόμου του ναού του Έπικούριου Ἀπόλλωνα. Ν. Ίωαννίτης, μελάνι σέ χαρτί, 1905.

174. Ὁ ναός του Έπικούριου Ἀπόλλωνα ἀπὸ ΝΑ. μετὰ τὴν ἀναστήλωση.

ρια γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς ἀρχικῆς θέσης τῶν λίθων. Ἄλλωστε ἡ πλήρης παραμόρφωση τοῦ κτηρίου (εἰκ. 172) καθιστᾷ τὶς μετρήσεις ἐξαιρετικὰ δύσκολες.

Ὁν μικρὰς δυσκολίας ἀντιμετωπίζει ὁ Ίωαννίτης στὴν ἀναστήλωση τῶν σπονδύλων τῶν ἡμικίωνων, διότι τὸ πλεῖστον αὐτῶν ἀπηρτίσθη ἐκ δύο, τριῶν, τεσσάρων καὶ πέντε τεμαχίων ἅτινα ἔδει νὰ εὑρεθῶσι μετὰ μακρὰν καὶ πεισίμονα ἐρευναν, νὰ συναρμολογηθῶσι δέ καταλλήλως καὶ μετὰ προσοχῆς ὅπως οὕτω ἐπιτραπῇ ἡ τοποθέτησις ὑπερκειμένων, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ διότι ... τῶν ἡμικίωνων μὴ ἐχόντων ὁμοιόμορφον διάμετρον, οὐδὲ μῆκος οὐδὲ τομὴ καὶ μορφὴν τῶν ῥαβδώσεων, ἀπηρτίτο ἰδιαίτερα ὅλως προσοχὴ καὶ ἐργασία διὰ τὴν ἐξεύρεσιν τῶν εἰς ἕκαστον ἡμικίονα ἀνηκόντων σπονδύλων¹⁰⁸, δυσκολίες πού ἐπιτείνονται μέ τὴν καθίζηση πού παρουσιάζει ὁ στυλοβάτης τῶν ἡμικίωνων (εἰκ. 172)¹⁰⁹. Τελειώνοντας τὴν ἀπόδοση τοῦ ἔργου κατὰ τὸ 1905 ὁ Ίωαννίτης ἐπισημαίνει ὅτι ἔχει ταυτίσει μεγάλο μέρος τῶν ἰωνικῶν ἐπιστυλίων τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ καὶ ζητᾷ τὴν ἔγκριση νὰ συμπληρώσει δύο μικρὰ τμήματα μέ τοὺς ἐναπομείναντες λίθους¹¹⁰, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου, γιὰ νὰ γίνῃ ἔτοι καταληπτὴ ἡ ἐσωτερικὴ μορφή τοῦ ναοῦ¹¹¹. Στὰ ἐπό-

174

133

μενα χρόνια, ως τό 1908, συμπληρώνεται ή αναστήλωση τών δύο νοτιότερων κίωνων τής δυτικής πλευράς του ναού, καθώς καί του διαχωριστικού τοίχου του όπισθοδόμου ως τό ύψος δέκα σειρών (είκ. 173), ανυψώνονται ό νότιος καί ό θόρειος παραστάτης τής ανατολικής θύρας του σηκού σέ ύψος όκτώ καί έπτά δόμων αντίστοιχα, τοποθετούνται ή βάση καί ό πρώτος σπόνδυλος του κορινθιακού κίονα, ένω συμπληρώνεται μέ νέες μετακίονιες πλάκες σέ διάφορα σημεία ό στυλοβάτης τής έξωτερικής περίπτωσης του ναού (είκ. 174)⁴¹². Κατά τήν αναστήλωση, γιά τήν αντικατάσταση τών έλλειπόντων μελών καί τή συμπλήρωση τών λίθων, χρησιμοποιείται ό ίδιος έντόπιος άσβεστόλιθος μέ τόν άρχαιο, πολλές φορές όμως καί τά ίδια τά διάσπαρτα άρχαία μέλη, τά όποια άπολαξεύονται καταλλήλως. Κατά τήν αναστήλωση τών τοίχων γίνεται προσπάθεια νά άποκατασταθεί ή όριζοντιότητα τών δόμων μέ μεταλλικά έλάσματα ή μέ μικρές πλακοειδείς πέτρες, ένω μέ κόνιαμα συμπληρώνονται έλλείποντα τμήματα μελών ή γεμίζονται άνοιγμένοι άρμοί. Τέλος, στή σύνδεση τών θραυσμάτων τών μελών χρησιμοποιούνται έξωτερικά έμφανείς σύνδεσμοι σχήματος διπλού T⁴¹³.

Οί υπόλοιπες επεμβάσεις τής περιόδου περιλαμβάνουν έργασίες στό Όλυμπεϊο, στήν Έπίδαυρο καί στήν άρχαία Κόρινθο, στόν ναό του Ποσειδώνα στό Σούνιο. Στο Όλυμπεϊο ή Έταιρεία διενεργεί ανασκαφές καί έργασίες εύπρεπισμοϋ καί καθαρισμοϋ του χώρου, μέ τόν άντιπρόεδρό της Γ. Νικολαΐδη, ήδη από τό 1897. Στά πλαίσια αυτών τών έργασιών ανακατασκευάζεται, καθ' ύπόδειξη του Dörpfeld, από τό 1898 ως τό 1903, μέ άργο-λιθοδομή καί μέ έξωτερικές άντηριδές από πωρο Άμαρουσίου, κατ' άπομίμηση τών άρχαίων σωζομένων τμημάτων, τό μεγαλύτερο μέρος τής νότιας καί ανατολικής πλευράς του άδριάνειου περιβόλου του ιερού (είκ. 175, 176). Τό 1902 καί από τό 1907 ως τό 1909 ανακατασκευάζονται μέ πειραϊκό άκτίτη καί πεντελικό μάρμαρο αντίστοιχα οί έλλείποντες λίθοι τής εύθυντηρίας, τής κρηπίδας καί του στυλοβάτη του ναού στήν ιστάμενη νοτιοανατολική γωνία του (είκ. 177). Στερεώνονται επίσης τά θεμέλια όρισμένων κίωνων⁴¹⁴. Στήν Έπίδαυρο, προσφιλές πεδίο δράσης του Παναγιώτη Καθβαδία, άρχίζει από τό 1905 ή συναρμολόγηση καί έκθεση μέσα στό Μουσείο μεγάλων τμημάτων τών θριγκών τών οίκοδομημάτων του ιερού, τών Προπυλαίων, τών ναών τής Άρτέμιδος καί του Άσκληπιού, τής πολυκλείτιας Θόλου (είκ. 178)⁴¹⁵. Άπό τό τελευταίο οίκοδόμημα έκτίθεται, τό 1906, τό θύρωμα καί μεγάλο μέρος τής κατάκοσμησ όροφής του μέ συναρμολόγηση πάνω από πεντακόσια θραύσματα τών φατνωμάτων του (είκ. 179). Κατά τή συνένωση τών μελών άπολαξεύονται βάνανσα οί επιφάνειες τών διαφόρων θραυσμάτων, προκειμένου νά διευκολυνθεί ή ένσωμάτωσή τους στους τοίχους του Μουσείου ή σέ γύψινα συμπληρώματα. Στά πλη-

σιέστερα πρós τόν θεατή σημεία επιδιώκεται νά παραχθούν επιφάνειες μέ όσο τό δυνατόν μεγαλύτερο ποσοστό άρχαίου ύλικού μέ τή συναρμογή άκόμη καί πολύ μικρών σέ διαστάσεις ή πάχος θραυσμάτων, ποικίλης ως πρós τήν άρχική τους στό μνημείο θέση προέλευσης, μέ επιπεδωμένες πάντα τίς επιφάνειες θραύσης. Γιά τή στερέωση τών θραυσμάτων στους τοίχους ή τή συνένωση όρισμένων βαρέων μελών μεταξύ τους χρησιμοποιούνται σιδερένιες ράβδοι, ένω γιά τίς βελτιώσεις τών έδράσεων πέταλα διαφόρων μεγεθών καί λεπτά έλάσματα⁴¹⁶. Τήν ίδια χρονιά άρχίζουν αναστηλωτικές έργασίες στό Θέατρο, πού διακόπτονται τό 1909, στή διάρκεια τών όποιων αναστηλώνεται πλήρως ό δυτικός πυλώνας (είκ. 180) μέ τήν τοποθέτηση τών άνωφλίων, έπιστυλίων καί γεισών καθώς καί μεγάλο μέρος του αναλημματικού τοίχου τής δυτικής παρόδου ως τό διάζωμα⁴¹⁷. Κατά τήν αναστήλωση του πυλώνα

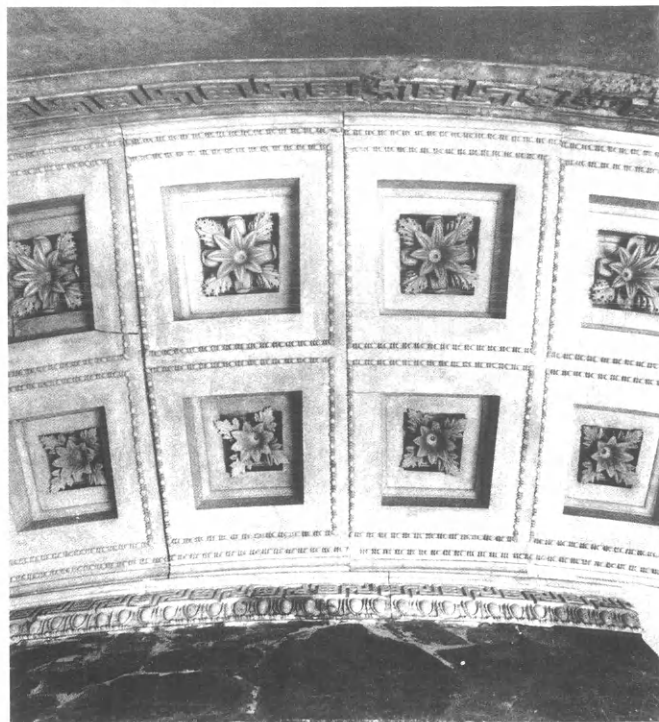
175. Γενική άποψη του Όλυμπεϊου από ΝΑ. τό 1880-1890.

176. Γενική άποψη του Όλυμπεϊου από ΝΑ. μετά τήν επέμβαση του 1898-1903.

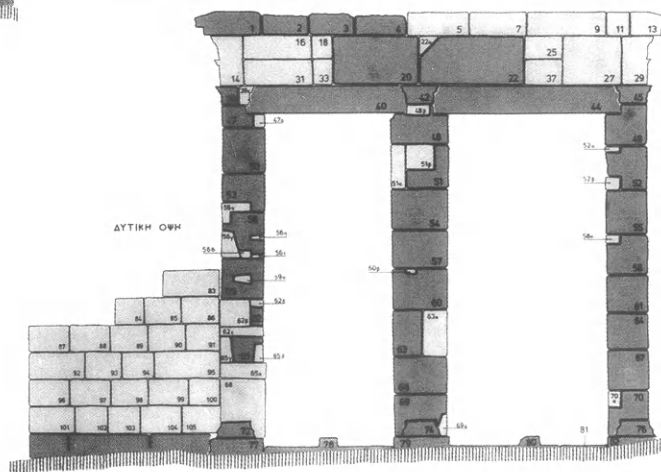
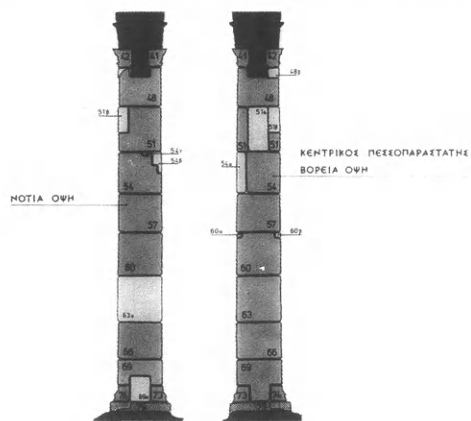
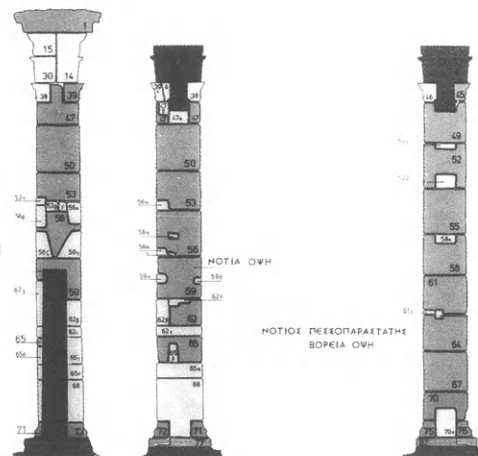
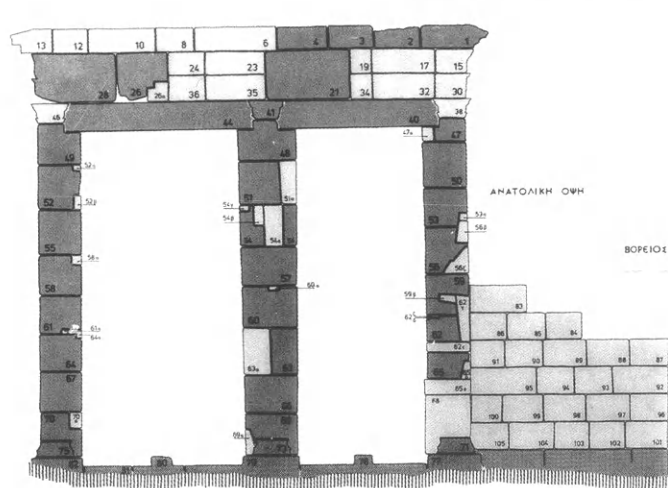
177. Ό ναός του Όλυμπίου Διός από ΝΑ. τό 1925.

177

ΑΡΧΑΙΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΗΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ
ΘΥΡΩΝ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΑΡΟΔΟΥ
ΑΡΙΘΜΗΣΗ ΜΕΛΩΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ 1907 ΚΛ. 1:20

ΚΣΝ. ΜΠΟΛΑΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ

■ ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΛΗ
□ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΑ 1907

(εἰκ. 181), τὰ ἀρχαῖα μέλη συμπληρώνονται με ποικίλους λίθους – ὅμοιους με ἐκείνους πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στήν ἀρχαιότητα – οἱ ὁποῖοι ὁμως τοποθετοῦνται σέ τυχαῖες θέσεις καί ὄχι κατ' ἀνάγκη σέ ἀνάλογες πρὸς τίς ἀρχικές¹⁷⁸. Ἀκόμη, κατὰ τή συμπλήρωση τῶν μελῶν αἴρεται ἡ δομική αὐτοτέλειά τους με τή χρησιμοποίηση πολλῶν συμπληρωμάτων, τὰ ὁποῖα πολλές φορές εἰσέρονται στούς γειτονικούς λίθους, καταργώντας τόν μεταξὺ τους ἄρμό. Ἐπιπροσθέτως, οἱ ἄρμοι μεταξύ τῶν μελῶν ἢ τῶν συμπληρωμάτων σφραγίζονται με τσιμεντοκονίαμα, ἔτσι ὥστε νά δίνεται ἡ ἐντύπωση ἐνιαίας ἐπιφάνειας. Τσιμεντοκονίαμα χρησιμοποιεῖται ἀκόμη γιά τήν ἐπίχρησι, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, ἐξωτερικά τῶν ἀρχαίων μελῶν, γιά τή βελτίωση τῆς αἰσθητικῆς τους ἐμφάνισης, ἀλλά καί γιά λόγους προστασίας τῆς ἐπιφάνειας τοῦ λίθου, γιά τήν ἐξομάλυνση τῶν ἐπιφανειῶν ἔδρασης τῶν μελῶν ἢ ἀκόμη καί τή συμπλήρωσή τους. Κατὰ τήν ἀναστήλωση τῶν ἐπιστυλίων, αὐτά στερεώνονται με τέσσερις σιδερένιες δοκοὺς διατομῆς διπλοῦ Τ, πού τοποθετοῦνται μέσα σέ αὐλακες ἀνοιγμένες στά ἀρχαῖα μέλη,

ἐνῶ παρομοίως ζεῦγος δοκῶν πάλι σχήματος διπλοῦ Τ ὑποστηρίζει τὰ ὑποκείμενα ἀνώφλια. Τέλος, ἐμφανεῖς ἐξωτερικοί σύνδεσμοι σχήματος διπλοῦ Τ συνδέουν ὀρισμένες λιθοπλίνθους τῶν παραστατῶν τοῦ πυλώνα, ἐνῶ μεταλλικά ἐλάσματα ἐξουδετερώνουν τίς διαφορές πού προκύπτουν μεταξύ τῶν λίθων λόγω μικρῆς καθίζησης τοῦ κατωφλίου: πρόκειται γιά στοιχεῖα – ὑλικά, μέθοδοι καί τεχνικές – καθιερωμένα στίς ἐπεμβάσεις τῆς περιόδου¹⁷⁹. Τό 1906 καί 1907 στερεώνονται καί εὐθυγραμμί-

178. Ἐκθεση τῆς Θόλου στό Μουσεῖο τῆς Ἐπιδάουρου. Σ. Μαυρομάτης, Νοέμβριος 1988.

179. Ἡ ὁροφή τῆς Θόλου συναρμολογημένη στό Μουσεῖο τῆς Ἐπιδάουρου. Σ. Μαυρομάτης, Νοέμβριος 1988.

180. Ἡ ἀναστήλωση τοῦ δυτικοῦ πυλώνα τοῦ Θεάτρου τῆς Ἐπιδάουρου τό 1906-1909. Κ. Μπολέτης, 1993.

181. Ὁ δυτικός πυλώνας τοῦ Θεάτρου τῆς Ἐπιδάουρου κατὰ τήν ἀναστήλωσή του τό 1906-1909.

ζονται τὰ ἐπιστύλια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στήν Κόρινθο, ἀπομακρύνεται μεταγενέστερο οἰκοδόμημα, πού κάλυπτε μέρος τῆς κρηπίδας του καί στερεώνεται ὁ στυλοβάτης του (εἰκ. 182, 183). Στερεωτικές ἐργασίες πραγματοποιοῦνται τῆς ἴδιας χρονιᾶς καί στήν Πειρήνη κρήνη¹²⁰. Οἱ τελευταῖες ἐπεμβάσεις τῆς περιόδου πραγματοποιοῦνται τό 1908 στόν ναό τοῦ Ποσειδῶνα στό Σούνιο, ὅπου συγκρατοῦνται μέ ἐμφανεῖς ἐξωτερικές ράβδους τό πρῶτο (ἀπό Ἀ.) ἐπιστύλιο καί οἱ ἀνώτεροι σπόνδυλοι τῶν δύο ἀνατολικότερων κίωνων τῆς νότιας πλευρᾶς, ἐνῶ ἀναστήλωνται τώρα πιά, διά τοῦ χαμαί κείμενου ἀρχαίου ὑλικοῦ, ἡ νοτιοανατολική παραστάδα τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 130). Κατά τήν ἀναστήλωση τῆς παραστάδας πάντως δέν ἀκολουθεῖται ὁ ἀρχαῖος τρόπος τῆς γόμφωσης «ἐν ξηρῷ» τῶν λίθων, ἀλλά αὐτοί στερεώνονται μεταξύ τους μέ τσιμεντοκονίαμα¹²¹. Ἐργασίες ἐκτελοῦνται καί στόν πύργο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης στήν Ἀκρόπολη, ὅπου στερεώνονται τὰ ὁρατά κατά τό πλεῖστον θεμέλια τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας του διά τῆς ὑπεισαγωγῆς νέων λίθων καί ἀντικαταστάσεως ἄλλων τινῶν λίθων ἐφθαρμένων¹²².

Πρός τό τέλος τῆς περιόδου ὁ Καβαδίας, πού βάλλεται ἀπό πολλές μεριές γιά τόν αὐταρχισμό του καί τόν συγκεντρωτικό τρόπο τῆς διοίκησής του, νοιώθει τήν ἀνάγκη, μέσα ἀπό τὰ πρακτικά τῆς Ἑταιρείας, νά προβάλλει τό ἔργο

του, ἰδιαίτερα τό ἀναστηλωτικό, νά δικαιολογήσει τῆς τυχόν καθυστερήσεις ἢ ἀναβολές κατά τήν πραγματοποίησή του καί νά ἐκθέσει τόν τρόπο ἐκτέλεσης τῶν ἐργασιῶν. Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀναστηλωτική μέθοδο ἐννοεῖται ... ὅτι δέν πρόκειται περί τῆς διά νέου ὑλικοῦ ἀνοικοδομήσεως τῶν μνημεῖων, περί τῆς λέξεως δηλ. *restauration*, ἣτις ὑπό τοιαύτην ἐννοίαν ἐκληψθεῖσα ἔδωκεν ἀφορμήν τοῖς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ νά ἐγείρῃσι κραυγὴν διαμαρτυρίας κατά τῶν ἐν Ἑλλάδι κρατουσῶν δήθεν προθέσεων ὡς πρὸς τόν τρόπον τῆς ἐπανορθώσεως τῶν ἀρχαίων μνημεῖων. Δέν εἶνε ὁμῶς εὐλόγος τοιαύτη ἀνησυχία, διότι ἐν ταῖς ἐργασίαις τῆς ταύταις ἡ Ἑταιρεία τηρεῖ τό ἐξῆς σύστημα. Λίθοι καί μέλη τοῦ οἰκοδομήματος κείμενα χαμαί τοποθετοῦνται ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει· ἂν δέ ἐλλείπωσί τινες λίθοι τῶν ἐν τῷ μεταξὺ, κατασκευάζονται οὗτοι ἐκ νέου ὑλικοῦ, ὅπως καταστῇ δυνατή ἡ ἐπίθεσις τῶν σωζομένων ἀρχαίων λίθων ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει. Ἄν λ.χ. σώζονται ἀρκετοὶ σπόνδυλοι ἐνός κίονος, κατασκευάζονται οἱ ἐλλείποντες, ὅπως κατορθωθῇ οὕτω ἡ ἐπίθεσις τῶν σωζομένων ἐν τῇ ἐαντιῶν θέσει. Διπλοῦν δέ εἶνε τό ἐκ τούτου ὄφελος, ὁ κίων ἀνορθοῦται ὁλόκληρος καί οἱ χαμαί κείμενοι ἀρχαῖοι σπόνδυλοι, ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει τοποθετούμενοι σώζονται ἀπὸ πάσης περαιτέρω φθορᾶς¹²³. Ἄλλοῦ πάλι ἀναλύνει τήν κύρια αἰτία τῆς καθυστέρησης ἢ τῆς μὴ ἐκτέλεσης τῶν ἐργασιῶν, πού δέν εἶναι τόσο ἡ ἔλλειψη τῶν ἀπαραίτητων χρηματικῶν πόρων, ὅπως θά περίμενε κανεὶς, διότι,

δυνατῆς οὔσης τῆς συγχρόνου ἐκτελέσεως ἐργασιῶν τοσοῦτον σπονδαίων καὶ ἐπειγουσῶν, τό Συμβούλιον (τῆς Ἑταιρείας) θά ἦτο πάντοτε πρόθυμον νά θέσῃ ἐν δευτέρα μοῖρα καὶ ἐν ἀνάγκῃ νά διακόψῃ πρὸς καιρόν τὰ ἀνασκαφικά καὶ λοιπὰ αὐτοῦ ἔργα, ὧν ἡ ἐκτέλεσις δέν ἐπείγει, ὅσον ἡ ἔλλειψις εἰδικῶν παρ' ἡμῶν ἀνδρῶν κεκτημένων καὶ τὰ ἀπαιτούμενα ψῶτα καὶ τὴν ἀναγκαίαν ἐμπειρίαν, ὅπως διεξάγωσιν ἔργα ὑποστηρίξεως καὶ συντηρήσεως τῶν μνημείων. Παρ' ὅλες τίς προσπάθειες τῆς Ἑταιρείας νά προσλάβει καὶ νά μορφώσῃ τέτοιους συνεργάτες δέν εἶνε εὐκόλος ἡ ἐπαύξησης τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν, διότι ἀπαιτεῖται καὶ ἐνθουσιασμός ὑπὲρ τοῦ ἔργου καὶ ἀφοσίωσις, μόνῃ δέ ἡ παιδεία καὶ ἡ ἰκανότης δέν ἀρκοῦσιν, ἀλλ' ἀπαιτεῖται καὶ ἡ ἐμπειρία, ἣν κτῶται τις μόνον διὰ τῆς ἐπὶ τῶν μνημείων ἐργασίας¹²⁴. Παρ' ὅλα αὐτὰ τό Συμβούλιον, ὅπερ συγκεκροτημένον ἐν τοῖς πλείστοις, ὥς ἔχει νῦν, διευθύνει τὰ τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ δεκαπενταετίας ... ἐξετέλεσε πρῶτην ταύτην φορὰν μεγάλα ἔργα ὑποστηρίξεως τῶν κινδυνευόντων μνημείων, ἄλλα δέ μνημεῖα, συντετριμμένα καὶ κατηρειπωμένα, περιέσσωσε καὶ ἀνῶκοδόμησεν, ἐξετέλεσεν ἔργα συντηρήσεως καὶ εὐηρεπείας τῶν ἀρχαιολογικῶν τόπων καὶ περισυνήγαγε τὰ τῇδε κάκεισε διεσπαρμένα καὶ εἰς φθοράν ὑποκείμενα ἀρχαῖα, κατέθηκε δέ ταῦτα καὶ ἱδρυσεν ἐν Μουσείοις, ἃ ᾠκοδόμησε πανταχοῦ τῶν ἐπαρχιῶν. Ἀλλὰ ὅσα ἔργα ἔχουν γίνεαι ὥς τώρα, ὅχι μόνον δέν ἐπλήρωσαν τὰς ὑπαρχούσας ἀνάγκας, ἀλλὰ κατέστησαν

μᾶλλον ἐπιβεβλημένην τὴν ἐκτέλεσιν ἄλλων ἔργων. Ἡ ἀναστήλωσις λ.χ. τοῦ Ἐρεχθείου καθιστᾷ ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην τῆς ἀναστηλώσεως τῶν Προπυλαίων· ἡ δέ στερέωσις τοῦ κινδυνεύσαντος Παρθενῶνος ἐπιβάλλει, ὅπως ληφθῇ μέτρον ὀριστικῆς διαρρυθμίσεως τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος καὶ τῶν ἐρειπίων αὐτοῦ. Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Φιγαλίας καθιστᾷ ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ἐπίσης ἐν ἐρειπίοις κατακειμένου ναοῦ τῆς Νεμέας. Ἡ γενόμενη ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐξερεύνησις, διευθέτησις καὶ ἀνέγερσις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων καθιστᾷ λίαν αἰσθητὴν τὴν ἀνάγκην ἐκτελέσεως ὁμοίων ἐργασιῶν ἐν τοῖς χώροις τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν καὶ μάλιστα ἐν αὐτῇ τῇ Ὀλυμπίᾳ¹²⁵.

Ὅλα αὐτὰ τὰ μεγαλεπήβολα σχέδια ὁμως ἀναστέλλονταί μετ' τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1909, τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Καβαδία ἀπὸ τίς θέσεις πού κατεῖχε, τίς ἀλλαγές πού ἐπέρχονται στὴ διάρθρωσιν τῶν φορέων ἀρχαιολογικῆς προστασίας τῆς χώρας καὶ γενικότερα μετ' τίς νέες συνθήκες καὶ ὁρους πού ἐπικρατοῦν στὴν Ἑλλάδα.

122. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα τῆς Κορίνθου τὸ 1903.

123. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα τῆς Κορίνθου μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1906-1907.

144. Πετράκου 1987Α, σ. 260-262.
145. Πετράκου 1987Β, σ. 143.
146. Πετράκου 1987Β, σ. 56.
147. Γενικά για την υπό εξέταση περίοδο βλ. Κόκκου 1977, σ. 117-130 και Πετράκου 1987Α, σ. 42-84 και 1987Β, σ. 50-145.
148. Πετράκου 1987Β, σ. 56.
149. ΠΑΕ 1872-73, σ. 26. Η χάραξη της νέας πολιτικής της Έταιρείας ως προς τη μνημειακή αποκατάσταση αντανακλά το όρθολογιστικό και επιστημονικό πνεύμα του Κουμανούδη, εξέχοντος πραγματικά διανοητή, από τους τελευταίους εκπροσώπους του Διαφωτισμού στη νεώτερη Ελλάδα και μέ ξεχωριστό για την εποχή του επιστημονικό βάρος. Ειδικότερα η αντίθεσή του προς τις ευρύτερες αναστηλώσεις και ιδίως τις συμπληρώσεις των μνημείων συνδέεται άμεσα με την αποστροφή του προς την εικονολογική συμπλήρωση των επιγραφών, που αποτελούν και το κύριο πεδίο της αρχαιολογικής του επιστημονικής δραστηριότητας. Για βιογραφικά στοιχεία του Σ. Α. Κουμανούδη βλ. Πετράκου 1987Α, σ. 264-276.
150. Καθβαδία 1900, σ. 80-83.
151. Για βιογραφικά στοιχεία του Καθβαδία, βλ. Πετράκου 1987Α, σ. 282-284.
152. Χαρακτηρισμός της Σέμνης Καρούζου, βλ. Πετράκου 1982, σ. 57.
153. Γενικά για την περίοδο Καθβαδία, βλ. Κόκκου 1977, σ. 119-138, Πετράκου 1987Α, σ. 85-111 και 1987Β, σ. 139-152.
154. Για το νομοθετικό έργο του Καθβαδία, βλ. Πετράκου 1982, όπου και απαρίθμηση των νομοθετημάτων.
155. Για τον νόμο αυτό, επηρεασμένο από τη σύγχρονη αυστηρή γαλλική νομοθεσία, βλ. Ζέπου 1966, σ. 198-207. Ακόμη, η έννοια του αρχαίου στον νόμο περιλαμβάνει πιά και *τά αντικείμενα τα προερχόμενα εκ της αρχαιοτάτης εποχής του χριστιανισμού και του μεσαιωνικού ελληνισμού*. Πάντως, ο νόμος αφορά κυρίως στην προστασία των κινητών αρχαίων.
156. ΠΑΕ 1905, σ. 23. Για τη μεγάλη ώθηση, που δίνεται αυτή την περίοδο στην ανδιοργάνωση των ήδη ύφισταμένων και στην ίδρυση νέων μουσείων, βλ. Gazi 1993, σ. 246-313.
157. Την περίοδο Εϋστρατιάδη στην Αρχαιολογική Υπηρεσία υπηρετούσαν οι Αχ. Ποστολάκας, Σπ. Λογιωτατίδης, Αθ. Δημητριάδης, Κ. Δημητριάδης, σπουδασμένοι αρχαιολόγοι, και ο αυτοδίδακτος άλλ' αξιολογότερος Π. Σταματιάκης. Κύριο πάντως αρχαιολογικό έργο (ιδίως ανασκαφές) επιτελούσε ο «Έλλην του Ολύμπου», ο πρώτος «αρχιφύλαξ των Αρχαιοτήτων» Ζήσης Σωτηρίου. Την περίοδο Καθβαδία πληθαίνουν οι υπηρετούντες αρχαιολόγοι, πολλοί από τους οποίους αφήνουν αξιόλογο επιστημονικό έργο. Ένδεικτικά αναφέρονται οι Χρ. Τσουντας, Β. Λεονάρδος, Ι. Σβορώνος, Β. Στάης, Α. Σκιάς, Αδ. Αδαμαντίου, Στ. Ξανθοειδής, βλ. Κόκκου 1977, σ. 118-120, και Πετράκου 1982, σ. 98-99, όπου και ονομαστικός κατάλογος των αρχαιολόγων.
158. ΠΑΕ 1906, σ. 54.
159. Τα μεγάλα δημόσια έργα τόν 19ο αϊ. αποτελούν, σε παγκόσμια κλίμακα, την καλύτερη έκφραση της σύγχρονης τεχνολογικής εξέλιξης, απόρροια της σύγχρονης βιομηχανικής και εμπορικής ανάπτυξης, ενώ τα μεγάλα έργατά της μαρτυρούν την ανάμειξη του ανθρώπου του δεύτερου μισού του 19ου αϊ. με τη φύση, στην προσπάθειά του να την καθυποτάξει. Από αυτά ιδιαίτερη αίγλη αποκτούν τα έργατά της διάνοιξης των διωρέγων, με κορυφαίο εκείνο του Σουέζ, που διευθύνονται από Γάλλους μηχανικούς, απόφοιτους της φημισμένης τότε Ecole des Ponts et Chaussées των Παρισίων, βλ. Παπαγιαννοπούλου 1989, σ. 9, 10, και σποραδικά, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Στην Ελλάδα, οι Γάλλοι μηχανικοί ήταν πολύ γνωστοί και έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης και κύρους, αφού σ' αυτούς όφειλονταν, στο πλαίσιο της Γαλλικής Αποστολής Δημοσίων Έργων που εργάστηκε στην Ελλάδα το διάστημα 1882-1892, τα περισσότερα από τα δημόσια έργα της τρικουπικής περιόδου, βλ. Μπίρη 1966, σ. 194-195.
160. Οι άρχαιολογικοί φορείς στην Ελλάδα, ιδιαίτερα η Αρχαιολογική Έταιρεία, υπήρξαν εκπρόσωποι ενός άκραφνουδους πουριστικού κλασικισμού σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19ου αϊ., ακόμη και όταν το μεσαιωνικό παρελθόν της χώρας είχε αρχίσει πιά να επανεκτιμάζεται ή είχε αναφανεί η σπουδή της λαογραφίας. Είναι γνωστή η αποστροφή του Κουμανούδη προς ό,τι το μεσαιωνικό και νεώτερο, η ψυχρότητά του με τον Κ. Παπαρηγόπουλο καθώς και το άμειγδος πουριστικό του πνεύμα, που τον οδήγησε στην κατεδάφιση, ανάμεσα σε άλλα, σε προχωρημένα χρόνια, το 1885, *σάν πολύ μεταγενέστερον συνανάρχημα ή συμπλήμμα ανομοιοπατών μερών*, της Μεγάλης Παναγίας, κατάγραφου σταυροειδούς μετά τρούλλου μεσοβυζαντινού ναού, διαμορφωμένου πάνω στο υστερορωμαϊκό Τετράκογχο και πάνω σε μεταγενέστερη βασιλική στο έσωτερικό της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (Πετράκου 1987Β, σ. 114-116, 136). Την εποχή του Καθβαδία η Έταιρεία διενεργεί στερεωτικές εργασίες από το 1894 στη Μονή Δαφνίου (εργασίες όμως που είχε αρχίσει ή πριν από λίγα χρόνια συσταθείσα Χριστιανική Αρχαιολογική Έταιρεία) και αργότερα, μετά το 1905, σε εκκλησίες του Μυστρά, καθώς και στα Μετέωρα, έργα που ο Καθβαδίας προβάλλει για να αντικρούσει επικρίσεις για εγκατάλειψη των μεσαιωνικών μνημείων (ΠΑΕ 1906, σ. 56, ΠΑΕ 1907, σ. 68, 69). Κατ' ουσίαν όμως η Έταιρεία είναι στραμμένη σταθερά στη διάσωση και την ανάδειξη του κλασικού παρελθόντος, ενώ ο ίδιος ο Καθβαδίας εμφορείται από και δρά με σταθερές πουριστικές αντιλήψεις: είναι γνωστό ότι απαλείψε μεσαιωνικά χαράγματα από τις επιφάνειες των μνημείων της Ακρόπολης (εικ. 88), ενώ στη διάρκεια των μεγάλων ανασκαφών, των ετών 1885-1890, θά απαλείψει και τα τελευταία μεταγενέστερα λείψανα από την επιφάνεια του Βράχου, θέτοντάς το ως ένα από τους κύριους στόχους της ανασκαφής, προκειμένου να παραδώσει την Ακρόπολη στον *πεπολιτισμένον κόσμον ως ενηρηπές από παντός θαρβαρισμού κεκαθαρμένον μνημείον της ελληνικής μεγαφυΐας*, βλ. Καθβαδία - Καθεράου 1907, σ. 19, 45.
161. Πολύτιμη πηγή για τις επεμβάσεις της περιόδου αποτελεί το Ημερολόγιον Υπηρεσίας της Γενικής Εφορείας των Αρχαιοτήτων (1863-1883), που τηρεί ο Εϋστρατιάδης. Το Ημερολόγιον περιλαμβάνεται στο Αρχείο Εϋστρατιάδη, που είναι κατατεθειμένο στο Αρχείο της Αρχαιολογικής Έταιρείας. Παρέχει πληροφορίες όχι μόνο για τη δραστηριότητα της Γενικής Εφορείας Αρχαιοτήτων αλλά και για ενέργειες της Αρχαιολογικής Έταιρείας. Συνδεύεται και από παρατήρημα για διάφορα θέματα.
162. Κόκκου 1977, σ. 195-201.

163. Έκεῖ ἀνασκάπτεται τὸ 1865 μιά ἐκταση 1000 τ.μ. σὲ βάθος 13μ., βλ. Pervanoglu 1865, σ. 129. Τὸ βάθος τῶν 13 μ., πού ἀναφέρεται, ὑπολογίζεται ἀπὸ τὸν σιελοβάτη τοῦ μνημείου. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἀνασκαφὴ ἐφθάσε τότε σ' ἓνα μέσο βάθος 5-7μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἑδάφους τῆς Ἀκρόπολης.
164. Ἡ ἐπέμβαση εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἐπιγραφὴ μὲ χρονολογία 1865 ἐνσωματωμένη στὴν περιοχὴ αὐτὴ τοῦ τείχους, τὴν ὁποία ἐπισήμανε ὁ Μ. Κορρές. Δὲν ἀναφέρεται στὸ Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας τοῦ Εὐστρατιάδη.
165. Beulé 1853, I, σ. 107-122. Γιά τὴν ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς βλ. Radet 1901, σ. 116-122, 272-282.
166. Bötticher 1871.
167. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 22 Φεβρουαρίου 1864, σ. 8 καὶ σχετικὸ Παράρτημα Ἡμερολογίου.
168. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 12 Ἀπριλίου 1874, σ. 217 καὶ σὲ ξεχωριστὸ φύλλο σημείωμα γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος ἀπὸ 9 Φεβρουαρίου 1874 μέχρι 1η Ὀκτωβρίου.
169. Καβαλαρία – Καβέραν 1907, σ. 15-16 καὶ ΑΑΕ, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 3 Ἰανουαρίου, 18 Ἰανουαρίου, σ. 273, 31 Ἰανουαρίου, 24 Φεβρουαρίου, σ. 274, καὶ 22 Μαρτίου 1877, σ. 275 γιὰ ἔρευνες Lambert καθὼς καὶ συνοδευτικὸ παράρτημα Ἡμερολογίου καὶ 7 Φεβρουαρίου 1879 γιὰ ἔρευνες Blondel, σ. 302.
170. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 24 Μαρτίου 1878, σ. 290.
171. Βλ. Bohn 1880, Bohn 1882 καὶ ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), σ. 311 τὴν 24 Μαΐου 1880 ἐτελείωσε τὰ ἔρευνας του ὁ Μπόν περὶ τὰ Προπύλαια καὶ τὴν εἰς αὐτὰ ἀνάβαση, ἐρευνήσας ὅπου ἤθελεν ἀνευ κωλύματος τινός· ἃς προσμεινόμεναι τὰ προκύψῃ ἐκ τῆς ἐρευνῆς τούτου εἰς τὴν κατέβαλε καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 500 δραχμῶν.
172. Ἐννοεῖται ἡ θεωρούμενη ὡς τώρα ὑστερορρωμαϊκὴ δεξαμενὴ, βλ. Tanoulas 1992, σ. 130.
173. Τανούλα 1997, σ. 139 καὶ ΑΑΕ, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 24 Ὀκτωβρίου 1873, σ. 192, *ὅτι κατεδαφίσθησαν τὰ τεῖχη τῆς ἐκκλησίας τῆς παρῳδοδομημένης ὅπουθεν τῆς βορείας πλευρᾶς τῶν Προπυλαίων καὶ παντοῖα τεμάχια λίθων ἐνεπιγράφων εὐρέθησαν ἐν αὐτοῖς ἐνὸς κωδομημένα. Ἀνεψάνθησαν δὲ νῦν καὶ ἐντεθέν τὰ τεῖχη τῶν Προπυλαίων.*
174. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 9 Ὀκτωβρίου 1869, σ. 117 ἀπὸ τῆς Α' Ὀκτωβρίου 1869 ἤρχισεν ἡ κατεδάφις τοῦ μέρους τῆς κόγχης τοῦ ἐν τῷ Παρθενῶνι ἐτι διατηρουμένου· εἰς τὸ κατὰ βορρᾶν μέρος εὐρέθησαν τρία τεμάχια ἐπιγραφῆς. Ἐπερατώθη τὴν 1η Νοεμβρίου.
175. Κόκκου 1977, σ. 166 καὶ ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 6 Σεπτεμβρίου 1878, σ. 295: *ζητεῖται ἡ ἄδεια νὰ κατεδαφισθῇ ὁ ἐν Ἀκροπόλει οἰκίσκος ὁ τουρκικὸς ὃς ἐχρησήμενεν ὡς ἀποθήκη καὶ ὡς συλλογὴ· ἐνεκρίθη (πρ. 6769).*
176. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 9 Ἀπριλίου 1864, σ. 8: *παρεπέμφθη εἰς τὸ λογιστήριον ἀποδείξεις 136 δρχ. τοῦ σιδηρουργῶν Γ. Φλῶρον δι' ἑνδεκα σιδηρᾶ παράθυρα, ἃ κατεσκεύασεν διὰ τὰς ἐν Ἀκροπόλει συλλογὰς. Παρεπέμφθη εἰς τὸ λογιστήριον ἀποδείξεις τοῦ Λεωνίδου Ἰωάννου 152 δρχ. δι' ἡμερομίσθιον τεχνιτῶν πρὸς ἐπισκευὴν τῶν ἐν Ἀκροπόλει συλλογῶν.*
177. Πρόκειται γιὰ τὴν θολοσκεπὴ δεξαμενὴ ἀνατολικά τοῦ Ἐρεχθείου, πού κατεδαφίστηκε τὸ 1887, σὴν διάρκειαν τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν τῆς Ἀκρόπολης, βλ. φωτογραφία τῆς στὸ Bundgaard 1974, I, σ.66, εἰκ. 8 καὶ ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 20 Νοεμβρίου 1864, σ. 19: *ζητεῖται νὰ ἐγκριθῇ δαπάνη 300 δρχ. γιὰ κατασκευὴ ξύλινου ἱκρίωματος γιὰ τὴν εὐπρεπὴ ἐκθεσὶ τῶν κομματιῶν μέσα στὴ Θόλο.*
178. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 7 Δεκεμβρίου, σ. 20 καὶ 30 Δεκεμβρίου 1864, σ. 21.
179. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 17 Μαρτίου 1865, σ. 26.
180. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 19 Φεβρουαρίου 1868, σ. 87. Τὸ σιδερένιο αὐτὸ κυκλίδωμα ἀντικατέστησε τὸν χαμηλὸ ξύλινο «φράκτη» τῆς ἐπέμβασης Πιττάκη τοῦ 1843-1844, πού πρό πολλοῦ εἶχε πάψει νὰ ἐφίσταται, βλ. δαγγεροτυπία Φίλιππου Μαργαρίτη τοῦ 1846-1847 μὲ τὸ κυκλίδωμα τοῦ Πιττάκη καὶ φωτογραφία τῆς πρόσοψης τοῦ ναοῦ τοῦ August F. Oppenheim τοῦ 1853 χωρὶς τὸ κυκλίδωμα στὸ Land der Griechen 1990, σ. 25 καὶ 78 ἀντίστοιχα.
181. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 28 Σεπτεμβρίου 1864, σ. 18: *ὅτι ἡ γωνία ἡ μεσημβρινοδυτικὴ τοῦ Κιμωνείου τείχους ἀνάγκη νὰ ἐπισκευασθῇ νῦν... εὐρεθέντος, ὅστις ὑπόσχεται νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐπισκευήν, προϋπολογιζομένης τῆς δαπάνης 377,50 δρχ.* Ἡ δαπάνη ἐγκρίνεται καὶ ἀρχίζει ἡ ἐπισκευή.
182. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 30 Δεκεμβρίου 1864, σ. 21: *ὅτι ἀνάγκη νὰ τεθῶσι εἰς τὰς παστάδας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπέρων Νίκης στήλαι ἵνα μὴ διαρράγῃσιν... διασπασθῶσι καὶ ἐπιψέρωσι τὴν κατάπτωσιν τοῦ ναοῦ: ἡ σχετικὴ δαπάνη ἐγκρίθηκε καὶ ἤρχισεν ἡ κατασκευὴ αὐτῶν καὶ Pervanoglu 1865, σ.129.*
183. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 17 Μαρτίου 1865, σ. 26 καὶ Pervanoglu 1865, σ.129.
184. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 9 Ἰουνίου 1866, σ. 50 καὶ 27 Ἀπριλίου 1866, σ. 48.
185. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 8 Ἰανουαρίου 1868, σ. 84.
186. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 26 Αὐγούστου 1868, σ. 97.
187. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 5 Νοεμβρίου 1868, σ.102: *περὶ ἐνισχύσεως τῆς διαρράγεισης Καρνάτιδος κατὰ σχέδιον συμβουλίου ἀρχιτεκτόνων.*
188. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ. I, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 15 Ἰουνίου 1870, σ. 126 βλ. ἀκόμη στὸ ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. IV, 2 Ἐρεχθείου, ἔγγραφο Π. Εὐστρατιάδη ἀρ. 878/16.6.1870 πρὸς ὑπουργόν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως, ὅπου περιγράφονται λεπτομερῶς οἱ ἐργασίες τοῦ Martinelli: *Οἱ ξύλινοι στύλοι, οἵτινες εἶχον τεθῇ πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ἐπιστυλίου τῆς τῶν κορῶν προστάσεως, δὲν ἐφαίνοντο ἀρκούντως ἀσφαλεῖς ἀποξηρανόμενοι κατ' ὀλίγον ἐκ τοῦ ὑπερβολικοῦ καύσωνος. Ἐπειδὴ δὲ οὐδὲν τῶν σχεδίων τῶν ὑποβληθέντων εἰς τὴν Ἐφορείαν περὶ τῆς στερεώσεως τοῦ ἐπιστυλίου μετὰ τῆς καρνάτιδος ἐφαίνετο ἀρκούντως ἀσφαλές, προσεκλήθη ὁ κ. Μαρτινέλλης ἀντηλλάξας (sic) διὰ σιδηρῶν στύλων τετραγώνων τὸν ξύλινον, στερεώσας αὐτοὺς ἀπαρασαλεύτως συνεκόλλησε δὲ τὰ τεμάχια τῆς κεφαλῆς τῆς καρνάτιδος καὶ ἐπισκεύασεν (sic) καὶ τὴν πλίνθον τὴν ἐκ μι-*

γματος. Ἐν ταυτῷ δὲ ἦνοιξε καὶ μικράν ὀπὴν ἐν τῷ κοίλῳ νέφῳ ἐπιστυλιῶ ἵνα ἐκρέη ἐξ αὐτοῦ τὸ ἐναποτιθέμενον ἐκ τῶν βροχῶν ὕδωρ, ὅπερ εἶχε διαφθεῖ-
ρει ἀρκοῦντως ἡδὴ τὴν κάτω ὀπὴν τοῦ ἐπιστυλίου διαμένον ἐν αὐτῷ.

189. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδου, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 14 Ἰουνίου 1864, σ. 14.
190. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδου, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 1 Μαρτίου 1868, σ. 88: *ὅτι ὁ Μαρτινέλλης συνεκόλλησε 15 τεμάχια ἐν Ἀκροπόλει ἀναγλύφων τοῦ θωρακείου τῆς ἀπέρου Νίκης καὶ τῆς ζωφόρου τοῦ Ἐρεχθείου ἀντὶ ὄρ. 60. Συνεκόλλησε δὲ καὶ τεμάχια 13 ληκύθων ἀντὶ ὄρ. 30, 26 Φεβρουαρίου 1874, σ. 216: ὑποβάλλεται κατὰ-
λογος δαπανῶν τοῦ Μαρτινέλλου διὰ συγκολλήσεις ἐπιγραφῶν ἐν Ἀκροπό-
λει καὶ ἄλλων ἀρχαίων ἐν ταῖς συλλογαῖς καὶ ἐξαγωγὴν ἀποτυπωμάτων ἐκ
Λεβαδείας καὶ ζητεῖται ἐξόφλησις.*
191. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδου, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-
1883), 23 Ἀπριλίου 1867, σ. 69: συγκολλήσεις ἀγαλμάτων στοῦ Διονυ-
σιακοῦ Θεάτρου καὶ ὀμφαλοειδοῦς θωροῦ στοῦ Θηρεῖο, 17 Μαΐου 1867, σ.
70: συγκολλήσεις ἀναγλύφων στοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου, 3 Ἰουνίου 1867,
σ. 71: συγκολλήσεις γλυπτῶν στοῦ Διονυσιακοῦ καὶ στήν Ἀκρόπολιν, 14
Ἰουνίου 1867, σ. 72: κατασκευὴ «ἐκτύπων» ἀναγλύφων Πειραιῶς, 13
Ἀπριλίου 1876, σ. 263: *πρὸς τὸν δήμαρχον Μυκηνῶν ὅπως ἐμπέσῃ εἰς
τὸν κ. Μαρτινέλλον νά λάβῃ ἐκτυπὸν ἐκ τῶν λεόντων τῆς πύλης τῶν Μυ-
κηνῶν, 14 Ὀκτωβρίου 1875, σ. 248: λήψη «ἀποτυπωματος» τῆς ζωφό-
ρου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Θηρεῖου.*
192. Βλ. Catalogo Martinelli 1875-1877. Ὁ κατάλογος αὐτός περιλαμβάνει
ἐκμαγεῖα γλυπτῶν τῶν μνημείων καὶ τῶν συλλογῶν τῆς Ἀκρόπολης,
τοῦ Θηρεῖου, τοῦ Κεραμεικοῦ, τοῦ Θεάτρου τοῦ Διονύσου, τοῦ Ὁδείου
Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, τοῦ Ὁρολογίου τοῦ Κερρήσιου, τῆς Στοᾶς τοῦ
Ἀδριανοῦ, τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου, τῶν συλλογῶν τῆς Γενικῆς Ἐφορείας
Ἀρχαιοτήτων, τῆς Μικρῆς Μητρόπολης, τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαιολο-
γικῆς Ἑταιρείας, τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς ὁδοῦ Πατησίων ἀλλὰ καὶ
τῆς Ἑλεουσίνης, τοῦ Ὀρχομενοῦ, τῆς Σκραιοῦ, τῶν Μυκηνῶν, τοῦ χωρί-
ου Μέρμπακα παρὰ τὸ Ἄργος, τῆς Τρίπολης (ἀναγραφόμενης ὡς Τρι-
πολιτζᾶς), τῆς Σιφάρτης. Τὸ 1876 ἐκδίδονται δύο προσθήκες τοῦ κατα-
λόγου μὲ ἐκμαγεῖα κυρίως γλυπτῶν ποὺ στοῦ μεταξὺ εἶχαν θρεθεῖ στὴ
νότια κλιτὴ τῆς Ἀκρόπολης, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ποικίλης προέλευσης, καὶ
τὸ 1877 ἀκόμη μία, κυρίως μὲ ἐκμαγεῖα γλυπτῶν ποὺ ἀποκαλύπτονταν
αὐτὰ τὰ χρόνια στίς ἐργασίες ἀπομάκρυνσης τοῦ Σερριεντζεῖ καὶ ἀνα-
σκαφῆς τῆς νότιας κλιτῆς τῆς Ἀκρόπολης. Τὸ 1881 δημοσιεύεται ἡ
ἀγγλικὴ ἐκδόσις τοῦ καταλόγου (Martinelli 1881). Σ' αὐτὴν δηλώνεται ὁ
τόπος εὑρεσης τῶν πρωτότυπων γλυπτῶν, ὁ τόπος στὸν ὁποῖο τώρα
βρίσκονται καὶ οἱ μελέτες, στίς ὁποῖες αὐτὰ περιγράφονται. Ἐπιπλέον
περιλαμβάνεται πλήρης περιγραφή τῶν περισσότερων γλυπτῶν, πολ-
λὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόλις ἔχουν ἀνευρεθεῖ. Στὸν κατάλογο διαφημίζεται
ἰδιαίτερα ἡ συλλογὴ ἐκμαγείων τῆς ἀρχαῖκῆς ἑλληνικῆς γλυπτικῆς τοῦ
Martinelli. Τέλος, τὸ 1881 ὁ Martinelli ζητεῖ τὴ μεσολάβησις τῆς
Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς τὴν Ἐφορεία, ὥστε αὐτὸ παραχωρη-
θεῖ ἕνας χώρος στοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου γιὰ νὰ ἐκθέσει
τὰ ἐκμαγεῖα του, βλ. ΑΑΕ, ἔγγραφο ἄρ. 153 / 1881.
193. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδου, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας
(1863-1883), 25 Φεβρουαρίου 1872, σ. 165, *τῆς ζωφόρου τῆς δευτικῆς
πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος λαμβάνονται ἐκμάγματα ὑπὸ τοῦ Βρετανικοῦ
Μουσείου διὰ τοῦ Μαρτινέλλου, 12 Δεκεμβρίου 1874, σ. 231: ἡ πολυτεχνι-
κὴ σχολὴ ζητεῖ διὰ τὸν Μαρτινέλλον ἄδειαν, ἵνα λάβῃ διὰ τὴν σχολὴν ἐκμα-*

γεῖον ἀπὸ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν κοσμημάτων τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τοῦ ἐν Ἑλεν-
σίνι κιονοκράνου, 14 Ὀκτωβρίου 1875, σ. 248, ὁ γενικός πρόεδρος τῆς Δα-
νίας Φερλάρδης παρακαλεῖ νὰ δοθῇ ἄδεια εἰς τὸν Μαρτινέλλον νά λάβῃ
ἀποτύπωμα μιᾶς τῶν Καρνατίδων τοῦ ἐν Ἀκροπόλει Ἐρεχθείου.

194. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδου, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας
(1863-1883), 21 Ἰουνίου 1875, σ. 242: *ἀπὸ τῆς 16 τοῦ μηνὸς τούτου
ἤρχισεν ἡ κατεδάφισις τοῦ ἐν Ἀκροπόλει ἐνετικοῦ πύργου ὑπὸ τῆς ἀρχαι-
ολογικῆς ἐταιρείας. Ἡ κατεδάφισις ἀνετέθη εἰς τὸν Ναπολέοντα Μαρ-
τινέλλον, 20 Σεπτεμβρίου 1875, σ. 246, ὅτι ἡ κατεδάφισις τοῦ ἐν Ἀκρο-
πόλει ἐνετικοῦ πύργου ἐτελείωσεν εὐτυχῶς ἄνευ οὐδενὸς δυστυχήματος.
Γιὰ τίς ἀντιδράσεις γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς κατεδάφισις τοῦ Φράγ-
κικου Πύργου τῶν Προπυλαίων βλ. Kühn 1980, σ. 95-103. Βλ. ἀκό-
μη παράρτημα ἄρ. 3, ὅπου ἀποσπασμα σύγχρονου περιηγητικοῦ κει-
μένου γιὰ τὸ ζήτημα, ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς προβληματικῆς τῆς
ἐποχῆς.*
195. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδου, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-
1883), 30 Σεπτεμβρίου 1874, σ. 232, *ἐπληρώθησαν τῷ Ν. Μαρτινέλλῳ
δρχ. 2.675 ἵνα μεταφέρῃ εἰς τὸ ἐν Ἀκροπόλει μουσεῖον ἐκ μὲν τοῦ λουτροῦ
πάντα τὰ γύφωνα ἀποτυπώματα τῶν ἐκ τῶν ἀετωμάτων καὶ τῆς ζωφόρου καὶ
τῶν μετοπῶν τοῦ Παρθενῶνος γλυπτῶν ἐκ δὲ τῆς Ἀκροπόλεως πάντα τὰ
μαρμάρινα τὰ εἰς τὸν Παρθενῶνα ἀνήκοντα καὶ κείμενα τὰ μὲν ἐν τῷ Παρ-
θενῶνι τὰ δὲ πέραξ αὐτοῦ ... καὶ ἐν ταῖς ἐν Ἀκροπόλει συλλογαῖς, καὶ τοπο-
θετήσῃ εἰς αὐτὸ κατὰ τὴν ὁδηγίαν τοῦ ἀρχιτέκτονος (Κάλκος) καὶ τῆς ἐφο-
ρείας, 13 Μαρτίου 1875, σ. 236, τοῦ Μαρτινέλλου ἀπόδειξις 756 δρχ. διὰ
τὴν μετακόμισιν τῶν μεγάλων ἀρχαίων εἰς τὸ ἐν Ἀκροπόλει μουσεῖον.*
196. Γιὰ λεπτομέρειες τῆς παραγγελίας τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, βλ.
Jenkins 1990, σ. 97-98, 111-112.
197. Γιὰ τὸν Π. Κάλκο, ἀρχιτέκτονα τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης, ποὺ
τότε ἀκόμη κτιζόταν, βλ. παραπάνω, σμ. 58.
198. Γιὰ λεπτομερεῖς περιγραφές αὐτῶν τῶν ἐπεμβάσεων, βλ. Κουφόπου-
λου 1994, σ. 73-75.
199. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι: Παρθενῶν: ἔγγραφο ἄρ. πρωτ.
1287 / 26.6.1872 ΓΕΑ Π. Εὐστρατιάδου πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐκκλησια-
στικῶν καὶ ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδου, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρε-
σίας (1863-1883), 26 Ἰουνίου 1872, σ. 175, ὅπου σημειώνονται τὰ
ἀρχικὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρχιτέκτονα. Τὸ ἔγγραφο πρωτοδημοσιεύε-
ται στοῦ Μαλλοῦχου - Tufano 1994Α, σ. 11. Οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Martinelli
στοὺς λίθους τῆς ζωφόρου ἐπισημάνθηκαν ἀπὸ τίς συντηρήτριες Ἀ.
Γαλανοῦ καὶ Γ. Δογάνη τὸ 1992, κατὰ τὴ χροτογράφηση τῶν φθορῶν
τῆς δευτικῆς ζωφόρου στοῦ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς ΕΣΜΑ. Τότε λή-
φθηκαν δείγματα ἀπὸ τὸ «γαλλικὸν χῶμα» τῆς ἐπέμβασης τοῦ 1872,
ποὺ εἶχε παραμείνει πάνω στοὺς λίθους, τὰ ὁποῖα καὶ ἀναλύθηκαν
στοῦ Κέντρου Λίθου τοῦ ΥΠΠΟ ἀπὸ τὸν χημικὸ μηχανικὸ Ν. Μπελο-
γιάννη. Ἡ ἀνάλυσις ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ φυσικὴ ὑδραυλικὴ
ἄσβεστο, δηλ. ἄσβεστιτικὸ ὑλικὸ μὲ ἀργιλικές προσμείξεις, τὸ ὁποῖο
χρησιμοποιοῦνταν τὸν 19ο αἰ. σὲ ἀνάλογες ἐργασίες, βλ. Ashurst 1983,
σ. 12-13. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιγραφὴν μὲ τὴ χρονολογία τῆς ἐπέμβασης,
1872, ποὺ φέρουν τὰ ἐνθετα συμπληρώματα τῶν ὑποκείμενων ἐπιστυ-
λίων, πῦθαν ὅτι χαράχθηκε μεταγενέστερα, στὴ διάρκειά τῆς ἐπέμ-
βασης τοῦ 1898-1902, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Jenkins 1990, σ. 111, μὲ βά-
ση παλαιὰς φωτογραφίας τῶν ἐτῶν 1883-1898. Τέλος, τὰ ὀνόματα
τῶν Π. Καλοῦδη, Π. Μοραῆτη καὶ Ἱ. Σβαρόνπουλου, ποὺ πρέπει νὰ δού-
λεψαν στὴ στερέωσι τῶν λίθων τοῦ μεσαιωνικοῦ κοιλία τοῦ Παρθε-

- νόνα και στην τοποθέτηση των συμπληρωμάτων των επιστυλίων, γνωρίζουμε από χαράγματα, με χρονολογία 1872, που άφησαν πάνω στον κοχλία και στον λίθο IX της ζωφόρου (του Καλοῦδη και του Σβαρνόπουλου, βλ. Jenkins, ό.π., σ. 112) και στον θράνο πάνω από τον λίθο VII της ζωφόρου (του Μωραΐτη), (το χάραγμα αυτό (εἰκ. 60), που φέρει χρονολογία *Τούλιος 1872*, επισημάνθηκε τό 1993, στη διάρκεια των εργασιών της ΕΣΜΑ). Τα χαράγματα με τα ονόματα των Καλοῦδη και Σβαρνόπουλου στον λίθο IX της δυτικής ζωφόρου εἶχαν ἀπαλειφθεῖ ἔδη πρὶν ἀπὸ τό 1910. Τόν Καλοῦδη συναντάμε τό 1886 ὡς ἐργολάβου καί τό 1898 ὡς ἀρχιτεχνίτη στό Εθνικό Μουσείο (βλ. παρακάτω, σημ. 228 καί 286). Γιά τίς ὡς ἄνω ἐπισημάνσεις στή διάρκεια των εργασιών της ΕΣΜΑ βλ. Γαλανοῦ – Δογάνη 1994, σ. 69, 87, 138, 144.
200. Βλ. παραπάνω, σ. 30.
201. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι: Παρθενών: ἔγγραφο ἀρ.πρωτ. 1276/ 15.6.1872 ΓΕΑ Π. Εὐστρατιάδης πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν. Βλ. ἀκόμη ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδης, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 2 Ἰουνίου 1872 καί 15 Ἰουνίου 1872, σ. 174. Τό ἔγγραφο πρωτοδημοσιεύεται στό Μαλλοῦχου-Τυφάνου 1994Β, σ. 13. Βλ. ἀκόμη Κορρέ 1994, σ. 63-64, εἰκ. 25-26.
202. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι: Παρθενών: «Κατάστασις ἐργασιῶν καί ἐξόδων ἐργασιῶν διὰ τό διάστημα 1-31.5.1872 εἰς τήν Ἀκρόπολιν»: ἡ δαπάνη εἶναι 709,28 ρχ. Ὁ Εὐστρατιάδης ζητεῖ τήν ἐκδούση σχετικῶν ἐντάλματος, ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀρχιπύλακα ἀρχαιοτήτων Ζήση Σωτηρίου, ὁ ὁποῖος θά διανείμει τό ποσό στούς δικαιοῦχους ὡς ἑξῆς: Α. Ἰωάννου, Ξελοργός, 125,8 ρχ. γιά ἐργασία 25 ἡμερῶν ἐπὶ 5 ρχ. γιά τοποθέτηση κυκλιδώματος στό θέατρο τοῦ Βάχχου καί τοῦ ἱκρίωματος της δυτικῆς θέρης τοῦ Παρθενῶνα, Ν. Πρωτοπαπιάς, Ξελοργός, 105,8 ρχ. γιά ἀπασχόληση 21 ἡμερῶν ἐπὶ 5 ρχ. στίς Ἰδίες, ὡς ἄνω, ἐργασίες, Ἀλ. Ζήσης, ἐργάτης, 78 ρχ. γιά ἀπασχόληση 26 ἡμερῶν ἐπὶ 3 ρχ., στίς Ἰδίες, ὡς ἄνω, ἐργασίες, Νικ. Παναγιώτου, ἐργάτης, 65 ρχ. γιά ἀπασχόληση 26 ἡμερῶν ἐπὶ 2,50 ρχ. στήν ἐξαγωγή λίθων ἀπὸ τήν Ἀκρόπολη, Παν. Τσιγγούνης, ἐργάτης, 65 ρχ. γιά ἀπασχόληση 26 ἡμερῶν ἐπὶ 2,50 ρχ. στήν ὡς ἄνω ἐργασία, Νικ. Μανοῦσος, ἐργάτης, 50 ρχ. γιά ἀπασχόληση 20 ἡμερῶν ἐπὶ 2,50 ρχ. στήν ὡς ἄνω ἐργασία, Α. Γεωργίου, ἐργάτης, 50 ρχ. γιά ἀπασχόληση 20 ἡμερῶν ἐπὶ 2,50 ρχ. στήν ἐπισκευή της πύλης τοῦ Παρθενῶνος, Ἀν. Ζήσης, κτίστης, 25 ρχ. γιά ἀπασχόληση 5 ἡμερῶν ἐπὶ 5 ρχ. στήν ὡς ἄνω ἐργασία, Ἰ. Νικολάου, κτίστης, 15 ρχ. γιά ἀπασχόληση 3 ἡμερῶν ἐπὶ 5 ρχ. στήν ἐπισκευή της πύλης τοῦ Παρθενῶνος, Παντ. Ἀθανασίου, ἐργάτης, 7,5 ρχ. γιά ἀπασχόληση 3 ἡμερῶν πρὸς 2,5 ρχ. στήν ὡς ἄνω ἐργασία, Κερ. Δημητρίου, 50 ρχ. γιά ἀπασχόληση 20 ἡμερῶν πρὸς 2,5 ρχ. στήν ἐξαγωγή λίθων ἀπὸ τήν Ἀκρόπολη, Ὁδο. Κάσσης, 47,5 ρχ. γιά ἀπασχόληση 19 ἡμερῶν πρὸς 2,5 ρχ. στήν ὡς ἄνω ἐργασία. Τέλος, δίνονται 26,20 ρχ. στόν Ξελοργό Λεωνίδα Ἰωάννου διὰ θάρεμα καρφῶν καί σχοινίων χρησιμεύσαντα εἰς τήν ξυλωσιάν της πύλης τοῦ Παρθενῶνος.
203. Πρωτοψάλτη 1967, σ. 199. Τό ἀπόσπασμα αὐτό ἀναφέρεται σιά γλυπτά της ζωφόρου, πού εἶχαν ἔλθει στό φῶς στή διάρκεια των ἀνασκαφῶν καί των ἐκκαθαρίσεων τοῦ Βράχου καί φυλάσσονταν στό ἐσωτερικό τοῦ Παρθενῶνα, πάνω στό δάπεδό του, ἀκουμπισμένα στόν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ στήν περιοχή τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος (εἰκ. 32). Ἀντανάκλᾳ ὁμοῦ καί τήν κατάσταση διατήρησης της δυτικῆς ζωφόρου.
204. Jenkins, ό.π., σ. 97.
205. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδης, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 26 Μαΐου 1873, σ. 196, *περί της πρὸς ἀποσκήνυνσιν τῶν λίθων χρησιμεύουσας ἑλῆς τοῦ κυρ. Fr. Kuhlmann χημικοῦ ἀνδρός κατοικοῦντος ἐν Αἰλλῇ της Γαλλίας*, καί τό παράρτημα τοῦ ἡμερολογίου σ. 196 με τίτλο *Silicatisation des pierres*, ὅπου παρέχονται πληροφορίες γιά τή μέθοδο (σύνθεση, τρόπος ἐφαρμογῆς), τό ἱστορικό των ἐρευνῶν, τίς ἐφαρμογές της. Ἡ χρησιμοποίηση ἀπὸ τά μέσα τοῦ 19ου αἰ. ἀνδρῶν περτυκῶν διαλυμάτων, ὅπως περτυκό κάλιο ἢ νάτριο (ἰδρῶς, Wasserglass), γιά τή στερέωση των λίθων ἔφερε πραγματικὴ ἐπανάσταση στό θέμα της προστασίας της ἐπιφάνειας των μνημείων. Ὁ Kuhlmann, μαζί μέ τοὺς Rochas καί Fuchs, ἦταν ἀπὸ τοὺς γνωστότερους χημικούς στήν Εὐρώπη, πού εἶχαν ἐπινοήσει καί ἐφαρμοζαν τή μέθοδο, βλ. Philippon - Jeannette - Lefevre 1992, σ. 119.
206. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδης, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 7 Φεβρουαρίου 1864, σ. 7, *ἐθεωρήθη καί ἐπέμφθη εἰς τό λογιστήριον ἀποδείξεις τοῦ σιδηρουργοῦ Μινέσχου δρχ. 131 διὰ 4 ζωστήρας σιδηροῦς, οἷς περιεζώσθη ὁ μέσος κίων της καλούμενης στοᾶς τοῦ Ἀδριανῶν*, βλ. καί ἔγγραφὴ 23 Ἰανουαρίου 1864.
207. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδης, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 25 Ἰανουαρίου 1865, σ. 22.
208. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδης, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 30 Ἰουλίου 1870, σ. 131, *ὅτι ἀνέθηνεν εἰς τὸν τοῖχον της Ἀδριανείας στοᾶς, ἧς τό κιονόκρανον ἦδη ἐπισκενάζεται καί παρατηρήσασθαι ὅτι λείπονται ἐκεῖθεν οἱ τόρροι, οἱ τοὺς λίθους συνδέοντες*. Πιθανόν τό κιονόκρανο, πού ἐπισκευάστηκε, νά εἶναι ἐκεῖνο τοῦ κίονα τοῦ προπύλου της Βιβλιοθήκης.
209. Οἱ ἐργασίες τοῦ 1866-1867 ἐπισημαίνονται μετὰ ἀπὸ συγκριτικὴ μελέτη παλαιῶν φωτογραφιῶν. Κατὰ τήν ἀναστίλωση, στήν ἐπίστεψη τοῦ βάθρου τοποθετήθηκαν ἐνιαῖοι νέοι λίθοι μαρμάρου, ἀντὶ των δύο ξεχωριστῶν λίθων της ἀρχαίας ἐπίστεψης, βλ. Bauer 1977, σ. 199, ὁ ὁποῖος, βασισζόμενος σέ ἐσφαλμένη πληροφορία τοῦ L.de Laborde (De Laborde 1854, σ. 75, σημ. 2), χρονολογεῖ αὐτὴ τήν ἐπέμβαση τό 1845. Ἡ ἀναστίλωση τοῦ μνημείου καί ἡ ἀνασκαφὴ γύρω ἀπὸ τό βάθρο του προέκυψε μετὰ ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ φιλάρχαιου πρεσβετῆ της Γαλλίας Gobineau, βλ. Russack 1942, σ. 123. Τό 1869, ἐν ὄψει της ἐπίσκεψης της αὐτοκράτειρας της Γαλλίας Εὐγενίας στήν Ἀθήνα, διευθετεῖται ὁ χῶρος γύρω ἀπὸ τό μνημεῖο, βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδης, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 3 Σεπτεμβρίου 1869, σ. 115, *περί τοῦ βάθρου τοῦ μνημείου τοῦ Αὐσικράτους ἐκτίσθησαν καί αἱ τρεῖς ἄλλαι πλευραὶ των τοίχων, ἵνα ἐμποδίζωσι τὰ χώματα τοῦ ἐδάφους. Ὁ παρακείμενος δρόμος ἐταπεινώθη σχεδὸν 1 μέτρον καί μετ' αὐτοῦ καί τὰ περὶ τό μνημεῖον χώματα. Ἐν τῇ σκαφῇ δέ αὐτῇ εὐρέθη κατὰ τήν βορείαν πλευράν τοῦ μνημείου κορμός γυναικὸς γυμνῆς ἐχούσης ἐν τῷ ἀριστερῷ θραχόνι θραχόλιον ἔχον σφενδόνην ὡς καί δακτυλίδιον μετεκομίσθη εἰς τό μουσεῖον καί ἐγγραφὴ Ἡμερολογίου της 23 Σεπτεμβρίου 1869, σ. 116, διότι ἐμελλε νά ἔλθῃ ἡ Αὐτοκράτειρα της Γαλλίας ἐσκάψησαν βαθύτερον τὰ περὶ τοῦ μνημείου καί εὐρέθη κατὰ τό βόρειον μέρος ὡραῖος κορμός ...*
210. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδης, Φακ. Ι, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 9 Νοεμβρίου 1866, σ. 60, *ἤρχισαν αἱ ἐργασίαι περὶ τὸ μνημεῖον τοῦ Αὐσικράτους, μερίνῃ της Γαλλικῆς Κυβερνήσεως ζητηθείσης ἡδὴ πρὸ πολλοῦ χρόνου της γνάμης της γενικῆς ἐφορείας*, 20 Δεκεμβρίου, σ. 61, *ζητεῖται συνδρομὴ εἰς τὰς περὶ τό Αὐσικράτους μνημείων ἐργασίας της Γαλλικῆς Κυβερνήσεως* (ἐγκρίνεται τό αἶτημα), 24 Δεκεμβρίου, σ. 62, *ἵνα προκατα-*

- βληθῶσιν ἐκ τῆς τραπεζῆς 500 δρχ. παρά τῷ Ζήσῃ Σωτηρίῳ πρὸς ἐξόφλησιν τῶν ἐν τῷ Αὐτοκρατεῖ μνημείῳ ἐργαζομένων ... διετάχθη ἡ τράπεζα αὐτῇ - μερόν καὶ 5 Ἰουνίου 1867, σ. 72, *ὅτι ἡ τοῦ Αὐτοκρατεῖον μνημείου ἐπισκευὴ ἐτελείωσεν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἡ περὶ αὐτὸ ἀνασκαφὴ* ... Ἡ Γαλλία διεδικόσσε ἀπὸ τοῦ 1845 τὴν κυριότητα τοῦ μνημείου, βασιζόμενη στὸ γεγονός τῆς ἀγορᾶς του, τὸ 1669, ἀπὸ τὸν καπουκίνο Père Simon (De Laborde, ὁπ.). Τὸ θέμα διετυθεῖται τελικὰ δι' ἀνταλλαγῆς, ἀνάμεσα στὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ κυβέρνησις τὸ 1868. Λίγο πρὶν φύγει ὁ Gobineau ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, βλ. Μιήρη 1966, σ. 187-188.
211. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδῃ, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 5 Νοεμβρίου 1869, σ. 118, 16 Νοεμβρίου 1869, σ. 119, *δαπάναι ἀνεγέρσεως τοῦ πεπτωκότος Γίγαντος τοῦ ἐν τῇ πλατείᾳ τῶν γιγάντων καὶ καθάρσις αὐτῆς δρχ. 235,60*. Ἡ πλατεία τῶν Γιγάντων ἦταν ἡ πλατεία τῆς Βλασσαρῶς στὴν κατεδαφισμένη σήμερα συνοικία τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς.
212. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδῃ, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 2 Δεκεμβρίου 1877, σ. 287, *ὁ ἀρχιτέκτων παραγγελλεῖς ὑπὸ τῆς ἐφορείας τῶν ἀρχαιοτήτων ἐπιφανόμενος καὶ ἀναφέρει ὅτι τὰ τόξα τὰ παρά τὸ ὠρολόγιον τοῦ Κυβερήσπου κινδυνεύουσι νὰ καταπέσῃ καὶ προτείνει ἐπισκευή, ἥτις ἐγκρίνεται ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ*.
213. ΠΑΕ 1874-75, σ. 23.
214. ΠΑΕ 1880-81, σ. 20.
215. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδῃ, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), Μάρτιος 1873, σ. 189.
216. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδῃ, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 22 Μαΐου 1873, σ. 195. Ἡ ἐργασία τῆς περιδούσεως τῶν κίωνων τοῦ ναοῦ ἐκτελέσθηκε ἀπὸ δύο τεχνίτες καὶ δύο ἐργάτες στὸ διάστημα 12.4 ὡς 12.5.1873. Ἐδαπηνήθηκαν συνολικὰ 1.844,65 δρχ., ἀπὸ τίς ὁποῖες 728,85 δρχ. γιὰ τίς στεφάνες καὶ τὴ στερέωση, 434,80 δρχ. διὰ ὑλικὰ ἄλλα παντοίων καὶ μετακόμισιν αὐτῶν εἰς ἀγῶγια καὶ ναῦλα, 681 δρχ. σὲ ἡμερομίσθια ἐργατῶν καὶ τεχνιτῶν. Ταυτόχρονα μὲ τὴν περιδούση θὰ πρέπει νὰ συμπληρώθηκαν καὶ οἱ κίονες σὲ διάφορα σημεῖα μὲ τοτβλα, ἐργασία πού δὲν ἀναφέρει ὁ Εὐστρατιάδης, ἀλλὰ παρουσιάζεται σὲ παλιές φωτογραφίες τοῦ ναοῦ, βλ. Α.χ. Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο ΔΑΙ Athen Aegina 8.
217. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδῃ, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 27 Νοεμβρίου 1867, σ. 81 καὶ 9 Δεκεμβρίου 1870, σ. 140 καὶ ΠΑΕ 1871-73, σ. 26.
218. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδῃ, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), ἐγγραφὴς 7 Μαρτίου, σ. 309, 26 Μαρτίου, 27 Μαρτίου, 18 Ἀπριλίου 1880, σ. 310 καὶ ΠΑΕ 1880-81, σ. 20-21. Οἱ ἐργασίες περιγράφονται λεπτομερῶς σὲ ἀναφορὰ τοῦ Μαργαρίτη πρὸς τὸν Εὐστρατιάδῃ [ΑΑΕ, Ἐγγραφο 178/9.6.1880 (εἰκ. 70), βλ. παράρτημα ἀρ. 4], τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁποῦ προτοδμοσιεύεται στὸ Μαλλούχου-Tufano 1996, σ. 60. Ἡ ἀναφορὰ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ κάτοψη (διάγραμμα) τοῦ ναοῦ, ὅπου μὲ γράμματα εἶχαν σημειωθεῖ οἱ κίονες, ὅπου εἶχαν γίνῃ ἐργασίες. Τὸ σχέδιο ὅμως αὐτὸ δὲν ἐντοπίστηκε κατὰ τὴν ἔρευνα.
219. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδῃ, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 1 Δεκεμβρίου 1872, σ. 183, *Ἡ αὐτὴ ἐφημερίς* (Παλιγγενεσία τῆς Δεκεμβρίου 1872) *λέγει ὅτι ὁ ἐν Σουνίῳ ναὸς κινδυνεύει νὰ καταπέσῃ ἐκ μέρους τῆς θαλάσσης. Στέλλεται ἐμπειρὸς οἰκοδόμος μετὰ τοῦ Λεωνίδου, ἵνα παρατηρήσῃ τί δέον γενέσθαι*.
220. ΠΑΕ 1872-73, σ. 26 καὶ ΠΑΕ 1873-74, σ. 24 καὶ ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδῃ, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 29 Σεπτεμβρίου 1873, σ. 206 καὶ συνεδρίασις Ε' τῆς 10ης Ὀκτωβρίου 1873 τοῦ συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τόμ. 3ος πρακτικῶν, σ. 22. Ἡ ἐκδρομὴ, ὅπως ἀναφέρεται στὴ συνεδρίαση τοῦ συμβουλίου, τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας στὸ Σούνιο, γιὰ τὴν ὁποία δαπανήθηκαν 67,40 δρχ., ἐγινε μὲ τὸ πλοῖο «Πάφαλος», πού τοὺς διετέθη ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ναυτικῶν. Ὁ ἀρχιτέκτων, ὅπως ἀναφέρεται στὰ πρακτικά τῆς Ἑταιρείας, Δεινοκράτης ἦταν ἐμπειρὸς ἐργολάβος οἰκοδομῶν. Εἶναι γνωστὸς ὡς διεθυντὴς καὶ ἐπιστάτης τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν τῆς ἀνέγερσης τοῦ κτηρίου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου τοῦ Γρ. Γ. Παπαδόπουλου στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Σίνα καὶ Ἀκαδημίας, βλ. Καρδαμίτση - Ἀδάμη 1987, σ. 49.
221. ΠΑΕ 1873-74, σ. 24.
222. ΠΑΕ 1880-81, σ. 14-15 καὶ ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδῃ, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 5 Ἰουλίου 1880, σ. 311.
223. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδῃ, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), ἐγγραφὴς 11 Ἰουλίου, 14 Ἰουλίου, σ. 311, 28 Ἰουλίου, 26 Αὐγούστου καὶ 29 Αὐγούστου 1880, σ. 312. Σύμφωνα μὲ τὰ γραφόμενα τοῦ Εὐστρατιάδῃ, ὁ θρυλικὸς «ἀρχιφύλαξ τῶν Ἀρχαιοτήτων» τῆς περιόδου Ζήσης Σωτηρίου (Κόκκου 1977, σ. 233) ἀπεβίωσε στίς 11 Ἰουλίου τοῦ 1880. Στίς 14 Ἰουλίου ὀρκίζεται διάδοχός του ὁ Λεωνίδας Ἰωάννου, τοῦ ὁποῦ ὁμως ἡ σταδιοδρομία λίγη ἄδωξα, μὲ ἀπόλυση, μόλις στίς 29 Αὐγούστου, λόγω ἀμέλειας στὴν ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων του.
224. Γιὰ τοὺς Penrose, Dörpfeld καὶ Ziller, βλ. παρακάτω, σημ. 241 καὶ 247.
225. ΑΑΕ, ἐπιστολὴ Penrose πρὸς Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μὲ ἀρ. 104/11.3.1886 (εἰκ. 75). Ὁ Penrose, σὲ ἔρευνες πού εἶχε κάνει τὸ 1883 γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν θεμελίων τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων καὶ τῆς κρηπίδας τῆς ἀνατολικῆς κιονοστοιχίας τοῦ Ὀλυμπεῖου, εἶχε παρατηρήσει ὅτι αὐτὰ σὲ πολλὰ σημεῖα εἶχαν ἀφαρθεῖ. Ἀπὸ κάποιον ἀνάλογο, ὑποθέτει, προέκυψε ἡ ἀναισθησίᾳ τὸ 1852, στὴ διάρκεια τῆς θέλλας πού ἀνέτρεψε καὶ τοὺς ἀναστηλωμένους ἀπὸ τὸν Πιττάκη ἡμικίονες τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἐρεχθεῖου (εἰκ. 44, 51), ἐνός ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἐλεύθερα ἰστάμενους κίονες τοῦ ναοῦ (στὴν ἐπιστολὴ του ὁ Penrose παραθέτει καὶ σκίτσο μὲ τὴν ὑποτιθέμενη βλάβη τῶν θεμελίων). Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ προτείνει τὴν συμπλήρωση-στερέωση τῶν θεμελίων τῶν δύο ὑπολοίπων.
226. Ἡ χρησιμοποίησις σιδηροδρόμων διατομῆς διπλοῦ Τ σὲ οἰκοδομικὴς ἐργασίες στὴν Ἀθήνα εἶναι συνήθης αὐτῇ τὴν ἐποχῇ, βλ. Μιήρη 1966, σ. 237, καὶ Καλογερά - Καλαφάτη 1990, σ. 66.
227. Οἱ ἐπεμβάσεις αὐτὲς στὰ θεμέλια τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Κόρινθο εἶναι ἀγνωστές ἀπὸ ἄλλες πηγές.
228. ΑΑΕ, ἐπιστολὴ Dörpfeld πρὸς Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μὲ ἀρ. 182/3.6.1886 (εἰκ. 76). Τὴ δαπάνη τῶν ἐργασιῶν στὸ Ὀλυμπεῖο καὶ στὸ μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου ἀναλαμβάνει νὰ προϋπολογίσῃ ὁ ἐργολάβος Παναγιώτης Καλούδης (βλ. παραπάνω, σημ. 199), στὸν ὁποῖο ἀπευθύνεται ὁ Dörpfeld. Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ὁ Dörpfeld ἀναφέρεται καὶ στὴν κατάστασις διατήρησης τοῦ ἐπιστυλίου τῆς Ἀψίδας τοῦ Ἀδριανοῦ, τὴν ὁποία δὲν θεωρεῖ ἐπισημνή, καὶ τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ περιμετρικοῦ τοίχου τῆς Ἀκρόπολης, πού χρειάζεται μὲν στερέωση (πλήρωση τοῦ κενοῦ) ἀλλ' ὄχι ἐπείγοντως, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἄμεσος κίνδυνος κατάρρευσης.

229. ΑΑΕ, έγγραφο αρ. 122/8.4.1892. Ἡ συνολικὴ δαπάνη τοῦ ἔργου, ποῦ ἐκτελέστηκε ἀπὸ τὸν ἐργολάβου Γαρυφαλλοῦ, ἀνῆλθε στὶς 7.963,12 δρχ., βλ. πρακτικὰ συμβουλίου Ἑταιρείας τῆς 20.1.1893 καὶ ἐγγράφο αρ. 59/28.12.1892. Βλ. ἀκόμη Γ. Κνιθάκης - Β. Παπαδημητρίου, Ναὸς Ὀλυμπίου Διὸς, δ.π., ὅπου ἡ πρώτη παρουσίαση τῆς τεκμηρίωσης τῆς ἐπέμβασης καὶ περιγραφὴ τῆς. Πρὶν τὸ 1892 στὸ Ὀλυμπεῖο εἶχε κατεδαφιστεῖ, τὸν Ἰούλιο 1870, τὸ μεσαιωνικὸ πρόσκτισμα (θεωροῦμενο ὡς οἰκίσκος στυλίου, βλ. Bouras 1996) πάνω στοὺς δύο βορειοανατολικότερους κίονες, βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδου, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 7 Ἰουλίου 1870, σ. 128, *ὅτι ἡ καλὺ-θα τοῦ στυλίου ἢ ἐπὶ τῶν κίωνων τοῦ Ὀλυμπείου κατεδαφίσθη. Πληρωτέ-αι δὲ τῷ κατεδαφίσαντι δρ. 160.*
230. ΠΑΕ 1878-79, σ. 19. Ἡ ἄδεια γιὰ τὴν ἐπέμβαση εἶχε δοθεῖ στὴν Ἑταιρεία ἀπὸ τὸ 1876 βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδου, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 23 Ὀκτωβρίου 1876, σ. 269 καὶ ΠΑΕ 1877-78, σ. 26. Ἡ ἐπέμβαση ὁμῶς πραγματοποιεῖται τὸν Αὐγούστο τοῦ 1878, ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδου, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 2 Αὐγούστου 1878, σ. 294, *ὅτι προχθὲς ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἤρχισε τὴν ἐργασίαν τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ τοίχου τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ ὑπὸ τὴν Β.Δ. πλευρὰν τῆς πινακοθήκης. Ὁ Λεωνίδας Ἰωάννου ἀντὶ 100 δρχ. κατὰ μῆνα ἐπιστατεῖ εἰς τὴν ἐργασίαν.* Ἡ παραλαβὴ τοῦ ἔργου γίνεται τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1878, ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδου, Φακ. 1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), 22 Δεκεμβρίου 1878, σ. 300 *παρελήφθη ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς ἡ ἐπισκευὴ τοῦ τοίχου τοῦ ὑπὸ τὴν πινακοθήκην καὶ ἡ δαπάνη αὐτῆς ἀνέβη εἰς δρχ. 5.970 περὶ πλὴν τῆς ἐπιστάσεως, ἥτις ἐπληρώθη δρχ. 350. Ἡ δαπάνη ἀκριβῶς εἶναι διὰ τὴν ἐργασίαν δρχ. 5.296,50, σιδηρῶν καὶ μολύβδου 474,25, ἐπιστάσεως πρωτοτέκνου 350, τὸ ὅλον 6.120,75 δρχ.*
231. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ 1860 στὸ Θησεῖο, τοῦ 1878 στὴν Ἀκρόπολιν καθὼς καὶ μία ἐκθεση γιὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Λέοντα τῆς Χαϊρώνειας τοῦ 1881 ἀποτελοῦν τὶς μόνες γνωστὲς ἀναστηλωτικὲς δραστηριότητες τοῦ Λυσάνδρου Καντανιζόγλου, ἀρχιτέκτονα γιὰ ἓνα διάστημα τῆς Γενικῆς Ἐφορείας καὶ συνεργάτῃ ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Κατὰ τὴν ἐπέμβαση ὁ Καντανιζόγλου, ποῦ ἦταν ἀπόφοιτος τῆς Accademia di San Luca τῆς Ρώμης, ἀκολουθεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρχαιολογικῆς-ἀρχαιοδομικῆς, μιμητικῆς τοῦ ἀρχαίου τρόπου, στυλιστικῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων, ποῦ εἶχε ἐπικρατήσῃ στὶς ἐργασίαι στὰ μνημεῖα τῆς Ρώμης - ὁδηγοῦ τῶν ἀποκαταστάσεων τῶν ἀρχαίων μνημείων καθ' ὅλον τὸν 19ο αἰ. - μετὰ τὸ 1830 (βλ. παρακάτω, σ. 276). Ἐπιπροσθέτως, τὸ πνεῦμα τῆς ἐπέμβασης ἀντανάκλῃ τὴν ἀρχαιολατρία καὶ τὴ βαθιὰ πίστη τοῦ Καντανιζόγλου στὴ μοναδικὴ ἀνωτερότητα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης. Γιὰ τὸν Καντανιζόγλου, θεωρούμενο ὡς τὸν κορυφαῖο κλασικιστὴ Ἑλληνα ἀρχιτέκτονα, τὴ ζωὴ του, τὸ ἔργο του καὶ τὴν ἐποχὴ του, βλ. Φιλιππίδη 1995.
232. Κατὰ τὸν σεισμό τοῦ 1894 ἔπεσαν τριανταπέντε περίπου θραύσματα ἀπὸ τὰ ἐπιστέλια τῆς πρόστασης τοῦ ὀπισθοῦ καθὼς καὶ θραύσματα μῆκους μέχρι ἐνὸς μέτρου ἀπὸ τὸν πέμπτου σπόνδυλο τοῦ 4ου (ἀπὸ Δ.) κίονα τῆς θόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα, βλ. Δούρμ 1895, σ. 12-14.
233. Εἶχε προηγηθεῖ, τὸ 1889, στὸ πλαίσιο τῶν μεγάλων ἀνασκαφικῶν καὶ ἐκκαθαριστικῶν, ὡς πρὸς τὰ τελευταῖα κατὰλοιπα τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νεότερων φάσεων τοῦ Βράχου, ἐπεμβάσεων στὴν Ἀκρόπολιν τῶν ἐτῶν 1885-1890, ἡ ἀπελευθέρωση τῶν πύργων τῆς Πύλης Beulé ἀπὸ μεταγενέστερα προσκτίσματα, ἡ στερέωσή τους μὲ κτιστὲς, ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες καὶ ἡ μερικὴ συμπλήρωσή τους μὲ τοιχοποιία, στὶς περὶ ὅχες ὅπου κρίθηκε ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἐπαύξησιν τῆς στατικῆς τους ἐπάρκειας, βλ. ΑΔ, 5, 1889, σ. 117-118 (εἰκ. 84). Συγκεκριμένα, κατὰ τὴν ἐπέμβαση ὁ θόρειος πύργος τῆς πύλης συμπληρώθηκε στὶς τρεῖς πλευρὲς του, τὴ δυτικὴ, τὴ θόρεια καὶ τὴ νότια, μὲ τέσσερις σειρὲς λιθοπλίνθων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρότελευταία, στὴ νότια πλευρὰ, διαμορφώθηκε, αἰθαίρετα, ὡς προεξέχουσα ζώνη, ἐνὼ ἐξωτερικὰ ὁ πύργος στερεώθηκε μὲ ἀντηρίδα στὴ δυτικὴ του πλευρὰ παρομοίως, δύο κτιστὲς ἀντηρίδες στὴ δυτικὴ πλευρὰ ἀντιστήριξαν καὶ τὸν νότιο πύργο τῆς πύλης. Κατὰ τὴν ἐπέμβαση διορθώθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ πρὸς τὰ ἔξω ἀπόκλιση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ πύργου μὲ τὴν ἐνσφήνωση σιδηρῶν ἐλασμάτων καὶ πετάλων ἀλόγων κάτω ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες τῆς ἀνώτερης ζώνης, βλ. Κορρέ 1995, σ. 477-478, εἰκ. 22.
234. Βλ. δακτυλόγραφο βιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Μπαλάνου στὸ Ἀρχεῖο Οἰκονόμου στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καθὼς καὶ λήμμα Ν. Μπαλάνος στὴ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἑγκυκλοπαίδειᾳ. Ὁ Μπαλάνος σοπεύσασε στὴν Ecole des Ponts et Chaussées στὸ διάστημα 1878-1883. Τὸ 1883 διορίστηκε στὴν Ὑπηρεσίᾳ Δημοσίων Ἔργων ὡς μηχανικὸς Α' τάξεως γιὰ νὰ προαχθεῖ τὸ 1887 σὲ νομομηχανικὸ Β' τάξεως καὶ τὸ 1907 σὲ Α'. Τὸ 1911 προήχθη σὲ ἐπιθεωρητὴ Δημοσίων Ἔργων. Τὸ 1900 ἔλαβε μέρος, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἑλλάδας, στὸ Διεθνὲς Σιδηροδρομικὸ Συνέδριον τῶν Παρισίων.
235. Β.Δ. 31 Ἰουλίου 1895 (ΦΕΚ 87, 4 Αὐγούστου 1895, τ. Β) Περί ἀποσιτάσεως μηχανικοῦ ἐκ τῆς Διευθύνσεως τῶν Δημοσίων Ἔργων εἰς τὴν Γενικὴν Ἐφορείαν τῶν Ἀρχαιοτήτων.
236. Γιὰ τὸ κῆρος καὶ τὴν ἀκτινοβολία τῆς Ecole des Ponts et Chaussées καὶ τῶν μηχανικῶν τῆς, βλ. παραπάνω, σημ. 159.
237. Ἐξίσου γνωστοὶ εἶναι οἱ δεσμοὶ τοῦ Καββαδία, ὁ ὁποῖος ἐπέλεξε τὸν Μπαλάνο, μὲ τὴ συντηρητικὴ παράταξιν καθὼς καὶ μὲ τὴ Βασιλικὴ Οἰκογένειαν, βλ. Πετράκου 1987Β, σ. 150-162. Οἱ δεσμοὶ τοῦ Μπαλάνου μὲ τὴ συντηρητικὴ παράταξιν παρέμειναν σταθεροὶ καὶ τὰ ἐπόμενα χρόνια. Ἄλλωστε ἀνηψία του (κόρη τῆς ἀδελφῆς του Ἄννας, συζέγου τοῦ Σπεριδῶνος Λάμπρου) ἐπήρξε ἡ Λίνα Τσαλδάρη.
238. Ὁ Μπαλάνος μετέχει τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1895, μαζί μὲ τοὺς Καββαδία, τὸν ἔφορο τοῦ Μουσείου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης Γ. Λαμπάκη, τὸν τεχνίτη μωσαϊκῶν Fr. Novo καὶ τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς E. Troump, σὲ γνωμοδοτικὴ ἐπιτροπὴ, ποῦ συστήνεται στὸ Ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργεῖο σχετικά μὲ τὴν στερέωση τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά, βλ. BCH, 20, 1896, σ. 386-388. Τὸ 1896 ἀνατίθεται στὸν Μπαλάνο ἡ περίφραξις τοῦ μνημείου Φιλοπάππου, τῶν μνημείων Lenormant καὶ Müller καὶ τὸ 1900-1901 τοῦ Ἀρείου Πάγου, βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. VIII, 1-5 Μνημείων Φιλοπάππου, Φακ. XII, 1-2, Μνημείων Μύλλερ - Λένορμαν καὶ Φακ. XII, Σιδηρῶν κιγκλίδωμα Ἀρείου Πάγου, ὅπου τὰ σχετικὰ ἐγγράφα ἀντίστοιχα. Ἀκόμη, ὁ Μπαλάνος γνωμοδοτεῖ τὸ 1902 γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας, ἀναλαμβάνει τὸ 1902 τὴν ἐπιδιόρθωση τῆς στέγης στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἐνῶ ἀπαρτίζει μαζί μὲ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀναστάσιο Μεταξά καὶ τὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Βαλέριο Στάτη τὴν ἐπιτροπὴ ἐπιβλέψεως τοῦ ἔργου κατασκευῆς νέας πτέρυγας στὸ Μουσεῖο, κατὰ σχέδιον τοῦ Μεταξά, στὸ διάστημα 1903-1906. Τὸ 1904-1905 καὶ τὸ 1909 συνεργάζεται μὲ τὸν ἐπιβλέποντα μηχανικὸ Convert τῆς

- Γαλλικής Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στήν κατασκευή τοῦ Μουσείου τῆς Δῆλου, ἐνῶ ἀπό τό 1903 ἐπιτηρεῖ, ἀπό πλευρᾶς Γενικῆς Ἐφορεῖας, τίς ἐργασίες ἐπισκευῆς τῆς στέγης τοῦ Μουσείου τῶν Δελφῶν, πού ἐκτελεῖ ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς J. Replat, βλ. ἀντίστοιχα ἐγγράφα στό Α.Α.Ε., Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Μουσεῖο Ὀλυμπίας, Ἐθνικό Μουσεῖο, Μουσεῖο Δῆλου καί Φακ. XVII Δελφοί.
239. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι λίγο μετὰ τήν ἐναρξή τῆς ἐνασχόλησής του μέ τόν Παρθενώνα ζητεῖ ἀπό τό διοικητικό συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τήν ἄδεια νά δανείζεται συγγράμματα γιά τό μνημεῖο ἀπό τή βιβλιοθήκη γιά νά τά μελετᾷ σπιτί του καί ταυτόχρονα προτείνει νά ἀγοραστῇ τό θεμελιώδες γιά τή μελέτη τοῦ μνημείου σύγγραμμα τοῦ Francis Cranmer Penrose (Penrose 1851), βλ. Α.Α.Ε., Κατάλοιπα Ν. Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902, Αἴτηση Ν. Μπαλάνου πρὸς Δ.Σ., Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῆς 19.11.1896.
240. Πάγια, ἐκεῖνα τά χρόνια, τακτική εἶναι ἡ σύσταση ἐπιτροπῶν ἀπό ἐκπροσώπους τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καί Δημοσίων Ἐργῶν γιά δεύσεως καί νομομηχανικούς τῆς Διεθνήσεως Δημοσίων Ἐργῶν γιά αὐτοψίες τῶν μνημείων καί γνωμοδοτήσεις, βλ. παρακάτω, σ. 108.
241. Γιά τόν W. Dörpfeld (1853-1940), διευθυντή τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου ἀπό τό 1887 ὡς τό 1912, ἀπό τοὺς πλέον στενοὺς συνεργάτες τῆς Γενικῆς Ἐφορεῖας καί τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας αὐτὴ τὴν περίοδο σέ ἀνασκαφές καί ἀναστηλώσεις μνημείων, βλ. Goessler 1951 καί, εἰδικά γιά τὴν συνεργασία του μέ τὴν Ἑταιρεία, Dörpfeld 1937, σ. 1-13. Βλ. ἀκόμη Ε.Δ.Α.Ε. 11, 1990 (ὁλόκληρο τό τεῦχος ἀφιερῶμένο στὸν Dörpfeld). Ὁ J. Durm (1837-1919), ὁ ὁποῖος προσκαλεῖται νά γνωμοδοτήσει γιά τόν Παρθενώνα ὡς ἐμπειρογόνων, ἦταν γενικός διεθυντής τῶν Δημοσίων Ἐργῶν στή Βαδία καί καθηγητῆς Ἀρχιτεκτονικῆς στήν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ τῆς Κארlsruhe. Ὁ Durm εἶχε ἐπανελημμένως μελετᾷ τόν Παρθενώνα καί τὰ ὑπόλοιπα μνημεῖα τῆς Ἀθήνας τό 1869, 1879, 1885 καί 1890 καί εἶχε δημοσιεύσει σχετικές μελέτες σέ διάφορα γερμανικά ἀρχιτεκτονικά περιοδικά καθὼς καί τό ἔγχειριδιο, ἀπὸ τὰ βασικότερα τῆς ἐποχῆς, τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς Die Baukunst der Griechen, Darmstadt 1881, 2η ἐκδ. 1882. Βλ. Archäologenbildnisse, λήμμα Durm. Ὁ Fr. Cr. Penrose (1817-1903) εἶχε δημοσιεύσει τό 1851 τὴ θεμελιώδη γιά τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη An Investigation of the Principles of the Athenian Architecture, μέ βάση ἔρευνές του στὸν Παρθενώνα καί στὰ ὑπόλοιπα ἀθηναϊκά μνημεῖα κατὰ τό 1846 καί 1847. Οἱ ἀποτυπώσεις του τοῦ Παρθενώνα εἶναι ἀξεπέραστης ἀκρίβειας, τὴν ὁποία ἐπέτυχε χρησιμοποιώντας εἰδικές μεθόδους, βλ. σχετικὰ Korré - Μπούρα 1983, σ. 203. Γιά τόν Penrose, πού ἐπηρέξε ὁ πρῶτος διεθυντής τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τό 1886-1887 καί στή συνέχεια ἐπιβλέπων τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν στὸν καθεδρικό ναὸ τοῦ Ἁγίου Παύλου τοῦ Λονδίνου, βλ. Grace 1903.
242. Μπαλάνου 1940, σ. 86. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἐκφράστηκε στὸ πλαίσιο τῆς «Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῶν πρὸς Ἐξωρᾶσμον καί Συντήρησιν τῶν Ἀρχαιολογικῶν Τόπων καί Μνημείων Ἐργασιῶν», πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὸν Ξ. Βλαχόπουλο, τὸν Καθθαδία, τὸν δῆμαρχο Ἀθηναίων Μελά, τὸν βουλευτὴ Κοζάκη-Τυπάλδο καί τὸν Σπ. Φιντικλή, βλ. καί παρακάτω, σημ. 246.
243. Τό ὑπουργικὸ συμβούλιο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἐπαίξε τὸν ρόλο τοῦ σημερινοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ.
244. Π. Καθθαδίας, Ἐκθέσεις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τό 1907, ΠΑΕ 1907, σ. 70.
245. Τό πρῶτο ἀναστηλωτικό πρόγραμμα τοῦ Παρθενώνα (1898-1902) εἶναι ἐπαρκῶς γνωστὸ ἀπὸ τό βιβλίο τοῦ Μπαλάνου 1940, σ. 86-104, τίς ἐτήσιες ἀναφορές τοῦ Καθθαδία ἢ τοῦ ἴδιου τοῦ Μπαλάνου στὰ ΠΑΕ ἐκείνων τῶν χρόνων καθὼς καί ἀπὸ τίς σύγχρονες εἰδήσεις πού δημοσιεύονται στὰ περιοδικὰ τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν (Α.Α., BCH, AJA). Τό ἔργο φωτίζεται πλήρως μέ τό πλούσιο ἑλικὸ πού περιέχεται στή Δωρεὰ καί τὰ Κατάλοιπα Μπαλάνου στήν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὸ χειρόγραφο βιβλίο 85 σελίδων τῶν πρακτικῶν τῶν συνεδριάσεων τῆς «Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς» καθὼς καί πλήρη σειρὰ ἐγγράφων, τῶν ἐτῶν 1898-1902, σχετικὰ μέ τὴν ὀργάνωσι καί τίς λεπτομέρειες τῆς ἐκτέλεσής τοῦ ἔργου. Ἀκόμη, πολὺτιμο ἑλικὸ γιά τό ἔργο φυλάσσεται στήν Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου (ΕΛΙΑ): ἄλληλογραφία Penrose μέ Καθθαδία καί Μπαλάνο ἐτῶν 1896-1900 σχετικὰ μέ τὰ ἑλικά πού πρέπει νά χρησιμοποιηθοῦν στὸ ἔργο καθὼς καί τίς ἐπεμβάσεις πού πρέπει νά γίνονιν γιά τὴ στερέωσι τοῦ δοτικῶν περιστελίου τοῦ Παρθενώνα. Τέλος, συνοπτικὲς ἀναφορές στὸ ἔργο μέ βάση τίς βιβλιογραφικὲς πηγὲς γίνονται στὶς ἀκόλουθες δημοσιεύσεις: Korré-Μπούρα 1983, σ. 154-155, Casanaki-Mallouchou 1985, σ. 18, Schmidt 1993, σ. 77-82, Μαλλοῦχου-Tufano 1994B, σ. 13-17 καί Mallouchou-Tufano 1994, σ. 80.
246. Οἱ πρῶτες διαπιστώσεις καί ἀποφάσεις τῆς ἐπιτροπῆς τῶν τεχνικῶν ἐπικυρώνονται, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Μπαλάνος στὸ βιβλίο του (ὁ.π.), ἀπὸ τὴν «Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν πρὸς Ἐξωρᾶσμον καί Συντήρησιν τῶν Ἀρχαιολογικῶν Τόπων καί Μνημείων Ἐργασιῶν». Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ εἶχε συσταθεῖ μέ Β.Δ. τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1894 μέ κύρια ἀρμοδιότητα τὴ συντήρησι καί τὴν ἀποκατάστασι τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων καί τόπων (βλ. καί Πετράκου 1982, σ. 66). Πάντως ἡ μοναδικὴ γνωστὴ ἐνέργειά της εἶναι αὐτὴ πού ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Μπαλάνο.
247. Γιά τὸν Ziller, κυρίαρχη μορφή τῆς νεοελληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ., βλ. Παπαστάμου 1973, Σκαμπᾶ-Χόιπελ 1974, σ. 257-281, 292-310 καί Φιλιππιδί 1984, σ. 89-90, 125-128.
248. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ziller δημοσιεύονται στὸν τύπο τῆς ἐποχῆς, βλ. Τσίλλερ 1894 καί Ziller 1895. Ἡ θέση τοῦ Ziller παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί εἶναι ὁ μόνος (μαζί μέ τὸν Ἀ. Ρουσόπουλο, βλ. παρακάτω, σ. 85) πού ἀρνεῖται τὴ σκοπιμότητα κάθε ἄλλης ἐπέμβασης στὸ μνημεῖο πλὴν τῆς αὐστηρᾶ στερεωτικῆς, καί μάλιστα χωρὶς ἀποσυναρμολογήσεις ἢ ἀντικαταστάσεις μελῶν, ἀπηχώντας ἔτσι — συνειδητὰ ἢ μὴ, αὐτὸ δὲν εἶναι γνωστὸ — θέσεις τοῦ Κινήματος ἐναντίον τῆς Ἀποκατάστασης τῶν Μνημείων (Anti-restoration Movement), πού εἶχε φουντώσει αὐτὰ τὰ χρόνια στήν Εὐρώπη. Πάντως, ἡ θέση του δὲν θά ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν, καθότι ὁ Ziller δὲν θεωροῦνταν εἰδικὸς στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καί ἰδιαίτερα στὸν Παρθενώνα, οὔτε θά γίνεαι ἀφετηρία ἐκκίνησης ἐνὸς προβληματισμοῦ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνσι. Ἀντίθετα, ἐπικρατεῖ μιὰ γενικὴ συνείνεσι γιά τὴν ἀνάγκη ριζικῆς ἐπέμβασης στὸ μνημεῖο, ἐνῶ ἡ διαφοροποίησι τῶν ἀποψεῶν ἀφορᾷ ἀποκλειστικὰ στὸν τρόπο ἐκτέλεσής τοῦ ἔργου. Ὁ ἀπόηχος τοῦ Anti-restoration Movement θά ἔρθεi ἀργότερα στήν Ἑλλάδα, παρὰ μόνος τοῦ Ἀ' Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου, βλ. παρακάτω, σημ. 375.

249. Η διάσταση των μελών της επιτροπής και η απόφαση του προθυ-
πουργού Χ. Τρικούπη να μετακαλέσει Γερμανό ειδικό για το ζήτημα
άπασχολεί τον τύπο της εποχής, βλ. 'Ακρόπολις 7.11.1894, «Τό ζήτη-
μα του Παρθενώνος», και *ibid.* 8.11.1894, «Η στερέωσις του Παρ-
θενώνος. Διαφωνία της 'Επιτροπής. Τί λέγει ό κ. Τσίλλερ».
250. Σχετικά με την εισήγηση του Penrose και τον χρόνο έκπόνησής της,
βλ. παρακάτω, σημ. 257.
251. Περιέχονται σε έκτενη εισήγηση, με ημερομηνία 10 Φεβρουαρίου
1895, που δημοσιεύεται στην 'Αρχαιολογική 'Εφημερίδα εκείνης της
χρονιάς αλλά και σε γερμανικά τεχνικά περιοδικά βλ. *Centralblatt
der Bauverwaltung*, 15.1895, σ. 201-204, 210-211, 211-226, 253-
255. Τα άρθρα αυτά δημοσιεύθηκαν αὐτοτελῆ στο Βερολίνο τό
1895, βλ. *Durm* 1895. Η εισήγηση του *Durm*, που αποτελεί μία όλο-
κληρωμένη πρόταση για τή συντήρηση όχι μόνον του Παρθενώνα
ἀλλά και των ἄλλων μνημείων της 'Ακρόπολης, των Προπυλαίων, του
μνημείου του 'Αγρίππα, του 'Ερεχθείου, του ναοῦ της 'Αθηνᾶς Νίκης
καί των περιμετρικῶν τειχῶν, περιλαμβάνει όρισμένα σχέδια καθώς
καί τον κατά προσέγγιση προϋπολογισμό της δαπάνης ἐπισκευῆς του
Παρθενώνα. Συνοδεύεται ἀπό μία δευτέρα έκθεση, με ημερομηνία 1η
Μαρτίου 1895, με προτάσεις για τή συντήρηση των υπόλοιπων ἄθη-
ναϊκῶν μνημείων, του Θησείου, του δυτικοῦ προπύλου της Ρωμαϊκῆς
'Αγορᾶς (Πύλη 'Αρχηγέτιδος 'Αθηνᾶς), του 'Ωρολογίου του Κυρρή-
στου, της Βιβλιοθήκης του 'Αδριανού, του 'Ολυμπείου, της 'Αψίδας
του 'Αδριανού, του μνημείου του Λυσικράτους, ἐκείνου του Φιλοπά-
που καθώς καί τον κατά προσέγγιση προϋπολογισμό της δαπάνης
ἀποκατάστασης της θόρειας πρόστασης του 'Ερεχθείου.
252. *Ἡ Ἰταλία, Γαλλία καί Γερμανία κατέδειξαν ἡμῖν κατά τήν τελευταίαν δε-
κατηρίδα σαφῶς τήν ὁδόν ἣν ἐν τῇ παρούσῃ περιπτώσει ἔχομεν ν' ἀκολου-
θήσωμεν*, γράφει ό *Durm* στην εισήγησή του, προσδιορίζοντας τίς
ἐμπειροές, που δέχεται στή διαμόρφωση των ἀπόψεών του, βλ. *Δούρμ*
1895, σ. 10, σημ. 1.
253. Ο *Durm* παραθέτει έκθεση του ἐπιθεωρητῆ Δημοσίων 'Εργῶν της Βά-
δης Schöpfer σχετικά με τή χρήση της λιθοκόλλας Meyer στα λουτρά
Badenweiler, ἡ ὁποία ἀπεδείχθη ἐντελῶς ἀκατάλληλη, ἀφοῦ ἀπέσπα-
σε πλῆθος ἀποκλασμάτων ἀπό τίς μαρμαρινές πλάκες. Δυστυχῶς οἱ
προβλέψεις του *Durm* ἐπιβεβαιώθηκαν πλήρως. Ἡ λιθοκόλλα Meyer
χρησιμοποιήθηκε συνεχῶς, ὡς πανάκεια, ἀπό τήν 'Αρχαιολογική 'Υ-
πηρεσία ἀπό τό τέλος του 19ου αἰ. ὡς τή δεκαετία του 1970 στή συντή-
ρηση μνημείων καί γλυπτῶν, προκαλώντας σημαντικές ζημιές, βλ. Με-
λέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 409 καί Γαλανοῦ - Δογάνη 1994, σ. 24.
254. Η ἀρίθμηση των μελών της πρόστασης του ὀπισθονάου καί της δυ-
τικῆς ὀψης του Παρθενώνα γίνεται ἀπό Β.
255. Για τίς συγκεκριμένες προτάσεις του *Durm* για τόν ὀπισθονάο καί τή
δυτική περίσταση βλ. καί παρακάτω, σημ. 301, 304, 305.
256. Βλ. χειρόγραφη ἐπιστολή Penrose της 5ης Δεκεμβρίου 1894 πρὸς
Gardner με συνοδευτικό σκαρίφημα σε ριζόχαρτο (εἰκ. 92) στό ΑΑΕ,
Κατάλοπα Μπαλάνου, Φάκελλος Πένρωζ (sic). Ὁ Penrose στό
γράμμα του δέν προσδιορίζει τό πρὸς ἀντικατάσταση ἐπιστόλιο.
Πρέπει ὁμως νά ἦταν τό ἐπιστόλιο τοῦ 3ου (ἀπό Β.) διακένου της
κιονοστοιχίας τοῦ ὀπισθονάου, τό ὁποῖο παρουσίαζε σοβαρές βλά-
βες καί τό ὁποῖο εἶχε κατ' ἐξοχὴν ἀπασχολήσει τήν ἐπιτροπή τοῦ
1894, βλ. σχετικά *Durm* 1895, σ. 18-19.
257. Penrose 1895, σ. 194-200. Ἡ έκθεση δημοσιεύεται στό ΠΑΕ με ἡμε-
ρομηνία 10 Ὀκτωβρίου 1896. Στήν πραγματικότητα εἶναι της 10ης
'Απριλίου 1896, ἡμερομηνία πού φέρουν τά συνοδεύοντα τήν έκθεση
διαγράμματα, βλ. πρωτότυπο της ἐκθέσεως τοῦ Penrose με τήν ὀρθή
ἡμερομηνία στό ΑΑΕ, Κατάλοπα Μπαλάνου, Φάκελλος Πένρωζ :
«Ἐκθεσις περὶ ἐπισκευῶν Παρθενώνος», ἀρ. πρωτ. 139/10.4.1896.
Στόν ἴδιο φάκελλο περιέχεται καί τό πρωτότυπο της μετάφρασης της
ἐκθέσεως ἀπό τόν Β. Λεονάρδο. Για τήν ὑπηρεσία του αὐτή ὁ Penrose
ἔλαβε ἀμοιβή 50 λιρῶν 'Αγγλίας, βλ. ΑΑΕ, ὁ.π., ἔγγραφο 6623/
4.5.1896 Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καί Δημοσίας Ἐκπαίδευσως
πρὸς Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία καί ἐπιστολή 25/5-6.6.1896 Βρετανοῦ
πρεσβευτῆ πρὸς Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία.
258. Βλ. καί παρακάτω, σημ. 301, 304, 305.
259. Τό πρόβλημα ἦταν γνωστό τόν 19ο αἰ., βλ. λήμμα *fer* (σίδηρος) στό
Viollet le Duc 1875. Ἡ πρώτη ἐπισήμανση των καταστροφικῶν συν-
επειῶν της χρήσης τοῦ σιδήρου στίς ἀναστηλώσεις των ἀρχαίων μνη-
μείων γίνεται ἤδη τό 1809, στόν ναό της Ἐγέστας στή Σικελία, βλ. πα-
ρακάτω, σ. 273.
260. Ὁ Λεονάρδος χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο «γαλλικόν χῶμα» για τή μετά-
φραση τοῦ γενικότερου ὄρου *cement* (συγκολλητικὴ οὐσία) της ἐκθε-
σης τοῦ Penrose. Στήν περίπτωση των ἐργασιῶν συντήρησης της δυ-
τικῆς ζωφόρου τοῦ 1872 τό «γαλλικόν χῶμα» ἀποδείχθηκε ἐργασιη-
ριακά ὅτι ἦταν φυσικὴ ὑδράσθετος. Πιθανόν ὁ Penrose καί ὁ αὐτή
τήν περίπτωση νά ἐννοοῦσε αὐτό τό ὑλικό, τό ὁποῖο τελικά χρησιμο-
ποιήθηκε σέ σφραγίσεις καί πληρώσεις ἀρμών καί χασμάτων στοὺς
λίθους της δυτικῆς ζωφόρου, βλ. παρακάτω, σ. 98.
261. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Φακ. 21.4, ἐπιστολή
Penrose πρὸς Καθθαδία της 28ης Ἰουνίου 1896, ἀπ' ὅπου καί τό χω-
ρίο πού παρατίθεται στό κείμενο. Οἱ πληροφορίες για τή μέθοδο
Jarpaning ὀφείλονται στόν χημικό μηχανικό Ν. Μπελογιάννη. Στήν
ἐπιστολή του ὁ Penrose ἀποστέλλει καί κατάλογο, με διαστάσεις καί
σκίτσα των γόμφων καί συνδέσμων (εἰκ. 94), πού προτείνει νά κατα-
σκευαστοῦν ἀπό *gunmetal*.
262. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Φακ. 21.4, πρόχειρο
ἡχρονολόγητο ἐπιστολῆς Καθθαδία πρὸς Penrose, τοῦ Ἰουλίου τοῦ
1896, με τήν ὁποία ζητεῖ, ἐκ μέρους της Ἐπιτροπῆς τοῦ Παρθενώ-
να, τήν ὑπόδειξη των ἀκριβῶν θέσεων τοποθέτησης, κατά τήν ἐπέμ-
βαση στό μνημεῖο, των νέων μεταλλικῶν συνδετηρίων στοιχείων
καθώς καί τήν ἀνάληψη, ἀπό πλευρᾶς Penrose, της εὐθύνης παραγ-
γελίας αὐτῶν των στοιχείων στήν Ἀγγλία καί της ἀποστολῆς τους
στήν Ἑλλάδα. Βλ. ἀκόμη σχετικὴ ἀπάντηση Penrose πρὸς Μπαλά-
νο της 3ης Αὐγούστου 1896 (εἰκ. 95). Ἡ Ἐπιτροπή τοῦ Παρθενώνα
νιώθετε τίς προτάσεις τοῦ Penrose για χρήση χάλυβα στά νέα με-
ταλλικά στοιχεῖα της ἀναστήλωσης περιβεβλημένου με τσιμέντο,
τόν Φεβρουάριο τοῦ 1897, καί τόν Ὀκτώβριο της ἴδιας χρονιάς ἀπο-
φασίζει νά προβεῖ στίς πρῶτες παραγγελίες σιδερένιων συνδέσμων
καί τσιμέντου (βλ. παρακάτω, σ. 93). Ὁ Μπαλάνος γνωστοποιεῖ τίς
ἀποφάσεις αὐτές της Ἐπιτροπῆς στόν Penrose με γράμμα, πού δια-
σώζεται, σέ πρόχειρη μορφή, στό ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς
Ἐταιρείας, Φακ. 21.4. Ὁ Μπαλάνος γνωρίζει στόν Penrose τά ἐπι-
τεχῆ ἀποτελέσματα των δοκιμῶν καί τοῦ ζητεῖ νά τοὺς ἀποστείλει
τσιμέντο ἐγγυημένης ποιότητος, της καλύτερης ἀγγλικῆς μάρκας.
263. ΑΑΕ, Δωρεά Μπαλάνου, Πρακτικά της «Ἐπὶ της Συντηρήσεως τοῦ
Παρθενώνος Ἐπιτροπῆς», Πρακτικό συνεδριάσεως ἀρ. 23/19.5.1898.

Στή συνεδρίαση αυτή ὁ εἰσηγητής (Ν. Μπαλάνος) ἀνακοινῶν τῇ Ἐπιτροπῇ τὴν παρά τοῦ κ. Penrose ἐκφρασθεῖσαν γνώμην περὶ συμπληρώσεως τῶν κιονοκράνων διὰ μαρμάρων ἀκατεργάστον καὶ συνδεσμένων ἐκ βιοπτεροξιδί. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπιγυλάσσει νὰ ἀποφασίσῃ μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Penrose ὑποβολὴ τῆς σχετικῆς ἐκθέσεως.

264. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Φακ. 21.4, ἐπιστολὴ Penrose πρὸς Μπαλάνο τῆς 26ης Ἰανουαρίου 1900, ἡ ὁποία σὺντάσσεται σὲ μετάφραση τοῦ Β. Λεονάρδου. Ὁ Λεονάρδος, γνωστός γλωσσασμῆ-τορας, χρησιμοποιεῖ τὴν ἑκφραση τοῦ Ἑσυχίου «κρατέρωμα» γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ gunmetal.
265. Penrose 1895, σ. 195, 200.
266. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Φακ. 21.4, ἐπιστολὴ Penrose πρὸς Μπαλάνο τῆς 7ης Ὀκτωβρίου 1897 (εἰκ. 96). Στὸ πρόχειρο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πρὸς τὸν Penrose σχετικὰ μετὰ τὴν ἀπόφασιν νὰ χρησιμοποιηθῇ τοιμὲντο Ἀγγλίας ὁ Μπαλάνος ἀναφέρεται καὶ στὴν πρότασιν αὐτῇ, λέγοντας ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ Παρθενῶνα ἀποφασίσαι ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ μὴ θιγῶν τὰ διάσπαρτα ἀρχαῖα μάρμαρα τῶν ἐπιστυλίων τοῦ περιστυλίου τοῦ μνημείου κατὰ τὴν ἀναστίλωση.
267. Penrose, ὁ.π., σ. 200.
268. Ὁ.π. σημ. 264.
269. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Φακ. 21.4, ἐπιστολὴ Penrose πρὸς «Τῇ Ἀ.Ε. τῷ Ὑπουργῷ τῆς Παιδείας, Ἀθῆναις», τῆς 1ης Μαΐου 1900: *θεωρῶ ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἐπισκευὴν τῶν δύο κίωνων τοῦ δυτικοῦ μετώπου, ἐνθα δεόν νὰ προστεθῶσι μεγάλα τεμάχια, ὅπως ἵ ἀναγκαιοῦνται μέρη ληφθῶσιν ἐκ τῶν πεπτωκότων κιονοκράνων, ἅτινα εὐρίσκονται χαμαὶ πρὸς τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ναοῦ, καὶ ἔχουσιν ἀρκούσαν στερεότητα καὶ εἰσὶ κατάλληλα ὑπὸ πᾶσαν ἐποψίν διὰ τὸν ὑπὸ ὄψιν σκοπόν. Τοιοῦτοιτρόπως θὰ ὑπάρχῃ πλήρης ἁρμονία μετὰ τῶν προστεθεισομένων καὶ τῶν προῦπαρχόντων τεμαχίων. Τό χαμαὶ εὐρισκόμενον ὑλικὸν τοῦτο ἀδύνατον νὰ χρησιμοποιηθῇ λυσιτελέστερον.*
270. Ὁ L. Magne τὸν προηγούμενον χρόνον, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1894, εἶχε μελετήσει, ἀποτυπώσει καὶ φωτογραφήσῃ τὸν Παρθενῶνα, σὲ συνεργασίαν μετὰ τὸν γιό του Marcel, σὲ διάρκειαν σχετικῆς ἀποστολῆς τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς δημοσιεύονται στὸ Journal Officiel τῆς 15ης Δεκεμβρίου 1894, ἐνῶ καρπὸς τῆς ἀποτελεῖ τὸ βιβλίον τοῦ Magne 1895Α. Σχέδια (ἰδατογραφίαι) τῶν L. καὶ M. Magne περιλαμβάνονται στὰ βιβλία Acropole 1913 καὶ Parthénon 1914. Ὁ Magne μάλιστα πληροφορήθη τὴν ἀνάμειξιν τῶν Durm καὶ Penrose στὸ ζήτημα τοῦ Παρθενῶνα ἐπιδίδωκε νὰ ἔλθῃ μετὰ δευτέρῃ ἐπίσημῃ γαλλικῇ ἀποστολῇ στὴν Ἑλλάδα τὸ 1895 γιὰ νὰ ἐκφέρει καὶ αὐτὸς τὴν γνώμην του. Μετὰ τὴν εὐκαιρίαν αὐτῇ τοῦ ἀνατίθεται νὰ μελετήσει καὶ τὰ μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος, ἰδιαιτέρως ἐκεῖνα τῆς Φραγκοκρατίας. Τὰ καθέκαστα τῆς δευτέρης αὐτῆς ἀποστολῆς ὁ Magne περιγράφει ἐκθέσεις τῆς 25ης Ἀπριλίου καὶ 21ης Ἰουνίου 1895, τὶς ὁποῖες ἐνσωματώνει στὸ βιβλίον του (ὁ.π.). Στὶς ἐκθέσεις αὐτὲς περιλαμβάνει καὶ τὶς θέσεις τοῦ σχετικὰ μετὰ τὴν ἀναστίλωση τοῦ Παρθενῶνα. Αὐτὲς θὰ τὶς τεπώσει παράλληλα καὶ σὲ ξεχωριστὸ τεύχος, Magne 1895B. Ἡ ἀνάμειξις τοῦ Magne στὸ θέμα τοῦ Παρθενῶνα ἐνόηθη τὴν γερμανικὴν πλευρὰν, ὅπως φαίνεται στὸ ἄρθρον Hofmann 1895, σ. 518-520.
271. Σὲ μιὰ μεταγενέστερην ἐκθεσίν, τοῦ Ὀκτωβρίου 1896, ὁ Magne προ-σχωρεῖ στὴν πρότασιν Penrose νὰ καλυφθῶν τὰ νέα συνδετήρια

στοιχεῖα μετὰ τοιμὲντο. Ἐτσι, πιστεύει, μπορεῖ νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα.

272. Ἡ πρότασις ἀποσυναρμολόγησιν τῶν μελῶν τοῦ Παρθενῶνα τοῦ Magne ἀλλὰ καὶ οἱ προτάσεις τοῦ Durm προκαλέσαν τὴν κριτικὴν τοῦ Ziller, βλ. Τσίλλερ 1895 καθὼς καὶ Hofmann, ὁ.π., σημ. 270.
273. βλ. Ἐφημερίς τῶν Σζητήσεων, Παρασκευὴ 24 Μαρτίου (5 Ἀπριλίου) 1895 «Ἐν τῇ Γαλλικῇ Σχολῇ Ἀθηνῶν: ἡ τελευταία συνεδρίασις».
274. Ρουσοπούλου 1895. Ὁ Ἀ. Ρουσοπούλος (1823-1898) ἐπὶ ἤρᾳ καθ-γιγῆς τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, μέλος καὶ συν-εργάτης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ διευθυντῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς 6' περιόδου.
275. Ὑπουργικὴ πράξις τῆς 28.8.1895 δημοσιευμένη στὸ ΦΕΚ 77, 31 Αὐγούστου 1895, τ. Γ'. Περιλαμβάνει τὸν ὁρισμὸν τῶν δύο ἐπιτροπῶν, ἐντοπίας καὶ διεθνούς, καθὼς καὶ ἐκεῖνον τοῦ Ν. Μπαλάνου ὡς διευ-θύνοντος τοῦ ἔργου. Ἡ ἀπόφασιν περιλαμβάνει ἐπίσης μιὰ καὶ ἀρχὴν ἐγκρίσιν γιὰ τὴν ἐκτέλεσιν στερεωτικῶν ἐργασιῶν στὸν Παρθενῶνα, σύμφωνα μετὰ τὶς ὁδηγίας τῶν Durm καὶ Magne, καθὼς καὶ τὴν ἄδεια νὰ αὐξηθῇ ὁ ἀριθμὸς τοῦ λαχείου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν χρηματοδότησιν τοῦ ἔργου.
276. Ἀπὸ πλευρᾶς ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν, στενὴ συνεργασία μετὰ τοὺς ἑλληνικοὺς ἀρχαιολογικοὺς φορεῖς ἔχουν αὐτὴ τὴν περίοδον, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Dörpfeld, ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Τρουμπ καὶ ὁ διευθυντῆς τῆς, στὸ διάστημα 1891-1904, Homolle. Ὁ Τρουμπ συνεργάζεται μετὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν τὸ 1894-1895 στὴν ἐπισκευὴν καὶ στερέωσιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου, ποῦ τόσο εἶχε βλαβῇ ἀπὸ ἀλλεπάλληλους σει-σμοὺς, ἐνῶ στὰ χρόνια 1872-1877 καὶ 1885-1910 ἀναπύσσει καὶ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴν Ἀθήναν ὡς ἐπαγγελματίας ἀρχιτέκτονας, βλ. σχετικὰ Μπίρη 1966, σ. 178. Ὁ Th. Homolle (1848-1925), διευθυντῆς τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ 1898 ὡς τὸ 1904, σημαντικὸς ἀρχαιολόγος, ἀνασκαφέας τῆς Δήλου ἀλλὰ κυρίως τῶν Δελφῶν, εἶχε μεγάλη συμβολὴν στὴν ἀναστίλωση τοῦ Θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων καὶ ἰδιαιτέρως σὲ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀρχῆς, κατὰ τὶς ἀναστίλώσεις, τῆς ἐπανατοποθέτησιν τῶν διάσπαρτων ἀρχαίων λίθων σὲ ἀκριβεῖς ἀρχικὰς θέσεις τοὺς, ἀρχὴν ποὺ προ-τοε-φωρμώσθηκε σὲ τοὺς Δελφούς, βλ. παρακάτω, σ. 114. Γιὰ τὸν Homolle βλ. Reinach 1925, σ. 136-140 καὶ Fougères 1925-1926, σ. V-XXX.
277. Ὁ Ἀ. Σκιᾶς, ἑφορος Ἀρχαιοτήτων (1895-1910) καὶ μέλος τοῦ συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸ διάστημα 1897-1914, τοποθετήθηκε στὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ Παρθενῶνα γιὰ νὰ ἀποτελέσῃ τὸν σύνδεσμὸν τῆς μετὰ τὴν Ἑταιρείαν. Γιὰ τὸν Σκιᾶ, βλ. Χατζῆ 1924, σ. 201-210. Ὁ Schneider ἦταν διευθυντῆς τῆς ἀγγλικῆς ἑταιρείας Marmor Ltd., ποῦ ἀπὸ τὸ 1898 προμηθεύει τὸ μάρμαρον γιὰ τὴν ἀναστίλωση τοῦ Παρθενῶνα ἀλλὰ καὶ ἄλλων μνημείων. Ὡς ἐμπειρογνώμων μηχανικὸς βοήθησε τὴν Ἐπιτροπὴν στὸν ἐλεγχον καὶ τὴν παραλαβὴν τοῦ ἀνυψωτικοῦ μηχανήματος ἀπὸ τὴν Γερμανίαν, ἐνῶ μετὰ τὴν ἰδιότητά του ὡς προξένος τῆς Ἑλβετίας στὴν Ἀθήναν μεσολάβησε γιὰ τὴν παρα-γγελίαν γαλβανισμένου σιδήρου ἀπὸ τὴν Ἑλβετίαν γιὰ τὸ ἔργον τοῦ Παρθενῶνα, βλ. παρακάτω, σημ. 289, 320.
278. Αὐτὸς ὁ τίτλος ἀναγράφεται στὸ βιβλίον τῶν πρακτικῶν τῆς Ἐπι-τροπῆς. Στὸ ΦΕΚ, 138, 25 Αὐγούστου 1898, τ. Α', ὅπου δημοσιεύεται ἡ ὁριστικὴ ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς σχετικὰ μετὰ τὸ πρόγραμμα ἐπέμ-βασις στὸν Παρθενῶνα, αὐτὴ ἀναγράφεται ὡς «Ἡ ἐπὶ τῆς ἐποπτείας

- ας και έκτελέσεως των προς υποστήριξιν του Παρθενώνος έργων 'Επιτροπείας».
279. Οι πληροφορίες για τη στελέχωση και τη λειτουργία της 'Επιτροπής του Παρθενώνα προέρχονται από το χειρόγραφο βιβλίο των πρακτικών της, που φυλάσσεται στο αρχείο της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας. 'Η πρώτη συνεδρίαση της 'Επιτροπής έγινε στις 19.8.1895 και η τελευταία στις 5.12.1902. Τό 1895 ή 'Επιτροπή συνεδρίασε τέσσερις φορές, τό 1896 έντεκα (μία πάνω στην 'Ακρόπολη), τό 1897 τέσσερις, τό 1898 όκτώ (μία πάνω στην 'Ακρόπολη), τό 1899 τρεις, τό 1900 μία, τό 1901 και τό 1902 από δύο φορές. Οι σχέσεις της 'Επιτροπής του Παρθενώνα με την 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, άν και στενές, δέν ήταν πάντοτε άνεφελεις: τόν Αύγουστο του 1896 ή 'Επιτροπή άπειθέ-νεται προς τόν πρωθυπουργό Θ. Δηλιγιάννη ζητώντας του νά μεσο-λαβήσκει, ώστε νά άρθουν όρισμένα λογιστικής φύσεως προσκόμματα, ιά όποια θέτουν μέλη της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας (βλ. ΑΑΕ, Κατάλοπα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902, έκθεση της 'Επί της έκτε-λέσεως των επί του Παρθενώνος έργων 'Επιτροπείας προς πρόεδρον 'Υπουργικού Συμβουλίου της 28.8.1896). Τά τέτοιον είδους προσκόμ-ματα φαίνεται διι συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του έργου, άφοδ στή συνεδρίαση άρ.31 της 14.1.1900 της 'Επιτροπής τά μέλη της άναγ-κάζονται νά συζητήσουν γιά *τά έκάστοτε από μέρος της λογιστικής ύπηρεσίας της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας παρεμβαλλομένων προσκομιμά-των εις τόν διακανονισμόν των διαφόρων λογαριασμών και τας ένεκα τούτων παρουσιαζόμενας συγκάκις δυσχερείας εις τήν πρόδον του έργου* (βλ. βι-βλίο Πρακτικών 'Επιτροπής, δ.π.). Άλλες φορές δυσχερείες παρου-σιάζονται, λόγω καθυστερήσεων κατά τήν έπικύρωση των άποφάσε-ων της 'Επιτροπής από τό διοικητικό συμβούλιο της 'Εταιρείας, βλ. πρακτικό συνεδρίασεως άρ. 20/4.3.1898, όπου ανακοινώνεται αντί-θεση του συμβουλίου της 'Εταιρείας στην άπόφαση της 'Επιτροπής νά αντικαταστήσει, με νέο μάρμαρο, τους δύο πρώτους έλλείποντες λί-θους της ζωφόρου καθώς και τά υπερκείμενα γείσα. Στην ίδια συνε-δρίαση ή 'Επιτροπή έπιμένει νά ύλοποιηθούν άνυπερθέτως οι άποφά-σεις της γιά λόγους τεχνικούς και ξανααστέλνει τό ζήτημα στό συμ-βούλιο της 'Εταιρείας προς έπιανεξέταση.
280. ΑΑΕ, 112/6.3.1895, έγγραφο πρόεδρον και γραμματέως 'Αρχαιολο-γικής 'Εταιρείας προς ύπουργό 'Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκ-παιδεύσεως γιά αύξηση του αριθμού των έκδομένων λαχείων από 100 σέ 150 χιλ., προκειμένου νά έξοικονομηθούν πόροι γιά τήν έπι-σκενή του βλαφθέντος από τόν σεισμό του 1894 Παρθενώνα και τή συντήρηση των λοιπών αρχαίων μνημείων και Β.Δ.20.1.1896 (ΦΕΚ 8/23.1.1896,τ.Α') γιά αύξηση πόρων 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας δια-μέσου της αύξησης της έκδοσης των γραμματειών του λαχείου από 150 σέ 225 χιλ.
281. ΑΑΕ, Δωρεά Μπαλάνου, Πρακτικά της 'Επί της Συντηρήσεως του Παρθενώνος 'Επιτροπής, άρ. 2/20.9.1895 και 3/25.10.1895. 'Ο Μπα-λάνος κατά τή σχεδίαση του ικρώματος δέν άκολούθησε τίς ύποδει-ξεις του Magne αλλά τίς προτάσεις Durm, όπως παρουσιάζονται στά διαγράμματα της έκθεσής του.
282. Βλ. ΑΑΕ, Δωρεά Μπαλάνου, Πρακτικά της 'Επί της Συντηρήσεως του Παρθενώνος 'Επιτροπής, άρ. 32/28.2.1901.
283. ΑΑΕ, Κατάλοπα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902, άλληλογραφία (14 γράμματα από 10.1 ως 3.4.1896) 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας με οίκο 'Α.Α. Βαλλιάνου Μασσαλίας και άλλους οίκους έξωτερικού γιά προμήθεια ξυλείας. Τελικά, μέρος της ξυλείας (*pich pine* και *satin de Jura*) ήλθε από τό έξωτερικό, ή υπόλοιπη άγοράστηκε στην 'Ελλάδα από τόν Σ.Α. Ναλόπουλο, βλ. ΑΑΕ, Δωρεά Μπαλάνου, Πρακτικά της 'Επί της Συντηρήσεως του Παρθενώνος 'Επιτροπής άρ. 4/5.11.1895, 5/16.1.1896, 6/3.3.1896 και 8/30.3.1896. Βλ. άκόμη έκθεση Ν. Μπα-λάνου προς τό Δ.Σ. της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας της 16.5.1896 γιά τήν πρόοδο των εργασιών στον Παρθενώνα, στην όποία ζητεί τήν πρόσληψη ξυλουργών *εργαζομένων εις πλοία με ήμερομίσθιο 7 δρχ.* (*έναν-τι κοινών 5-6 δρχ.*), *πριονάδων ξυλουργών με ήμερομίσθιο μέχρις 7,5 δρχ., εργατών με ήμερομίσθιο 3,75 δρχ., σιδηρουργών με ήμερομίσθιο μέχρι 6,5 δρχ.* Σχοινιά και εργαλεία γιά τό στήσιμο των ικριωμάτων προ-μηθεύει ό Έ. Καμπάνης, βλ. έγγραφο Μπαλάνου προς τήν 'Επιτροπή του Παρθενώνα της 16.11.1896 και προς τόν αντιπρόεδρο της 'Αρχαι-ολογικής 'Εταιρείας της 20.8.1898. Τό ικρίωμα στήθηκε στό διάστη-μα Μαΐου-Όκτωβρίου 1896. Τους Γάλλους ξυλουργούς ύπέδειξε ό Magne. Αυτή άλλοστε ύπήρξε και ή μόνη άνάμειξη του Magne στό έργο, Μπαλάνου 1940, σ. 97 και 'Αρχείο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XIX,3, 'Άλληλογραφία, έπιστολή Ν. Μπαλάνου της 15/27 'Ιουνίου 1896 προς Magne, όπου τόν ευχαριστεί γιά τήν άποστολή του Bertrand. Τό 1905 ό Magne, σέ διάλεξη του στή Σορβόνη, έσφαλμένα ισχυρίστηκε ότι οι Γάλλοι τεχνίτες έλαβαν μέρος στην άναστήλωση του Παρθενώνα. Με βάση αυτή τήν έσφαλμένη πληροφορία, που δημοσιεύθηκε στό τεύχος του Magne 1905, ό Jenkins 1990, σ. 111, σημ. 1, θεωρεί γαλλικές τίς στερεωτικές εργασίες στον Παρθενώνα των ετών 1898-1902.
284. ΑΑΕ, Δωρεά Μπαλάνου, Πρακτικά της 'Επί της Συντηρήσεως του Παρ-θενώνος 'Επιτροπής, άρ. 11/1.7.1896, 14/21.9.1896, 15/21.11.1896 και 23/19.5.1898 και στον φάκελλο Κατάλοπα Μπαλάνου, Παρθε-νών 1895-1902 έγγραφα Ν. Μοσχού προς 'Επιτροπή της 14.6.1896, 13.7.1896 και έγγραφο πληρεξουσίου 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας της 16.2.1897 «Περί κηρύξεως έκπτώτου προμηθευτή μαρμάρου Ν. Μο-σχοδ, λόγω μη έγκαίρης παράδοσης συμφωνηθέντος μαρμάρου».
285. Βλ. ΑΑΕ, Κατάλοπα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902, έκθεση Ν. Μπαλάνου της 2.12.1896 «Περί των έν λατομείων Πεντέλης έργων διά τήν έξόρυσιν των διά τας έπισκενάς του Παρθενώνος μαρμάρων». Στην έκθεσή του αυτή ό Μπαλάνος προτείνει τήν όργάνωση του έργου, όπως τελικά πραγματοποιήθηκε: γιά τους εργάτες προτείνει ήμερο-μίσθιο 3,5-4 δρχ. γιά τους λατόμους 4,50-5,50 γιά τόν αρχιλατόμο 'Ι. Κατσαρό 7-8 δρχ., γιά τόν άρχιεργάτη Καμπάνη 6 δρχ. Γι' αυτούς τους δύο μάλιστα προτείνει τήν καταβολή μηνιαίου μισθοδ και όχι ήμερομισθίων. Στην έκθεση αυτή ό Μπαλάνος παρουσιάζεται αισió-δοξος γιά τό έργο: προτείνει τήν άμηση ένταξη των εργασιών, προ-κειμένου τόν Μάρτιο του 1897 νά έπάρχει ήδη μάρμαρο γιά νά αρχί-σουν οι εργασίες στον Παρθενώνα. Στην ίδια έκθεση έπισυνάπτεται και κατάλογος των εργαλείων (γρύλοι, σφήνες, *1 βίδα με τό κανέλλο (σιδηρό)*), μανδρακάδες, βελόνια, λαστοί, κουσκοϋδες, βαργίες), που άπαιτούνται γιά τό έργο. Τά εργαλεία αυτά δανείστηκε ή 'Εταιρεία από τήν έταιρεία των Σιδηροδρόμων Πειραιώς - 'Αθηνών - Πελο-ποννήσου, στή δικαιοδοσία της όποιας έπάγονταν τά λατομεία Πά-ρου, βλ. ΑΑΕ, δ.π. σχετική άλληλογραφία 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας και έταιρείας Σιδηροδρόμων, Φεβρουαρίου 1896 και 'Ιουνίου-Αυγού-στου 1898. Βλ. άκόμη δεύτερη έκθεση του Μπαλάνου προς τό Δ.Σ. της 'Εταιρείας της 3.3.1897 με τό ιστορικό της λατόμευσης του μαρμάρου και τή διαπίστωση πλέον των δυσκολιών, βλ. άκόμη ΑΑΕ, Δωρεά

Μπαλάνου, Πρακτικά της 'Επί της Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος 'Επιτροπῆς, ἀρ. 15/21.11.1896 καὶ 18/16-17.10.1897, ὅπου ἀποφασισή προμήθειας μαρμάρων ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἐταιρεία Marmor Ltd καὶ Πρακτικὸ ἀρ. 26/27.3.1897 συνεδριάσεως τοῦ Δ.Σ. τῆς 'Εταιρείας, ὁπότε ἀποφασίζεται νὰ διαλυθεῖ, μὲ φροντίδα τοῦ Μπαλάνου, τὸ παρὰ πηγμα τοῦ Πεντελικοῦ καὶ τὸ ἑλικὸ καὶ τὰ πρὸς ἐξόρυξιν ἐργαλεῖα νὰ φυλαχθοῦν σὲ δωμάτιο τῆς Μονῆς Πεντέλης.

286. Α.Α.Ε., Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς 'Επί τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος 'Επιτροπῆς, ἀρ. 19/4.2.1898. Ἡ πρώτη λάξευση τῶν μαρμάρων συμφωνήθηκε νὰ γίνεταί στὰ λατομεῖα, *κατὰ τὰς δύο αὐτῶν πλευρὰς διὰ τοῦ κοπάνου*. Στὸ λατομεῖο ἄλλωστε ποιοιοῦνταν ἡ καλὴ ποιότητα τοῦ μαρμάρου καὶ γινόταν ἡ ὀριστικὴ παραλαβὴ του. Ἡ ἐταιρεία προμηθείας τοῦ μαρμάρου ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ἀντικαταστήσει τὰ μάρμαρα, ποῦ ἀπέρριπτε ἡ ὀρισμένη ἀπὸ τὴν 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία καὶ τὴν 'Επιτροπὴ τοῦ Παρθενῶνα ἐπιτροπὴ παραλαβῆς. Σ' αὐτὴ συμμετείχαν, ἐκτὸς ἀπὸ μέλη τῆς 'Εταιρείας καὶ τῆς 'Επιτροπῆς, ὁ ὀρεκτολόγος Θ. Σκοῦφος, ἐπιμελητὴς τοῦ Ὀρεκτολογικοῦ καὶ Παλαιοντολογικοῦ Μουσείου τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ὁ Ἱ. Χαλδούσης, *ἐμπειροτέχνης μαρμαρογλύπτης*, στὴ θέσιν τοῦ Π. Καλοῦδι, ἀρχιτεχνίτη τότε τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Γιά τὴ μεταφορὰ τοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὸν Διόνεσο στὴν Ἀκρόπολιν ἡ 'Επιτροπὴ τοῦ Παρθενῶνα ἀποφάσισε νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν ἕναν ἀπὸ τοὺς *ἀτμήλατους κυλίνδρους* καὶ νὰ κατασκευάσῃ ἡ ἴδια ἕνα τετράτροχο φορτηγὸ. Πάντως, ἡ μεταφορὰ τοῦ μαρμάρου γινόταν ἐργολαβικῶς, ἐνὸς σὲ κάποια φάσιν ὁ Schneider προσφέρθηκε νὰ παραχωρήσῃ δωρεὰν ἕνα κατὰλληλο ἀμάξι γιά τὴ μεταφορὰ τοῦ μαρμάρου, δωρεὰ ὅμως ποῦ φαίνεται ὅτι δὲν πραγματοποιήθηκε τελικὰ. Γιά τὴ μεταφορὰ τοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὴν πλατεῖα μπροστὰ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν πάνω στὸν Βράχο βλ. παρακάτω σ. 90, βλ. Α.Α.Ε., Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς 'Επί τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος 'Επιτροπῆς, ἀρ. 19/4.2.1898, 20/4.3.1898, 21/8.3.1898 καὶ Α.Α.Ε. Κατάλοιπα Μπαλάνου, Παρθενῶν 1895-1902, ἔγγραφα Μπαλάνου πρὸς 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία τῆς 11.3.1898 καὶ τῆς 21.4.1898.

287. Ἡ Marmor Ltd., ἀγγλικὴ ἐταιρεία μὲ κεντρικὰ γραφεῖα στὸ Λονδίνο, εἶχε λατομεῖα, ὅπως διαφήμιζε στὰ ἐπιστολόχαρτά της (εἰκ. 98), ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πεντέλη, στὴ Σκύρο, Λακωνία, Τήνο, Στύρα, Πάρο, Ἄργος καὶ Τρίκερι Μαγνησίας. Στὸ Α.Α.Ε. Κατάλοιπα Μπαλάνου, Παρθενῶν 1895-1902 σὼζεται σειρά ἐγγράφων μεταξὺ 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας καὶ Marmor Ltd. ἐτῶν 1898-1901 σχετικὰ μὲ τὶς παραγγελίες μαρμάρου. Γιά τὸν Schneider βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 289, 320.

288. Ἡ ἀπόφασις γιά τὴ χρῆσιν σιδήρου καὶ τοιμέντου, ὡς συνδετηρίου καὶ ἐπικαλυπτικοῦ ἑλικῶ ἀντιστοιχία, λαμβάνεται ἀπὸ τὴν 'Επιτροπὴ τοῦ Παρθενῶνα στὴ συνεδρίασιν τῆς 1.2.1897. Στὴ συνεδρίασιν τῆς 16-17.10.1897 ἡ 'Επιτροπὴ ἀποφασίζει νὰ προχωρήσῃ ἅμεσα στὴν παραγγελίαν συνδέσμων καὶ ράβδων ἐγχώριων ἀπὸ μαλακὸ σίδηρο μὲ ἀνάγλυφον ἐπιγραφὴ «1897 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία» καθὼς καὶ τοιμέντου Ἀγγλίας γιά τὴ στερέωσίν τους. Στὴ συνεδρίασιν τῆς 4.2.1898 ἡ 'Επιτροπὴ ἀποφασίζει νὰ προβεῖ στὴν παραλαβὴ τῶν πρώτων ποσοτήτων τοιμέντου, ποῦ ἔχουν φθάσῃ ἀπὸ τὴν Ἀγγλίαν [6 Lias Cement (prise lente) καὶ 2 Portland quick setting (prise rapide)]. Στὴν ἴδια συνεδρίασιν ἀποφασίζεται νὰ γίνῃ ἅμεσα ἡ παραγγελία τῶν συνδέσμων ἀπὸ τὸ μηχανουργεῖο τοῦ Γεωργίου Βασιλειάδη, ἕνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα μηχανουργεῖα (ἰδρυμένο τὸ 1860), τὸ μεγαλύτερο χυτήριον-λεβή-

τοιοεῖο τῆς Ἀθήνας (βλ. σχετικὰ Ἀγριαντώνη 1986, σ. 104, 126, 196, 217, 238-241). Ἡ παραγγελία τοῦ τοιμέντου ἀπὸ τὴν Ἀγγλίαν συνεχίζεται κανονικὰ σὲ ὅλη τὴ διάρκειαν τοῦ ἔργου, βλ. σχετικὰ Α.Α.Ε., Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς ἐπὶ Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος 'Επιτροπῆς, ἀρ. 16/1.2.1897, 18/16-17.10.1897 καὶ 19/4.2.1898, καθὼς καὶ τὰ ἔγγραφα παραγγελίας καὶ παραλαβῆς τοιμέντου στὰ Κατάλοιπα Μπαλάνου, Παρθενῶν 1895-1902. Σχετικὰ μὲ τὴ λιθόκολλα Meyer, τὸν Μάιο τοῦ 1898 ὁ Μπαλάνος ἀπευθύνεται στὸν Durm γιά νὰ μεσολαβήσῃ στὴν παραγγελίαν τῆς ἀπὸ τὴ φέρμα Meyer, ἀλλὰ δὲν παίρνει καμιά ἀπάντησιν. Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ἡ 'Εταιρεία διενεργεῖ μόνη τῆς παραγγελίας ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ὡς ἄνω ἐργοστάσιον. Ἡ πρώτη παραγγελία γίνεται στίς 11.8.1898. Οἱ παραγγελίες συνεχίζονται σὲ ὅλη τὴ διάρκειαν τοῦ ἔργου. Ἡ ἀποστολὴ τῆς λιθόκολλας γίνεται μέσω τῆς μεταφορικῆς ἐταιρείας I. Brüll τῆς Τεργέστης, βλ. σχετικὴ ἀλληλογραφία 'Εταιρείας—ἐργοστασίου Meyer—μεταφορικῆς ἐταιρείας στὸ Α.Α.Ε. Κατάλοιπα Μπαλάνου, Παρθενῶν 1895-1902 (εἰκ. 100), καὶ Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. XIX, 3 Ἀλληλογραφία, ἐπιστολὴ Μπαλάνου πρὸς Durm τῆς 23.5.1898. Ἡ ἀπόφασις γιά χρῆσιν λιθόκολλας φαίνεται ὅτι λήφθηκε ἀβίαστα ἀπὸ τὴν 'Επιτροπὴ, ἡ ὁποία δὲν ἔδωκε καμιά σημασίαν στίς σχετικὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Durm, πουνθενὰ δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ὁ παραμικρὸς προβληματισμὸς γιά τὸ θέμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν λιθόκολλα Meyer, ἐξετάσθηκε, μετὰ ἀπὸ σύστασιν τοῦ Penrose τὸν Αὐγουστο 1898, καὶ ἡ χρῆσις τῆς λιθόκολλας Imperial Mastie Belge (βλ. σχετικὰ στὸ Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. XIX, 3 Ἀλληλογραφία), ἀλλὰ εἶχε ἤδη δρομολογηθεῖ ἡ παραγγελία ἀπὸ τὸ γερμανικὸν ἐργοστάσιον. Ἄλλωστε ἡ χρῆσις τῆς Meyer ἦταν εὐρέτατα διαδεδομένη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ· στὰ ἐπιστολόχαρτά της (εἰκ. 100) ἡ γερμανικὴ ἐταιρεία διαφημίζεται ὡς προμηθευτρία τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, ἀρχαιολογικῶν ἐταιρειῶν καὶ μουσείων στὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ἰσπανίαν. Γιά τὴ χρῆσιν τῆς λιθόκολλας Meyer ἀλλὰ καὶ τῆς Impériale τῶν Βρυξελλῶν στίς ἀποκαταστάσεις τῶν μνημείων στὴν Εὐρώπῃ αὐτὴ τὴν περίοδον βλ. καὶ παρακάτω, σ. 279.

289. Στίς συνεδριάσεις τῆς 'Επιτροπῆς τῆς 23.7.1896 καὶ 22.8.1896 ἀποφασίζεται νὰ παραγγελθεῖ τὸ εἰδικὸν μηχανήμα ἀνυψώσεως βαρῶν ἀπὸ τὴ γερμανικὴ φέρμα μὲ τροποποίησιν τῶν σχεδίων του ἀπὸ τὸν Ν. Μπαλάνο. Ἡ παραγγελία τοῦ μηχανήματος γίνεται τελικὰ στίς 7.12.1896, διαμέσου τοῦ παραγγελιοδόχου μηχανικοῦ Ἀ. Τσάκωνα. Στὴν παραγγελίαν (εἰκ. 102) διασαφηνίζονται οἱ ἰδιαιτερές προδιαγραφές τοῦ μηχανήματος: *Ἐν μηχανήμα (Γερμανὸς κινητὸς) ὡς τὸ σχέδιον διὰ 6,6 μ. ἄνοιγμα, τὸ ὅποιον δύναται κατὰ βούλησιν νὰ μειωθεῖ μετὰ 4 ὁδηγούντων τροχῶν (ρόλλων ἐφηρμοσμένων εἰς Eisenconstruction) ἐπὶ ἀμαξίων προορισμένων πρὸς ἀποφυγὴν κάμψεως τοῦ ὑποβαστάζοντος ξυλίνου ἐπιπέδου ἐργαζομένου διὰ δύο διαφόρων ταχυτήτων. Ὁ Γερμανὸς οὗτος θὰ ἔχῃ ἀντοχὴν πρὸς ἀνύψωσιν βάρους 7.500 κιλῶν δοκιμασθεὶς διὰ 12.000 κιλά. Σύγκειται δέ: Ἀπὸ κινητὸν ἀμάξιον κατὰ τὸ σχῆμα ἀρ. 5 σελίς 56 τοῦ καταλόγου καὶ ἀπὸ τὸν ἐξαρτώμενον ὑπ' αὐτοῦ ἀνυψωτήρα (θιντζί) δυνάμει 7.500 χιλιωγράμμων κατὰ τὸ ἐν σελίδι 51 τοῦ καταλόγου σχέδιον. Τὸ ὅλκον αὐτοῦ βάρους εἶναι 3.400 χιλιόγραμμα. Τὸ μηχανήμα τοῦτο εἶναι ἐφοδιασμένον μὲ ὅλα τὰ ἐξαρτήματα, ἥτοι ἀλύσεις πρὸς κίνησιν τοῦ γερανοῦ ἐπὶ 6 μέτρων ἀπόστασιν καὶ μὲ τὰς ἀπαιτούμενας ἀλύσεις δι' ἀνύψωσιν βαρῶν ἕως 20 μέτρα. Αἱ σιδηρεῖς ράβδοι ἐπὶ τῶν ὁποίων κινεῖται τὸ ἀμάξιον τοῦ γερανοῦ δεόν νὰ ἔχωσι μᾶκρος ὑπερθαίνον τὸ ὑπὸ τοῦ σχεδίου τῶν κ.κ. De Fries et Co., Düsseldorf, προβλεπομένου κατὰ 75 ἑκατοστὰ*

- τοῦ μέτρου, ἵνα οὕτω χρησιμοποιηθῇ ὁλόκληρος ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος τοῦ σελέχους. Αἱ ράβδοι (rails) δέον νὰ ἔχωσι τὸ μῆκος τῶν δοκῶν καὶ ἀποχρῶντως κεκυρτωμένων εἰς τὰ ἄκρα πρὸς ἀποφυγὴν ἐνδεχομένης ἐκτροχιάσεως. Κατὰ τὴν παραγγελίαν συμφωνεῖται, προτοῦ ἀποσταλεῖ τὸ μηχανήμα στὴν Ἑλλάδα, νὰ ἐλεγχθῇ ἀπὸ τὸν Durm στὴ Γερμανίαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ὁμως τελικὰ δὲν γίνεται, μετὰ πασιτότητα τῆς κατασκευαστρίας ἐταιρείας (εἶναι ἡ μόνη ἀνάμειξη τοῦ Durm στὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου). Τὸ μηχανήμα φθάνει στὴν Ἑλλάδα καὶ στίς 20.6.1897 γίνεται δοκιμὴ, μετὰ ἀνύψωση μαρμάρου βάρους 8.550 τόννων καὶ ὄγκου 2,88 κ.μ., γιὰ τὴν παραλαβὴν του. Κατὰ τὴν δοκιμὴν διαπιστώνεται ἐλαττώματα στίς συγκολλήσεις διαφόρων μερῶν τοῦ μηχανήματος. Ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ Παρθενῶνα καὶ ὁ εἰδικὸς στὰ μηχανήματα μηχανικὸς L. Schneider ἀποφασίζει νὰ προβοῦν στὴν προσωρινὴ παραλαβὴ τοῦ κινητοῦ γερανοῦ καὶ νὰ παρακρατήσουν τὸ ποσὸ τῶν 900 γερμανικῶν μάρκων γιὰ τὴν ἐπιδιόρθωσίν του. Ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ Παρθενῶνα στὴ συνεδρίασιν τῆς 8ης Ὀκτωβρίου 1898 ἀποφασίζει νὰ προβεῖ στὴν ὀριστικὴν παραλαβὴν τοῦ μηχανήματος καὶ στὴν ἀποπληρωμὴν του, ἀφοῦ παρακρατήσῃ τὸ ποσὸ τῶν 85 γερμανικῶν μάρκων, πού ἀντιστοιχεῖ στὴν δαπάνην ἐπιδιόρθώσεως τοῦ μηχανήματος στό σιδηροδρόμῳ Κουκάκη, βλ. Α.Α.Ε., Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 12/23.4.1896, 13/22.8.1896, 17/20.6.1897 καὶ 24/8.10.1898 καὶ Κατάλοιπα Μπαλάνου, Παρθενῶν 1895-1902, ἔγγραφο παραγγελίας, μετὰ πλήρη τεχνικὴ περιγραφή τοῦ μηχανήματος ἀρ. 598/26/7.12.1896 καὶ ἔγγραφο 611/27.12.1896, τὸ πρωτόκολλο παραλαβῆς τοῦ διὰ τὰ ἔργα τῆς στερεώσεως τοῦ Παρθενῶνος ἀνυψωτικοῦ μηχανήματος (γερανοῦ) τῆς 20.6.1897 καὶ ἐπιστολὰς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ Μπαλάνου πρὸς Durm τῆς 4/6.8.1896 καὶ τῆς 8.9.1896 ἀντίστοιχα. Βλ. ἀκόμη σχετικὴ ἀπάντησις τοῦ Durm τῆς 23.12.1896 στό Ε.Α.Ι.Α., Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Φακ. 21.4.
290. Ο.π. σημ. 285. Μᾶλλον δὲν ἔχει καμιά σχέση μετὰ τὸν ἀρχιτεργάτη τῆς Ἐταιρείας Κωνσταντῖνο Καμπάνη, πού ἀργότερα θὰ ἀποσπαστεῖ τὸ ἔργο τοῦ Παρθενῶνα, βλ. παρακάτω, σ. 90.
291. Α.Α.Ε., Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 19/4.2.1898. Ἀνάλογες μηχανεὶ χρησιμοποιήσαντο στίς ἀποκαταστάσεις τῶν ἀρχαίων μνημείων στὴν Εὐρώπῃ ἤδη ἀπὸ πολλὰ χρόνια, λ.χ. ἀναφέρεται ἡ χρῆσις ἐιδικῆς διατρητικῆς μηχανῆς γιὰ τὴν ἀποφυγὴν δημιουργίας δονήσεων στό μνημεῖο κατὰ τὴν τοποθέτησιν δύο σειρῶν ἰσχυρῶν διπλῶν μεταλλικῶν ἐλκυστήρων σὲ στερεωτικὰς ἐργασίας, πού ἐκτελοῦνται, τὸ 1849, ἀπὸ τὸν Luigi Canina καὶ συνεργάτες του στὴ θόρεα πλευρὰ τοῦ Κολοσσαίου, βλ. Bendinelli 1953, σ. 283.
292. Α.Α.Ε., Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 19/4.2.1898 καὶ Α.Α.Ε., Κατάλοιπα Μπαλάνου, Παρθενῶν 1895-1902, πρωτόκολλο παραλαβῆς ἀπὸ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ὑλικοῦ ἀπὸ ἀποθήκην Σιδηροδρόμου Πειραιῶς τῆς 13.4.1898.
293. Προφανῶς ἔχει σχέση μετὰ τὸν Ἰάκωβο Μαλακατέ πού μετὰ τὸν ἀδελφὸν του Φραγκίσκο ἀνοίξε τὸ 1835 τὸ πρῶτο μαρμαρογλυφεῖο, τὸ ἐπὶνομαζόμενον «Ερμολυφεῖον», στὴν Ἀθήνα, βλ. Μπέρη 1957, σ. 134 καὶ Μπαρούτα 1990, σ. 10.
294. Α.Α.Ε., Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 8/30.3.1896, 18/16-17.10.1897 καὶ Κατάλοιπα Μπαλάνου, Παρθενῶν 1895-1902, σημείωμα Μπαλάνου πρὸς ἀντιπρόεδρο Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τῆς 12.2.1899 γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν καθηκόντων τοῦ ἐπιστάτη Κοντόπουλου καὶ πρὸς πρακτικὸ συνέδριόν αὐτοῦ ἀρ. 26/27.3.1897 Διοικητικοῦ Συμβουλίου Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
295. Α.Α.Ε., Κατάλοιπα Μπαλάνου, Παρθενῶν 1895-1902, ἔγγραφο Μπαλάνου πρὸς ἀντιπρόεδρο Ἐταιρείας τῆς 11.8.1898 καὶ Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 27/26.11.1898. Ὡς πρὸς μετὰ τὰ ἡμερομίσθια αὐτῆς τῆς περιόδου, ἀπὸ πρόχειρόν σημείωμα τοῦ Μπαλάνου σχετικὰ μετὰ διάφορες δαπάνες τοῦ ἔργου, μᾶλλον τοῦ Φεβρουαρίου 1898, καὶ ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ πρὸς τὸν ἀντιπρόεδρο τῆς Ἐταιρείας τῆς 17.1.1901 σχετικὰ μετὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ἡμερομισθίων, προκειμένον νὰ ἐπαναληφθοῦν οἱ ἐργασίαι στὸν Παρθενῶνα, μαθαίνουμε ὅτι τὸ ἡμερομίσθιο τῶν ἐργατῶν ἦταν 3,25 δρχ., τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν 3,50 δρχ., τῶν ξυλουργῶν καὶ τῶν κτιστῶν 5 δρχ., τῶν ἀρχιτεχνιτῶν τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν 6 δρχ., τοῦ βοηθοῦ κτιστοῦ 2,75 δρχ. καὶ τῶν λιθοξόνων 6 ὡς 7 δρχ., τῶν μαρμαρῶν ἐφαρμοστῶν 8 δρχ., βλ. Κατάλοιπα Μπαλάνου, ὁ.π.
296. Α.Α.Ε., Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 31/14.1.1900, ὅπου ἀποφασίζεται ἡ κατ' ἀποκοπὴν ἀνάθεσις τῆς κατεργασίας μαρμάρων ἀπλῶν, χωρὶς γλυφάς, σὲ ἐξωτερικοὺς συνεργάτες κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Μπαλάνου καὶ Κατάλοιπα Μπαλάνου, ὁ.π. «Συμφωνητικὸν τῆς κατ' ἀποκοπὴν κατεργασίας τῶν διὰ τὰς ἐργασίας τῆς στερεώσεως τοῦ Παρθενῶνος μαρμάρων» τῆς 22.2.1900 μετὰξὺ Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ μαρμαροκόπου Ἀ. Σώχου· ἡ κατεργασία, συνολικῆς δαπάνης 750 δρχ., ἀφορροῦσε σὲ τέσσαρα τεμάχια μαρμάρου καὶ ἐπρεπε νὰ ὁλοκληρωθῇ ὡς τὴς 10.4.1900, μετὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ πίνακα τοῦ νομομηχανικοῦ, τοὺς ὁποίους ὁ μαρμαροκόπος ἀποδέχεται.
297. Ἡ δράσις τοῦ Ἰωαννίτη γίνεται κυρίως γνωστὴ ἀπὸ διάφορες ἐνέργειαι τοῦ Μπαλάνου πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, μετὰ τὴν ὁποίαν προσπαθεῖ νὰ διασφαλίσῃ τὴν ἐργασιακὴν σχέσιν τοῦ στενοῦ του συνεργάτη. Ἦδη κατὰ τὴν δευτέραν συνεδρίασίν της, στίς 20 Σεπτεμβρίου τοῦ 1895, ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ Παρθενῶνα ἀποφασίζει, μετὰ ἀπὸ πιεστικὴν εἰσήγησιν τοῦ Μπαλάνου, νὰ προσλάβῃ τὸν Ἰωαννίτη γιὰ τὴν σχεδίασιν τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ἱκρίωματος τοῦ Παρθενῶνα καὶ τὴν ἀντιγραφήν των ὑπὸ τοῦ κ. Magne ἀποσταλέντων τῇ Γαλλικῇ Σχολῇ ἀξίων λόγων σχεδίων τοῦ Παρθενῶνος. Ὁ Ἰωαννίτης προσλαμβάνεται κατ' ἀρχὰς ὡς ἡμερομίσθιος ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία καὶ ἀσχολεῖται στίς καταμετρήσεις τοῦ ὀπισθοῦ τοῦ Παρθενῶνα καὶ στίς σχετικὰς ἐργασίας. Στίς 2.2.1896 ὁ Μπαλάνος ζητεῖ ἀπὸ τὸ διοικητικὸν συμβούλιον τῆς Ἐταιρείας νὰ προσλάβῃ μονίμως τὸν Ἰωαννίτη ὡς βοηθὸν του. Γιὰ νὰ στηρίξῃ τὸ αἷτημά του ὁ Μπαλάνος ἐπικαλεῖται σωρεῖα ἐργασιῶν, πού τοῦ ἔχουν ἀνατεθεῖ καὶ στίς ὁποίας ἤδη τὸν βοηθοῦ ὁ Ἰωαννίτης μελέτη στερεώσεως τοῦ μνημείου Φιλοπάππου καὶ ἐπιβλεψὴ τῶν ἐκεῖ ἐργασιῶν, ἐξωραϊσμὸ τοῦ χώρου τῆς Ἀγορᾶς, ἐκτέλεσις σχεδίων τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐπιδάφρου, σχεδίασις καὶ κατασκευὴ κιγκλιδωμάτων ἀρχαιολογικῶν χώρων (Φιλοπάππου, μνημείων Lenormant καὶ Müller) κ.ά. Στίς 4.3.1896 ἀποφασίζεται νὰ προσληφθῇ ὁ Ἰωαννίτης ἀπὸ τὴν Ἐταιρεία ὡς ἐπιστάτης τῶν διὰ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Παρθενῶνος καὶ λοιπῶν μνημείων ἐργασιῶν ἐπὶ μηνιαίᾳ ἀποζημιώσει δρχ. 180 ... ἐννοεῖται δὲ ὅτι οὗτος διατελὼν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς Ἐταιρείας θὰ ἐκπνεῖ ... καὶ ἄλλα οἰαδήποτε σχέδια (εἰκ. 104). Πάντως ὁ Ἰωαννίτης ὡς τις

άρχες του Ιουνίου 1896 δεν πληρώνεται από την 'Αρχαιολογική Έταιρεία, γιατί παραμένει υπάλληλος της Διευθύνσης Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Έσωτερικών. Μετά την απόλυσή του από εκεί ο Μπαλάνος, στις 12.6.1896, προτείνει στην Έταιρεία την αύξηση των αποδοχών του Ιωαννίτη σε 200 δρχ. τον μήνα. Κύριο επιχείρημά του είναι ή ως τότε εισδοκίμη υπηρεσία του Ιωαννίτη: απασχόλησή του σε κάθε είδους εργασία, από την επίβλεψη της παραλαβής της ξυλείας των ικριωμάτων του Παρθενώνα στον Πειραιά ως το να προσφέρει βοήθεια στον Penrose κατά την αυτοψία του στον Παρθενώνα τον Απρίλιο του 1896 ή την ολοκλήρωση των όριστικών σχεδίων των ικριωμάτων της επέμβασης στο μνημείο. Στα επόμενα χρόνια ο Ιωαννίτης αναπτύσσει έντονη δραστηριότητα, συντάσσει διάφορα έγγραφα σχετικά με την προμήθεια των υλικών και το εξοπλισμό του έργου (περιέρχονται στο ΑΑΕ, Φάκ. Κατάλοιπα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902), αναμειγνύεται ενεργά στις εργασίες στο Μνημείο Φιλοπάππου, εκτελεί τα σχέδια των ανασκαφών στην Επίδαυρο και το Σούνιο. Στις 5 Νοεμβρίου 1902 ο Μπαλάνος εισηγείται στην 'Αρχαιολογική Έταιρεία ή συνέχιση έφεξης της μισθοδοσίας του Ιωαννίτη από το κονδύλι συντηρήσεως αρχαίων μνημείων και όχι την ειδική πίστωση του Παρθενώνα, αφού το έργο έχει ήδη ολοκληρωθεί και δεν δικαιολογείται ή πληρωμή του από εκείνο το κονδύλι. Ο Μπαλάνος στο έγγραφό του τονίζει ότι ο Ιωαννίτης καταρτίζει αυτή την εποχή εκθέσεις και σχεδιαγράμματα για την αποκατάσταση της ανατολικής όψης του Παρθενώνα και τα διαγράμματα των εκτελουμένων στο Έρέχθειο εργασιών. Άλλωστε στο έξης ο Ιωαννίτης θα εργάζεται στα έργα του Έρεχθείου, της Στοάς Αττιάλου, των τειχών της Ακρόπολης κλπ., *άποτελούνται τρόπον τινά συνέχεια της εργασίας ής αρχή ήτο ο Παρθενών*. Βλ. ΑΑΕ, Δωρεά Μπαλάνου, Πρακτικά της Επί της Συντηρήσεως του Παρθενώνος Επιτροπής, άρ. 2/20.9.1895, 11/1.7.1896, Πρακτικό συνεδριάσεως διοικητικού συμβουλίου 'Αρχαιολογικής Έταιρείας της 4.3.1896 και Κατάλοιπα Μπαλάνου, ό.π., έγγραφο Ν. Μπαλάνου προς 'Αρχαιολογική Έταιρεία της 2.2.1896, έγγραφο άρ. 102/16.3.1896 'Αρχαιολογικής Έταιρείας προς Ιωαννίτη, έγγραφο άρ. 9461/10.6.1896 Διευθύνσεως Δημοσίων Έργων Υπουργείου Έσωτερικών προς Ιωαννίτη, έγγραφο Ν. Μπαλάνου της 12.6.1896 και 5.1.1902 προς συμβούλιο και αντιπρόεδρο 'Αρχαιολογικής Έταιρείας αντίστοιχα. Βλ. ακόμη σχέδια Ιωαννίτη δημοσιευμένα στα ΠΑΕ 1898, πιν.1 (άποτύπωση μνημείου Φιλοπάππου, Μαρτίου 1899), στην ΑΕ 1900, πιν.6 (άποτύπωση ναού Ποσειδώνια Σουνίου, Νοεμβρίου 1898), στα ΠΑΕ 1903, πιν. Α' (σχέδιο θεάτρου Επίδαυρου). Για τις εργασίες του Ιωαννίτη στο μνημείο του Φιλοπάππου, στον ναό του Επικούριου Απόλλωνα και το Όλυμπειο βλ. σ. 104, 127-135 και σημ. 414.

298. Ο Dörpfeld ύπηρε από τους πρώτους που έφηρμσαν και ανέπτυξαν ή συστηματική στρωματογραφική τεκμηρίωση των ανασκαφών στην Όλυμπία, ενώ ύπηρε ο δημιουργός του φωτογραφικού άρχειου του Γερμανικού 'Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, του πρώτου άρχαιολογικού φωτογραφικού άρχειου στην Έλλάδα, βλ. Hübner 1988, σ. 20.

299. Η τεκμηρίωση των επεμβάσεων άρχίζει με τις καλύτερες προθέσεις στα πρώτα έργα αυτής της περιόδου για να άμβλυνθεί στή συνέχεια κατά την επέμβαση στον Παρθενώνα συντάσσονται εκθέσεις σχετικά με το πρόγραμμα του έργου τόσο από τον Μπαλάνο όσο και από την άρμόδια επιτροπή, που δημοσιεύονται μάλιστα στην Έφημερίδα της Κυβερνήσεως (βλ. παρακάτω, σημ. 300, 307), ενώ συντάσσονται σχέδια

από τον Ιωαννίτη (Μπαλάνου 1940, πιν. 5, 6, 7) (είκ. 47, 105, 118). Το ίδιο ίσχύει και κατά την επέμβαση στο μνημείο Φιλοπάππου (1898-1900), το καλύτερα τεκμηριωμένο έργο της περιόδου, όπου συντάσσονται εκθέσεις, πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την ολοκλήρωση των εργασιών και καταρτίζονται λεπτομερή σχέδια από τον Ιωαννίτη (βλ. παρακάτω, σημ. 342). Από την εποχή του έργου του Έρεχθείου (1902-1909) τις εκθέσεις άρχίζουν να αντικαθιστούν γνωμοδοτήσεις και αποφάσεις επιτροπών έμπειρογνωμόνων (στην περίπτωση του Έρεχθείου ή σχετική απόφαση δημοσιεύεται στην Έφημερίδα της Κυβερνήσεως), πρακτική που επικρατεί εκείνα τα χρόνια και που ακολουθείται και στις παρόμοιες περιπτώσεις έργων σε άλλα μνημεία της χώρας. Στο Έρέχθειο, ένα μικρό μέρος της επέμβασης καλύπτεται από σχεδιαστική τεκμηρίωση του Ιωαννίτη (Μπαλάνου, ό.π., πίνακας σχεδίων χωρίς άριθμηση με τίτλο «Έρέχθειον, Αναστήλωσις Βορείας Προστάσεως») για το μεγαλύτερο όμως μέρος των εργασιών χρησιμοποιούνται τα σχέδια Stevens. Οι υπόλοιπες επεμβάσεις της περιόδου (στο Ηρώδειο, Σούνιο, Όλυμπειο, τείχη Ακροπόλεως, πέργο ναού Αθηνάς Νίκης, ναό του Απόλλωνα Κορίνθου, ναό του Επικούριου Απόλλωνα, Θέατρο Επίδαυρου) από πλευράς τεκμηρίωσης είναι έλλιπείστες. Πάντως, ο Μπαλάνος, σε όλη τη διάρκεια του έργου του, ιδίως στην Ακρόπολη, χρησιμοποιεί συστηματικά ή φωτογραφία για την τεκμηρίωση των εργασιών του: χαρακτηριστικό είναι ότι από τις πρώτες ενέργειές του μετά την άπόσπασή του στο έργο του Παρθενώνα ζήτηρε την αγορά φωτογραφικής μηχανής, βλ. ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902 έγγραφο Μπαλάνου προς 'Αρχαιολογική Έταιρεία της 6.9.1896. Το φωτογραφικό υλικό των έργων και του Αρχείου Μπαλάνου, που φυλάσσεται στην 'Αρχαιολογική Έταιρεία, είναι πλουσιότατο και στην ουσία έποκαθιστά ως ένα βαθμό την έλλειψη της άκριβους και συστηματικής γραπτής άπόδοσης των εργασιών. Το μεγαλύτερο, και καλύτερο, μέρος του έχει δημοσιευθεί στο θιβλίο του Μπαλάνου και σε άλλες συναφείς δημοσιεύσεις σχετιζόμενες με τον Μπαλάνο, στα έτήσια σημειώματά του στα ΠΑΕ ή στις δημοσιεύσεις για τα έργα Ακροπόλεως του André Charbonnier, ιστορικού της τέχνης και στενού συνεργάτη του Μπαλάνου, βλ. παρακάτω, σ. 215.

300. ΑΑΕ, Δωρεά Μπαλάνου, Πρακτικά της Επί της Συντηρήσεως του Παρθενώνος Επιτροπής, άρ. 16/1.2.1897 και Μπαλάνου 1898.

301. Για το τμήμα αυτό του όπισθοναού, από όπου είχαν πέσει και τα περισσότερα θράσματα κατά τον σεισμό, οι Durtm και Penrose είχαν προτείνει την αντικατάσταση με νέο μάρμαρο των δύο έσωτερικών έπιστελίων του τρίτου μετακινίου και του έσωτερικού έπιστελίου του τέταρτου. Ός προς τα κιονόκρανα των κίωνων ο Durtm είχε προτείνει την αντικατάσταση ή συμπλήρωση με νέα στερεά τεμάχια εκείνων του 3ου και 4ου κίονα, ενώ ο Penrose του 4ου. Ο Durtm είχε εκφράσει την άποψη ότι πιθανόν να χρειαζόταν επέμβαση και στους άνώτερους σπονδύλους των δύο αυτών κίωνων, κάτι για το όποιο όμως θά έπρεπε να ληφθεί όριστική απόφαση κατά την πορεία του έργου, μετά την άραίρεση των κιονοκράνων. Ο Penrose θεωρούσε σκόπιμη και την αντικατάσταση μέρους των αντίθημάτων της ζωφόρου σε μήκος 4.30μ. πάνω από το τρίτο μετακίνιο, πρόταση με την όποια συμφώνησε και ο Magne, ό όποιος όμως πρότεινε άλλον τρόπο εκτέλεσης του έργου. Ός προς τα υπόλοιπα κιονόκρανα της πρόστασης ο Penrose είχε ταχθεί ακόμη και ύπέρ της μερικής ανακαίνισης του κιονοκράνου του 5ου κίονα και της στερέωσης των *κεχαραγμένων μερών* εκείνου του 5ου.

302. Ἀρχικά πάντως ὁ Μπαλάνος τασσόταν μέ τήν ἀποψη τοῦ Magne, ὅπως φαίνεται στήν ἐπιστολή του πρὸς αὐτόν τῆς 15/27 Ἰουνίου 1896, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. XIX, 3, Ἀλληλογραφία.
303. Βλ. Μπαλάνου 1898, σ. 410-411. Στὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου τὸ κενὸ μεταξὺ τῶν νέων ἀντιθημάτων τῆς ζωφόρου καὶ τῶν ὑπερκείμενων ἀρχαίων θράνων πληρώνεται τελικὰ μέ σιδερένια ἐλάσματα, τὰ περισσότερα περιβεβλημένα μέ φύλλα μολύβδου, βλ. Κουφόπουλου 1994, σ. 82.
304. Ὁ Durm εἶχε προτείνει τὴν ἀντικατάσταση καὶ τῶν τριῶν ἐπιστυλίων τοῦ πρώτου μετακινίου διαστήματος μέ νέο μάρμαρο καὶ τὴν ἀνα- νέωση τῶν ἐπιστυλίων τοῦ δευτέρου. Ὁ Penrose τὴν ἀντικατάσταση τῶν δύο ἐπιστυλίων τοῦ πρώτου μετακινίου, τὴ στερέωση ἐκείνων τοῦ δευτέρου, πρόταση ποὺ συμμερίζεται καὶ ὁ Magne. Ὁ Durm θεω- ροῦσε ἀκόμη σκόπιμη τὴν ἀντικατάσταση ἢ συμπλήρωση μέ νέα στε- ρεὰ τεμάχια τοῦ κιονοκράνου τοῦ βορειοδυτικοῦ κίονα.
305. Ὁ Durm εἶχε προτείνει τὴν ἀντικατάσταση τῆς νοτιότερης δοκοῦ τῆς ὀροφῆς τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ καὶ τὴν ἀναπλήρωση τῶν ὑπόλοι- πων τριῶν ποὺ ἔλειπαν. Ὁ Penrose μόνο τὴ στερέωση τῆς νότιας δοκοῦ. Ὁ Μπαλάνος καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τάσσεται μέ τὴν ἀποψη Penrose, προτείνει μόνον ἓναν ἄλλο τρόπο στερέωσης τῆς δοκοῦ.
306. Ἡ ἀπόφαση τῆς ἀποκατάστασης τῆς δυτικῆς θέρας τοῦ Παρθενῶνα στὴν ἀρχαία τῆς μορφῆς ὑπαγορεύτηκε θέθαια ἀπὸ λόγους αἰσθητι- κοὺς καὶ στατικούς (ἀπομάκρυνση τοῦ ἀντισιθητικοῦ τόξου τοῦ 1872, ἀποκατάσταση τῆς στατικῆς ἐπάρκειας τοῦ ἀνωφλίου), κυ- ρίως ὁμως ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῶν ἀρχαιολογικῶν κύκλων νὰ ἀπε- λευθερώσουν, μέ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν νεώτερων παραστατῶν τῆς θέρας (ποὺ ἀνάγονταν στὴν ἐπισκευὴ τῆς κατὰ τοὺς ὑστερορωμαϊ- κοὺς χρόνους), τὶς ἐνσωματωμένες ἐκεῖ ἐπιγραφές, ἐπιθυμία ποὺ εἶχε ἦδη ἐκδηλωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πιττάκη, βλ. παραπάνω σ. 32 καὶ Καθβαδία – Καβέραιου 1907, σ. 11-12, σημ. 3 καὶ Κορρέ 1994, σ. 63. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ κλασικιστικοῦ-πουριστικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀμύγδης ἀρχαιολογικῆς θεώρησης ὅσον ἀφορᾷ τὴν προσέγγιση τῶν μνημείων, ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ διέπει τοὺς κύκλους τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας αὐτὰ τὰ χρόνια, κατὰ τὰ ὁποῖα ὁμως ἓνας ἐντονος προβληματισμός, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τὴν διατήρηση κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις τῶν καταλοίπων τῶν δια- φώρων ἱστορικῶν φάσεων τῶν μνημείων, εἶχε ἐκδηλωθεῖ στὴν ὑπό- λωση Εὐρώπη, βλ. παρακάτω σ. 277-278.
307. ΑΑΕ, Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 16/1.2.1897 καὶ ἔκθεσις τῆς 1ης Φε- βρουαρίου 1897 τῆς «Ἐπὶ τῆς ἐποπτείας καὶ ἐκτελέσεως τῶν πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ Παρθενῶνος ἔργων Ἐπιτροπείας», δημοσιευμένη στὸ ΦΕΚ, 138/25.8.1898, τ. Α', σ. 408-409.
308. Βλ. ἐπιστολὴ τῆς 19/7 Μαΐου 1898 πρὸς τὸν πρωθυπουργὸ Ἀλ. Ζαΐμη δημοσιευμένη στὸ ΦΕΚ, 138/25.8.1898, τ. Α', σ. 407. Στὴν ἐπιστολὴ του αὐτὴ ὁ Penrose προτείνει τὴν ἀντικατάσταση μέ νέο μάρμαρο τῆς νοτιότατης δοκοῦ τῆς ὀροφῆς τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ καὶ ἐνός ἐπι- στυλίου τοῦ πρώτου μετακινίου τῆς δυτικῆς πρόστασης καὶ ὅχι τὴ στερέωσίν τοις μέ μεταλλικὰ στοιχεῖα, ὅπως πίστευε τὸ 1896. Ἀνα- φέρεται ἀκόμη στὴν κακὴ κατάσταση τοῦ πύργου τῆς Νίκης καὶ προ- τείνει τὴν ἀντιστήριξίν του μέ κτιστὲς ἀντηρίδες.
309. ΦΕΚ, 138/25.8.1898, τ. Α', σ. 407.
310. ΑΑΕ, Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 24/8.10.1898. Οἱ θέσεις τοῦ Καθβαδία σχετικὰ μέ αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὸ Α' Διεθνὲς Ἀρχαιολο- γικὸ Συνέδριον τοῦ 1905, βλ. παρακάτω, σ. 113.
311. ΑΑΕ, Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 19/4.2.1898.
312. ΑΑΕ, Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 25/3.11.1898. Σὲ γράμμα του – ἀπάν- τησι πρὸς ἐπιστολὴ τοῦ Penrose τῆς 18.12.1898, ποὺ σώζεται σὲ πρόχειρη μορφή στὸ ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Φακ. 21,4 – ὁ Μπαλάνος, γνωστοποιώντας του αὐτὴ τὴ σκέψιν τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Παρθενῶνα, μέ τὴν ὁποία συντάσσεται, παρακαλεῖ τὸν Penrose νὰ ρωτήσῃ, ἂν θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν ἐκμαγεῖα τῶν δύο λίθων στὸ Λονδίνο καὶ σὲ ποιά τιμῇ.
313. ΑΑΕ, Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 30/13.7.1899.
314. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Φακ. 1, Ἐπιστολὴ Penrose πρὸς Μπαλάνο τῆς 13ης Ἰουλίου 1900, σχετικὰ μέ τὴ μέτρηση τῶν λίθων I καὶ II στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Ἡ ἐπιστολὴ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ σκαριφήματα τῶν λίθων ἀπὸ τὸν Penrose, μέ μολύβι καὶ μελάνι, σὲ διαφανές (εἰκ. 107). Ὁ Penrose ἀνταποκρίθηκε σὲ σχετικὸ αἶτημα τοῦ Μπαλάνου. Τὸ πρόχειρο, ἀχρονολόγητο, τῆς σχετικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μπαλάνου πρὸς τὸν Penrose, διασώζεται στὸ ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπα- λάνου, Φακ. XIX.3 Ἀλληλογραφία.
315. ΑΑΕ, Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 31/14.1.1900.
316. ΑΑΕ, Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 32/28.2.1901.
317. ΑΑΕ, Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 35/5.12.1902.
318. ΑΑΕ, Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 26/10.11.1898 καὶ 27/26.11.1898.
319. ΑΑΕ, Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 29/5.6.1899. Στὴν πράξιν, ὁ ἐξωτερικὸς λίθος τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ πρώτου μετακινίου κατασκευάστηκε σὲ μήκος 4,33.9μ. ἀντὶ 4,33.5, ἐνῶ τὴν ἀποφασισθεῖσα διαφορὰ τοῦ πλάτους παρέλαβε τελικὰ μόνον ὁ ἐσωτερικὸς λίθος τοῦ ἐπιστυλίου, ὁ ὁποῖος προσέλαβε τραπεζιόσχημο, σὲ κάτοψη, μορφή, βλ. Κουφό- πουλου 1994, σ. 80.
320. ΑΑΕ, Δωρεὰ Μπαλάνου, Πρακτικά τῆς ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπῆς, ἀρ. 27/26.11.1898. Ἡ πρώτη παραγγελία σιδήρου ἀπὸ τὴν Ἑλβετία ἐγίνε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1899. Οἱ παραγγε- λίες συνεχίστηκαν ὥς τὸν Μάρτιον τοῦ 1901. Οἱ παραγγελίες ἐγίναν, μέ τὴν μεσολάβηση τοῦ Ἑλβετοῦ προξένου Schneider, ἀπὸ τὸν πα- ραγγελιοδόχον μηχανικὸν H. Paug στὴν Ζερίχη. Τὸ ἔλικος ἦλθε ἀτμο- πλοϊκῶς στὴν Ἑλλάδα, μέσω Τεργέστης. Στὰ σχετικὰ ἐγγραφα τῶν παραγγελιῶν ἐπανελημμένως τονίζεται ἡ ἀνάγκη, ὅπως ὁ σιδηρὸς ποὺ ἀποστέλλεται προσομοιάζει πρὸς τὰ συστατικά τοῦ ἀρχαίου σιδήρου, ὅπως αὐτὰ καθορίστηκαν μετὰ ἀπὸ σχετικὴ χημικὴ ἀνά- λυση, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας ἐστάλησαν στὴν Ἑλβετία. Βλ. σχετικὰ ἐγγραφα παραγγελίας σιδήρου στὸ ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπα- λάνου, Παρθενῶν 1895-1902. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ σιδερένια αὐτὰ συνδετήρια στοιχεῖα βρέθηκαν τὸ 1993, κατὰ τὶς ἐργασίες ἀποξη-

- λώσεως των μελών στην περιοχή του οπισθοαίου από την ΕΣΜΑ, σε σχετικά καλή κατάσταση, ιδιαίτερα συγκρινόμενα προς τα άλλα της εγχώριας παραγωγής, βλ. Κουφόπουλου, *ο.π.*, εικ. 111.
321. Α.χ. προέβη τελικά σε αντικαταστάσεις – αντί σε στερεώσεις – των τριών επιτολιών του πρώτου διακένου και της νοτιότερης δοκού της όροφης του δυτικού περσού (και τὰ δύο προτάσεις του Durm), επεξέτεινε τις στερεωτικές επεμβάσεις και στα κιονόκρανα του 3ου και του 5ου κίονα της πρόστασης (προτάσεις των Durm και Penrose αντίστοιχα).
322. ΑΑΕ, Δωρεά Μπαλάνου, Πρακτικά της επί της Συντηρήσεως του Παρθενώνος Επιτροπής, αρ. 32/28.2.1901. Στη συνεδρίαση αυτή της Επιτροπής τὰ μέλη εγκρίνουν ὅλη τὴν ἐργασία τῆς δυτικῆς πρόστασης.
323. Ὅπως φάνηκε κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγηση τῆς περιοχῆς τὸ 1992-1994, στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς ΕΣΜΑ.
324. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἐπισημάνθηκαν πρόσφατα, στὴ διάρκεια τῆς χροτογράφησης τῶν φθορῶν τῆς ζωφόρου τὸ 1992, στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς ΕΣΜΑ, βλ. Γαλανοῦ - Δογάνη 1994, σ. 69, 70, 87.
325. Κουφόπουλου 1994, σ. 78.
326. Μπαλάνου 1940, σ. 100.
327. Κουφόπουλου 1994, σ. 80, 82.
328. Κουφόπουλου, *ο.π.*, σ. 78, 82 καὶ Μαλλοῦχου - Tufano 1994Γ, σ. 105-107.
329. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Φακ. 21.4.
330. Ὁ Magne θεωροῦσε ἀπαραίτητὴ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀντιθημάτων τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ τυμπάνου τοῦ αἰτώματος γιὰ τὴ στήριξη ἐκεῖ τῶν καταετιῶν γείσων καθὼς καὶ τὴ στερέωση τῶν γωνιακῶν γείσων.
331. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Φακ. 21.4, ἐπιστολὴ Penrose πρὸς Μπαλάνο τῆς 26ης Ἰανουαρίου 1900, ἡ ὁποία σώζεται σὲ μετάφραση Λεονάρδου.
332. ΑΑΕ, Δωρεά Μπαλάνου, Πρακτικά της ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενώνος Επιτροπής, αρ. 35/5.12.1902, ὅπου παρατίθεται τὸ πρωτόκολλο παραλαβῆς τῶν ἐργασιῶν. Οἱ σιδερένιες αὐτὲς ράβδοι, διαστάσεων 0,06 ἐπὶ 0,015 μ. καὶ μήκους 3,50 μ., ἐστερεώθησαν ἐπὶ τῶν γείσων διὰ διπλῶν γόμφων, ἐνσπινωμένων διὰ μολύβδου. Ἡ ἐργασία αὕτη δὲ ἐγένετο συμφώνως πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Penrose, βλ. Μπαλάνου 1940, σ. 103.
333. Κορρέ - Μπούρα 1983, σχέδιο κάτοψης ναοῦ στὸ ὕψος τῶν γείσων τῆς σ. 238, με σημειωμένες τὲς ἐπεμβάσεις τοῦ 1901.
334. Οἱ ἐργασίες στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ Παρθενώνα δὲν περιλαμβάνονται στὸ ἐπίσημο πρωτόκολλο παραλαβῆς τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1902. Ἀναφέρονται πολὺ γενικὰ καὶ ἀόριστα στὸ πολὺ μεταγενέστερο βιβλίο τοῦ Μπαλάνου 1940, σ. 101, 103. Οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Μπαλάνου στὸν ὀρθοστάτη καὶ τὰ ἀντιθήματα τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος καὶ ἡ χρῆση ἀρχαίων διάσπαρτων ἑλικοῦ στή συμπλήρωση τῶν λίθων ἦταν ἀγνωστες ὡς πρόσφατα ἤλθαν στὸ φῶς στὴ διάρκεια τῆς νέας ἀποξήλωσης τῶν μελῶν τὸ 1990, στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς ΕΣΜΑ, βλ. Μελέτη ΕΣΜΑ αρ. 461, ὅπου λεπτομερὴς περιγραφή τῆς ἐπέμβασης Μπαλάνου στὴν περιοχή αὐτή.
335. ΑΑΕ, Δωρεά Μπαλάνου, Πρακτικά της ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενώνος Επιτροπής, αρ. 35/5.12.1902
336. Π. Καθθαδία, Ἐκθεσίς τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1902, ΠΑΕ 1902, σ. 32.
337. Βλ. ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902, ἐπιστολὴ τῆς Marmor Ltd. πρὸς Μπαλάνο ἀρ. 14/ 2.5.1901, στὴν ὁποία τοῦ ἀνακοινώνεται ἡ ἀνεύρεση τεσσάρων τεμαχίων μαρμάρου διαστάσεων, ἀνά δύο, $7 \times 1,04 \times 0,55$ μ. καὶ $6,60 \times 1,04 \times 0,55$ μ., τὰ ὁποῖα καὶ προσφέρουν σὲ μειωμένη τιμὴ, λόγῳ «ἐθνικοῦ ἔργου», καὶ διαβιβαστικὸ τοῦ ἀνωτέρω γράμματος ἐγγραφοῦ τοῦ Μπαλάνου πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῆς 29.5.1901, στὸ ὁποῖο μεθ' ἑρμηνείας ὑποστηρίζεται ἡ προμήθεια τοῦ ἀνωτέρω μαρμάρου γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ὑπερτοναίου τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Παρθενώνα. Βλ. ἀκόμη Μπαλάνου 1940, σ. 122, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1900 εἶχαν ἀνευρεθῇ τρία μάρμαρα μήκους 7,80 μ., γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀνωφλίου τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ μνημείου, τὰ ὁποῖα ὁμως δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μεταφερθοῦν στὴν Ἀκρόπολη.
338. Ἐστία τῆς 19.12.1901, «Αἱ ἐργασίαι τοῦ Παρθενώνος: τί λέγει ὁ κ. Καθθαδίας», Νέον Ἄστυ τῆς 19.12.1901, «Ὁ Παρθενών καὶ οἱ ἱατροὶ του», Τὸ Ἄστυ τῆς 20.12.1901, «Τὸ ζήτημα τοῦ Παρθενώνος», Σκριῶ τῆς 20.12.1901, «Ἡ πύλη τοῦ Παρθενώνος», Καιροὶ τῆς 21.12.1901, «Διὰ τὰς ἐργασίας τοῦ Παρθενώνος», Ἐμπρός τῆς 21.12.1901, «Ὁ Παρθενών: μιὰ αἰτιολογία τοῦ κ. Μπαλάνου», Νέον Ἄστυ τῆς 27.12.1901, «Γνώμη ἐνάντια εἰς τὴν ἀλλοίωσιν τῆς Βυζαντινῆς πύλης τοῦ Παρθενώνος», Καιροὶ τῆς 7.12.1902, «Αἱ ἀρχαιοῦτες».
339. Ὁ.π., σημ. 332.
340. Βλ. παραπάνω, σ. 72.
341. Δούρμ 1895, σ. 56-57, σημ. 1.
342. Ἡ ἐπέμβαση στὸ μνημεῖο Φιλοπάππου ἀποτελεῖ τὸ καλύτερα τεκμηριωμένο ἔργο τῆς περιόδου, βλ. ΑΑΕ, Αρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. VIII, 1-5 Μνημείων Φιλοπάππου, σημειώσεις Ν. Μπαλάνου γιὰ προβολισμό τοῦ ἔργου (προμήθεια ἱκρινωμάτων καὶ ὑλικῶν), τρία σκαριφήματα με μολύβι τῆς ἀποτύπωσης τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸν Ἰωαννίτη (πλάγια ὄψις, ἐξ ἄριστερῶν, ὀπισθία ὄψις) (εἰκ. 127, 128) σκαριφήματα τῶν κατόψεων τῶν δόμων τοῦ ποδίου με σημειωμένες τὲς νέες συμπληρώσεις, τὸ πρόχειρο τῆς ἐκθεσῆς τοῦ Μπαλάνου τῆς 18.1.1898. Ἡ ἐπίσημη ἐκθεσις, με τίτλο «Στερέωσις Μνημείου Φιλοπάππου» (βλ. παράρτημα ἀρ. 5) (εἰκ. 121) προσυπογραμμένη καὶ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Επιτροπῆς τοῦ Παρθενώνα διασώζεται στὰ Κατάλοιπα Μπαλάνου, Ἐγγραφα Φιλοπάππου. Τὰ ὁλοκληρωμένα σχέδια τῶν Μπαλάνου - Ἰωαννίτη τῶν δόμων τοῦ ποδίου εἶναι δημοσιευμένα στὸ ἄρθρο τῆς Santangelo 1941-1943, σ. 153-253, πιν. I-III. Στὸ ἴδιο ἄρθρο (πιν. I-IV) δημοσιεύεται καὶ ἀποτύπωση τῶν τεσσάρων ὄψεων τοῦ μνημείου, τοῦ ἀρχιτέκτονα Γ. Θεοχάρη, με σημειωμένες τὲς ἐπεμβάσεις τοῦ Μπαλάνου (εἰκ. 123-126).
343. ΑΑΕ, Αρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. VIII, 1-5 Μνημείων Φιλοπάππου, Ὑποφ. VIII, 2, ἐγγραφα 1895-1899, ἀπόσπασμα συνεδριάσεως συμβουλίου Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῆς 19.2.1898, κατὰ τὴν ὁποία ἐγκρίνεται τὸ ὑποβληθέν πρακτικὸν τῆς ἐπὶ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ Παρθενώνος ἐπιτροπῆς περὶ τῶν δεόντων γενέσθαι πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου. Στὴν ἴδια συνεδρίαση τὸ συμβούλιο ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμίαν, ὅπως πᾶσα ἐργασία σκοποῦσα τὴν καθ' οἰονδήποτε τρόπον ὑποστήριξιν τοῦ μνημείου καὶ συμπλήρωσιν ἐλλειπόντων μερῶν ἢ ἀντικατάστασιν ἐφθαρμένων λίθων γίνεται τῇ προηγουμένῃ συνεννοήσει καὶ συγκρατᾷ τοῦ κ. Dörpfeld. Τέλος, δίνεται ἐντολὴ νὰ συνεννοεῖται καὶ ἐδῶ ὁ Μπαλάνος γιὰ ὅ, τι πρόβλημα προκύψει κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου με τὰ μέλη τοῦ συμβουλίου Β. Λάκωνα καὶ Ἀ. Σκιαῖ.
344. Π. Καθθαδία, Ἐκθεσίς τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1898, ΠΑΕ, 1898, σ. 12-13 καὶ Σκιαῖ 1898, σ. 68-71, πιν. I (γενικὸ διάγραμμα τῆς περιοχῆς τοῦ μνημείου καὶ κάτοψη τοῦ ἀνακαλυφθέντος

- όχρωματικού πύργου σέ κλ. 1:200, κάτοψη τοῦ μνημείου σέ κλ. 1:100 μέ ἔνδειξη τῶν ἐπισκευῶν ὡς τὸν Μάρτιο 1899, σχέδιο Ν. Ίωαννίτη).
345. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. VIII, 2 Μνημεῖον Φιλοπάππου, ἔκθεσις Dörpfeld καὶ Μπαλάνου γιὰ τὴ στερέωση τοῦ μνημείου Φιλοπάππου τῆς 8.10.1898. Στὴν ἔκθεσι αὐτὴ ὁ Dörpfeld *γνωματεύει περὶ τοῦ τρόπου τῆς στερέωσης τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος διὰ συμπληρώσεως τῶν σερῶν ἐκ πῶρινων λίθων (κεσαρίων) ὁπισθεν τῆς Ν. Ἀ. παραστάδος μέ τούς πρό τοῦ θεάτρου Ἡρώδων πῶρινους λίθους ἀχρήστους κατὰ τὸ πλεῖστον*. Προφανῶς πρόκειται γιὰ λίθους προερχόμενους ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τοῦ Σερπεντιζέ πρὶν εἰκοσι χρόνια.
346. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. VIII, 2 Μνημεῖον Φιλοπάππου, πρόχειρο ἐγγράφου Ν. Μπαλάνου πρὸς τὸν ἀντιπρόεδρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῆς 8.5.1899 σχετικὰ μέ τὴ γνωμοδότηση τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Παρθενώνα γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ ἔργου.
347. Σῶζεται τὸ ἰδιόχειρο πρόχειρο τῆς ἔκθεσης τοῦ Μπαλάνου στὸ ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. VIII, 2 Μνημεῖον Φιλοπάππου.
348. Λειπομέρειες γιὰ τὰ ἱκρίωματα παρέχει πρόχειρο σημεῖωμα τοῦ Μπαλάνου στὸ ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. VIII, 2 Μνημεῖον Φιλοπάππου. Φωτογραφία τοῦ μνημείου περιβεβλημένου μέ τὰ ἱκρίωματα δημοσιεύεται ἀπὸ τὴ Santangelo, ὁ.π., σ. 172.
349. Οἱ συμπληρώσεις τοῦ ποδίου δὲν ἀποκαθιστοῦν τὴν ἀρχικὴ μορφή ἀλλὰ μόνον τὴν ἀντοχή τῆς ὑποδομῆς, ἀφοῦ πραγματοποιοῦνται μόνο σ' ἓνα τμήμα τῆς καὶ μέ στρώσεις χαμηλότερες τῶν ἀρχικῶν.
350. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. VIII, 1, 3, Μνημεῖον Φιλοπάππου, ὅπου φυλάσσεται σειρά ἐγγράφων γιὰ τὴν προμήθεια τῶν λίθων (πῶρων Πειραιᾶ, λίθων μελάνων Κοκκιναρᾶ, λευκοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου) καθὼς καὶ οἱ κατάλογοι (μέ σχέδια καὶ διαστάσεις) προμήθειας τῶν λίθων (πῶρίνων καὶ μαρμάρων). Ἡ προμήθεια τοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου καὶ τοῦ λίθου Κοκκιναρᾶ ἔγινε ἀπὸ τὴ Marmor Ltd.
351. Ἡ ταυτότητα τοῦ τύμβου πιστοποιήθηκε μέ ἀνασκαφές τοῦ Β. Στάη τὸ 1890 καὶ 1891. Οἱ ἐργασίες διενεμήθησαν πρὸς τὸν Μάρτιο 1899, ὅπου ἐκτελέστηκαν μέ ἐπιστάσιον τοῦ Ίωαννη Λύρη, τὸν ὁποῖο μετὰ ἀπὸ ἐξόγκη ἐπηρεασίαν ἐπὶ τὴν κρατικὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν, ἰδίως στοὺς Δελφοὺς, προσέλαβε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, περιλάμβαναν κυρίως τὸ κλείσιμο τῶν τάφρων τῶν ἀνασκαφῶν. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ δαπανήθηκαν 695 δρχ., βλ. Π. Καββαδία, Ἐκθέσεις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1895, ΠΑΕ 1895, σ. 17-18.
352. ΠΑΕ 1898, Π. Καββαδία, Ἐκθέσεις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1898, σ. 11-12.
353. Σκιᾶ 1900, σ. 88, 91-92.
354. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. XIV, Ἰερὸν Σουνιάδος Ἀθηνᾶς, ἀπόσπασμα πρακτικῶν συνεδριάσεως τοῦ συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῆς 17.10.1898, κατὰ τὴν ὁποία δίνεται ἐντολὴ στοὺς Dörpfeld καὶ Μπαλάνο νὰ συσχεθοῦν μέ τὸν Στάη γιὰ *τί τὸ ποιητέον πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ἐν Σουνίᾳ ναοῦ*.
355. Στάη 1898, σ. 92-93, Π. Καββαδία, Ἐκθέσεις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1899, ΠΑΕ 1899, σ. 12-13 καὶ Στάη 1899, Στάη 1900Α, σ. 52 καὶ Στάη 1900Β. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ περιλαμβάνεται ἀποτίπωση, τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1898, τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Ν. Ίωαννίτη.
356. Π. Καββαδία, Ἐκθέσεις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1902, ΠΑΕ 1902, σ. 18. Ἡ σχετικὴ δαπάνη ἀνῆλθε στὶς 1.421 δρχ.
357. Π. Καββαδία, Ἐκθέσεις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1899, ΠΑΕ 1899, σ. 18.
358. Π. Καββαδία, Ἐκθέσεις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1900, ΠΑΕ 1900, σ. 15.
359. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ μηχανικὸ, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ πρώτη συστηματικὴ προσπάθεια ἀνέγερσης σχολικῶν κτηρίων στὴν Ἑλλάδα, στὸ διάστημα 1894-1906, βλ. Φιλιππίδη 1984, σ. 132.
360. Τὴν ἐπικινδυνότητα αὐτῆς τῆς περιοχῆς εἶχε ἐπισημάνει ἤδη ὁ Durm, βλ. Δούρμ 1895, σ. 45, σημ. 1, ὅπου καὶ πρότεινε τὴν κατεδάφιση τῶν ἐτοιμόρροπων μερῶν. Βλ. ἀκόμη ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. V, 1-3 Τεῖχος Ἀκροπόλεως, ἔγγραφο ὑπουργοῦ Ἑσωτερικῶν ἀρ. 1452/31.1.1899 πρὸς Ν. Μπαλάνο, ὅπου γίνεται ἀναφορά στὴν ὡς ἄνω ἐπιτροπὴ.
361. Σὲ περίπτωσιν πού ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ ναὸς θεμελιώνεται στερεὰ πάνω στὸν θράχιο, τότε *ἀρκεῖ νὰ ἐκκενωθεῖ ὅλον τὸ μεταξὺ τῶν θεμελίων τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς μεσημβρίαν τείχους τοῦ πύργου κενὸν ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ ἐπιχώσεων καὶ νὰ ἀντικατασταθῶσιν αὗται διὰ τοιχοποιίας ἐδραζομένης ἐπὶ τοῦ θράχου. Ἡ τοιχοποιία αὕτη, χωρὶς νὰ προσθέτῃ οὐδὲν νέον βάρος ἐπὶ τοῦ τείχους, δέον νὰ συνδεθῇ μετ' αὐτοῦ καταλλήλως. Ἐν περιπτώσει δὲ καθ' ἣν ἤθελε ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ ναὸς δὲν θεμελιόυται ἐπὶ τοῦ στερεοῦ θράχου, τότε δέον ἢ ἐκτελεσθῇ ὡς ἄνω τοιχοποιία νὰ προχωρήσῃ καὶ ὑπὸ τὸν ναὸν ὥστε νὰ ἐξασφαλίσῃ καὶ τοῦτον ὁλοσχερῶς: τίς προτάσεις αὐτὲς θὰ ἐκτελέσει ὁ Μπαλάνος τὸ 1935-1939, βλ. παρὰ κείναι σ. 223. Βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. V, 1-3 Τεῖχος Ἀκροπόλεως, ἔγγραφο ὑπουργοῦ Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαίδευσως ἀρ. 833/768/20.1.1899 «Περὶ συστάσεως ἐπιτροπῆς πρὸς ἐξέτασιν τοῦ ἐπισημοῦ πύργου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ περὶ ὑποβολῆς προτάσεων δι' ἐπισκευήν» καὶ τὸ πρόχειρο τῆς ἔκθεσης τῆς ὡς ἄνω ἐπιτροπῆς, μέ ἡμερομηνία Φεβρουάριος 1899, ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ ὡς ἄνω ἀπόσπασμα.*
362. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. V, 1-3 Τεῖχος Ἀκροπόλεως, ἐντολὴ ὑπουργοῦ Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαίδευσως ἀρ. 21022/17109/31.1.1900 πρὸς Ν. Μπαλάνο νὰ ἐξετάσῃ τμήμα τῆς *μεσαιωνικῆς* ἐπενδύσεως τοῦ νότιου τείχους τῆς Ἀκρόπολης, πάνω ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ τὸ Ἡρώδειο, πού κατέπεσε ἀπὸ τὶς βροχές, καὶ νὰ προτείνει τὰ μέτρα πού πρέπει ἄμεσα νὰ ληφθοῦν καὶ ἔγγραφο ὑπουργοῦ Ἑσωτερικῶν ἀρ. 21006/23.1.1900 πρὸς Μπαλάνο, Σούλη καὶ Γαζή, νομομηχανικοὺς, «Περὶ λειπομερῶς ἐξέτασεως ὁλοκληρου τοῦ τείχους τῆς Ἀκροπόλεως πρὸς ἐπισήμανσιν ἐπισημῶν σημείων του καὶ περὶ ὑποβολῆς ἐκθέσεως ἐνδεικνυομένων μέτρων δι' ἐπισκευήν αὐτοῦ».
363. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. V, 1-3 Τεῖχος Ἀκροπόλεως, ἔγγραφο ὑπουργοῦ Ἑσωτερικῶν ἀρ. 1452/31.1.1899 πρὸς Ν. Μπαλάνο «Περὶ ἀμέσου ἐκτελέσεως ἐργασιῶν πρὸς ἐπισκευήν τῆς βορείου καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Β. Ἀ. ἐπάλξεως τῆς Ἀκροπόλεως» καὶ κατὰσταση ἡμερομισθίων ἐργατῶν, δεκαπενθημέρου 1-15.2.1899, ἐπισκευῆς τειχῶν Ἀκροπόλεως, ὅπου πρόχειρα σημειώνει ὁ Μπαλάνος καὶ τὸν ἀπολογισμὸ τῶν ἐργασιῶν, ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ ὡς ἄνω ἀπόσπασμα. Σύμφωνα μέ τὴν κατὰσταση τῶν ἡμερομισθίων, στὸ ἔργο δούλεψαν 6 ἐργάτες καὶ 2 κτίστες μέ ἡμερομίσθιο 3,5 καὶ 6 δρχ. ἀντίστοιχα. Βλ. ἀκόμη στὸν ἴδιο φάκελλο τοῦ Ἀρχείου Μπαλάνου, πρόχειρο, ἰδιόχειρο, ἐγγράφου τοῦ Μπαλάνου τῆς 3.3.1899 πρὸς τὴν Διεύθυνση Δημοσίων ἔργων μέ τὸν οἰκονομικὸ ἀπολογισμὸ τῶν ἐργασιῶν.

364. ΑΑΕ, 'Αρχείο Μπαλάνου, Φακ. V, 1-3 Τείχος 'Ακροπόλεως, εντολή ύπουργου 'Εκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας 'Εκπαιδεύσεως ἀρ. 255535/5565/13.4.1901 πρὸς Μπαλάνο «δὲ ἔργα ὑποστηρίξεως βορείου τείχους 'Ακροπόλεως, ιδίως τμήματος παρὰ τῷ Ἐρεχθεῖῳ» καὶ πρόχειρο, ιδιόχειρο, ἐγγράφον τοῦ Μπαλάνου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο 'Εκκλησιαστικῶν τῆς 24.4.1901, «Περὶ παροχῆς ἀδείας κατεδάφισης τμήματος βορείου τείχους 'Ακροπόλεως, ἐτοιμορρόπου παρὰ τῷ Ἐρεχθεῖῳ». Βλ. ἀκόμη Π. Καθβαδία, 'Ἐκθεσις τῶν Πειραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1902, ΠΑΕ 1902, σ. 33. Ὅσο γιὰ τὴ μικρὴ πύλη τῶν Ἀρρηφόρων αὐτὴ *ἦνεώχθη, ἔστερεώθη καί, ἐφ' ὅσον ἦτο ἀνάγκη, ἀνεκανίσθη*, βλ. Καθβαδία - Καβεράου 1907, σ. 53.
365. Ὁ Μεταξᾶς, ὁ ἀνακατασκευαστὴς τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου, ἔχει ἀναλάβει αὐτὴ τὴν περίοδο τὴν κατασκευὴ νέας πτέρυγας στοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, βλ. Κόκκου 1977, σ. 252. Στὴν ἐργασία αὐτὴ συνεργάζεται καὶ ὁ Μπαλάνος, βλ. παραπάνω, σημ. 238. Γιὰ τὴ σημαντικὴ θέσιν τοῦ Μεταξᾶ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, βλ. Φιλιππίδη 1984, σ. 128-131.
366. ΑΑΕ, 'Αρχείο Μπαλάνου, Φακ. V, 1-3 Τείχος 'Ακροπόλεως, κοινοποίηση ἀρ. 6550/5728/20.4.1902 ἀπόφασης ὑπουργοῦ 'Εκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἀρ. 6550/10.4.1902 γιὰ σύσταση ἐπιτροπῆς «πρὸς ἐκτέλεσιν ἐργασιῶν ὑποστηρίξεως τοῦ πύργου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ τοῦ Θησαυροῦ». Πάντως, ἐπισκενὲς στὴ νότια παρεια καὶ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ πύργου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἔγιναν τὸ 1908, βλ. παρακάτω, σ. 138. Ἀκόμη στὸν ἀνωτέρω φάκελλο τοῦ ἀρχείου Μπαλάνου περιλαμβάνονται καὶ ἐγγραφα σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ, τὸ 1901, ἀπὸ τὸν Μπαλάνο στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ λόφου τῆς Ἀκρόπολης ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς προγραμματιζόμενης νὰ κατασκευαστεῖ ἐκεῖ περιφερικῆς ὁδοῦ, βλ. καὶ ἀπολογισμὸ Καθβαδία στὰ ΠΑΕ 1901, σ. 12.
367. ΑΑΕ, 'Αρχείο Μπαλάνου, Φακ. VI, 1-3, Στοιὰ Ἀττιάλου, Ἀπόφαση ὑπουργοῦ 'Εκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἀρ. 10344/15.6.1902, σύσταση γνωμοδοτικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ σιερέρωση ἐρειπίων Στοιᾶ Ἀττιάλου, ἐγγραφο ἀντιπροέδρου Ἑταιρείας Δ. Τσιθάνου ἀρ. 1207/16.10.1902 πρὸς Ν. Μπαλάνο ὅπου ἀνακοινώνεται ἡ ἐγγραφὴ πιστώσεως 3.000 δρχ. ἀπὸ τὸ συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴ σιερέρωση τῆς στοᾶς καὶ δίνεται ἐντολὴ ἄμεσης ἐναρξῆς τοῦ ἔργου καὶ ἐγγραφο ἀρ. 34/10.1.1903, ἀνασκαφὰς Κ. Δ. Μελωνᾶ πρὸς τὸ συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἐπιστάσις Καμπάνη Στιῶν ὡς ἄνω φάκελλο τοῦ Ἀρχείου Μπαλάνου περιέχεται ἀκόμη σκαφίφημα μὲ μολύβι ἀποτεπώσεως τῶν ἐρειπίων τῆς στοᾶς (εἰκ. 134), πολέτιμο γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῶν σωζόμενων ἀρχαίων μερῶν τοῦ μνημείου, πού σήμερὰ ἔχουν ἀποκρυβεῖ-ἐνσωματωθεῖ μέσα στὴ νεώτερη ἀνακατασκευὴ.
368. Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν Πειραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1902, ΠΑΕ 1902, σ. 33 καὶ Μπαλάνου 1902, σ. 62 καὶ Fiandra 1958, σ. 107, 111.
369. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Φάκελλος 2, καταστάσεις μαρμαρῶδων καὶ ἐργατῶν Ἀκροπόλεως καὶ Στοιᾶς Ἀττιάλου 1903, τῆς 28.7.1903 καὶ Σεπτεμβρίου 1903.
370. Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν Πειραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1904, ΠΑΕ 1904, σ. 17. Ἡ δαπάνη τοῦ ἔργου ἀνῆλθε σὺς 2.501 δρχ.
371. Congrès International d'Archéologie 1905, σ. 64.
372. Τὸ ὅλον ζήτημα γεννιέται μὲ τὴ χρησιμοποίηση τοῦ ρήματος restaurer στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ἐρωτήματος τοῦ συνεδρίου, τὸ ὁποῖο στὴ Γαλλία ἐκλαμβάνεται ὡς ὀλικὴ στελιστικὴ ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου σύμφωνα μὲ τὴν ἑρμηνεία τοῦ ὁρον ἀπὸ τὸν Viollet Le Duc 1875 (λῆμμα Restauration).
373. Sambon 1905, σ. 2-3.
374. Toudouze 1904, σ. 74-78, Toudouze 1905, σ. 5-10, Sambon - Toudouze 1905, σ. 62.
375. Protestation 1904-1905. Βλ. ἀκόμη Λαμπράκη-Πλάκα 1989 γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν Rodin καὶ Bourdelle. Οἱ θέσεις τῶν Toudouze καὶ Sambon καὶ γενικότερα ἡ καμπάνια τοῦ Le Musée ἀπηχοῦν τὸ Anti-restoration Movement, πού εἶχε γίνεαι αἰσθητὸ στὴ Γαλλία αὐτὰ τὰ χρόνια, θέτοντας ἐπὶ ἀμφισβήτηση καὶ ἀναθεώρηση τὴν ἐθνικὴ σχολὴ τῆς ὀλικῆς στελιστικῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων. Στὴν Ἑλλάδα, ἡ καμπάνια τοῦ Le Musée δὲν θὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἀναθεωρήσεις ἡ ἐνρύτερους προβληματισμοὺς γύρω ἀπὸ τὴν καθιερωμένη πρακτικὴ προσέγγισης καὶ ἐπέμβασης στὰ μνημεῖα, θὰ ἐπηρεάσει ὁμῶς ἄμεσα τὴν ἀναστήλωση τοῦ Ἐρεχθεῖου, βλ. παρακάτω, σ. 116. Πάντως τὴν ἐπόμενη χρονιά (1906) στὴν Ἀθήνα ὁ Ἀ. Βερναρδάκης τίθεται, μέ διημοσίεμά του, ἐπὲρ τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἀναστήλωσης τοῦ Παρθενῶνα, μὲ τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς ἀρχαίας στέγης, τὴν τοποθέτηση ἀντιγράφων ὁλῶν τῶν γλυπτῶν καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς πολυχρωμίας τοῦ μνημείου, βλ. Βερναρδάκη 1906.
376. Βλ. περιλήψεις θέσεων Roujon, Clemenceau καὶ Magne στὸ L' Hellenisme, 1er Avril 1905. Ἡ διάλεξη τοῦ Magne στὴ Σορβόνη τυπώθηκε καὶ αὐτοτελῶς, βλ. Magne 1905.
377. Congrès International d'Archéologie 1905, σ. 245-250, 365-371.
378. Μετὰ τὸ συνέδριο πεκνώνουν τὰ ἄρθρα πού τοποθετοῦνται θετικὰ σὺς ἐπὶ ὁδὸς ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων, βλ. ἄρθρα τοῦ Le Temps καὶ τοῦ Chronique des Arts τῆς 22.4.1905 καὶ κυρίως ἄρθρο τοῦ Vasnier 1905, σ. 327-334. Παράλληλα θέματα ἐξακολουθοῦν νὰ ἀκούγονται καὶ ἀρνητικῆς φωνῆς, ὅπως λ.χ. σὲ ἄρθρο στὸ Les Débats τῆς 21.4.1905, ὅπου ἐκφράζονται φόβοι γιὰ τὴν ἀναστηλωτικὴ δράση ὅχι τόσο τοῦ Καθβαδία καὶ τοῦ ἀφοσιωμένου ἀνθροπολογοῦ του, lieutenant dévoué, ὅπως χαρακτηρίζεται, Μπαλάνου, οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν πού νὰ σταματήσουν, ὅσο γιὰ ἐκείνη τῶν ἐπιγόνων τους.
379. Congrès International d'Archéologie 1905, σ. 167-171. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Θησαυροῦ καὶ τοῦ τρόπου ταύτισῆς τῶν λίθων, βλ. ἀκόμη Audiat 1933, σ. 3-6.
380. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. XVII, Δελφοί, πρόχειρο γράμματος Μπαλάνου πρὸς Homolle τῆς 1/14.7.1903.
381. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. XVII, Δελφοί, γράμματα Replat πρὸς Μπαλάνο τῆς 1/11.4.1904 (εἰκ. 138), 14/27.4.1904, 9/22.2.1905 καθὼς καὶ ιδιόχειρα σημειώματα προμέτρησης τοῦ μαρμάρου καὶ ἐγγραφα παραγγελίας μαρμάρου ἀπὸ Marmor Ltd., τηλεγραφήματα μεταξὺ Μπαλάνου, Replat καὶ Homolle γιὰ παραγγελία ὀλικῶν, πρόχειρο σημείωμα ιδιόχειρο τοῦ Μπαλάνου τῆς 20.7.1902 μὲ προέπο-λογισμὸ καὶ χρονοδιάγραμμα τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Θησαυροῦ. Ἡ συμβολὴ αὐτὴ τοῦ Μπαλάνου στὴν ἀναστήλωση τοῦ Θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων ἀγνοήθηκε στὴ σχετικὴ δημοσίευση τοῦ Audiat (δ.π.). Ἀργότερα ὁ P. Roussel διορθώνει αὐτὴ τὴν παράλειψη μὲ σημείωμα στὸ BCH, βλ. Roussel 1934.
382. Βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. IV Ἐρεχθεῖον ὅπου πρόχειρο ἐκθέσεως μὲ τίτλο «Συγγραφὴ ἐποχρεώσεων διὰ τὴν προμήθειαν-τοποθέτησιν καὶ κατεργασίαν (ἀντιγράφων) τοῦ συληθέντος κίονος τῆς ἀνα-

- τολικής προστασίας, τοῦ ἐπικράνου τῆς ἐναντί τοῦ κίονος παραστά-
δος μετά τῶν ὑποκειμένων τεμαχίων ὡς καί τῶν ἐπιστελίων του».
383. Βλ. Δούρι 1895, σ. 41-45.
384. Βλ. Α.Α.Ε. Κατάλογοι Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902 έκθεση Μπα-
λάνου πρὸς Δ.Σ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῆς 2.12.1896 γιὰ τὴ λα-
τόμηση μαρμάρου, ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία, στὴν Πεντέλη γιὰ τὸ ἔργο τοῦ
Παρθενώνα, ὅπου σημειώνονται τὰ ἐξῆς: ... *καὶ ἐπειδὴ ὑπάρχει πάντο-
τε ἡ ἰδέα τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Ἐρεχθείου προὐδὲν ὅτι καλὸν ἦθελεν εἶσθαι
ὅπως ἀπὸ τοῦδε καθορισθῇ ὁ πῖναξ τῶν ἀναγκαίων μαρμάρων διὰ τὴν ἀνα-
στήλωσιν τούτου καὶ τίθενται συνεπῶς κατὰ μέρος πάντα τὰ τυχόν εὑρισκό-
μενα κατάλληλα μάρμαρα.*
385. Βλ. Ἀστραπή, τῆς 23ης Νοεμβρίου 1901.
386. Υ.Α. τῆς 4ης Ἀπριλίου 1902, ΦΕΚ 69, 9 Ἀπριλίου 1902, τ.Α', Περὶ
ἀναστήλωσης τοῦ Ἐρεχθείου.
387. Ὁ Stevens βοήθησε ἰδιαίτερα στὴν ἀναστήλωση τῆς βόρειας πρόστα-
σης καὶ τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ μνημείου. Ὁ Μπαλάνος χρησιμοποίη-
σε συστηματικὰ τὰ σχέδια του (σωζεται ὁλόκληρη σειρά σχεδίων του
στὸ Ἀρχεῖο του), ἐνῶ στὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀμερικανικῆς
Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν φυλάσσεται πλοῦσια φωτογραφικὴ
τεκμηρίωση τῆς ἐπέμβασης τοῦ Ἐρεχθείου ἀπὸ τὸν Stevens. Τὰ δια-
γράμματα τοῦ Ἐρεχθείου, ποῦ φέρεται νὰ ἐκπονεῖ τὸ 1902 ὁ Ἰωαννί-
της εἶναι ἐκεῖνα τῆς βόρειας πρόστασης, ποῦ δημοσιεύονται στὸ βι-
βλίο τοῦ Μπαλάνου. Ἐπιπροσθέτως, στὸ Ἀρχεῖο Μπαλάνου (Φακ.
IV, 8 Ἐρεχθείου) περιλαμβάνονται διάφορα σκαριφήματα λεπτομε-
ρειῶν μελῶν (κιονοκράνων ἐπιστελίων κλπ.) τοῦ Ἐρεχθείου, κυρίως
ἀπὸ τὴ βόρεια πρόσταση καθὼς καὶ τὸ πρωτότυπο ἀποτυπώσεως, σέ
κλ.1:10, τοῦ φατνώματος τῆς βόρειας πρόστασης τοῦ Ἐρεχθείου τῆς
συλλογῆς Elgin τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὸν Stevens (εἰκ. 142).
388. Ε.Μ.Α. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Φακ.2. Ὅρισμένοι ἀπὸ
τοὺς ἀναφερόμενους μαρμαροτεχνίτες, ὅπως οἱ Πουγκῆς (sic), Νει-
ώτης, Καγιώρης, Δημόπουλος, κατὰγονται ἀπὸ τὴν Τήνη: ὁπωσδι-
ποτε μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μαρμαράδες, ποῦ ἀπὸ τὸ 1979 ἐπανδρύνουν
τὰ συνεργεῖα τῶν ἔργων Ἀκροπόλεως τῆς ΕΣΜΑ, θὰ ἀναγνώριζαν
τοὺς παπποῦδες τους. Γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Καμπάνη στὸ ἔργο βλ.
Α.Α.Ε. Φακ. IV, 2, Ἐρεχθείου, ἔγγραφο ἀρ.1248 / 236 / 27.9.1903 Δ.
Τσιθανόπουλου, ἀντιπροέδρου Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς Ν.
Μπαλάνο σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάκληση τοῦ ἀρχιεργάτη Κ. Καμπάνη ἀπὸ
τὴ Χαριώνεια γιὰ τὶς ἐργασίες τοῦ Ἐρεχθείου. Τὸ συνεργεῖο τοῦ Ἐρε-
χθείου ἀπεικονίζεται στὴν εἰκ. 143, ἡ ὁποία χρονολογεῖται τὸ 1902-
1903, στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου: ἀκόμη δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκατά-
σταση του βορειοδυτικοῦ γωνιακοῦ κίονα καὶ δὲν ἔχουν ἀρχίσει
ἐργασίες στὸν πρὸς Ἀ. παρακείμενο. Ἐχουν πάντως τοποθετηθεῖ
πάνω στὴ βόρεια πρόσταση οἱ μεγάλες σιδηροδοκοὶ διπλοῦ Τ, ἀπὸ τὶς
ὁποῖες θὰ ἀναρτηθοῦν οἱ μαρμαρίνες δοκοὶ τῆς ὀροφῆς. Ἡ φωτο-
γραφία, ποῦ ἐπισημάνθηκε ἀπὸ τὴν Γ. Δογάνη, εἶναι πολύτιμη γιὰ τὶς
λεπτομέρειες τοῦ ἐργοταξίου ποῦ παρέχει (ικριώματα, ἀνψωπικὸ
βαροῦλκο, «κονάκι» ἐργατῶν, στὴν ἴδια θέσιν τοῦ ἐργαστηρίου τῆς
σύγχρονης ἐπέμβασης τῆς ΕΣΜΑ) καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ
Π. Βενιέρη, ἀπόγονου τοῦ τεχνίτη Παντελῆ Δήμου Δημόπουλου, ὁ
ὁποῖος ἀπεικονίζεται ἀκουμπομένος στὴ βΔ. παραστάδα τοῦ μνη-
μείου. Ὁ Δημόπουλος, σύμφωνα μὲ πληροφορίες τοῦ Κ. Χατζηαν-
τωνίου, εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1853 στὰ Ἰστέρνια τῆς Τήνου, ἦλθε στὴν
Ἀθήνα τὸ 1898 καὶ ἐργάστηκε ἀρχικὰ στὴν πλακόστρωση τῆς ὁδοῦ
- Πανεπιστημίου. Τὸ 1903 περιλαμβάνεται στίς καταστάσεις τῶν
ἐργατῶν τοῦ ἔργου τοῦ Ἐρεχθείου. Στὴν Ἀκρόπολη συνεχίζει νὰ
ἐργάζεται ὡς τὸ 1912 ἢ 1913, ὅποτε τραυματίζεται θανάσιμα ἀπὸ
πτώση μαρμάρου. Ὑπεύθυνος γιὰ τὸ αἰτύχημα εἶχε θεωρηθεῖ τότε
ἕνας ἄλλος τεχνίτης, ὀνόματι Ρήγος, ἴσως Βασιλῆς. Σὲ πρῶτο ἐπί-
πεδο στὴ φωτογραφία ἀπεικονίζονται, ἀριστερά, ὁ Ν. Ἰωαννίτης
ποῦ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἐκπονοῦσε σχέδια τῆς βόρειας πρόστασης τοῦ
Ἐρεχθείου καί, δεξιά, ὁ τότε ἐν Ἀκροπόλει ἔμπορος Δημήτριος Φίλιος.
Στὸ κέντρο μᾶλλον ὁ Κωνσταντῖνος Καμπάνης, ἀρχιεργάτης τῆς
Ἑταιρείας.
389. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ἐρεχθείου περιγράφεται μὲ βάση τὶς ἀκόλουθες βι-
βλιογραφικὲς πηγές: Μπαλάνου 1940, σ. 37-53, Stevens – Paton
1927, σ. 575-579, Charbonnier 1931Α, σ. 96-117 Μελέτη Ἐρεχθείου
1977, σ. 90-100, τοὺς ἐτήσιους ἀπολογισμοὺς τοῦ Καθβαδία ΠΑΕ
1902, σ. 33, ΠΑΕ 1903-4, σ. 16, 25, ΠΑΕ 1907, σ. 64, τὶς σύντομες
ἐκθέσεις τοῦ Μπαλάνου στὰ ΠΑΕ τῶν ἐτῶν 1903-1908, Μπαλάνου
1903-4, Μπαλάνου 1907, Μπαλάνου 1908, τὶς ἀνάλογες πληροφο-
ρίες τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν περιοδικῶν AJA, 6.1902, σ. 355-356,
AJA, 8.1904, σ. 356, AJA, 10.1906, σ. 102, ΑΑ, 23.1908, σ. 131, ΑΑ,
24.1909, σ. 105, AJA, 13.1909, σ. 354, AJA, 14.1910, σ. 372, ἀλλὰ καί
τὰ νεώτερα στοιχεῖα ποῦ ἦλθαν στὸ φῶς κατὰ τὴ νέα ἀναστήλωση
τοῦ μνημείου, ἀπὸ τὴν ΕΣΜΑ, στὸ διάστημα 1979-1987. Τὸ περιε-
χόμενο τοῦ Ἀρχείου Μπαλάνου σχετικὰ μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Ἐρε-
χθείου δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον: συνίσταται κυρίως ἀπὸ
ἀντίγραφα σχεδίων τοῦ Stevens, διάφορα σκαριφήματα (εἰκ. 162) μὲ
μετρήσεις, τὰ πρόχειρα ἢ ἀντίγραφα τῶν ἐτήσιων σημειωμάτων τοῦ
Μπαλάνου στὰ ΠΑΕ, τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὸ Ἐρέχθειο τῆς γαλλικῆς
ἐκδόσης τοῦ βιβλίου τοῦ Μπαλάνου γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν μνη-
μείων Ἀκροπόλεως καθὼς καὶ διάλεξης του τῆς 1ης Μαΐου 1925
στὴν Confédération Universitaire στίς Βρυξέλλες γιὰ τὸ ἔργο, ἀπο-
φάσεις ἐναρξης τοῦ ἔργου, ἔγγραφα γιὰ τὴν προμήθεια μαρμάρου
καὶ λίθου ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα τῆς Ἑλενσίας.
390. Κατὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν κίωνων τῆς βόρειας πρόστασης ὁ
Μπαλάνος ἄφησε ἐκτὸς μνημείου, προφανῶς λόγω τῆς κακῆς κα-
τάστασης διατήρησής του, τὸν σωζόμενο ἀρχαῖο σπόνδυλο τοῦ με-
σαίου κίονα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τὸν ὁποῖο ἀντικατέστησε μὲ ἄλλον
ἀπὸ νέο μάρμαρο. Ἀκόμη, γιὰ ἀγνωστους λόγους, δὲν χρησιμοποίη-
σε, γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ βορειοδυτικοῦ κίονα, ἕναν ἱβη λα-
ξευμένο – μᾶλλον τὴν ἐποχὴ τοῦ Πιττάκη, ὁ ὁποῖος δύο φορές, τὸ
1837-1840 καὶ τὸ 1843-1844, εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἀποκατάσταση
τῆς βόρειας πρόστασης, βλ. παραπάνω σ. 28, 32 – ἀνώτερο σπόνδυλο
(στὸν ὁποῖο μάλιστα εἶχε μορφωθεῖ καὶ μικρὸ μέρος τῶν ἀνάγλυφων
ἀνθεμίων καὶ ἐλικωτῶν θλαστῶν, ποῦ κοσμοῦσαν τὸ ὑποτραχίλιο),
βλ. Balanos 1938, πιν. 33,γ. Ὁ σπόνδυλος αὐτός, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ
ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τῆς λιθοζοικῆς τοῦ 19ου αἰ., διακρίνεται
στὴν εἰκ. 146 νὰ κεῖται, μαζί μὲ τὸν ἀρχαῖο, στὸ ἔδαφος βορειοδυτι-
κὰ τοῦ Ἐρεχθείου. Στὴν ἴδια περίπου θέσιν ἐξακολουθοῦν τὰ μέλη
αὐτὰ νὰ βρίσκονται καὶ σήμερα.
391. Σὲ πρώτη φάση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ πρόχειρο τῆς ἐκθεσης τοῦ
Μπαλάνου στὰ ΠΑΕ τοῦ 1907, ποῦ φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο του
(Φακ. IV, 3+9, Ἐρεχθείου), εἶχε γίνῃ σκέψη νὰ τοποθετηθεῖ στὸ μνη-
μεῖο ἀντίγραφο ἀπὸ μαρμαρίνη τοῦ λίθου τῆς ἐπικρανίδας τοῦ
Μουσείου Ἀκροπόλεως.

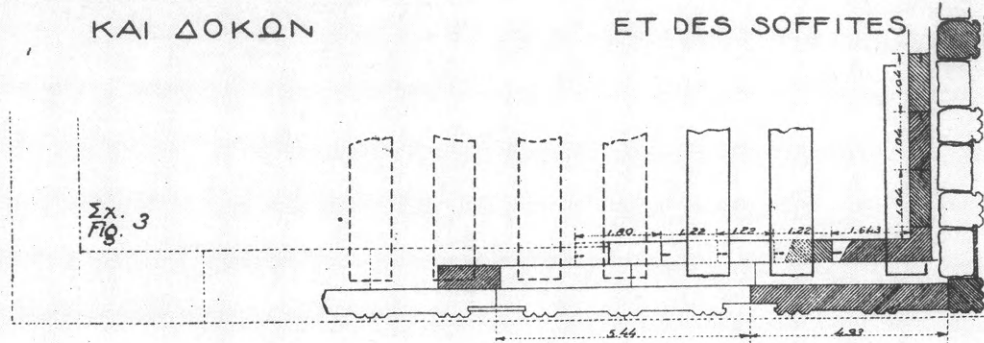
392. Βλ. πύ κάτω περιγραφή της επέμβασης από τεχνικής πλευράς.
393. Σύμφωνα με τα γραφόμενα από τον Μπαλάνο στο μεταγενέστερο βιβλίο του, ό.π. σ. 42, αλλά και αρχαιακά τεκμήρια, έλευσίνος λίθος χρησιμοποιήθηκε κατά τη συμπλήρωση, με πέντε νέα μέλη, της ζωφόρου της βόρειας πρόστασης. Η προμήθεια του λίθου έγινε από τα αρχαία λατομεία της Έλευσίνας, βλ. ΑΑΕ, 'Αρχείο Μπαλάνου, Φακ. IV, 2 Έρεχθείου, έγγραφο άρ. 10580/9379/8.7.1903 ύπουργού Έκκλησιαστικών και Δημοσίας Έκπαίδεýσεως προς άσπενόμον Έλευσίνας, με τό όποιο ζητεί νά παρασχεθεί κάθε δυνατή βοήθεια κατά την παραλαβή από τά εκεί λατομεία έξι τεμαχίων έλευσινίου μαρμάρου για τίς έργασίες του Έρεχθείου. Ό Ά. Παπανικολάου, επιβλέπων αρχιτέκτων της νέας αναστήλωσης του Έρεχθείου (1979-1987) στα πλαίσια των έργων της ΕΣΜΑ, πού τόσο πρόωρα χάθηκε, ύποστήριζε ότι ό Μπαλάνος χρησιμοποίησε στη συμπλήρωση της ζωφόρου λίθο Κοκκιναρά, βλ. Μελέτη ΕΣΜΑ άρ.171. Η προμήθεια πεντελικού μαρμάρου πραγματοποιείται από τη Marmor Ltd., βλ. σχετική έπιστολή συμβούλου Άρχαιολογικής Έταιρείας Γ. Νικολαΐδη προς Μπαλάνο της 27.9.1903, στον ίδιο φάκελλο του Άρχείου Μπαλάνου.
394. Στην περίπτωση αυτή ό Μπαλάνος έγκαταλείπει τη συνήθη πρακτική του της άναπαραγωγής της αρχαίας μορφολογίας στις νέες προσθήκες και ακολουθεί τον καθιερωμένο στην Εύρώπη αυτά τά χρόνια τρόπο της σχηματικής, άπλοποιημένης άπόδοσής της, βλ. παρακάτω, σ. 278, 280, γεγονός πού μάλλον άπορρέει και αυτό από την κριτική του Συνεδρίου του 1905.
395. Βλ. λεπτομερή περιγραφή και σχεδίαση λεπτομερειών των όπλισμών της όροφης της βόρειας πρόστασης στη Μελέτη ΕΣΜΑ άρ. 92.
396. Βλ. παραπάνω, σ. 72. Παρόμοια είναι και ή λύση πού τελικά έφάρμοσε ό Ziller τό 1892 (είκ. 83). Στην τελική έπιλογή αυτής της λύσης για τη βόρεια πρόσταση του Έρεχθείου θά πρέπει όπωσδήποτε νά συντελέσει ό Dörpfeld, άφου αρχικά, στη δημοσιευμένη στην Έφημερίδα της Κυβερνήσεως έπίσημη άπόφαση, προβλεπόταν ή δι' ένθέτων σιδηρών δοκών διηκουσών καθ' όλον τό μήκος άνατοποθέτηση των μαρμάρινων δοκών της όροφης της βόρειας πρόστασης προσκολλωμένων υπό τάς σιδηράς ταύτας δοκούς, όπως μή είναι αυτά όρατά, μαρμαρίνων πλακών πάχους 3 μέχρι 4 εκατοστών. Μιά τέτοιον είδους λύση, πού καθιστούσε τους ένισχυτικούς όπλισμούς των δοκών τελείως άφανείς, ήταν προσφιλής στον Μπαλάνο, ό όποιος την έφάρμοσε άργότερα στην αναστήλωση των Προπυλαίων. Για τά πλεονεκτήματα, από πλευράς έπιπτώσεων ως προς την κατάσταση διατήρησης των μνημείων, της λύσης πού έφαρμόστηκε στο Έρέχθιο έναντι εκείνης πού έφαρμόστηκε στα Προπύλαια, βλ. παρακάτω, σημ. 471.
397. Ό Μπαλάνος στη δημοσίευσή του δηλώνει την παρατοποθέτηση των λίθων του νότιου τοίχου και τη συμπλήρωσή του, για αισθητικούς λόγους, με δέκα λιθοπλίνθους προερχόμενες από τον βόρειο τοίχο. Στην πραγματικότητα, όπως άποδείχθηκε στις πρόσφατες έργασίες της ΕΣΜΑ, χρησιμοποίησε είκοσιτρείς, βλ. Ζάμπα 1978, σ. 172. Άκόμη, από τους λίθους της έπικραντίδας του νότιου τοίχου μόνον οι δύο άκραστοι τοποθετήθηκαν στις άρχικές τους θέσεις, ένω φαίνεται ότι και ή άρχή όρθοστάτη τυμπάνου αετώματος, πού τοποθέτησε στο νότιο άκρο της ανατολικής πρόστασης, προέρχεται από τό άέτωμα της βόρειας πρόστασης (όπου αντίστοιχα τοποθέτησε νέο λίθο).
398. Αναφέρεται στον Π. Καθβαδία, Έκθεσις των πεπραγμένων της Έταιρείας κατά τό 1902, ΠΑΕ 1902, σ. 24.
399. ΑΑΕ, Ναός Άπόλλωνος Φιγαλείας, Έγγραφο άρ. πρωτ. 6203/6.4.1902 ύπουργού Έκκλησιαστικών και Δημοσίας Έκπαίδεýσεως και έγγραφο 377/9.4.1902 Άρχαιολογικής Έταιρείας. Για την έπέμβαση των έτών 1902-1908 στον ναό βλ. και Μαλλούχου-Τufano 1996, σ. 61-63.
400. ΑΑΕ, Ναός Άπόλλωνος Φιγαλείας, έγγραφο άρ. πρωτ. 12854/24.7.1902 ύπουργού Έκκλησιαστικών και Δημοσίας Έκπαίδεýσεως.
401. Βλ. ανακοίνωση για τον ναό του Άπόλλωνα της Φιγαλείας του Καθβαδία στο Α' Διεθνές Άρχαιολογικό Συνέδριο (Congrès International d'Archéologie 1905 σ. 171). Γενικής φύσεως ειδήσεις για την πορεία των έργων και τό κόστος τους παρέχονται στα ΠΑΕ, βλ. ΠΑΕ 1902, σ. 23-27, ΠΑΕ 1903, σ. 25, ΠΑΕ 1904, σ. 16. Οι δαπάνες τό 1902 άνήλθαν στις 15.823 δρχ., τό 1903 στις 15.215,80 δρχ. και τό 1904 στις 15.078 δρχ.
402. Οι έκθέσεις του Ίωαννίτη παρέχουν πληροφορίες και για τό αναστηλωτικό έργο, πού έπιτελέστηκε κατά τό 1903 και τό 1904., βλ. ΑΑΕ, Κατάλοπα Μπαλάνου, «Έκθεσις τεχνική περί της αναστήλωσης του έν Φιγαλία ναού του Έπικουρείου Άπόλλωνος», Ναός Άπόλλωνος τη 26 Ίουλίου 1905 (βλ. παράρτημα άρ. 6 και είκ. 167) και «Συνοπτική έκθεσις περί των έκτελεσθεισών έργων προς αναστήλωσιν του έν Φιγαλία ναού του Άπόλλωνος», περίοδος 1905, Άθήνα τη 4 Όκτωβρίου 1905. Η έκθεση του Όκτωβρίου - άπολογισμός της περιόδου του 1905 - σόζεται εις διπλούν: ή πρώτη έκθεση στάλθηκε στον Ν. Μπαλάνο, ό όποιος έπισημαίνει, πάνω στην ίδια την έκθεση, τίς έλλείψεις της. Η δεύτερη, συμπληρωμένη ως προς τά έρωτήματα Μπαλάνου, στέλνεται, προφανώς, στον Π. Καθβαδία (βλ. παράρτημα άρ. 7 και είκ. 168). Η έκθεση αυτή συνοδεύεται και από πέντε σχηματικά σχεδιαγράμματα του ναού (είκ. 170, 171, 173) (δυσμική πλευρά, ανατολική πλευρά, δυσμική πρόσψις, ανατολική πρόσψις, όπισθοόδομος) με διαγραμμισμένες τίς αναστηλώσεις της περιόδου καθώς και από δισέλιδη συμπληρωματική έκθεση, στην όποία ό Ίωαννίτης άμφισβητεί την ύπαρξη του κορινθιακού κιονοκράνου στο έσωτερικό του ναού και έπιχειρηματολογεί για ένα ιωνικό κιονόκρανο. Τά σχηματικά διαγράμματα δέν άντιπροσωπεύουν σε καμία περίπτωση τίς σχεδιαστικές δυνατότητες του Ίωαννίτη, πού ήταν ένας ικανότατος ήγνογράφος, γεγονός πού πιστοποιείται και από σχέδια του ναού (κάτοψη και τομές), πού φυλάσσονται στο Άρχείο Σχεδίων της Άρχαιολογικής Έταιρείας (είκ. 165, 166, 172).
403. Για τίς έργασίες του 1905 βλ. και Π. Καθβαδία, Έκθεσις των πεπραγμένων της Έταιρείας κατά τό 1905, ΠΑΕ 1905, σ. 21-22.
404. Η αναστήλωση του δεύτερου ανατολικού ήμικίονα δέν ολοκληρώθηκε, γιατί έλλειπαν τέσσερις σπόνδυλοι, οι 5ος, 8ος, 12ος και 13ος, ένω οι ύπόλοιποι 6ος, 7ος, 9ος και 10ος σώζονται σε θραύσματα, τά όποια ήταν απαραίτητο νά συναρμολογηθούν. Αντίθετα, ή αναστήλωση του 5ου ανατολικού ήμικίονα δέν ολοκληρώθηκε τό 1905, λόγω πρόωρης διακοπής των έργων.
405. Από τό έπικράνο είχαν διασωθεί μόνο δύο θραύσματα, τά όποια για νά έπανατοποθετηθούν στο μνημείο θά έπρεπε νά συμπληρωθούν με τά ύπόλοιπα έλλείποντα ή με νέο λίθο.
406. Αυτό έγινε προσπάθεια νά έπιτευχθεί με τη μελέτη των οικοδομικών λεπτομερειών του ναού και, ιδιαίτερα, τη μελέτη κάθε μέλους χωρι-

- στά, πού ἔγινε δυνατή μετὰ τὴν τρίτη περίοδο τῶν ἐργασιῶν, ὅταν εἶχε ἀπελευθερωθεῖ σέ μεγάλο βαθμό τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ διάσπαρτο ὑλικό, βλ. ἔκθεση Ἰωαννίτη τοῦ Ἰουλίου 1905. Ἔτσι, τὰ ἀναγραφόμενα ἀπὸ τὸν Καθβαδία στὰ ΠΑΕ 1902, σ.25, περὶ ἀκριβοῦς καταμετρήσεως τῶν μελῶν ἀπὸ τὸν Ἰωαννίτη ἀποτελοῦν μᾶλλον ρητορικό σχῆμα.
407. Congrès International d'Archéologie 1905, σ. 171.
408. Βλ. ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, ἔκθεση Ἰωαννίτη τῆς 4ης Ὀκτωβρίου 1905.
409. Βλ. ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, ἔκθεση Ἰωαννίτη τῆς 26ης Ἰουλίου 1905. Καθίζηση παρουσίαζε ὄχι μόνον ὁ στυλοβάτης τῶν ἡμικίωνων, ἀλλὰ ὁλόκληρος ὁ στερεοβάτης τοῦ μνημείου καὶ συνακόλουθα ὅλοι οἱ τοιχοβάτες.
410. Ὁ Ἰωαννίτης στὴν ἔκθεση τῆς 4ης Ὀκτωβρίου 1905 τονίζει ὅτι χρησιμοποίησε ὅλους τοὺς σωζόμενους λίθους τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ, ἐκτός ἀπὸ ἕξι ἀκέρατους, καὶ καμιά δεκαριά, πού σώζονταν σέ θραύσματα, οἱ ὁποῖοι ὁμῶς προέρχονταν ἀπὸ διαφορετικούς δόμους καὶ οὔτε μποροῦσαν νὰ ἀπαρτίσουν μία ὁλόκληρη σειρά, ὥστε νὰ χρησιμοποιηθοῦν.
411. Βλ. ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, ἔκθεση Ἰωαννίτη τῆς 4ης Ὀκτωβρίου 1905.
412. Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1906, σ. 54-55, ΠΑΕ 1907, σ. 66, ΠΑΕ 1908, σ. 65.
413. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο καὶ τὰ ὑλικά τῆς ἀναστυλιωτικῆς ἐπέμβασης τοῦ 1902-1908, βλ. Σβολόπουλου 1995, σ.73-78.
414. Νικολαΐδης 1898, σ. 64, Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1900, σ. 11, Νικολαΐδης 1900, σ. 30, Νικολαΐδης 1901, Νικολαΐδης 1902Α, Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1902, σ. 16, τοῦ ἴδιου ΠΑΕ 1903, σ. 25, τοῦ ἴδιου ΠΑΕ 1907, σ. 65, τοῦ ἴδιου ΠΑΕ 1908, σ. 62, τοῦ ἴδιου ΠΑΕ 1909, σ. 60. Κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἱεροῦ, τὸ 1901, στὴ νότια πλευρὰ σὲ συνολικὸ μήκος 212 μ. ἀνοικοδομήθηκαν περίπου 153 μ. καὶ ἀνακατασκευάστηκαν 24 ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες (σὲ σύνολο 34), ὁλόκληρη ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ, μήκους 130 μ. περίπου, καὶ 6 ἀντηρίδες. Στὶς ἀρχές τοῦ 1902 δημιουργεῖται ἀνησυχία – πού ὀδηγεῖ καὶ σὲ ἐπερώτηση στὴ Βουλὴ – σχετικὰ μὲ τὴν ἀσφάλεια τοῦ ναοῦ, λόγω τῆς ἀποκομιδῆς τῶν χωμάτων πού κάλυπταν τὸ δάπεδό του (ἐπρόκειτο γιὰ ἐπιχώσεις πού εἶχαν συσσωρευθεῖ στὸ ἱερό κατὰ τὴν ἐκτέλεση ἔργων ὁδοποιίας τὸ 1857-1859 ἀπὸ τὸν Γάλλο ὁδοποιό μηχανικό Daniel), βλ. Νικολαΐδης 1902Β. Ἐξαιτίας τοῦ θορύβου ὁ ὑπουργὸς Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως συστήνει γνωμοδοτικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὸ θέμα ἀπὸ τοὺς Σαυρώτ, Γαζή, Καλλία καὶ Μπαλάνο, οἱ ὁποῖοι καὶ διαβεβαιώνουν γιὰ τὸ ἀβάσιμον τῶν ἀνησυχιῶν, βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, φακ. XI Ὀλυμπιεῖο, ἔγγρ. 3008/16.2.1902 ὑπουργοῦ Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως «Περὶ συστάσεως ἐπιτροπῆς» καὶ πρόχειρο ἐκθέσεως ἐπιτροπῆς «Περὶ τῶν ἐν Ὀλυμπίῳ ἐργασιῶν». Κατὰ τὴ συμπλήρωση τῆς κρηπίδας καὶ τοῦ στυλοβάτη τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ τὸ 1902 χρησιμοποιήθηκε πεντελικὸ μάρμαρο, πού προμήθευσε ὁ Γ. Μοσχῶς, καὶ ἀκτίτης ἀπὸ τὰ λατομεῖα τῆς Πειραιᾶς, πού προμήθευσε ὁ Μ. Πατισούρακης. Ἡ κατεργασία τῶν λίθων ἀνατέθηκε ἐργολαβικὰ σὲ ἐξωτερικούς συν-
- εργάτες. Τὴ συγγραφὴ ὑποχρεώσεων τῆς κατεργασίας τῶν λίθων καὶ τῆς προμήθειας τῶν ὑλικῶν συνέταξε ὁ Ἰωαννίτης, βλ. σχετικὰ ἔγγραφα μὲ πλήρεις λεπτομέρειες γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὶς διαστάσεις τῶν χρησιμοποιηθέντων λίθων στὸ ΑΑΕ, Ναὸς Ὀλυμπίου Διός, 1907, Ἀπρωτοκόλλητα Φακ.3.
415. Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1905, σ. 23-24.
416. Ὁ τρόπος συναρμολόγησής τῆς ὀροφῆς τῆς Θόλου στὸ Μουσεῖο τῆς Ἐπιδάου μελετήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰ. Σβῶλο, κατὰ τὴν ἀποξήλωσή της, τὸ 1991-1992, κατὰ τὶς ἐργασίες τῆς ΟΕΣΜΕ (Ὁμάδας Ἐργασίας γιὰ τὴ Συντήρηση τῶν Μνημείων τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Ἐπιδάου), βλ. Μελέτη ΟΕΣΜΕ ἀρ. 110/631/14.9.1992. Παρόμοιες μέθοδοι χρησιμοποιήθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὸν Μπαλάνο, κατὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν φανωματικῶν ὀροφῶν τῶν Προπυλαίων, βλ. παρακάτω, σ. 170.
417. Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1906, σ. 53-54, ΠΑΕ 1907, σ. 64, ΠΑΕ 1908, σ. 65-66, ΠΑΕ 1909, σ. 63 καὶ Καθβαδία 1907, σ.183.
418. Ἀ.χ. ὀθρυκὸς τοῦ πυλῶνα, κατασκευασμένος ἀπὸ κογχυλιάτη λίθο, συμπληρώνεται μὲ γκρί κογχυλιάτη καὶ λευκὸ καὶ ἐρυθροπόψι ψαμμίτη, οἱ πεσοῖ-παραστάτες τοῦ θυρώματος κατασκευασμένοι ἀπὸ ἐρυθροπόψι ψαμμίτη Αἰγίνης συμπληρώνονται σὲ ὁρισμένα σημεῖα μὲ τὸ ἴδιο ὑλικό, ἀλλὰ κυρίως μὲ λευκὸ ψαμμίτη Κεχροῶν.
419. Τὰ ὑλικά, οἱ τεχνικὲς καὶ οἱ μέθοδοι τῆς ἀναστήλωσης τοῦ πυλῶνα τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδάου, τῶν ἐτῶν 1906-1909, μελετήθηκαν ἀπὸ τὸν Κ. Μπολέτη κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγησή τοῦ πυλῶνα τὸ 1993, στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς ΟΕΣΜΕ, βλ. Μελέτη ΟΕΣΜΕ ἀρ. 118/636/6.5.1993. Οἱ ἐργασίες τῆς Ἐπιδάου θὰ πρέπει νὰ ἐκτελεστηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Γ. Εὐγένιο, βοηθὸ τοῦ Καθβαδία ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν στὴν Ἐπιδάου, ὁ ὁποῖος ἀργότερα, στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1920, ὑπηρετεῖ ὑπὸ τὸν Μπαλάνο, ὡς σχεδιαστής, στὸ νεοσύστατο «Γραφεῖον Ἀναστυλώσεως καὶ Συντηρήσεως Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων» τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, βλ. παρακάτω, σ. 178.
420. Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1906, σ. 55 καὶ ΠΑΕ 1907, σ. 67.
421. Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1908, σ. 63. Στὴν ἐπέμβαση εἶχε ἀνάμειξη ὁ Ν. Μπαλάνος, βλ. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ. 23 Ι, Ἀττική, Σοῦνιο, Ναὸς Ποσειδῶνος, ἔγγραφο τῆς 6.9.1908 ἀντιπροέδρου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς Ν. Μπαλάνο σχετικὰ μὲ τὴν προμήθεια ὑλικῶν καὶ ἐργαλείων ἀναγκαίων στὸ ἔργο ἀναστήλωσης καὶ συντηρήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Σουνίου καὶ ἔγγραφο Ἀν. Ὀρλάνδου «Περὶ τῆς στερεώσεως τῆς παραστάδος τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος» ἀρ. 317/43241/12.7.1934, ὅπου ἀναφέρεται στὸν τρόπο ἀναστήλωσης τῆς νοτιοανατολικῆς παραστάδας τὸ 1908.
422. Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1908, ΠΑΕ 1908, σ. 57. Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ εἶχε ἀποφασιστεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1902, βλ. παραπάνω, σημ. 366.
423. Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1908, σ. 57.
424. Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1907, σ. 69-70.
425. Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1908, σ. 54-55.

ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΚΑΤΟΨΙΣ ΛΙΘΩΝ ΖΩΟΦΟΡΟΥ
ΚΑΙ ΔΟΚΩΝ

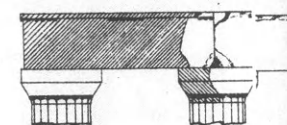
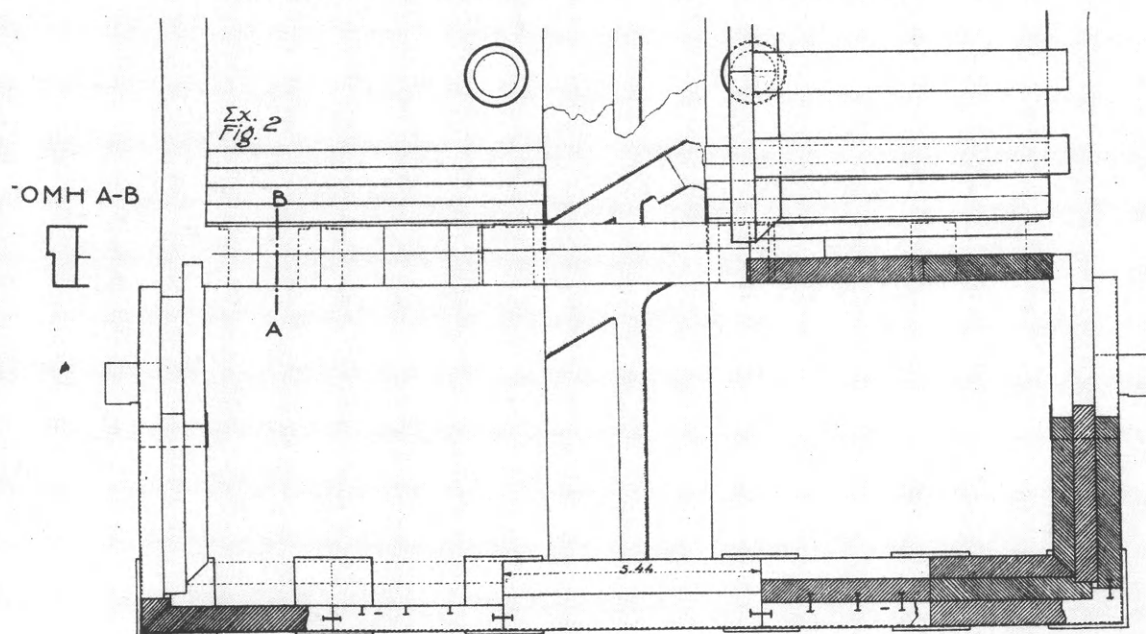
PLAN DES TRIGLYPHES
ET DES SOFFITES

ΟΨΙΣ

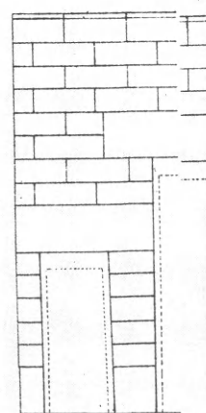
ΚΑΤΟΨΙΣ ΕΠΙΣΤΥΛΙΩΝ

PLAN DES ARCHITRAVES

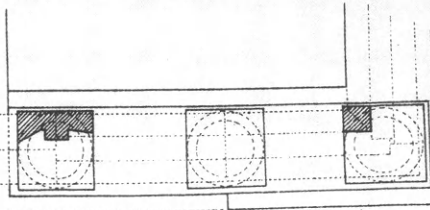
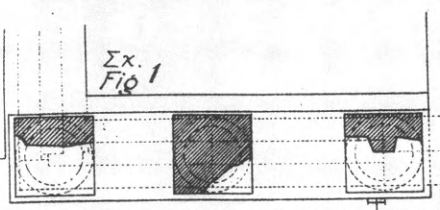

Σχ. 5
Fig. 5

ΟΨΙΣ ΤΟΙΧ

Σχ. 4
Fig. 4

ΚΑΤΟΨΙΣ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΩΝ
ΣΥΜΠΕΓΛΗΡΩΜΕΝΩΝ

DÉTAILS DES CHAPITEAUX
RESTAURÉS

Κλίμακας
Echelle

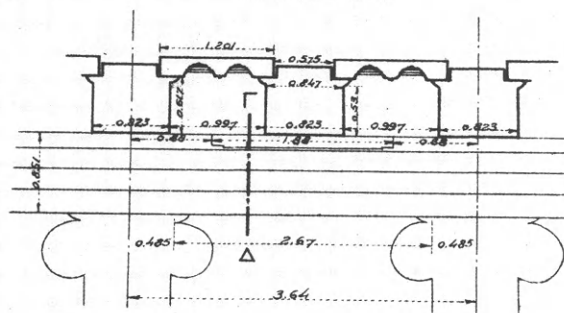
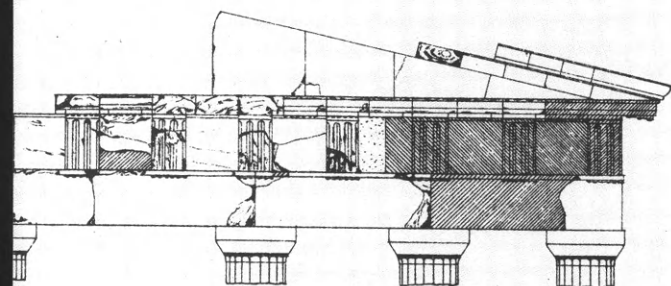
0 1 2 3 4 5

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΩΣ ΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ (1910-1939)

ΣΧΗΜΑΤΙΚΗ ΤΟΜΗ
ΘΡΙΓΚΟΥ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ
ΣΤΟΑΣ

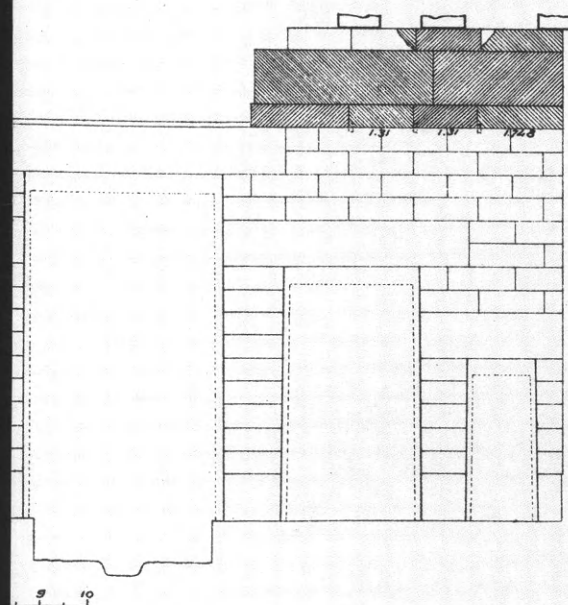
COUPE SCHÉMATIQUE
DE L'ENTABLEMENT DE
LA STOA

TOMH Γ-Δ
COUPE

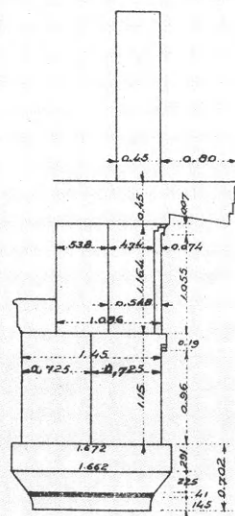

Σχ.
Fig. 6

YPQN FACE DU MUR DES PORTES

ΤΟΜΗ ΘΡΙΓΚΟΥ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΕΩΣ
COUPE DE L'ENTABLEMENT
DE LA FAÇADE EST

Σχ. 7
Fig. 7

Κλίμαξ
Echelle

AXIA NEA
ES NOUVELLES

Ν. ΜΠΑΛΑΝΟΣ

Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1909 εἶχε σημαντικότητες ἐπιπτώσεις στή ἀρχαιολογική πράξη τῆς χώρας. Στό πλαίσιο μιᾶς προσπάθειας ὁργάνωσης ἐνός σύγχρονου, κατά τά δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, κράτους, κύριο βάρος δίνεται στήν ἀνάπτυξη τῆς κρατικῆς ὑπηρεσίας προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων. Οἱ νόμοι 3721, 3729 καί 3730 τοῦ 1910 ἀποψιλώνουν τήν Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία ἀπό κάθε ἄλλη ἀρμοδιότητα, πλὴν ἐκεῖνων τῶν ἀνασκαφῶν καί τῶν δημοσιεύσεων, ἐνῶ ἀναδιαρθρώνουν ἐκ βάθρων τήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία, καταργώντας τή Γενική Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, δημιουργώντας στό Ὑπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν καί Δημοσίων Ἐκπαιδεύσεως (ἀπό τό 1926 Ὑπουργεῖον Παιδείας καί Θρησκευμάτων) τό «Γραφεῖον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας» — ὑπαγόμενο στό «Ἀρχαιολογικόν Τμήμα» — καί τό «Ἀρχαιολογικόν Συμβούλιον», ἰδρύοντας εἰδικό «Ἀρχαιολογικόν Ταμεῖον». Στά ἐπόμενα χρόνια, ὡς τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ἀλλεπάλληλα νομοθετήματα συμπληρώνουν τήν ὁργάνωση τῆς Ὑπηρεσίας, ρυθμίζοντας μία σειρά πάντα ἐπικαιρῶν ζητημάτων — ἐπέκταση, ἐπισκευή ὑφιστάμενων καί ἱδρυση νέων μουσείων, καθορισμό ὥραριου λειτουργίας καί ἀντιτίμου εἰσόδου μουσείων καί ἀρχαιολογικῶν χώρων, ἐπέκταση τῆς ἀρχαιολογικῆς νομοθεσίας καί τῶν ἀρχαιολογικῶν περιφερειῶν στίς νέες προσκτήσεις (Νέας Χώρας) τῆς Ἑλλάδας, τρόπο πρόσληψης ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, τρόπο διενέργειας ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν, πλαίσιο λειτουργίας ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν, κηρύξεις μνημείων, προστασία τους ἀπό λατόμηση, πάταξη ἀρχαιοκαπηλίας, ἔκδοση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου. Ἀνάμεσά τους ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι τό Π.Δ. 5351 τῆς 9ης Αὐγούστου 1932 «Περί Ἀρχαιοτήτων», κωδικοποίηση ὅλων τῶν ὡς τότε ὑφιστάμενων διατάξεων καί ἰσχύων ἀρχαιολογικός νόμος ὡς σήμερα⁴²⁶.

Ταυτόχρονα γιά πρώτη φορά δημιουργεῖται ἰδιαίτερη ὑπηρεσία γιά τή συντήρηση, ἐπισκευή καί ἀναστήλωση τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων. Μέ τόν πρῶτο νόμο τῆς περιόδου, τόν 3721 τῆς 31ης Μαρτίου 1910, ἱδρύεται κατ' ἀρχάς στήν κεντρική ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἰσότημον πρὸς τό Ἀρχαιολογικό «Ἀρχιτεκτονικόν Γραφεῖον Σχολικῶν Κτιρίων καί Συντηρήσεως Ἀρχαίων Μνημείων καί Ἀρχαιολογικῶν Μουσείων», ὑπαγόμενο στό Ἀρχιτεκτονικόν Τμήμα τοῦ Ὑπουργείου⁴²⁷. Ὅμως στόν νόμο 3730 «Περί τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Κράτους» τῆς ἰδίας χρονιάς, διατηρεῖται ἡ παλαιά κατάσταση πραγμάτων : ὁ στό Ἀρχαιολογικό Γραφεῖο ὑπηρετῶν νομομηχανικός α' τάξεως ἐξακολουθεῖ νά ἐκτελεῖ τὰς ... *εἰδικὰς ὑπηρεσίας πρὸς ἀναστήλωσην, στερέωσην καί συντήρησιν τῶν κατὰ τό Κράτος ἀρχαίων μνημείων καί διὰ τήν ἀνέγερσιν, ἐπισκευήν καί συντήρησιν τῶν ἀρχαιολογικῶν Μουσείων*. Στόν νόμο σαφῶς προσδιορί-

ζεται ὅτι ὁ ἐν λόγω μηχανικός ἐκτελεῖ τίς ἀποφάσεις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, τό ὅποιο, ἐκτός τῶν ἄλλων, *ἀποφαίνεται ἡτοιολογημένως γνώμην περί τῆς ἀνάγκης ἢ μὴ τῆς ἀναστήλωσης, ὑποστηρίξεως καί ἐπισκευῆς ἀρχαίων μνημείων*. Στό ἴδιο ἄρθρο θεσμοθετεῖται πιά ἡ κατά περίπτωση σύσταση γνωμοδοτικῶν γιά τὰ ἔργα ἐπιτροπῶν τῆς παλαιότερης περιόδου: *προκειμένου περί ἀναστήλωσης ἀρχαίων μνημείων, πλὴν τῆς γνωματεύσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ἀπαιτεῖται καί γνωμοδότησις εἰδικῆς ἐπιτροπῆς, ἀποτελουμένης ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις Δ/ντῶν τῶν ξένων Ἀρχαιολογικῶν Σχολῶν καί τοῦ νομομηχανικοῦ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος, συννερχομένης ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως*. *Ἐπὶ τῇ θέσει τῶν γνωματεύσεων τούτων προκαλεῖται ἀπόφασις τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἐπιτρέπουσα ἢ μὴ τὴν ἀναστήλωσην*⁴²⁸. Ἡ κατάσταση ἀλλάζει ριζικά τὸν ἐπόμενο χρόνο: μέ τὸν νόμο 3827 τῆς 18ης Ἰουλίου 1911 «Περί διδασκητρίων ἐν γένει καί τῆς ὁργάνωσης τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας» *ἡ θέσις τοῦ παρὰ τῇ Γενικῇ Ἐφορείᾳ τῶν Ἀρχαιοτήτων ἀρχιτέκτονος καταργεῖται*, τό Ἀρχιτεκτονικόν Γραφεῖον μετονομάζεται σὲ «Γραφεῖον Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως», μέ κύρια ἀρμοδιότητα *τῇ διεξαγωγῇ τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας πρὸς κατασκευήν, ἀνακαίνισιν καί συντήρησιν τῶν σχολικῶν κτιρίων καί μουσείων ἐν γένει ὡς καί πάντων τῶν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ὑπαγομένων κτιρίων* ἀλλὰ καί τῇ μελέτῃ καί ἀπευθείας ἐκτέλεσιν τῶν κατὰ τὰς ἀποφάσεις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ἐγκρινόμενων ἔργων πρὸς ἀναστήλωσην καί συντήρησιν καί ἐξυγιάνωσιν τῶν ἀρχαίων καί ἱστορικῶν μνημείων, μονῶν κ.λ.π. ὡς καί τῶν ἀνασκαφέντων χώρων *εἴτε τὰ ἔργα ταῦτα γίνονται δαπάναις τοῦ Δημοσίου εἴτε εἰδικῶν ταμείων ἢ νομικῶν προσώπων ἢ ἰδιωτῶν*. Τό προσωπικόν τοῦ Γραφείου ἀποτελοῦσιν εἰς τμηματάρχης ἐπὶ βαθμῇ καί μισθῷ νομομηχανικοῦ ἢ ἐπιθεωρητοῦ τῶν Δημοσίων Ἔργων καί συγκεκριμένα ὁ κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ παρόντος νόμου ἐν τῷ ὁργανισμῷ τοῦ Ὑπουργείου νομομηχανικός⁴²⁹, δύο γραμματεῖς α' ἢ β' τάξεως ἐπὶ τίτλῳ ἀρχιτέκτονος καί εἰς σχεδιαστής ... Ὡς γραμματεῖς α' ἢ β' τάξεως διορίζονται διὰ Βασιλικοῦ Διατάγματος ἐκ τῶν ἐν τῷ ὁργανισμῷ τοῦ ὑπουργείου ὑπομηχανικῶν οἱ κεκτημένοι πτυχίον πολιτικοῦ Μηχανικοῦ ἀνεγνωρισμένης ἀνωτέρας σχολῆς ἡμεδαπῆς ἢ ἀλλοδαπῆς μετὰ ἐνός ἐτους εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν ἐν τῷ Ὑπουργείῳ, σχεδιαστής δὲ διορίζεται ὁ ἐπιτυχῶν ἐν διαγωνισμῷ, οὗτινος οἱ ὅροι κανονισθῶσονται διὰ Βασιλικοῦ Διατάγματος, ὃπερ θέλει καθορίσει καί τὰ προσόντα τοῦ σχεδιαστοῦ. Στό Γραφεῖο ἀκόμη τοποθετοῦνται δύο γραφεῖς ἐκ τῶν ἐν τῷ ὁργανισμῷ τοῦ Ὑπουργείου. Τέλος, ὁ νόμος ὀρίζει ὅτι οἱ εἰδικῆς φύσεως ἐργασίες ἀναστήλωσης καί συντήρησης ἀρχαίων καί ἱστορικῶν μνημείων καί ἀνασκαφέντων χώρων ... *δύνανται νά ἐκτελεσθῶσιν ἀπ' εὐθείας δι' ἐπιστάσις, κα-*

τά παρέκκλιση των διατάξεων που ισχύουν για την εκτέλεση των άλλων δημοσίων έργων⁴³⁰. Ένα μήνα αργότερα *διορίζεται Τριμηναρχής* του Αρχιτεκτονικού Τμήματος και προϊστάμενος του ως άνω Γραφείου *ἐπὶ βαθμῶν καὶ μισθῶ Επιθεωρητοῦ Δημοσίων Ἔργων, ὁ ἐν τῷ αὐτῷ Υπουργεῖῳ Νομομηχανικός α' τάξεως Νικόλαος Μπαλάνος, ἔχων πάντα τὰ νόμιμα προσόντα*⁴³¹. Τὴν ἐπόμενη χρονιά ἀρχίζει νὰ ἐργάζεται στὸ Ἀρχιτεκτονικὸ Τμήμα, ὑπὸ τὸν Μπαλάνο, ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος⁴³². Οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καθὼς καὶ τῆς εἰδικῆς γνωμοδοτικῆς ἐπιτροπῆς σὲ σχέση μετὰ τὴ συντήρηση καὶ ἀναστήλωση τῶν μνημείων παραμένουν πάντα ἐν ἰσχύει καὶ ἐπαναλαμβάνονται στὸν νόμο 479 τῆς 10ης Δεκεμβρίου 1914 «Περὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Κράτους», πού κωδικοποιεῖ ὅλους τοὺς προηγούμενους⁴³³. Στὸν ἴδιο νόμο γίνεται μνεία καὶ γιὰ μόνιμο ἐργατοτεχνικὸ προσωπικὸ, *χάριν τῶν ἐργασιῶν τῆς συντηρήσεως καὶ ἀναστήλωσεως ἀρχαίων μνημείων, ἓνας ἀρχιτεχνίτης καὶ δύο ἀρχιεργάτες, λαμβανόμενοι ἐκ τῶν ἐπὶ μακρὸν χρόνον εὐδοκίμως εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τῶν ἀρχαίων μνημείων ὑπηρετούντων τεχνιτῶν καὶ ἐργατῶν, καὶ ὑπαγόμενοι εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τμήματος*⁴³⁴.

Ὁ διαχωρισμὸς τῆς συντήρησης, στερέωσης καὶ ἀναστήλωσης τῶν μνημείων ἀπὸ τὶς ἄλλες ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες καὶ ἡ σύνδεσή τους μετὰ τὶς τεχνικὲς ὑπηρεσίες τοῦ Υπουργείου Παιδείας ἐρχεται ὡς συνέπεια τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν τεχνικὴ φύση αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν, πού ἤδη εἶχε ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. Παράλληλα ἐντάσσεται σὲ μιὰ γενικότερη τάση συνειδητοποίησης καὶ ἐκτίμησης τῆς σημασίας καὶ τῆς συμβολῆς τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνολογίας στὴν πρόοδο, τὸν ἐκσυγχρονισμό καὶ τὴν ἀνοδικὴ πορεία κοινωνιῶν καὶ κρατῶν, πού ἀρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται στὴ μεσοπολεμικὴ Ἑλλάδα. Ἡ τάση αὕτη, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὶς πολιτικὲς συγκυρίες — ἰδιαίτερα μετὰ τὴν κατὰ καιροὺς ἐπικράτηση τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, κύριου φορέα αὐτῶν τῶν τάσεων — ὁδηγεῖ στὴ θεσμοθέτηση συγκεκριμένων μέτρων πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση στὴν ἐκπαίδευση καὶ στὸν κρατικὸ μηχανισμό, ἄλλοτε πρόσκαιρων, ἄλλοτε μονιμότερων, πάντοτε ὁμως καίριων καὶ σημαντικῶν γιὰ τὴ μετεξέλιξη τῆς χώρας — ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν ἡ δημιουργία τοῦ Υπουργείου Συγκοινωνιῶν τὸ 1914 μετὰ γενικότερες ἐπιπτώσεις γιὰ τὴν τεχνικὴ ὑποδομὴ τῆς χώρας, ἡ ταυτόχρονη ἀναβάθμιση τοῦ Σχολείου τῶν Βιομηχανῶν Τεχνῶν καὶ ἡ μετατροπὴ του στὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, ἡ ἱδρύση τῶν Σχολῶν Ἀρχιτεκτόνων, Χημικῶν Μηχανικῶν καὶ Τοπογράφων Μηχανικῶν τὸ 1917, τοῦ Χημικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸ 1919, τῆς Ἀνωτέρας Γεωπονικῆς Σχολῆς καὶ τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Ἐμπορικῶν Σπουδῶν τὸ 1920, τὰ νομοθετήματα περὶ σχεδίων πόλεων τοῦ 1923, ἡ θέσπιση τοῦ Γενικοῦ Οἰκοδομικοῦ Κανονισμοῦ (ΓΟΚ) τὸ 1929, ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τῶν ἐτῶν

1928-1932 μετὰ τὴ διοχέτευση τῶν μαθητῶν πρὸς μέσες ἐπαγγελματικὲς καὶ τεχνικὲς σχολές.

Ἡ μετέπειτα ἱστορία τοῦ τομέα τῆς συντήρησης καὶ ἀναστήλωσης τῶν μνημείων στὸ πλαίσιο τῶν τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Υπουργείου Παιδείας ὡς τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο συνδέεται στενά μετὰ τὶς μορφές τοῦ Μπαλάνου καὶ τοῦ Ὁρλάνδου — κυρίαρχες προσωπικότητες στὸν χῶρο, μετὰ διασυνδέσεις καὶ ἐπιρροὴ στὰ κέντρα λήψης ἀποφάσεων — τὴ μετὰξὺ τους διαμάχη, πού σύντομα ἐκδηλώνεται, καὶ τὶς προσωπικὲς τους προτιμήσεις. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ παρεμποδίζει τὴ μετεξέλιξη τοῦ Γραφείου τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ Τμήματος σὲ μιὰ αὐτόνομη ὑπηρεσία ἀναστηλώσεων, μετὰ αὐτοτελὲς ἀντικείμενο, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τεχνικὰ ζητήματα τοῦ Υπουργείου, μετὰ πανελλαδικὴ ἐξάπλωση καὶ διακλάδωση καὶ συγκροτημένο σῶμα τεχνικῶν ἐπιστημόνων, ἱκανὸ σὲ ἀριθμὸ καὶ εἰδικὰ ἐκπαιδευμένων ὥστε νὰ ἀνταποκρίνονται στὶς ἰδιάζουσες ἀπαιτήσεις τοῦ σύνθετου ἔργου τῆς ἀναστήλωσης τῶν μνημείων· μιὰ ὑπηρεσία ἀντίστοιχη δηλαδὴ πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ τοῦ ἴδιου Υπουργείου ἢ ἀνάλογη πρὸς τὶς Ὑπηρεσίες Προστασίας τῶν Ἱστορικῶν Μνημείων δυτικοευρωπαϊκῶν χωρῶν, ἰδιαίτερα τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας, γνωστὲς στοὺς ἰθύνοντες ἐκείνη τὴν περίοδο⁴³⁵. Ἀντίθετα, ἡ ἴδια ἡ Ὑπηρεσία κατακερματίζεται, ἐνῶ τὸ ἀντικείμενό της διασπᾶται καὶ ἐμπλέκεται ἀκόμη στενότερα μετὰ τὰ ὑπόλοιπα τεχνικὰ ἔργα τοῦ Υπουργείου: ὁ νόμος 2447 τῆς 24ης Ἰουνίου τοῦ 1920 — ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἔχει ἀπομακρυνθεῖ, γιὰ πολιτικούς λόγους, ὁ Μπαλάνος ἀπὸ τὸ Υπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν — ἀντανάκλᾳ τὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν ἀλλὰ καὶ ἐπιρροὴ τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου μετὰ τὴν πρόσδοξη ἰδιαίτερου βάρους στὴν προστασία τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς χώρας, γιὰ τὴν ὁποία ἀποφαίνεται εἰδικὸ γνωμοδοτικὸ Συμβούλιο, ἀποτελούμενο ἀπὸ εἰδικούς γιὰ τὴν περίοδο ἐπιστήμονες ἢ ἐνδιαφερομένους⁴³⁶. Ὁ νόμος προβλέπει τὴν ἱδρύση εἰδικοῦ «Γραφείου Ἀναστυλώσεως καὶ Συντηρήσεως Ἀρχαίων Μνημείων», μετὰ ἀποκλειστικὴ, γιὰ πρώτη φορά, ἀρμοδιότητα τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐργῶν πρὸς ἀναστυλῶσιν, ἐπισκευήν, συντήρησιν ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων καὶ οἰκοδομημάτων, τὴν ἀποτύπωση ἀρχαιολογικῶν μνημείων καὶ χώρων, τὸν καθαρισμό τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ ἀρχαιολογικῶν χώρων⁴³⁷. Τὸ προσωπικὸ τοῦ Γραφείου, πού διευθύνεται ἀπὸ ἀρχιτέκτονα ἢ μηχανικοὺς μετὰ πενταετὴ τουλάχιστον προϋπηρεσία εἰς τὰ εἰδικὰ ἔργα ἀναστυλώσεως καὶ ἐπισκευῆς ἀρχαίων μνημείων τοῦ Υπουργείου ἢ διαθέτοντος ἀποδείξεις ὅτι ἡσχολήθη εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πενταετὴ τουλάχιστον ἐμπειρία μεγάλων δημόσιων ἢ ἰδιωτικῶν οἰκοδομικῶν ἐργῶν, παραμένει βασικὰ τὸ ἴδιο μετὰ τοῦ προγενέστερου Γραφείου τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας — δύο σχεδιαστές ἢ μηχανικοί, ἓνας ἀρχιτεχνίτης, δύο ἀρχιεργάτες·

οὗ αὐτοὺς προστίθενται τώρα καὶ τέσσερις ἐργάτες καθα-
ρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων⁴³⁸. Οἱ αὐξημένες ἀνάγ-
κες τῆς περιόδου ἐπιβάλλουν, γιὰ πρώτη καὶ μοναδική φο-
ρά, τὴν παροχή τῆς δυνατότητας στὸν ὑπουργό Ἐκκλησια-
στικῶν καὶ Δημοσίων Ἐκπαίδευστος *νά διορίζη ἐν Θεσσα-
λονίκῃ, Σπάρτῃ καὶ Ἀρτῇ, προτάσει τοῦ γνωμοδοτικοῦ συμ-
βουλίου, ἀρχιτέκτονας ἐπιμελητὰς τῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιω-
νικῶν μνημείων ἐκ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων ἢ καὶ ἰδιωτῶν
ἀρχιτεκτόνων καὶ μηχανικῶν, μέ ἔργο τὴν ἐπιδίωξη τῆς τε-
χνικῆς ἐξασφάλισης τῶν μνημείων καὶ οἰκοδομημάτων
τῆς περιφέρειᾶς τους καὶ τὴν ἐπιστάσι εἰς τὰ ἔργα τῶν ἀπὸ
τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας διατασσομένων ἐπισκευῶν
αὐτῶν⁴³⁹. Ἀκόμη, προβλέπεται ἡ ἐγγραφή κατ' ἔτος στὸν
προϋπολογισμό τοῦ Ὑπουργείου εἰδικοῦ κονδυλίου ὕψους
100.000 δρχ. *πρὸς στερέωσιν, ἀναστύλωσιν καὶ ἐπισκευὴν
ἀρχαίων μνημείων καὶ πρὸς ἐκτέλεσιν ἀρχαιολογικῶν ἀνα-
σκαφῶν⁴⁴⁰*. Σὲ μιά σαφῆ προσπάθεια συμβιβασμοῦ μέ τὸν
Μπαλάνο τὸ ἐνιαῖον — ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο — τοῦ νεο-
σύστατου Γραφείου διασπᾶται μέ τὸ ἄρθρο τοῦ νόμου, ποῦ
ξεχωρίζει τὰ *πρὸς συντήρησιν καὶ ἀναστύλωσιν τῶν ἐπὶ τῆς
Ἀκροπόλεως μνημείων ἔργα: ἡ διευθυνσίς τους δύναται ν' ἀνα-
τίθεται εἰς μηχανικὸν διπλωματοῦχον ἀσχοληθέντα ἐπὶ δεκα-
πενταετίαν τουλάχιστον ἐπιτυχῶς εἰς ἀναστυλώσεις ἀρχαίων
μνημείων καὶ διοριζόμενον ἐπὶ βαθμῷ, μισθῷ καὶ δικαιώματι
νομομηχανικοῦ α' τάξεως ἢ ἐπιθεωρητοῦ δημοσίων ἔργων,
ὅστις καὶ μετέχει τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου* (ποῦ συνε-
χίζει πάντα νὰ καθορίζει τὰ τῶν ἔργων), *ὡς ὅτις πρόκειται
νὰ συζητηθῶσιν ἐν αὐτῷ θέματα ἀναφερόμενα εἰς τὰ ὑπὸ τὴν
διεύθυνσιν αὐτοῦ ἔργα*. Τέλος, οἱ ἐργασίες ἔχουν δική τους
χρηματοδότηση, ὕψους 35.000 δρχ. ἐτησίως, ἀπὸ τίς
ὁποῖες *δύναται νὰ πληρῶνται ὁ μισθὸς ἐκτάκτου βοηθοῦ σχε-
διαστοῦ, προσλαμβανομένου ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τῶν ἐργασιῶν,
ἐνῶ ἡ ἐκτέλεσή τους παρακολουθεῖται καὶ ἀπὸ τὸν διευθυν-
τὴ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς⁴⁴¹*.
Τὸ Β.Δ. τῆς 5ης Δεκεμβρίου 1922 ἀποσαφηνίζει ἀκόμη πε-
ρισσότερο τὰ πράγματα: *ἡ Ὑπηρεσία πρὸς Συντήρησιν καὶ
Ἀναστύλωσιν τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως Μνημείων* συγχωνεύ-
εται μέ τίς λοιπές τεχνικές ὑπηρεσίες στὸ Ἀρχιτεκτονικὸ
Τμήμα τοῦ Ὑπουργείου, μέ ἐπικεφαλῆς τὸν ἐπιστρέψαν-
τα, στὸ μεταξὺ, Μπαλάνο. Ὁ Ὀρλάνδος καθίσταται διευ-
θυντὴς τοῦ Γραφείου Ἀναστυλώσεως καὶ Συντηρήσεως
Ἀρχαίων Μνημείων, στὸ ὁποῖο ἐπιπροσθέτως ὑπάγεται καὶ
ἡ Ὑπηρεσία Ἐλέγχου Μελετῶν καὶ Παραλαβῆς Ἐκκλη-
σιαστικῶν Κτηρίων⁴⁴². Μόλις τὸ 1939, μετὰ τὴν ὀριστική
ἀποχώρησιν τοῦ Μπαλάνου ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο, γίνεται δυ-
νατὴ ἡ σύστασι, γιὰ πρώτη φορά, τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστη-
λώσεως, μέ ἀντικείμενο τὴν ἀναστήλωσιν καὶ συντήρησιν
*τῶν Ἀρχαίων, Βυζαντινῶν, Μεσαιωνικῶν καὶ Ἱστορικῶν Μνη-
μείων ὡς καὶ τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως⁴⁴³*. Ἡ «Ὑπηρεσία
Ἀναστηλώσεως Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων», ἡ
ὁποία ἐπιπροσθέτως διατηρεῖ τίς ἀρμοδιότητές της στὰ*

ἐκκλησιαστικά κτήρια (θεώρησι τῶν σχεδίων τῶν νέων ὑπὸ
ἀνέγερσιν ναῶν καὶ μοναστηριακῶν κτισμάτων καθὼς καὶ
τοῦ ἐσωτερικοῦ κινητοῦ ἢ μόνιμου ἐξοπλισμοῦ τους) ἀλλὰ
καὶ στὰ θέματα τῶν Μουσείων (ἀνεγέρσεις, ἐπισκευές, ἐπε-
κτάσεις), ἀπαλλοτριώσεων, κηρύξεων καὶ περιφράξεων
μνημείων καὶ χώρων καθὼς καὶ ἔκδοσις οἰκοδομικῶν
ἁδειῶν σὲ ἀρχαιολογικοὺς χώρους, προσλαμβάνει τὸ ὅρι-
στικὸ τῆς σχῆμα μέ τὸν νόμο 216 τῆς 29ης Μαΐου 1943⁴⁴⁴.
Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶναι ὀλιγοπρόσωπο — τὸ προσωπικὸ τῆς
ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν διευθυντὴ τῆς Ὀρλάνδο καὶ ἓναν
ἀρχιτέκτονα, ἀπὸ τὸ 1937 τὸν Εὐστάθιο Στίκα, ἔξι ὑπομη-
χανικούς ἢ ἐργοδηγούς, δύο ἀρχιτεχνίτες καὶ ἔξι ἐργάτες⁴⁴⁵ —
συγκεντρωτικὸ καὶ προσωποπαγές. Μεγάλες ἀρμοδιότητες
παρέχονται στὸν διευθυντὴ τῆς Ὑπηρεσίας, ὅπως ἡ εἰσήγη-
σι τοῦ ἐτήσιου προγράμματος τῶν ἐπεμβάσεων στὸ
Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιον πρὸς γνωμοδότησιν καὶ ἔγκρισιν,
ἡ «ἐν Λευκῷ» στή συνέχειαν ἀνάθεσις αὐτὸν τῆς ἐκτέλεσις
(ἀλλὰ καὶ ἐπέκτασις καὶ ἐπαύξισις) τοῦ προγράμματος, ἡ
δυνατότητα σύστασις συνεργειῶν ἐργατοτεχνιτῶν γιὰ τὴν
ἐκτέλεσιν μέ αὐτεπιστάσι τῶν ἐπεμβάσεων ἢ ἐπὶ συμβάσει
πρόσληψις τεχνικοῦ καὶ διοικητικοῦ προσωπικοῦ γιὰ τίς
ἀνάγκαις τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ἡ οἰκονομικὴ εὐθύνη τῶν
ἔργων⁴⁴⁶. Ἐνα σχῆμα ἀναμφίβολα δυναμικὸ καὶ ἀποτελε-
σματικὸ — μέ αὐτὴ τὴ δομὴ πραγματοποιεῖται ἀπὸ τὴν
Ὑπηρεσίαν Ἀναστηλώσεων τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, ὑπὸ
τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ὀρλάνδου, τεράστιο ἔργο, ποῦ προσοδίδει
τὴν καθιερωμένη σήμερα ὄψη στοὺς περισσότερους ἀρχαι-
ολογικοὺς χώρους καὶ μνημεῖα τῆς χώρας — βασισμένο
ὁμως ἀποκλειστικὰ στίς, κατὰ κυριολεξίαν, ἐξαιρετικές
ἐπιστημονικές καὶ ὀργανωτικές ικανότητες τοῦ Ἀναστα-
σίου Ὀρλάνδου γι' αὐτὸ καὶ καταρρεῖ μετὰ τὴν ἀποχώρη-
σιν τοῦ ἐμπνευστοῦ αὐτοῦ ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίαν, τὸ 1958.

Ἡ Ἑλλάδα κατὰ τὸν Μεσοπόλεμον διάγει μιά ἀπὸ τίς
πιὸ πολυτάραχες καὶ ἀντιφατικές περιόδους τῆς ἱστορίας
τῆς: ἐθνικὴ ἀνάτασι, Βαλκανικοὶ καὶ Πρῶτος Παγκό-
σμιος Πόλεμος, Συνθήκη τῶν Σεβρῶν, ἔδαφικὸς καὶ πλη-
θυσμιακὸς ὑπερδιπλασιασμός τῆς ἐπικράτειας ἀλλὰ καὶ ὁ
Ἐθνικὸς Διχασμός, ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ, τὰ
ἐπακόλουθα συνεχῆ στρατιωτικά Κινήματα, οἱ ἀσταθεῖς
πολιτικές κυβερνήσεις, οἱ πολιτειακές μεταβολές, ἡ Δι-
κτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου, δημιουργία Κράτους Δικαί-
ου, ἀγροτικὴ μεταρρύθμισις, βιομηχανικὴ ἀνάπτυξις, συν-
έχισις ἔργων τεχνικο-οικονομικῆς ὑποδομῆς τῆς χώρας,
συνέχισις καὶ ἐπέκτασις ἐξαστισμοῦ, ἐργασιακές κατακτι-
σεις ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικὴ ὑπερχρέωσις, μερικὴ κρατικὴ
πτώχευσις, ἄνισις κατανομὴ πλούτου, ἀπαρχὴ σαφοῦς κοι-
νωνικῆς διαστρωμάτωσις, ἀνεργία, ἐπιδείνωσις βιοτικοῦ
ἐπιπέδου μαζῶν, κοινωνικὴ ἀναταραχὴ καὶ ταξικοὶ ἀγῶνες.
Ἰδεολογικά, ἡ περίοδος σηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν ὀριστικὴν
κατάρρευσιν τῆς Μεγάλης Ἰδέας, τὴν στροφὴν πρὸς τὴν
ἐλληνικὴν πραγματικότητα ἐντὸς τῶν ἐλλαδικῶν ὁρίων,

τήν προσπάθεια ἐμβάθυνσης πάνω στήν ἔννοια τοῦ ἑλλη-
νισμοῦ, τήν ἀναζήτηση τῶν ριζῶν του, τόν προσεταιρισμό
τοῦ Βυζαντίου, ἀλλά καί τόν συγκερασμό του μέ τίς ἀρχαι-
οελληνικές καταβολές καί, ταυτόχρονα, τήν ἀναμέτρηση μέ
τή Δύση. Ἡ Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία (καί ἡ Ἀρχαιολογι-
κή Ἑταιρεία ὡς πρός τίς ἀνασκαφές) ἀκολουθεῖ τήν ἐξα-
πλωτική πορεία τοῦ κράτους: διενέργεια ἀνασκαφῶν στή
Μικρά Ἀσία τό 1920-1922 καί ἔναρξη ἀνασκαφικῆς διε-
ρεύνησης τῆς Ἠπείρου, τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης. Ὡς
δέκτης τῶν μηνυμάτων τῶν καιρῶν ἡ Αρχαιολογική Ὑπη-
ρεσία στρέφεται ἀπό τή μία πρός τήν καταγραφή, διάσω-
ση, περισυλλογή καί ἀνάδειξη τῶν βυζαντινῶν καί μεταβυ-
ζαντινῶν μνημείων καθώς καί τῶν λαογραφικῶν κατα-
λοίπων (δημιουργία θέσης ἐφόρου Χριστιανικῶν καί Με-
σαιωνικῶν Ἀρχαιοτήτων τό 1910, ἴδρυση Βυζαντινοῦ
Μουσείου τό 1914, ἴδρυση Μουσείου Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς
Τέχνης τό 1918, ἔναρξη κήρυξης βυζαντινῶν καί μεταβυ-
ζαντινῶν μνημείων ἀπό τό 1920-1921, σύνταξη τοῦ Εὔρε-
τηρίου Μεσαιωνικῶν Μνημείων Ἑλλάδος τό 1927-1929,
ἴδρυση Μουσείου Μπενάκη τό 1930) καί ἀπό τήν ἄλλη,
ἀντανακλώντας τόν διχασμό τῆς περιόδου καί κατ' οὐσίαν
τήν ἐπικράτηση συντηρητικῶν κύκλων στούς κόλπους της,

παραμένει προσδεμένη στήν κλασικιστική παράδοση.
Τό πρόγραμμα τῆς ἀνασκαφῆς καί ἀποκάλυψης τῆς ἀρχαί-
ας Ἀθήνας, ὄνειρο γενεῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων ἀπό τόν
19ο αἰ., ἐπανειλημμένως ἀνακινεῖται, διαπερνᾷ καί χαρα-
κτηρίζει τήν περίοδο, ἄσχετα μέ τήν τελική του ἐκβαση,
ἐνῶ συνδέεται ἄμεσα μέ τόν ἐθνικό ἐορτασμό τῆς Ἑκατο-
νταετηρίδος τῆς Ἑθνικῆς Παλιγγενεσίας τό 1930, ὅπως
καί ἡ ἀναστήλωση τοῦ Παρθενώνα⁴⁴⁷.

Στήν Ἑλλάδα, στόν Μεσοπόλεμο, οἱ ἀρμόδιοι κρατικοί
ἀναστηλωτικοί φορεῖς, συρρικνωμένοι λόγῳ τῆς γενικότε-
ρης οἰκονομικῆς δυσπραγίας, γιά μιᾷ ἀκόμη φορά στρέφον-
ται πρός τήν Ἀκρόπολη: πράγματι, ἡ ἀποκατάσταση τῶν
Προπυλαίων (1909-1917), τό δεύτερο ἀναστηλωτικό πρό-
γραμμα τοῦ Παρθενώνα (1922-1933), ἡ δεύτερη ἀναστήλω-
ση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (1935-1940) εἶναι τά ἔργα
πού κυριαρχοῦν στήν περίοδο. Μιά νέα ὁμως κοινωνική
ἐκφάνση καί ταυτόχρονα σημαντική οἰκονομική παράμε-
τρος παρουσιάζεται τώρα, ἀξιολογεῖται, προπαγανδίζεται
καί προωθεῖται ἐπίσημα ὁ Τουρισμός. Ἕνα φαινόμενο πού
ἀμέσως καί ἄμεσα θά συνδεθεῖ μέ τά μνημεῖα – πομπούς καί
δέκτες του – προμηνύοντας τή νέα ἀνάπτυξη στόν τομέα τῆς
ἀποκατάστασής τους τή μεταπολεμική περίοδο⁴⁴⁸.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ
ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΥΠΟ ΤΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟ ΜΠΑΛΑΝΟ
Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΚΑΙ Η ΤΡΙΤΗ ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ (1911-1917, 1921-1939)

Η διοικητική αλλαγή του 1911, ή σύσταση του Γραφείου της Τεχνικής Υπηρεσίας στο Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως με αντικείμενο, εκτός των άλλων, τη συντήρηση και αναστήλωση των αρχαίων μνημείων και με επικεφαλής τον Νικόλαο Μπαλάνο, σηματοδοτεί την έναρξη της δεύτερης φάσης του έργου του, που θα διαρκέσει ως το 1917, όποτε ο Μπαλάνος απομακρύνεται προσωρινά, για πολιτικούς λόγους⁴⁴⁹, από το Υπουργείο. Στη διάρκεια αυτών των χρόνων η κυριότερη επέμβαση είναι η αναστήλωση των Προπυλαίων.

Η ύπαρξη πολλών μελών του μνημείου, ιδιαίτερα της ανωδομής της ανατολικής στοάς του, διάσπαρτων στο έδαφος είχε οδηγήσει τους Καβαδία, Μπαλάνο και Dörpfeld αμέσως μετά την ολοκλήρωση του έργου του Έρεχθείου, στην απόφαση να επέμβουν στα Προπύλαια⁴⁵⁰. Το έργο αρχίζει το 1909 από την ανατολική στοά (εικ. 184-185). Για τις ανάγκες του γίνεται προμήθεια 64 κ.μ. πεντελικού μαρμάρου από τη Marmor Ltd, του οποίου η κατεργασία ανατίθεται σε συνεργείο ήμερομισθίων τεχνιτών αλλά και εργολαβικά σε εξωτερικούς μαρμαράδες, *κατ' αποκοπήν και κατά τεμάχιον* (εικ. 186)⁴⁵¹. Οι πρώτες

έργασίες περιλαμβάνουν την επαναφορά στην αρχική τους θέση των μετατοπισμένων ανώτερων σπονδύλων του τέταρτου, πέμπτου και έκτου κίονα⁴⁵² της ανατολικής στοάς, τη συμπλήρωση με νέο μάρμαρο των κιονοκράνων — ειδικότερα του 1ου, 3ου, 4ου και 5ου — καθώς και την περιστροφή τους κατά 180 μοίρες, έτσι ώστε να παρουσιαστεί στην πρόσοψη της στοάς το δυτικό αθηντικό τμήμα τους⁴⁵³. Στη διάρκεια αυτών των εργασιών ανακατασκευάζεται από νέο μάρμαρο το μεγαλύτερο μέρος του κιονοκράνου του πέμπτου κίονα, που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο. Στο νέο μάρμαρο προσαρμόζεται θραύσμα αρχαίου κιονοκράνου των Προπυλαίων⁴⁵⁴. Ταυτόχρονα επαναφέρονται στην κατακόρυφο οι ανώτεροι λίθοι (από τον έκτο δόμο και πάνω) της νοτιοανατολικής παραστάδας⁴⁵⁵. Το 1909 αρχίζει και η τοποθέτηση των επιστυλίων των ως άνω κίωνων (εικ. 187), εργασία που ολοκληρώνεται το επόμενο έτος. Από νέο μάρμαρο κατασκευάζονται οκτώ λίθοι επιστυλίων: οι τρεις λίθοι του επιστυλίου με ταξύ της βορειοανατολικής παραστάδας και του βόρειου γωνιακού κίονα, οι τρεις λίθοι του επιστυλίου του πρώτου μετακίονιου διαστήματος, στον εξωτερικό των οποίων προσαρμόζεται το σωζόμενο αρχαίο θραύσμα, ο μεσαίος

λίθος τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ δεύτερου μετακιονίου, ὁ ἐξωτερικός, δυτικός, λίθος τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ πέμπτου μετακιονίου, στὸν ὁποῖο πάλι προσαρμόζεται τὸ ἀρχαῖο τμήμα πού εἶχε διατηρηθεῖ. Ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἐπιστύλια ἐπανατοποθετοῦνται στὸ μνημεῖο οἱ κατὰ γῆς κείμενοι ἐξωτερικοί λίθοι τῶν ἐπιστυλίων τοῦ δεύτερου καὶ τέταρτου καθὼς καὶ οἱ δύο λίθοι τοῦ μεσαίου, ἐξαιρετικοῦ πλάτους, μετακιονίου. Κατὰ τὴν ἀνασυναρμολόγηση τῶν ἀρχαίων ἐπιστυλίων ὁ λίθος τοῦ τέταρτου μετακιονίου, πού βρέθηκε θραυσμένος σὲ δύο κομμάτια, συγκρατεῖται μὲ σιδερένια ράβδο, ὕψους 0,20μ. καὶ διατομῆς διπλοῦ Τ, πού τοποθετεῖται μέσα σὲ αὐλάκα στὸ πίσω μέρος του καὶ περιβάλλεται μὲ σκυρόδεμα. Παρόμοια μέθοδος χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὴ σύνδεση τῶν δύο θραυσμάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπιστυλίου τοῦ μεσαίου μετακιονίου καὶ τὴ συγκράτησή του μὲ τὸ πρὸς Δ. παρακείμενο⁴⁵⁶. Οἱ ἐργασίες τοῦ 1910 περιλαμβάνουν ἀκόμη τὴν ἀποκατάσταση μεγάλου μέρους τῆς δωρικῆς ζωφόρου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἀπὸ τὴ βορειοανατολική γωνία ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ πέμπτου μετακιονίου. Ἀπὸ αὐτό, μεγάλο τμήμα — πάνω ἀπὸ τὸ δεύτερο καὶ τὸ μεσαῖο μετακίονιο — ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μέλη· τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Β. ἔχει κατασκευαστεῖ ἀπὸ νέο μάρμαρο. Ἡ βορειοανατολική τρίγλυφος, πού σωζόταν κατὰ χώραν σὲ μεγάλο ποσοστὸ, ἀναστηλώθηκε ἀφοῦ συμπληρώθηκε μὲ νέο μάρμαρο. Τέλος, στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς στοᾶς ἀνατοποθετοῦνται ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη (ἀπὸ

184. Σχέδιο τῆς ἀναστήλωσης τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῶν Προπελαίων.
Ν. Μπαλάνος.

185. Ἡ ἀνατολική στοὰ τῶν Προπελαίων πρὶν τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1909-1917.

186. Ἰδρυτικὴ γιορτὴ τοῦ σωματεῖου «Ἡ Ἀκρόπολις» τῶν μαρμαράδων-λατόμων στὸ Κεφαλάρι Κηφισίας τὸ 1910.

187. Ἡ ἀνατολική στοὰ τῶν Προπελαίων ἀπὸ ΝΔ. τὸ 1909. Στὸ ἔδαφος διακρίνονται τὰ πρὸς ἀνατοποθέτηση μέλη τοῦ μνημείου. Στὸ βάθος, τὸ πρόσφατα ἀναστηλωμένο Ἑρέχθειο. Φωτογραφία τοῦ W.B. Dinsmoor.

186

187

167

Ἄ.) τρίγλυφοι, ἡ τέταρτη ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ νέο μάρμαρο καὶ ἡ πρώτη (ἀπὸ Ἄ.) μετόπη, πού συντίθεται ἀπὸ διάφορα ἀρχαῖα θραύσματα.

Τὸ 1911 ὁ Μπαλάνος συμπληρώνει τὴν ἐλλείπουσα στρώση τῆς ἐπίστεψης τοῦ θυραίου τοῖχου – διαμορφωμένη στὴν ἀνατολική του ὀψὲς ὡς ἐπικρανίτιδα καὶ ὡς ἐπίτοιχο ἐπιστύλιο, στὴ δυτική ὡς θράνος καὶ ἐπίτοιχο ἰωνικὸ ἐπιστύλιο – στὸ τμήμα του ἀπὸ τὴν κεντρικὴ θύρα ὡς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μνημείου. Τότε θὰ πρέπει νὰ τοποθέτησε καὶ τοὺς θράνους τῆς ὀροφῆς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, κατασκευασμένους στὴν πλειονότητά τους ἀπὸ νέο μάρμαρο. Τὴν ἴδια χρονιά, καὶ ὡς τὸ 1914, ὁ Μπαλάνος, σὲ συνεργασία ἀπὸ τὸ 1912 μὲ τὸν Ὀρλάνδο, ὑπομηχανικὸ τότε τοῦ Γραφείου τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας, προχωρεῖ στὴν ἀναστήλωση τοῦ βορειοανατολικοῦ τμήματος τῆς φατνώματικῆς ὀροφῆς τῆς δυτικῆς αἴθουσας τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου (εἰκ. 188)⁴⁵⁷. Κατ' ἀρχάς τοποθετεῖ τὸ ἀνατολικότερο ἐπίτοιχο ἐπιστύλιο στὸν βόρειο τοῖχο τῆς δυτικῆς αἴθουσας καὶ τμήμα τοῦ δεύτερου πρὸς τὰ δυτικά.

Γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ὀροφῆς ἀναστήλῳναι στὴ συνέχεια τὸν πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀνατολικά κίονα τῆς βόρειας ἰωνικῆς κιονοστοιχίας. Ὁ κίονας ἀνυψώνεται μὲ τοὺς αὐθεντικούς του σπονδύλους, μὲ ἐξαίρεση τὸν τρίτο, στὴ θέση τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται ἕνας ἀρχαῖος σπόνδυλος, πού εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ὡς ἀκατάλληλος ἤδη κατὰ τὴν κατασκευή τοῦ μνημείου. Τὸ κιονόκρανο πού τοποθετεῖται (εἰκ. 189) κατασκευάζεται – κατὰ ἀριστοτεχνικὸ τρόπο ἀπὸ πλευρᾶς συμφωνίας τῶν μερῶν πού τὸ ἀπαρτίζουν – ἀπὸ τέσσαρα ἀρχαῖα τεμάχια κιονοκράνων ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, ἀνήκοντα εἰς τέσσαρας γωνίας τεσσάρων διαφόρων κιονοκράνων, πού συναρμολογούνται μεταξύ τους διὰ τῆς ἀποκοπῆς τοῦ περισσεύοντος ὄγκου ἐξ ἑνὸς ἐκάστου τεμαχίου (εἰκ. 190)⁴⁵⁸. Ἀκολουθεῖ ἡ τοποθέτηση τοῦ ἐπιστυλίου ἀνάμεσα στὸν κίονα καὶ τὸν θυραῖο τοῖχο καθὼς καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ δεύτερου ἐπιστυλίου πρὸς τὰ δυτικά, τῶν δύο πρώτων (ἀπὸ Ἄ.) δοκῶν τῆς ὀροφῆς, τῶν μεταξύ τους μεταδοκίων πλακῶν μὲ τὰ διπλά φατνώματα, τῶν φατνωμάτων ἀνάμεσα στὸν θυραῖο τοῖχο καὶ στὴν πρώτη (ἀπὸ Ἄ.) δοκό.

Τὸ 1914 ὁ Μπαλάνος ἐπιστρέφει στὴν ἀνατολική στοᾶ, ὅπου ἀναστήλῳναι τὴν ἡμιδοκὴ τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ τίς δύο πρῶτες δοκοὺς τῆς ὀροφῆς. Οἱ ἐργασίες συνεχίζονται ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1917 περιλαμβάνοντας, κατὰ σειρά, τὴν τοποθέτηση τῶν ὀριζόντιων γείσων τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ ἔντεκα λίθων γείσων (ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ βορειοανατολική γωνία) τῆς ἀνατολικῆς, τὴν ἀνασυναρμολόγηση τριῶν ὀρθοστατῶν τοῦ βόρειου ἄκρου τοῦ τυμπάνου τοῦ αἵετώματος, τεσσάρων καταέτιων γείσων καὶ τριῶν σιμῶν, τὴν τοποθέτηση τῆς συμφυοῦς σίμης-βάθρου ἄκρωτηρίου τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας καὶ τεσσάρων λίθων ἀπὸ τίς διάτρητες σίμες τῆς βόρειας πλευρᾶς. Ἡ ἀναστήλωση τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας συμπληρώνεται μὲ τὴν τοποθέτηση μέρους τῆς κεράμωσης τῆς στέγης. Τελευταῖες τοποθετοῦνται οἱ πλάκες τῆς ὀροφῆς τῆς στοᾶς, μὲ τὰ διπλά καὶ τριπλά φατνώματα, ἀνάμεσα στίς ἀναστηλωμένες δοκοὺς καὶ στὸ διάστημα ἀνάμεσα σὲ αὐτές καὶ τὴν ἡμιδοκὴ τῆς βόρειας πλευρᾶς ἀντίστοιχα. Οἱ ἄρμοι μεταξύ τῶν πλακῶν καὶ στίς δύο ἀναστηλωμένες ὀροφές σφραγίζονται μὲ τοιμέντο. Μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν, γιὰ λόγους προστασίας τῶν ἀναστηλωμένων τμημάτων τοῦ μνημείου, μέρος τῆς ὀροφῆς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καλύπτεται μὲ ὑαλοστάσιο, ἐνῶ πάνω ἀπὸ τὴν ὀροφή τῆς δυτικῆς αἴθουσας δημιουργεῖται δῶμα ἀποτελούμενο ἀπὸ τρεῖς στρώσεις μονωτικῶν ὑλικῶν⁴⁵⁹. Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Μπαλάνου ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο παρεμποδίζει τὴν ἐπέκταση τῶν ἐργασιῶν στὴ ΝΔ. πτέρυγα τῶν Προπυλαίων, πού, ὅπως φαίνεται, προγραμματιζόταν⁴⁶⁰. Μετὰ τὴν ἐπανάκαμψή του στὴν Ὑπηρεσία ὁ Μπαλάνος θὰ στραφεῖ σὲ ἄλλα ἐνδιαφέροντα καὶ δὲν θὰ ξανασχηθεῖ μὲ τὸ λαμπρὸ αὐτὸ μνημεῖο.

Στήν ἀρχή τοῦ ἔργου ὁ Μπαλάνος, ἐκτός ἀπό τοὺς Καθβαδία καὶ Dörpfeld, συνεργάζεται καὶ μέ ἄλλους ἀρχαιολόγους καὶ ἀρχιτέκτονες πού μελετοῦν στήν Ἀκρόπολη ἐκείνη τήν περίοδο, ὅπως τόν Rudolf Heberdey, ὁ ὁποῖος συναινεῖ καὶ αὐτός στήν περιστροφή, γιά αισθητικούς λόγους, τῶν κιονοκράνων τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ κυρίως τόν William Bell Dinsmoor, πού ἀπό τό 1909 εἶχε ἀρχίσει νά μελετᾷ τὰ Προπύλαια καὶ ὁ ὁποῖος τόν βοηθᾷ στήν ταύτιση πολλῶν μελῶν τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης καὶ τῆς ἀνωδομῆς τοῦ θυραίου τοῖχου τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τοῦ μνημείου¹⁸⁹. Ἀπό τό 1911 ὁ Μπαλάνος ἀρχίζει τήν αὐτόνομη δράση του¹⁹⁰, ὑπό τήν σκέπη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ὑπουργείου. Πάντως, ἡ ἀγαστή συνεργασία μέ τοὺς ἀρχαιολόγους, τοὺς ξένους μελετητές στήν Ἀκρόπολη, τὰ μέλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου στό Ὑπουργεῖο, τοὺς ἀρμόδιους ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων, τοὺς κατά καιρούς προϊσταμένους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας συνεχίζεται ὡς τό τέλος τοῦ ἔργου του, ἐξασφαλίζοντας στόν Μπαλάνο, σέ συνδυασμό μέ τή διεθνή καθιέρωσή

πέσστη τεκμηρίωση: ἀνυπαρξία προκαταρκτικῶν μελετῶν ἢ, ἔστω, γενικῶν ἐκθέσεων γιά τίς ἐπεμβάσεις μέ τὰ σχετικά σχέδια, ἐλάχιστη τεκμηρίωση κατά τήν ἐκτέλεσή τους — μόνο φωτογραφική καὶ αὐτή ὅμως πολλές φορές γενικῆς φύσεως, πού ἀποσκοπεῖ κυρίως στήν εἰκονογράφηση γενικῶν, ἐνημερωτικῶν καὶ διαφημιστικῶν γιά τὰ ἔργα δημοσιευμάτων, ἐξαιρετικά ἀργοπορημένη, συγκεχυμένη καὶ πολλές φορές σκόπιμα παραπλανητική ἀπόδοση¹⁹¹. Κυρίως ὅμως ἡ αὐτόνομη δράση τοῦ Μπαλάνου σημαίνει τή συστηματική καὶ σέ μεγάλη κλίμακα ἐφαρμογή μεθόδων ἐξαιρετικά βλαπτικῶν γιά τό ἀρχαῖο ὑλικό, κατά τήν ἀνύψωση τῶν διαφορῶν μερῶν τῶν μνημείων, μεθόδων πού ἦδη εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ, σέ μικρότερο ὅμως βαθμό, στίς προγενέστερες ἐπεμβάσεις του. Πραγματικά στό ἐξῆς ἡ μεταχείριση τῶν μαρμάρινων ἀρχαίων μελῶν τοῦ μνημείου ὡς κοινῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν καὶ ἡ ἀδιαφορία τοῦ Μπαλάνου — ἢ μάλλον ἡ ἀδυναμία του — γιά τόν ἐντοπισμό τῶν ἀρχικῶν θέσεων τῶν λίθων γίνεται κανόνας. Ἡ πρακτική αὐτή, εἰδικά στό ἔργο τῶν Προπυλαίων, ἐφαρμόζεται σέ ὑπερβολικό βαθμό,

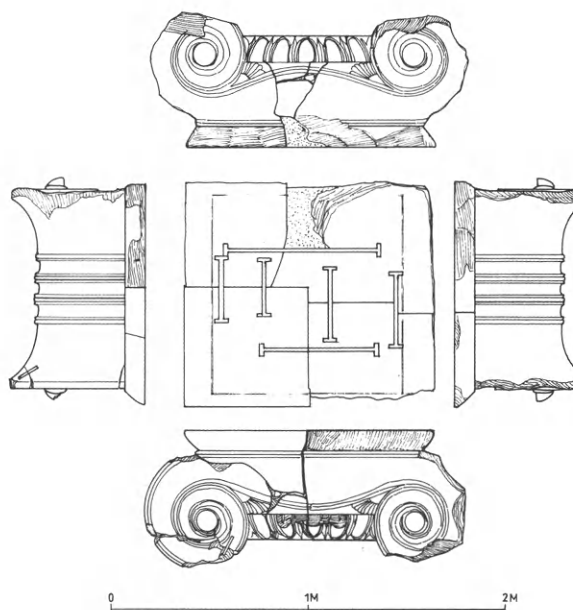
189

του — λόγω τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐργασίας του ἀλλά καὶ μιᾶς συστηματικῆς καλλιέργειας ἀπό πλευρᾶς του τῶν δημοσίων σχέσεων — τήν τυπική κάλυψη τῶν ἐνεργειῶν του καὶ κατ' οὐσίαν τό ἀνεξέλεγκτον τῆς δράσης του¹⁹².

Ἡ αὐτόνομη δράση τοῦ Μπαλάνου, πού γιά πρώτη φορά ἐκδηλώνεται πλήρως στήν ἀναστήλωση τῆς ὀροφῆς τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τῶν Προπυλαίων καὶ στή συνέχεια στήν ὁλοκλήρωση τῆς ἀναστήλωσης τοῦ βόρειου τμήματος τῆς ὀροφῆς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς (εἰκ. 194), κατ' ἀρχάς σημαίνει τή διενέργεια ἐργασιῶν μέ ἑλλι-

190

188. Ἡ ἀναστηλωμένη ὀροφή τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τῶν Προπυλαίων.

Β. Παπαϊωάννου, δεκαετία τοῦ 1950.

189. Τό ἰωνικό κιονόκρανο τῶν Προπυλαίων τῆς ἐπέμβασης τοῦ 1911-1914. Φωτογραφία Νοεμβρίου 1989.

190. Τρόπος συναρμογῆς τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου τῶν Προπυλαίων κατά τήν ἐπέμβαση τοῦ 1911-1914.

Τ. Τανούλας, 1994.

καθώς συντείνουν και άλλοι παράγοντες, όπως η έξαφάνιση, για ιστορικούς λόγους, του μεγαλύτερου μέρους των μελών της αναδομής του κεντρικού κτηρίου του αρχαίου μνημείου, ή αδυναμία προμήθειας νέου μαρμάρου για την αναπλήρωση των χαμένων μελών, λόγω των συνθηκών των Βαλκανικών πολέμων, και συνακόλουθα ή συνειδητή απόφαση του Μπαλάνου να καλύψει το κτήριο με οποιονδήποτε τρόπο χρησιμοποιώντας το ύφιστάμενο αρχαίο υλικό¹⁶⁵. Έτσι, πιστεύοντας ότι πάντα τα αρχαία μάρμαρα είναι μετά τοιαύτης ακριβείας κατεργασμένα ώστε τεμάχια ανήκοντα εις το αυτό είδος ενός αρχιτεκτονικού μέλους να δύνανται να προσαρμόζονται τελείως, άμα ως ήθελον αποκοπή, κατά τας απαιτούμενας διαστάσεις¹⁶⁶, ο Μπαλάνος κυριολεκτικά συρράπτει αρχαία διασπαρτα θραύσματα, δημιουργώντας τα μέλη των όροφων, όλες τις δοκούς, την πλειονότητα των φανωμάτων και τα επίτοιχα ἐπιστύλια (εἰκ. 192, 193)¹⁶⁷. Πολύ λίγες φορές συναρμόζει θραύσματα, μή συνανήκοντα όμως, προερχόμενα από το αυτό είδος με το προς κατασκευή μέλος, όπως λ.χ. στην περίπτωση του κιονοκράνου ή στην περίπτωση του πρώτου από τα ανατολικά επίτοιχον ἐπιστυλίου του βόρειου τοίχου. Ακόμη λιγότερες, συνδέει θραύσματα συνανήκοντα, λ.χ. στα φανώματα της όροφης της δυτικής αΐθουσας ανάμεσα στον θυραίο τοίχο και την πρώτη προς Δ. δοκό, μό-

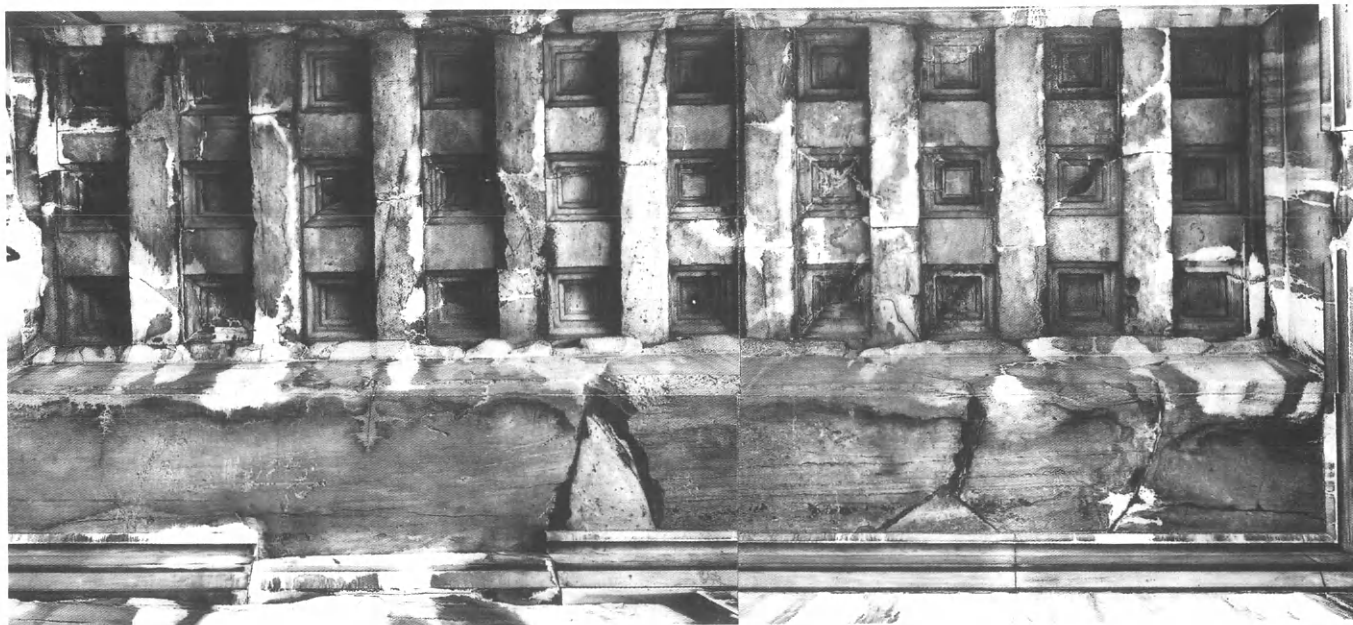
νον μία πλάκα ἀπαρτίζεται από συνανήκοντα θραύσματα, ενώ στην όροφή της ανατολικής στοάς (εἰκ. 191) από τίς εἴκοσι συνολικά φανωματικές πλάκες μόνον οἱ δύο. Τις περισσότερες φορές τα μέλη συντίθενται από ποικίλης προέλευσης αρχαία θραύσματα (συνά καί με προσθήκες νέου μαρμάρου), τα όποια ύφίστανται διατρήσεις, ἀκρωτηριασμούς, ἀπολαξεύσεις καί ἀποκοπές των ἐπιφανειών θραύσεως τους, προκειμένου να μεταμορφωθοῦν σ' ένα κατάλληλο προς ἀναστήλωση στοιχείο¹⁶⁸. Τα θραύσματα συγκολλώνται μεταξύ τους καί συνδέονται, ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά, κατά κανόνα με σιδηρά στοιχεία — καμιά φορά καί με όρειχάλκινα — διαφόρων μεγεθών καί τύπων, πού σπάνια μολυβδοχοῦνται, ενώ συνήθως περιβάλλονται με τσιμεντοκονίαμα. Με τσιμεντοκονίαμα γεμίζουνται πάλι καί τα κενά ανάμεσα στους λίθους, λευκό με κολυμητά θραύσμα-

191. Άνοψη της ἀναστηλωμένης όροφης της ανατολικής στοάς των Προπυλαίων. Φωτογραφία του 1982.

192-193. Τρόπος διαμόρφωσης των φανωμάτων των όροφων των Προπυλαίων από τόν Ν. Μπαλάνο.

194. Οἱ ἀναστηλωμένες όροφές των Προπυλαίων ἀπό Ν.

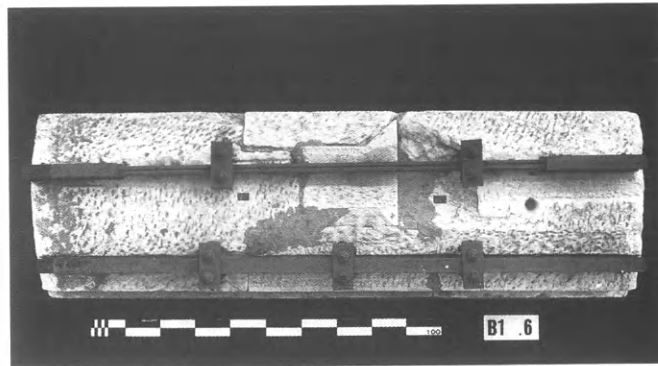
191

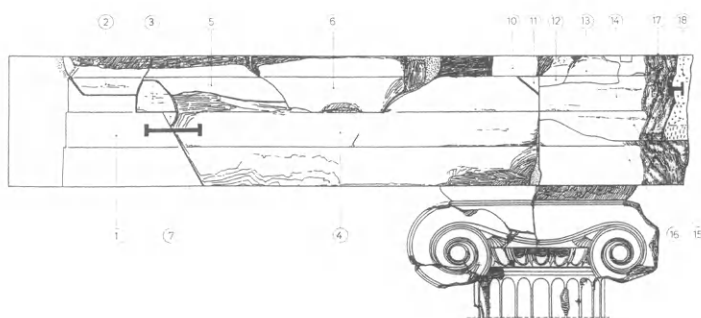

192

193

τα μαρμάρου στά φατνώματα της δυτικής αΐθουσας, κοινό σκυρόδεμα σ' εκείνα της ανατολικής στοάς. Ἀποκορύφωση αὐτῶν τῶν μεθόδων ἀποτελεῖ ἡ «κατασκευή» τοῦ ἐπιστυλίου ἀνάμεσα στὸν θύραῖο τοῖχο καὶ τὸν βορειοανατολικό ἰωνικό κίονα καθὼς καὶ τοῦ στενά μὲ αὐτὸ συναρτημένου τμήματος τοῦ πρὸς τὰ δυτικά ἐπιστυλίου ἀπὸ δεκαοκτὼ συνολικά ἑτερόκλητα ἀρχαῖα θραύσματα καὶ νέες μαρμαρίνες προσθήκες, συνδεδεμένα μεταξύ τους μὲ ἑπτὰ ἐμφανεῖς ἐξωτερικά συνδέσμους μορφῆς διπλοῦ Τ, τρεῖς σχήματος Π καὶ ἄγνωστου ἀριθμοῦ ἀφανεῖς ἐσωτερικούς (εἰκ. 195). Ἐπιπροσθέτως, στὸ ἴδιο ἐπιστύλιο, γιὰ τὴν ἐπαύξηση τῆς φέρουσας ἱκανότητάς του, ἐνσωματώνονται δύο εὐμεγέθεις καὶ ἐπιμήκεις μεταλλικές ράβδοι διατομῆς διπλοῦ Τ μέσα σὲ κοιλώματα βαθιά ἀπολαξευμένα στὴ μάζα τοῦ μαρμάρου, ποὺ καταστρέφουν πολὺτιμα ἀρχαῖα ἴχνη¹⁶⁹.

Στὸ ἔργο τῶν Προπυλαίων ὁ Μπαλάνος συνδέει καὶ ἀναρτᾷ τὶς μαρμαρίνες δοκοὺς τῶν ὀροφῶν ἀπὸ ἰσχυρὲς σιδηροδοκοὺς διατομῆς διπλοῦ Τ, τοποθετημένες μέσα σὲ αὐλάκες τραπεζοειδοῦς σχήματος, ὕψους 0,30 μ. καὶ μέγιστου πλάτους 0,30 μ., διαμορφωμένες, μὲ ἀπολάξευση, καθ' ὅλο τὸ μήκος τῶν ἄνω ἐμφανεῖων τῶν ἀρχαίων δοκῶν (εἰκ. 196). Ὁ σιδηρένιος αὐτὸς ὀπλισμὸς κατακαλύπτεται μὲ τοιμεντοκονίαμα, ποὺ γεμίζει τὸ κενὸ ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὰ τοιχώματα τῶν αὐλάκων, ἐνθ' ἓνα δεύτερο μεταλλικὸ ἐσωτερικὸ σύστημα ἀνάρτησης ἐνώνει ἐπιπροσθέτως τὶς δοκοὺς μὲ τὸν ὀπλισμό (εἰκ. 197). Πρόκειται γιὰ ἓναν τρόπο ἀποκατάστασης τῶν δοκῶν ἰδιαίτερα προσφιλὴ στὸν

όροφης της ανατολικής στοάς (εἰκ. 198), τὰ ὅποια γιὰ πρόσ-
θετη ἀσφάλεια ἀναρτᾶ καὶ ἀπὸ ἐξωτερικὲς σιδηρὲς δοκοὺς
διατομῆς διπλοῦ Τ, τοποθετημένους σὲ πυκνὴ διαδοκίδωση,
ἐπαυξάνοντας ἔτσι, μὲ τὴν πολλαπλὴ διάτρησι τῶν πλα-
κῶν γιὰ τὴν ἀνάρτησή τους, τὴ φθορὰ τους¹⁷².

Πάντως, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἱκρίωματων τῆς
ἐπέμβασης τὸ μνημεῖο ἀποκαλύπτεται αἰσθητικὰ ἀναβα-
θμισμένο, μὲ αὐξημένη διδακτικότητα, τονισμένες τὶς ἀρχι-
τεκτονικὲς τοῦ ἰδιοτυπίες καὶ ἀποκατεστημένους τοὺς δύο
ρυθμοὺς τοῦ (εἰκ. 103, 199), στοιχεῖα πού ἀμέσως ἐπα-
νοῦνται: ... *τὸ ἐπανιδρυθὲν θόρειον τμήμα* (τῆς ἀνατολικῆς
στοᾶς) (εἰκ. 200) ... *ἀρκεῖ ... ὅπως παράσχη εἰς τὸν ἐπισκεπτήν*
τελείαν ἰδέαν τοῦ συνόλου τῆς προστάσεως, καθόσον περιέχει πάν-
τα τὰ πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμενα στοιχεῖα (Ὁρλάνδος)¹⁷³. Περιο-
σότερον ἐνθουσιῶδης ὁ πρῶην διευθυντὴς τῆς Γαλλικῆς
Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Gustave Fougères στὴ συνεδρίασι
τῆς 4ης Ἰουνίου τοῦ 1918 τῆς Académie des Inscriptions et
des Belles Lettres ἐξαίρει *τὴν μεγαλοπρεπὴ ἐντύπωσιν τὴν ἀπο-*
δοθεῖσαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν πρόσοψιν τῶν Προπυλαίων διὰ τοῦ
τμήματος τοῦ ἀετώματος, ὅπερ εὐκόλως συμπληρῶναι ἢ φαντασία
..., ἀποψὲς πού θαυμασίως ἐναρμονίζεται μετὰ τοῦ δυτικοῦ ἀετώ-
ματος τοῦ Παρθενῶνος καὶ μετὰ τῶν σκιαγραφημάτων τοῦ βάθους
τοῦ τοπίου. Ἐπέμβασι, ἐν κατακλείδι, *ἐπιτυχὴς καὶ ἐνθαρρυντι-*
κὴ πού παρακινεῖ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἀνορθώσεως τῶν κινόντων τοῦ
*Παρθενῶνος*¹⁷⁴ καὶ πού ἐμπεδώνει τὴ φήμην τοῦ Μπαλάνου.

Παράλληλα πρὸς τὶς ἐργασίες στὰ Προπύλαια καὶ τὰ
ἄλλα τεχνικὰ ἔργα τοῦ Ὑπουργείου¹⁷⁵, αὐτὰ τὰ χρόνια διά-
φορες μικρο-ἐπεμβάσεις συντήρησης καὶ στερέωσης πρα-
γματοποιοῦνται σὲ μνημεῖα στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν ἐπαρχία.
Διενεργοῦνται ἀκόμη, κυρίως μὲ ἐνεργοποίηση τοῦ ὑπομη-

χανικοῦ τοῦ Τμήματος Ὁρλάνδου, αὐτοψίες, συντάσσον-
ται ἐκθέσεις πού εἰκονογραφοῦν τὴν κατάστασι διατήρη-
σης τῶν μνημείων, ἐνῶ διατυπώνονται προτάσεις γιὰ τὴ
στερέωσή τους, πού τίς πρὸ πολλὰς φορές δὲν ἐφαρμόζονται,
εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὲς γιὰ τὶς καθιερωμένες πρᾶ-
κτικὲς ἐπέμβασης στὰ μνημεῖα. Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1911
ὁ Μπαλάνος ζητεῖ ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ νὰ τοῦ ἐγκριθεῖ κονδύ-
λι 500 δρχ. γιὰ τὴν *προμήθειαν ὑλικῶν* γιὰ νὰ στήσει ἱκρίωμα
πρὸς ὑποστήριξιν τῆς Πύλης τοῦ Ἀδριανοῦ (εἰκ. 201). Παράλ-
ληλα ὑποβάλλει στὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιον πρὸς ἐγκρι-
σι ἐκθεση τοῦ ὑπομηχανικοῦ Ὁρλάνδου «Περὶ τῆς κατα-
στάσεως καὶ τῶν ἀπαιτούμενων ἐπισκευῶν τῆς Πύλης τοῦ
Ἀδριανοῦ». Στὴν ἐκθεση περιγράφεται ἡ ἐπικίνδυνη, ὅπως
χαρακτηρίζεται, κατάστασις τοῦ μνημείου, λόγῳ μετατοπί-
σεων καὶ ἐκκλίσεων ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέσις *ἀρχιτεκτο-*
νικῶν τινῶν μελῶν τοῦ ἄνωθεν τῆς ἀψίδος ἀττικοῦ ἰδιαίτερα ἡ
καθίζησις πού ἔχει ὑποστῇ τὸ ἐπιστύλιον τοῦ *ἐν εἰδὲι ναῖσκου*
(aedicula) μέσον μέλους τοῦ ἀττικοῦ, *καίπερ ὑποστηρικθὲν πρὸ*
πολλῶν ἐτῶν διὰ σιδηροῦ ἐλάσματος διήκοντος ἀπὸ τῆς μιᾶς πα-
ραστάδος μέχρι τῆς ἐτέρας, καθίζησις ὀφειλομένη εἰς τε τὸ μικρόν
πάχος τοῦ ὑποστηρικτικοῦ ἐλάσματος ὅπερ ἐλάχιστον εἰσέρχεται
εἰς τὰς παραστάδας ὥς καὶ εἰς τὴν ὀξεῖδωσιν αὐτοῦ ἀφθέντος γυ-
μνοῦ εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀτμοσφαιρικῶν μεταβολῶν. Πρό-
βλημα παρουσιάζεται καὶ στὴν ἀκροαία ἀριστερὴ παραστά-
δα τοῦ ἀττικοῦ, ἡ ὁποία *ἔχει ἐκκλίνει ἀπὸ τῆς κατακορύφου*
αὐτῆς θέσεως ἐκ τῆς πτώσεως τῶν ἐπιστυλίων τῆς ἐκατέρωθεν
ἐξοχῆς (Verkürzung), ἅτινα συναντῶμενα ἐπὶ τοῦ ἐπικράνου τῆς
παραστάδος μετὰ τοῦ κατὰ μήκος ἐπιστυλίου ἐπέφερον τὴν ἰσορ-
ροπίαν. Τέλος, *τὸ ἀριστερόν ἄκρον τοῦ γείσου μετὰ τοῦ τμήμα-*
τος τῆς ἀντιστοίχου ἐπαιτίδος τοῦ ἀετώματος τοῦ ναῖσκου ἔχει

ἀποσπασθῇ ἀπαιτοῦν τὴν σύνδεσιν διὰ σιδηροῦ συνδέσμου σχήματος διπλοῦ ταῦ μετὰ τοῦ παρακειμένου σώματος, ἐνῶ ἡ πλάξ τοῦ τυμπάνου τοῦ ναῖσκου, ὑποστηριχθεῖσα ἄλλοτε διὰ ὀρειχαλκῶν σφηνίσκων, ἔχει ὀλισθήσει ἐντός τῆς διὰ τὰς πλάκας τοῦ τυμπάνου ἐγκοπῆς. Γιὰ τὴν θεραπείαν τοῦ κακοῦ ὁ Ὁρλάνδος προτείνει εὐρεῖα χρῆσιν μεταλλικῶν ὀπλισμῶν, κατὰ τὸ πρότυπο, ὅπως ἀναφέρει, τοῦ Ἑρεχθείου: ἡ ἀνύψωσις τοῦ μεσαίου ἐπιστυλίου τοῦ ναῖσκου διὰ κρικὸς ... μέχρι τῆς κανονικῆς αὐτοῦ θέσεως καὶ ἡ κοίλανσή του ἐσωτερικῶς πρὸς ὑποδοχὴν σιδηρᾶς δοκοῦ κρίνεται ἀναγκαία. Πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἰσορροπίας τῆς παραστάδος πρέπει τὸ ἀπομένον κατὰ μῆκος ἐπιστύλιον, μὴ ὑπαρχόντων πρὸς ἀνατοποθέτησιν τῶν ἐλλειπόντων δύο καθέτων, νὰ ὑποστηριχθῇ καταλλήλως διὰ σιδηροῦ κυλινδρικοῦ στύλου παρεμφεροῦς τῶν ἐν τῇ στοᾷ τῶν Κορῶν ... μετὰ τοῦ στύλου τούτου θὰ συνδεθῇ καὶ ἡ παραστάς ἐνισχυομένη οὕτως ὅπως μὴ διατρέχῃ τὸν κίνδυνον καταπτώσεως μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ βάρους τοῦ ἐπιστυλίου. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν λίθον τοῦ τυμπάνου, ἀφοῦ δὲν εἶναι δυνατὴ πᾶσα ἡ τῶν τυμπάνων (καὶ τῶν τριῶν κενῶν) ἀνακαίνισις διὰ προσθήκης τῶν ἐλλειπουσῶν πλακῶν, αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ ὑποστηριχθῇ διὰ σιδηροῦ ἐλάσματος διήκοντος κατὰ μῆκος. Ἡ ἔκθεσις κλείνει με-

σουτάσεις γιὰ τέλειο καθαρισμὸν καὶ ἐκρίζωσιν τῶν παρασίτων φυτῶν ἀπὸ τοὺς ἄρμους τῶν λίθων, οἱ ὅποιοι θὰ πρέπει νὰ σφραγιστοῦν διὰ κονιάματος (σιμέντου): ἡ ἐπίδρασις τῆς τεχνικῆς καὶ τοῦ πνεύματος τῶν ἐργασιῶν τοῦ Μπαλάνου στὸν ἐφιστάμενόν του εἶναι φανερή⁴⁷⁶.

Ἐνα μῆνα ἀργότερα πρόβλημα παρουσιάζεται καὶ στὸν ναὸ τῆς Ἀφαίας, ὅπου, ὅπως ἀναφέρει στὸ Ὑπουργεῖο ὁ ἐκεῖ ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀ. Πελεκᾶνος, τὸ (πρῶτον) πρὸς βορρᾶν ἐπιστύλιον τοῦ ναοῦ ἔχει ὑποστῇ ῥωγμὴν ἀρκούντως ἐπικίνδυνον. Σὲ ἐπιτόπια ἐπίσκεψή του ὁ Μπαλάνος ἐπιβεβαιώνει τὴν κατάστασιν, διαπιστώνει τὴν ἀνάγκη ὑποστήριξης καὶ στερέωσης ὅχι μόνον τοῦ ἐπιστυλίου ἀλλὰ καὶ ἄλλων μελῶν τοῦ ναοῦ καὶ ζητεῖ ἀπὸ τὴν προϋσταμένην του ἀρχὴν νὰ ἐγκρίνει κονδύλι 900 δρχ. γιὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ

200. Τὰ Προπύλαια ἀπὸ ΒΑ. μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

Π. Παπαχατζιδάκης, δεκαετία τοῦ 1960.

201. Ἡ Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπὸ ΝΑ. τὸ 1880 ca.

σχετικού έργου¹⁷⁷. Στις 17 Ιουλίου 1912 με απόφαση του ύπουργου Ί. Τσιριμώκου ανατίθενται μετά από γνώμη του αρχαιολογικού συμβουλίου αί έργασίαι ἐν Αἰγίνῃ καὶ Ὁρχομενῶ εἰς ἀρχιτέκτονα Ἀναστάσιον Ὁρλάνδον¹⁷⁸.

Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀναφύεται καὶ πάλι τὸ πρόβλημα τῆς προστασίας τῶν γλυπτῶν τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα. Ἀπὸ τὴν ὥρως, ἐκτός τῶν «κλασικῶν» λύσεων τῆς ἀπομάκρυνσης τῆς ζωφόρου ἀπὸ τὸ μνημεῖο ἢ τῆς με διάφορους τρόπους στέγασής της, ἀρχίζουν νὰ ἀκούγονται ὅλο καὶ πὺ συχνὰ προτάσεις γιὰ ἐπάλειψη τῆς ἐπιφάνειας τῶν γλυπτῶν με διάφορες χημικὲς οὐσίες, πού εἶχαν ἴδη ἀρτίσει νὰ χρησιμοποιοῦνται στὸ ἐξωτερικόν. Τὸ 1911 ὁ χημικός τῶν Μουσείων τοῦ Κράτους Ὁθων Ρουσόπουλος προτείνει τὴ συντήρηση καὶ στερεοποίησιν τῶν ἀναγλύφων τῆς ζωφόρου, πού ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀλλοιώνονται λαμβάνοντα τὴν εὐθρυπτον ὡς σακχάρου σύστασιν, με τὸν ἐπανεπιλημμένο ἐμποτισμό τους με ἀραιὸ διάλυμα βαρίου καὶ θεικοῦ ὀξέος. Ταυτόχρονα συστήνεται στὸ Ὑπουργεῖο ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὸν Ρουσόπουλο, τὸν Ἀθανάσιο Δαμβέργη, χημικόν, καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου, καὶ τὸν Γεώργιο Σωτηριάδη, ἀρχαιολόγον, καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἐφορεύοντα τῆς Ἀκρόπολης γιὰ νὰ προτείνει μέτρα προστασίας τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενώνα. Στὸ πλαίσιο τῆς λειτουργίας τῆς ἐπιτροπῆς γίνεται χημικὴ καὶ πετρογραφικὴ ἀνάλυση μαρμάρων ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη ἀλλὰ καὶ νέου μαρμάρου ἀπὸ τὴν Πεντέλη ἀπὸ τὸν Δαμβέργη καὶ τὸν F. Rinne, καθηγητὴ τῆς Ὀρυκτολογίας καὶ Πετρογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας, ἀντίστοιχα¹⁷⁹. Ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ ἀνάλυση τοῦ Rinne, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει ἴδη ἀπὸ τότε τὰ κυριότερα εἶδη τῶν φθορῶν τοῦ μαρμάρου τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης, πού θὰ ἀναπτυχθοῦν ραδιὰ τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία καὶ θὰ ἀρχίσουν νὰ μελετῶνται συστηματικὰ: ἡ διαρρηκτικὴ ἐπίδραση τοῦ νεοῦ, ὅταν παγώνει, στοὺς ἀρμούς τῶν λίθων, ἡ χημικὴ ἀλλοίωσις τῶν συστατικῶν τοῦ πετρώματος ἀπὸ τὰ ὕδατα τὰ ἐνέχοντα ἀνθρακικόν ὀξύ ὡς λ.χ. τὰ ὑέτια πού διαλύουσιν τὴν ἄσθεστον κατὰ μικρόν, ἐπιδράσεις θειῶδους καὶ θεικοῦ ὀξέος (SO₂ καὶ SO₃) ἐν τῷ ἀέρι ὑπαρχόντων ἢ ἐν ὕδατι διαλελυμένων, πού ἐπιταχύνουσιν οὐσιωδῶς τὴν βλάβην καὶ σχηματίζουν σιτὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου στοιβάδα ἐκ θεικοῦ ἄσθεστιου, στοιβάς ὁμῶς πού ἐπὶ τινων περιπτώσεων παρεμποδίζει τὴν περαιτέρω ἀλλοίωσιν τοῦ μαρμάρου ἐν τοῖς βαθυτέροις στρώμασι, ἡ βιολογικὴ φθορὰ τοῦ λίθου δι' ἐπιδράσεως τῶν φνυτικῶν ὀξέων¹⁸⁰. Τὸ τελικόν πόρισμα τῆς ἐπιτροπῆς εἶναι ὅτι παρείσακτον ὀρνκτὸν ἐν τῷ μαρμάρῳ, ὁ μαρμαρυγίας, ἐπιδεκτικὸ ἀποσαθρώσεως ἐξ ἀτμοσφαιρικῶν προσβολῶν εἶνε τὸ κύριον αἴτιον τῆς παρατηρουμένης ἐπὶ ἐνίων μαρμάρων τῆς Ἀκροπόλεως ψαθυρότητος. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ μέτρα πού πρέπει νὰ ληφθοῦν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κατάστασης ἡ ἐπιτροπὴ φρονεῖ ὅτι ... δύνανται ἐπιστεγάσεις ἐκ χονδρῶν ὑαλοπινάκων νὰ προσυλάξωσι τὰ δυνάμενα νὰ ἐπικαλυφθῶσι μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως καὶ πρό

πάντων τὸ σωζόμενον δυσμικόν μέρος τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, ὅπερ πρέπει νὰ προσυλαχθῇ διὰ κρυσταλλίνου γέισου ἢ διὰ κρυσταλλίνης ὀροφῆς. Ὅσο γιὰ τὰ ὑπόλοιπα μάρμαρα, πού παρουσιάζουν ἀποσαθρώση, αὐτὰ μποροῦν προληπτικὰ νὰ προσυλαχθοῦν ἀπὸ παραπέρα ἐπιδείνωσι διὰ καταλλήλου ἐπιχρίσματος, ἐξ ἐκείνων ἅτινα χρησιμοποιοῦνται ... Ἐκ τούτων πρέπει νὰ προτιμηθῶσι τὰ μὴ ἀλλοιοῦντα τὴν μαρμαρώδη ὄψιν καὶ τὰ μὴ παρέχοντα λευκὸν ἐπίχρισμα, ἵνα μὴ τροποποιηθῇ ὁ διὰ τοῦ χρόνου ἐπελθὼν ἐξωραϊσμός διὰ κτηρνοειδοῦς χροῆς τῶν μαρμάρων. Τὸ εἶδος τοῦ ἐπιχρίσματος καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐφαρμογῆς αὐτοῦ πρέπει νὰ ἐκλεγῇ κατὸ πιν πεπραμάτων¹⁸¹.

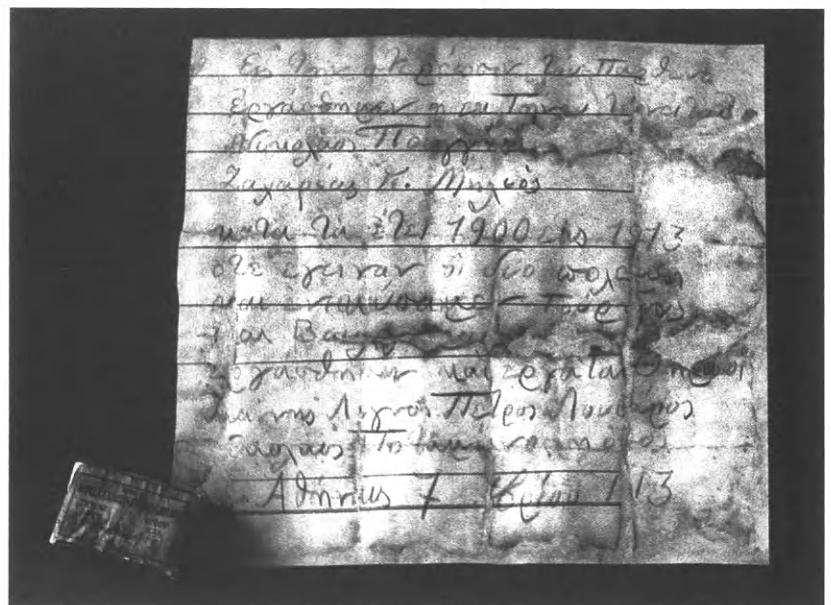
Τὸ 1911 πάλι ὁ Μπαλάνος πραγματοποιεῖ περιορισμένης ἐκτασης ἐπεμβάσεις στὸ βόρειο ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος τοῦ Παρθενώνα, ὅπου στερεώνει τὸ βάθρον τοῦ γωνιακοῦ ἀκρωτηρίου, τὴ βορειοανατολικὴ ἐπαετίδα με τὴ λεοντοκεφαλὴ, ἐνὼ συμπληρώνει, με ἀρχαῖα μάρμαρα κατάλληλα ἀπολαξευμένα, τὸ 4ο (ἀπὸ Β.) καταέτιο γέισο καὶ τοὺς 2ο καὶ 3ο ἀντιθηματικούς λίθους τοῦ αἰτώματος¹⁸². Τὸ 1913 ἐκδηλώνεται ἐνδιαφέρον — δεῖγμα τῆς στροφῆς τῆς ἐποχῆς πρὸς τὸ Βυζάντιο — γιὰ τὴ συντήρηση καὶ «ἐπιδιόρθωσιν» τῶν διατηρούμενων λειψάνων βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν σιτὴν ἀνατολικὴν παρειὰ τοῦ δυτικοῦ καὶ σιτὴν ἐσωτερικὴν τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενώνα. Μετὰ ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ Σωτηριάδη συστήνεται ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ τοὺς Adolf Wilberg, διευθυντὴ τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, H. Knackfuss, ὑποδιευθυντὴ τοῦ Γερμανικοῦ, καὶ τὸν Μπαλάνο γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ τρόπου ἐπέμβασης¹⁸³. Ἀρχίζουν ἐργασίες πού συνεχίζονται καὶ τὸν ἐπόμενον χρόνον. Ἐκτός ἀπὸ τὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν, τὸ 1913 τοποθετοῦνται τέσσερεις νέες λιθοπλίνθοι σὲ ἀντίστοιχα κενὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Παρθενώνα¹⁸⁴, ἐνὼ αὐτὰ τὰ χρόνια ἀρχίζουν νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν τοῦ βόρειου τοίχου καὶ οἱ ὀπτοπλίνθινες ἐπενδύσεις τῆς ὀθωνικῆς περιόδου, πού ἀντικαθίστανται, ὅπου χρειάζεται, με μάρμαρο. Στὸ συνεργεῖο τῶν μαρμαράδων περιλαμβάνονται καὶ οἱ Πουγγῆς καὶ Μηλιός, πού συνεχίζουν πάντα νὰ δουλεύουν σιτὴν Ἀκρόπολη. Περὶ φανοὶ γιὰ τὴ δουλειὰ τους ἀλλὰ καὶ γιὰ τίς σύγχρονες νίκες τῶν Ἑλλήνων σιτὰ Βαλκάνια ἀπαθανατίζουν τὴν ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ δρᾶσιν σὲ ἓνα σημείωμα, πού τοποθετοῦν σὲ μιὰ χαίνουσα ἐντορμία γόμφου τοῦ τοίχου: *Εἰς τὴν στερέωσιν τοῦ Παρθεν[ος] ἐργάσθημεν ἡ ἐκ Τήνων τεχνεῖται Νικόλαος Πουγγῆς - - - (οὐβυσμένο) Ζαχαρίας Γε. Μηλιός κατὰ τὰ ἔτη 1900 εως 1913* *στε εγεναν οἱ δύο πολεμοὶ καὶ ἐνίκυσαμεν Τούρκους καὶ Βουλγάρους - - - (οὐβυσμένο) ἐργάσθησαν καὶ ἐργάται Θηραῖοι Ἰωάννης Αἰγνός Πέτρος Λουδάρος [Νι]κόλαος Ποταμιάνος η - - (δυσανάγνωστο) Ἐν Ἀθήναις 7 7βρίου 1913 (εἰκ. 202)*¹⁸⁵. Τέλος, τὸ 1913 τοποθετεῖται καὶ ἓνα καινούργιον τοιμεντένιο ἐκμαγεῖο σιτὴ θέσιν τῆς τρίτης Καρυάτιδος τοῦ Ἑρεχθίου, πού στάλθηκε ἀπὸ τὸ Βρετανικόν Μουσεῖον¹⁸⁶.

Από τό 1914, μετά τή λήξη τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, οἱ ἐργασίες ἐκτελοῦνται μέ πύο γρήγορο καί πυκνό ρυθμό. Στήν Ἀκρόπολὶ ὁ Μπαλάνος ἐπεμβαίνει στό θάθρο τοῦ μνημείου τοῦ Ἀγρίππια: οἱ ἀρμόι καί οἱ ρωγμές τῶν λίθων καθαρίζονται ἀπό τή βλάστηση καί σφραγίζονται μέ τσιμεντοκονίαμα, τὰ μεγάλα χάσματα γεμίζονται πάλι μέ τσιμέντο σέ μορφή λιθοπλίνθων, συμπληρώνεται μέ ἀνευρεθέν θραῦσμα ἡ ἐπίστεψη τοῦ θάθρου, ἐνῶ καλύπτεται μέ μαλτεζόπλακες καί τσιμεντοκονίαμα, γιά λόγους προφύλαξης ἀπό τή βροχή, ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του: ὅλες οἱ ἐπεμβάσεις ἦταν αὐτές πού εἶχε προτείνει ὁ Durm τό 1895 καί πού μνημονεύονται, μαζί μέ ἐκεῖνες τῆς περιόδου Εὐστρατιάδῃ, σέ μιά ἐπιγραφή στή δυτικὴ πλευρά τοῦ θάθρου: *ἐπεσκευάσθη τῷ 1865 καί 1914*¹⁸⁷. Τὴν ἴδια χρονιά τό Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο ἐγκρίνει προτάσεις τοῦ Ὁρλάνδου γιά τὴν στερέωση τῆς κρήνης Γλαύκης τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου μαζί μέ τὴν σχετικὴ δαπάνη. Ἐκεῖ εἶχε ἤδη καταπέσει, *ἐνεκα τῆς σαθρότητος τοῦ πετρώματος*, τμήμα τῆς ὀροφῆς τῆς δυσμικῆς δεξαμενῆς καί κινδύνευε ἄμεσα νά πέσει καί ὅλη ἡ παρακείμενη. Γιά τὴν ὑποστήριξη τῆς ὀροφῆς, ρηγματωμένης διαμπερῶς *κατὰ πλεῖστα μέρη*, ὁ Ὁρλάνδος προτείνει τὴν τοποθέτηση ὀλόκληρης σιδηρᾶς κατασκευῆς ἀπὸ σιδηροδοκοὺς διατομῆς διπλοῦ Τ *κάτωθεν αὐτῆς*. Ἡ ἐπισκευὴ ὑπολογίζεται ὅτι θά στοιχίσει γύρω στὶς 950 δρχ., *ποσὸν πού δὲν εἶναι θεθαίως μικρόν· οὐχ ἦντον*, νομίζει ὁ Ὁρλάνδος, *ὅτι τό Σεβαστόν Ὑπουργεῖον δὲν πρέπει νά διστάσῃ εἰς τὴν παροχὴν αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ Γλαύκη εἶναι ἡ μόνη ὁπωσὺν ἀρίτως διατηρουμένη κρήνη τῆς περιόδου τῶν τυράννων*¹⁸⁸. Τό 1915, τό Ἀρχιτεκτονικὸ Τμήμα τοῦ Ὑπουργείου καλεῖται νά μεριμνήσῃ καί γιά τὸν ναὸ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα, πού βρίσκεται σέ ἐξίσου κακὴ κατάσταση: τὰ ξύλινα δοκάρια, πού ἀπὸ τό 1880 ἀντιστήριζαν τὸν πρὸς τὰ μέσα πεσμένο ἔκτο (ἀπὸ Β.) κίονα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἔχουν σαπίσει, ἐνῶ ἡ κατώτερη σιδερένια στεφάνη τοῦ δευτέρου (ἀπὸ Δ.) νότιου κίονα ἔχει χαλαρώσει, ἀφοῦ ἡ κοιλίωση σύσφιγξής της ἔχει θραυστεῖ. Ὅμως, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ νομομηχανικοῦ τῆς Μεσοσηνίας Δ. Σεχίου, πού ἀναφέρει σχετικά στό Ὑπουργεῖο, ὁ σπουδαιότερος κίνδυνος, *ὃν διατρέχει ὁ ἐν λόγῳ Ναὸς ἔγκειται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν φύσιν τοῦ πετρώματος ἐξ οὗ κατεσκευάσθη, καὶ ὅπερ προσβαλλόμενον ὑπὸ τῶν παγετῶν τοῦ χειμῶνος ἀποσαθροῦται βραδέως μὲν ἄλλ' ἀσφαλῶς*¹⁸⁹.

Πάντως, αὐτὰ τὰ χρόνια (1915-1917) τό Ὑπουργεῖο μεριμνᾷ, κυρίως μέ δραστηριοποίηση τοῦ Ὁρλάνδου, γιά μιά σειρά μνημείων: τό δυτικὸ πρόπυλο τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, ὅπου αφαيروῦνται οἱ πλίνθινες συμπληρώσεις ἀπὸ τοὺς κορμούς τῶν δύο βόρειων κίωνων καί ἀντικαθίστανται *διὰ στερεοπαγοῦς κονιάματος* – ἡ πρώτη ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου πού θά χρησιμοποιήσῃ ἀργότερα ὁ Μπαλάνος στήν ἀναστήλωση τῆς θόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα – καί ἀνατοποθετοῦνται, ἀφοῦ στερεώνονται,

μέρη τινὰ τοῦ θριγκοῦ καὶ τοῦ αἰτώματος τό κορυφαῖον γεῖσον (εἰκ. 203)¹⁹⁰. Τό Ὁρολόγιον τοῦ Κυρρήστου, ὅπου καθαρίζεται καί στερεώνεται ἡ στέγη, ἐνῶ παράλληλα ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς ὁ ... *ἐπὶ τουρκοκρατίας κατασκευασθεὶς μέγας ἐκ κεραμοκονίας κόμβος, ὁ προφανῶς τουρκικὸν κεφαλόδεσμον ἀπομιμούμενος*, ἐπέμβαση πού πραγματοποιεῖται μέ σκοπὸ νά ἀποκατασταθεῖ στή θέση του τό διατηρούμενο τμήμα τοῦ ἀρχικοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου¹⁹¹. Τό Φαληρικὸ ἢ Διάμεσο Τεῖχος, τὰ λείψανα τοῦ ὁποῖου στερεώνονται¹⁹², τὸν ἐνεπίγραφο, πολυγωνικὸ, ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ἀνδρήρου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς, πού ἐξέχοντες λίθοι του ἐπαναφέρονται στήν κανονικὴ τους θέση· τό ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Προναίας, ὅπου ἐπανατοποθετοῦνται ὀρισμένοι λίθοι πού εἶχαν καταπέσει¹⁹³. Τό 1915 ἐγκρίνεται ἀκόμη δαπάνη μέχρι ὕψους 300 δρχ. γιά τὴν στερέωση, κατὰ πρόταση τοῦ Ὁρλάνδου, τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Πτώου¹⁹⁴, ἐνῶ τό 1918 ὁ Ὁρλάνδος ἐντέλλεται ἀπὸ τὸν προϊστάμενὸ του ὑπουργό νά μεταβεῖ στήν ἀρχαία Κορώνεια *διὰ παροχὴν ὁδηγίων δι' ὑποστήριξιν τῶν αὐτόθι εὐρεθέντων ἀρχαίων τειχῶν*¹⁹⁵. Τὴν ἴδια χρονιά διατίθενται 50 δρχ. καί ἓνας τεχνίτης γιά τὴν ἐπισκευὴν καταπεσόντων μερῶν στοῦ Θεάτρου τοῦ Διονύσου¹⁹⁶. Τό 1919 καταρρέει τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς ἐπένδυσης τοῦ νότιου τείχους τῆς Ἀκρόπολης ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα, τό ὁποῖο ἐπισκευάζεται *διὰ κοινῆς λιθοδομῆς μετὰ θηραϊκοκονίας περιεχούσης καὶ σχετικὴν ποσότητα τσιμέντου*¹⁹⁷.

Τό 1921 ὁ Μπαλάνος ἔχει ἐπιστρέψῃ στό Ὑπουργεῖο καί βρίσκεται ἐπικεφαλῆς τῆς «Ἀναστυλώσεως καί Συντηρήσεως Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων»¹⁹⁸. Στὴν

202. Σημεῖωμα μαρμαροτεχνιτῶν τοῦ ἔργου τοῦ Παρθενῶνα, 1913. Φωτογραφία Ἰουνίου 1994.

Ἀνασύλωση, ἐκτός ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο, ἐπιθεωρητὴ Ἀνα-
στηλώσεως πλέον, ὑπηρετεῖ καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας Γεώργιος
Εὐγένιος, κατέχοντας τὴ θέση τοῦ ἐνός ἀπὸ τοὺς δύο προ-
βλεπόμενους στὴν Ὑπηρεσία σχεδιαστές, ὁ Νικόλαος
Πουγγῆς, πού τώρα πιά ἔχει προαχθεῖ σὲ ἀρχιτεχνίτη, καὶ
ὁ Ἰωάννης Λιγνός ὡς ἀρχιεργάτης⁴⁹⁹. Τὸ καλοκαίρι τοῦ
1921 ὁ Μπαλάνος μεταβαίνει γιὰ αὐτοψία στὶς Μυκῆνες,
ὅπου προγραμματίζονται ἐργασίες στὴν Πύλη τῶν Λεόν-
των καθὼς καὶ στὸν ναὸ τοῦ Διὸς στὴ Νεμέα (εἰκ. 204). Γιὰ
τὴν κατάσταση καὶ τὴ συντήρηση τοῦ ναοῦ ὑποβάλλει
ἐκθεση στὸ Ὑπουργεῖο. Ὁ Μπαλάνος διαπιστώνει ὅτι ἐπι-
βάλλεται ἡ ἐξασφάλισις τῶν δύο, ἐκ τῶν τριῶν σωζομένων
ὀρθίων κιόνων, κατὰ τὴν θάσιν, καὶ ὅτι πρέπει νὰ στερεωθεῖ
τὸ ὑπερκρεμάμενον ἐπὶ τῶν δύο κιόνων τεθραυσμένον ἐπιστή-
λιον μὲ δύο σιδηροδοκοὺς, μήκους 0,60 ὥς 0,70 μ., πού θὰ
τοποθετηθοῦν σὲ λαξευμένην στοῦ πάχους τοῦ αὐλακα, κατὰ

τῶν ὡς ἄνω ἐργασιῶν, τὴν ὁποία προγραμματίζει μετὰ
τὴν ἀποπεράτωση τῶν ἐργασιῶν στὶς Μυκῆνες, ὁπότε καὶ
τά κατὰλληλα μηχανήματα καὶ ξυλεια εἶναι δυνατόν νὰ
μεταφερθοῦν ἀπὸ ἐκεῖ στὸν ναὸ τῆς Νεμέας πρὸς κατα-
σκευὴν καταλλήλου καὶ στερεοῦ ἱκριώματος καθόσον τὸ ὕψος
τῶν κιόνων εἶναι περὶ τὰ 10 μ. καὶ τὸ ἐπιστύλιον πρὸ τῆς στε-
ρεώσεως αὐτοῦ πρέπει νὰ ὑποστηριχθῇ καταλλήλως. Τέλος, ὁ
Μπαλάνος συνιστᾷ νὰ διοριστεῖ ὡς φύλακας τοῦ τελειῶς
ἐγκαταλελειμμένου χορταριασμένου ναοῦ εἷς τῶν ἰδιο-
κτητῶν τῶν πέριξ ἀγρῶν καὶ ἀμπελώνων⁵⁰⁰. Τὸ 1922 ὁ Μπα-
λάνος προγραμματίζει μὲ τὸν παλαιὸν του προστάτη Καθ-
βαδία τὴ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν συντήρησης καὶ ἀναστή-
λωσος στὴν Ἐπίδauρο, πού εἶχαν διακοπεῖ ἀπὸ τὸ 1909.
Ὑποβάλλουν σχετικὴ ἐκθεση στὸ Ὑπουργεῖο στὴν ὁποία
προτείνεται ἡ συμπλήρωση τῆς ἀνέγερσος τοῦ ἀναλήμ-
ματος τῆς δυτικῆς παρόδου τοῦ Θεάτρου καὶ τῶν παρακει-

203

τὸν τρόπο στερέωσης τῶν ἐπιστυλίων τοῦ θριγκοῦ τῆς
ἀνατολικῆς στοῆς τῶν Προπυλαίων. Ἀκόμη προτείνει νὰ
ἀνατοποθετηθεῖ τὸ κιονόκρανο τοῦ γωνιακοῦ κίονα.
Εἶναι δὲ δυνατόν νὰ περιλάβει ἡ ἀναστήλωση καὶ τὴν ἀνα-
τοποθέτηση τῶν πλείστων ὀρθοστατῶν τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ,
τοῦ ὁποίου πολλοὶ λίθοι σώζονται ἐπὶ τόπον καίτοι ἀκόμη καὶ
ἤδη ἐξακολουθῶσιν οἱ κάτοικοι νὰ χρησιμοποιῶσι τοὺς λίθους
τοῦ Ναοῦ πρὸς ἰδίαν χρῆσιν. Ὁ Μπαλάνος ὑπόσχετα νὰ συν-
τάξει ἐγκαίρως τὰ ἀπαιτούμενα σχέδια γιὰ τὴν ἐκτέλεση

μένων αὐτῶν τοίχων, ἡ ἀνατοποθέτηση στὶς ἀρχικές τοὺς θέ-
σεις τῶν βαθμίδων τῆς κλίμακας δίπλα στοῦ ἀνάλημμα κα-
θὼς καὶ τῶν ἐδωλίων τῆς τελευταίας πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον
κερκίδας, ὥστε τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ θεάτρου νὰ προσλάβῃ τὴν
ἀρχικὴν αὐτοῦ ὄψιν, καὶ ἡ ἀναστήλωση τῆς κατακείμενης
παραστάδας τῆς μικρᾶς θύρας τοῦ ὑποσκηνίου τῆς αὐτῆς δυ-
τικῆς πλευρᾶς. Στὴν ἐκθεση προτείνεται ἀκόμη νὰ ἐξακο-
λουθήσῃ ἡ διὰ σιμεντοκονίας ἐπὶ χρίσις τῶν διαφόρων ἐφθαρ-
μένων λίθων τῆς σκηνῆς ὅπως καταστῇ ἐφικτὴ ἡ ἐσασεὶ διατήρη-

σις τούτων – μία δήλωση πίστης των Καββαδία καὶ Μπαλάνου στὶς θαυματουργές κατ’ αὐτοὺς ιδιότητες τοῦ τοι-
 μέντου⁵⁰¹. Παρομοίως διὰ σιμεντοκονίας θὰ πρέπει νὰ ἐπι-
 τευχθεῖ ἡ συντήρηση τῶν *τυχόν ἐκ πόρων ἢ πλινθοδομῶν τοί-
 χων* καὶ τῶν ἄλλων μνημείων καθὼς καὶ ἡ ἀπόφραξη
 ὄλων τῶν ἄρμων, ἀφοῦ βέβαια προηγηθεῖ ὁ ἀπαραίτητος
 καθαρισμός καὶ ἀφαίρεση ὄλων τῶν *ἀναφνομένων χόρτων*.
 Σημαντικὸ σημεῖο τῆς ἐκθεσης καὶ δεῖγμα τοῦ ἐνδιαφέρον-
 τος πού πιά ἔχει ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνεται αὐτὰ τὰ χρόνια
 καὶ γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἄμεσου περιβάλλοντος τῶν
 μνημείων⁵⁰² ἀποτελοῦν οἱ προτάσεις τῶν Καββαδία-Μπα-
 λάνου γιὰ φύτευση νέων δενδροστοιχιῶν γύρω ἀπὸ τὰ νε-
 ωστὶ ἀνακαλυφθέντα μνημεῖα καὶ τὴν ἐπαύξηση τῶν ὑφισταμέ-
 νων εἰς τοὺς μεταξὺ τῶν μνημείων χώρους σχεδιαζομένων κα-
 ταλλήλων δρόμων πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν ἀρχαιοτήτων. Ἡ ἐκθε-
 ση κλείνει μὲ προτάσεις γιὰ ἐπισκευὴ καὶ ἀνακαίνιση τῶν
 δύο Μουσείων τοῦ χώρου. Τίποτα ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δέν
 θὰ πραγματοποιηθεῖ. Ἀντίθετα, μετὰ ἀπὸ ἓνα μῆνα ζη-
 τεῖται ἡ μεταφορὰ στὴν Ἀθήνα τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τίς
 ἐργασίες κοχλιωτοῦ βαρούλκου καὶ ἑνὸς πολυσπάστου 4
 τόννων πού φυλάσσονταν στὴν ἀποθήκη τῆς Ἐπιδαύρου,
 γεγονός πού προκαλεῖ μιά, σέ δραματικούς τόνους, δια-
 μαρτυρία τοῦ Καββαδία πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐται-
 ρεῖα, πού ὅμως δέν θὰ εἰσακουστεῖ: *ἡ παράδοσις τῶν ἐν τῷ
 Ἱερῷ τῆς Ἐπιδαύρου ὑλικῶν καὶ ἐργαλείων (ιδίως τοῦ κοχλιω-
 τοῦ βαρούλκου καὶ τῶν 4 τόννων πολυσπάστου) εἰς τὸν ἀρχιερ-
 γάτην τῆς ἀναστηλώσεως τῶν ἀρχαίων μνημείων Ἰ. Λιγνόν,
 ὅπως ταῦτα κομισθῶσιν εἰς Ἀθήνας, θὰ ἐσήμαινεν ἐγκατάλει-
 ψιν διὰ παντός τῶν ἀναστηλωτικῶν καὶ μουσειακῶν ἔργων τῆς
 Ἐπιδαύρου, καὶ δὴ καταστροφὴν αὐτῶν τῶν μνημείων, θὰ ἐσή-
 μαινεν δηλ. ἐγκατάλειψιν τῆς συμπληρώσεως τῶν ἐργασιῶν
 πρὸς ἀνέγερσιν τῶν ἀναλημμάτων τοῦ θεάτρου καὶ τοποθέτησιν
 ἐν τῇ οἰκίᾳ (sic) θέσει τῶν καταπεσόντων ἐδωλίων τοῦ κύλου (sic)
 οὕτως, ὥστε νὰ ἀναφανῇ ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ μία τῶν πτερύγων
 τοῦ κύλου, ὡς εἶχον οἰκοδομήσει αὐτὴν ὁ Πολύκλειπος, καὶ τό
 πάντων χεῖριστον, θὰ ἐσήμαινεν καταστροφὴν τῶν κατὰ χώραν
 περισωθέντων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τῆς μοναδικῆς διὰ τὴν
 ἐπιστήμην σκηπῆς τοῦ θεάτρου, διότι ταῦτα πᾶρινα ὄντα ἀπὸ
 ἡμέρας εἰς ἡμέραν φθείρονται, θὰ ἐσήμαινεν πρὸς τοῦτοις φθο-
 ρὰν τῶν ἐπιγραφικῶν μνημείων διεσπαρμένων τῇδε κάκεϊσε τοῦ
 Ἱεροῦ καὶ ἐν ὑπαίθρῳ κειμένων, θὰ ἐσήμαινεν ἐν ἄλλαις λέξε-
 σιν τὴν ἐγκατάλειψιν ἐργασιῶν, αἵτινες προορισμέναι ἦσαν, καὶ
 πρέπει νὰ εἶναι, (νὰ) ἀποτελέσωσι τὸ κορύφωμα τοῦ μεγάλου
 ἀνασκαφικοῦ ἔργου, ὅπερ ἐκτελεῖ ἤδη ἡ Ἐταιρεία ἀπὸ τεσσαρα-
 κονταετίας⁵⁰³. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1921 ὁ Μπαλάνος μαζί μὲ
 τὸν ἀρμόδιο γιὰ τὴν Ἀκρόπολιν ἔφορο Ἀττικῆς Ἀλέξαν-
 δρο Φιλαδελφέα καὶ τὸν ἔφορο Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων
 Γεώργιο Σωτηρίου διενεργοῦν αὐτοψία στὴ νοτιοανατολι-
 κή γωνία τοῦ περιμετρικοῦ τείχους, ὅπου διαπιστώνουν ὅτι
 χρειάζεται τὸ ταχύτερον δυνατόν νὰ συμπληρωθοῦν τὰ κε-
 νὰ διὰ νέας τειχοποιίας καὶ νὰ στερεωθοῦν καὶ ἐπισκευα-*

204

203. Τὸ δευτικὸ πρόπυλο τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς ἀπὸ Ἀ.
 μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1915-1917. W. Hege, 1928.

204. Ὁ ναὸς τοῦ Διὸς στὴ Νεμέα τὸ 1933.

στον τὰ λοιπὰ μέρη, ὅπως ἔγινε καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους. Οἱ σχετικές ἐργασίες πραγματοποιοῦνται ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο ὡς τὸν Νοέμβριο τοῦ 1922⁵⁰⁴. Παράλληλα, τὴν ἀνοιξη καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1922, συγκολλῶνται ὁρισμένες μαρμάρινες βαθμίδες στὸ Ὡδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ⁵⁰⁵.

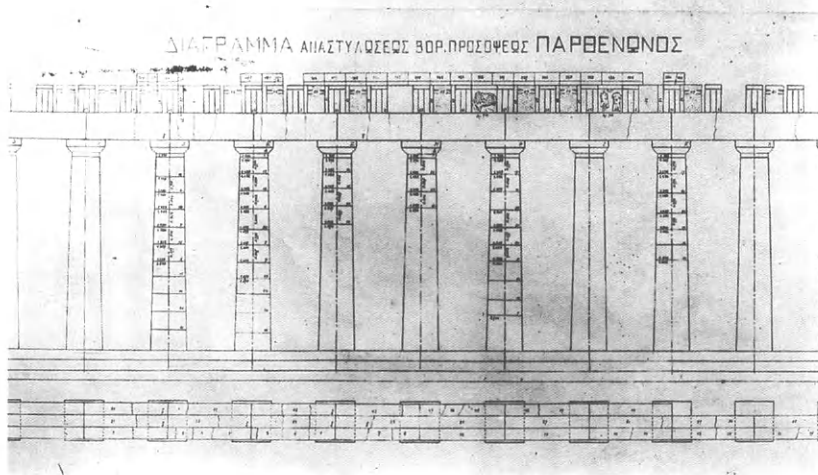
Στὶς 5 Δεκεμβρίου 1922 ὁ Μπαλάνος τοποθετεῖται ἐπικεφαλῆς τῶν τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως μέ ἐπιπρόσθετη ἀρμοδιότητα τῆς διεύθυνσης τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν στὴν Ἀκρόπολη. Τότε ἀρχίζει ἡ τρίτη καὶ τελευταία φάση τοῦ ἔργου τοῦ ποῦ θὰ διαρκέσει ὡς τὶς ἀρχές τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1939, ὁπότε ὁ Μπαλάνος ἀποχωρεῖ ὁριστικά ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο, μετὰ ἀπὸ ὑπηρεσία σαφανατεσσάρων χρόνων, σὲ ἡλικία 79 ἐτῶν⁵⁰⁶. Πρόκειται γιὰ μιὰ φάση πολυποίκιλη, ἀντιφατική καὶ πλούσια σὲ ἐνδιαφέρον, μέ κυρίαρχο ἔργο τὸ δεύτερο ἀναστηλωτικό πρόγραμμα τοῦ Παρθενῶνα (1922-1933), μέ στιγμές κριτικῆς καὶ ἀμφισβήτησης τῶν χρησιμοποιούμενων ἀπὸ τὸν Μπαλάνο στὶς ἐπεμβάσεις του τεχνικῶν, ὑλικῶν καὶ μεθόδων, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ δόξας, διεθνoῦς καὶ ἐντόπιας καταξίωσης καὶ φήμης. Κύνειο ἔργο τοῦ Μπαλάνου

ἀποτελεῖ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ πύργου καί, σὲ μεγάλο βαθμό, ἡ δεύτερη ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (1935-1939).

Τὸ δεύτερο ἀναστηλωτικό πρόγραμμα τοῦ Παρθενῶνα ἀρχίζει μέ τὴν ἀναστήλωση τῶν κατακείμενων κιόνων τῆς βόρειας περιστάσης τοῦ μνημεῖου καθὼς καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν κιόνων, ποὺ εἶχαν ἐσφαλμένα καὶ κακότεχνα ἀναστηλωθεῖ τὴν ὀθωνική περίοδο (εἰκ. 205). Οἱ ἐπεμβάσεις αὐτές προτείνονται ἐπίσημα ἀπὸ τὸν Μπαλάνο μέ τὴν ἐπιστροφή του στὸ Ὑπουργεῖο. Πρόκειται γιὰ μιὰ πρόταση ποὺ πρῶτος ὁ Durrmειχε διατυπώσκει τὸ 1895, προκαλώντας τὴν ἀντίδραση τοῦ Penrose, καὶ ἡ ὁποία κατὰ καιροὺς ἐρχόταν στὴν ἐπικαιρότητα: τὸ 1902, μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ πρώτου ἀναστηλωτικοῦ προγράμματος τοῦ Παρθενῶνα, τὸ 1907, ὁπότε ἐπιλέγεται ἡ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν στὰ Προπύλαια⁵⁰⁷, τὸ 1912, ὅταν ὁ Μπαλάνος τὴν παρουσιάζει στὸ Γ' Διεθνὲς Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριο τῆς Ρώμης, ἐπιδεικνύοντας ταυτόχρονα ἀναστηλωμένη τὴν κιονοστοιχία σὲ ἐπιζωγραφισμένη φωτογραφία (εἰκ. 206)⁵⁰⁸. Ὁ Μπαλάνος θέτει ξανά τὸ ζήτημα ἐπιδιώκοντας κυρίως, καὶ μάλιστα πρὸ τῆς ἐπικείμενης συνταξιοδότησής του, νὰ συνδέσει τὸ ὄνομά του μέ αὐτὴ τὴ μείζονος

σημασίας επέμβαση, ή οποία ουσιαστικά αντιστοιχεί – με την εξάλειψη από την πλέον όρατη πλευρά του Παρθενώνα της ασυνέχειας που άφησε η ανατίναξη του 1687 – στην αποκατάσταση σε μεγάλο βαθμό της οπτικής, τουλάχιστον, ακεραιότητας του μνημείου. Παράλληλα ή πρόταση εμπλέκεται με το όραμα του τότε διευθυντή της 'Ακρόπολης 'Αλέξανδρου Φιλαδελφούς περί ανασκαφής και αποκάλυψης της αρχαίας 'Αθήνας, εν όψει του έορτασμού της 'Εθνικής Παλιγγενεσίας τό 1930⁵⁰⁹. 'Η πρόταση (είκ. 207) έξετάζεται σε τρεις συνεδριάσεις του 'Αρχαιολογικού Συμβουλίου. Στή συνεδρίαση της 24ης Νοεμβρίου 1921⁵¹⁰ ό Μπαλάνος επιχειρηματολογεί υπέρ της αναστήλωσης, υπογραμμίζοντας ιδιαίτερα τόν μικρό αριθμό των έλλειπόντων ή των προς συμπλήρωση μελών στό σύνολο της περίπτωσης: από τούς σαρανταδύο συνολικά σπονδύλους, όπως υποστηρίζει, λείπουν όκτώ, από τούς όποιους μάλιστα σώζονται πάρα πολλά τεμάχια από τά έξι κιονόκρανα δύο από τά έννέα έξωτερικά έπιστύλια δύο μόνον έχουν ανάγκη συμπλήρωσης, από τά μεσαία καί έσωτερικά λείπουν πάλι μόνο δύο, ένω άλλα έξι έχουν ανάγκη μερικής συμπλήρωσης· από τίς δεκαέννέα τριγλύφους λείπουν έπτά, ένω τά όπισθεν αντίθήματα υπάρχουν σχεδόν πάν-

205. Έναρξη της αναστήλωσης της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα τό 1923.

206. Πρόταση αναστήλωσης της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα. Ν. Μπαλάνος, φωτογραφία επιζωγραφισμένη, 1912.

207. Αρχική πρόταση για την αναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα. Ν. Μπαλάνος, 1921.

207

τα τέλος, από τὰ τριανταέξι γέισα σώζονται είκοσιένα⁵¹¹. Ὁ Μπαλάνος τονίζει ὅτι ἡ ἔλλειψη τῶν μελῶν δὲν ἐπηρεάζει ποσῶς τὴν ἀναστήλῳσιν τοῦναντίον μάλιστα συντελεῖ εἰς τὴν ἐρειπιώδη παράστασιν τοῦ μνημείου. Στὴν ἴδια συνεδρίαση ὁ Μπαλάνος ἐκθέτει καὶ τὸν τρόπο συμπλήρωσης καὶ ἀντικατάστασης τῶν μελῶν: μὲ μάρμαρο, στὰ κιονόκρανα καὶ στὰ ἐπιστύλια, μὲ ἕνα μανδύα ἀπὸ χρωματιζόμενο τσιμέντο μὲ πρόσμειξη μαρμάρου, ὁ ὁποῖος θὰ περιέβαλλε ἕναν πυρήνα ἀπὸ ἄκτιτῃ λίθῳ ἢ μάρμαρο, στοὺς σπονδύλους τῶν κιόνων. Ἡ μέθοδος αὐτὴ, πού ἤδη εἶχε χρησιμοποιηθεῖ μὲ ἐπιτυχία στὴν συμπλήρωση τῶν κιόνων τοῦ δυτικοῦ προτύλου τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς παρουσιάζε, κατὰ τὸν Μπαλάνο, σαφῆ αἰσθητικὰ πλεονεκτήματα, ἀπὸ πλευρᾶς ὀπτικῆς προσομοίωσης τοῦ ἀρχαίου μὲ τὸ νέο ὑλικό, ἐναντι τοῦ «κλασικοῦ» τρόπου τῆς συμπλήρωσης τῶν μελῶν μὲ μάρμαρο⁵¹². Στὴ συνεδρίαση τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1922 ἐγκρίνεται τὸ συμβούλιον νὰ γίνη ἡ ἀναστήλῳσις τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς περιστάσεως τοῦ Παρθενῶνος⁵¹³, ἀπόφασις πού θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ τελεσίδικα στὴ συνεδρίαση τῆς 5ης Φεβρουαρίου 1922. Στὸ μεταξὺ ἔχει καὶ πάλι φουντώσει γιὰ τὰ καλὰ τὸ «Ζήτημα τῆς Ἀναστήλῳσεως τοῦ Παρθενῶνος»⁵¹⁴.

Ἡ πολεμικὴ ἀρχίζει μὲ ἕνα ὑπόμνημα, μὲ τίτλο Pro Parthenone, τὸ ὁποῖο ὑποβάλλει ὁ Ὁρλάνδος στὶς 14 Ἰανουαρίου 1922 στὸν προϊστάμενο ὑπουργό καταγγέλλοντας τὴν προγραμματιζόμενη ἐπέμβασις⁵¹⁵. Στὸ κείμενό του ὁ Ὁρλάνδος παρουσιάζεται μετανοημένος γιὰ τὴ συνεργία του στὴν ἀναστήλῳση τῶν Προπυλαίων, ἐνῶ καταδικάζει ἀπερίφραστα κάθε ἀπόπειρα ἀναστήλῳσης τοῦ Παρθενῶνα, τοῦ «ὑπεροχωτέρου» καὶ «ἱερωτέρου» ἐξ ὅλων τῶν μνημείων *ὅσα ὁ ἄνθρωπος ἔπλασε*. Οἱ λόγοι πού ἐπικαλεῖται εἶναι ἀποκλειστικὰ αἰσθητικοὶ καὶ ἀφοροῦν στὴν καλλιτεχνικὴ ὑπόστασις τοῦ μνημείου: ἀδυναμία ἀπόδοσης, μὲ τὴν ἀναστήλῳση, τῆς ἐντύπωσης τοῦ παλαιοῦ, τῆς ἀλλοιωμένης ὕψης καὶ τοῦ ἀλλοιωμένου χρώματος, *τὸ ὁποῖον χρόνοι μακροὶ καὶ ἄλλαι αἰτίαι προσέδωσαν εἰς τὰ παλαιὰ τεμάχια*, μὲ ἄμεσο κίνδυνο τῆς διάσπασις τῆς ὁμοιογένειας τοῦ συνόλου· ἀδυναμία κατανόησης τοῦ πνεύματος — ὄχι μόνον τοῦ σχήματος — τοῦ ἀρχαίου, καταστροφὴ τῆς γνησιότητος τῆς ἀρχαίας γλώσσας *διὰ τῆς παρεμβολῆς ξένων στοιχείων*, καταστροφὴ τῆς ἐντύπωσης τοῦ ὅλου, λόγω τῆς δημιουργίας μεμονωμένων ἀντιαισθητικῶν σκιῶν ἀπὸ τὰ μερικῶς ἀναστηλωμένα τμήματα τοῦ μνημείου· τέλος, καταστροφὴ, ἀνεπιστρεπτί, τῆς τωρινῆς ὥραιότητος τοῦ ἐρειπίου μετὰ τὴν ἀναστήλῳση τῶν κιόνων, πού θὰ ἴστανται *κατὰ σειρὰν οἰονεὶ μετέωροι, διότι θὰ τοὺς λείπῃ τὸ ἀπαραίτητον βάθος ὅπερ εἶχον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*⁵¹⁶. Ὁ Ὁρλάνδος παρουσιάζεται ἐδῶ νὰ ἐνστερνίζεται πλήρως τὶς θέσεις τῶν John Ruskin καὶ Rodin ἐνάντια στὴν ἀναστήλῳση τῶν μνημείων, τὶς ὁποῖες καὶ αὐτοῦσιες παραθέτει στὸ τέλος τοῦ ὑπομνήματος: *οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ποῖαν ἐντύπωσιν θ' ἀποκομίσωμεν μετὰ τὴν ἀναστήλῳσιν;*

Ἡ τωρινὴ ὥραιότης τοῦ ἐρειπίου θὰ ἔχει ἀνεπιστρεπτί καταστραφῇ. Ἐπαναλαμβάνω, ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ ἰδική μας μίμησις δὲν δύναται νὰ δώσῃ ζωὴν εἰς τὸ ἀρχαῖον. Αὐτὸ οὐδέποτε θὰ γίνη. Εἶναι μάταιον νὰ τὸ ἐπιχειρήσωμεν. Ἡ ἀναστήλῳσις θὰ εἶναι ἡ καταστροφὴ του. Ὁ Μπαλάνος ἀνταπαντᾷ μὲ μία ἐκθεσις⁵¹⁷, στὴν ὁποία προσπαθεῖ νὰ ξεκαθαρίσει τὰ πράγματα: *λέγοντες ἀναστήλῳσιν δὲν ἐννοοῦμεν ἀναπαράστασιν ἢ συμπλήρωσιν ἢ ἀνακαίνισιν τοῦ μνημείου καθ' ὑποκειμενικὰς ἀντιλήψεις ἢ κατ' εἰκασίαν, ὅπερ θὰ ἀπετέλει πράγματι ἱεροσυλίαν καὶ θεβήλῳσιν τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἀλλ' ἀπλῶς ἐννοοῦμεν τὴν ἀναποποθέτησιν τῶν κατὰ γῆς κειμένων μερῶν τοῦ μνημείου εἰς τὰς πραγματικὰς καὶ μὴ ἐναλλακτὰς αὐτῶν θέσεις, χρησιμοποιοῦντες νέα ὑλικά ἀπολύτως μόνον ὅπου εἶναι ἀνάγκη πρὸς ὑποστήριξιν ἀρχαίων τεμαχίων.* Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὰ θετικὰ αἰσθητικὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀναστηλώσεων, πού ἐγκαινιᾶται στὴ συνολικὴ παρεχομένη ἐντύπωση καὶ ὄχι στὶς μικρὲς νέες προσθήκες τὶς ἀναγκαῖες γιὰ τὴν ἀνύψωσις τῶν ἀρχαίων μελῶν, τονίζει ὅτι τὰ ἐλάχιστα νέα μέλη, πού θὰ χρειαστεῖ νὰ ἐνταχθοῦν στὴ βόρεια κιονοστοιχία, δὲν διαταράσσουσιν τὴν ὁμοιογένεια τοῦ μνημείου καὶ, ταυτόχρονα, ἐπαναλαμβάνει τὰ αἰσθητικὰ πλεονεκτήματα τῆς νέας προτεινόμενης μεθόδου συμπλήρωσης τῶν σπονδύλων. Ὅσο γιὰ τοὺς «μετέωρους» κίονες ἀνάλογοι ὑπάρχουν — χωρὶς νὰ ἐνοχλοῦν κανέναν — στοὺς ναοὺς τοῦ Σουνίου καὶ τῆς Φιγάλειας. Ἐπιτέλους, καταλήγει, ... *δὲν εἶναι ἐντροπὴ νὰ διαφωνήσωμεν πρὸς τὸν Ruskin καὶ τὸν Rodin!* Λίγες μέρες ἀργότερα συνεχίζει μὲ ἕναν πραγματικό διθύραμβο γιὰ τὶς ἀναστηλώσεις⁵¹⁸: *διὰ τῆς ἀναστηλώσεως μνημείου τινὸς ἐπιδιώκεται κυρίως ἡ ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβὴς κατανόησις τοῦ πνεύματος τοῦ ἀρχιτέκτονος καὶ τοῦ μεγαλείου τῆς ἐκτελέσεως, ὥς καὶ ἡ στερέωσις τοῦ μνημείου καὶ ἡ πρόληψις τῆς ἀπώλειας καὶ καταστροφῆς τοῦ ἐκτάδην κειμένου ὑλικοῦ.* Ἡ μέριμνα αὐτὴ πρὸς συντήρησιν τοῦ μνημείου εἶναι καθήκον ἱερὸν πρὸς τοὺς συγχρόνους καὶ τὰς ἐπερχομένας γενεάς ... *ἵνα καὶ αὐταὶ ἀπολαύσῃσι καὶ διδαχθῶσι ἐκ τῆς θέας αὐτῶν ἔστω καὶ μὲ μικράν θυσίαν τῶν αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων κύκλων τινῶν ...* Ὁ Μπαλάνος διερωτᾶται, ἂν θὰ ἦταν προτιμότερον νὰ εἶχαν παραμείνει στὸ ἔδαφος οἱ ναοὶ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ τοῦ Ἐρεχθείου, τὰ Προπύλαια, ὁ Θησαυρὸς τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφοὺς, οἱ ναοὶ τοῦ Σουνίου καὶ τῆς Φιγάλειας, ὁ Λέοντας τῆς Χαιρώνειας. Καὶ προσθέτει: *ἐκτός ἐνός στενοῦ κύκλου εἰδικῶν καὶ ὀλίγων αἰσθητικῶν ... οἱ πολλοὶ δὲν δύναται νὰ ἔχῃσι αἰσθητικὴν ἀπόλαυσιν ἐξ ἀπλῶν ἐρειπίων, οὐδέ δύναται νὰ ἀναπαριστῶσιν ἐκ τῶν ἐρειπίων τὸ ὅλον διὰ τῆς φαντασίας. Τὰ ἐρεῖπια δὲν δύναται νὰ καταδείξῃσι τὸ πνεῦμα τοῦ ἀρχιτέκτονος οὐδέ νὰ ἀποδόσῃσι τὸ μεγαλεῖον τῆς ἐκτελέσεως τοῦ ὅλου καὶ δὲν ἐνδιαφέρῃσι παρὰ ὀλίγους εἰδικούς μελετητάς.* Ἀλλῶς εὐκολώτερον εἶναι νὰ ἀποσπάσῃ τις διὰ τῆς φαντασίας του τὰ ἐν τοῖς μνημείοις παρεμβληθέντα νέα τεμάχια παρὰ νὰ ἀναπαραστήσῃ τὴν πραγματικὴν μορφήν τοῦ μνημείου ἐκ τῶν ἐκτάδην εὐρισκομένων ἐρειπίων.

Ἡ διαμάχη τῶν δύο ἀνδρῶν διαρρέει στὸν τύπο: ἡ «Απογευματινὴ Προτεύουσα» διενεργεῖ ἀπὸ τὶς 26 Ἰανουαρίου ὡς τὶς 23 Φεβρουαρίου τοῦ 1922 ἔρευνα μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ ξένων ἀρχαιολόγων σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα⁵¹⁹. Στὴν ἔρευνα μετέχουν οἱ ποσοδικοί καὶ οἱ Times τοῦ Λονδίνου⁵²⁰, ἐνῶ αὐτὴ συνεχίζεται τοὺς ἐπόμενους μῆνες, σὲ μικρότερο πάντως βαθμὸ, καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐφημερίδες⁵²¹. Στὸ μεταξὺ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ζητεῖ τὴ γνώμη τῶν διευθυντῶν τῶν ἐν Ἑλλάδι ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν⁵²². Στὴν ἔρευνα μειοψηφοὺν οἱ πολέμιοι τῶν ἀναστήλωσεων: ἀντιπροσωπεύονται κατ' ἐξοχὴν ἀπὸ τὸν Κωστὴ Παλαμᾶ⁵²³, ὁ ὁποῖος σ' ἓνα λυρικότατο κείμενο διαπιστώνει τὸ ἀνέφικτο τῆς ἀποκατάστασης τῆς πάλαι ποτὲ ἀρτιότητος, νεότητος καὶ λαμπρότητος τοῦ Παρθενῶνα: *Καὶ θεοὶ καὶ δαίμονες καὶ ἄνθρωποι δὲν εἶνε ἱκανοὶ ἐφεξῆς, δι' ὅποιονδῆποτε ἀγώνων νὰ ἐπαναφέρουν εἰς τὸ πρόσωπον τῆς Τέχνης τὴν ὀλυμπίαν τέχνην τοῦ μειδιάματος ἐκείνου. Πολὺ δὲ ὀλιγώτερον κατέχει τὸ εὐτύχημα τοῦτο ὅποιαδῆποτε ἀνθρώπινη σοφία ἀρχαιοδιφῶν καὶ ἀρχαιομαθῶν ἀρχαιολόγων, ἀρχιτεκτόνων, ἀρχαιολατρῶν. Ὅτι ὀνομάζομεν ἀναστήλωσιν, ἐπανόρθωσιν, σπερέωσιν, ἀποκατάστασιν εἶνε φάρμακον διὰ νὰ παρατείνῃ τὴν ἀγωνίαν, παρηγορία διὰ τὸν ἀσθενῆ, στάχτη στὰ μάτια, προσωρινὸν ἔστω μέτρον συνέσεως καὶ ἀμύνης ἐναντίον τῶν ποικίλων πληγμάτων τῶν καιρῶν, ἐγγεήρισις, ἐμβάλωμα ὁσάκις δὲν εἶνε παραποίησις, νόθενσις, ἀσχημία, θεβήλωσις, σύγχυσις, βλασφημία, ἀκαλαισθησία. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη, σὰν ἀπὸ θαῦμα, νεκρὰ νασταίνονταν ὁ Παρθενώνας, θὰ ἦταν ἓνα τρομακτικὸν λείψανον, πού τὸ ἐξέθρασεν ὁ τάφος εἰς τὴν ζωὴν, χωρὶς νὰ κατορθώσῃ νὰ τὸ ἀποδώσῃ εἰς τὴν ζωὴν ... Γιατί διὰ νὰ μεταδώσῃ εἰς ἡμᾶς τὸ γόητράν του ἀπαραμειώτον ... θὰ ἦτο ἀνάγκη μαζί του νὰ συναναστηθοῦν καὶ οἱ ἀρχαῖοι καιροί, πρὸς τοὺς ὁποῖους ἡρμονίζετο καὶ ἡ ἀρχαία ζωὴ καὶ ὅλη ἡ Ἀκρόπολις καθὼς θὰ ἦτο καὶ καθὼς ἐλειτούργει καὶ καθὼς ἐξυπηρέτει καὶ θρησκείαν καὶ πολιτείαν καὶ κοινωνίαν, μὲ τὰ κτίσματά της καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους της· ὁ Παρθενῶν, ὅχι καλαισθητικὸν ἰδεῶδες καὶ ὄνειρον μεταφυσικόν θὰ ἔλεγα καὶ σύμβολον διὰ τὴν φαντασίαν τῶν νεωτέρων ἀλλ' ὁ ναὸς ὁμοῦ καὶ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ἀπελπιζόμεσθε γι' ὅλα αὐτά, διότι τὸ ἐς αἰὲ ἀποσβεσθὲν μειδιάμα ἀντικατέστησεν ἐν ἄλλο χαμόγελον ἰδιαζούσης ὠραιότητος, ὁ ἱερός κλανσιέλως, τὸ οἶονεὶ δακρυοστάλακτον χαμόγελον τοῦ ἐρευνίου. Τὸ ἐρείπιον τοῦτο ἄς σεβασθῶμεν καὶ ὡς τοιοῦτον ἄς ἀγνωσθῶμεν νὰ τὸ διατηρήσωμεν ὡς οἷόν τε ἀπαραβίαστον. Παρομοίως μειοψηφοὺν καὶ οἱ ἄκρατοι ὁπαδοὶ τῶν ἄνευ ὄρων καὶ προϋποθέσεων ἀναστήλωσεων, ὅπως οἱ Καθβαδίας, Dörpfeld, Στάης καὶ Οἰκονόμος, πού βρίσκουν εὐκαιρία, ἰδιαίτερα οἱ δύο πρῶτοι, νὰ ἐπαινέσουν ἐνθουσιωδῶς τὸ ὡς τότε ἔργο τοῦ Μπαλάνου, σιὸ ὅποιο ἄλλωστε εἶχαν καὶ οἱ ἴδιοι τὰ μέγιστα συμβάλει.*

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς συμμετέχοντες στὴν ἔρευνα τάσσονται ὑπὲρ τῆς προτεινόμενης ἀναστήλωσης, προβληματιζόμενοι ὁμως ταυτόχρονα πάνω σὲ ὀρισμένα ἐπὶ

μέρους σημεῖα τῆς⁵²⁴: τὸ ἐπίπεδο τῶν τεχνιτῶν πού θὰ ἐκτελέσουν τὸ ἔργο, πού θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὑψηλότατο (Δημήτριος Βερναρδάκης), τὸ ποσοστὸ τῶν ἀπαιτούμενων νέων συμπληρώσεων, πού θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐλεγχόμενο καὶ τὸ μικρότερο δυνατόν (Χρῆστος Τσοῦντας, Ἀδαμάντιος Ἀδαμαντίου, Ernst Buschor, Gardner), τὸ ὑλικὸ συμπλήρωσης ἢ ἀναπλήρωσης τῶν μελῶν – καλύτερα μάρμαρο, ἴδιο πρὸς τὸ ἀρχαῖο, παρὰ τὸ προτεινόμενο εὐτελές τοιμνέντο (Charles Picard, Alessandro Della Setta, Alan Wace). Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὶς νέες ἀπαιτήσεις τῶν ἐπιστημονικότερων πλέον καιρῶν καὶ τὴν ὠρίμανση, πού ἔχει στὸ μεταξὺ ἐπέλθει στὸ θέμα τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων, εἶναι ἡ αὐστηρὴ κριτικὴ πού ἀσκεῖται στὶς χρησιμοποιούμενες ἀπὸ τὸν Μπαλάνο στὶς ἀναστήλωσεις τοῦ μεθόδους – ἰδιαίτερα στὴ δημιουργία μελῶν ἀπὸ διάφορα μὴ συνανήκοντα θραύσματα καὶ τὴ συνακόλουθη ἀπολάξευση τῶν θραυσμάτων γιὰ τὴ συναρμογὴ τους (Otto Walter, Wace) – ἀλλὰ καὶ οἱ προϋποθέσεις πού τίθενται γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ προτεινόμενου ἔργου: ἡ σύνταξη μιᾶς πλήρους, τεκμηριωμένης μελέτης πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση (Bert Hill, Wace, Walter, Buschor, Κεραμόπουλλος, Ἰάκωβος Δραγάτοης)⁵²⁵, ἡ ἀνάγκη δημοσίευσης, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση, τῶν πρὸς ἀναστήλωση μελῶν καὶ θραυσμάτων (Picard), ἡ ἀνάγκη τοποθέτησης τῶν μελῶν κατὰ τὴν ἀναστήλωση στὶς ἀρχικὰς τοὺς, μόνο, θέσεις (Buschor), ἡ ἀνάγκη ἐξάσκησης κατὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου συλλογικοῦ, διεπιστημονικοῦ ἐλέγχου, σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῶν ἐπιτροπῶν ἐπίβλεψης τοῦ πρώτου ἀναστηλωτικοῦ προγράμματος τοῦ Παρθενῶνα (Walter, Κεραμόπουλλος)⁵²⁶.

Ἀνάμεσα στὶς διάφορες τοποθετήσεις πράγματι ξεχωρίζει ἐκείνη τοῦ διευθυντῆ τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Otto Walter (εἰκ. 208). Σ' ἓνα ὑπόμνημα⁵²⁷ διαπιστωμένο μὲ ἀπόηχους τῶν θεωριῶν τοῦ Riegl⁵²⁸, ὁ Walter ἐξετάζει διεξοδικὰ τὰ κριτήρια καὶ τὸ ὄριο τῆς ἐπέμβασης σ' ἓνα μνημεῖο, τοῦ ὁποῖου τὸ status quo ἀποτελεῖ μιὰ τελείως τυχαία εἰκόνα, συνεχῶς μεταβαλλόμενη καὶ ὀφειλόμενη σὲ ἀστάθμητους παράγοντες, ὅπως ἀπρόσμενα ἱστορικὰ γεγονότα, λ.χ. ἡ ἔκρηξη τοῦ 1687 ἢ οἱ διάφορες ἀνθρώπινες παρεμβάσεις καὶ ὅχι σὲ δυνάμεις ὑπαγόμενες στοὺς προβλεπτοὺς καὶ σαφῶς καθοριζόμενους φυσικοὺς νόμους. Ἀπορρίπτοντας τὰ κριτήρια τοῦ ἱστορικοῦ σεβασμοῦ, τῆς ὠραιότητος ἢ τῆς γραφικότητος ὡς ὑποκειμενικά καὶ ὑποκείμενα στὶς μεταβαλλόμενες σκοπιμότητες ἢ αἰσθητικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ἀντιλήψεις τῆς κάθε ἐποχῆς, ὁ Walter δέχεται ὡς μόνη θεμιτὴ προϋπόθεση τῆς ἀναστήλωσης ἐκείνη τῆς (ἐπιστημονικῆς) ὀρθότητος καὶ τῆς ἱστορικῆς πιστότητος, ἀπαιτώντας ἐπεμβάσεις – σὲ ὅρια πού κατὰ περίπτωσιν θὰ ἐξετάζονται – μόνο σὲ μέλη ἢ τμήματα τοῦ μνημείου γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχει ἀπόλυτη βεβαιότητα ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴν τοὺς τοποθέτηση καὶ διαμόρφωση. Προχωρώντας τὴ σκέψη τοῦ ἀκόμη παραπέρα ὁ Walter ὑπερα-

μύνεται τοῦ δικαίωματος τοῦ ἐλέγχου ἀκόμη καί τῆς ἀνατροπῆς, σέ περίπτωση διαπίστωσης παραλείψεων ἢ λαθῶν, τῶν σημερινῶν ἐπεμβάσεων ἀπό τίς μελλοντικές γενεές, ἐπιτάσσοντας ἔτσι γιά πρώτη φορά, καί τόσο πρόωρα, τή δυνατότητα τῆς ἐπαναφορᾶς (Rückführbarkeit) τοῦ μνημείου στήν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωση κατάσταση (ἀφ᾽ ἧς τῆς ἀναστρεψιμότητας τῶν ἐπεμβάσεων)⁵²⁹. Αὐτὸ κατορθώνεται, ὅπως τονίζει, μέ τὴ συνεχῆ ἐπίβλεψη καί τεκμηρίωση τῶν ἐργασιῶν στή διάρκεια τῆς ἐκτέλεσής τους, ἀλλὰ κυρίως μέ τὴ διαφύλαξη μέ κάθε τρόπο τῆς ἀκεραιότητος τῶν μελῶν, μέ τὴ ρητὴ ἀποφυγὴ ἀπολάξευσής τους, ἰδιαίτερα τῶν ἐπιφανειῶν θραύσεως τους, γεγονός πού ἐπιτρέπει μελλοντικά ἐνδεχόμενους νέους συνδυασμούς τους.

Στὴ συνεδρίαση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου τῆς 5ης Φεβρουαρίου 1922⁵³⁰, πού ἐξετάζει, ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ ἀρμόδιου ὑπουργοῦ, γιά τρίτη, ὀριστικὴ πιά φορά, τὸ ζήτημα, τὰ περισσότερα μέλη (Σακελλαρόπουλος, Καβαδίας, Τσουντας, Νικόλαος Κυπαρίσσης, Μπαλάνος, Φιλα-

τοὺς δισταγμούς του *ὡς πρὸς τὸ ποσὸν τῆς ἀναστηλωτικῆς ἐργασίας, νομίζων ὅτι ἐκεῖ ἔνθα ἐλλείπουν πολλά ἀρχιτεκτονικά μέρη, νῦν δὲ συνεχῆ, δὲν πρέπει νὰ γίνῃ ἀναστήλωσης*, ἐνῶ οἱ Σωτηρίου καί Ἀδαμαντίου θά προτείνουν τὴ σύσταση μιᾶς ἐπιτροπῆς εἰδικῶν γιά τὸν ἔλεγχο τῆς ἐργασίας. Τὴν πρόταση ὁμως αὐτὴ τὴν ἀνακαλοῦν στὴ συνέχεια, ὅταν ἀποφασίζεται ἡ ἐγκριση τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἐκτέλεσης τοῦ ἔργου καί ὁ ἐπακόλουθος ἔλεγχός του νὰ γίνεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Συμβούλιο. Οἱ μόνοι πού ἐμμένουν ὥς τὸ τέλος στίς ἀπόψεις τους, καταψηφίζοντας τὴν προτεινόμενη ἐπέμβαση, εἶναι ὁ Σούλης, πού ἐπαναλαμβάνει στὴ συνεδρίαση τίς θέσεις τοῦ Ὁρλάνδου, καί ὁ Νικόλαος Σβορώνος, ὁ ὁποῖος *θά ἐπεθύμει ἡ ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος νὰ ἐγίνετο μετὰ τὴν τελείαν ἀνασκαφὴν τῶν ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ κάτωθι αὐτῶν μερῶν, θέβαιος ὧν ὅτι θά εὐρεθῶσιν ὡς καὶ ἐν τῷ Ὡδεῖῳ τμῆμα τι (σπονδύλος ἢ τι ἄλλο) ἀρχιτεκτονικὸν ἀνήκον εἰς τὸν Παρθενῶνα καὶ ἐκτιναχθέν μακρὰν κατὰ τὴν ἀντίναξιν τοῦ Παρθενῶνος*⁵³¹. Στὴν τελικὴ ἐγκριτικὴ ἀπόφαση τῆς ἀναστήλωσης τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα τίθεται ὡς ὅρος ἡ ἐκπόνηση καί ὑποβολὴ στό Συμβούλιο ἀπὸ τὸν Μπαλάνο λεπτομεροῦς μελέτης καί σχεδίων σέ μεγάλῃ κλίμακα γιά κάθε κίονα, ὅπου προγραμματίζονται ἐπεμβάσεις, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσή τους⁵³².

Ἡ καθ'αυτὸ ἐπέμβαση ἀρχίζει στίς ἀρχές τοῦ 1923 καί θά διαρκέσει ὥς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1930. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἀναστηλώνονται ὀκτὼ κίονες τῆς περιστάσης (ἀπὸ τὸν 40 ὡς τὸν 110⁵³³), τὰ ἐπιστύλιά τους καὶ μέρος τῆς ὑπερκείμενης δωρικῆς ζωφόρου καὶ τῶν γείσων⁵³⁴. Ἀναλυτικὰ, ἀνά κίονα, πραγματοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες ἐπεμβάσεις: στὸν 40 τοποθετεῖται ἓνας ἐξ ὁλοκλήρου νέος σπόνδυλος, τρεῖς ἄλλοι συμπληρώνονται, ὁ ἀνώτατος σπόνδυλος διαλύεται καὶ ἀνασυντίθεται γύρω ἀπὸ ἓναν πυρήνα ἀπὸ νέο μάρμαρο, ἐνῶ πάνω του τοποθετεῖται ἓνα ἐξ ὁλοκλήρου νέο κιονόκρανο – ἀντίγραφο τοῦ εὐρισκόμενου στό Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀρχαίου (εἰκ. 233-235). Ἐνας ἐξ ὁλοκλήρου νέος σπόνδυλος τοποθετεῖται καὶ στὸν 50 κίονα, τρεῖς ἄλλοι συμπληρώνονται καθὼς καὶ μέρος τοῦ ἄβακα τοῦ κιονοκράνου του (εἰκ. 236). Οἱ 6ος καὶ 7ος κίονες, πού εἶχαν μερικῶς ἀναστηλωθεῖ τὸ 1841-1844, διαλύονται καὶ ἀνασυντίθενται: ὁ 6ος κίονας μέ δέκα ἀρχαίους σπονδύλους καὶ ἓναν, τὸν ἀνώτατο, ἐξ ὁλοκλήρου νέο, στὴ θέση τοῦ εὐρισκόμενου στό Λονδίνο ἀρχαίου σπονδύλου, ὁ 7ος μέ ὀκτὼ ὁλόκληρους ἀρχαίους σπονδύλους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἓνας ἐνισχύεται μέ σιδηρὰ στοιχεῖα, καὶ τρεῖς ἄλλους κατάλληλα συμπληρωμένους. Καὶ στοὺς δύο κίονες συμπληρώνονται μέ μάρμαρο τὰ κιονόκρανα (εἰκ. 209, 210). Στὸν 80 κίονα τοποθετεῖται ἓνας ἐξ ὁλοκλήρου νέος σπόνδυλος, ἐνῶ τέσσερις ἄλλοι συμπληρώνονται μαζί μέ μέρος τοῦ ἄβακα τοῦ κιονοκράνου. Στὸν 90, ἀναστηλωμένο ἐξ ὁλοκλήρου τὴν ὀθωνικὴ περίοδο, οἱ τέσσερις πρῶτοι σπόνδυλοι σώζονται κατὰ χώρα. Καὶ αὐτοὶ χρειάζεται νὰ ἀποσυναρμολογηθοῦν, γιά νὰ ἀπομα-

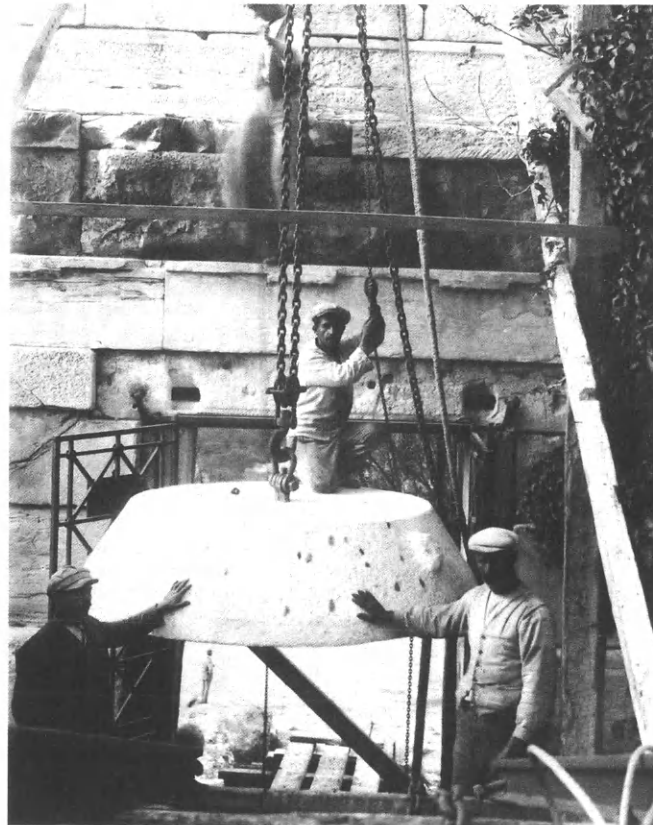
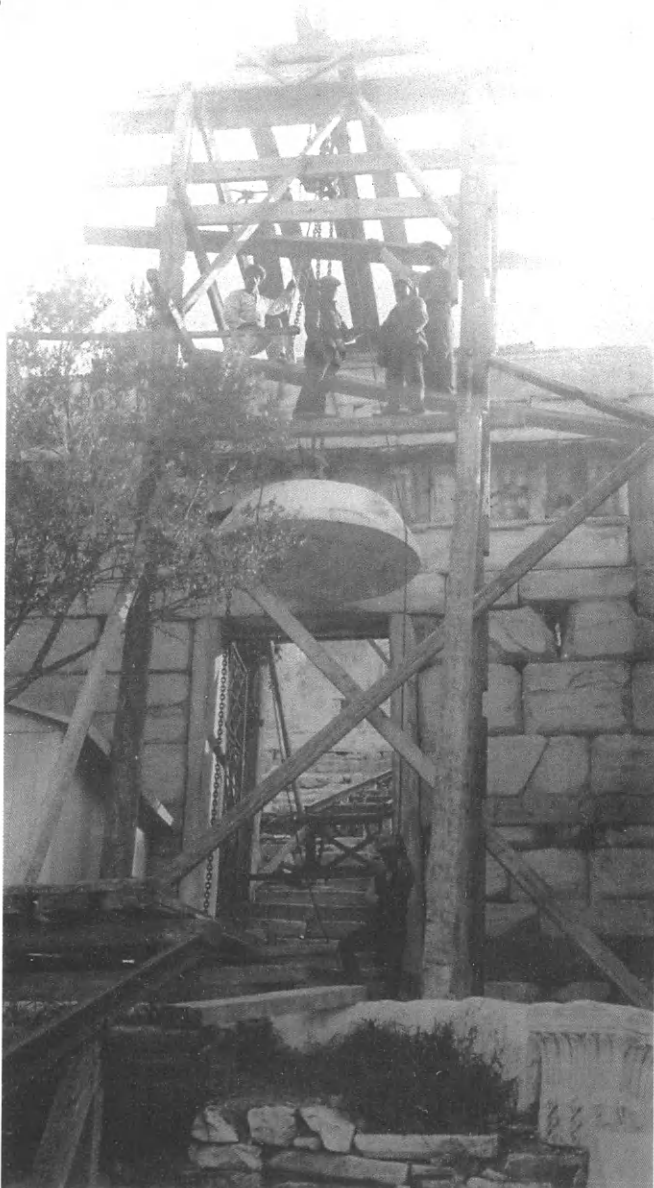
208

Δελφεύς, Σωτηρίου, Ἀδαμαντίου) τοποθετοῦνται ὑπὲρ τῆς ἐπέμβασης. Ἰδιαίτερα ὁ Φιλαδέλφεύς τάσσεται ἐνθουσιωδῶς γενικά ὑπὲρ τῆς ἀναστήλωσης, τὴν ὁποία θεωρεῖ *συντελεστικωτάτην πρὸς διάσωσιν καὶ διατήρησιν τῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων, ἰδίᾳ δὲ ἀνεπιφυλάκτως ὑπὲρ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ Παρθενῶνος, ἥτις ἔσται τὸ μέγιστον καὶ σπουδαιότατον ἔργον, ὅπερ ἡ Ἑλλάς θά παρουσιάσῃ πρὸς σύμπαντος τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου ἐπὶ τῇ ἐκατονταετηρίδι τῆς ἀπελευθερώσεώς της*. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μέλη, παρ' ὅλο πού ψηφίζουν ὑπὲρ τῆς ἀναστήλωσης, ὁ Τσουντας θά ἐκφράσει

κρυνθούν οι παλαιές πλίνθινες συμπληρώσεις και να στερεωθεί με σιδερένιους συνδέσμους ο πρώτος, διαμπερδώς ρηγματωμένος, σπόνδυλος. Από τους υπόλοιπους σπονδύλους, τέσσερεις συμπληρώνονται, ενώ ο ανώτατος σπόνδυλος κατασκευάζεται εξ ολοκλήρου νέος. Συμπληρώνονται ακόμη και οι γωνίες του άβακα του κιονοκράνου του. Στόν 10ο κίονα στερεώνονται και συμπληρώνονται τέσσερεις σπόνδυλοι καθώς και μέρος του κιονοκράνου. Στόν 11ο διαλύονται και ανασυντίθενται οι αναστηλωμένοι τό 1841-1844 πέντε ανώτεροι σπόνδυλοι καθώς και τό κιονόκρανο: από τους σπονδύλους ο ένας συμπληρώνεται και ένας άλλος κατασκευάζεται εκ νέου. Συμπληρώνεται ακόμη τό κιονόκρανο. Τέλος, συμπληρώνεται και η βόρεια γωνία του κιονοκράνου του 12ου κίονα. Στους κίονες 8 ως 11 χρησιμοποιείται στη συμπλήρωση των σπονδύλων χρωματισμένο σκυρόδεμα, ενώ σε όλους τους κίονες τά τσιμεντένια συμπληρώματα τοποθετούνται σε έσοχή δύο περίπου εκατοστών σε σχέση με την επιφάνεια των αρχαίων σπονδύλων.³¹⁵

Από τόν υπερκείμενο θριγκό τοποθετούνται, στά αντίστοιχα μετακίονια διαστήματα, όλοι οι έξωτερικοί λίθοι του έπιστυλίου: σε όρισμένους από αυτούς – όπως σε εκείνους του 3ου και 4ου μετακιονίου – ένσωματώνονται εύμεγέθη άρχαία θραύσματα, άλλοι – όπως εκείνοι του 5ου, 10ου και 11ου μετακιονίου – πού διατηρούνται ρηγματωμένοι συνδέονται με τή βοήθεια μεταλλικών στοιχείων, ενώ τά έπιστύλια του 3ου και 7ου μετακιονίου συμπληρώνονται με νέο μάρμαρο. Τά δύο έσωτερικά αντίθηματα των έπιστυλίων τοποθετούνται στά 3ο, 7ο, 10ο και 11ο μετακίονια. Από αυτά, όλα είναι άρχαία, διατηρούμενα σε μεγαλύτερη ή μικρότερη θραυσματική κατάσταση, εκτός από τό έσωτερικότερο αντίθημα του 3ου μετακιονίου, πού κατασκευάζεται από νέο μάρμαρο (εικ. 228-232). Τοποθετούνται ακόμη στά 4ο, 5ο και 6ο μετακίονια οι σωζόμενοι άρχαιοι μεσαίοι λίθοι των έπιστυλίων (εικ. 211), χωρίς όμως τό τρίτο, προς Ν., αντίθημά τους. Από τίς δεκαεννέα άρχαίες τριγλύφους, πού αντίστοιχούν στό

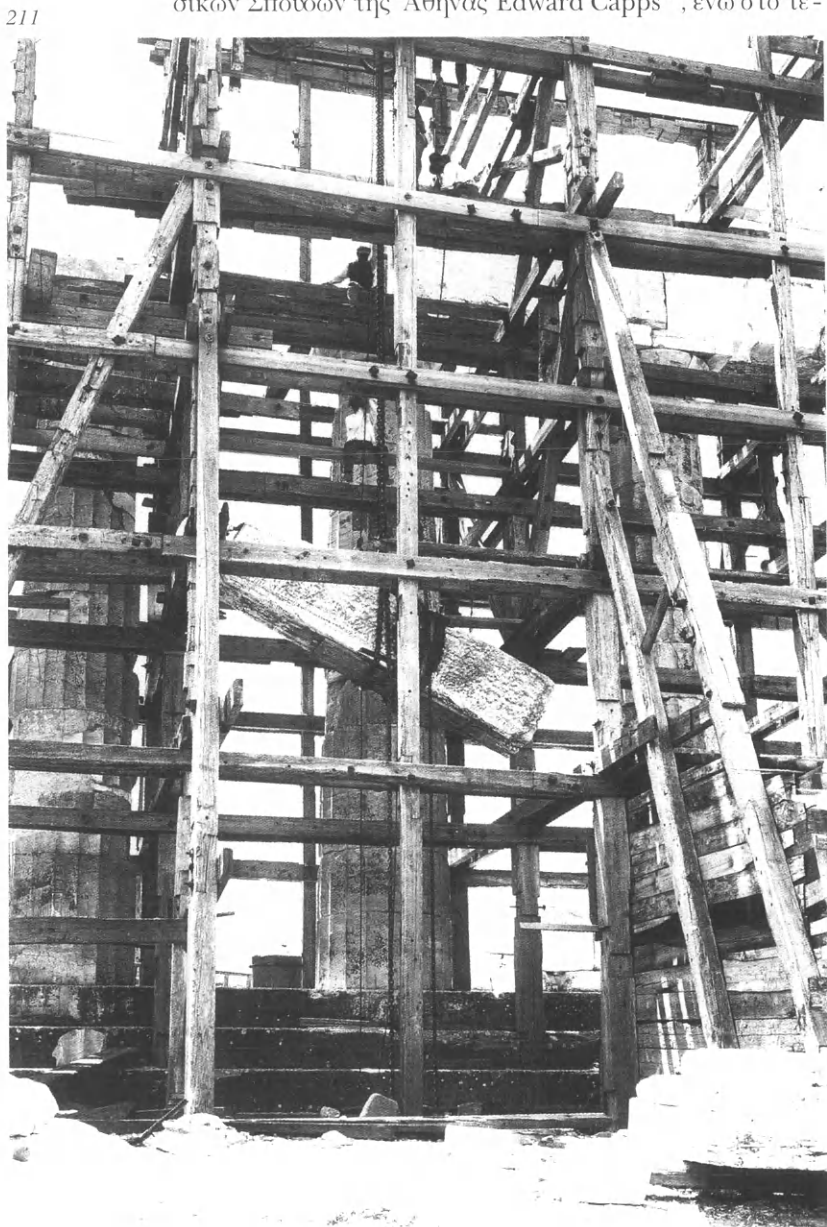
208. Ό Otto Walter (1882-1965).

209-210. Η άνεψωση του έχίνου του κιονοκράνου του κίονα Η (7ου από Α.) πάνω από την Πύλη Beulé στις 3 Νοεμβρίου 1927.

ἀναστηλωμένο τμήμα της βόρειας κιονοστοιχίας, ἀνευρίσκονται μόνον ἔντεκα, ἀπό τίς ὁποῖες τοποθετοῦνται δύο στό 3ο καί στό 4ο μετακίονιο διάστημα καί ἑννέα στά διαστήματα 8ο, 9ο, 10ο, 11ο, ἐνῶ ἀπό τὰ ἀντιθήματα τῶν μετοπῶν δεκαπέντε τοποθετοῦνται στά μετακίονια διαστήματα 7ο ὡς 11ο καί τρία στό 3ο. Τά μεταξὺ τῶν τριγλύφων καί τῶν ἀντιθημάτων τῶν μετοπῶν κενά γεμίζονται *διὰ κοινῆς τοιχοποιίας*. Τέλος, ἀναστηλώνονται δεκαῆξι γείσα, δύο πάνω ἀπό τό 3ο μετακίονιο, τὰ ὑπόλοιπα πάνω ἀπό τοὺς κίονες 8 ὡς 11, τῶν ὁποίων τό ἑλλειπον πίσω τμήμα συμπληρώνεται μέ σκυρόδεμα.

Οἱ οἰκονομικές δυσχέρειες τῆς περιόδου διαπερνοῦν ὅλο τό ἔργο: γιά δύο χρόνια, τό 1924 καί 1925, οἱ ἐργασίες σταματοῦν, λόγῳ ἑλλείψεως πιστώσεων. Ξαναρχίζουν τό 1926 χάρις στόν οἰκονομικό ἔρανο Ἀμερικανῶν φιλάρχαιων, πού διενεργεῖται μέ πρωτοβουλία τοῦ προέδρου τῆς Διοικούσας Ἐπιτροπῆς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν τῆς Ἀθήνας Edward Capps⁵³⁶, ἐνῶ στό τέ-

λος τοῦ 1928 συνεχίζονται πάλι μέ ἀμερικανικά χρήματα⁵³⁷ ἀλλά καί μέ ἑκτακτὴ ἐνίσχυση πού δίνεται μέ πρωτοβουλία τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου⁵³⁸. Ἀλλῶστε, ἡ χρῆση τοῦ τοιμέντου γιά τὴν ἀντικατάσταση καί συμπλήρωση τῶν σπονδύλων τῶν κίωνων (εἰκ. 212), πού ἐπισημῶς ἐπιλέγεται γιά αἰσθητικούς λόγους ἐνῶ ταυτόχρονα συμβαδίζει μέ τό πνεῦμα τῶν καιρῶν⁵³⁹, ἀποτελεῖ, σέ τελευταία ἀνάλυση, καί μιὰ οἰκονομική καί γρήγορη λύση, ὅπως φαίνεται καί ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς στή συμπλήρωσης τῶν «οὐρῶν» τῶν γείσων, κατὰ παράβαση τῆς ἐπιλογῆς τῆς συμπλήρωσης τῶν μελῶν τοῦ θριγκοῦ τῆς κιονοστοιχίας μέ μάρμαρο⁵⁴⁰. Παρομοίως, μικρὸ ποσοστὸ νέου μαρμάρου χρησιμοποιεῖται στὴν ἀντικατάσταση καί τὴν συμπλήρωση τῶν κιονοκράνων ἢ τῶν ἄλλων μελῶν τοῦ θριγκοῦ, ἐνῶ ἀντίθετα σέ μεγάλη ἑκταση χρησιμοποιεῖται, ὅπως καί ὁ ἴδιος ὁ Μπαλάνος ὁμολογεῖ, ἀρχαῖο μάρμαρο προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἀνεξάντλητη πηγὴ ὅλων τῶν ἐποχῶν, τὰ διάσπαρτα στόν Βράχο τῆς Ἀκρόπολης μέ-

λη⁵⁴¹. Κατά τη σύνδεση ή ενίσχυση των μελών ακολου-
θούνται και έδω οι συνήθεις τρόποι: οί ρηγματωμένοι
σπόνδυλοι στερεώνονται με σιδερένιους συνδέσμους, πε-
ριβλημένους με τοιμεντοκονίαμα ή μόλυβδο, τά θραύ-
σματα των έξωτερικών έπιστυλίων συγκρατούνται μετα-
ξύ τους με ζεύγος σιδηροδοκών ύψους 0,22μ., πού τοποθε-
τούνται άφανως μέσα σέ ή όποία ό όποιος άνοίγεται στην
πίσω πλευρά των λίθων, ένω τό κενό άνάμεσα στίς δοκούς
και τα τοιχώματα των αλάκων γεμίζεται με τοιμεντοκο-
νίαμα· οί μεσαίοι λίθοι των έπιστυλίων, πού άποτελούνται
και αυτοί από πολλά θραύσματα, προσδέονται δι' *ειδικών
σιδηρών συνδέσμων εις μικράς δοκούς τοποθετημένας άνωθεν
των τεμαχίων αυτών*⁵⁴². Κατά την αναζήτηση της θέσης των
διάσπαρτων μελών, ό Μπαλάνος μετρά και πάλι τίς κλί-
σεις των κίωνων και την καμπυλότητα της κρηπίδας και
του θριγκού της κιονοστοιχίας, οδηγούμενος σέ συμπερά-
σματα παρόμοια πρós εκείνα των Hoffer, Schaubert,
Pennethorne, Paccard και Penrose⁵⁴³, ένω ή Τοπογραφική
Ύπηρεσία του Ύπουργείου Συγκοινωνιών, υπό τόν καθη-
γητή Δημήτριο Λαμπαδάριο, διενεργεί τό 1925 μία νέα
χωροστάθμιση του μνημείου⁵⁴⁴. Η ταύτιση της θέσης των
μελών από τόν Μπαλάνο βασίζεται άποκλειστικά σέ με-
τρικά στοιχεία των λίθων σέ συσχέτισμό με τίς ως άνω
κλίσεις και καμπυλότητες· ή κατανομή των διάσπαρτων
σπονδύλων στους έλλείποντες κίονες γίνεται με βάση με-
τρικά στοιχεία, πού άφορούν τά ύψη και τίς διαμέτρους
κάθε λίθου, ένω ιδιαίτερη σημασία άποδίδεται στή διαφο-
ρά ύψους, πού παρατηρείται — άκριβώς λόγω των έκλε-
πτύνσεων του ναού — σέ τέσσερα άντιδιαμετρικά σημεία
της περιμέτρου του πρώτου και του τελευταίου σπονδύλου
κάθε κίονα⁵⁴⁵. Παρομοίως, ή θέση των μελών του θριγκού
καθορίζεται από τίς γωνίες πού σχηματίζονται άνάμεσα
στον κατακόρυφο άξονα των λίθων και τό επίπεδο της
έδρασης τους. Έπικουρικά στοιχεία ταύτισης των λίθων
άποτελούν οί έντορμίες συνδέσμων και γόμφων στά έπι-
στύλια, ένω ή τοποθέτηση των άντιθημάτων των μετοπών
ύποβοηθείται από τή μείωση του ύψους των λίθων, πού
παρατηρείται από τά άκρα στο μέσον της κιονοστοι-
χίας⁵⁴⁶. Πάντως, σέ καμιά περίπτωση ό Μπαλάνος δέν
λαμβάνει ύπ' όψιν στή συνδυαστική προσπάθεια τά στοι-
χεία της γεωλογικής διαστρωμάτωσης των λίθων, τά ίχνη
των φθορών, πού κατά διαφόρους τρόπους, άνάλογα πρós
τόν προσανατολισμό, άποτυπώνονται στά μέλη ή, ακόμη,
τά ίχνη πού μεταγενέστερα προσκτίσματα έχουν αφήσει
πάνω στά μέλη της κιονοστοιχίας⁵⁴⁷. Τό γεγονός αυτό, σέ
συνδυασμό με τήν ένσυνείδητη χρήση μελών προερχομέ-
νων από τή νότια κιονοστοιχία στην άναστήλωση της βό-
ρειας, οδηγεί σέ πληθος παρατοποθετήσεων των λίθων.

Η σοβαρότερη πάντως άμφισβήτηση της άναστήλω-
σης της βόρειας κιονοστοιχίας, ή όποία όμως δέν δημο-
σιοποιείται, σημειώνεται στή διάρκεια της εκτέλεσης του

έργου, όταν ό Μπαλάνος, τήν άνοιξη του 1927, κατά σύ-
σταση του Capps, με τόν όποιο θρискόταν σέ συνεχή έπι-
κοινωνία γιά τή συγκέντρωση χρημάτων στίς Ήνωμένες
Πολιτείες πού θά επέτρεπαν τή συνέχιση της άναστήλω-
σης, ζητεί τή γνώμη του Dinsmoor (είκ. 213) γιά τό έργο.
Αυτός, σέ μία πρώτη επίσκεψη στην Άκρόπολη, διαπι-
στώνει ότι ό Μπαλάνος στην άναστήλωση (ώς τότε είχαν
άναστηλωθεί πέντε κίονες, οί 7ος-11ος, ένω ήταν υπό
άναστήλωση ό 6ος (άπό Ά.) (είκ. 214) δέν είχε λάβει ύπ'
όψιν τό κιονόκρανο και τόν άνώτατο σπόνδυλο κίονα της
βόρειας κιονοστοιχίας της συλλογής Elgin του Βρετανικού
Μουσείου, τήν ύπαρξη των όποιών άγνοούσε. Ύποψιαζόμε-
νος παρατοποθετήσεις των σπονδύλων ό Dinsmoor, με τήν
άδεια του Μπαλάνου, άνεβαίνει στά ικρίώματα της βόρει-
ας περίπτωσης και γιά ένα μήνα μετρά τά ήδη άναστηλω-
μένα μέλη αλλά και τά κατά γής κείμενα⁵⁴⁸. Άποτέλεσμα
της εργασίας του είναι μία δεκαπεντασέλιδη δακτυλόγρα-
φη έκθεση γιά τήν άναστήλωση της βόρειας κιονοστοι-

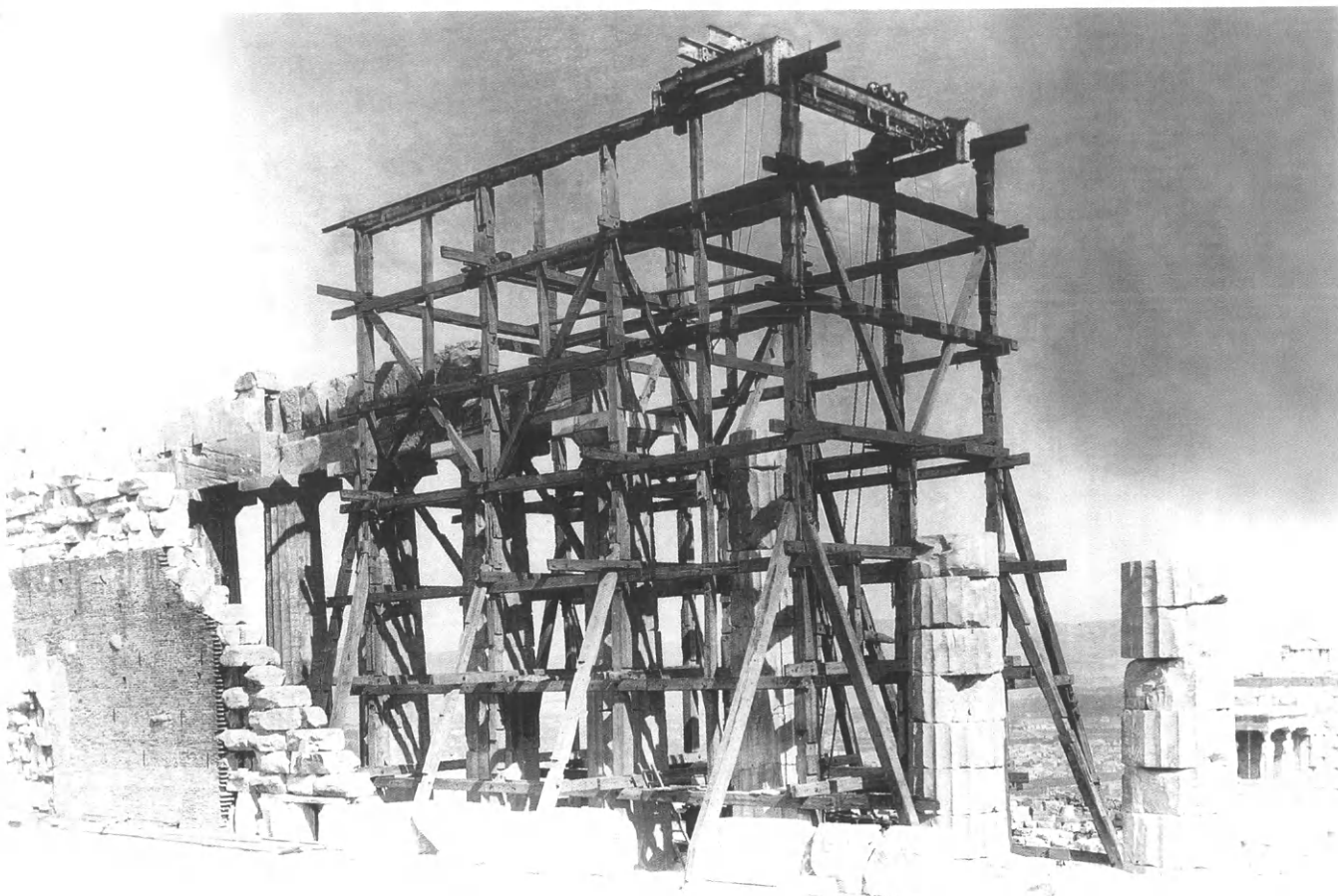

213

211. Άνύψωση έπιστυλίου της βόρειας κιονοστοιχίας κατά τή
διάρκεια των άναστηλωτικών έργων. Ιούνιος 1929.

212. Τρόπος συμπλήρωσης των σπονδύλων της βόρειας
κιονοστοιχίας του Παρθενώνα με σκυρόδεμα.

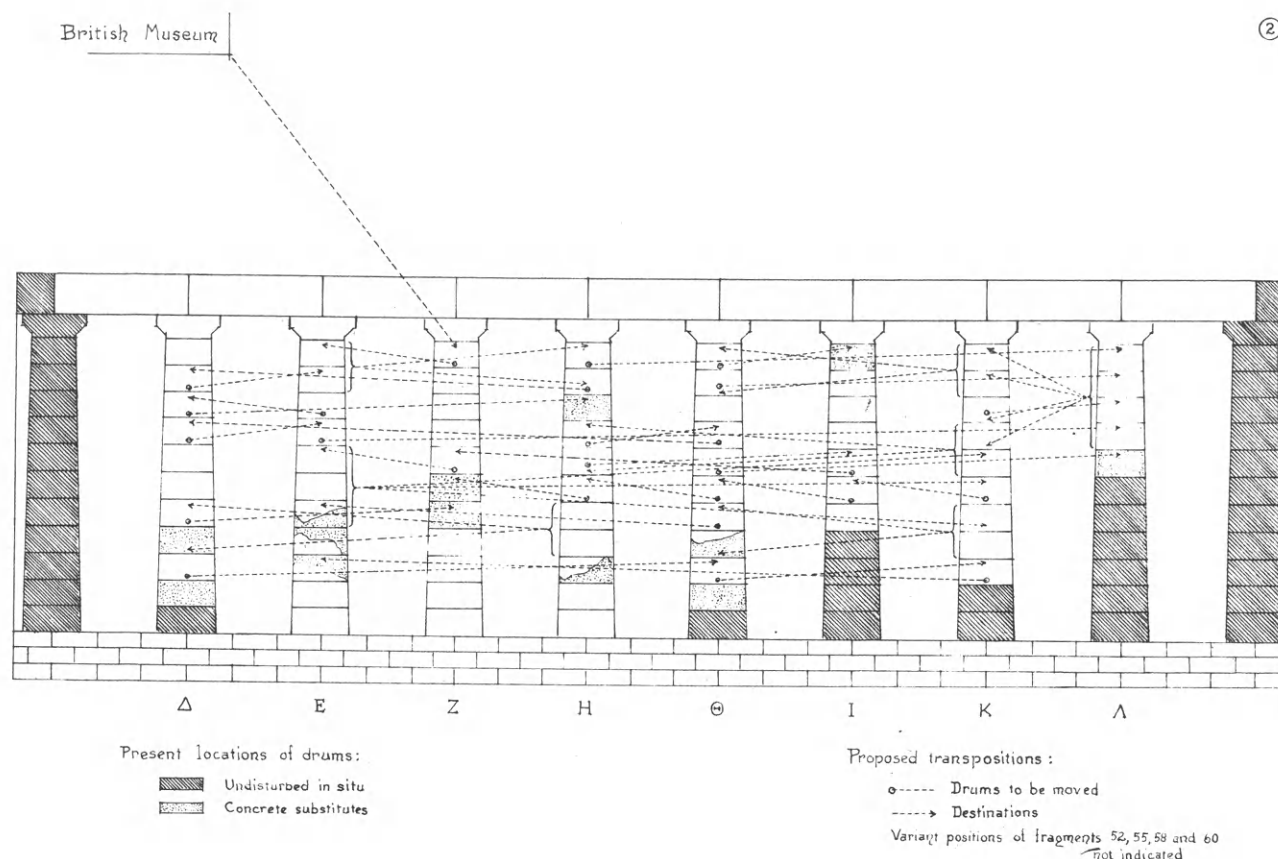
213. Ό William Bell Dinsmoor (1886-1973).
Φωτογραφία της A. Frantz.

χίας, μέ συνημμένο κατάλογο τῶν σπονδύλων τῶν κιόνων μέ μετρήσεις τοῦ ὕψους καί τῶν διαμέτρων τῶν δύο ἑδρῶν τους καί μέ παρουσίαση τῆς τότε θέσης τους καί ὑποδείξεις τῶν θέσεων, στίς ὁποῖες αὐτοί θά ἔπρεπε νά τοποθετηθοῦν, καθώς καί σχέδια, ἕνα γενικό τῶν ἀναστήλων κατὰ Μπαλάνο κιόνων, στό ὁποῖο μέ βέλη ὑποδεικνύονται οἱ προτεινόμενες μεταθέσεις τῶν σπονδύλων (εἰκ. 215), καί δεκαῆξι εἰδικά, τά ὁποῖα ἀπεικονίζουν κάθε κίονα, ὅπως ἀναστήλονται ἀπό τόν Μπαλάνο καί ὅπως προτείνεται νά ἀποκατασταθεῖ ἀπό τόν Dinsmoor⁵⁴⁹. Τήν ἔκθεση αὐτή ὁ Dinsmoor ὑποβάλλει ἐμπιστευτικά τήν 1η Ἰουλίου στούς Μπαλάνο, W.A. Boring, συνάδελφό του καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Columbia τῆς Νέας Ὑόρκης, Carrs, Rhys Carpenter, διευθυντή τότε τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν στήν Ἀθήνα, Edward Robinson τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης καί Dörpfeld. Ὁ Dinsmoor δεσμεύεται πρὸς τόν Μπαλάνο νά μή δημοσιοποιήσει τήν ἔκθεση ὥς τόν Ὀκτώβριο-Νοέμβριο, προκειμένου νά τοῦ δώσει καιρό νά μελετήσει τίς προτάσεις του καί νά λάβει σχετικά κάποιες ἀποφάσεις.

Στήν ἔκθεσή του ὁ Dinsmoor ἀναφέρεται κατ' ἀρχάς στό ἱστορικό τῆς ἀνατίναξης τῶν κιόνων καί τῆς ὥς τότε ἀναστήλωσής τους. Στή συνέχεια ἐξετάζει διεξοδικά τό ζήτημα ἀπό ἐπιστημονική καί αἰσθητική πλευρά. Ὅσον ἀφορᾷ τό ἐπιστημονικό μέρος ὁ Dinsmoor ἐρωτᾷ, ἂν πρέπει νά ἀναστήλωθεῖ ὀρθά ἡ βόρεια κιονοστοιχία, ἂν ἥδη

ἀναστήλονται ὀρθά ἢ ἂν μπορεῖ αὐτή νά ἀναστήλωθεῖ ὀρθά. Τό πρῶτο ἐρώτημα δίνει στόν Dinsmoor τήν εὐκαιρία νά ἐκθέσει γενικά τίς ἀπόψεις του γιά τήν ἀναστήλωση τῶν ἑλληνικῶν κλασσικῶν μνημείων. Ὁ Dinsmoor τονίζει ὅτι ὥς τώρα τό ζήτημα ἀντιμετωπίστηκε μέ βάση κυρίως αἰσθητικά κριτήρια, ἐνῶ ἀντίθετα τό κύριο βάρος θά ἔπρεπε νά δίνεται στά ἐπιστημονικά κέρδη, πού προκύπτουν κατὰ τήν ἐκ νέου ἔνωση καί ἀνέγερση τῶν διάσπαρτων μελῶν τῶν κτηρίων, ὁπότε ἀποκαλύπτονται λεπτομέρειες τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου καί κατασκευῆς τους, πού ὥς τότε δέν εἶχαν παρατηρηθεῖ. Παράλληλα σ' ἕνα ἀναστήλωμένο κτήριο αὐξάνεται ἡ διδακτική του ἀξία, ἐπιτρέποντας ἔτσι στόν τυχαῖο ἐπισκέπτη νά δεῖ μέρος — καί νά συμπληρώσει μέ τή φαντασία του — τῆς μορφῆς τοῦ συνόλου μέ τέτοιο τρόπο, πού δέν θά ἦταν δυνατόν, ἂν τό μνημεῖο εἶχε ἀφεθεῖ στήν ἐρειπωδὴ κατάσταση τοῦ μέ τά μέλη διασπαρμένα στό ἔδαφος. Γι' αὐτούς τούς λόγους, τονίζει ὁ Dinsmoor, ὑπῆρξα πάντοτε ὁπαδός μιᾶς τέτοιας συντηρητικῆς ἀναστήλωσης, ὅπως ἦταν φυσικό νά περιμένει κανεῖς γιά τόν Παρθενῶνα. Ὅμως μιὰ τέτοια ἀναστήλωση πρέπει νά ἐκτελεστεί μέ ἐπιστημονικό τρόπο, σύμφωνα μέ ἀνεγνωρισμένους ἐπιστημονικούς κανόνες ... κάθε λίθος δηλαδή πρέπει νά ἐπαναποθετεῖται στήν ἀρχική του θέση καί σέ καμιά ἄλλη. Καί ἂν ἡ ἀρχική θέση τῶν λίθων δέν μπορεῖ νά ἐξευρεθεῖ, τότε καλύτερα αὐτοί νά ἀφεθοῦν στό ἔδαφος, ἐλπίζοντας οἱ μελλοντικές γενεές νά μπορέσουν νά πλησιάσουν περισσότερο στή λύση τοῦ

προβλήματος. Παρομοίως, και τό νέο ύλικό πού χρησιμοποιείται γιά τήν πλήρωση τών κενών πρέπει νά εἶναι τό ἴδιο μέ τό ἀρχικό τοῦ κτηρίου καί νά χρησιμοποιεῖται μέ φειδώ, μόνον ὅπου εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητο γιά τήν ὑποστήριξη ἀρχαίων μελῶν καί ὄχι γιά τήν πλήρωση ἢ συμπλήρωση τών ἀρχικῶν περιγραμμάτων τών λίθων. Ἡ ἀναστήλωση πρέπει νά σταματᾷ, ὅταν τό ἀuthεντικό ὑλικό παύει νά ὑπάρχει ἢ ὅταν γιά τήν ἐπανατοποθέτησή του ἀπαιτεῖται πολύ μεγάλη ποσότητα νέου ὑλικοῦ. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἡ διαδικασία δέν εἶναι μιᾷ ὁλοκληρωμένη στυλιστική ἀποκατάσταση μέ τήν καταχρηστική ἔννοια, μέ τήν ὁποία τή συνηθισάμε στή δυτική Εὐρώπη, ὅσο μιᾷ ἀναστήλωση. Καί ὡς παραδείγματα μιᾶς τέτοιας πετυχημένης ἀναστήλωσης μπορεῖ νά θεωρήσουμε τίς ἐργασίες τοῦ ἴδιου τοῦ κ. Μπαλάνου στό Ἐρέχθιο καί στή Προπύλαια⁵⁵⁰. Αὐτή ἡ φροντίδα γιά τήν ἀνέυρεση τών ἀρχικῶν θέσεων τών ἀρχαίων μελῶν δέν ἐκπηγάζει μόνον ἀπό αἰσθηματικούς λόγους. Ἀκόμη καί ὅταν ὅλα τά μέλη ἐξωτερικά φαίνονται ἀκριβῶς ὅμοια ... ἡ ἀνέυρεση τών ἀρχικῶν θέσεων τους πιθανόν νά ἀποκαλύπτει κρυμμένες ἐκλεπτύνσεις καί διορθώσεις, πού παρήγαγαν στό ἀρχικό κτήριο — καί θά παράγουν καί στήν ἀναστήλωση — ἕνα περισσότερο ἁρμονικό σύνολο. Αὐτή εἶναι ἰδιαίτερα ἡ περίπτωση μέ τούς κίονες, στούς ὁποίους οἱ σπόνδυλοι πού τούς ἀπαρτίζουν δέν ἐπαναλαμβάνονται ποτέ (τουλάχιστον στόν Παρθενῶνα), ἀφοῦ συντίθενται μέ ἀποκλειστικό γνώμονα τήν πλήρη ἐκμετάλλευση τών λίθων, διαφόρων μεγεθῶν, τῆς Πεντέλης⁵⁵¹, μέ ἀποτέλεσμα λ.χ. ὁ τέ-

ταρτος σπόνδυλος ἑνός κίονα νά διαφέρει ἀρκετά ὡς πρὸς τό ὕψος ἀπό τόν τέταρτο τοῦ διπλανοῦ του, καί μέ τούς ἁρμούς τῶν ἐνώσεων τους σέ διαφορετικά ἐπίπεδα νά διαφέρουν ἀπό τούς γειτονικούς τους καί ὡς πρὸς τίς διαμέτρους τους. Τέλος, οἱ ἀρχαῖοι λιθοξοοὶ στούς συναρμολογημένους κορμούς τῶν κίωνων λάξεναν τήν καμπύλη τῆς ἐντασης. Μόνον ἂν ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἀρχική σειρά τῶν διάσπαρτων σπονδύλων μποροῦν αὐτές οἱ ἐκλεπτύνσεις, ἰδιαίτερα οἱ καμπύλες τῆς ἐντασης, νά ἀποκατασταθοῦν ξανά. Ἄν, λ.χ., ἐπανατοποθετήσουμε τόν τέταρτο σπόνδυλο ἑνός κίονα κάτω ἀπό τόν 5ο ἑνός ἄλλου, ἀκόμη καί ἂν οἱ διάμετροί τους συμπέσουν χοντρικά, εἶναι σχεδόν ἀναπόφευκτο ὅτι στήν καμπύλη τῆς ἐντασης θά προκύψει μιᾷ δυσάρεστη διακοπή, ἐξόγκωμα ἢ ὑποχώρηση.

214. Ἡ βόρεια κιονοστοιχία τοῦ Παρθενῶνα ὑπό ἀναστήλωση στίς ἀρχές τοῦ 1927.

215. Πρόταση ἀναστήλωσης τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα, μέ ὑπόδειξη τῶν θέσεων τῶν σπονδύλων τῶν κίωνων Δ-Λ (4ου - 11ου ἀπό Ἀ.).

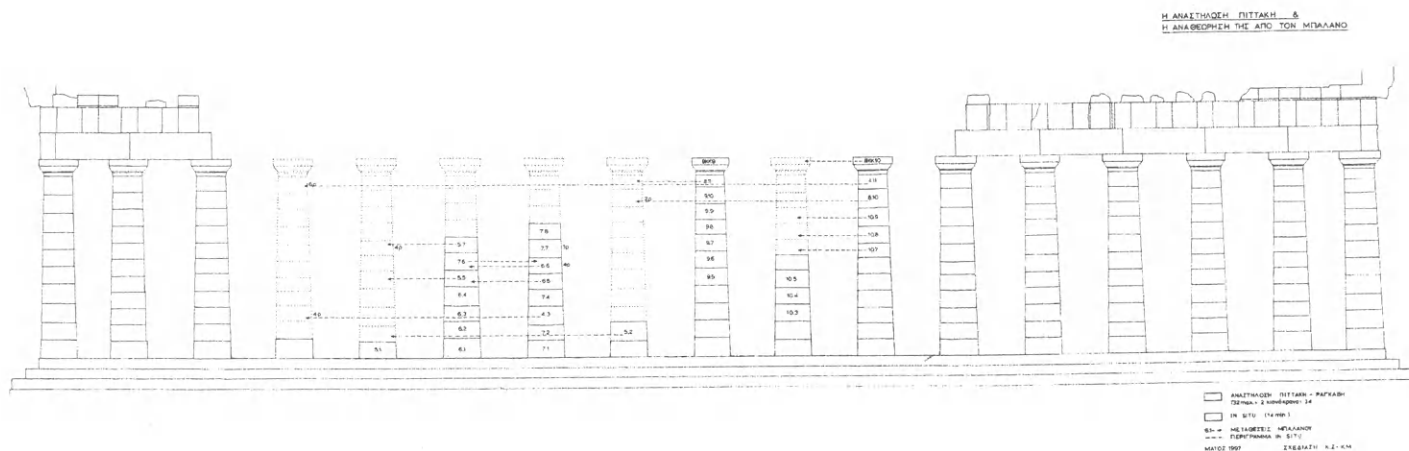
W.B.Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο ἐρώτημα ὁ Dinsmoor παρατηρεῖ ὅτι εἶναι φανερό, ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ ἐπέμβαση, ὅτι δὲν ἀκολουθήθηκε ἡ μόνη μέθοδος πού θά μπορούσε νά ὀδηγήσει σέ μιὰ ὀρθή λύση, ἡ προκαταρκτική δηλαδή, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση, γενικὴ ἐξέταση τοῦ προβλήματος ὡς συνόλου. Ἡ ἀναστήλωση τοῦ 1842 εἶχε μοιραῖες συνέπειες καὶ στὴ σύγχρονη ἐπέμβαση, γιατί οἱ ἀναστηλωμένοι τότε σέ ὁλόκληρο τὸ ὕψος τοὺς κίονες I (9ος) καὶ Λ (11ος) ἀνασυναρμολογήθηκαν ἀπὸ τὸν Μπαλάνο χωρὶς σχεδὸν καμιά ἀλλαγὴ (εἰκ. 216)⁵⁵², δηλαδή ἀνασυντέθηκαν μὲ σπονδύλους, πού σέ μιὰ γενικὴ μελέτη θά ἀποδεικνύονταν ὅτι δὲν συνανήκουν. Καὶ παρ' ὅλο πού οἱ σπόνδυλοι, πού δὲν χρησιμοποιήθηκαν σ' αὐτοὺς τοὺς δύο κίονες, ἀριθμήθηκαν καὶ ἀποδόθηκαν ὀριστικά σέ ἄλλες θέσεις, ἡ συνεχὴς ἀναθεώρηση αὐτῶν τῶν ἀριθμήσεων καὶ ἀποδόσεων, καθὼς τὸ ἔργο προχωροῦν πρὸς τὰ ἀνατολικά, μαρτυρεῖ ἓνα ποσοστὸ ἀβεβαιότητος, πού δὲν θά ὑπῆρχε, ἂν ἐκ τῶν προτέρων εἶχε μελετηθεῖ τὸ σύνολο

ἀγνοηθεῖ. Ἄν δὲν ἦταν δυνατόν νά φθάσουμε σέ μιὰ ἐπιτυχὴ ἀποτελέσματα, πιστεύω ὅτι ὅλοι θά συμφωνοῦσαν ὅτι θά ἦταν καλλίτερο νά ἀφήναμε τοὺς σπονδύλους στὸ ἔδαφος ... ὥστόσο οἱ μελλοντικὲς γενεὲς ἐπιλύουν τὸ πρόβλημα.

Μπορεῖ ὁμῶς νά γίνει ὀρθὴ ἀναστήλωση τῶν κίωνων; Ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ὁ Dinsmoor εἶναι κατηγορηματικός: εἶναι φανερό ὅτι μὲ ἑβδομηντατέσσερες ἀνοικτὲς θέσεις καὶ μὲ ἐξηνταεῖς καλὰ διατηρημένους ὑποψήφιους σπονδύλους γι' αὐτὲς τίς θέσεις ... πρέπει νά γίνει δυνατὴ ἡ ἐξέυρεση τῆς λύσης καὶ ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀρχικῆς θέσης κάθε σπονδύλου, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τίς διαφορὲς μεθόδους ἐλέγχου τῶν ἀποτελεσμάτων, τίς διαμέτρους, τὰ ὕψη καὶ τίς καμπύλες τῶν ἐντάσεων. Καὶ γιὰ τοῦ λόγου μάλιστα τὸ ἀληθὲς προσφέρει ὁ ἴδιος τὰ πρῶτα ἐποικοδομητικὰ ἀποτελέσματα, ἀποτελέσματα ὀχι ἀπολύτως βέβαια, ἀφοῦ οἱ ὁλοκληρωμένες μετρήσεις τῶν σπονδύλων παρεμποδίζονται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, πού βρίσκονται ἤδη τοποθετημένοι στοὺς ἀναστηλωμένους κίονες, εἶναι σέ μεγάλο βαθμὸ ἀπρόσιτοι

216

τῶν κατακείμενων, καὶ ἐκείνων τῶν ἀναστηλωμένων στὸ παρελθόν, διαθέσιμων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Τέλος, τὰ γνωστά μέλη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ὅπως ἦδη ἐπισημάνθηκε, δὲν ἐλήφθησαν ποτέ ὑπ' ὄψιν. Ἐξετάζοντας στὴ συνέχεια λεπτομερῶς τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς ἀναστηλωμένους κίονες, ὁ Dinsmoor παρατηρεῖ ὅτι σέ δέκα περιπτώσεις παρουσιάζονται ἀσυμφωνίες τῶν διαμέτρων τῶν ἀναστηλωμένων κίωνων πάνω ἀπὸ 6 χιλ., οἱ καμπύλες τῶν κίωνων Ζ, Η καὶ Θ (6ος, 7ος καὶ 8ος) δὲν ἀνταποκρίνονται σέ καμιά περίπτωση στὴν ἑλληνικὴ ἐνταση, ἐνῶ κατὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ κίονα Η χρειάστηκε νά ἀπολαξευθεῖ κατὰ 5-6 χιλ. ὁ ἀνώτατος, ἐνδέκατος σπόνδυλος, προκειμένου αὐτός νά προσαρμοστῇ στὴ θέση του, γεγονός τὸ ὁποῖο παραδέχθηκε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μπαλάνος, λέγοντας ὅτι πραγματοποιήθηκε ἐν ἀγνοίᾳ του ἀπὸ κάποιον ἀπὸ τοὺς μαρμαράδες του⁵⁵³. Συμπερασματικά, καταλήγει ὁ Dinsmoor, σ' ἓνα σύνολο ἐξηνταεῖς διαθέσιμων σπονδύλων ... φαίνεται ὅτι μόνο δεκαεννέα ταυτίστηκαν ὀρθά (ἐννέα ἀπὸ τοὺς ὁποίους προφανῶς ἐντελῶς τυχαῖα), σαρανταεῖς ἔχουν παραποθετηθεῖ ... καὶ ἓνας τελειῶς

(ἀφοῦ οἱ διαμέτροί τους μποροῦν νά μετρηθοῦν μόνο σέ μιὰ ἀπὸ τίς δέκα διευθύνσεις — ἀπὸ ἐμπρός πρὸς τὰ πίσω) καὶ μὲ ὕψη ἄγνωστα σέ ὀρισμένα σημεῖα, λόγω τοῦ τσιμεντοκονιάματος, πού καλύπτει τίς ἐπιφάνειες καὶ κρύβει τοὺς ἀρμούς τῶν ἐνώσεων⁵⁵⁴. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ἀβεβαιότητος ἀναγκάζει τὸν Dinsmoor νά θέσει ἓνα θεμιτὸ περιθώριο λάθους, τὸ ὁποῖο, ὅσον ἀφορᾷ τίς διαμέτρους τῶν σπονδύλων, ὀρίζει στὰ 3 χιλ., τὴ μέγιστη διακύμανση (τὸ ἀρχαῖο περιθώριο λάθους) πού μπορεῖ νά βρεθεῖ στίς δέκα διαμέτρους, οἱ ὁποῖες μπορεῖ νά μετρηθοῦν στίς προστιές ἑδρες τῶν σπονδύλων⁵⁵⁵. Πάντως, παρ' ὅλες αὐτὲς τίς δυσκολίες, ἡ νέα μελέτη καὶ μέτρηση τῶν σπονδύλων, πού παραθέτει ὁ Dinsmoor στὴν ἐκθεσὶ του, τὸν ὀδηγεῖ στὴν ἀποκατάσταση τῶν ὀκτῶ κίωνων, μὲ τὴν ἐξαίρεση ἑνδεκα κενῶν. Ἀπὸ τοὺς ἑβδομηνταεπτὰ πληρεῖς σπονδύλους δεκατέσσερες παρέμειναν *in situ*, ἐξηνταένα ἀποδόθηκαν στίς ἀρχικὲς τοὺς θέσεις. Μόνο δύο σπόνδυλοι (41 καὶ 44), πού εἶναι πιστὰ μεταξύ τους ἀντίγραφα μὲ διαφορά 1 ἐκ., μποροῦν νά ἐναλλαχθοῦν μεταξύ τους. Ὅσο γιὰ τὰ ἑντεκα κενὰ εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἑνατος σπόνδυλος τοῦ Ε (5ος), ὁ ἑβδομος

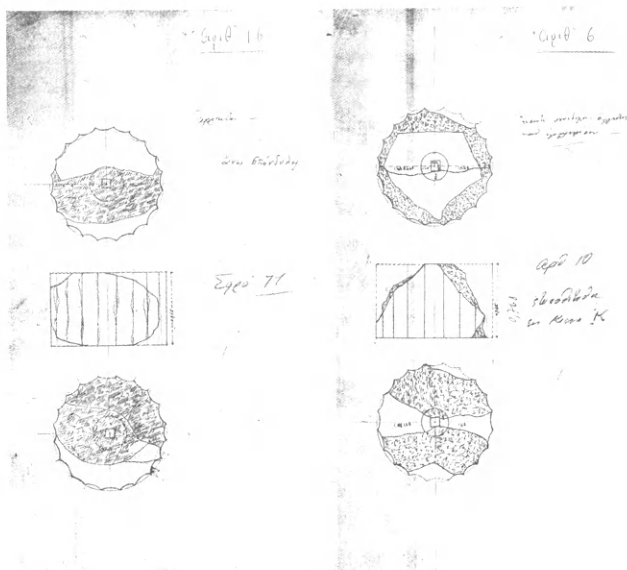
τοῦ Θ, ὁ ἕκτος τοῦ Ε, ὁ πέμπτος τοῦ Η, ὁ δεύτερος τῶν Δ (4ος) καί Θ ἔχουν ὁλοκληρωτικά χαθεῖ. Γιά τόν τέταρτο σπονδύλο τῶν κίωντων Ε, Η καί Κ (10ος) ὑπάρχουν δύο θραύσματα (52 καί 53), πού μποροῦν νά ἐναλλαχθοῦν μεταξύ τους ἀφήνοντας μιά θέση κενή· καί γιά τόν τρίτο σπονδύλο στούς κίονες Δ καί Η ἔχουμε ἐπίσης δύο θραύσματα (58 καί 60), πού μπορεῖ νά ἐναλλαχθοῦν. Οἱ θέσεις πού ἔχουν ἐπιλεγεῖ γι' αὐτά τά τέσσερα θραύσματα στά λεπτομερῆ σχέδια εἶναι ἀρκετὰ ἀνθαίρετες. Καί ὁ Dinsmoor καταλήγει: Ἐλπίζω αὐτή ἡ ἀνάλυση νά μὴ δεῖξει μόνο τή μέθοδο τῆς ὀρθῆς ἀναστήλωσης τῶν κίωνων, ἀλλά καί νά ἀποδείξει ὅτι εἶναι τελειῶς δυνατὸ νά φθάσει κανεὶς σέ μιά ἀπόφαση. Ἐπιπροσθέτως πιστεύω ὅτι ἡ λύση πού προσφέρεται ἐδῶ εἶναι ἡ ἀληθινή, καί ὅτι, ἂν οἱ σπονδυλοὶ συναρμοστοῦν σωστά μεταξύ τους, ἀκόμη καί οἱ μικρὲς ἀσυμφωνίες πού παρουσιάζονται στά σχέδια 11 ὡς 18, θά ἐξαλειφθοῦν⁵⁵⁶. Σέ κάθε περίπτωσι, στό ἀπίθανο ἐνδεχόμενο πού ἡ συναρμογὴ τῶν σπονδύλων μεταξύ τους ἀπαιτῆσει κάποιες τροποποιήσεις, θά εἶναι τελειῶς δυνατό νά ξαναμελετηθεῖ τὸ ὅλο πρόβλημα σύμφωνα μέ τίς κατευθυντήριες γραμμὲς πού ἔχουν ὑποδειχθεῖ καί νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ ἀλήθεια.

Ἐξετάζοντας τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν του πλευρά, ὁ Dinsmoor ἀναφέρεται στὰ ἐπιχειρήματα περὶ καταστροφῆς τοῦ γραφικοῦ ἐρειπίου καί περὶ ἐλλείψεως τοῦ ἀρχικοῦ βάθους (φόντου) τῆς κιονοστοιχίας, τὰ ὁποῖα πολλές φορές ἐπικαλέστηκαν οἱ πολέμοι τῆς ἀναστήλωσης. Ἐπιχειρήματα ἀσήμαντα, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὸ κέρδος πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναστήλωση ἢ ἂν δεχθεῖ, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νά ἀνακτηθεῖ ἡ πλήρης ἀρχικὴ ἐντύπωση, ἀλλά πολὺ ἐπιθυμητὸ νά ἀποκατασταθεῖ ὅ,τι εἶναι δυνατόν. Ἄλλωστε, καί ἀπὸ καθαρὰ αἰσθητικὴ ἀποψη, ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ μνημείου, στὴν ὁποία ἐπίσης ἔλλειπει τὸ ἀρχικὸ φόντο, δέν εἶναι δυσάρεστη. Ἐκεῖνο πού ἔχει πολὺ μεγαλύτερη σημασία εἶναι τὸ νέο ὕλικο, τὸ τοιμέντο, πού χρησιμοποιεῖται στὴ συμπλήρωση ἢ τὴν ἀντικατάσταση τῶν μελῶν. Ἐδῶ στὴν κριτικὴ του ὁ Dinsmoor εἶναι πραγματικὰ καταπέλτης. Κατ' ἀρχὰς ἀναιρεῖ μέ τὴ σειρά τὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τοῦ μαρμάρου, πού ἐπικαλοῦνται οἱ ὁπαδοὶ τῆς χρήσης τοῦ τοιμέντου: τὸ κόστος του, τὸ ὁποῖο δέν θά πρέπει σέ καμιά περίπτωση νά λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν, προκειμένου γιὰ ἓνα μνημεῖο, πού γενικά ἔχει γίνεαι ἀποδεκτὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ὠραιότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ δημιουργήματα καί πολιτιστικὴ κληρονομιά ὄχι μόνον τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ ὁλόκληρου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καί τοῦ ἀμερικάνικου πολιτισμοῦ· τὴ χρωματικὴ διαφοροποίηση τοῦ νέου μαρμάρου ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο, ἡ ὁποία ὅμως μπορεῖ νά ἀπαλυνθεῖ μέ μιά ἐιδικὴ ἐπιφανειακὴ ἐπεξεργασία, ἐτησίως ἐπαναλαμβανόμενη⁵⁵⁷, ἂν καί, προκειμένου γιὰ τὸν Παρθενῶνα, θά ἔπρεπε νά ἀφεθεῖ ἡ φύση νά κάνει τὸ ἔργο της· τὸ ἐνδεχόμενο νά ἐξαπατηθεῖ τὸ μάτι καί νά ἐκληφθεῖ τὸ νέο μάρμαρο ὡς ἀρχαῖο, γεγονός πού αὐτοανααιρεῖται ἀπὸ τὴν ἑντονὴ χρω-

ματικὴ διαφοροποίηση καί τὰ σαφῶς διαγραφόμενα περιγράμματα τῶν νέων μελῶν ἢ συμπληρωμάτων· αὐτὴ, ἄλλωστε, ἡ ὀξύτητα τῶν περιγραμμάτων, πού ἀντιπαρτίθεται στὶς ἀπαλὲς γραμμὲς τῶν θραυσμένων ἐπιφανειῶν, ἀποτελεῖ καί τὸ μοναδικὸ πραγματικὰ ἐνοχλητικὸ, ἀπὸ αἰσθητικὴ ἀποψη, χαρακτηριστικὸ, ἀλλὰ θά μπορούσε νά ἐκληφθεῖ καί ὡς σημεῖο διαφοροποίησης μεταξύ τῆς ἀρχαίας καί τῆς νέας ἐργασίας, ἐνῶ παράλληλα ἀποτελεῖ ἓνα εἰλικρινὲς καί σαφῶς καθορισμένο στοιχεῖο, σύμφωνο πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀρχικοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ κτηρίου. Στὴ συνέχεια ὁ Dinsmoor ἀναιρεῖ μέ τὴ σειρά τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς χρήσης τοῦ τοιμέντου: τὸ χαμηλὸ κόστος του, πού στὴν πραγματικότητα, μέ τὴν εὐτέλειά του, ἀποτελεῖ στίγμα· ἡ χρωματικὴ προσαρμογὴ του πρὸς τὰ γειτονικὰ μάρμαρα, πού στὴν πραγματικότητα ἰσχύει μόνο σέ θέαση ἀπὸ μακριὰ· ἡ ἀπαλότητα καί ἡ ἀοριστία τῶν περιγραμμάτων του, πού θεωρητικὰ ἐναρμονίζονται μέ τοὺς ἀρχαίους φθαρμένους λίθους, κάτι ὅμως πού στὴν πραγματικότητα ἐπιτυγχάνεται μέ τὴ δημιουργία μιᾶς ἁδρομεροῦς ἐπιφανείας, πού ἔρχεται σέ ἀκαλαίσθητη ἀντίθεση μέ τὴν τελικὴ ἐπεξεργασία καί τὴ διαφάνεια τοῦ μαρμάρου· ἡ ταχύτητα καί ἡ εὐκολία τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ τοιμέντου, πού στὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ ἀπὸ τὰ χειρότερα χαρακτηριστικά του, ἀφοῦ παρασύρουν τὸν ἐπεύθυνο τοῦ ἔργου σὲ νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τίς ὀρθὲς ἀρχές τῆς ἀναστήλωσης: ἔτσι, ἡ ἐπιθυμία νά ξαναγίνουν οἱ κίονες ἐξ ὁλοκλήρου καινούργιοι ὁδηγεῖ σὲ νά καλύπτονται οἱ θραυσμένες ἐπιφανείες τους, χωρὶς νά ὑπάρχει κανένας λόγος ἀπὸ στατικὴ ἀποψη, μέ τοιμέντινους μανδύες (εἰκ. 217) ἢ νά διανοίγονται σ' αὐτὲς ὁπές μέ τὸ τρυπάνι, προκειμένου νά δεχθοῦν τὸ ἐνισχυτικὸ μεταλλικὸ πλέγμα τοῦ σκυροδέματος. Ἐπιπροσθέτως, σέ πολλές περιπτώσεις οἱ ἀρχαῖοι ἀρμοὶ μεταξύ τῶν σπονδύλων ἀποκρύβονται καί ὑποδηλώνονται μέ ψευδοαρμούς, πού χαράσσονται καί χρωματίζονται πάνω σὲ τοιμέντο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τὸν θριγκό, ὅπου τὰ γεῖσα, πού δέν θά ἀσκήσουν ποτὲ καμιά φέρουσα λειτουργία καί γι' αὐτὸ θά ἔπρεπε νά ἀφεθοῦν στὴν ἀκανόνιστη καί γραφικὴ μορφή τους, συμπληρώνονται μέ τοιμέντο προσλαμβάνοντας ἓνα πρισματικὸ σχῆμα. Ἐνα τέτοιο ἔργο μέ δυσκολία θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ἀποκατάσταση μέ τὴν ἔννοια τῆς ἀναστήλωσης.

Τὸ τελικὸ συμπέρασμα τῆς ἐκθεσης εἶναι προφανές: ἀπὸ καθαρὰ ἐπιστημονικὴ πλευρὰ ἡ ἀναστήλωση, πού ὡς τώρα ἔχει ἐκτελεστεῖ, θά μπορούσε νά διορθωθεῖ μόνο μέ τὴν ὁλοκληρωτικὴ κατεδάφιση τῶν ἑξὶ κίωνων καί μέ μιά ἀνακατανομή

216. Ἡ ἀναθεώρηση τῆς ἀναστήλωσης Πιττάκη τῶν κίωνων τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα ἀπὸ τὸν Ν. Μπαλάνο. Μελέτη Κ. Ζάμπα - σχεδίαση Κλ. Ματάλα, 1997.

ΥΨΗ ΣΤΟΙΧ.	ΑΜ.	ΑΝΤ. ΔΙΑΜΕΤΡΟΙ	Α Δ	ΚΑΤΩ ΔΙΑΜΕΤΡΟΙ	Κ Δ	ΣΤΟΙΧ. ΔΥΑΔ.
1	625					
2	773	1389.5 [10]	1390	1437 [31]	1441	Λ 11
3	958 ²					Κ 11
4	793,795	784 [87]	1385	1435 [37]	1435	Θ 11
5	779	1389.5 [88.5]	1388	1436.5 [38]	1442	Η 11
6	792	1385 [87.5]	1386	1436 [37]	1429	Ζ 11
7	792,795	793 [86]	1386	1437 [38]	1436	Ε 11
8	911,906	909 [89]	1386	1445.5	1445	Δ 11
9	972	972 [137]	1441	1487.5 [26]	1489	Λ 10
10	780	1449 [44]	1440	1488 [89]	1478	Κ 10
11	875	1437	1434	1482	1481	Ι 10
12	920	921 [137]	1437	1483.75 [89.5]	1479	Θ 10
13	868	1442 [91.5]	1440	1487.5 [88.5]	1485	Η 10
14	807	1422 [22]	1422	1466 [68]	1467	Ζ 10
15	850	1438 [31]	1439	1482.5 [23]	1482	Ε 10
16	849	1430 [30.5]	1430	1477 [76]	1472	Δ 10
17	945	946 [186.5]	1488	1533.5 [30.5]	1533	Λ 9
18	878	980 [89]	1482	1530.5 [34]	1527	Κ 9
19	723	1482 [71.5]	1483	1517 [16.5]	1519	Ι 9
20	807	1485.75 [86.5]	1481	1524 [24]	1521	Θ 9
21	886	1466 [68]	1468	1514	1510	Ζ 9
22	901,75	902 [182.5]	1483	1521 [28]	1527	Ε 9
23	885	1484 [36]	1485	1530 [30]	1528	Δ 9
24	902	1533.5 [30]	1534	1574.5 [70]	1575	Λ 8
25	835	837 [153.1]	1528	1571 [73]	1569	Κ 8
26	785	1517 [16.5]	1521	1555 [54]	1557	Ι 8
27	800	1527 [27.5]	1525	1567.5 [42]	1562	Θ 8
28	823	1523	1521	1559	1560	Η 8
29	861	1512.50 [151]	1511	1553 [51]	1555	Ζ 8
30	1006	1528 [27.5]	1528	1575	1569	Ε 8
31	891	1517.5 [18]	1519	1559 [58.5]	1552	Δ 8

217. Συμπλήρωση σπονδύλων της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα με τοιμένο. Σχέδιο με μελάνι σέ χαρτόνι.

218. Σκαρίφημα Ν. Μπαλάνου - Ν. Μητσάκη: *Κίον Η ως θά έμεινεν, Κίον Ζ ως θά διαμορφούτο*, 1927.

ΥΨΗ ΣΤΟΙΧ.	ΑΜ.	ΑΝΤ. ΔΙΑΜΕΤΡΟΙ	Α Δ	ΚΑΤΩ ΔΙΑΜΕΤΡΟΙ	Κ Δ	ΣΤΟΙΧ. ΔΥΑΔ.
1	625					
2	773	1389.5 [10]	1390	1437 [31]	1441	Λ 11
3	958 ²					Κ 11
4	793,795	784 [87]	1385	1435 [37]	1435	Θ 11
5	779	1389.5 [88.5]	1388	1436.5 [38]	1442	Η 11
6	792	1385 [87.5]	1386	1436 [37]	1429	Ζ 11
7	792,795	793 [86]	1386	1437 [38]	1436	Ε 11
8	911,906	909 [89]	1386	1445.5	1445	Δ 11
9	972	972 [137]	1441	1487.5 [26]	1489	Λ 10
10	780	1449 [44]	1440	1488 [89]	1478	Κ 10
11	875	1437	1434	1482	1481	Ι 10
12	920	921 [137]	1437	1483.75 [89.5]	1479	Θ 10
13	868	1442 [91.5]	1440	1487.5 [88.5]	1485	Η 10
14	807	1422 [22]	1422	1466 [68]	1467	Ζ 10
15	850	1438 [31]	1439	1482.5 [23]	1482	Ε 10
16	849	1430 [30.5]	1430	1477 [76]	1472	Δ 10
17	945	946 [186.5]	1488	1533.5 [30.5]	1533	Λ 9
18	878	980 [89]	1482	1530.5 [34]	1527	Κ 9
19	723	1482 [71.5]	1483	1517 [16.5]	1519	Ι 9
20	807	1485.75 [86.5]	1481	1524 [24]	1521	Θ 9
21	886	1466 [68]	1468	1514	1510	Ζ 9
22	901,75	902 [182.5]	1483	1521 [28]	1527	Ε 9
23	885	1484 [36]	1485	1530 [30]	1528	Δ 9
24	902	1533.5 [30]	1534	1574.5 [70]	1575	Λ 8
25	835	837 [153.1]	1528	1571 [73]	1569	Κ 8
26	785	1517 [16.5]	1521	1555 [54]	1557	Ι 8
27	800	1527 [27.5]	1525	1567.5 [42]	1562	Θ 8
28	823	1523	1521	1559	1560	Η 8
29	861	1512.50 [151]	1511	1553 [51]	1555	Ζ 8
30	1006	1528 [27.5]	1528	1575	1569	Ε 8
31	891	1517.5 [18]	1519	1559 [58.5]	1552	Δ 8

ΥΨΗ ΣΤΟΙΧ.	ΑΜ.	ΑΝΤ. ΔΙΑΜΕΤΡΟΙ	Α Δ	ΚΑΤΩ ΔΙΑΜΕΤΡΟΙ	Κ Δ	ΣΤΟΙΧ. ΔΥΑΔ.
1	625					
2	773	1389.5 [10]	1390	1437 [31]	1441	Λ 11
3	958 ²					Κ 11
4	793,795	784 [87]	1385	1435 [37]	1435	Θ 11
5	779	1389.5 [88.5]	1388	1436.5 [38]	1442	Η 11
6	792	1385 [87.5]	1386	1436 [37]	1429	Ζ 11
7	792,795	793 [86]	1386	1437 [38]	1436	Ε 11
8	911,906	909 [89]	1386	1445.5	1445	Δ 11
9	972	972 [137]	1441	1487.5 [26]	1489	Λ 10
10	780	1449 [44]	1440	1488 [89]	1478	Κ 10
11	875	1437	1434	1482	1481	Ι 10
12	920	921 [137]	1437	1483.75 [89.5]	1479	Θ 10
13	868	1442 [91.5]	1440	1487.5 [88.5]	1485	Η 10
14	807	1422 [22]	1422	1466 [68]	1467	Ζ 10
15	850	1438 [31]	1439	1482.5 [23]	1482	Ε 10
16	849	1430 [30.5]	1430	1477 [76]	1472	Δ 10
17	945	946 [186.5]	1488	1533.5 [30.5]	1533	Λ 9
18	878	980 [89]	1482	1530.5 [34]	1527	Κ 9
19	723	1482 [71.5]	1483	1517 [16.5]	1519	Ι 9
20	807	1485.75 [86.5]	1481	1524 [24]	1521	Θ 9
21	886	1466 [68]	1468	1514	1510	Ζ 9
22	901,75	902 [182.5]	1483	1521 [28]	1527	Ε 9
23	885	1484 [36]	1485	1530 [30]	1528	Δ 9
24	902	1533.5 [30]	1534	1574.5 [70]	1575	Λ 8
25	835	837 [153.1]	1528	1571 [73]	1569	Κ 8
26	785	1517 [16.5]	1521	1555 [54]	1557	Ι 8
27	800	1527 [27.5]	1525	1567.5 [42]	1562	Θ 8
28	823	1523	1521	1559	1560	Η 8
29	861	1512.50 [151]	1511	1553 [51]	1555	Ζ 8
30	1006	1528 [27.5]	1528	1575	1569	Ε 8
31	891	1517.5 [18]	1519	1559 [58.5]	1552	Δ 8

219-220. Συγκριτικοί πίνακες μετρήσεων σπονδύλων βόρειων κίωνων Δ-Α του Παρθενώνα των W.B. Dinsmoor, Ν. Μητσάκη και Η. Schleif (έντός άγκυλων). Ν. Μπαλάνος - Ν. Μητσάκης, 1927.

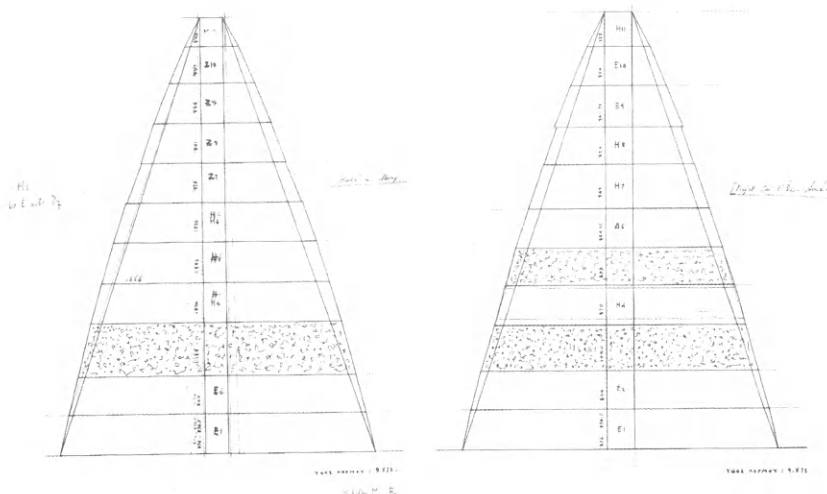
του συνόλου του διαθέσιμου υλικού, με τον τρόπο που υποδείχθηκε παραπάνω. Από τους σπονδύλους που μπορούν να μετρηθούν όχι μόνον έχουν λάθος ταυτιστεί σαραντατρείς, αλλά τριανταένα από αυτούς ενσωματώνονται στα τμήματα που ήδη έχουν ανεγερθεί: έτσι είναι απαραίτητο να απομακρυνθούν όλοι οι τέσσερεις ανατοποθετημένοι σπόνδυλοι (καθώς και ο τσιμεντένιος) του κίονα Α, όλοι οι έννέα ανατοποθετημένοι σπόνδυλοι του Κ, δύο από τους ανατοποθετημένους σπονδύλους (καί ο τσιμεντένιος) του Ι, επτά από τους ανατοποθετημένους σπονδύλους (καθώς και ένα θραύσμα) του Θ, επτά από τους ανατοποθετημένους σπονδύλους (καθώς και ο ένας τσιμεντένιος) του Η και δύο από τους ανατοποθετημένους σπονδύλους (καθώς και οι δύο τσιμεντένιοι) του Ζ (εικ. 218). Θα πρέπει επίσης να καθαρευθεί και ο αναστηλωμένος θριγκός, γιατί μικρό θά είναι το κέρδος, αν αυτός υποβασταχθεί στη θέση του. Αυτή η διαδικασία θα δώσει και την ευκαιρία για την απαραίτητη αισθητική διόρθωση, την αντικατάσταση δηλαδή του τσιμέντου με νέο μάρμαρο. Είναι αναγκαίο να χρησιμοποιηθούν δύο νέοι σπόνδυλοι στον κίονα Δ, τρεις στον Ε, τρεις στον Η, δύο στον Θ, και δύο στον Κ, συνολικά δώδεκα, από τους οποίους πέντε θα πρέπει να ενσωματώσουν τα μεγάλα θραύσματα των σπονδύλων 49, 52, 55, 58 και 60. Η δαπάνη των δώδεκα αυτών μελών είναι ασήμαντη σε σύγκριση προς ό,τι διακυβεύεται. Άλλωστε το κόστος μπορεί εν μέρει να αντισταθμιστεί από μία περισσότερο αυστηρή προσκόλληση στις αληθινές αρχές της αναστήλωσης, την ολοκλήρωση δηλαδή της διαδικασίας στο σημείο, όπου αρχίζει να υπερισχύει αναλογικά το νέο υλικό σε σχέση με το αρχαίο. Έτσι, ο ανώτατος σπόνδυλος του κίονα Ζ, που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, δεν θα πρέπει να αντικατασταθεί, αφού μάλιστα λείπουν και τα κιονόκρανα των κίωνων Ε και Ζ (για τα όποια τώρα υπάρχει πρόθεση να αποκατασταθούν με νέο μάρμαρο) και αφού η άκριτως υπερκείμενη περιοχή του θριγκού διατηρείται σε μία πολύ αποσπασματική κατάσταση. Το κενό στην κορυφή των κίωνων Ε και Ζ και στον θριγκό άκριτως από πάνω τους θα επιδεικνύει με τρόπο ειλικρινή το διαθέσιμο υλικό, και, επιπροσθέτως, θα προσκαλεί συνεχώς και σταθερά το Βρετανικό Μουσείο να επιστρέψει τα ελλείποντα μέλη, σπόνδυλο και κιονόκρανο.

Η έκθεση του Dinsmoor θορυβεί εξαιρετικά τον Μπαλάνο, ο οποίος θέλει να αποφύγει με κάθε τρόπο τη δημοσιοποίησή της. Για το ζήτημα συσκέπτεται στις 6 Ιουλίου με τους Οικονόμο, Carps, Carpenter, τον B.D. Meritt και τον Dörpfeld. Κατά τη συνάντηση αυτή ο τελευταίος προτείνει να όριστεί μία διεθνής επιτροπή από τρεις αρχιτέκτονες, για την εκ νέου αποτύπωση του ύφιστάμενου υλικού και τη σύνταξη της οριστικής πρότασης ανακατανομής του στους κίονες. Η ίδια επιτροπή θα αποφασίσει και για την τύχη των ήδη αναστηλωμένων κίωνων. Ως μέλη της επιτροπής ο Dörpfeld προτείνει τον Μπαλάνο ή έναν εκπρόσωπό του, τον ίδιο τον Dinsmoor και έναν τρίτο Γερμανό αρχιτέκτονα, είτε τον συνεργάτη του στην έρευνα του Θεάτρου του Διονύσου E. Fiechter,

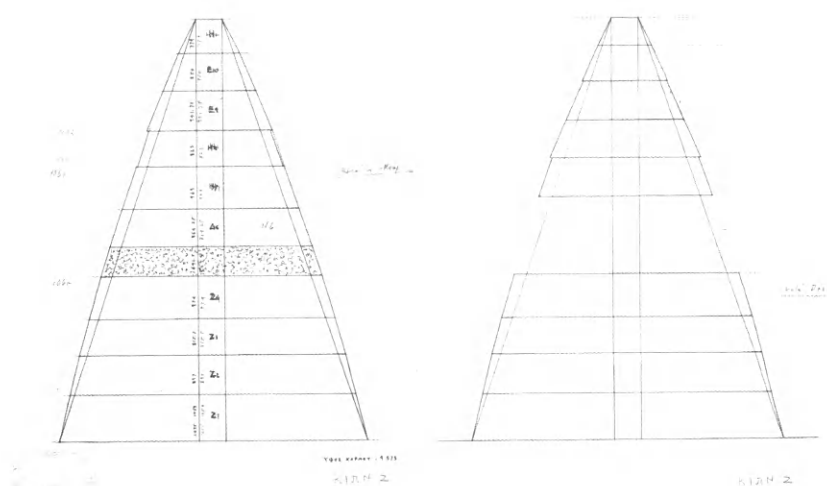
είτε τον O. Reuther, που δουλεύει στη Σάμο, ή ακόμη και κάποιον άλλον αρχιτέκτονα, άλλης εθνικότητας, από αυτούς που διαμένουν στην Αθήνα. Η πρόταση του Dörpfeld γίνεται δεκτή από τον Μπαλάνο, ενώ ο ίδιος την κοινοποιεί με επιστολή του στις 12 Αυγούστου στον Dinsmoor⁵⁵⁸. Στο γράμμα του ο Dörpfeld δεν παραλείπει να εκθέσει στον Dinsmoor τις απόψεις του για το θέμα, απόψεις αρκετά διαφορετικές, δηλωτικές του τρόπου προσέγγισης του ζητήματος της αναστήλωσης των αρχαίων μνημείων από μία παλαιότερη γενιά αρχιτεκτόνων, για την οποία το «φαίνεσθαι» υπερίσχυε του «είναι», το εξωτερικό οπτικό αποτέλεσμα των επεμβάσεων είχε περισσότερη βαρύτητα από τη δομική ειλικρίνεια και επισημονική ορθότητά τους⁵⁵⁹.

Ο Dörpfeld, αφού ξεκαθαρίσει ότι δεν έχει πλέον καμία ανάμειξη στις αναστηλώσεις της Ακρόπολης, ήδη από την εποχή της συνταξιοδότησής του, και αφού δηλώσει ότι ήταν πεισμένος ότι οι αποτυπώσεις και οι μετρήσεις του κατακείμενου υλικού της θόρειας κιονοστοιχίας είχαν ολοκληρωθεί και ότι δεν υπήρχε καμία αμφιβολία για την αρχική θέση των σπονδύλων των κίωνων, αναφέρεται στη μεγάλη διαφορά που παρουσιάζεται ανάμεσα στις προτάσεις του Dinsmoor και του Μπαλάνου, για να εκφράσει την αμφιβολία του ως προς τη δυνατότητα εξεύρεσης, με απόλυτη βεβαιότητα, της αρχικής θέσης όλων των σπονδύλων, λαμβανομένων υπ' όψιν των διαφορών των ύψων τους, της έλλειψης ορισμένων και της φθοράς πολλών άλλων και, κυρίως, του πλήθους των συνδυασμών που μπορεί να προκύψουν κατά την τοποθέτησή τους, με την απλή αλλαγή της θέσης ενός ή δύο σπονδύλων. Γι' αυτόν τον λόγο, μόνο μία συλλογική εργασία από περισσότερους αρχιτέκτονες θα μπορούσε να οδηγήσει στη λύση του προβλήματος. Όσον αφορά την καθαίρεση των ήδη αναστηλωμένων κίωνων, αυτή θα πρέπει να πραγματοποιηθεί μόνον αν αποδειχθεί ότι εκεί έχουν γίνει πολύ μεγάλα λάθη, τα όποια εύκολα μπορεί να διορθωθούν. Στη συνέχεια ο Dörpfeld αναφέρεται στην αναστήλωση των Προπυλαίων, την οποία ο Dinsmoor θεωρεί επιτυχή, όπου και πάλι όμως οι σπόνδυλοι του εσωτερικού ιωνικού κίονα δεν έχουν τοποθετηθεί στην αρχική τους θέση, ενώ το κιονόκρανό του έχει συντεθεί από θραύσματα ποικίλης προέλευσης. Παρ' όλα αυτά, ο κίονας παρέχει μία, σε πολύ μεγάλο βαθμό, ορθή εικόνα ενός εσωτερικού αρχαίου κίονα των Προπυλαίων. Το ίδιο θα συνέβαινε και στον Παρθενώνα, ακόμη και αν οι κίονες δεν αναστηλώνονταν όλοι με τους σπονδύλους στις πραγματικές τους θέσεις, θα παρείχαν όμως μία όσο το δυνατόν ορθότερη γενική εικόνα της αρχαίας κιονοστοιχίας. Και αυτό είναι θεμιτό. Όσο για τους μελετητές των ειδικών εκλεπτύνσεων των κίωνων του Παρθενώνα και των οριζόντιων και καθέτων κλίσεων τους και καμπυλοτήτων, αυτοί θα μπορούσαν να διεξά-

ΚΙΩΝ Ε

Z

222

γουν τις έρευνές τους όχι στους αναστηλωμένους κίονες αλλά στους αδιατάρακτους από την αρχαιότητα. Όλοι οι άλλοι έποσκέπτες ποτέ δέν θά άντιλαμβάνονταν τις άνεπαίσθητες αποκλίσεις και άσυμφωνίες μεταξύ των σπονδύλων. Ό Dörpfeld τίθεται κατηγορηματικά υπέρ της χρήσης του τοιμέντου στην αναστήλωση, αφού τό μάρμαρο πού χρησιμοποιήθηκε στίς παλαιότερες επεμβάσεις του Μπαλάνου δέν έφερε πολύ καλά άποτελέσματα: ή άνατολική πρόσταση των Προπυλαίων, αλλά ιδιαίτερα ή έσωτερική όψη του δυτικού τοίχου του Έρεχθείου, μοιάζουν σάν νά είναι μπαλωμένες και δέν παρέχουν φιλική έντύπωση στους έποσκέπτες τους. Άντίθετα, ή χρήση του τοιμέντου στους κίονες του Παρθενώνα είναι έπιτυχής, αφού έπιτρέπει την επανένταξη στό μνημείο πολλών θραυσμάτων των αρχαίων σπονδύλων, από μακριά έναρμονίζεται χρωματικά μέ τό αρχαίο μάρμαρο, ένδ από κοντά άναγνωρίζεται άμέσως ως σύγχρονη προσθήκη. Άλλω-

στε ένας κατακαίνουργιος μαρμαρίνος σπόνδυλος, άνάμεσα στους ύπόλοιπους φθαρμένους αρχαίους, φαντάζει στόν Dörpfeld άνυπόφορος, ένδ πάλι δέν μπορεί νάδιανοηθεϊ μία έσκεμμένη παλαιώσή του. Άντίθετα, ό έναν τοιμεντένιο σπόνδυλο οί ραβδώσεις μπορούν κάλλιστα τεχνητά νά «φθαρούν» χωρίς πολλή περίσκεψη, προκειμένου νά έπιτευχθεϊ μία συμμετρική εμφάνιση του όλου κίονα. Όσον άφορά τά έλλείποντα κιονόκρανα, αυτά ό Μπαλάνος σκέπτεται νά άντικαταστήσει μέ άλλα από νέο μάρμαρο. Θά μπορούσε όμως κανείς νά άναρωτηθεϊ, μήπως θά έπρεπε νά χρησιμοποιηθοούν δύο κιονόκρανα από τη νότια πλευρά του Παρθενώνα, νά επαναληφθεϊ δηλαδή και έδω μία μέθοδος, πού ήδη έχει δοκιμαστει στα Προπύλαια.

Ό πρόταση του Dörpfeld για σύσταση διεθνούς επιτροπής αρχιτεκτόνων για την εξέταση του ζητήματος τελικά δέν ύλοποιείται. Άπλως δύο άλλοι αρχιτέκτονες, ό ύφιστάμενος του Μπαλάνου στην Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Νικόλαος Μητσάκης⁵⁶⁰ και ό στενός συνεργάτης του Dörpfeld αυτά τά χρόνια Hans Schleif, προβαίνουν σέ νέες μετρήσεις του ύλικού⁵⁶¹. Στή συνέχεια ό Μπαλάνος καταρτίζει συγκριτικούς πίνακες των κίωνων μέ τά μήκη των διαμέτρων των δύο έδρων κάθε σπονδύλου, σύμφωνα μέ τις μετρήσεις και των τριών αρχιτεκτόνων (είκ. 219, 220), συντάσσει σχέδια έναλλακτικών λύσεων τοποθέτησης των σπονδύλων ανά κίονα (είκ. 221, 222) και προβαίνει σέ νέες παρατηρήσεις⁵⁶²: Έκ της μελέτης των πινακων τούτων εξαγεται ότι εις πλείστας έδρας σπονδύλων ύπάρχει ουσιώδης διαφορά μεταξύ της καταμετρήσεως του κ. Δίσμοορ και των δύο άλλων, αιτινες πλησιάζουσι πολύ περισσότερον ... Ούτω επί 121 έδρων καταμετρηθεισών υπό των κ.κ. Δίσμοορ και Σλάιφ εύρέθησαν α) 23 έδραι ών αι διάμετροι παρουσιάζουσι διαφοράς από 4 χιλ. μέχρις 7 χιλ., β) 25 έδραι ών αι διάμετροι παρουσιάζουσι διαφοράς από 2,5 μέχρι 3,5 χιλ. γ) 39 έδραι ών αι διάμετροι παρουσιάζουσι διαφοράς από 1 μέχρις 2 χιλ. και δ) 34 έδραι συμπίπτουν ή παρουσιάζουσι διαφοράς μικροτέρας του 1 χιλιοστού. Επιπροσθέτως παρατηρεϊ ότι εφαρμολομένης της υπό του κ. Δίσμοορ προτεινομένης κατατάξεως των σπονδύλων παρουσιάζεται αρκετός αριθμός έδρων υπερεκκειμένων σπονδύλων ών αι διαφοραι είναι πολύ μεγαλειτερα των 2 χιλιοστών, διαφοράν ήν παραδέχεται άνεκτήν ό κ. Δίσμοορ εις τάς προτάσεις του. Στή συνέχεια παραθέτει τις διαφορές πού συναντώνται (σύμφωνα μέ τις μετρήσεις Schleif) μεταξύ των έδρων των σπονδύλων των ήδη αναστηλωμένων κίωνων καθώς και εκείνων πού βρίσκονται υπό αναστήλωση για νά καταλήξει στα ακόλουθα συμπεράσματα: α) ότι εις την τετράδα των κίωνων Θ.Ι.Κ.Α. (8ος-11ος) μόνον εις έν (sic) σπόνδυλον (Θ, 7-8) παρατηρεϊται διαφορά έν όλω 7 χιλ. εις 2 διαφορά έν όλω 3 χιλ. εις 5 διαφορά έν όλω 2 χιλ. και εις 4 διαφορά έν όλω 1 και 1,5 χιλιοστού (είκ. 223), β) ότι εις την τετράδα των κίωνων Δ.Ε.Ζ.Η. (4ος-7ος) αι διαφοραι μεταξύ των έδρων των σπονδύλων είναι και πολύ με-

γαλείται και πολυαριθμότεραι (εικ. 224). Ο Μπαλάνος υπολογίζει ακόμη τις διαφορές που θα προκύψουν σε μία ένδεχόμενη νέα ανατοποθέτηση των σπονδύλων αυτών των κίωνων για να καταλήξει: *Συνεπεία των ανωτέρω έκτεθειμένων είναι ζήτημα αν επιβάλλεται ή κατεδάφισις των αναστηλωθέντων οριστικώς 4 κίωνων Θ.Ι.Κ.Α. επί των οποίων υπέρκειται ολόκληρος σχεδόν ο θριγκός, δεδομένου μάλιστα ότι δυσκόλως θα δυνηθῇ τις διά νέας αναστηλώσεως να επιτύχῃ απόλυτον ακρίβειαν, καθ' όσον, εκτός των ἐλλειπόντων ἐντελῶς σπονδύλων, 9 ἀνευρέθησαν ἡμικατεστραμμένοι καὶ ἀρκετοὶ ἄλλοι πλήρεις μὲν ἀλλὰ ὑποστάντες ρήγματα, ἔνεκα τῶν ὁποίων οἱ διάμετροι αὐτῶν μετεβλήθησαν. Γιά τοὺς ἄλλους ὁμως κίονες Δ.Ε.Ζ.Η. εἶναι δυνατὴ ἡ μερικὴ ἀνατοποθέτησις, ἀφοῦ μάλιστα οἱ κίονες Δ καὶ Ε δὲν ἀνεστηλώθησαν εἰσέτι, ὁ Ζ ἀνψώθη ἐν μέρει, ἐπὶ δὲ τοῦ κionoκράνου τοῦ κίονος Η ἐτοποθετήθη ἐπιστύλιον σωζόμενον κατὰ τὰ 2/3 τοῦ ἐτέρου τρίτου συμπληρωθέντος διὰ σιμεντοκονιάματος, ὅπερ ἐξάπαντος (sic) θὰ ἐκλείψῃ καθ' ὅσον ἡ διά μαρμάρου συμπλήρωσις αὐτοῦ θὰ εἶναι προτιμότερα. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Μπαλάνου τελειώνουν με ἀναφορά στὴν ἀναστήλωση τοῦ θριγκοῦ τῶν ὑπὸ ἀναστήλωση τεσσάρων κίωνων καὶ ἐιδικότερα στὰ ἐλλείποντα μέλη, κυρίως τριγλύφους καὶ ἀντιθέματα. Ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν, ὁμως, τούτων μελῶν ὑπάρχουσι εἰς τὴν μεσημβρινήν πλευράν τοῦ Παρθενῶνος 3 τρίγλυφα καὶ 8 ἀντιθέματα. Καὶ ἡδη παρουσιάζεται τὸ ζήτημα δύνανται νὰ ὑπάρχουσι ταῦτα μέλη νὰ χρησιμοποιηθῶσι κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῆς Βορείας πλευρᾶς, ὅποτε πρέπει νὰ παραμείνωσι κατὰ γῆς ἀνά ἓν τοῦλάχιστον πρὸς ἐξακρίβωσιν καὶ ὑπὸ τρίτων τῶν παρατηρηθεισῶν παρ' ἐμοῦ, τὸ πρῶτον, λεπτομερειῶν κατὰ τὴν λιθοτομήν τούτων ἢ πρέπει ὅλα νὰ συμπληρωθῶσι διὰ νέου ὑλικοῦ (sic);*

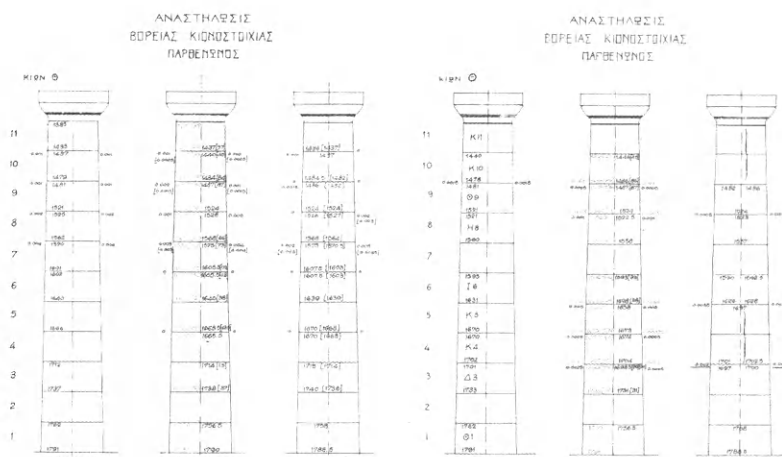
Ἡ ἐπίσημη θέση τοῦ Dörpfeld γιὰ τὸ ζήτημα, μετὰ τίς συμπληρωματικές μετρήσεις, ὅπως αὐτὴ διατυπώνεται σὲ ἐκθεσὶ τοῦ⁵⁶³ πού στέλνει ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία στὶς 29 Δεκεμβρίου, εἶναι πολὺ πῶ ἀπόλυτη: οἱ νέες μετρήσεις ἔδειξαν τόσο ἀσήμαντες διαφορές στὶς διαμέτρους τῶν ἀναστηλωμένων σπονδύλων καὶ τῶν γειτονικῶν τους, πού καθιστοῦν περιττὴ τὴν κατεδάφιση τῶν ἔξι ἡδη ἀναστηλωμένων κίωνων καὶ τὴ νέα κατανομή τῶν σπονδύλων, ὅπως προτείνει ὁ κ. Dinsmoor. *Δὲν θεωρῶ ἐπίσης ἀναγκαίαν τὴν καθάραιση τῶν κίωνων Ζ καὶ Η, ὅπως προτείνει ὁ κ. Μπαλάνος. Πάντως, ἀν αὐτὸ ἀποφασιζόταν, γιὰ τὸ κόστος δὲν εἶναι ὑψηλὸ, δὲν θὰ εἶχα ἀντίρρηση*⁵⁶⁴. Τὴ μόνη ἀλλαγὴ πού δέχεται, σὲ συμφωνία καὶ μὲ τὸν Schleif, εἶναι ἡ ἀντιμετάθεση στὸς δύο ὑπολειπόμενους νὰ ἀναστηλωθοῦν κίονες Δ καὶ Ε τῶν σπονδύλων 9 καὶ 11, γιὰ τὴν ἔτσι θὰ ἐξαλείφονταν οἱ πῶ μεγάλες διαφορές. Βέβαια στὶς μετρήσεις τοῦ κ. Dinsmoor ἐμφανίζονται καὶ ἄλλες σημαντικές ἀσυμφωνίες, ὁμως αὐτὸς ἔχει διαφορετικές μετρήσεις ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο ἀρχιτέκτονες. Ἄλλωστε σὲ ὅλους τοὺς σπονδύλους (μὲ ἐξαίρεση τὴν κάτω ἔδρα τῶν κατώτερων σπονδύλων καὶ τὴν ἄνω τῶν ἀνωτάτων) οἱ μετρήσεις τῶν δια-

μέτρων ἀνάμεσα σὲ διαφορετικές ραβδώσεις δίνουν ἀποκλίνοντες ἀριθμοὺς⁵⁶⁵. Ὁ Dörpfeld εἶναι ὑπὲρ τῆς χρήσης τοῦ τοιμένιου στὸς σπονδύλους τῶν κίωνων καὶ τοῦ νέου μαρμάρου γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἐνός ἀπὸ τὰ δύο ἐλλείποντα κιονόκρανα. Τὸ δεύτερο μπορεῖ νὰ συντεθεῖ ἀπὸ ὑφιστάμενα τεμάχια μαρμάρου συνδεδεμένα μὲ βέτον. Τὸ ἴδιο καὶ ὅλα τὰ ἐλλείποντα ἐπιστύλια τῆς βόρειας πλευρᾶς, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ἀντικατασταθοῦν ἢ μὲ νέα μαρμάρινα ἢ μὲ μέλη πού θὰ δημιουργηθοῦν ἀπὸ

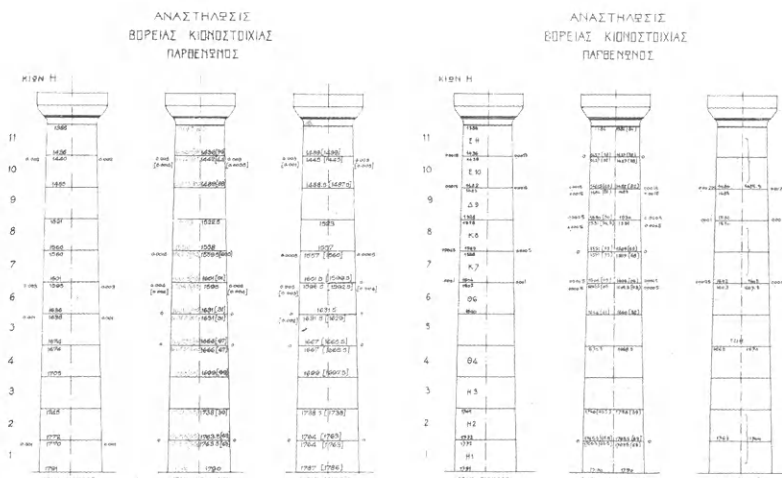
221-222. Ἐναλλακτικές λύσεις ἀναστήλωσης βόρειων κίωνων Ε καὶ Ζ τοῦ Παρθενῶνα. Ν. Μπαλάνος - Ν. Μητσάκης, 1927.

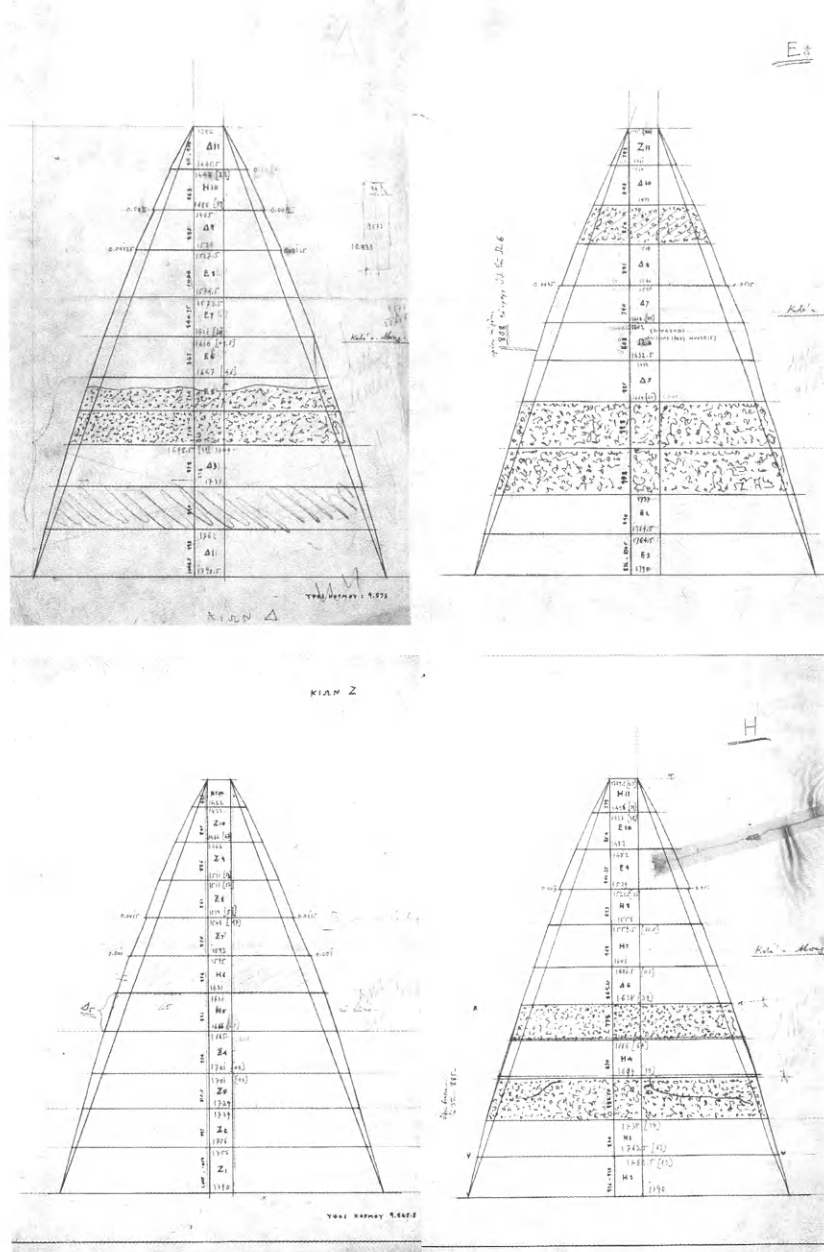
223-224. Ἐλεγχος τῶν προτάσεων τοῦ Ν. Μπαλάνου (ἀριστερά) καὶ W. B. Dinsmoor (δεξιὰ) γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν βόρειων κίωνων Θ (ἄνω) καὶ Η (κάτω) τοῦ Παρθενῶνα, μὲ βάση τίς μετρήσεις τῶν W.B. Dinsmoor (ἀριστερά), Ν. Μητσάκη (κέντρο) καὶ H. Schleif (δεξιὰ). Ν. Μπαλάνος - Ν. Μητσάκης, 1927.

223

224

226

ύφιστάμενα θραύσματα ἐπιστυλίων, τὰ ὁποῖα θὰ συνδεθοῦν μέ σίδερα καί τσιμέντο. Τὴν πλήρη ἀναστήλωση τῶν ἐπιστυλίων τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνα ὁ Dörpfeld θεωρεῖ ἀναγκαῖα τόσο γιὰ αἰσθητικούς λόγους ὅσο, κυρίως, γιὰ τεχνικούς, γιὰ τὸ «δέσιμο» τῆς κιονοστοιχίας καί τὴν ἐπαύξηση τῆς ἱκανότητος ἀντίστασής της στοὺς σεισμούς. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο θὰ ἦταν ἀκόμη καλύτερο νὰ συνδεθεῖ ἡ κιονοστοιχία, διαμέσου μαρμάρινων δοκῶν, καί μέ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μνημείου στήν περιοχή τοῦ ὀπισθοναοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τοῦ θριγκοῦ, τίς τριγλύφους καί τὰ ἀντιθῆματα τῶν μετοπῶν, ὁ Dörpfeld ταυτίζεται μέ τὴ συλλογιστική τοῦ Μπαλάνου⁵⁶⁶: γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν ἑπτὰ ἐλλειπουσῶν τριγλύφων τῆς βόρειας πλευρᾶς μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν δύο ἀπὸ τὰ τρία ὑφιστάμενα μέλη τῆς νότιας, ἐνῶ οἱ πέντε ὑπόλοιπες τρίγλυφοι μπορεῖ νὰ μὴν ἀναπληρωθοῦν. Ἡ τρίτη τρίγλυφος

τῆς νότιας πλευρᾶς πρέπει νὰ παραμείνει στὸ ἔδαφος πρὸς μελέτη. Ἐπίσης ἑπτὰ ἀντιθῆματα (ἀπὸ τὰ ὀκτὼ πού σόζονται) τῆς νότιας πλευρᾶς μπορεῖ νὰ τοποθετηθοῦν στὴ βόρεια, πρὸς ἀναπλήρωση ὀρισμένων ἀπὸ τὰ ἐλλείποντα δώδεκα. Τέλος, ἀπὸ τὰ πολυάριθμα γέισα τῆς βόρειας πλευρᾶς μποροῦν ὀρισμένα νὰ τοποθετηθοῦν πάνω ἀπὸ τίς τριγλύφους καί τὴ ζωφόρο, ὅσα διατηροῦνται ὁλόκληρα, ἢ μπορεῖ νὰ συναρμολογηθοῦν ἀπὸ μεγάλα ἀρχαῖα κομμάτια συνδεδεμένα μέ σκυρόδεμα. Ἄν γίνονο οἱ ἐργασίες μέ αὐτὸν τὸν τρόπο, καταλήγει ὁ Dörpfeld, ὁ Παρθενῶνας θὰ παραμείνει ἀπὸ μακριὰ ἐρείπιο καὶ δέν θὰ ἀποκτήσει τὴν ὄψη ἐνός καινούργιου κτίσματος. Ἀλλὰ ἡ ἀλλοτινὴ μορφή τοῦ ναοῦ καί ἡ παλαιότερη ἐξωτερικὴ του ἐμφάνιση θὰ ἀναγνωρίζονται καλύτερα.

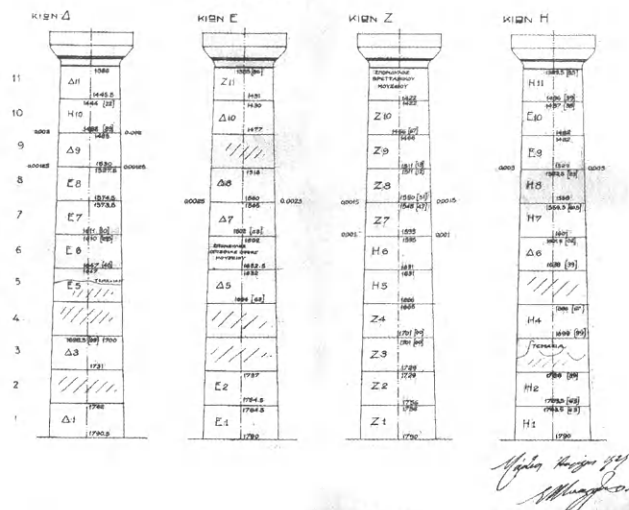
Μέ τὴ συμβιβαστικὴ πρόταση τοῦ Μπαλάνου γιὰ κατεδάφιση τῶν δύο κιόνων Ζ καί Η (6ου καί 7ου) καί ἀναδιάταξη τῶν σπονδύλων τῶν τεσσάρων ἀνατολικότερων κιόνων Δ-Η, ὑπὸ τὸν ὄρο φυσικά ὅτι θὰ λήξει ἐκεῖ τὸ ζήτημα καί δέν θὰ διαρρεύσει παραπέρα, συμφωνοῦν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς οἱ Carps καί Carpenter, οἱ ὁποῖοι καί πιέζουν, τὸν χειμῶνα τοῦ 1928, τὸν Dinsmoor νὰ τὴν ἀποδεχθεῖ⁵⁶⁷. Κατὰ τὸν Carpenter, ὁ Μπαλάνος συνειδητοποίησε καί παραδέχθηκε τὴν ὀρθότητα τῆς κριτικῆς τοῦ Dinsmoor καί ἐκπόνησε, σὲ συνεργασία μέ τὸν Schleif, ἕνα νέο σχέδιο ἀναστήλωσης (εἰκ. 225, 226), τὸ ὁποῖο ἱκανοποιεῖ σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ τίς βασικὲς ἐνστάσεις της: ἡ νέα πρόταση γιὰ τοὺς κίονες Δ-Η (εἰκ. 227) δέν ἀνακτᾷ βέβαια τὴν ἀρχικὴ διάταξη τῶν σπονδύλων, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ διαγράμματα τῆς ἐντασης τῶν κιόνων τοῦ Dinsmoor, μέ ἐξαιρεση ἐνός μόνο σημείου. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἤδη ἀναστηλωμένους κίονες, αὐτοὶ πραγματικά δέν χρειάζεται νὰ καθαιρεθοῦν, ἀφοῦ δέν παρουσιάζουν τόσο μεγάλα σφάλματα, πού νὰ δικαιολογοῦν μιὰ τέτοια ἐνέργεια: ὁ ἴδιος ὁ Dinsmoor θεωρεῖ τοὺς κίονες Ι καί Λ γενικά ἱκανοποιητικούς, ὁ Κ, στίς νέες μετρήσεις τοῦ Schleif, παρουσιάζεται σαφῶς βελτιωμένος, ἐνῶ μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη, κατὰ Dinsmoor, ἀσυμφωνία δύο σπονδύλων τοῦ Θ, στίς νέες μετρήσεις προκύπτει πολὺ μικρότερη⁵⁶⁸. Ὁ Carps δέν ὑπεισέρχεται στίς τεχνικὲς λεπτομέρειες τοῦ ζητήματος, ὅμως ἐνδιαφέρεται ἄμεσα γιὰ τὴ φιλικὴ διευθέτησή του, προκειμένου νὰ μὴ διαταραχθοῦν οἱ σχέσεις τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς μέ τὴν ἐλληνικὴ πλευρὰ – ἰδιαίτερα σ' αὐτὴ τὴν τόσο κρίσιμη χρονικὴ στιγμὴ, κατὰ τὴν ὁποία διεξάγονται οἱ διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς Ἀθήνας: ἡ Σχολὴ δέν ἔχει – καὶ οὐδέποτε εἶχε – καμιά σχέση μέ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνα ... Οὔτε ἡ Σχολὴ μπορεῖ νὰ ἀναλάβει ὁποιαδήποτε εὐθύνη γιὰ τίς ἀπόψεις τῶν στελεχῶν της σχετικὰ μέ τὴν ἐπιστημονικὴ πλευρὰ αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἢ τίς μεθόδους πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἀναπλήρωση τοῦ χαμένου ὑλικοῦ τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου ... Ἀφοῦ ἡ εὐθύνη τῆς ἀπόφασης σχετικὰ

μέ τη χρησιμοποίηση του ενός ή του άλλου υλικού εγκείται στη δικαιοδοσία του Αρχαιολογικού Συμβουλίου του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας, κάθε προσπάθεια τροποποίησης αυτής της απόφασης, για να είναι αποτελεσματική, θα πρέπει να απευθύνεται στο ίδιο το Συμβούλιο και όχι σε ιδιώτες στην Αμερική, που ενδιαφέρονται να παράσχουν χρήματα για την αναστήλωση ... Για τους λόγους αυτούς εμμένω σ' αυτές τις θέσεις, προκειμένου η Σχολή να μην εμπλακεί σε διαμάχη με την ελληνική κυβέρνηση πάνω σ' αυτό το ζήτημα, ιδιαίτερα σε μία περίοδο, όπου τόσα πολλά διακυβεύονται ... Γιατί πιστεύω ότι είναι απολύτως δυνατόν οι διαπραγματεύσεις της Αγοράς να ναυαγήσουν, αν οι θέσεις της Σχολής δεν είναι απολύτως σαφείς ως προς το θέμα της διαμάχης του Παρθενώνα⁵⁶⁹.

Ο Dinsmoor όμως δεν συναινεί σ' αυτόν τον συμβιβασμό, ο οποίος δεν ανταποκρίνεται σε μία όρθη λύση του προβλήματος και, επιπλέον, οριστικοποιεί τη χρήση του τοιμέντου⁵⁷⁰. Ο ίδιος, αυτό το διάστημα, προσπαθεί, επικοινωνώντας απευθείας με Αμερικανούς δωρητές, να τους πείσει να συγκεντρώσουν το ποσό που χρειάζεται για μία σωστή αναστήλωση της κιονοστοιχίας με μάρμαρο. Το ποσό αυτό, που υπολογίζει στα 25.149 \$, θα πρέπει να δοθεί στην ελληνική κυβέρνηση, υπό τον όρο να αλλάξει ή μέθοδος της εργασίας που ακολουθείται. Ο Dinsmoor είναι βέβαιος ότι η ελληνική κυβέρνηση θα δεχθεί τη δωρεά και θα παρεμποδίσει την παράλογη επιθυμία του κ. Μπαλάνου να εκτελέσει θιαστικά το έργο με ανεπαρκή μελέτη και ακατάλληλα υλικά⁵⁷¹. Τον Νοέμβριο του 1928 επανέρχεται στο ζήτημα, εν όψει μιας νέας δωρεάς που παρουσιάζεται. Σε μακροσκελή επιστολή του προς τον Boring, συνάδελφό του στο Πανεπιστήμιο Columbia, ο Dinsmoor εξιστορεί λεπτομερώς το θέμα εκθέτοντας τις γνωστές απόψεις του. Ιδιαίτερα όμως περιγράφει και καταγγέλλει το κλίμα που επικρατεί και τις συνθήκες εκτέλεσης του έργου: την απόλυτη δικαιοδοσία ενός μόνου ανθρώπου, του Μπαλάνου, στο έλεος του οποίου η ελληνική πλευρά εναπόθεσε το εγγενές κτήριο του κόσμου, και τη δράση του, τελείως ανεξέλεγκτη, αφού ούδέποτε υλοποιήθηκε η απόφαση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου του Φεβρουαρίου του 1922 να υποβάλλονται προς έγκριση μεμονωμένες μελέτες αναστήλωσης και σχέδια σε μεγάλη κλίμακα για κάθε κίονα, πριν από οποιαδήποτε ενέργεια. Ταυτόχρονα στηλιτεύει την ανακρίβεια, τη βιασύνη και την προχειρότητα εκτέλεσης του έργου, που επιτάχθηκε και από το γεγονός ότι με την εγκατάλειψη της χρήσης του μαρμάρου εξέλειπαν οι επιδέξιοι λιθοξόοι μαρμαράδες, που τόσο είχαν συντελέσει στην επιτυχή εκτέλεση των εργασιών στο Έρέχθαιο και στα Προπύλαια, και αντικαταστάθηκαν από άπλους χυτευτές τοιμέντου. Ο Dinsmoor τονίζει ότι για την επίλυση του προβλήματος έπρεπε να μελετηθεί συνολικά το διαθέσιμο υλικό, σάν να επρόκειτο για τη σύνθεση μιας εικόνας puzzle. Αντιθέτως, ο Μπαλάνος προχώρησε μεμονωμένα

ΝΕΑ ΜΕΛΕΤΗ ΔΙΑΡΡΥΜΙΣΕΩΣ
ΤΩΝ ΚΙΩΝΩΝ Δ-Ε-Ζ-Η

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΙΣ
ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΩΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ
ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ

στη λανθασμένη αναστήλωση κάθε κίονα από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Τώρα όμως, που έχουν λιγοστέψει οι διαθέσιμοι σπόνδυλοι, βρίσκεται σε άδιέξοδο, όπως αποδεικνύουν και οι συνεχείς αλλαγές στη διάταξη των σπονδύλων και οι πολλαπλές αριθμήσεις, που σημειώνονται με διαφορετικά χρώματα πάνω στις έδρες των κατακείμενων σπονδύλων. Παρ' όλη πάντως την ανυπαρξία μιας σωστής μελέτης, ένας μύθος καλλιεργείται γύρω από την επιστημονικότητα και τη σοβαρότητα της εκτέλεσης του έργου από τον ίδιο τον Μπαλάνο, με ανακοινώσεις του στην Académie des Inscriptions et des Belles Lettres και άλλα επιστημονικά σώματα μύθος που συντηρείται και από έγκυρους αρχαιολογικούς κύκλους φίλα προσκείμενους προς τον Μπαλάνο, και ειδικά εκείνους του Γερμανικού και του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Αθήνας⁵⁷². Παράδειγμα τό διθυραμβικό άρθρο για τα έργα στην Ακρόπολη του πρώην διευθυντή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Georg Karo, που δημοσιεύθηκε ακριβώς εκείνη την εποχή στο Die Antike, όπου ιδιαίτερα υπογραμμίζεται η προσκόλληση και αφοσίωση του Μπαλάνου σε επιστημονικές μεθόδους και τρόπους εργασίας: ο Μπαλάνος μελέτησε τα διεσπαρμένα αρχιτεκτονικά μέλη (της βόρειας κιονοστοιχίας) πέτρα, πέτρα. Ο κόπος του πλούσια ανταμείφθηκε, γιατί από τις αδιανόητες εκλεπτόνσεις της λιθοξοϊκής προσέδωσε ατομική ταυτότητα σε κάθε λίθο, και έτσι μπόρεσε να αποδώσει στους περισσότερους την αρχική τους

225-226. Τελική πρόταση για την αναστήλωση των βόρειων κίωνων Δ-Η (4ος-7ος από Α.) του Παρθενώνα από τον Ν. Μπαλάνο. Σχέδια ανά κίονα, 21.3.1929.

227. Τελική πρόταση για την αναστήλωση των βόρειων κίωνων Δ-Η του Παρθενώνα από τον Ν. Μπαλάνο. Συνολικό σχέδιο, 1929.

228-231. Μεταφορά στην Ακρόπολη, τόν Νοέμβριο του 1929, του πρώτου εσωτερικού επιστελίου, από νέο μάρμαρο, του 3ου (από Α.) μετακινίου της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα.

232. Τοποθέτηση στον Παρθενώνα, τόν Μάρτιο του 1930, του πρώτου εσωτερικού επιστελίου του 3ου μετακινίου της βόρειας κιονοστοιχίας.

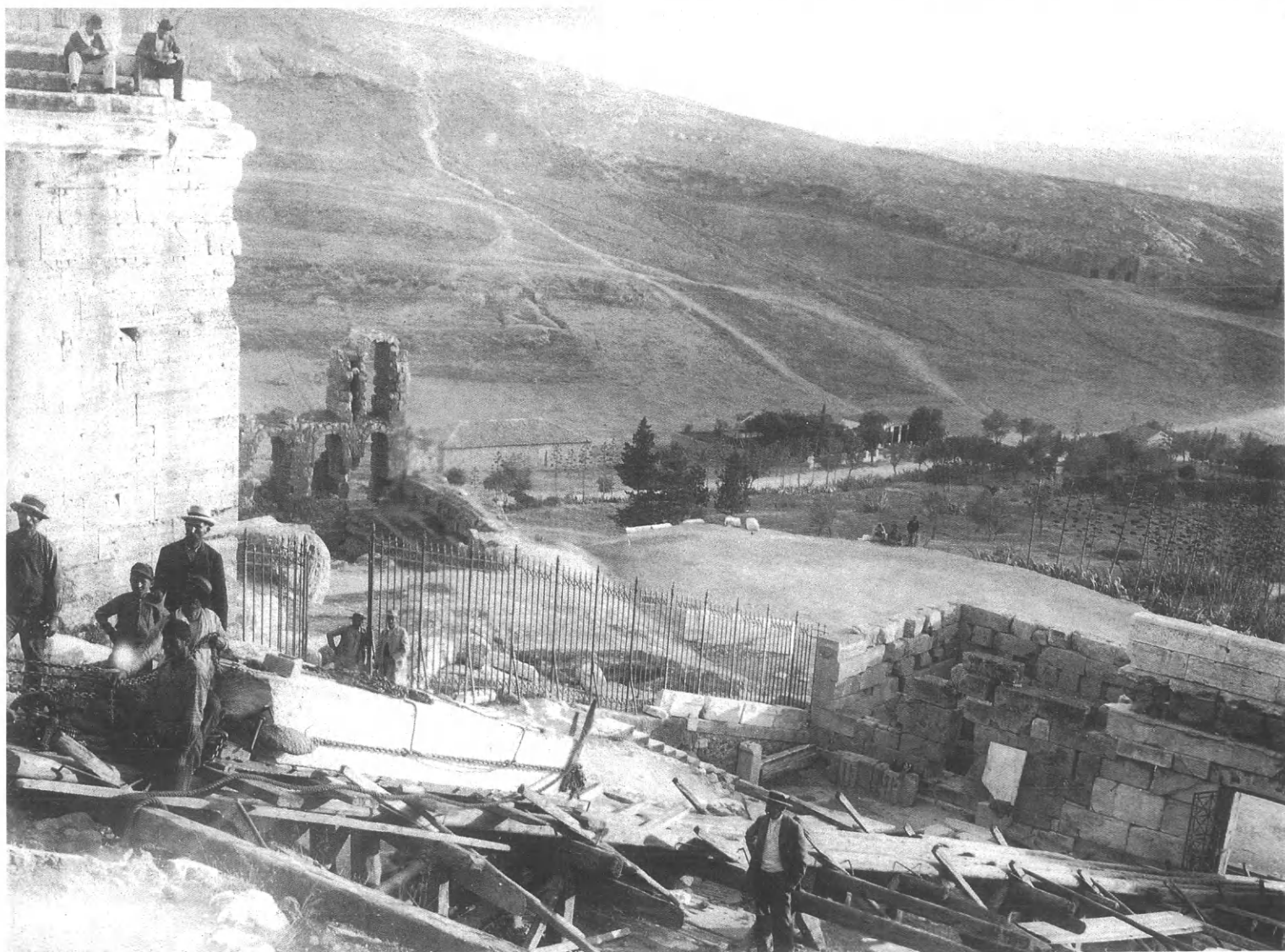
228

θέση. Επιπροσθέτως ο Μπαλάνος, ακολουθώντας τους προκα-
τόχους του, θυθίστηκε στη μελέτη των πιο μικρών λεπτομερειών
και κατόρθωσε να ερευνήσει τα μυστικά κάθε πραγματικά λε-
πτοτάτης ατομικής γραμμής και από αυτά να ανακαλύψει τό-
υλικό του. Μετά από όλα αυτά προχώρησε στην εκτέλεση του
έργου. Ο Dinsmoor, στο τέλος του γράμματός του προς τόν
Boring, επαναλαμβάνει τις προτάσεις του για παροχή της
νέας δωρεάς υπό όρους, ενώ παράλληλα εξαγγέλλει την
πρόθεσή του, σε περίπτωση που αυτό δεν γίνει δυνατό, να
απευθυνθεί ο ίδιος, ως ιδιώτης, στο Αρχαιολογικό Συμβού-
λιο, υποβάλλοντας τό υπόμνημά του, εφιστώντας την προσ-
οχή στα λάθη της τρέχουσας αναστήλωσης και ζητώντας
να αναθεωρηθούν τά υλικά και οι μέθοδοι καθώς και τά
χρήματα που δίνονται στην αναστήλωση να χρησιμοποιη-
θούν μέ τρόπο γενικά αποδεκτό.

Την εξαγγελία πάντως αυτή δεν την πραγματοποιεί-
οι εργασίες στη βόρεια κιονοστοιχία ξαναρχίζουν τό 1929,
μετά από έναμηση χρόνο διακοπή (είκ. 228-236)³⁷³. Οι ήδη
αναστηλωμένοι κίονες Ζ και Η αποξηλώνονται τελικά και
οι σπόνδυλοι των τεσσάρων ανατολικότερων κίωνων (Δ-

229

198

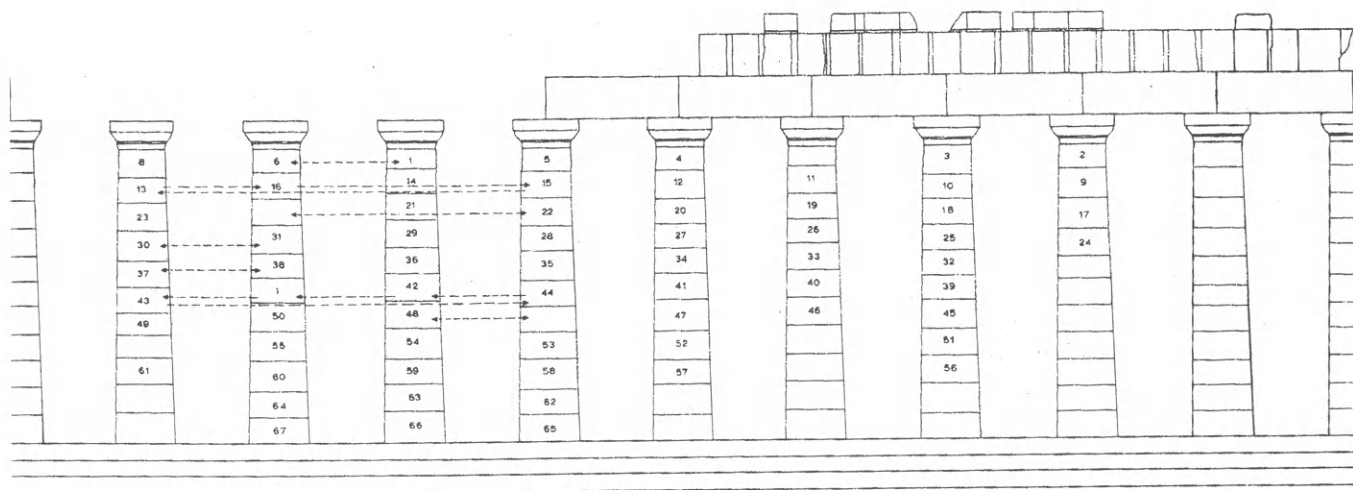
οίες του Μπαλάνου στη βόρεια κιονοστοιχία συναντούν συνήθως αποδοχή και επαίνους. Ήδη από τις αρχές του 1925 ο Dörpfeld, έχοντας επισκεφθεί το εργοτάξιο, νοιώθει την ανάγκη να εκφράσει, με γράμμα του, τις εντυπώσεις του στον Μπαλάνο: *εὔρον ... τό τελεσθέν ἔργον τόσον μέγα, τήν δέ τεχνικήν ἐκτέλεσιν τόσον ἐξαίρετην, ὥστε δέν θά ἤθελον νά παραλείψω νά ἐκφράσω ὑμῖν, ὡς εἰδήμων, τήν πλήρη ἐπιδοκιμασίαν μου ..., ἐνῶ δέν παραλείπει νά ἐκθέσει ἀκόμη μιὰ φορά τίς ἀπόψεις του σχετικά μέ τίς ἀναστήλωσεις τῶν ἀρχαίων μνημείων: δέν ἀνήκετε εἰς τούς ἀρχιτέκτονας ἐκείνους τῶν ὁποίων ἐπιθυμία καί σκοπός εἶναι ν' ἀνοικοδομήσωσι πάλιν ἐξ ὁλοκλήρου τά ἀρχαῖα ἐρείπια καί νά δημιουργήσωσιν ἐξ αὐτῶν νέα καλλιτεχνήματα, ἀλλ' οὔτε καί εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι θεωροῦσι καθήκον ν' ἀφήσωσιν ἄθικτον πᾶν τό ἱστορικόν ἐρείπιον καί μηδέν πρὸς συντήρησιν αὐτοῦ νά πράξωσι. Ἀπ' ἐναντίας ἐπορεύθητε πάντοτε τήν χρυσήν μέσσην ὁδόν καί ἠσπάσθητε τήν γνώμην, εἰς τήν ὁποίαν καί ἐγώ πρόσκειμαι, ὅτι ὀφείλομεν ὄχι μόνον νά ἐμποδίσωμεν τήν περαιτέρω κατάρρευσιν παντός πολυτιμίου ἐρείπιου, ἀλλά κι ἅπαντας τούς ὑπάρχοντας λίθους, ἐφ' ὅσον ἡ θέσις αὐτῶν εἶναι ἀσφαλῶς γνωστή νά τοποθετήσωμεν εἰς τήν παλαιάν αὐτῶν θέσιν καί νά ἀναπαραστήσωμεν οὕτω κατὰ τό δυνατόν τήν μορφήν τοῦ παλαιοῦ οἰκοδομήματος. Ἀναπλήρωσις ἐλλειπόντων λίθων διά νέων τοιούτων μόνον ἐξαιρετικῶς καί μόνον ἐκεῖ ἐπιτρέπεται, ὅπου ἐπιτακτικῶς ἀπαιτεῖ τοῦτο ἡ συντήρησις τοῦ ἐρείπιου ἢ ὅπου διά τῆς τοιαύτης ἀναπληρώσεως θά καθίστατο δυνατή ἡ ἀνατοποθέτησις μεγαλυτέρου ἀριθμοῦ παλαιῶν λίθων ... Καί εἰς τοῦτο συμφωνῶ μεθ' ὑμῶν, ὅτι ἡ συμπλήρωσις ἐλλειπόντων λίθων ἢ μερῶν λίθων διά τοιμέντου εἶναι καλντέρα τῆς ἀντικαταστάσεως αὐτῶν διά τεμαχίων μαρμάρου²³⁷.*

Τόν Μάρτιο τοῦ 1926 ὁ μελετητής τῶν μετοπῶν τοῦ Παρθενῶνα Camillo Praschniker ἀναφερόμενος, σέ ἄρθρο του στή Neue Freie Presse, στήν ἀναστήλωση τῆς βόρειας

κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα ἐξαίρει τίς τεχνικές ἐπέμβασις τοῦ Μπαλάνου: *... ὅθεν εἶναι ἀναμφήριστον ὅτι τό προκείμενον ἔργον θά ἐκτελέσῃ ὑπό τεχνικήν ἄποψιν ἐξόχως καλῶς ὁ κ. Μπαλάνος, ὅστις καί ἐκτός τῆς Ἀκροπόλεως ἐνησχολήθη εἰς ἔργα ἀναστηλωτικά μνημείων, ἐσχημάτισε δέ καί λαμπρόν μικρόν ἐπιτελεῖον πεπειραμένων ἐργατῶν. Ὡς ἐλπίζωμεν ὅτι καί ὑπό καλλιτεχνικήν ἄποψιν ἔσται τό ἀποτέλεσμα ἐπίσης ἐπιτυχές ... Τώρα θά φανῇ (ὁ Παρθενῶνας) ἐνώπιον ἡμῶν ὑπό νέαν μορφήν, ἡ ὁποία ὑπό τήν τελευταίαν ταύτην ἐννοίαν εἶναι θεαίως τεχνιτὸν ἐρείπιον, εἰς τήν μορφήν τοῦ ὁποίου θά ἐπενεργήσῃ κυρίως τό τυχαῖως μέχρι τοῦδε συντηρηθέν ὑλικόν. Καί συνεχίζει ἐκθέτοντας λεπτομερέστερα τούς τρόπους τῆς ἐπέμβασης, γιὰ τούς ὁποίους δέν ἔχει καμιά ἀντίρρηση: *... Αἱ γινόμεναι ἐπὶ τῶν Προπυλαίων καί τοῦ Ἐρεχθείου ἐργασίαι ἐδίδαξαν τόν τρόπον τοῦ συνδέειν καί πάλιν τετρανοσμένα τεμάχια πρὸς ἄλληλα δι' ἐκκοιλάνσεως αὐτῶν καί ἐντός τῶν κοίλων παρενθέσεως ἀοράτου τῷ θεατῇ σιδηροῦ πυρήνος, συγκρατοῦντος τό ὅλον, τόν τρόπον τοῦ συναρμολογεῖν διεργηγμένα μέρη τοῦ λιθίνου στεγάσματος καί τοῦ ἀναρτᾶν αὐτά ἐπὶ σιδηρῶν συνδέσεων κεκρυμμένων τῷ θεατῇ ... Ἡ μόνη ἀνησυχία τοῦ Praschniker ἀφορᾷ στήν τελική ἐμφάνιση τῆς ἐσωτερικῆς ὀψης τοῦ θρησκευτοῦ τῆς κιονοστοιχίας, μέ τά πολλά κενά, λόγῳ τῆς ἀπουσίας μεγάλου μέρους τῶν ἀντιθημάτων τῶν ἐπιστυλίων, καί τίς χονδροειδῶς λαξευμένες ὀψεις τῶν μελῶν. Προ-**

237. Ἡ ἀναθεώρηση τῆς ἀναστήλωσης τῶν βόρειων κίωνων Δ-Η τοῦ Παρθενῶνα ἀπό τόν Ν. Μπαλάνο, μετὰ τήν παρέμβαση τοῦ W.B. Dinsmoor. Μελέτη Κ. Ζάμπα - σχεδίαση Κλ. Ματάλα, 1997.

238. Ἡ ἀναστηλωμένη βόρεια κιονοστοιχία τοῦ Παρθενῶνα ἀπό ΝΑ. Σπ. Μελετζής, 1958.

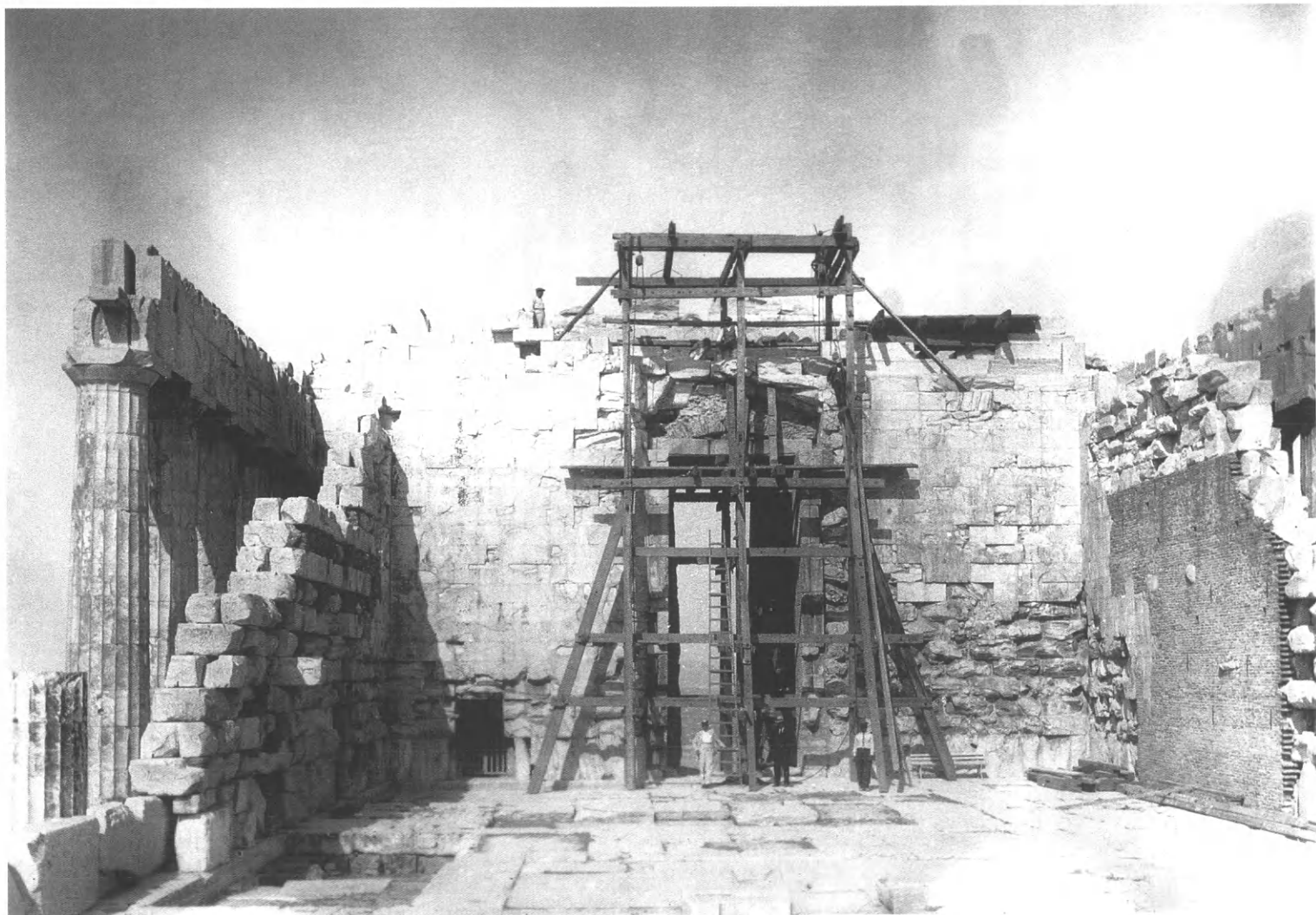

βληματική επίσης παρουσιάζεται ή απόφλευα των περισσοτέρων μετοπών της βόρειας πλευράς, ή όποία πιθανόν νά δημιουργήσει μιάν έντύπωση στό τμήμα αυτό του μνημείου *επίστεφως δι' έπάλλεων*, κίνδυνον πού πρέπει νά αποφύγη ό κ. Μπαλάνος δι' όποιονδήποτε τρόπον, τό *ένί έλατιον* θά εΐναι ίσως *ένιαυθα καλύτερον του πλεονάζοντος*⁵⁷⁸.

Τέλος, τό 1928, στήν κορύφωση της διαμάχης Μπαλάνου-Dinsmoor, ακολουθεΐ τό *άρθρο* του Karo στό *Die Antike*, τό όποιο *άναλαμβάνει νά βάλει τά πράγματα στή θέση τους: ποτέ άναστήλωσεις δέν πραγματοποιήθηκαν μέ περισσότερη εύσυνειδησία, φροντίδα, μέτρο, σεβασμό και άγάπη... οί επικρίσεις προέρχονται κυρίως από κύκλους καλλιτεχνών και συγγραφέων, οί όποιοι από άλλες αιτίες όρμώμενοι τοποθετούνται άρνητικά άπέναντι σέ όλες τίς άναστηλωτικές έργασίες ή τουλάχιστον σ' εκείνες του Παρθενώνα, θέλοντας νά σώσουν τό άριστούργημα του Ίκτινου από τά χονδροειδή και άδέξια χέρια των άρχαιολόγων. Σ' αυτούς άπαντώ ... ότι σ' αυτή τήν περίπτωση δέν εΐναι άρμόδιοι γιά νά κρίνουν. Γιατί δέν ισχύει γιά έναν άπτικό ναό τό ίδιο μέτρο μέ τά μεσαιωνικά ή ρωμαϊκά κτήρια ... αυτές οί ρομαντικές άπόψεις δέν συνάδουν μέ τά άρχαία έλληνικά μνημεία. Από αυτά λείπουν τά ρομαντικά θέλητρα ύπάρχει μόνον ένας όδυνηρός άκρωτηριασμός, ό όποιος μειώνει τό*

*καλλιτεχνικό βάρος του οίκοδομήματος: τήν όργανική διάταξη, τόν ίσοβαρή καταμερισμό των φερόντων και φερομένων μερών, τόν ρυθμό των γραμμών, τήν πλαστική όλοκλήρωση, τή ... σχέση του κτηρίου μέ τό τοπίο ... Η εικόνα του έρειπίου δέν θά πρέπει νά άποτρέφει από τήν σπουδαιότητή άπαίτηση νά άπελευθερωθεί ό Παρθενώνας από τά ένοχλητικά δευτερεύοντα στοιχεία ...: παρομοίως τό «κενό» λειτουργεί στόν Παρθενώνα σάν δευτερεΐον ένοχλητικό στοιχείο, γιατί καταστρέφει τό άρμονικό παιχνίδι των γραμμών. Τό νά κλείσουμε τέτοια κενά, χωρίς ένοχλητική άνακαίνιση, άποτελεΐ ύπηρεσία στό έργο τέχνης: όφείλουμε νά εύχαριστήσουμε τόν Μπαλάνο γι' αυτό*⁵⁷⁹.

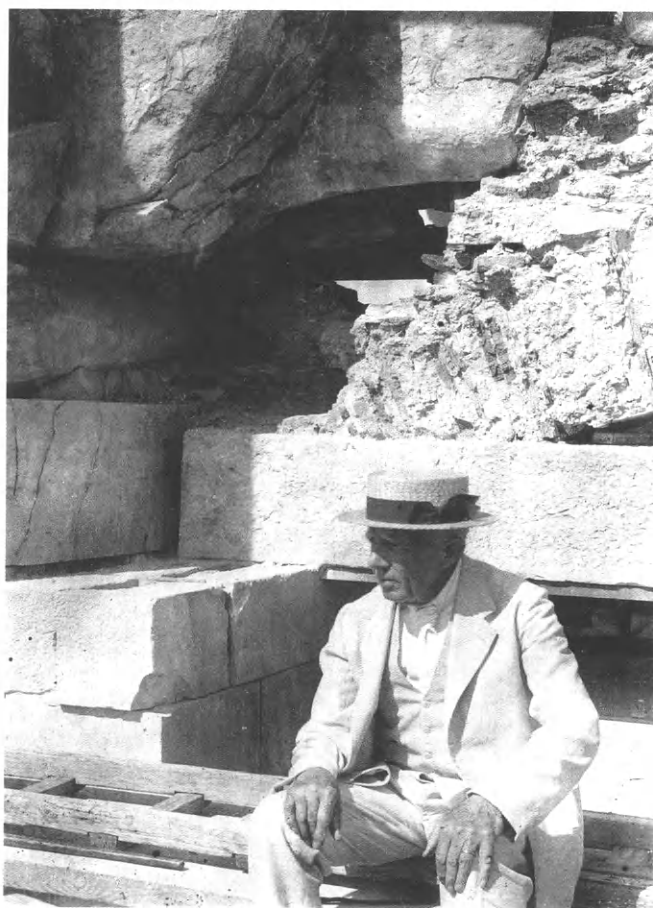
Οί μόνες επικρίσεις γιά τήν άναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας, πού άκούγονται από γερμανικής πλευράς, δημοσιεύονται τό 1931 από τόν Toni Hess στό περιοδικό *Die Denkmalpflege*. Άφορούν άποκλειστικά στή χρησιμοποίηση του τσιμέντου στή συμπλήρωση των σπονδύλων των κιόνων και στόν τρόπο έκτέλεσης αυτής της έργασίας. Οί λόγοι εΐναι κυρίως αισθητικοί: τό νεκρό και άσχημο χρώμα του τσιμέντου δέν ταιριάζει μέ τό ζωντανό πεντελικό μάρμαρο· άλλωστε μύρια όσα έλατιώματα έχουν προκύψει κατά τήν έφαρμογή της μεθόδου: σέ άλλα συμπληρώματα οί άκμές των ραβδώσεων εΐναι όξεϊες, σέ

άλλα επίπεδες, γεμάτες κονίαμα, άλλοι τό τσιμεντένιο συμπλήρωμα βρίσκεται σε υποχώρηση σε σχέση με το αρχαίο τμήμα του σπονδύλου, άλλοι στο ίδιο επίπεδο· στα συμπληρώματα συναντώνται έντονες χρωματικές διακυμάνσεις, σε άλλα ή ύψη της επιφάνειας είναι άδρη και άνωμαλη, σε άλλα τελείως λεία. Τό σύνολο είναι άνήσυχο, πιτσιλωτό, έπισύρει πάνω του την προσοχή και έπιτείνει στο μνημείο την έντύπωση του έρειπίου. Στο άρθρο προτείνεται ή βελτίωση της κατάστασης με την έπικάλυψη των τσιμεντένιων συμπληρωμάτων με κονίαμα με βάση σκόνη πεντελικού μαρμάρου, ίδιας απόχρωσης με το αρχαίο, και κυρίως ή έπιστροφή στο μάρμαρο γιά τή συμπλήρωση των αρχιτεκτονικών μελών στην ανατολική όψη, όπου συνεχίζονται, ή στη νότια κιονοστοιχία, όπου προγραμματίζεται νά έπεκταθούν οι έργασίες⁵⁸⁰.

Παράλληλα πρós την άναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας και άλλες έπεμβάσεις πραγματοποιούνται στον Παρθενώνα: τό 1923 έντοπίζονται και τοποθετούνται *εις τάς αρχικάς αυτών θέσεις τά άνευρεθέντα τήδε κακείσε επί της 'Ακροπόλεως τεμάχια μαρμάρων προερχόμενα από τον πρώτον άναβαθμόν του βάθρου του αγάλματος της 'Αθηνάς*⁵⁸¹. Τόν Μάρτιο του 1926 συνέρχεται στην 'Ακρόπολη έπιτροπή από τους Dörpfeld, Wilhelm,τόν έφορο 'Ακροπόλεως, 'Αττικής και Μεγαρίδος 'Απόστολο 'Αρβανιτόπουλο και τους Οικονόμο και Μπαλάνο, ή όποία αποφασίζει την άνατοποθέτηση στον Παρθενώνα του κατακείμενου σε μεγάλα θραύσματα νοτιοανατολικού γείσου, τή στερέωση του μοναδικού σωζόμενου κίονα του προνάου, τήν άφαίρεση των πλίνθινων έπενδύσεων από τό έσωτερικό των τοίχων του σηκού, τή συνέχιση των άναστηλωτικών έργασιών στον 6ο και 7ο κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας και τήν τοποθέτηση *μεταξύ των άνατοποθετουμένων τριγλύφων της βόρειας πλευράς έκμαγείων εκ τσιμέντου των εις τήν πλευράν αυτήν άνηκουσών και έν Λονδίνω εύρισκομένων μετοπών*⁵⁸². Κυρίως όμως αποφασίζεται ή ύλοποίηση της παλαιάς άπόφασης της άποκατάστασης της δυτικής θύρας του μνημείου στην κλασική της μορφή⁵⁸³. 'Ακολουθούν ή κατεδάφιση του πλίνθινου τόξου του 1872, ή άπομάκρυνση των καταλοίπων του νεώτερου άνωφλίου καθώς και των νεώτερων παραστατών της θύρας, ή κατά χώρα διατήρηση του δυτικότερου και σωζόμενου λίθου του αρχαίου άνωφλίου, τό όποιο ένισχύεται με ζεδγος σιδηροδοκόν διατομής μορφής διπλού Τ, ή καθαίρεση των λειψάνων των ύπολοίπων τριών αρχαίων λίθων και ή άντικατάστασή τους, τώρα πιά, με συμπαγές όπλισμένο σκυρόδεμα (εικ. 239, 240)⁵⁸⁴. Τήν ίδια χρονιά και τήν έπόμενη άντικαθίστανται στο έσωτερικό των τοίχων του σηκού οι πλίνθινες συμπληρώσεις του περασμένου αιώνα με μαρμαρίνες έπενδύσεις και τσιμεντοκονίαμα. 'Ανοίγονται άκόμη οι πλάγιες χριστιανικές θύρες του σηκού, πού είχαν κλειστεί με τουβλα τήν όθωνική περίοδο (εικ. 243)⁵⁸⁵.

Τόν 'Απρίλιο του 1929 νέος σάλος ξεσπά σχετικά με την κατάσταση διατήρησης της δυτικής ζωφόρου του μνημείου (εικ. 242). Τό ζήτημα προκύπτει τόν Νοέμβριο του 1928, όταν ό Walter Hege, πού έδω και δύο μήνες έχει άναρτήσει από τήν άνωδομή του όπισθονάου ένα ειδικό ικρίωμα και φωτογραφίζει τή ζωφόρο (εικ. 241)⁵⁸⁶, διαπιστώνει, συγκρίνοντας τίς λήψεις του με φωτογραφίες των έκμαγείων της ζωφόρου του Elgin του 1802, έκτεταμένες άπώλειες του άναγλύφου. Είδοποιεί τους άρμόδιους, οι όποιοι συστήνουν τόν 'Ιανουάριο του 1929 στο 'Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων μία νέα έπιτροπή από τους χημικούς, καθηγητές του Πανεπιστημίου, Κωνσταντίνο Ζέγγελη και Κ. Κιενά⁵⁸⁷, τά μέλη του 'Αρχαιολογικού Συμβουλίου Μπαλάνο, Κεραμόπουλλο, Οικονόμο και Ορλάνδο, τόν διευθυντή της 'Ακρόπολης Νικόλαο Κυπαρίσση και τόν αρχιτεχνίτη των Μουσείων 'Α. Παναγιωτάκη γιά νά γνωμοδοτήσει *περί του καταλληλοτέρου τρόπου συντηρήσεως των καταρρεόντων μερών της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνος*⁵⁸⁸. Ταυτόχρονα ψηφίζεται στον προϋπολογισμό ειδικό κονδύλι 500.000 δρχ, *πρός σωτηρίαν της ζωφόρου*⁵⁸⁹. Τρεις μήνες άργότερα τό ζήτημα δημοσιοποιείται με ιδιαίτερα θορυβώδη τρόπο στον τύπο⁵⁹⁰. Στίς συζητήσεις πού

239. Η άποκατάσταση της δυτικής θύρας του Παρθενώνα τό 1926.

240. Ό Ν. Μπαλάνος, τό 1926, κατά τήν άποκατάσταση της δυτικής θύρας του Παρθενώνα.

240

κοῦ πτεροῦ, τὴν ὁποία προτείνουν ὁ Hill καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας, καθηγητὴς τῆς Ρυθμολογίας στὴ Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Πολυτεχνείου Δημήτριος Τσιπούρας⁵⁹², καὶ ὁ ἐγκλεισμός τῆς ζωφόρου σὲ ἀεροστεγὴ προθήκη ὡς μονιμότερο ἢ προσωρινό – ὡς τὴν ἀπομάκρυνσή της ἀπὸ τὸ μνημεῖο – μέτρο προστασίας της (Carpenter)⁵⁹³. Στὶς συσκέψεις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, στὶς 10 καὶ στὶς 16 Ἀπριλίου, ἐπικρατεῖ τελικὰ ἡ γνώμη τοῦ Μπαλάνου καὶ τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου γιὰ ἐπιτόπια συντήρηση τῆς ζωφόρου. Ὁ Μπαλάνος θεωρεῖ καταστροφικὴ γιὰ τὰ ρηγματωμένα γλυπτὰ τὴν ἀποσυναρμολόγησή τους, ἐνῶ ἀντιτίθεται καὶ στὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς ὀροφῆς τοῦ πτεροῦ, θεωρώντας ὅτι εἶναι ἄγνωστη ἡ ἀρχικὴ μορφή τῆς ὀροφῆς καὶ ὅτι θὰ πραγματοποιηθεῖ ἔτσι μιά σὲ μεγάλο βαθμὸ ὑποθετικὴ ἀνακατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ Παρθενώνα. Ὁ Μπαλάνος ἐπανέρχεται στὶς παλαιῆς του προτάσεις γιὰ στέγαση τοῦ πτεροῦ μὲ γυαλί – ἡ ὁποία καὶ γίνεται δεκτὴ – καὶ τὴ δημιουργία ἐνὸς διαδρόμου ἐξέτασης καὶ ἐλέγχου τῆς ζωφόρου πάνω σὲ δοκὸ τῆς ὀροφῆς

τοῦ πτεροῦ⁵⁹⁴. Ἐπιπροσθέτως ἀποφασίζεται ἡ ἐπίχριση ὁλόκληρης τῆς ἐπιφάνειας τῶν γλυπτῶν μὲ φθοριοπυριτικές ἐνώσεις (fluates), μιά ἐπέμβαση ποὺ δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν τελικὰ ποτὲ ἐφαρμόστηκε. Ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται ὅτι πραγματοποιεῖται εἶναι ἡ συγκράτηση τῶν ἐτοιμόρροπων τμημάτων καὶ ἡ σφράγιση τῶν ρωγμῶν τῶν λίθων μὲ λιθόκολλα Meyer⁵⁹⁵. Πάντως τὸ θέμα παραμένει ἀνοικτό, ἀφοῦ στὶς 28 Ἀπριλίου 1931 τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, μὲ πρόεδρο τὸν Ν. Μπέρτο καὶ μέλη τοὺς Οἰκονόμο, Μπαλάνο, Ὁρλάνδο, Σωτηρίου, Κωνσταντῖνο Κωνσταντόπουλο καὶ Κωνσταντῖνο Κουρουνιώτη, καθορίζοντας τὴ σειρά

241. Φωτογράφιση τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τὸν Walter Hege τὸ 1929.

242. Ἀποψη ἀπὸ Δ. τοῦ Παρθενώνα καὶ τῆς δυτικῆς ζωφόρου. W. Hege, 1929.

243. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ Ἀ. τὸ 1928.

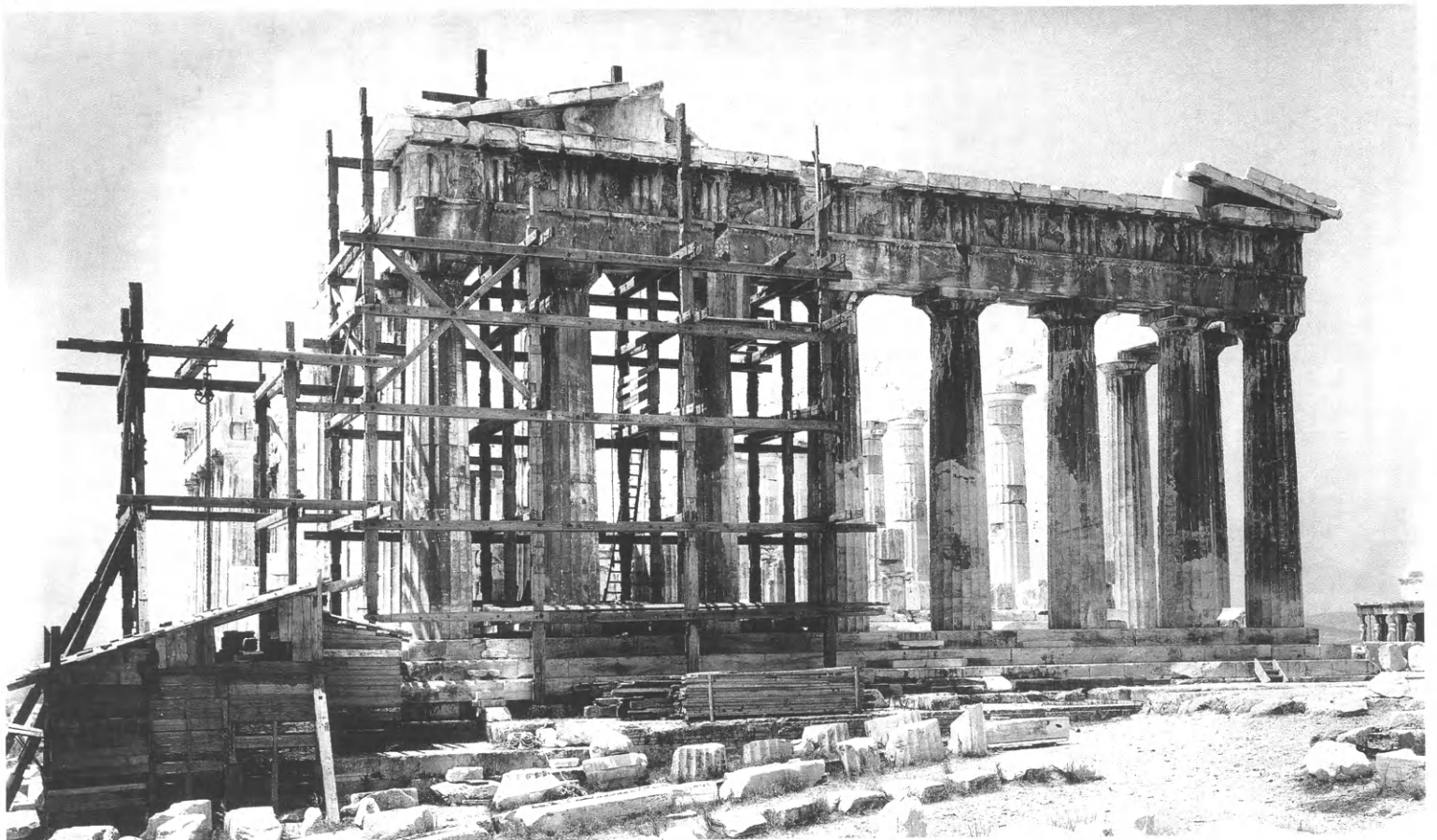

243

των ἔργων πού πρέπει νά ἐκτελεστοῦν γιά τή συμπλήρωση τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Παρθενώνα, θεωροῦν ἐπιτακτική τή συμπλήρωση τῆς ὀροφῆς τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ μέ νέες μαρμαρίνες δοκοῦς καθὼς καί *ἐπὶ πλάτους ἑνός μέτρου τῶν φανωμάτων διὰ τεχνικῶν λίθων πρὸς προφύλαξιν τῆς ζωφόρου*. Ἐγκρίνεται ἀκόμη ἡ ἀνατοποθέτησις τῆς ἀρχαίας μαρμαρίνης δοκοῦ (τῆς πρώτης ἀπὸ Ν.) τῆς ὡς ἂν ὀροφῆς, τῆς ἀντικατασταθείσης διὰ νέας δοκοῦ κατὰ τὰς πρὸ τριακονταετίας ἐργασίας καί ἐφ' ὅσον δύναται νά ἐξασφαλισθῇ ἡ στερέωσις αὐτῆς⁵⁹⁶. Τελευταῖες στερεωτικές ἐπεμβάσεις τοῦ Μπαλάνου στοὺς λίθους τῆς ζωφόρου μνημονεύονται τὸ 1935-1936⁵⁹⁷.

Τὸ 1930-1931 ὁ Μπαλάνος ἐπεμβαίνει στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος (εἰκ. 244), ὅπου ἀποσυναρμολογεῖ, συντηρεῖ καί ἐπανατοποθετεῖ στὸ μνημεῖο τὸ νοτιοανατολικό γεῖσο. Ἐπανατοποθετεῖ ἀκόμη στήν ἀρχική τους θέση ἓνα θραῦσμα τῆς νοτιοανατολικῆς ἐπαετίδας καί τὰ δύο πρῶτα, πρὸς Ν., καταέτια γεῖσα τοῦ αἰτώματος, ἐνῶ στερεώνει καί συμπληρώνει τὰ τρία συνεχόμενα πρὸς Β. Ὁ Μπαλάνος ἀναστηλώνει ἀκόμη τοὺς λίθους τοῦ τυμπάνου τοῦ αἰτώματος, τοποθετώντας στή θέση τοῦ ἐλλείποντος νοτιότερου λίθου δύο ἀρχαῖα θραῦσματα κατὰλληλα διαμορφωμένα, συμπληρώνοντας καί ἀντικαθιστώντας τοὺς ρηγματωμένους λίθους τοῦ ἀντιθηματικοῦ τοίχου τοῦ αἰτώματος μέ νέα ἢ ἀρχαῖα μάρμαρα κατὰλληλα ἀπολαξευμένα⁵⁹⁸ ἢ μεταθέτοντας καί ἀναδιατάσσοντας ἄλλους λίθους. Γιά τήν ἐνίσχυση καί σύνδεση τῶν

μελῶν χρησιμοποιεῖ σιδερένιες ράβδους ἢ συνδέσμους καί γιά τή συμπλήρωσή τους μάρμαρο ἢ σκυρόδεμα. Σκυρόδεμα, κονίαμα ἀλλά καί πλίνθους χρησιμοποιεῖ καί γιά τήν πλήρωση τῶν κενῶν ἀνάμεσα στοὺς λίθους. Στήν ἀνατολική ὄψη τοῦ μνημείου ὁ Μπαλάνος ταυτίζει καί συγκολλᾷ τὸ ἐλλεῖπον θραῦσμα στὸ 14ο ὀριζόντιο γεῖσο, ἐνῶ στερεώνει τὰ ὑπόλοιπα μέ σιδερένιους συνδέσμους σχήματος διπλοῦ Τ, τοὺς ὁποίους μολυβδοχοεῖ σέ νέες ἐντορμίες. Συμπληρώνει ἀκόμη μέ μάρμαρο μέρος τοῦ κιονοκράνου τοῦ βου, ἀπὸ Β., κίονα (εἰκ. 245)⁵⁹⁹. Στὴ συνέχεια ἐπεμβαίνει στήν περιοχή τοῦ προνάου τοῦ Παρθενώνα, ὅπου διαλύει, συντηρεῖ μέ χάλκινους ἢ σιδερένιους συνδέσμους καί κόλλα Meyer, καί ἀνατοποθετεῖ τοὺς σπονδύλους τοῦ βου, ἀπὸ Β., κίονα μέ τὸ κιονόκρανο καί μέρος τοῦ ὑπερκείμενου ἐπιστυλίου. Στούς ὑπόλοιπους κίονες τοῦ προνάου διορθώνει ἢ τοποθετεῖ τοὺς σωζόμενους σπονδύλους: τὸν πρῶτο στὸν 2ο κίονα, τὸν τρίτο στὸν 3ο, τὸν τρίτο καί τὸν τέταρτο στοὺς 4ο καί 5ο κίονα. Ἀνατοποθετεῖ καί τίς μετατοπισμένες τρεῖς πρῶτες λιθοπλίνθους τῆς νοτιοανατολικῆς παραστάδας καί ἀναστηλώνει, μέ τυχαῖο τρόπο, τρεῖς ἄλλες ὑπερκείμενες. Πρόθεση τοῦ Μπαλάνου, ἡ ὁποία ὁμως δέν πραγματοποιεῖται, εἶναι νά ἀνασυναρμολογήσῃ ὅλο τὸ σωζόμενο ὑλικό τῆς παραστάδας (εἰκ. 246)⁶⁰⁰. Τὸ δεύτερο ἀναστηλωτικό πρόγραμμα τοῦ Παρθενώνα ὁλοκληρώνεται τὸ 1932-1933 μέ τήν ἀποκατάσταση μέρους τῆς νότιας κιονοστοιχίας (εἰκ. 247, 248). Ἐκεῖ ὁ Μπαλά-

νος, χρησιμοποιώντας όμοιους τρόπους, τεχνικές και υλικά όπως και στη βόρεια (είκ. 250), αναστηλώνει ολόκληρους τόν 10ο και 11ο, από 'Α., κίονες με τὰ κιονόκρανά τους, λαξεύοντας έκ νέου έναν ολόκληρο σπόνδυλο (στόν 11ο) και συμπληρώνοντας δύο άλλους (στόν 11ο και 10ο αντίστοιχα). 'Αναστηλώνει τόν 9ο κίονα ως τό ύψος τοῦ ένατου σπονδύλου, προσθέτοντας δύο νέους σπονδύλους, ἐνῶ τόν 7ο ως τόν τρίτο, συμπληρώνοντας τόν πρώτο σπόνδυλο και τοποθετώντας ένα δεύτερο. Πάνω σ' αὐτόν τόν σπόνδυλο ὁ Μπαλάνος ἀποθέτει, γιά διδακτικούς λόγους, έναν σπόνδυλο ἐνδέκατης σειρᾶς, προερχόμενο ἀπό τή βόρεια κιονοστοιχία, τόν ὁποῖο δέν εἶχε χρησιμοποιήσει στήν ἐκεῖ ἐπέμβαση⁶⁰¹. Τέλος, ἀνυψώνει τόν 6ο κίονα ως τόν ἑβδομο σπόνδυλο, προσθέτοντας έναν καινούργιο και συμπληρώνοντας έναν ἄλλο. 'Από τὰ μέλη τοῦ ὑπερκείμενου θριγκοῦ τοποθετεῖ τὰ ἐπιστύλια μέ τὰ ἀντιθήματά τους πάνω ἀπό

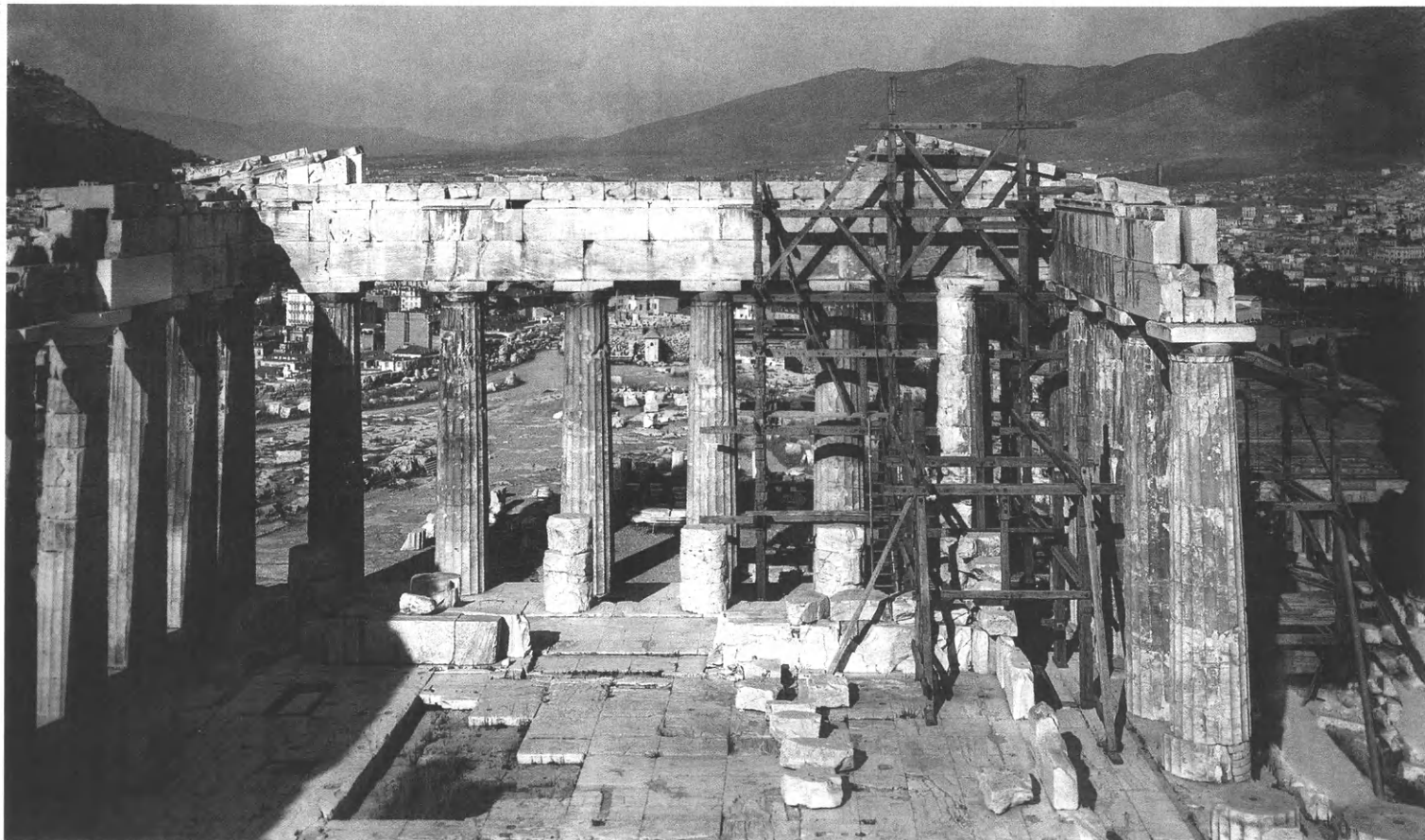

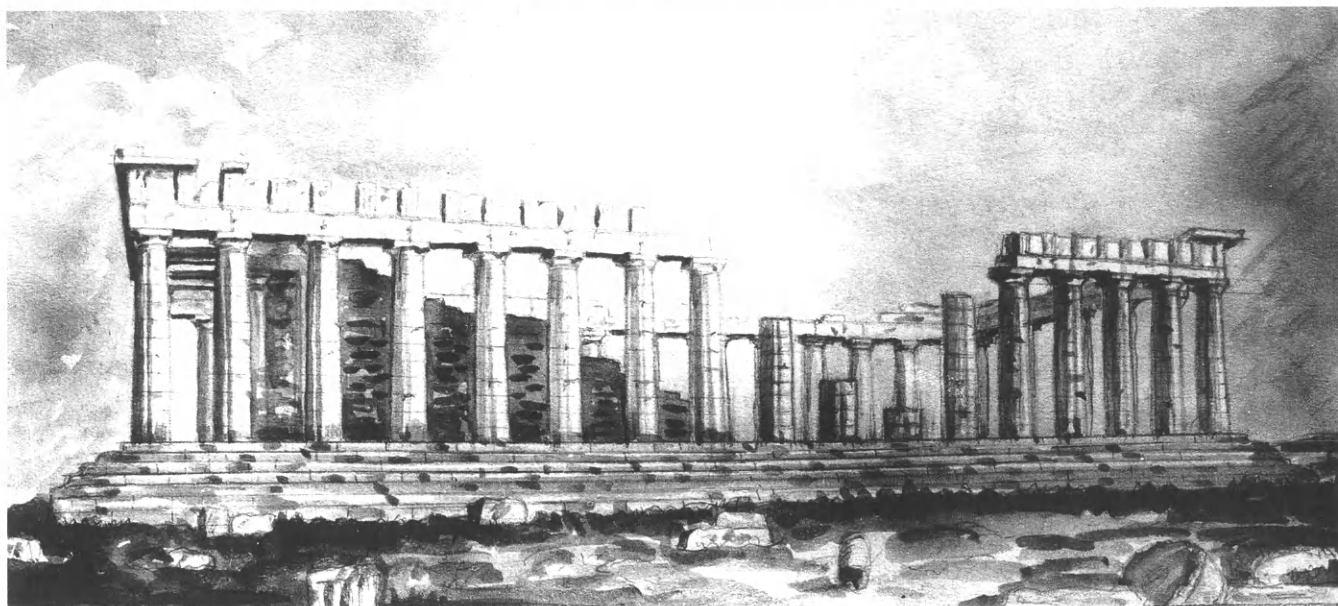
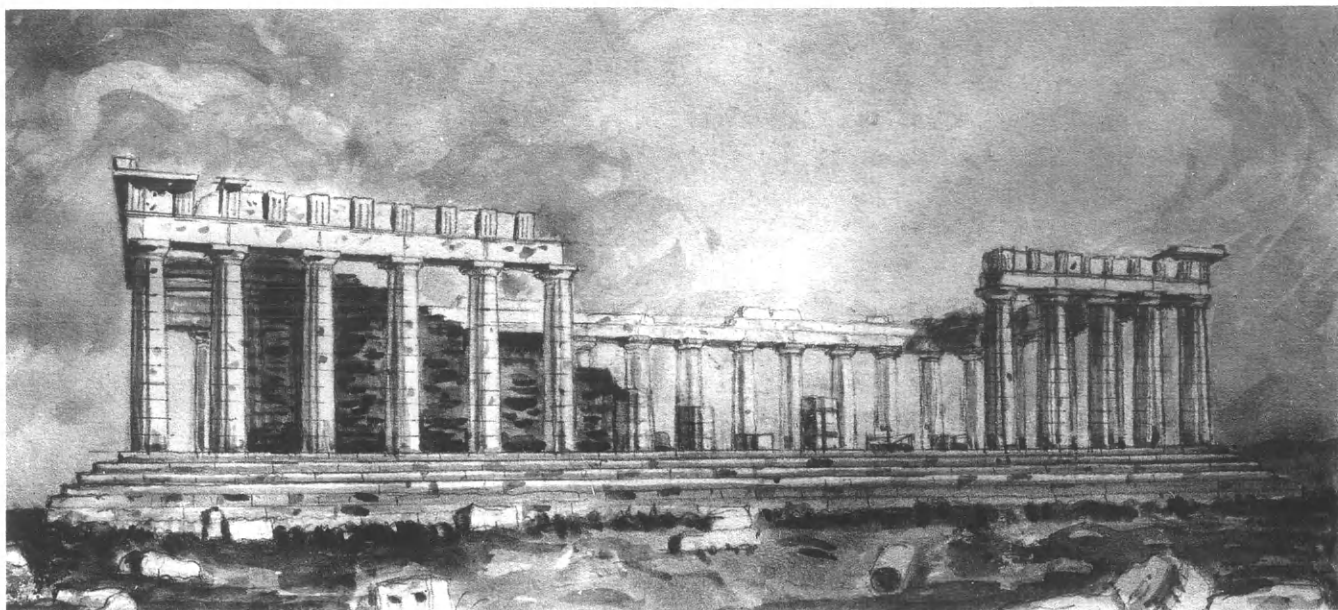
244. Ἡ ἀναστήλωση τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ Παρθενώνα τό 1930-1931.

245. Ἡ ΝΑ. γωνία τοῦ Παρθενώνα μετά τήν ἀναστήλωση. Β. και Ν. Τομπάζη, δεκαετία τοῦ 1960.

246. Ἡ ἀναστήλωση τοῦ προνάου τοῦ Παρθενώνα τό 1931.

246

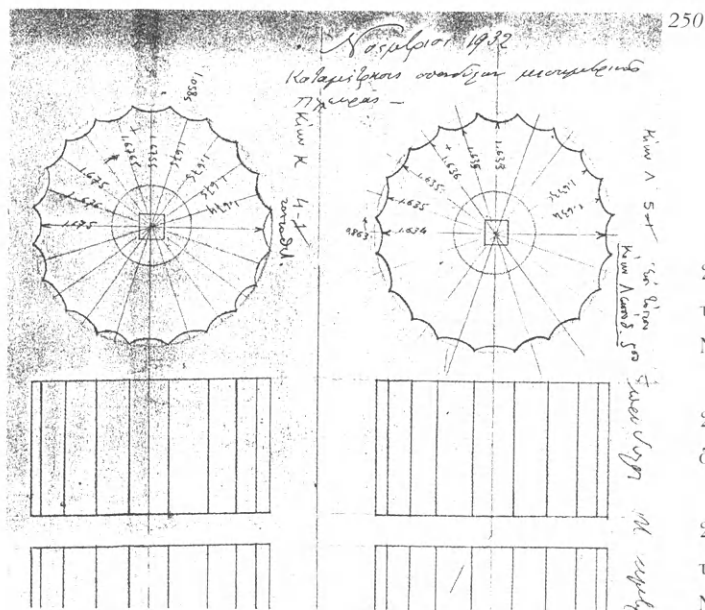
τούς 10ο, 11ο και 12ο κίονες και τρεις τριγλύφους και τὰ ἐνδιάμεσα ἀντιθήματα τῶν μετοπῶν στὰ μετακίονια ἀνάμεσα στὸν 11ο καὶ τὸν 13ο κίονα⁶⁰² (εἰκ. 249).

Ἀπὸ τὸ 1930 ὁ Μπαλάνος προσπαθεῖ νὰ πείσει τοὺς ἀρμοδίους νὰ ζητηθοῦν ἀπὸ τὰ διάφορα μουσεῖα τοῦ ἑξωτερικοῦ ἀντίγραφα ἀπὸ τσιμέντο τῶν μετοπῶν καὶ τῶν ἐναετίων τοῦ μνημείου, *ἅπανα τοποθετούμενα εἰς τὰς θέσεις τῶν θὰ ἀπέδιδον εἰς τὸν Παρθενῶνα, ἐν μέρει, τὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὐρίσκετο πρὸ τῆς δευτέρας καταστροφῆς* (τῆς διαρπαγῆς δηλαδὴ τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τὸν Elgin)⁶⁰³. Στὴν πρόταση αὕτη ἀνταποκρίνεται τὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο τὸ 1932, τὸ ὁποῖο στέλνει ἀντίγραφα ὀρισμένων ἀνατολικῶν ἐναετίων – δύο κεφάλια ἵππων καὶ ἓνα τμήμα τοῦ κορμοῦ τοῦ Ἥλιου, τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου, τὸ κεφάλι ἐνὸς ἵππου τῆς Σελήνης – τὰ ὁποῖα ἀμέσως τοποθετοῦνται στὸ μνημεῖο. Μὲ τὴν εὐκαρία αὕτη ἐπανατοποθετοῦνται καὶ τὰ πρωτότυπα κεφάλια τῶν ἵππων τῆς Σελήνης, τὰ ὁποῖα φυλάσσονταν στὸ

Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης (εἰκ. 245, 251)⁶⁰⁴. Οἱ ἐνέργειες αὐτὲς γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά προκαλοῦν ἔντονη κριτική: ὁ J.L. Vaudoyer σ' ἓνα ὁξὺ ἄρθρο του στὴ Figaro στίς 6 Δεκεμβρίου 1932 διεκτραγωδεῖ τίς *δυστυχίες* πού ὑφίσταται ὁ Παρθενώνας ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ἀναστηλωτὲς του, πού ἀτιμώρητα, τυφλωμένοι ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη τους, τολμοῦν τὰ πάντα, τοποθετοῦν ἀνάκατα ἀντίγραφα καὶ πρωτότυπα γλυπτά, γεμίζουν μὲ τσιμέντο καὶ γύψο τὸ μνημεῖο⁶⁰⁵. *Οἱ Ἕλληνες μᾶς ἔστειλαν θεοὺς ἀπὸ τσιμέντο*, γράφει ὁ Ν. Γιοκάρινης στὸ Ἐλεύθερον Βῆμα στίς 30 Νοεμβρίου τοῦ 1932, *τοὺς ὁποίους ἐσπεύσαμεν νὰ ... τοποθετήσωμεν ... ἐν μεγίστῃ ἐχεμυθείᾳ ... ἐκεῖ ὅπου εἶχεν εὐρὴ καὶ ἐσύλησε τὰ πρωτότυπα ὁ λόρδος Ἑλγιν ... Ὁ Μπαλάνος, ἀμυνόμενος, σπεύδει νὰ διαβεβαιώσει ὅτι τὰ ἐκμαγεῖα τοποθετήθηκαν προσωρινά, πρὸς δοκιμὴν, διὰ νὰ μπορέσωμε νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν ἀξίαν αὐτῶν τῶν γλυπτῶν, εἰς τὴν ἀπόστασιν διὰ τὴν ὁποίαν ἔγιναν, μὲ τὰς φωτοσκιάσεις τῶν γείσων διὰ τὰς ὁποίας ἐπλάσθησαν. Καὶ*

249

247-248. Υφιστάμενη κατάσταση και πρόταση αναστήλωσης της νότιας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα. Ν. Μπαλάνος, έδατογραφία, 1931.

249. Ο Παρθενώνας από ΝΑ. τό 1938, μετά την ολοκλήρωση της αναστήλωσης του από τον Ν. Μπαλάνο.

250. Μέτρηση του 5ου σπονδύλου του κίονα Α (12ος από 'Α.) της νότιας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα. Ν. Μπαλάνος, Νοέμβριος 1932.

211

συνεχίζει: *δέν πρόκειται νά στήσωμεν ὅλα τὰ γλυπτά ἀπό τοι-
μέντο. Ἀλλά ὅταν ἔχωμεν ὅλα τὰ ἄλλα καί τοὺς τοίχους καί τῶν
γείσεων τὴν ἀρμονικὴν γραμμὴν καί μᾶς λείπουν τὰ γλυπτά δια-
τί νά μὴ τοποθετήσωμεν ἐκμαγεῖα, ὥστε νά ἀναστηλωθῇ τὸ
ἀρχαῖον κάλλος*⁶⁰⁶.

Παρ' ὅλες πάντως τίς κριτικές καί τίς διαμάχες, ἀνοικτές ἢ ὑποβόσκουσες, οἱ δεκαετίες τοῦ 1920 καί τοῦ 1930 ἀποτελοῦν περίοδο δόξας, φήμης καί συνεχοῦς ἐπι-
δαψίλευσης τιμῶν καί διακρίσεων γιά τόν Μπαλάνο καί
τό ἔργο του: γίνεται μέλος ξένων ἀρχαιολογικῶν ἰδρυμά-
των στήν Ἑλλάδα καί τό ἐξωτερικό⁶⁰⁷, τό 1932 μάλιστα
ἀνακηρύσσεται καί ἐπίτιμος διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας
τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Würzburg *εἰς ἀναγνώρισιν τῆς
εὐσυνειδήτου τεχνικῆς ἐργασίας, δι' ἧς συντηρήσε τὰ μνημεῖα
τῆς Ἀκροπόλεως καί ἵνα τιμηθῇ ἡ καλλιτεχνική εὐαισθησία,
μετά τῆς ὁποίας ἀναστηλῶν τὰ ἐρείπια ἐπανέφερε πάλιν εἰς τὴν
ζωὴν τὰ ἀθάνατα ταῦτα ἔργα, κοινόν κτῆμα παντός μορφωμέ-
νου*⁶⁰⁸. Συμμετέχει σέ διεθνή συνέδρια, ὅπως στό Β' Διεθνές
Ἀρχαιολογικό Συνέδριο στή Ρώμη τό 1912, στό συνέδριο
τῆς Διεθνοῦς Ἑνώσεως τῶν Ἀκαδημιῶν στίς Βρυξέλλες
τό 1925, στό XII Διεθνές Συνέδριο τῶν ἀρχιτεκτόνων στή
Βουδαπέστη τό 1930, στό Διεθνές Συνέδριο γιά τή Συντή-
ρηση τῶν Ἱστορικῶν Μνημείων στό Παρίσι τό 1932⁶⁰⁹.
Δίνει διαλέξεις γιά τό ἔργο του στήν Académie des
Inscriptions et des Belles Lettres τῶν Παρισίων τό 1925,
στή Σχολή τοῦ Λούβρου τό 1932, στό Γερμανικό Ἀρχαι-
ολογικό Ἰνστιτούτο τοῦ Βερολίνου τό 1935⁶¹⁰. Παραση-
μοφορεῖται ἀπό τήν Ἑλλάδα, τή Δανία, τό Βέλγιο, τήν
Αὐστρία καί τήν Τουρκία⁶¹¹. Κορυφαία στιγμή δόξας καί
καταξίωσης ἀποτελεῖ ἡ τελετή τῆς παράδοσης τῆς ἀνα-
στηλωμένης βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα μέ
τήν εὐκαιρία τοῦ πανηγυρικοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Ἑκατον-
ταετηρίδος τῆς Ἑθνικῆς Παλιγγενεσίας στήν Ἀκρόπο-
λη, στίς 17 Μαΐου 1930. Παρουσία τοῦ πρωθυπουργοῦ
Ἐλευθερίου Βενιζέλου, τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας Γεωργίου
Παπανδρέου, τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἀντιπολίτευσης Παναγῆ
Τσαλδάρη, τῶν διευθυντῶν τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν
σχολῶν, πρεσβευτῶν καί ἄλλων ἐπισήμων, ὁ Μπαλάνος
παρουσιάζει τό ἱστορικό τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν
στήν Ἀκρόπολη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Klenze ὡς τίς ἡμέρες
του, ὑπογραμμίζοντας τή συμβολή τῶν ἐκάστοτε κυβερ-
νήσεων στήν οἰκονομική ἐνίσχυση καί στήν ἄρση τῶν
διαφόρων δυσκολιῶν πού ἀνέκυπταν κατά τήν ἐκτέλεση
τοῦ θεωρούμενου πάντοτε ὡς ἐθνικοῦ ἔργου. Στήν ἀντι-
φώνησή του ὁ διευθυντής τῆς Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς
Σχολῆς Alessandro Della Seta, ἐκπροσωπώντας τίς ξένες
ἀρχαιολογικές σχολές, ἀφοῦ ὑπογραμμίσαι τή συμβολική
σημασία τῆς ἀνόρθωσης τῶν πεσμένων κιόνων τοῦ Παρ-
θενῶνα, ἐξαιρεῖ *τήν γιά πολλά χρόνια ὑπομονετική, ἐπινοη-
τική καί γεμάτη ἀφοσίωση ἐργασία τοῦ Μπαλάνου, τόν
ὁποῖο ἀναγορεύει σέ πιστόν Ἀκροψύλακα τοῦ Ἱεροῦ Βρά-*

χου. Μέ τή σειρά του ὁ ὑπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέ-
ου, ἀφοῦ ἐκφράσει τήν εὐγνωμοσύνη του γιά τό μεγάλο
ἀναστηλωτικό ἔργο πού ἔχει ἐπιτελέσει ὁ Μπαλάνος, το-
νίζει *ὅτι καί αὐτά τὰ ἐρείπια στοργγῇ πρὸς αὐτόν τρέφουν,
ἀφοῦ τοῦ χαρίζουν ἤδη τὴν αἰωνιότητα*⁶¹².

Ἄλλη σημαντική στιγμή τῆς ἐπαγγελματικῆς ζωῆς
τοῦ Μπαλάνου εἶναι ἡ συνάντησή του μέ τοὺς κορυφαίους
ξένους ἀναστηλωτές στή Διεθνή Συνδιάσκεψη Εἰδικῶν γιά
τὴν Προστασία καί τὴ Συντήρηση τῶν Μνημείων τῆς Τέ-
χνης καί τῆς Ἱστορίας, πού διοργανώνεται στήν Ἀθήνα ἀπό
τό Διεθνές Γραφεῖο Μουσείων τοῦ Ἰνστιτούτου Πνευμα-
τικῆς Συνεργασίας τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἀπό τίς 21 ὡς
τίς 30 Ὀκτωβρίου 1931. Στὴ συνδιάσκεψη, στήν ὁποία με-
τέχουν πάνω ἀπὸ ἑκατὸ εἰδικοί ἀπὸ περισσότερες ἀπὸ εἴκο-
σι χώρες, θά ἐξεταστοῦν τὰ ζητήματα τῶν ἀρχῶν καί τῶν
διαφόρων «σχολῶν» τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων, τῶν
ὑφισταμένων στίς διάφορες χώρες σχετικῶν νομοθεσιῶν,
τῆς φθορᾶς τῶν μνημείων, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν χρόνο καί τὸν
ἀτμοσφαιρικό παράγοντα, τῶν μέσων καί τῶν τεχνικῶν γιά
τὴν ἀντιμετώπισή της, τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος τῶν μνη-
μείων, τῆς χρήσης τους καί, τέλος, τῆς δυνατότητας διε-
θνοῦς συνεργασίας στὸν τομέα τῆς προστασίας τους, ὅλα
θέματα πού θά συμπεριληφθοῦν στὸν Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν,
τὸν πρῶτο διεθνή καταστατικό χάρτη πού συντάσσεται
γιά τὴν ἀναστήλωση καί τὴ συντήρηση τῶν μνημείων. Ἀπὸ
ἐλληνικῆς πλευρᾶς στή συνδιάσκεψη μετέχουν ὁ Μπαλά-
νος, πού παρουσιάζει τό ἔργο του στήν Ἀκρόπολη, ὁ Ὁρ-
λάνδος, πού ἐκθέτει τίς ἐργασίες συντήρησης στὰ μεσαιω-
νικά μνημεῖα τῆς Ἑλλάδας, ὁ Ἀριστοτέλης Ζάχος, πού μιλά
γιά τὴν ἀναστήλωση τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονί-
κης καί ὁ Οἰκονόμος πού ἀναφέρεται στήν αἰσθητικὴ ἀνά-
δειξη καί στό ἄμεσο περιβάλλον τῶν μνημείων. Ἀκόμη ὁ
Luigi Pernier μιλά γιά τὴ συντήρηση τῶν μινωικῶν ἀρχαι-
οτήτων στήν Κρήτη, ἐνῶ στὰ ἔργα τῆς Ἀκρόπολης ἀναφέ-
ρεται, συμπληρωματικά πρὸς τὸν Μπαλάνο, καί ὁ στενός
συνεργάτης του André Charbonnier⁶¹³.

Ὁ Μπαλάνος στήν ὁμιλία του, στήν τετάρτη συνε-
δρίαση τῆς συνδιάσκεψης, στίς 22 Ὀκτωβρίου, ἀφοῦ ὑπο-
γραμμίσαι τὴ διεθνή ἀπήχηση καί σημασία τῶν μνημείων
τῆς Ἀκρόπολης καί ἰδιαίτερα τοῦ Παρθενῶνα, γεγονός πού
ὡδήσε, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας, ξέ-
νους ἀρχιτέκτονες, ὅπως ὁ Klenze καί ὁ Paccard, νά ἀσχο-
ληθοῦν μέ αὐτὰ ἢ τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνησι νά ἀπευθυνθεῖ
στοὺς ξένους εἰδικούς Durm, Magne καί Penrose κατὰ τὴν
ἐκτέλεση τοῦ πρῶτου ἀναστηλωτικοῦ προγράμματος στό
μνημεῖο, ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στό θεωρητικό μέρος
τῶν ἐπεμβάσεων του: στίς ἀρχές πού τίς διέπουν, ἀρχές τίς
ὁποῖες θέσπισαν οἱ Καθβωδίας καί Dörpfeld, καί στὸν
προσδιορισμό τοῦ περιεχομένου τοῦ ὅρου ἀναστήλωση. Ὁ
Μπαλάνος τονίζει ἰδιαίτερα ὅτι ἡ ἀναστήλωση πραγματο-
ποιεῖται μέ τό σωζόμενο δομικὸ ὑλικὸ τῶν μνημείων, μέ

ἐλάχιστες ἐπιτρεπόμενες νέες προσθήκες, ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἐπανεξέταση τῶν ἀρχαίων μελῶν στό μνημεῖο καί μέ κατασκευαστικές μεθόδους ἀνάλογες πρὸς τίς ἀρχικές. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὴ σύγχρονη ἐρμηνεία τοῦ ὅρου, πού ἐπιτρέπει τὴ χρήση νέων ὑλικῶν, καταλληλότερων γιὰ τὴ γενικὴ αἰσθητικὴ τῶν μνημείων λόγω τῆς πλαστικότητος καὶ τῆς ἐμφάνισής τους, καθὼς καὶ στὰ ἐπιστημονικὰ πλεονεκτήματα – τὴν ἀποκάλυψη τῶν μυστικῶν τῆς ἀρχαίας οἰκοδομικῆς – πού προκύπτουν κατὰ τὴν ἀναστήλωση. Ἀκολουθεῖ ὁ Charbonnier πού ἐνημερώνει ἐκτενῶς τοὺς συνέδρους γιὰ τὰ κύρια αἷτια φθορᾶς τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης, τίς ἐπεμβάσεις πού ἔχει ὡς τώρα πραγματοποιήσει ὁ Μπαλάνος καὶ ἐκεῖνες πού ὑπολείπονται νὰ γίνουν, τὰ ὑλικά καὶ τοὺς τρόπους πού χρησιμοποίησε, τὰ προγραμματιζόμενα μέτρα γιὰ τὴν *in situ* προστασία τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνα²⁵¹. Ὁ Μπαλάνος θὰ βρεῖ εὐκαιρία νὰ ἐπιδείξει καὶ ὁ ἴδιος τίς ἐργασίες του στοὺς συνέδρους στὶς 25 Ὀκτωβρίου, στὴ διάρκεια ἐιδικῆς συνεδρίασης γιὰ τὰ ἔργα τῆς Ἀκρόπολης, πού πραγματοποιεῖται πάνω στὸν Βράχο, ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Καρο. Στὴ συνεδρίαση αὕτὴ ὁ Μπαλάνος ἀναγγέλλει τὴν ἐπικείμενη δημοσίευση τῶν ἐργασιῶν του καὶ ὑπόσχεται νὰ καταθέσει τὴν τεκμηρίωση τῶν ἔργων στὸ ὑπὸ σύσταση Ἀρχεῖο τοῦ Διεθνoῦς Γραφείου Μουσείων. Ἀκολουθεῖ συζήτηση μεταξύ τῶν συνέδρων γύρω ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα θέματα: τὴν ἀναστήλωση τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα καὶ

τὴν προγραμματιζόμενη ἐπέκταση τῆς ἀναστήλωσης στὴ νότια, τίς ὁποῖες ἐγκρίνουν ὁμόφωνα τὰ μέλη τῆς συνδιάσκεψης· τὴ χρήση τοιμέντου γιὰ τὴ συμπλήρωση καὶ ἐπένδυση τῶν σπονδύλων τῶν κιονοστοιχιῶν, γιὰ τὴν ὁποία τὰ μέλη τῆς συνδιάσκεψης ἀποφεύγουν νὰ πάρουν μιὰ γενικὴ θέση, ἐνῶ ὑπογραμμίζουν τὰ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα στὴν ἐιδικὴ περίπτωση τοῦ Παρθενῶνα· τὸ μέταλλο τῶν νέων συνδέσμων τῆς ἀναστήλωσης καὶ ἐιδικότερα τὴ χρήση τοῦ σιδήρου, ὡς πρὸς τὴν ὁποία ὀρισμένοι σύνεδροι, παρ' ὅλο πού στὴν περίπτωση τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης τὴ δικαιολογοῦν, ἐκφράζουν προτίμηση γιὰ ἐπιλογή μετάλλων, πού ὑπόκεινται λιγότερο, σὲ σχέση μέ τὸν σίδηρο, σὲ διάβρωση· τὴ συμπλήρωση τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Παρθενῶνα μέ ἐκμαγεῖα τοῦ πλαστικοῦ του διακόσμου, γιὰ τὴν ὁποία ὀρισμένοι σύνεδροι ἐκφράζουν ἐπιφυλάξεις, ἐνῶ παράλληλα ὑπογραμμίζουν τὴν ἀνάγκη διενέργειας ἐπανειλημμένων δοκιμῶν πρὶν τὴν ὀριστικὴ τοποθέτηση τῶν ἐκμαγείων στό μνημεῖο καί, τέλος, τὴν ἐπιτόπια προστασία τῆς δυτικῆς ζωφόρου μέ τὴν τοποθέτηση κατάλληλου στεγάστρου, τὴν ὁποία προτείνει ὁ Μπαλάνος καὶ ἀποδέχονται ὁμόφωνα τὰ μέλη τῆς συνδιάσκεψης. Στὸ τέλος τῆς συνεδρίασης ὁ πρόεδρος τοῦ Διεθνoῦς Γραφείου Μουσείων καὶ

251. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ Ἀ. τὸ 1931-1932.

πρόεδρος της συνδιάσκεψης Jules Destree έγκομιάζει δημοσίως τόν Μπαλάνο για τόν ένθουσιασμό καί τόν έρωτα πού δείχνει στη δουλειά του, παρά τήν ήλικία του, καί τοῦ έγχειρίζει άναμνηστικό δίπλωμα μέ τίς ύπογραφές τών παρόντων μελών της συνδιάσκεψης⁶¹⁵. 'Η έπιτυχία τοῦ Μπαλάνου στή συνδιάσκεψη ολοκληρώνεται μέ τήν υιοθέτηση της μεθόδου του επέμβασης στά μνημεία καί μάλιστα μέ τόν όρο πού ό ίδιος έχει καθιερώσει, «άναστήλωση», στόν Χάρτη τών 'Αθηνών : *ὅταν πρόκειται γιά έρείπια, επιβάλλεται ή σχολαστική συντήρηση καί, όταν οί συνθήκες τό επιτρέπουν, ή άναστοιθέτηση στή θέση τους τών πρωτοτύπων αρχιτεκτονικῶν μελῶν πού έχουν διασωθεῖ (άναστήλωση)*⁶¹⁶. *τά σύγχρονα υλικά, πού εἶναι άπαραίτητα γι' αὐτόν τόν σκοπό, πρέπει πάντοτε νά εἶναι άναγνωρίσιμα* (άρθρο VI). Τέλος, στό πρόσωπο τοῦ Μπαλάνου άντινακλῶνται οί γενικότερες προσπάθειες πού από πολλά χρόνια καταβάλλονται από τήν έλληνική κυβέρνηση για τή διάσωση τοῦ μνημειακοῦ πλούτου της χώρας, καί οί όποιες άναγνωρίζονται καί χαιρετίζονται μέ ειδική μνεία στόν Χάρτη (άρθρο VII).

Στήν πραγματικότητα όμως, στή διάρκεια της συνεδρίασης στήν 'Ακρόπολη — τά πλήρη πρακτικά της όποι-ας δέν δημοσιεύονται — ό Μπαλάνος υφίσταται μία από τίς πλέον σοβαρές καί άνησυχητικές κριτικές τοῦ έργου του⁶¹⁷. 'Η δυοπιστία τών συνέδρων εκδηλώνεται ήδη κατά τή συζήτηση τοῦ πρώτου θέματος, όταν ό 'Ολλανδός αρχιτέκτονας, καθηγητής στήν 'Ανώτατη Τεχνική Σχολή τοῦ Delft, D. Slothouwer, ζητεῖ νά μάθει άν κατά τήν άναστήλωση της θόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενώνα χρησιμοποιοῦθηκαν καί μέλη από τίς υπόλοιπες πλευρές τοῦ μνημείου. 'Ο Μπαλάνος άπαντᾷ ότι χρησιμοποίησε κυρίως τά μέλη πού βρίσκονταν πεσμένα βορείως τοῦ Παρθενώνα, δέν μπορεί όμως νά διαβεβαιώσει τούς συνέδρους ότι κατά τή μεγάλη άνασκαφή της 'Ακρόπολης τών ετών 1885-1890 δέν είχαν μετακινηθεῖ ἐκεῖ μέλη από τή νότια πλευρά τοῦ μνημείου. 'Όσον άφορᾷ τή χρησιμοποίηση τοιμέντου για τή συμπλήρωση καί επένδυση τών σπονδύλων, ό Slothouwer παρατηρεῖ ότι αὐτή επιτρέπεται, όταν υπάρχει άπόλυτη βεβαιότητα ότι δέν θά έχει άρνητικές επιπτώσεις στό γειτονικό μάρμαρο, ένῶ ό διευθυντής της 'Αρχιτεκτονικής Σχολής τοῦ Πανεπιστημίου της Ρώμης καί ήγετική μορφή τοῦ συνεδρίου Gustavo Giovannoni τάσσειται υπέρ της χρήσης ενός μαρμάρου διαφορετικοῦ καί εύκολα διακρινόμενου από τό άρχαιο. Τήν κριτική τών συνέδρων πάντως επισύρει κυρίως ή χρήση τοῦ σιδήρου ως υλικοῦ τών νέων συνδετηρίων στοιχείων της άναστήλωσης. 'Ο Emmanuel Pontremoli, διευθυντής της Σχολής Καλῶν Τεχνῶν τών Παρισίων, εκφράζει τήν πεποίθηση — καί τήν εὐχή — ότι ό Μπαλάνος έλαβε όλες τίς προφυλάξεις, ώστε ό σίδηρος νά περιβληθεῖ από τοιμέντο⁶¹⁸, γιατί σέ ενάντια περίπτωση θά ήταν δυνατόν νά προκληθοῦν καταστροφές: ήδη έχει διαπιστωθεῖ ή κατα-

στροφική δράση τοῦ σιδήρου, πού όξειδώνεται καί άσκει ισχυρές πιέσεις, οί όποιες μπορούν νά επιφέρουν τή ρηγμάτωση καί καταστροφή τών λίθων τών κτηρίων. 'Ο Alois Kieslinger, καθηγητής στο Πολυτεχνεῖο της Βιέννης, καί ό Slothouwer τίθενται κατηγορηματικά άντίθετοι στή χρήση τοῦ σιδήρου: ό πρώτος πιστεύει ότι οί μολυβδοχοήσεις τοῦ Μπαλάνου δέν έμπνέουν έμπιστοσύνη, ένῶ ό δεύτερος δηλώνει ότι δέν μπορεί νά καταλάβει τί επιβάλλει τή χρήση ενός υλικοῦ πού έχει άνάγκη από τόσες προφυλάξεις: μόνον ό μπροῦντζος θά έπρεπε νά χρησιμοποιεῖται μέ τό μάρμαρο. Καί ό Giovannoni τίθεται υπέρ της χρησιμοποίησης ενός άλλου μετάλλου, πού θά πρότεινε ή σύγχρονη έπιστήμη, ένῶ ό αρχιτέκτονας G. Bals, μέλος της 'Ακαδημίας καί της 'Επιτροπής 'Ιστορικῶν Μνημείων της Ρουμανίας, σκέπτεται τή χρήση τών συγχρόνων άνοξειδῶτων χαλύβων. 'Ο εκπρόσωπος της Βασιλικής 'Ακαδημίας τοῦ Βελγίου, εξέχων αρχιτέκτονας τών Βρυξελλῶν βαρώνος Victor Horta, παρατηρεῖ ότι ή διάβρωση τοῦ σιδήρου εξαρτᾷται σέ μεγάλο βαθμό από τήν ποιότητά του εἶναι βέβαιος ότι ό Μπαλάνος χρησιμοποίησε τό κατάλληλο κράμα σιδήρου, τό όποιο σέ συνδυασμό μέ τίς ήπιες κλιματολογικές συνθήκες της 'Αθήνας δέν θά παρουσιάσει στό μέλλον δυσμενή συμπεριφορά. Τόν Horta άπασχολεῖ περισσότερο τό πρόβλημα της συνεργασίας τοιμέντου-λίθου στους σπονδύλους τών κιονοστοιχιῶν τοῦ Παρθενώνα, από πλευρᾶς συμπεριφορᾶς, όσον άφορᾷ τήν άπορρόφηση καί τή διαπερατότητα τοῦ νεροῦ, καί τονίζει ιδιαίτερα τήν άνάγκη χρησιμοποίησης τοιμέντου ίδιας πυκνότητας καί πορώδους μέ τόν λίθινο πυρήνα τών σπονδύλων. Τήν άποψη αὐτή συμμερίζεται καί ό Kieslinger, ό όποιος θυμᾷται τίς καταστροφικές επιπτώσεις πού είχε ή τοιμεντένια επένδυση στους λίθους τοῦ κτηρίου της 'Οπερας της Βιέννης ή τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγίου Στεφάνου⁶¹⁹. Στίς έπισημάνσεις τών συνέδρων σχετικά μέ τή συμπεριφορά τοῦ σιδήρου ό Μπαλάνος άνταπαντᾷ άναγνωρίζοντας ότι ό σίδηρος μπορεί νά προκαλέσει πολύ σοβαρές ζημιές, όταν όμως δέν εἶναι ολοκληρωτικά επικαλυμένος, ένῶ παράλληλα άντιπαραθέτει τήν άρίστη κατάσταση διατήρησης, στήν όποία βρέθηκαν άρχαιοι μολυβδοχοημένοι σύνδεσμοι. 'Ός πρὸς τίς παρατηρήσεις τοῦ Horta σχετικά μέ τίς τοιμεντένιες επενδύσεις τών σπονδύλων τών κίωνων, ό Μπαλάνος τονίζει ότι αὐτές έμποτίστηκαν μέ ένα ειδικό υγρό, άπωθητικό της υγρασίας. 'Αλλωστε αὐτά τά συμπληρώματα μπορεί κάλλιστα νά άντικατασταθοῦν, μόλις έξευρεθεῖ ένα άλλο καταλληλότερο υλικό για τήν κατασκευή τους.

'Η προβολή, τήν όποία συνεπάγεται ή θέση καί κυρίως τό άντικείμενο της εργασίας του, επιδιώκεται καί καλλιεργεῖται συστηματικά από τόν Μπαλάνο. 'Αστικής καταγωγής, άνθρωπος τοῦ κόσμου, άριστος γνώστης της γαλλικής, ό Μπαλάνος ήδη από τήν εποχή τοῦ 'Α' Διεθνoῦς

Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου ἐγκαθιστᾷ δεσμούς μέ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς κύκλους, ἐντόπους καί ξένους, καί μέσω αὐτῶν μέ τὰ διεθνή μέσα ἐνημέρωσης⁶²⁰. Ἀποκορύφωση αὐτῆς τῆς τάσης ἀποτελεῖ ἡ συνεργασία του μέ τόν Γάλλο ἱστορικό τῆς Τέχνης André Charbonnier, μέ τόν ὁποῖο ὁ Μπαλάνος στό διάστημα 1929-1933 συστήνει, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ πλούσια ἀλληλογραφία τοῦς⁶²¹, ἕνα εἶδος «συνεταιρισμοῦ», μέ βάση τόν ὁποῖο ὁ πρῶτος, ἐναντι ἐκμετάλλευσης τῶν συγγραφικῶν δικαιωμάτων, ἔχει ἀναλάβει νά προβάλλει συστηματικά τό ἔργο τοῦ δευτέρου. Ἡ συνεργασία τοῦς ἀρχίζει μέ ἕνα ἄρθρο τοῦ Charbonnier γιά τὰ ἔργα τῆς Ἀκρόπολης, πού δημοσιεύεται στήν *Illustration* τόν Δεκέμβριο τοῦ 1929, τό ὁποῖο γνωρίζει μεγάλη ἐπιτυχία⁶²². Τό 1930-1931, ὅταν διεθνῶς ἔχει ἐκδηλωθεῖ ζωηρό ἐνδιαφέρον γιά τὰ ἔργα στήν Ἀκρόπολη καί γιά τήν Ἑλλάδα, ἰδιαίτερα λόγω τῆς ἐπετείου τῆς Ἑκατονταετηρίδος⁶²³, ὁ Charbonnier μάχεται στή Γαλλία ἐναντίον τοῦ θορύβου πού ἔχει ξεσηκωθεῖ, μέ τὰ τίς φωτογραφίες τοῦ Hege, γιά τήν κατὰσταση τῆς δυτικῆς ζωφόρου, ἐνῶ παράλληλα δημοσιεύει στό *Revue de l'Art Ancien et Moderne* διθυραμβικά ἄρθρα, πλούσια εἰκονογραφημένα, γιά τόν Μπαλάνο καί τό ἔργο του⁶²⁴. Ταυτόχρονα διενεργεῖ μέ μεγάλη ἐπιτυχία *ἀποστολή πολιτιστική καί προπαγάνδας*, ὅπως τή χαρακτηρίζει⁶²⁵, στή Σουηδία, ἐνῶ τόν Νοέμβριο τοῦ 1930 περιοδεύει στήν Ἑλβετία, ὅπου στή Γενεύη, στή Λωζάννη, στό Neuchâtel, στό Fribourg, στή Βέρνη καί στή Ζυρίχη, σέ λέσχες καί θέατρα, δίνει διαλέξεις γιά τὰ ἔργα τῆς Ἀκρόπολης⁶²⁶. Ἀνάλογη περιοδεία προσπαθεῖ νά διοργανώσει τό 1931 στή Σουηδία καί στίς Ἡνωμένες Πολιτείες, προσπάθειες ὅμως πού τελικά δέν εὐδώνονται⁶²⁷. Αὐτά τὰ χρόνια οἱ δύο ἄνδρες ἔχουν συνδεθεῖ μέ στενή φιλία: ὁ Charbonnier ἔχει καταστεῖ κατά κάποιον τρόπο ὁ ἐπίσημος ἀντιπρόσωπος τοῦ Μπαλάνου στή Γαλλία καί σ' αὐτόν ἀπευθύνονται ὅσοι θέλουν, ὅπως λ.χ. ὁ Le Corbusier, νά πάρουν πληροφορίες γιά τὰ ἔργα τῆς Ἀκρόπολης⁶²⁸. Ὁ Charbonnier ἀκόμη βοηθᾷ τόν Μπαλάνο ποικιλοτρόπως: ἀπό τό νά ἐπιφέρει γλωσσικές βελτιώσεις σέ διαλέξεις του πού προορίζονται γιά διεθνή *fora*⁶²⁹ ὡς τό νά τοῦ παράσχει πληροφορίες γιά φάρμακα γεροντολογίας, πού ἔχουν ἀρχίσει νά κυκλοφοροῦν καί γιά τὰ ὁποῖα ὁ προχωρημένης ἡλικίας καί συχνά ἄρρωστος Μπαλάνος δείχνει ἐνδιαφέρον⁶³⁰. Τέλος, ὁ Charbonnier ἐπιδίδκει τήν ἐκλογή τοῦ Μπαλάνου ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους στήν *Académie des Inscriptions et des Belles Lettres* τοῦ *Institut de France* καί τήν ἀπονομή σ' αὐτόν τοῦ παρασήμου τῆς Λεγεώνας τῆς Τιμῆς⁶³¹. Μέ τή σειρά του ὁ Charbonnier μετέχει, μετά ἀπό πρόσκληση τοῦ Μπαλάνου, στόν ἑορτασμό τῆς Ἑκατονταετηρίδος μέ τήν ἐπίσημη τελετή τῆς ἀπόδοσης τῆς ἀναστήλωσης τῆς βόρειας κιονοστοιχίας⁶³² καί στή Συνδιάσκεψη τοῦ Διεθνoῦς Γραφείου Μουσείων στήν Ἀθήνα

τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1931⁶³³, παράλληλα ὁ Μπαλάνος φροντίζει γιά τήν προώθηση τῆς ιδέας τοῦ Charbonnier γιά ἀναβίωση — κατά τό πρότυπο τῶν σύγχρονων Δελφικῶν Ἑορτῶν — τῆς Ἑορτῆς τῶν Παναθηναίων στήν Ἀθήνα⁶³⁴ καθώς καί γιά τήν παρασημοφόρησή του ἀπό τό ἑλληνικό κράτος⁶³⁵. Τόν Μάιο τοῦ 1932 ὁ Charbonnier δίνει διάλεξη στό Βέλγιο γιά τίς ἀναστηλωτικές ἐργασίες στήν Ἀκρόπολη ἐνώπιον, ὅπως πληροφορεῖ τόν Μπαλάνο, ἑξακοσίων ἀτόμων, δύο ὑπουργῶν, ἀκαδημαϊκῶν καί διανοουμένων⁶³⁶, τήν ἴδια χρονιά κυκλοφορεῖ ἄρθρο του στήν *Gazette des Beaux Arts* γιά τό συνολικό ἔργο τοῦ Μπαλάνου στήν Ἀκρόπολη ἀπό τό 1898 ὡς τό 1932, στό ὁποῖο ὁ Charbonnier ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά μέ τό νά ἀνασκευάσει τήν κριτική πού ἀσκήθηκε στή Συνδιάσκεψη τῆς Ἀθήνας τοῦ 1931 σχετικά μέ τὰ ὑλικά καί τοὺς τρόπους ἐπέμβασης τοῦ Μπαλάνου⁶³⁷.

Αὐτά τὰ χρόνια ὁ Μπαλάνος πιέζεται ἀπό τήν Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία νά δημοσιεύσει τήν ἀπόδοση τοῦ ἔργου του⁶³⁸. Τό 1931 προτείνει στόν Charbonnier, συναντώντας θερμή ἀνταπόκριση ἀπό τήν πλευρά του, νά ἐτοιμάσουν μαζί τό βιβλίο γιά τό σύνολο τοῦ ἔργου του. Ἡ συγγραφή ἀρχίζει ἀπό κοινῶς τό καλοκαίρι τοῦ 1931 στή Γαλλία καί συνεχίζεται τό 1932 καί τό 1933⁶³⁹. Τό ἐγχειρίσμα καταλήγει ἄδοξα: οἱ δύο συνεργάτες ψυχραίνονται τελείως, λόγω διαφορῶν πού προκύπτουν μεταξύ τοῦς σέ σχέση μέ τήν ἐκμετάλλευση τῶν συγγραφικῶν δικαιωμάτων τοῦ ὑπό ἔκδοση βιβλίου, διαφορές τίς ὁποῖες ὑποθάλλει ἐντέχνως πρὸς ὄφελός του ὁ ἐκδότης Albert Lénvy⁶⁴⁰. Στίς 5 Μαρτίου 1934 ὁ Charbonnier ἀπευθύνει ἕνα ὀξύτατο γράμμα πρὸς τόν Μπαλάνο, ἀποκαλυπτικό γιά ἕνα ὀλόκληρο πλέγμα συγκαλύψεων καί παραπληροφόρησης σχετικά μέ τὰ ἔργα, πού, δυστυχῶς, παρ' ὅλο πού τό γράμμα ἔχει συνταχθεῖ «ἐν βρασμῷ ψυχῆς», ἀνταποκρίνεται σέ μεγάλο βαθμό στήν ἀλήθεια: ὁ Charbonnier ἀρνεῖται νά περιληφθεῖ τό ὄνομά του σ' ἕνα βιβλίο ἠθελημένα ἀνακριβές καί ἀόριστο (ὁ Charbonnier ἐπισημαίνει ὅτι τό κείμενο ἔχει γραφεῖ ὀκτώ μέ ἑννέα φορές ἀπό τήν ἀρχή καί συνεχίζει νά ὑπόκειται σέ ἀλλαγές), πού ἀποσκοπεῖ νά ἀποκρύψει βασικά σφάλματα κατά τή διάρκεια τῆς ἐκτέλεσης τῶν ἔργων, ὅπως ἡ ἀγνόηση τῶν ὑφιστάμενων παλαιότερων μελετῶν καί τεκμηρίωσης πρὶν ἀπό τίς ἐπεμβάσεις, ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἀνατολικοῦ αἰετώματος τῶν Προπυλαίων χωρίς νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἡ ἀρχική καμπυλότητά του, ἡ τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ ἡ τῶν κίωνων τῆς βόρειας πρόστασης τοῦ Ἑρεχθείου, χωρίς νά ὑπολογιστοῦν οἱ ἀρχικές διαφορετικές κλίσεις τοῦς. Ὁ Charbonnier θυμᾶται ἀκόμη ἐξομολογήσεις τοῦ Μπαλάνου πρὸς αὐτόν γιά χρησιμοποίηση σπονδύλων τῆς νότιας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα κατά τήν ἀναστήλωση τῆς βόρειας καθώς καί τήν ἐπιμελῆ ἀπόκρυψη ἀπό τοὺς εἰδικούς τῆς Συνδιάσκεψης τοῦ 1931 τοῦ γεγονότος ὅτι δέν ἔχει περιβληθεῖ μέ

τοιμέντο ὁ σιδερένιος ὀπλισμός τῆς πρόστασης τῶν Κορῶν μέσα στὰ ἐπιστύλια (εἰκ. 155), γεγονός τό ὅποιο, φοβᾶται, ὅτι σύντομα θά ὀδηγήσει στή μοιραία πτώση τους⁶⁴¹. Ἡ ψυχρότατη ἀπάντηση τοῦ Μπαλάνου, στίς 18 Ἀπριλίου 1934, μέ τήν ὁποία ἀποδέχεται τήν ἀπόφαση τοῦ Charbonnier νά ἀπαλειφθεῖ τό ὄνομά του ἀπό τήν προετοιμαζόμενη δημοσίευση, βάζει ὀριστικό τέλος στή σχέση τῶν δύο ἀνδρῶν⁶⁴².

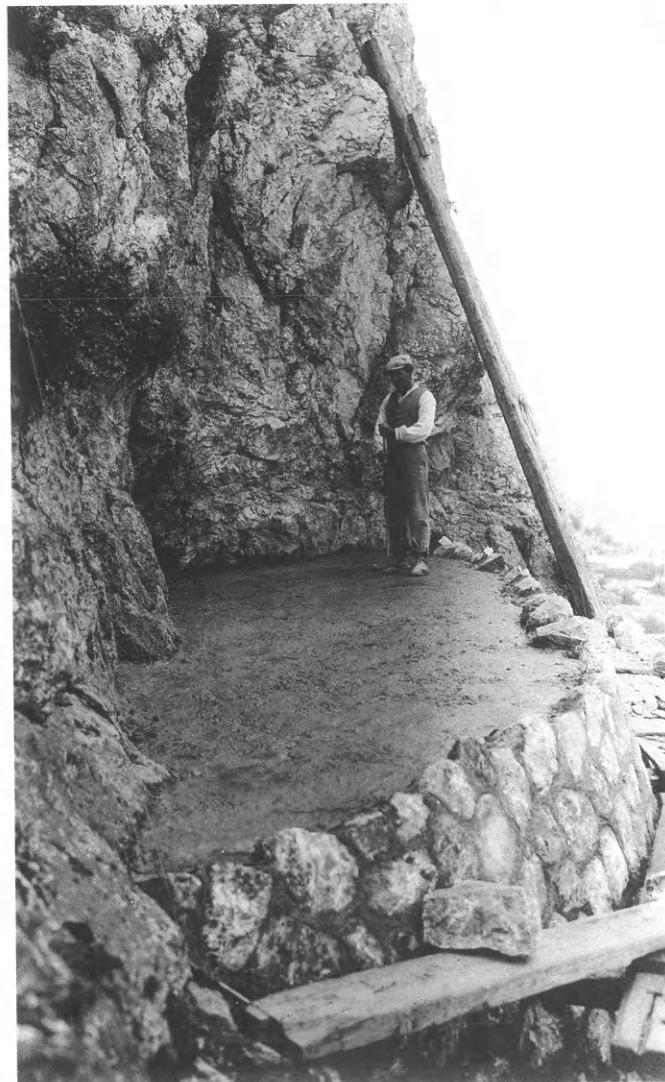
Στά ἐπόμενα χρόνια ἐκτελοῦνται στερεωτικές ἐργασίες σέ σημεῖα τῶν τειχῶν καθώς καί στά πρανή τοῦ Βράχου τῆς Ἀκρόπολης. Τό 1933 ἐπισκευάζεται ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ τείχους, ὅπου ἀπομακρύνονται τά τελευταῖα λείψανα ἑνός ἐτοιμόρροπου τούρκικου προμαχώνα⁶⁴³, ἐνῶ τό 1934-1935 ὁ Μπαλάνος προβαίνει στή στερέωση τῶν βράχων τῆς βόρειας κλιτύς τοῦ λόφου. Ἀφορμή ὑπῆρξε ἡ πτώση, στίς 6 Φεβρουαρίου 1934, ὀγκώδους βράχου κοντά στήν οἰκία Μιχαλέα (σημερινό Μουσεῖο Π. καί Ἀ. Κανελλοπούλου)⁶⁴⁴, πού ὀδηγεῖ τόν Μπαλάνο στή διενέργεια αὐτοψίας σέ ὁλόκληρη τή βόρεια κλιτύ, κατά τήν ὁποία διαπιστώνεται ἡ ἐπισηφalus κατάσταση τῆς περιοχῆς. Οἱ ἐργασίες πού ἀκολουθοῦν περιλαμβάνουν τήν πλήρωση τῶν

ρηγμάτων τῶν βράχων *μέ τοιχοποιῶν ἐκ σιμεντοκονίας*, στήν ὁποία ἀφήνονται στόμια ἐκροῆς τῶν ὀμβρίων καί κυρίως τήν κατασκευή μεγάλων ἀντερειαματικῶν τοίχων (εἰκ. 254) πού περιβάλλονται ἐξωτερικά ἀπό *τοιχοποιῶν μέ χυτήν σιμεντοκονίαν πάχους περί τά 50 ἑκατοστά*, ἐνῶ στό ἐσωτερικό γεμίζονται *διά ἰσχυροῦ πετροκονιάματος* (σκυρόδεμα) (εἰκ. 252, 253). Τό ἀνώτερο τμήμα τῶν τοίχων κατασκευάζεται ὁλοκληρωτικά ἀπό ὀπλισμένο σκυρόδεμα. Τέλος, *εἰς τήν κορυφήν τῶν τοίχων ἐνσφηνώνονται εἰς τόν βράχον δύο δοκοὶ ὀριζόντιοι, ἀπό τάς ὁποίας κρέμονται σιδηροῦ ῥάβδοι ἐξικνούμεναι μέχρι τῆς θέσεως τῶν τοίχων...* Παράλληλα, διενεργοῦνται ἀποστραγγιστικές ἐργασίες τῶν ὀμβρίων πάνω στόν ἴδιο τόν Βράχο τῆς Ἀκρόπολης: τά νερά, πού διαμέσου τῆς λαξευτῆς στόν Βράχο αὐλάκας ἀνατολικά τῶν Προπυλαίων κατέληγαν στήν παρακείμενη ἰουστινιάνεια δεξαμενή, τώρα διοχετεύονται, διαμέσου τῶν θεμελίων τοῦ ΒΔ. οἰκοδομήματος, στά ὁποία ἀνοίγονται κατάλληλα ὀπές ἀπορροῆς, στή βόρεια κλιτύ τοῦ λόφου. Ἀκόμη, ἀπομακρύνονται τά συσσωρευμένα χώματα, ὡς τόν φυσικό βράχο, σέ ὁλόκληρη τήν περιοχή ἀνάμεσα στά Προπύλαια καί τό Ἐρέχθειο, σέ πλάτος 5 μέχρις 8 μ. καί οἱ

252

253

ρωγμές του θράχου πληρώνονται δι' ύδατος σιμεντοκονίας. Τέλος, εις τό βάθος του χάνδακος του ἔναντι τῆς ἀνατολικῆς προόψεως του Ἑρεχθείου ἀνοίγεται τετράγωνος ὀπή διαστάσεων $0,60 \times 0,60$ μ. δι' ἧς διοχετεύονται τὰ συσσωρευμένα ὕδατα ἐντός τῆς τάφρου ταύτης ἐκτός τῆς Ἀκροπόλεως, ἐνῶ μέχρι τοῦδε εἰσχωροῦντα ταῦτα ἐντός του θράχου ἀνέθρυνον εἰς διάφορα μέρη ἀπό τούτου, βοηθοῦντα εἰς τὴν διάθρυσιν τῶν θράχων τούτων⁶⁴⁵. Τό 1938 ὁ Μπαλάνος ἐπιστρέφει στοῦ νότιο τεῖχος τῆς Ἀκρόπολης, ὅπου ἐπισκευάζει, κατεδαφίζοντας πάντα τὰ παρακείμενα ἐτοιμόρροπα μέρη, τμήμα του ἀπέναντι ἀπό τόν Παρθενῶνα, πολύ κοντά σ' ἐκεῖνο πού εἶχε ἐπισκευασθεῖ τό 1919. Διαπιστώνοντας τή φθορά πού ὑφίσταται τό ἀρχαῖο τεῖχος καί ἡ νεώτερη ἐπένδυσή του, πού σ' αὐτή τήν περιοχή ἔχουν πλάτος 7 μ. περίπου, ἀπό τή συνεχή ροή τῶν νερῶν τῆς βροχῆς σκέπτεται, ὅτι πρὸς ὀρισικὴν ἐξασφάλισιν τῶν τειχῶν τούτων τό μόνον ἀποτελεσματικόν μέσον θά εἶναι ἡ ἐπίστρωσις ὀλοκλήρου τῆς πλατείας ἀπὸ τῆς Μ.Δ. γωνίας τοῦ Παρθενῶνος μέχρι τοῦ ἀναλήμματος τοῦ πρὸς Δ. τοῦ Μουσείου χώρου διὰ πετροκονιάματος ἐκ σιμεντοκονίας, πού θά ἐπικαλύπτεται μέ ἀμμόχωμα πάχους περίπου 25 ἐκ., πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς σιμεντοκονίας, καί ἐδραζο-

μένης ἐπὶ κανονικῆς ξηρολιθιδας πάχους 1 μ. ἐπεκτεινομένης κατὰ 20 ἑκατοστά πέραν τῆς ὄψεως τῆς ἐπενδύσεως τῶν τειχῶν, ἐργασία ὁμῶς τὴν ὁποία δέν προλαβαίνει νά πραγματοποιήσει⁶⁴⁶. Τό 1936 ὁ Μπαλάνος τοποθετεῖ, σύμφωνα μέ μελέτη τοῦ Μητσάκη⁶⁴⁷, στοῦ κάτω διάζωμα τοῦ κοίλου τοῦ Ἡρώδείου, πού ἦδη φιλοξενοῦσε διάφορες ἐκδηλώσεις, ξύλινα λυόμενα ἐδῶλια (εἰκ. 256, 257), ἐνῶ τό 1938 στερεώνει καί συμπληρώνει τοὺς θολίτες στά τοξωτά ἀνοίγματα τοῦ ἀνώτερου νοτιοανατολικοῦ τμήματος τῆς πρόσοψης τοῦ Ὁδείου, πού εἶχαν τελείως ἀποσαθροθεῖ (εἰκ. 255)⁶⁴⁸.

Πάντως ἡ σπουδαιότερη ἐπέμβαση αὐτῶν τῶν χρόνων καί τό τελευταῖο μεγάλης κλίμακας ἔργο τοῦ Μπαλά-

252-253. Κατασκευὴ ἀντερείσματικῶν τοίχων

στή θόρεια κλιτύ τῆς Ἀκρόπολης, 15 Ὀκτωβρίου 1935.

254. Οἱ ἀντερείσματικοὶ τοῖχοι στή θόρεια κλιτύ

τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ Β.Α. τό 1938.

νου είναι η αποκατάσταση του πύργου και η εκ νέου αναστήλωση του ναού της Ἀθηνᾶς Νίκης. Ἡ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα ἐπισηφαλὴς κατάσταση τοῦ πύργου τῆς Νίκης εἶχε τόσο ἐπιδεινωθεῖ, ὥστε τὸ 1928 γίνεται ἀναγκαία ἡ ἀντιστήριξή του, στὴ δυτικὴ καὶ νότια πλευρά, μὲ ξύλινες ἀντηρίδες⁶⁴⁹. Στὶς 12 Ἰανουαρίου 1934 ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὸν γενικὸ διευθυντὴ τῶν Δημοσίων Ἔργων Ἀγγελὸ Οἰκονόμου, τὸν διευθυντὴ τοῦ Τμήματος Σχεδίου Πόλεως τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνιῶν Ἀ. Δημητρακόπουλο, τὸν Οἰκονόμο, διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων τότε, τὸν Ὁρλάνδο, τὸν ἔφορο Ἀκρόπολεως Νικόλαο Κυπαρίσση, τὸν διάδοχο τοῦ Μπαλάνου στὴ Διεύθυνση τῶν Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου Θ. Μιχαλόπουλο, τὸν νομομηχανικὸ τῆς ἴδιας Ὑπηρεσίας Γ. Πάντζαρη, τὸν Ν. Κρητικὸ, καθηγητὴ τῆς Σεισμολογίας στὸ Πανεπιστήμιο καὶ τοὺς καθηγητὲς τοῦ Πολυτεχνείου Ἀ. Ρουσσοπούλο, τοῦ Πανεπιστημίου Γ. Γεωργαλᾶ καὶ τὸν Μπαλάνο διενεργεῖ, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας Ἰ. Μακρόπουλου, αὐτοψία στὸν πύργο, ὅπου διαπιστώνονται ἐκτεταμέναι ρηγματώσεις στὶς τρεῖς πλευρὲς του καὶ ἐξόγκωση στὸ μέσο τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβλήματος τῆς δυτικῆς παρεῖας καθὼς καὶ σοβαρὴ καθίζηση στὴν κρηπίδα τῆς δυτικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ⁶⁵⁰. Ἀποφασίζεται ἡ ἄμεση διενέργεια διατρήσεων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ κατάσταση τοῦ ὑπεδάφους του καὶ ἰδιαίτερα ἡ συνοχὴ τοῦ θράχου, πάνω στὸν ὁποῖο αὐτὸς στηρίζεται, μὲ τὸν κυρίως Βράχο τῆς Ἀκρόπολης· διατίθενται μάλιστα ἄμεσως καὶ 100.000 δρχ. γι' αὐτὲς τὶς ἐργασίες καθὼς καὶ γιὰ τὴ διαρρύθμιση τῆς εἰσόδου τῆς Ἀκρόπολης⁶⁵¹. Ἡ διαπίστωση, κατὰ τὴ διενέργεια τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν, τῆς πλήρους ἀποσάθρωσης τῶν ἀπὸ μαλακὸ πορόλιθο θεμελίων τοῦ ναοῦ ὁδηγεῖ στὶς 7 Σεπτεμβρίου 1935 στὴν ἀπόφαση τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἀποσυναρμολόγησης τοῦ μνημείου, προκειμένου νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ θεμελίωσή του καὶ νὰ ἄρθοῦν οἱ παραμορφώσεις του καθὼς καὶ τῆς ἀποκατάστασης τῆς δυτικῆς καὶ νότιας παρεῖας τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβλήματος τοῦ πύργου (εἰκ. 258, 259)⁶⁵². Ἀκολουθεῖ ἡ ἀποσυναρμολόγηση τοῦ ναοῦ ὥς τὸ ἐπίπεδο τῆς κρηπίδας, ἀπὸ τὶς 25 Ὀκτωβρίου 1935 ὥς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1936 (εἰκ. 260-261), στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας δίνεται εὐκαιρία στὸν Μπαλάνο νὰ προβεῖ σὲ πολλὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν μελῶν κατὰ τὴν πρώτη ἀναστήλωση τοῦ μνημείου, τὴν ἀρχικὴ σύνδεση, φορὰ καὶ σειρά τοποθέτησης τῶν λίθων, τὶς ἀρχικὲς κλίσεις τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Ἐπιπροσθέτως, κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγηση τοῦ κτηρίου, διαπιστώνεται ἀπὸ τὸν Μπαλάνο ἡ προχωρημένη ὀξειδωση τῶν σιδηρέων συνδέσμων τῆς προγενέστερης ἐπέμβασης καὶ τῶν ἐπακόλουθον φθορῶν τῶν ἀρχαίων μελῶν (εἰκ. 262, 263). Στὶς 8 Ἰανουαρίου 1936 ἀφαιρεῖται ὁ πρῶτος ἀναβαθμὸς τοῦ κρηπιδώματος καὶ τὴν ἄλλη ἡμέρα ἀποκαλύπτεται ὁ βόρειος τοῖχος ἑνὸς ὑποκείμενου προγενέστερου πόρινου

255. Στερέωση τῆς πρόσοψης τοῦ Ἡρώδειου τὸ 1938.

256-257. Σχέδια τῶν ξύλινων ἐδωλίων τοῦ Ἡρώδειου. Ν. Μητσάκης, 1936.

258. Ὁ πύργος καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ ΒΑ. τὸ 1935.

259. Καταβίθαις τοῦ 2ου κίονος τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. 20 Ὀκτωβρίου 1935 (ιδιόχειρος σχολιασμὸς τῆς φωτογραφίας Ν. Μπαλάνου).

ναύσκου. Ὡς τό τέλος τοῦ χρόνου θά συνεχιστεῖ ἡ ἀνασκαφή στό ἐσωτερικό τοῦ πύργου ἀποκαλύπτοντας σέ βάθος δύο περίπου μέτρων μιά προγενέστερη φάση τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης – ἕναν πόρινο πύργον ναύσκο μέ τή βάση τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος στό ἐσωτερικό του, ἕνα σύγχρονο τοῦ ὀρθογώνιου βωμό στά ἀνατολικά, ἕναν τετράγωνο βωμό βορειότερα, ἕνα ἐνεπίγραφο θραῦσμα ἀρχαίκοῦ βωμοῦ (εἰκ. 264)⁶⁵³ – ἐγκαθιδρυμένη πάνω σ' ἕναν κυκλώπειας δομῆς πύργο τῆς πανάρχαιας μυκηναϊκῆς ὀχύρωσης τῆς Ἀκρόπολης (εἰκ. 265). Παράλληλα, καί ὡς τό τέλος τοῦ 1937, ἀποσυναρμολογοῦνται ἡ νότια καί ἡ δυτική πλευρά τῆς κλασικῆς φάσης τοῦ πύργου, πού ἀποτελεῖ μιά οἰκοδομική ἐπέκταση καί ἐπαύξηση τοῦ ἀρχαιότερου πύργου, συντηρεῖται καί ἀνασυντίθεται ἡ δυτική καί μεγάλο μέρος τῆς νότιας, ἐνῶ γίνονται κατάλληλες διευθετήσεις στό ἐσωτερικό τοῦ πύργου προκειμένου νά παραμείνουν ὁρατά καί ἐπισκέψιμα τά νέα εὐρήματα⁶⁵⁴.

Ἡ ἀποξήλωση τῆς κλασικῆς, ἰσοδόμης ἀπό πειραϊκό πορόλιθο, ἐξωτερικῆς οἰκοδομικῆς ἐπέκτασης τοῦ πύργου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης φθάνει στή δυτική καί νότια παρεῖα καθώς καί στή βορειοδυτική γωνία ὡς τόν φυσικό βράχο, ὅπου καί θεμελιώνεται ἡ νέα, ὑπό ἀναστήλωση, ἐπέκταση, ἀφοῦ λαμβάνονται ἀπαραίτητα μέτρα γιά τήν ἀποστράγγιση τῶν ὑπόγειων νερῶν τοῦ Βράχου τῆς Ἀκρόπολης μέ

260. Ἡ κρηπίδα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης μέ τόν θάλαμο-πυριτιδαποθήκη, περίοδου Τουρκοκρατίας, κατά τήν ἀποσυναρμολόγηση τό 1936.

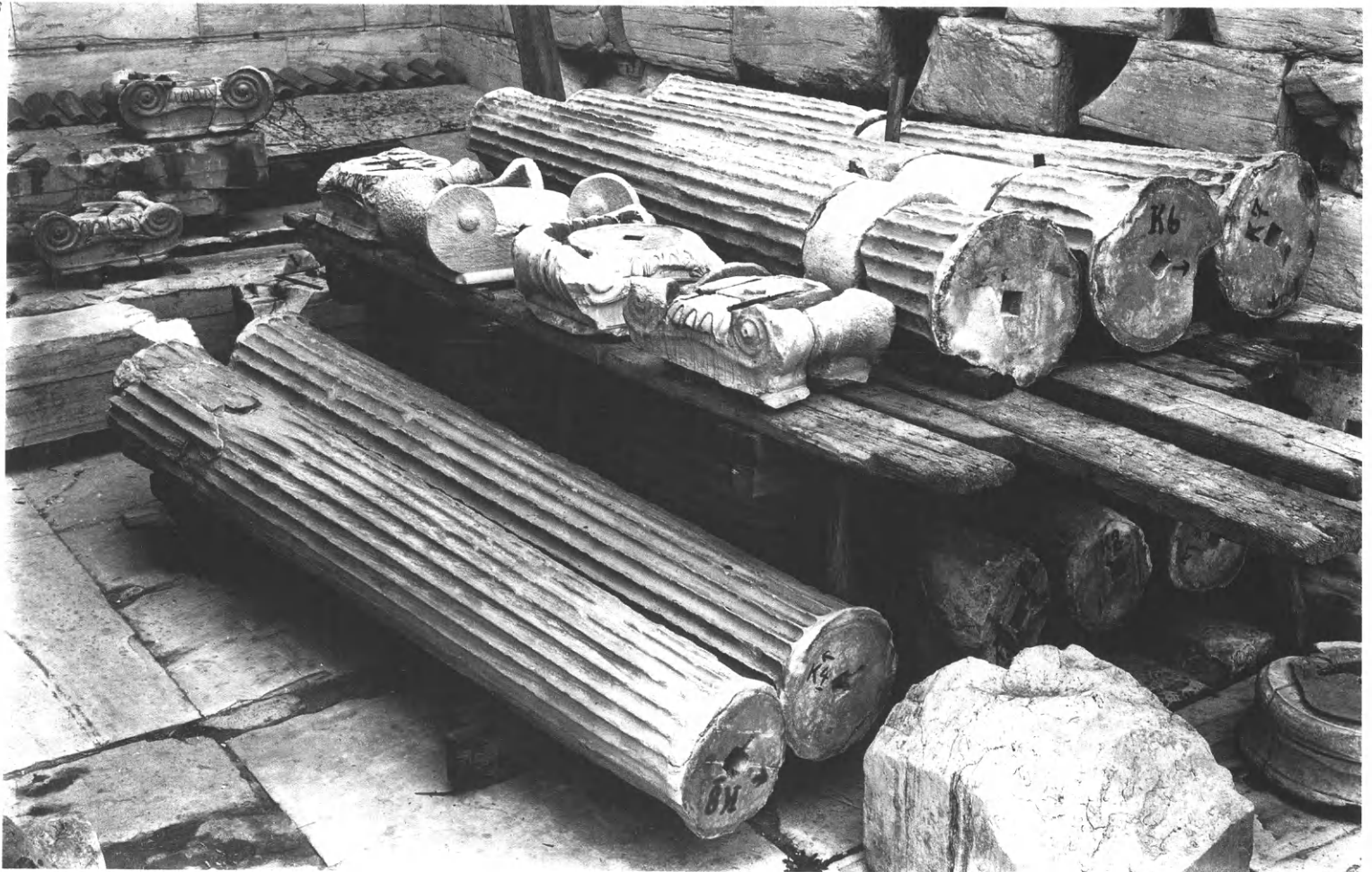
261. Ὁ πύργος τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπό Ν. μετά τήν ἀποσυναρμολόγηση τοῦ ναοῦ τό 1936.

262-263. Τά ἀποσυναρμολογημένα μέλη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τό 1936.

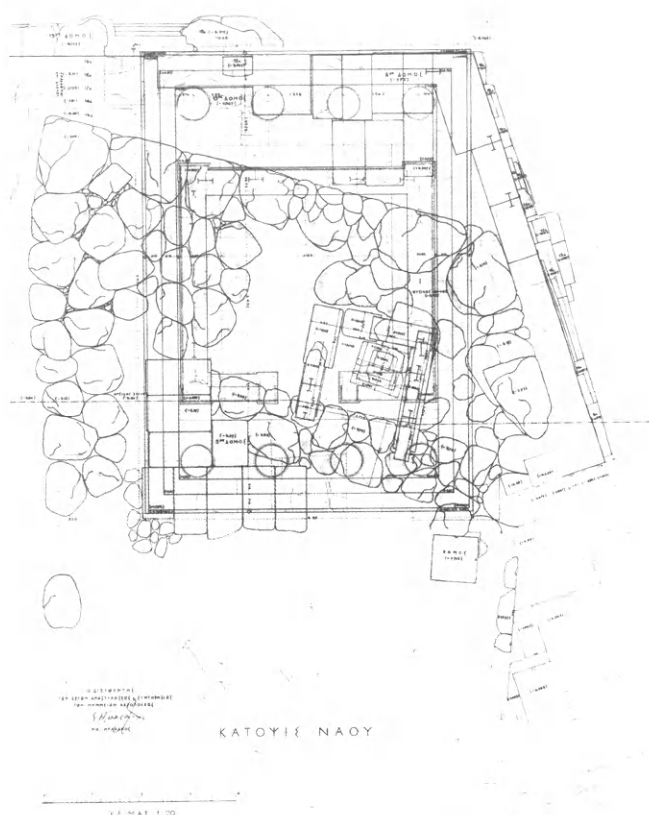
262

263

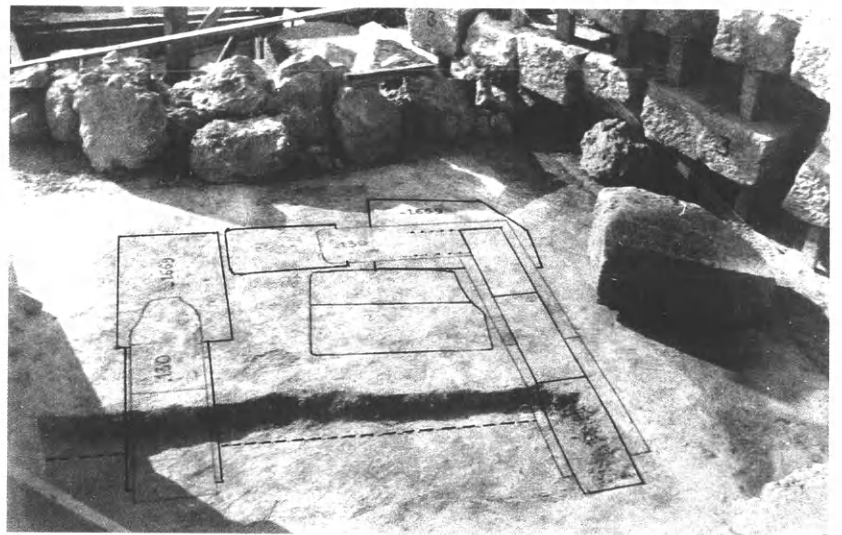
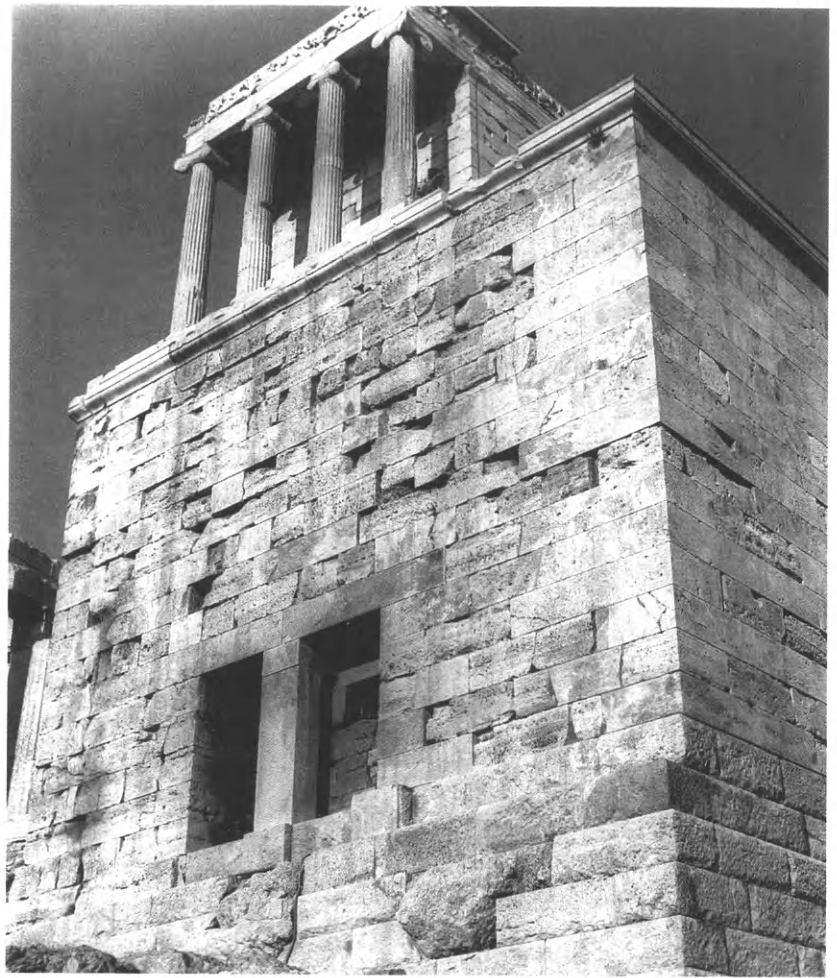
221

τήν τοποθέτηση στή νότια πλευρά καί στή βορειοδυτική γωνία κατάλληλων ἀγωγῶν ἀπορροῆς. Κατά τήν ἀναστήλωση ἀνατοποθετοῦνται, ιδιαίτερα στή δυτική πλευρά τοῦ πύργου, οἱ ἀρχαῖες λιθόπλινθοι, ὄχι μόνον οἱ ἀκέραιες ἀλλά καί ὅσα τμήματά τους σώζονταν σέ σχετικά καλή κατάσταση. Ὅσες εἶχαν ἀποσαθροθεῖ, περίπου τό ἓνα τρίτο τοῦ συνόλου τῶν λίθων, ἀντικαθίστανται μέ ἄλλες ἀπό τό ἴδιο ὑλικό καί μέ παρόμοια κατεργασία μέ τίς ἀρχαῖες. Ἡ ἰσοδομή ἐπένδυση τῆς νότιας πλευρᾶς, ἡ ὁποία τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας εἶχε ἀντικατασταθεῖ, λόγω φθορᾶς, μέ ἀργολιθοδομή (εἰκ. 133) ἀνακατασκευάζεται σχεδόν ἐξ ὁλοκλήρου. Ἀκόμη, στή δυτική πλευρά ἐπαναφέρονται στή θέση τους ἀποσπασμένα τμήματα βράχου στήν περιοχή κάτω ἀπό τίς ὀρθογώνιες κόγχες, ἐνῶ ὑποστηρίζεται, μέ τσιμεντένιο πρόβολο πού πακτώνεται στόν πίσω ὑγῆ φυσικό βράχο, ἡ βάση τῆς στήλης τῶν κογχῶν. Ἐπιπροσθέτως, λαμβάνεται πρόνοια γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τῶν κλασικῶν κογχῶν (εἰκ. 266). Ἡ βόρεια πλευρά τοῦ περιβλήματος τοῦ πύργου στό μεγαλύτερο μέρος της δέν ἀποξηλώνεται. Ἐκεῖ ἀνατοποθετεῖται ἡ ἀποσυναρμολογημένη, κατά τήν ἐπέμβαση, κυματιοφόρος ἐπίστεψη τοῦ πύργου, ἡ ὁποία συμπληρώνεται μέ δύο ἀρχαῖα θραύσματα, πού τοποθετοῦνται ὁμως σέ λανθασμένη θέση. Τέλος, στή συμφυῆ μέ τήν εὐθυνητρία τοῦ ναοῦ ἐπίστεψη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου ἀντικαθίσταται μέ πεντελικό μάρμαρο τό ἐλλεῖπον δεῦτερο (ἀπό Β.) μέλος καθώς καί μικρό τμήμα στή νοτιοδυτική γωνία.

Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του πύργου, ή όποια όπου είναι δυνατόν φθάνει στον φυσικό θράχχο, απομακρύνονται τά αποσπασθώμενα σέ βαθμό κονιορτοποίησης πόρινα θεμέλια του κλασικού ναού καθώς και όλες οι χαλαρές επιχώσεις ανάμεσα στον μυκηναϊκό πύργο και την ισοδομική κατασκευή του κλασικού πύργου αμέσως πύ έξω. Ταυτόχρονα, αποξηλώνονται ο παλαιότερος ναός και ή βάση του αγάλματος, προκειμένου νά ενισχυθεί ή έδρασή τους και απομακρύνεται ή επιχώση από τό εσωτερικό του μυκηναϊκού πύργου· αυτή αντικαθίσταται μέ σκυροκονίαμα, πάνω στο όποιο — όχι άπευθείας αλλά διαμέσου τοιχαρίου ύψους 0,20 μ. από μικρούς λίθους συνδεδεμένους μέ τσιμεντοκονίαμα, πού κατασκευάζεται πρós ύποδήλωση του αρχικού τρόπου θεμελίωσης — αναδιατάσσονται τά μέλη των ως άνω κατασκευών (είκ. 267). Τά κτίσματα αυτά μαζί μέ μέρος του μυκηναϊκού πύργου καθίστανται έπισκέψιμα μέ κατάλληλη διαρρύθμιση του χώρου κάτω από τόν κλασικό ναό σέ κρύπτη, προσπελάσιμη μέσα από έναν επίσης κρυπτό διάδρομο, πού αρχίζει μερικά μέτρα άνατολικότερα του ναού. Η όροφή της κρύπτης διαμορφώνεται μέ μία πλάκα από όπλισμένο σκυρόδεμα, στή στάθμη του δεύτερου άναβαθμού της κρηπίδας του ναού της Άθηνάς Νίκης, μέ τετράγωνο άνοιγμα στή βορειοανατολική γωνία της γιά φωτισμό και έξαερισμό. Όλα τά τοιχώματα της κρύπτης, κατασκευασμένα από σκυρόδεμα και επενδεδυμένα στή βόρεια, δυτική και νότια πλευρά μέ πειραϊκούς πορόλιθους, πρós ύπόμνηση των προϋπαρχόντων εκεί πόρινων θεμελίων, τοποθετημένους όμως κλιμακωτά κατά έκφορικό τρόπο, πατούν στον φυσικό θράχχο (στή δυτική πλευρά έν μέρει και στον μυκηναϊκό πύργο) και έκτείνονται στή μέν βόρεια πλευρά και στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής ως την κλασική περιβάλλουσα κατασκευή, έντειχίζοντας έτσι τόν μυκηναϊκό πύργο, στή νότια σέ πλάτος 0,25 μ. έξω από τό περίγραμμα της κρηπίδας του κλασικού ναού. Στήν πλευρά αυτή διαμορφώνεται, μεταξύ μυκηναϊκού πύργου και έξωτερικού κλασικού περιβλήματος, διάδρομος πλάτους 0,60 μ., στον όποιο άνοίγονται τόσο ή γενική είσοδος πρós τό εσωτερικό του πύργου της Άθηνάς Νίκης όσο και ή είσοδος πρós τόν χώρο της κρύπτης (είκ. 268). Τό άνατολικό τοίχωμα της κρύπτης, πού σέ πλάτος έκτείνεται 0,18 μ. περίπου έξω από τό περίγραμμα της κρηπίδας του κλασικού ναού, κατασκευάζεται έξ ολοκλήρου από σκυρόδεμα και στο μέσο του διαμορφώνεται ή είσοδος πρós τόν όρθογώνιο πόρινο θωμό, πού μέ τή σειρά του καλύπτεται από πλάκα από όπλισμένο σκυρόδεμα. Γιά τήν ύποδοχή των φορτίων της βόρειας και άνατολικής πλευράς του υπερκείμενου ναού της Άθηνάς Νίκης, τά τοιχώματα της κρύπτης ένισχύονται άντίστοιχα μέ δύο ζεύγη σιδηροδοκών σχήματος διπλού T και ύψους 0,24 μ., τοποθετημένων σέ όρθή γωνία μεταξύ τους, τά όποια ένσωματώνονται στήν πλάκα της όροφής της κρύπτης. Έπιπροσθέτως, ένας σιδερένιος τετράγωνος στυ-

264. Κάτοψη του πύργου και του ναού της Άθηνάς Νίκης μέ τά ύποκείμενα κατάλοιπα των αρχαιότερων φάσεων. Β. Δούρας-Ν. Μπαλάνος, 1937.

265. Μυκηναϊκός πύργος της Άκρόπολης στο εσωτερικό του κλασικού πύργου της Άθηνάς Νίκης. 20 Σεπτεμβρίου 1937.

266. Ο πύργος του ναού της Άθηνάς Νίκης από ΝΔ. μετά τήν αναστήλωση. Δεκαετία του 1960.

267. Προετοιμασία γιά τήν άνατοποθέτηση του παλαιότερου ναού στο δάπεδο της κρύπτης, στο εσωτερικό του πύργου του ναού της Άθηνάς Νίκης τό 1937.

267

269

λος, πλευράς 0,09 μ. τοποθετείται κάτω από τις δοκούς της ανατολικής πλευράς, στο σημείο που αντιστοιχεί στον βόρειο πεσσό του θυραίου τοίχου του ναού, ενώ στην ίδια πλευρά δοκός από μάρμαρο, διαστάσεων 1,50×0,60×0,50, που αποτελεί ταυτόχρονα και τό υπέρθυρο της εισόδου προς τον βωμό, και άλλη από πειραϊκό πορόλιθο, διαστάσεων 0,85 × 0,60×0,32μ., δέχονται αντίστοιχα τά φορτία του 2ου (από Β.) ανατολικού κίονα, τμήματος της εϋθυνητριάς και του πρώτου αναβαθμού της κρηπίδας του υπερκείμενου ναού. Ἀνάλογη μαρμαρίνη δοκός διαστάσεων, 1,80×0,75×0,68 μ., πάνω στά δυτικά τοιχώματα της κρύπτης δέχεται τά υπερκείμενα φορτία μέρους της πλάκας της ὀροφῆς, του στυλοβάτη και του δυτικού τοίχου του μνημείου.

Γηραιός και για μεγάλα διαστήματα ἄρρωστος ὁ Μπαλάνος ἔχει κατ' οὐσίαν τήν ὑψηλή ἐπιστασία του ἔργου, τό ὁποῖο ἐκτελεῖται ὑπό τήν ἄμεση ἐπίβλεψη καί εὐθύνη του Βασιλείου Δούρα (εἰκ. 270)⁶⁵⁵. Στόν Δούρα, ἄλλωστε, καθώς και στόν ὑπομηχανικό Μιλιτιάδη Μπαμπανιώτη ὀφείλεται καί ἡ σχεδόν πλήρης τεκμηρίωση αὐτῆς τῆς φάσης των ἐργασιών: ἑβδομήντα ἐξ μεγάλα σχεδιαγράμματα σέ κλίμακα 1:20, ὅπου ἀποτυπώνονται καθώς ἀποσυναρμολογοῦνται οἱ δόμοι του πύργου ἀλλά καί οἱ ἄλλες ἀρχαῖες ἤ νέες κατασκευές πού ἀποκαλύπτονται ἢ διαμορφώνονται, πάνω στά ὁποῖα ὁ Μπαλάνος σημειώνει διάφορες ὁδηγίες καί ὑποδείξεις πρὸς τοὺς συνεργάτες του ἢ κάνει πρόχειρους στατικούς ὑπολογισμούς⁶⁵⁶. Στήν ἀνασκαφή στό ἐσωτερικό του πύργου συνεργάζεται ὁ ἀρχαιολόγος Gabriel Welter, πού ἤδη τό 1922 σέ τομές ἀπό τή βόρεια παρειά του πύργου εἶχε ἐντοπίσει τόν πώρινο ὀρθογώνιο βωμό στά ἀνατολικά του ναοῦ⁶⁵⁷, στοὺς στατικούς ὑπολογισμούς των νέων κατασκευῶν ὁ Ἄ. Ρουσσόπουλος. Τίς ἐργασίες παρακολουθοῦν ἀκόμη οἱ Hill καί Οἰκονόμος⁶⁵⁸.

Τό 1938 οἱ Μπαλάνος καί Δούρας ὁλοκληρώνουν τήν ἀναστήλωση τῆς νότιας ἐξωτερικῆς ἐπένδυσης του πύργου. Τήν ἴδια χρονιά ἀρχίζουν τήν ἀνασυναρμολόγηση του ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης: ἀνατοποθετοῦν τήν κρηπίδα μέ κάποια κλίση πρὸς τά δυτικά⁶⁵⁹, ἀνακατασκευάζουν ἀπό νέο μάρμαρο τό δάπεδο του ναοῦ, ἀνασυναρμολογοῦν τόν στυλοβάτη καί τόν τοιχοβάτη. Κατά τήν ἀναστήλωση αὐτῶν των τμημάτων του μνημείου ἀκολουθεῖται σέ βασικές γραμμές ἡ διάταξη των μελῶν τῆς προηγούμενης ἐπέμβασης μέ ὁρισμένες ἀλλαγές: μέ νέα μάρμαρα ἀντικαθίστανται ὁ δεύτερος (ἀπό Δ.) λίθος τῆς εϋθυνητριάς τῆς νότιας πλευρᾶς, οἱ λίθοι τῆς νοτιοδυτικῆς καί βορειοδυτικῆς γωνίας του πρώτου καί του τρίτου (πάνω ἀπό τήν εϋθυνητρία) ἀναβαθμῶν τῆς κρηπίδας, ἐνῶ μέ ἀρχαῖα μάρμαρα σέ δεύτερη χρήση – ἀνάμεσά τους ἓνα κομμάτι ἀπό κορμό ἄρράβδου κίονα κατάλληλα ἀπολαξευμένου – συμπληρώνεται ὁ τρίτος ἀναβαθμός τῆς κρηπίδας σέ μέρος τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας του καί στό μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Ἀκολουθεῖ ἡ τοποθέτηση των λίθων των κατωφλίων των πλάγιων ἀνοιγμάτων του θυραίου τοίχου καί ἡ διάνοιξη, λόγω τῆς κλίσης πού εἶχε δοθεῖ στήν κρηπίδα, μικρῶν ὀπῶν ἀπορροῆς των ὀμβρίων στόν δυτικό τοιχοβάτη του σηκοῦ. Στή συνέχεια, τοποθετοῦνται οἱ βάσεις των κίωνων του ναοῦ: καί ἐδῶ οἱ Μπαλάνος καί Δούρας ἀκολουθοῦν γενικά τή διάταξη τῆς πρώτης ἀναστήλωσης του ναοῦ, τήν τοποθέτηση δηλαδή των τεσσάρων ἀκεραίων διατηρούμενων βάσεων στήν πῖο ἐμφανῆ πλευρά του μνημείου, τήν ἀνατολική, καί των ὑπολοίπων τριῶν, των συμπληρωμένων, καθώς καί τῆς ὀγδοῆς βάσης ἀπό νέο μάρμαρο, στή δυσπρόσιτη καί ἀφανῆ δυτική, μέ μία ἀμοιβαία μόνον ἀντιμετάθεση των δύο ἀκραίων πρὸς

270

βορρᾶ βάσεων τοῦ προνάου (εἰκ. 269). Κατά τὴν ἀναστήλωση τῶν ὀρθοστατῶν τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ αὐτοὶ ἀναδιατάσσονται σὲ σχέση μετὰ τὴν παλαιότερη ἐπέμβαση : ὁ πρῶτος (ἀπὸ Ἀ.) βόρειος ὀρθοστάτης τοποθετεῖται στὴ θέση τοῦ δεύτερου νότιον· αὐτὸς καταλαμβάνει τὴ θέση τοῦ παρακείμενου πρώτου, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴ σειρά του μετακινεῖται στὴ θέση τοῦ πρώτου τῆς βόρειας πλευρᾶς. Ἀκόμη ἀντιμετατίθενται ἀμοιβαῖα οἱ δύο παρακείμενοι στὶς βορειοδυτικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ γωνίες ὀρθοστάτες τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Στὴν ἴδια πλευρὰ ὁ ἐλλείπων μεσαῖος ὀρθοστάτης ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἄλλον ἀπὸ μάρμαρο, ἐνῶ παρομοίως ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο κατασκευάζεται ὁ ὀρθοστάτης τῆς νοτιοανατολικῆς παραστάδας σὲ ἀντικατάσταση ἐκείνου ἀπὸ πῶρο τῆς πρώτης ἀναστήλωσης (εἰκ. 271)²⁷⁰. Οἱ τελευταῖες ἐνέργειες ἀπὸ τοὺς Μπαλάνο καὶ Δούρα τὸ 1938 εἶναι ἡ ἀναδιάταξη τῶν ὑπόλοιπων λίθων τῶν ἀνα-

271

268. Κατασκευὴ τῆς κρύπτης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τὸ 1937.

269. Γενικὴ ἀποψη κρηπιδώματος Ναοῦ Ἀθηνᾶς Νίκης κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν αὐτοῦ (ιδιόχειρος σχολιασμός φωτογραφίας Ν. Μπαλάνου). Φωτογραφία Βόγλη, Νοέμβριος 1938.

270. Ἀνασυναρμολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Στὸ κέντρο διακρίνεται ὁ Β. Δούρας. Φεβρουάριος 1939.

271. Τὸ συνεργεῖο τῶν τεχνιτῶν τῆς δεύτερης ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (1935-1940).

225

τολικῶν παραστάδων τοῦ ναοῦ καθὼς καὶ ἡ δοκιμαστικὴ ἀνόρθωση — ἀπλὴ τοποθέτηση, χωρὶς γόμφωση ἢ σύνδεση — τῶν λιθοπλίνθων τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ. Κατὰ τὴν ἀναδιάταξη αὐτῶν τῶν μελῶν, πού πραγματοποιεῖται κυρίως μέ βάση τὰ ἔχνη τῶν ἐντορμιῶν τῶν ὀριζόντιων καὶ κάθετων συνδέσεων τῶν λίθων καθὼς καὶ τίς παρουσιαζόμενες στίς διαστάσεις τους διαφορές, λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν τόσον οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ὁρλάνδου, δημοσιευμένες σέ παλαιό ἄρθρο του στή *Athenische Mitteilungen*, ὅσο καὶ ὑποδείξεις τοῦ Dinsmoor.

Στίς 2 Φεβρουαρίου 1939 ὁ Μπαλάνος ἀποχωρεῖ ὀριστικά, γιά λόγους ὑγείας, ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο. Τὸν διαδέχε-

λιθοπλίνθων τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ φαίνεται ὅτι δὲν εἰσάγει ἀλλαγές στή διάταξη, στήν ὁποία εἶχαν ἤδη καταλήξει οἱ προκατόχοί του, ἐνῶ στήν ἀναστήλωση τῶν κίωνων, τῶν κιονοκράνων καὶ τῶν θυραίων πεσσῶν ἀκολουθεῖ τὴν προγενέστερη ἐπέμβαση, μέ μόνη διαφορὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ κορμοῦ τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονα τῆς πρώτης ἀναστήλωσης στή θέση τοῦ νοτιοανατολικοῦ⁶⁶³. Κατὰ τὴν ἀνατοποθέτηση τῶν ἐπιστυλίων προβαίνει σέ διόρθωση τῆς παλαιότερης διάταξης μέ τὴν ἀμοιβαία ἀντιμετάθεση τῶν δύο πρώτων (ἀπὸ Ἀ.) ἐπιστυλίων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ δεύτερου τοῦ νότιου τοίχου μέ τὸ μεσαῖο τοῦ δυτικοῦ. Μεγάλες ἀλλαγές, σέ σχέση μέ τὴν πρό-

272

ταί στό ἔργο ὁ Ὁρλάνδος⁶⁶¹, ὁ ὁποῖος ὥς τὴν ἀνοίξη τοῦ ἐπόμενου ἔτους ὁλοκληρώνει, μόνος του χωρὶς τὴ συνεργασία τοῦ Δούρα, τὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ (εἰκ. 272)⁶⁶². Ὁ Ὁρλάνδος τοποθετεῖ κατ' ἀρχάς στὸν βορειοανατολικὸ λίθο τοῦ στυλοβάτη, μέ κατάλληλη ἀπολάξευση, σέ ἀντικατάσταση νεωτερικοῦ συμπληρώματος τῆς πρώτης ἀναστηλωτικῆς ἐπέμβασης πού εἶχε παραμείνει στό μνημεῖο, ἓνα πρόσφατα ταυτισμένο θραῦσμα· στή συνέχεια προβαίνει στήν ὀριστικὴ ἀναστήλωση τῶν δόμων τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ, τῶν κίωνων, τῶν πεσσῶν τοῦ θυραίου τοίχου, τοποθετεῖ τὰ ἐπιστύλια, τὴ ζωφόρο, τίς φατνωματικές ὀροφές τῶν δύο προστάσεων, μέρος τῶν ὀριζοντίων γείσων καὶ τῆς σίμης. Κατὰ τὴν ὀριστικὴ τοποθέτηση τῶν

272. Ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ Ἀ. μετὰ τὴ δεύτερη ἀναστήλωση. Δεκαετία τοῦ 1960.

273. Ὁ πύργος καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ ΒΔ. τὸ 1942.

τη αναστήλωση του ναού, επιφέρει ο Όρλάνδος κατά την ανασυναρμολόγηση των λίθων της ζωφόρου: στην ανατολική πλευρά ακολουθεί την παλαιότερη λύση, μετακινώντας όμως το θραύσμα που βρισκόταν στη βορειοανατολική γωνία στη βόρεια πλευρά. Από τη βόρεια πλευρά απομακρύνει τα τρία έκμαγεία που ήταν παλιότερα εκεί (εικ. 273). Στην πλευρά αυτή ανασυνθέτει τη ζωφόρο με νέα μάρμαρα και αρχαία σε δεύτερη χρήση, στα όποια εντάσσει αὐθεντικά θραύσματα καθώς και δύο αὐθεντικούς λίθους, έναν ολόκληρο που μετέφερε από τη νότια πλευρά και έναν, τόν δυτικότερο, αποσπασματικά σωζόμενο. Στη δυτική πλευρά τοποθετεί αντίγραφα των λίθων της ζωφόρου που είχαν διαρπαγεί από τόν Elgin, στη σειρά που είχαν απεικονιστεί από τούς James Stuart και Nicholas Revett. Σ' αυτή την πλευρά τα μόνα αὐθεντικά κομμάτια της ζωφόρου είναι εκείνα των δύο γωνιών, που είχαν τοποθετηθεί εκεί ήδη κατά την πρώτη αναστήλωση του μνημείου. Τέλος, στη νότια πλευρά αφήνει στη θέση τους τούς δύο γωνιακούς λίθους καθώς και τόν παρακείμενο στη δυτική γωνία και τοποθετεί τά δύο αντίγραφα, που μετακινεί από τη βόρεια. Στίς φαινωματικές όροφές των δύο προστάσεων αναδιατάσσει τίς πλάκες, μέ σωστή κατανομή και διεύθυνση ως πρός τά μέρη του μνημείου αλλά μέ λανθασμένη έσωτερική σειρά⁶⁶⁴. Πάνω από τη βόρεια ζωφόρο, τόσο γιά τήν προστασία τίς όσο και γιά τή μορφολογική τελείωση του ναού σ' αυτή τήν πλέον όρατή στούς επισκέπτες τίς Άκρόπολης πλευρά, διαμορφώνει γεῖσο, από αὐθεντικά θραύσματα και συμπληρώματα από

νέο μάρμαρο σέ τυχαία διάταξη, σέ μήκος 4,5μ. από τά ανατολικά. Μέ τόν ίδιο τρόπο ανασυνθέτει και τό όριζόντιο γεῖσο πάνω από τή ζωφόρο τίς ανατολικής πλευράς και στό δυτικό άκρο τίς νότιας. Τέλος, ό Όρλάνδος, γιά τούς ίδιους διδακτικούς λόγους, τοποθετεί σίμη μέ τρεῖς ύδρορροές-λεοντοκεφαλές στή βόρεια πλευρά και σέ μήκος 2,5 μ. ανατολικά από τή γωνία, ένω στίς δύο γωνίες τίς ανατολικής όψης του μνημείου, πρός ύποδήλωση τίς αρχής του αετώματος, τοποθετεί γωνιακά θραύσματα έπαετιδων μέ λείψανα των συμφωνών βάθρων άκρωτηρίων. Πάντως, παρά τήν όμόφωνη άπόφαση του Άρχαιολογικού Συμβουλίου στή συνεδρίαση τίς 12ης Δεκεμβρίου 1939 γιά ανακατασκευή ολόκληρου του ανατολικού αετώματος, ό Όρλάνδος δέν προβαίνει σ' αυτή τήν ένέργεια, μή θεωρώντας *όρθόν*, όπως γράφει, *χάριν ενός μόνον μικρού διατηρουμένου τεμαχίου* — του βάθρου του μέσου άκρωτηρίου — *νά κατασκευασθῇ καινούργες ολόκληρον τό αέτωμα*⁶⁶⁵.

Όσον άφορά τά υλικά και τίς τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν στή δεύτερη αναστήλωση του ναού τίς Άθηνάς Νίκης γίνεται εύρετα χρήση σκυροδέματος, όπλισμένου ή μή, κατά τή διαμόρφωση των έσωτερικών χώρων του πύργου, αλλά και γιά τήν επίλυση των στατικών προβλημάτων τίς επέμβασης. Άκόμη, τοιμεντένια αντίγραφα των ξενιτεμένων λίθων τίς ζωφόρου, σταλμένα από τό Βρετανικό Μουσείο, αντικαθιστούν τά παλαιότερα ήλινα έκμαγεία. Πάντως, γιά τή συμπλήρωση ή αντικατάσταση των έλλειπόντων αρχαίων μελών ή και των πόρινων συμπληρωμάτων τίς παλαιότερης επέμβασης ό Μπαλάνος επανέρχεται

στήν παλαιότερη πρακτική του της χρησιμοποίησης ίδιου μέ τὸ ἀρχικὸ ὑλικοῦ — πειραϊκοῦ πωρόλιθου στήν ἐξωτερική ἐπέκδοση τοῦ πύργου, πεντελικῷ μαρμάρου στὸν ναό⁶⁶⁶ — τὸ ὁποῖο στήν κατεργασία, ἰδιαίτερα στήν ἀναπαραγωγὴ μορφολογικῶν στοιχείων, ἀπομιμείται τὰ ἀρχαῖα μέλη. Παράλληλα συνεχίζεται, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο, καὶ ἡ «πατροπαράδοτη» πρακτικὴ τῆς χρησιμοποίησης διασπαρτοῦ στήν Ἀκρόπολη ἀρχαίου ὑλικοῦ, πού διαμορφώνεται κατάλληλα μὲ ἀπολαξεύσεις, πρακτικὴ ὑποβοηθούμενη, ἂν ὄχι ἐπιβαλλόμενη, ἀπὸ τὴ συνεχὴ ἐπιδείνωση τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἄλλων συνθηκῶν τοῦ ἔργου τὴν παραμονὴ τοῦ ξεσπάσματος τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου: ὅπως πρόσφατα ἀποδείχθηκε⁶⁶⁷, τὰ ἀρχαῖα μάρμαρα, πού ἀναπληρώνουν τοὺς ἐλλείποντες λίθους τῆς ζωφόρου τῆς βόρειας πλευρᾶς προέρχονται ἀπὸ τὸν 3ο (ἀπὸ Ἀ.) ἀντισηματικό λίθο τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ ἀνωφλίου τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Παρθενῶνα, ἐνῶ παρομοίως στήν ἀνωδομή τοῦ ἀναστήλωμένου ναοῦ ὑπάρχουν μάρμαρα ἀπὸ τοὺς δεκαεπτὰ ὀριστικά χαμένους λίθους τῶν νεώτερων παραστατῶν τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς ἐπισκευῆς τῆς ἰδίας θύρας, πού εἶχαν ἀποσυναρμολογηθεῖ, μὲ ἐκείνους τοῦ ἀνωφλίου, ἀπὸ τὸν Μπαλάνο τὸ 1926. Παρ' ὅλη τὴ σχετικὴ κριτικὴ τῆς Διεθνoῦς Συνδιάσκεψης τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1931 ἢ καὶ τὴ διαπίστωση, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μπαλάνο κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγηση τοῦ ναοῦ, τῆς προχωρημένης ὀξείδωσης τῶν σιδερένιων συνδέσμων τῆς ἐπέμβασης τῶν Ross - Schaubert - Hansen καὶ στὴ δευτέρη ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ καὶ στήν ἀποκατάσταση τοῦ πύργου συνεχίζεται νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ σίδηρος στὴ σύνδεση καὶ ὑποστήριξη τῶν μελῶν, μὲ τὴ μορφή συνδέσμων σχήματος διπλοῦ Γ, διπλοῦ Τ ἢ Π, ἀκόμη καὶ μεγάλων δοκῶν διατομῆς διπλοῦ Τ. Σὲ μιὰ περίπτωσι, στὴ σύνδεση τῶν κατωφλίων τῶν πλευρικῶν ἀνοιγμάτων τοῦ θυραίου ἀνατολικοῦ τοίχου, χρησιμοποιοῦνται σύνδεσμοι σχήματος Π ἀπὸ ὀρείχαλκο, ἐνῶ κάποια προσπάθεια καταβάλλεται γιὰ συστηματικότερη μολυβδοχόηση τῶν σιδηρῶν στοιχείων, πού ὁμως δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀλλάξει συνήθειες ἐπέμβασης στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης τεσσάρων δεκαετιῶν⁶⁶⁸. Τέλος, καὶ στήν ἐπέμβαση αὐτὴ — ἰδιαίτερα στίς λιθοπλίνθους τοῦ σηκοῦ, τὸ γεῖσο καὶ τὴ σίμη — παρατηροῦνται κατὰ τὴ συνένωση ἢ συμπλήρωση τῶν μελῶν οἱ συνήθειες ἀπολαξεύσεις τῶν θραυσσιγενῶν ἐπιφανειῶν τους, ἐνῶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, λ.χ. στοὺς ἀναβαθμοὺς τῆς κρηπίδας ἢ στὰ ἐπιστύλια, κατὰ τὴν συμπλήρωση τῶν λίθων μὲ θραύσματα ἀρχαίων μαρμάρων δὲν ἀναπαράγεται ἡ δομικὴ αὐτοτέλεια τῶν μελῶν, ἡ ὁποία ἀπλῶς ὑποδηλώνεται μὲ τὴ χάραξη ψευδοαρμοῦ στοῦ συμπλήρωμα.

Πικραμένος ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀποχώρησή του ἀπὸ τὸ ἔργο, ὁ Μπαλάνος παρακολουθεῖ τὴν ὁλοκλήρωσή του. Στίς 8 Δεκεμβρίου 1940 πᾶνω σ' ἓνα φύλλο ἡμερολογίου, πού κατὰ εἰρωνικὴ συγκυρίαν ἔχει τυπωμένη τὴ ρήση

τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ «δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προχωρῇ κανεὶς, ἐάν δὲν παραμερίζῃ ἐκείνους πού τοῦ φράσσουν τὸν δρόμον», ὁ Μπαλάνος σημειώνει: *Ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀναστήλωσης τῆς Ν. Ἀ.Ν. (Ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης) ἐγένετο ὑπὸ τοῦ κ. Ἀναστασίου Ὁρλάνδου κατὰ παράβασιν τῶν παραδεδειγμένων εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐργασίας, διὰ τῆς τοποθετήσεως εἰς τὰς ἐκ τῶν προτέρων καθορισθείσας θέσεις τῶν γωνιαίων κιόνων τῶν προστάσεων καὶ τῶν ἐπιστυλίων μετὰ τῆς ζωφόρου*⁶⁶⁹.

Ὁ Νικόλαος Μπαλάνος (εἰκ. 274) πεθαίνει στίς 22 Σεπτεμβρίου 1942 καὶ κηδεύεται δημοσίᾳ δαπάνῃ. Ἀποχαιρετώντας τον, ἐκ μέρους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὁ ἑλληνολάτρης Οἰκονόμος βρίσκει εὐκαιρίαν νὰ ἐξάρει τὴν ἑλληνικὴ συμβολὴ διεθνῶς, διὰ τοῦ Μπαλάνου, στὸν τομέα τῆς ἀναστήλωσης τῶν μνημείων: ... *Κατὰ προτροπὴν τοῦ ἀειμνήστου Καββαδία ἀσχοληθεὶς ὁ Μπαλάνος περὶ τὴν ἀναστήλωση τῶν ἀρχαίων μνημείων συνετέλεσεν ἔργον, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ Ἑλλάς ἀπέθῃ πρωτοπόρος ἐν τῇ ἀντιλήψει ταύτῃ καὶ συνετέλεσεν, ὅπως ἐγκαινισθῇ νέα περίοδος ἀναστηλώσεως τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ κατενεχθῇ θανάσιμον πλῆγμα κατὰ τῆς πρότερον κρατούσης ὀλεθρίας συνηθείας τῆς ἀνακαινίσεως τῶν ἱστορικῶν μνημείων, μάλιστα δὲ τῶν μεσαιωνικῶν, τὰ ὁποῖα παρεμποντο διὰ τῶν αὐθαιρέτων νεωτέρων παρεμβάσεων καὶ συμπληρώσεων. Ἀμεσον ἐπακολούθημα τοῦ Ἑλληνικοῦ παραδείγματος ὑπῆρξεν ὅτι καὶ ἄλλη μεγάλη ἀρχαιολογικὴ χώρα, ἡ Ἰταλία, ἔχουσα νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰς αὐτὰς ὑποχρεώσεις καὶ τὰ αὐτὰ προβλήματα ἀπέναντι τῆς μεγάλης αὐτῆς ἀρχαιολογικῆς κληρονομίας, ἤρchiσε τὴν αὐτὴν σημαντικὴν ἐργασίαν ἀναστηλώσεως τῶν ἀρχαίων αὐτῆς μνημείων κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰς ὑπ' αὐτῆς τεθείσας γενικὰς ἀρχὰς τῆς εὐλαβείας πρὸς τὰ περὶ σωθέντα λείψανα καὶ τῆς αὐστηρᾶς ἀποχῆς ἀπὸ ὑπερμέτρων συμπληρώσεων καὶ παραμορφωτικῶν προσθηκῶν. Οὕτω δὲ διὰ τῶν ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Ἐπιδαύρου ἀναστηλωτικῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων τοῦ Καββαδία καὶ τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἀναστηλώσεων τοῦ Μπαλάνου ἐδόθη ᾧθῃσις πρὸς παρόμοια ἔργα καὶ ἐν μουσεῖοις καὶ ἐν ὑπαίθρῳ ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχολουμένων μεγάλων ἐπιστημονικῶν ἔθνων καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ ἐν Δελφοῖς καὶ ἐν Κυρρήνῃ καὶ ἀλλαχοῦ, ἀπέθῃ δὲ κοινόν κτῆμα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης ὅτι σκοπὸς τελικὸς πάσης ἀρχαιολογικῆς ἀνασκαφῆς ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων εἶναι, ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι δυνατόν, ἡ ἀναστήλωσις τούτων καὶ ἡ διὰ ταύτης ἀνάκτησις τῆς ἀρχαίας ἐντυπώσεως. Εἰς τὸ τοιαύτης ἐντυπώσεως σημασίας ἀποτέλεσμα τοῦτο συνετέλεσαν καὶ αἱ ἐργασίαι τοῦ Νικολάου Μπαλάνου, ἐάν δὲ ἐγεννήθησαν ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τινὰς λεπτομερείας τῆς ἐκτελέσεως, αὗται δύνανται καὶ ὀφείλουσι νὰ βελτιώσωσι τὴν μέθοδον, ἀλλὰ δὲν δύνανται νὰ ἄρῃσι τὸ κύρος τῆς τεθείσης ἀρχῆς, ἀρχῆς ἧτις ὀφείλεται εἰς τὴν τιμητικωτάτην Ἑλληνικὴν πρωτοβουλίαν*⁶⁷⁰.

274. Ὁ Ν. Μπαλάνος τὸ 1937, κατὰ τὴν ἐπέμβαση στὸν πύργο τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

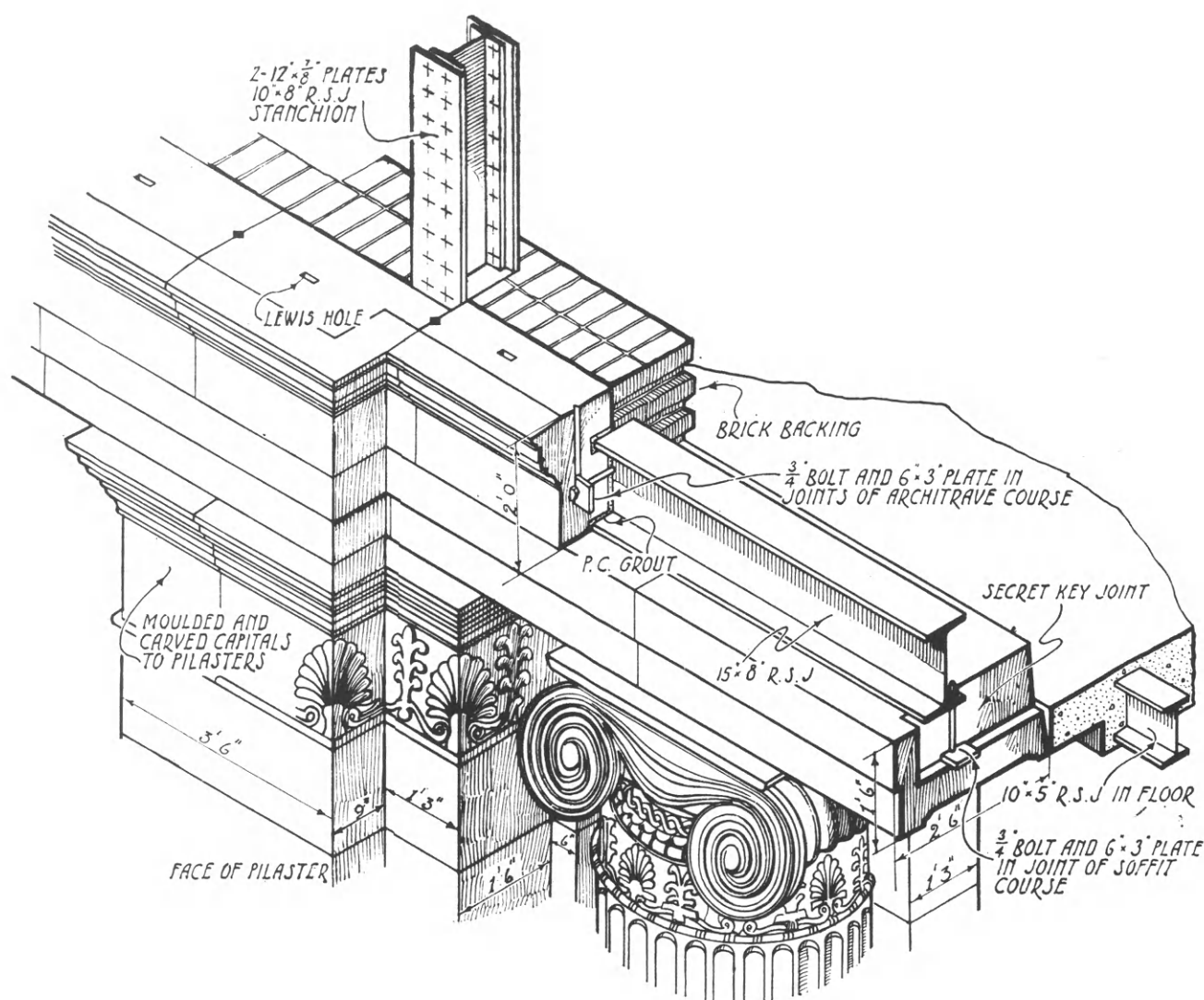
Τό ἔργο τοῦ Μπαλάνου, ἂν καί ἐκτείνεται τελικά σέ διάφορα μνημεῖα⁶⁷¹, συνδέεται κατ' ἐξοχήν μέ ἐκεῖνα τῆς Ἀκρόπολης γιά δύο βασικούς λόγους: ἀφ' ἑνός αἰσθητικούς καί ἱστορικούς ἀφ' ἑτέρου τεχνικούς. Οἱ ἐπεμβάσεις του σφραγίζουν αὐτό τό παγκόσμιας ἀλλά καί κατ' ἐξοχήν ἐθνικῆς, γιά τοὺς Ἕλληνες, σημασίας μνημειακό σύνολο, προσδίδοντάς του τή γνωστή καί οἰκεία σήμερα ὄψη (εἰκ. 278), πού τή μεταπολεμική περίοδο, μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ μαζικοῦ τουρισμοῦ καί τῶν μέσων ἐπικοινωνίας, διαδίδεται σέ ὁλόκληρο τόν κόσμο καί καθιερώνεται στή διεθνή συλλογική μνήμη καί συνείδηση. Οἱ βλαiberές συνέπειες τῶν τεχνικῶν, τῶν μεθόδων, τῆς τεχνολογίας καί κυρίως τῶν ὑλικῶν πού ἐφαρμόζονται καί χρησιμοποιοῦνται στίς ἐργασίες του θά ἀποτελέσουν, τή μεταπολεμική περίοδο, τόν μεγαλύτερο κίνδυνο τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης καί θά ὀδηγήσουν βαθμιαία στήν ἀδήριτη ἀνάγκη τῆς ἀνάληψης, ἀπό τό 1975⁶⁷², νέων ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων.

Ὁ Μπαλάνος, νομομηχανικός μέ τυπικά ἄριστες σπουδές καί ἐγνωσμένη τεχνική ἐμπειρία σέ μεγάλα δημόσια ἔργα, διαμορφώνει τίς ἀντιλήψεις του καί τίς μεθόδους ἐπέμβασης στά μνημεῖα δεχόμενος ἐπιρροές ἀπό τοὺς ἀρχαιολογικούς κύκλους, μέ τοὺς ὁποίους συνεργάζεται. Ὡς πρὸς τό αἰσθητικό μέρος τῶν ἐπεμβάσεων ἐνστερνίζεται τίς κλασικιστικές ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς του — τῶν ἀρχῶν καί τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19ου αἰ. — πού προσδίδουν ἰδιαίτερη σημασία στήν ἀνάδειξη τῶν καλλιτεχνικῶν, περιβαλλοντικῶν καί διδακτικῶν ἀξιῶν τῶν μνημείων χωρίς νά λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τήν ἐπιστημονική καί ἱστορική διάστασή τους. Στόν τομέα αὐτό ἐπηρεάζεται κυρίως ἀπό τοὺς Penrose καί Dörpfeld. Ἰδιαίτερα ἀπό τό ἐνδιαφέρον τοῦ πρώτου γιά τό εἰκαστικό ἀποτέλεσμα τῶν ἐπεμβάσεων καί γιά τή μή διάταξη τῶν ὀπτικῶν ἐντυπώσεων τῶν μνημείων καί ἀπό τήν ἀποψη τοῦ δευτέρου γιά τό θεμιτόν τῆς παροχῆς μέ τίς ἐπεμβάσεις μιᾶς γενικῆς, συνολικῆς ἢ ἐπὶ μέρους, εἰκόνας τῶν μνημείων, κατὰ τό δυνατόν ἀλλ' ὄχι ἀναγκαστικά ἀπολυτα, μέ αὐστηρά ἐπιστημονικά κριτήρια, ὀρθῆς. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτές ἀνέχονται τίς παρατιποθετήσεις τῶν ἀρχαίων μελῶν στά μνημεῖα ἢ ὀδηγοῦν σέ ἀποκαταστάσεις τμημάτων τους μέ τήν χρησιμοποίηση διάσπαρτου ἀρχαίου ὑλικοῦ ποικίλης καί τυχαίας προέλευσης⁶⁷³. Οἱ τρόποι αὐτοὶ τῆς ἐπέμβασης μέ τή σειρά τους ἐνθαρρύνονται ἀπό τοὺς δυσμενέεις οικονομικούς καί ἄλλους ἐξωτερικούς ὁρους, πού συνήθως ἐπικρατοῦν κατὰ τήν ἐκτέλεση τῶν ἐργῶν.

Πάντως, ἀπό αἰσθητική ἀποψη, ὁ Μπαλάνος ἀναμφισβήτητα ἐπιτυγχάνει τίς ἐπιδιώξεις του. Στήν πράξη ὑπερβαίνει τό ὄριο τῆς ἀπλῆς στερεωτικῆς ἐπέμβασης, πού εἶχε τεθεῖ ἀπό τίς πρώτες ἐπιτροπές ἐπιβλεψῆς τῶν ἐργῶν καί προβαίνει σέ εὐρύτερες ἀναστηλώσεις τμημάτων τῶν μνη-

μείων, ἐπιδιώκοντας νά παράσχει πληρεστέραν τήν εἰκόνα τῶν μνημείων ὥσεί ταῦτα εἶχαν ὑποστῇ μικροτέραν καταστροφὴν καί νά τὰ ἐξάρει διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως μέρους τῆς μεγαλοπρεπείας αὐτῶν⁶⁷⁴. Καί ὅλα αὐτά τὰ πραγματοποιεῖ χωρίς νά ἄλλοι-ώσει δραστικά τήν ἐρευνώδη εἰκόνα τῶν μνημείων μέ προσθήκες μεγάλου ποσοστοῦ νέου ὑλικοῦ, ἀλλά κυρίως μέ βάση τὰ διάσπαρτα ἀρχαῖα μέλη, τὰ ὁποῖα ἐπανεπένευσαν στά μνημεῖα, διασώζοντάς τα ταυτόχρονα ἀπὸ ἐπιπρόσθετη φθορά. Παράλληλα, ἡ χρησιμοποίηση κατὰ κανόνα στίς ἐπεμβάσεις του, γιά τή συμπλήρωση ἢ τήν ἀναπλήρωση τῶν μελῶν, ἴδιου μέ τό ἀρχαῖο ὑλικό — μέ ἐξαίρεση τίς κιονοστοιχίες καί τή δυτική θύρα τοῦ Παρθενῶνα — καί ἡ ταυτόχρονη ἀπομάκρυνση τῶν εὐτελῶν καί αἰσθητικὰ δυσάρεστων προσθηκῶν καί ὑλικῶν τῶν προγενέστερων ἀναστηλώσεων τῶν μνημείων⁶⁷⁵ προσδίδουν σ' αὐτά μέρος τῆς ἀρχικῆς τους ἡρεμίας καί καθαρότητας τῶν μορφῶν, τῶν ἐπιφανειῶν καί τῶν περιγραμμάτων, ὑπογραμμίζοντας ἔτσι καί ἀναδεικνύοντας ἀκόμη περισσότερο τό ἐγγενές τους κάλλος.

Ἀπὸ τεχνική ἀποψη οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Μπαλάνου ἀντιπροσωπεύουν τήν τεχνολογία τῆς ἐποχῆς του. Καί ἔδω οἱ ἐπιρροαί τῶν Dörpfeld, Penrose καί Durm εἶναι καθοριστικές: ὁ πρῶτος εἰσηγεῖται, γιά πρώτη φορά στήν Ἑλλάδα, τή χρήση τῶν μεγάλων σιδηροδοκῶν διατομῆς διπλοῦ Τ γιά τή στερέωση τῶν μνημείων, μέ τή μέθοδο τῆς ἀνάρτησης ἀπὸ αὐτές τῶν ἐτοιμόρροπων ἀρχαίων μελῶν, ἐνῶ ὁ δεύτερος προτείνει τή χρήση τοῦ σιδήρου ἐπικαλυμμένου μέ τσιμέντο γιά τή σύνδεση καί ὑποστήριξη τῶν ἀρχαίων λίθων, προτάσεις πού ἀμέσως γίνονται δεκτές, καθὼς ἀνταποκρίνονται στίς ἐπικρατοῦσες τότε ἀντιλήψεις καί οἰκοδομικές μεθόδους. Ὑπενθυμίζεται ἡ γενική πίστις στίς προστατευτικές ὡς πρὸς τόν σίδηρο καί ἀβλαβεῖς ὡς πρὸς τόν λίθο ιδιότητες τοῦ τσιμέντου, πού μέ διάφορους τρόπους ἐκδηλώνεται ὡς βαθιά μέσα στόν 20 αἰ. Εἶναι τραγική συγκυρία τῆς τύχης, ὅτι οἱ τόσο εὐστοχεῖς παρατηρήσεις τοῦ Durm — ἀναμφίβολα τοῦ πλέον ἀρμόδιου καί ἐμπειροῦ ὡς οἰκοδόμου τεχνικοῦ ἀπὸ τοὺς τρεῖς⁶⁷⁶ — σχετικά μέ τὰ ὑλικά πού θά ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν δέν εἰσακοῦνται. Ἀντίθετα, αὐτὸς ἐπηρεάζει τόν Μπαλάνο ὡς πρὸς τό θεωρητικό μέρος τῶν τεχνικῶν ἐφαρμογῶν: τήν πρόσδοση τοῦ κύριου βάρους στήν ἐνίσχυση καί ἐξασφάλιση τῆς στατικῆς ἐπάρκειας τῶν μνημείων, ἀντίληψη πού ὀδηγεῖ σέ προτιμήσεις γιά μεγάλες — ἴσως καί περισσότερες ἀπὸ ὅσο θά ἔπρεπε — ἐνισχύσεις τῶν μελῶν ἢ εὐρύτερων περιοχῶν τῶν μνημείων, σέ προτροπές γιά καθαιρέσεις τῶν ἐτοιμόρροπων τμημάτων τους ἢ στή μή ἐπανεπένευσαν σ' αὐτά μελῶν πού κρίθηκαν ἐπισηφαλῆ, ἀκόμη καί στή μεταχείριση καί ἀντιμετώπιση, ὡς πρὸς τήν ἀπομάκρυνσή τους ἢ μή, τῶν καταλοίπων τῶν μεταγενέστερων

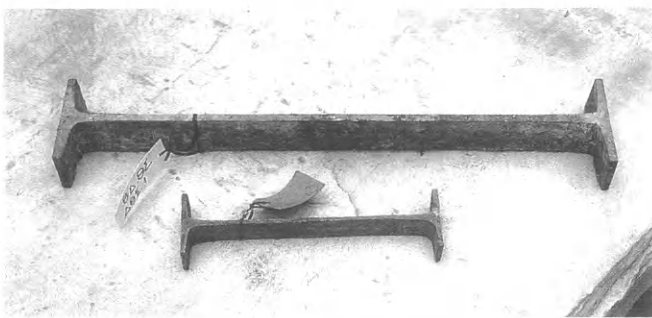
φάσεων των μνημείων, με κριτήριο την κατάσταση διατήρησής τους από πλευράς στερεότητας⁶⁷⁷. Στόν ίδιο τόν Μπαλάνο, πού παρέμεινε πάντοτε, ως τό τέλος τοῦ ἔργου του, ἕνας ἄξιος οἰκοδόμος τεχνικός, παρ' ὅλη τήν ἐπιφανειακή του ἀρχαιολογική ἐπικάλυψη, ὀφείλεται ἡ αὐτοῦσια μεταφορά στίς ἀποκαταστάσεις τῶν μνημείων μιᾶς καθιερωμένης στίς εὐρωπαϊκές χώρες τόν 19ο αἰ. σέ κτήρια μνημειακῆς κλίμακας οἰκοδομικῆς πρακτικῆς, τῆς ἀπόκρυψης δηλαδή τοῦ φέροντος ὀργανισμοῦ μέσα στίς λιθοδομές (εἰκ. 275)⁶⁷⁸. Ἡ ἐφαρμογή αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομικοῦ τρόπου στίς ἐπεμβάσεις στά μνημεῖα, μέ τήν ἀπόκρυψη τῶν νέων φερόντων ἢ ἐνισχυτικῶν ὀπλισμῶν μέσα στά ἀρχαῖα μέλη, παρ' ὅλο πού ὁδηγεῖ στήν ἀπολάξευση ὑπερβολικά μεγάλων ποσοτήτων μάζας ἀρχαίου ὑλικοῦ, καθώς ἀναποκρίνεται ἄμεσα στά σύγχρονα αἰσθητικά desiderata, γίνεται καθολικά ἀποδεκτὴ⁶⁷⁹.

Σήμερα, ὑπό τό πρῶτο τῶν ὁσῶν ἐπακολούθησαν, οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Μπαλάνου, ὡς πρὸς τό τεχνικό τους μέρος,

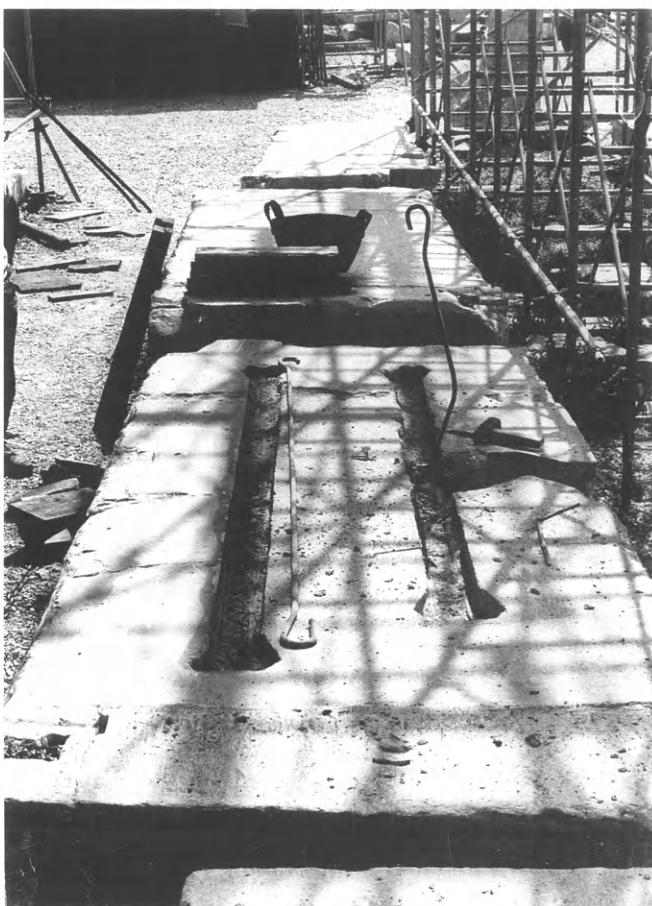
κρίνονται ὡς ἐξαιρετικά ἄστοχες, ἀνεπιτυχεῖς καί ἐπιβλαβεῖς. Ἡ τόσον ἐπίφοβη ὀξείδωση τοῦ σιδήρου τελικά δέν ἀποφεύχθηκε, προκαλώντας μέ τήν ἐπακόλουθη διόγκωση τῶν ἐνσωματωμένων στά μνημεῖα ὀπλισμῶν τόν κατακερματισμό τῶν μαρμάρων. Οἱ διάφορες μελέτες, πού διεξάγονται στή διάρκεια τῶν σύγχρονων ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων στά μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης, καί κυρίως στοιχεῖα πού ἔρχονται στό φῶς κατά τίς ἀποξηλώσεις τῶν μνημείων, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ καταστροφικὴ δράση τῶν σιδηρῶν στοιχείων τῆς ἀναστήλωσης Μπαλάνου ἐξαρτήθηκε καί ἀπὸ διάφορους κατασκευαστικούς παράγοντες, πού ἐπιτάχυναν τήν ἐκδήλωση τῶν βλαβῶν καί ἐπηρέασαν τό μέγεθός τους. Οἱ κυριότεροι ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι: ἡ ποιότητα τοῦ δομικοῦ σιδήρου (οἱ εἰδικῆς παραγωγείας ἐλβετικοί, ἀπὸ γαλβανισμένο σιδηρο καί σύνθεσης

275. Ἀπόκρυψη ὀπλισμῶν μέσα στίς λιθοδομές κατὰ τήν οἰκοδόμησι κτηρίων τόν 19ο αἰ.

276

277

προσομοιάζουσας εκείνης των αρχαίων, σύνδεσμοι, πού χρησιμοποιήθηκαν κατά την επέμβαση στον οπισθόναο του Παρθενώνα τό 1898-1900, βρέθηκαν κατά την αποξήλωση αυτής της περιοχής, τό 1992-1993, πολύ καλύτερα διατηρημένοι (εικ. 276) σέ σύγκριση μέ τούς υπόλοιπους συνδέσμους, κατασκευασμένους από κοινό σίδηρο του έμπορίου, πού χρησιμοποιήθηκαν τά επόμενα χρόνια στον Παρθενώνα καί στά άλλα μνημεία) ή σέ μικρό βάθος τοποθέτηση των σιδηρών στοιχείων καί τό μικρό πάχος της επικάλυψής τους μέ τσιμεντοκονία ή χυτό μολύβδο, πού επέτρεψαν τήν ταχεία διάβρωσή τους (είναι χαρακτηριστικό ότι σιδηρά στοιχεΐα έγκιβωτισμένα σέ σκυρόδεμα σέ μεγάλο βάθος, όπως, λ.χ., εκείνα πού είχαν χρησιμοποιηθεί στή 2η (άπό 'Α.), φατνωματική πλάκα της όροφής της νότιας πρόστασης του Έρεχθείου, βρέθηκαν κατά τήν έξαγωγή τους νά μήν έχουν όξειδωθεί) (εικ. 277)· δευτερευόντως οί συνθήκες διατήρησης των μνημείων (οί περιπέ-

τειες των μνημείων στή διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας τους, ή άπόλεια των στεγών τους, οί διανοΐξεις των άρμών, ή θραύση των μαρμάρων δημιούργησαν δυσμενείς συνθήκες διατήρησης των συνδετηρίων στοιχείων) καί ή άτμοσφαιρική ρύπανση του περιβάλλοντος χώρου τους, πού επιτάχυνε τή διάβρωσή τους. Οί ίδιοι παράγοντες, ιδιαίτερα ή μεταλλουργική σύνθεση του χάλυβα των αρχαίων συνδετηρίων στοιχείων, ό έγκιβωτισμός τους σέ παχύτατο στρώμα μολύβδου καί ή έρμητική έπαφή των αρχαίων λιθοπλίνθων, λειτούργησαν αντίστροφα μέ πολύ θετικά άποτελέσματα ως πρós τή διατήρηση των αρχαίων συνδέσμων, ειδικά σέ περιοχές των μνημείων διαταργμένες σέ σχετικά μικρό βαθμό άπό τήν αρχαιότητα⁶⁸⁰.

Θά μπορούσαν αυτοί οί παράγοντες, ή έστω μερικοί άπό αυτούς, νά είχαν προβλεφθεί; Ήταν τελικά οί βλάβες των μνημείων της Άκρόπολης άναπόφευκτες, άπόρροια μιås συγκεκριμένης τεχνολογίας καί των τεχνικών κατακτήσεων μιås συγκεκριμένης έποχής; Δύσκολο έρώτημα, στό όποιο πρós τό παρόν φαίνεται ότι δέν μπορεί νά δοθεΐ μιá βέβαιη καί ολοκληρωμένη άπάντηση, άφού δέν έχουν μελετηθεΐ ή πρόοδος καί οί κατακτήσεις της τεχνολογίας, σέ σχέση μέ τά υπό έξέταση ζητήματα, σέ όλη τή χρονική περίοδο της δράσης του Μπαλάνου, καί ό χρόνος άφίξης των νέων αυτών τεχνικών γνώσεων στήν Έλλάδα. Πάντως, ό Μπαλάνος δέν φαίνεται νά είναι τελείως άμοιρος εϋθυνών: άν είχε έγκύψει, άν είχε μελετήσει τά ζητήματα της αρχαίας συνδεσμολογίας, όπως του παρουσιάζονταν συνεχώς μπροστά στά μάτια του κατά τή μακροχρόνια άπασχόλησή του μέ τά μνημεία, τότε πολύ πιθανόν νά ήταν διαφορετικά τά πράγματα. Γιατί, όπως έχει γραφεί⁶⁸¹, *άν για τήν προτίμηση του σιδήρου μέρος της εϋθύνης θα ρύνει καί άλλους, για τήν αντικανονική χρήση αυτού του υλικού εϋθύνη φέρει μόνον ό Μπαλάνος: δέν πρόσεξε ότι οί αρχαίοι φρόντιζαν νά τηρούν όρια για τίς σιδηρές διατομές, ώστε σέ περίπτωση υπερχορτίσεως νά θραύονται τά σίδερα πρῶτα καί όχι τά μάρμαρα. Αντιθέτως τά σίδερα της αναστηλώσεως είναι πολλαπλάσια σέ όγκο άπό τά αντίστοιχα αρχαία καί καθώς ή ποιότητά τους καί ή προστατευτική επικάλυψή τους μέ μολύβδο ή τσιμέντο ύστεροϋν των αρχαίων κατά πολύ, προκάλεσαν ως σήμερα βλάβες πολλαπλάσιες άπό κείνες πού προκαλούν τά είκοσιπενταπλάσιας ήλικίας αρχαία σίδερα. Αν μέ δεδομένο, έστω, τό σίδηρο ως υλικό είχαν, τουλάχιστον, τηρηθεΐ αϋστηρως όρισμένες βασικές άρχές έφαρμογής, ασφαλώς μεγάλο μέρος της σημερινής καταστροφής θά είχε άποφευχθεΐ. Τέλος, άν ή επιθεώρηση καί ή συντήρηση των αναστηλωμένων μερών είχε αρχίσει νωρίτερα καί πάλι μέρος της καταστροφής θά είχε προληφθεΐ.*⁶⁸²... *Η νηφάλια εξέταση των παλαιών αναστηλώσεων άποδεικνύει ότι πίσω άπό τίς ζημιές πού προκάλεσαν, δέν ύπηρξε «απρόβλεπτον», αλλά ή άπουσία σύνεσης, έπιστημονικής συνείδησης καί πραγματικής συναίσθησης των εϋθυνών (καί όχι εκείνης πού έχει καταντήσει ρητορικό σχήμα λόγου).*

Τελικά, ίσως αυτό νά εἶναι τό κυριότερο χαρακτη-
ριστικό τῆς ὅλης ἱστορίας τοῦ Μπαλάνου: ἡ ἀνυπαρξία, στά
πλαίσια μιᾶς ἐγγενῶς προβληματικῆς καί ἀνολοκλήρω-
της, ἀπό καταβολῆς νεοελληνικοῦ κράτους, δημόσιας δι-
οίκησης, μιᾶς θεσμοθετημένης ἢ ἔστω καθιερωμένης
ἀντικειμενικῆς διαδικασίας ἐλέγχου, ἐγκρίσης καί παρα-
κολούθησης τῶν ἐπεμβάσεων στά ἀρχαῖα μνημεῖα, πού
ἐπέτρεψε τήν ἀνεξέλεγκτη καί αὐθαίρετη δράση ἑνός μό-
νον ἀνθρώπου· ἑνός ἀνθρώπου τοῦ 19ου αἰ., πού ἔδρασε
βαθιά μέσα στόν 20ο, χάρη σέ εὐτυχεῖς συγκυρίες τῆς ζωῆς
του, συγκυρίες πού συστηματικά ἐπιδίωξε, ἀλλά καί τοῦ
δόθηκαν, ἑνός ἀνθρώπου πού δέν μπόρεσε (ἀλλά, ὅπως
φαίνεται, καί δέν θέλησε) νά παρακολουθήσει τίς νεώτερες
ἐξελίξεις σέ ὅλους τούς τομεῖς – στόν θεωρητικό τῶν ἀνα-
στηλώσεων τῶν μνημείων, στόν ἀρχαιολογικό, στόν τε-
χνολογικό⁶⁸³ – καί παρέμεινε περιχαρακωμένος, περι-
φρουρώντας μιά θέση πού τοῦ ἐξασφάλιζε ἐπιτυχία καί

ἐξουσία⁶⁸⁴, μέ ἔλλειψη ἀνησυχῶν καί ἀναζητήσεων, μέ
ἔλλειψη πραγματικοῦ πάθους καί ἀφοσίωσης στήν ἰδιά-
ζουσα δουλειά τῆς ἀναστήλωσης τῶν μνημείων, μέ ἕναν
αὐτάρεσκο ἐφησυχασμό, μέ μιά συγκαλυπτική, δυστυχῶς,
καθιέρωση. Ὅλα αὐτά συνέβαλαν, ὥστε οἱ ἀναστηλώσεις
τοῦ Μπαλάνου στήν Ἀκρόπολη, πού ξεκίνησαν μέ τίς κα-
λύτερες προθέσεις (καί προϋποθέσεις), νά ἀποβῶν τελικά
ἐξαιρετικά βλαπτικές γιά τά μοναδικά αὐτά μνημεῖα.

276. Συνδετήρια στοιχεῖα, ἀπό γαλβανισμένο σίδηρο, τῆς
ἐπέμβασης στόν ὀπισθόναο τοῦ Παρθενόνα (1898-1902).

277. Ὁπλισμός τοποθετημένος στή 2η (ἀπό Ἄ.) φατνωματική
πλάκα τῆς νότιας πρόστασης τοῦ Ἑρεχθείου τό 1908-1909.
Φωτογραφία Ἰουλίου 1980.

278. Ἡ Ἀκρόπολη ἀπό ΒΔ. Alison Frantz, 1955.

Όταν ο Άναστάσιος Όρλανδος (εικ. 279) αναλαμβάνει τη διεύθυνση του «Γραφείου Αναστυλώσεως και Συντηρήσεως Αρχαίων Μνημείων»⁶⁸⁵ του Υπουργείου Παιδείας είναι ήδη άνεγνωρισμένες οι πραγματικά σπάνιες επιστημονικές και οργανωτικές του ικανότητες. Γεννημένος στην Αθήνα τό 1887, γόνος έπιφανούς οικογενείας, λαμβάνει τό 1908 τό δίπλωμα του πολιτικού μηχανικού από τό Έθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, ένω τό 1915 άνακηρύσσεται διδάκτορας της Φιλοσοφίας του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι θεωρητικές του γνώσεις σχετικά μέ τήν αρχαία αρχιτεκτονική, τήν προϊστορική αρχαιολογία, τή γλυπτική και τήν επιγραφική έμπεδώνονται στο διάστημα 1912-1916, πού παρακολουθεί ως ακροατής μαθήματα των Dörpfeld, Karo, Heberdey και Anton von Premerstein αντίστοιχα, ένω ήδη από τό 1910 έχει αρχίσει νά συνεργάζεται μέ τίς ξένες αρχαιολογικές σχολές στις άνασκαφές του Κεραμεικού, της Ήλιδας, σέ μελέτες στην Άνδρο και στην Δήλο και μέ τήν ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία στις έρευνες της Λυκόσουρας, του Σουνίου, της Οίτης και της Έλευσίνας. Τό 1912 συμμετέχει στους Βαλκανικούς Πολέμους. Τήν ίδια χρονιά αρχίζει νά εργάζεται στο Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας υπό τον Μπαλάνο. Από τό 1919 έχει γίνει τακτικός καθηγητής της Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας στο Έθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, ένω τό 1920 μιά έξάμηνη ύποτροφία του Υπουργείου Συγκοινωνιών του παρέχει τή δυνατότητα νά μελετήσει τά μνημεία στην Ιταλία, τή Γαλλία και τήν Ισπανία. Τήν ίδια χρονιά αναλαμβάνει τή διεύθυνση του νεοσύστατου Γραφείου Αναστυλώσεως και Συντηρήσεως Αρχαίων Μνημείων, τήν όποία θά κρατήσει προσωρινά ως τήν επιστροφή του Μπαλάνου στο Υπουργείο τον επόμενο χρόνο. Τή θέση αυτή θά αποκτήσει και πάλι οριστικά τό 1922, μετά τήν κατανομή των αρμοδιοτήτων της αναστήλωσης και συντήρησης των μνημείων της Ελλάδας ανάμεσα στο ως άνω Γραφείο και στο Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου, μέ επικεφαλής τον ίδιο και τον Μπαλάνο αντίστοιχα⁶⁸⁶.

Στο Γραφείο, τό όποιο, έπιπλέον της αναστήλωσης, στερέωσης και συντήρησης των μνημείων όλων των περιόδων όλης της Ελλάδας, πλύν εκείνων της Ακρόπολης, έχει ως αρμοδιότητες και τήν αποτίμηση των αρχαιολο-

γικών μνημείων και χώρων και τον εύπρεπισμό τους αλλά και τον έλεγχο και τελική έγκριση των μελετών των εκκλησιαστικών κτηρίων και τήν παραλαβή τους, εξακολουθού νά άπασχολούνται τά πρώτα χρόνια ό Εύγένιος ως σχεδιαστής, ό Πουγγής ως αρχιτεχνίτης και ό Λιγνός ως αρχιεργάτης. Τό εργατοεχνικό προσωπικό ένισχύεται τά επόμενα χρόνια μέ τον Μιχάλη Άγγε-λική, τον Βασίλειο Ψαρρό και τον Δημήτριο Λιγνό, πού παρουσιάζονται νά άπασχολούνται ως αρχιτεχνίτες τό 1927, τό 1930 και τό 1934 αντίστοιχα. Στή δεκαετία του 1930 τή θέση των σχεδιαστών-ύπομηχανικών του Γραφείου καταλαμβάνουν οι Γ. Νομικός και Κυριάκος Κυριάκης. Τέλος, από τό 1934 αρχίζει νά εργάζεται μαζί μέ τον Όρλάνδο ό Ευστάθιος Στίκας, ως φοιτητής της αρχιτεκτονικής στις άνασκαφές της Σικυώνας αρχικά, ως ήμερομίσθιος αρχιτέκτονας στο Γραφείο στή συνέχεια, γιά νά καταλάβει τελικά τή θέση του δεύτερου αρχιτέκτονα, πού συστήνεται μέ τον νόμο 782 του 1937. Ό Στίκας θά καταστεί ό μοναδικός αρχιτέκτονας-συνεργάτης του Όρλάνδου στο Γραφείο και, μετά τό 1939, στην ένιαία, ως πρós τό αντικείμενο προστασίας, «Υπηρεσία Αναστήλωσης Αρχαίων και Ιστορικών Μνημείων», στή διεύθυνση της όποίας και θά τον διαδεχθεί τό 1958⁶⁸⁷. Στο διάστημα 1922-1939 οι δυνατότητες επέμβασης του Γραφείου στα μνημεία είναι περιορισμένες, αφού οι γλίσχροι κρατικοί πόροι άπορροφώνται κυρίως από τίς εργασίες της Ακρόπολης, μέ άποτέλεσμα τά μοναδικά έργα μεγαλύτερης κλίμακας πού θά εκτελεστούν από τό Γραφείο νά είναι ή άποκατάσταση του προνάου του Θησείου και ή μετατροπή των Θερμών της Σικυώνας σέ αρχαιολογικό μουσείο. Πάντως, αυτά τά χρόνια οι αναστηλωτικοί φορείς της χώρας θά κληθούν γιά πρώτη φορά νά αντιμετωπίσουν τά ζητήματα της άνάδειξης, αναβάθμισης και αξιοποίησης των μνημείων ως πόλων έλξης και αντικειμένων μιάς πρώτης ευρύτερης τουριστικής προσέγγισης και της άμεσα συνδεδεμένης μέ αυτό ανάγκης μιάς νέας μαζικής πολιτιστικής χρήσης τους. Αυτά είναι τά ζητήματα πού κατ' έξοχήν θά συνδεθούν μέ τό κύριο έργο της Υπηρεσίας Αναστήλωσης και του Όρλάνδου, τό όποιο θά πραγματοποιηθεί τή μεταπολεμική περίοδο, τά σπέρματα του όποιου όμως τώρα ρίχνονται.

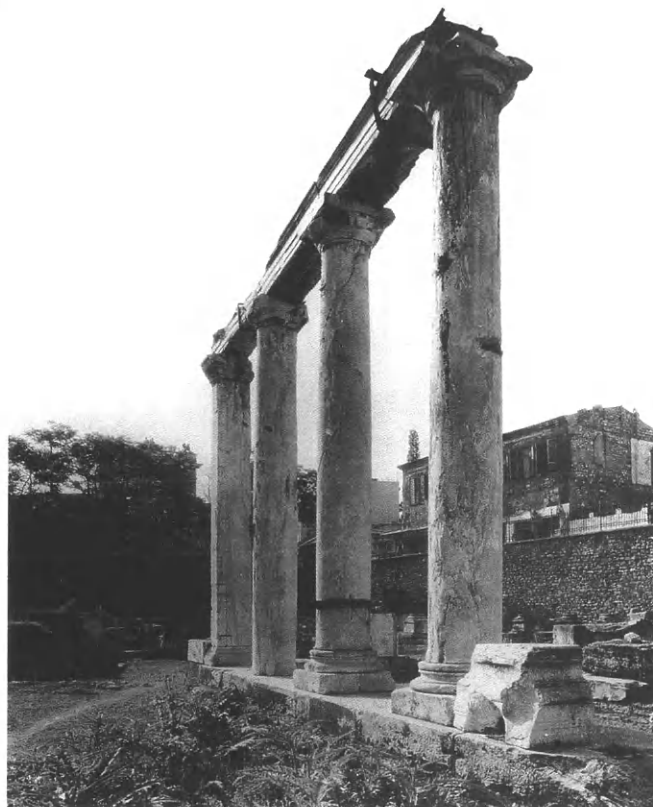
Ό Όρλάνδος θά αρχίσει τήν αυτόνομη ως πρós τον Μπαλάνο δράση του μέ φιλόδοξα αναστηλωτικά προγράμ-

ματα. Πρώτα, στην Έλευσίνα, όπου ήδη από το 1919, σε συνεργασία με τον ανασκαφέα του χώρου Κουρουνιώτη, είχε τακτοποιήσει, κατά είδος, τα αρχιτεκτονικά μέλη των αδριανείων κτηρίων της περιοχής της κύριας εισόδου και μάλιστα είχε προβεί και στην ανασύνθεση, πάνω στο έδαφος, του αετώματος και δύο κίωνων των Μεγάλων Προπυλαίων και μεγάλου μέρους της ανατολικής άψιδας⁶⁸⁸ και όπου η Αρχαιολογική Έταιρεία του αναθέτει το 1921 την αναστήλωση της άψιδας και της παρακείμενης κρήνης⁶⁸⁹. Δεύτερον, στα Λεύκτρα, όπου η ανάσυσρη, το 1922, από το έδαφος των λειψάνων του τροπαίου της όμώνυμης μάχης τόν οδηγεί από την πρώτη στιγμή στη διενέργεια ανασκαφών για τον εντοπισμό των θεμελίων του μνημείου με σκοπό την αναστήλωσή του. Είναι χαρακτηριστική η ιδιαίτερη αγάπη που έτρεφε ο Όρλάνδος γι' αυτό το μνημείο των Θηβαίων μαχητών του Ίερου Λόχου, ώστε, παρ' όλα τα απαγορευτικά για μία αναστήλωση στοιχεία, όπως η έλλειψη του μεγαλύτερου ποσοστού των μελών του μνημείου, το γεγονός ότι δεν βρέθηκε η θεμελίωσή του και κατ' επέκταση ότι παρέμενε άγνωστη η ακριβής τοποθεσία του, η άγνοια βασικών στοιχείων του ίδιου του μνημείου, όπως του ύψους της βαθμιδωτής κρηπίδας του και της κυλινδρικής βάσης του και, σε τελευταία ανάλυση, και η ανάγκη μιας όρθολογικότερης ιεράρχησης, σε δύσκολους καιρούς, των αναγκών επέμβασης στα μνημεία της επικράτειας, αυτός νά ώθεϊται, και μάλιστα τη χρονιά κατά την οποία διατυπώνει αυτής-ρές θεωρητικές αντιρρήσεις για τη σχεδιαζόμενη αναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα, στην αποκατάσταση, κατ' ουσίαν στη σέ μεγάλο βαθμό υποθετική ανακατασκευή του μνημείου⁶⁹⁰.

Πάντως, η Μικρασιατική Καταστροφή και οι έπακόλουθες συνθήκες που επικρατούν στη χώρα αφήνουν αυτά τα σχέδια ανεκτέλεστα⁶⁹¹ και περιορίζουν στα επόμενα χρόνια τη σχετική με τα μνημεία δραστηριότητα του Γραφείου σχεδόν μόνο σε όρισμένες μικρές και έντελως απαραίτητες στερεωτικές επεμβάσεις: το 1924 εγκρίνονται πιστώσεις 3.000 δρχ. για τη στερέωση τοίχων του ναού του Απόλλωνα της Κολώνας στην Αίγινα, θεωρούμενου τότε ως ναού της Αφροδίτης⁶⁹², και 2.000 δρχ. για την κατασκευή συσφιγκτηρίων στεφανών για τη συγκράτηση των κίωνων της Ρωμαϊκής Αγοράς⁶⁹³. Την ίδια χρονιά στερεώνεται, από τον Όρλάνδο πλέον, το έτοιμόρροπο επιστύλιο του ναού του Διός της Νεμέας, το οποίο είχε απασχολήσει τον Μπαλάνο τρία χρόνια πριν (εικ. 204)⁶⁹⁴. Το 1925 οι εργασίες συνεχίζονται στη Ρωμαϊκή Αγορά, όπου εγκρίνεται νέα πίστωση 1.000 δρχ. *διά κατασκευήν σιδηρών κλοιών χάριν της ύποστηρίξεως των κίωνων* αλλά και στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού *διά την προμήθειαν σιδηροδοκῶν πρὸς στερέωσιν των επιστυλίων* (εικ. 280)⁶⁹⁵. Παράλληλα ο Όρλάνδος και ο Ι. Αιγνός εντέλλονται νά εκτελέσουν στερεωτικές εργασίες στο Φρούριο των Ελευθερών, για τις οποίες εγκρίνεται πίστωση 2.000 δρχ.⁶⁹⁶.

Στερεωτικές εργασίες διενεργούνται ακόμη στα ερείπια της Έλευσίνας τον Μάρτιο του 1925⁶⁹⁷. Το 1926 οι δραστηριότητες του Γραφείου επεκτείνονται στην Πελοπόννησο, όπου λαμβάνονται μέτρα για την αναστήλωση ρωμαϊκής έπαυλης στην Αρχαία Κόρινθο⁶⁹⁸. Το 1927 εγκρίνεται πίστωση 5.000 δρχ. για τη στερέωση της Πύλης του Αδριανού⁶⁹⁹, ενώ τον επόμενο χρόνο ανατίθεται, μετά από πρόταση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου, η εκτέλεση έργων αναστήλωσης και στερέωσης των μνημείων της Έλευσίνας στον Hill, σε συνεργασία με τους Κουρουνιώτη και Όρλάνδο⁷⁰⁰. Πίστωση ύψους 7.000 δρχ. εγκρίνεται το 1930 *δι' εκτέλεσιν μικρῶν ἔργων συντηρήσεως καὶ στερεώσεως* στους αρχαιολογικούς χώρους του Θεάτρου του Διονύσου, του Ολυμπίου και της Ρωμαϊκής Αγοράς⁷⁰¹, ενώ το 1932 διατίθενται 10.000 δρχ. για τη συντήρηση του καμαροσκεπούς δωματίου της βόρειας πτέρυγας της Ρωμαϊκής Αγοράς της Αρχαίας Κόρινθου⁷⁰². Το 1934 ιδιαίτερες ανησυχίες εμπνέει η τάλαντευση, από τον άνεμο, της αναστηλωμένης νοτιοανατολικής παραστάδας του ναού του Ποσειδώνα στο Σούνιο. Σε αυτοψία που διενεργεί ο Όρλάνδος μαζί με τον έφορο

280

279. Ο Αναστάσιος Όρλάνδος (1887-1979).

280. Συγκράτηση των μελών του ύστερορωμαϊκού Τετρακόγχου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού με σιδερένιες στεφάνες. W. Hege, 1928.

Ἀττικῆς Κυπαρίσση διαπιστώνεται ὅτι αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἀπώλεια τῆς ἰσορροπίας τῶν ἀνωτέρων λιθοπλίνθων τῆς παραστάδας, λόγω τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ τοιμεντοκο- νιάματος, τὸ ὁποῖο εἶχε παρεμβληθεῖ ἀνάμεσα στοὺς λίθους κατὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ 1908. Ὁ Ὀρλάνδος προτείνει τὴν ἀποσυναρμολόγηση τῆς παραστάδας καὶ τὴν ἐκ νέου ἀναστήλωσή της σύμφωνα μὲ τὸ ἀρχαῖο σύστημα, «ἐν ξηρῷ», μὲ σιδερένιους γόμφους μολυβδοχοημένους. Ἡ πρότασή του γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβού- λιο καὶ τὸ 1935 ἐγκρίνεται πίστωση 30.000 δρχ. γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου⁷⁰³. Τὸ 1935 πάλι ὁ ὑπομηχανικὸς τοῦ Γραφείου Κυριάκης στερεώνει τὴν ὑποθεμελίωση τοῦ μο- ναδικοῦ σωζόμενου κίονα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα τῆς Κο- λώνας στὴν Αἴγινα⁷⁰⁴. Τὴν ἴδια χρονιά ὁ Ὀρλάνδος ζητεῖ τὴν ἐγκριση κονδυλίου ὕψους 2.000 δρχ. γιὰ τὴν ἐπισκευὴ βλάβης ἐπιστυλίου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Θησείου⁷⁰⁵. Τὸ 1937 διαπιστώνεται ἡ πολὺ κακὴ κατάσταση διατήρησης τῆς κρίνης Γλαύκης καὶ ιδίως τῶν κίωνων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Κόρινθο, πού ἀπειλοῦνταν μὲ κατάρρευ- ση. Τρεῖς ἀπὸ αὐτοὺς ὑποστηρίζονται τὸν ἐπόμενο χρόνο⁷⁰⁶.

Τὸν Μάιο τοῦ 1936 ὁ Ὀρλάνδος προτείνει τὴν ἐπιεί- γουσα στερέωση τοῦ θριγκοῦ τοῦ προνάου τοῦ Θησείου καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν δύο κίωνων τοῦ ὧν ἱκανοὺς σφονδύ- λους ἔχουμεν ἀπὸ ἐτῶν περισπλέξει καὶ τοποθετήσῃ ἐν τῇ περι- στάσει τοῦ Θησείου. Στὸ ἴδιο ἐγγράφο ὁ Ὀρλάνδος ἐπισημαί- νει ὅτι ὁ σήμερον ὑποστηρίζων τὸν εἰρημένον θριγκὸν τοῖχος ἔχει

ἀποσαθρῶθεϊ καὶ ὑποχρεεῖ βαθμὴδὸν, τοῦτου ἕνεκα τὰ ὑπερθε- ν ἐπιστύλια ἔχουσι λάθει κλίσην ἐπικίνδυνον ἐπιφέρουσαν θρυμμα- τισμόν τῶν ἀκμῶν τῶν. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς πρότασης παρέχει στὸν Ὀρλάνδο τὴ δυνατότητα νὰ προβεῖ, ἀπὸ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1936 ὡς τὸν Μάρτιο τοῦ 1937, μὲ ἓνα ὀκταμελὲς συνερ- γεῖο τεχνιτῶν, στὴν πρώτη του καθαυτὸ ἀναστηλωτικὴ ἐπέμβασις⁷⁰⁷. Στὴ διάρκεια τοῦ ἔργου (εἰκ. 281) ἀποσυναρ- μολογοῦνται ἡ ζωφόρος καὶ τὰ ἐπιστύλια τοῦ προνάου, κα- τεδαφίζεται ὁ νεωτερικὸς τοῖχος πού τὸ 1835, κατὰ τὴ με- τατροπὴ τοῦ Θησείου σὲ μουσεῖο, εἶχε ἀντικαταστήσῃ τίς δύο διαδοχικὰς ἀψίδες τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 282) καὶ ἀποκαθίστανται οἱ δύο κίονες τοῦ προνάου τοῦ κλασι- κοῦ ναοῦ. Κατὰ τὴν ἀποκατάστασις ἐντάσσονται στοὺς κίονες δύο σπόνδυλοι, διάσπαρτοι στὸν χώρο γύρω ἀπὸ τὸν ναό, πού τότε θεωρήθηκε ὅτι ἀνήκαν στὸ Θησεῖο, ἐκ τῶν ὑστέρων ὁμως φάνηκε ὅτι ἐκεῖνος πού τοποθετήθηκε στὸν βόρειο κίονα προέρχεται ἀπὸ τὸν ναό τοῦ Ἀρεῶς⁷⁰⁸. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῶν κίωνων συμπληρῶνεται μὲ νέο μάρ- μαρο Διονύσου, στὸ ὁποῖο ὁμως δὲν λαβεύονται οἱ ραβδώ- σεις (εἰκ. 283). Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς πρακτικῆς, πού ἀπο- σκοπεῖ στὴν ἄμεση διάκριση τῶν νέων προσθηκῶν τῶν ἀναστηλωμένων μελῶν καὶ εἶναι συνήθης αὐτὰ τὰ χρόνια σὲ ἀνάλογες ἐργασίες στὴν Εὐρώπῃ⁷⁰⁹, στὴν προκειμένη πε- ρίπτωση δικαιολογεῖται, ἕξαιτίας τῆς αὐτοτέλειας πού πα- ρουσιάζουν οἱ νέοι κίονες τοῦ προνάου τοῦ Θησείου, οἱ ὁποῖοι κατὰ κάποιον τρόπο συναποτελοῦν ἓνα αὐτόνομο σέ

σχέση με τόν υπόλοιπο ναό τμήμα. Ἡ πρακτική αὐτή δέν ἐπαναλαμβάνεται στίς μεταγενέστερες ἀναστηλωτικές ἐπεμβάσεις τοῦ Ὁρλάνδου, ὁπότε συστηματικά πλέον ἐφαρμόζεται ὁ καθιερωμένος ἀπό τόν Μπαλάνο τρόπος τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς μορφολογίας τῶν ἀρχαίων μελῶν στίς νέες προσθήκες. Κατά τήν ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν στόν πρόναο τοῦ Θησείου τό 1937, ὁ Ὁρλάνδος διαπιστώνει τήν ἀποσάθρωση τοῦ πόρινου στερεοβάτη τοῦ μνημείου. Λόγω τῆς ἀποκάλυψης καί ἐκθεσίς του κατά τίς ἀνασκαφές τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν στήν περίμετρο τοῦ ναοῦ. Ὁ Ὁρλάνδος προτείνει τή συντήρηση τοῦ στερεοβάτη μέ λεπτό σκυροκονίαμα καί τήν ἐκ νέου ἐπίχωση τῆς περιοχῆς σέ ἀκτίνα 5 μ. γύρω ἀπό τό μνημεῖο⁷¹⁰.

Αὐτά τά χρόνια ὁ Ὁρλάνδος, ἐκτός ἀπό τό ἀναστηλωτικό, τό διδακτικό καί τό μελετητικό του ἔργο, διενεργεῖ καί ἀνασκαφές σέ διάφορες περιοχές τῆς χώρας, ὅπου ἀνορθώνει προχείρως τά ἀρχιτεκτονικά μέλη τῶν μνημείων πού ἔρχονται στό φῶς: τό 1927 ξαναστήνει στή Στύμφαλο τό κατώτερο μέρος τῶν κίωνων καί τῶν παραστάδων τοῦ προπύλου τοῦ τείχους τῆς πόλης πού ἀποκαλύπτεται⁷¹¹, τό 1933 καί τό 1934 διενεργεῖ ἐργασίες συντήρησης στά ἐρείπια τῆς Ἀλίφειρας, ὅπου διευθετεῖ τούς κίονες στόν ναό τῆς Ἀθηνᾶς, στήνει πρόχειρα τούς ὀρθοστάτες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βωμοῦ καί συντηρεῖ τή βάση τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος στόν ναό τοῦ Ἀσκληποῦ⁷¹². Ἀπό τό 1932 ὁ Ὁρλάνδος ἀρχίζει συστηματικά πλέον, μέ τή συνδρομή τῆς Ἀρχαιολο-

γικῆς Ἑταιρείας, τίς μακροχρόνιες ἀνασκαφές του στήν ἀρχαία Σικυώνα. Τά πλούσια εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς καθιστοῦν σέ σύντομο διάστημα ἐπιτακτική τήν κατασκευή ἑνός μουσείου. Τό 1935 ὁ Ὁρλάνδος, ἐπιδεικνύοντας πρακτικό πνεῦμα καί ἱκανότητα προσαρμογῆς στούς ἐπικρατοῦντες ἐξωτερικούς ὅρους καθῶς καί ἕναν ἄνετο τρόπο προσέγγισης καί μεταχείρισης τῶν μνημείων, ἰδίως τῶν ρωμαϊκῶν – στοιχεῖα πού κατ' ἐξοχήν θά χαρακτηρίσουν τήν κύρια μεταπολεμική του ἀναστηλωτική δραστηριότητα – προτείνει τή διαμόρφωση τοῦ Μουσείου μέσα στίς ρωμαϊκές Θέρμες τῆς Σικυώνας (εἰκ. 284)⁷¹³. Κριτήριο αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς ἀποτελεῖ ἡ ὑπαρξη ἑνός κτηρίου *οὔτινος καί οἱ παγεῖς τοῖχοι ἐξησφάλιζον τήν ἀντισεισμικότητα τοῦ νέου μουσείου καί ἡ ἀραία πλινθοδομία τήν καλαίσθητον ἐμφάνισιν καί τέλος ἡ εἰς μέγα ὕψος (4 μ.) διάσωσης τῶν τοίχων τήν οἰκονομίαν*⁷¹⁴. Τό ἔργο ἐκτελεῖται ταχύτατα ἀπό τόν Φεβρουάριο ὡς τόν Αὐγούστο τοῦ 1935: σέ Μουσεῖο μετατρέπονται δύο αἰθουσες τῆς νότιας πλευρᾶς τῶν Θερμῶν, στίς ὁποῖες ἀνασκάπτεται τό ἐσωτερικό, γιά νά βρεθεῖ τό ἐπίπεδο τοῦ ἀρχαίου δαπέδου, ἀνυψώνονται οἱ τοῖχοι μέ τοῦβλα κατά 1 μ. περίπου καί τοποθετεῖται ξύλινη στέγη μέ φεγγίτες. Κλείνονται ἀκόμη μέ

281. Τό Θησεῖο ἀπό Β., στή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἀποκατάστασης τοῦ προναοῦ. Ἰούνιος 1937.

282. Τό Θησεῖο ἀπό Ἀ. τό 1936.

γυαλί καί κιγκλιδώματα τὰ ὑφιστάμενα ἀνοίγματα τῶν θυρῶν καί τῶν παραθύρων (εἰκ. 285)⁷¹⁵. Τό 1936 ἀναστήλονται οἱ κίονες καί τὰ ἐπιστύλια τῆς πρόσοψης τῆς νότιας κρήνης τοῦ Γυμνασίου τῆς Σικυῶνας (εἰκ. 286)⁷¹⁶. Τό 1939 ἐπεκτείνεται τό Μουσεῖο μέ τή διαμόρφωση καί τρίτης μεγάλης αἴθουσας στά βορειοδυτικά. Στή νέα αἴθουσα, διαστάσεων 10×16 μ., ἐκτελοῦνται παρόμοιες πρός τίς παλαιότερες ἐργασίες, δηλ. διάστρωση τοῦ δαπέδου μέ μωσαϊκό, συμπλήρωση καθ' ὕψος τῶν τοίχων μέ τοῦβλα, τοποθέτηση ξύλινης ὀροφῆς καί στέγης, στήν ὁποία ἀνοίγονται δύο μεγάλοι φωταγωγοί, διασφάλιση παραθύρων καί θυρῶν⁷¹⁷. Πάντως, παρ' ὅλο πού οἱ νέες διαμορφώσεις καί συμπληρώσεις ἔπρεπε νά γίνουν *συμφώνως πρὸς τό ἀρχαῖον σχέδιον*, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ Ὁρλάνδος, στή νέα ἐπέκταση τοῦ Μουσείου ἡ κάλυψη τῆς στέγης μέ βυζαντινοῦ τύπου κεράμωση καί ἰδίως ἡ τοποθέτηση ὡς ἐπίστεψης ὀδοντωτῆς ταινίας ἀπό δύο σειρές ἔντονα προεχόντων τούβλων προσοδίδουν μορφολογικό

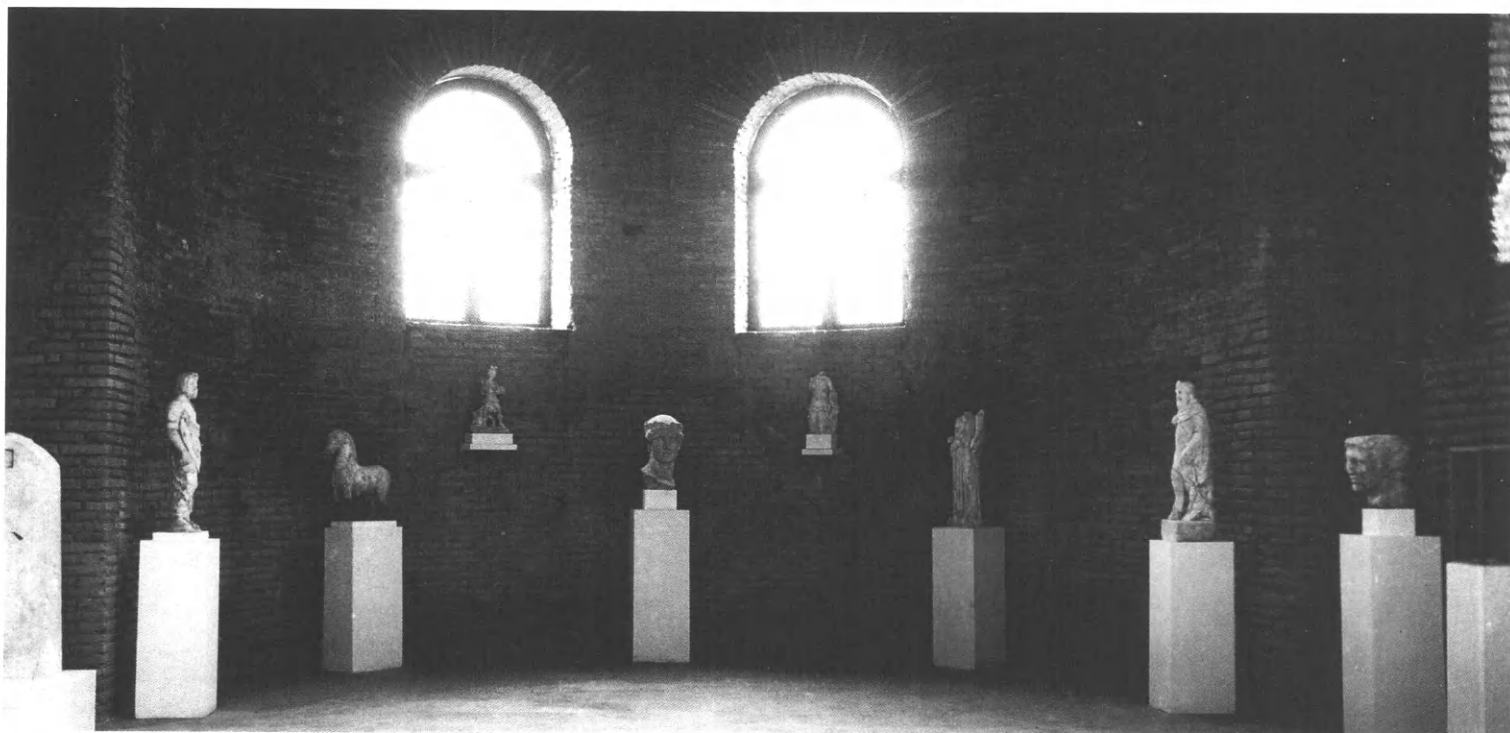
χαρακτήρα βυζαντινοῦ μᾶλλον κτηρίου παρά ρωμαϊκοῦ⁷¹⁸. Ταυτόχρονα ὁ Ὁρλάνδος προτείνει στό Ἀρχαιολογικό Συμβούλιο τήν ἀναστήλωση, σέ μήκος δεκαπέντε μέτρων, τῶν ὀρθοστατῶν τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ Βουλευτηρίου τῆς ἀρχαίας πόλης, ἡ ὁποία *θέλει μεγάλως ἀναδείξει τό κτήριο διότι τό ὅλον ὕψος τῆς νοτίας πλευρᾶς θέλει ἀνέλθει εἰς 1,80 μ., ἐργασία πού ἐκτελεῖται τόν ἐπόμενο χρόνο*⁷¹⁹.

Τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου ἓνα νέο κοινωνικό φαινόμενο, ὁ μαζικός τουρισμός, ἀρχίζει νά ἀναδεικνύεται παγκοσμίως ὡς σημαντικός παράγοντας οἰκονομικῆς ἀλλά καί εὐρύτερα πολιτιστικῆς ἐξέλιξης κρατῶν καί ἀτόμων. Τώρα καί στήν Ἑλλάδα, κατὰ τό παράδειγμα τῶν χωρῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀρχίζουν οἱ πρῶτες προσπάθειες γιά μία συστηματική ἀντιμετώπιση καί ὀργάνωσή του: τό 1914 συστήνεται στό Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ἰδιαίτερη ὑπηρεσία, τό «Γραφεῖον Ξένων καί Ἐκθέσεων», τό ὁποῖο τό 1919 μετονομάζεται σέ «Αὐτοτελὴ Ὑπηρεσία Ξένων καί Ἐκθέσεων». Ἀκόμη σοβαρότερο βῆμα ἀποτελεῖ ἡ ἴδρυση, τό

283. Ο πρόναος του Θησείου από ΝΑ. μετά την αποκατάσταση.

284-285. Οι Θέρμες της Σικυώνας ως Μουσείο τό 1939.

286. Η νότια κρήνη του Γυμνασίου της Σικυώνας μετά την αναστήλωση τό 1936.

285

1929, του Έλληνικού Όργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ) ως ανεξάρτητου ειδικού οργανισμού, τόν όποιο διαδέχεται, τό 1936, τό 'Υφυπουργείον Τύπου καί Τουρισμού⁷²⁰. Μέ τό θέμα του τουρισμού συνδέεται άμέσως καί τό ζήτημα της ανάδειξης καί προβολής των άρχαιολογικών χώρων καί μνημείων της χώρας ως παραγόντων τουριστικής ανάπτυξης αλλά, ταυτόχρονα, καί αντικειμένων χρήσης της (εϊκ. 287, 288). Από τά πρώτα έργα του ΕΟΤ είναι ή έγκατάσταση περιπτέρων στους κυριότερους άρχαιολογικούς χώρους, ένώ στή δεκαετία του 1930, όπότε πυκνώνουν οί πρώτες όμαδικές έπισκέψεις άρχαιολογικών τόπων μέ συνοδεία *έξηγητών*, όπως άποκαλούνταν τότε οί ξεναγοί⁷²¹, τό 'Υπουργείο Παιδείας θά κληθεί νά αντιμετώπισει τό ζήτημα του έξωραϊσμού των άρχαιολογικών χώρων γιά τουριστικούς λόγους. Σέ σχετική σύσκεψη, πού πραγματοποιείται στις 16 Μαΐου 1930 γιά τους άρχαιολογικούς χώρους της Αθήνας, άποφασίζεται ή αντικατάσταση των παλαιών φυλακίων, ή απομάκρυνση του ναού της Αγίας Τριάδας από τόν Κεραμει-

286

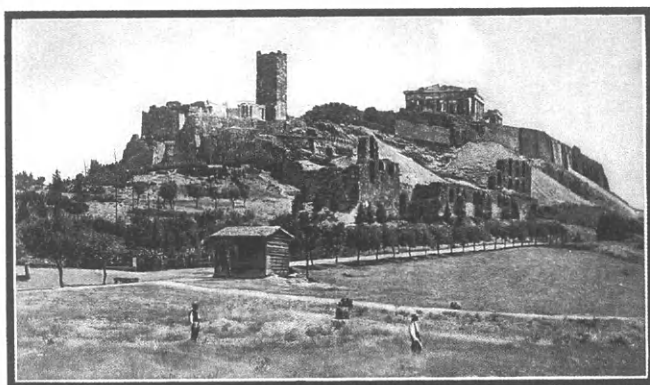
287-288. Τά πρώτα ἐπιστολικά, διαφημιστικά, δελτάρια τοῦ ΕΟΤ τοῦ 1930.

289. Τό μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου μέ περίφραξη.
W. Hege, μετὰ τό 1930.

287

288

L'Acropole vue de face en 1890

L'Acropole vue de face en 1930

κό καί ἡ κατασκευή μιᾶς νέας ἐκκλησίας, σέ ἄλλο σημεῖο ἔξω ἀπό τόν ἀρχαιολογικό χῶρο, ἡ περίφραξη τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου (εἰκ. 289), ἡ ἀπαλλοτριώση τῆς περιοχῆς γύρω ἀπό τό Ὀλυμπεῖο⁷²². Στά ἐπόμενα χρόνια ἰδιαίτερες φροντίδες λαμβάνονται, μέ ἐπιμέλεια τοῦ Γραφείου, γιά τήν περίφραξη, τόν καθαρισμό καί τόν εὐπρεπισμό διαφόρων μνημείων τῆς Ἀθήνας, ὅπως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς⁷²³, τοῦ Θησείου⁷²⁴, τοῦ Ὀλυμπείου⁷²⁵ ἀλλά καί τῆς Ἀττικῆς, ὅπως τοῦ ναοῦ τοῦ Ζωστήριου Ἀπόλλωνα στή Βουλιαγμένη⁷²⁶.

Τό ζήτημα τῆς ἀξιοποίησης τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν τῆς χώρας καί τῆς ἐνίσχυσης τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καθ' ὅλου ὡς καί τῆς Ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἰδίᾳ, ὄχι ἀπλῶς πρὸς ἐκπλήρωση στοιχειώδους καθήκοντος, ἀλλά καί διά λόγους ἀμέσου δημοσιονομικοῦ συμφέροντος ἀπασχολεῖ ἔντονα τό 1934 καί τόν Οἰκονόμο, πού τότε ἦταν γραμματέας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καί δι-

ευθυντής τῶν Ἀρχαιοτήτων στό Ὑπουργεῖο Παιδείας, ὁ ὁποῖος καί τό θέτει στόν ἀπολογισμό τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας: *Εἶναι δέ στοιχειώδως σαφές ὅτι ἐπιδιώκοντες νά καταστήσωμεν τήν ἡμετέραν χώραν ἓνα τῶν σημαντικωτέρων στόχων τῶν ξένων περιηγήσεων, εἴμεθα, τουλάχιστον ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἠναγκασμένοι νά στηριζόμεν πᾶσαν ἡμῶν τήν ὄντως ἐθνική ταύτην πρᾶσπάθειαν ἐπὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς καί μνημειακῆς καθ' ὅλου πραγματικότητος. Πρωτίστη ἄρα μέριμνα ὀφείλει νά εἶναι ἡ ἐνίσχυσις τῆς εἰδικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Κράτους πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ποικίλων αὐτῆς ἀναγκῶν καί τῶν ἐπιβαλλομένων εἰς αὐτήν καθηκόντων πρὸς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Εἶναι δέ τὰ καθήκοντα ταῦτα κυριώτατα διπλᾶ ἥτοι καθαρῶς ἐπιστημονικά καί διοικητικά ἢ πρακτικά ἐπιστημονικά. Τὰ κυρίως ἐπιστημονικά ἔργα εἶναι ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καί ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων καί ἡ ἐπιστημονικὴ αὐτῶν δημοσίευσις ... Αἱ διοικητικαὶ αὗται ὑποχρεώσεις περιλαμβάνουσι τήν συντήρησιν τῶν μνημείων, κινητῶν τε καί ἀκινήτων, ἐν τῇ γενικωτάτῃ τῆς λέξεως σημασίᾳ. Ἡ συντήρησις καί ἡ παράστασις, ὅπως γράφει, τῶν μνημείων σέ κλειστό ἢ ἀνοικτό χῶρο θεωροῦνται ἀπὸ τόν Οἰκονόμου τόσο σπουδαῖο ζήτημα, ὥστε δέν διστάζει νά προτείνει τήν ἀναστολή τῆς διενέργειας νέων ἀνασκαφῶν, σέ περίπτωσιν πού δέν εἶναι δυνατόν νά συντηρη-*

θοῦν οἱ ἀρχαιοτήτες πού ἔχουν ἦδη ἀποκαλυφθεῖ. Ἀλλ' εἶναι ἄρα γέ ἀνέφικτος ἡ οἰκονομικὴ ἰκανότης, διότι περὶ ταύτης πρόκειται, ὅπως παρονσιάζωμεν ἀξίως αὐτῶν τὰ ἱστορικά ἡμῶν μνημεῖα; Ἡ μέχρι τοῦδε πείρα διδάσκει ὅτι δέν ἀπαιτοῦνται ὑπέρογκα ποσά πρὸς τοῦτο. Ἀπαιτεῖται μόνον συστηματικὴ ἐργασία ἐπὶ μακρότερον χρονικόν διάστημα καί μείζων ἐπίγνωσις παρά τοῖς μὴ ἀρχαιολόγοις περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἔργου, ὥστε ἡ παρεχομένη οἰκονομικὴ ἐπικουρία νά μὴ παρίσταται ὡς ρωμαντικὴ ματαιοδοξία. Ὁ Οἰκονόμος, γνήσιος πάντα κλασικιστὴς παρά τό πέρασμα τοῦ χρόνου, ἐπικαλεῖται, ὅπως πάντα, γιά τὴ λύση τοῦ προβλήματος τήν πατροπαράδοτη συνταγὴ τῆς προσφυγῆς στό ἀπώτατο ἔνδοξο παρελθόν τῆς χώρας γιά τόν ἐξορκισμό τοῦ θλιβεροῦ παρόντος: Δέν εἶναι πιστευτὸν ὅτι ἡ Ἑλλάς εἶναι ἀνίκανος νά αἰσθανθῇ τό καθήκον αὐτῆς καί νά διακρίνῃ τό συμφέρον τῆς. Ἐχομεν δέ πλήρη πεποίθησιν ὅτι μάλιστα μετὰ τὸν τελευταῖον ἠθικόν ἐθνικόν συγκλονισμόν ἐπὶ μᾶλλον θά ἀποβλέψωμεν εἰς

τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἱστορικοῦ παράγοντος πρὸς ἀνακαίνισιν. Αἱ μεγάλοι συγκινήσεις θεραπεύουν ἀπὸ μεγάλων νόσων⁷²⁷.

Παρομοίως, στίς προτάσεις πού δημοσιεύονται γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς βιομηχανίας τῶν ξένων, ἡ ἀξιοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν τόπων καὶ τῶν μουσείων, πού ἀποτελοῦν μία ἀπὸ τίς τρεῖς σοβαρές «πηγές παραγωγῆς γιὰ τὴν ἐπιχείρησιν», κατέχει ἐξέχουσα θέση⁷²⁸. Ἐκτός ἀπὸ τὴ συγκοινωνιακὴ σύνδεσή τους⁷²⁹ καὶ τὴ δημιουργία ἀπαραίτητων χώρων ἀναψυχῆς καὶ διαμονῆς, ἀπαραίτητη κρίνεται ἡ κατασκευὴ μουσείων στοὺς διάφορους τόπους καὶ ἡ ἐπαναφορά ἐκεῖ, ἀπὸ τὸ κεντρικὸ μουσεῖο τῆς Ἀθῆνας, τῶν κινητῶν ἀρχαίων τῆς περιοχῆς. *Καθισταμένης δὲ τυχόν δυνατῆς τῆς μερικῆς ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων εἰς ἃ ἀνήκον, ἀσφαλῶς θέλουσι καταστῇ ταῦτα (τὰ ἀρχαιολογικὰ εὗρηματα τῶν διαφόρων τόπων) περισσότερον ἐνδιαφέροντα διὰ τοὺς μελετητὰς καὶ ἐπομένως καὶ ἡ ἀπόδοσις ἐκ τούτων θέλει εἶναι μεγαλυτέρα. Τέλος, ἑτέρα προσπάθεια δύναται νὰ καταβληθῇ διὰ τὴν ἀναστήλωσιν ὠρισμένων θεάτρων καὶ σταδίων, ἵνα χρησιμεύουν διὰ μελλοντικὰ παραστάσεις ἀρχαίων δραμάτων εἰς αὐτοὺς τοὺς τοῖς τόπους, ὅπου κατὰ πρῶτον ἐδιδάχθησαν, δημιουργουμένης οὕτω μιᾶς μεγάλης Τουριστικῆς καλλιτεχνικῆς κινήσεως μὲ μόνην αὐτὴν τὴν θάσιν, τῆς ἐτησίως δηλονότι ἀναπαραστάσεως τῶν ἀρχαίων δραμάτων, λαμβανομένης μάλιστα ὑπ' ὄψιν τῆς προηγουμένης ἐπιτυχίας παρομοίων ἔργων⁷³⁰.*

Πράγματι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ ἀνάγκη προσαρμογῆς τῶν ἀρχαίων ὁδῶν καὶ θεάτρων στίς ἀπαιτήσεις μιᾶς μαζικότερης πολιτιστικῆς χρήσης τους, στὸ πλαίσιο μιᾶς ὁλοένα καὶ περισσότερο ἐντεινόμενης κίνησης ἀναβίωσης τοῦ ἀρχαίου δράματος ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀρχαίων ἐορτῶν προβάλλει ἐπιτακτικότερη. Πρόκειται γιὰ μιὰ κίνηση πού ἤδη εἶχε ἐκδηλωθεῖ τὸν 19ο αἰ. καὶ μάλιστα εἶχε ἀμέσως συνδεθεῖ μὲ ὀρισμένα μνημεῖα, κατ' ἐξοχὴν μὲ τὸ Ὁδεῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, προοιωνίζοντας τὴ μεταπολεμικὴ τους τύχη⁷³¹. Στὸ Ἡρώδειο ἤδη τὸ 1867, μόλις ἐννέα χρόνια μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ του ἀπὸ τίς ἐπιχώσεις πού τὸ κατακλύπταν, παρουσιάζεται παράσταση τῆς Ἀντιγόνης⁷³², ἐνῶ σ' αὐτὸ ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς προτείνει, τὸ 1875, νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ θεσμός μνημειακῆς διδασκαλίας ἀρχαίων δραμάτων, ἡ ὁποία *θὰ ἐκίνηι ἀναμφιβόλως τὴν προσοχὴν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ξένων*. Βέβαια, γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, ἀπαραίτητο θὰ ἦταν νὰ διασκευασθῇ καταλλήλως τὸ θέατρον τοῦ Ἡρώδου κατὰ τὸν ἀρχαῖον ρυθμόν⁷³³. Τὸ 1897 τὸ ἐνδιαφέρον μετατοπίζεται στὸ Θέατρο τοῦ Διονύσου, ὅπου προγραμματίζεται νὰ δοθεῖ παράσταση τοῦ Οἰδίου τοῦ Τυράννου ἀπὸ τὴν Comédie Française στὸ πλαίσιο τοῦ ἐορτασμοῦ τῆς Πεντηκονταετηρίδος τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν. Γι' αὐτὸ σχεδιάζεται ἀπὸ τοὺς Τρουμπ καὶ Μπαλάνο ἡ ἀναστήλωση τοῦ Θεάτρου μὲ χρηματοδότηση τοῦ Ἀνδρέα Συγγροῦ. Τὸ ξέσπασμα ὅμως τοῦ πολέμου τοῦ 1897 ματαιώνει τὴν ὅλη ἐκδήλωση⁷³⁴. Ἀκολουθοῦν οἱ προσπάθειες τοῦ Γεωργίου

Μιστριώτη καὶ τῆς «Εταιρείας πρὸς Διδασκαλίαν Ἀρχαίων Δραμάτων» μὲ κορυφαία ἐκδήλωση τὴν παράσταση τῆς Ἀντιγόνης στὴ σφενδόνη τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου τὸ 1905 πρὸς τιμὴν τῶν συνέδρων τοῦ Ἀ' Διεθνoῦς Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου⁷³⁵ καὶ ἀπὸ τὸ 1924 τοῦ Ἀλέξανδρου Φιλαδελφέως καὶ τοῦ Δραματικοῦ Συλλόγου «Εὐριπίδης», μὲ παραστάσεις τῆς Ἀλκίστης, τῆς Ἡλέκτρας καὶ τῶν Περσῶν στὸ Ἡρώδειο τὸ 1929 καὶ 1930, τῆς Μήδειας καὶ τοῦ Ἰππολύτου στὸ Τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνας τὸ 1930⁷³⁶. Τὸ 1920 μιὰ πετυχημένη σύγχρονη διασκευὴ τῶν Περσῶν στὸ Ἡρώδειο φέρνει ἐντονα στὸ προσκήνιο τὸ ζήτημα τῆς ἀναστήλωσής του⁷³⁷, καθιερώνοντάς το ταυτόχρονα ὡς τὴ συνήθη ἔδρα παρουσίας ὅχι μόνον παραστάσεων ἀρχαίων δραμάτων ἀλλὰ καὶ ἀρχαίων χορῶν ἢ καὶ ἄλλων ἐκδηλώσεων πατριωτικοῦ περιεχομένου⁷³⁸. Τέλος, τὸ 1930, ὁ ΕΟΤ σχεδιάζοντας *τὴν καθιέρωσιν μιᾶς ἐορταστικῆς ἐποχῆς συμπεπτούσης μὲ τὴν ἐποχὴν τῆς μεγαλειτέρας προσελκύσεως*

των ξένων (φεστιβάλ) προτείνει την παράσταση, κάθε Μάρτιο, μίας τραγωδίας του Αισχύλου στο Ήρώδειο, στο πλαίσιο μίας τακτικής ετήσιας αναπαράστασης των Έν' Αστει Διονυσίων: μία ιδέα του Σπύρου Μελά, την οποία υιοθετεί ο ΕΟΤ και για την υλοποίηση της οποίας – ιδιαίτερα για την επιστημονική ακρίβεια της όλης απόδοσης της τελετής – ζητεί τη συνδρομή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας⁷³⁹.

Παράλληλα προς τις ως άνω εκδηλώσεις που οι περισσότερες παρουσιάζουν έναν κλασικιστικό-μουσειακό, έρασιτεχνικό, ακόμη και φολκlorικό χαρακτήρα, αμφίβολου τις πιο πολλές φορές γούστου, ή αποσκοπούν στη δημιουργία τουριστικών κινήτρων, άλλες προσπάθειες αναβίωσης του αρχαίου δράματος, που εκδηλώνονται στον Μεσοπόλεμο, έχουν στενή σχέση με τις επικρατούσες τότε πνευματικές αναζητήσεις και τον προβληματισμό γύρω από τον προσδιορισμό της έννοιας της ελληνικότητας και των βαθύτερων ριζών της, εμπλεκόμενες άμεσα με τα προσωπικά όράματα διανοητών όπως του Άγγελου και της Εύας Σικελιανού⁷⁴⁰. Τέλος, μία τρίτη κίνηση, με κύριους εκπροσώπους τον Φωτο Πολίτη και τον διάδοχό του στο Βασιλικό Θέατρο Δημήτριο Ροντήρη, συνεχιστές μίας παλαιότερης παράδοσης, αποσκοπεί στον εμπλουτισμό του νεοελληνικού θεάτρου με τον προσεταιρισμό του αρχαίου, με την παράλληλη διερεύνηση όμως της ίδιας της ουσίας του και των αξιών του, κατ' έσοχόν επίκαιρων στον Μεσοπόλεμο, λόγω των σύγχρονων έθνικων περιπετειών⁷⁴¹. Από τις 3 ως τις 8 Οκτωβρίου του 1936 το Βασιλικό Θέατρο παρουσιάζει την

Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ στοῦ Ἡρόδειο: μιά ἱστορική παράσταση μέ τήν Κατίνα Παξινοῦ στόν ὁμώνυμο ρόλο (εἰκ. 291) πού ἐπισημοποιεῖ καί θεσμοθετεῖ κατά κάποιο τρόπο τή χρήση αὐτῆ τοῦ μνημείου. Τότε ἀνακύπτει καί πάλι τὸ ζήτημα τῆς «ἀναμνημόσυνης» τοῦ κοίλου τοῦ Ὁδείου ἀλλὰ πρὸς τὸ παρόν οἱ ἀνάγκες ἀντιμετωπίζονται μέ τήν τοποθέτηση ξύλινων καθισμάτων ἀπὸ τὸν Μπαλάνο πάνω στὰ κατεστραμμένα ἐδῶλια (εἰκ. 290)⁷⁴². Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1938 ἡ Ἡλέκτρα παρουσιάζεται στοῦ ἀρχαίου θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου. Στὶς 13 Σεπτεμβρίου τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, ἐπιθυμώντας ὅπως καταβληθῇ πᾶσα δυνατὴ προσπάθεια πρὸς ἀναζωογόνησιν τῆς διδασκαλίας ἀρχαίων δραμάτων ἐν τῷ θεάτρῳ τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Ἐπιδαύρου, ἀποφασίζει τὴν ἐκτέλεση σ' αὐτὸ ὁρισμένων ἀναστήλωτικῶν ἐργασιῶν, ὅπως τῆς ἀνατοποθέτησης τῶν μετακινηθέντων ἐδωλίων τοῦ κοίλου, τῆς ἀναστήλωσης καί συμπλήρωσης τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου, τῆς συμπλήρωσης τῆς ἀκραίας βορειοανατολικῆς κερκίδας καί τῆς ἀναστήλωσης τοῦ βόρειου ἀναλήμματος, καί ἀναθέτει στόν Ὁρλάνδο νά ἐπιληφθῇ τοῦ ἔργου⁷⁴³. Τὴν ἴδια χρονιά μελετᾶται καί ἡ ἀνακατασκευὴ, μέ μάρμαρο, τῶν ἐδωλίων τοῦ κοίλου τοῦ Ὁδείου Πατρῶν, τοῦ λογείου καί τοῦ δαπέδου τῆς ὀρχήστρας του, μέ δαπάνη τοῦ ἐκεῖ δήμου. Οἱ καιροὶ ὅμως δὲν εἶναι πρόσφοροι γιὰ τέτοιες ἐπεμβάσεις, πού μετατίθενται γιὰ τὴ μετὰ τὸν πόλεμο περίοδο⁷⁴⁴. Τὸ μόνο πού πραγματοποιεῖται τώρα, ἀπὸ τοὺς Ὁρλάνδο καί Στίκα, εἶναι ἡ ἀντιστήριξη, τὸ 1938, καί ἡ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνακατασκευὴ τοῦ τοίχου τῆς σκηνῆς τοῦ

Ὁδείου Πατρῶν (εἰκ. 292) καί ἡ συντήρηση τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τῆς δυτικῆς του παρόδου⁷⁴⁵.

Τὸ ἔργο τοῦ «Γραφείου Ἀναστυλώσεως καί Συντηρήσεως Ἀρχαίων Μνημείων» τερματίζεται τὸν Αὐγουστο τοῦ 1939 μέ τὴν ἰδρυση τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστήλωσεως Ἀρχαίων καί Ἱστορικῶν Μνημείων, στὴν ὁποία πλέον ὑπάγεται καί ἡ προστασία τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης. Στὴ διάρκεια τῆς θητείας του στοῦ Γραφεῖο ὁ Ὁρλάνδος ἀποκρυσταλλώνει τοὺς τρόπους καί τίς διαδικασίες ἐπέμβασης στὰ μνημεῖα, ἐνῶ παράλληλα ἀρχίζουν νά διαγράφονται τὸ πλαίσιο καί οἱ προϋποθέσεις τῆς μετέπειτα δράσης του, ἡ ὁποία θὰ ἀναπτυχθῇ δυναμικὰ καί πλήρως τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο γιὰ νά προσδώσει στοὺς σπουδαιότερους ἀρχαιολογικοὺς χώρους καί στὰ μνημεῖα τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας τὴ σημερινή, πασίγνωστη διεθνῶς, ὄψη τους.

290. Οἱ συντελεστὲς τῆς παράστασης τῆς Ἡλέκτρας τοῦ 1936 καθισμένοι στὰ ξύλινα ἐδῶλια τοῦ Ἡροδείου τῶν Ν. Μητσάκη-Ν. Μπαλάνου. Πρῶτη σειρά (ἀπὸ ἀριστερά): Θ. Ἀρώνης, Δ. Ροντήρης, Δ. Μητρόπουλος, Ἐ. Παπαδάκη· δεύτερη σειρά: Ἀ. Γριμάνης, Β. Μανωλίδου, Κ. Παξινοῦ, Μ. Λυκούδης, Γ. Γληνός· τρίτη σειρά: Θ. Κωτσόπουλος.

291. Ἡ Κατίνα Παξινοῦ ὡς Ἡλέκτρα στοῦ Ἡρόδειο τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1936.

292. Τὸ Ὁδεῖο τῶν Πατρῶν μετὰ τὴν ἀποκατάσταση, τὸ 1938, τοῦ τοίχου τῆς σκηνῆς.

426. Για την ίδρυση, από νομοθετικής πλευράς, της 'Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, βλ. Πετράκου 1982, σποραδικά, όπου και πίνακας όλων των νομοθετημάτων της περιόδου.
427. Ν. ΓΨΚΑ'(3721) 31 Μαρτίου 1910 (ΦΕΚ. 178, 24.5.1910, τ.Α') «Περί οργανώσεως της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως», άρθρο 1.
428. Ν. ΓΨΛ'(3730) 31 Μαρτίου 1910 (ΦΕΚ 178, 24.5.1910, τ.Α') «Περί της 'Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Κράτους», άρθρα 2 και 4. 'Η σύνθεση του τόσο σημαντικού για τις επεμβάσεις στα μνημεία 'Αρχαιολογικού Συμβουλίου έχει ως εξής: ο τμηματάρχης του 'Αρχαιολογικού Τμήματος που είναι και ο εισηγητής των θεμάτων, οι δύο καθηγητές της 'Ιστορίας της 'Αρχαίας Τέχνης και της 'Επιγραφικής του Πανεπιστημίου, οι διευθυντές του 'Αρχαιολογικού και του Νομισματικού Μουσείου, τρεις έφοροι Κλασικών 'Αρχαιοτήτων, ο έφορος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών 'Αρχαιοτήτων και ο νομικός σύμβουλος του Υπουργείου.
429. Πρόκειται περί του Μπαλάνου, ο οποίος είχε μονίμως πιά μετατεθεί στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως με Β.Δ. της 10ης 'Ιουνίου 1910, *δυνάμει ειδικής διατάξεως προστεθείσης εις τον Νόμον περί της αρχαιολογικής υπηρεσίας συστάσει της Βουλής μετά τμητικήν διά τας εργασίας αυτού σύζητησιν κατά την συνεδρίαν της 23 'Δεκεμβρίου 1909*, βλ. ΑΑΕ, 'Αρχείο Γ. Οικονόμου, δακτυλόγραφο βιογραφικό σημείωμα Ν. Μπαλάνου.
430. Ν. ΓΩΚΖ'(3827) 18 'Ιουλίου 1911 (ΦΕΚ. 185, 18.7.1911, τ. Α') «Περί Διακτηρίων εν γένει και της οργανώσεως της Κεντρικής Υπηρεσίας», άρθρα 10, 11 και 13. Στόν νόμο καθορίζεται ο μισθός του σχεδιαστή στις 160 δρχ. μηνιαίως.
431. Β.Δ. της 10ης Αύγουστου 1911 (ΦΕΚ. 166, 11.8.1911, τ.Β'). Με το ίδιο διάταγμα διορίζεται ακόμη στο Γραφείο της Τεχνικής Υπηρεσίας ως *γραμματεὺς β' τάξεως ἐπὶ τίτλῳ ἀρχιτέκτονος ... ὁ ἐν αὐτῷ ὑπηρετῶν ὑπομηχανικός Θεόδωρος Μιχαλόπουλος, ὡς κεκτημένος πτυχίου πολιτικοῦ Μηχανικοῦ ἀνωτέρας Σχολῆς ἀνεγνωρισμένης καὶ ὑπηρετήσας πλέον τοῦ ἔτους εὐδοκίμως ἐν τῷ Υπουργείῳ*. 'Ο Μιχαλόπουλος, από όσο είναι τουλάχιστον γνωστό, δέν ασχολήθηκε με θέματα σχετικά με τή συντήρηση καὶ ἀναστήλωση τῶν ἀρχαιοτήτων. Εἶναι κυρίως γνωστός ὡς διευθυντὴς τοῦ σημαντικοῦ προγράμματος ἀνεγέρσεως νέων σχολικῶν κτηρίων τῶν ἐτῶν 1930-1932, βλ. Φιλιππίδη 1984, σ. 206.
432. Στό βιογραφικό σημείωμα τοῦ 'Ορλάνδου, 'Ορλάνδος 1978, σ. 38 ἀναφέρεται τό 1910 ὡς χρόνος ἐναφξης ἀπασχόλησης τοῦ 'Ορλάνδου στό Υπουργεῖο. Στό ἄρθρο τοῦ Στίκα 1978, σ. 393, ὡς χρόνος πρόσληψής του ἀναφέρεται τό 1911. Πρόσφατα ἐπισημάνθηκε ἀπό τοὺς 'Ι. Δημακόπουλο καὶ Β. Παπαδημητρίου στό 'Αρχεῖο τῆς ΥΠΙΑΝ τό ἐγγραφο πρόσληψης στό Υπουργεῖο, τό 1912, τοῦ 'Ορλάνδου γιά ἐργασία στοὺς Δελαφούς, βλ. 'Ι. Δημακόπουλου-Β. Παπαδημητρίου, Οἱ Δελφοὶ καὶ τό ζήτημα τῶν ἀναστήλώσεων στά Πρακτικά τῆς Ἐπιστημονικῆς Συναντήσεως γιά τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Δελφῶν, 'Αθήνα- Δελφοί, Σεπτέμβριος 1992 (ὑπό ἔκδοση).
433. Ν. 479/10 'Δεκεμβρίου 1914 «Περί τῆς 'Αρχαιολογικῆς Υπηρεσίας τοῦ Κράτους», ἄρθρο 46. (ΦΕΚ. 378, 15 'Δεκεμβρίου 1914, τ. Α').
434. 'Ο.π., ἄρθρο 10. 'Ο μισθός τοῦ ἀρχιτεχνίτη ὀρίζεται στίς 200 δρχ. καὶ τῶν ἀρχιτεργατῶν στίς 150 δρχ. μηνιαίως.
435. 'Η μετεξέλιξη τῆς ἀναστηλωτικῆς ὑπηρεσίας παρεμποδίστηκε κυρίως ἀπὸ τὸν 'Ορλάνδο, θασιώτῃ συγκεντρωτικῶν καὶ κλειστῶν ὑπηρεσιακῶν σχημάτων, τὰ ὁποῖα ἐπέβαλλε στή συνέχεια, βλ. παρακάτω, σ. 164. 'Ο Μπαλάνος, ὅπως δείχνουν τὰ κατάλοιπά του, ἀσχολήθηκε μὲ τό θέμα δύο φορές. Τό 1914, σέ ἐποχὴ πού συζητεῖται στό νεοσύστατο Υπουργεῖο Συγκοινωνιῶν τό ἐνδεχόμενο ὑπαγωγῆς σ' αὐτό καὶ τοῦ Γραφείου τῆς Τεχνικῆς Υπηρεσίας, ἀπευθύνει σχετικό ἐρώτημα σέ διευθυντὲς τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν, οἱ ὁποῖοι τοῦ ἀπαντοῦν ὅτι στίς χῶρες τους οἱ σχετικὲς ὑπηρεσίες προστασίας ἀρχαιοτήτων δέν ὑπάγονται στά ὑπουργεῖα τῶν Δημοσίων Ἔργων. Τοῦ στέλνουν μάλιστα καὶ σχετικό ἐνημερωτικό ἑλικό: τὸν 'Οργανισμό τῆς Υπηρεσίας 'Ιστορικῶν Μνημείων τῆς Γαλλίας, ἀντίγραφο διαγωνισμοῦ «Πρὸς πλήρωσιν τῆς θέσεως ἀρχιτέκτονος παρὰ τῇ Ἐφορείᾳ Ἀρχαίων Μνημείων ἐν Ἰταλίᾳ», τὸν ἰταλικὸ νόμο 386 τῆς 27.6.1907 «Περί τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου, Γραφείων καὶ προσωπικοῦ τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν», τὸν «'Οργανισμό τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπείας πρὸς Συντήρησιν τῶν Μνημείων τῆς Αὐστρίας» ἐγκριθέντα τὴν 31.7.1911, τὸν «Νόμον πρὸς τὴν προστασίαν τῶν μνημείων ἐν Αὐστρίᾳ». Μὲ βάση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὁ Μπαλάνος συντάσσει ὑπόμνημα «Περί ἀνάγκης διατηρήσεως τῆς Υπηρεσίας Ἀναστυλώσεως καὶ Συντηρήσεως Ἀρχαίων Μνημείων ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Υπουργείου Παιδείας, περὶ ἀνάγκης στενῆς συνεργασίας ταύτης μετὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας καὶ περὶ ἐιδικῆς εκπαιδεύσεως ἀρχιτεκτόνων-ἀναστυλωτῶν». Ἀργότερα (προφανῶς στό διάστημα 1920-1922) ὁ Μπαλάνος ἀσχολεῖται μὲ τὴ σύνταξη σχεδίου νόμου γιά τὴν τροποποίηση τοῦ Ν. 2447 τοῦ 1920 πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς συγχώνευσης τοῦ «Γραφείου Ἀναστυλώσεως καὶ Συντηρήσεως Ἀρχαίων Μνημείων» μὲ τό Ἀρχιτεκτονικὸ Τμήμα τοῦ Υπουργείου, πράγμα ὅμως πού δέν κατορθώνει: μόνον ἢ ἐπ' αὐτόν Υπηρεσία Συντηρήσεως τῶν Μνημείων Ἀκροπόλεως συγχωνεύτηκε μὲ τό Ἀρχιτεκτονικὸ Τμήμα, ἐνῶ τό Γραφεῖο Ἀναστυλώσεως παρέμεινε αὐτόνομη Υπηρεσία ὑπὸ τὸν 'Ορλάνδο, βλ. παρακάτω, σ. 164. Γιά τὰ ἀνωτέρω βλ. ΑΑΕ, 'Αρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. XVIII, 1, 3.
436. Ν. 2447/ 24 'Ιουνίου 1920 «Περί τροποποιήσεων καὶ συμπληρώσεων τῶν Νομ. ΓΨΛ', 479 Περί Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας», ἄρθρο 14 (ΦΕΚ 169, 29 'Ιουλίου 1920, τ. Α'). Τό εἰδικὸ γνωμοδοτικὸ Συμβούλιο ἀπαρτίζεται ἀπὸ τοὺς τμηματάρχες τῶν Εκκλησιαστικῶν, τῆς Ἀρχαιολογίας, τῶν Καλῶν Τεχνῶν καὶ Γραμμάτων καὶ τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ τοῦ Υπουργείου Παιδείας, τοῦ τμηματάρχη τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ Τμήματος τοῦ Υπουργείου τῆς Συγκοινωνίας, τοῦ καθηγητῆ τῆς Ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου, ἐνός ἀντιπροσώπου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ ἀντιπροσώπων τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καθὼς καὶ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας.
437. 'Ο.π., ἄρθρο 16. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ ὅρος ἀναστήλωση ἐμφανίζεται συνήθως ὡς «ἀναστυλῶσις», ἀλλὰ καὶ ἐνίοτε ὡς «ἀναστήλῶσις» (ἢ διτιτῇ

- αυτή γραφή τοῦ ὅρου ἀκολουθεῖται στήν παρούσα μελέτη, ὅπου ἐμφανίζεται). Βλ. καί παρακάτω σημ. 616.
438. Ὁ.π., ἄρθρο 17, 18.
439. Ὁ.π., ἄρθρο 21. Δέν εἶναι γνωστό ἂν ἐφαρμόστηκε ποτέ αὐτό τοῦ ἄρθρου τοῦ νόμου καί ἂν διορίσθηκαν τέτοιοι ἀρχιτέκτονες-ἐπιμελητές τῶν μνημείων στή Θεσσαλονίκη, τήν Ἄρτα καί τή Σπάρτη.
440. Ὁ.π., ἄρθρο 27.
441. Ὁ.π., ἄρθρο 23. Ἐκτός ἀπό τό φωτογραφικό γιά τά προσόντα τοῦ Μπαλάνου ἄρθρο, ὁ νόμος προβλέπει καί τό προσφιλές σ' αὐτόν σχῆμα «ἀρχιτέκτων ὑπεύθυνος τοῦ ἔργου μέ βοηθό σχεδιαστή», πού τόσο ἀποτελεσματικά εἶχε λειτουργήσει στήν πρώτη φάση τοῦ ἔργου του.
442. Β.Δ. 5 Δεκεμβρίου 1922 (ΦΕΚ. 274, 7.12.1922, τ. Γ'). Στό ἴδιο διάταγμα ἀναφέρεται ὡς διευθυντής Α' τάξεως τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ Τμήματος ὁ Γ. Σούλης, ἀρχιτέκτων, γνωστός κυρίως ἀπό συμμετοχῆς του στό Ἀρχαιολογικό Συμβούλιο αὐτῶν τῶν χρόνων, ὁ ὁποῖος μέ τό διάταγμα ὑποβιβάζεται σέ τμηματάρχη Α' τάξεως, *μή ὑπάρχοντος βαθμοῦ διευθυντοῦ ἐν τοῖς ὀργανικοῖς νόμοις τοῦ Υπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσως*. Ὁ Σούλης ὑπῆρξε μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπό τό 1928 ὡς τόν θάνατό του, τό 1957.
443. Α.Ν.1947 8 Αὐγούστου 1939 «Περί ὀργανώσεως Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καί Ἱστορικῶν Μνημείων τοῦ Κράτους», ἄρθρο 7 (ΦΕΚ 366, 6 Σεπτεμβρίου 1939, τ. Α').
444. Ν. 216 29 Μαΐου 1943 «Περί ὀργανώσεως τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστήλωσεως τῶν Ἀρχαίων καί Ἱστορικῶν Μνημείων τοῦ Κράτους» (ΦΕΚ 161.1.6.1943, τ. Α').
445. Ὁ.π., ἄρθρο 2.
446. Ὁ.π., ἄρθρο 3, 11, 13.
447. Γιά τήν Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία στόν Μεσοπόλεμο βλ. Πετράκου 1987Α, σ.108-137 καί 1987Β, σ.152-169. Γιά τήν Ὑπηρεσία βλ. Κόκκου 1977, σ.138-143 καί ὁποιαδήποτε. Γιά τή σύνδεση τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας καί τῆς ἀναστήλωσής τῆς βόρειας κιο-νοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα μέ τίς γιορτές τῆς Ἐκατονταετηρίδος τῆς Παλιγγενεσίας βλ. καί παρακάτω, σ. 181, 201. Ἡ σύνδεση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας μέ τήν κλασικιστική παράδοση καί σέ αὐτή τήν περίοδο ἔχει σχέση μέ τήν ἐκπαίδευση καί τή διαμόρφωση τῶν ἀρχαιολόγων — φορέων πάντοτε κλασικιστικῶν, ποριστικῶν ἀντιλήψεων — καί τήν ἐπικράτησή τους στούς διευθυντικούς κύκλους τῆς, ὅπως λ.χ. τοῦ Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη, προϊσταμένου τῆς Ὑπηρεσίας τά χρόνια 1914-1920 καί 1925-1933 (εἶναι γνωστές οἱ θέσεις τοῦ Κουρουνιώτη σέ σχέση μέ τήν κατεδάφιση τοῦ Μενδρεσέ τό 1914, βλ. Πετράκου 1987Β, σ. 159-162) ἢ ἐκπροσώπων τοῦ πανεπιστημιακοῦ κόσμου — γνωστοῦ προπυργίου τῆς συντήρησης καί τῆς γλωσσικῆς ἀκαμψίας — ὅπως τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου, γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπό τό 1924 ὡς τό 1951 καί προῖστα-μένου τῆς Ὑπηρεσίας τήν περίοδο 1933-1938.
448. Γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ τουρισμοῦ στόν Μεσοπόλεμο καί τή σύνδεσή του μέ τήν ἀναστήλωση τῶν μνημείων βλ. παρακάτω, σ.238-243.
449. Ὁ Μπαλάνος ἀπομακρύνεται ἀπό τό Ὑπουργεῖο σέ περίοδο ἀποκο-ρύφωσης τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ, μετά τόν Ἰούλιο τοῦ 1917, τήν ἐγκαθίδρυση τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου στήν Ἀθήνα καί τήν ἐκθρό-νιση τοῦ Κωνσταντίνου, ὅποτε μέ τήν ἄρση τῆς μονιμότητος γιά ἕνα χρόνο ἐκδιώκονται 6.500 ἀντιφρονῶντες ὑπάλληλοι, βλ. Οἰκονό-μου 1978, σ. 48-49. Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Μπαλάνου ἀπό τό Ὑπουρ-γεῖο εἶναι γνωστή ἀπό τό λεπτομερές δακτυλόγραφο βιογραφικό σημείωμα τοῦ Ἀρχείου Γ. Οἰκονόμου, τό ὁποῖο πολύ πιθανόν συνέ-ταξε ὁ ἴδιος ὁ Μπαλάνος. Ἀναφέρεται ἐπίσης σέ ἐπιστολή τῆς 12.6.1930 τοῦ Μπαλάνου πρὸς τόν Charbonnier, ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2.
450. Στά Προπύλαια δέν ἀκολουθεῖται ἡ συνήθης διαδικασία σύστασης ἐιδικῆς γνωμοδοτικῆς ἐπιτροπῆς γιά τόν καθορισμό τῶν τμημάτων τοῦ μνημείου, στά ὁποῖα θά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπέμβαση καί στή συνέχεια ἡ ἐκδοση ἐιδικῆς ὑπουργικῆς ἀπόφασης, πιθανόν λόγω τῆς ἀναταραχῆς πού ἐπικρατοῦσε στό Ὑπουργεῖο τό 1908-1909 μέ τήν ὀξυτάτη πολεμική τῶν ἄλλων ἐφόρων ἐναντίον τοῦ Καθβαδία, ἡ ὁποία ὀδήγησε λίγο μετά στήν ἀπομάκρυνσή του ἀπό τήν Ὑπηρεσία. Ὁ Μπαλάνος στό βιβλίο του γράφει ὅτι ἡ σχετική ἀπόφαση λήφθηκε ἀπό κοινού μέ τοὺς Καθβαδία καί Dörpfeld, βλ. Μπαλάνου 1940, σ.23. Τήν πρόθεση τῆς ἀναστήλωσης τῶν Προπυλαίων ἐξαγγέλλει ὁ Καθ-βαδίας στόν λόγο του γιά τὰ πεπραγμένα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑται-ρείας τό 1908: *Κατά τό παρόν πρόκειται νά τεθῶσιν ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει τὰ μεγάλα ἐκεῖνα ἐπιστήλια καί τὰ ἄλλα μέρη τοῦ οἰκοδομήματος, τὰ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατακείμενα. Ὅταν δέ τοῦτο συντελεσθῇ, θέλει γείνῃ σκέψις πε-ρὶ τῶν δεόντων γενέσθαι πρὸς δυνατὴν συμπλήρωσιν τοῦ ὅλου οἰκοδομή-ματος* (Π. Καθβαδία, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1908, ΠΑΕ 1908, σ. 56-57). Πάντως στό ἔργο τῶν Προπυλαί-ων, ἀντίθετα πρὸς τοῦ Παρθενῶνα καί τοῦ Ἐρεχθεῖου, δέν λήφθηκαν ἐπ' ὀψιν οἱ ἀπόψεις τοῦ Durtm, ὁ ὁποῖος, θεωρώντας τή γενική κατά-σταση τοῦ μνημείου ὑποφερτή, εἶχε περιοριστεῖ σέ γενικὲς συστάσεις γιά καθαρισμούς καί στεγάνωση τοῦ δαπέδου τῆς Πινακοθήκης καί τῶν ἄρμων τῆς ἀναδομῆς τοῦ μνημείου καθὼς καί σέ ὁρισμένες προ-τάσεις γιά ἐπισκευές καί ἀποκαταστάσεις συγκεκριμένων μελῶν τοῦ μνημείου, ὅπως ἐνός παραστάτη τοῦ δευτικοῦ παραθύρου τῆς πρόσο-ψης τῆς Πινακοθήκης, τοῦ νοτιότερου κίονα τῆς δευτικῆς στοᾶς, τῶν ἐπιστελίων τῆς ἴδιας στοᾶς ἀνάμεσα στίς παραστάδες καί τοὺς ἀκραί-ους κίονες τῆς πρόσοψης. Ἀκόμη, ὁ Durtm εἶχε προτείνει τήν ἀπομά-κρυνση τοῦ μεταγενέστερου, ἀγνωστῆς χρονολογίας, γεμίσματος ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ ἀνοίγματος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τοῦ μνημείου καί τήν ἀποκατάστασή του *διὰ κτίσματος ὁμοίου πρὸς τὸ ἀρχαῖον*, ἀλλὰ τὴ διατήρησι τῶν τελευταίων σωζόμενων λειψάνων τοῦ Φράγκικου Πύργου στή ΝΔ. πτέρυγα τοῦ μνημείου, τὰ ὁποῖα ἦταν βέβαια *ἐντελῆ ... καὶ δέν συντελοῦσι πρὸς στολισμὸν τοῦ ἑρείπιου*, ἀλλ' *ἔχουσι τὴν ἱστορικὴν τῶν σημασιῶν*, βλ. Δούρη 1895, σ. 39-40.
451. ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, Φακ.ΙΙΙ, 1-6 Προπυλαίων, ὅπου φυλάσ-σεται «Ἐκθεσις Ν. Μπαλάνου περὶ τῶν ἀπαυγμένων μαρμάρων διὰ τήν ἀναστήλωσιν τῶν Προπυλαίων» τῆς 30.5.1909. Ἡ ἐκθεση, πού ἀπευθύνεται στόν ἀντιπρόεδρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, συνο-δεύεται καί ἀπὸ σχέδιο (ὀψη, κάτοψη καί τομή) τῆς ἀναδομῆς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καί τοῦ θαλαίου τοίχου, ὅπου μέ γαλάζιο χρῶμα σημειώνονται τὰ σωζόμενα ἀρχαῖα μέλη, πούμποροῦν νά ἀναστοπο-θετηθοῦν στό μνημεῖο, καί μέ ἐλαφρὸ κόκκινο ἐκεῖνα πού πρέπει νά κατασκευαστοῦν ἀπὸ νέο μάρμαρο (πρόκειται γιά τὸ σχέδιο τῶν Προ-πυλαίων, πού δημοσιεύεται ἀργότερα, χωρίς ἀρίθμηση, στό βιβλίο τοῦ Μπαλάνου) (εἰκ. 184). Στὴν ἐκθεσή του ὁ Μπαλάνος τονίζει ὅτι *ὡς ἐμφαίνεται* (στό συνημμένο σχέδιο) *πλέον τοῦ ἡμίσεως τῆς ἀνατολικῆς*

καί της βορείας προσόψεως δύνανται νά αναστηλωθῇ ὡς καί τὸ ἀντιστοιχοῦν μέρος της ἐσωτερικῆς ὁροφῆς. Στὴν ἐκθεση περιλαμβάνεται ἀκόμη καί ὁ προϋπολογισμός τοῦ ἀπαιτούμενου νέου μαρμάρου, ἐνῶ προτείνεται ἡ προμήθειά του ἀπὸ τὴ Marmor Ltd., ἐναντί 19.000 δρχ., ἡ ὁποία ἀναλαμβάνει νά τὸ μεταφέρει ἀπὸ τὸν Διόνυσο ὡς τὸν σιδηροδρομικὸ σταθμὸ τῆς Ἀττικῆς. Ἡ μεταφορά τοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὸν σταθμὸ Ἀττικῆς ὡς τὴν πλατεῖα μπροστὰ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη προτείνεται ἀπὸ τὸν Μπαλάνο νά ἀνατεθεῖ στὸν Ν. Μοσχοῦ ἀντί 2.300 δρχ. Ὁ Μπαλάνος βρῖσκει τὴν τιμὴ συμφέρουσα (πρόκειται γιὰ μεταφορά πενήντα μαρμάρων) καί ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ Μοσχοῦς εἶναι ὁ μόνος ποῦ διαθέτει κατάλληλα ὀχήματα καί ἵππους γιὰ τὴ μεταφορά (ἡ ἐκθεση συνοδεύεται καί ἀπὸ τὶς σχετικὲς προσφορὲς τῆς Marmor Ltd. καί τοῦ Ν. Μοσχοῦ γιὰ τὴν προμήθεια καί τὴ μεταφορά τοῦ μαρμάρου). Πρόβλημα παρουσιάζεται καί στὴ μεταφορά τοῦ μαρμάρου ἀπὸ τοῦ πέρατος τῆς πρὸς τὴν Ἀκρόπολη ὁδοῦ μέχρι τὰ Προπύλαια. Ὁ Μπαλάνος προτείνει νά κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἓνα κεκλιμμένο ἐπίπεδο ἀπὸ κατάλληλους ξυλουργοὺς καί τὸν Καμπάνη ὡς ἐπιστάτη. Μετὰ νά ζητηθοῦν προσφορὲς ἀπὸ ἐργολάβους γιὰ τὴν ἀναβάθιση τοῦ μαρμάρου. Τέλος, προτείνει νά γίνει ἡ κατεργασία τοῦ μαρμάρου μὲ μεικτὸ σύστημα, μὲ ἡμερομίσθιους μαρμαροτεχνίτες καί ἐργολαβικά. Στὸν ἴδιο φάκελλο τοῦ Ἀρχείου φυλάσσονται συμπληρωματικὴ προσφορά τῆς Marmor Ltd. πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῆς 21/3.8.1909, μὲ ἐκπτώση 5% ἐπὶ τῆς τιμῆς τοῦ μαρμάρου, λόγω τοῦ μεγάλου σκοποῦ τοῦ ἔργου, τὰ σχέδια (πρόχειρα) τῶν συμφωνητικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μὲ τὴ Marmor Ltd. καί τὸν Ν. Μοσχοῦ (συνταγμένα ἰδιοχειρῶς ἀπὸ τὸν Μπαλάνο) μὲ ἡμερομηνία 15.10.1909 γιὰ τὶς ἀνωτέρω ἐργασίες, ἐπιστολὴ τῆς 30/18.10.1909 τῆς Marmor Ltd. πρὸς τὸν Μπαλάνο γιὰ τὴν παραγγελία τοῦ μαρμάρου καί ἐγγραφο τοῦ Μπαλάνου πρὸς τὸν ἀντιπρόεδρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῆς 27.10.1909, στὸ ὁποῖο διαμαρτυρεῖται γιατί δέν ἔχει προχωρήσει ἀκόμη ἡ ὀριστικὴ παραγγελία τοῦ μαρμάρου, ἐνῶ τονίζει ὅτι ἀρχίζει νά δημιουργεῖται πρόβλημα στὸ ἔργο, γιατί ἔχει ἴδῃ ὀλοκληρωθεῖ ἡ συγκόλλησις τῶν σωζόμενων ἀρχαίων μελῶν καί θά πρέπει νά προχωρήσει ἡ συμπλήρωσίς τους μὲ νέα μάρμαρα καί ἡ ἐπανατοποθέτησίς τους στὸ μνημεῖο μὲ τὴ βοήθεια νέων μελῶν. Τέλος, στὸν ἴδιο φάκελλο φυλάσσεται καί προσφορά τῆς 30.5.1910 τοῦ ἐργολάβου Ἀ. Σκορδαῖ γιὰ τὴν ἀναβάθιση τῶν μαρμάρων ἀπὸ τὴν πλατεῖα τῆς Ἀκροπόλεως ὡς τὰ Πραπύλαια. Τὸ ὑπόλοιπο ἑλίκιο τοῦ Ἀρχείου Μπαλάνου (φσκ. III, 1-6 καί 7-11) γιὰ τὸ ἔργο τῶν Προπυλαίων εἶναι ἐξαιρετικὰ φτωχό: τὰ πρόχειρα τῶν σχετικῶν ἐκθέσεων τοῦ Μπαλάνου, ποῦ δημοσιεύονται στὰ ΠΑΕ καί στὸ ΑΔ καθώς καί ἀνάπτυα αὐτῶν τῶν δημοσιεύσεων, τὸ πρόχειρο τοῦ κειμένου σχετικὰ μὲ τὰ Προπύλαια τῆς γαλλικῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου του, πρόχειρα (στὰ γαλλικά) διαλέξεων γιὰ τὸ ἔργο, χωρὶς ὅμως νέα στοιχεῖα γι' αὐτὸ — ἀνάμεσά τους μιὰς διάλεξης στὴ συνεδρίαση τῆς 8.4.1912 τοῦ Congrès International des Orientalistes — ἀντίγραφα τῶν ἐπανετικτικῶν γιὰ τὸ ἔργο συζητήσεων τῶν συνεδριάσεων τῆς 24.5 καί 4.6.1918 τῆς Académie des Inscriptions et des Belles Lettres. Στοιχ. φασκέλλους τοῦ Ἀρχείου περιλαμβάνονται ἀκόμη, πλὴν τοῦ πρωτοτύπου (διαφανοῦς) τοῦ ὡς ἂν ὡς σχεδίου τοῦ Μπαλάνου, ἓνα ἀντίγραφο τοῦ πιν. III τοῦ βιβλίου τοῦ Bohn 1882 (γενικὴ κάτοψη τοῦ μνημείου, πάνω στὴν ὁποία ἔχουν σημειωθεῖ μὲ μελάνι οἱ διαστάσεις καί

- μὲ ἀκουαρέλλα τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων Προπυλαίων, ἐνῶ ὑπάρχουν καί σημειώσεις (στὰ γερμανικά), ἀντίγραφο τοῦ πιν. I (γενικὴ κάτοψη τοῦ κλασσικοῦ μνημείου μὲ τὸ ἀρχαῖο πρόπυλο) τῆς δημοσίευσ. τῆς τοῦ Weller 1904, σ. 35-70, τρία ἀντίγραφα σχεδίων — τομῶν — τῆς εἰσόδου τῆς Ἀκροπόλεως καί τῆς κλίμακας τῶν Προπυλαίων σέ κλ. 1:20 μὲ διάκρισιν τῆς ὑψισταμένης καί τῆς ἀρχαιοτέρας καταστάσεως καθώς καί φωτογραφικὸ ἑλίκιο γιὰ τὸ ἔργο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον γνωστὸ ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις τοῦ Μπαλάνου καί τῶν συνεργατῶν του. Ἀκόμη στὸ ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, φσκ. 4, φυλάσσεται σημεῖωμα μὲ τίτλο «Δαπάναι ἀναστηλώσεως Προπυλαίων» μὲ τὰ ἀκόλουθα: Σέ ἡμερομίσθια τεχνιτῶν καί ἐργατῶν δαπανήθηκαν 15.020 δρχ., στὸν Ἀ. Ἀγγελόπουλο, Κ. Χούλαμα, Ε. Ἐλευθεριάδη, Γ. Μαγγιῶρο κλπ. γιὰ τὴν ἀξία τοῖγκου, λιθόκολλας, σιδηρικῶν, ξυλείας, μολύβδου κλπ. 3.173,70, σέ ἀγγλικὴ ἑταιρεία μαρμάρων γιὰ τὴν ἀξία τῶν μαρμάρων καί τὴ μεταφορά τους μέχρι τὸν σταθμὸ τῆς Ἀττικῆς 7.711,25 δρχ., στὸν Ν. Μοσχοῦ γιὰ τὴ μεταφορά αὐτῶν τῶν μαρμάρων ἀπὸ τὸν σταθμὸ τῆς Ἀττικῆς στὴν Ἀκρόπολη 1.227 δρχ., γιὰ τὴν ἐπισκευὴ ἐργαλείων σέ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους 301,23 δρχ., σέ φωτογραφικὴ ἐργασία 78 δρχ., σέ ἀμαξαγωγία τοῦ νομομηχανικοῦ Ν. Μπαλάνου γιὰ τὴν ἐπιβλεψὴ τῶν ἐργασιῶν ὅλον τὸν χρόνον 584,90 δρχ., γιὰ τὸν ἐκτελωνισμό καί τὴ μεταφορά τῆς λιθόκολλας 33,50 δρχ., στὸν κ. Χρονόπουλο γιὰ τὴν ἀξία δύο κλιμάκων 25 δρχ., Σύνολο δαπανῶν: 28.155,38 δρχ. Τὸ σημεῖωμα εἶναι ἀχρονολόγητο, πρέπει ὅμως νά ἀναφέρεται στὶς δαπάνες τοῦ ἔργου κατὰ τὸ 1910, διὰ τὴν ἐξέλιξιν οἱ πρῶτες μεταφορὲς τοῦ μαρμάρου καί τὸ ἔργο ὑπαγόταν ἀκόμη στὴ δικαιοδοσίαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσ. ἀνέλαβε τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν 1η Ἰουλίου 1910, βλ. ΠΑΕ 1910, σ. 64). Ἀξιόσημῶτα εἶναι ἡ ἐξακολούθησις τῆς εἰσαγωγῆς λιθόκολλας (προφανῶς τῆς Meyer) ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ καί ἡ ἐμπρόσθεσις τῶν μηνιαίων ἀποδοχῶν του, ἀμοιβῆ τοῦ Ν. Μπαλάνου γιὰ τὴν ἐπιβλεψὴ τοῦ ἔργου.
452. Ἡ ἀρίθμησις τῶν μελῶν τοῦ μνημείου γίνεται ἀπὸ Β.
453. Ἡ περιγραφὴ τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν τῶν Προπυλαίων γίνεται μὲ βάση τὶς ἀκόλουθες δημοσιεύσεις: τὶς πληροφορίες τῶν ἀπολογισμῶν τῆς Ἑταιρείας ΠΑΕ 1908, σ. 56-57, ΠΑΕ 1909, σ. 59, ΠΑΕ 1910, σ. 64, τὶς ἐκθέσεις τοῦ Μπαλάνου καί τοῦ Ὁρλάνδου σχετικά μὲ τὸ ἔργο Μπαλάνου 1909, Μπαλάνου 1910, Μπαλάνου 1915, Ὁρλάνδος 1917, Μπαλάνου 1919, τὶς σχετικὲς εἰδήσεις στὰ περιοδικὰ τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν, ΑΑ, 25, 1910, σ. 154, ΑΑ, 26, 1911, σ. 119, ΑΑ, 27, 1912, σ. 235, ΑΑ, 15, 1911, σ. 414 καί ΑΑ, 24, 1920, σ. 91, τὸ ἀρθρον τοῦ Charbonnier 1931B, σ. 93-104, τὸ σχετικὸ κείμενον τοῦ βιβλίου τοῦ Μπαλάνου 1940 σ. 23-33 καί τὰ νεώτερα δημοσιεύματα, στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς ΕΣΜΑ, Τζάκων — Ἰωαννίδου 1980, σ. 22-23, Τανούλα — Ἰωαννίδου 1989 καί ἰδιαίτερα Τανούλα — Ἰωαννίδου — Μοραΐτου 1994, σ. 40-52, ὅπου παρατίθεται ἀπὸ τὸν Τ. Τανούλα μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπέμβασης Μπαλάνου μὲ βάση καί τὰ νέα στοιχεῖα ποῦ προέκυψαν κατὰ τὴν ἀποσυρμολόγησιν τῶν ἀναστηλωμένων ὁροφῶν τοῦ μνημείου, στὸ διάστημα 1990-1992.
454. Ὁ Charbonnier, ὅ.π., σ. 94 ἀναφέρει, ὅτι τὸ ἀρχαῖο θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ 5ο κιονόκρανον καί εἶχε παραμείνει στὸ ἔδαφος κατὰ τὴ διαρπαγὴ τοῦ μεγαλύτερου ὑπόλοιπου τμήματος ἀπὸ τὸν Elgin.

455. Στή ΝΑ. παρασιτάδα είχαν επέλθει και οι Πιτιάκης – Ραγκαβής, βλ. πα-
ραπάνω, σημ. 105. Ο Μπαλάνος γράφει (Μπαλάνος 1940, σ.25) ότι
αναποθέτησε (γεγονός που συνεπάγεται αποσυναρμολόγηση) τους
περισσότερους λίθους του ανώτερου τμήματος της παρασιτάδας. Κάτι
τέτοιο όμως δεν φαίνεται να συνέβη, αφού το αποκλίνον τμήμα της
ΝΑ. παρασιτάδας αποσυναρμολογείται, για πρώτη φορά, το 1998, από
την ΕΣΜΑ, με σκοπό την οριστική διόρθωση της απόκλισης. Η επέμ-
βαση του Μπαλάνου, αν τελικά πραγματοποιήθηκε, θα πρέπει να συν-
ίστατο σε απλή ώθηση του αποκλίνοντος τμήματος προς τα μέσα.
Ακόμη, ο Μπαλάνος αναφέρει (Μπαλάνος 1909, σ. 115) την αναποπο-
θέτηση των λίθων της ΒΑ. παρασιτάδας της στοάς, αντί της ΝΑ. Δεν
γνωρίζουμε αν πρόκειται για παραδρομή ή αν ο Μπαλάνος επενέβη,
προφανώς και ανάλογο τρόπο, και στη ΒΑ. παρασιτάδα της ανατο-
λικής στοάς.
456. Για τη σύνδεση των επιτοπιών του μεσαίου μετακρινίου διαστήμα-
τος ο Μπαλάνος διαμόρφωσε δύο αντικρουστές αλυσές στις έσωτε-
ρικές τους, άθραες, πλευρές, στις οποίες τοποθέτησε σιδερένια δο-
κό, κατασκευασμένη από την τεχνική εταιρεία Ζαχαρίου και Σια,
ύψους 0,65 μ. και πλάτους 0,40 μ., περιβεβλημένη με σκυρόδεμα, βλ.
Μπαλάνος 1909, σ.116 και Μπαλάνος 1940, σ.25.
457. Έργασίες σ' αυτή την περιοχή του μνημείου αναφέρονται μόνον κα-
τά το 1911 (ΑΑ, 27, 1912, σ. 235). Εκθέσεις προόδου εργασιών για το
1912 και 1913 δεν δημοσιεύονται. Ο Μπαλάνος στο πολύ μεταγενέ-
στερο βιβλίο του δεν δίνει τη χρονολογική σειρά των εργασιών.
Αναφέρει μόνο (Μπαλάνος 1940, σ.33) διακοπή των εργασιών στα
Προπύλαια για δύο χρόνια χωρίς να τα προσδιορίσει. Το πιθανότε-
ρο είναι το έργο να μη διακόπηκε τελείως, αλλά να συνεχίστηκε αυτά
τά χρόνια με πολύ άργο ρυθμό και πολλές δυσκολίες λόγω των Βαλ-
κανικών Πολέμων. Η φωτογραφία της Β. Παπαϊωάννου της εικ.188,
στην οποία διακρίνεται καθαρά η επιγραφή του Μπαλάνου *άνεστη-
λάνθη εν έτει 1912* προέρχεται από το αρχείο του Γ. Μηλιάδη, εφόρου
Ακροπόλεως τη δεκαετία του 1950, και κατατέθηκε, μετά τον θάνα-
τό του, στο Αρχείο της ΕΣΜΑ. Στο πίσω μέρος της φέρει το ακόλου-
θο ιδιόχειρο σχόλιο του Μηλιάδη: *Κεντρική αίθουσα των Προπυλαίων.
Τμήμα της (όροφης) αναστηλωμένο από τον Μπαλάνο. Πρέπει ν' αφαι-
ρεθῇ καὶ πάλι γὰ νά γθῶν οἱ σιδερένιοι σύνδεσμοι. Ἄλλοις θά παρισπῶ
κάτω. Ἦδη ἔχει πέσει ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο κομμάτι.*
458. Μπαλάνος 1940, σ.30.
459. Κατά την αποξήλωση του δώματος, το 1991, για την αποσυναρμολό-
γηση της όροφης, στα πλαίσια των εργασιών της ΕΣΜΑ, διαπιστώθη-
κε ότι αυτό αποτελούνταν από μία κατώτατη στρώση από τοιμέντο,
ασβέστη και ελαφρόπετρα πάχους 6-7 εκ., πάνω από τις φατνωματι-
κές πλάκες, και 13-14 εκ., πάνω από τις δοκούς, μία μεσαία στρώση
τοιμεντοκονίας με ασβέστη, πάχους 3,5- 4 εκ., και τέλος μία ἐπι-
στρώση από πόρινες πλάκες (λίθοι Μάλτας) διαστ. 50×50 εκ., ἐνῶ τὸ
διάστημα μεταξύ των αναστηλωμένων τμημάτων της όροφης της ανατο-
λικής στοάς και της δυτικής αίθουσας — που αντιστοιχεί στον θυραίο τοίχο
— λόγω του μεγάλου βάθους του — που αντιστοιχεί στο ὕψος των δοκῶν —
ἦταν γεμισμένο με χῶμα, στην κορυφή του οποίου ἔχει επιστρωθεῖ σιμε-
ντοκονία καὶ μαλτεζόπλακες (δεν είναι όμως γνωστό αν η μόνωση αὐτοῦ
του τμήματος ὀφείλεται στον Μπαλάνο), βλ. Τανοῦλα – Ἰωαννίδου –
Μωραΐτου 1994, σ. 51-52.
460. Ο Όρλάνδος, που έλαβε μέρος στην αναστήλωση των Προπυλαίων, ως
ἐφιστάμενος του Μπαλάνου, γράφει στον ἀπολογισμό των εργασιών
του 1917, τὸν ὁποῖο συντάσσει προφανῶς λόγω της ἀπουσίας του
Μπαλάνου ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία, *κατὰ τὸ προσεχές ἔτος ἡ ἐργασία σφραγί-
σεται πρὸς τὴν Ν.Δ. πτέρυγα των Προπυλαίων ἣς ἔχομεν ἤδη καταητοιμέ-
νην τὴν ὀριστικὴν μελέτην*, Όρλάνδος 1917, σ. 238. Μετά την ἐπιστρο-
φή του στην Ὑπηρεσία ὁ Μπαλάνος συντάσσει καὶ αὐτὸς ἕναν ἀπολο-
γισμό των εργασιών του 1917, στὸν ὁποῖο με ἐμφαση ὑπογραμμίζει
τὴν ὁλοκλήρωση του ἔργου των Προπυλαίων κατὰ τὸν Μάιο του 1917
(λίγο πρὶν ἐκδιωχθεῖ δηλ. ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο), βλ. Μπαλάνος 1919, σ.
20-24. Στὴν πολὺ μεταγενέστερη ὁμως ἑλληνικὴ ἐκδοση του βιβλίου
του ὁ Μπαλάνος ἀναγράφει ὡς ὑπολειπόμενες ἐργασίες στὸ μνημεῖο
τὴν ἀποκατάσταση του νοτιότερου κίονα της δυτικῆς στοάς, πού ἔιχε
περιβεθεῖ με σιδερένιες στεφάνες τὸ 1866 ἀπὸ τὸν Εὐστρατιάδη, τὴν
ἀπομάκρυνση των τελευταίων λειψάνων του Φράγκικου Πέργου των
Προπυλαίων καὶ τὴν ἀποκατάσταση της Ν.Δ. πτέρυγας με βάση, ὅπως
ὑπογραμμίζει, τίς μελέτες των Dörpfeld καὶ Hill (Μπαλάνος 1940,
σ.126). Οἱ ἐργασίες αὐτές εἶναι οἱ πρῶτες τίς ὁποῖες ἐκτελεῖ ὁ Όρλάν-
δος ἀμέσως μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στὴν Ἀκρόπολη.
461. Τὴ συμμετοχὴ του Heberdey στὴ λήψη της ἀπόφασης, μαζί με τοὺς
Καθβαδία καὶ Dörpfeld, γιὰ τὴν περιστροφὴ των κιονοκράνων της
ἀνατολικῆς στοάς γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἐκθεση του Μπαλάνου γιὰ τὰ
Προπύλαια στὰ ΠΑΕ του 1909, καὶ ἀπὸ τὸ πρόχειρο διάλεξης στὰ
γαλλικά του Μπαλάνου γιὰ τὸ ἔργο των Προπυλαίων, πού σὺντασσεται
στὸ Ἀρχεῖο του, βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. III, 1-6. Γιὰ τὴν
ταύτιση μεγάλου μέρους των ἀναστηλωμένων μελῶν της ἀνατολικῆς
πρόσοψης καὶ της ἀνωδομῆς του θυραίου τοῖχου των Προπυλαίων
ἀπὸ τὸν Dinsmoor βλ. Τανοῦλα – Ἰωαννίδου – Μωραΐτου 1994, σ.58-
59, 65, ὅπου καὶ κατάλογος των ταυτισμένων ἀπὸ τὸν Dinsmoor μελῶν.
Ἡ συνεργασία Μπαλάνου-Dinsmoor αὐτὰ τὰ χρόνια ἐπιβεβαιώνεται
καὶ ἀπὸ πληροφορία της κ. Α. Norre-Dinsmoor, ὅτι στὰ κατάλοιπα
του Dinsmoor περιλαμβάνεται ἓνα προσχέδιο τίτλου μελέτης γιὰ τὰ
Προπύλαια, στὸ ὁποῖο ὁ Dinsmoor ἔχει προσθέσει καὶ τὸ ὄνομα του
Μπαλάνου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Dinsmoor, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται
σ' αὐτὴ τὴν συνεργασία σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν W.A.Boring της 1ης
Νοεμβρίου 1928, βλ. Ἀρχεῖο ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor. Ἀργότερα οἱ
σχέσεις των δύο ἀνδρῶν ψυχραίνονται, προφανῶς ἐξαιτίας της κρι-
τικῆς του Dinsmoor γιὰ τὴν ἀναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχείας
του Παρθενῶνα, βλ. παρακάτω, σ. 187-198. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ὁ
Μπαλάνος στὸ πολὺ μεταγενέστερο βιβλίο του ἀποσιωπᾷ ἐμπλεῶς
τὴ συμβολὴ του Dinsmoor στὴν ἀναστήλωση των Προπυλαίων.
462. Ἀλλῶστε, ἐκτός ἀπὸ τὸν Καθβαδία, πού ὡς γνωστὸ διακόπτει ἀπὸ
τὸ 1909 κάθε σχέση με τὸ Ὑπουργεῖο, ἀποχωρεῖ καὶ ὁ Dörpfeld, τὸ
1912, ἀπὸ τὴ διεύθυνση του Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτού-
του Ἀθηνῶν.
463. Ἀπὸ τὰ κατάλοιπα του Μπαλάνου φαίνεται ὅτι αὐτὸς διατηροῦσε ἰδι-
αίτερα φιλικές σχέσεις με τοὺς ἀρχαιολόγους, ὅπως λ.χ. με τοὺς Οἰκο-
νόμο, Karo, Praschniker, Kolbe, Carpenter, ὡς πρὸς τοὺς ὁποῖους δὲν
ἐπεισήρχτο ἀνταγωνισμός καὶ τοὺς ὁποῖους ἐξυπηρετοῦσε (λ.χ. σὲ
μετακινήσεις μελῶν, στήσιμο σκαλωσιῶν κλπ.) με τὰ συνεργεῖα καὶ
μέσα πού διέθετε. Τὴν εὐγένεια, τὴ συμπάθεια πού ἐνέπνεε καὶ τὴν
πρόθυμη ἐξυπηρετικότητά του Μπαλάνο θυμήθηκε ὁ A. Raubitschek

σέ συνομιλία του με τον Μ. Κορρέ στο Stanford της Καλιφόρνιας την άνοιξη του 1994. Για τη συστηματική καλλιέργεια των δημοσίων σχέσεων από πλευράς Μπαλάνου, γεγονός που υποβοήθησε στην καθιέρωσή του και κατ'επέκταση στη διευκόλυνση του έργου του βλ. παρακάτω, σ. 214-216.

464. Έχει ήδη αναφερθεί το βαθμιαίο ξέφτισμα του θέματος της τεκμηρίωσης των επεμβάσεων – που ξεκίνησε με τόσο καλές προθέσεις το 1895 – ήδη κατά τις επεμβάσεις της προγενέστερης περιόδου. Η ίδια κατάσταση συνεχίζεται και σ' αυτή την περίοδο: η επέμβαση στα Προπύλαια είναι παντελώς ατεκμηρίωτη, το ίδιο και μία σειρά άλλων επεμβάσεων αυτών των χρόνων, στην Ήφιστο του Αδριανού, στη Ρωμαϊκή Αγορά [δωτικό πρόπελο (πέλη) Αρχηγέιδος Αθηνάς] Ωρολόγιο του Κυρρήσιου], στο βάθρο του Αγρίππια, στα περιμετρικά τείχη της Ακρόπολης, στους τοίχους του σπηλαίου, στη δυτική θύρα, στο ανατολικό άετωμα και στη νότια κιονοστοιχία του Παρθενώνα, στο Ώδεο Ηρόδου του Αιτικού. Κάποια τεκμηρίωση, αλλά έλλιπη και μερική, διαθέτει η αναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα, βλ. παρακάτω, σημ. 532. Η πιο τεκμηριωμένη αναστήλωση της περιόδου (και όλων των επεμβάσεων του Μπαλάνου) είναι εκείνη του πύργου (όχι του ναού) της Αθηνάς Νίκης, η οποία όμως οφείλεται στον αρχιτέκτονα Βασίλειο Δούρα, που κατ'ουσίαν έκτελεσε το έργο, βλ. παρακάτω, σ. 224. Όσον αφορά την απόδοση των εργασιών, μετά το 1919 σταματούν και οι εκθέσεις στο ΑΔ. Οι μοναδικές δημοσιεύσεις για τα έργα του Μπαλάνου (από πλευράς του) είναι μία δημοσίευση στο CRAI του 1925 για την αναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας, όρισμένα γενικά, ενημερωτικά, κατ'ουσίαν διαφημιστικά, άρθρα σε γαλλικά περιοδικά τέχνης του στενοφώνου συνεργάτη του Charbonnier, το βιβλίο του (γαλλική έκδοση το 1938 και ελληνική το 1940), αποτέλεσμα πολλαπλών συρραφών και διαβουλεύσεων με τον Charbonnier για ένα ώρασιουποιημένο αποτέλεσμα (βλ. παρακάτω, σ. 215) και, τέλος, το άρθρο του για την αναστήλωση του ναού της Αθηνάς Νίκης (βλ. παρακάτω, σημ. 654) που δημοσιεύτηκε στον τόμο της Εκατονταετηρίδας της Αρχαιολογικής Εταιρείας, την ΑΕ του 1937, ο οποίος όμως εκδόθηκε το 1956.
465. Τη συνειδητή αυτή απόφαση του Μπαλάνου όμολογεί αργότερα ο Charbonnier: *η άνευρση, πάνω στην Ακρόπολη, όλων των σπονδυλών (έκτος από έναν) του βορειοανατολικού κίονα της ιωνικής στοάς, ο έντοπισμός όρισμένων μελών της όροφης της βορειοδυτικής γωνίας (αυτής της στοάς), η ανύψωση του θυραίου τοίχου, που ήδη είχε πραγματοποιηθεί, οδήγησαν την Έλληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία στην απόφαση να αποκαταστήσει ένα τμήμα, το βορειοανατολικό, της όροφης της κεντρικής στοάς. Δυστυχώς τα μέλη που είχαν βρεθεί δεν άνηκαν όλα ειδικά σ' αυτή την όροφη. Παρ' όλα αυτά, και αντίθετα προς τις άρχές του, ο κ. Μπαλάνος τα χρησιμοποίησε στην ανωδομή, χωρίς να λάβει υπ' όψιν την ακριβή τους αρχική θέση.* βλ. Charbonnier 1931B, σ. 98.
466. Μπαλάνου 1940, σ.30. Πρβλ. παρακάτω σ. 189, την τελείως αντίθετη ως προς αυτό το ζήτημα άποψη του W. B. Dinsmoor.
467. Η περιγραφή των επεμβάσεων Μπαλάνου στα μεμονωμένα μέλη βασίζεται στα νέα στοιχεία που ήλθαν στο φως μετά την πρόσφατη αποσυναρμολόγηση των αναστηλωμένων τμημάτων του μνημείου και ιδιαίτερα την εξαγωγή των ενισχύσεων Μπαλάνου από τα μέλη. Τα στοιχεία αυτά παρατίθενται στο Τανούλα-Ιωαννίδου-Μωραΐτου 1994, ό.π.

468. Αυτή η μέθοδος είχε ως αποτέλεσμα σήμερα να είναι εξαιρετικά δυσχερές, τις περισσότερες φορές, η αναγνώριση της προέλευσης και η ταύτιση των περισσότερων θραυσμάτων, από τα οποία απαρτίζονται τα μέλη. Αυτό αποτέλεσε και ένα από τα σοβαρότερα και πλέον δυσπεπλιστα προβλήματα της σύγχρονης επέμβασης στα Προπύλαια, στο πλαίσιο των εργασιών της ΕΣΜΑ.

469. Κατά την ενσωμάτωση των σιδερένιων ράβδων στο έπιστύλιο ο Μπαλάνος κατέστρεψε τα ίχνη αρχαίας αλκακας για την τοποθέτηση από τον Μνησικλή ανάλογης μεταλλικής ενίσχυσης του μέλους. Ο Μπαλάνος θα πρέπει να συνασθάνθηκε την ευθύνη του για την καταστροφή του τόσο σημαντικού αυτού στοιχείου, μοναδικού τεκμηρίου μιας εξαιρετικής, σύμφωνα με τον Dinsmoor (Dinsmoor 1985, σ.176-177, εικ. 66), οικοδομικής τεχνικής των αρχαίων για τον λόγο αυτό φρόντισε έμπλεως να αποκρύψει αυτό το γεγονός στις δημοσιεύσεις του. Για τον τρόπο κατασκευής αυτού του έπιστυλίου καθώς και του κιονοκράνου του βορειοανατολικού ιωνικού κίονα από τον Μπαλάνο, με βάση τα νέα στοιχεία που προέκυψαν μετά την αποξήλωση τους βλ. Μελέτη ΕΣΜΑ άρ.543 με τα σχετικά σχέδια.

470. Μπαλάνου 1940, σ.28.

471. Τανούλα-Ιωαννίδου-Μωραΐτου 1994, σ. 49, όπου περιγράφονται οι καταστροφικές επιπτώσεις αυτής της μεθόδου στερέωσης των δοκών, ιδιαίτερα σε σχέση με τη μέθοδο που εφαρμόστηκε για την ανάρτηση των δοκών της όροφης της βόρειας πρόστασης του Έρεχθείου: *Πράγματι, στο Έρεχθειο οι σιδερένιες ηγάμορφες δοκοί τοποθετήθηκαν επάνω από τις μαρμαρίνες δοκούς, ενώ για την ανάρτηση των θραυσμάτων των μαρμαρίνων δοκών χρησιμοποιήθηκαν σιδερένιες πλάκες που τοποθετήθηκαν στην κάτω επιφάνεια των μαρμαρίνων δοκών και αναρτήθηκαν με ράβδους μέσα από διαμπερείς κατακόρυφες όπές που ανοίχθηκαν με τρυπάνι. Αυτή η μέθοδος επέτρεπε στο νερό της βροχής να περνά στο κάτω μέρος των δοκών και να εξατμίζεται, ενώ αντίθετα, η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε στα Προπύλαια παγίδευε το νερό μέσα στο σκυρόδεμα που είχε πληρώσει την αλκακα όπου είχε τοποθετηθεί η ηγάμορφη δοκός. Το νερό, μη μπορώντας να διαφύγει και να εξατμισθεί, όξειδωνε διαρκώς τα έλασματα του σιδερένιου όπλισμού. Το πολύ συμπαγές και σκληρό τοιμέριο δεν μπορούσε να παραλάβει καμιά από τις παραμορφώσεις του σιδήρου, αλλά τις μεταβίβαζε και' ευθείαν στο μάρμαρο. Το αποτέλεσμα ήταν η εμφάνιση ρωγμών που έγιναν ιδιαίτερα εμφανείς στις κατακόρυφες επιφάνειες στα δύο άκρα των δοκών.*

472. Τανούλα - Ιωαννίδου 1989, σ. 3 και σχ. 10.

473. Όρλάνδος 1917.

474. ΑΑΕ, Αρχείο Μπαλάνου, Φακ. III, 1-6 Προπυλαίων, δακτυλόγραφο κείμενο συνεδριάσεων της 24.5 και 4.6.1918 της Académie des Inscriptions et des Belles Lettres και Μπαλάνου 1940, σ. 28-29.

475. Οι οικοδομικές εργασίες στα σχολεία άποτελοΰσαν από τα κύρια, μάλλον το κυριότερο, αντικείμενο του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδέσεως. Το 1916 έπιθεώρηση 1.166 κτηρίων διδαστηρίων έκρινε ως υγιεινά μόνον τα 346 (Δημαρά 1978, σ. 492), γεγονός που όπωδοήμποτε θα έπφερε φόρτο εργασίας στο Τμήμα. Στο βιογραφικό σημείωμα του Μπαλάνου του Αρχείου Γ. Οικόνόμου αναγράφεται σχετικά: *Διά δέ του από 10 Αυγούστου 1911 Β.Δ. διαρίστη Τμηματάρχης (ο Μπαλάνος) του τότε τότε πρώτου συσταθέντος Αρχιτεκτονικού Τμήματος έν τω Υπουργείω*

της Παιδείας όποτε διαργάνωσεν τήν ύπηρεσίαν του Τμήματος τούτου, συνέταξε ειδικά σχέδια διά διαφόρους τύπους σχολείων συμφώνως προς τόν προσανατολισμόν αὐτῶν, καθόρισε σχέδια διά τά διάφορα ξυλουργικά έργα (στέγας, πατώματα, παράθυρα, κ.τ.λ.) καί διεργρήμισε πολλά έκ τῶν ύπαρχόντων σχολείων δώσας πῶς καί ἥλιον εἰς τάς αἰθούσας διδασκαλίας. Ἄλλες ἐργασίες τοῦ Τμήματος, γιά τίς όποῖες ἀνευρίσκονται πληροφορίες στούς φακέλλους τῶν μνημείων τοῦ Ἀρχείου τῆς ΥΠΙΑΝ, εἶναι οἱ ἐπισκευές μουσείων, οἱ περιφράξεις μνημείων καί ἀρχαιολογικῶν χώρων καί οἱ ἐπισκευές καί κατασκευές φυλακίων σ' αὐτούς.

476. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ.89, Πέλη Ἀδριανοῦ Ἀθηνῶν. Ὁ φάκελλος περιλαμβάνει ἰδιόχειρο πρόχειρο ἐγγράφου τοῦ Μπαλάνου πρὸς τό Ἀρχαιολογικό Συμβούλιο, μέ τό όποῖο διαβιβάζει, πρὸς ἔγκρισιν, τήν ἔκθεσιν τοῦ Ὁρλάνδου, ἡ όποία σώζεται καί αὐτή σέ πρόχειρη, ἰδιόχειρη μορφή. Καί τά δύο ἐγγράφα εἶναι ἀχρονολόγητα. Συνδέονται ὁμως μέ ἐγγράφον τοῦ Μπαλάνου τῆς 22.2.1911, μέ τό όποῖο ἐποβάλλεται στό Ὑπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν καί Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως *προϋπολογισμός 500 ὀρχ. διά τήν προμήθειαν ὑλικῶν πρὸς ὑποστήριξιν τῆς Πέλης τοῦ Ἀδριανοῦ*. Ὁ προϋπολογισμός περιλαμβάνει τήν προμήθειαν τεσσάρων δοκῶν εὐρωπαϊκῶν, μήκους 12 μ., δύο ἡμιδοκῶν εὐρωπαϊκῶν γιά τήν κατασκευή γερανῶν 10 μ., σχολινίου, διαμέτρου 27 χιλ., καί μολύβδου, σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες τῆς ἔκθεσης Ὁρλάνδου. Οἱ προτεινόμενες στήν ἔκθεσιν ἐργασίες δέν ἐτελέστηκαν τελικά. Στήν ἐπισημασμένη κατάστασιν ἰσορροπίας τῆς Πέλης τοῦ Ἀδριανοῦ καί στήν ἀνάγκη λήψης στερεωτικῶν μέτρων ἀναφέρεται καί ὁ Durm στήν ἔκθεσίν του. Ὁ Durm ἀναφέρει ἀκόμη τήν πρόσφατη, ὅπως ἀφίνει νά ἐννοηθεῖ, ὑποστήριξιν μέ μεταλλική ράβδον τοῦ ἐπιστελίου τῆς ἀετωματικῆς ἀπόληξης τοῦ μνημείου, ἡ όποία θά πρέπει μάλλον νά ἐγίνε μετὰ τόν σεισμό τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1894, βλ. Δοῦρμ 1895, σ. 55. Ἡ ἐπέμβασις αὐτή πιθανόν νά ἀποτελεῖ τήν πρώτην τοῦ Μπαλάνου μετὰ τήν ἀπόσπασήν του στή Γενική Ἐφορεῖα Ἀρχαιοτήτων, βλ. καί Μπαλάνου 1940, σ.11, ὅπου ἀναφέρεται ἀνάμεσα στά ἔργα του καί ἡ συντήρησις τῆς Πέλης τοῦ Ἀδριανοῦ.

477. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ. 12 Ἀθηνῶν, Ναός Ἀφαιας Αἰγίνης, «Ἐντολή μετάβασιν στήν Αἶγινα πρὸς Ν. Μπαλάνον, Προϊστάμενον τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ Γραφείου, Β. Στάνη, Πρόεδρον τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καί Ἀντ. Κεραμόπουλον, ἐφορεύοντα τῶν κατὰ τήν Ἀττικὴν Ἀρχαιοτήτων» τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἀρ. 5784/4704/28.3.1911 γιά πιστοποίηση ἀναφορᾶς ἐπιμελητῆ Ἀρχαιοτήτων Ἀ. Πελεκάνου σχετικὰ μέ τήν κατάστασιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιας καί ἐγγράφον τοῦ Ν. Μπαλάνου τῆς 20.6.1912 «Περὶ χορηγίας πιστώσεως ὀρχ. 900 διά τήν στερέωσιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιας». Ὁ Ἀ. Πελεκάνος, δημοδιδάσκαλος καί ἐνθουσιώδης ἐραστὴς τῶν ἀρχαίων, ἐτελοῦσε χρέη ἐπιμελητῆ Ἀρχαιοτήτων στήν Αἶγινα ἀπὸ τό 1898, βλ. Κουρουνιώτη 1913, σ. 86.

478. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ. 399, Ναός Ἀφροδίτης Αἰγίνης, ἐγγράφον ὑπ' ἀρ.14367/16674/127 Ἰουλίου 1912 πρὸς τριμηναρχὴ Ἀρχιτεκτονικοῦ (ΣΤ') Τμήματος Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καί Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως. Τὸ ἐγγράφον πρέπει νά ἀναφέρεται στίς ἐργασίες τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιας, πού δέν εἶναι γνωστὸ ἂν ποτὲ ἐτελέστηκαν. Οἱ ἀναφερόμενες στὸ ἐγγράφον ἐργασίες στόν Ὁρχομένο πραγματοποιοῦνται τελικά τό 1914 καί περιλαμβάνουν τήν ἀναστήλωσιν τῶν

τοιχῶν καί τῆς κατάκοσμησιν ὀροφῆς τοῦ πλευρικοῦ θαλάμου τοῦ προϊστορικοῦ τάφου τοῦ Μινέου, βλ. Στίκα 1978, σ. 405-408.

479. Βλ. Παρθενῶνος συντήρησις 1912, ὅπου δημοσιεύονται οἱ ἀκόλουθες ἔκθεσις : α) ἐπιτροπείας (Ἀ. Δαμβέργη, Γ. Σωτηριάδης, Ὁ. Ρουσόπουλου) ἔκθεσις τῆς 12.2.1912, β) Ἀ. Δαμβέργη ἔκθεσις, Χημικὴ ἐξέτασις τῶν μαρμάρων τῆς Ἀκροπόλεως τῆς 15.1.1912, γ) Δρος Rinne (καθηγητὴ τῆς Ὁρεκτολογίας καί Πετρογραφίας Πανεπιστημίου Λειψίας) ἔκθεσις περὶ τῶν ἀλλοιώσεων τοῦ μαρμάρου τῶν μνημείων Ἀκροπόλεως καί δ) Ὁθ. Ρουσόπουλου ἔκθεσις τῆς 6.10.1911 μέ πρότασίν του γιά ἐμποτισμό τῶν γλυπτῶν τῆς ζωφόρου μέ τό διάλυμα θαρίου καί θεικοῦ ὀξέος.

480. Ὁ Rinne πραγματικὰ μέ ἀξιοθαύμαστη ἐμβέλεια ἐπισημαίνει σέ τόσο πρόωγη ἐποχὴ τίς κυριότερες σήμερα φθορές τοῦ μαρμάρου τῆς Ἀκρόπολης: τὴ μηχανικὴ φθορὰ τῆς πῆξης τοῦ νεροῦ, τὴ χημικὴ φθορὰ τῆς ὀξίνης προσβολῆς τοῦ μαρμάρου, τὴν ἠλεκτροχημικὴ φθορὰ τῆς γυψοποίησης ἢ θείωσης τοῦ μαρμάρου, τίς βιολογικὰς φθορές. Ὁ Rinne πραγματοποιεῖ ὀξυδερκέστατες παρατηρήσεις – ἂν σκεφθοῦμε μάλιστα ὅτι τίς κάνει στὸ ἐργαστήριό του στὴ Λειψία χωρὶς ἄμεση ἐπιπτώσις τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης – σχετικὰ μέ τὴ στρώσιν τῆς γύψου (τὴ στοιβάδα ἐκ θεικοῦ ἀσβεστίου), ἡ όποία πράγματι, ὅπως ἀπέδειξαν πρόσφατες ἐρευνες, εἶναι σέ ὁρισμένες περιπτώσεις εὐεργετικὴ, ἀφοῦ διατηρεῖ τίς λεπτομέρειες τῆς ἀρχικῆς γλυπτῆς ἐπιφάνειας τῶν μνημείων. Γιά τίς φθορές τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης καί τὴ σχετικὴ ἔρευνα πού πραγματοποιεῖται ἀπὸ τό 1955 στόν Τομέα Ἐπιστήμης καί Τεχνικῆς τῶν Ὑλικῶν (πρώην Ἐργαστήριον Φυσικοχημείας καί Ἐφηρμοσμένης Ἠλεκτροχημείας) τοῦ ΕΜΠ ὑπὸ τὸν καθηγητὴ Θ. Σκουλικίδη, βλ. Συντήρησις Μνημείων Ἀκροπόλεως 1994, σ.13-18 καί 71-80, ὅπου καί ὅλη ἡ σχετικὴ εἰδικὴ βιβλιογραφία.

481. Βλ. Παρθενῶνος συντήρησις 1912, σ. 119-120. Στὴν ἔκθεσιν τῆς ἐπιτροπῆς ἀναφέρονται καί οἱ χημικὰς οὐσίες, πού χρησιμοποιοῦνταν ἐκείνῃ τὴν ἐποχὴ στὴ συντήρησιν τοῦ μαρμάρου: ἐπιχρίσματα *συνιστάμενα ἐκ κόνεως κεκαυμένου μαγνησίτου καί πυριτικοῦ καλίου ἢ ἐκ κόνεως κεκαυμένου μαγνησίτου καί πυκνῶν διαλυμάτων θεικοῦ μαγνησίου ἢ ἄλλα ἐξ ἐπιδράσεως ὕδροξειδίου τοῦ θαρίου καί θεικοῦ ὀξέος ἢ πυριτικοῦ καλίου*. Ἀκόμη, *διαλύματα πυριτοφθορικῶν ἀλάτων (Kessler - Fluete)* (τὰ σύγχρονα φθοροπυριτικά).

482. Μπαλάνου 1940, εἰκ. 81, ὅπου διακρίνεται ἐπιγραφή, 1911, χαραγμένη στὸ συμπλήρωμα τοῦ καταέπιου γείσου. Οἱ ἐπεμβάσεις αὐτὲς προσέχθηκαν ἰδιαίτερα κατὰ τὴν ἐκπόνησιν τῆς νέας μελέτης γιά τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνα τό 1990-1991 ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Π. Κουφόπουλον, στὸ πλαίσιον τῶν ἐπεμβάσεων τῆς ΕΣΜΑ.

483. Ἀρχεῖο Ἀ' ΕΠΚΑ, Φακ. ἔτους 1913, Ἐγγράφον ὑπουργοῦ Ἰ. Δ. Τσιριμώκου ἀρ. πρωτ. 4590/4091/11.3.1913 πρὸς Γ. Σωτηριάδην, Α. Wilberg, Η. Knackfuss καί Ν. Μπαλάνο, σχετικὰ μέ σύστασιν *ἐπιτροπείας πρὸς καθορισμόν τοῦ τρόπου ἐπιδιορθώσεως τῶν λειψάνων θυναντιῶν τοιχογραφιῶν* στήν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Παρθενῶνα.

484. Κορρέ – Μπούρα 1983, σ. 243 (σχέδιον μέ διάστικτες τίς νέες λιθοπλίνθους). Στούς νέους λίθους χαράσσεται ἡ χρονολογία τῆς ἐπέμβασης.

485. Τὸ σημεῖωμα, φύλλον χάρτου, διαστ. 0,255x0,265μ., διπλωμένο μέσα σέ κουτί πυρεῖων ἑλληνικοῦ μονοπωλίου, βρέθηκε στίς 22.12.1992

- μέσα σε μια έντονη γόμφου κατά την αποσυναρμολόγηση του λίθου 69202 του βορείου τοίχου του σηκού του Παρθενώνα, στο πλαίσιο των εργασιών της ΕΣΜΑ, βλ. πρώτη δημοσίευση του σημειώματος στο Μαλλοέχον - Tufano 1994Γ, σ. 108. Για τις εργασίες στο έσω-τερικό του τοίχου βλ. ακόμη και Μπαλάνου 1915.
486. Jenkins 1990, σ. 108. Η πληρωμή του έκμαγείου έγινε σε «είδος» με την παραχώρηση στο Βρετανικό Μουσείο όρισμένων προϊστορικών οστράκων και ειδωλίων, τα οποία επέλεξε ο τότε διευθυντής της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής A.J. Wace.
487. Τη δευδοκρινική σήμερα επιγραφή έπισημάνει ο Μ. Κορρές. Για τις προτάσεις Durm σχετικά με το βάθρο του Αγρίππια και την επέμβαση Μπαλάνου, βλ. Δούρι 1895, σ. 42 και Μπαλάνου 1940, σ. 49.
488. Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 28 Αργολιδοκορινθίας: Κρήνη Γλαυκή Αρχαίας Κορίνθου, Έκθεση Άν. Όρλάνδου της 31.5.1914 «Περί ύποσηπρίξεως της έν άρχαία Κορίνθω κρήνης Γλαυκής» και έγγραφο άρ. πρωτ. 14411/16484/12.7.1914 ύπουργού Ι. Τσιριμώκου πρός τμηματάρχη Αρχιτεκτονικού Τμήματος.
489. Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 22 Ηλείας: Ναός Έπικουρίου Απόλλωνος Φιγαλείας, Έγγραφο άρ. 1191/10.8.1915 νομορηχανικού Μεσσηνίας Δ. Σεχίου πρός τό Ύπουργείο των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Έκπαδεύσεως, Τμήμα Β' Αρχαιολογικό «Περί της καταστάσεως του ναού του Έπικουρίου Απόλλωνος». Η άναφορά του Σεχίου άποτελεί μία από τις πρωιμότερες μαρτυρίες για τό σοβαρότερο, ίσως, αίτιο της σημερινής φθοράς του μνημείου.
490. Όρλάνδος 1919, σ. 16. Τήν άντικατάσταση με μάρμαρο των τοποθετηθέντων τήν όθωνική περίοδο – όπως συνάγεται από παλιές φωτογραφίες, όπως λ.χ. του Robertson (1852-1854) στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη – πλίνθινων συμπληρωμάτων των κορμών των κιόνων του δυτικού προπύλου της Ρωμαϊκής Άγοράς, είχε προτείνει και ό Durm στή γνωστή έκθεσή του μαζί με τη στερέωση όρισμένων σημείων της άνωδομής του, βλ. Δούρι 1895, σ. 54-55.
491. Όρλάνδος 1919, σ. 14-16, και Αρχείο ΥΠΑΝ, Κλασσικά Άττικής, Φακ. 71, Όρολόγιον Άνδρονίκου Κυρρήστου, έγγραφα άρ. πρωτ. 11309/11043/30.3.1915 και 30825/26707/1.8.1915 ύπουργού Έκκλησιαστικών και Δημοσίας Έκπαδεύσεως Χ. Κ. Βοζίκη σχετικά με διαβίβαση έγκρίσεως από τό Αρχαιολογικό Συμβούλιο άναφοράς της 17.3.1915 του Ν. Μπαλάνου για τήν έκτέλεση άναγκαίων στερεωτικών εργασιών στο Όρολόγιο του Κυρρήστου και έγκριση δαπανών στερέωσης του μνημείου. Βλ. ακόμη, στον ίδιο φάκελλο, καταστάσεις εργατών και άποδείξεις προμηθείας ύλικων (ξύλεια, τζινέτια, τοιμέντο) έργου πού έκτελέστηκε στο διάστημα από 16.3 ως 18.6.1915.
492. Όρλάνδος 1919, σ. 14-16.
493. Όρλάνδος 1919, σ. 16-17.
494. Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 14 Ναός Απόλλωνος Πύου Βοιωτίας, έγγραφο άρ. 15054/13.5.1915 ύπουργού Έκκλησιαστικών και Δημοσίας Έκπαδεύσεως Χ. Βοζίκη πρός τμηματάρχη Αρχιτεκτονικού Τμήματος Ν. Μπαλάνο.
495. Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 13, Τείχη Αρχαίας Κορωνείας Βοιωτίας, έγγραφο άρ. 15488/9.4.1918 ύπουργού Έκκλησιαστικών και Δημοσίας Έκπαδεύσεως.
496. Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 109 Άθηνων: Διονυσιακό Θέατρο, Ύποφ. έγγραφα 1918-1951, έγγραφο της 20-26/9/1918.
497. ΕΛΙΑ, Αρχείο Αρχαιολογικής Έταιρείας, Φακ. 2, 25. Πρόχειρο, ιδίω-χειρο, έκθεσης Ν. Μπαλάνου με τίτλο «Τό πρός μεσημβρία Τείχος της Άκροπόλεως». Στήν, άχρονολόγητη, έκθεση άναφέρονται οι εργασίες στο νότιο τείχος της Άκρόπολης του 1919 καθώς και άνάλογες του 1938, βλ. και παρακάτω, σ. 217.
498. Τό πότε άκριβώς επέστρεψε ό Μπαλάνος στο Ύπουργείο δέν είναι γνωστό. Στο βιογραφικό σημείωμα του Αρχείου Οικονόμου άναγράφεται ότι έπανήλθε στήν Ύπηρεσία τήν 25η Νοεμβρίου 1922, στοιχείο όμως πού δέν είναι άκριβές, άφοι από τά έγγραφα των φακέλλων των μνημείων του Αρχείου της ΥΠΑΝ συνάγεται ότι τουλάχιστον από τόν Άπρίλιο του 1921 ό Μπαλάνος ήταν διευθυντής Άναστυλώσεως και Συντηρήσεως Αρχαίων και Ιστορικών Μνημείων, όπως είχε στο μεταξύ μετονομαστεί τό Γραφείο Άναστυλώσεως Αρχαίων και Ιστορικών Μνημείων.
499. Πληροφορίες από τά έγγραφα των φακέλλων των μνημείων του Αρχείου της ΥΠΑΝ: οι Πουγγής και Λιγνός άπασχολούνται στίς εργασίες του Ύπουργείου από τό 1900. Ό Λιγνός άκολουθεί οικογενειακή παράδοση: σε κατάσταση εργατών *έργασθέντων εις τήν κάθαρσιν* (έννοοιούνται οι άνασκαφές) της Άκροπόλεως της 15.5.1882 άναγράφεται άνάμεσα σε άλλους [Λεωνίδας Ιωάννου, τέκτων, Άλέξανδρος Ζήσης, Μάρκος Σιγάλας, Λουκάς Σορότος, Άντώνιος Σταύρου, Ιωάννης Σταύρου, Μάρκος Στρατής, Στάθης Δάμος (έργατες)] και ό Έμμανουήλ Λιγνός, εργάτης (βλ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Αρχαιολογικής Έταιρείας, Φακ. 1, 23). Τήν παράδοση συνέχισε ό Μανώλης Λιγνός, από τούς πιο δραστήριους τεχνίτες της μεταπολεμικής ΥΠΑΝ. Ό Εγγένιος είναι γνωστός από τήν πολυετή προέπηρεσία του ως αρχιτέκτονας της Αρχαιολογικής Έταιρείας, όπου εργάζεται τουλάχιστον από τό 1907 μετέχοντας σε διάφορα έργα, κυρίως όμως στίς εργασίες στήν Έπίδαυρο, όπου ύπήρξε για πολλά χρόνια βοηθός του Π. Καθβαδία, βλ. παρακάτω, σημ. 503 και ΠΑΕ 1907, σ. 68, όπου άναφέρεται έκτέλεση εργασιών στή Μονή Δαφνίου με έποπεία του Ά. Άδαμαντίου *κατά σχέδιον του εις τήν ύπηρεσίαν της Έταιρείας προσληφθέντος αρχιτέκτονος Γ. Εγγενίου, έγκριθέν υπό του επί των έργων της Άκροπόλεως νομορηχανικού κ. Ν. Μπαλάνου*. Ό Πουγγής πρέπει να διαδέχθηκε στή θέση του άρχιτεχνίτη τόν Χαράλαμπο Κτενᾶ, ό οποίος παρουσιάζεται τό 1911, σε έγγραφα του Αρχείου της ΥΠΑΝ, ως άρχιτεχνίτης του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Ύπουργείου.
500. Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 26 Αργολιδοκορινθίας: ναός Νεμέας, έκθεση Ν. Μπαλάνου άρ. 35228/13.8.1921 «Περί του Ναού της Νεμέας» και ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, Πρόχειρες σημειώσεις Ν. Μπαλάνου για τή σύνταξη της ως άνω έκθεσης καθώς και για τή στερέωση της Πύλης των Λεόντων. Στίς σημειώσεις του ό Μπαλάνος γράφει για συμπλήρωση των έλλειπόντων μερών των σπονδύλων των κιόνων του όπισθοδόμου του ναού *διά μπετόν*, σκιστάρει τή στερέωση του έπιστυλίου και άναγράφει τις διαστάσεις των άπαιτούμενων σιδηροδοκών.
501. Η έπίχριση των λίθων με τοιμεντοκονίαμα για λόγους προστασίας της έπιφανείας τους φαίνεται ότι άποτελούσε μία διαδεδομένη μέθοδο στήν Εύρώπη (και στήν Ελλάδα) αυτά τά χρόνια. Η μέθοδος αυτή καταδικάζεται στή Συνδιάσκεψη των Άθηνων τό 1931 από τόν καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βιέννης Α. Kieslinger, βλ. παρακάτω, σ. 214. Η μέθοδος αυτή ήδη είχε εφαρμοστεί στήν Έπι-

- δαυρο κατά την αναστήλωση τοῦ δυτικοῦ πυλώνα τοῦ θεάτρου τὸ 1906-1909, βλ. παραπάνω σ. 137.
502. Τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματα τῆς Συνδιάσκεψης τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1931. Ἐκεῖ ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς θὰ ἀναπτυχθεῖ, ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο, ἡ ἀποψη τῆς αἰσθητικῆς ἀνάδειξης τῶν μνημείων μὲ τὴ δεινροφύτευση τοῦ ἁμῶν περιβάλλοντος χώρου τους, βλ. Οἰκονόμος χ.χ., σ.155-158. Τὸ θέμα διαπραγματεύονται στὴ συνδιάσκεψη καὶ οἱ Α. Muñoz, V. Horta, G. Nicodemi, A. Lensi, βλ. Muñoz χ.χ., σ. 165-170, Horta 1932, σ. 98-103, Nicodemi χ.χ., σ. 104-109, Lensi χ.χ., σ. 110-115. Ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω εἰδικὰ ὁ Antonio Muñoz, ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς στὶς ἐπεμβάσεις στὰ μνημεῖα τῆς Ρώμης κατὰ τὴ φασιστικὴ περίοδο, θὰ καταστήσει τὴν προφυγὴ σέ φυτικά στοιχεῖα σὲ κύριο στοιχεῖο τοῦ τρόπου ἀποκατάστασης καὶ τελικῆς διαμόρφωσης μνημείων καὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων, μὲ ἀντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης καὶ Ρώμης.
503. Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ, Φακ. 16 Π, Θεάτρου Ἐπιδαύρου, φ.318, ἔγγραφο 1917-1950: α') ἔγγραφο ἀρ. 35631/64831/27.9.1922 ὑπουργοῦ Ἐκκλησιαστικῶν κ.λπ. πρὸς διευθυντὴ Ἀναστήλωσης: ἐντολὴ μετάβασης στοῦ Ἀσκληπιεῖο Ἐπιδαύρου γιὰ καθορισμὸ τῶν ἀναγκαίων ἔργων γιὰ τὴ συντήρηση καὶ εὐπρέπεια τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ, β) ἐντολὴ μετάβασης στοῦ Ἀσκληπιεῖο ὑπ' ἀρ. 35631/31.9.1922 Ν. Μπαλάνου πρὸς Γ. Εὐγένιο γιὰ σχεδίαση χώρου, γ) Ἐκθεση Π. Καθβαδία καὶ Ν. Μπαλάνου τῆς 15.10.1922 «Περὶ τῶν ἐκτελεστέων ἔργων πρὸς συντήρησιν τῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ ἀρχαίων Μνημείων, ἀνασκαφῶν καὶ Μουσείων», δ) ἔγγραφο ἀρ. 47223/252/69516/29.11.1922 ὑπουργοῦ Ἐκκλησιαστικῶν κ.λπ. πρὸς ἀντιπρόεδρον Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας «Περὶ παραδόσεως εἰς τὴν Ὑπηρεσίαν Ἀναστήλωσης ἐνὸς βαρούλκου καὶ ἐνὸς πολυσπάστου εὐρισκομένων εἰς τὴν ἀποθήκην Ἐπιδαύρου» καὶ ε) ἀκριβὲς ἀντίγραφον ἔγγραφον Π. Καθβαδία πρὸς τὸν ἀντιπρόεδρον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τῆς 31.12.1922 γιὰ τὸ ἀνωτέρω θέμα. Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὁ Καθβαδίας προτείνει στὴν Ἐταιρεία νὰ παραδόσῃ τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐργαλεῖα καὶ ὕλικά (μετὰ προηγουμένην αὐτῶν λεπτομερῆ καταγραφὴν) εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα Γ. Εὐγένιον, τὸν ἐν τῷ τμήματι τῆς ἀναστήλωσης τῶν μνημείων ὑπηρετοῦντα ὡς βοηθὸν τοῦ νῦν διευθυντοῦ τοῦ τμήματος κ. Ὁρλάνδου ὑπὸ τὸν ὅρον ὅπως μὴ μετακινηθῇ τι ἐκ τοῦ Ἱεροῦ ἀλλὰ χρησιμεύσῃσι αὐτὰ διὰ τὰ ἀνωτέρω ἔργα ὧν τὴν διενθύνειν μέλλει νὰ ἀναλάβῃ ὁ κ. Ὁρλάνδος. Τὸν Εὐγένιον ὡς ἀρχιτέκτονα τῆς Ἐταιρείας, εἶχον ἐγώ, προσθέτει ὁ Καθβαδίας, ὡς βοηθόν, ἐπὶ εἰκοσαετιᾷ περίπῳ, εἰς πάσας ἐργασίας, ἃς ἐξετέλουν ἐν τῷ Ἱερῷ.
504. Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ, Φακ.1 Μνημεῖα Ἀκροπόλεως, ἔγγραφα περιόδου 1911-1950, «Πρωτόκολλον αὐτοψίας καταστάσεως τῆς Μ.Α. γωνίας τοῦ τείχους Ἀκροπόλεως τῆς 30.10.1921» τῶν Ν. Μπαλάνου, Ἀλ. Φιλαδελφέως καὶ Γ. Σωτηρίου καὶ ἔγκριση ἐκτελέσεως ἔργου τοῦ Νοεμβρίου 1921 καὶ ἔγγραφα ἐκτελέσεως ἔργου Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1922 καὶ σειρά ἐγκρίσεων (Ἀπριλίου ὡς Νοεμβρίου 1922) στερεώσεως τειχῶν. βλ. ἀκόμη BCH.46, 1922, σ. 487.
505. Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ, Φακ.1 Μνημεῖα Ἀκροπόλεως, ἔγγραφα περιόδου 1911-1950, ἔγγραφο Ἀπριλίου 1922: ἔγκριση νέου ποσοῦ γιὰ συντήρηση τειχῶν καὶ μαρμάρινων θαμνιδίων καὶ ἐπενδύσεων στοῦ Ἡρώδειο καὶ Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ, Φακ. 107 Ε' Ὁδίου Ἡρώδου Ἀττικοῦ, ἔγγραφα 1915-1951, καταστάσεις ἐργασιῶν Αὐγούστου καὶ Σεπτεμβρίου 1922 ποὺ ἐργάστηκαν στὴ συντήρησιν τοῦ Ἡρώδειο καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς. βλ. ἀκόμη BCH, ὁ.π.
506. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Γ. Οἰκονόμου, δακτυλόγραφο βιογραφικὸ σημεῖωμα Ν. Μπαλάνου, ὅπου σχετικὰ μὲ τὴ μετὰ τὸ 1922 σταδιοδρομία του ἀναγράφεται: *καταληφθεὶς κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1925 ὑπὸ τοῦ ὀρίου ἡλικίας διὰ Νομοθετικοῦ Διατάγματος τῆς 29ης Ὀκτωβρίου 1925 παρτάθη τοῦτο μέχρι τοῦ 70ου ἔτους. Δι' εἰδικῶν δὲ νόμων ὑπ' ἀρ. 4594 τῆς 26ης Ἀπριλίου 1930 τῷ ἀνετιθέῃ ἡ ἐξακολούθησις τῆς Διευθύνσεως τῶν ἔργων τῆς ἀναστήλωσης τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ἐπὶ τῷ βαθμῷ Ἐπιθεωρητοῦ Δημοσίων ἔργων.* Μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ ὀρίου ἡλικίας ἀπὸ τὸν Μπαλάνο, ἐπικεφαλῆς τῶν τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ ὑπουργείου τοποθετεῖται ὁ Μιχαλόπουλος (βλ. παραπάνω, σημ. 431). Ὁ Μπαλάνος συνεχίζει τὴ συνεργασία μὲ τὸ Ὑπουργεῖο μὲ βάση εἰδικὴ σύμβαση καὶ μὲ τὸν τίτλο τοῦ διευθυντῆ τῶν ἔργων Ἀναστήλωσης τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως. Ὁ Μπαλάνος ἀποχωρεῖ ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1939, βλ. σχετικὰ στὸ Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ, Φακ.1 Ἀρχαιολογικὸ Χώρον καὶ Μνημείων Ἀκροπόλεως, Ὑποφ. Β Ἀναστήλωσης Νίκης, ἔγγραφο ὑπουργοῦ Ὁρησκευμάτων καὶ Ἑθνικῆς Παιδείας Γ. Μεταξᾶ ἀρ. 10697/503/408/22.1939 πρὸς τὸν διευθυντὴ Ἀναστήλωσης Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων Ἀν. Ὁρλάνδο γιὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς συνέχισις τῶν ἐργασιῶν ἀναστήλωσης τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως Μνημείων, λόγω ἀδυναμίας διενέργειας αὐτῶν ἀπὸ τὸν Ν. Μπαλάνο ἐξαιτίας ἀσθενείας καὶ γήρατος.
507. Τὴν πληροφορίαν αὐτὴ δίνει ὁ Καθβαδίας σὲ συνέντευξίν του στὴν ἐφημερίδα Ἀπογευματινὴ Πρωτεύουσα τῆς 26.1.1922. Κατὰ τὸν Καθβαδία, οἱ μελέτες γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς θόρειας κιονοστοιχίας εἶχαν ἀρχίσει τὸ 1907 ... ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἔργων ἀνεβλήθη τότε διότι ἐθεωρήθη προτιμητέα ἡ ἀναστήλωσις τῶν Προπυλαίων.
508. Bolletino Riassuntivo: III Congresso Archeologico Internazionale, Roma 1912, σ. 66 καὶ Μπαλάνου 1940, σ.104.
509. Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1921 συζητεῖται καὶ πάλι ἐντονα τὸ θέμα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος Φιλαδελφέως ὑποβάλλει ὑπόμνημα στὴ Γ' Ἑθνικὴ Συνέλευση, μὲ τὸ ὅποιο ζητεῖ νὰ ψηφιστεῖ, μὲ τὴν εὐκαρίαν τῆς Ἑθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος, δαπάνη 3 ἐκ. δραχμῶν, κατανεμμένων ἀνὰ 1 ἐκ. ἀνὰ ἔτος γιὰ μία τριετία, γιὰ τὴ σταδιακὴ ἀπαλλοτρίωσιν καὶ ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν καὶ τὴν ἀπαγόρευσιν ἀνέγερσιν νέων οἰκοδομῶν στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν Πύλιν τοῦ Ἀδριανοῦ ὡς τὸν Κεραμεικόν, πρότασις ὅμως ποὺ προκαλεῖ διαμαρτυρίας τῶν ἐραστῶν τῶν μεσαιωνικῶν Ἀθηνῶν, ὅπως τοῦ Καμπούρογλου, βλ. Ἀθῆναι 16.4.1921, Νέα Ἑλλάς 18.4.1921 καὶ Ἑστία 15.4.1921 καὶ BCH 1921, σ.497-498. Μὲ τὸ θέμα ἀσχολεῖται καὶ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιον στὴ συνεδρίασίν του τῆς 24ης Ἀπριλίου, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Μπαλάνος προτείνει νὰ ὁριστεῖ ὁ παρά τὴν Ἀκρόπολιν ἀπαλλοτριωτέος χῶρος χάριν ἀνασκαφῶν τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν. Ἡ περιοχὴ ποὺ προτεινόμεναι πρὸς ἀπαλλοτρίωσιν ἐκτείνονται ἀπὸ τὴ γωνία τῶν ὁδῶν Πειραιῶς καὶ Σαλαμίνος, συνεχίζονται πρὸς Ν. τῆς ὁδοῦ Πανδρόσου μέχρι τῆς γωνίας τῶν ὁδῶν Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καὶ Ἐρεχθείου ὁπισθεν τῆς Ἀκροπόλεως, περιλαμβάνοντας τὶς ὑπόγειες τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν καὶ τῆς Πνύκας καὶ τὴν ὁδὸ Ἀποστόλου Παύλου μέχρι τὴ γωνίαν τοῦ κήπου τοῦ Θεοσίου, βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. I Παρθενῶν, Ὑποφ. Διά-

- φορα υπηρεσιακά έγγραφα αναστηλώσεως Ἀκροπόλεως, Ἀπόσπασμα ἀρ.112/24.4.1921 συνεδριάσεως Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου. Ὁ Φιλωδέλφειος στήν κρίσιμη συνεδρίαση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου τῆς 5.2.1922, κατὰ τὴν ὁποία λαμβάνεται ἡ ὁριστικὴ ἀπόφασις γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς βόρειας κιονοστοιχίας θὰ συνδέσει καὶ τὸ ζήτημα αὐτό μετὸν ἐφορτισμό τῆς Ἐθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος, βλ. παρακάτω, σ. 184.
510. Α.Α.Ε., Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι, Παρθενών, Πρακτικά συνεδρίασης τῆς 24ης Νοεμβρίου 1921 Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου.
511. Ὁ Μπαλάνος, προφανῶς, στοὺς ὑπολογισμοὺς του δὲν περιλαμβάνει τοὺς δύο πλήρως ἀναστηλωμένους κίονες κατὰ τὸν 19ο αἰ. Στὴν πραγματικότητα, ὅπως φαίνεται πρὸς κάτω, κατὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν ὀκτὼ κίωνων τῆς βόρειας περιστασις τοῦ Παρθενῶνα, ποὺ εἶχαν ἀνατιναχθεῖ τὸ 1687, ὁ Μπαλάνος τοποθέτησε ἑξὶ ἐξ ὀλοκλήρου νέους σπονδύλους, δεκαεννέα συμπλήρωσε, ἐνὼ τρεῖς ἐνίσχυσε με σιδερένια στοιχεῖα. Τοποθέτησε ἀκόμη δύο ἐξ ὀλοκλήρου νέα κιονόκρανα, ἐνὼ τὰ ὑπόλοιπα συμπλήρωσε με νέο μάρμαρο. Ἀπὸ τὰ ἐπιστάδια τελικὰ ἀποδείχθηκε ὅτι ἔλειπαν ἐπὶ τὰ μεσοῖα καὶ ἐσωτερικά, ἀπὸ τῆς τριγύφους ὀκτὼ, ἀπὸ τὰ ἀντιθῆματα τῶν μετοπῶν δέκα καὶ ἀπὸ τὰ γεῖσα εἴκοσι.
512. Σὲ κάθε περίπτωση, ὅπως στὶς δημοσιεύσεις του (Μπαλάνου 1940, σ.104-105, Balanos 1925, σ.168), σὲ ἐπιστολὲς του σχετικὰ μετὰ τὴν ἐπέμβαση στὴ βόρεια κιονοστοιχία (Α.Α.Ε., Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι Παρθενών, πρόχειρο ἐπιστολῆς Ν. Μπαλάνου πρὸς ἐφημερίδα Ὁ ἀρχιτέκτων, Ἰανουαρίου 1927, ὅπου σημειώνει ... *ἡ διὰ μπετόν συμπλήρωσις τῶν νεωστὶ ἀναστηλωθέντων κίωνων διὰ σιμεντοκονίας (τῇ ἐπιμόνω ὑποδείξει μιν) χωρὶς ν' ἀποκρύπτῃ τὰς νέας συμπληρώσεις ἐν τοῖσι εὐχαριστεῖ τὸν ὀφθαλμὸν διὰ τὴν ὁμοιομορφίαν τοῦ ὅλου ἐρευνήσων* ἢ σὲ δημοσιεύσεις συνεργατῶν του, ὅπως ἐκείνες τοῦ Charbonnier 1929 καὶ 1932, σ. 209-212, ὁ Μπαλάνος ὑπεραμύνεται, ἐπικαλούμενος αἰσθητικοὺς λόγους, τῆς ἐπιλογῆς τοῦ τοιμέντου στὴν ἀντικατάσταση ἢ συμπλήρωση τῶν σπονδύλων. Συγκριτικὰ ἀναφέρει τὸν ἀναστηλωμένο, μετὰ συμπληρώματα ἀπὸ μάρμαρο, ἰωνικὸ κίονα τῶν Προπυλαίων σὲ σχέση μετὰ ἐκείνους τοῦ δυτικῆς προπύλου τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς. Ἀκόμη, ἀναφέρεται στὰ μαρμάρινα συμπληρώματα τῶν κιονοκράνων τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ Παρθενῶνα, ὅποια, παρ' ὅλο ποὺ ἔχουν περάσει εἴκοσι χρόνια ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση, δὲν ἔχουν ἀκόμη χρωματικὰ ἀφομοιωθεῖ μετὰ τὰ παρακείμενα ἀρχαῖα. Πάντως, στὴν πραγματικότητα, στὴν ἐπιλογὴ τοῦ τοιμέντου ὑπείσονται βασικὰ λόγοι οἰκονομικοί, ἐνὼ αὐτὴ παράλληλα συμβαδίζει καὶ μετὰ τὴν τάση εὐρείας χρήσης τοῦ τοιμέντου σὲ ἀναστηλώσεις καὶ ἀποκαταστάσεις μνημείων ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν Εὐρώπῃ αὐτὰ τὰ χρόνια, βλ. παρακάτω, σ. 280.
513. Α.Α.Ε., Δωρεὰ Μπαλάνου, Φακ. Ἀναστήλωσης Παρθενῶνος, Ἀπόσπασμα πρακτικῶν συνεδριάσεως ἀρ.100/11.1.1922 Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου.
514. Τίτλος ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὴ δημοσίευσή της ΠΑΕ 1922-1923, σ. 50-63, τῶν ἀποφάσεων τῶν διενθνητῶν τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν στὴν Ἑλλάδα σχετικὰ μετὰ τὸ θέμα τῆς ἀναστήλωσης τῆς βόρειας κιονοστοιχίας. Ὁ τίτλος αὐτὸς δηλώνει ἐκ τῆς ἐκείνου ἐκείνου πρὸς δημοιοργεῖται γύρω ἀπὸ τῆς ἀναστηλωτικῆς ἐπεμβάσεως στὸν Παρθενῶνα.
515. Α.Α.Ε., Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι, Παρθενών, δακτυλόγραφο ἀντίγραφο δημοσίευσής ὑπομνήματος Ὁρλάνδου στὴν Ἀπογευματινὴ Πρωτεύουσα τῆς 5ης Φεβρουαρίου 1922. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἡ ἐφημερίδα ὑπανίσταται λόγους προσωπικῆς ἀντιδικίας, ποὺ ὤθησαν τὸν Ὁρλάνδο στὴν ὡς ἄνω κριτικὴ. Τὸν ὑπανιγμὸ αὐτὸ μετὰ βδελυγμίας ἀποκρούει ὁ Ὁρλάνδος. Πάντως, ἂν ληφθεῖ ἐπὶ ὅσιν ἡ ὡς τότε, ἀλλὰ κυρίως ἡ μεταγενέστερη, ἀναστηλωτικὴ πρακτικὴ τοῦ Ὁρλάνδου, ὁ ὁποῖος κατ' οὐσίαν συνέχισε τὸ ἔργο τοῦ Μπαλάνου, διαφοροποιούμενος μόνον ὡς πρὸς τὰ ἑλικά, ἀλλὰ μετὰ τὸ ἴδιο πνεῦμα καὶ τρόπους ἐπέμβασης, τότε θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ, σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἡ ἄνωτέρω ἀποψη. Ἀλλῶστε, αὐτὴ ἡ περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ γνωστὴν ὑπηρεσιακὴ διαπάλῃ τῶν δύο ἀνδρῶν, ἡ ὁποία κατέληξε στὸν χωρισμὸ τῶν ἀρμοδιοτήτων τοὺς μετὰ τὸ Β.Δ. τῆς 5ης Δεκεμβρίου 1922, βλ. παραπάνω, σ. 164. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ὁρλάνδου ἔχει δημοσιευθεῖ ἐκ νέου πρόσφατα στὸ Ἀναστηλώσεις 1996, σ. 97-102.
516. Πρὸς, γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς εὐκρίνειας τῶν ἀποφάσεων τοῦ Ὁρλάνδου μεταγενέστερες θέσεις του σχετικὰ μετὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀναστήλωσης κιονοστοιχιῶν χωρὶς τὸ ἀρχικὸ βάθος: *ἀλλὰ καὶ μόνῃ ἡ ἀναστηλωμένη κιονοστοιχία ἦτο εἰς ὄφελος καὶ τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς αἰσθητικῆς. Οὐδεὶς ἀρχαῖος ναός, εἰς τὸν ὁποῖον ἔχον διασωθεῖ μόνον οἱ κίονες, χωρὶς τοὺς τοίχους τοῦ σπηκοῦ, θεωρεῖται διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀντιστηρικτός, οὐδεὶς δὲ θεατὴς θὰ ἐσκέπτετο, ἐάν μόνον ἡ κιονοστοιχία τοῦ προσκηνίου εἶχε διασωθῇ, ὡς ἀκριβῶς τὴν ἀναστηλώσαμεν, ἡ δὲ σκηνὴ εἶχε ἐντελῶς καταστραφῇ, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ μόνῃ αὐτὴ διασωθεῖσα κιονοστοιχία νὰ καθαιρεθῇ ὡς αἰσθητικῶς μειονεκτοῦσα* (ἐκάντηση Ὁρλάνδου σὲ κριτικὴ τοῦ Κ. Μπίρη γιὰ τὴν πρόσκαιρὴ ἀναστήλωση τῆς κιονοστοιχίας τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδάουρου, βλ. Ἀναστηλώσεις 1996, σ. 139).
517. Α.Α.Ε., Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι, Παρθενών, «Ἐκθεσις τοῦ Διευθυντοῦ τῆς ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων Ν. Μπαλάνου (Περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς συντηρήσεως καὶ ἀναστηλώσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων καὶ κατ' ἐξοχὴν τοῦ Παρθενῶνος)» (ἡμιτελὲς σχέδιο): ἀπάντησις στὸ ὑπόμνημα Ἀν. Ὁρλάνδου ποὺ ὑποβλήθηκε τὴν 24ην Ἰανουαρίου 1922 ἀπὸ τὸν Ν. Μπαλάνο στὸν ὑπουργὸ Θ. Ζαῖρη, βλ. παράρτημα ἀρ. 9.
518. Α.Α.Ε., Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι, Παρθενών, Ἐπιστολὴ Ν. Μπαλάνου πρὸς διευθυντὴ Ἀπογευματινῆς Πρωτεύουσας, βλ. παράρτημα ἀρ. 8. Μαζὶ μετὰ τὴν ὡς ἄνω ἐκθεση ἀποτελοῦν τὰ μοναδικὰ «θεωρητικὰ» κείμενα τοῦ Μπαλάνου περὶ ἀναστηλώσεων. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Μπαλάνου δὲν δημοσιεύεται στὴν ἐφημερίδα. Μόνον στὸ φύλλο τῆς ἐφημερίδας τῆς 2.2.1922 δημοσιεύεται μιὰ σύντομη συνέντευξις τοῦ Μπαλάνου καὶ κυρίως ἀποσιπάσματα τῶν συνεδριάσεων τῆς 24.5 καὶ 4.6.1918 τῆς Académie des Inscriptions et des Belles Lettres μετὰ τῆς ἐνθουσιώδους κρίσεως τοῦ Fougères γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Μπαλάνου στὰ Προπύλαια, βλ. παραπάνω, σ. 174.
519. Ἡ ἔρευνα τιτλοφορεῖται: «Ἐνα ζήτημα διεθνὸς ἐνδιαφέροντος. Πρέπει νὰ ἀναστηλωθῇ ὁ Παρθενών;». Στὸ ὡς ἄνω ἐρώτημα ἀπαντοῦν κατὰ σειρὰ οἱ ἑξῆς: Π. Καρθαδίας (26.1.1922), Χρ. Τσοῦντας (27.1.1922), Ἀ. Ἀδαμαντίου (28.1.1922), Β. Στάης, Γ. Οἰκονόμος (30.1.1922), Ἀ. Κερταμόπουλλος (31.1.1922), Ch. Picard (1.2.1922), Ν. Μπαλάνος (2.2.1922), Β. Hill (4.2.1922), Ἀν. Ὁρλάνδος (5.2.1922), Α. Wace (8.2.1922), Δ. Βερναρδάκης (9.2.1922), Ο. Walter (10.2.1922),

- A. Della Setta (12.2.1922), Κ. Παλαμᾶς (17.2.1922), Ἰ. Δραγάτης (23.2.1922). Ἡ ἐφημερίδα ἀναδημοσιεύει, στίς 7.2.1922, καί τή διαμαρτυρία τοῦ Ρουσόπουλου τοῦ 1895 γιά τήν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενώνα, ἐνδ' στίς 6.2.1922 ἀναφέρει τή σχετική ἀπόφαση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου τῆς προηγουμένης, βλ. παρακάτω, σ. 184.
520. Τό ἄρθρο τῶν Times μέ τοποθετήσεις τοῦ πρώην διευθυντῆ τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς E. Gardner καί τοῦ κ. Penoeτ τοῦ Συνδέσμου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν ἀναδημοσιεύει ἡ Πατρίς στίς 15.1.1922 καί ἡ Πρωτεύουσα στίς 3.2.1922. Ἄρθρο στοὺς Times μέ τήν προβληματική τοῦ ζητήματος δημοσιεύει στίς 17.1.1922 καί ὁ Percy Gardner μέ τίτλο "The Parthenon in Danger".
521. Ὅπως ἡ Ἀστραπή τῆς 9 καί 10.2.1922, πού δημοσιεύει τήν ἀποψη τοῦ Χ. Α. Ἡλιόπουλου σχετικά μέ τό ζήτημα, Αἱ Ἀθῆναι τῆς 22.1.1922 (ἄνωνυμο ἄρθρο), Αἱ Ἀθῆναι τῆς 7.5.1922 μέ τήν ἀποψη τοῦ Δ. Γρ. Καμπούρογλου.
522. Βλ. παραπάνω σημ. 514. Στήν ἔρευνα τῆς Ἑταρείας ἀπαντοῦν οἱ O. Walter, E. Buschor, A. Della Seta, Ch. Picard, W. Dörpfeld καί A. Wace.
523. Ἐκτός ἀπό τόν Παλαμᾶ ἐναντίον τῶν ἀναστήλωσης καταφέρεται, μέ κύριο ἐπιχείρημα τό ἀπαράδεκτον τῆς ἀλλοίωσης τῆς παγιωμένης εἰκόνας τοῦ μνημείου, καί ὁ παλαιός συνεργάτης τοῦ Καθβαδία καί διευθυντῆς στίς ἀνασκαφές τῆς Ἐπιδάουρ τοῦ 1891 Χ. Α. Ἡλιόπουλος (δ.π.). Ἀκόμη, σέ ἄνωνυμο ἄρθρο πού δημοσιεύεται στίς 22.1.1922 στήν ἐφημερίδα Αἱ Ἀθῆναι στηλιτεύεται ὁ τρυσπανισμός τῶν μαρμάρων γιά τή στερέωσή τους καί ἐκφράζονται φόβοι γιά κυφορούμενη μεταβολή τοῦ Παρθενώνα σέ *ἐκκληκτικόν ροκοκόν*. Τέλος, ὁ ἱστορικός τῆς Ἀθήνας Δ. Γρ. Καμπούρογλου (δ.π.) εἶναι διστακτικός γιά τήν προτεινόμενη ἀναστήλωση, πιστεύοντας ὅτι *ὅποιος θ' ἀναλάβῃ ν' ἀναστυλῶσιν τὸν Παρθενῶνα πρέπει νὰ αἰσθάνεται ὅτι θά εἴχῃ τὴν δύναμιν καὶ νὰ τὸν ὑδρῶσιν*.
524. Ἡ ἀποδελτίωση τῶν ἀπαντήσεων ἀναφέρεται τόσο στήν ἔρευνα τοῦ τύπου ὅσο καί στά γραπτά ὑπομνήματα, πού δημοσιεύθηκαν στὰ ΠΑΕ.
525. Οἱ τοποθετήσεις τῶν Hill, Wace καί Walter ἰδιαίτερα, οἱ ὁποῖοι στήν ἔρευνα τῆς ἐφημερίδας κατακρίνουν σαφῶς τὸν ἐμπειρικό τρόπο ἐπέμβασης τοῦ Μπαλάνου καί τή μὴ σύνταξη πρὶν ἀπὸ τίς ἐπεμβάσεις μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀρχαιολογικῆς καί ἀρχιτεκτονικῆς μελέτης, κατὰ τὸ πρότυπο ἐκείνων τῶν Ἀμερικανῶν ἀρχαιολόγων καί ἀρχιτεκτόνων (λ.χ. Hill, Stevens, Dinsmoor), πού δροῦν αὐτὴ τὴν περίοδο στήν Ἀκρόπολιν ἐφαρμόζοντας στίς ἔρευνές τους τὴν μέθοδο τῆς ἀνάγνωσης τῶν ἰχνῶν τῶν μνημείων ἢ τῶν καταλοίπων τους σέ συνδυασμὸ μέ τὴν μελέτη τῶν πηγῶν, καταδεικνύουν κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τίς νέες πλέον ἀπαντήσεις τῶν καιρῶν. Καί οἱ τρεῖς προτρέπουν τὸν Μπαλάνο νὰ συνεχίσει τὴ δραστηριότητά του στὰ ὑπόλοιπα μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης, σέ μιὰ νέα ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, στήν ἀναστήλωση τῆς ΝΔ πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, στὴν συμπλήρωση τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Ἑρεχθείου ἢ, ἔστω, στήν ἐπιδιόρθωση τῶν κάκιστα ἀναστηλωμένων τὸν 19ο αἰ. κιόνων τῆς βόρειας περιστάσης τοῦ Παρθενώνα καί νὰ ἀφήσει τὴ γενικότερη ἐπέμβαση γιά εὐθετότερο χρόνο.
526. Ὁ Κεραμόπουλλος (Ἀπογευματινὴ Πρωτεύουσα, 31.1.1922) στηλιτεύει ἰδιαίτερα τὸν πρόσφατο ἀρχαιολογικὸ νόμο (Ν. 2447/24.6.1920), ὁ ὁποῖος *δίνει τὸ δικαίωμα τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἔργων εἰς ἓνα μόνον μηχανικόν, ὀρίζων εἰκονικῶς ὅτι δύναται νὰ παρακολουθῇ τὸ ἔργον καὶ ὁ ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων*. Στὴ συνέχεια ἐπισημαίνει ὅτι τὸ ἔργο τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Παρθενώνα *μέχρι πρό μικροῦ ἐκρίνετο ὑπέρτερον ἑνὸς ἀνδρός, ὑπέρτερον τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων, ὑπέρτερον καὶ μιᾶς ἐπιτροπείας, εἰς ἣν μετεῖχον καὶ οἱ διευθυνταὶ τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν. Διὰ τοῦτο εἴχε ζήτηθῇ ἡ γνώμη καὶ τριῶν μεταεμψθέντων ἐδῶ ξένων ἀρχιτεκτονικῶν κορυφῶν διὰ τεχνικά τινα ζητήματα. Τώρα πάντα ταῦτα ἐνομίσθησαν περιττά καὶ ἐγράφη καὶ ἐψηφίσθη νόμος, συμψῶνως πρὸς τὰς ἐγγυήσεις, ἃς παρῆχεν ὠρισμένον πρόσωπον* (προφανῶς ἐννοεῖ τὸν Ὁρλάνδο, ἐμπνευστὴ τοῦ Ν.2447), *ὅπερ καὶ εἰς ἐπαφῇ ἐπιστημονικῇ θά ἦτο ἱκανόν νὰ εὕρισκται πρὸς πάντα ἀρχαιολόγον ἐνδιαφερόμενον νὰ μάθῃ ἢ νὰ ὑποβάλῃ γνώμας. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τῷ μεταξὺ τὸν ἐπὶ μέτρον μανδύαν ἐνεδύθη ἄλλος ἄλλον ἀναστήματος, ὃν δὲν προέβλεπε φαίνεται ὁ νομοθέτης, διὰ τοῦτο τώρα βλέπετε τοὺς δισταγμούς καὶ τοὺς φόβους ἐκφραζομένους*.
527. ΠΑΕ 1922-23, σ. 50-55 καί παράρτημα ἀρ. 10. Γιά τὸν O. Walter (1882-1965) βλ. Hundert Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen 1898-1998, Wien und Athen 1998, σ. 51-53 ἀλλὰ καί Καρούζου 1997, σ. 104-113.
528. Ὁ Αὐστριακὸς Alois Riegl (1858-1905), τακτικὸς καθηγητῆς Ἰστορίας τῆς Τέχνης στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης ἀπὸ τὸ 1897 καί πρόεδρος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς γιά τὴ Συντήρηση τῶν Μνημείων Ἰστορίας καί Τέχνης τῆς Αὐстро-ουγγρικῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸ 1902, ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς θεμελιωτῆς τῆς σύγχρονης θεωρίας τῆς προστασίας καί συντήρησης τῶν μνημείων. Στὸ βασικὸ τοῦ ἔργο Der moderne Denkmalkultus, Sein Wesen und seine Entstehung, Wien-Leipzig 1903, ἐμβαθύνει στήν ἐννοια τοῦ μνημείου ὡς ἱστορικὸ τεκμηρίον καί ὡς ἔργον τέχνης, ἀναλύοντας τίς ἀλληλουσυγκρουόμενες τίς περισσότερες φορές ἀξίες, τίς ὁποῖες αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει, καί ἐπισημαίνοντας τίς ἀντιφατικές πολλές φορές ἀντιμετωπώσεις προστασίας του, στίς ὁποῖες αὐτές μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν.
529. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναστρεψιμότητος τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων, πού μπορεῖ νὰ ἰσχύσει σέ μεγάλο βαθμὸ μόνο σέ ἑλληνικά κλασσικά ἀρχιτεκτονικά μνημεῖα, μέ ἀρθρωτὴ «ἐν ξηρῷ» δομῇ, ὅπως τὴν πρωτοδιατύπωσε ὁ Walter, ξεχάστηκε, δὲν ξανασυζητήθηκε καί δὲν περιλήφθηκε στοὺς διεθνεῖς Χάρτες Ἀποκαταστάσεως τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν (1931) καί τῆς Βενετίας (1964) πού ἀκολοῦθησαν. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἀναπτύχθηκε θεωρητικά, ἀλλὰ καί στήν πράξη, μέ τὴν ἐναρξη χρήσης σημειοθῆται κατὰ τὴν κατασκευὴ τῶν νέων συμπληρωμάτων τῶν ἀρχαίων μελῶν, καί κατὰ συνέπεια, τὴν ἀποφυγὴ ἐπιπέδωσης τῶν ἐπιφανειῶν θραύσεως τους, ἀπὸ τὸν Χ. Μπούρα τὸ 1961-1962 κατὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρώνας, βλ. Μπούρα 1967, σ. 173-174. Ἡ ἀναστρεψιμότητα ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τίς βασικὲς ἀρχές τῶν σύγχρονων ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν, πού ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὸ 1975 στήν Ἀκρόπολιν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς ΕΣΜΑ, βλ. Μπούρα 1983, σ. 411-412 καί 1994, σ. 330-332.
530. ΑΑΕ, Δωρεά Μπαλάνου, Φακ. Ἀναστήλωσης Παρθενῶνος, Πρακτικὰ συνεδρίασης ὑπ' ἀρ. 135/5.2.1922 Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου.
531. Βλ. Καστριώτη 1914, σ. 89, εἰκ.5α, ὅπου ἀπεικονίζονται θραύσματα σπονδύλων κιόνων τοῦ Παρθενώνα, τὰ ὁποῖα θρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους ἀπὸ τὸν Π. Καστριώτη. Βλ. ἀκόμη Ἀστραπή τῆς 9.2.1922, ὅπου σέ ἄρθρο τοῦ Χ. Α. Ἡλιόπουλου

- ἀναφέρεται ἡ ἀνεύρεση ἀπὸ αὐτόν, τὸ 1910, κατὰ τὴν κατεδάφιση δύο σπιτιῶν στὸν χώρο τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους, εὐμεγέθων θραυσμάτων ἀπὸ τὸν Παρθενώνα. Ἡ ἐπικρατοῦσα ἔκδοση ὅτι τὰ θραύσματα τῶν κιόνων τοῦ Παρθενώνα ἐκτινάχθηκαν στὸν χώρο τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους τὸ 1687, τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Σβορώνος, δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθεῖ: ὅπως ἀναφέρει ὁ Ν. Καβώρης (Βλαχογιάννη 1901, σ. 149, 155, 183) οἱ σπονδύλοι τοῦ Παρθενώνα ἐσκοφενδονίστηκαν, κατ' ἐντολὴ τοῦ Φαβιέρου, στὸ Ὁδεῖο, σὰν βόμβες στὶς 31.1 καὶ 1.2.1827, στὴ διάρκεια τῆς δευτέρας πολιορκίας τῆς Ἀκρόπολης, ἀφοῦ προηγουμένως γεμίστηκαν μὲ πυρίτιδα, ἡ ὁποία τοποθετήθηκε στὸν τόρρο τῶν ἐμπολίων καθὼς καὶ σὲ ὀπὴ πού ἀνοίχθηκε *κατὰ κάθετον ἀπὸ τὰ πλευρά, ψθάνουσαν ἔως τὸ κέντρον καὶ ὀλίγον ἐνδότεια*. Τὰ θραύσματα αὐτὰ τῶν κιόνων ἔχουν περισυλλεγῆ καὶ θρίσκονται ἀπὸ τὸ 1987 στὸν χώρο τοῦ σύγχρονου ἐργοταξίου τοῦ Παρθενώνα.
532. Βλ. BCH, 46, 1922, σ. 485-486. Ἡ ἀπόφαση τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας, ὅπως ἀναφέρει ὁ Μπαλάνος στὸ βιβλίο του (ὁ.π., σ. 106), εἶναι ἡ ὑπ' ἀρ. 2636 τῆς 10.2.1922. Γιὰ τὴ σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση τῆς ἐπέμβασης στὴ βόρεια κιονοστοιχία, βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, φακ. I,14 καὶ I,17, ὅπου περιλαμβάνονται ἀ δημοσιεύματα σκαριφήματα καὶ σχέδια, σὲ διαφανὴ ἢ σὲ φωτοτυπία, τῶν τεσσάρων ἀνατολικότερων ὑπὸ ἀναστήλωση κιόνων μὲ μετρήσεις κατὰ Dinsmoor, Schleif καὶ Μητσάκη/Μπαλάνο καὶ σὲ διαφορὲς ἐκδόχες, ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῶν σπονδύλων τους (εἰκ. 218-227) (βλ. καὶ παρακάτω, σ. 190-198). Ἀκόμη, σκαριφήματα ἀποτυπώσεων σὲ μολύβι καὶ μελάνι ἐπιστυλίων, ἀντιθημάτων καὶ γείσων καθὼς καὶ τετραδίου μὲ εἰκοσιοκτὼ σχέδια σὲ μελάνι δύο ἑδρῶν καὶ τῆς τομῆς σπονδύλων κιόνων τῆς βορείας περιστάσης, μὲ σημειωμένες τὶς συμπληρώσεις ἀπὸ τοιμὲντο (εἰκ. 217). Πλοῦστο εἶναι τὸ φωτογραφικὸ ὑλικὸ τῆς ἐπέμβασης τοῦ Ἀρχείου: κοντὶ μὲ 53 φωτογραφίες, σχήματος carte postale, μὲ τίτλο: «Παρθενών: διάφορα ἀπόψεις σπονδύλων βορείας κιονοστοιχίας καὶ ἀνασύρσεως νέων ἐπιστυλίων καὶ κιονοκράνων κ.λπ.», διάφορες γενικὲς ἀπόψεις, πρὶν καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναστήλωσης, στὸν Φακ. I, 23 καὶ σὲ φάκελλο μὲ τίτλο «Ἀρνητὶκά Παρθενώνος: δωρεὰ Μιλιτιάδου Ζήφρου» καθὼς καὶ σὲ λευκώματα φωτογραφιῶν μὲ τίτλο «Παρθενών» (εἰκ. 209, 210, 228-236).
533. Ἡ ἀρίθμηση τῶν κιόνων καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ θρησκευτοῦ τῆς βορείας κιονοστοιχίας γίνεται ἀπὸ Ἄ.
534. Γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς βορείας κιονοστοιχίας βλ. Dörpfeld 1922, σ. 25-26, Balanos 1925, Μπαλάνου 1940, σ. 104-113, πιν. 8, 9. Κορρέ - Μπούρα 1983, σ. 155-156, τὶς ἐτίσεις ἐκθέσεις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν στὴν Ἑλλάδα αὐτὰ τὰ χρόνια τῶν περιοδικῶν τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν, BCH, 45, 1921, σ. 499-500, BCH, 46, 1922, σ. 485-486, BCH, 47, 1923, σ. 507, BCH, 48, 1924, σ. 453, BCH, 50, 1926, σ. 538, BCH, 53, 1929, σ. 494, AJA, 28, 1924, σ. 88, AA, 40, 1925, σ. 309, AA, 41, 1926, σ. 4, AJA, 31, 1927, σ. 483, AA, 42, 1927, σ. 345, AA, 43, 1928, σ. 570, AA, 45, 1930, σ. 88-89 καθὼς καὶ τὴ Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 732.
535. Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 732, σ. 19, 24. Ἡ τοποθέτηση συμπληρωμάτων τῶν ἀρχαίων μελῶν σὲ ἐσοχὴ, σὲ σχέση μὲ τὴν ὑπόλοιπὴ ἐπιφάνεια τῶν μνημείων, ἀποτελεῖ συνήθη σύγχρονη πρακτικὴ τῶν ἀναστηλώσεων στὴν ὑπόλοιπὴ Εὐρώπη, βλ. παρακάτω σ. 280.
536. BCH, 50, 1926, σ. 538. Βλ. ἀκόμη ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XX, ἄρθρα μὲ τίτλο "The Parthenon's columns to rise again", The New York Magazine, 15.8.1926 καὶ Ubarra 1929, στὰ ὁποῖα ἐξαίρεται ἡ ἀμερικανικὴ συμβολή - συνολικὰ 9.000 \$ - στὴν ἀναστήλωση τῆς βορείας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενώνα. Στὸ δεῦτερο ἄρθρο ἀναφέρεται εἰσαγωγὴ τοιμέντου ἀπὸ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν νέων σπονδύλων τῆς βορείας κιονοστοιχίας ἢ τὴ συμπλήρωση τῶν ἀρχαίων, τοιμὲντο πού ἐπιλέχθηκε μετὰ ἀπὸ σειρά δοκιμῶν. Γιὰ τὸ ὑλικὸ πού θὰ χρησιμοποιοῦνταν στὴν ἀναστήλωση τῆς βορείας κιονοστοιχίας εἶχε παρουσιασθεῖ διεθνὲς ἐνδιαφέρον, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἄρθρο μὲ τίτλο "Der Wiederaufbau der Akropolis", δημοσιευμένο στὸ Auszug auf der Kölnischen Zeitung, ἀρ. 936 τῆς 17.12.1926 (Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, ὁ.π.), στὸ ὁποῖο ἀναγγέλλεται ἡ χρῆση στὴ βόρεια κιονοστοιχία τεχνητοῦ λίθου τῆς γερμανικῆς ἐταιρείας Vereinigten Steinwerken G.m.b. H. Kupferdreh, ὁ ὁποῖος εἶχε δεῖξει ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα σὲ σχετικὲς δοκιμὲς πού εἶχαν πραγματοποιηθεῖ στὴν Ἀκρόπολη. Ἀπὸ πουθενά πάντως δὲν προκύπτει εἰσαγωγὴ τοιμέντου ἢ ἄλλου ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς βορείας κιονοστοιχίας.
537. Δωρεὰ τοῦ Otto Kahn τοῦ 1928, βλ. καὶ παρακάτω, σ. 187, 197.
538. Τὴ συμβολὴ τοῦ Βενιζέλου στὴν ὁλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν στὴ βόρεια κιονοστοιχία μὲ τὴ χορήγηση ἑκτακτοῦ κοινδελίου ὕψους 425.000 δρχ. ἐξαίρει ὁ Μπαλάνος στὴν ὁμιλία του, στὴ διάρκεια τῆς τελετῆς τῆς ἀπόδοσης τοῦ ἔργου στὶς 17 Μαΐου 1930, βλ. σχετικὸ ἄρθρο στὸ Ἐλεύθερον Βῆμα τῆς 18.5.1930. Ἡ οἰκονομικὴ αὐτὴ ἐνίσχυση δόθηκε μὲ τὴν εὐκαρία τοῦ θέματος τῆς ἀνάγκης προστασίας τῆς δυτικῆς ζωφύρου τοῦ μνημείου, πού ἀνέκυψε τὸ 1929, βλ. παρακάτω, σ. 205.
539. Τὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα ἄρχισε νὰ χρησιμοποιεῖται στὴν ἀναστήλωση τῶν μνημείων στὴ Γαλλία ἀπὸ τὸ 1902 καὶ ἀμέσως διαδόθηκε καὶ στὶς ἄλλες χώρες, βλ. παρακάτω σημ. 794. Στὸν ἐλλαδικὸν χώρον χρησιμοποιεῖται εἰρῶς γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα στὴν ἀναστήλωση τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἀπὸ τὸν Sir Arthur Evans τὸ 1905-1922, βλ. Schmidt 1993, σ. 101-106.
540. Τὴν ἐπιλογὴ τοῦ τοιμέντου ἀποκλειστικὰ γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους ὑποστηρίζει ὁ Dinsmoor σὲ ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Capps τῆς 10.12.1926. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ, πού ἡμιτελὲς ἀντίγραφὸ τῆς διασώζεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor, ὁ Dinsmoor ἐκφράζει ἐκπληξὴ γιὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Μπαλάνου γιὰ ἐπιλογὴ τοῦ τοιμέντου γιὰ αἰσθητικοὺς λόγους καὶ τονίζει ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ τοιμέντου ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα τῶν μεταπολεμικῶν συνθηκῶν, στὴ διάρκεια τῶν ὁποίων ἄρχισε τὸ ἔργο τῆς ἀναστήλωσης τῆς βορείας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενώνα. Πρὸς ἐπιβεβαίωση τῶν ἀπόψεών του ὁ Dinsmoor ἐπικαλεῖται καὶ τὴ μαρτυρία ἐνὸς Ρώσου μηχανικοῦ, τοῦ Alexander Pogorelski, πού, ὅπως λέει, στὴ διάρκεια τῆς τελευταίας βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου ἀπασχολοῦνταν ὡς ἐπάλληλος στὸ ἐργοτάξιο τοῦ Παρθενώνα. Στὸ ἴδιο γράμμα ὁ Dinsmoor ἀναφέρεται σὲ ἐνεργὸ ἀνάμειξη τοῦ τότε βασιλέα γιὰ τὴν ἐναρξὴ τοῦ ἔργου. Σὲ πρόσφατη μελέτῃ τοῦ Κ. Ζάμπα, σχετικὰ μὲ τὴ δομικὴ ἀποκατάσταση τῶν βορείων κιόνων τοῦ Παρθενώνα (Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 732, σ. 24), διαπιστώνεται ἡ ἀντιφατικότης αὐτῆς τῆς ἐπέμβασης τοῦ Μπαλάνου (συμπλήρωση σπονδύλων κιόνων μὲ τοιμὲντο, κιονοκράνων μὲ μάρμαρο, ἐπιστυλίων ἀρχικὰ μὲ τοιμὲντο, στὴ συνέχεια ἀπομάκρυνση

- τοιμέντων και χρήση μαρμάρου), που οφείλεται ακριβώς στην ύφιστάμενη οικονομική συγκυρία.
541. Όπως αποδείχθηκε πρόσφατα, στη συμπλήρωση των σπονδύλων των κίωνων χρησιμοποιήθηκαν θραύσματα σπονδύλων των κίωνων του προνάου του Παρθενώνα (Μελέτη ΕΣΜΑ άρ.732, σ.24), ενώ, κατά μαρτυρίες του Μπαλάνου και του Dörpfeld, φαίνεται ότι στον θριγκό τοποθετήθηκαν μέλη προερχόμενα από τη νότια κιονοστοιχία του μνημείου, βλ. παρακάτω, σ. 194, 195.
542. Μπαλάνου 1940, σ. 107 - 108 και Κορρέ-Μπούρα 1983, εικόνα σ. 303.
543. Balanos 1925, σ. 170.
544. Μπαλάνου 1940, σ. 78-86. Βλ. ακόμη ΑΑΕ, 'Αρχείο Ν. Μπαλάνου, Φακ. I Παρθενών, Έγγραφο Έλληνικής Γεωδαιτικής Υπηρεσίας της 20.5.1925 «Περί καταμετρήσεως των καμπύλων του Παρθενώνος», όπου από τον Δ. Λαμπαδάριο εκτίθεται η μέθοδος διενέργειας της χωροστάθμισης. 'Ακόμη Φακ. I, 13 και I, 20-21 ίδιου 'Αρχείου, όπου φυλάσσονται τα πρωτότυπα των πινάκων των καμπύλων και των χωροσταθμίσεων του Παρθενώνα, των δημοσιευμένων στη γαλλική και την ελληνική έκδοση του βιβλίου του Μπαλάνου.
545. Η όριστική τοποθέτηση των σπονδύλων γινόταν μετά από δοκιμαστική ανύψωσή τους, για να εξασφαλιστεί η σύμπτωση των διαμέτρων και των ραβδώσεων. *Παρά την προπαρασκευαστική αυτήν εργασία, γράφει ο Μπαλάνος, η αναγκάστην να παραδεχθῶ διαφοράν, ελαχίστην θετικής, μεταξύ δύο συνεχόμενων σπονδύλων του αναστηλωμένου κίονος. Αί διαφοραί αὗται ὀφείλονται εἰς τὴν κακὴν κατάστασιν τῶν σπονδύλων, καί, κυρίως, εἰς τὰ κάθετα ρήγματα αὐτῶν* (οὗτην πραγματικότητα ὀφείλονται στὴν παραποσθέντησιν τους), βλ. Μπαλάνου 1940, σ. 107.
546. Τὸν τρόπο ὑπολογισμοῦ τῆς θέσης τῶν μελῶν ὁ Μπαλάνος ἐκθέτει πολὺ καλὰ στὴν ἀνακοίνωσή του στὴν Académie des Inscriptions et Belles Lettres, βλ. Balanos 1925, σ. 169-171. Βλ. ἀκόμη ΑΑΕ, 'Αρχείο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XX, ἀντίγραφο ἐπιστολῆς Μπαλάνου στὴν ἀγγλική, Φεβρουαρίου 1927 - ἀπάντηση στοῦ ἄρθρου Gardner 1925. Στὴν ἐπιστολή του αὐτὴ ὁ Μπαλάνος, ἀποσαφηνίζοντας ὁρισμένα ζητήματα ποὺ ὁ Gardner εἶχε θέσει στοῦ ἄρθρου του, ἐπαναλαμβάνει καὶ τοὺς τρόπους ἀνεύρεσης τῆς θέσης τῶν λίθων.
547. Παρομοίως σὲ μετρικὰ στοιχεῖα τῶν λίθων, ἀποδίδοντας ὁμοῦς ἰδιαίτερο βάρος στὴν ἀναπαραγωγή τῆς ἀρχικῆς καμπύλης τῆς κατατομῆς τῶν κίωνων (ἡ μῖα καμπύλη ὅσο τὸ δυνατόν πλησιέστερης πρὸς τὴν ἀρχική), βασίζει τὶς προσπάθειες ἀνεύρεσης τῆς ἀρχικῆς θέσης τῶν μελῶν καὶ ὁ Dinsmoor τὸ 1927, βλ. ἀμέσως παρακάτω. Ἡ τελευταία μελέτη Ζάμπα λαμβάνει ὑπ' ὄψιν της, κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς ἀρχικῆς θέσης τῶν μελῶν, ἐκτός ἀπὸ τὰ μετρικὰ καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, ἀνωτέρω ἀναφερόμενα, στοιχεῖα, καταλήγοντας σὲ ἀσφαλῆ, ὀριστικά, συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴ θέση τῶν σπονδύλων τῶν θόρειων κίωνων τοῦ Παρθενώνα (Μελέτη ΕΣΜΑ άρ.732, σ. 26).
548. 'Αρχεῖο ASCS, 'Αρχεῖο Dinsmoor, ἐπιστολή Dinsmoor πρὸς Boring τῆς 1.11.1928, ὅπου περιγράφεται λεπτομερῶς ἡ ὅλη ἀνάμειξί του στὴν ἀναστήλωση τῆς θόρειας κιονοστοιχίας.
549. Βλ. παράρτημα άρ.11. Ἡ ἔκθεση μὲ τίτλο "Report on the restoration of the north colonnade of the Parthenon" μὲ τὰ συνοδευτικά σχέδια περιλαμβάνεται στοῦ 'Αρχεῖο ASCS, 'Αρχεῖο Dinsmoor. Στὸ ΑΑΕ, 'Αρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. I,17, περιλαμβάνονται μόνον τὰ σχέδια τῆς ἔκθεσης.
550. Βέβαια ἔδω ὁ Dinsmoor ἀντιφάσκει πρὸς τὶς ἴδιες τὶς ἀρχές ποὺ θεσπίζει, ἀφοῦ στὶς ἀναστήλώσεις τοῦ Ἐρεχθεῖου καὶ τῶν Προπυλαίων ὁ Μπαλάνος κάθε ἄλλο παρά τοποθέτησε τὰ μέλη στὶς ἀρχικέ τους θέσεις. Τὴν ἀντίφασιν αὐτὴ θά ἐπισημάνει καὶ ὁ Dörpfeld στὴν κριτικὴ του τοποθέτηση ἐναντὶ τοῦ ὑπομνήματος Dinsmoor, βλ. παρακάτω, σ. 193.
551. Ὑπονοεῖ τὴ συμβολὴ τοῦ γεωλογικοῦ παράγοντα στὴ διαμόρφωση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, θέμα ποὺ διερευνήθηκε συστηματικὰ μόλις πρόσφατα, βλ. Korres 1988, σ.1779-1793.
552. Ὁ Dinsmoor δὲν ἔχει δίκιο σ' αὐτὸ τό σημεῖο, γιατί, ὅπως ἀπέδειξε ἡ μελέτη Ζάμπα (ὁ.π., σ. 7, σχ. 2), ὁ Μπαλάνος εἶχε ἀποσυναρμολογήσει καὶ ἀναστήλωσει ἐκ νέου τοὺς ἀναστηλωμένους παλαιότερα ἀπὸ τὸν Πιττάκη κίονες (εἰκ. 216).
553. Βλ. σχέδια παραρτήματος άρ. 11.
554. Ἡ μελέτη Ζάμπα (ὁ.π., σ. 22) ἐπιβεβαίωσε τοὺς φόβους τοῦ Dinsmoor γιὰ τὴν ἀδυναμία ἐπίτευξης, λόγω τῶν συνθηκῶν διενέργειας τῆς ἐργασίας, ἀπόλυτης ἀκρίβειας στὶς μετρήσεις καὶ κατ' ἐπέκταση γιὰ τὴν ἀδυναμία καθορισμοῦ κατ' ἀπόλυτα βέβαιο τρόπο τῆς ἀρχικῆς θέσης τῶν μελῶν τῆς κιονοστοιχίας.
555. Ὁ Dinsmoor ἐπεξηγεῖ ὅτι *ὅταν οἱ διάμετροι τῶν κίωνων διαφέρουν κατὰ 3χιλ. ἢ καὶ λιγότερο, τότε μπορεῖ νὰ θεωρηθῶν ὅτι συνανήκουν, ἀφοῦ μὲ τὴν περιστροφή τῶν σπονδύλων καὶ τὴ δοκιμὴ τῶν διαμέτρων αὐτῆς οἱ διαφορές θά ἐξαφανισθῶν ἂν ὁμοῦ διαφέρουν περισσότερο ἀπὸ 3χιλ., τότε οἱ σπόνδυλοι πρέπει νὰ ἀποδοθῶν σὲ διαφορετικοὺς κίονες*, βλ. Report, ὁ.π., σ.7.
556. Βλ. σχέδια παραρτήματος άρ.11.
557. Στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Capps τῆς 10.12.1926, ὁ.π., ὁ Dinsmoor ἀναφέρει δυνατότητες ἐπεξεργασίας τῆς ἐπιφανείας τοῦ νέου μαρμάρου, γιὰ τὴ μείωση τῆς ἐκτεφλωτικῆς λευκότητάς του, μὲ γομμάλακκα (shellac), τὴν ὁποία, ὅπως σημειώνει, ὁ Μπαλάνος ἔχει ἤδη χρησιμοποιήσει στὰ ἄλλα μνημεῖα ἢ μὲ τὸ πόσδιανηρό ὑπεροξειδιο τοῦ ὕδρογόνου (hydrogen peroxide).
558. Βλ. 'Αρχεῖο ASCS, 'Αρχεῖο Dinsmoor, ἐπιστολή Dörpfeld πρὸς Dinsmoor τῆς 12.8.1927 (παράρτημα άρ. 12).
559. Ἡ διαμάχη Dinsmoor-Μπαλάνου ὡς πρὸς τὴν ἀναστήλωση τῆς θόρειας κιονοστοιχίας κατ' οὐσίαν ἀποτελεῖ σύγκρουση Dinsmoor-Dörpfeld, σύγκρουση δύο γενεῶν, δύο ἐποχῶν, δύο «σχολῶν» προσέγγισης τῆς ἀναστήλωσης τῶν μνημείων.
560. Γιὰ τὴ σημαντικὴ θέση τοῦ Μητσάκη στὴ νεοελληνικὴ ἀρχιτεκτονική, βλ. Φιλιππίδη 1984, σ. 210-214.
561. Ὁ Μητσάκης μέτρησε τὶς συντεταγμένες τῆς καμπύλης τῆς ἔντασης χρησιμοποιώντας ὡς ἄξονα ἓνα τενωμένο σύρμα καὶ τοὺς σπονδύλους μὲ ἄκαμπτο πλαίσιο σχήματος Π. Τὴ μέθοδο τοῦ ἄκαμπτου πλαισίου χρησιμοποίησε καὶ ὁ Schleif, βλ. ἐπιστολή Carpenter πρὸς Dinsmoor τῆς 5.1.1928, ὅπου περιγράφεται ἡ διαδικασία τῶν μετρήσεων, 'Αρχεῖο ASCS, 'Αρχεῖο Dinsmoor.
562. ΑΑΕ, 'Αρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. I, Παρθενών, δακτυλόγραφο κείμενο τοῦ Δεκεμβρίου 1927 μὲ τίτλο «Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις Νικ. Μπαλάνου ἐπὶ τῶν γενομένων καταμετρήσεων τῶν σπονδύλων ἀναστηλωμένων κίωνων τῆς θόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενώνος καὶ σχετικὰ αὐτοῦ προτάσεις πρὸς συμπλήρωσιν τῆς 'Αναστήλωσης» (παράρτημα άρ.13). 'Αντίγραφο τῆς ἴδιας ἔκθεσης ὑπάρχει καὶ στοῦ 'Αρχεῖο ASCS, 'Αρχεῖο Dinsmoor.

563. Βλ. έκθεση Dörpfeld με τίτλο "Zur Wiederaufrichtung der noerdlichen Ringhallensaeulen des Parthenons" της 29.12.1927 (παράρτημα άρ. 14) στο Άρχειο ASCS, Άρχειο Dinsmoor.
564. Η απόλυτη θέση του Dörpfeld, πού ούσιαστικά απορρίπτεται καθ' ολοκληρίαν τήν κριτική του Dinsmoor, αντανακλά και μία αντιπαλότητα του γηραιότερου αρχιτέκτονα πρὸς τόν νεώτερο, γεγονός πολὺ πιθανόν, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεῖς ὅτι μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ Dinsmoor ὁ Dörpfeld ἔχασε τήν ὡς τότε ἀδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία του στίς ἐρευνες στήν Ἀκρόπολη, βλ. σχετικά καί Korres 1993, σ. 74.
565. Στή σχετικότητα τῶν μετρήσεων ἀναφέρεται καί ἓνα διοέλιδο τεχνικό σημεῖωμα, μέ τίτλο "Bericht ueber die Messungen an den Saeulen der Nordseite des Parthenon" της 4.12.1927, πού εἶναι ἀνυπόγραφο ἀλλά, ὅπως συνάγεται ἀπό ἐπιστολή τοῦ Carpenter πρὸς τόν Capps της 3.1.1928, ἀνήκει στόν Schleif, καί τό ὅποιο φυλάσσεται στό Άρχειο ASCS, Άρχειο Dinsmoor.
566. Μάλλον ὁ Μπαλάνος στήν ἐκθεσή του μεταφέρει τίς ἀπόψεις τοῦ «δασκάλου» του στίς ἀναστήλωσεις Dörpfeld. Ὁ Μπαλάνος ἀλλοστε ἀκολούθησε πιστά τίς ὑποδείξεις τοῦ Dörpfeld, ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀποκατάσταση τῶν γείσων τῆς θόρειας κιονοστοιχίας, τά ὁποῖα συμπληρώνει μέ σκυρόδεμα ἀντί μαρμάρου.
567. Βλ. ἀλληλογραφία Carpenter – Μπαλάνου, Carpenter – Capps, Carpenter – Dinsmoor καί Capps – Dinsmoor τοῦ Ἰανουαρίου καί Φεβρουαρίου 1928, πού φυλάσσεται στό Άρχειο ASCS, Άρχειο Dinsmoor.
568. Βλ. ἐπιστολές Carpenter πρὸς Capps της 3.1.1928 καί 5.1.1928 καί πρὸς Dinsmoor της 5.1.1928, Άρχειο ASCS, Άρχειο Dinsmoor.
569. Βλ. ἐπιστολή Capps πρὸς Dinsmoor της 1.2.1928, Άρχειο ASCS, Άρχειο Dinsmoor.
570. Ἀναφέρεται σέ ὀκτασέλιδη, δακτυλόγραφη ἐπιστολή Dinsmoor πρὸς Boring της 1.11.1928, Άρχειο ASCS, Άρχειο Dinsmoor.
571. Βλ. ἐπιστολή Dinsmoor πρὸς τόν Dr. John H. Finlay τῶν The New York Times της 18.6.1928, Άρχειο ASCS, Άρχειο Dinsmoor. Ἡ δαπάνη τῶν 25.149 \$ (1.923.840 δρχ. μέ τήν τότε ἀξία) ἀναλύεται ὡς ἑξῆς: 10.353 \$ (792.000 δρχ.) γιά τήν προμήθεια 36 κ.μ. μαρμάρου πρὸς 22.000 δρχ./κ.μ., 2.937 \$ (224.640 δρχ.) γιά τή μεταφορά τοῦ μαρμάρου, 11.859 \$ (907.200 δρχ.) γιά τήν τελική κατεργασία τοῦ μαρμάρου. Τά 36 κ.μ. μαρμάρου, πού προτείνει νά ἀγοραστοῦν ὁ Dinsmoor, ἀντιστοιχοῦν σέ 13 πλήρεις σπονδύλους, ἀπό τοὺς ὁποῖους ἐπτά θά τοποθετηθοῦν ὁλόκληροι στούς κίονες καί ἕξι θά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν ἐνσωμάτωση μικρότερων ἢ μεγαλύτερων ἀρχαίων θραυσμάτων. Στήν ποσότητα αὐτή τοῦ μαρμάρου δέν περιλαμβάνονται ἀντίγραφα τῶν μελῶν τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, οἱ θέσεις τῶν ὁποίων, κατὰ τόν Dinsmoor, πρέπει νά παραμείνουν κενές ἢ μέλη προοριζόμενα γιά τόν θριγκό τῆς κιονοστοιχίας, ἀφοῦ ἀρκοῦν γιά τήν ἀναστήλωσή του αὐτά πού διασώζονται. Στό ἴδιο γράμμα ὁ Dinsmoor ἀναφέρει ὅτι καί ὁ Stevens, διεθυντής τότε τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀκαδημίας στή Ρώμη, σέ πρόσφατη ἐπίσκεψή του στήν Ἀθήνα, διανρωτήθηκε σχετικά ἀπό τόν Μπαλάνο, τάχθηκε ἐπέρ τῆς χρήσης τοῦ μαρμάρου στήν ἀναστήλωση τῆς κιονοστοιχίας. Ὁ Stevens πίστευε ὅτι τό ὅλο θέμα θά ἔπρεπε νά ὑποβληθεῖ στήν κρίση τῆς διεθνούς ἀρχιτεκτονικῆς κοινότητας, εἴτε διαμέσου
- τῶν Ἀρχιτεκτονικῶν Ἰνστιτούτων τῶν διαφόρων χωρῶν, εἴτε μέ τή σύσταση μιᾶς ἐπιτροπῆς τριῶν ἐξεχόντων ξένων ἀρχιτεκτόνων, πού θά συνεργαζόταν μέ τήν ἑλληνική πλευρά, κατὰ τό πρότυπο τῆς Διεθνούς Ἐπιτροπῆς τοῦ 1895.
572. Στήν ἴδια ἐπιστολή ὁ Dinsmoor ἀποδίδει σέ γερμανική ἐμπροσθί τήν ἐπιλογή, στήν ἀναστήλωση τῆς θόρειας κιονοστοιχίας, τοῦ τοιμέντου ὡς ἑλικοῦ συμπλήρωσης καί ἀντικατάστασης τῶν ἀρχαίων μελῶν. Τό σκυρόδεμα ὁμῶς εἶχε ἀρχίσει εὐρέως νά χρησιμοποιεῖται σέ ἀποκαταστάσεις μνημείων πρῶτα στή Γαλλία, μέ τήν ὁποία ὁ Μπαλάνος εἶχε ἰδιαίτερους δεσμούς, βλ. παρακάτω, σημ. 794.
573. Ὁ Μπαλάνος εἶχε διακόψει τίς ἐργασίες στή θόρεια κιονοστοιχία ἀπό τόν Ἰούλιο τοῦ 1927, μόλις ἔστειλε ὁ Dinsmoor τήν ἐκθεσή του, ὡς τό τέλος τοῦ 1928. Στό διάστημα αὐτό τοποθετεῖ μόνον καί μέλη τοῦ θριγκοῦ πάνω στούς ἱρῆ ἀναστηλωμένους κίονες καί ἀσχολεῖται κυρίως μέ τήν ἀπομάκρυνση τῆς ἐπένδυσης ἀπό ὀπτοπλίνθους τῆς ὀθωνικῆς περιόδου ἀπό τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενῶνα, βλ. ἐπιστολή Dinsmoor πρὸς Finlay της 18.6.1928 (δ.π.)
574. Μελέτη ΕΣΜΑ, άρ.732, σ. 23, σχ. 3.
575. Τήν ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς τοῦ Παρθενῶνα σχολιάζει καί ἀποτιμᾷ αἰσθητικά ὁ Ζαχαρίας Παπαγιωάννου, βλ. παράρτημα άρ. 15.
576. Στήν ὁμιλία του στή διάρκεια τῆς τελετῆς τοῦ ἐορτασμοῦ τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἑθνικῆς Παλιγγενεσίας ὁ Alessandro Della Seta ἀναφέρεται στή σημασία τῆς ἀνθρώπινης τῶν πεσμένων κίωνων τοῦ Παρθενῶνα, πού ταυτίζεται μέ τήν ἀνάσταση τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, βλ. παρακάτω, σ. 212.
577. ΑΑΕ, Άρχειο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XIX, 1, 2, Ἐπιστολή W.Dörpfeld της 15.1.1925 πρὸς Ν. Μπαλάνο (σὴν ἑλληνική).
578. ΑΑΕ, Άρχειο Ν. Μπαλάνου, Φακ. I Παρθενῶν, Ὑποφ. Διάφορα ὑπερρεσιακά ἔγγραφα ἀναστηλώσεως Ἀκροπόλεως, Μετάφραση ἀρθρου καθηγητῆ Πανεπιστημίου Βιέννης C. Praschniker πού δημοσιεύθηκε στό Neue Freie Presse της 20.3.1926.
579. Karo 1928, σ. 66-84 καί ἐιδικότερα σ. 80-83. Πολὺ ἀργότερα, τή μεταπολεμικὴ περίοδο, ὁ Karo ἐπηρεασμένος καί ἀπὸ τήν κριτικὴ πού ἀσκήθηκε στόν Μπαλάνο στή διάρκεια τῆς Συνδιάσκεψης τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1931 (παρακάτω, σ. 214) θά ἀναθεωρήσει τίς ἀπόψεις του καί θά ἀσκήσει κριτικὴ γιά τήν ἀναστήλωση τῆς θόρειας κιονοστοιχίας, τήν ὁποία θεωρεῖ τώρα ὅτι διαταράσσει τήν ὑψίστη ἁρμονία τοῦ κτηρίου, καί αὐτό λόγω τῆς ἀπουσίας τόσο σημαντικῶν τμημάτων τοῦ μνημείου, ὅπως τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ – ἀπαραίτητου βάθους στήν κιονοστοιχία – καί, κυρίως, γιατί δέν στάθηκε δυνατόν οὔτε κατὰ προσέγγιση νά ἀποδοθοῦν στή νέα ἐργασία οἱ ἀσυναγώνιστες ἐκλεπτύνσεις τοῦ Παρθενῶνα καί μάλιστα σ' ἓνα τόσο κατώτερο ἑλικό, ὅπως τό τοιμέντο, βλ. Karo 1951, σ. 554-555.
580. Hess 1931, σ. 201-211. Τό ἀρθρο περιλαμβάνει λεπτομερέστατη περιγραφὴ – καί ἐπισήμανση τῶν ἐλαττωμάτων – τῶν τοιμενέντων συμπληρωμάτων ἀνά κίονα (καί σπόνδυλο) τῆς θόρειας κιονοστοιχίας.
581. Μπαλάνου 1940, σ. 123 καί BCH, 47, 1923, σ. 506.
582. ΑΑΕ, Άρχειο Μπαλάνου, Φακ. I Παρθενῶν, Ὑποφ. Σχετικά μέ τόν Ὀπισθοδόμον τοῦ Παρθενῶνος (Βεζ. Πύλη) (sic) «Πρακτικόν συσκέψεως W. Dörpfeld, A. Wilhelm, Γ. Οἰκονόμου, Ν. Μπαλάνου, Ἀπ. Ἀρβαντιόπουλου τήν 26.3.1926 ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως συμφώνως πρὸς τήν ὑπ' άρ. 15132 ἐ.ε. διαταγὴν Ὑπουργείου Ἐκκλησια-

- στικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαίδευσως». Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἀναφορά τῆς ἐπιτροπῆς σὲ μετόπες τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνα, ποὺ βρίσκονταν στὸ Λονδίνο, ἡ ὁποία, προφανῶς, ὀφείλεται σὲ παραδωρομή. Θὰ πρέπει, μᾶλλον, νὰ ἐννοοῦσαν ἐκμαγεῖα τῶν θρασυμάτων τῶν βόρειων μετοπῶν τοῦ μνημείου, ποὺ εἶχε ταυτίσει αὐτὰ τὰ χρόνια ὁ Praschniker (Praschniker 1928). Ἄλλωστε καὶ ἡ ἀπόφαση νὰ τοποθετηθοῦν στὸν Παρθενῶνα τοιμεντένια ἀντίγραφα τῶν βόρειων μετοπῶν, ποὺ οὐδέποτε πραγματοποιεῖται, λήφθηκε, προφανῶς, κατὰ τὴν ἐμπείρα τῆς ἐπισήμανσης τοῦ Praschniker ἀναφορικά πρὸς τὴν τελικὴ ἐντύπωση *τῆς ἐπιστήσεως δι' ἐπάλξεων* τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ μνημείου, βλ. παραπάνω, σ. 204.
583. Ἐπέμβαση ποὺ δὲν εἶχε πραγματοποιηθεῖ τελικὰ τὸ 1902. Ἡ ἀντικατάσταση τῶν λίθων τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας εἶχε ἀποφασιστεῖ τότε νὰ γίνῃ μὲ μάρμαρο, σύμφωνα μὲ τὸν ἀρχαῖο τρόπο, βλ. παραπάνω, σ. 93, 101.
584. Μιχαλάνου 1940, σ. 120-123, BCH, 50, 1926, σ. 538-539, Κυπαρίσση 1927-1928, σ. 123-134. Γιὰ τὴν ἀρχικὴ καὶ τὴ μεταγενέστερη διαμόρφωση τῆς δευτικῆς θύρας, τίς νεώτερες μετασκευές τῆς καὶ κυρίως τὴν ταύτιση τῶν λίθων τῶν νεώτερων παραστασιῶν τῆς, ποὺ ἀπομακρύνθηκαν τὸ 1926, βλ. Κορρέ 1994. Βλ. ἀκόμη ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μιχαλάνου, Ὑποφ. Θύρα Παρθενῶνος καὶ ἀέτωμα Ι, (18+19), ὅπου δύο ἐνδιαφέροντα σκαριφήματα ἀποτυπώσεων μὲ μολύβι τῶν καταλοίπων τῶν λίθων τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας *in situ*, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνσή τους. Τὴν ἐπέμβαση τοῦ Μιχαλάνου στὴ δευτικὴ θύρα, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται, ὅπως γράφει, μὲ δωρεὰ τοῦ Sir Charles Walston, κατακρίνει ὁ Dinsmoor στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Borig τὸν Νοέμβριο τοῦ 1928 (ὁ.π.). Ὁ Dinsmoor καταγγέλλει ἰδιαίτερα τὴ θάρβαρα, ὅπως τὴ χαρακτηρίζει, ἀντικατάσταση τοῦ ἀρχικοῦ ἀνωφλίου ἀπὸ τὴ μεγάλη, *σχεδὸν μαρὴν ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους μαρμαρίνους λίθους*, δοκὸ ἀπὸ σκυρόδεμα. Ὁ Dinsmoor παρατηρεῖ ὅτι θὰ μπορούσαν τουλάχιστον νὰ εἶχαν ἐπενδουθεῖ τὰ ἄκρα αὐτῆς τῆς δοκοῦ μὲ τὰ ἀκραῖα ὑπολείμματα τῶν λίθων τοῦ ἀρχαίου ἀνωφλίου καὶ νὰ εἶχε χρωματιστεῖ μὲ ἓνα ἀνοικτότερο χρῶμα ἢ περιορισμένη ἐμφανὲς περιοχὴ τοῦ σκυροδέματος στὸ κέντρο. Ὁ Dinsmoor ἀναφέρεται ἀκόμη στὴν ἐνσωμάτωση τῶν σιδηροδοκῶν στὸν διατηρούμενο κατὰ χώραν δευτικότερο λίθο τοῦ ἀρχαίου ἀνωφλίου, οἱ ὁποῖες ὅμως ὑπολογίστηκαν τόσο κακά, ὥστε ἀμέσως παρουσίασαν θέλος κάμψεως 2 Ἴντσων.
585. Μιχαλάνου 1940, σ. 120.
586. Hobein 1990, σ. 48-58, 160-183.
587. Ὁ Κ. Κιενᾶς ἤδη ἀσχολοῦνταν μὲ τὰ ζητήματα τῆς συντήρησης τῆς ἐπιφάνειας τοῦ Παρθενῶνα. Τὸ 1928 παίρνει ἄδεια ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, *ὅπως ἀποσπάσῃ τεμάχια τῆς σχηματισθεῖσης ἐπὶ τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος ἐπιγλυπώσεως χάριν μελέτης*, βλ. Ἀρχεῖο Α' ΕΠΚΑ, Φακ. ἔτους 1928, ἔγγραφο ἀρ. πρωτ. 50797/2370 τῆς 29.11.1928.
588. Ἀρχεῖο Α' ΕΠΚΑ, φακ. ἔτους 1929, ἐποικιογικὴ ἀπόφαση ἀρ. πρωτ. 9207/115/18.1.1929.
589. Λόγω προσωπικοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ὁ ὁποῖος μαζί μὲ τοὺς ἄλλους ἀρχαιολόγους καὶ ἀρχιτέκτονες ἀνεβαίνει στὸ ἱκρίωμα καὶ διενεργεῖ αὐτοψία στὴ ζωφόρο, βλ. δημοσιεύματα Βραδυνῆς τῆς 2ας καὶ 3ης Ἀπριλίου 1929.
590. Βλ. σειρά ἀρθρῶν στὴ Βραδυνή τοῦ Ἀπριλίου 1929. Ἡ ἐφημερίδα καὶ γιὰ λόγους ἀντιπολιτευτικούς διογκώνει τὸν κίνδυνο τῆς ζωφόρου, τὴν ὁποία παρουσιάζει νὰ καταρρέει ἄμεσα, κατηγορώντας τοὺς ἀρμόδιους τοῦ Ὑπουργείου γιὰ ἀπαράδεκτη ὀλιγοψία. Στὴν ἐφημερίδα δίνουν συνεντεύξεις γιὰ τὸ θέμα κατὰ σειρά οἱ Hege (3.4.1929), Κυπαρίσσης (3.4.1929), Carpenter (4.4.1929), Buschor (5.4.1929), Hill (7.4.1929) καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας καὶ καθηγητὴς τῆς Ρεθμολογίας στὴ Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Πολυτεχνείου Δημήτριος Τσιπούρας (7.4.10.4 καὶ 16.4.1929), ἐκθέτοντας τίς ἀπόψεις τους γιὰ τὸ ζήτημα. Τὸ θέμα γίνεται γνωστὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ, βλ. ἀρθρο τῆς 18.5.1929 τοῦ Illustrated London News.
591. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν δύο μουσείων τῆς Ἀκρόπολης, τοῦ «Παλατοῦ» (1865-1874) καὶ τοῦ «Μικροῦ» (1888), εἶχε πολὺ γρήγορα ἀναφανεῖ καὶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1914 εἶχε ἀποφασιστεῖ ἡ ἐνοποίηση καὶ ἡ ἐπέκταση τῶν δύο μουσείων (Κόκκου 1977, σ.200), ἐπέμβαση ποὺ πραγματοποιήθηκε τελικὰ στὴ δεκαετία τοῦ 1950. Τὸ 1929 τὸ Μικρὸ Μουσεῖο ἦταν κλειστὸ γιὰ τὸ κοινὸ καὶ χρησίμευε ὡς γραφεῖα τῆς Διεύθυνσης Ἀκροπόλεως καὶ ἀποθήκευτικὸς χώρος, βλ. δημοσίευμα τῆς Βραδυνῆς τῆς 3.4.1929. Ὅσο γιὰ τὴν ἀναφορά τοῦ Hege στὴ συμβολὴ τοῦ φωτός γιὰ τὴ βαθύτερη κατανόηση καὶ ἀνάδειξη τῶν γλυπτῶν κατὰ τὴν ἐκθεσὴ τους στὸ μουσεῖο, αὐτὴ εἶναι σύμφωνη μὲ ἀπόψεις ποὺ ἀκούγονταν αὐτὰ τὰ χρόνια σὲ ἀρχαιολογικοὺς κύκλους τῆς Γερμανίας, βλ. σχετικὰ Marchand 1996, σ. 338-339.
592. Ὁ Δ. Τσιπούρας, μὲ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ ζητήματος τῆς ζωφόρου, ἐκθέτει, χωρὶς ὅμως νὰ τίς ὁλοκληρώσει, τίς γενικότερες ἀπόψεις του γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Παρθενῶνα σὲ τρία συνεχῆ ἀρθρα στὴ Βραδυνή (7, 10 καὶ 16 Ἀπριλίου 1929). Μὲ γενικόλογον καὶ θερμαλιστικὸν τρόπο ὁ Τσιπούρας ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνα εἶναι ἓνα ἔργο σύνθετον, *δημιουργικόν δηλαδὴ ἀρχιτεκτονικόν μαζί μὲ ἔργον καθαρῶς ἐπιστημονικόν, δηλαδὴ ἀρχαιολογικόν καὶ μηχανικόν*. Ἀφοῦ διεκρινίσει τίς ἀνωτέρω ἐπὶ μέρους ἐννοιες, κατακρίνει τίς ἐργασίες ποὺ ὡς τότε ἔχουν γίνῃ στὸ μνημεῖο ὡς μονομερῶς ἐπιστημονικὲς καὶ μηχανικὲς: *ἡ περιδεὲς φειδῶ τῶν συμπληρώσεων ... αἱ κατασκευατικαὶ καὶ ἀκαλίσθητοι διὰ τοιμέντου συμπληρώσεις ὥς καὶ αἱ σχολαστικαὶ δι' αὐτοῦ προσαρμογαὶ τῶν εὐρισκομένων ἀσημάντων μαρμαρίνων θρασυμάτων, ἀποδεικνύουσι παντελῆ ἀπουσίαν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πνεύματος ἐν τῇ πραγματάσει τῆς εὐγενεῶς προθέσεως τῆς ἀναστήλωσης*. *Ὅμως ἀναστήλουντες δὲν ἐπιστημονοῦμεν μόνον ἀλλὰ καὶ καλλιτεχνοῦμεν, ἀρχιτεκτονοῦμεν*. *Ἐκτός, ἂν δὲν συνεννοούμεθα*. *Σκοπὸς τῶν ἀναστήλώσεων εἶναι ἀπλὴ ταξινόμησις καὶ ταξιθέτησις τῶν ἀνευρισκομένων συντηρημάτων πρὸς πληρώσιν ἀπλῆς περιεργείας τῶν ὀλίγων μυστῶν ... ἢ κατὰ τὸ δυνατόν πληρεστέρα ἱκανοποίησις τοῦ διψῶντος μὴ ἀρχαιολογικοῦ μὲν ἀλλ' αἰσθανομένου τὴν ἀνάγκην διανοουμένου κοινῶ, διὰ τῆς πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ἐκθέσεως τοῦ μεγίστου δυνατοῦ συνόλου τοῦ ἔργου τοῦ Ἰκτίνου καὶ ἢ ἐκ τοῦ συνόλου τοῦτου στερεοποιήσις ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν παρὰ τοῦ ὑψίστου διδασκάλου τῆς ὑγιεστάτης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἐκφράσεων διὰ μέσου τῶν αἰώνων*. Καὶ καταλήγει: *ὁ σκοπὸς τῆς ἀναστήλωσης ὡς τοῦ Παρθενῶνος εἶνε κυρίως ἀρχιτεκτονικός, ἐνῶ ὅπως πᾶν ἀρχιτεκτονικόν ἔργον πληροῖ μίαν ἀνάγκην ὑλικὴν καὶ ἡθικὴν ἢ καὶ μόνον ἡθικὴν (ὥς τὰ καθαντὸ μνημεῖα) τοῦ παρόντος καὶ τοῦ συναφούς μέλλοντος, οὕτω καὶ ἡ ἀναστήλωσις τοῦ Παρθενῶνος ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν*

ἐκπλήρωση μιᾶς τοιαύτης ἀνάγκης. Γιά τόν Τσιπούρα, βλ. Φιλιππίδη 1984, σ. 114 καί σποραδικά.

593. Στή συνέντευξή του ὁ Carpenter, ἐκφραστής τῶν τελευταίων διεθνῶν ἐπιτευγμάτων στόν τομέα τῆς συντήρησης τῶν λίθων, ἐκφράζει τή λύπη του, γιατί δέν ἔγινε δυνατή ἡ ἐγκαίρῃ ἐπάλειψη τῆς ζωφόρου διὰ παραφίνης – μεθόδου, ἡ ὁποία ἐπὶ παραδείγματι ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ αἰγυπτιακοῦ ὀβελίσκου, πού ὑπόκειται εἰς τὸ ἐν Νέᾳ Υόρκῃ πάρκον Central Park καὶ διὰ τῆς ὁποίας ἀντιμετωπίζεται ἡ δριμύτης τοῦ ἀμερικανικοῦ καιροῦ τόσον ἐπιτυχῶς, ὥσάν τὸ μνημεῖον νά ᾔτο εἰς τὴν πατρίδα του Αἴγυπτον. Τὴν ἴδια μέθοδο τῆς ἐπάλειψης μέ παραφίνη συνιστᾷ καὶ ὁ καθηγητὴς τῆς Χημικῆς Τεχνολογίας στό Ἐθνικὸ Μετσόβιον Πολυτεχνεῖο Ἀλ. Βουρνάζος στόν Φιλαδελφεὺς γιά τὴ συντήρησιν τῶν ἐνεπίγραφων λίθων τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, βλ. Philadelfeus 1933, σ. 138–139. Ἡ μέθοδος αὐτὴ σήμερα καταδικάζεται κυρίως γιά τὴ χρωματικὴ ἀλλοίωσιν πού ἐπιφέρει στοὺς λίθους, βλ. Amoroso – Fassina 1983, σ. 314–318 καὶ Ashurst – Dimes 1990, σ. 156.
594. Βλ. Βραδυνὴ τῆς 11 καὶ 17.4.1929 μέ τίς ἀποφάσεις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ BCH, 53, 1929, σ. 494, Charbonnier 1930, σ. 261–266, Karo 1930, σ. 273–275 καὶ AJA, 35, 1931, σ. 330.
595. Ἡ ἀπόφασις γιά ἐπιχρίσιν τῆς ζωφόρου μέ φθοριοπυριτικά καὶ ἡ στερέωσίς τῆς μέ λιθοκόλλα Meyer εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὸ ἄρθρον τοῦ Charbonnier, ὁ.π. Ἀκόμῃ στὴ Βραδυνὴ τῆς 17.4.1929 δημοσιεύεται συνέντευξις τοῦ Ζέγγελη, ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἀπόφασιν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, λέει ὅτι *ἀπεφασίσθη ἡ ἐπάλειψις καὶ πλήρως τῶν ρωγμῶν δι' οὐσίας ἡ ὁποία δέν ἔχει καμμίαν χημικὴν δράσιν, δηλαδὴ οὐδετέρας – τοιαύτης οὐσίας, ἡ ὁποία ἐπιπλέον εἶνε λευκὴ καὶ ἐξυηρετεῖ καὶ τὴν αἰσθητικὴν, ὑπάρχει, ὅπως εἶπα εἰς τὸ χθεσινόν συμβούλιον εἰς τὴν Ἀμερικὴν. Αὐτὴν θὰ χρησιμοποιήσωμεν*. Ὁ Μπαλάνος στό βιβλίον του ἀναφέρεται σὲ ἐπάλειψιν τῶν μελῶν (κίωνων, ἐπιστυλίων, τριγλύφων, μετοπῶν, γείσων), τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνα ὁμως, καθὼς καὶ τοῦ τοιμεντοκοινιάματος τῶν σπονδύλων τῆς βόρειας κιονοστοιχίας μέ οὐσία διαφανή καὶ μονωτικὴ (Μπαλάνου 1940, σ. 117 καὶ 107). Στὴ δευτικὴ ζωφόρο, μιὰ πρώτη ἐργαστηριακὴ ἀνάλυσις παρουσίασε ἐνδείξεις γιά χρῆσιν κάποιας ὀργανικῆς οὐσίας, βλ. Παπακωνσταντίνου 1994, σ. 23. Πάντως, οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ 1929 ὅσο καὶ ἐκεῖνες τοῦ 1935–1936 (παρακάτω σημ. 597), γνωστὲς κυρίως ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία, δέν ἐντοπίσθησαν κατὰ τὴ χαρτογράφισιν τῶν φθορῶν τῆς ζωφόρου τὸ 1992–1993 καὶ τὴν παράλληλῃ συγκριτικὴ μελέτη φωτογραφιῶν τῆς ζωφόρου διαφόρων περιόδου πού πραγματοποιήθηκε. Πιθανόν ὁμως ὀρισμένες ἐπεμβάσεις, πού, στὴ χαρτογράφισιν, χρονολογοῦνται εἰς τὸ 1948 καὶ πού διακρίνονται σὲ φωτογραφίαις τοῦ 1958 νά ἀνάγονται εἰς αὐτὰ τὰ χρόνια, βλ. Γαλανοῦ – Δογάνη 1994, σ. 70, 88. Οἱ σκέψεις ἢ ἐνέργειαι γιά ἐπιχρίσιν τῆς ζωφόρου ἐντάσσονται εἰς τὸ πλαίσιον τῶν διαφόρων μεθόδων συντήρησης τῶν λίθων, πού ἀκολουθοῦνται διεθνῶς αὐτὰ τὰ χρόνια. Οἱ μέθοδοι αὐτὲς περιγράφονται εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ J. F. Cellrier εἰς τὴν Συνδιάσκεψιν τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1931 (βλ. Cellrier χ.χ., σ. 210–214) καὶ συνίστανται σὲ μεθόδους φυσικὰς, ἐπαλείψεις δηλαδὴ μέ παραφίνη ἢ κερί σὲ ὀργανικοὺς διαλύτες, μεθόδους χημικὰς, ὅπως ἐπαλείψεις μέ ἀλκαλοπυριτικά διαλύματα ἢ ἐμποτισμὸ τῶν λίθων

σὲ θάριον ὕδωρ ἢ σὲ διαλύματα μέ βάση τὸ θάριον, ὅπως ἐνώσεις θάριου μέ ψευδάργυρον ἢ ἀργίλιον, καὶ τέλος φθορίωσις τῶν λίθων μέ φθοριοπυριτικά ἄλατα διαφόρων μετάλλων (πλὴν ἀλκαλικῶν), ὅπως φθοριοπυριτικὸ ψευδάργυρον, ἀργίλιον μαγνήσιο, σίδηρον, χαλκόν, μόλυβδο καὶ χρῶμιον. Ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀνοργάνου Χημείας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ ἀκαδημαϊκὸς Κ. Δ. Ζέγγελης (1870–1957) ὑπῆρξε στενὸς συνεργάτης τοῦ Μπαλάνου αὐτὰ τὰ χρόνια. Κατὰ παράκλησιν τοῦ διενεργεῖ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυσις τῆς ἐρυθροπῆς ἀποχρώσεως τοῦ μαρμάρου καὶ θρῖσκει ὅτι πρόκειται γιά ὀξειδιο πυριτίου, τὸ ὅποιο, ὅπως γράφει ὁ Μπαλάνος, *ἐχρησιμοποιεῖτο πρὸς προπαρασκευὴν διὰ τὸν ὀριστικὸν χρωματισμὸν τῶν μαρμάρων*. Ὁ Μπαλάνος τὸ χρησιμοποίησε γιά «πατινάρισμα» τῶν νέων μαρμάρων τῶν ἀναστήλώσεων του, μέ πρόσκαπαν ὁμως ἀποτελέσματα, βλ. Μπαλάνου 1940, σ. 77 καὶ BCH, 55, 1931, σ. 457.

596. ΑΑΕ, Ἀρχεῖον Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι Παρθενών, Ὑποφ. Διάφορα ὑπηρεσιακά ἐγγραφα ἀναστήλώσεως Ἀκροπόλεως, ἀπόσπασμα συνεδρίασεως ἀρ. 358/28.4.1931 Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου. Ὁ Μπαλάνος θὰ πρέπει νά ἄρχισεν τὴν προεργασία γιά τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀπόφασεως τοῦ Συμβουλίου, ἀφοῦ, ὅπως φαίνεται σὲ φωτογραφίαις, τουλάχιστον δύο δοκοὶ τῆς ὀροφῆς τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ ἀπὸ νέον μάρμαρον εἶχαν ἤδη λαξευτεῖν πρὶν τὸ 1936, βλ. Korres 1985A, σ. 109. Στὴ συνέχεια πάντως οἱ σχετικὲς ἐργασίαι ἐγκαταλείφθηκαν. Τὸ πρόγραμμα ἀνακατασκευῆς μέ μάρμαρον τῆς ὀροφῆς τοῦ δυτικοῦ πτεροῦ, γιά τὴν προστασίαν τῆς δυτικῆς ζωφόρου, τέθηκε καὶ πάλι σὲ ἐφαρμογὴ εἰς μέσας τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, γιά νά μεταπωθεῖ ὀριστικὰ στὴ συνέχεια, βλ. Μαλλοῦχου – Tufano 1994B, σ. 21–22. Ὁ Μπαλάνος προέβη ἐπίσης σὲ ἐργασίαι συγκόλλησιν, μέ σιδερένιους συνδέσμους σχήματος διπλοῦ Τ, τῆς νοτιότητος δοκοῦ τῆς ὀροφῆς τοῦ πτεροῦ, μέ σκοπὸ τὴν ἀνατοποθέτησιν τῆς εἰς τὸ μνημεῖον, σύμφωνα μέ τὴν ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου, ἐργασία ὁμως πού παρομοίως τελικὰ δέν πραγματοποιήθηκε, βλ. Μπαλάνου 1940, πιν. 75 φωτ. α,β,γ (ὅπως φαίνεται στὴ φωτ. 75α, στὴ δοκὸ αὐτὴ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ καὶ σὲ παλαιότερη ἐποχὴ – Εὐστρατιάδης – ἐργασίαι στερέωσιν) καὶ Korres–Μπούρα 1983, σχέδιον σ. 248 καὶ δεξιὰ φωτογραφία σ. 393 καθὼς καὶ Κουφόπουλου 1994, σ. 96. Ἀκόμῃ, στὴν ἴδια συνεδρίασιν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ἀποφασίζετο καὶ ἡ ἀναστήλωσις καὶ συμπλήρωσις τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ ἀνατολικοῦ αἵτωματος, ἡ *ἐπιαναφορά εἰς τὴν ἀρχαίαν των θέσιν τῶν σπονδύλων τοῦ μόνου διασωθέντος κίονος τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως, ἡ ἀνὴρωσις τῆς Ἀ.Μ. παραστάδος τοῦ σηκοῦ ὡς καὶ ἡ ἀνὴρωσις τῶν ἑκατέρωθεν τῆς παραστάδος τοίχων, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀρχαῖον ὑλικόν* καὶ, τέλος, ἡ τμηματικὴ ἀναστήλωσις τῶν ἑξὶ κίωνων τῆς νότιας κιονοστοιχίας, ὅλες ἐργασίαι, οἷς ὁποῖες ὁ Μπαλάνος προβαίνει εὐθὺς ἀμέσως.

597. ΑΑ, 51, 1936, σ. 94.

598. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ προερχόταν ἀπὸ ἕνα ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ ἀνωφλίου τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Παρθενῶνα, πού εἶχαν καθαρευθεῖ ἀπὸ τὸ μνημεῖον τὸ 1926, βλ. Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 461 καὶ Korres 1994, εἰκ. 62, Ο.Δ.Τ.Ε.3, 26.

599. Βλ. Μπαλάνου 1940, σ. 113–117, πιν. 10–12 καὶ BCH, 55, 1931, σ. 457, ΑΑ, 46, 1931, σ. 211, ΑΑ, 47, 1932, σ. 104 καὶ ΑΑΕ, Ἀρχεῖον Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι, 22, πανόδετο λεύκωμα ἰχνογραφίας 40 φύλλον, πού περιλαμβάνει σκαριφήματα ἀποτεπώσεως μέ μολύβδι λίθων ἀκρωτηρίου (ἐννοεῖται θάθρον ἀκρωτηρίου) γείσων Ν.Α. γωνίας καὶ γείσων

- ανατολικής όψης μεταξύ 4ου και 5ου κίονος και Φακ. I.23, φωτογραφίες *ἀκρωτηρίων* (έννοείται βάθρου ἀκρωτηρίου) και γωνιαίων γείσων ΒΑ. γωνίας, φωτογραφία του νοτιοανατολικού γείσων και φωτογραφία σχεδίου ικριώματος ΝΑ. γωνίας του κ. Johnson, fellow in architecture, American Academy of Rome. Λεπτομέρειες για την επέμβαση του Μπαλάνου στο ανατολικό άετωμα του Παρθενώνα ήλθαν στο φως κατά την αποσυναρμολόγηση της περιοχής στη διάρκεια των εργασιών αποκαταστάσεως της ανατολικής όψης του Παρθενώνα, στο πλαίσιο του προγράμματος της ΕΣΜΑ (1986-1991), βλ. Μελέτη ΕΣΜΑ αρ. 461. Η φωτογραφία των Β. και Ν. Τομπάζη της εικ. 245 προέρχεται και αυτή από τα κατάλοιπα Μηλιάδη (βλ. παραπάνω σημ. 455) και φέρει, στο πίσω μέρος της, το ακόλουθο, ιδιόχειρό του, σχόλιο: *Ἡ Ν.Α. γωνία τοῦ Παρθενώνα. Οἱ ἀρχαῖες μετόπες ποὺ ἔχουν ἀπομεινεί στὴν ἀρχικὴ τους θέση εἶνε ἀρκετὰ θανασιωμένες ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τοὺς θαναλισμούς τῶν ἀνθρώπων. Τίς ἀποτελεῖν τὸν τὰ καν-σαέρια. Τὸ ξαπλωμένο ἀγαλμα στὴ γωνία τοῦ αὐτώματος εἶνε γύναιον ἐκμαγεῖο. Οἱ μετόπες αὐτές, μαζί με τίς ὑπόλοιπες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, μεταφέρθηκαν τὸ 1986-1990, στὸ πλαίσιο τῶν εργασιῶν τῆς ΕΣΜΑ, στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης καὶ ἀντικαταστάθηκαν στὸ μνημεῖο με ἐκμαγεῖα ἀπὸ τοιμέντο.*
600. Βλ. Μπαλάνου 1940, σ. 118-120, BCH.55,1931, σ. 457 και Κορρέ, Τογανίδη, Ζάμπα, Σκουλικίδη κ.ά. 1989, σ. 14, 25-26. Βλ. ακόμη ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. I. Παρθενών, Ὑποφ. Διάφορα ὑπηρεσιακά ἔγγραφα ἀναστήλωσεως Ἀκροπόλεως, δακτυλόγραφη ἔκθεση Ν. Μπαλάνου με τίτλο «Ὁδηγία διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀναστήλωσεως τῆς Ἀ. Μ. Παραστάδος τοῦ Παρθενώνος». Ἡ ἔκθεση εἶναι ἀχρονολόγητη, εἶναι ὁμως μεταγενέστερη τῶν εργασιῶν στὸν πρόναο. Ἀπὸ τὴν ἔκθεση προκύπτει ὅτι ἤδη ἀπὸ αὐτὰ τὰ χρόνια συνεργαζόταν με τὸν Μπαλάνο στὶς ἐργασίες στὴν Ἀκρόπολη ὁ ὑφιστάμενός του στὴν Τεχνικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου ἀρχιτέκτονα Βασίλειος Δούρας, ὁ ὁποῖος φέρεται ὅτι εἶχε σχεδιάσει τοὺς κατακεῖμενους λίθους τῆς νοτιοανατολικῆς παραστάδας. Στὸν Δούρα, ὅπως σημειώνεται, ὁ Μπαλάνος ἄφησε καὶ ὅλα τὰ σχέδια τοῦ Παρθενώνα. Στὴν ἔκθεση δίνονται ὁδηγίες γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀναστήλωσεως τῆς παραστάδας (ὁ Μπαλάνος γνώριζε δεκατρεῖς ἀπὸ τοὺς δεκαεπτὰ συνολικά λίθους τῆς παραστάδας) καὶ ἰδιαίτερα τὸν τρόπο καθορισμοῦ τῆς θέσης τῶν λίθων τῆς: *ν' ἀποκοπῶσιν συμφῶνως πρὸς τὸ περίγραμμα αὐτῶν ἀμφότεραι αἱ ἔδραι ἐκάστου λίθου ἐπὶ διαφανοῦς χάρτον (σχεδιασμέναι τῶν ἐντορμιῶν τῶν γόμφων) διὰ νὰ ἐπιτιθένται ἐπ' ἀλλήλων καὶ νὰ ἐξευρεθῇ οὕτω ἡ θέσις τῶν λίθων καὶ καθορισθῶσι τὰ ἐλλείποντα τεμάχια τούτων ἅτινα θὰ συμπληρωθῶσιν διὰ νέων μαρμάρων.* Ἀκόμη στὴν ἔκθεση ὁ Μπαλάνος τονίζει ὅτι δὲν θεωρεῖ ἀναγκαῖα τὴν συμπλήρωσιν τῶν δόμων τῶν τοίχων κλισακηδόν, καθ' ὅσον δὲν ὑπάρχει τοιοῦτος ἀριθμὸς λίθων καὶ ἀφοῦ μάλιστα καὶ ἄνευ τούτων οὐδεὶς κίνδυνος παρίσταται διὰ τὴν στερότητα τῆς παραστάδος. Ἀντιθετα, θεωρεῖ καλὸ, μετὰ τὴν ἀνύψωση τῆς παραστάδας, τὴ σύνδεσίν της με τὸν νοτιοανατολικὸ κίονα τοῦ προνάου μετρεῖς πλινθίδες ἐπιστυλίου, ἀναλόγους πρὸς τὰς τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Δούρα, ὁ Μπαλάνος συνεργαζόταν αὐτὴ τὴν περίοδο καὶ με τὸν σχεδιαστὴ Ἀθανασόπουλο, βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2 ἐπιστολὲς Α. Charbonnier πρὸς Μπαλάνο τῆς 1.6.1931 καὶ 11.12.1932.
601. Ὅπως ἀποδείχθηκε πρόσφατα (Μελέτη ΕΣΜΑ αρ.732, σ. 28), ὁ σπονδύλος αὐτὸς εἶχε «περισσέψει» μετὰ τὴν τοποθέτησή στὴ βόρεια κιονοστοιχία, ὕστερα ἀπὸ τὴν παρέμβαση Dinsmoor, ἀντιγράφου τοῦ σπονδύλου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, στὴ θέση ὅπου προγραμματιζόταν ἀρχικὰ ἡ τοποθέτησή τοῦ ἀνωτέρω σπονδύλου, ἓνα γεγονός ποὺ καὶ πάλι ὁ Μπαλάνος ἀπέκρυψε ἐπιμελῶς στὶς δημοσιεύσεις του.
602. Μπαλάνου 1940, σ. 117-118, πιν.13 καὶ ΑΑΕ, 47,1932, σ. 104, ΑΑΕ, 48,1933, σ. 192, BCH, 57,1933, σ. 239. Βλ. ἀκόμη ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. I, δώδεκα σχέδια με μολύβι με τίτλο «Καταμετρήσις σπονδύλων μεσημβρινῆς πλευρᾶς» Νοεμβρίου 1932 (εἰκ. 250).
603. Ὁ Μπαλάνος εἶχε διατυπώσει τὴν πρόταση αὐτὴ στὴν ὁμιλία του κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἀπόδοσης τῆς ἀναστήλωσεως τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενώνα στὶς 17 Μαΐου 1930. Γιὰ τὴν πληροφορία αὐτὴ καὶ τὸ σχετικὸ χωρίο τῆς ὁμιλίας, βλ. Γιοκαρίνη 1932.
604. Μπαλάνου 1940, σ. 116, BCH, 57,1933, σ. 239, AJA, 37,1933, σ. 152, ΑΑΕ, 48,1933, σ. 192.
605. Vaudoayer 1932. Ὁ γνωστὸς συγγραφέας καὶ ἀκαδημαϊκὸς J. L. Vaudoayer (1883-1963) ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πολέμιους, στὴ Γαλλία, τῶν εργασιῶν τοῦ Μπαλάνου, βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 624.
606. Γιοκαρίνη, ὅ.π.
607. Ὁ Μπαλάνος ὑπῆρξε ἀπὸ τὸ 1891 μέλος τῆς Ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἀπὸ τὸ 1927 μέλος τοῦ συμβουλίου τῆς ὑπῆρξε ἀκόμη μέλος τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ ἀπὸ τὸ 1932 μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν Καλῶν Τεχνῶν τοῦ San Fernando τῆς Ἰσπανίας, βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Γ. Οἰκονόμου, δακτυλόγραφο βιογραφικὸ σημείωμα Ν. Μπαλάνου. Τὸ 1930 ὁ Μπαλάνος γίνεται ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐλευθέρου Πανεπιστημίου τῶν Βρυξελλῶν, βλ. ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. XIX, I.2, ἐπιστολὴ Ν. Μπαλάνου τῆς 18.6.1930 πρὸς Α. Philipard, διεθυντὴ Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἐλευθέρου Πανεπιστημίου Βρυξελλῶν.
608. Βλ. ΠΑΕ 1932, σ. 9-10 καὶ ΑΑΕ, ὅ.π.
609. Βλ. ΑΑΕ, ὅ.π.
610. Βλ. ΑΑΕ, ὅ.π.
611. Ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὁ Μπαλάνος εἶχε τιμηθεῖ με τὸν Ἀργυρὸν Σταυρὸν τοῦ Τάγματος τοῦ Σωτήρος τὸ 1900, με τὸν Χρυσὸν Σταυρὸν τὸ 1904 καὶ με τὸ παράσημο τοῦ Ταξιάρχου τὸ 1926. Τὸ 1934 τοῦ ἀπονέμεται τὸ Τεχνικὸν Ἀριστεῖον τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος. Εἶχε λάβει ἀκόμη τὰ παράσημα τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Τάγματος τοῦ Dannenberg τῆς Δανίας καὶ τοῦ Τάγματος τοῦ Λεονόλδου Α' τοῦ Βελγίου, τὸν Χρυσὸν Σταυρὸν τοῦ Τάγματος τοῦ Φραγκίσκου Ἰωσήφ τῆς Αὐστρίας, τὸν Χρυσὸν Σταυρὸν τοῦ Τάγματος Ὁσμανιῆ τῆς Τουρκίας, βλ. ΑΑΕ, ὅ.π.
612. Βλ. Ἐλευθέρου Βῆμα τῆς 18.5.1930, ὅπου πλήρης περιγραφή τῆς τελετῆς. Ὁ λόγος τοῦ Μπαλάνου τυπώθηκε σὲ αὐτοτελὲς δίγλωσσο (ἑλληνικὰ καὶ γαλλικὰ) φυλλάδιο με τίτλο «Τὰ ἐκτελεσθέντα ἔργα πρὸς ἀναστήλωσιν τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, 1834-1930».
613. Βλ. Activité de l'O.I.M. 1931, ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XVIII, 4, Συνέδριον τοῦ Διεθνoῦς Γραφείου Μουσείων γενόμενον ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1931, Giannoni 1931-1932, σ. 408-420 καὶ Jokilehto 1986, σ. 415-418.

614. ΑΑΕ, 'Αρχείο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XVIII, 4, 'Ανακοινώσεις Ν. Μπαλάνου καί Α. Charbonnier στο Συνέδριο τοῦ Δ.Γ.Μ. (Διεθνές Γραφεῖο Μουσείων, Office International des Musées-Ο.Ι.Μ.) καί ἀλληλογραφία Μπαλάνου-Φουντουκίδη, γ. γραμματέα τοῦ Δ.Γ.Μ. τοῦ 1932 σχετικὰ μέ τήν ἔκδοση τῶν πρακτικῶν τῆς συνδιάσκεψης. Οἱ ἀνακοινώσεις τῆς συνδιάσκεψης δημοσιεύθηκαν στό περιοδικό Mousion, ποῦ ἐξέδιδε τό Δ.Γ.Μ., τῶν ἐτῶν 1932 καί 1933, καθὼς καί στόν αὐτοτελῆ τόμο μέ τίτλο La Conservation des Monuments de l' Art et d' Histoire, χ.χ. καί τόπο ἔκδοσης. Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Μπαλάνου, ποῦ δημοσιεύεται, εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποῦ ἐξεφώνησε στό συνέδριο — ὄχι περὶ τῶν ἀρχῶν τῶν ἐπεμβάσεων του ἀλλὰ μιά σενοπικὴ ἐξιστόρηση τῶν ἔργων του, βλ. Balanos 1932 καί Conservation des Monuments, σ. 274-279.
615. ΑΑΕ, 'Αρχείο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XVIII, 4, πολυγραφημένα πρακτικὰ 8ης συνεδρίασης (25.10.1931, ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως) τῆς Διεθνούς Συνδιάσκεψης Εἰδικῶν γιὰ τὴν Προστασία καί τὴ Συντήρηση τῶν Μνημείων τῆς Τέχνης καί τῆς Ἱστορίας γιὰ τίς ἐπίσημες συστάσεις τῆς συνδιάσκεψης σχετικὰ μέ τίς ἐργασίες στὴν Ἀκρόπολη ποῦ δημοσιεύονται βλ. Conservation des Monuments, σ. 406-407, Revue de l'Art Ancien et Moderne, 61, 1932, σ. 31-32, BCH, 55, 1931, σ. 456, ΑΑ, 47, 1932, σ. 104.
616. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία καί τὴν ὀρθὴ γραφὴ τοῦ ὅρου ἀναστήλωση (ἀναγραφόμενου ὡς *anastylis* στὸν Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν), βλ. Dimacopoulos 1985, σ. 16, 24. Στὴ δημοσίευσή αὐτὴ τὸ σχετικὸ ἄρθρο ἀναγράφεται ὡς IV, γιὰτὶ ἀκολουθεῖται ἡ ἀρίθμηση μιᾶς ἔκδοσης τοῦ Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν, ποῦ περιλαμβάνεται στὸν Ceschi 1970. Γιὰ τὴν πλήρη καί ἐπίσημη ἔκδοση τοῦ Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν, βλ. παράρτημα ἀρ. 17.
617. ΑΑΕ, 'Αρχείο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XVIII, 4, ὅ.π. Ὅπως φαίνεται στὰ πολυγραφημένα πρακτικὰ τῆς συνεδρίασης τῆς 25ης Ὀκτωβρίου 1931 πάνω στὴν Ἀκρόπολη, σπουδαῖο ρόλο γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν σχετικὰ ἀνόδων ἐπίσημων συστάσεων τῆς συνδιάσκεψης γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Μπαλάνου, ποῦ δημοσιεύθηκαν, ἔπαιξε ὁ πρόεδρος τῆς συνεδρίασης καί σταθερὸς ὑποστηρικτὴς τοῦ Μπαλάνου G. Karo, γιὰ δευτέρη φορά διευθυντὴς τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν τὸ 1930-1936, μετὰ τὸ 1912-1920. Πάντως ὁ Karo, στίς ἀρχαιολογικὲς εἰδήσεις ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καί τὴν Ἀττικὴ ποῦ δημοσιεύονται στὰ ΑΑ, 47, 1932, σ. 104, ΑΑ, 48, 1933, σ. 192, ΑΑ, 49, 1934, σ. 124 καί ΑΑ, 51, 1936, σ. 94, ἀναφέρεται στίς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὰ ὑλικά τῆς ἀναστήλωσης Μπαλάνου, ποῦ ἐκφράστηκαν στὴ διάρκεια τῆς συνδιάσκεψης, ἐνῶ συνεχῶς ἐπανερχεται στὰ θέματα τῆς τοποθέτησης τῶν τοιμνενίων ἐκμαγείων στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνα, ὡς πρὸς τὴν ὁποία εἶναι τελειῶς ἀντίθετος, ἢ τῆς κάλυψης τοῦ δυτικοῦ περσὺ μέ γυάλινη ὀροφὴ γιὰ τὴν προστασία τῆς δυτικῆς ζωφόρου, τὴν ὁποία θεωρεῖ ἀπολύτως ἀναγκαία. Ἀργότερα, στὸ δημοσίευμά του γιὰ τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀκρόπολης τῆς συλλογῆς Elgin, στὸ ὁποῖο θίγει καί τὸ ζήτημα τῶν ἀναστηλώσεων τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης, ὁ Karo ἐπανερχεται στὰ δύο αὐτὰ τελευταῖα θέματα καί προτρέπει τοὺς Ἀμερικανοὺς νὰ βοηθήσουν καί πάλι τὴ δοκιμαζόμενη μεταπολεμικὴ Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἐπίλυσή τους, βλ. Karo 1951, σ. 555.
618. Ἐπισημαίνεται ἡ πεποίθηση, ἀκόμη αὐτὰ τὰ χρόνια, ὅτι ἡ ἐπικάλυψη τοῦ σιδήρου μέ τοιμνέντο ἀποτελοῦσε ἀποτελεσματικὸ μέτρο προστασίας ἀπὸ τὴν ὀξειδωση.
619. ΑΑΕ, 'Αρχείο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XVIII, 4, ὅ.π. Ὁ Kieslinger στὸ συνέδριο εἶχε κάνει ἀνακοίνωση γιὰ τὴ διάβρωση τῶν λίθων (τῆς Βιέννης) στίς οἰκοδομὲς, ὅπου παραθέτει παραδείγματα διάβρωσης ἀβεστολίθων ἀπὸ ὀξινὴ βροχὴ, ἀτμοσφαιρικό διοξειδίου καί τριοξειδίου τοῦ θείου καθὼς καί βιολογικοὺς παράγοντες. Ὁ Kieslinger στὴν ἀνακοίνωσή του ἀντιτίθεται, παραθέτοντας παραδείγματα, στὴ χρησιμοποίηση ἐπικαλυπτικῶν κονιαμάτων προστασίας τῶν λίθων, μέ βάση τὸ τοιμνέντο ἢ ἄλλα ὑλικά, τὰ ὁποῖα κατ' οὐσίαν δημιουργοῦν μιά ἀκόμη ἐπικάλυψη στοὺς λίθους (κρούστα), οἱ ὁποῖοι εἴσι «ἀσφικτιῶν», ἐνῶ ἐπιταχύνεται ἐσωτερικὰ ἡ ἀποσάθρωση. Εἶναι ἀκόμη κατηγορηματικὰ ἀντίθετος στὴ χρῆση τοῦ σιδήρου εἴτε ἀνάμεσα στοὺς λίθους ἢ στὸ ἐσωτερικὸ τους. Ὅμως, γράφει, μόνη ἐξαίρεση μπορεῖ νὰ γίνει μέ τὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, μέσα στὸ ὁποῖο ὁ σιδηρός, ἐπεὶδὴ προστατεύεται, δὲν ὀξειδώνεται, βλ. Kieslinger 1932, σ. 26-32. Ὁ μόνος ποῦ τίθεται ἀνεπιφύλακτα ἐνὲρ τῆς χρήσης τοῦ τοιμνέντου εἶναι ὁ γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τῶν Ἱστορικῶν Μνημείων τῆς Γαλλίας Pierre Paquet, ὁ ὁποῖος ἔκανε καί σχετικὴ ἀνακοίνωση στὸ συνέδριο, βλ. παρακάτω, σημ. 794.
620. Ε.Μ.Α., 'Αρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Φακ. 1, γράμμα τοῦ Μ. Holleaux πρὸς τὸν Μπαλάνο τῆς 23.1.1907, μέ τὸ ὁποῖο τοῦ ζητεῖ φωτογραφίες τοῦ Ἐρεχθείου πρὶν καί μετὰ τὴν ἀναστήλωση γιὰ λογαριασμό τοῦ κ. Albert Petit, συντάκτη τοῦ Journal des Débats, ὁ ὁποῖος προτίθεται νὰ τίς χρησιμοποιήσει σὲ δημόσια διάλεξη σχετικὰ μέ τίς ἀρχαιότητες τῆς Ἀθήνας καί τίς ἐργασίες τοῦ Μπαλάνου. Σύμφωνα μέ τὸ γράμμα, ὁ Μπαλάνος εἶχε ξαναῆρσι τὸν Petit στὴν Ἀκρόπολη στὴ διάρκεια τοῦ Ἀ' Διεθνούς Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου. Βλ. ἀκόμη στὸν ἴδιο φάκελλο ἐπιστολὲς τοῦ ἴδιου τοῦ Petit πρὸς Μπαλάνο τῆς 8 καί 31.12.1907 καί τῆς 24.1.1908 καθὼς καί τὰ πρόχειρα τῶν ἀπαντήσεων τοῦ Μπαλάνου, σχετικὰ μέ τὴν ἀποστολὴ τῶν ὡς ἄνω φωτογραφιῶν, ποῦ χρησιμοποιήθηκαν σὲ διαλέξεις τοῦ Petit στὴ Γενεύη καί Λωζάννη, οἱ ὁποῖες στέφθηκαν μέ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία. Στὰ ἴδια γράμματα ὁ Petit ἀναγγέλλει στὸν Μπαλάνο τὴν πρόθεσή του νὰ δημοσιεύσει ἄρθρο σχετικὰ μέ τὸ Ἐρεχθεῖο σ' ἓνα ἀπὸ τὰ φύλλα τῆς Illustration τῶν ἀρχῶν τοῦ 1908, κατὶ τὸ ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε ἀντελικά πραγματοποιήθηκε.
621. ΑΑΕ, 'Αρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, Ἡ ἀλληλογραφία Μπαλάνου-Charbonnier ἐκτείνεται στὴ χρονικὴ περίοδο 1928-1934. Περιλαμβάνει: 1928: μίᾳ ἐπιστολῇ, 1929: δώδεκα, 1930: σαράντα τρεῖς, 1931: εἴκοσι ὀκτώ, 1932: τριάντα ὀκτώ, 1933: ἑπτὰ, 1934: τέσσερις (συνολικὰ 133 ἐπιστολές).
622. Charbonnier 1929. Ἐνδιαφέρον γιὰ ἀναδημοσίευσή τοῦ ἁρθρου ἐκδηλώνεται ἀπὸ ἀμερικανικὲς καί γερμανικὲς ἐφημερίδες καί ἀπὸ τὸ Illustrated London News, βλ. ΑΑΕ, 'Αρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, ἀλληλογραφία Μπαλάνου-Charbonnier, Ἰανουαρίου-Φεβρουαρίου 1930.
623. ΑΑΕ, 'Αρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, ἐπιστολὴ Μπαλάνου πρὸς Charbonnier τῆς 23.10.1929, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ὅλοι οἱ ξένοι ἀντιποκριτὲς στὴν Ἀθήνα τοῦ ζητοῦν συνέντευξη. Τὴν ἴδια περίοδο τὸ ἀγγλικὸ περιοδικὸ Sphere εἰσιμαίνει, γιὰ τὴν ἐπέτειο τῆς Ἑκατονταετηρίδος, ἓνα εἰδικὸ τεύχος-ἀφιέρωμα στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ τὸ Excelsior, τὸ Matin καί ἰδιαίτερα τὸ Temps δημοσιεύουν ἄρθρα κολακευτικά γιὰ τὸν Μπαλάνο (Janneau 1919). Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ὁ

- Μπαλάνος προτείνει στον Charbonnier να γράψει άρθρο για την κατάσταση της δυτικής ζωφόρου, απαντητικό στα όσα γράφονται μετά τη δημοσίευση των φωτογραφιών του Hege. Βλ. ακόμη επιστολή Μπαλάνου προς Charbonnier της 24.12.1929, όπου και πάλι αναφέρεται σε πιέσεις που δέχεται από Άγγλους, Γερμανούς και Αμερικανούς δημοσιογράφους για συνεντεύξεις και άρθρα.
624. Για τη ζωφόρο (δ.π.) για την αναστήλωση του Έρεχθείου (δ.π.) και των Προπυλαίων (δ.π.). Πληροφορίες και φωτογραφικό υλικό για τα ως άνω άρθρα προμήθευε στον Charbonnier ο Μπαλάνος. Ο ίδιος ήλεγχε και τα δοκίμια, πριν την τελική τους δημοσίευση και καθόριζε την ορολογία: οι όροι *relevement* και *anastylose* είναι της επιλογής του Μπαλάνου, ο οποίος δεν επέτρεψε ποτέ να χρησιμοποιηθεί για τις επεμβάσεις του ο όρος *restauration*, τον οποίο ταύτιζε με την ολική στυλιστική αποκατάσταση των μνημείων, της «σχολής» του Viollet le Duc: προφανώς η αποστροφή του Μπαλάνου προς αυτόν τον όρο οφειλόταν στο σχετικό θόρυβο που είχε δημιουργηθεί στη διάρκεια του Α' Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου (βλ. παραπάνω, σημ. 372). Βλ. ακόμη ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, επιστολή Μπαλάνου προς Charbonnier της 11.3.1931 και πρόχειρο επιστολής Μπαλάνου προς Charbonnier Μαρτίου 1931. Όπως φαίνεται από την αλληλογραφία του έτους 1930, ο Charbonnier συνάντησε μεγάλες δυσκολίες για τη δημοσίευση των άρθρων του στη *Revue de l'Art*. Καί' αυτόν οι συνεχείς καθυστερήσεις και αναβολές των δημοσιεύσεων όλο το 1930 (τά άρθρα ήταν από την αρχή του χρόνου έτοιμα προς δημοσίευση) οφείλονταν στην αντίθεση που επικρατούσε στη Γαλλία, αλλά, σιωπηρά, και στους κύκλους της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, για τις εργασίες του Μπαλάνου. Εκφραστής αυτών των επικρίσεων στη Γαλλία ήταν ο γνωστός κριτικός της τέχνης J. L. Vaudoyer, ο οποίος δημοσίευσε και σχετικό άρθρο για τις εργασίες του Μπαλάνου στη *Revue de Paris* της 15.7.1930. Ο Μπαλάνος, βέβαιος για το έργο του, απέδιδε τις επικρίσεις σέ φθόνο (βλ. επιστολή του προς Charbonnier της 4.2.1931). Επιπροσθέτως, ο Charbonnier ήθελε να δημοσιεύσει και άλλα έργα του Μπαλάνου, ιδιαίτερα την κατασκευή της αντισεισμικής αθήουσας του Έρμη του Πραξιτέλους στο Μουσείο Όλυμπιας, έργο του Μπαλάνου των ετών 1922-1933, βλ. σχετικό φάκελλο στο Άρχετο του και επιστολές Charbonnier-Μπαλάνου της 11.3.1931, 8.4.1931, 20.4.1931 και 19.6.1931.
625. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, βλ. επιστολή Charbonnier προς Μπαλάνο της 7.10.1930, όπου αναφέρεται *mission culturelle et de propagande de Suède avec grand succès*.
626. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, Επιστολές Charbonnier προς Μπαλάνο της 22.8., 8.10. και 30.11.1930.
627. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, Επιστολές Charbonnier προς Μπαλάνο της 5.12.1930 και 28.4.1931.
628. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, Επιστολές Charbonnier προς Μπαλάνο της 28.1.1930 και Μπαλάνου προς Charbonnier της 4.2.1930. Τελικά ο Μπαλάνος πιθανόν να γνώρισε τον Le Corbusier στη διάρκεια του IV Διεθνούς Συνεδρίου Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (CIAM), που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1933, όποτε και ξενάγησε τους συνέδρους στην Ακρόπολη, βλ. δημοσίευμα με τίτλο «Οι ξένοι αρχιτέκτονες επί της Ακροπόλεως», Ελεύθερον Βήμα της 3.8.1933 με φωτογραφία του Μπαλάνου να δείχνει *εις μέλη του διεθνούς αρχιτεκτονικού συνεδρίου τας εργασίας της αναστήλωσης του Παρθενώνος*.
629. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, επιστολή Charbonnier προς Μπαλάνο της 3.9.1930, με την οποία του αποστέλλει διορθωμένη την ανακοίνωσή του στο XII Διεθνές Συνέδριο Αρχιτεκτόνων στη Βουδαπέστη μαζί με οδηγίες για την έκφορά του λόγου.
630. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, επιστολή Μπαλάνου προς Charbonnier της 21.2.1930.
631. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, επιστολές Μπαλάνου προς Charbonnier της 12.10.1930 και Charbonnier προς Μπαλάνο της 27.11.1931, 8.5.1932 και 10.10.1932. Στην επιστολή της 27ης Νοεμβρίου ο Charbonnier πληροφορεί τον Μπαλάνο ότι συνευπηγίριός του για το Ίνστιτούτο της Γαλλίας είναι ο Sir Arthur Evans, ο οποίος όμως θεωρείται «καμμένος» μετά την Κνωσσό. Πάντως αυτές οι ενέργειες δεν φαίνεται να εδδοκίμησαν.
632. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, επιστολές Charbonnier προς Μπαλάνο της 21.3., 24.4., 1.5. και 3.5.1930.
633. Βλ. παραπάνω σ. 212, 213.
634. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, επιστολές Μπαλάνου προς Charbonnier της 20.4. και 6.5.1931 και Charbonnier προς Μπαλάνο της 2.5.1931. Για την ιδέα του Charbonnier της αναβίωσης της εορτής των Παναθηναίων, βλ. και άρθρο με τίτλο «Τό ενδιαφέρον των ξένων διά την συντελουμένην αναστήλωσιν του Παρθενώνος» στο Ελεύθερον Βήμα της 4.1.1930.
635. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, επιστολή Μπαλάνου προς Charbonnier της 5.12.1931. Ο Μπαλάνος επιδίωκε, εκτός από την παρασημοφόρηση του Charbonnier, και την απονομή του παρασήμου του Φοίνικος στους αρχηγούς των ξένων αποστολών που συμμετείχαν στη Συνδιάσκεψη του 1931, βλ. αλληλογραφία Charbonnier-Μπαλάνου 22.1.1932, 8.5.1932, 10.10.1932 και 14.12.1932.
636. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, επιστολή Charbonnier προς Μπαλάνο της 6.5.1932.
637. Charbonnier 1932, σ. 201-216. Στο άρθρο του ο Charbonnier επαναλαμβάνει τα όσα είπε ο Μπαλάνος στη συνδιάσκεψη. Το 1932, όπως πληροφορούμαστε από το γράμμα του Μπαλάνου προς τον Charbonnier της 4.10, έχει κυκλοφορήσει στο *Débats* και άλλο άρθρο του Charbonnier με τίτλο «La forteresse de l'Acropole».
638. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, αλληλογραφία Μπαλάνου-Charbonnier του 1930, όπου ο Μπαλάνος αναφέρεται συχνά, σέ διάφορα γράμματα, σέ πιέσεις της Αρχαιολογικής Έταιρείας για δημοσίευση των εργασιών του, καθώς και πρόχειρο γράμματος Μπαλάνου προς Charbonnier Ιουνίου 1931. Την απόδοση του έργου αποκαταστάσεως του Έρεχθείου ο Μπαλάνος είχε αναγγείλει ήδη από το 1921, BCH 1921, σ. 500.
639. Χαρακτηριστικό του τρόπου εκτέλεσης των έργων από τον Μπαλάνο είναι ότι τα διέκοπτε, τουλάχιστον στην τρίτη περίοδο του έργου του, τον Ιούνιο, για το καλοκαίρι. Αυτό αναφέρεται και στην έκθεση του Dinsmoor για την αναστήλωση της θόρειας κιονοστοιχίας, βλ. παρακάτω σ. 324.
640. ΑΑΕ, Άρχετο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, αλληλογραφία Μπαλάνου-Charbonnier ετών 1931, 1932, 1933 καθώς και αλληλογραφία Μπα-

λάνου – Λένυ των ετών 1933 και 1934. Η ιστορία της έκδοσης του βιβλίου αρχίζει τον Ιούνιο του 1931, όταν ο Μπαλάνος κάνει τη σχετική πρόταση στον Charbonnier. Τον Ιούνιο του 1932 υπογράφεται το σχετικό συμβόλαιο με τον εκδοτικό οίκο Albert Lény (τόν οποίο είχε επιλέξει ο Charbonnier), σύμφωνα με το οποίο ο Μπαλάνος παραχωρούσε όλα τα συγγραφικά δικαιώματα στον Charbonnier. Έπακολυθε, στο τέλος του 1932, η ψύχραση των σχέσεων Charbonnier – Lény, όταν ο δεύτερος δεν δέχεται να υπογράψει ένα επιπρόσθετο ειδικό συμβόλαιο για τα συγγραφικά δικαιώματα, που ζητεί ο πρώτος. Στη συνέχεια αρχίζουν να προκύπτουν διαφωνίες μεταξύ Charbonnier και Μπαλάνου, ο οποίος δεν δέχεται να άθετσει το συμβόλαιο με τον Lény, όπως προτείνει ο Charbonnier. Το 1933 ο Μπαλάνος αρχίζει να συνεννοείται απευθείας με τον Lény για την έκδοση του βιβλίου· τον Νοέμβριο του 1933 ο Μπαλάνος, προφασιζόμενος την κάλυψη απρόβλεπτων εξόδων, υπαναχωρεί ως προς την αρχική συμφωνία και ζητεί από τον Charbonnier τα συγγραφικά δικαιώματα επί των ξένων εκδόσεων, γεγονός που οδηγεί ως το καλοκαίρι του 1934 τους δύο άνδρες σε όριστική ρήξη. Το βιβλίο εκδίδεται τελικά, σε δύο τόμους, στο Παρίσι το 1938, μόνο με το όνομα του Μπαλάνου και με τίτλο *Les Monuments de l'Acropole, Relèvement et Conservation*.

641. ΑΑΕ, Άρχειο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, επιστολή Charbonnier προς Μπαλάνο της 5.3.1934 και παράρτημα αρ. 16.

642. ΑΑΕ, Άρχειο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2, επιστολή Μπαλάνου προς Charbonnier της 18.4.1934.

643. ΑΑ, 48, 1933, σ. 192 και Μπαλάνου 1937, σ. 776.

644. Η πτώση του βράχου σχολιάζεται από τον τύπο της εποχής, βλ. «Οι καταρρέοντες ιεροί βράχοι», *Ελεύθερον Βήμα* της 7.2.1934, όπου και φωτογραφία του καταρρέουστος βράχου βάρους 15 τόννων, και *Φορτούνιο*, «Η απελπισία των βράχων», *Ελεύθερον Βήμα* της 14.2.1934, όπου δίνονται οδηγίες για την αντιμετώπιση της κατάστασης: *να κολλήσουμε τους βράχους με μπετόν αρμέ, να στερεώσουμε τη βάση, να κόψουμε τσίφρους για τα νερά, να δένδρουμε τσιμέντο τις πλαγιές για να κρατούν τα δένδρα τα νερά*.

645. ΕΛΙΑ, Άρχειο Αρχαιολογικής Έταιρείας, Φακ. 2, Ίδιόχειρο πρόχειρο έκθεσης Ν. Μπαλάνου, άχρονολόγητο και άτυποφόρητο, για τις στερεωτικές εργασίες των βράχων της θόρειας κλιτύς και τις άποστραγγιστικές εργασίες στην Άκρόπολη των ετών 1934-1935. Η έκθεση αυτή μαζί με έλάχιστες φωτογραφίες του Άρχείου Μπαλάνου (είκ. 252, 253) άποτελούν τα μοναδικά τεκμήρια του έργου. Βλ. άκόμη στο ΑΑΕ, Άρχειο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι, Παρθενών, Ύποφ. Διάφορα άηηρεσιακά έγγραφα άναστήλωσης Άκροπόλεως, «Καταστάσεις άποδόσεως λογαριασμού χρήσεως 1934 και 1935 διά στερέωσιν βράχων θόρειας κλιτύς Άκροπόλεως», σύμφωνα με τις όποιες στο έργο άπασχολούνταν στο διάστημα Αύγουστου-Δεκεμβρίου 1934 άπό τριανταεπτά ως σαράντα τεχνίτες και εργάτες (τόν Μάιο του 1935 τριάντα), ένω δαπανήθηκαν (μαζί με την προμήθεια των ύλικών) 507.041 δρχ. Άπλή μνεία του έργου της στερέωσης των βράχων γίνεται και στο ΑΑ, 49, 1934, σ. 124 και ΑΑ, 51, 1936, σ. 94.

646. ΕΛΙΑ, Άρχειο Αρχαιολογικής Έταιρείας, Φακ. 2, άρ. 25, ίδιόχειρο πρόχειρο έκθεσης του Μπαλάνου με τίτλο «Τό προς μεσημβρίαν

τείχος της Άκροπόλεως» και ΑΑΕ, Άρχειο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι, Παρθενών, Ύποφ. Διάφορα άηηρεσιακά έγγραφα άναστήλωσης Άκροπόλεως, έγγραφο διευθυντή Άρχαιοτήτων Σπ. Μαρινάτου προς Διεύθυνση Τεχνικών Ύπηρεσιών Ύπουργείου Έθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, άρ. 1097/6230/15.12.1938 «Περί κινδύνου πτώσεως μέρος Μεσημβρινού Τείχους Άκροπόλεως».

647. Φεσσά-Έμμανουήλ 1994, σ. 72-73, είκ. 645-647 (είκ. 256, 257).

648. ΑΑΕ, Άρχειο Ν. Μπαλάνου, Φακ. ΙΧ, 1-4, Ψδεϊόν Ήρώδου Άττικού και Φακ. Μνημεία Άθηνων, Φακ. Ψδεϊόν Ήρώδου Άττικού, έγγραφα ετών 1936 και 1938, πρόχειρες σημειώσεις του 1936 για την κατασκευή και τοποθέτηση πάνω στους άπάρχοντες κατεστραμμένους μαρμάρινους άναβαθμούς έδωλιών-καθισμάτων σε μήκος άνά 1 μ. άπό πλέγμα άπό ινδικό καλάμι σε μεταλλικό σκελετό και κατάλογος των άπαιτούμενων λίθων για τη στερέωση της ΝΑ. πλευράς του θεάτρου, Άθήνα 2.3.1938: σύμφωνα με τον κατάλογο για τη στερέωση της δυτικής άψίδας της άνατολικής πτέρυγας άπαιτήθηκαν δεκαέννέα λίθοι διαστ. 0,98×0,63×0,47, 0,40×0,65×1,00 και 1,32×0,62×0,77 συνολικό όγκου 7,921 κ.μ. Βλ. άκόμη Άρχειο ΥΠΑΝ, Φακ. Ψδεϊόν Ήρώδου Άττικού 107Ε, έγγραφα 1934-1935 σχετικά με έγκριση μεστώσεων για έπείγουσα στερέωση έτοιμόρροπων λίθων του Ήρωδειου, που μάλλον τότε δεν πραγματοποιήθηκε.

649. Βλ. δύο φωτογραφίες του πύργου άπό τον Hege του 1928, πριν και μετά την τοποθέτηση των άντηριδών, στο *Land der Griechen* 1990, σ. 160-161.

650. Μπαλάνου 1937, σ. 776-778.

651. Ό.π., σ. 777 και άρθρο με τίτλο «Η άναστήλωση του ναού Άπτερου Νίκης Αί ληφθεϊσα χθές σχετικά άποφάσεις», *Ελεύθερον Βήμα*, της 14.1.1934. Παράλληλα προς την έναρξη των εργασιών στον ναό της Άθηνάς Νίκης, ο Μπαλάνος προέβη με τα έγκριθέντα κονδύλια και στη διαρρήθμιση της είσοδου της Άκροπόλεως, εργασίες τις όποιες έντονα επέκρινε ο Όρλάνδος μόλις άνέλαβε την έποπτεία των έργων στην Άκρόπολη, μετά την όριστική άποχώρηση του Μπαλάνου, βλ. παρακάτω, σημ. 662.

652. Άπόφαση υπ' άρ. 59959/7.9.1935 έπουργού Παιδείας, που επικερώνει σχετική πράξη του Άρχαιολογικού Συμβουλίου, βλ. Μπαλάνος, ό.π. σ. 778.

653. Για τα παλαιότερα κατάλοιπα της λατρείας της Άθηνάς Νίκης και για μία νέα πρόταση χρονολόγησής τους βλ. Mark 1993, όπου και όλη ή προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία και άπόψεις, και Ζιρώ 1994, σ. 28-50.

654. Η περιγραφή της δεύτερης άναστήλωσης του ναού της Άθηνάς Νίκης γίνεται με βάση τις άκόλουθες δημοσιεύσεις: Μπαλάνου 1937, Orlandos 1915, Orlandos 1947-1948, τις έκθέσεις προόδου εργασιών των BCH, 58, 1934, σ. 237, ΑΑ, 50, 1934, σ. 124, BCH, 59, 1935, σ. 248, ΑΑ, 50, 1935, σ. 160, ΑΑ, 51, 1936, σ. 94-99, AJA, 40, 1936, σ. 145, AJA, 41, 1937, σ. 138, BCH, 61, 1937, σ. 443, BCH, 62, 1938, σ. 448-450, BCH, 63, 1939, σ. 289-290, AJA, 43, 1939, σ. 336, AJA, 44, 1940, σ. 537, Picard 1940, Ζιρώ 1994, Μελέτη ΕΣΜΑ άρ. 384Α καθώς και στοιχεία άπό το Άρχειο Μπαλάνου και το Άρχειο της ΥΠΑΝ.

655. Ό Β. Δούρας (1904-1981) είναι κυρίως γνωστός άπό τη συμμετογή του στο πρόγραμμα άνέγερσης σχολικών κτηρίων του Ύπουργείου Παιδείας των ετών 1930-1932, αλλά και ως άρχιτέκτονας όρισμέ-

- νων ἐκ τῶν πρώτων πολυκατοικιῶν τῆς Ἀθήνας ἢ καὶ ἄλλων ἰδιο-
τικῶν ἔργων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τὸ σπῆτι τοῦ Καζαντζάκη στὴν
Αἴγινα. Σχεδίασε ἀκόμη τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Κέρκυρας
καθὼς καὶ τὴν ἐπέκτασή, τὸ 1951, τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Γιά τὸν
Δούρα καὶ τὸ ἔργο του, βλ. Φιλιππίδη 1984, σ. 206, 228, 248 καθὼς καὶ
Φεσσᾶ-Ερμανουήλ 1997.
656. Ἡ ἐπέμβαση τῶν ἐτῶν 1935-1939 στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης
ἀποτελεῖ τὴν πλέον τεκμηριωμένη ἐπέμβαση τοῦ Μπαλάνου. Στὸ
ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Κουτί Ἀθηνᾶς Νίκης, περιέχεται πρωτί-
στως ἀφθονο φωτογραφικὸ ὑλικὸ γιὰ ὅλες τίς φάσεις ἐκτέλεσής τοῦ
ἔργου στὸν ναὸ καὶ στὸν πύργου (εἰκ. 258-265, 267-271). Περιέχον-
ται ἀκόμη: ἀλληλογραφία Ν. Μπαλάνου – Ἀλ. Φιλαδελφέως τοῦ
1934 γιὰ ἀλλαγὴ τοῦ πλίνθινου ἐκμαγείου τῆς ζωφόρου τῆς θόρειας
πλευρᾶς, πρόχειρα ἐκθέσεων Ν. Μπαλάνου γιὰ τὴν πορεία τῶν
ἐργασιῶν μὲ παρατηρήσεις κατὰ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ ναοῦ, πρό-
χειρο ἡμερολόγιο ἔργου, περιόδου 10.12.1935 ὡς 25.1.1936, πρό-
χειρες σημειώσεις στατικῶν ὑπολογισμῶν τιμεντινῶν κατα-
σκευῶν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου ἀπὸ Μπαλάνο, ἔκθεση Β. Δούρα
γιὰ τὴν ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. κλίση τῆς εὐθυνηρίας τοῦ ναοῦ καὶ δύο πί-
νακες ἀντικαταστάσεως τῶν λίθων τῆς δυτικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς
τοῦ πύργου τῆς Νίκης ἀπὸ τὸν Δούρα τῆς 14.5.1934, θεωρημένοι
ἀπὸ τὸν Μπαλάνο. Ἀπὸ πλευρᾶς σχεδίων περιέχονται: σκαριφή-
ματα μὲ μελάνι τοῦ Dinsmoor τῆς θόρειας, δυτικῆς καὶ νότιας
πλευρᾶς τοῦ ναοῦ μὲ ἐνδείξεις τῆς θέσης τῶν λιθοπλινθῶν καθὼς
καὶ κάτοψη τῶν ἐπιστυλίων καὶ ἐνδείξεις τῆς θέσης τῶν διάσπαρ-
τῶν μελῶν τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης στὴν περιοχὴ τῶν Προπευλαίων,
σκαριφήματα καὶ σχέδια Δούρα ἐπίστεψης (*κορωνίδος*) πύργου, λί-
θων, κάτοψη διαπύλου πύργου καὶ τομῇ. Τέλος, περιλαμβάνονται,
σὲ φωτοτυπία, 76 σχεδιαγράμματα σὲ κλ. 1:20, γενικὲς κατόψεις
ναοῦ καὶ πύργου, κατόψεις δόμων 1-19 πύργου, κατόψεις καὶ τομές
κρημίδας ἀναστυλωμένου ναοῦ, ὅπως ἀναστυλωμένων πλευρῶν
πύργου, τομὴ ἐξωτερικῆς κατασκευῆς πύργου, τομὴ κρύπτης κάτω
ἀπὸ εὐθυνηρία ναοῦ, κατὰ μῆκος καὶ κατὰ πλάτος γενικὲς τομές
πύργου καὶ ναοῦ. Πάνω στὰ σχέδια σημειώνονται ἰδιοχείρως ὑπο-
δείξεις ἀπὸ τὸν Μπαλάνο καθὼς καὶ πρόχειροι στατικοὶ ὑπολογι-
σμοὶ ἀπὸ τὸν Ρουσοδόπουλο. Μέρους τῆς ὡς ἄνω τεκμηρίωσης δημο-
σιεύεται στίς μελέτες τῶν Mark καὶ Ζιρώ (δ.π. σημ. 653).
657. Βλ. Welter 1923 καὶ Welter 1939.
658. Βλ. ἔγγραφὴ τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1936 στὸ πρόχειρο ἡμερολόγιο ἔργου
τοῦ Ν. Μπαλάνου στὸ ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Κουτί Ἀθηνᾶς Νίκης,
Ὑποφ. II, δημοσιευμένο καὶ στὴ μελέτῃ τοῦ Mark, δ.π., σ. 144.
659. Ἡ κεκλιμένη τοποθέτηση τῆς κρημίδας θεωρήθηκε ἐσφαλμένη πρῶτα
ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο καί, στὴ συνέχεια, ἀπὸ τὸν Ζιρώ, βλ. Orlandos
1947-1948, σ. 3-4 καὶ Ζιρώ 1994, σ. 237-244, ὅπου δημοσιεύεται καὶ
ἡ σχετικὴ ἔκθεση τοῦ Δούρα τοῦ Ἀρχείου Μπαλάνου καὶ γίνεται
ἐκτενὴς διαπραγμάτευση τοῦ ζητήματος.
660. Δὲν εἶναι ὀρθό τὸ ἀναγραφόμενο (Ζιρώ, δ.π., σ. 102), ὅτι οἱ Μπαλάνος-
Δούρας γιὰ κάποιον ἄγνωστο λόγον δὲν ἀνατοποθέτησαν κατὰ τὴ
δεύτερη ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τὸν μεσαῖον ὀρθοστάτη τοῦ δυτικοῦ
του τοίχου, ποὺ περιλαμβανόταν στὴν πρώτη. Ὅπως φαίνεται σὲ πα-
λιές φωτογραφίες, στὴ θέση αὐτὴ οἱ πρῶτοι ἀναστηλωτές εἶχαν το-
ποθετήσῃ ἄλλον ὀρθοστάτη ἀπὸ πορόλιθο. Ὁ ἀρχαῖος ὀρθοστάτης

ἦταν χαμένος ὡς τὸ 1986, ὁπότε στίς ἐπιχώσεις νότια ἀπὸ τὸν Παρ-
θενώνα ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν Μ. Κορρέ, ὁ ὁποῖος καὶ φρόντισε γιὰ τὴ
μεταφορὰ καὶ ἀπόθεση τοῦ λίθου μπροστὰ στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νί-
κης, βλ. BCH.112.1988, σ. 612.

661. Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ, Φακ. I Ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ μνημείων Ἀκρο-
πόλεως, Ὑποφ. Β' Ἀναστήλωσης Νίκης, ὅπου διασώζεται τὸ ἔγγραφο
τῆς ἀντικατάστασης τοῦ Μπαλάνου στὸ ἔργο ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο:
ἐπεῖγον ἔγγραφο ἀρ. πρωτ. 10697/503/2.2.1939 ὑπουργοῦ Ὁρησκευ-
μάτων καὶ Ἑθνικῆς Παιδείας I. Μεταξὺ πρὸς τὸν διευθυντὴ Ἀναστυ-
λώσεως Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων Ἀν. Ὀρλάνδο: *Ἐπεὶ δὲ ὁ
ἐπὶ συμβάσει προσληφθεὶς διὰ τὴν Διεύθυνσιν τῶν ἐργασιῶν Ἀναστηλώ-
σεως τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως Μνημείων κ. Νικ. Μπαλάνος ἀδυνατεῖ
λόγῳ ἀσθενείας καὶ γήρατος νὰ ἀσκήσῃ συνεχῆ καὶ ἄμεσον ἐμποτεῖαν ἐπὶ τῶν
ἐκτελουμένων ἐργασιῶν ἐντελλόμεθα ὅπως ἐν συνεργασίᾳ μετ' αὐτοῦ ἀνα-
λάβῃτε τὴν συνέχισιν τῶν ὡς ἄνω ἐργασιῶν ὑποβάλλοντες ἡμῖν τὸ ταχύτε-
ρον ἔκθεσιν περὶ τῆς μέχρι τοῦδε πορείας τῶν ἐργασιῶν, τοῦ χρόνου περα-
τώσεως καὶ τῆς ἀπαιτηθησομένης δαπάνης διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ὑπὸ
ἐκτέλεσιν ἔργων.*
662. Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ, Φακ. I Ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ μνημείων Ἀκρο-
πόλεως, Ὑποφ. Β' Ἀναστήλωσης Νίκης, ὅπου φυλάσσονται πρόχειρα
δύο ἐκθέσεων (ἀχρονολόγητων) Ἀν. Ὀρλάνδου σχετικὰ μὲ τίς ἐργα-
σίες στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, δακτυλόγραφη ἀνυπόγραφη ἐνη-
μερωτικὴ ἔκθεση ὑφυπουργοῦ Ὁρησκευμάτων καὶ Ἑθνικῆς Παιδείας
γιὰ ἀναστηλωτικὰς ἐργασίες στὰ κλασικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα
κατὰ τὸ 1939, τὰ πρόχειρα ἀλληλογραφίας Ὀρλάνδου-Ἀρχαιολο-
γικοῦ Συμβουλίου γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ὀριζόντιου γείσου, τῆς
σίμης καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ αἰετώματος τοῦ ναοῦ. Σύμφωνα μὲ τίς
ἐκθέσεις αὐτές, οἱ ἐργασίες στὸν ναὸ τῆς Νίκης, τὴν περίοδο Μπαλά-
νου, στὸ διάστημα 1934-1939, εἶχαν στοιχίσει 2.925.800 δρχ. Στὸν
ἴδιο φάκελλο σῶζεται τὸ ἀρ. 43833/1717/5.5.1939 ἔγγραφο τοῦ
Ὀρλάνδου «Περὶ διαρρυθμίσεως τῆς πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν ἀνόδου». Στὸ
ἔγγραφο αὐτὸ ὁ Ὀρλάνδος ἀσκεῖ ὀξεῖα κριτικὴ γιὰ τὴν πρόσφα-
τὴ διαμόρφωση τῆς εἰσόδου τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὸν Μπαλάνο καὶ
ζητεῖ τὴν ἀναμόρφωσή της: *Εἶναι γνωστὴ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ἡ δυσφορία
—διὰ νὰ μὴν εἴπω ἀγανάκτησις— τὴν ὁποίαν προσέκαλε εἰς τὸν διανοῦ-
μενον καὶ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν κόσμον ἡ κακὸς ὁλοῦ καὶ ἀντισταθμικὴ διαρ-
ρυθμισὶς τῆς πρὸ τῆς πύλης Beulé ἀνόδου εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ἥτις διὰ τῶν
ἐκτελεσθέντων ἔργων προσέλαβε τὸν χαρακτῆρα ἐξοχικοῦ bar ... Ἡ προσ-
θήκη μαρμαρίνων θαμνιδῶν, περιττῶν τοίχων ἀντιστηριζέως καλυπτομέ-
νων διὰ σιμεντίνου σάγματος, ἡ στρῶσις τοῦ θράχου διὰ μπετόν χάριν
εὐχερεστεράς ἀναβάσεως εἶναι κατὰ τὴν γνώμην μου τελειῶς περιττὰ καὶ
διὰ καὶ ἐπιβλαβὴ αἰσθητικῶς ... Ὅθεν παρακαλῶ ὅπως ἐγκριθῇ ἵνα ἀπομα-
κρύντῃ τὰ ἀκαλαίσθητα κατασκευάσματα καὶ δι' ἐλαχίστης δαπάνης —μέ-
χρι διαχιλίων δραχμῶν— διαμορφώσω ἄνευ προσθήκης κτιστῶν στοιχείων
τὴν νέαν πρὸς τὴν εἰσόδον ἀνόδον.* Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴ μονα-
δικὴ πηγὴ ὡς τώρα γιὰ τίς ἐργασίες αὐτές τοῦ Μπαλάνου, ποὺ θὰ πρέ-
πει μᾶλλον νὰ πραγματοποιήθηκαν γύρω στὸ 1934, ταυτόχρονα μὲ
ἄλλες ἐργασίες διαρρυθμίσεως τῆς Πύλης Beulé πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ
τῆς. Τότε ἀπομακρύνθηκαν τὰ κατάλοιπα τῶν πρώτων θαμνιδῶν τῆς
ρωμαϊκῆς κλίμακας ἀνόδου στὴν Ἀκρόπολιν καὶ διαμορφώθηκε τὸ
ὑφιστάμενον σήμερον μικρὸ προαύλιο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πύλης, στὴν
ἴδια στάθμῃ μὲ τὸ ἀρχαῖο κατώφλι τῆς, ὅπως μαρτυρεῖ μικρὴ μαρμά-

- ρινη πλάκα με αυτή τη χρονολογία, έντοιχισμένη στην επίστεψη του τοίχου της ανατολικής πλευράς του προαελίου.
663. Ο Ζιρώ 1994, σ. 248-250 και 253-255, θεωρεί έσφαλμένη την τοποθέτηση των μεσαίων κιόνων των δύο προστάσεων και προτείνει σε μία νέα, τρίτη, αναστήλωση του ναού την άμοιβαία αντιμετάθεσή τους· το ίδιο ισχύει και για τους πεσούς του θοραίου τοίχου, όπου και πάλι προτείνεται η άμοιβαία αντιμετάθεση.
664. Ο Ζιρώ 1994, σ. 261-262, θεωρεί έσφαλμένη τη σειρά τοποθέτησης των φανωματικών πλακών των δύο όροφων και προτείνει, σε μία νέα αναστήλωση του ναού, την άμοιβαία αντιμετάθεση των δύο πρώτων (από Ν.) πλακών της όροφης της ανατολικής πρόστασης και, στη δυτική, την τοποθέτηση της τρίτης (από Ν.) πλάκας στη θέση της πρώτης, της πρώτης στη θέση της δεύτερης, που με τη σειρά της προτείνεται να μετακινηθεί στη θέση της τρίτης.
665. Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. Ι 'Αρχαιολογικού χώρου και μνημείων 'Ακροπόλεως, 'Υποφ. Β' 'Αναστήλωσης Νίκης, έγγραφο αρ. πρωτ. 125417/250/12.12.1939 'Αν. 'Ορλάνδου προς Διεύθυνση 'Αρχαιολογίας, όπου προτείνεται η αποκατάσταση του όριζόντιου γείσου της ανατολικής πλευράς με την προσθήκη τεμαχίων από νέο μάρμαρο στη ΒΑ. γωνία και στο μέσον, για την προστασία της υποκείμενης ζωφόρου και την τοποθέτηση των άκρσιων γωνιακών σιμών με τις συμφυείς θάσεις άκρωτηρίων προς υποδήλωση του ανατολικού αετώματος· έγγραφο αρ. πρωτ. 125417/276/24.1.1940 ύφυπουργού Θρησκευμάτων Ν. Σπέντζα προς Διεύθυνση 'Αναστήλωσης· κοινοποίηση όμόφωνης γνωμάτευσης ύπ' αρ. 14/12.12.1939 συνεδρίας 'Αρχαιολογικού Συμβουλίου *όπως συμπληρωθή απόλύτως τό γέισον της 'Α. πλευράς και τό αντίστοιχον αέτωμα έστω και άν δέν ύπάρχωσι ικανά άρχαία μέλη αυτού*· έγγραφο αρ. πρωτ. 2000/8.1.1940 'Ορλάνδου προς 'Αρχαιολογικό Συμβούλιο, με τό όποιο ζητείται η άναθεώρηση της ως άνω άπόφασης.
666. Σύμφωνα με τους πίνακες άντικατάστασης των λίθων του πύργου της 'Αθηνάς Νίκης του 'Αρχείου Μπαλάνου χρησιμοποιήθηκαν στην έξωτερική επένδυση της νότιας και δυτικής πλευράς του πύργου 271 περαϊκοί πορόλιθοι συνολικού όγκου 88,242 κ.μ. και στην επίστεψη 18 λίθοι πεντελικού μαρμάρου, συνολικού όγκου 4,184 κ.μ.
667. Κορρέ 1994, σ. 10, 104, 106.
668. Ο Μπαλάνος πρέπει να είχε προλάβει να δει και τά πρώτα συμπτώματα της όξείδωσης των όπλισιμών των δικών του επεμβάσεων στά μνημεία της 'Ακρόπολης· υπενθυμίζεται ότι η πρώτη επίσημη, γραπτή καταγγελία των φθορών, που προκαλούν οι όπλισμοί Μπαλάνου στά μνημεία, που διασώζεται, είναι η έκθεση του 'Ιουλίου του 1943 του τότε έφορου 'Ακροπόλεως Μηλιάδη προς τό 'Υπουργείο, στην όποία γίνεται άναφορά σε επανειλημμένες γραπτές από μέρους του περιγραφές και καταγγελίες της κατάστασης των μνημείων ήδη από τό 1941. Χαρακτηριστική πάντως της άνησυχίας του Μπαλάνου για τη μολυβδοχόηση των συνδέσμων κατά την επέμβαση στην 'Αθηνά Νίκη είναι έκθεσή του της 23.12.1938 προς τον γ.γ. του 'Υπουργείου (ΑΔΕ, 'Αρχείο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι Παρθενών, 'Υποφ. Διάφορα ύπηρεσιακά έγγραφα) σχετικά με την επίπληξη του άρχιτεχνίτη Φραντζέσκου Παμφύλου, γιατί *παρά τά άνέκαθεν έφαρμοζόμενα αντί να χρησιμοποιή κατά την σύνδεσιν των μαρμάρων εις τά «ζιγνέτια» μολύβι και κατά την τοποθέτησιν των μαρμάρων λιθόκολλα, έχρησιμοποιεί άπλως τσιμέντα*. 'Ακόμη ό Μπαλάνος, για πρώτη φορά στις επεμβάσεις του, επενδύει

- με φέλλα μολύβδου και τις μεγάλες σιδηροδοκούς διατομής διπλού Τ, που τοποθετεί πάνω στον πόρινο πόσχημο ναόκο για την παραλαβή των φορτίων του υπερεκείμενου κλασικού ναού. Όμως παρ' όλα αυτά η μολυβδοχόηση των συνδέσμων και όπλισιμών στον πύργο και τον ναό της 'Αθηνάς Νίκης κατά τη δεύτερη αναστήλωση ύπήρξαν άτελέστατες, όπως δείχνει η σημερινή προχωρημένη όξείδωσή τους, που επιβάλλει μία νέα επέμβαση στο μνημείο.
669. ΑΔΕ, 'Αρχείο Ν. Μπαλάνου, Κοιτί 'Αθηνάς Νίκης.
670. Βλ. ΠΑΕ 1942, σ. 85-86 και δημοσιεύματα για τον θάνατο του Μπαλάνου της Πρωίας, Καθημερινής και 'Ελεύθερου Βήματος της 23.9.1942. Στα δημοσιεύματα άναγράφεται ότι ό θάνατος του Μπαλάνου επήλθε δύο ήμέρες μετά από εκείνον της άγαπημένης του συζύγου Σοφίας. Βλ. άκόμη σχολιασμό της έθνοκεντρικής θέσης του Οικονόμου περί δέηθεν διεθνούς πρωτοπορίας της 'Ελλάδας στις άναστήλώσεις των άρχαίων μνημείων παρακάτω, σ. 287.
671. Για μία κριτική άποτίμηση η γενική παρουσίαση του έργου του Μπαλάνου βλ. και Dimacopoulos 1985, σ. 19-22, όπου όμως άναγράφεται (σ. 19) ότι ό Μπαλάνος δέν έκτέλεσε καμιά άλλη άναστηλωτική έργασία έκτός περιοχής 'Ακροπόλεως καθώς και Μπούρα 1994, σ. 323-326 και Mallouchou-Tufano 1994, σ. 80-83.
672. Χρονιά κατά την όποία συστήνεται η ΕΣΜΑ.
673. Τό ζήτημα της θεωρητικής άποδοχής ή μή των παραπονοητήσεων των μελών κατά τις άναστηλώσεις των άρχαίων έλληνικών μνημείων προχωρεί παράλληλα προς την πρόοδο της έρευνας, σχετικά με την άρχιτεκτονική και οίκοδομική τους και ιδιαίτερα τη συνεδητοποίηση της μοναδικής λειτουργίας, που τό κάθε μέλος ξεχωριστά είχε στο «έν ξηρώ» άθρουτό δομικό σύστημα των μνημείων. Είναι χαρκτηριστικό ότι τό αίτημα για επανανοθέτηση των άρχαίων μελών, κατά την άναστήλωση των μνημείων, στις άρχικές τους θέσεις και μόνον προβάλλεται τον Μεσοπόλεμο από τη νέα γενιά των άρχιτεκτόνων που, με επικεφαλής τον Dinsmoor, έρευνούν και προσεγγίζουν με διαφορετικό, θετικιστικό και όχι κυρίως φιλολογικό, πνεύμα τά μνημεία. 'Ακρως διαφωτιστική σχετικά είναι η άνταλλαγή άπόψεων Dinsmoor-Dörpfeld γύρω από την άναστήλωση της θόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα, βλ. παραπάνω σ. 193-194, 196.
674. Μπαλάνου 1940, σ.10.
675. Καί αυτό αίτημα της έποχής, που εκφράζεται τόσο από τον Καθθαδία όσο και από τον Dürm, βλ. παραπάνω, σ. 79, 80.
676. Έκτός από ιστορικός της άρχαίας άρχιτεκτονικής ό Dürm ύπήρξε και ένεργός οίκοδόμος άρχιτέκτονας, έχοντας σχεδιάσει ένα μεγάλο αριθμό οίκοδομημάτων στην Καρλορούη (ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τά Vierordtbad, Synagoge, Festhalle και Erbgrössherzogliches Palais, αλλά και στή Χαϊδελβέργη και στο Freiburg (κτήρια των εκεί πανεπιστημίων). Για τον Dürm βλ. παραπάνω, σημ. 241.
677. Τό άναγραφόμενο στο Dimacopoulos 1985, σ.22, ότι ό Μπαλάνος ήταν δέηθεν λιγότερο «πουριστής» από τους προκατόχους του ή και από τον 'Ορλάνδο, γιατί διατήρησε τον μεσαιωνικό «κοχλία» του Παρθενώνα ή τά τελευταία λείψανα του Φράγκικου Πύργου στή ΝΔ. πτέρυγα των Προπελαίων δέν φαίνεται να ισχύει· ό Μπαλάνος ήταν τόσο «πουριστής» όσο και οι σύγχρονοί του, άπλως δέν άσχολήθηκε με αυτό τό ζήτημα, τό όποιο είχε φροντίσει να επλύσει ό κατ' έξοχήν «πουριστής» συνεργάτης του Καθθαδίας, Υίοθετώντας τις προτάσεις

- του Dinsmoor στη συνολική επέμβαση του Παρθενώνα, ο Μιχαλάνος διατηρεί τον «κοχλία», ως στοιχείο συντελεστικό της ευστάθειας του όπισθοθρόνου, βλ. παραπάνω, σ. 81. Αντίθετα προγραμμάτιζε την κατάρρευση των λειψάνων του Φράγκικου Πύργου και την αποκατάσταση της Ν.Δ. πτέρυγας των Προπυλαίων, επέμβαση όμως που δεν πρόλαβε να εκτελέσει, βλ. παραπάνω, σμμ. 460.
678. Στην Εύρωπη τον 19ο αϊ. στα κτήρια μνημειακής κλίμακας κατά κανόνα ο φέρων οργανισμός είναι μία σιδηροκατασκευή, άποτελούμενη συνήθως από ύποστυλωματα και δοκούς, που ένωματώνεται στη λιθοδομή, βλ. σχετικά παραδείγματα στο Warland 1953 (εϊκ. 275). Η μεταφορά αυτής της οικοδομικής πρακτικής στην αναστήλωση των μνημείων, για πρώτη φορά από τον Μιχαλάνο, άποτελεί διεθνώς και την προσωπική του συμβολή σ' αυτόν τον τομέα, άφού ή άποκρυψη των όπισμων μέσα στα άρχαία μνημεία θά έφραμοστεί στην ύπόλοιπη Εύρωπη άργότερα, βλ. παρακάτω σ. 280, 285 και σμμ. 794.
679. Άκόμη και ο Dinsmoor, που άντιπροσώπευε μία πιο σύγχρονη άντίληψη στο ζήτημα της αναστήλωσης των μνημείων, θεωρεί μειονέκτημα των πρώτων επεμβάσεων του Μιχαλάνου τό γεγονός ότι είχαν έμφανη τά σιδερένια ένισχυτικά στοιχεία (προφανώς έννοεί τους έμφανείς συνδέσμους στα έπιστύλια της δυτικής όψης του Παρθενώνα της επέμβασης του 1901-1902), βλ. έπιστολή του προς Borjg, ό.π. Καί σ' αυτή την περίπτωση ή καθολική άποδοχή από τους συγχρόνους του της πρακτικής της άπολάξευσης από τον Μιχαλάνο της έσωτερικής μάζας των άρχαίων μελών συνδέεται στενά με τις έπικρατούσες άντιλήψεις ως προς ή λειτουργία και σημασία των άυτοτελών άρχιτεκτονικών μελών. Η άρχή της έκτίμησης της έσωτερικής μάζας των άρχιτεκτονικών μελών των κλασικών έλληνικών μνημείων ως άθηντικού τους μέρους, όχι μόνον των συνεχώς ιστάμενων αλλά και των αναστηλωμένων, διατυπώθηκε τελείως πρόσφατα, βλ. Κορρέ 1989Β.
680. Οι πληροφορίες αυτές όφείλονται στον έπιέθeno πολιτικό μηχανικό των έργων άποκαταστάσεως του Έρεχθείου και του Παρθενώνα Κώστα Ζάμνια. Για μία σύγκριση των άρχαίων συνδετήρων στοιχείων και των νεότερων, των αναστηλώσεων, και των διαφορών της συμπεριφοράς τους, βλ. Κορρέ-Μπούρα 1983, σ. 107-119 και 296-300.
681. Κορρέ 1989Α.
682. Θά πρέπει νά σημειωθεί ότι ο Μιχαλάνος, τελειώνοντας τον άπολογισμό του έργου του, γράφει: *Περαίνων έν τω σημείω τούτω τον λόγον περί των έκτελεσθέντων και έκτελεστέων έργων θεωρώ καθήκον μου νά συστήσω, όπως ληφθή φροντίς νά έπιβλέπωνται τά αναστηλωθέντα μνημεία, νά παρεμποδίζηται ιδίως ή θλάση της έντός των άρμων, νά χρηματίζονται κατά μικρά χρονικά διαστήματα τά όρατά μέρη των τοποθετηθεισών σιδηρών δοκών, και νά έμποδίζηται ή διεύθυνσις ύγρασίας έντός των κεκαλυμμένων εκ σιδήρου δοκών*, βλ. Μιχαλάνου 1940, σ. 126.
683. Ο Μιχαλάνος, γαλλικής παιδείας, κινούμενος άποκλειστικά σέ άρχαιολογικούς κύκλους, παροισιάζεται νά μή γνωρίζει ή μάλλον νά λαμβάνει σοβαρά έν όψιν τον νέο προβληματισμό που είχε έπικρατήσει στην Εύρωπη στον τομέα της μνημειακής άποκατάστασης, κυρίως σέ κύκλους άρχιτεκτόνων και άλλων ειδικών της ιστορίας και της φιλοσοφίας της τέχνης και της αισθητικής της Άγγλίας, Γαλλίας και Γερμανίας, στο τέλος του 19ου και στις άρχές
- του 20ου αϊ. (βλ. παρακάτω, σ. 277-278). Καί φυσικά, όπως έχει ήδη ειπωθεί, ο Μιχαλάνος δέν έχει καμία σχέση με ή νέα γενιά άρχιτεκτόνων και άρχαιολόγων, που, με έπικεφαλής τον Dinsmoor, άρχίζουν τον 20ο αϊ. νά μελετούν τά μνημεία στην Άκρόπολη, με ή μέθοδο της άνάγνωσης και ταύτισης των ίχνων έπί των μνημείων σέ συνδυασμό με τίς πηγές.
684. Χαρακτηριστική για την ψυχολογία και τίς έπιδιώξεις του Μιχαλάνου είναι ή καταληκτική φράση της τελευταίας του δημοσίευσης για την αναστήλωση του ναού της Άθηνας Νίκης: ... *άποτελεί δέ δι' έμέ μεγάλην ίκανοποίησιν ότι διά των έργων τούτων ου μόνον προέλαβον τον κίνδυνον της καταπτώσεως του Ναού της Άθηνας Νίκης, αλλά συνεληλύσασα τό μέγιστον μέρος της αναστηλώσεως τούτου, ουτω δέ ήδυνήθην νά συμπληρώσω την αναστήλωσην πάντων των μνημείων της Άκροπόλεως*, Μιχαλάνου 1937, σ. 807.
685. Στους ίδρυτικούς της νόμους (Ν. 2447 / 24.6.1920 και Β.Δ.της 5ης Δεκεμβρίου 1922) ή νεοσύστατη Ύπηρεσία αναφέρεται ως «Γραφείον Άναστυλώσεως και Συντηρήσεως Άρχαίων Μνημείων». Στα έντυπα πάντως των έγγραφών του Ύπουργείου αναγράφεται ως «Γραφείον Άναστυλώσεως και Συντηρήσεως Άρχαίων και Ιστορικών Μνημείων» ή άπλως ως «Άναστυλώσις, Έπισκευή και Συντήρησις Άρχαίων και Ιστορικών Μνημείων».
686. Λεπτομερή βιογραφικά στοιχεία του Όρλάνδου με όλους τους τίτλους σπουδών, τά αξιώματα, τίς τιμητικές διακρίσεις, τίς συμμετοχές του σέ συνέδρια και κατάλογο των πολυάριθμων δημοσιεύσεών του βλ. στο Χαριστήριο Όρλάνδου, Α', σελ. 1-151 και στο Όρλάνδος 1978, σ. 37-64. Όλόκληρος αυτός ο τόμος άλλωστε είναι άφιερωμένος στην έξέταση της μορφής και του πολυσχιδούς έργου του Όρλάνδου από κάθε άποψη. Για ή δημιουργία του Γραφείου Άναστυλώσεως και Συντηρήσεως Άρχαίων Μνημείων στο Ύπουργείο Παιδείας, την ύπηρεσιακή διαπάλη Όρλάνδου-Μιχαλάνου και την κατανομή των άρμοδιοτήτων της αναστήλωσης και της συντήρησης των μνημείων ανάμεσά τους, βλ. παραπάνω σ. 163-164.
687. Οι πληροφορίες για τό προσωπικό του Γραφείου προέρχονται από τά έγγραφα του Άρχείου της ΥΠΑΝ. Ώς τό 1957, όποτε άρχισε νά εργάζεται στην Ύπηρεσία Άναστυλώσεως ο Χαράλαμπος Μπούρας, ο Στίκας έπληρε ό μοναδικός, έκτός του Όρλάνδου, άρχιτέκτονας. Ο Στίκας έπληρε διεθυντής της Ύπηρεσίας Άναστυλώσεως από τό 1958, όταν άποχώρησε ο Όρλάνδος, ως τό 1967, με μία ένδιάμεση διακοπή τό 1965, όταν άπομακρύνθηκε προσωρινά από την Ύπηρεσία. Τό 1965 χρέε διεθυντή στην Ύπηρεσία Άναστυλώσεως έκτελεί ο Χ. Μπούρας.
688. ΠΑΕ 1919, σ. 16-7 και ΒΧ.44,1920, σ. 379 και ΒΧ.45,1921, σ. 503.
689. Άρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 49: Ρωμαϊκή Άψίδα Άντωνίνου Πίου εις Έλευσίνα, έγγραφο Άρχαιολογικής Έταιρείας προς τό Ύπουργείο Έκκλησιαστικών και Δημοσίας Έκπαδεύσεως της 17.5.1921.
690. Όρλάνδου 1922-1923, σ. 38-40 και ΒΧ. 45,1921, σ. 522, ΒΧ. 46,1922, σ. 512-513. Άπό τό μνημείο τότε είχαν βρεθεί τέσσερεις από τους δέκα λίθους της ζώνης με τίς μετόπες και τίς τριγύφους, έπίτά από τους έννέα συνολικά λίθους της ζώνης με τίς άνάγλυφες έξεργες άσπιδες, ένας λίθος του κερατιοφόρου γείσου που έπέστεφε ή ζώνη του δωρικού θριγκού. Δέν είχε βρεθεί κανένα μέλος από την κρηπίδα και την κυλινδρική βάση του μνημείου, ούτε ίχνος της θεμελίωσής του.

691. Η αναστήλωση του Τροπαίου των Λευκίων θα πραγματοποιηθεί τελικά το 1958-1961. Βλ. Όρλάνδου 1958, σ.43-44, πιν.34-37 και το ίδιο, 'Αναστήλωσης και Συντήρησης Μνημείων, ΠΑΕ 1959, σ. 240, ΠΑΕ 1960, σ. 341, πιν. 282, ΠΑΕ 1961, σ. 225, πιν. 179. Η αναστήλωση των Μεγάλων Προπυλαίων και των άψιδων της κύριας εισόδου της Έλεουσινας δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμη, παρ' όλη τις ειδικές μελέτες, κυρίως για την ανατολική άψίδα, των Ιωάννη Τραυλού το 1961 και, συμπληρωματικά, του Ιορδάνη Δημακόπουλου το 1965. Μικρής έκτασης εργασίες αναστήλωσης της άψιδας πραγματοποιήθηκαν το 1962-1963, αλλά έκτοτε δεν συνεχίστηκαν, βλ. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, δ.π. και Τραυλού 1961-1962 και ειδικά για την αναστήλωση της άψιδας σ. 46-47.
692. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Κλασσικά 'Αττικής, Φακ.399, Ναός 'Αφροδίτης Αιγίνης (Κολώνα), έγγραφο ύπουργού 'Εκκλησιαστικών και Δημοσίας 'Εκπαδεύσεως άρ. 27063/27.6.1924.
693. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ.13 'Αθηνών: Ρωμαϊκή 'Αγορά, έγγραφο ύπουργού 'Εκκλησιαστικών και Δημοσίας 'Εκπαδεύσεως άρ. 27062/11.6.1924.
694. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 26 'Αργολιδοκορινθίας: Ναός Νεμέας, έγγραφα Μαΐου, Ιουνίου και Ιουλίου 1924 και κατάσταση έργων που δούλεψαν στη στερέωση του Ναού της Νεμέας από 1 ως 31.7.1924. Η στερέωση του έπιστυλιου, για την οποία είχε εγκριθεί πίστωση 10.000 δρχ., έγινε υπό την επίβλεψη του Όρλάνδου και του Πογγή. Στο έργο δούλεψαν οι Ν. Γατής, μαρμαρογλύπτης, αντί ήμερομισθίου 120 δρχ., οι Ν. Κοντάκος και Κ. Πασίας, ξυλουργοί, αντί ήμερομισθίου 100δρχ. καθώς και ο τεχνίτης 'Α. Τσίκνας, αντί ήμερομισθίου 80δρχ.
695. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 13 'Αθηνών: Ρωμαϊκή 'Αγορά, 'Εγγραφο ύπουργού 'Εκκλησιαστικών και Δημοσίας 'Εκπαδεύσεως άρ. 3258/20.2.1925.
696. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 6: 'Αρχαιολογικός χώρος 'Ελευθερών Βοιωτίας, έγγραφο άρ.39050/15.10.1925. Είχε προηγηθεί ή ύπ' άρ. 229/22.9.1922 αναφορά του έφόρου της 'Αρχαιολογικής Περιφέρειας της Βοιωτίας και της Φθιώτιδας Νικολάου Πασιδάκι σχετικά με την κακή κατάσταση διατήρησης του τείχους και ιδιαίτερα του έτοιμόρρου που βόρειου τοίχου του βου (από Δ.) πύργου, στην οποία τονίζον ή *ανάγκη γενικωτέρας ανατάξεως και στερεώσεώς του*.
697. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 49: Ρωμαϊκή 'Αψίδα 'Αντωνίνου Πίου εις 'Ελεούσινα, καταστάσεις έργων στερέωσης έρειπίων 'Ελεουσινας, Μαρτίου 1925.
698. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. Ρωμαϊκής 'Αγοράς Παλαιάς Κορίνθου, έγγραφο ύπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων άρ. 49662/1665/1470/7.9.1926.
699. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 89, Πύλη 'Αδριανού 'Αθηνών, έγγραφο ύπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων άρ. 53029/2026/1768/15.11.1927.
700. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 49: Ρωμαϊκή 'Αψίδα 'Αντωνίνου Πίου εις 'Ελεούσινα, απόφαση ύπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων άρ. 17329/765 της 26.4.1928.
701. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 13 'Αθηνών: Ρωμαϊκή 'Αγορά, έγγραφο ύπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων άρ. 67266/3091/2087/27.10.1930.
702. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. Ρωμαϊκής 'Αγοράς, Παλαιάς Κορίνθου, έγγραφα ύπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων άρ. 54804/3452/1956/29.9.1932 και 60998/3814/2159/11.11.1932. Οι πιστώσεις εγκρίνονται επ' όνόματι του αρχιτεχνίτη Β. Ψαρρού, στον όποιο άμεσότητας ό ύπουργός δίνει έγγραφως έντολή νά επιληφθεί της στερέωσης του καμαροσκεπούς οικόδομήματος της αγοράς της 'Αρχαίας Κορίνθου: σία έγγραφα αυτά έπισημοποιείται κατά κάποιο τρόπο ή κυρίαρχη τακτική του Γραφείου, και στη συνέχεια της 'Υπηρεσίας 'Αναστήλωσης, της έκτέλεσης των έπεμβάσεων από τους έμπειρους τεχνίτες με ύψηλή, ή και καθόλου, έπιποιτία των Όρλάνδου-Στίκα.
703. Βλ. δημοσιεύματα του 'Ελεούθρου Βήματος με τίτλο «Ό ναός του Ποσειδώνος» και «Κινδυνεύει ό ναός του Σούνιου» της 16 και 19.7.1934 αντίστοιχα και 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 23 Ι: 'Αττική, Σούνιον, Ναός Ποσειδώνος, αναφορά Ν. Κεφαρίση «Περί κινδύνου άμέσου πτώσεως μίας παραστάδος του ναού του Ποσειδώνος έν Σούνιω» άρ. 37239/20.6.1934 και έγγραφο 'Αν. Όρλάνδου «Περί της στερεώσεως της παραστάδος του έν Σούνιω ναού του Ποσειδώνος» άρ. 317/43241/12.7.1934 και ύπουργική απόφαση άρ. 43241/3388/2973/17.7.1934.
704. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Κλασσικά 'Αττικής, Φακ. 399, Ναός 'Αφροδίτης Αιγίνης (Κολώνα), σημείωμα ύπομηχανικού 'Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων της 5.7.1934 σχετικά με κίνδυνο κατάρρευσης του μοναδικού σωζόμενου κίονα του ναού, λόγω διαθρώσεως της ύποθεμελιώσεώς του και έγγραφα άρ. 354/50155/11.8.1934 και 58/17518/15.3.1935 'Αν. Όρλάνδου για στερέωση θεμελίων κίονα και έκθεση Κ. Κυριάκη προς 'Αν. Όρλάνδο της 1.4.1935 σχετικά με την έκτέλεση του έργου. Σέ πολύ κακή κατάσταση σωζόταν και ό ίδιος ό κίονας του ναού, ό όποιος την προηγούμενη χρονιά είχε σχιστεί σία δύο από κερανό δεν λαμβάνονται όμως μέτρα σχετικά, βλ. αναφορά του φύλακα 'Αρχαιοτήτων Αιγίνης Ν. Παγγέ άρ.54 της 3.1.1934 προς 'Αρχαιολογικό Τμήμα 'Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων.
705. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 2 'Αθηνών: 'Αρχαιολογικός χώρος Θησειού: έγγραφο άρ. 728/94401/4.12.1935 διεθυντή 'Αναστελώσεως 'Αν. Όρλάνδου προς 'Αρχαιολογικό Τμήμα 'Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων.
706. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. Ναός 'Απόλλωνος Κορίνθου: έγγραφο ύπουργού Θρησκευμάτων και 'Εθνικής Παιδείας άρ. 104595/5992/4119/16.12.1937 και έγγραφο έφόρου 'Αρχαιοτήτων Μ. Πιτιδή άρ. 3646/11.4.1940, όπου αναφέρονται οι εργασίες του 1938 στον ναό. Η ύποστήριξη των ύπόλοιπων κίωνων του ναού συνεχίστηκε μετά τό 1940. Τό 1938, όπως φαίνεται από σχετικό τηλεγράφημα του Όρλάνδου πού φυλάσσεται στον φάκελλο του 'Αρχείου ΥΠΑΝ, τις εργασίες στον ναό του 'Απόλλωνα επέβλεπε ό W. Schäfer, πού έργαζόταν τότε στην 'Αργολιδοκορινθία.
707. 'Αρχείο ΥΠΑΝ, Φακ. 2 'Αθηνών: 'Αρχαιολογικός χώρος Θησειού: έγγραφο 'Αν. Όρλάνδου άρ. 893/60198/8.5.1936 «Περί έπείγουσης ανάγκης στερεώσεως θριγκού προνάου Θησειού», έντάλματα προπληρωμής έργου Αύγουστου 1936, καταστάσεις έργων περιόδου Αύγουστου 1936- Μαρτίου 1937, κατάλογος προμήθειας μαρμάρων Διονύσου και 'Αν. Όρλάνδου, Έργασία αναστήλωσης βυζαντινών μνημείων, δ') Έν 'Αθήναις, ΑΒΜΕ 1935-1936, σ. 207-216 και Έργα-

- σία ἀναστήλωσης καὶ συντηρήσεως Βυζαντινῶν μνημείων. ΕΕΒΣ, 12.1936, σ. 559.
708. Thompson - Wycherley 1972, σ.163.
709. Ceschi 1970, σ.115-127. Βλ. καὶ παρακάτω, σ. 278, 280.
710. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ. 2 Ἀθηνῶν: Ἀρχαιολογικὸς χώρος Θηροῖου, ἔγγραφο Ἀν. Ὀρλάνδου ἀρ. 1002/13772/19.2.1937 «Περὶ τῆς ἐνισχύσεως τοῦ στερεοβάτου τοῦ Θηροῖου ἢ ἐπιχώσεως τοῦ περὶ αὐτοῦ χώρου».
711. Βλ. Ἐκθεση γενικοῦ γραμματέα τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1927, ΠΑΕ 1927, σ. 13-14 καὶ Ὀρλάνδου 1927, σ. 53.
712. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ. 5 Ἀρκαδίας: Ἀρχαιολογικὸς χώρος Ἀλφειῶν, ἔκδοση πιστώσεως τὸ 1933 γιὰ ἐκτέλεση ἐργασιῶν συντήρησης ἀπὸ Ἀν. Ὀρλάνδου καὶ ἔκθεση ἐκτάκτου ἐπιμελητῆ Ἀρχαιοτήτων Α. Τσάμπρα τῆς 8.9.1945 σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση τῶν μνημείων τῆς Ἀλφειῶν, ὅπου ἀναφέρονται οἱ πρόχειρες διευθετήσεις τοῦ Ὀρλάνδου στοὺς ναοὺς τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ἀθηνᾶς. Βλ. ἀκόμη Ὀρλάνδου 1967-1968, σ. 62, 178, 197 καὶ Jahrbuch 1934, σ. 156-159.
713. Ἀρχικά, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1934, ὁ Ὀρλάνδος προτείνει τὴν κατασκευή ἑνὸς νέου μικροῦ μουσείου μὲ δύο αἰθουσες διαστ. 3×8 μ. καὶ στέγη φύλακα, ὑπολογιζομένης δαπάνης 100-120.000 δρχ. στήδυν-κὴ παρυφῇ τοῦ χωριοῦ Βασιλικῆ, ὅπου ἡ ἀρχαία Σικωνῶν, βλ. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ. 1 Ἀργολιδοκορινθίας, ἔγγραφο Ὀρλάνδου ἀρ. 452/70539/3.11.1934 «Περὶ ἱδρύσεως ἀρχαιολογικοῦ μουσείου ἐν Σικωνῶν». Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1935 ὁμοῦς σὲ ἐπιτόπια μετάβαση στὴ Σικωνά μαζί μὲ τὸν μηχανικὸ τοῦ Υπουργείου Κ. Δίγκα ἐπιλέγει ὡς προσηγοριώτερη καὶ οἰκονομικώτερη λύση τὴν *ἐγκατάστασιν τοῦ μουσείου ἐντὸς τῶν δύο μεγάλων διαμερισμάτων τῶν ρωμαϊκῶν θερμῶν ἄντα δι' ὀλίγων μόνον προσθηκῶν μετατρέπονται εἰς ἄριστον μουσεῖον. Ἀρκεῖ μόνον μία ὁροφή ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος μετὰ ὑαλίνου γυαυγοῦ, ἡ στρώσις τοῦ δαπέδου καὶ ἡ τοποθέτησις θυρῶν καὶ παραθύρων εἰς τὰ ὑπάρχοντα ἀνοίγματα διὰ νὰ ἔχωμεν ἐντὸς διμήνου ἐν ἄριστον μουσεῖον*, ὁ.π., ἔγγραφο Ὀρλάνδου ἀρ. 571/14614/26.2.1935 «Περὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου Σικωνῶν καὶ διορισμὸς ἐπιμελητῶν ἀρχαίων». Τὸ κόστος τῆς διαμόρφωσης τοῦ Μουσείου μέσα στὶς Θέρμες ὑπολογίζει ἀρχικὰ στὶς 60.000 δρχ., ὁ.π., ἔγγραφο Ὀρλάνδου ἀρ. 553/10604/11.2.1935 «Περὶ χρησιμοποιοῦσεως τῶν ρωμαϊκῶν θερμῶν Σικωνῶν ὡς ἀρχαιολογικοῦ μουσείου Σικωνῶν».
714. Ὀρλάνδου 1935, σ. 75-76.
715. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ. 1 Ἀργολιδοκορινθίας, ἔγγραφα Ὀρλάνδου ἀρ. 577/168709/13. 3.1935, 597/24809/15.4.1935, 601/27706/3.5.1935, 659/56720/2.8.1935 σχετικὰ μὲ τὴν διαμόρφωση τοῦ μουσείου. Τὸ ἔργο ἐκτελεῖται μὲ αὐτεπιστάσια ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδου καὶ τὸν ἀρχιτεχνίτη Β. Ψαρρό. Ἡ δαπάνη τοῦ ἔργου ἀνέρχεται τελικὰ στὶς 180.000 δρχ. Βλ. ἀκόμη Ὀρλάνδου 1935, σ. 76-83 καὶ Ὀρλάνδου 1936, σ. 91-94.
716. Τὴν ἀναστήλωση τῆς κρήνης ὁ Ὀρλάνδος προγραμματίζει ἀπὸ τὸ 1934. βλ. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ. 1 Ἀργολιδοκορινθίας, ἔγγραφα ἀρ. 503/81915/19.12.1934, 803/2958/4.1936, 33319/2258/1549/12.15.1936. Ἡ ἀναστήλωση τῆς κρήνης ἐγίνε ἀπὸ τὸν Ψαρρό, ἡ σχετικὴ δὲ δαπάνη ἀνῆλθε στὶς 20.000 δρχ.
717. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ. 1 Ἀργολιδοκορινθίας, ἔγγραφα ἀρ. 1006/24.2.1937, 1117/66875/27.8.1937, 1628/29.2.1939. Ἡ σχετικὴ δαπάνη ἀνῆλθε στὶς 125.000 δρχ.
718. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ. 1 Ἀργολιδοκορινθίας, ἔγγραφα ἀρ. 577/16809/13.3.1935 καὶ ἔκθεση Ἰ. Κνιθάκη, ἀρ. ΥΠΠΕ/ΑΝΑΣΤΗΛ/42959/531/8.8.1984 σχετικὰ μὲ τὴν συντήρηση τῶν τοίχων καὶ τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς στέγης τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀρχαίας Σικωνῶν, ὅπου καὶ κριτικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἐπέμβασης Ὀρλάνδου.
719. Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φακ. 1 Ἀργολιδοκορινθίας, ἔγγραφα ἀρ. 125416/249/12.12.1939, 131173/268/29.12.1939, 125416/291/24.1.1940 καὶ ΠΑΕ 1938, σ. 18 καὶ ΠΑΕ 1941, σ. 15, 56. Στὸ ἔγγραφο 131173/268/29.12.1939, ποῦ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Στίκα, ἀναφέρεται ἡ ἄγνοια τοῦ ἀπὸ ἄλλες πηγὲς παραίτηση τοῦ Ὀρλάνδου ἀπὸ τὴν θέσιν τοῦ διευθυντῆ τῆς Ἀναστήλωσης, στὴν ὁποία καὶ ὀφείλεται ἡ καθυστέρηση τοῦ ἔργου τῆς ἀναστήλωσης τῶν ὀρθοστασιῶν τοῦ Βουλευτηρίου, γιὰ τὸ ὁποῖο εἴχε ἦδη ἐκδοθεῖ πίστωση 5.000 δρχ.
720. Στὴν πραγματικότητα οἱ πρῶτες προσπάθειες τουριστικῆς ὀργάνωσης εἶχαν ἀρχίσει τὸν 19ο αἰ., ὅταν ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση ἱδρύεται ἡ «Φιλόξενος Ἑταιρεία» μὲ σκοπὸ τὴν ἐξασφάλιση στοὺς ξένους περιηγητὰς μιᾶς ἀνετις καὶ ἀκίνδυνης διαμονῆς στὴ χώρα, προσπαθεῖ ὁμοῦς ποὺ κατ' οὐσίαν ἔμεινε μόνο στὰ χαρτιά. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ πρῶτο «τουριστικὸ» σωματεῖο ποῦ ἱδρύεται στὴ χώρα τὸ 1895, τὴν «Ποδηλατικὴ Ἑταιρεία», ἡ ὁποία τὸ 1910 μετονομάζεται σὲ «Ἑταιρεία Περιηγήσεων», ἡ ὁποία ὁμοῦς λόγῳ τῶν ἀνώμαλων ἐθνικῶν περιστάσεων δὲν παρουσιάζει καὶ πάλι ἔργο. Μία σοβαρὸτερη προσπάθεια ἀρχίζει μετὰ τὸ τέλος τῶν Βαλκανικῶν πολέμων μὲ τὴν ἱδρύση τῆς πρώτης ἐιδικῆς ὑπηρεσίας στοῦ Υπουργεῖο Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Ὅταν τὸ 1926 τὸ Υπουργεῖο καταργεῖται καὶ μαζί του καὶ ἡ Ὑπηρεσία Ξένων καὶ Ἐκθέσεων» συστήνεται ὁ «Ἐθνικὸς Σύνδεσμος Ἀναπτύξεως Περιηγητισμοῦ», στὸν ὁποῖο ἀνατίθενται ὅλα τὰ ζητήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν τουρισμό. Ὅταν ὁμοῦς, τὸν ἴδιο χρόνον, ξανασυστήνεται τὸ Υπουργεῖο, οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ Ἐθνικοῦ Συνδέσμου περιέρχονται καὶ πάλι στὴν Ὑπηρεσία Ξένων καὶ Ἐκθέσεων, ποῦ ἀναβαθμίζεται πλέον καὶ καθίσταται ξεχωριστὴ Διεύθυνση τοῦ Υπουργείου. Πάντως, τὰ ἀποφασιστικότερα βήματα ἀποτελοῦν ἡ ἱδρύση τοῦ ΕΟΤ καὶ τὴν περίοδο τῆς Δικτατορίας τῆς 4ης Αὐγούστου, τοῦ Ὑφυπουργείου Τύπου καὶ Τουρισμοῦ, βλ. Χιλιδάκη 1939, σ. 24-28.
721. Βλ. Ἀρχεῖο Α' ΕΠΚΑ, ὅπου αἰτήσεις, ἀπὸ τὸ 1930 καὶ ἔξης, γιὰ παροχὴ ἀδείας ἐπίσκεψης τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ ὁμάδες τουριστῶν, συνήθως ἐπιβατῶν κρουαζιερόπλοιων, μὲ συνοδεία «ἐξηγητῶν». Τὴν περίοδο 1930-1935 ὁ ἀριθμὸς τῶν μεμονωμένων τουριστῶν κυμανόταν μεταξύ 12.000-26.000 ἐτησίως, τῶν κατὰ ὁμάδες μεταξύ 12.000-35.000, βλ. Μάνου 1935, σ. 8.
722. Βλ. δημοσίευμα τοῦ Messenger d'Athènes τῆς 17.5.1930 καὶ BCH, 54, 1930, σ. 458. Ἀπὸ τίς ἐργασίες ποῦ ἀποφασίστηκαν στὴ σύσκεψη πραγματοποιήθηκε ἡ περίφραξη τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου, ἡ ὁποία διακρίνεται καὶ σὲ φωτογραφία τοῦ μνημείου τοῦ 1934 ποῦ δημοσιεύεται στοῦ Fyfe 1935, πιν. 29. Στὴν ἴδια φωτογραφία παρνοῖαζεται καλυμμένη μὲ ἓνα ξύλινο διάφραγμα ἡ κατώτερη ζώνη τοῦ μνημείου μὲ τὰ ἀνάγλυφα, ἐνὼ στὸ κείμενον (ὁ.π. σ. 67) ὁ Fyfe ἀναφέρει ὅτι τὸ 1934 δὲν μπόρεσε νὰ δεῖ αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ μνημείου, γιὰ

- τι έκτελούνταν εκεί εργασίες συντήρησης. Γιά την επέμβαση αυτή δέν υπάρχει καμιά απολύτως πληροφορία στό Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ.
723. Εργασίες εὐρεπιμοῦ τοῦ χώρου τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς έκτελούνται στό διάστημα 1934-1937 μέ εὐθὲν τοῦ σχεδιαστῆ τοῦ Γραφείου Κυριάκη. Τότε ἀπομακρύνονται τὰ παραμύθια τῶν προσφύγων ποῦ εἶχαν στηθεῖ ἐκεῖ μετά τό 1922, περιφράσσεται ὁ χώρος (μέ τή χρησιμοποίηση τοῦ κιγκλιδώματος τῆς πλατείας τῶν Γιγάντων, ποῦ καθαίρεται κατά τίς ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς ἀπό τήν Ἀμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν), ἐπισκευάζεται καί περιφράσσεται τό Φετιχέ Τζαμί, βλ. σχετικά ἔγγραφα στό Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ, Φακ. 13 Ἀθηνῶν, Ρωμαϊκή Ἀγορά.
724. Εργασίες περιφράξεως τοῦ Θηροῦ διενεργοῦνται, μέ εὐθὲν τοῦ σχεδιαστῆ τοῦ Γραφείου Νομικοῦ, τό 1930, ἐνῶ τό 1935 συστήνεται ἐπιτροπή ἀπό τοὺς Οἰκονόμο, Μπαλάνο, Ὀρλάνδο, Κεφαρίση, Κ. Δημητρακόπουλο (διευθυντὴ Σχεδίου Πόλεως Ἀθηνῶν), τόν διευθυντὴ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς L. Shear καί τοὺς Ἀ. Ἀδοσιδῆ καί Ἀγγ. Κορυζή γιά τή διαμόρφωση πλατείας γύρω ἀπό τό Θηροῦ, στήν περιοχή ὅπου εἶχαν διενεργηθεῖ οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς (εἰκ. 281), βλ. σχετικά ἔγγραφα στό Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ, Φακ. 2 Ἀθηνῶν: Ἀρχαιολογικός χώρος Θηροῦ.
725. Τό 1934-1935 ἐπισκευάζεται ὁ περίβολος τοῦ Ὀλυμπίου ἀπό τό Γραφεῖο Κατασκευῶν Μονίμων Ὀδοστρωμάτων τοῦ Υπουργείου Συγκοινωνιῶν, μέ τήν ἐπίβλεψη τοῦ Γραφείου Ἀναστυλώσεως καί Συντηρήσεως Ἀρχαίων Μνημείων. Μετά ἀπό εἰσήγηση τοῦ Ὀρλάνδου στό Ἀρχαιολογικό Συμβούλιο δέν ἐγκρίνεται, ὡς μὴδενιοτε ὑπόφρασα, ἡ κατασκευὴ μαρμαρινῆς κλίμακας στό μέσο τῆς δετικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβάλου. Ἀποφασίζεται ἀκόμη οἱ νέοι λίθοι τοῦ περιβάλου νά ἔχουν τίς ἴδιες διαστάσεις καί κατεργασία μέ τοὺς ἀρχαίους, νά προέρχονται δέ, ἂν εἶναι δευσιγόν, ἀπό τό ἴδιο λατομεῖο. Τέλος, παρὰ τίς σχετικές ἀντιρρήσεις τοῦ Υπουργείου Συγκοινωνιῶν, ἀποφασίζεται, μετά ἀπό εἰσήγηση τοῦ Ὀρλάνδου, νά διατηρηθοῦν καί νά μὴ καταχωσθοῦν, γιά λόγους ἱστορικότητας, δύο μικροὶ θολωτοὶ διάδρομοι (καμάρες) κατὰ μῆκος τοῦ περιβάλου, ποῦ συνδέονται μέ τὸν στρατηγὸ Μακρυγιάννη, καί νά καταστοῦν προστοί ἀπό τό ἐσωτερικὸ τοῦ περιβάλου μέ μικρὴ κλίμακα, βλ. σχετικά ἔγγραφα στό Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ, Φακ. ν.α.ς Ὀλυμπίου Διός.
726. Οἱ εργασίες διενθέτησης τοῦ χώρου ἀρχίζουν ἀμέσως μετά τὴν ἀποκάλυψη τῶν ἐρεμῶν τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Φοῖβο Σταυρόπουλλο τό 1936. Κατασκευάζονται τοῖχοι ἀντιστήριξης, ἐνῶ τὸν Φεβρουάριο-Μάρτιο τοῦ 1937 ὁ χώρος περιφράσσεται. Ἡ ἐργασία έκτελεῖται ἀπὸ συνεργεῖο ἐργατῶν ὑπὸ τίς ὁδηγίες τοῦ Στίκα, ὁ ὁποῖος δοῦλενε τότε στό Γραφεῖο ὡς ἡμερομίσθιος ἀρχιτέκτονας, μέ ἡμερομίσθιο 150 δρχ. ἴσο πρὸς ἐκεῖνο τοῦ ἀρχιτεχνίτη, βλ. σχετικά ἔγγραφα στό Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ, Φακ. 11 Ἀθηνῶν: ἀρχαιολογικός χώρος Βουλιαγμένης καί Ἀπόλλωνος Ζωστήρος Ἀθηνῶν.
727. Γενικὴ ἔκθεσις τοῦ γραμματέως τῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1934, σ. 25-27. Πάντως ὁ πρῶτος ποῦ εἶχε ἀναφερθεῖ στήν οικονομικὴ ὠφέλεια ποῦ θά μπορούσε νά προκύψει ἀπὸ τὴν «τουριστικὴ» ἀξιοποίηση τῶν ἀρχαιοτήτων ἦταν ὁ Ross τό 1836: *Ἐὰν προσθέσωμεν δὲ καὶ ὀλίγας λέξεις περὶ τῆς πραγματικῆς αὐτῶν (τῶν ἀρχαιοτήτων) ὠφελείας. Εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὴν Νεάπολιν ποσιπὼ καὶ ἔτος 15 ἕως 25 χιλιάδες περιηγητῶν οἱ πλείστοι χάριν τῶν ἐκεῖ διατηρουμένων ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ Ρώμη κα-*
- τήνησε σχεδὸν νὰ ζήσῃ μόνον ἀπὸ τὰ χρήματα τῶν περιηγητῶν. Δέν εἶναι ἀμφιβολία, ὅτι, ἅμα ἐνκολληθῇ ἡ κοινὴν μετὰ τῆς Ἰταλίας διὰ τακτικῶν ἀτμοπλοίων, μέγα μέρος τῶν περιηγητῶν αὐτῶν θέλει συρρέει εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἐὰν ὑποθέσωμεν μόνον τρεῖς χιλιάδας καὶ ἑὸς καὶ θέλομεν, ὅτι θέλουσι φέρεи ἰκανὴν ποσότητα χρημάτων εἰς κυκλοφορίαν. Τίς ἀπόψεις τοῦ Ross ἐπαναλαμβάνει τό 1844 ὁ Παττάκης σὲ ὁμιλία τοῦ πρὸς τὰ μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ πλοῦτος πολὺς θέλει εἰσρεῖναι εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς καθ' ἡμέρας συρροῆς πολλῶν περιηγητῶν. Παράδειγμα τῆς εὐπορίας ταύτης ἔχομεν τὴν Ρώμην καὶ πολλὰς ἄλλας πόλεις τῆς Ἰταλίας, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι κατὰ τό πλεῖστον μέρος εὐτυχοῦσιν ἀπὸ τὴν εἰσροὴν τῶν περιηγητῶν, ἔνεκα τῶν ἀρχαιοτήτων τῶν Ἑλλήνων, στό Πειράκου 1987Β, σ. 38-39.*
728. Ἡ ὁρολογία ἀπὸ τὴ μελέτη Μάνου γιά τὸν τουρισμό, ὁ.π.σ. 3, 17-18. Σύμφωνα μέ τὴ μελέτη Μάνου, οἱ ἄλλες δύο πηγές παραγωγῆς εἶναι οἱ λουτροπόλεις καί ἱαματικὲς πηγές καί οἱ φυσικὰ καλλονές καί τὰ φυσικὰ φαινόμενα.
729. Βλ. Παπαϊωάννου 1939, ὅπου προτείνεται ἡ ἐγκαθίδρυση σιδηροδρομικοῦ δικτύου στοὺς σποδαιότερους ἀρχαιολογικοὺς τόπους – Δελφοὺς, Μυκήνες, Ἐπίδαυρο, Μυστρά – γιά τὴν ἀνάπτυξη τοῦ τουρισμοῦ.
730. Μάνου, ὁ.π., σ. 27. Στὰ πρὸς ἀναστήλωση μνημεῖα ἡ μελέτη Μάνου περιλαμβάνει ἐκεῖνα τῆς Ἀθήνας, τοῦ Σουνίου, τῶν Μεγάρων, τῆς Δήλου, τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου, τοῦ Ναυπλίου, τῶν Μυκηνῶν, τῆς Αἰγίνας, τοῦ Μυστρά, τοῦ Δαφνίου, τῶν Μετεώρων καί τοῦ Ἁγίου Ὀρους. Στὰ πρὸς ἀναστήλωση θέατρα καί στάδια περιλαμβάνει ἐκεῖνα τῆς Ἐπιδάου, τοῦ Ἄργους, τῆς Τίρυνθος, τῆς Κρήτης, τῆς Ὀλυμπίας, τῶν Δελφῶν, τῆς Ἐλεούσας (ὁ.π., σ. 28). Ὁ Μάνος ἰδιαίτερα ὑπογραμμίζει τὴν ἀνάγκη ἀναστήλωσης τῶν μνημείων τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας γιά τὴ διενέργεια ἐκεῖ *συχῶν διεθνῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, τὴν ἀναγκαίαν δαπάνην ὑπερκαλυπθσομένην ἀσφαλὸς διὰ διεθνoὺς ἐράνου καθὼς καὶ τῆς προσώθησης τῆς Δελφικῆς Ἰδέας διὰ τῆς δημιουργίας Διεθνoὺς Δελφικοῦ Κέντρου, καταβαλλομένης προσπάθειας ὅπως ἡ ἀρχαία κίνησις περὶ τοὺς Δελφούς μὴ διακοπῇ*, ὁ.π., σ. 27.
731. Γιά τὰ ζητήματα τῆς ἀναβάσεως τοῦ ἀρχαίου δράματος σὴ σύγχρονη ἐποχὴ καί τῆς ἐπαναχρησιμοποίησης τῶν ἀρχαίων ὁδῶν καί θεάτρων βλ. γενικὰ Bieber 1961, σ. 254-270, Schirmer 1979, Φεσσά-Ερμανουίλ 1994, Μπολέτης 1997 καί Μαυρομούστακος 1997.
732. Ραγκαβὴ 1895, σ. 164-165. Ἡ παράσταση δόθηκε σὲ μετάφραση τοῦ Ραγκαβὴ χωρὶς ὁμως τὰ χορικά. Στὴν παράσταση τῆς Ἀντιγόνης ἀναφέρεται καί ὁ Εὐστρατιάδης στό ἡμερολόγιόν του ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Π. Εὐστρατιάδη, Φακ.1, Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας (1863-1883), ἐγγραφὴ 24ης Νοεμβρίου 1867, σ. 81: *ὅτι ἐτελείωσαν αἱ ἐν τῷ ᾧδεῖω ἐργασίαι, αἱ περὶ τὴν παράστασιν τῆς Ἀντιγόνης. Ἀκριβῶς ἐξεπλήρωσε τὸ καθήκον του ὁ βοηθός (ἐννοεῖ τὸν Π. Σιαματιάκη). Δίκαιον εἶναι νὰ γένη εἰς αὐτὸν ἀμοιβὴ τις τουλάχιστον ἐκ 120 δρχ.*
733. Ραγκαβὴ, ὁ.π., σ. 166.
734. Le Cinquantenaire de l'Ecole Française d'Athènes, Supplément au BCH, 1898, Paris 1900, σ. XX-XXI. Τελικὰ ἐγίνε μιά σεμνὴ τελετὴ στὶς 16 καὶ 17 Ἀπριλίον 1898.
735. Congrès International d'Archéologie 1905, σ. 80-81 καί Πνεῦμα καί Σῶμα 1989, σ. 164-165. Στὴν παράσταση συμμετεῖχαν πολλοὶ ἐρασιτέχνες, ἀνάμεσά τους καί ὁ Νικόλαος Κεφαρίσης στὸν ρόλο τοῦ Κρέοντα.

736. Philadelphus 1973, σ. 111.

737. 'Ακρόπολις, 16/29 Σεπτεμβρίου 1920 και BCH, 44, 1920, σ. 379.

738. Βλ. 'Αρχείο ΑΕΠΚΑ, Φάκ. έτων 1927-1932, όπου ύπουργικές άποφάσεις, με τίς όποιες παρέχεται άδεια σέ διάφορους καλλιτέχνες και σελλόγους γιά έκδηλώσεις στό 'Ωδειό 'Ηρώδου τοῦ 'Αττικοῦ, λ.χ. στήν 'Αγγελική Κοισάλη γιά παράσταση, με τόν θίασο τοῦ 'Ωδείου 'Αθηνών, τής 'Ηλέκτρας τοῦ Εὐριπίδη ὑπέρ τής 'Αεροπορικῆς 'Αμύνης τό 1927 και γιά δύο παραστάσεις τής 'Ανδρομάχης στίς 5 και 8 'Ιουλίου 1928, στήν 'Ελένη Χαλκούση γιά παράσταση τοῦ δράματος Κασσάνδρα στίς 31 'Ιουνίου και 1 'Ιουλίου 1928, στή Ναταλία Μελά γιά τρεῖς παραστάσεις τής 'Αντιγόνης στίς 8,9 και 10 'Ιουνίου 1928 ὑπέρ τῶν πλημμεροπαθῶν τής Μακεδονίας, σιούς Τάσσο και Τανάγρα Κανέλλο γιά παράσταση στίς 6 Μαΐου 1929, σιόν Σύνδεσμο Λοκρῶν «'Οδυσσεύς 'Ανδροῦτος» γιά έκδήλωση στίς 26 Μαΐου 1929, στό Πατριωτικό 'Ιδρυμα γιά παράσταση πρὸς προστασία τοῦ παιδιοῦ στίς 2 'Ιουνίου 1929, σιόν Δραματικό Σέλλογο «Εὐριπίδης» γιά παράσταση τής 'Ανδρομάχης τοῦ Ρακίνα στίς 9 Αὐγούστου 1930, στήν 'Εθνική Τράπεζα γιά τή διοργάνωση παράστασης ἀρχαίου δράματος τήν 24η 'Απριλίου 1932 πρὸς τιμήν τῶν ἐξ 'Αμερικῆς 'Ελλήνων ἐπισκεπτῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό 'Υπουργεῖο εἶναι ἀρνητικό γιά ἀνάλογη χρήση τοῦ Θεάτρου τοῦ Διονύσου *διότι θά ἐκινδύνουν νά βλαθῶσιν τά ἐν πολὺ κακῇ καταστάσει σωζόμενα ἀρχαῖα ἐδῶλια* και κατεθέτει τοὺς ἐνδιαφερομένους πρὸς τό 'Ηρώδειο, βλ. ὁ.π. ἀρνητική ἀπάντηση ὑπουργοῦ Παιδείας και Θρησκευμάτων Θ. Νικολοῦδη ἀρ. 16054/684/29.5.1928 σέ αἴτημα τοῦ Βασιλείου Κανέλλου γιά παρουσίαση παραστάσεως ἀρχαίων κυκλικῶν χορῶν στό Θεάτρο τοῦ Διονύσου και, ἀντίστοιχα, παροχή ἀδείας γιά παρουσίαση τής ὡς ἄνω παράστασης στό 'Ωδειό 'Ηρώδου τοῦ 'Αττικοῦ.

739. 'Αρχείο ΑΕΠΚΑ, Φάκ. έτους 1930, ἔγγραφο ἀρ. 78/17.1.1930 γενικοῦ διευθυντῆ ΕΟΤ Κ. Μελά πρὸς ἔφορο 'Αττικῆς Ν. Κυπαρίσση, με τό ὁποῖο τοῦ ζητεῖ τήν ἐπιστημονική του συνδρομή γιά τόν καθορισμό τῶν λεπτομερειῶν τής ἀναπαράστασης *ἀρχαίων τινῶν πομπῶν και συγκεκριμένως τῶν ἐν Ἀστει Διονυσίων*. Στό ἔγγραφο ἀναπτύσσεται ἡ ἰδέα τοῦ Σπύρου Μελά, πού θά περιλάμβανε πομπή, ἀνάμεσα στό 'Ηρώδειο και τό Θησεῖο, ὅπου ὁ μέγας βωμός, με τόν ἐπώνυμο ἄρχοντα και τήν ἀκολουθία του, τοὺς ἱερεῖς με τό ξόανο τοῦ Διονύσου πᾶνω ἀπό τίς κεφαλές τους, καννηφόρους παρθένους με τά πρῶμα προϊόντα τής ἐποχῆς μέσα στά κάνιστρα, λόχο ἀσπιδοφόρων και θωρακοφόρων νέων με δόρατα, παρέλαση ἀρμάτων και νεκτερινή σκυταλοδρομία με περσοὺς. Καθ' ὁδόν θά ὑπῆρχαν βωμοί, στή μέση τής διαδρομῆς θά γινόταν στάση και νεάνιδες θά ἐκτελοῦσαν γύρω ἀπό τοὺς βωμούς χορούς, τοὺς ὁποίους θά διδάσκονταν *ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πλαστικῶν εἰκόνων τῶν ἀρχαίων ἀγγείων τῇ συνοδείᾳ τής ὀρχήστρας τοῦ 'Ωδείου*, τό δέ πλῆθος τῶν θεατῶν θά μποροῦσε νά παρακολουθήσει τήν ὅλη τελετή ἀπό ἐξέδρες εἰδικά στημένες κατά μήκος τοῦ δρόμου τής πομπῆς.

740. Τό ὄραμα τοῦ 'Αγγελου και τής Εὐας Σικελιανοῦ ὀδηγεῖ στίς Δελφικές 'Εορτές τοῦ 1927 και τοῦ 1930 με παραστάσεις τοῦ Προμηθέα Δεσμώτη (1927 και 1930) και τῶν 'Ικέτιδων (1930) ἀλλά και με παράλληλη έκθεση λαϊκῆς τέχνης, γυνικούς ἀγῶνες, ἀρχαίους και

λαϊκοὺς χορούς και τραγοῦδια, λαμπαδηδρομίες. Γιά τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο τῶν Δελφικῶν 'Εορτῶν βλ. Σικελιανοῦ 1980, σ. 16 κ.έξ.

741. 'Ο Φῶτος Πολίτης ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1920 και στή συνέχεια ὁ Δημήτρης Ροντήρης ἀκολουθοῦν τίς προσπάθειες μιᾶς πρώτης σοβαρῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ἀρχαίου δράματος στή νεοελληνική σκηνή, πού εἶχαν ἀρχίσει στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας ὁ Θωμάς Οἰκονόμου και ὁ Κωνσταντῖνος Χρηστομάνος στήν πρώτη περίοδο λειτουργίας (1901-1908) τοῦ Βασιλικῦ Θεάτρου και στή Νέα Σκηνή (1901-1905) ἀντίστοιχα. 'Από τοὺς σταθμούς αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν εἶναι ἡ παράσταση τής 'Ορέστειας στά νεοελληνικά στό Βασιλικό Θεάτρο τό 1903, πού προκάλεσε ὀξύτατες ἀντιδράσεις τοῦ Μιστριώτη και τῶν περὶ αὐτὸν φοιτητῶν, τοῦ Οἰδίποδα Τεράννου τό 1919 στό θέατρο 'Ολύμπια, τής 'Εκάθης τό 1927 στό Παναθηναϊκό Στάδιο, και οἱ δύο παραστάσεις σέ διδασκαλία Φ. Πολίτη με τόν Αἰμίλιο Βεάκη και τή Μαρίκα Κοτοπούλη σιούς ἀντίστοιχους ρόλους. Στήν παράσταση τής 'Εκάθης κοινό και κριτική ταυτίζουν τά δεινὰ τῶν Τρωαδισσῶν με τά πρόσφατα τής Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς και τῶν προσφύγων, βλ. Σπάθη 1983, σ. 31, 46-50.

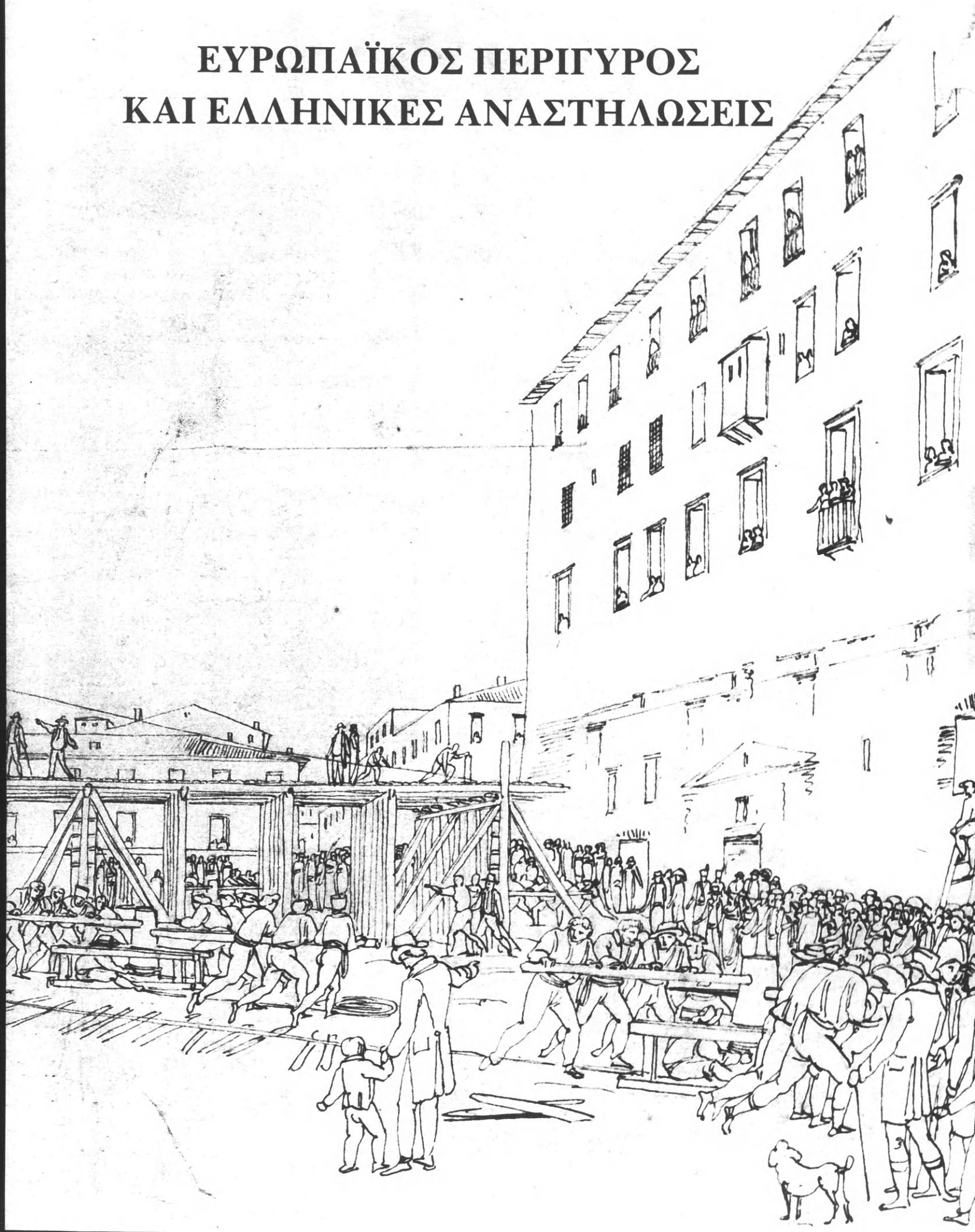
742. Γιά τίς ἐργασίες τοῦ Μπαλάνου στό 'Ηρώδειο κατά τόν Μεσοπόλεμο βλ. παραπάνω, σ. 217. Τή δαπάνη τής διάστροφης τῶν ἐδωλίων τοῦ 'Ηρωδείου με ξύλινα καθίσματα ἀνέλαβε τό Βασιλικό Θεάτρο με τή συνδρομή τοῦ 'Ωδείου 'Αθηνών, βλ. 'Αντωνοῦλα 1989, σ. 14-19, ὅπου και πληροφορίες γιά τήν παράσταση τής 'Ηλέκτρας (εἰκ. 290-291).

743. 'Αρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φάκ. 16 II, Θεάτρο 'Επιδάουρου, Φάκ. 318, ἔγγραφα ἔτων 1917-1950: Υ.Α. ἀρ. 81405/4910/348016.9.1938 σχετικά με ἀναστήλωση Θεάτρου 'Επιδάουρου.

744. 'Η «ἀναμάρμωση» (ἐκφραση πού πάντοτε και ἀποκλειστικά χρησιμοποιοῦσε ὁ 'Ορλάνδος, προκειμένου γιά τίς ἐργασίες στό 'Ηρώδειο) τοῦ 'Ηρωδείου, ἡ ἀναστήλωση τοῦ Θεάτρου τής 'Επιδάουρου και ἡ ἀνακατασκευή κατ' οὐσίαν τοῦ 'Ωδείου τής Πάτρας ἀποτελέσαν ἀπὸ τά κύρια ἔργα τοῦ 'Ορλάνδου και τής 'Υπηρεσίας 'Αναστήλωσης τῆ μεταπολεμικῆς περιόδου. Πραγματοποιήθηκαν τά ἔτη 1947-1967, 1954-1961 και 1943-1963 ἀντίστοιχα. Στό 'Ωδειό τής Πάτρας οἱ ἐργασίες στό διάστημα 1958-1963 ἐκτελέστηκαν με πρωτοβουλία και δαπάνη τοῦ ιδιώτη ἀρχιτέκτονα 'Ι. Βασιλείου, ὑπὸ τήν ἐπίβλεψη τής ΥΠΙΑΝ.

745. BCH.62, 1938, σ. 460 και 'Αρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φάκ. 'Ωδειό Πατρῶν, «'Εκθεσις ἐπὶ τής ἀναμάρμωσης τοῦ ἀρχαίου 'Ωδείου Πατρῶν» τῆς 15ης 'Ιανουαρίου 1938 σχετικά με τή δαπάνη ἀναμάρμωσης ὡς τῶν δεκαεξὶ πρώτων ἐδωλίων τοῦ 'Ωδείου, *τῶν ὁποίων διασωζέται ἡ δι' ὀπτοπλίνθων δόμησις*, τῆς ὀρχήστρας, τῶν κλιμακῶν διαδρόμων, τῆς ὀψης τοῦ βάθρου και τοῦ δαιῆδου τοῦ λογεῖου καθὼς και τῆς συντήρησης τῶν μωσαϊκῶν και ἐκθέσεις ἐφόρου 'Αρχαιοτήτων Ε' 'Αρχαιολογικῆς Περιφέρειας Φ. Σταυρόπουλλου τῆς 1.4. και 14.7.1938 γιά τήν κατάσταση και τίς ἐργασίες πού πρέπει νά γίνουν στό 'Ωδειό, ἐντολές μεταβάσεως Ε. Στίκα τῆς 8.6. στοῦ 'Ωδειό γιά σύνταξη προϋπολογισμοῦ ἔργου και 'Αν. 'Ορλάνδου και Σπ. Μαρινάτου, ὡς μελῶν γνῶμοδοτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, τῆς 19.7.1938, καθὼς και ἀπόφαση τῆς 23.8.1938 γιά χορήγηση πιστώσεως 150.000 δρχ. γιά τήν ἐπισκευή και τήν κατασκευὴ τοίχων ἀντιστηρίξεως τοῦ ἀρχαίου 'Ωδείου Πατρῶν.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Φορτισμένα με τό πνευματικό μήνυμα του παρελθόντος, *τά μνημειακά έργα των λαών στέκονται σήμερα σάν ζωντανές μαρτυρίες της μακρόχρονης παραδόσεώς τους. 'Η ανθρωπότητα, πού αποκτᾷ ὅλο καί μεγαλύτερη συνείδηση της ἐνότητος των ἀνθρώπων ἀξιών, τὰ θεωρεῖ σάν κοινὴ κληρονομιά. Ἀπέναντί στίς μελλοντικές γενιές νιώθει ὑπεύθυνη γιὰ τὴ διάσωσή τους καί ἔχει χρέος νὰ τὰ παραδώσει σ' αὐτές μέ ὅλο τὸν πλοῦτο καί τὴν αὐθεντικότητά τους*⁷⁴⁶. 'Η σύγχρονη ἀντίληψη της προστασίας καί τῆς ἀποκατάστασης των μνημείων, ὅπως αὐτὴ ὀρίζεται στὴν εἰσαγωγή τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας τοῦ 1964, παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορά στὴν Εὐρώπη στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. 'Η ἀντίληψη αὐτή, προϊόν μιᾶς ἀργῆς διαδικασίας πολιτιστικῆς ὀρίμανσης πού εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση, ἐμπεδώνεται καί ἀποκρυσταλλώνεται στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ, περιόδου ἔντονων πνευματικῶν ἀναζητήσεων καί ἀνθησης των ἰδεῶν πού θεμελιώνουν τὸν σύγχρονο κόσμο. 'Η ἐκ νέου στροφή πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, πού χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ καί πού κατ' ἐξοχὴν ἐκδηλώνεται μέ τὴν ἔναρξη των πρώτων, κατὰ συνεχῆ καὶ τακτὸ τρόπο, διενεργούμενων ἀνασκαφῶν καθὼς καί συστηματικῶν μελετῶν των ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων ἢ μέ τὴν πρώτη προσπάθεια μιᾶς συνολικῆς ἐπιστημονικῆς διαγραφῆς τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς τέχνης τῆς ἀρχαιότητος, ὁδηγεῖ στὴν ἐπανεκτίμηση καί στὴ συνειδησιακὴ ἀναβάθμιση τῆς ἀξίας των καταλοίπων τοῦ παρελθόντος. Ταυτόχρονα μιὰ συλλογικὴ συνείδηση προστασίας τους καί ἡ ἀναγνώριση σ' αὐτὰ ἑνὸς οἰκουμενικοῦ καί πανανθρώπινου ἐνδιαφέροντος διαμορφώνονται καί ἀναπτύσσονται μέ τὴ δημιουργία των πρώτων δημόσιων μουσείων, ἀπόρροια τοῦ αἰτήματος γιὰ ἐκδημοκρατισμὸ καί διάδοση των νέων ἰδεῶν καί γνώσεων, πού διαπνέει τὴν περίοδο. 'Η Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση, μέ τὴ διακοπὴ τῆς ὥς τότε σχεδὸν ἀδιάσπαστης ἀνὰ τοὺς αἰῶνες συνέχειας τῆς παραδοσιακῆς κοινωνικῆς, οικονομικῆς καί πνευματικῆς ζωῆς τὴν ὁποία ἐπιφέρει, ἔχει ὥς ἀποτέλεσμα τὴν αὐτονόμηση, γιὰ πρώτη φορά, των μνημείων τοῦ παρελθόντος ἀπὸ τὴ σύγχρονη δημιουργικὴ διαδικασία⁷⁴⁷, ἐνῶ ἡ ἀνάπτυξη των ἐπιστημῶν, ἰδιαίτερα τῆς ἱστορίας – ἀπὸ τίς κυρίαρχες ἰδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ – ὁδηγεῖ σὲ μιὰ ὀρθολογικὴ, ἀποστασιοποιημένη θεώρηση των ὑλικῶν καταλοίπων τοῦ παρελθόντος καί στὴν ἀπόδοση σ' αὐτὰ τῆς πραγματικῆς ἱστορικῆς τους διάστασης. 'Η ἀνάγκη τῆς συναισθηματικῆς ἐπανασύνδεσης των μνημείων μέ τὸ παρὸν καί ὁ κίνδυνος γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους ἀπὸ τὴ ριζικὴ ἀλλαγὴ των ἐξωτερικῶν ὄρων, πού ἀμέσως διαφαίνεται, ὁδηγοῦν στὸ αἶτημα γιὰ προστασία καί διαφύλαξή τους. Τὸ αἶτημα αὐτὸ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸν καθοριστικὸ ρόλο πού αὐτὰ παίζουν στὴν ἀποκρυστάλλωση τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας των ὑπὸ διαμόρφωση σύγχρονων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν. Κατὰλύτης γιὰ τὴν πρώτη ἐπίσημη ἔκφραση αὐτῆς τῆς νέας

ἀντίληψης ἦταν ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 μέ τοὺς μαζικοὺς βανδαλισμοὺς σὲ θάρος τοῦ μνημειακοῦ πλούτου τῆς Γαλλίας – συμβόλου τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος – πού αὐτὴ συνεπάγεται. Σημεῖο τῆς ἡ ἱστορικῆς Ὁδηγίᾳ πού τὸ 1794 ἡ Γαλλικὴ Ἐθνοσυνέλευση ἀπευθύνει στοὺς ἐπικεφαλῆς των διαμερισμάτων τῆς χώρας καλώντας τους νὰ μεριμνήσουν γιὰ τὴ διατήρηση των μνημείων τῆς⁷⁴⁸: ... Δὲν εἶστε παρὰ οἱ φύλακες ἑνὸς ἀγαθοῦ, γιὰ τὸ ὅποιο ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ σᾶς ζητήσῃ νὰ λογοδοτήσετε. Οἱ βάρβαροι καί οἱ σκλάβοι ἀποστρέφονται τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης, οἱ ἐλεύθεροι ἄνθρωποι τὰ ἀγαποῦν καί τὰ προστατεύουν⁷⁴⁹.

'Η νέα ἀντίληψη θά συνδεθεῖ ἄμεσα μέ τὸ κίνημα δημιουργίας ἐθνικῶν κρατῶν, γεγονός πού θα ὠθήσῃ ἀμέσως τίς ὑπὸ διαμόρφωση χώρες στὴν ἀνάληψη ἐκτεταμένων ἐργασιῶν ἀποκατάστασης των μνημείων τους. Στὴ συντήρηση καί ἀναστήλωση των ἀρχαίων μνημείων πρωτοπόρος ἀναδεικνύεται ἡ Ἰταλία, χώρα μέ μοναδικὸ ἀρχαιολογικὸ, καί ὄχι μόνον, πλοῦτο, μέ τίς ἐπεμβάσεις πού ἀρχίζουν νὰ ἐκτελοῦνται, ἤδη ἀπὸ τὴν ὀγδοὴ δεκαετία τοῦ αἰῶνα, στοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς ναοὺς τοῦ Βασιλείου των Δύο Σικελιῶν, ἀλλὰ, κυρίως, μέ τὸ συστηματικὸ πρόγραμμα διάσωσης, ἀνάδειξης καί προβολῆς των ἀρχαίων μνημείων, πού πραγματοποιεῖται στὸ Παπικὸ κράτος τῆς Ρώμης τίς τρεῖς πρώτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. Πάντως, στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, στὸν προσδιορισμὸ των ἀρχῶν καί των τρόπων πού θά πρέπει νὰ διέπουν τίς ἐπεμβάσεις στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, καθοριστικὸ ρόλο θά παίξουν οἱ σύγχρονες ἐπικρατοῦσες κλασικιστικὲς ἀντιλήψεις των γαλλικῶν, παρισινῶν, ἀκαδημαϊκῶν κύκλων, ὅπως αὐτές θά ἐκφραστοῦν διαμέσου τοῦ κατ' ἐξοχὴν θεωρητικοῦ ἐκπροσώπου τους Antoine Chrysostome Quatremère de Quincy. Ταυτόχρονα ἡ Γαλλία, χώρα μέ βαθιὰ ἐδραιωμένη συγκεντρωτικὴ διοικητικὴ δομὴ, πρωτοπορεῖ στὴν καταγραφή, τὴν ταξινόμηση καί τὸν χαρακτηρισμὸ, γιὰ πρώτη φορά σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο, τοῦ ἐθνικοῦ μνημειακοῦ πλούτου καί στὴν ὀργάνωση μιᾶς ἐξειδικευμένης κρατικῆς ὑπηρεσίας, μέ ἐξειδικευμένο ἐπιστημονικὸ τεχνικὸ προσωπικὸ γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ προστασία καί ἀποκατάστασή του.

'Απὸ τίς πρωιμότερες ἐφαρμογές αὐτῶν των ἰδεῶν ἀποτελοῦν τὰ νομοθετικὰ μέτρα πού λαμβάνονται γιὰ τὴ διαφύλαξη των ἀρχαιοτήτων στὸ Βασίλειο των δύο Σικελιῶν καί οἱ πρώτες ἐπισκευές καί ἀναστηλώσεις πού πραγματοποιοῦνται, μέ κρατικὴ μέριμνα, στοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς ναοὺς τῆς Καμπανίας καί τῆς Σικελίας⁷⁵⁰. Τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καί ἡ στροφή πρὸς τὴν ἀρχαιότητα ἐκδηλώνονται στὸ κράτος των Βουρβόνων μέ τὴν ἔναρξη «συστηματικῶν» (ἀπὸ πλευρᾶς συνέχειας καί διάρκειας) ἀνασκαφῶν στὸ Ἡράκλειον (Herculaneum) ἀπὸ τὸ 1738 καί τὴν Πομπηία ἀπὸ τὸ 1748 καί μέ τὴν ἔκδοση των πρώτων νομοθετημάτων, των δύο «Πραγματικῶν» Νόμων τοῦ 1755, γιὰ τὴν προστασία καί τὸν ἔλεγχο τῆς διακίνη-

σης των κινητών αρχαιοτήτων. Στη διάρκεια της ναπολεόντειας κατοχής του Βασιλείου της Νεαπόλεως ενισχύονται ακόμη περισσότερο αυτές οι τάσεις με την ίδρυση το 1804 της «Επί των Αρχαιοτήτων και Ανασκαφών Εφορείας» (Soprintendenza alle Antichità e Scavi), υπηρεσίας αποκλειστικά υπεύθυνης πλέον για τη διενέργεια των ανασκαφών και την πραγματοποίηση, το 1805, από τον αρχιτέκτονα Antonio Bonucci, των πρώτων εργασιών επισκευής και συντήρησης στον ναό του «Ποσειδῶνα» και στον ναό της «Δήμητρας» της Ποσειδωνίας. Οι εργασίες συνίστανται στη μερική απελευθέρωση των ναών από τα πεσμένα μέλη, τις επιχώσεις και τα μεταγενέστερα λείψανα που τους κατακάλυπταν, στην αντικατάσταση έλλειπνόντων μελών ή τη συμπλήρωση άλλων με λίθους αρχαίους, που βρίσκονταν πεσμένοι στο έδαφος, στην έσωτερική σύνδεση μελών με μεγάλους σιδερένιους γόμφους ή στην εξωτερική στερέωσή τους με σιδερένιες ράβδους. Στον ναό της «Δήμητρας» θά επανέλθει ο Bonucci και αργότερα, το 1828, εφαρμόζοντας όμως πιά τον διαδεδομένο εκείνα τα χρόνια τρόπο στερέωσης και συμπλήρωσης των μελών των μνημείων με οπτοπλίνθους⁷⁵¹.

Στη Σικελία μία έντονη δραστηριότητα ενεργοῦ προστασίας των μνημείων παρουσιάζεται από το 1780 με εργασίες στερέωσης αλλά και αναστήλωσης στους ναούς της Εγέστας και του Ακράγαντα⁷⁵². Οι επεμβάσεις στα αρχαία μνημεία, θεωρούμενα κατάλοιπα μιᾶς ἑνδοξης περιόδου αὐτονομίας και ανεξαρτησίας τοῦ «σικελικοῦ» ἔθνους, ἐμπλέκονται ἄμεσα με τὶς ἀποσχιστικὲς τάσεις πού ἐνδημοῦσαν στὴ νήσο καὶ προωθοῦνται ἀπὸ ἐξέχουσες προσωπικότητες τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τοὺς ἐγκυκλοπαιδιστὲς Ignazio Paterno Castello, πρίγκηπα di Biscari, καὶ τὸν Gabriele Lancillotto Castelli, πρίγκηπα di Torremuzza, οἱ ὁποῖοι τὸ 1778 ὀρίζονται Βασιλικοὶ Φύλακες (Regi Custodi) με κύρια καθήκοντα τὴν προστασία καὶ τὴ συντήρηση τῶν ἀρχαιοτήτων. Οἱ ἀναστηλωτὲς προσεγγίζουν τὰ μνημεία με προθέσεις αἰσθητικῆς ἀναβάθμισής τους, ἀνάκτησης τῆς χαμένης τους μεγαλοπρέπειας, ἀκεραιότητας καὶ ὠραιότητας, διαμέσου ἐπεμβάσεων μιμητικῶν τῶν ἀρχαίων οἰκοδομικῶν τρόπων⁷⁵³. Οἱ σύνθηκες ὁμως ἐκτέλεσης τῶν ἔργων, κυρίως ἡ μεγάλη οἰκονομικὴ δυσπραγία καὶ ἡ ἀδυναμία λατόμησης νέων λίθων, ὀδηγοῦν σὲ ἐπεμβάσεις αὐτοσχέδιες καὶ ἐμπειρικές πού ἐκτελοῦνται με κοινά, εὐρείας χρήσης καὶ διάδοσης, ὑλικά, γύψο, ἀσβεστοκονιάματα, ἀργούς λίθους, σίδηρο. Ἀπὸ τὰ ἀξιοσημείωτα γεγονότα τῶν ἔργων εἶναι ἡ ἐπισήμανση, ἥδη ἀπὸ τὸ 1809, τῶν φαινομένων τῆς διάβρωσης τῆς ἐπιφάνειας τῶν λίθων τῶν μνημείων καὶ, κυρίως, τῶν ὀλέθριων συνεπειῶν τῆς χρήσης τοῦ σιδήρου στὴν ἀναστήλωσή τους⁷⁵⁴, διαπίστωση πού ὀδηγεῖ στὴν ἀντικατάστασή του, στὶς ἐπεμβάσεις τῶν δύο ἐπόμενων δεκαετιῶν, ἀπὸ τὸν ὀρείχαλκο. Τέλος, ἡ ἐμφάνιση γιὰ πρώτη φορά

στὴν ἐκτέλεση τῶν ἔργων τοῦ «Ἐπὶ τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀρχιτέκτονα» (Architetto alle Antichità)⁷⁵⁵ προοιωνίζει τὴ μελλοντικὴ διαμόρφωση ἐνός νέου ἐξειδικευμένου ἐπαγγελματικοῦ κλάδου γιὰ τὶς ἐπεμβάσεις στὰ μνημεία.

Στὴ Ρώμη, στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., οἱ προθέσεις τῶν παπῶν γιὰ τὴν ἀναζωογόνηση τῆς λεηλατημένης ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα τοῦ Διευθυντηρίου πόλης καὶ τὴν ἀνάκτηση τῆς χαμένης διεθνούς καλλιτεχνικῆς πρωτοκαθεδρίας τῆς ἐμπλέκονται με τὰ φιλόδοξα ὁράματα τοῦ Ναπολέοντα, κατὰ τὴ βραχύβια κυριαρχία του στὴ Ρώμη (1809-1814), γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς νέας αὐτοκρατορικῆς πόλης, ἀντάξιας τῆς ἐνδόξου προκατόχου τῆς καὶ δεύτερης σὲ σπουδαιότητα στὴν αὐτοκρατορία του. Οἱ ἐπιδιώξεις αὐτές θά ὀδηγήσουν, στὸ διάστημα 1800-1830, σὲ ἐκτεταμένες ἐπεμβάσεις συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχαιοτήτων. Στὴ διάρκειά τους θά ἀντιμετωπιστοῦν κατὰ τρόπο ὀρθολογικὸ καὶ συστηματικὸ – καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις καὶ ἀξιοθαύμαστα γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐπαρκῆ – οἱ βασικὲς παράμετροι τοῦ ζητήματος τῆς μνημειακῆς ἀποκατάστασης, τὸ νομοθετικὸ πλαίσιο, ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ διαδικασία προγραμματισμοῦ καὶ ἐκτέλεσης τῶν ἔργων, ὁ θεωρητικὸς προβληματισμὸς σχετικὰ με τὸν τρόπο καὶ τὰ ὅρια τῶν εργασιῶν. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη οἱ τρεῖς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. στὴ Ρώμη θά ἀποτελέσουν τὴ γονιμότερη περίοδο ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων μνημείων ὁλόκληρου τοῦ αἰῶνα καὶ θά παίξουν καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἀποκρυστάλλωση καὶ διάδοση διεθνῶς τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν μεθόδων τῶν ἐπεμβάσεων⁷⁵⁶.

Ἀπὸ νομοθετικῆς πλευρᾶς τὸ Ἔδικτο Pacca τοῦ 1820, πού ὑπογραμμίζει ἰδιαίτερα τὸν δημόσιο καὶ κοινωφελῆ χαρακτήρα τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν, κινητῶν καὶ ἀκινήτων, καὶ ἀναθέτει τὴ δικαιοδοσία προστασίας τους στὸ κράτος, ἀποτελεῖ τὸ πιὸ ὀλοκληρωμένο κείμενο τῆς περιόδου, ἀρκετὰ προχωρημένο ἀπὸ πλευρᾶς προβολῆς τῆς δημόσιας ὠφέλειας σὲ βάρος τῶν ὑπὸ τὴ στενὴ ἀντίληψη νοουμένων ἰδιωτικῶν συμφερόντων, καὶ ἐπηρεάζει καθοριστικὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ σχετικοῦ νομικοῦ πλαισίου στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες⁷⁵⁷. Ἀπὸ πλευρᾶς ὀργάνωσης θεσπίζονται ἐπιτροπές, συλλογικὰ ὄργανα ἐλέγχου καὶ ἐπιβλέψεως τοῦ προγράμματος καὶ τῆς ἐκτέλεσης τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα καὶ ἐξασφαλίζουν σημαντικὴ πολυμέρεια στὴν προσέγγιση τοῦ ζητήματος. Ἀξιοσημείωτη, τέλος, εἶναι ἡ καθαρὴ διαδικασία τῶν ἐπεμβάσεων στὰ μνημεία, πού συνίσταται στὴν προκαταρκτικὴ σχολαστικὴ ἐξέταση τῆς κατάστασης διατήρησής τους, στὴ σύνταξη τῶν σχετικῶν μελετῶν ἐπέμβασης, στὸν ἑλεγχὸ τους, τὸν προγραμματισμὸ καὶ τὴν ἱεράρχηση τῶν εργασιῶν ἀπὸ τὴν ἐπιβλέπουσα ἐπιτροπὴ, στὴν πρωτοφανῆ, τέλος, καὶ ἀξεπέραστη στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τεκμηρίωσή τους σὲ ὅλες τὶς φάσεις τους.

Οι έργασίες στά μνημεῖα τῆς Ρώμης αὐτά τὰ χρόνια, ἰδιαίτερα τὴν περίοδο τῆς ναπολεόντειας κυριαρχίας, προσδένονται ἄμεσα στὶς μεγάλες πολεοδομικὲς ἐπεμβάσεις ἀνάπλασης, ἐξυγίανσης καὶ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς πόλης, θεωροῦνται τεχνικά ἔργα καὶ ἐκτελοῦνται ἀπὸ ἐντόπιους ἐπαγγελματίες ἀρχιτέκτονες – ἀνάμεσά τους ἀναδεικνύονται οἱ Raffaele Stern, Giuseppe Camporesi καὶ Giuseppe Valadier. Στὸν προγραμματισμὸ καὶ στὴν ἐπιβλεψὴ τῶν ἐργασιῶν μετέχουν καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς ἐποχῆς, μέ ἐπικεφαλῆς τὸν Carlo Fea, ἢ καὶ ἄλλοι ἐκπρόσωποι τοῦ καλλιτεχνικοῦ καὶ πνευματικοῦ κόσμου τῆς πόλης – ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ὁ ἐξέχων γλύπτης Antonio Canova – ἀλλὰ καὶ οἱ Γάλλοι κυβερνητικοὶ ἀξιωματοῦχοι ἢ εἰδικοί ἀπεσταλμένοι ἀπὸ τὸ Παρίσι ἀρχιτέκτονες. Αὐτὴ ἡ πολυμέρεια στὴν προσέγγισή τοῦ ζητήματος τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἐμπλουτισμὸ καὶ τὴν ἐμβάθυνση τοῦ σχετικοῦ θεωρητικοῦ προβληματισμοῦ.

294

274

Τὰ ἔργα ἐκτείνονται στά σπουδαιότερα μνημεῖα τῆς Ρώμης, ἐκεῖνα τοῦ Forum Romanum (εἰκ. 293), τοῦ Forum Boarium, στή Domus Aurea, στό Κολοσσαῖο, στὴν Ἀψίδα τοῦ Κωνσταντίνου, στὸν περίγυρο τοῦ τιμητικοῦ κίονα τοῦ Τραϊανοῦ καὶ στό Πάνθεον. Οἱ ἐπεμβάσεις ἀνάδειξης καὶ προβολῆς συνίστανται στὴν ἀπομάκρυνση τῶν συχνὰ παχύτατων ἐπιχώσεων καὶ στὴν ἀποκάλυψη ὁλόκληρου τοῦ ὕψους τῶν μνημείων, στὴν κατεδάφιση τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νεωτερικῶν προσθηκῶν ἢ προσκτισμάτων, πού ἀλλοίωσαν ἢ ἀπέκρυβαν τὴν ἀρχικὴ μορφή τῶν μνημείων, στὴν ἔνταξή τους, ὡς κύριον κοσμητικῶν στοιχείων, στοὺς ὑπὸ διαμόρφωση δημόσιους κήπους καὶ πλατεῖες τῆς πόλης.

Παράλληλα ἐκτελοῦνται καὶ ἐπεμβάσεις καθαρὰ σωστικοῦ χαρακτήρα, μέ στόχο τὴν στερέωση τῶν μνημείων, τὴν ἄμεση ἀντιμετώπιση τῆς ἐτοιμορροπίας τους, χωρὶς τὴν ἄρση τῶν αἰτίων τῆς, τὴ στεγάνωση τῶν ἐλευθερωμένων πλέον ἀπὸ τίς ἐπιχώσεις καὶ τὰ προσκτίσματα ἐρειπίων. Οἱ ἐργασίες αὐτές κατὰ κανόνα διαπνέονται ἀπὸ τὴ ρομαντικὴ προδιάθεση ἀναγνώρισης καὶ σεβασμοῦ τῶν ἐρειπίων πού διαπερνᾷ τὴν περίοδο. Ἀλλὰ καὶ οἱ ὅποιες προθέσεις τῶν Ρωμαίων ἀρχιτεκτόνων γιὰ μορφολογικὴ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων κατὰ τίς ἐπεμβάσεις, μέ μερικές ἀνακατασκευές, μικρῆς κλίμακας, τμημάτων τους, κατὰ τρόπο πιστὸν πρὸς τὸν ἀρχαῖο, ἀναστέλλονται καὶ ὑποχωροῦν μπροστὰ στοὺς ἐξωτερικοὺς δυσμενεῖς οικονομικοὺς ὁρους τῆς ἐκτέλεσης τῶν ἔργων ἀλλὰ καὶ σ' ἓνα διάχυτο στοὺς ἀρμόδιους κύκλους τῆς Ρώμης συντηρητισμὸ. Οἱ στερεωτικὲς ἐπεμβάσεις ἐκτελοῦνται μέ μεθόδους ἐνταγμένες στὴν οἰκοδομικὴ παράδοση, ἐξωτερικὲς ἀντιστηρίξεις καὶ περιδέσεις τῶν μνημείων, τοιχίσεις τῶν ἐτοιμορροπῶν τμημάτων τους, μερικὴ ἀνακατασκευὴ ὀρισμένων πεσμένων πεσσῶν καὶ τόξων, μέ ὑλικά κοινὰ καὶ οικονομικά, τοῦβλα, τοιμεντοκονιάματα, σίδηρο. Στὶς ἐργασίες καθιερώνεται ὡς πάγια τακτικὴ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ μαρμάρου τῶν μνημείων μέ λίθο tiberinus (travertino), λίθο οικονομικότερο καὶ κυρίως εὐκόλα προσπορίσιμο ἀπὸ τὰ διάσπαρτα στὴν πόλιν ἀρχαῖα μέλη καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ Κολοσσαῖο, ἀστείρευτὴ πηγή, ἀκόμη καὶ σ' αὐτά τὰ χρόνια, οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ. Σύμφωνα μέ τίς ἐπικρατοῦσες ἀντιλήψεις, οἱ ἐπεμβάσεις προσδίδουν βάρος στὴ συνολικὴ εἰκόνα τῶν μνημείων καὶ ὄχι στά διακεκριμένα μέλη πού τὰ ἀπαρτίζουν, ὅπως μαρτυροῦν ἡ λιθολόγησι τοῦ Κολοσσαίου καί, κυρίως, ἡ χρησιμοποίησι τῶν ἀρχαίων διάσπαρτων μελῶν γιὰ τὴν κάλυψη διαφορῶν ἀναγκῶν – ἀκόμη καὶ ὡς τεχνητῶν ἐρειπίων σέ δημόσιους κήπους⁷³⁸ ἢ ὡς κοινὸ οἰκοδομικὸ ὑλικό. Κατ' ἐξοχὴν ἀντιπροσωπευτικὴ αὐτοῦ τοῦ πνεύματος τῶν ἐπεμβάσεων εἶναι ἡ ἀντιστήριξη, τὸ 1806-1807, πρωτοστατοῦντος τοῦ Stern, τοῦ ἐτοιμορροπού, ἐξωτερικοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ Κολοσσαίου μέ

μιά τεράστια, καθ' ὅλο τὸ ὕψος τοῦ μνημείου, ἀντηρίδα ἀπὸ ὀπτοπλινθοδομῆ.

Οἱ γαλλικοὶ κλασικιστικοὶ κύκλοι τῆς Académie Royale de l'Architecture καὶ τῆς Ecole des Beaux Arts τῶν Παρισίων, ὕψιλοί ἐπόπτες καὶ τελικοὶ ἐλεγκτές τῶν ἔργων στήδιάρκεια τῆς ναπολεόντειας περιόδου, φορεῖς μιᾶς μακραίωνης παράδοσης συστηματικῆς ἐνασχόλησης μὲ τὶς ἀρχαιότητες, μὲ τὴ μορφή συστηματικῶν μελετῶν καὶ ἀποτυπώσεων καὶ σύνταξης γραφικῶν ἀποκαταστάσεων τῶν μνημείων, θά κατακρίνουν δριμύτατα τὸν χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν, ὡς παραμορφωτικό γιὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Διαμέσου τοῦ ἐλεγκτῆ τῶν ἔργων Guy Alexandre Jean Baptiste de Gisors, θά ἀπατήσουν, τὸ 1813, τὴν ἐπιστροφή τῶν ἐπεμβάσεων στὸν πρωταρχικὸ σκοπὸ τους, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ μορφολογικὴ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων μὲ στόχο τὴν ἐνίσχυση τῆς διδακτικῆς τους ἐπιρροῆς ὡς μοναδικῶν σύγχρονων καλλιτεχνικῶν προτύπων.⁷⁵⁹ Ὡς καταλληλότερη μέθοδος ἐπεμβάσεων προ-

τάσσεται ἡ ἀναπλήρωση τῶν ἐλλειπόντων τμημάτων τῶν μνημείων μὲ συμπληρώσεις, κατασκευασμένες, ἔστω, μὲ οἰκονομικότερους τῶν ἀρχικῶν λίθους ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τοῦβλα, οἱ ὁποῖες ὁμως θά πρέπει νὰ ἀναπαράγουν τὸ σχῆμα, τὸν ὄγκο καὶ τὶς ἀναλογίες τῶν μνημείων.⁷⁶⁰

Ἡ υἱοθέτηση αὐτῆς τῆς μεθόδου, συνδυαζόμενη μὲ τὶς τοπικὲς συνθήκες τῶν ἔργων, ἰδιαίτερα τὴ χρόνια οἰκονο-

293. Ἀποσυναρμολόγηση ἐπιστελίου στὸν ναὸ τοῦ Βεσπασιανοῦ στὸ Forum Romanum τὸ 1810. Pinelli, μολέθι ἐπιμελανωμένο.

294. Ἡ Ἀψίδα τοῦ Τίτου ἀπὸ Ἀ. στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. J. H. W. Tischbein, 1786-1787.

295. Ἡ Ἀψίδα τοῦ Τίτου ἀπὸ Ἀ. τὸ 1949.

295

μική δυσπραγία που οδηγεί στην πάγια καθιέρωση της χρήσης του travertino αντί μαρμάρου στις συμπληρώσεις των μνημείων, αλλά και στην αποφυγή της ολοκληρωτικής επεξεργασίας των γλυπτών μερών των νέων προσθηκών καθώς και με τις προτιμήσεις του Raffaele Stern, του κατ' ἐξοχήν οικοδόμου από τους Ρωμαίους αρχιτέκτονες της περιόδου, για δομική απλότητα και ειλικρίνεια αλλά και την εφαρμογή, στην αναπαραγωγή του διακόσμου, απλοποιημένων μορφών που άντλούνται από καθιερωμένα στη σύγχρονη οικοδομική πρακτική ἐγχειρίδια, θά οδηγήσουν στην αποκατάσταση, τό 1817-1824, από τους Stern και Valadier της Ἀψίδας του Τίτου⁷⁶¹.

Ἡ ἀναστήλωση της Ἀψίδας του Τίτου, ἐπέμβαση-ἐμβλημα της περιόδου (εἰκ. 294, 295), στην ἐποχή της θά κατακριθεῖ ἀπό τούς ὁπαδούς της ἐρειπιώδους ἐμφάνισης των μνημείων ὡς καταστροφική γιά τό ἀρχαῖο ἢ ἀντιθέτως, ἀπό τούς στενά κλασικίζοντες λογίους, ὡς ὑποθαμίζουσα, μέ τήν ἀπλότητα των ὑλικῶν της καί τό ἀπέριτο τοῦ διακόσμου της, τήν οἰκοδομική λαμπρότητα καί τόν μορφολογικό πλοῦτο τοῦ ρωμαϊκοῦ αὐτοκρατορικοῦ μνημείου⁷⁶². Ἀργότερα θά θεωρηθεῖ ὡς τό κατ' ἐξοχήν πρότυπο τῆς ἀναστήλωσης των ἀρχαίων μνημείων, ὡς ἡ πρώτη ὑποδειγματική ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς τῆς διάκρισης των νέων προσθηκῶν ἀπό τά αὐθεντικά μέρη τοῦ ἀρχαίου. Ἡ ἰδεολογική ἀναγωγή πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση μιᾶς ἐπέμβασης, πού κατ' οὐσίαν ἀποτελεῖ προϊόν των γενικῶν ἐξωτερικῶν οικονομικῶν συνθηκῶν τῆς περιόδου, των ἐσωτερικῶν προτιμήσεων τοῦ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἔργου ἀρχιτέκτονα καί τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς καθιερωμένων, ἀπό τήν ἐποχή τῆς Ἀναγέννησης, κλασικῶν οἰκοδομικῶν μοντέλων, ὀφείλεται, κατὰ κύριο λόγο, στὸν μεγάλο κλασικιστὴ θεωρητικὸ αὐτῶν των χρόνων Antoine Chrysostome Quatremère de Quincy, καί εἰδικότερα στὶς ὑποδείξεις του στὸ Λήμμα Restauration, στὸ Λεξικὸ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς του, στὸ σημεῖο πού ἀφορᾷ τὴν ἀποκατάσταση των ἀρχαίων κλασικῶν μνημείων : ... *Κατὰ δεύτερο λόγο, ἂν πρόκειται γιὰ ἓνα κτήριο, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ κίονες μέ θριγκούς, διακοσμημένους μέ ζωφόρους ... θά πρέπει κανεῖς νὰ ἀρκεστεῖ τὴν ἀποκατάσταση των γενικῶν ὄγκων των μερῶν πού λείπουν, ἀφήνοντας μέσα στὴ μάζα τίς λεπτομέρειές τους, κατὰ τρόπο ὥστε ὁ θεατὴς νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἐξαπατηθεῖ ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἀρχαῖο ἔργο καί σ' αὐτὸ τό ὅποιο ἔχει τοποθετηθεῖ μέ μοναδικὸ σκοπὸ τὴ συμπλήρωση τοῦ ὅλου. Αὐτὸ τό ὅποιο προτείνουμε ἐδῶ, ἔχει πραγματοποιηθεῖ πρὶν λίγο καιρὸ στὴ Ρώμη, τὴν περίφημη θριαμβικὴ Ἀψίδα τοῦ Τίτου, ὅπου μέ μεγάλη ἐπιτυχία ἀπομακρύνθηκε ὁ,τιδήποτε παρεμπόδιζε τὸ σύνολο καί μέ μεγάλη φρόνηση ἀποκατεστάθησαν τὰ ἀκρωτηριασμένα μέρη της, ἀκριβῶς μέ τὸν τρόπο καί μέ τὸ μέτρο, πού μόλις ὑποδείχθηκε*⁷⁶³. Πρόκειται γιὰ τὴ διακήρυξη τῆς νεοκλασικῆς ἀντίληψης τῆς ἀποκατάστασης των ἀρχαίων μνημείων, ἡ ὁποία ἐπηρεάζει ἄμεσα τίς σύγχρονες ἀνα-

στηλώσεις των ἀρχαίων μνημείων στὴν Εὐρώπη καί καθοριστικὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ μεταγενέστερου σχετικοῦ θεωρητικοῦ πλαισίου.

Ἡ περίοδος κλείνει μέ τὴν ἐπικράτηση στὴ Ρώμη ἀρχαιολογικῶν-ἀρχαιοδιφικῶν κύκλων, ἡ ὁποία οδηγεῖ σὲ ἐπεμβάσεις ἀρχαιολογικοῦ κυρίως χαρακτήρα, μέ πιστές στὸ ἀρχαῖο συμπληρώσεις, πού ἀποσκοποῦν νὰ προσδώσουν καί πάλι στὰ μνημεῖα τὴ χαμένη στυλιστικὴ καί μορφολογικὴ τους ἐνότητα⁷⁶⁴. Οἱ τάσεις αὐτές πρωτοεκδηλώνονται στὴν ἀντιστήριξη τοῦ ἐξωτερικοῦ βορειοδυτικοῦ ἄκρου τοῦ Κολοσσαίου, τό 1823-1826, ἀπὸ τὸν Valadier, μέ μιὰ μεγάλη, καθ' ὅλο τό ὕψος τοῦ μνημείου, λοξὴ ἀντηρίδα ἀπὸ τοῦβλα, στὴν ὁποία ὁμως τώρα θά ἀναπαραχθεῖ ἡ ἀρχαία ἀρχιτεκτονικὴ καί μορφολογικὴ διάρθρωση τοῦ κτηρίου⁷⁶⁵, γιὰ νὰ καταστοῦν κυρίαρχες στὶς πιστές στυλιστικὲς συμπληρώσεις τοῦ ἴδιου πάντα μνημείου στὶς δύο ἐπόμενες δεκαετίες ἀπὸ τὸν Luigi Canina καί τούς ἀρχιτέκτονες τῆς ἄμεσης ἐπὶρροῆς του⁷⁶⁶.

Στὴ Γαλλία, ἡ συνειδητοποίηση τοῦ ἐθνικοῦ καί δημόσιου, κοινωφελοῦς χαρακτήρα των πολιτιστικῶν ἀγαθῶν, κινητῶν καί ἀκινήτων, θά ὀδηγήσει πολὺ πρόωμα, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐθνοσυνέλευσης, σὲ συνεχεῖς προσπάθειες καταγραφῆς, εὔρετηρίαισης καί χαρακτηρισμοῦ (classement), σὲ πανεθνικὸ ἐπίπεδο, τοῦ ἐθνικοῦ μνημειακοῦ πλούτου. Οἱ διαδικασίες αὐτές συμβάλλουν καθοριστικὰ, ἰδίως μέ τὸν προβληματισμὸ πού ἐπικρατεῖ κατὰ τὸν καθορισμὸ των κριτηρίων τοῦ χαρακτηρισμοῦ των μνημείων καί τῆς ἐγγραφῆς τους σὲ σχετικὸ κατάλογο, στὸν ἐμπλουτισμὸ, τὴν ἐμβάνθυνση καί τὴ διεύρυνση τῆς ἐννοίας καί τοῦ ἀντικειμένου τῆς μνημειακῆς προστασίας. Παράλληλα καταβάλλονται προσπάθειες γιὰ τὴν ὀργάνωση μιᾶς ἐξειδικευμένης κρατικῆς ὑπηρεσίας γιὰ τὴ διάσωση των ἱστορικῶν μνημείων (Service des Monuments Historiques). Καθοριστικὰ βήματα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἀποτελοῦν ὁ ὀρισμὸς, τό 1830, ἐνὸς Γενικοῦ Ἐπιθεωρητῆ (Inspecteur Général des Monuments Historiques), θέση τὴν ὁποία θά λαμπρύνουν μέ τό ἔργο τους προσωπικότητες ὅπως ὁ Ludovic Vitet καί ἰδιαίτερα ὁ Prosper Merimée, καί, τό 1837, μιᾶς Ἐπιτροπῆς Ἱστορικῶν Μνημείων (Commission des Monuments Historiques)⁷⁶⁷.

Στὶς τρεῖς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἵωνα πραγματοποιοῦνται καί οἱ πρῶτες ἐπεμβάσεις στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς ρωμαϊκῆς Γαλατίας. Οἱ ἐπεμβάσεις αὐτές, πού πραγματοποιοῦνται κυρίως στὰ ρωμαϊκὰ μνημεῖα τῆς Προβηγκίας, ὅπως τὰ ἀμφιθέατρα καί θέατρα τῆς Arles, τῆς Nîmes, τῆς Ὁράγγης, στὴ Maison Carrée τῆς Nîmes, διαπνέονται ἀπὸ τίς νεοκλασικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἀνάδειξης των μνημείων μέ τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τίς ἐπικαλύπτουσες ἐπιχώσεις καί τὰ μεσαιωνικὰ καί μεταγενέστερα προσκτίσματα, ἐνῶ στὶς περισσότερες περιπτώσεις

συνδέονται και αυτές με γενικότερα προγράμματα εξυγίανσης και εξωραϊσμού των παλαιών, ιστορικών κέντρων των πόλεων: έτσι, για την ανάδειξη των αμφιθεάτρων της Nîmes και της Arles, απομακρύνονται όλoκληρες οι μεσαιωνικές συνοικίες, που είχαν αναπτυχθεί στο έσωτερικό τους⁷⁶⁸. Τό 1824-1826 οι νεοκλασικοί αρχιτέκτονες Auguste Caristie και P. Regnaud, κατά το πρότυπο της αποκατάστασης της Αψίδας του Τίτου, επεμβαίνουν στην Αψίδα της Οράγγης, αποκαθιστώντας την κατεστραμμένη δυτική πλευρά της κατ' αναλογία προς την καλύτερα διατηρούμενη ανατολική και αποδίδοντας απλοποιημένα και σχηματικά τόν γλυπτό της διάκοσμο και τα άλλα μορφολογικά της στοιχεία⁷⁶⁹. Από το τέλος της τρίτης δεκαετίας και ως το τέλος του αιώνα επεμβάσεις συμπλήρωσης και αποκατάστασης πραγματοποιούνται σε διάφορα μνημεία, στο αμφιθέατρο της Nîmes, στο θέατρο της Οράγγης, στην Πύλη του Άρεως των ρωμαϊκών οχυρώσεων της Reims, στον ναό του Αύγουστου και της Λίβιας στη Βιέννη, τώρα πιά όμως κατά τρόπο πιστά μιμητικό της αρχαίας οικοδομικής τεχνικής και μορφολογίας⁷⁷⁰. Πάντως, μετά το 1830, η Γαλλία στρέφεται σταθερά και αποφασιστικά προς την προστασία και την ανάδειξη των καταλοίπων του μεσαιωνικού της παρελθόντος, που θεωρούνταν ως η κατ' έσοχην έκφραση και συμβολή του γαλλικού πνεύματος στο ευρωπαϊκό πολιτιστικό γίγνεσθαι. Μέσα στο πλαίσιο αυτό ο Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc με την προσωπικότητα και τη δράση του διαμορφώνει και καθιερώνει την επαγγελματική μορφή του επιστήμονα αρχιτέκτονα αναστηλωτή και εγκαθιδρύει ως θεωρητική βάση και κύριο στόχο της στερέωσης και συντήρησης των μνημείων την ολική, μορφολογική και στυλιστική τους αποκατάσταση σε μία υποτιθέμενη αρχική μορφή, η οποία ενδεχομένως και ουδέποτε νά υπήρξε. Η θεωρητική αυτή προσέγγιση, καθώς εξυπηρετεί γενικά και τις εθνικιστικές-συμβολικές σκοπιμότητες των έργων, ενώ παράλληλα διευκολύνει και βελτιώνει τη χρηστική λειτουργία των μνημείων, εξαπλώνεται ραγδαία στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες για να καταστεί κυρίαρχο δόγμα και σχολή της αναστήλωσης των μνημείων στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα⁷⁷¹.

Στη βικτωριανή Αγγλία τα μνημεία του παρελθόντος θεωρούνται μάρτυρες μιας μακάριας, προβιομηχανικής εποχής, όπου ο άνθρωπος βίωνε σε αρμονία με τη φύση, με δημιουργικότητα στην εργασία του και σε επαφή με την καλαισθησία και την τέχνη. Κατά συνέπεια η προστασία τους θά ταυτιστεί με την καταγγελία του ζοφερού παρόντος, της κοινωνικής και εργασιακής αποξένωσης και αλλοτρίωσης από την έκβιομηχάνιση, της συνεχούς καταστροφής και υποβάθμισης του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Ταυτόχρονα, μπροστά στις άθροες αλλοιώσεις και παραμορφώσεις των μνημείων που

επέρχονται, πολλές φορές με βάση κριτήρια αεθαίρετα και υποκειμενικά, στο όνομα μιας άφηρημένης στυλιστικής και μορφολογικής ενότητας⁷⁷², οι συνειδήσεις του John Ruskin και του William Morris εξεγείρονται, ιδρύεται, τό 1877, η Έταιρεία για την Προστασία των Αρχαίων Κτιρίων (Society for the Protection of Ancient Buildings-SPAB), το Anti-restoration Movement γεννιέται, κάθε επέμβαση καταδικάζεται ως καταστροφική για τα μνημεία, επιτάσσεται η συνεχής και τακτική συντήρησή τους, ο απόλυτος σεβασμός της ακεραιότητας της κατάστασης διατήρησής τους και της ύλης τους υπόστασης⁷⁷³.

Στόν γερμανόφωνο χώρο η ιδέα της προστασίας των μνημείων (Denkmalflege) διαδίδεται πολύ νωρίς και συνδέεται άμεσα με τη φροντίδα της μεσαιωνικής «γοιθικής» μνημειακής κληρονομιάς. Κατά το γαλλικό παράδειγμα, στα διάφορα γερμανικά κράτη αλλά και στην Αύστρο-ουγγρική Αυτοκρατορία γίνονται προσπάθειες, καθ' όλο τον 19ο αιώνα, εύρετηρίασης των μνημείων, ενώ ορίζονται Επιθεωρητές – ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι Karl Friedrich Schinkel και Ferdinand von Quast, πρώτοι Συντηρητές Καλλιτεχνικών Μνημείων στην Πρωσία – ή Επιτροπές Συντήρησης των Ιστορικών και Καλλιτεχνικών Μνημείων⁷⁷⁴. Στις επεμβάσεις επικρατούν κατά κανόνα τάσεις αποκατάστασης της αρχικής μορφολογικής και στυλιστικής ενότητας των μνημείων. Και έδω πάντως, προς το τέλος του αιώνα, διαδίδονται οι ιδέες του Anti-restoration Movement. Διανοητές, όπως οι Hermann Muthesius, Paul Clemen, κυρίως ο Georg Dehio, επεκτείνουν την πολεμική προς αυτή την κατεύθυνση γύρω από διάφορα ζητήματα, όπως λ.χ. τη διατήρηση της ιστορικής πόλης της Νυρεμβέργης, ιδιαίτερα την αποκατάσταση του έρειπωμένου κάστρου της Χαϊδελβέργης, ενώ στις «Μέρες Συντήρησης» (Tage für Denkmalflege), που διοργανώνονται κάθε χρόνο από τό 1899 και ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο στη Δρέσδη έμπλουτίζεται η σχετική προβληματική. Στις αρχές του 20ου αιώνα, στη Βιέννη, οι Alois Riegl και Max Dvořák έμβραθύνουν στις έννοιες και στις κατηγορίες των μνημείων και του ευρύτερου περιβάλλοντός τους, των πολλαπλών έγγενων αξιών τους, συμβάλλοντας καθοριστικά στη διεύρυνση των θεωρητικών βάσεων της σύγχρονης προστασίας τους⁷⁷⁵.

Αξιομνημόνευτη είναι η σχέση του γερμανόφωνου χώρου με την κλασική αρχαιότητα. Από τις κύριες παραμέτρους της αναγέννησης, αλλά και της διαπαιδαγώγησης, του γερμανικού έθνους αποτελεί κατά τον 19ο αιώνα τό αρχαιοελληνικό ιδεώδες, με αποτέλεσμα την άνθηση της σπουδής της αρχαιότητας στα διάφορα γερμανικά κράτη αλλά και της αρχαιολογικής επιστήμης, αρχικά διαμέσου της φιλολογικής αναζήτησης και ταύτισης των αρχαίων έργων τέχνης. Μετά τό 1871, όταν ιδρύεται η ενιαία Γερμανική Αυτοκρατορία, η σχέση αλλάζει. Η αρχαιολογική

ἐπιστήμη μετεξελίσσεται, στρέφεται πρὸς τὰ ἴδια τὰ ὑλικά κατάλοιπα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, προσλαμβάνει, ἐμπνεόμενη ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, θετικιστικά μέσα καὶ μεθόδους – στρωματογραφικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, κατηγοριοποίηση καὶ ταξινόμηση τῶν εὐρημάτων – καί, μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ὁργανωμένη, διοικητικὴ δομὴ. Κυρίως ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη προσδένεται στενά στο κράτος, τὸ ὁποῖο θέβαια γενναϊόδωρα τὴν ὑποστηρίζει. Ταντὺχρονα ὁμως τὴν καλεῖ νὰ ὑπηρετήσῃ ἄμεσα τὶς σκοπιμότητες καὶ τὴν πολιτικὴν τοῦ: τὴν ἀνάδειξη τοῦ Βερολίνου σὲ πολιτιστικὸ κέντρο πρώτης γραμμῆς, ἀνάλογο πρὸς τὴ σημασία του ὡς πρωτεύουσας μιᾶς νέας παγκόσμιας δύναμης, τὴ γερμανικὴ, ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς εἰρηνικῆς, πολιτιστικῆς προσάρτησης τοῦ χώρου τῆς Ἀνατολῆς, ἰδιαίτερα τῆς παραπαίουσας καὶ θνησιγενοῦς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ἀπὸ τὸ 1880 καὶ ὡς τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, γερμανικὲς ἀρχαιολογικὲς ἀποστολὲς φέρνουν στο φῶς τὴν Ἑγγύς καὶ Μέση Ἀνατολή ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ κλασικῶν καὶ προϊστορικῶν τόπων, τοὺς ὁποίους ὁμως ταντὺχρονα ἀποχυνώνουν μὲ τὴ μεταφορὰ καὶ ἀναστήλωση στὰ μουσεῖα τοῦ Βερολίνου ὁλόκληρων μνημείων – ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν ὁ μέγας Βωμός τοῦ Διὸς καὶ τὸ πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Περγάμου, ἡ νότια πύλη τῆς Ἀγορᾶς τῆς Μιλήτου, ἡ Πύλη τῆς Ἰστάρ τῆς Βαβυλώνας – ἡ καὶ μικρότερων τμημάτων τους, ἐνδεικτικῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους (λ.χ. κίονες μὲ τὸν ὑπερκείμενο θριγκὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τμήμα τοῦ θριγκοῦ τῆς βόρειας στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς τῆς Πριήνης, ἀποσπάσματα βωμῶν τοῦ Ποσειδῶνα ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι Μονοδένδρι κοντὰ στὴ Μίλητο, ἱεροῦ Ἀθηνᾶς Πολιάδος Πριήνης κ.λ.).⁷⁷⁶ Κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν ἀρχαιολογικῶν αὐτῶν διερευνήσεων – ἐκτός ἀπὸ τὶς ἀποσπάσεις τῶν μνημείων ἢ τὴν ἐπιλεκτικὴ μερικὴ τους διάσωση – εἶναι ἡ κλασικιστικὴ, πουριστικὴ προσέγγιση τῶν μνημείων, ἰδιαίτερα ἐκείνων τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ, κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τῶν ἀρχικῶν τους φάσεων, στὴ ριζικὴ ἐξάλειψη τῶν καταλοίπων τῶν μεταγενέστερων περιόδων.⁷⁷⁷

Ἄν ὁμως οἱ ἐπεμβάσεις στὰ μνημεῖα στὶς χῶρες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ ὁ θεωρητικὸς προβληματισμὸς σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχές, τὸν τρόπο καὶ τὰ ὅρια τῆς ἐκτέλεσης τῶν ἔργων ἀφοροῦν περισσότερο, σύμφωνα καὶ μὲ τὸν θεωρητικὸ διαχωρισμὸ τῆς ἐποχῆς, στὰ «ζῶντα» μνημεῖα, κατὰ κανόνα μεσαιωνικὰ καὶ μεταγενεστέρων χρόνων, ποὺ διατηροῦν τὴ χρηστικὴ τους λειτουργία⁷⁷⁸, στοῦ ἐνιαῖο πλέον ἰταλικό κράτος μιὰ πλούσια προβληματικὴ ἀναπτύσσεται ξανά ἀπὸ τὴν ὀγδοῇ δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα, θεωρητικὰ ἀλλὰ καὶ ἔμπρακτα, γύρω ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρείπων. Δέκτης τῶν νέων μηνυμάτων τῶν καιρῶν ὁ Camillo Boito, ὁ ὁποῖος, θεωρῶν -

τας πρωταρχικὴ ἀξία τῶν μνημείων τὴ συμβολὴ τους στὴν τεκμηρίωση τῆς ἱστορίας τοῦ παρελθόντος, ὑπεραμύνεται τῆς ἀνάγκης ἀποφυγῆς κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις σὲ αὐτὰ κάθε ἐνέργειας ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὁδηγήσῃ σὲ κιβδηλεία τους, στὴν ἐξάλειψη τῶν στοιχείων ποὺ μαρτυροῦν γιὰ τὴ μακραίωνη πορεία τους στὸν χρόνο, στὴν ἐξανάτηση τοῦ θεατῆ, δικαιοματικοῦ ἀποδέκτη τῶν ἀξίων τους, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑλικὴ τους αὐθεντικότητα. Ἡ ἐπισημάνση, μὲ κάθε τρόπο, τῶν νέων προσθηκῶν στὶς ἐπεμβάσεις ἐπιβάλλεται, τὸ ἴδιο καὶ ἡ σχολαστικὴ τεκμηρίωση τῶν ἔργων, σὲ ὅλες τὶς φάσεις τους καὶ μὲ κάθε διαθέσιμο, παραδοσιακὸ ἢ σύγχρονο, μέσο⁷⁷⁹. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ συντήρηση τῶν μνημείων μὲ ἐρειπιόδη χαρακτῆρα σὲ γραφικὸ περιβάλλον, οἱ ἐπεμβάσεις θὰ πρέπει νὰ περιορίζονται στὶς ἐλάχιστες ἀπαραίτητες γιὰ τὴ στερέωσή τους, γιὰ νὰ μὴν ἀλλοιωθοῦν, κατὰ τὸ δυνατόν, οἱ ἐγγενεῖς καὶ ἐξωγενεῖς ἀξίες καὶ συνθήκες. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς, ἐτρουσκικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, στὰ ὁποῖα ἡ ὁποία ἐπέμβαση θὰ πρέπει νὰ ἀποβλέπει στὴ διατήρηση τῆς κατάστασης, στὴν ὁποία αὐτὰ ἔχουν περιέλθει. Καὶ ἂν εἶναι ἀπαραίτητη, κατὰ τὴν ἐπέμβαση, ἡ προσθήκη ὑποστηρικτῶν ἢ ἄλλων ἐνισχυτικῶν στοιχείων, αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ κατασκευαστοῦν μὲ διαφορετικὰ ὑλικά καὶ τρόπους ἀπὸ τὰ πρωτότυπα μέρη τοῦ μνημείου, μὲ ἀπάλειψη τῶν διακοσμητικῶν - μορφολογικῶν τους στοιχείων καὶ τὸν περιορισμὸ τους σὲ ἀπλές, γεωμετρικὲς φόρμες: πρόκειται γιὰ τὸν τρόπο ἀποκατάστασης τῆς Ἀψίδας τοῦ Τίτου, τὴν ὁποία ὁ Βοῖτο ἀνάγει πλέον σὲ πρότυπο⁷⁸⁰. Στὸ ἐξῆς, ἡ διάκριση τῶν νέων συμπλήρωσεων ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μέρη, ἡ ἀπλοποιημένη καὶ σχηματικὴ ἀπόδοση τῆς μορφολογίας καὶ τοῦ διακόσμου στὶς νέες προσθήκες, θὰ ἀποβοῦν οἱ βασικοὶ κανόνες κάθε ἀνασύνθεσης καὶ συμπλήρωσης ἀρχαίου μνημείου.

Συνεχιστὴς τοῦ Βοῖτο, ὁ Gustavo Giovannoni, πρωταγωνιστικὴ διεθνῶς μορφή στὸν τομέα τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων καὶ τῶν ἱστορικῶν συνόλων στοῦ πρῶτο μισοῦ τοῦ 20ου αἰῶνα, ἐμβαθύνει⁷⁸¹ στὶς διάφορες κατηγορίες ἐπεμβάσεων στὰ μνημεῖα προτάσσοντας τὶς συντηρήσεις, στερεώσεις καὶ ἐπισκευές τῶν γενικότερων ἀποκαταστάσεων καὶ ἀνακατασκευῶν. Κατὰ τὸν Giovannoni, οἱ ἐπεμβάσεις μπορεῖ νὰ ὑπαχθοῦν σὲ πέντε βασικὲς κατηγορίες, στερέωσης, ἀνασύνθεσης, ἀπελευθέρωσης, συμπλήρωσης καὶ ἀνακαίνισης. Ἀπὸ αὐτὲς μόνον οἱ τέσσερις πρῶτες εἶναι θεμιτές γιὰ τὰ ἀρχαῖα νεκρά μνημεῖα, καὶ αὐτὲς ὑπὸ προϋποθέσεις. Γιὰ τὶς ἐπεμβάσεις τῆς συνεχοῦς συντήρησης καὶ στερέωσης τῶν μνημείων ὁ Giovannoni προτείνει μέτρα γνωστὰ καὶ πατροπαράδοτα, ὅπως τοιχίσεις κενῶν, συγκρατήσεις ἐτοιμόρροπων τμημάτων, ἐπικαλύψεις τοιχοποιῶν, ὑποστηρίξεις, κυρίως μὲ ἐξωτερικὰ ἐνισχυτικὰ στοιχεία, ἐνῶ ταυτόχρονα ὑποστηρίζει τὴν προσφυγὴν στὰ μέσα τῆς σύγχρονης τεχνολογίας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση

της δράσης της φύσης και του χρόνου πάνω στα μνημεία. Ο Γιοναννονί τάσσεται ιδιαίτερα υπέρ της χρήσης των τελευταίων προϊόντων της σύγχρονης χημικής βιομηχανίας, όπως τοιμεντενέσεων, τοιμεντοκονιαμάτων, λιθοκολλών και αλκαλοπυριτικών ή φθοριοπυριτικών αλάτων, που τόσο πολύ είχε αναπτυχθεί εκείνα τα χρόνια ως απόρροια του Κινήματος έναντι της Αποκατάστασης των Μνημείων⁷⁸². Πάντως, κατ' αυτόν, οι πλέον πρόσφορες για τα αρχαία μνημεία είναι οι επεμβάσεις ανασύνθεσης, της επανατοποθέτησης δηλαδή σ' αυτά των αρχαίων πεσμένων λίθων, αρκεί να υπάρχει βεβαιότητα για την προέλευση των μελών και την ακριβή τους θέση στο μνημείο. Μέ τις επεμβάσεις ανασύνθεσης συνδέονται στενά και εκείνες της συμπλήρωσης των μνημείων, που πρέπει να περιορίζονται στις απολύτως αναγκαίες, κυρίως για λόγους παροχής δυνατότητας αναστήλωσης των αρχαίων λίθων ή κατασκευαστικούς, και, ακόμη, εκείνες της αντικατάστασης, πάνω στο μνημείο, ορισμένων εξαιρετικά φθαρμένων αθηντικών μελών, που και πάλι πρέπει να επιλέγονται ως η εσχατή λύση. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις η διάκριση των νέων προσθηκών από τα αρχαία τμήματα είναι απολύτως αναγκαία. Όσον αφορά στις επεμβάσεις απελευθέρωσης, αυτές θα πρέπει να περιορίζονται στην απομάκρυνση δευτερευουσών μόνο, μεταγενέστερων, προσθηκών του μνημείου, με αποδεδειγμένη μηδαμινή, καλλιτεχνική, ιστορική ή άλλη αξία. Τέλος, ιδιαίτερη προσοχή αποδίδει ο Γιοναννονί στις επεμβάσεις απελευθέρωσης στον περιβάλλοντα χώρο των μνημείων, στην απομόνωσή τους και στη ριζική μεταμόρφωση του ιστορικού τους πλαισίου, που μπορούν να οδηγήσουν στην αισθητική τους υποβάθμιση και στην αλλοίωση της αρχικής τους χωροταξικής σύλληψης.

Τις θεωρητικές θέσεις των Boito και Γιοναννονί συμπληρώνουν πρακτικές εφαρμογές τους στους υπό ανασκαφή και διαμόρφωση αρχαιολογικούς χώρους, που οδηγούν σε νέες κατευθύνσεις. Ο Giacomo Boni, ο γνησιότερος εκφραστής του Anti-restoration Movement στην Ιταλία, πιστεύοντας στην *αγνή και απλή συντήρηση*, και θέτοντας ως κύριο στόχο τον σεβασμό της αθηντικότητας των αρχαίων ερειπίων, μελετά σε βάθος, στο μεταίχμιο των δύο αιώνων, τους τρόπους και τις μεθόδους συντήρησης των ερειπίων και των ερυθμάτων που φέρνει στο φως, στη Ρώμη, στο Forum Romanum και στο Παλατίνο, ασχολείται πρώτος συστηματικά με την τελική διευθέτηση των ανασκαπτόμενων μνημείων και την τελική συνολική παρουσίαση του αρχαιολογικού χώρου⁷⁸³. Στις επόμενες δεκαετίες οι υπεύθυνοι αρχαιολόγοι, δουλεύοντας σε μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους υπό συνθήκες μιας μαζικής πιά τουριστικής προσέγγισης των μνημείων, αντιμετώπιζον στον προβληματισμό τους και στις επεμβάσεις τους τη διατήρηση των αρχαιοτήτων και

τό ζήτημα της τελικής διευθέτησής τους υπό το πρίσμα της επιστημονικής τους εκλαΐκευσης και της πολιτιστικής τους διάδοσης στις ευρύτερες μάζες των επισκεπτών τους. Κατ' έσοχην φορέας αυτού του προβληματισμού είναι ο ανασκαφέας της Αρχαίας Ostia Guido Calza, ο οποίος στα γραπτά του, αλλά κυρίως με το έργο του, υπεραμύνεται της ανάγκης επαύξησης, με λογικές αναστηλώσεις και συμπληρώσεις, με ένδεικτικές αποκαταστάσεις των κύριων αρχιτεκτονικών στοιχείων των κτηρίων, με χαρακτηριστικές διευθετήσεις in situ του αρχικού τους διακόσμου και του κινητού εξοπλισμού τους — *από τα αγάλματα στις κόγχες ως τα τσουκάλια στις εστίες* — ή ακόμη και με την τοποθέτηση γραφικών αποκαταστάσεων και προπλασμάτων των μνημείων στον αρχαιολογικό χώρο, της αισθητικής έμβελειας και της διδακτικής επιρροής των ερειπίων⁷⁸⁴. Συγγενείς είναι και οι απόψεις του Amedeo Maiuri, που με τις έκτενεις αποκαταστάσεις στις οποίες προβαίνει, την περίοδο του Μεσοπολέμου, στις οικίες της Πομπηίας και του Ήρακλείου, τις ανακατασκευές των στεγών τους, την αναστήλωση των περιστυλίων τους, την ανάκτηση των έσωτερικών κήπων με φύτευση χλωρίδας όμοιας προς την αρχαία, πάνω στα σωζόμενα ίχνη της αρχικής θλάστησης, την κατά χώραν διατήρηση του εξοπλισμού τους, προσπαθεί να παράσχει μιιά ζωντανή εικόνα της καθημερινότητας των δύο πόλεων στους πολυάριθμους επισκέπτες τους⁷⁸⁵.

Στά χρόνια ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους, πολυάριθμες επεμβάσεις πραγματοποιούνται στα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους της Ιταλίας (λ.χ. Ρώμη, Aosta, Rimini, Verona, Torino, Brescia, Aquileia, Pola), αλλά και στις υπερπόντιες αποικίες της, στα Δωδεκάνησα, στην Τριπολίτιδα, στην Πιολεμαΐδα και στην Κυρηναϊκή, προσδίδοντας και πάλι στη χώρα τη διεθνή πρωτοκαθεδρία στον τομέα της συντήρησης και αποκατάστασης των αρχαίων μνημείων⁷⁸⁶. Η πραγματοποίηση των επεμβάσεων αυτή την περίοδο ενισχύεται από ιδεολογικές και πολιτικές σκοπιμότητες, που έχουν ως στόχο τη διεθνή προβολή, καταξίωση και καθιέρωση του σύγχρονου ιταλικού βασιλείου, διαμέσου της άμεσης πρόσδεσής του με την πάλαι ποτέ ένδοξη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Οι σκοπιμότητες αυτές στη διάρκεια της φασιστικής διακυβέρνησης της χώρας μεταφράζονται σε παραινεία οράματα φυσικής αναβίωσης του αρχαίου ρωμαϊκού μεγαλείου και οδηγούν, με καταστρατήγηση κάθε αρχής και τη χρησιμοποίηση κάθε μέσου, σε δραστηκές, καταστροφικές τις περισσότερες φορές, επεμβάσεις στα μνημεία, ιδιαίτερα της Ρώμης⁷⁸⁷.

Τό θεωρητικό υπόβαθρο των επεμβάσεων τροφοδοτείται πάντοτε από τη νεοκλασική αντίληψη της μνημειακής αποκατάστασης, εμπλουτισμένης και διευρυμένης με τις συμπληρωματικές θεωρητικές κατακτήσεις του τέ-

λους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου. Στην πράξη έχουν πιά καθιερωθεί οι τρόποι, οι τεχνικές και τα υλικά, τα όποια ακολουθούν τις παραινέσεις του Boito, του Boni και του Γιοναννονί: χρήση τούβλων στις συμπληρώσεις των λίθινων μελών, για τη διάκρισή τους από τα αρχαία μέρη, ή ίδιου υλικού με το αρχαίο με απλοποιημένα μορφολογικά στοιχεία⁷⁸⁸, στις συμπληρώσεις των οπτοπλινθοδομών χρήση, για λόγους διάκρισης των νέων μερών από τα αρχαία, των τεχνικών της προεξέχουσας πλίνθου, της σφυροκοπημένης, ή τούβλων, απλών ή σφυροκοπημένων, τοποθετημένων σε υποχώρηση σε σχέση με την αρχαία τοιχοποιία ή χωριζόμενων μ' έναν βαθύ άρμολό από αυτήν⁷⁸⁹, προστατευτική επικάλυψη των έρειπίων των τοιχοποιών με στρώσεις τούβλων, οστρακοκονιάματος ή μείγματος από τσιμέντο, θρύμματα από τούβλα και από τόν κατά περίπτωση λίθο, ένα είδος opus caementicium, κατ' απομίμηση του έσωτερικού πυρήνα των ρωμαϊκών τοιχοποιών⁷⁹⁰, συγκράτηση κονιαμάτων και άπολεψιμάτων με χάλκινους ή όρειχάλκινους γόμφους συγκράτηση και έξωτερική, έμφανη, σύνδεση έτοιμόρροπων μελών με μεταλλικές στεφάνες, δοκούς, ράβδους, έλκυστήρες και συνδέσμους⁷⁹¹, χρήση τσιμεντενέσεων και τσιμεντοκονιαμάτων για τη σφράγιση άρμων και ρωγμών, για την έσωτερική ένιςχυση των λίθων, για την πλήρωση κενών, για την αντιμετώπιση της επιφανειακής τους διάβρωσης⁷⁹². Τέλος, σε όρισμένα μνημεία της Ρώμης, αναπτύσσεται μία τεχνική, όπου με τσιμέντο και με πυκνή ένθεση αρχαίων θραυσμάτων του κατά περίπτωση λίθου, διαμορφώνονται νέα μέλη προς αντικατάσταση και συμπλήρωση των παλαιών⁷⁹³.

Άξιοσημείωτο γεγονός της περιόδου είναι ή έναρξη της σταδιακής αλλά σταθερής εφαρμογής της μεθόδου της απόκρυψης των σιδερένιων ένιςχυτικών στοιχείων και όπλισμών στις τοιχοποιίες και στα λίθινα μέλη των μνημείων και ή γενίκευση της χρήσης του όπλισμένου σκυροδέματος. Οι πρακτικές αυτές, άνεπτυγμένες κατ' έξοχήν στις άποκαταστάσεις των μεσαιωνικών μνημείων στη Γαλλία, στην Ίταλία, λόγω της βαθιά ριζωμένης παράδοσης για χρήση, στις αναστηλώσεις των αρχαίων μνημείων, έμφαντων, έξωτερικών αντιστηριγμάτων και παραδοσιακών υλικών, άργουν σχετικά να υιοθετηθούν⁷⁹⁴. Ένδεικτικές εφαρμογές είναι ή ένσωμάτωση ισχυρών μεταλλικών όπλισμών στις προσόψεις των κτηρίων της αρχαίας Ostia για την άποκατάσταση των έξωστων των όρόφων⁷⁹⁵, ή έσωτερική ένιςχυση των τοίχων κατά την ανακατασκευή της Curia στο Forum Romanum, ή συστηματική χρησιμοποίηση όπλισμένου σκυροδέματος στις ανακατασκευές των στεγών, των δαπέδων των όρόφων και στις αναστηλώσεις των θριγκών των περιστυλίων των οικιών της Πομπηίας⁷⁹⁶, στην αναστήλωση των κίωνων και του άετώματος του προνάου του Καπιτωλίου της

Brescia⁷⁹⁷, στη μερική αναστήλωση του θόρειου περιστυλίου του ναού C του Σελινοντος, στις προτάσεις για την ένιςχυση της υποθεμελίωσης και του περιβάλλοντος έδαφους στον ναό της Όμόνοιας στον Άκράγαντα⁷⁹⁸. Προς τό τέλος της περιόδου, ό Μαϊνι άρχίζει να εφαρμόζει στην Πομπηία την τεχνική της όλόσωμης έσωτερικής σύνδεσης των κίωνων με μεταλλικό όπλισμό, ή όποια θά γενικευθεί στην Ίταλία τη μεταπολεμική περίοδο⁷⁹⁹.

Όλος ό προβληματισμός και ή έμπειρία, θετική και άρνητική, ενός αιώνα συστηματικών προσπάθειων μνημειακής άποκατάστασης παρουσιάζονται στη Διεθνή Συνδιάσκεψη των Άθηνων του Όκτωβρίου του 1931⁸⁰⁰. Τά συμπεράσματα μιας έβδομάδας γόνιμων συζητήσεων και ανταλλαγής άπόψεων μεταξύ των κορυφαίων αναστηλωτών της έποχής θά καταγραφούν στον Χάρτη των Άθηνων του 1931, τον πρώτο διεθνή καταστατικό Χάρτη της Άποκατάστασης των Μνημείων της Τέχνης και της Ίστορίας⁸⁰¹. Ό Χάρτης σηματοδοτεί τό τέλος μιας όλόκληρης έποχής στην εξέλιξη των αντιλήψεων σχετικά με τη συντήρηση και την αναστήλωση των μνημείων: την όριστική έγκατάλειψη του δόγματος της όλικης στυλιστικής άποκατάστασης, την πρόσδοση του κύριου βάρους στην τακτική συντήρηση των μνημείων, στην αναστήλωση των αρχαίων έρειπίων, στην έπιλογή, κατά τις άποκαταστάσεις μνημειακών κτηρίων, νέων χρήσεων συμβατών με τον χαρακτήρα τους, στη διαφύλαξη του άμεσου περιβάλλοντος των μνημείων και στην καταδίκη της άπομάκρυνσης του πλαστικού διακόσμου τους, στην τελική διαμόρφωση των αρχαιολογικών χώρων: άκόμη, στην υιοθέτηση, αλλά με κριτικό πνεύμα, της σύγχρονης τεχνολογίας για την έπίλυση ειδικών προβλημάτων, στην υπογράμμιση της ανάγκης διεπιστημονικής συνεργασίας για την έπισημανση και την αντιμετώπιση των ποικίλων φαινομένων της κατάστασης διατήρησης των μνημείων, στην έπιταγή διακρατικής συνεργασίας για τη συγκέντρωση της σχετικής νομοθεσίας, στη σύσταση αρχείων τεκμηρίων, στη δημοσίευση εύρετηρίων των μνημείων και την έκδοση ειδικών δημοσιεύσεων και όδηγών, στην ένθαρρυνση, τέλος, της διενέργειας ειδικών προγραμμάτων για την εκπαίδευση και ευαισθητοποίηση των νέων στις έννοιες της προστασίας και της διαφύλαξης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ό Χάρτης των Άθηνων έπικυρώνεται τό 1932 από τη Γενική Συνέλευση της Κοινωνίας των Έθνων, ένω έπηρεάζει τη Χάρτα του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (CIAM) της Άθήνας του 1933, όσον άφορ ά τις όδηγίες αντιμετώπισης της ίστορικής κληρονομιάς των πόλεων⁸⁰². Στην Ίταλία υιοθετείται σχεδόν αύτούσιος τό 1932 με τίτλο «Κανόνες για την Άποκατάσταση των Μνημείων»⁸⁰³. Στην ίδια χώρα, παραμονές του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, ή έμπειρία των πρόσφατων δραστικών επεμβάσεων, αλλά και οι

ἀντιλήψεις τοῦ Κινήματος τῆς Μοντέρνας Ἀρχιτεκτονικῆς, ὥθον δέ νέες τάσεις τὸν προβληματισμὸ τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων, πού ἐκφράζονται μέ τὴν κατάργηση τῆς θεωρητικῆς διάκρισης μεταξύ νεκρῶν καὶ ζώντων μνημείων καὶ τὴν ἀπορρέουσα ἐνοποίηση τῶν κριτηρίων καὶ τῶν κανόνων ἀντιμετώπισής τους, μέ τὴ ρητὴ καταδίκη τῆς πρακτικῆς τῆς διάλυσης, μεταφορᾶς καὶ μετεμφύτευσης τῶν μνημείων σέ περιβάλλον ξένο ἀπὸ ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ δημιουργήθηκαν, μέ τὴ σαφῆ ὑπογράμμιση τῆς ἀνάγκης ἀποφυγῆς σκηνογραφικῶν, ρητορικῶν διαμορφώσεων γιὰ τὴν «ἀναβάθμιση» μνημείων, στὰ ὁποῖα ἔχουν ἀλλοιωθεῖ οἱ ἀρχικὲς περιβαλλοντικὲς συνθήκες καί, τέλος, μέ τὴ ρητὴ ἀπαγόρευση τῆς οἰκοδόμησης, σέ ἱστορικὰ σύνολα ἢ μὴ, νέων κτηρίων μέ χρῆση ἱστορικῶν ρυθμῶν, τάσεις πού ἀποτυπώνονται σέ νέες «Ὁδηγίες γιὰ τὴν Ἀποκατάσταση τῶν Μνημείων», πού ἐκδίδονται τὸ 1938⁸⁰⁴. Πρόκειται γιὰ τὸ προοίμιο ἐνὸς νέου προβληματισμοῦ, πού θὰ ἀναπτυχθεῖ στὴν Εὐρώπῃ τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, μετὰ τίς μαζικὲς καταστροφές τῶν μνημείων καὶ τῶν ἱστορικῶν πόλεων, μέ τίς νέες κοινωνικο-οικονομικὲς συνθήκες πού διαμορφώνονται, γιὰ νὰ ὁδηγήσει στὴ σύνταξη τοῦ σύγχρονου διεθνοῦς Χάρτη τῆς Συντήρησης καὶ Ἀποκατάστασης τῶν Μνημείων τῆς Βενετίας τοῦ 1964.

Ἡ ἀντίληψη τῆς ἐνεργοῦς προστασίας τῶν μνημείων ὡς ἀναπόσπαστου μέρους τῆς γενικότερης κρατικῆς μέριμνας γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς ἔρχεται πολὺ νωρὶς στὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος, τὸ 1834. Φορέας τῆς ὁ Leo von Klenze, ἐκπρόσωπος τῶν σύγχρονων εὐρωπαϊκῶν τάσεων, οἱ εἰσηγήσεις τοῦ ὁποίου γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Παρθενῶνα, ἐμπεριέχουν τὴ διεθνῇ ἐμπειρία, πού εἶχε ὡς τότε ἀποκτηθεῖ σ' αὐτόν τὸν τομέα. Ὁ Klenze μεταφέρει στίς προτάσεις του τίς κυρίαρχες τότε στὴν Εὐρώπῃ ἀντιλήψεις σχετικὰ μέ τὸν τρόπο προσέγγισης τῶν ἀρχαίων μνημείων. Τὴν κλασικιστικὴ θεώρηση, πού κύριο στοιχεῖο τῆς εἶναι ἡ προβολὴ τῆς τέχνης καὶ τοῦ διδακτικοῦ δυναμικοῦ — σπουδαιότερων ἢ ὄχι μοναδικῶν, κατὰ τὴν τότε ἀντίληψη, ἁξίων τῶν μνημείων — διαμέσου ἐπεμβάσεων ἀπελευθέρωσης τῶν μνημείων ἀπὸ τίς ἐπικαλύπτουσες ἐπιχώσεις καὶ προσκτίσματα, ἢ καὶ ἄλλες μεταγενέστερες προσθήκες, καὶ ἀνάδειξης τοῦ ἀρχετυποκοῦ τους σχεδίου καὶ μορφῆς μέ ἀνορθώσεις τῶν πεσμένων μελῶν τους καὶ ὀρισμένες, τίς ἀπολύτως ἀναγκαῖες, συμπληρώσεις, διακριτὲς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μέρη. Τὴ ρομαντικὴ, αἰσθησιαρχικὴ καὶ ἐμπειριοκρατικὴ, προσέγγιση, πού ἐπιτάσσει τὸν σεβασμὸ, κατὰ τίς ἐπεμβάσεις, τοῦ γραφικοῦ ἐρειπώδους χαρακτήρα τῶν μνημείων. Προσ-αρμοζόμενος στίς ὑφιστάμενες ἐξωτερικὲς συνθήκες τῶν ἔργων, ὁ Klenze ὑποδεικνύει τὴν ἀδιάκριτη χρησιμοποίηση τοῦ διάσπαρτου ἀρχαίου ὕλικου κατὰ τὴν ἀναστή-

λωση τῶν μνημείων, πρόταση πού δὲν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ καθιερωμένους στὴν Εὐρώπῃ αὐτὰ τὰ χρόνια τρόπους⁸⁰⁵, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀντανაკλᾷ καὶ τὸ τότε ἐπίπεδο τῆς γνώσης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Εἰσηγεῖται ἀκόμη τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐπεμβάσεων, κατὰ τὸ σύγχρονο παράδειγμα τῶν ἔργων στὰ μνημεῖα τῆς Ρώμης, μέ συνεργασία ἀρχαιολόγων καὶ ἀρχιτεκτόνων, ὑπεύθυνων ἀντίστοιχα γιὰ τὴ γενικὴ ἐποπτεία τῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν κάλυψη τοῦ τεχνικοῦ τους μέρους. Τέλος, ὡς πεπειραμένος πολιτικός, ὁ Klenze συνδέει, καὶ πάλι κατὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, τὸ ζήτημα τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων μέ τίς ἰδεολογικὲς ἀναζητήσεις τοῦ νεοσύστατου κράτους κατὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς του ταυτότητας.⁸⁰⁶

Οἱ προτάσεις τοῦ Klenze υἱοθετοῦνται ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ τὴν Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία — τὸν κύριο φορέα τῆς προστασίας τῶν μνημείων στὴν Ἑλλάδα καθ' ὅλον τὸν 19ο αἰ. — γιὰ νὰ ἀποτελέσουν τὸ κύριο ὑπόβαθρο τῶν ἐπεμβάσεων τῆς ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων μνημείων στὴ νεώτερη Ἑλλάδα. Διαπνεόμενοι μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ ἰδρυτὲς τῆς Ἑταιρείας θὰ προσδώσουν ἀμέσως ἰδιαίτερο βάρος στὴν ἀναστήλωση τῶν μνημείων, ἢ ὁποῖα μέ τρόπο ἄμεσο, ὀπτικά κατανοητό, συντελεῖ, ὅπως πιστεύουν, περισσότερο ἀπὸ ὅ,τιδήποτε ἄλλο, στὴ βαθύτερη κατανόηση καὶ σύλληψη τοῦ πνεύματος τῆς ἀρχαίας τέχνης. Ταυτόχρονα, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια ἰδεολογικὰ ἐρείσματα τοῦ νεοελληνικοῦ βασιλείου, συνδέει ἄμεσα τὴν ἀποκατάσταση καὶ ἀνάδειξη τῶν ἀρχαίων μνημείων μέ τὸ καθολικὸ αἶτημα τῆς ἔνταξης τοῦ νέου κράτους στὴν προηγμένη Εὐρώπῃ, τὸν πιστότερο κληρονόμο τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, θεωρώντας ὡς τὸ προσφορότερο μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου τὴν ἀνάδειξη τῶν ἑνδοξῶν πατρογονικῶν λειψάνων. Καθὼς ἡ ἀναστήλωση τῶν μνημείων προσφέρει μιὰν ἄμεση καὶ ἀπὴν ἀνάκτηση ἐνός μέρους τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου — τοῦ κατ' ἐξοχὴν τότε σημείου ἀναγνώρισης τοῦ νεοσύστατου κράτους ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπῃ — αὐτὴ ἀμέσως προωθεῖται. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸν ἰδρυτικὸ ἢ Ὑπομονὴν τῆς Ἑταιρείας θέτει ὡς κύριο σκοπὸ τῆς τὴν *ἀνέγερσιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιοτήτων* — εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἡ ἀναστήλωση τῶν μνημείων δηλώνεται ἐπίσημα σέ δημόσιο ἔγγραφο. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἡ ἀνάδειξη καὶ ἡ προβολὴ τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης — ἐμβλήματος καὶ συμβόλου τοῦ ἀναγεννημένου ἔθνους στὴ συνείδηση τῶν Εὐρωπαίων ἀλλὰ καὶ τῶν Νεοελλήνων — ἀποκτοῦν ἐθνικὴ σημασία, ταυτίζονται μέ τὴν ἀναγέννηση καὶ πρόοδο τοῦ ἔθνους καὶ καθίστανται σημεῖο τῆς ἰσοδύναμης συμμετοχῆς του στὸν σύγχρονο, πολιτισμένο κόσμον, μιά ταύτιση πού συνεχίζεται σέ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας τῆς

νεώτερης Ελλάδας. Πράγματι, στην Ακρόπολη θά στρέφονται οι Νεοέλληνες, κάθε φορά, στις αλληπάλληλες εθνικές κρίσεις, για παραμυθία και άντληση στοιχείων εθνικής πεποίθησης και επιβεβαίωσης, ενώ αυτή θά καταστεί τό κύριο αντικείμενο φροντίδας του νεοελληνικού κράτους σέ όλες τις περιόδους της ζωής του ως τις μέρες μας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ή συντήρηση των μνημείων της Ακρόπολης ουδέποτε εγκαταλείπεται, ακόμη και στους πιο χαλεπούς γιά τό νεοελληνικό κράτος καιρούς. Αντίθετα, σέ ευτυχείς καιρούς, ή ποιότητα των έργων στην Ακρόπολη, ως εθνικών, αντανακλά την αίχμη, στόν συγκεκριμένο θέθαια τομέα, της σύγχρονης επιστήμης και τεχνολογίας της χώρας, ενώ, ως εθνικής σημασίας, οί επεμβάσεις στην Ακρόπολη παρουσιάζουν, από θεωρητική πλευρά, μία μονοσήμαντη προσέγγιση, ή οποία αποσκοπεί πάντα στην υπογράμμιση και ανάδειξη του άρχετυπικού χαρακτήρα του μνημειακού συνόλου, προσέγγιση πού έπηρεάζει καθοριστικά τή διαμόρφωση του θεωρητικού πλαισίου των αποκαταστάσεων των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα⁸⁰⁷.

Οί επεμβάσεις αρχίζουν τό 1835-1836 μέ την αναστήλωση του ναού της Αθηνάς Νίκης⁸⁰⁸. Η έπέμβαση αυτή, προϊόν συνεργασίας του αρχαιολόγου Ludwig Ross και των κλασικιστών αρχιτεκτόνων Christian Hansen και Eduard Schaubert, πραγματώνει τή νεοκλασική αντίληψη της αποκατάστασης των αρχαίων μνημείων στόν έλλαδικό χώρο, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί τήν πρώτη αναστήλωση κλασικού μνημείου — υπό τήν κυριολεκτική έννοια του όρου «κλασικού» — στην Εύρώπη. Η αποχώρηση, μετά τό 1843, των ξένων αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων, πού δούλευαν στην Ελλάδα, έχει άμεσες επιπτώσεις στην έκτέλεση των επεμβάσεων στά αρχαία μνημεία, οί όποιες περιορίζονται πλέον στο πλαίσιο των δυνατοτήτων — κυρίως των επιστημονικών και θεωρητικών — των έρασιτεχνών αρχαιολόγων-αρχαιοδιφών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και Έταιρείας. Η όθωνική περίοδος (1833-1863) σφραγίζεται από τις άκάματες προσπάθειες του Κυριακού Πιττάκη γιά τήν αποκάλυψη, περισυλλογή και διαφύλαξη των αρχαιοτήτων, ό όποιος στο έργο του έπικουρείται από τους σοφούς λογίους της Έταιρείας, μέ επικεφαλής τόν Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή. Αυτά τά χρόνια εγκαταλείπονται, λόγω των επικρατουσών συνθηκών, τά μεγαλεπήβολα σχέδια της Έταιρείας γιά αναστηλώσεις των μνημείων σέ όλόκληρη τήν επικράτεια και οί επεμβάσεις περιορίζονται στην Ακρόπολη, όπου οί ένθουσιώδεις Πιττάκης και Ραγκαβής, έμφορούμενοι από ένθεο ζήλο (ιδιαίτερα ό πρώτος), πραγματοποιούν πραγματικά μεγάλο έργο — ιδιαίτερα άν ληφθούν υπ' όψιν οί ύφιστάμενοι έξαιρετικά δυσμενείς έξωτερικοί όροι — αποχωμάτωσης και κάθαρσης του Βράχου, στερέωσης και ανόρθωσης μεγάλου μέρους των μνημείων του. Στις δύο έπόμενες δεκα-

ετίες μετά τήν πτώση του Όθωνα, κατά τις όποιες τά αρχαιολογικά πράγματα της χώρας διαχειρίζονται ό Παναγιώτης Εύστρατιάδης και ό Στέφανος Κουμανούδης, οί επεμβάσεις συνεχίζονται μέ άμείωτο ρυθμό, αλλάζοντας όμως χαρακτήρα. Τό όρθολογιστικό πνεύμα του Κουμανούδη επιβάλλει τήν εγκατάλειψη των αναστηλώσεων και τήν πρόσδοση του κύριου θάρους σέ έργασίες καθαρά σωστικού χαρακτήρα, σέ στερεώσεις των μνημείων, πού εκτελούνται από έμπειροτεχνίτες — σταθερούς συνεργάτες της Υπηρεσίας και της Έταιρείας — και οί όποιες επεκτείνονται, γιά πρώτη φορά, και σέ άλλα μνημεία έξω από τήν Ακρόπολη, στην Αθήνα, τήν Αττική ακόμη και στην έπαρχία⁸⁰⁹.

Οί επεμβάσεις των χρόνων 1835-1885 συμβαδίζουν, ως προς τις προθέσεις αλλά και ως προς τις τεχνικές της έκτέλεσης, μέ τις έργασίες πού εκτελούνται αυτή τήν περίοδο στά αρχαία μνημεία στις υπόλοιπες εύρωπαϊκές χώρες, ιδιαίτερα μέ εκείνες πού πραγματοποιούνται στά μνημεία της Ρώμης τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αϊ. — επεμβάσεις πού αποτελούν γιά τις άλλες χώρες τό πρότυπο και τόν όδηγό του τρόπου αποκατάστασης των αρχαίων μνημείων καθ' όλο τόν αιώνα. Κοινά στοιχεία τό κλασικιστικό, πουριστικό πνεύμα του «καθαρισμού» των μνημείων από τά κατάλοιπα των μεταγενέστερων ιστορικών τους φάσεων, ή χρησιμοποίηση, στην έκτέλεση των έργων, τρόπων άπλων και κοινών, ένταγμένων στην οικοδομική παράδοση, όπως άντιστηρίξεις και ύποστυλώσεις των μνημείων, συγκρατήσεις των έτοιμόρροπων μερών τους μέ έξωτερικές περιδέσεις μέ σιδερένιες στεφάνες και άλλους μεταλλικούς έλκυστήρες, ή χρήση όπτοπλίνθων γιά τή στερέωση των αρχαίων μελών, τή συμπλήρωσή τους, τήν πλήρωση των χασμάτων σέ διάφορα σημεία των μνημείων, τήν αποκατάσταση του αρχικού πάχους των τοίχων τους. Η τελευταία αυτή μέθοδος ιδιαίτερα, πού καθιερώνεται στις έργασίες της Ρώμης και από εκεί έξαγεται και στά άλλα μέρη, συνάδει και μέ τις αντίξοες συνθήκες της έκτέλεσης των έργων στην Ελλάδα αυτά τά χρόνια, τή χρόνια οικονομική δυσπραγία, πού καθιστά άδύνατη τή λατόμευση νέου λίθου και, κυρίως, τήν άδυναμία έξεύρεσης λιθοξόνων τεχνιτών.

Ταυτόχρονα αναφαίνονται και οί ελληνικές ιδιαίτερότητες: τό έμπειροτεχνικό επίπεδο της έκτέλεσης των έργων, λόγω της μή συμμετοχής διπλωματούχων αρχιτεκτόνων, γεγονός πού θά έχει άμεσο άντίκτυπο στην τεκμηρίωση και στη θεωρητική έπεξεργασία των επεμβάσεων και ή μή σύνδεση των έργων στά μνημεία, αντίθετα προς ό,τι συμβαίνει στις υπόλοιπες εύρωπαϊκές πόλεις⁸¹⁰, μέ τόν ex novo σχεδιασμό και τήν οικοδόμηση της νέας πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους. Σ' αυτό συντελεί ή ιδιάζουσα θέση της Ακρόπολης — αποκλειστικού αντικείμενου των επεμβάσεων των όθωνικών χρόνων — πού θέ-

βαια αποτελεί κύριο σημείο αναφοράς των πρώτων πολεοδομικών σχεδίων της Αθήνας, αλλά ταυτόχρονα παραμένει τόπος αποστασιοποιημένος και απόμακρος. Στά χρόνια των Ευστρατιάδη-Κουμανούδη, όταν οι επεμβάσεις επεκτείνονται και έξω από την Ακρόπολη, στερεώνονται βέβαια μνημεία — ή Βιβλιοθήκη του Αδριανού, τό μνημείο του Λυσικράτους, ή «Στοά των Γιγάντων», τό «Αγορανομείο» στή Ρωμαϊκή Αγορά — τά όποια θεωρητικά προβλέπονται νά διαμορφωθούν σέ αρχαιολογικούς χώρους, αλλά πλέον οί έργασίες αυτές εντάσσονται στόν έμβαλωματικό, προσθετικό και έν πολλοίς τυχαίο τρόπο, πού έχει πιά επικρατήσει στήν ανάπτυξη της πόλης⁸¹¹.

Τό αποτέλεσμα των επεμβάσεων, ιδιαίτερα εκείνων της Ακρόπολης της όθωνικής περιόδου, ποικιλόμορφο, άνομοιογενές, όδρο και γραφικό κατακρίνεται, άκόμα και χλευάζεται, από τούς κλασικιστές, λόγιους επισκέπτες της, ιδιαίτερα τούς ξένους, ίκανοποιεί όμως τούς άρμόδιους των έλληνικών αρχαιολογικών ύπηρεσιών — βαθείς γνώστες, άλλωστε, των δυσκολιών πού αντιμετώπιζουν — άφοϋ προσδίδει σχήμα, όγκο και βάρος στά μνημεία και κυρίως άναδεικνύει και καθιερώνει τόν άμιγλή πλέον αρχαιολογικό τους χαρακτήρα. Πρός τό τέλος όμως των χρόνων των Ευστρατιάδη-Κουμανούδη, ή έξαγγελία από τόν Λύσανδρο Κανταντζόγλου της πρόθεσής του νά αναστηλώσει τούς μεγάλους αναλημματικούς τοίχους βορείως του βάθρου του Αγρίππα και δυτικά της Πινακοθήκης των Προπυλαίων στήν Ακρόπολη μέ «πιστή και άκριβή τήρηση της αρχαίας γραμμής και τεχνοτροπίας», χωρίς τή χρήση κανενός άλλου ύλικού⁸¹², άντανακλά ένα άλλο πνεύμα, εκείνο των αρχαιολογικού-αρχαιοφυικού τύπου στυλιστικών και μορφολογικών αποκαταστάσεων, πού είχαν επικρατήσει, στά μέσα του αιώνα, στά μνημεία της Ρώμης — και από εκεί στήν υπόλοιπη Εϋρώπη — πνεύμα πού ταυτόχρονα προοιωνίζει τίς νέες αισθητικές απαιτήσεις και επιδιώξεις των επεμβάσεων πού θά ακολουθήσουν.

Μέ τήν άνάληψη της Γενικής Έφορείας Αρχαιοτήτων και στή συνέχεια της Γραμματείας της Αρχαιολογικής Έταιρείας από τόν Παναγιώτη Καββαδία αρχίζει ή πιό γόνιμη γιά τήν αποκατάσταση των αρχαίων μνημείων στή νεώτερη Ελλάδα περίοδος (1885-1909)⁸¹³. Αυτά τά χρόνια πολυάριθμες επεμβάσεις πραγματοποιούνται σέ διάφορα μνημεία του έλλαδικού χώρου, οί όποίες προωθούνται από τήν ισχυρή βούληση του Καββαδία, πού είναι ένθερμος όπαδός της αναστήλωσης των μνημείων, αλλά και από ευνοϊκότερους έξωτερικούς όρους, όπως τό γενικότερο κλίμα της οικονομικής βελτίωσης, ό έκουγχρονισμός, ή μετεξέλιξη, ή πρώτη έκβιομηχάνιση και ό έξαστισμός, πού επικρατούν στή χώρα. Ό προσανατολισμός της εποχής είναι έντονα ευρωπαϊκός, γεγονός πού έκδηλώνεται και στήν ελληνική αρχαιολογία. Η περίοδος Καββαδία

άντιπροσωπεύει μιάν έπιστημονικότερη φάση της, ή όποια συμβαδίζει άλλωστε και μέ τίς σύγχρονες διεθνείς τάσεις μετάβασης της αρχαιολογίας από τόν έρασιτεχνικό αρχαιοδιψισμό του 19ου αιώνα πρós τήν έπιστημονική προσέγγιση του 20ου: είναι ή εποχή της διενέργειας άνασκαφών σέ μεγάλο άριθμό αρχαιολογικών χώρων σέ όλόκληρη τήν επικράτεια, της ίδρυσης των έπαρχιακών μουσείων, της νομοθετικής άναδιοργάνωσης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, της πρόσληψης της πρώτης γενιάς εκπαιδευμένων στο έξωτερικό αρχαιολόγων, της ανάπτυξης του έργου των ξένων αρχαιολογικών σχολών.

Οί νέες απαιτήσεις των καιρών άποτυπώνονται και στίς έργασίες στά μνημεία: επικράτηση ενός έντονου προβληματισμού πρίν από τίς επεμβάσεις σχετικά μέ τά όρια και τόν τρόπο έκτέλεσης των έργων, θέσπιση αντικειμενικών διαδικασιών προγραμματισμού και παρακολούθησής τους, μέ τή σύσταση, γιά πρώτη φορά στήν Ελλάδα, διεπιστημονικών επιτροπών, στίς όποιες μετέχουν, έκτός από τούς άρμόδιους αρχαιολόγους, μηχανικοί της Διεύθυνσης των Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Έσωτερικών καθώς και του Έθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, αρχιτέκτονες ή αρχαιολόγοι των ξένων αρχαιολογικών σχολών και ειδικότερα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και, κατά περίπτωση, και άλλοι έμπειρογνώμονες: σύνταξη προκαταρκτικών εκθέσεων, μετά σχεδίων, γιά τίς προτεινόμενες έργασίες, τίς τεχνικές και τά ύλικά γιά πρώτη φορά σχεδιαστική και κυρίως φωτογραφική τεκμηρίωση των επεμβάσεων: επιδίωξη έξασφάλισης άριστων όρων από πλευράς όργάνωσής τους, έργοταξιακό έξοπλισμό, προσωπικό, ύλικά. Τό κυριότερο, πάντως, χαρακτηριστικό των επεμβάσεων της περιόδου αποτελεί ή συστηματική, γιά πρώτη φορά, ενεργή άνάμειξη διπλωματούχων τεχνικών στόν προγραμματισμό και τήν έκτέλεσή τους, γεγονός πού άπορρέει από τή νέα αντίληψη, ή όποια πλέον επικρατεί στούς αρχαιολογικούς κύκλους, γιά τήν πρωτεύουσα τεχνική φύση των έργων, αλλά και από τήν προϋόσα, σ' αυτά τά χρόνια, κοινωνική καταξίωση, στήν Ελλάδα και διεθνώς, των διπλωματούχων μηχανικών λόγω των σύγχρονων μεγάλων τεχνικών έργων.

Τά στοιχεία αυτά των επεμβάσεων της περιόδου άντιπροσωπεύονται κατ' έξοχήν στο πρώτο αναστηλωτικό πρόγραμμα του Παρθενώνα (1898-1902)⁸¹⁴, τή σημαντικότερη επέμβαση όχι μόνον της εποχής του Καββαδία αλλά και όλης της υπό έξέταση περιόδου (1834-1939). Τό έργο διακρίνεται γιά τίς ύψηλές ποιοτικές προδιαγραφές και επιδιώξεις: προμήθεια του πλέον σύγχρονου μηχανολογικού έξοπλισμού (άνυψωτικών μηχανημάτων, διατηρητικών μηχανών του μαρμάρου) από τό έξωτερικό, διενέργεια επανειλημμένων δοκιμών γιά τήν έξεύρεση των άρι-

στων υλικών — κατασκευάζονται μάλιστα για την επέμβαση και συνδετήρια στοιχεία από γαλβανισμένο σίδηρο στην Ελλάδα — εφαρμογή των τελευταίων κατακτήσεων της σύγχρονης ευρωπαϊκής δομικής βιομηχανίας, όπως σίδηρος περιβεβλημένος με τσιμέντο Portland, λιθόκολλα Meyer· ακόμη, επιδίωξη προσέλευσης, με αυξημένες αποδοχές, και απασχόλησης, του καλύτερου υφιστάμενου μαρμαροτεχνικού προσωπικού. Τέλος, για το έργο αποσπάζεται στη Γενική Έφορεία Αρχαιοτήτων από την Υπηρεσία Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Εσωτερικών και ο έμπειρος, καταξιωμένος σε μεγάλα δημόσια έργα, νομομηχανικός Νικόλαος Μπαλάνος, που θα πρωταγωνιστήσει έκτοτε στις επεμβάσεις στα αρχαία μνημεία στην Ελλάδα ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο έντονος προβληματισμός που αναπτύσσεται, πριν και στη διάρκεια της εκτέλεσης του έργου — είναι η πρώτη φορά στην Ελλάδα που γύρω από μία επέμβαση σε αρχαίο μνημείο παρουσιάζεται μία θεωρητική επεξεργασία. Οι συζητήσεις αφορούν στα όρια της επέμβασης, στον τρόπο και στα υλικά της εκτέλεσής της. Σ' αυτές μετέχουν οι θεωρούμενοι τότε κατ'έξοχην ειδικοί για τον Παρθενώνα και γενικότερα για την αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική Joseph Durm και Francis Cranmer Penrose, που καλούνται να γνωμοδοτήσουν σχετικά, αλλά και ο Wilhelm Dörpfeld, στενότερος συνεργάτης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Εταιρείας αυτά τα χρόνια, και ο Παναγιώτης Καθβαδίας. Όλοι αυτοί επιδρούν αποφασιστικά στη διαμόρφωση των αναστηλωτικών αντιλήψεων του Μπαλάνου.

Η συλλογικότητα και η πολυμέρεια στην αντιμετώπιση του θέματος των επεμβάσεων στα μνημεία, ή συνειδητοποίηση της ανάγκης της ενεργού ανάμειξης επιστημόνων τεχνικών, ή χρήση της διεθνώς καθιερωμένης τεχνολογίας, αποτελούν στοιχεία που φέρνουν τις ελληνικές αναστηλώσεις, αυτά τα χρόνια, πιο κοντά προς τα κρατούντα στην Ευρώπη. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και στις θεωρητικές αναζητήσεις. Η σχετική προβληματική αναπτύσσεται στην Ελλάδα σε κύκλους αρχαιολόγων και κλασικιστών αρχιτεκτόνων, και όχι έρευνητών, κριτικών ή φιλοσόφων της αισθητικής και της τέχνης, τους οποίους οι σύγχρονες ευρωπαϊκές ανησυχίες — απόρροια της ανάπτυξης του Anti-restoration Movement — οι οποίες αφορούν κυρίως στη σκοπιμότητα των επεμβάσεων, στους στόχους τους σε σχέση με τις αξίες των μνημείων και ειδικότερα με την ιστορικότητά τους, στις απορρέουσες αρχές του σεβασμού της υλικής αυθεντικότητας των μνημείων, των καταλοίπων των διαφόρων ιστορικών τους φάσεων, στην ανάγκη επισήμανσης της νέας επέμβασης με τη διάκριση των αναστηλωμένων μερών από τα αρχαία, δεν τους αγγίζουν.

Στον προβληματισμό σχετικά με την επέμβαση στον Παρθενώνα ή αναγκαιότητά της δεν αμφισβητείται αντί-

θετα, υπάρχει μία γενική συναίνεση για την ανάγκη μιας δραστικής επέμβασης — από την πλευρά της άρσης και γενικότερα της όριστικής αντιμετώπισης του έντονου προβλήματος της έτοιμορροπίας που παρουσίαζε το μνημείο — σύμφωνης με τους τελευταίους κανόνες της σύγχρονης τεχνικής. Οι απόψεις διαφοροποιούνται όσον αφορά το όριο της επέμβασης, τις μεθόδους και τα υλικά που θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν.

Μία γενική συναίνεση επικρατεί και ως προς τις αισθητικές επιδιώξεις του έργου. Καθώς μοναδικές αξίες του μνημείου παραμένουν πάντα, για τους μετέχοντες στις συζητήσεις, ή καλλιτεχνική, ή περιβαλλοντική και ή διδακτική, ή ανάδειξη και επαύξησή τους ανάγεται σε κύριο στόχο του έργου. Έτσι, εκτός από τη στερέωση και συντήρηση του μνημείου προγραμματίζεται αυτονόητα ή περαιτέρω αναστήλωσή του. Ταυτόχρονα, η ποικιλόχρομη, ατημέλητη και ανομοιογενής γραφική εικόνα, που έχει προσλάβει το μνημείο από τις παλαιότερες επεμβάσεις, απορρίπτεται. Τώρα πιά επιζητείται η αναβάθμιση του έγγενους καλλιτεχνικού του χαρακτήρα, με την αποκατάσταση της αρχικής καθαρότητας και σαφήνειας των μορφών και των περιγραμμάτων. Όσο για τη διατήρηση ή μη των, ελάχιστων άλλωστε, καταλοίπων των μεταγενέστερων ιστορικών φάσεων του ναού, αυτή εξετάζεται μόνον υπό το πρίσμα της συμβολής τους στην εξασφάλιση και ένισχυση, από στατική πλευρά, του μνημείου και όχι της τεκμηρίωσης της ιστορικότητάς του.

Αντίθετα προς την καθιερωμένη στην υπόλοιπη Ευρώπη πρακτική, στην Ελλάδα κατά την επέμβαση στον Παρθενώνα δεν γίνεται καν σκέψη για εμφανή και εμφανική επισήμανση των νέων συμπληρώσεων. Η ανυπερβλήτη καλλιτεχνική ποιότητα και υπεροχή του μνημείου επιβάλλουν τη μη διατάραξη των οπτικών έντυπώσεων του αναστηλωμένου ερειπίου, στοιχείο που με τη σειρά του επιτάσσει την πλήρη προσομοίωση των αναστηλωμένων τμημάτων και των νέων προσθηκών προς τα αρχαία μέρη. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με μία προσπάθεια τήρησης των αρχαίων οικοδομικών τρόπων και μορφολογίας, ή ακόμη, με τη χρήση του ίδιου δομικού λίθου, προερχόμενου είτε από νέα λατόμευση είτε, σε τελευταία ανάλυση, και από τα ίδια τα καταγής κείμενα μέλη των μνημείων προσαρμολύμενα κατάλληλα: ή επιστημονική αξία της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής, άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δομική αυτετέλεια και τη διακεκριμένη οικοδομική λειτουργία των λίθων που την απαρτίζουν, εξακολουθεί, ακόμη αυτά τα χρόνια, να μην έχει συνειδητοποιηθεί. Η επιθυμητή υποδήλωση των αναστηλωμένων μερών — παλαιά επιταγή και του Klenze — επιτυγχάνεται άβιαστα με την αυτονόητη διαφορά που παρουσιάζεται — λόγω της οξύτητας των περιγραμμάτων και της κατάστασης διατήρησης των επιφανειών — ανάμεσα στα νέα συμπληρώματα

καί τὰ ἀρχαῖα μέλη, ἐνῶ, στήν πράξη, ἱκανοποιεῖται μέ τήν τοποθέτηση ἀφανῶν, ἐνδεικτικῶν ἐπιγραφῶν.

Ὅλα αὐτά τὰ στοιχεῖα, πού ἀποτελοῦν ἐπιβιώσεις τῶν δύο κύριων τρόπων θεώρησης τῶν μνημείων τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ., τοῦ αἰσθησιαρχικοῦ-ἐμπειριοκρατικοῦ καί τοῦ νεοκλασικοῦ, καθὼς καί τῶν τάσεων τῆς ἀρχαιολογικῆς στυλιστικῆς μνημειακῆς ἀποκατάστασης, πού ἐπικρατοῦν στά μέσα τοῦ αἰῶνα, συντίθενται γιά νά διαμορφώσουν, στήν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα, τό κυρίαρχο στίς ἀναστήλωσεις τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς νεώτερης Ἑλλάδας θεωρητικό υπόβαθρο, πού μέ τήν πολύχρονη δράση τοῦ Μπαλάνου μεταφέρεται βαθιά μέσα στόν 20ο.

Ὁ ἀπόηχος τοῦ Anti-restoration Movement φθάνει στήν Ἑλλάδα μόλις τό 1905, στίς παραμονές τοῦ Ἀ΄ Διεθνοῦς Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου, διαμέσου τῆς πολεμικῆς πού ἀσκεῖται ἀπό τίς στήλες τοῦ Le Musée γύρω ἀπό τό ζήτημα τῆς θρυλούμενης ἀναστήλωσης τοῦ Παρθενῶνα⁸¹⁵. Ὅμως ἡ δογματική τοποθέτηση ἐναντίον τῶν ἀποκαταστάσεων τῶν μνημείων δέν λαμβάνεται σοβαρά ὑπ' ὄψιν. Ἀντίθετα, στό συνέδριο ἐπιβεβαιώνεται ἡ γενική συναίνεση ὑπέρ τῆς ἀναστήλωσης τῶν ἀρχαίων μνημείων, τίθενται ὁμως γιά πρώτη φορά ὀρισμένες ἀπαιτήσεις, ἐπιστημονικές προϋποθέσεις: ἡ σχολαστική μελέτη, ἀποτύπωση καί εὐρετηρίαση τῶν διάσπαρτων ἀρχαίων μελῶν, ἡ ταύτισή τους πρὶν ἀπό τήν ἐπέμβαση, ἡ ἀνασυναρμολόγησή τους στά μνημεῖα στή διακεκριμένη ἀρχική τους θέση καί μόνον. Οἱ προϋποθέσεις αὐτές βρίσκουν μιά πρώτη ἐφαρμογή, στίς ἀρχές τοῦ νέου αἰῶνα, στήν ἀναστήλωση, ἀπό Γάλλους ἀρχαιολόγους καί ἀρχιτέκτονες, τοῦ Θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφούς, δέν ἐπιδροῦν ὁμως οὐσιαστικά στήν πορεία τῶν ἐπεμβάσεων στήν Ἑλλάδα.

Στό τέλος τῆς περιόδου Καθβαδία ὁ Μπαλάνος, ἔχοντας ἤδη προβεῖ σ' ἓνα σημαντικό ἀριθμό ἐπεμβάσεων, ἔχει ἀποκρυσταλλώσει τή μέθοδό του ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων μνημείων, τήν ὁποία θά ἀκολουθήσει πιστά, παρ' ὅλες τίς ἀλλαγές τῶν καιρῶν, ὡς τό τέλος τοῦ ἔργου του. Ἡ μέθοδός του σαφῶς ἐπηρεάζει ὅλες τίς σύγχρονες καί μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις στή Ἑλλάδα⁸¹⁶ καί διαμορφώνει ἓνα ἰδιάζον ἀναστηλωτικό τοπίο, τό ὁποῖο προσεγγίζει, ἀλλά καί ταυτόχρονα διαφοροποιεῖται ἀπό τό ἀντίστοιχο εὐρωπαϊκό. Κοινά στοιχεῖα εἶναι ἡ χρήση τῶν προϊόντων τῆς σύγχρονης δομικῆς βιομηχανίας, ὅπως τοῦ σιδήρου, κατὰ περίπτωση μολυβδοχοημένου, συνήθως περιβεβλημένου μέ τοιμέντο, στή σύνδεση τῶν μελῶν καθὼς καί τῶν λιθοκολλῶν καί τῶν τοιμεντοκονιαμάτων γιά τή σφράγιση τῶν ἄρμων καί τῶν ρωγμῶν, τήν πλήρωση τῶν κενῶν. Κύριο στοιχεῖο διαφοροποίησης εἶναι ἡ χρήση τοῦ ἰδίου μέ τό ἀρχαῖο δομικοῦ ὑλικοῦ στίς νέες συμπληρώσεις ἢ ἀντικαταστάσεις καί ἡ μιμητική προσαρμογή τῶν

νέων προσθηκῶν πρὸς τὰ ἀρχαῖα τμήματα, μέ τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἀρχαίας μορφολογίας, τήν τεχνητή γήρανση τῆς ἐπιφάνειας τῶν νέων λίθων ἢ τήν τελική ἐπιφανειακή κατεργασία τους, μέ χοντρολάξευση, γιά τήν ὀπτική προσομοίωσή τους πρὸς τὰ παρακείμενα ἀρχαῖα, φθαρμένα μέλη. Ἄλλα στοιχεῖα τῆς μεθόδου Μπαλάνου ἀποτελοῦν ἡ ἐξακολούθηση τῆς συστηματικῆς χρησιμοποίησης — ἰδιαίτερα σέ περιόδους ἐξωτερικῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας — τῶν κατακείμενων ἀρχαίων μελῶν ὡς κοινῶν οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ, μέ ἀσεβῆ μεταχείρισή τους, μέ τή δραστική ἐπιπέδωση τῶν θραυσσιγενῶν τους ἐπιφανειῶν κατὰ τή συναρμογή τους μέ τίς νέες προσθήκες ἢ καί μέ ἄλλα ἀρχαῖα θραύσματα, γιά τή διαμόρφωση νέων, ἀναστηλωσιμῶν, στοιχείων, καθὼς καί ἡ συνέχιση εὐρέως τῶν παραποθετήσεων τῶν μελῶν κατὰ τήν ἀνασυναρμολόγησή τους στά μνημεῖα⁸¹⁷.

Τέλος, ὁ Μπαλάνος ἐγκαταλείπει τίς παραδοσιακές τεχνικές τῆς στερέωσης καί συγκράτησης τῶν ἐτοιμόρροπων τμημάτων τῶν μνημείων μέ ἐξωτερικές περιδέσεις μέ μεταλλικά στοιχεῖα γιά νά χρησιμοποιήσει ἰσχυροῦς — ἐνίοτε καί περισσότερο τοῦ δέοντος — μεταλλικούς ὀπλισμούς, τοὺς ὁποίους ἐνσωματώνει, μετά ἀπό ἀπολάξευση μεγάλου ποσοστοῦ ἀρχαίου ὑλικοῦ, μέσα στά ἀρχαῖα μέλη. Ἡ μεταφορά στήν ἀναστήλωση τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς διαδεδομένης, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, σέ ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη οἰκοδομικῆς τεχνικῆς τῆς ἀπόκρυψης τῶν ἐνισχυτικῶν ὀπλισμῶν μέσα στά νέα, μνημειακῆς κλίμακας, κτήρια ἐπιβάλλεται στόν Μπαλάνο ἀπό τίς θεωρητικές ἀπαιτήσεις πού ἐπικρατοῦν στήν Ἑλλάδα σέ σχέση μέ τό τελικό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα τῶν ἐπεμβάσεων στά κλασικά μνημεῖα, καί, εἰδικότερα, ἐκείνων τῆς Ἀκρόπολης. Τό γεγονός αὐτό ἀποτελεῖ καί διεθνῶς τήν προσωπική του συμβολή στόν τομέα τῆς ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων μνημείων. Πράγματι, ἡ μέθοδός του διαδίδεται, κατ' ἐπηρεασμό τῶν ἐπεμβάσεων του στήν Ἀκρόπολη πού εἶναι εὐρέως γνωστές καί καταξιωμένες, τήν τρίτη δεκαετία τοῦ 20ου αἰ. στίς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκές χῶρες, καί κατ' ἐξοχήν στήν Ἰταλία, ὅπου χρησιμοποιεῖται σέ ἐπεμβάσεις σέ ἀρχαῖα μνημεῖα στήν ἴδια τή χερσόνησο — σέ μιά μάλιστα περίπτωση, στήν ἀναστήλωση μέρους τοῦ θριγκοῦ τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ C τοῦ Σελινοῦντος, τό 1925-1926, ἡ «μπαλάνειος» τεχνική τῆς ἐνσωμάτωσης σιδηροδοκῶν διατομῆς διπλοῦ T στό ἐσωτερικό τῶν ἐπιστυλίων μεταφέρεται αὐτούσια — ἀλλά καί στίς ἀποικίες τῆς, ὅπως, λ.χ., στά Δωδεκάνησα⁸¹⁸. Στήν ἴδια χώρα, ἡ μέθοδος θά στραφεῖ, τή μεταπολεμική περίοδο, πρὸς νέες κατευθύνσεις, ἐκείνη τῆς ὁλόσωμης διάτρησης τῶν μελῶν τῶν μνημείων, ἰδιαίτερα τῶν κίωνων, γιά τήν ἐνσωμάτωση, ὑπό τάση, ὀπλισμῶν ἀπό ἀνοξείδωτο χάλυθα πλέον, μιά τεχνική μή ἀναστρέψιμη, μέ ἀκόμη πῶ ἀνεξέλεγκτες γιά τή στατική κατάσταση τῶν μνημείων ἐπιπτώσεις⁸¹⁹.

Ἡ περίοδος τοῦ Μεσοπολέμου στήν Ἑλλάδα χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀποκλειστική δράση τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν στόν τομέα τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων: τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ Τμήματος τοῦ Υπουργείου Παιδείας, ὑπό τόν Μπαλάνο, στό ὁποῖο προσαρτᾶται, τό 1922, ἡ ἀρμοδιότητα τῆς συντήρησης καί ἀποκατάστασης τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης καί τῶν ὑπορείων τῆς καί τοῦ «Γραφείου Ἀναστυλώσεως καί Συντηρήσεως Ἀρχαίων Μνημείων», τοῦ ἴδιου Υπουργείου, ὑπό τόν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο, μέ ἀρμοδιότητα γιά ὅλα τά ὑπόλοιπα μνημεῖα τῆς χώρας. Τό γεγονός αὐτό ἀπορρέει ἀπό τήν ἀντίληψη, πού ἔχει πιά ἐπικρατήσῃ αὐτά τά χρόνια, ὅτι ἡ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων ἀποτελεῖ πρωτίστως μιά τεχνικῆς φύσεως ἐργασία, ἀλλά παράλληλα ἐντάσσεται καί σέ μιά γενικότερη, σύγχρονη τάση ἀναδιοργάνωσης καί ἀνάπτυξης τοῦ κράτους σέ τεχνική κατεύθυνση. Παρ' ὅλες ὁμως αὐτές τίς εὐνοϊκές προϋποθέσεις, αὐτή τήν περίοδο χάνεται ἀνεπιστρεπτί ἡ εὐκαιρία τῆς ὁργάνωσης, κατὰ τά εὐρωπαϊκά πρότυπα, ἀλλά καί κατὰ τό παράδειγμα τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, μιᾶς αὐτόνομης ὑπηρεσίας ἀναστυλώσεως, μέ ἐνιαῖο, αὐτοτελές ἀντικείμενο, πανελλαδική διακλάδωση καί ἱκανό ἀριθμό ἐξειδικευμένων τεχνικῶν ἐπιστημόνων, λόγῳ ἐγγενῶν, ἀπό καταβολῆς τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ἀδυναμιῶν στή λειτουργία τῆς δημόσιας διοίκησης καί τῶν θεσμῶν, πού ἐπιτρέπουν τή δημιουργία ὀλιγοπρόσωπων καί προσωποπαγῶν, μή βιώσιμων, μακροπρόθεσμα, διοικητικῶν σχημάτων.

Ὁ ἀποχωρισμός τῆς ἀναστυλωτικῆς δραστηριότητος ἀπό τό πλαίσιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, αὐτά τά χρόνια, ἐπιφέρει τήν ὑποχόρηση τῶν ἀντικειμενικῶν, διεπιστημονικῶν, διαδικασιῶν προγραμματισμοῦ, ἐπιβλεψῆς καί ἐλέγχου τῶν ἐπεμβάσεων τῆς προηγούμενης περιόδου καί εὐνοεῖ τήν ἀνάπτυξη αὐτόνομων, κατ' οὐσίαν ἀνεξέλεγκτων, ἐνεργειῶν, ὑπό τήν τυπική κάλυψη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου. Τό ἀνεξέλεγκτον τῆς δράσης τοῦ Μπαλάνου, πρωταγωνιστῆ τῆς περιόδου, μεταφράζεται στόν εὐτελισμό τοῦ τρόπου διεξαγωγῆς τῶν ἐργασιῶν, μέ ἐλάχιστη τεκμηρίωση, μέ συγκαλυπτική, πολλές φορές σκόπημα παραπλανητική, ἀπόδοση, κυρίως ὁμως μέ τήν ἐπίταση τῶν βλαπτικῶν μεθόδων μεταχείρισης τῶν ἀρχαίων μελῶν κατὰ τήν ἀνατοποθέτησή τους στά μνημεῖα — τῶν παρατοποθετήσεών τους, τῶν συναρμογῶν τους, πραγματικά «συρραφῶν», γιά τή δημιουργία κατάλληλων πρὸς ἀναστήλωση στοιχείων, τῆς ἀπολάξευσής τους γιά τήν ἐνσωμάτωση τῶν ὀλισμῶν — ἡ ὁποία, ἰδιαίτερα στήν περίπτωση τῆς ἀναστήλωσης τῶν Προπυλαίων, φθάνει σέ ἀκραῖα ἐπίπεδα.

Ἐπιπροσθέτως, ἡ ἀναστυλωτικὴ δραστηριότητα τῆς περιόδου, ἀπό τίς πλέον πολυτάραχες τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, ἐπηρεάζεται ἄμεσα καί ἀπό τοὺς ἐξαιρετικά δυσμενεῖς ἐξωτερικούς ὁρους, ἰδιαίτερα οἰκονομικούς, πού ἐπικρα-

τοῦν στή χώρα καί πού ἔχουν ἄμεση ἐπίπτωση τόσο στήν ἔκταση τῶν ἔργων — οὐσιαστικά αὐτά συρρικνώνονται σέ λίγες μεγάλες ἀναστυλωτικές ἐπεμβάσεις, καί πάλι στήν Ἀκρόπολη — ὅσο καί στήν ποιότητά τους. Λόγῳ τῆς ὑφιστάμενης οἰκονομικῆς δυσπραγίας, ὁ Μπαλάνος, στό δεύτερο ἀναστυλωτικό πρόγραμμα τοῦ Παρθενῶνα (1922-1933), προσφεύγει, γιά τή συμπλήρωση τῶν μελῶν, στό εὐρέως διαδεδομένο στίς ἐπεμβάσεις στά μνημεῖα στήν Εὐρώπη, αὐτά τά χρόνια, ὀπλισμένο σκυρόδεμα. Ταυτόχρονα ἐπιτείνεται, παρ' ὅλα τά ἀντίθετα μηνύματα τῶν καιρῶν, ἡ χρήση τῶν διάσπαρτων ἀρχαίων λίθων ὡς κοινοῦ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ, ἐνῶ οἱ ἐργασίες ἐκτελοῦνται μέ ἐγχώρια παραγωγῆς ὑλικά καί ἐξοπλισμό.

Αὐτά τά χρόνια, ἡ διαπίστωση τῆς δραματικῆς ἐπιδείνωσης τῆς διάθρωσης τῆς ἐπιφάνειας τῶν μαρμάρων τῶν μνημείων ἀπό τοὺς ἐξωτερικούς, περιβαλλοντικούς παράγοντες ὀδηγεῖ σ' ἓναν ἔντονο προβληματισμό σχετικὰ μέ τή χρήση τῶν ἐπικαλυπτικῶν προϊόντων τοῦ λίθου τῆς σύγχρονης χημικῆς εὐρωπαϊκῆς βιομηχανίας, τά ὁποῖα ἀνέκαθεν ἦταν γνωστά στήν Ἑλλάδα⁸²⁰, καί στήν ἀπόφαση, γιά πρώτη φορά, τῆς υἱοθέτησης καί τῆς ἐφαρμογῆς τους. Ἡ ἀπόφαση ὁμως αὐτή, πού πιθανότατα γιά οἰκονομικούς λόγους, ἀλλά, ὅπως φαίνεται, καί ἐξαιτίας μιᾶς διάχυτης ἐπιφύλαξης πού ἐπικρατεῖ, τελικά — εὐτυχῶς ὅπως ἀποδείχθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων⁸²¹ — δέν ἐφαρμόζεται.

Ἀπὸ θεωρητικὴ πλευρά, ἡ περίοδος σφραγίζεται ἀπὸ τήν πολεμικὴ πού ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ τήν ἀναστήλωση τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα⁸²². Ἡ πολεμικὴ τώρα πιά ἐπικεντρώνεται στή διαδικασία καί στίς μεθόδους πού ἀκολουθεῖ ὁ Μπαλάνος στίς ἐπεμβάσεις του, οἱ ὁποῖες καί ὑφίστανται αὐστηρὴ κριτικὴ — δεῖγμα τῶν ἐπιστημονικότερων πλέον ἀπαιτήσεων τῶν καιρῶν καί τῆς ὀρίμανσης πού ἔχει στό μεταξύ ἐπέλθει στό ζήτημα τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων. Ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι οἱ θέσεις τοῦ William Bell Dinsmoor — πού συνδέονται ἄμεσα μέ τήν πρόοδο καί τίς ἐπιστημονικὲς κατακτήσεις τῆς ἔρευνας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς — ὁ ὁποῖος κατὰ τρόπο ἐπιτακτικὸ προβάλλει τώρα, ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση κάθε ἀναστήλωσης, τήν ἐπιστημονικὴ ὀρθότητά της, στηλιτεύοντας ἔντονα τίς παρατοποθετήσεις τῶν ἀρχαίων μελῶν κατὰ τήν ἀνασυναρμολόγησή τους στά μνημεῖα. Οἱ θέσεις του ὁμως αὐτές, δυστυχῶς, δέν δημοσιοποιοῦνται, γεγονός πού συντελεῖ στό νά μὴν γίνουν τό ἐναυσμα γιά μιά ἐμβάνθυνση τῆς θεωρητικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ζητήματος τῆς ἀναστήλωσης τῶν κλασικῶν, ἑλληνικῶν μνημείων, ἀλλά νά παραμείνουν μιά προσέγγιση μεμονωμένη καί περιθωριακὴ, χωρὶς καμιά οὐσιαστικὴ ἐπρροή καί ἐπίπτωση, ἀκόμη καί κατὰ τή μεταπολεμικὴ περίοδο καί ὡς πολὺ πρόσφατα, στήν ἀναστυλωτικὴ δραστηριότητα τῆς χώρας⁸²³. Ἐπιπρόσθετη κριτικὴ, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τή χρήση τῶν ὑλικῶν καί εἰδικό-

τερα του σιδήρου, άσκειται στον Μπαλάνο και κατά τη Διεθνή Συνδιάσκεψη των Άθηνων το 1931⁸²⁴, μία κριτική που άντανεκλά τή συσσωρευμένη άρνητική έμπειρία ενός αιώνα άνάλογων έφαρμογών στις άποκαταστάσεις των μνημείων τής Εύρώπης.

Παρ' όλες όμως τις κριτικές και τις διαμάχες, τά χρόνια άνάμεσα στους δύο Παγκόσμιους Πολέμους άποτελούν μία περίοδο δόξας, φήμης και συνεχούς έπιδασίλευσης τιμών και διακρίσεων για τον Μπαλάνο και, κυρίως, άνανγώρισης, έντόπιας και διεθνούς, για τό έργο του. Ένα έργο που μπορεί νά θεωρηθεί, παρά τά λάθη, πραγματικά μεγάλο, ιδιαίτερα στην τεχνική του διάσταση, άν μάλιστα άναλογιστεί κανείς τις συνθήκες που έπικρατούσαν στην Ελλάδα κατά τή διεξαγωγή του, τό όποιο σφραγίζει τή φυσιογνωμία των μνημείων τής νεότερης Ελλάδας και ιδιαίτερα εκείνων τής Ακρόπολης, προσδίδοντας τους τήν άποτυπωμένη παγκοσμίως στή συλλογική μνήμη και συνείδηση σημερινή εικόνα τους. Ένα έργο που θέβαια δέν σηματοδοτεί τήν έγκατάλειψη του δόγματος τής όλικής στυλιστικής άποκατάστασης των μνημείων στην Εύρώπη ή τήν άφετηρία έκκίνησης των άναστηλώσεων στά άρχαία μνημεία τής Ιταλίας, όπως υπερήφανα, αλλά έθνοκεντρικά και άρκούντως όμφαλοσκοπικά, διακηρύσσει ό Γεώργιος Οικονόμος τό 1942⁸²⁵, αλλά όποσδήποτε τοποθετεί τήν Ελλάδα, στις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, σέ πρωτεύουσα θέση στον ευρωπαϊκό χώρο όσον άφορά τήν άποκατάσταση των άρχαίων μνημείων. Ένα έργο που άντανεκλά τις μακροχρόνιες προσπάθειες τής Ελλάδας για τή συντήρηση και άποκατάσταση των μνημείων της, γεγονός άλλωστε που άνανγωρίζεται και μέ ιδιαίτερη μνεία στον Χάρτη των Άθηνων του 1931 (άρθρο VII). Έπιτέλους, τό παλαιό όνειρο εκπληρώνεται και οι Νεοέλληνες, έναν αιώνα μετά τήν ίδρυση του κράτους τους, μπορούν ισάξια και ισοδύναμα νά σταθούν άνάμεσα στά υπόλοιπα πολιτισμένα έθνη τής Εύρώπης.

Η παράλληλη δραστηριότητα του Όρλάνδου στον Μεσοπόλεμο⁸²⁶ άντιπροσωπεύει τήν προκαταρκτική, παρασκευαστική φάση του κυρίως έργου του, που θα άναπτυχθεί δυναμικά τή μεταπολεμική περίοδο. Στά χρόνια αυτά ό Όρλάνδος, λόγω των έπικρατουσών συνθηκών, περιορίζεται στην πραγματοποίηση ενός μεγάλου άριθμού στερεωτικών μικροεπεμβάσεων σέ όλόκληρη τή χώρα, κατά τις όποτες άποκρυσταλλώνει τις άντιλήψεις του και τους τρόπους επέμβασης στά μνημεία. Οι άντιλήψεις αυτές τροφοδοτούνται πάντα από τό θεωρητικό υπόβαθρο που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα στο τέλος του 19ου αϊ., και οι τρόποι σαφώς έπηρεάζονται και ακολουθούν τις μεθόδους και τεχνικές των επέμβάσεων του Μπαλάνου⁸²⁷. Από τις επέμβάσεις του αυτής περιόδου αξιομνημόνευτες είναι ή άποκατάσταση των κίωνων του προνάου του Θη-

σείου, τό 1936-1937, ένδεικτική του κλασικιστικού πουριστικού πνεύματος, μέ τό όποιο προσεγγίζει τά μνημεία, όπου, για μοναδική φορά στο σύνολο του έργου του, άποδίδει, στις νέες συμπληρώσεις, άπλοποιημένες τις μορφές, έφαρμόζοντας τον διαδεδομένο στις σύγχρονες έργασίες στην Εύρώπη τρόπο, καθώς και ή μετατροπή, τό 1935, των Θερμών τής Σικυώνας σέ Μουσείο. Η επέμβαση αυτή, σαφώς έπηρεασμένη από άνάλογες έργασίες άλλων ευρωπαϊκών χωρών — πιθανότατα από τήν πολύ γνωστή διαμόρφωση του Έθνικού Άρχαιολογικού Μουσείου τής Ρώμης μέσα στις Θέρμες του Διοκλητιανού — ταυτόχρονα μαρτυρά και για τό πρακτικό πνεύμα προσαρμογής του Όρλάνδου στους έξωτερικούς όρους διεξαγωγής των έργων καθώς και για τήν άνεσή του στην προσέγγιση και μεταχείριση των ρωμαϊκών μνημείων, δύο στοιχεία που θα χαρακτηρίσουν κατ' έξοχήν τή μετέπειτα άναστηλωτική του δραστηριότητα. Τέλος, στον Μεσοπόλεμο, άναφαίνεται και στην Ελλάδα, όπως και στην υπόλοιπη Εύρώπη, τό φαινόμενο τής μαζικής τουριστικής προσέγγισης των μνημείων και των άπορρεουσών αξιώσεων μιας μαζικής πολιτιστικής χρήσης τους, φαινόμενο που και πάλι θα συνδεθεί κατ' έξοχήν μέ τή μεταπολεμική άναστηλωτική δράση του Όρλάνδου.

Η πρώτη περίοδος των επέμβάσεων συντήρησης και άναστήλωσης των άρχαίων μνημείων στή νεότερη Ελλάδα λήγει τό 1939 μέ τήν όριστική άποχώρηση του Μπαλάνου από τό Υπουργείο Παιδείας και τήν ίδρυση τής «Υπηρεσίας Άναστήλωσης Άρχαίων και Ιστορικών Μνημείων», μιας Υπηρεσίας μέ έναίο, για πρώτη φορά, άντικείμενο, ή όποία θα άναπτύξει τήν κύρια δράση της, υπό τον Όρλάνδο, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η νεότερη Ελλάδα, κράτος ευρωπαϊκό αλλά και ιδιότυπο, μέ άνατολικές και βαλκανικές, ιστορικές και γεωγραφικές καταβολές, προσπάθησε μεγάλως, κάτω από άντίξρες συνθήκες, στον πρώτο αιώνα τής ζωής του για τή διάσωση και τήν άνάδειξη τής άρχαίας, πατρογονικής, μνημειακής του κληρονομιάς. Φρόντισε ιδιαίτερα για τήν άποκατάσταση τής Ακρόπολης — του σημείου τής ύπαρξης του στον σύγχρονο κόσμο. Σέ συνεχή έπαφή και έπικοινωνία μέ τά προηγμένα κράτη τής Εύρώπης, έπιχείρησε νά υπερπηδήσει τήν τεχνολογική του καθυστέρηση μέ τήν εισαγωγή έτοιμης τεχνογνωσίας. Στο θεωρητικό πεδίο διατήρησε μία αὐτοτέλεια — θα μπορούσε νά χαρακτηριστεί και ως ύστέρηση ή καθυστέρηση — έπιβαλλόμενη όμως από τον μοναδικό χαρακτήρα και ποιότητα των κλασικών μνημείων του και ειδικά του Παρθενώνα. Σέ διοικητικό επίπεδο άνέτυχε νά διοργανώσει μία βιώσιμη ύπηρεσία άναστηλώσεως, άνάλογη προς τήν Άρχαιολογική, μέ πανελλαδική διακλάδωση και συγκροτημένο σώμα τεχνικών έπιστημόνων. Άφησε πάντως, παρ' όλα ταῦτα, έργο αξιο έκτίμησης και θαυμασμού.

746. Χάρτης Βενετίας 1964, Εισαγωγή (μετάφραση Έφης Φερεντίνου).
747. "Ως το τέλος του 18ου α. η αντιμετώπιση των μνημείων συνεπαγόταν επεμβάσεις, με διαφορετικό ιδεολογικό περιεχόμενο ανά εποχές, που αποσκοπούσαν είτε στην προσαρμογή των κτηρίων σε νέες χρήσεις και ανάγκες, είτε στην ανταπόκρισή τους σε νέες επικρατούσες αισθητικές αντιλήψεις ή ακόμη και στη χρησιμοποίησή τους αποκλειστικά για τον προσπορισμό έτοιμου οικοδομικού υλικού για την κατασκευή σύγχρονων αρχιτεκτονημάτων.
748. Instruction sur la manière d'inventorier et de conserver dans toute l'étendue de la République tous les objets qui peuvent servir aux arts, aux sciences, à l'enseignement, proposée par la Commission temporaire des arts et adoptée par le Comité d'instruction publique de la Convention nationale. Paris an II de la République στο Léon 1951, σ.63.
749. Η βιβλιογραφία σχετικά με τη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης προστασίας των μνημείων ή την επισκόπηση της κατά περιόδους σχετικής αντιμετώπισης είναι πολύ πλούσια. Ενδεικτικά αναφέρονται, από ελληνικής πλευράς, τα ακόλουθα: Προστασία Μνημείων και Συνόλων, 1977-1978, με άρθρα των Γ. Λάββα, Ι. Κνιθάκη και, σε μετάφραση, των P. Gazzola, P. Phillippot, C. Brandi και R. Bonelli, Μπούρα 1983Α, σ. 4-20, Κονταράτος 1985, σ. 43-63 καθώς και Μπούρα-Κνιθάκη 1977. Από πλευράς ξένης βιβλιογραφίας επικαίρη πάντα παραμένει η μελέτη του Ceschi 1970. Βλ. ακόμη Jokilehto 1986 με πλουσιότερη βιβλιογραφία ως το 1986 και Schmidt 1993, για τη νεότερη βιβλιογραφία.
750. Για τις πρώτες αναστηλωτικές εργασίες στους ελληνικούς ναούς του Βασιλείου των δύο Σικελιών βλ. Tusa 1984, Cambisi χ.χ., Boscarino-Cangelosi 1985. Ειδικότερα για τις επεμβάσεις στους ναούς της Ποσειδωνίας βλ. D'Henry 1986 και Avagliano-Cipriani-Agostino 1993.
751. Η χρήση οπτοπλίνθων για τη στερέωση ετοιμόρροπων τμημάτων, τη συμπλήρωση των κενών ή ακόμη και την αναστήλωση των πεσμένων μελών αρχίζει να εφαρμόζεται σε αρχαία ελληνικά, με άρθρωτη «έν ξηρῷ» δομή, λίθινα μνημεία, στην Καμπανία και στη Σικελία κατά τον τρόπο ανάλογων εργασιών στα μνημεία της Ρώμης στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου α. Η επένδυση βέβαια των λίθινων τοίχων με οπτοπλινθοδομή στα ρωμαϊκά μνημεία άρμοζε σε πλείστες περιπτώσεις και με τον αρχικό τρόπο δομής τους. Σε κάθε περίπτωση πάντως δεν θα πρέπει να παραβλέπεται και η οικονομική παράμετρος της χρήσης αυτού του υλικού.
752. Στερεωτικές εργασίες πραγματοποιούνται το 1781 και το 1806 στον ναό της Ήγέστας, το 1783, το 1788-1789 και το 1794-1795 στα μνημεία του Ακράγαντα: στον ναό F, τον αποκαλούμενο της Όμόνοιας, στον λεγόμενο τάφο του Θήρωνα, στον ναό D, τον αποκαλούμενο της Juno Lacinia, όπου μάλιστα εκτελούνται και ευρείας κλίμακας αναστηλωτικές εργασίες. Οι επεμβάσεις συνεχίζονται μετά την τρίτη δεκαετία του 19ου α.: το 1830-1832 στον ναό της Ήγέστας, το 1835-1836 στον ναό της Όμόνοιας στον Ακράγαντα, το 1836 στον ναό I, τον αποκαλούμενο των Διοσκούρων. Τελευταία επέμβαση πριν από την ένοπιση της Ιταλίας αποτελεί εκείνη του 1861 και πάλι στον ναό της Ήγέστας.
753. Οι επικρατούσες ιδέες σχετικά με τον τρόπο επέμβασης στα μνημεία εκτίθενται σε έγγραφο του 1813 που αναφέρεται σε στερεωτικές εργασίες που πρέπει να γίνουν στον ναό της Ήγέστας: ... *οι προαναφερθέντες Αρχιτέκτονες και Αρχιτεχνίτες θα πρέπει επακριβώς να καθορίσουν την απαιτούμενη δαπάνη, προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι απαραίτητες επισκευές, οι οποίες θα πρέπει να εκτελεστούν κατά τρόπο που θα απομεινεί τελείως και απόλυτα τα αρχαία τμήματα του Ναού, με χρήση δηλαδή του ίδιου λίθου και των ίδιων υλικών, με τα οποία έχει κτιστεί ο ως άνω Ναός, και του οποίου (λίθου) υπάρχει ακόμη το λατομείο κοντά στο μνημείο ... και πιο κάτω: ... οι έπισκευές να εκτελεστούν με δεξιοτεχνία, με τρόπο ώστε να μη σημειώνεται έντονα η διαφορά ανάμεσα στα αρχαία και τα σύγχρονα τμήματα (του μνημείου) βλ. Tusa 1984, σ.246.*
754. Οι έπισημάνσεις αυτές γίνονται από τον στρατιωτικό μηχανικό Luigi Bardet σε έκθεση-αυτοψία της κατάστασης διατήρησης του ναού της Ήγέστας το 1809. Στην έκθεσή του ο Bardet περιγράφει τα φαινόμενα της κυψελοειδούς και της ζαχαροειδούς φθοράς των λίθων, όταν αναφέρει ότι πολλές πέτρες του ναού έχουν την όψη σφουγγαριού (spugnose) και την ύψη άλευριού (farinacie). 'Ακόμη τονίζει ότι ... *θα πρέπει να γίνει στον ναό μία σάφρων έπισκευή χωρίς ποτέ να χρησιμοποιηθεί σε κανένα μέρος σίδερο, όπως κατά απερίσκεπτο τρόπο έχουν κάνει ...*, διαπίστωση που τεκμηριώνεται από το γεγονός ότι *στον κίονα που έχουν έπισκευάσει τα σιδερένια έλάσματα που τοποθέτησαν, και τα όποια δεν χρειάζονταν, ανξάνόμενα σε όγκο με την όξειδωσή δέσπασαν τη συνοχή της πέτρας προκαλώντας μεγαλύτερη ζημιά παρά ωφέλεια*, βλ. Cambisi χ.χ., σ. XXVII.
755. Πρώτος «Έπί των Αρχαιοτήτων Αρχιτέκτων» όρίστηκε ο Carlo Chenchi από την Καμπανία.
756. Για τις εργασίες που εκτελούνται στα έρχαία μνημεία της Ρώμης τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου, τόσο από το Παπικό Κράτος όσο και στη διάρκεια της γαλλικής κατοχής, βλ. Jonsson 1986, Jokilehto 1986, σ.124-150, Casiello 1992, σ.7-57, που περιλαμβάνουν και όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία καθώς και τα σχετικά άρθρα στο Forma 1985.
757. Το Έδικτο Pacca έπηρέασε τη νομοθεσία του Βασιλείου της Νεαπόλεως και των δύο Σικελιών αλλά και τη νομοθεσία άλλων έκτός Ιταλίας χωρών, ανάμεσά τους και τον ελληνικό νόμο του 1834, βλ. σχετικά Ferrari 1966.
758. Α.χ. ό Valadier χρησιμοποιεί διάσπαρτους κίονες του περιβάλλοντος ναού της Αφροδίτης και Ρώμης για την κόσμηση - ως τεχνητά έρείπια - του δημόσιου κήπου που διαμορφώνει πάνω στον λόφο Pincio.
759. Η γαλλική παράδοση της συστηματικής αποτύπωσης, μελέτης και γραφικής αποκατάστασης των αρχαίων μνημείων είχε αρχίσει με την αποστολή του A. Desgodets στη Ρώμη το 1674 και συνεχίστηκε με τους έπιστρώφους της Ακαδημίας της Γαλλίας στη Ρώμη (Envois de Rome) από το 1787 και στην Έλλάδα από το 1845. Η έμπειρομένη στη συνείδηση των Γάλλων αρχιτεκτόνων πρακτική της γραφικής αποκατάστασης των μνημείων, που αποσκοπούσε ακριβώς στην παροχή ύψηλων αρχιτεκτονικών προτύπων στη σύγχρονη οικοδομική δραστηριότητα, συνέτεινε στη διαμόρφωση σ' αυτούς μιας ανάλογης τάσης όσον αφορά και τις επεμβάσεις στα αρχαία μνημεία αρχικά, στα μεσαιωνικά όργότερα (ανάπτυξη «σχολής» όλικής στυλιστικής αποκατάστασης). Άλλωστε, αρχιτέκτονες της Ακαδημίας της Γαλλίας στη Ρώμη επάνδρωσαν, στη διάρκεια της Έπανάστασης, τη νεοσύστατη έπισημη κρατική αρχιτεκτονική υπηρεσία, το Γενικό Συμβούλιο Άστικών Κτηρίων (Conseil Général des Bâtiments Civils), στο πλαίσιο του οποίου δημιουργείται το 1837, ειδικά για την προστασία των μνημείων, ή Έπιτροπή Ιστορικών Μνημείων (Commission des Monuments Historiques), βλ. Léon 1951, σ. 226.

760. Οι παρατηρήσεις του Gisors υιοθετούνται πλήρως από το Υπουργείο Έσωτερικών των Παρισίων, το οποίο και τις κοινοποιεί στη Ρώμη ως γενικές οδηγίες που πρέπει να ακολουθούνται κατά την αποκατάσταση των μνημείων: *το σύστημα της αποκατάστασης που πρέπει να εφαρμόζεται στο μέλλον για όλα τα μνημεία, προκειμένου να διατηρηθεί ή αρχική τους μορφή, είναι να αντικατασταθεί το μάρμαρο, που θα ήταν πολύ δαπανηρό, με πέτρα ή τούβλο, με τέτοιο τρόπο, ώστε αυτές οι ανακατασκευές να αναπαράγουν επακριβώς τις γραμμές των φθαρμένων μερών και οι αναλογίες του συνόλου να είναι ακριβώς οι ίδιες*, βλ. Casiello 1992, σ. 19-24.
761. Για την αναστήλωση της Ύψιδας του Τίτου έχουν γραφεί πάρα πολλά, βλ. Jonsson 1986, σ. 99-117 και Casiello 1992, σ. 37-44, με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία. Οι συνθήκες διενέργειας του έργου είχαν άμεση επίπτωση και στις επιλογές της επέμβασης. Α.χ. είναι γνωστή η μεγάλη οικονομική δυσπραγία που επικρατούσε καθ' όλη τη διάρκεια της εκτέλεσης του έργου, η οποία οδήγησε σε καθυστέρηση δύο χρόνων στην καταβολή της όφειλόμενης αμοιβής του λιθοξόου Ravaglini, ο οποίος είχε αναλάβει εργολαβικά το έργο, και στην οποία πολύ πιθανόν να οφείλεται και η επιλογή της μη πλήρους κατεργασίας των νέων συμπληρώσεων, σχετικά βλ. Marconi 1993, σ. 21. Έμπροσθέντως, ο Stern ακολουθεί στην κατεργασία των κιονοκράνων απλοποιημένα μοντέλα από το κατ' έξοχην έγχειριδιο οικοδομικής εκείνων των χρόνων, τον "Vignola".
762. Jonsson 1986, σ. 115-116.
763. Quatremère de Quincy 1788-1825.
764. Σύμφωνα με τον Marconi 1978-1979, σ. 63-72, αποφασιστική στην εμπέδωση αυτής της κατεύθυνσης στάθηκε η διαμάχη που ξέσπασε μεταξύ αρχιτεκτόνων και αρχαιολόγων-αρχαιοδιφών με επικεφαλής τον Fea γύρω από τον τρόπο αποκατάστασης της κατεστραμμένης από περκαγιά βασιλικής του Αγίου Παύλου εκτός των Τειχών, η οποία έληξε το 1825 με τον θρίαμβο των τελευταίων και την απόφαση της ανοικοδόμησης του κτηρίου «όπου και όπως ακριβώς ήταν» πριν από την καταστροφή (η αντίθετη άποψη είχε επικεφαλής τον Valadier, ο οποίος πρότεινε την ανοικοδόμηση του κτηρίου με σύγχρονο σχέδιο ελεύθερο σταυρού, στο οποίο θα ένσωματώνονταν τα κατάλοιπα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής). Το Χειρόγραφο του Πάπα Λέοντα ΙΒ' της 18.9.1825 σχετικά με τον τρόπο αποκατάστασης της κωνσταντινικής βασιλικής, στο οποίο επιτάσσεται η *συντήρηση των αρχαίων μνημείων στην κατάσταση, στην οποία ανεγέρθησαν από τους ιδρυτές τους*, χωρίς την εισαγωγή οποιουδήποτε νεωτερικού στοιχείου στην αρχιτεκτονική μορφή, στις αναλογίες ή στον διάκοσμό τους, μπορεί να θεωρηθεί ως μία πρόμη προσέγγιση της πρακτικής της στυλιστικής αποκατάστασης των μνημείων.
765. Για την επέμβαση αυτή στο Κολοσσαίο βλ. Jonsson 1986, σ. 117-130 και Casiello 1992, σ. 37.
766. Για τις εργασίες στο Κολοσσαίο των ετών 1840-1845 και 1849 βλ. Bendinelli 1953, σ. 283-284 και Canina 1860.
767. Γενικά για την προστασία και αποκατάσταση των μνημείων στη Γαλλία από την εποχή της Επανάστασης ως την πέμπτη δεκαετία του 20ου α. βλ. Léon 1951.
768. Pinon 1979.
769. Gros 1985B.
770. Gros 1985A, Gros 1985C, Gros 1985D.
771. Για τον Viollet-le-Duc και τη σχολή της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης των μνημείων βλ. Léon 1951, σ. 201-211, Viollet-le-Duc 1980, Jokilehto 1986, σ. 272-280, Di Stefano 1994. Βλ. ακόμη Λήμμα Restauration στον Viollet-le-Duc 1875.
772. Ψιλάτερη αντίδραση είχαν προκαλέσει οι άθροες επισκευές και ανανέωσεις των εκκλησιών, απόρροια των ιδεών του Augustus Welby Northmore Pugin και της ίδρυσης, το 1845, της Εκκλησιολογικής Έταιρείας (Ecclesiological Society), και κυρίως η «πιστή αναστηλωτική» δραστηριότητα του πλέον επιτυχημένου αρχιτέκτονα της εποχής Gilbert Scott, βλ. σχετικά Jokilehto 1986, σ. 281-300.
773. Για τον Ruskin, τον Morris, τη SPAB και το Anti-restoration Movement βλ. Rocchi 1974, La Regina 1974, Di Stefano 1983, Jokilehto 1986, σ. 301-329, Marino 1993.
774. Η Προσία υπήρξε από τα πρώτα κράτη της Ευρώπης, που εφαρμόσε μία συστηματική πολιτική κρατικής προστασίας και αποκατάστασης των ιστορικών και καλλιτεχνικών μνημείων, ήδη από το 1815, υπό την εποπτεία της «Ανώτατης Τεχνικής Οικοδομικής Επιτροπής» (Technische Ober-Bau-Deputation) και τον επικεφαλής Karl Friedrich Schinkel και, στη συνέχεια, τον Ferdinand von Quast, ο οποίος κατέλαβε, το 1843, τη νεοσύστατη θέση του Συντηρητή των Καλλιτεχνικών Μνημείων (Konservator der Kunstdenkmäler). Στη Βαυαρία όρίζεται, το 1835, ένας Γενικός Επιθεωρητής Μνημείων των Πλαστικών Τεχνών και, το 1868, ένας Γενικός Συντηρητής Μνημείων της Τέχνης και της Αρχαιότητας. Στη Βυτεμβέργη, ένας Γενικός Συντηρητής Μνημείων όρίζεται το 1858, στη Βάδη το 1853, ενώ στη Σαξωνία μόλις το 1894. Τέλος, στην Αυστρο-ουγγρική Αυτοκρατορία ιδρύεται, το 1850, μία «Κεντρική Επιτροπή για την Έρευνα και τη Συντήρηση των Ιστορικών Κτηρίων», η δικαιοδοσία της οποίας διευρύνεται το 1873 για να περιλάβει όλα τα καλλιτεχνικά ή ιστορικά μνημεία από τους προϊστορικούς χρόνους ως τον 18ο α. Γενικά για την προστασία των μνημείων στον γερμανόφωνο χώρο κατά τον 19ο α. και τις αρχές του 20ου βλ. Jokilehto 1986, σ. 230-251 και 377-396.
775. Για τον Riegl βλ. και παραπάνω, σμ. 528. Γενικά για τις θεωρητικές αντιλήψεις των Riegl και Dvořák βλ. Pretelli 1996A και 1996B, σ. 221-233, 235-250, όπου και όλη η προγενέστερη ειδική βιβλιογραφία.
776. Γενικά για τις σχέσεις Γερμανίας και κλασικής αρχαιότητας, βλ. Marchand 1996. Ειδικά για το γερμανικό αρχαιολογικό και αναστηλωτικό έργο στο Βερολίνο και στους αρχαιολογικούς χώρους της Έγγης και Μέσης Ανατολής βλ. Kirova 1977, σ. 72-97 και Schmidt 1993, σ. 89-93, όπου και η ειδική βιβλιογραφία. Πάντως όρισμένες ενδεικτικές, διδακτικές αναστηλώσεις τμημάτων μνημείων (Architekturproben), συνήθως κιόνων ή παραστάδων με τους υπερκείμενους θριγκούς, πραγματοποιήθηκαν και επί τόπου, α.χ. στο στάδιο της Περγάμου, στην Αγορά και στο Νυμφαίο της Μιλήτου.
777. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η ολοκληρωτική απομάκρυνση σημαντικού παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος, με βασιλική, βαπτιστήριο και επισκοπικό μέγαρο, από το ιερό του Διδυμαίου Απόλλωνα, κατά την αναζήτηση του αρχαϊκού ναύσκου.
778. Ο διαχωρισμός των μνημείων σε νεκρά και ζωντα αποτελεί βασική παράμετρο της θεωρίας της αποκατάστασής τους ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρουσιάζεται επίσημα στις «Συστάσεις για τη Συντήρηση και Αποκατάσταση των Αρχιτεκτονικών Μνημείων» του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων, που πραγματοποιείται στη Μαδρίτη το 1904, υποβόσκει, χωρίς να διατυπώνεται ρητά, στον Χάρτη των Αθηνών, όπου γίνεται ξεχωριστή αναφορά στην αποκατάσταση των ερειπίων και των αρχαίων μνημείων, διατυπώνεται σαφώς στον Ιταλικό Χάρτη Αναστηλώσεων του 1932. Απαλείφεται για πρώτη φορά στις ιταλικές «Οδηγίες για την Αποκατάσταση των Μνημείων» του 1938, που προαναγγέλλουν νέους θεωρητικούς προβληματισμούς, που θα επικρατήσουν μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το ζήτημα της συντήρησης των μνημείων, ανάλογα με την υπαγωγή τους στις δύο ανωτέρω κατηγορίες, απασχολεί έντονα τους Γερμανούς θεωρητικούς στις «Μέρες Συντήρησης» της Δρέσδης.

Στήν ἐγκατάλειψη τοῦ διαχωρισμοῦ αὐτοῦ τῶν μνημείων σημαντική ἐπὶ ἤρξε ἡ θεωρητική συμβολή τοῦ Riegl γιὰ τὶς διαφορὲς ἀξίες τῶν μνημείων, περιλαμβανομένης καὶ τῆς χρηστικῆς.

779. Τὶς θέσεις αὐτὲς ὁ Boito διατυπώνει στὸ Ψήφισμα τοῦ Δ' Συνεδρίου Μηχανικῶν καὶ Ἀρχιτεκτόνων τῆς Ρώμης τοῦ 1883. Γιὰ τὸν Boito ἔχουν γραφεῖ πάρα πολλὰ. Γιὰ τὴ συμβολή του στὴ διαμόρφωση τῆς θεωρίας τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων βλ. Santoro 1979, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.
780. Boito 1893, σ. 17.
781. Ὁ Giovannoni ἀναπτύσσει γιὰ πρώτη φορά ἐπίσημα τὶς θέσεις του στὸ Δ' Συνέδριο Ἐπιτίμων Ἐπιθεωρητῶν τῶν Μνημείων καὶ τῶν Ἀνασκαφῶν, ποὺ πραγματοποιεῖται στὴ Ρώμη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1912, βλ. σχετικὰ Giovannoni 1913, σ. 1-42.
782. Ἡ μεγάλη διάδοση τῆς χρήσης χημικῶν προϊόντων συντήρησης τῆς ἐπιφάνειας τῶν λίθων στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἐξάιωση τοῦ Κινήματος ἐναντίον τῆς Ἀποκατάστασης τῶν Μνημείων (Anti-restoration Movement), ποὺ ὡς βασικὴ παράμετρο θεωροῦσε τὴ διατήρηση τῆς ὕλικῆς αὐθεντικότητος τῶν μνημείων καὶ τὴν παράλληλῃ ἐγκατάλειψη τοῦ δόγματος τῆς στυλιστικῆς ἀποκατάστασης, τὸ ὁποῖο, ἀντιθέτως, ἔδινε βάρος στὴ διαφύλαξη τῆς ὁπτικῆς αὐθεντικότητος τῆς μορφῆς, τῶν ἀναλογιῶν καὶ τοῦ τρόπου δομῆς τῶν κτηρίων. Γιὰ τὴ χρῆση τῶν χημικῶν προϊόντων στὴ συντήρηση τῶν μνημείων, βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 595.
783. Βλ. Boni 1913, ὁμιλία τοῦ Boni στὸ Δ' Συνέδριο Ἐπιτίμων Ἐπιθεωρητῶν τῶν Μνημείων καὶ τῶν Ἀνασκαφῶν, στὴ Ρώμη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1912, ὅπου παρέχεται ἓνα πανόραμα τῶν χρησιμοποιούμενων μεθόδων στὶς ἀρχές τοῦ 20ου αἰ. γιὰ τὴ συντήρηση. Ἀνάλογα μὲ τὸ ἑλικὸ κατασκευῆς τους, τῶν κινήτων εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν ἀλλὰ καὶ τὴ διατήρηση τῶν ἀνεσκαμμένων ἐρειπίων καὶ ἱστάμενων μνημείων. Γιὰ τὰ τελευτάς ὁ Boni προτείνει τὴν ἐπικάλυψη τῶν λίθινων, εἰθρηπῶν, κατασκευῶν μὲ στρώση νέων ἀνθεκτικῶν λίθων, διαφορετικῶν διαστάσεων καὶ χρώματος· τὴν ἐπικάλυψη τῶν ὀπτοπλινθοδομῶν μὲ στρώση ὀστρακοκονιάματος· τὴν κάλυψη καὶ τὴν ἐνίσχυση τῶν μονολιθικῶν κατασκευῶν μὲ σκυρόδεμα, τὴν ἀποφυγὴ, γιὰ λόγους αἰσθητικῆς, τῆς ἐνθεσης λίθινων σφηνῶν· τὴν χρησιμοποίηση σφεροκοπημένων πλινθῶν στὶς νέες συμπληρώσεις τῶν ὀπτοπλινθοδομῶν, τὴν χρησιμοποίηση ἰδιοῦ μὲ τὸν ἀρχαῖο λίθου, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ, ὠρὴ, τελικὴ ἐπιφανειακὴ κατεργασία, στὶς συμπληρώσεις τῶν λίθινων κατασκευῶν· τὴν κάλυψη τῶν ἐξαρετικὰ ἐνίσθητων λειψάνων μὲ ἐξωτερικὰ στέγαστρα· τὴ συγκράτηση τῶν κονιμάτων ἢ τῶν ἀπολεπισμάτων μὲ γόμφους καὶ συνδέσμους ἀπὸ χαλκὸ καὶ ὀρεῖχαλκο· τὴ συγκόλληση τῶν οἰκοδομικῶν κεράμων καὶ μαρμάρων μὲ γοιμαλάκκα διαλυμένη ἐν θερμῷ ἢ μὲ κόλλα Meyer καὶ μὲ μεταλλικοὺς συνδέσμους· τὴ σφράγιση τῶν ἄρμων καὶ τὴν πλήρωση τῶν ρωγμῶν μὲ τσιμεντοκονίαμα, μὲ βάση τσιμέντο Portland ἢ μὲ λιθόκολλα Meyer· τὴ συγκράτηση τῶν ἐτοιμόρροπων μελῶν μὲ ἐξωτερικοὺς ἑλκυστήρες, μεταλλικὰς ράβδους καὶ στεφάνες ἀπὸ ὀρεῖχαλκο. Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τὴν τελικὴ διαμόρφωση καὶ παρουσίαση τοῦ σκάμματος, ὁ Boni συμβουλεύει τὴν προσφυγὴ στὴ φύση· τὴν ἐπικάλυψη τῶν σύγχρονων λιθορριπῶν καὶ τῶν σύγχρονων ἐνισχυτικῶν, ἐξωτερικῶν, στοιχείων τῶν μνημείων μὲ ἀναρριχώμενα φυτὰ, τὴ φύτευση λειπτῶν στρώσεων χλόης πάνω στὶς ἐπικαλύψεις ἀπὸ ὀστρακοκονίαμα τῶν ὀπτοπλινθοδομῶν, γιὰ τὴν προστασία τῶν ὑποκειμένων ἐρειπίων ἀπὸ τὸν καύσωνα καὶ τὸν παγετὸ, τὴν ὑποδήλωση μὲ χλόη στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἑδάφους τῶν ἐπιχωσμένων θέσεων τῶν ὑποδοχῶν τῶν ἀγαλμάτων καὶ τῶν τάφων, τὴ δενδροφύτευση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου μὲ ἱθαγενῆ χλωρίδα γιὰ τὴ σκίαση τῶν μονοπατιῶν καὶ τῶν προσβάσεων στὰ μνημεῖα. Στὴν πράξη πάντως, ὁ Boni, παρ' ὅλες

τὶς θέσεις του ὑπὲρ τοῦ Anti-restoration Movement, δὲν ἀπέφυγε τελικὰ τὶς ἀποκαταστάσεις μνημείων στὸ Forum Romanum (ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ἡ ἀναστήλωση, σὲ νέα βάθρα, τῶν ἐπὶ τμηρικῶν κίωνων μπροστὰ στὴν Ἰουλιὰ Βασιλική, ἡ ἀναστήλωση τοῦ οἰκίσκου (aedicula) τῆς Ἑστίας, ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν περιμετρικῶν θόλων τῆς S. Maria Antiqua), ἐνῶ φαίνεται ὅτι δὲν χρησιμοποίησε τὰ σύγχρονα, χημικὰ βιομηχανικὰ προϊόντα συντήρησης τοῦ λίθου, προφανῶς λόγω τῆς δυσπιστίας, ποὺ εἶχε ἤδη ἐκδηλωθεῖ γι' αὐτὰ στοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους τῆς Βρετανίας, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Boni θρυσκόταν σὲ συνεχῆ ἐπαφῇ, βλ. Melucco-Vaccaro 1989, σ. 194-196.

784. Marino 1982, σ. 142, 150. Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Calza γιὰ τὴν τελικὴ διευθέτηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων δὲν διαφέρουν πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Boni: ἄμεση σύνδεση ἐρειπίων μὲ τὴ φύση, δενδροφυτεύσεις, τονισμός τῶν γραφικῶν ιδιοτήτων τῶν διάσπαρτων στὸν χώρο μελῶν καὶ θραυσμάτων.
785. Marino 1982, σ. 149.
786. Ceschi 1970, σ. 115-134.
787. Οἱ ἐπεμβάσεις στὴ Ρώμη κατὰ τὴ φασιστικὴ περίοδο περιέλαβαν διανοίξεις μεγάλων κυκλοφοριακῶν ἀρτηριῶν διαμέσου τοῦ μνημειακοῦ κέντρου τῆς πόλης, ὅπως τῶν Λεωφόρων τῆς Αὐτοκρατορίας, τῶν Θριάμβων καὶ τῆς Θάλασσας, κατὰλλῃ ταιντόχρονα καὶ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν παράστασης τοῦ καθεστώτος· ἀκόμη, τὴν ἀνάδειξη μνημείων ἢ ἱστορικῶν τόπων, ὅπως τοῦ Κολοσσαίου, τοῦ Μανσωλείου τοῦ Αὐγούστου ἢ τοῦ Θεάτρου τοῦ Μαρκέλλου καὶ τοῦ Λόφου τοῦ Καπιτωλίου, μὲ τὴ δημιουργία μεγάλων περιμετρικῶν ἐλεύθερων χώρων ἢ, ἀντίστοιχα, μὲ τὴν ἀπελευθέρωση ἢ ἀπογύμνωσή τους ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα προσκτίσματα ἢ τὸν περιβάλλοντα οἰκοδομικὸ ἱστό ποὺ τὰ ἀπέκρυβαν, τὴν ἀποκάλυψη θαμμένων ἀρχαιολογικῶν συμπλεγμάτων, ὅπως τὰ Αὐτοκρατορικὰ Fora, τὴν ἀνασύσταση μνημείων χαμένων ἐπὶ αἰῶνες, ὅπως ὁ Βωμὸς τῆς Αὐγούστειας Εἰρήνης (Ara Pacis). Κατὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν μνημείων ἐπικράτησαν ρητορικὲς ἀντιλήψεις δημιουργίας ἐπιβλητικῶν σκηνικῶν παράστασης καὶ προβολῆς τοῦ καθεστώτος, μπροστὰ στὶς ὁποῖες καταστρατηγήθηκαν ὅλες οἱ ἀρχές. Στὶς ἐπεμβάσεις λ.χ. ἐπικράτησε ἓνας ἀκραῖος καὶ στεῖρος πουρισμός, ποὺ ἐξάλειψε ὅλες τὶς μεταγενέστερες φάσεις τῶν μνημείων πλὴν τῆς ὑποτιθέμενης ἀρχικῆς (περιπτώσεις ἀποκατάστασης Μανσωλείου τοῦ Αὐγούστου, κτηρίου Συγκλήτου (Curia), ναῶν δημοκρατικῆς περιόδου στὸ πλάτωμα τῆς Argentina) συνήθως ἀκόμη εἶναι ἡ δημιουργία κίβδηλων μνημείων, σὲ μορφές ποὺ δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ στὴν πραγματικότητα, ὑβριδικὲς ἀνακατασκευές, τὶς περισσότερες φορές μὲ σαφὴ ὑπεροχὴ τοῦ ποσοστοῦ τοῦ νέου ὕλικου, μὲ αἰθαίρετες ἀνατοποθετήσεις τῶν ἀρχαίων μελῶν, συχνὰ ποικίλης προέλευσης (περιπτώσεις ἀποκατάστασης Forum Ἰουλίου Καίσαρα, κτηρίου Συγκλήτου, ναοῦ Ἑστίας στὸ Forum Romanum ἢ ναοῦ Ρώμης). Οἱ ἀνασκαφὲς ἀποτέλεσαν στὴν πραγματικότητα ἐκτεταμένους ἀποχωματώσεις, ποὺ διενεργήθηκαν μὲ ταχύτατους ρυθμούς, χωρὶς τεκμηρίωση, χωρὶς δημοσίευση (περίπτωση Αὐτοκρατορικῶν Fora), ἐνῶ τὰ καθαυτὰ ἀρχαιολογικὰ κέρδη ὑπῆρξαν ἐλάχιστα, ἀφοῦ ἀρχαῖα μνημεῖα καταστράφηκαν (λ.χ. ὁ Λόφος τῆς ἀρχαίας Velia μὲ τὰ μνημεῖα τῆς, ἢ Meta Sudans κ.ά.) καὶ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ αὐτῶν ποὺ ἀποκαλύφθηκαν καταχώσθηκε ἐκ νέου, μὲ τρόπο μάλιστα ποὺ νὰ παρεμποδίζεται ἡ μελλοντικὴ διερεύνησή τους (περίπτωση τῶν Αὐτοκρατορικῶν Fora). Τέλος, κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν καὶ μεταφορὲς μνημείων (χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ἡ μεταφορά, τὸ 1937-1940, τῆς ἐκκλησίας τῆς S. Rita da Cascia ἀπὸ τοὺς πρόποδες τοῦ Καπιτωλίου στὴν πλατεία Campitelli). Γιὰ τὶς ἐπεμβάσεις στὰ μνημεῖα τῆς Ρώμης αὐτὴ τὴν περίοδο βλ. γενικὰ Cederna 1981, Manacorda-Tamassia 1985 καὶ Pallottino 1994.

788. Η συμπλήρωση κίωνων και άλλων μελών με τοβλά αποτελεί την πιο διαδεδομένη τεχνική της περιόδου. Συναντάται στις αναστηλώσεις της αρχαίας Ostia (Calza 1929-1930), του προνάου του Καπιτωλίου της Brescia (Marino 1982, σ.151), του ναού C του Σελινούντιος (Valenti χ.χ.), στις εργασίες αυτών των χρόνων στα μνημεία της Ρώμης, στην αναστήλωση του ναού του Mars Ultor στο Forum του Αύγουστου, στον ναό της Venus Genetrix στο Forum του Ιουλίου Καίσαρα (όπου μάλιστα οι πλίνθινες συμπληρώσεις των κίωνων διαμορφώνονται, για λόγους καλύτερης αισθητικής προσαρμογής τους με τα αρχαία μέρη, με ραβδώσεις), στη «Basilica Argentaria», στη Basilica Aemilia, στην αναστήλωση των τεσσάρων ναών της δημοκρατικής περιόδου στο πλάτωμα της Argentina, (για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. προηγούμενη ύποσημείωση). Σε όρισμένες περιπτώσεις, όπως στην ανακατασκευή του θριγκού της ανατολικής πλευράς του ναού του Portunus (Fortuna Virilis) ή στις συμπληρώσεις των σπονδύλων των αναστηλωμένων κίωνων του ναού του Ήρακλη στον Ακράγαντα (Valenti, ό.π.), τα τοβλά καλύπτονται, για λόγους αισθητικής, με κονίαμα. Αντίθετα ο Maiuri στα μνημεία της Πομπηίας (Βασιλική, Τριγωνικό Forum) χρησιμοποιεί στην αναστήλωση των κίωνων λίθο ίδιο με τον αρχαίο, χωρίς να προχωρήσει όμως σε πλήρη λάξευση της μορφής (λ.χ. ραβδώσεις) (Maiuri 1930-1931). Τη χρησιμοποίηση της ίδιας τεχνικής συνιστά και επιτροπή αρχαιολόγων, τό 1933, για την αντικατάσταση όρισμένων εξαίρετικά φθαρμένων σπονδύλων του ναού της Όμόνοιας στον Ακράγαντα (Relazione 1933). Στη Ρώμη, τέλος, κατά την αποκατάσταση του Θεάτρου του Μαρκέλλου, παρουσιάζεται η περίπτωση της χρησιμοποίησης στις συμπληρώσεις άλλου λίθου από τον αρχικό (τόφο αντί travertino), με πιστή αναπαραγωγή της αρχαίας μορφολογίας.
789. Στη συμπλήρωση των τοιχοποιιών στο Πάνθεον, τό 1929-1934, από τον Α. Terenzio χρησιμοποιείται ή τεχνική της σφεροκοπημένης πλίνθου σε ύποχώρηση (βλ. Terenzio 1932), στις αναστηλώσεις της Ostia τα νέα τμήματα χωρίζονται από τα αρχαία με μιά βαθιά χαρακιά (Calza 1929-1930), στην ανακατασκευή του κτηρίου της Συγκλήτου στη Ρώμη συναντάται ταυτόχρονα τόσο ή σφεροκοπημένη πλίνθο όσο και ή σε ύποχώρηση κτισμένη ή, ακόμη, δέν γίνεται καμιά διάκριση μεταξύ νέων και αθεντικών μερών. Η τεχνική της τριγωνικά προεξέχουσας πλίνθου χρησιμοποιείται κατά ή μερική ανακατασκευή του άνδρου του ναού της Αφροδίτης και της Ρώμης. Η τεχνική αυτή, καθώς και εκείνη της σφεροκοπημένης πλίνθου, χρησιμοποιούνταν στα μνημεία της Ρώμης, για ή διάκριση των αναστηλωμένων από τα αρχαία όπτοπλινθοδομές, ήδη από τα μέσα του 19ου αί. (οι τεχνικές αυτές συναντώνται σε εργασίες στο Κολοσσαίο του 1849, στην Ίουλία Βασιλική του 1871, στο Αίθριο των Έστιάδων του 1880, βλ. Bendinelli 1953, σ.283-284 και Canina 1860, σ.169, Pellegrini 1871 και Rosa 1873, σ.50-52, Le Pera Buranelli 1989, σ.76 αντίστοιχα). Φαίνεται ότι ή τεχνική των προεξέχουσων πλίνθων χρησιμοποιούνταν περισσότερο για τις ανακατασκευές έλλειπόντων μερών, ενώ ή τεχνική των σφεροκοπημένων ή σε ύποχώρηση κτισμένων στις συμπληρώσεις των τοιχοποιών. Γενικά, για τις διάφορες τεχνικές που χρησιμοποιούνταν στις συμπληρώσεις (όχι μόνον όπτοπλινθοδομών αλλά και λίθων) ή πληρώσεις κενών κατά την αναστήλωση των αρχαίων μνημείων βλ. Gizzi 1996.
790. Την όριζόντια επικάλυψη των τοίχων του σηκού και των έπιστελιών του ναού της Όμόνοιας (F) και των έπιστελιών του σωζόμενου περιστελίου του ναού D (Juno Lacinia) του Ακράγαντα με στρώση τουβλών, για την προστασία τους από την κάθετη βροχή, προτείνει ειδική αρχαιολογική επιτροπή (Relazione 1933). Ο Calza, στην Ostia, προτιμά στην επικάλυψη των τοίχων, για λόγους μικρότερης χρωματικής

διατήραξης των έρειπίων, την αναπαραγωγή του opus caementicium με θρύμματα του τοπικού τόφου αντί της χρησιμοποίησης ενός ενιαίου όσπριδερού όστρακοκονιάματος, (Calza 1929-1930 σ. 300).

791. Οι παραδοσιακές, έξωτερικές περιδέσεις των αναστηλωμένων κίωνων με στεφάνες - κατά προτίμηση όρειχάλκινες - συνεχίζονται σε όλη την περίοδο (λ.χ. ναοί Mars Ultor, Venus Genetrix, Αφροδίτης και Ρώμης, Aedes Saturni, Colonnacce στο Forum του Νέρβα στη Ρώμη). Τό ίδιο και οι έξωτερικές συνδέσεις των μελών του θριγκού και των τοιχοποιών με ράβδους, έλκυστήρες και άλλα μετάλλινα στοιχεία (ναοί Mars Ultor, Venus Genetrix, Aedes Saturni, Basilica Argentaria, προσόψεις καταστημάτων στο Forum Ιουλίου Καίσαρα, περιβολοί στα Fora του Αύγουστου και του Νέρβα). Στην Ποσειδωνία ο Maiuri, τό 1926, περιδένει έξωτερικά με σιδερο κιονόκρανα του νότιου περιστελίου του ναού της Δήμητρας, ενώ τοποθετεί σιδερένιες ράβδους κάτω από τα βορειοδυτικά γωνιακά έπιστέλια, βλ. Avagliano - Cipriani - D'Agostino 1993, και Maiuri 1927-1928, σ. 380- 381.
792. Ο Maiuri ένισχύει έσωτερικά με ένέσεις τοιμέντου ανάμεικτου με άμμο ήφαιστειακής λάβας σπονδύλους των κίωνων των ναών της Δήμητρας και του Ποσειδώνος της Ποσειδωνίας (ό.π.). Στην αναστήλωση του ναού C του Σελινούντιος, με τοιμεντενέσεις στερεώνονται τα άπολεπίσματα και τα έτοιμόρροπα θραύσματα των κιονόκρανων (Valenti, ό.π.). Παρομοίως, τοιμεντενέσεις συστήνει ή ειδική επιτροπή για την πλήρωση των ρωγμών των κίωνων και των τοίχων του ναού της Όμόνοιας του Ακράγαντα και επάλειψη με τοιμεντοκονίαμα για την αντιμετώπιση της επιφανειακής διάθρωσης (Relazione 1933). Αφθονο τοιμένο χρησιμοποιείται σε στερεωτικές εργασίες στο Aedes Saturni στο Forum Romanum, τό 1926-1928, για την πλήρωση ρωγμών και κενών (Morganti 1981, σ. 141-155).
793. Η χαρακτηριστική αυτή τεχνική συναντάται στις αναστηλώσεις των ναών του Mars Ultor, της Venus Genetrix, της στοάς του Forum του Ιουλίου Καίσαρα, της Basilica Aemilia, του ποδίου του ναού του Καίσαρα στο Forum Romanum.
794. Η χρησιμοποίηση του όπλισμένου σκεροδέματος στις αποκαταστάσεις των μνημείων άρχισε τό 1902 στη Γαλλία (άλλωστε στην ίδια χώρα, γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1860, άρχίζει και ή εφαρμογή του béton armé στην οικοδόμηση νέων κτηρίων). Και σ' αυτή την περίπτωση, στην προώθηση της διάδοσης του νέου έλικού στις εργασίες στα μνημεία, συνέβαλε ή σταδιακή έγκατάλειψη του δόγματος της στυλιστικής αποκατάστασης και της άμεσα συνδεδεμένης με αυτό έμπκρατούσας πρακτικής της άποσυναρμολόγησης και άνασύνθεσης τμημάτων των μνημείων. Τό νέο έλικό, λόγω των ιδιοτήτων του και της εύκολης εφαρμογής του, θεωρήθηκε ιδανικό για την άφανη, άφλεκη και άντισεισμική ένίσχυση τοίχων, θόλων, στεγών, όροφων, δαπέδων, ύποθεμελώσεων των κτηρίων, χωρίς άποσυναρμολογήσεις, την καταπολέμηση της ύγρασίας, ή στερεοποίηση χαλαρών έδαφών, βλ. Léon 1951, σ.436-450, Lopez Otero 1933 και Paquet χ.χ. Στην Ίταλία, ο Giannopoli τό άποδέχεται, κυρίως όμως για άποκαταστάσεις μεσαιωνικών και μεταγενέστερων μνημείων, λ.χ. τό θεωρεί άκατάλληλο, για λόγους αισθητικής, για ή στερέωση του Κολοσσαίου ή του Θεάτρου του Μαρκέλλου, όπου σαφώς προτιμά τις κλασικές άντιστηρίξεις με άντηρίδες από όπτοπλινθοδομή, διακριτές από τα παρακείμενα αρχαία τμήματα, κτισμένα με travertino, και παράλληλα άνάλογες προς αυτά ως προς τό σχήμα των όγκων τους, βλ. Giannopoli χ.χ., σ. 181. Πάντως, ή γενίκευση της πρακτικής της άπόκρυψης των ένισχυτικών όπλισμών μέσα στα μέλη και τις τοιχοποιίες των μνημείων αυτή την περίοδο και της χρήσης του όπλισμένου σκεροδέματος όδηγούν και στην έπίσημη άπο-

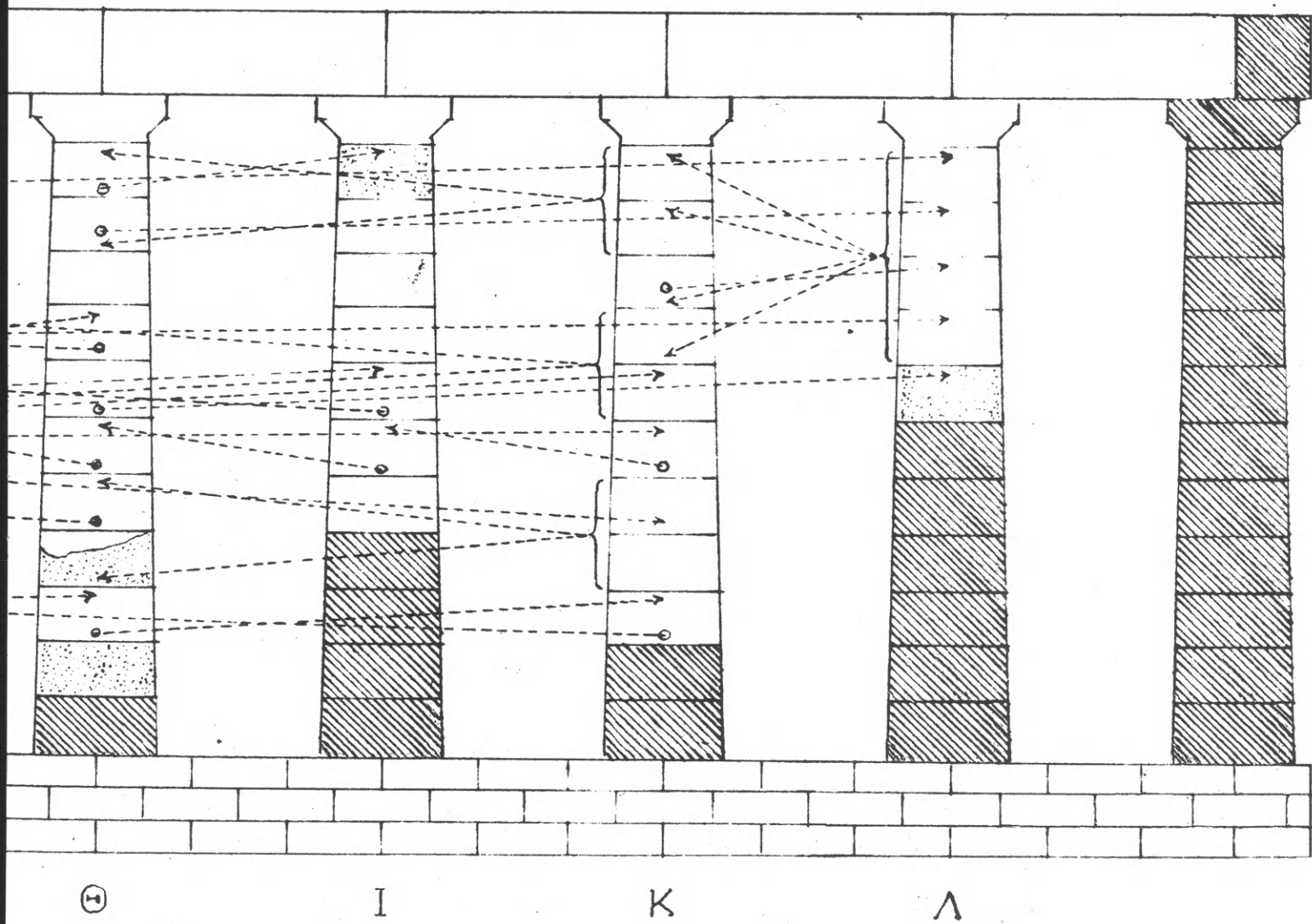
- δοχή τους από τον Χάρτη των Αθηνών το 1931 (άρθρο IV). Στη διάδοση της απόκρυψης των ενισχυτικών όπλισμων μέσα στα αρχαία μνημεία κατά την αναστήλωσή τους αποφασιστικά συνθέσαν οι πολύ γνωστές στην Εύρωπη, αυτά τα χρόνια, εργασίες του Μπαλάνου στην Ακρόπολη, ο οποίος πρώτος είχε εφαρμόσει τη μέθοδο σε αναστήλωση κλασικού μνημείου, στην επέμβαση του Έρεχθείου (1902-1909), βλ. και παρακάτω, σ. 285.
795. Βλ. Calza 1929-1930 σ. 294-295 και 302-307 για την αποκατάσταση από τον αρχιτέκτονα Italo Gismondi, με τη βοήθεια ένοπλων όπλισμων, έξωστων στα Horrea Epagathiana και στη via della Fortuna της αρχαίας Ostia.
796. Στις αναστηλώσεις των οίκων της Πομπηίας και του Ηρακλείου γενικά το όπλισμένο σκυρόδεμα αντικαθιστά τα ξύλινα μέρη των κτηρίων (διαδοκιδώσεις στεγών, όροφων, επιστύλια, πεσσούς περιστυλίων, ανώφλια, κατώφλια ανοιγμάτων), βλ. Maiuri 1927-1928, Maiuri 1928-1929 και Maiuri 1930-1931.
797. Η μελέτη της μερικής αναστήλωσης του προνάου του Καπιτωλίου της Brescia, που δημοσιεύθηκε το 1938, προέβλεπε την αναστήλωση των κιόνων, με έσωτερικό πυρήνα από όπλισμένο σκυρόδεμα, και εξωτερική επένδυση από οπτοπλινθοδομή, πάνω στον οποίο θα στερεωνόνταν με μεταλλικές ακίδες τα σωζόμενα θραύσματα των αρχαίων σπονδύλων. Για την αναστήλωση του αετώματος προέβλεπε ένα ειδικό τριγωνικό πλέγμα από όπλισμένο σκυρόδεμα, πάνω στο οποίο θα τοποθετούνταν τα σωζόμενα αρχαία μέλη. Τέλος, προβλεπόταν, για την ενίσχυση του αναστηλωμένου τμήματος έναντι ανεμοπίεσης, η τοποθέτηση ενός ειδικού μεταλλικού πλέγματος κάθετα προς την πρόσοψη, στο ύψος της διαδοκιδώσης της αρχαίας ξύλινης όροφης του μνημείου, βλ. Marino 1982.
798. Το 1925-1926 αναστήλωνονταν από την Έφορεία των Μνημείων της Σικελίας, υπό τη διεύθυνση του μηχανικού F. Valentì, δώδεκα κίονες της βόρειας πλευράς του περιστυλίου του ναού C του Σελινοντίντος και μέρος του υπερκείμενου θριγκού. Κατά την αναστήλωση, τα κιονόκρανα ανασυντίθενται με τη βοήθεια έσωτερικού πλέγματος από όπλισμένο σκυρόδεμα, ενώ στο έσωτερικό των επιστυλίων, βάρους 12 τόννων το καθένα, τοποθετούνται σιδηροδοκοί διατομής διπλού T. Ο Valentì, το 1921, είχε ανορθώσει και οκτώ κίονες του νότιου περιστυλίου του ναού του Ηρακλή στον Ακράγαντα, συνδέοντας τα μέλη με συνδέσμους από ορείχαλκο και τοποθετώντας στο πρώτο (από Α.) κιονόκρανο έσωτερικό πλέγμα από όπλισμένο σκυρόδεμα, βλ. Valentì χ.χ. Το 1933, επιτροπή από τους αρχαιολόγους Biagio Pace, Giulio Quirino Giglioli και Giuseppe Cultrera, που συστάθηκε για την εξέταση των προβλημάτων των ναών του Ακράγαντα, προτείνει, για την αντιμετώπιση του επείγοντος προβλήματος της υποχώρησης των υποθεμελιώσεων του ναού της Ομόνοιας, λόγω μετακινήσεων του υποκείμενου άργιλλώδους εδάφους, τη στερεοποίηση του εδάφους με όπλισμένο σκυρόδεμα, βλ. Relazione 1933, σ.434.
799. Η μέθοδος της έσωτερικής σύνδεσης των κιόνων εφαρμόζεται, για πρώτη φορά, το 1937 από τον Maiuri κατά την αναστήλωση του τάφου των Istaclidi στην Πομπηία. Η μέθοδος θεωρείται ιδανική για την ενίσχυση των αναστηλωμένων κιόνων έναντι της δράσης του ανέμου, βλ. Maiuri 1938-1939 και Marino 1982, σ. 149. Για τη μέθοδο αυτή βλ. και παρακάτω, σημ. 819.
800. Για τη Διεθνή Συνδιάσκεψη των Αθηνών το 1931 βλ. και παραπάνω, σ. 212.
801. Βλ. παράρτημα άρ.17.
802. Βλ. Χάρτα των Αθηνών, σ. 91-94.
803. Norme per il Restauro dei Monumenti 1932, σ. 325-327. Στη διατύπωση των Κανόνων, γνωστών ως ο Ιταλικός Χάρτης Αναστηλώσεων το 1932, πρωτοστατεί ο Giannoni.
804. Istruzioni per il restauro dei monumenti (1938) στο Di Stefano 1972, σ. 28-29. Οι Όδηγίες το 1938 αντανάκλουν το πνεύμα των νέων θεωρητικών, ιδιαίτερα των ιστορικών της Τέχνης, που έχουν αναφανεί αυτά τα χρόνια, όπως ο Roberto Longhi και ο Guglielmo De Angelis d'Ossat, που έχουν το πάνω χέρι στην αρμόδια για τη σύνταξη των Όδηγιών επιτροπή, στην οποία μετέχει βέβαια και ο αποδυναμωμένος πλέον Giannoni. Μετά τον πόλεμο, ο De Angelis d'Ossat θα αναπτύξει το νέο πνεύμα των Όδηγιών το 1938 στο Ε' Εθνικό Συνέδριο Ιστορίας Αρχιτεκτονικής, που πραγματοποιείται στην Perugia το 1948, βλ. De Angelis d'Ossat χ.χ., σ. 6.
805. Βλ. παραπάνω, σ. 274.
806. Για τον Klenze και τις προτάσεις του βλ. παραπάνω, σ. 17-19.
807. Για την εθνική σημασία των επεμβάσεων στην Ακρόπολη και τι αυτό συνεπάγεται στην εκτέλεση των έργων, βλ. Μαλλούχου-Tufano 1997 και Mallouchou-Tufano 1998.
808. Βλ. παραπάνω, σ. 20-26.
809. Για τις επεμβάσεις της θθωνικής περιόδου και των χρόνων των Ευστρατιάδη-Κορμανοδίη, βλ. παραπάνω, σ. 27-75.
810. Βλ. παραπάνω, σ. 274, 277, για τη σύνδεση στη Ρώμη και στις πόλεις της νότιας Γαλλίας, των εργασιών αποκατάστασης και ανάδειξης των μνημείων με τις σύγχρονες πολεοδομικές παρεμβάσεις.
811. Για τον πολεοδομικό σχεδιασμό και ανάπτυξη της Αθήνας, βλ. Μπίρη 1966 και Papageorgiou-Venetas 1994. Στα πρώτα σχέδια της Αθήνας υπάρχει πρόβλεψη για μελλοντικές ανασκαφές για την αποκάλυψη της αρχαίας πόλης. Όσον αφορά τη διαμόρφωση του χώρου γύρω από τα ύφισταμένα μνημεία, μετά από πολλές επαναχορήξεις ως προς τις αρχικές προθέσεις, τον Νοέμβριο το 1836 καθορίζονται στην περιοχή πέραν του όριου του έγκειμένου σχεδίου πέντε αρχαιολογικοί τόποι: η περιοχή γύρω από το Θησείο, η περιοχή της Στοάς του Αττάλου και των «Γιγάντων» του Ωδείου του Αγρίππα, η περιοχή της Ρωμαϊκής Αγοράς, η περιοχή του Γενί Τζαμιο, μεταξύ των οδών Αδριανού, Φλέσα, Λυσίου και Ερεχθέως, όπου τότε τοποθετούσαν οι αρχαιολόγοι το Πριτανείο, και η περιοχή του μνημείου του Λυσικράτους, βλ. Μπίρη 1966, σ. 62.
812. Βλ. παραπάνω, σ. 75.
813. Για την περίοδο Καθβαδία βλ. παραπάνω, σ. 76-139.
814. Βλ. παραπάνω, σ. 76-104.
815. Βλ. παραπάνω, σ. 110-113.
816. Τις μεθόδους του Μπαλάνου ακολουθούν στις σύγχρονες επεμβάσεις τους οι ξένες αρχαιολογικές σχολές στην Ελλάδα, όπως το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, κατά την αναστήλωση, το 1905, από τον Kawerau, δύο κιόνων της ΒΔ. γωνίας του ναού της Ηρας στην Ολυμπία (Schmidt 1993, σ. 93-95) και η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, κατά την αναστήλωση της Θόλου της Μαρμαριάς των Δελφών, το 1938, από τους R. Demangel και H. Ducoux (R. Demangel - H. Ducoux 1938). Ακόμη, ο Μπαλάνος επηρεάζει καθοριστικά, ως προς τον τρόπο επέμβασης στα μνημεία, τον Όρλάνδο, βλ. άμεσως παρακάτω.
817. Η χρησιμοποίηση των διάσπαρτων αρχαίων μελών ως κοινό οικοδομικό υλικό και η παρατοποθέτησή τους στα μνημεία κατά την ανασυναρμολόγηση συναντάται συχνά και σε εργασίες σε αρχαία μνημεία στην Εύρωπη, ιδιαίτερα στις αναστηλώσεις των μνημείων της Ρώμης της φασιστικής περιόδου, βλ. παραπάνω, σημ. 787.
818. Για την επέμβαση στον ναό C του Σελινοντίντος, βλ. παραπάνω, σημ. 798. Η χρήση όπλισμένου σκυροδέματος και η ένοπλωση στα μέλη των μνημείων ισχυρών ενισχυτικών όπλισμων, κατά τον τρό-

- πο τοῦ Μπαλάνου, ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο στὶς ἀναστηλώσεις τῶν ἀρχαίων μνημείων στὰ καθ' ἡμᾶς Δωδεκάνησα, τὴν περίοδο τῆς Ἱταλοκρατίας, ἰδιαίτερα στὶς μεγάλης κλίμακας σκηνογραφικὲς καὶ ἐντονα φορτισμένες ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἀποψη ἐπεμβάσεις τῶν τελευταίων χρόνων τῆς περιόδου, ὅπως ἐκείνες τοῦ ναοῦ καὶ τῆς στοᾶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἀκρόπολης τῆς Λίνδου, τῆς στοᾶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος καὶ τοῦ Διὸς Πολιέως τῆς Ἀκρόπολης τῆς Καμείρου, τῆς «Ρωμαϊκῆς Οἰκίας», τοῦ «Δυτικοῦ Γυμνασίου», τοῦ Νυμφαίου τῶν «Δυτικῶν Θερμῶν» καὶ τοῦ Ἀσκληπείου στὴν Κῶ, βλ. σχετικὰ Presenza Italiana 1996, σ.52-66, 125-130, 144-152, 163-171.
819. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ θὰ χρησιμοποιηθεῖ εὐρὺς στὴν Ἱταλία μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἀπὸ τὰ γνωστότερα παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ ἐπεμβάσεις στὴν Ἀψίδα τοῦ Κωνσταντίνου στὴ Ρώμη τὸ 1955-1956 (Sanguinetti 1960) καὶ στὸν ναὸ τῆς «Δήμητρας» στὴν Ποσειδωνία τὸ 1962 (Avagniano - Cipriani - D'Agostino 1993, σ. 20). Στὴν Ἑλλάδα, ἡ μέθοδος τῆς διὰ τῆς τῶν μελῶν τῶν μνημείων θὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁποιαδήποτε, τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, στὴ στερέωση ὀριζμένων ἐπιστυλίων, οὐδέποτε κινῶν, καὶ χωρὶς τὴν ἄρση τῆς δομικῆς τοῦς αὐτοτέλειας, ὅπως λ.χ. τὸ 1955 στὴ στερέωση τοῦ ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο, τῆς ΝΔ. πτέρυγας τῶν Προπυλαίων (Orlandos 1961, σ. 97-98) ἢ, τὸ 1966, στὴ στερέωση τριῶν ἐπιστυλίων, ἀπὸ τὸν Μπούρα, τῆς περιστάσης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα, βλ. Παπαντωνόπουλος 1995, σ. 31-32.
820. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1844 εἶχε ἐπισημανθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς διάβρωσης τῆς ἐπιφανείας τῶν μαρμάρων (τὸ πρόβλημα ἀνέκυψε πάντα σὲ σχέση μὲ τὴν κατάσταση διατήρησης τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνα), τὸ ὁποῖο κατὰ καιροὺς (1911-1912, 1929) ἀναδύοταν καὶ προκαλοῦσε συζητήσεις σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τῶν χημικῶν προϊόντων ἐπικάλυψης τῶν λίθων, τὰ ὁποῖα εὐρὺς ἐφαρμόζονταν στὶς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκὲς χώρες, βλ. παραπάνω, σ. 63-64, 176 καὶ 205-208 ἀντίστοιχα.
821. Οἱ βλαβερὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἐπιφάνεια τῶν μνημείων τῆς χρήσης ἐπικαλυπτικῶν ὑλικῶν, μὲ ἀβέβαιη συμπεριφορὰ μακροχρονίως, εἶναι πλέον γνωστὲς. Ἦδη στὴ Συνδιάσκεψη τῶν Ἀθηνῶν, τὸ 1931, ὁ Kieslinger, ἔχοντας κάνει αὐτὴ τὴ διαπίστωση, καταγγέλλει τὰ ἐπικαλυπτικὰ ὑλικά, ποὺ ὡς τότε χρησιμοποιοῦνταν στὴ συντήρηση τῶν μνημείων, βλ. παραπάνω σημ. 619. Τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο θὰ προωθηθοῦν καὶ θὰ διαδοθοῦν στὴν Εὐρώπῃ πολυμερῆ ὑλικά συντήρησης τῶν λίθων τῶν μνημείων, τὰ ὁποῖα, παρομοίως, μετὰ ἀπὸ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα, θὰ ἀποδειχθοῦν ἐξαιρετικὰ ἐπιβλαβῆ – χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ἐπάλειψη τοῦ τιμητικοῦ κίονα τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου στὴ Ρώμη, στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, μὲ πολυμερεῖς ρητίνες, οἱ ὁποῖες ἐπέφεραν στὰ μεταγενέστερα χρόνια, σὲ πολλὰ σημεῖα, σοβαρὴ χρωματικὴ ἀλλοίωση τῆς ἐπιφανείας τοῦ μνημείου, ἀποσάθρωση καὶ σοβαρὸ κίνδυνο ἀπόσπασης. Στὴν Ἑλλάδα, τὴν ἴδια περίοδο, ὅπως συνάγεται ἀπὸ διάσπαρτες πληροφορίες στοὺς φακέλλους τοῦ Ἀρχείου ΥΠΙΑΝ, ὑπῆρξαν διάφορες προτάσεις γιὰ τὴ χρήση αὐτῶν τῶν ὑλικῶν (λ.χ. 1967 γιὰ τὸ Καθεῖριο τῆς Βοιωτίας, 1973 γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα καὶ γιὰ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Θήρας, τέλος δεκαετίας 1960-δεκαετία 1970 γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης), ποὺ καὶ πάλι ὅμως, ὅπως φαίνεται, δὲν ἐφαρμόστηκαν. Μόνο σὲ μίαν περίπτωση ἀναφέρεται στεγάνωση τοῦ ἀνω τμήματος τῶν ἐπιστυλίων τοῦ ναοῦ Ε. τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1970, μὲ πολυμερεῖς ρητίνες καὶ ἑλαστικὸν (Ἀρχεῖο ΥΠΙΑΝ, Φάκ.2 Κορίνθου: Ἀρχαιολογικὸς Χώρος Παλαῆς Κορίνθου καὶ Μουσείου).
822. Τὸ γεγονός ὅτι σὲ ὁλόκληρὴ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο (1834-1939) δύο μόνο φορές παρουσιάζεται προβληματισμὸς στὴν Ἑλλάδα γύρω ἀπὸ τὶς ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις σὲ ἀρχαῖα μνημεῖα, καὶ μάλιστα

καὶ τὶς δύο φορές σὲ σχέση μὲ τὸν κατ' ἐξοχὴν φορτισμένο ἰδεολογικὰ Παρθενῶνα (πρῶτο ἀναστηλωτικὸ πρόγραμμα, ἀναστήλωση τῆς βόρειας κιονοστοιχίας), μαρτυρᾷ γιὰ τὴν ἐντέρηση τῆς χώρας σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ἐντέρηση ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν πᾶσι ἐλλειψη, ἀπὸ καταβολῆς τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, αἰσθητικῆς καὶ φιλοσοφικῆς παιδείας: εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερα, ἑκατὸν ἐξήντα ὀκτὼ χρόνια μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, στὸ πρόγραμμα τῆς δημόσιας Μέσης Ἐκπαίδευσης δὲν περιλαμβάνεται ὡς αὐτοτελὲς μάθημα ἡ Ἱστορία τῆς Τέχνης, ἐνῶ στοιχεῖα φιλοσοφίας διδάσκονται μόνις στὴν τελευταία τάξη τοῦ Λυκείου. Τέλος, ἡ σύνδεση τῶν ὁποίων θεωρητικῶν ἀναζητήσεων μὲ τὸν Παρθενῶνα ὁδήγησε τὴ θεωρητικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ σύνθετου ζητήματος τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων στὴν Ἑλλάδα σὲ μίαν μονοσήμαντη, ἀρχαιολογικὴ καὶ κλασικιστικὴ, προσέγγιση, ἐπιβαλλόμενη ἀπὸ τὴν ἐξέχουσα καλλιτεχνικὴ ἀξία καὶ τὴν εἰδικὴ ἐμβληματικὴ σημασία τοῦ μνημείου.

823. Ἡ ἀπαίτηση τῆς τοποθέτησης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στὶς ἀρχικὲς τοὺς θέσεις κατὰ τὴν ἀνασυναρμολόγηση τῶν μνημείων, ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ συνειδητοποίηση τῆς διακεκριμένης τοῦς λειτουργίας καὶ ταυτότητας στὸ «ἐν ξηρῷ» δομικὸ σῆμα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ ἰδιαίτερα τῆς κλασικῆς περιόδου, ἱκανοποιεῖται κατ' οὐσίαν μόνο στὶς σύγχρονες ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες τῆς ΕΣΜΑ: στὴ νέα ἀναστήλωση τοῦ Ἐρεχθείου, ὅπου ἦταν δυνατὸν, ὅπως στὸν θόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ μνημείου, διορθώθηκαν οἱ παρατοποθετήσεις τῶν λίθων τῆς ἐπέμβασης Μπαλάνου, ἐνῶ γίνεται προσπάθεια, μὲ θετικὰ ἀποτελέσματα, ἀνέυρεσης τῶν ἀρχικῶν θέσεων τῶν μελῶν στὶς ὀροφές τῶν Προπυλαίων, στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ σηκοῦ, στὸν πρόναο καὶ στὴ βόρεια κιονοστοιχία τοῦ Παρθενῶνα, ἐν ὧσι μίᾱς νέας ἐπέμβασης σ' αὐτὰ τὰ τμήματα τῶν μνημείων. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ, βλ. παραπάνω σημ. 673.
824. Βλ. παραπάνω, σ. 214.
825. Βλ. παραπάνω, σ. 229.
826. Βλ. παραπάνω, σ. 234-243.
827. Εἶναι γνωστὴ ἡ κλασικιστικὴ πολεμικὴ ἀντίληψη, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν Ὁρλάνδο κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις του στὰ μνημεῖα. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ἐκεῖνη τοῦ προνάου τοῦ Θησείου, στὴ δεκαετία τοῦ 1930, ἐκεῖνη στὴ ΝΔ. πτέρυγα τῶν Προπυλαίων ἀμέσως μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ, κυρίως, οἱ προσπάθειές του κατεδάφισης τοῦ μεσαιωνικοῦ «κοχλία» τοῦ Παρθενῶνα ἀκόμη καὶ σὲ μίαν τόσο προχωρημένη ἐποχὴ, ὅπως τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν καρποφόρησαν (Μαλλοῦχου-Tufano 1994B, σ. 19-24). Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπο ἐπέμβασης στὰ μνημεῖα ὁ Ὁρλάνδος ἀκολουθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ, ὡς τὸ τέλος τοῦ ἔργου του, τὶς «μπαλάνειες» πρακτικὲς: τὴν ἀντικατάσταση τῶν ἐλλειπόντων μελῶν ἢ τὴ συμπλήρωση τῶν ὑφιστάμενων μὲ ἴδιο δομικὸ λίθο μὲ τὸν ἀρχαῖο (κατὰ προτίμηση προερχόμενο καὶ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο λατομεῖο – στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ὁρλάνδος εἶναι πρὸ ἀσθητὸς ἀπὸ τὸν Μπαλάνο, ἀφοῦ οὐδέποτε δέχθηκε τὴ χρήση τοῦ τοιμέντου ἢ ἄλλων μοντέρνων ὑλικῶν, καὶ ἰδίως κατὰ τρόπο ἐμφανῆ, στὴ συμπλήρωση τῶν κλασικῶν μνημείων), τὶς ἐπιπεδώσεις τῶν ἐπιφανειῶν θραύσεως τῶν μελῶν κατὰ τὴν συμπλήρωσή τους, τὴν παρατοποθέτησή τους κατὰ τὴν ἀνασύνθεση τῶν μνημείων, τὴν ἐνσωμάτωση τῶν ὀπλισμῶν, τὴν πρακτικὴ τῆς ἐκτέλεσης τῶν ἔργων χωρὶς τεκμηρίωση. Ὁ Ὁρλάνδος διαφοροποιεῖται μόνον, μετὰ τὴ διαπίστωση τῆς τύχης τῶν σιδηρῶν τοῦ Μπαλάνου, ὡς πρὸς τὰ ὑλικά σύνδεσης τῶν μελῶν τῶν μνημείων, χρησιμοποιώντας ὀρείχαλκο, ἀντὶ σιδήρου, στὰ νέα συνδετήρια στοιχεῖα τῆς ἀναστήλωσης καὶ ἀνοξείδωτο χάλυβα στοὺς ἰσχυρότερους ὀπλισμούς.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Proposed transpositions :

○----- Drums to be moved

-----> Destinations

Variant positions of fragments 52, 55, 58 and 60
not indicated

1 **. ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΤΟΥ W. MURE: ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΝ
ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΟΘΩΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ, 1838.

CHAPTER XXVIII.

ACROPOLIS-STATE AND PROSPECTS OF ATHENS AS REGARDS ART AND ANTIQUITY.

μετά δέ ἡρώτα εἴ τις ἔτι λείπεται τῶν ἀπὸ Φειδίου.

LUCIAN, Icarom.

“He afterwards enquired who were the successors of Phidias”.

The exertions of the Graeco-Bavarian Government towards the discovery, maintenance, or restoration of ancient monuments, have hitherto been concentrated almost exclusively within the limits of the Acropolis; and thus far, it must be admitted, the result of its measures reflects credit on the zeal, industry, and judgment of this department of administration. The walls of the Propylaea, with the extant columns of its portico, are in a great measure disengaged from the unseemly masses of Turkish masonry in which they were formerly imbedded; the original plan of the structure, which was before matter of doubtful speculation, can now be recognized nearly in its whole extent; and the square bulwark forming its left flank, which was lately the basement of a Turkish bastion, presents at least the skeleton of the celebrated Pinacoteca, or picture-gallery, mentioned in the description of Pausanias.

The opposite or southern bulwark is still covered by a lofty square tower, erected, probably, by the Frank princes of the middle ages. The future fate of this structure was a matter under consideration at this period and one upon which some difference of opinion existed; but the predominant feeling seemed to be in favour of its removal. It is built almost entirely of solid blocks of marble, from the ruins of the Propylaea, or of other ancient buildings in the neighbourhood. While its materials, therefore, are the same, its masonry is also so compact and substantial, as to require a somewhat close examination, before any great difference can be perceived between its style or merit, and that of the contiguous works of the Periclean age. It forms, whether as seen from the interior of the Acropolis, or the immediate environs, a great addition both to its dignity as a fortress, and to its picturesque beauty; and in the distance gives its whole outline a relief and effect, which the other more classical edifices on its summit fail to impart. The ancient building on which it is erected, the right wing or bastion of the Propylaea, is confessedly but an unimportant constituent part of that edifice, being much smaller than the one on the opposite side, containing the Pinacothek; nor is there good reason to suppose that the materials of the tower itself comprise any valuable remains of antiquity. Under all these circumstances, I cannot but think that its demolition would be an act of Gothic barbarism, little short of that of which its constructors may have been guilty, in the robbery of the neighbouring buildings to procure materials for their work.

The only argument I remember to have heard urged in favour of the proposed plan, is the abstract propriety of relieving the structures of Pericles from the encroachments of the barbarous ages, and restoring them, in as far as may yet be possible, to their original state; a duty the more imperative in the present case, as being necessary to complete the work already begun in the excavation of the rest of the Propylaea, and to enable us to judge effectually of the entire plan and proportions of so remarkable an edifice. Such arguments, no doubt, may have weight with many. It is, however, very questionable how far the real interest of a classic monument may be in every case necessarily depreciated by its having been combined, in its ruined state, with others of a more barbarous period; while it will hardly be disputed, that such combinations are often in the highest degree favourable to picturesque effect. Nor would even the small addition that might be anticipated, in the present instance, to our knowledge of the architecture of the Periclean era, compensate for the destruction of so striking a feature of the old Athenian Acropolis, with which we are familiar since the days of Stuart and Revett, and which has been immortalized on the canvass of so many of the first landscape painters of our own age.

A nearly twenty years' experience of the vicissitudes to which the ruins of Rome have been subjected at the hands of this practical school of classical dilettanti, has led me, I confess, to contemplate with horror both their principles and their performances. Among the chief features that formerly attracted admiration in the Baths of Caracalla, one of

*Στή μεταγραφή τῶν κειμένων ποὺ δημοσιεύονται ὡς παραρτήματα ἀκολουθήθηκαν ἡ ὀρθογραφία, ἡ στίξη καὶ γενικά ἡ ἐμφάνιση τῶν πρωτότυπων κειμένων.

**Ἡ σημείωση εἶναι τοῦ πρωτοτύπου κειμένου.

the grandest, if not the most elegant of Roman monuments, and which formed its great excellence as a study for the painter, were the forests of evergreens that clothed its otherwise bare brick walls, or hung in rich festoons from the summit and sides of its broken arches. During the last season I passed in Rome, the whole structure was stripped of this beautiful appendage, by order of the person who then officiated as high-priest of the temple of archaeological taste in that city, on pretext that the creepers were detrimental to the preservation of the building. Every one familiar with the arch of Titus in the drawings of Piranesi, must have admired the effect produced by the combination of its solid masses of marble with the light brickwork of the thirteenth century, into the baronial fortress of the Frangipani, which, in those days, it still represented. Nowhere, perhaps, are the desolating effects of this prurient thirst for classical restoration more lamentably exemplified, than in the paltry gateway of Travertine stone, in which the same fragments of the sculptures of the Fravian age now encased, like a tattered robe of rich brocade or damask patched up in a framework of new spun cotton and worsted. There is perhaps more excuse in the case of the Coliseum, where the repairs were, in a great measure, necessary for the immediate support of the building, although so tastelessly executed, that its picturesque effect is completely sacrificed from every point of view where even the least offensive of them are visible. It is certainly a nice question, whether it were not better to allow any such ruin to carry its beauty along with it to the grave, into which, if left to its natural fate, it might, perhaps a thousand years hence, be destined to crumble, than to bolster up its existence by such hideous expedients.

But the object which, on nearer approach, can hardly fail, by its novelty as well as beauty, most forcibly to attract the attention of the traveller familiar with the Acropolis only through the medium of the older drawings or descriptions, is the little Temple of Victory, situated on the south-west edge of the precipice, immediately below the tower. This building, which was still in existence when Wheler and Spon visited Athens in 1676, had long disappeared before the days of the present, or even the last generation of travellers. Some fragments of masonry, however, supposed to belong to it, still remained visible on the ground in the neighbourhood of its former site; and four slabs of its sculptured frieze, which had been built into a neighbouring wall, found their way, in the course of Lord Elgin's operations, to the British Museum. One of the first undertakings of the Royal Conservators of Antiquities, was the excavation and recomposition of its materials. It has now, under the magic auspices of Messrs Ross and Schaubert, risen like a phoenix from its ashes; and, as seen from a little distance, has much the appearance of a new but unfinished edifice; its white marble columns and walls glittering in the sun, with a splendour little short of that which they displayed when fresh from the chisels of their original constructors. The materials were found nearly complete, buried under an upper story of rubbish belonging to Turkish buildings on the same site, ruined posterior to itself. This temple is of very small dimensions, and of the class called by Vitruvius amphiprostyle; consisting of a cell with four Ionic columns at each front, but none at the sides. The walls of the cell, with the two porticos, have been reconstructed in their integrity. The remains of the entablature, comprising nearly the whole frieze, with the exception of the pieces in the British Museum, were lying in a neighbouring shed, preparatory to being replaced. The reliefs are of the most perfect period of art, representing Greeks triumphant over Persians, or other oriental barbarians, in a style somewhat more easy and lively than that of Phidias. The epoch of the construction of this temple is doubtful. Some place it earlier; but it cannot well be brought lower than the Periclean era¹

A somewhat similar process of restoration was carrying on in the case of the Erechtheum. Many of its lost fragments had already been disinterred and replaced; and, as I understood from Signor Pittakys, who, since the appointment of Dr Ross to the professorship of Greek literature, holds the office of Conservator of Antiquities, it was the intention of the government to make good the remaining deficiencies to the extent of a complete reconstruction of the building, walls, porticos, and roof. In a neighbouring workshop, a Swiss sculptor was engaged in the execution of a new Caryatid of Pentelic marble, to supply the place of that removed by Lord Elgin. Capitals of columns and other ornamental pieces of masonry were also in progress. Signor Pittakys also expressed his conviction, that almost the whole of the architectural materials of the ruined portion of the Parthenon were lying where they had fallen, and might be replaced for a very small sum; and seemed sanguine of being able, with the help of a few blocks from Pentelicus, to carry into effect his project for its complete renovation. I was unable to congratulate him with any sincerity upon these prospects. The restitution of a building under circumstances similar to those above described in the Temple of Victory, ought doubtless to be a subject of gratification to every lover of art or antiquity. The same perhaps may be felt as regards the replacing of the fragments dislodged, in the course of the late devastations, from an edifice previously in so entire a

¹ Dr. Ross dates it as early as Olymp. 78, about 460 B.C., and supposes the subject of the frieze may be the Battle of Marathon—or the victory of Cimon on the Eurymedon.—Acropolis von Athen. Berl. 1839.

state as the Erechtheum. But there is a limit to such projects; and the case becomes altogether different as regards the reconstruction of a ruin such as the Parthenon, by the aid of foreign materials, and the efforts of modern artists.

How far the restoration, even of a mutilated statue or relief of first-rate ancient workmanship, be a commendable object, has always been a doubtful question with men of taste; although the arguments on the affirmative side are here perhaps stronger than in the case of mere works of architecture. Even here, however, it seems at least to be desirable, that the material employed in the repairs should be of such a nature, and the restoration itself so managed, that the adventitious parts should be easily distinguishable from the original work, and have no pretensions to be any thing more than a sort of stand or framework, to aid our judgement of what may have been, rather perhaps than what really were, its genuine proportions. It is certainly very doubtful whether the practice that has hitherto prevailed, of employing the greatest living artists to replace the defective parts of the more excellent fragments of ancient sculpture with precisely similar material, prepared by all the trickery of the profession to imitate, as closely as possible, both the form and colour, even the decay of the marble, and render it difficult or impossible for the unpractised eye to distinguish between ancient and modern in the renovated figure, be conducive to a more accurate perception of the character and spirit of the original, as it existed in its integrity. It may be said, however, that some of the most serious objections to the repair of works of statuary do not apply to those of architecture. In the former, the previous position or exact proportions of the deficient parts must always, even in the simplest cases, be more or less matter of conjecture, and the restored work, by consequence, but a false or doubtful representation of the entire figure. Hence the smallest increase or diminution of bulk in the supplementary parts, or the least deviation from the original attitude, might be sufficient to mar or extinguish the genuine effect of the whole. The case is certainly different with a piece of architecture like the Parthenon, of the plan of which, as regards the exterior at least, we have, it may almost be said, as accurate a knowledge as the artist who designed it, and where, by consequence, the repairs could hardly fail faithfully to represent both its primary form and proportions. But, on the other hand, it must be remembered, that while even the finest statue, in a mutilated state, must always be comparatively an unseemly object, a mutilated building, or, in other words, a ruin, is usually in itself a beautiful, in many instances a far more beautiful, one than it was in its integrity. It were indeed preposterous to institute any comparison between the beauty of the ruined Parthenon of our own age, and the entire Parthenon of Pericles, resplendent with all those decorative accessories which the genius of the first artists of Greece was capable of accumulating within the bounds of such an edifice. These, however, no effort of modern art can ever replace; and without them, deprived also of the associations connected with the vicissitudes of time and destiny which its ruins, as they now exist, have survived, and of the picturesque effect which, as a ruin alone, it possesses, it is very certain that an entire Parthenon, as contemplated in the restoration of the modern directors of Attic taste, would be an object very inferior, both in beauty and interest, to the majestic remains that have inherited the name.

That the picturesque effect of the building which now forms so essential an element of its beauty, would be sacrificed by the completion of the projected repairs there cannot be a doubt. A regular Grecian temple, in its integrity, as the most perfect model of architecture, in order to be justly appreciated, must be contemplated solely as an architectural work. The same nice harmony and proportion of the parts, the same compactness and solidity as a whole, which form its excellence as a work of art, detract from its effect as a single feature of a landscape. In its entire state, the most excellent structure of this class is perhaps a less picturesque object than many a modern village church, convent, or villa, in a comparatively corrupt and semi-barbarous style. These remarks, it is true, must be limited to the appearance of such edifices in our own day, and in their solitary and isolated capacity. When grouped with others of equal elegance and greater variety of form, the case was probably very different. The fact itself, however, with this limitation, may be exemplified by a comparison of the Theseum, not merely with the gigantic Parthenon, but with other ruined temples of even inferior size — those, for example, of Aegina, Girgenti, or Paestum. The first view of this celebrated edifice, as seen from a few miles' distance by the traveller approaching from the west, is very disappointing. As contemplated from the point for which the effect of its architectural combinations were calculated, it excites nothing but admiration. But as an object in the general landscape, it possesses comparatively little of that adventitious charm which imparts to the ruined portico, even of many a much more diminutive temple, an air of vastness and grandeur, altogether out of proportion to its real bulk; and appears, in fact, but a middling-sized oblong colonnade, supporting a roof. This remark applies, perhaps more pointedly to the Doric than to the other orders of architecture, where a superior loftiness of proportion, and greater variety of light and shade, afford a more effectual relief to the compact solidity of the architectural whole.

The only considerable relic of modern structure now in the Acropolis, besides the tower at its S.W. angle, is the mosque in the centre of the Parthenon; the removal of which would not, probably, be detrimental to the general effect of

the ruin. Upon the whole, although the summit of the Acropolis, since its area has been cleared of its other Turkish appendages, presents a somewhat bare and desolate aspect, and is probably a far less picturesque scene than it was in Turkish times, yet hitherto it may be said, that what has been done, has been done well. But if the square tower be pulled down — if the Erechtheum and the Parthenon be restored and roofed in upon the new renovating principles — if the surrounding area be then levelled, paved, and appropriated, as will doubtless be the case if the system now in vogue continue to be acted upon, to displays of modern Hellenic taste in architecture — the result will hardly be such as to afford matter of congratulation to any true lover of art or antiquity.

W. Mure, Journal of a tour in Greece, II, Edinburgh and London 1843, σ. 65-74. (Ταξίδι τοῦ 1838).

2. ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΑΝΤΙΓΡΑΦΩΝ Ἡ ΕΚΜΑΓΕΙΩΝ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ELGIN, ΠΡΟΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ, 22.6.1844.

Société archéologique
d'Athènes

C.22/6/44

Monsieur le président!

Lorsque la Grèce paraissait rayée à tout jamais du livre de l'histoire et que ses monuments, mal dépendus par ses fils asservis, étaient détruits par l'ignorance et la barbarie de ses oppresseurs, c'était rendre un véritable service aux hommes voués au culte de l'antiquité et des arts, que d'arracher ces belles reliques à un pays mort pour la civilisation, et qui, croyait on, ne devait plus renaître. Mais la providence en décida autrement. La Grèce sortit de ses cendres, et sa première sollicitude fut pour ces immortels ouvrages, qui lui rappellent un passé glorieux, et l'invitent à l'imiter. Par les efforts réunis du Gouvernement Grec et de la société archéologique d'Athènes un grand nombre de belles sculptures et d'inscriptions importantes furent sauvées de la destruction et soigneusement assemblées, et les plus beaux monuments, dégagés des débris modernes qui les défiguraient ont repris leurs anciennes formes, autant que les moyens existans l'ont permis jusqu'ici.-

Certes aucun travail ne saurait être plus important pour l'étude de l'art antique que ces restaurations qui en établissant l'ensemble des monuments, permettent de saisir l'esprit des grandes conceptions des artistes anciens. Mais la société fut souvent arrêtée au milieu de son oeuvre et douloureusement convaincue de l'impossibilité d'obtenir un résultat satisfaisant, non point à cause du sceau de dégradation que le temps a imprimé sur les monuments, mais à cause de l'absence d'une partie considérable de leurs ornemens, qui se trouvent déposés dans le Musée Britannique. Leur place est vide et parait les réclamer sur les frises et les frontons des temples, et souvent la moitié d'une sculpture se trouve en Angleterre, dont l'autre moitié est conservée dans les Musées d'Athènes. L'artiste qui cherche les règles immuables du beau dans les chefs d'oeuvres de l'ancienne Grèce, l'antiquaire qui en veut déchiffrer le sens, puiserait certes des leçons bien plus complètes et plus instructives, s'il pouvait étudier ces belles sculptures réunies dans leur rapport harmonieux avec les édifices pour lesquels elles furent conçues, sous le ciel qui les doit éclairer.-

Par ces observations nous ne prétendons pas motiver une réclamation en restitution, qui est aujourd'hui loin de notre pensée, et qui paraîtrait insensée par son inopportunité. Mais le comité de la société archéologique a pensé que le Musée Britannique ne reculerait peut-être pas devant un sacrifice qui établirait un rapport plus intime encore entre l'ancienne et la nouvelle patrie des arts, et profiterait en même temps à l'étude des monuments antiques en général, et à la Grèce et au Musée lui-même en particulier. La Grande Bretagne, sans se déstater de la belle dépouille scientifique qu'elle avait faite sur la Grèce esclave, ne croirait-elle cependant pas digne d'elle de rendre cette perte invisible à la Grèce libre en faisant entreprendre à un artiste expérimenté des copies sur marbre, ou si l'entreprise paraissait trop gigantesque, des moules de marmorine des bas-reliefs du Musée qui appartiennent aux principaux monuments de la Grèce? Le même artiste pourrait plus tard exécuter sous les auspices de la Société archéologique d'Athènes des copies en marbre ou en marmorine des sculptures de la Grèce, qui complèteraient les collections du Musée Britannique. De cette manière par une oeuvre monumentale l'Angleterre acquerrait des droits éternels à la reconnaissance de la Grèce en lui restituant presque ce que L.Elgin a crû devoir en enlever sous l'influence d'autres circonstances, et

également aussi de tous les nombreux pèlerins qui viennent y porter le tribut de leur vénération, et en tirer d'utiles leçons. Elle enrichirait en même temps son Musée par des copies, il est vrai, mais qui ajouteraient un nouveau prix à ses inestimables collections en les complétant.-

En appelant Votre attention sur ce sujet, la Société archéologique d'Athènes, croit, M.le Président, accomplir un des principaux devoirs que sa position lui impose, et attendra votre réponse pour savoir si cette proposition a paru agréable au Musée et digne d'être prise en considération, avant de faire des démarches auprès du Gouvernement Grec pour l'autorisation qu'il faudra obtenir pour prendre les moules ou les copies des monumens d'Athènes.-

Le comité de la Société
Archéologique d'Athènes

I. Rizos	Gropius	Deo: Μανσόλας
		K: Σ: Πιπτάκης
		C. Asopios
A. R. Rangabé		N: Costi
secrétaire		E. Mestenés

Αρχείο Βρετανικοῦ Μουσείου, ἀρ. C6070, 22 June 1844.

3* . ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΤΟΥ J. P. ΜΑΗΑΦΦΥ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΗ ΤΟΥ ΦΡΑΓΚΙΚΟΥ ΠΥΡΓΟΥ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ, 1875.

CHAPTER IV: ATHENS - THE ACROPOLIS

... The also Italians left their lasting mark on the place by building a high square tower of wretched patched masonry at the right side of the entrance gate, which had of late years become such an eyesore to the better educated public, that when I was first at Athens there was a subscription on foot to have it taken down — not only in order to remove an obtrusive reminiscence of the invaders, but in the hope of bringing to light some pillars of the Propylaea built into it, as well as many inscribed stones, broken off and carried away from their places as building material. This expectation has not been verified by the results. The tower was taken down by the liberality of M. Schliemann, and there were hardly any inscriptions or sculptures discovered.

A writer in the *Saturday Review* (No. 1134) attacks this removal of the Venetian tower, and my approval of it, as a piece of ignorant and barbarous pedantry, which from love of the old Greek work, and its sanctity, desires to destroy the later history of the place, and efface the monuments of its fortunes in after ages¹. This writer, whose personality is unmistakeable, thinks that even the Turkish additions to the Parthenon should have been left untouched, so that the student of to-day could meditate upon all these incongruities, and draw from them historical lessons. And, assuredly, of all lessons conveyed, that of a victory over the Turks would be to this writer the most important and the most delightful.

If this great man will not silence us with his authority, but let us argue with him, we might suggest that there are, no doubt, cases where the interests of art and of history are conflicting, and where a restoration of pristine beauty must take away from the evidences of later history. The real question is, then, whether the gain in art is greater than the loss in history. In the case of the Parthenon I think it is, now especially, when records and drawings of the inferior additions can be secured. It may be historically important to note the special work and character of every generation of men; but surely for the education of the human race in the laws of beauty, and in general culture, some ages are worth nothing, and others worth everything; and I will not admit that this sort of education is one whit less important than education in the facts of history.

Of course, artistic restorations are often carried too far; a certain age may be arbitrarily assumed as the canon of perfection, and everything else destroyed to make way for it. There are few ages which can lay claim to such pre-

* Η σημείωση είναι τοῦ πρωτότυπου κειμένου.

1. He also supposed that the tower was Frankish and built long before the Venetian conquest. But here he was wrong. The stones inside the tower, when taken down, showed clear traces of gunpowder as was clearly shown in a learned refutation of his views printed at Athens.

eminence as the age of Pericles; yet even in this case, were the mediaeval additions really beautiful, we should, of course, hesitate to disturb them. But the Venetian tower, though a picturesque addition to the rock when seen from a distance, so much so that I felt its loss when I saw the Acropolis again, had no claim to architectural beauty; it was set up in a place sacred to greater associations, and besides there was every reasonable prospect that its removal would subserve historical ends of far more importance than the Venetian occupation of the Acropolis. A few inscriptions of the date of Pericles, containing treaties or other such public matter, would, in my opinion, have perfectly justified its removal, even though it did signify a victory of Christians over Turks.

In any case, it seems to me unfair that if every generation is to express its knowledge by material results, we should not be permitted to record our conviction that old Greek art or old Greek history is far greater and nobler than either Turkish or Venetian history, and to testify this opinion by making their monuments give way to it. This is the mark of our generation on the earth. Thus the eighteenth century was, no doubt, a most important time in the history even of art, but where noble thirteenth century churches have been dressed up and loaded with eighteenth century additions, I cannot think the historical value of these additions, as evidence of the taste or the history of their age, counterbalances their artistic mischievousness, and I sympathize with the nations who take them away. Of course, this principle may be overdriven, and has been often abused. Against such abuses the remarks of the great critic to whom I refer are a very salutary protest. But that any barbarous or unsightly deforming of great artistic monuments is to be protected on historical grounds — this is a principle of which neither his genius nor his sneers will convince me. As for the charge of pedantry, no charge is more easily made, but no charge is more easily retorted ...

J. P. Mahaffy, *Ramples and studies in Greece*, 4th ed., London 1892, σ. 81-84. (Ταξίδι τοῦ 1875).

4*. ΕΚΘΕΣΗ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΣΤΕΡΕΩΣΕΩΣ ΝΑΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ, 5.6.1880.

Πρὸς τὸν
Γενικὸν Ἐφορὸν τῶν Ἀρχαιοτήτων

Ἐν Ἀθήναις 5 Ἰουνίου 1880.

(Ὑποβάλλεται μετὰ τῶν συνημμένων
εἰς τὸ προεδρεῖον τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας
ἵνα φροντίσῃ περὶ τῶν περαιτέρω.

Ἐν Ἀθήναις 7 Ἰουνίου 1880

Ὁ γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων

Π. Εὐστρατιάδης)

Ἀναχώρησα ἀπ' Ἀθηνῶν τὴν ... (κενὸ) Μαρτίου, φθάσας δὲ εἰς Ὀλυμπίαν ἔλαβον τὰς ἀναγκαίας ὁδηγίας ἀπὸ τόν κ. Δημητριάδην περὶ τῶν ἐργασιῶν αἰτίνες ἔμελλον νὰ γένωσιν εἰς τὸν ναόν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Ἀνδριταίῃ, παραλαβὼν δὲ τὸν τεχνίτην Λεωνίδαν Ἰωάννου μετέβην εἰς Ἀνδρίτσαιναν, εἶπομεν τὸν σκοπὸν μας εἰς τὸν Δήμαρχον καὶ τὸν Ἐπαρχὸν καὶ ἀναβάντες εἰς τὸ ὄρος, ὅπου κεῖται ὁ ναός, ἐκατοικήσαμεν εἰς τὸ χωρίον Σκληρὸ καὶ ἡρχίσασμεν τὰς ἐργασίας.

Αἱ ἐργασίαι ἡμῶν, κατὰ τὰς ὁδηγίας ἃς εἶχομεν λάβῃ, περιστράφησαν κατὰ πρῶτον εἰς τὰς 3 στήλας ὧν ἡμεῖς λεῖτο ἡ πῦσις. Εἶναι δὲ αὗται αἱ ἐν τῷ διαγράμματι ὅπερ συνάπτω ἐνταῦθα¹, σημειωμέναι μὲ τὰ γράμματα Α. Β. Γ.

Ἐπατηρήσαμεν ὁμῶς εὐθὺς ὅτι καὶ τὰ τείχη τοῦ ναοῦ καὶ οἱ ὀρθοστάται αὐτοῦ, οἱ ἐντὸς τοῦ ναοῦ ὑπάρχοντες ἔπρεπε νὰ ἐγερθῶσιν, ὧν οἱ λίθοι ἔκειντο χαμαί, οἱ μὲν τῶν τειχῶν πρὸς τὰ ἔξω οἱ δὲ τῶν ὀρθοστατῶν ἐντὸς τοῦ ναοῦ.

Ἠρχίσασμεν δὲ ἀπὸ τὴν στερέωσιν τῶν στηλῶν. Ἡ στήλη Α² ἔκλινε πρὸς τὰ ἔνδον, ἐστηρίχθη δὲ οὕτως ἐκ τοῦ μέρους τῆς κλίσεως. Εἰς μίαν τῶν ῥαβδώσεων ἐστήσαμεν δοκὸν δμ. δρυῖνιν καὶ μετὰ δύο ῥαβδώσεων καὶ ἄλλων ῥαβδώ-

*Οἱ σημειώσεις τοῦ παρατήματος εἶναι τῆς γράφουσας.

1. Τὸ ἀναφερόμενο συνημμένο στήν ἐκθεση σχέδιο δὲν ἐντοπίστηκε κατὰ τὴν ἔρευναν.

2. Πρόκειται γιὰ τὸν δο, ἀπὸ Β., κίονα τῆς δευτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

σεων ἐστήσαμεν ὁμοίαν δοκόν, τὰς δὲ 2 δοκοὺς ταύτας συνήψαμεν μεῖ ἄλλα δρυῖνα ξύλα κατὰ τὸ ἄνω καὶ κάτω μέρος ἐφεξῆς, καὶ ἀκόμη τῶν δύο τούτων δοκῶν ἐστηρίξαμεν μίαν πλαγίαν δοκὸν δρυῖνην 6½ μέτρων. Ἵνα δὲ αἱ πλαγίαι αὗται δοκοὶ αἰτίνες μέλλουσι νὰ βαστάζωσιν αὐτὴν τὴν στήλην μὴ λυγίσωσι, συνεδέσαμεν καὶ ἄλλας δοκοὺς δρυῖνους πλαγίως μετὰ τῶν δοκῶν καὶ ἐστήσαμεν εἰς τὰς ῥαβδώσεις τοῦ κίονος.

Τῆς στήλης Β³ ἦτο ἀνάγκη νὰ συμπληρωθῇ ὁ σφόνδυλος οὗ ἔλειπε τμήμα ἄνωθεν ἕως κάτω. Εἶναι δὲ ἀπὸ τὰ κάτω ὁ τρίτος. Πρὸς τοῦτο ἐξελέξαμεν ἐκ τῶν λίθων τῶν ἔξωθεν τοῦ ναοῦ κειμένων καὶ κατασκευάσαμεν 4 τμήματα, ἕκαστον ἀνὰ 25 ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου ὕψος, ὅσον ἀπῆται τὸ ὕψος τοῦ σπονδύλου (τοῦ σπονδύλου τὸ ὕψος εἶναι περίπου ἐνός μέτρου). Ἐκαστον δὲ τεμάχιον συνηρμόζετο μετὰ τὸ μέρος τοῦ σπονδύλου εἰς ὃ κατασκευάζητο καὶ συνεδέετο μετὰ τοῦ σπονδύλου διὰ συνδέσμων ἐκ σιδήρου καὶ μολύβδου, μόνον δὲ τὸ ἀνώτατον τμήμα προσηρμόσθη ἄνευ συνδέσεως καὶ ἐτέθη σφικτὰ εἰς τὴν θέσιν του. Τὰ τεμάχια ταῦτα ἀφήσαμεν ἀρράβδωτα. Ἐθέσαμεν ἔπειτα εἰς τὰς ῥαβδώσεις σχεδὸν ἀπάσας ξύλα δένδρων 3 μέτρα μακρὰ, τὰ ὅποια ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὑψοῦνται ὑπεράνω τοῦ θελαμμένου σπονδύλου περίπου 50 ἑκατοστὰ, περιεζώσαμεν δὲ αὐτὰ μετὰ τρία σιδηρὰ στεφάνια τὰ ὅποια κατασκευάσαμεν ἐν Ἀνδριτσαίνῃ, ἐκαρφώσαμεν αὐτὰ εἰς τὰς δοκοὺς καὶ ἐβιδώσαμεν εἰς τὰ ἄκρα σφικτὰ καὶ ἵνα μὴ τυχὸν δοκιμάσῃ νὰ ξεβιδώσῃ ἀπεκεφαλώσαμεν διὰ τοῦ γύφτου τὸ ἄκρον τῆς βίδας.

Τῆς Γ στήλης⁴, ἥς τὸ κιονόκρανον εἶναι τεθραυσμένον καὶ ἐπὶ τοῦ θραύσματος, ὅπερ κεῖται ἐν τῇ θέσει του, στηρίζεται τὸ ἐπιστύλιον μετὰ δοκοὺς 2 δρυῖνους ἐν σχήματι Γ συνάψαντες. Ἐστήθη δὲ ἡ κάθετος δοκὸς καὶ τὴν ῥαβδωσὶν τῆς στήλης ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ ἐπιστυλίου, ἐθέσαμεν ἀκολούθως εἰς ἅπασας τὰς ῥαβδώσεις ξύλα δένδρων ὥς ἐνός μέτρου τὸ μῆκος καὶ περιεζώσαμεν διὰ στεφάνης σιδηρᾶς, ἥτις περιλαμβάνει καὶ τὰ ξύλα τοῦ Γ καὶ ἐβιδώσαμεν τὴν στεφάνην κατὰ τὸν ἄνω ῥηθέντα τρόπον. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ πρῶτος κάτω σπόνδυλος ἐφάνη ἡμῖν ἀδύνατος καὶ διερρήγμενος, ἐθέσαμεν καὶ εἰς αὐτὸν τὰς ῥαβδώσεις δοκῶν τεμάχια καὶ περιεζώσαμεν μετὰ σιδηρὰν στεφάνην κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Ἀπαντὰ δὲ τὰ ξύλα ταῦτα τὰ ὅποια ἐστήσαμεν καὶ τὰς στήλας ἐχρώματίσαμεν μετὰ ἐλαιόχρωμα τρίς, δώσαντες τὸ τελευταῖον χρῶμα κόκκινον.

Ἐστράφημεν ἔπειτα εἰς τὰ τεῖχη τοῦ ναοῦ καὶ τοὺς ὀρθοστάτας αὐτῶν. Ἀνεβιβάσαμεν καὶ ἐδέσαμεν εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν τοὺς σπονδύλους τῶν ὀρθοστασιῶν⁵ τοὺς κάτωθεν ἐν τῷ ναῷ κειμένους, ὡς ἦσαν ἀπὸ ἀρχῆς ἄνευ οὐδενός ἐσωτερικοῦ συνδέσμου. Εἴτα δὲ ἀνεβιβάσαμεν καὶ τοὺς λίθους τῶν 2 μακρῶν τειχῶν τοῦ ναοῦ, οἵτινες ἦσαν πεσμένοι πρὸς τὰ ἔξω, ἔμειναν δὲ χαμαὶ οἱ εἰς τὰς μικρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ λίθοι χαμαὶ κείμενοι, διότι ἄνευ γρύλλου δύσκολον εἶναι νὰ ἀναβιασθῶσι εἰς τὴν θέσιν των.

Ἐκκαθαρίσθη δὲ ἔπειτα ὁ ναὸς ἀπὸ πάντας τοὺς ἐντὸς κειμένους ἀχρήστους λίθους ἐξ ὧν ἦταν πλήρης. Ἐν συντόμῳ δὲ ὁ ναὸς ἔλαβε μορφήν τινά, ἣν καὶ μόνον ὅστις εἶδεν αὐτὸν πρὸ τὰς ἐργασίας καὶ ἶδῃ αὐτὸν ὡς νῦν δύναται νὰ κρίνῃ ὅποια ἐργασία ἐγένοντο.

Χαμαὶ κεῖνται νῦν οἱ τρεῖς κίονες οἱ σημειωμένοι ἐν τῷ διαγράμματι μετὰ τὰ γράμματα Δ. Ε. Ζ. καὶ τὰ ἐπιστύλια, τὰ ὅποια ἐστηρίζοντο ἐπ' αὐτῶν καὶ σημειοῦνται δὲ ἐν τῷ διαγράμματι μετὰ τὰ γράμματα Η. Θ. Ι. Κ. Λ.

Εἰς τὰς ἐργασίας ἡμῶν ἀπάσας ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ὁ δήμαρχος Ἀνδριτσαίνης παράσχεν ἡμῖν πᾶσαν συνδρομήν, αἱ ἄλλαι ἀρχαὶ ἐδεικνύοντο πάνυ ἀδιάφοροι. Ἐπανῆλθον εἰς Ἀθήνας τὴν 25ην Μαΐου, ἀφίσας τὸν Λεωνίδαν Ἰωάννου ἐν Ὀλυμπίᾳ.

Ὑποβάλλω δι' Ὑμῶν καὶ τοὺς λογαριασμοὺς μου.

Ὁ τεχνίτης

Νικόλαος Μαργαρίτης⁶

Ἀρχεῖο ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ἐγγράφων, ἔγγραφο ἀρ.178/ 9.6.1880.

3. Πρόκειται γιὰ τὸν 2ο, ἀπὸ Δ., κίονα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

4. Πρόκειται γιὰ τὸν 3ο, ἀπὸ Δ., κίονα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

5. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ τοὺς δύο πρῶτους σπονδύλους τῶν ἡμικιόνων τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ.

6. Ἡ ἀναφορά ἔχει γραφῆ ἀπὸ τὸν Εὐστρατιάδη καὶ ἐπογράφεται ἀπὸ τὸν ἀγράμματο τεχνίτη Μαργαρίτη.

ΣΤΕΡΕΩΣΙΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΦΙΛΟΠΑΠΠΟΥ

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Ἔκθεσις

ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 77

ΕΛ. ΤΗΝ 9 Φεβρουαρίου 1898

Ὁ κ. Durm, ἐν τῇ ἀπὸ 1 Μαρτίου 1895 ἐκθέσει του περὶ τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαίων μνημείων τῶν Ἀθηνῶν, περιγράφει κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥτιον λεπτομερῶς τὴν ἐνεστῶσαν ἀκροσφαλὴ κατάστασιν τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου, ὑποδεικνύων συγχρόνως τὰς ἐπισκευὰς αἰτινες δεόν νὰ ἐκτελεσθῶσι πρὸς στερέωσιν καὶ ἐξασφάλισιν τοῦ μνημείου ἀπὸ παντός κινδύνου ἐπὶ μακρόν εισέτι χρόνον.

Οὕτω αἱ κατὰ τὸν κ. Durm ἐκτελεστέαι ἐργασίαι στερεώσεως εἰσὶ:

α) Ἡ συμπλήρωσις τοῦ μαρμαρίνου κρηπιδώματος καὶ τῶν ὑποκειμένων παρῶν θεμελίων.

β) Ἡ συμπλήρωσις τοῦ ἐλλείποντος γείσου, ἐφ' οὗ στηρίζεται ἡ παραστάς, ὥς καὶ τῆς ἀκολουθοῦν διαστρώσεως μετὰ τοῦ ὑποβάθρου τῆς παραστάδος.

γ) Ἡ εἰς κάθετον θέσιν ἀναστήλωσις τῆς λίαν προκλινούσης παραστάδος καὶ ἡ εἰς τὴν προτέραν θέσιν ἐπαναφορά τοῦ μετακινημένου ἐπικράνου μετὰ τοῦ ἐπικειμένου γείσου.

δ) Ἡ ἐπιδόρθωσις τῆς μεσαίας κόγχης καὶ ἡ πλήρωσις τῶν ἀρμῶν διὰ τσιμέντου.

Μετά ἐπισταμένην τοῦ μνημείου ἐξέτασιν ἀντελήφθημεν ὅτι πᾶσαι αἱ ὥς ἄνω ὑπὸ τοῦ κ. Durm προτεινόμεναι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἐπισκευαὶ εἶνε ἀπολύτως ἀναγκαῖαι, καὶ ὅτι ἡ ἐκτέλεσις αὐτῶν δεόν νὰ ἐπισπευθῇ καθότι ἡ κατάστασις τοῦ μνημείου εἶναι ἐπισημῆς, ἰδίως ἕνεκα τῆς παραλύσεως καὶ νωθρότητος τοῦ ὑποβαστάζοντος τὸ μνημεῖον παρῶν κρηπιδώματος καὶ τῆς σωζομένης σχεδὸν εἰς ἀκέραιον παραστάδος, ἥτις ἐπέκλινεν ἐπικινδύνως τῆς καθέτου πρὸς τὰ ἔξω κατὰ 0°.40' ἀποτελουμένη δὲ αὕτη ἐκ τριῶν τεμαχίων προφανῶς μὴ συνδεομένων διὰ γόμφων, δύναται νὰ ἀποσυντεθῇ καὶ καταπέσῃ, παρασύρουσα ἐν τῇ πτώσει τῆς τὸ τε ἐπικράνον καὶ τὰ ὑπερκείμενα γείσα, ἅτινα ἄλλως τε μόλις ἴστανται νῦν ἐν τῇ θέσει τῶν.

Ἡ συνοχή τῶν πλείστων λίθων τοῦ μνημείου παρέλυσε, ἕνεκα τῆς ἀτελοῦς καὶ πλημμελοῦς χρησιμοποίησεως τῶν συνδεόντων τοὺς λίθους σιδηρῶν διχαγγίστρων, ὥς καὶ ἕνεκα τῆς ἀφαιρέσεως τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν.

Πρὸς μελέτην τῶν ἐργασιῶν τούτων προέβην μετὰ τοῦ βοηθοῦ μου κ. Ν. Ἰωαννίτη εἰς τὴν καταμέτρησιν καὶ σχεδίασιν τοῦ μνημείου καὶ εἰς τὸν καταρτισμὸν τῶν διαγραμμάτων τῆς συμπληρώσεως τῶν θεμελίων καὶ τῆς κατασκευῆς τῶν ἀπαιτουμένων ἱκρίων, ἅτινα διπλοῦν ἐκπληροῦσι σκοπὸν: τὸν τῆς ἐκτέλεσεως τῶν ἐργασιῶν τῶν ἐπισκευῶν καὶ τὸν τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ μνημείου, ἰδίως τῆς παραστάδος καὶ τῆς μεσαίας κόγχης.

Ἐκ τῶν ἐπισυναπομένων διαγραμμάτων καὶ τομῶν¹, ἐμφαίνεται λεπτομερῶς ὁ τρόπος τῆς συμπληρώσεως τοῦ ὑποβαστάζοντος τὸ μνημεῖον παρῶν κρηπιδώματος. Ἡ συμπλήρωσις αὕτη γενήσεται εἰς τρόπον ὥστε ὅσω τὸ δυνατὸν ὀλιγότερον νὰ ἀλλοιοῦται ἡ ἀρχικὴ ὄψις τοῦ κρηπιδώματος, ἅμα δὲ ἐξασφαλίζεται ἡ στερεότης αὐτοῦ.

Τὸ ἐσωτερικὸν μέρος τῆς συμπληρώσεως ταύτης ἐκτελεσθήσεται ἐκ κοινῆς λιθοδομῆς μετὰ θηραϊκοκονίας, ἐνῶ ἡ ὁρατὴ ἐπιφάνεια θέλει ἀποτελεσθῇ ἐκ λίθων Πειραιῶς σχηματιζόντων στίχους εὐθεῖς μέ κανονικοὺς καὶ καθετοὺς ἀρμούς. Ἡ συγκόλλησις τῶν νέων λίθων μετὰ τῶν παλαιῶν θέλει ἐκτελεσθῇ διὰ τοῦ αὐτοῦ κονιάματος καὶ σιδηρῶν διχαγγίστρων. Πρὸς ἐπίστεψιν δὲ τῶν νέων τοίχων θέλουσι χρησιμοποιηθῇ, εἰ δυνατόν, τινες ἐκ τῶν ὑπαρχόντων παρὰ τὰ ἀρχαῖα θέατρα ὀγκολίθων Πειραιῶς.

Τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐργασίας θὰ ἀφορᾷ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ κρηπιδώματος, ἥτις γενήσεται διὰ προσωρινῶν ἱκρίων, εἴτα δὲ θέλουσι κατασκευασθῇ τὰ προτεινόμενα ἱκρίωματα διὰ τὴν ἐπισκευὴν καὶ συμπλήρωσιν τοῦ μαρμαρίνου μέρους τοῦ μνημείου, ὥς ἡ ἐργασία αὕτη ὑποδεικνύεται ὑπὸ τοῦ κ. Durm.

Τὰ ἐλλείποντα γείσα, τὰ ἐλλείποντα τεμάχια τῆς μαρμαρίνης βάσεως (τοξοειδοῦς), καὶ τῆς κόγχης, θέλουσι συμπληρωθῇ διὰ νέων μαρμάρων, ἐν ᾗ περιπτώσει τὰ ἐλλείποντα ταῦτα τεμάχια δέν ἤθελον εὑρεθῇ ἐν τῇ πρό τοῦ μνημείου

*Ἡ σημείωσις τοῦ παραρτήματος εἶναι τῆς γράφουσας.

1. Τὰ ἀναφερόμενα σχέδια δὲν ἐπισημάνθησαν κατὰ τὴν παροῦσα ἔρευνα. Γιά τὴν τεκμηρίωσιν τῆς ἐπέμβασης στὸ μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου καὶ τὴ δημοσίευσή της, βλ. παραπάνω σημ. 342.

ου προσχώσει τοῦ ἔδαφους, ὅπου δέον νά ἐνεργηθῇ μικρά ἀνασκαφή, ἥτις ταυτοχρόνως θέλει καθορίσει τό ἔδαφος τῶν θεμελίων.

Τά τοποθετηθρόμενα νέα μάρμαρα θέλουσι κατεργασθῇ τελείως ὥστε νά μή παραλλάσσονται τῶν ὑπαρχόντων, θά φέρωσι δέ κεχαραγμένα τά γράμματα ΑΡΧ. ΕΤ. 1898. Τοῦτ' αὐτό γενήσεται καί διά τά νέα διχάγγιστρα, ὧν τό σχῆμα θά προσομοιάζει πρὸς τά τοῦ Παρθενῶνος.

Ἐν τῶν πρώτων μελημάτων ἔσεται ἡ κατασκευὴ προσωρινῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ ἀπὸ τῆς παρά τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου μικρᾶς ἐκκλησίας μέχρι τοῦ μνημείου διά τὴν ὁποδὴποτε εὐχερῇ μεταφορὰν τῶν ὑλικῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν λίθων ἡ δαπάνη διά τὴν ὁδὸν ταύτην δέν θέλει ὑπερβῇ τὰς 600 δρχ.

Ἡ δαπάνη τῆς συμπληρώσεως τοῦ κρηπιδώματος θέλει ἀνέλθῃ εἰς 750 δρχ. περίπου, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ἡ προμήθεια καὶ κατεργασία, ἄνευ τῆς τοποθετήσεως, τῶν ἐλλειπόντων μαρμάρων Ἑλευσίνος καὶ Πεντέλης, θέλει ἀνέλθῃ εἰς ἀνάλογον ποσόν.

Διά τὴν κατασκευὴν τῶν ἱκρίων θέλομεν χρησιμοποιοῦν τὴν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὑπάρχουσαν ξυλείαν ἐκ τῶν παλαιῶν ἱκρίων τοῦ Παρθενῶνος ὡς καὶ μέρος τῆς τῶν τῆς Μονῆς Δαφνίου ἱκρίων ξυλείας. Ἐπομένως ἡ δαπάνη διά τὴν προμήθειαν τῆς πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἱκρίων ἀπαιτηθησομένης νέας ξυλείας θέλει εἶσθαι δρχ. 1500. Ἡ δὲ δαπάνη τῆς κατασκευῆς τῶν ἱκρίων τούτων ἔσεται δρχ. 1200. Ἡ ὅλική ὁμως δαπάνη διά τὴν ἐντελὴ τοῦ μνημείου ἀναστήλωσιν καὶ στερέωσιν δέν δύναται νά καθορισθῇ ἀκριβῶς ἀπὸ τοῦδε, καθόσον εἰς τὰ παρομοίας φύσεως ἔργα ὁ τοιοῦτος καθορισμός ἐκ τῶν προτέρων ἔσεται πάντοτε ὑποθετικός.

Ἐκ τῆς λεπτομεροῦς τοῦ μνημείου μελέτης πειθόμεθα ὅτι ἡ ἐργασία αὕτη ἐκτελούμενη καθ' ὃν τρόπον ἐν τοῖς ἄνω ἀναφερόμεν καὶ λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν πάσης δυνατῆς οἰκονομίας θέλει ἀπαιτήσῃ ἐν ὅλῃ δαπάνῃ ἀνερχομένην περίπου εἰς τό ποσόν τῶν 7000 δρχ.

Τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐπισκευῆς τοῦ μνημείου δέον νά ἐπακολουθήσῃ ἡ κατασκευὴ σιδηροῦ κιγκλιδώματος περὶ οὗ ἤδη ἔχει ἀποφασίσει ἡ Ἀρχαιολ. Ἑταιρεία.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 18 Ἰανουαρίου 1898

Ὁ Νομομηχανικός

Ν. Μπαλάνος

Ἡ Ἐπιτροπεία

Wilhelm Dörpfeld

Ξ. Βλαχόπουλος

Ε. Troump

Ἀ. Θεοφιλάς

Ἀρχεῖο ΑΑΕ, Κατάλοιπα Ν. Μπαλάνου.

6. ΕΚΘΕΣΗ ΠΡΟΟΔΟΥ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ, 26.7.1905.

Ναός Ἀπόλλωνος
τῇ 26 Ἰουλίου 1905

Ἐκθεσις τεχνική
περί τῆς ἀναστήλωσεως τοῦ ἐν Φιγαλία ναοῦ
τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος.

Κατά τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ἐν Φιγαλία ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος παρετηρήθησαν πλεῖστοι λεπτομέρειαι τῆς κυρίως οἰκοδομικῆς τοῦ ναοῦ αἰτινες δὲν ἦτο δυνατόν νά μελετηθῶσιν ἐπισταμένως καὶ ὀρίσθωσιν ἀσφαλῶς ἂν μὴ πρότερον προηγεῖτο ἡ τοποθέτησις τῶν ἔχοντων ἀπλουστέραν μορφήν τεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ· τοῦτο δὲ κυρίως διότι ἐντός στενοτάτου χώρου ὑπῆρχε συσσωρευμένον ἅπαν τὸ ὑλικόν τοῦ ναοῦ, ἡ δὲ συσώρευσις αὕτη τοσοῦτου ὑλικοῦ δὲν ἐπέτρεπε τὴν σοβαράν ἐπὶ ἐνός ἐκάστου λίθου μελέτην.

Ὅθεν κατὰ τὰς προηγηθείσας δύο θερινάς (ἐννεαμήνους ἐν συνόλῳ) περιόδους ἐξετελέσθη κυρίως ἡ τοποθέτησις ἐπὶ τὰς σειρῶν δόμων τοῦ σικοῦ (ἐν οἷς περιλαμβάνονται καὶ τὰ διαχωρίσματα Προνάου καὶ ὀπισθοδόμου), ἡ ἀναστήλωσις δύο κίωνων τῆς Περιστάσεως καὶ δύο ἐτέρων τοῦ Προνάου, ἡ τοποθέτησις 6 σπονδύλων εἰς ἕκαστον τῶν 4 ἡμικίωνων τῆς δυσμικῆς πλευρᾶς, καὶ ἡ μέχρι τοῦ ἐπικράνου ἀναστήλωσις τῆς Ν.Α. παραστάδος τοῦ ὀπισθοδόμου, συγχρόνως δὲ ἐγένετο δοκιμαστικὴ τοποθέτησις τῶν δόμων τῶν παραστάδων τῆς ἀρκτικῆς καὶ ἀνατολικῆς θύρας. Ἐξετελέσθη δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος ἡ συμπλήρωσις τῶν ἀναβαθμῶν καὶ τοῦ στυλοβάτου τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς.

Οὕτω περιορισθείσης νῦν τῆς ἐργασίας εἰς τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ ναοῦ κατέστη δυνατὴ ἡ κατὰ τὴν ἐφετεινὴν περίοδον ἐκτελεσθεῖσα, ἐντός τοῦ βραχέος διαστήματος, τοῦ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν, ἔρευνα καὶ μελέτη πασῶν τῶν λεπτομερειῶν.

Οὕτω ἀνεκαλύφθησαν τὰ ἑξῆς.

1ον) Τρία μεγάλα τεμάχια τοῦ θεωρουμένου ὡς ἀπωλεσθέντος κιονοκράνου τοῦ ἐλλείποντος κατὰ τὴν Ν.Α. γωνίαν κίονος τῆς Περιστάσεως. Διὰ τῶν τριῶν τούτων τεμαχίων ἀπαρτίζεται σχεδόν ὁλόκληρον τὸ κιονόκρανον.

2ον) Τρία τεμάχια δι' ὧν ἀπαρτίζεται κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ ἐπικράνον τῆς Ν.Δ. παραστάδος τοῦ ὀπισθοδόμου.

3ον) Ὁ ἐννατος δόμος τῆς αὐτῆς παραστάδος.

4ον) Ἐν τεμάχιον τοῦ ἐπικράνου τῆς Β.Α. παραστάδος τοῦ Προνάου.

5ον) Τρία τεμάχια τοῦ ἐπικράνου τῆς Β.Δ. παραστάδος τοῦ Προνάου.

6ον) Ἀμφότερα τὰ ἐπικράνα τῶν ἐσωτερικῶν παραστάδων τῆς ἀρκτικῆς θύρας.

7ον) Εἷς τεμαχισμένος σπόνδυλος τοῦ κορινθιακοῦ κίονος.

8ον) Ἐν τμήμα τῆς βάσεως τοῦ αὐτοῦ κίονος δι' οὗ καθίσταται ἡδὴ δυνατός ὁ ἀκριβὲς καθορισμός τῆς τομῆς τῆς βάσεως ταύτης.

9ον) Εἷς δόμος (τεμαχισμένος) τῆς πρὸς ἄρκτον παραστάδος ἀνατολικῆς θύρας.

10ον) Ὁ ἐνδέκατος δόμος (τεμαχισμένος) τῆς Β.Δ. παραστάδος Προνάου.

11ον) Ὁ δέκατος δόμος (τεμαχισμένος) τῆς Β.Α. παραστάδος Προνάου.

12ον) Ὁ πρῶτος σπόνδυλος (6 τεμάχια) τοῦ ἀνατολικοῦ κυρτοῦ ἡμικίονος.

13ον) Πλήθος τεμαχίων δι' ὧν κατέστη δυνατὴ ἡ συμπλήρωσις τῶν σπονδύλων τῶν ἡμικίωνων. Ταῦτα μέχρις ὥρας.

Ἐκ τῆς μετὰ μεγάλης δὲ ἐπιμελείας καὶ προσοχῆς ἐκτελεσθείσης ἐρεῦνης ταύτης παρετηρήθησαν καὶ ἐξηκριβώθησαν τὰ ἑξῆς:

1ον) Ἡ τομὴ τῶν ραβδώσεων τῶν ἐσωτερικῶν ἡμικίωνων δὲν εἶνε ὁμοία ὡς πρὸς πάντας τοὺς κίονας, ἀλλ' ἕκαστος ἐξ αὐτῶν ἔχει τομὴν ἰδίαν. Οὐδ' ὡς πρὸς τὴν ἔντασιν ἢ μείωσιν οὐδ' ὡς πρὸς τὸ πάχος οὐδ' ὡς πρὸς τὰς προεξοχὰς ἔχουσιν ὁμοίως οἱ ἡμικίονες οὗτοι. Τούτου ἀσφαλῶς πιστοποιηθέντος ἔδει νά ἐνεργηθῇ λεπτομερὴς καὶ λίαν μεθοδικὴ ἔρευνα, ὅπως ἕκαστος σπόνδυλος τοποθετηθῇ εἰς ὃν ἀνήκει ἡμικίονα. Ἀλλ' ἡ ἔρευνα αὕτη πολλὰς καὶ σοβαρὰς παρουσίασε δυσχερείας. Διότι δὲν ἐπρόκειτο περὶ σπονδύλων ἀκεραίων ἢ τουλάχιστον εἰς ὁποσδήποτε ἀνεκτὴν κατάστασιν ἀλλὰ περὶ τοιούτων κατὰ τὰ 3/5 κατεστραμμένων καὶ τὸ σπουδαιότερον τεμαχισμένων. Οὕτως οἱ πλεῖστοι τῶν σπονδύλων ἐκτός τῶν κατεστραμμένων μορφῶν ἀπαρτίζονται ἐκ 4, 5 ἢ καὶ 6 τεμαχίων ἅτινα ἔπρεπε νά περισυλλεγῶσιν εἰς τὰ 4 σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος καὶ συναρμολογούμενα ἀποτελέσωσι τὸν σπόνδυλον. Δὲν πρόκειται δὲ περὶ 10 ἢ 20 σπονδύλων ἀλλὰ περὶ 100. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὅπως εἰς πλεῖστα μέρη τοῦ ναοῦ (ὡς ἐν προσεχεῖ ἐκθέσει θά ἀναπτύξωμεν) οὕτω

καί εἰς τοὺς ἡμικίονες ἡ ἐπεξεργασία δὲν εἶνε τελειωτική, τοῦτου δ' ἕνεκα ὑπάρχουσιν ἀνομοιότητες εἰς τὰς διαστάσεις σπουδαίως συμβάλλουσαι εἰς τὴν δυσχέρειαν τῆς ἐξευρέσεως τῶν εἰς ἕκαστον κίονα ἀνηκόντων σπονδύλων. Ἡ λόγῳ τῶν ἄνω μεταξύ τῶν ἡμικίωνων προκύπτουσα διαφορά κατὰ τὴν βάσιν αὐτῶν ἔχει ὡς πρὸς μὲν τὸ πλάτος ὡς ἔπεται 0.636, 0.638, 0.660, 0.663, 0.664, 0.666 κατὰ δὲ τὸ μῆκος 0.800, 0.806, 0.811, 0.823, 0.834. Ἡ ὀριζοντεῖωσις τοῦ ἐπιπέδου τοῦ στυλοβάτου μεταξύ τῶν κίωνων Προνάου καὶ ὀπισθοδόμου ἔχει ὡς ἔπεται. Λαμβάνοντες ὡς ἀφετηρίαν τὴν Ν.Α. γωνίαν τοῦ ὀπισθοδόμου = 0.000 ἔχομεν κατὰ τὴν Ν-Δ — 0.112 κατὰ τὴν Β-Δ — 0.034 καὶ κατὰ τὴν Β-Α — 0.018, ἐπομένως κατὰ τὰς 4 γωνίας ἔχομεν 4 ἀνόμοια ἐπίπεδα ἅτινα ἐπιδρῶσιν καὶ ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τῶν ἡμικίωνων οὕτως ὥστε νὰ ἀπαιτεῖται μεγίστη προσοχή κατὰ τὴν ὀριζοντεῖωσιν ἐν τῇ τοποθετήσει τοῦ σπονδύλου, διότι καὶ ἡ ἐλαχίστη παραδρομὴ ἄλλοιτα δίδει τὰ ἀποτελέσματα αὐξομειοῦσα ἀναλόγως τὰς διαστάσεις τοῦ σπονδύλου προκειμένου μάλιστα μόνον περὶ χιλιοστῶν τοῦ μέτρου.

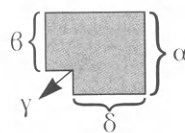
2ον) Ἡ τοποθέτησις τῶν δόμων τοῦ σηκοῦ ἀπὸ τῆς ἐβδόμης σειρᾶς καὶ ἄνω παρουσιάζει σοβαρὰς δυσκολίας, διότι ἡ μείωσις κανονικὴ πλέον εἶνε ἐλαχίστη καὶ δυνατόν μὴ καταβαλλομένης μεγάλης προσοχῆς δόμοι τῆς 8ης σειρᾶς νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὴν 9ην καὶ τὰνάπαλιν. Οἱ τῆς ἐνδεκάτης σειρᾶς δόμοι ἔχουσι τὴν μὲν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν λείαν τὴν δὲ ἐσωτερικὴν ἀκατέργαστον πλὴν μιᾶς μικρᾶς ἐπεξεργασμένης ταινίας κατὰ τὴν κάτω ἔδραν τοῦ δόμου ἣτις καὶ καθορίζει τὸν βαθμὸν τῆς μειώσεως. Ἡ τομὴ αὕτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

α= ἐπιφάνεια ἐξωτερικὴ κατεργασμένη

β= ἐπιφάνεια ἐσωτερικὴ ἀκατέργαστος

γ= ταινία κάτω ἔδρας κατεργασμένη

δ= κάτω ἔδρα δίδουσα τὸν βαθμὸν τῆς μειώσεως.

Βραδύτερον θὰ ὑποβάλλω σχέδιον δι' οὗ θὰ δηλοῦται γραφικῶς ἡ μορφή τῆς μειώσεως τῶν παραστάδων τοῦ Προνάου καὶ ὀπισθοδόμου καὶ τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ.

3ον) Τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ δὲν ἔχει ὁμοίως κατὰ τὸν Πρόναον καὶ ὀπισθοδόμον, διότι ὁ μὲν Πρόναος ἔχει ὅλκον πλάτος 8.620 ὁ δὲ ὀπισθοδόμος 8.653, ὅθεν προκύπτει διαφορά 0.033, τοῦτου δ' ἕνεκα ὑπάρχει μικρά τις διαφορά εἰς τὸ πλάτος τῶν δόμων τοῦ ὀπισθοδόμου ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τοῦ Προνάου. Τό αὐτό συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς λίθους τῶν διαχωρισμάτων Προνάου καὶ ὀπισθοδόμου τοὺς ἐφαπτομένους πρὸς τὸν τοῖχον τοῦ σηκοῦ, ὅτι, εἰς τὸ ἐν τῶν διαχωρισμάτων οὗτοι εἰσὶν κατὰ 3 ὑφεκατόμετρα μεγαλείτεροι. Ἡ τοιαύτη ἀνομοιότης τῶν διαστάσεων εἰς τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (ἀνομοιότης σημειωτέον μὴ ὑπάρχουσα εἰς τὸ μῆκος) ἐπενεργεῖ καὶ ἐπὶ τῶν ἡμικίωνων ὡς θέλομεν ἀποδείξῃ βραδύτερον διὰ τῆς ὑποβολῆς εἰδικοῦ σχεδίου (graphique).

Ταῦτα εἰσὶν τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν, τὰ συμπεράσματα δὲ ἀναφέρομεν ὅτι ἄνευ αὐτῶν καὶ ἄλλων εἰδικῶν τεκτονικῶν λεπτομερειῶν ἅς καθορίσαμεν, μεγάλας θὰ συνήντα δυσχερείας ἢ περαιτέρω ἀναστήλωσις, ἐνῶ σήμερον, δὲν λέγομεν ἐντελῶς ἀπροσκόπτως, ἀλλὰ βεβαίως εὐχερέστερα ἐνεργεῖται αὕτη, ἡ δὲ τοποθέτησις τῶν δόμων τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἀπὸ τῆς ἐβδόμης σειρᾶς καὶ ἄνω ἀρξαμένη ἤδη ἔχομεν δὲ ἐλπίδας ὅτι θέλει περατωθῇ ἐντὸς τῆς ἐφετεινῆς θερινῆς περιόδου καθὼς καὶ τῶν ἡμικίωνων καὶ τῶν παραστάδων τῶν θυρῶν, δι' ἣν ἐργασίαν θέλει καταβληθῇ πρωτοφανῶς μὴδ' ἀμυνή δαπάνη.

Μετὰ σεβασμοῦ

Ν. Δ. Ἰωαννίτης

Ἀρχεῖο ΑΑΕ, Κατάλοιπα Ν. Μπαλάνου.

7*. ἜΚΘΕΣΗ ΠΡΟΟΔΟΥ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΙΟΥ
ΑΠΟΛΛΩΝΑ, 4.10.1905.

Ἀθῆναι τῇ 4 Ὀβρίου 1905

Συνοπτική ἔκθεσις
περί τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν πρὸς ἀναστήλωσιν
τοῦ ἐν Φιγαλίας ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος

Π ε ρ ι ο δ ο ς 1905

Κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον τοῦ ἔτους τούτου, ἀρξαμένην τῇ 18 Ἰουνίου καὶ λήξασαν τῇ 3 Ὀβρίου ἦτοι 90 ἐν ὅλῳ ἐργασίμους ἡμέρας, ἐξετελέσθησαν πρὸς ἀναστήλωσιν τοῦ ἐν Φιγαλίας ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος διὰ δύο μαρμαράδων καὶ τριῶν ἐργατῶν τὰ ἀκόλουθα:

1ον) Ἐπὶ τοῦ πρὸς δυσμᾶς τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἦτοι ἀπὸ τῆς δυσμικῆς παραστάδος τοῦ Προνάου μέχρι τῆς αὐτῆς τοῦ ὀπισθοδόμου καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ τοίχου ἐτοποθετήθησαν τὸ ἥμισυ τῆς 7ης σειρᾶς καὶ ὁλόκληροι αἱ ὑπερκείμεναι 8η καὶ 9η ἦτοι ἐν ὅλῳ 49 δόμοι.

2ον) Ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ διαχωρίσματος τοῦ ὀπισθοδόμου καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτοῦ συνεπληρώθη ἡ τοποθέτησις τῆς 7ης, 8ης καὶ 9ης σειρᾶς, ἦτοι ἐν ὅλῳ 22 δόμοι.

3ον) Ἐπὶ τοῦ πρὸς ἀνατολᾶς τοίχου τοῦ σηκοῦ συνεπληρώθη (ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς παραστάδος τοῦ Προνάου μέχρι τῆς ἀνατολικῆς θύρας) ἡ τοποθέτησις τῆς 6ης, 7ης, 8ης, 9ης 10ης καὶ 11ης σειρᾶς, ἦτοι ἐν ὅλῳ 75 δόμοι. Ὅθεν τὸ σύνολον τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ τοποθετηθέντων δόμων ἀνέρχεται εἰς 146.

4ον) Ἐτοποθετήθησαν δόμοι τῶν παραστάδων τοῦ Προνάου πρὸς ἀνατολᾶς μὲν οἱ 7ος, 8ος, 9ος, 10ος καὶ 11ος, πρὸς δυσμᾶς δὲ οἱ 8ος, 9ος, 10ος καὶ 11ος, ἦτοι ἐν ὅλῳ 9 δόμοι.

Σημ.: Ἐκ τῶν παραστάδων τοῦ ὀπισθοδόμου, ἡ μὲν ἀνατολικὴ συνεπληρώθη ὁλόκληρος (σὺν τῷ ἐπικράνῳ) κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον 1904, τῆς ἀνατολικῆς ὁμῶς ὑπάρχουσι μόνον ὁ 9ος δόμος καὶ τὸ ἐπικράνον (καὶ ταῦτα τεμαχισμένα) ἐλλείπουσι ἐπομένως οἱ 8ος, 10ος καὶ 11ος δόμοι. Ἐπομένως κατὰ τὴν ἐφετεινὴν περίοδον δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ συμπλήρωσις τῆς δυσμικῆς παραστάδος τοῦ ὀπισθοδόμου διότι ἔδει πρότερον νὰ συμπληρωθῶσιν οἱ ἐλλείποντες δόμοι διὰ νέου λίθου πρὸς τοῦτο ὁμῶς δὲν ἐξήρκεσε οὐδὲ ἡ λίαν βραχέος χρονικοῦ διαστήματος ἐφετεινὴ περίοδος οὐδ' ὁ ἀριθμὸς τῶν μαρμαράδων οἵτινες εἰς δύο μόνον συμποσοῦμενοι ἔπρεπε νὰ ἐργάζονται πανταχοῦ.

5ον) Ἐτοποθετήθη τὸ ἐπικράνον τῆς πρὸς ἀνατολᾶς παραστάδος τοῦ Προνάου ἀπαρτισθὲν ἐκ τριῶν τεμαχίων, τοῦ ἀνήκοντος δὲ εἰς τὴν πρὸς δυσμᾶς παραστάδα ἐπικράνου σώζονται μόνον δύο μικρά τεμάχια, ἅτινα ὥς ἔχουσι δὲν δύνανται νὰ τοποθετηθῶσιν ἂν μὴ πρότερον εὑρεθῶσιν τὰ ἐλλείποντα ἢ συμπληρωθῇ τὸ ὅλον ἐπικράνον διὰ νέου λίθου.

6ον) Συνεπληρώθη ἡ ἀναστήλωσις τῶν ἡμικίωνων (ἐκ 13 σπονδύλων ἑκάστου) πρὸς δυσμᾶς μὲν τεσσάρων, πρὸς ἀνατολᾶς δὲ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τρίτου, ἐνῶ ἐπὶ τοῦ δευτέρου ἐτοποθετήθησαν τέσσαρες μόνον σπόνδυλοι, τοῦτο δὲ διότι ἐλλείπουσιν ὁ 5ος, 8ος, 12ος καὶ 13ος, ἐνῶ οἱ 6ος, 7ος, 9ος καὶ 10ος εὐρίσκονται εἰς τεμάχια ἅτινα χρῆζουσι μακρᾶς ἐργασίας ὅπως συναρμολογηθῶσι.

Ἐπὶ τοῦ πρὸς ἀνατολᾶς διαγωνίου ἡμικίονος ἐτέθησαν τρεῖς σπόνδυλοι, θὰ συνεπληροῦτο δὲ καὶ οὗτος κατὰ τὴν ἐφετεινὴν περίοδον ἂν μὴ διεκόπτετο ἡ ἐργασία τόσον ἐνωρίς. Ὅθεν ἐτοποθετήθησαν ἐν ὅλῳ ἐπὶ τῶν ἡμικίωνων 85 σπόνδυλοι.

Ἡ τοποθέτησις τῶν σπονδύλων τούτων παρουσίασε οὐ σμικρὰς δυσκολίας, διότι τὸ πλεῖστον αὐτῶν ἀπῆρτίσθη ἐκ 2, 3, 4 καὶ 5 τεμαχίων ἅτινα ἔδει νὰ εὑρεθῶσι μετὰ μακράν καὶ πείσμονα ἔρευναν, νὰ συναρμολογηθῶσι δὲ καταλλήλως καὶ μετὰ προσοχῆς ὅπως οὕτω ἐπιτραπῇ ἡ τοποθέτησις ὑπερκειμένων, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ διότι (ὥς ἔγραψα ἐν τῇ ἀπὸ 26 Ἰουλίου ἐκθέσει μου) τῶν ἡμικίωνων μὴ ἔχοντων ὁμοίομορφον διάμετρον, οὐδὲ μῆκος οὐδὲ τομὴν καὶ μορφήν τῶν ραβδώσεων, ἀπαιτεῖτο ἰδιαίτερα ὁλος προσοχὴ καὶ ἐργασία διὰ τὴν ἐξεύρεσιν τῶν εἰς ἕκαστον ἡμικίονον ἀνηκόντων σπονδύλων. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ τοιαύτη ἐκλογὴ ἐπρόκειτο νὰ γείνη μεταξύ 130 ἐν ὅλῳ σπονδύλων καὶ τούτων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπαρτιζομένων ἐκ 2-3, 4 καὶ 5 τεμαχίων (ἴδε σχετικὰ περὶ τοῦ τεχνικοῦ μέρους ἐν τῇ ἀπὸ 26 Ἰουλίου ἐκθέσει).

* Ἡ σημείωσις τοῦ παραρτήματος εἶναι τῆς γράφουσας.

1. Ἐκ παραδρομῆς ὁ Ἰωαννῆτις γράφει «ἀνατολικῆς», ἐνῶ ἐννοεῖ τὴν δυτικὴν παραστάδα τοῦ ὀπισθονάου, ὅπως ἄλλωστε φαίνεται ἀμέσως παρακάτω στὴν ἐκθεσὶν αὐτοῦ.

7ον) Ἐγένοντο δοκιμαί πρὸς τοποθέτησιν τῶν παραστάδων τῆς ἀνατολικῆς θύρας τριῶν μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ δύο δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ. Καὶ τῶν μὲν πρώτων ἡ τοποθέτησις μέχρι τῆς 8ης σειρᾶς δὲν θὰ παρουσιάσῃ ἐλπίζω ἀνυπερβλήτους δυσχερείας, τῆς δευτέρας ὁμως (πρὸς τὰ δεξιὰ) ἐλλείπουσι κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ μακροὶ δόμοι ἐνῶ κατὰ παράδοξον σύμπτωσιν σώζονται πλείοτεροι τῶν βραχέων. Ὅθεν ἡ συμπλήρωσις τῆς θύρας ταύτης ἔσεται δυνατὴ συμπληρουμένων τῶν ἐλλειπόντων δόμων τῶν παραστάδων διὰ νέων.

Προκειμένου νὰ συμπληρωθῇ ἡ τοποθέτησις τῶν ἀνωτάτων δόμων τοῦ σηκοῦ καὶ τῶν σπονδύλων τῶν ἡμικίωνων ἔδει προηγουμένως νὰ ἐξακριβωθῇ ἀναμφισβητήτως ἡ σχέσις αὐτῶν πρὸς τὰ μέλη τοῦ θριγκοῦ τόσο τῆς προστάσεως ὅσον καὶ τῆς περιστάσεως, τούτου ἕνεκα ἐγένοντο μεθοδικαί ἐρευναι ἐκ τῶν ὁποίων προέκυψαν τὰ ἀκόλουθα:

1ον) Εὐρέθησαν τὰ πλεῖστα τῶν τεμαχίων τοῦ ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου δι' ὧν κατορθοῦται (μέχρι τοῦδε) ἡ εἰς ἄρτιον συμπλήρωσις ἐπὶ τὰς πλεονεξίας τῶν κατὰ τὰς πλευρὰς ἐνθα οἱ ἡμικίονες, ἐνός ἐπὶ τῆς πρὸς νότον πλευρᾶς καὶ ἐν μέγα τμήμα τοῦ ἐπὶ τῆς ἀρκτικῆς θύρας καὶ τὸ ὑπέρθυρον τῆς αὐτῆς θύρας ὅπερ φέρει καὶ τὴν ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὰς παραστάδας ἐντομήν.

2ον) Εὐρέθησαν 8 σπόνδυλοι τῶν ἡμικίωνων φέροντες τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἰωνικὸν ἐπιστύλιον κυμάτιον.

3ον) Εὐρέθησαν πλεῖστοι δόμοι τοῦ σηκοῦ φέροντες ἐπίσης τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἰωνικὸν ἐπιστύλιον κυμάτιον. Διὰ τούτων θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ συμπλήρωσις τῶν μεταξὺ τῶν ἡμικίωνων τετραγωνιδίων δυναμένων ἐν μέρει νὰ συμπληρωθῶσι καὶ διὰ τμημάτων τῶν φατνωμάτων.

Συμπέρασμα. Ἀπαντες οἱ σωζόμενοι δόμοι τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ ἐτοποθετήθησαν, ὑπάρχουσι δὲ εἰσέτι ἐξ τοιοῦτοι ἀκέραιοι καὶ περὶ τοὺς 10 εἰς μικρά τεμάχια, ἅπαντες ὁμως οὗτοι ἀνήκουσιν εἰς διαφόρους σειρὰς οὐδὲ δύναται δι' αὐτῶν νὰ συμπληρωθῇ μία ὁλόκληρος τοιαύτη δύναται ὁμως, ἐγκρινόμενου, νὰ συμπληρωθῶσι δύο μικρά τμήματα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου καὶ οὕτω γίνεται καταληπτὴ ἡ ἐσωτερικὴ μορφή τοῦ ναοῦ. Ὅθεν ἐκ τῶν πορισμάτων τῆς ὁριστικῆς τοῦ ναοῦ μελέτης προκύπτει ὅτι δύναται οὗτος νὰ ἀναστηλωθῇ διὰ τοῦ ἀρχαίου ὕλικου κατὰ τὰ 4/5 συμπληρωμένου τοῦ 1/5 διὰ νέων λίθων.

Μετά σεβασμοῦ

Ν. Δ. Ἰωαννίτης

Ἀρχεὶο ΑΑΕ, Κατάλοιπα Ν. Μπαλάνου.

8. ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ Ν. ΜΠΑΛΑΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ ΤΗΣ «ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ»: ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ, 1922.

Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΙΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ

Φίλε Κύριε Διευθυντά

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἐγερθέντα θόρυβον περὶ τὸ ζήτημα τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ Παρθενῶνος, θεωρῶ καθήκον μου νὰ ἐκθέσω τὰς σκέψεις, αἵτινες καθοδήγησαν τὰς μέχρι τοῦδε γενομένας ἐργασίας πρὸς συντήρησιν καὶ ἀναστήλωσιν τῶν ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων, ἅς ἀπὸ εἰκοσιπενταετίας ἐκτελῶ.

Ἐν πρώτοις δέον νὰ τονισθῇ ὅτι λέγοντες ἀναστήλωσιν δὲν ἐννοοῦμεν ἀναπαράστασιν ἢ συμπλήρωσιν ἢ ἀνακαίνισιν τοῦ μνημείου κατ' εἰκασίαν ἢ καθ' ὑποκειμενικὰς ἀντιλήψεις ὅπερ θὰ ἀπετέλει πράγματι ἱεροσυλίαν καὶ βεβήλωσιν τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἀλλ' ἀπλῶς ἐννοοῦμεν τὴν ἀνύψωσιν τῶν κατὰ γῆς κειμένων μερῶν τοῦ μνημείου εἰς τὰς ἐνδεικνυόμενας πραγματικὰς αὐτῶν θέσεις, δι' ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγοτέρων νέων ὑλικῶν, τῶν ἀπολύτως δηλ. ἀπαυτουμένων πρὸς τοποθέτησιν διασωθέντων ἀρχαίων τεμαχίων.

Διὰ τῆς ἀναστηλώσεως μνημείου τινος ἐπιδιώκεται κυρίως ἡ ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβὴς κατανόησις τοῦ πνεύματος τοῦ ἀρχιτέκτονος καὶ τοῦ μεγαλείου τῆς ἐκτελέσεως, ὡς καὶ ἡ στερέωσις τοῦ μνημείου καὶ ἡ πρόληψις τῆς ἀπωλείας καὶ καταστροφῆς τοῦ ἐκτάδην κειμένου ὑλικοῦ. Ἡ μέριμνα αὕτη πρὸς συντήρησιν τοῦ μνημείου εἶναι καθήκον ἱερὸν πρὸς τοὺς συγχρόνους ὡς καὶ πρὸς τὰς ἐπερχομένας γενεάς. Πρέπει πάσῃ δυνάμει νὰ φροντίζωμεν ὅπως τὰ ἐκλαμπρα

προϊόντα καί τὰ ἄθδια πρότυπα τῆς ἀνθρώπινης τέχνης διατηρῶνται καί διὰ τὰς μελλούσας γενεάς, ἵνα καί αὐταὶ ἀπολαύσῃ καὶ διδαχθῇ ἐκ τῆς θέας αὐτῶν, ἔστω καὶ μέ μικράν θυσίαν τῶν αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων κύκλων τινῶν. Ὅτι δὲ διὰ τῆς ἀναστήλωσεως προλαμβάνεται, τὸ γ' ἔφ' ἡμῖν, ἡ καταστροφή τῶν μνημείων, οὐδεὶς, φρονῶ, δύναται νὰ ἀρνηθῇ.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως οὐ μόνον εἰς οὐδέν προσκροῦει ἡ ἀναστήλωσις, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐνδείκνυται ὑπ' αὐτῆς. Τί θά ἦτο πράγματι προτιμότερον νὰ εἶχομεν τὸν Ναόν τῆς Ἀπτέρου Νίκης ὡς ἔχει μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν ἢ ἐν σωρῷ μαρμάρων ὡς εἶχε πρὸ αὐτῆς; Καὶ οἱ κατὰ τῆς ἀναστήλωσεως αἰσθητικοί, συνεπεῖς πρὸς τὰς γνώμας τῶν, θὰ προέτεινον τὴν κατεδάφισιν τοῦ Ναοῦ τούτου ὡς καὶ τῶν λοιπῶν ἀναστηλωθέντων μνημείων καὶ τὴν ἐπαναφορὰν τούτων εἰς τὴν πρὸ τῆς ἀναστήλωσεως κατάστασιν αὐτῶν; Τότε λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ καταρρίψωμεν τοὺς ἀναστηλωθέντας κίονας κατὰ τὸ 1842 παρὰ τοῦ Κλέντζε, τὸ Ἐρέχθειον, τὰ Προπύλαια, τὸν ἐν Δελφοῖς Θησαυρὸν τῶν Ἀθηναίων, τὸν Ναόν τοῦ Σουνίου, Φυγαλείας, τὸν Λέοντα τῆς Χαιρωνείας!

Ἄς μὴ λησμονεῖται ὅτι ἐκτός στενοῦ κύκλου εἰδικῶν καὶ ὀλίγων αἰσθητικῶν καὶ τινῶν ἀρεσκομένων νὰ θεωρῶνται τοιοῦτοι, οἱ πολλοί, καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν μεμορφωμένων τάξεων δὲν δύναται νὰ ἔχῃ αἰσθητικὴν ἀπόλαυσιν ἐξ ἀπλῶν ἐρειπίων, οὐδὲ δύναται νὰ ἀναπαριστῶσιν ἐκ τῶν ἐρειπίων τὸ ὅλον διὰ τῆς φαντασίας. Τὰ ἐρείπια δὲν δύναται νὰ καταδείξῃ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀρχιτέκτονος οὐδέ νὰ ἀποδόσῃ τὸ μεγαλεῖον τῆς ἐκτελέσεως τοῦ ὅλου, καὶ δὲν ἐνδιαφέρῃ παρὰ ὀλίγους εἰδικούς μελετητάς. Ἄλλως, εὐκολώτερον εἶναι νὰ ἀποσπάσῃ τις διὰ τῆς φαντασίας του τὰ ἐν τοῖς μνημείοις παρεμβληθέντα νέα τεμάχια, παρὰ νὰ ἀναπαραστήσῃ τὴν πραγματικὴν μορφήν τοῦ μνημείου ἐκ τῶν ἐκτάδην εὐρισκομένων ἐρειπίων.

Οὐδὲ δύναται νὰ ἀμαυρώσῃ, ἢ διὰ νὰ εἴμεθα κυριολεκτικώτεροι, νὰ ἀπολευκάνῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ὅλου, ἢ παρεμβολὴ τῶν ἀπαραιτήτων διὰ τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ μνημείου τεμαχίων ἐκ νεωτέρου ὕλικου, ὅπως οὐδόλως παραβλάπτουσι τὸν χρυσοῖζοντα χρωματισμὸν τῶν κίωνων αἱ μορφωθεῖσαι λευκαὶ κηλίδες ἐκ τοῦ βομβαρδισμοῦ τοῦ Παρθενῶνος ἐπὶ τούτων.

Καί, ἀφοῦ διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ Παρθενῶνος ἀρχαιολόγοι καὶ ἀρχιτέκτονες ὡς ὁ Πένροζ, ὁ Μάγν, ὁ Ὁμόλ, ὁ Ντούρμ, ὁ Νταῖρπφελδ, ἐνέκριναν τὴν διὰ νέου ὕλικου ἀντικατάστασιν πέντε ὁλοκλήρων ἐπιστυλίων ἐπὶ 15 τοῦ ὀπισθοδόμου τοῦ Παρθενῶνος, ὡς καὶ 4 κιονοκράνων, κατὰ τὸ ὁρατὸν μέρος αὐτῶν, ἐπὶ τῶν 8 τῆς προσόψεως, πρὸς τί τόσος θόρυβος διὰ τὴν παρεμβολὴν ὀλίγων νέων τεμαχίων πρὸς τελείαν ἀναπαράστασιν τῆς βορείας κιονοστοιχίας, ἀφοῦ μάλιστα ἐπὶ 187 σπονδύλων καὶ 17 κιονοκράνων τὰ ὅποια ἀπαρτίζουν ὅλην τὴν κυρίαν κιονοστοιχίαν ἀπαιτοῦνται πρὸς τελείαν ἀνύψωσιν αὐτῶν μόνον 8 σπόνδυλοι καὶ 2 κιονόκρανα, δι' ἀρχαίου καὶ νέου ὕλικου. Τί παραβλάπτει τοῦτο τὴν ἀρχαιοπρεπὴ ἐντύπωσιν, προκειμένου μάλιστα διὰ τῆς ἀναστήλωσεως νὰποδοθῇ (sic) ἡ πραγματικὴ ἡσυχία τοῦ Παρθενῶνος, ὡς τὴν ἀντελήφθη τὸ πνεῦμα τοῦ ἀρχιτέκτονος του;

Ὅτι δ' ἡ γενομένη ἀναστήλωσις τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως οὐ μόνον εἰς οὐδέν προσκροῦει ἀλλὰ τοῦναντίον ἐνδείκνυται, μαρτυρεῖ ἡ ὁμόφωνος σχεδὸν γνώμη τῶν διασημοτέρων ξένων ἀρχαιολόγων, οἵτινες ἀνεπιφυλάκτως ἐπεδοκίμασαν τόσον τὴν ἀναστήλωσιν κατ' ἀρχήν, ὅσον καὶ τὰς γενομένας ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας παρ' ἐμοῦ, δι' ἐκφράσεων μάλιστα λίαν κολακευτικῶν, ὡς ἔπραξαν ἐσχάτως, ἐν συνεντεύξει εἰς τοὺς Τάϊμς, οἱ διαπρεπεῖς ἀρχαιολόγοι καὶ ἀρχαιόφιλοι κ.κ. Γκάρδνερ καὶ Πάϊρον.

Περιφανῇ δ' ἀναγνώρισιν τῆς συντελεσθείσης ἐργασίας ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀποτελεῖ ἡ ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιγραφῶν καὶ γραμμάτων καταχωρηθεῖσα ἀνακοίνωσις τοῦ καθηγητοῦ τῆς Σορβόνης καὶ πρώην Διευθυντοῦ τῆς ἐνταῦθα Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, ἐπιφανοῦς ἀρχαιολόγου καὶ κατ' ἐξοχὴν αἰσθητικοῦ κ. Φουζέρ (κατὰ τὰς συνεδρίας τῆς 24ης Μαΐου καὶ 21 Ἰουνίου 1918), καθ' ἣν ἡ κατόπιν τῆς γενομένης ἀναστήλωσεως ἐντύπωσις τοῦ ἀποδοθέντος μεγαλείου εἰς τὴν ἀνατολικὴν πρόσοψιν τῶν Προπυλαίων καθιστᾷ τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ μνημείου σαφῇ καὶ ἐνδεικνύει τὴν ἐπιβάλλουσαν ἀπλότητα αὐτοῦ. «Ἡ ἐπιτυχὴς αὕτη ἀπόπειρα», ἀναγράφεται κατὰ λέξιν ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας, «εἶναι ἐνθαρρυντικὴ καὶ προκαλεῖ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἀναστήλωσεως τῶν κίωνων τοῦ Παρθενῶνος».

Μετά τοιαύτας τόσον ἐγκύρους καὶ αὐθεντικὰς ἀποφάνσεις εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν ἄλλο τι ὑπὲρ τῆς ἀναστήλωσεως τοῦ Παρθενῶνος ὑπὲρ ἧς ἄλλως ὁμοφώνως ἀπεφάνθησαν καὶ διάφορα διεθνῇ ἀρχαιολογικὰ συνέδρια καὶ δὲς τὸ ἡμέτερον ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον, εἰς τὸ ὅποιον ὑπεβλήθησαν ὡς εἴθισται αἱ λεπτομέρειαι τῆς ἐκτελέσεως ἐπὶ τῇ βάσει ὁρισμένων σχεδίων μου.

Μετά πάσης τιμῆς
Νικόλαος Μπαλάνος

Ἀρχεῖο ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι Παρθενών.

9*. ΥΠΗΡΕΣΙΑΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ Ν. ΜΠΑΛΑΝΟΥ «ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤ' ΕΞΟΧΗΝ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ»: ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ, 1922 (ΗΜΙΤΕΛΕΣ ΣΧΕΔΙΟ).

ΕΚΘΕΣΙΣ

τοῦ Διευθυντοῦ τῆς ἀναστήλωσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων Ν. Μπαλάνου.

(Περί τῆς ἀνάγκης τῆς συντηρήσεως καὶ ἀναστήλωσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων καὶ κατ' ἐξοχήν τοῦ Παρθενῶνος).

Ἐπὶ τοῦ ὑποβληθέντος ὑπομνήματος τοῦ κ. Ὁρλάνδου δι' οὗ ὁ ὑποβαλὼν ἠθέλησε νὰ παρουσιασθῇ ὡς ὁ κύριος ἀντιπρόσωπος μιᾶς ἐπιστημονικῆς γνώμης πάντοτε καὶ πολλαχῶς συζητηθείσης, ἐνόμισα ὅτι ἐπιβάλλεται εἰς ἐμέ ἀντιθέτου ἐπιστημονικῆς ἀρχῆς δηλ. τῆς ἀνάγκης τῆς ἀναστήλωσεως τῶν ἀρχαίων μνημείων ὑπὸ ὠρισμένας προϋποθέσεις, νὰ ἐκθέσω τοὺς λόγους καὶ τὰς σκέψεις αἰτίνες καθοδήγησαν τὰς μέχρι τοῦδε γενομένας ἐργασίας πρὸς συντήρησιν καὶ ἀναστήλωσιν τῶν ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων, ἅς ἀπὸ εἰκοσιπενταετίας ἐκτελῶ, καὶ τοὺς λόγους οἵτινες ἐπιτάσσουσιν εἰς ἡμᾶς νὰ συνεχίσωμεν τὰς τοιαύτας ἀναστήλωσεις ἰδιαίτερος δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ Παρθενῶνος.

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι λέγοντες ἀναστήλωσιν δὲν ἐννοοῦμεν ἀναπαράστασιν ἢ συμπλήρωσιν ἢ ἀνακαίνισιν τοῦ μνημείου καθ' ὑποκειμενικάς ἀντιλήψεις ἢ κατ' εἰκασίαν ὅπερ θὰ ἀπετέλει πράγματι ἱεροσυλίαν καὶ βεβήλωσιν τῆς ἀρχαίας τέχνης ἀλλ' ἀπλῶς ἐννοοῦμεν τὴν ἀνατοποθέτησιν τῶν κατὰ γῆς κειμένων μερῶν τοῦ μνημείου εἰς τὰς πραγματικὰς καὶ μὴ ἐναλλακτάς αὐτῶν θέσεις, χρησιμοποιοῦντες νέα ὑλικά ἀπολύτως μόνον ὅπου εἶναι ἀνάγκη πρὸς ὑποστήριξιν ἀρχαίων τεμαχίων.

Διὰ τῆς ἀναστήλωσεως οὕτω καθοριζομένης δὲν ἐπιδιώκεται νὰ δώσωμεν νέαν ζωὴν εἰς τὸ Μνημεῖον ἀλλ' ἀπλῶς νὰ βοηθήσωμεν τὸν μελετητὴν τοῦ Μνημείου εἰς τὴν εὐκολωτέραν καὶ ἀκριβεστέραν ἀντίληψιν αὐτοῦ καὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος τοῦ Μνημείου ἐπιδιωχθέντος σκοποῦ, τὰ ὅποια ἀσφαλῶς δὲν δύναται νὰ ἀντιληφθῇ διὰ τῆς ἀναδιφήσεως ἔστω καὶ τῶν καλλιτέρων σχετικῶν βιβλίων τῶν περιγραφόντων τὰς τε λεπτομερείας καὶ τὰς γενικὰς γραμμὰς ἀναλόγως τῆς ἀντιλήψεως τοῦ μελετήσαντος τὸ μνημεῖον.

Εἶναι λυπηρὸν τὸ νὰ ζητῇ τις νὰ προσηλώσῃ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ μόνον εἰς τὰς μικράς ἀναγκαίας προσθήκας τὰς γενομένας πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ περικαλλοῦς κίονος τῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων ἀντὶ νὰ ἀποβλέπῃ πρὸς τὴν ὅλην παρεχόμενην ἐντύπωσιν ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ κίονος!

Παρατηρῶν τις αὐτόν μετὰ τοῦ μικροῦ δείγματος τῆς ὑπερκείμενης ὀροφῆς ἀντιλαμβάνεται τὸ μεγαλεῖον τῆς στοᾶς ταύτης τὸ ὅποῖον βεβαίως δὲν παρέχεται ἐκ τῆς θέας τῶν δίκεν πεσῶν ἱσταμένων κίωνων!

Ὅποια δὲ ἡ παρεχόμενη ἐντύπωσις ἐκ τῆς ἀναστήλωσεως τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως τῶν Προπυλαίων μετὰ τὴν μόρφωσιν τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ αἵετώματος! ἡ τις ἐνῶ ἀφ' ἐνός διατηρεῖ τὴν ἐρειπιώδη κατάστασιν τοῦ μνημείου ἀφ' ἑτέρου ἐπιτρέπει τὸν ἀνασχηματισμὸν ὁλοκλήρου τοῦ αἵετώματος.

Διατείνονται ὅτι αἱ νῦν σχηματιζόμεναι σκιαὶ ἐπὶ τοῦ μνημείου ἐκ τῶν γενομένων ἀναστήλωσεων εἶναι ἀντισθητικαὶ καὶ καταστρέφουσι τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ὅλου, ἀλλὰ αἱ προϋπάρχουσαι ἦσαν καλύτεραι! καὶ ἀφ' ἑτέρου πρέπει νὰ ἀποβλέπωμεν μόνον εἰς τὰς σχηματιζόμενας σκιάς διὰ νὰ ἀποφασίσωμεν τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ μνημείου;

Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου λοιπὸν δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπαναφέρωμεν τὸ Ἐρέχθειον εἰς οἷαν κατάστασιν ἐσώζετο μέχρι τοῦ ἔτους 1827 ὅτε τυχαῖον γεγονός κατέρριψε τοῦτο;

Ἡ ἐκ τῆς θέας τοῦ μνημείου τούτου ἀπόλαυσις θὰ ἦτο καλυτέρα ἢν εἶχε παραμείνῃ εἰς οἷαν κατάστασιν παρουσιάζει τοῦτο εἰκὼν τοῦ 1840 ἢ ὡς ἐγνωρίσαμεν τοῦτο μέχρις ἐσχάτων μετὰ τὴν γενομένην ἐκκαθάρισιν τοῦ μνημείου ἀπὸ τῶν ξένων κατασκευασμάτων!

Ὅπως ἡ ἀποψὶς τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τῶν Προπυλαίων οὐδεμίαν ἀσχημίαν παρουσιάζουσι (ἐκτός ἴσως διὰ τὸν θέλοντα νὰ ἐξετάσῃ λεπτομερῶς ἕνα ἕκαστον μέρος τοῦ μνημείου καὶ διὰ τῆς ψηλαφίσεως, οὕτως εἶπεν, νὰ βεβαιωθῇ περὶ τῆς ἀρχαίας ἢ μὴ προελεύσεως τεμαχίου τινός ἢ μέρους), οὕτω καὶ ὁ Παρθενὼν μετὰ τὴν προτεινομένην ἀναστήλωσιν οὐδεμίαν ζημίαν οὔτε αὐτός οὔτε ὁ θεατὴς θὰ πάθῃ! Οὗτος μάλιστα θὰ ἀντιληφθῇ τὸ μέγεθος καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ μνημείου.

* Ἡ σημείωσις τοῦ παραρτήματος εἶναι τῆς γράφουσας.

Οὐδέ ὡς ἀνωτέρω εἶπομεν ἡ παρεμβολή ἐλαχίστων νέων τεμαχίων θά παρουσιάζωσι τοιαύτην ἀνομοιογένειαν ὥστε νά καταδικάζεται ἡ ἀναστήλωσις διότι ἐπὶ 187 σπονδύλων καὶ 17 κιονοκράνων ἀπαρτιζόντων τὴν ὅλην βόρειαν κιονοστοιχίαν θά ὑπάρχωσι μόνον 8 ἢ 10 σπόνδυλοι ἀπαρτιζόμενοι ἐκ νέων καὶ παλαιῶν τεμαχίων καὶ δύο νέα κιονόκρανα.

Διὰ τὴν διατήρησιν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος μετὰ τοὺς σεισμούς τοῦ 1894 ἀπεφασίσθη ὑπὸ τῶν συνελθόντων ἐν Ἀθήναις μεγάλων ξένων ἀρχαιολόγων καὶ ἀρχιτεκτόνων Πένροζ, Μάγν, Ὡμόλ, Ντούρμ, Νταϊρπελδ καὶ ἡμετέρων ἡ ἀντικατάστασις 6 ὁλοκλήρων ἐπιστυλίων ἐπὶ 15 τοῦ ὀπισθοδόμου, ὁλοκλήρου σχεδόν τῆς ἐσωτερικῆς σειρᾶς τῆς ζωφόρου ὡς καὶ 4 κιονοκράνων ἐπὶ 8 καὶ μάλιστα κατὰ τὸ ὁρατὸν αὐτῶν μέρος. Ἡ παρεμβολή τοσούτου μεγάλου ἀριθμοῦ νέων μαρμάρων εἶναι ἐπομένως καταδικαστέα, καὶ θά ἦτο προτιμωτέρα ἂν εἶχομεν ἀφήσῃ νά καταπέσῃ ὁλόκληρος αὐτή ἡ ἀπαρμίλλου ὡραιότητος πλευρά τοῦ Παρθενῶνος!

Ἴσως ἐνταῦθα μου γίνεῖ ἡ παρατήρησις ὅτι τότε μὲν ἐπρόκειτο περὶ συντηρήσεως τοῦ μνημείου, ἐνῶ σήμερον πρόκειται περὶ ἀναστήλωσεως μέρους αὐτοῦ. Ἀλλά μήπως θά ἐκτελεσθῇ αὕτη διὰ νέου ὕλικου ἢ θά ἐπεκταθῇ εἰς πραγματικὴν ἀναπαράστασιν (restauration);

Αὐτοὶ οἱ διασωθέντες κίονες τῆς Δυτικῆς καὶ Μεσημβρινῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος δὲν ἔχουσιν ὑποστῆ ἀπείρους βλάβας ἐκ τοῦ βομβαρδισμοῦ ὥστε καὶ αἱ γωνίαι τῶν ραβδώσεων νά ἔχωσι καταστραφῇ καὶ λευκαὶ κηλίδες νά ἀποτυποῦνται ἐπὶ τοῦ χρυσιζόντος χρώματος τῶν κίωνων τούτων; Πρὸς ἀποφυγὴν μάλιστα τῆς κακῆς ἐντυπώσεως ἐκ τῆς παρεμβολῆς μικρῶν τεμαχίων νέων μαρμάρων εἰς τοὺς ἐλλείποντας σπονδύλους ἐπρότεινα εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον (κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 24 Νοεμβρίου 1920) καθ' ἣν ἐνεκρίθησαν ἅπασαι αἱ λεπτομέρειαι τῆς ἐκτελέσεως ὅπως ὁ μὲν κορμός τῶν ἐλλειπόντων σπονδύλων κατασκευασθῇ ἐκ Πειραϊκοῦ λίθου, διὰ τὴν στερεότητα, ἀφοῦ δὲ ἐπὶ τούτων συναρμολογηθῶν τὰ ἀρχαῖα τεμάχια, ὧν ἡ θέσις δύναται νά καθορισθῇ τελείως, τότε τὰ διάμεσα μόνον θά συμπληρωθῶσι διὰ μίγματος ἐκ τσιμέντου καὶ μαρμαροκονίας ὅπως καλλίτερον συναρμολογηθῶσιν καὶ μεταξὺ τῶν καὶ πρὸς τοὺς ἐκατέρωθεν ἀρχαίους σπονδύλους, τῶν ὁποίων ἡ θέσις καθορίσθη μετὰ ἐπισταμένην καταμέτρησιν αὐτῶν, ὅπως ἐμφαίνεται ἐν εἰδικῷ διαγράμματι. Συμπλήρωσις διὰ τοιούτου μίγματος ἐγένετο παρ' ἐμοῦ λίαν ἐπιτυχῶς καὶ εἰς τοὺς κίονας τῆς Πύλης τῆς Ἀγορᾶς.

Μόνον τὰ 2 ἐλλείποντα κιονόκρανα θά κατασκευασθῶσιν ἐκ νέου μαρμάρου τοῦ ὁποίου τὸ χρῶμα ἐν ἀνάγκῃ δύναται νά προσαρμοσθῇ πρὸς τὸ παλαιόν. Ὡς καὶ ἐκ τῶν 9 ἐξωτερικῶν ἐπιστυλίων τῶν ἀπαυγμένων πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ὅλης σειρᾶς τούτων δύο μόνον θά ἔχωσι ἀνάγκην μερικῆς συμπληρώσεως διὰ νέου ὕλικου καθόσον τὰ ἐπὶ λοιπα σώζονται μετὰ τῶν, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἐλλειπουσῶν 7 τριγλύφων ἀρκετὰ τεμάχια σώζονται.

Ἡ συνημμένη εἰκὼν παρουσιάζει τὸν Παρθενῶνα μετὰ τὴν προτεινομένην ἀναστήλωσιν¹. Μόνον δὲ μετὰ τοιαύτην ἀναστήλωσιν θά ἀντιληφθῶμεν τὸ πραγματικὸν καὶ ἐπιβλητικὸν μέγεθος τοῦ Παρθενῶνος καθόσον ἡ ὑπαρξὶς τῶν τεσσάρων γωνιῶν τούτου δὲν ἐπαρκεῖ διὰ νά φαντασθῇ τις αὐτό!

Τὸ ὅτι δὲ οἱ ἀναστηλωθῶμενοι κίονες μετὰ τοῦ θριγκοῦ τῶν θά ἴστανται δῆθεν μετέωροι ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως τοῦ ἀπαρατήτου βάθους (τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ) διὰ τοῦτο πρέπει νά καταδικάσωμεν τὴν ἀναστήλωσιν ταύτην;

Ἀλλὰ τότε διὰ τὸν αὐτὸν λόγον θά ἔπρεπε νά κατεδαφίσωμεν καὶ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνος μετὰ τῆς κιονοστοιχίας καὶ τὰ παρ' αὐτῷ διασωθέντα μέρη τῶν μακρῶν πλευρῶν τὰ ὁποῖα ἄνευ βάθους εὐρίσκονται!

Θά εἶπη τις, ἴσως, ὅτι τοῦτο ὁ χρόνος μᾶς ἀφῆκεν· ἀλλ' οἱ ὑποστηρίζοντες τὴν μὴ ἀναστήλωσιν, θασιζοῦνται πάντοτε ἐπὶ αἰσθητικῶν λόγων καὶ νόμων, καὶ ἐπομένως πρέπει νά ἰσχύουν οἱ λόγοι οὗτοι καὶ ἐπὶ τῶν διασωθέντων μνημείων. Ἄλλωστε δὲν θά εἶναι ὁ Παρθενὼν τὸ μόνον μνημεῖον τοῦ ὁποίου θά σώζεται ἡ κιονοστοιχία ἄνευ τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Ὁ Ναὸς τῆς Φιγαλείας, ὁ Ναὸς τοῦ Σουνίου καὶ ἄλλοι πολλοὶ Ναοὶ δὲν διεσώθησαν μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου; Καὶ ἂν τοῦ Ναοῦ τῆς Νεμέας τοῦ ὁποίου 3 μόνον κίονες σώζονται ἤθελεν ἀναστηλωθῇ μόνον ἡ περίστασις διὰ τοῦτο τὸ πνεῦμα τοῦ Ναοῦ θά κατεστρέφετο; Καὶ ἡ παρεμβολὴ τεμαχίων ἐκ νέου ὕλικου θά παρέβλαπτε ἐπὶ τοσούτον τὴν ὡραιότητα τοῦ διασωζομένου μνημείου ὥστε νά καταδικάσωμεν αὐτὸ εἰς τὴν φθοράν καὶ τὴν καταστροφὴν;

Τὸ νά διαφωνήσωμεν δὲ πρὸς τὸν Ράσκιν καὶ τὸν Ροντέν νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἐντροπή. Τόσοι καὶ τόσοι ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἔχουν γράψει κατὰ καὶ ὑπὲρ τῆς ἀναστηλώσεως εἰς τὰς ἐφημερίδας καὶ τὰ περιοδικὰ ὁλοκλήρου τοῦ Κόσμου! Ἀνεγνωρίσθη ὁμως, μετὰ τὰς ἐργασίας, ὅτι οὐδεμίαν ἱεροσυλίαν διαπράττομεν διασώζοντες καὶ ἀναστηλοῦντες κατὰ τὸ ἐφικτὸν εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν τὰ μνημεῖα χωρὶς ποσὸς νά ζητήσωμεν νά συμπληρώσωμεν ταῦτα κατ' εἰκασίαν δι' ἀντιγράφων καὶ κακῶν ἀπομιμήσεων.

Πρέπει νά προτιμήσωμεν τὴν τελείαν καταστροφὴν καὶ κατεδάφισιν ἱστορικοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν στερέωσιν καὶ διατήρησιν τούτου;

1. Προφανῶς ἡ ὑπηρεσιακὴ ἔκθεσις συνοδεύεταν ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἐπιζωγραφισμένη φωτογραφία τοῦ Ν. Μπαλάνου, ποὺ παρουσίαζε ἀναστηλωμένη τὴ βόρεια κιονοστοιχία (εἰκ. 206).

Διά τας μελλούσας γενεάς νομίζω ὅτι οὔτε λόγος πρέπει νά γίνεται καί ὅτι προτιμώτερον διά ταύτας εἶναι νά βλέπωσι ἐν μνημεῖον ἔστω καί ἐρειπωμένον, παρά νά γνωρίζωσι ἀπλῶς ὅτι εἰς τήν θέσιν ταυτήν ὑπῆρχε μνημεῖον τι.

Τοῦτο εἶναι ἀνάλογον ὥς ἂν ἡμεῖς ἐπρεπε νά εἴμεθα ἐνθουσιασμένοι διότι γνωρίζομεν ὅτι ἐν Ἑλλάδι καί ἐν Ἀθῆναις ἰδίως ὑπῆρχον τόσα μνημεῖα γνωστά μόνον ἐξ ἐπιγραφῶν ἢ σχεδίων!

Ὅτι δ' ἡ γενομένη ἀναστήλωσις τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως οὐ μόνον εἰς οὐδέν προσκροῦει ἀλλά τοῦναντίον ἐνδείκνυται, μαρτυρεῖ ἡ ὁμόφωνος σχεδόν γνώμη τῶν διασημοτέρων ξένων ἀρχαιολόγων, οἵτινες ἀνεπιφυλάκτως ἐπεδοκίμασαν τόσον τήν ἀναστήλωσιν κατ' ἀρχήν ὅσον καί τās γενομένας ἀναστηλωτικές ἐργασίας παρ' ἐμοῦ δι' ἐκφράσεων μάλιστα λίαν κολακευτικῶν, ὡς ἔπραξεν (sic) ἐσχάτως, ἐν συνεντεύξει εἰς τοὺς Τάϊμς, οἱ διαπρεπεῖς ἀρχαιολόγοι καί ἀρχαιοφίλοι Γκάρδνερ καί Πένοῦρ.

Περιφανῇ δ' ἀναγνώρισιν τῆς συντελεσθείσης ἐργασίας ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀποτελεῖ ἡ ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς 24 Μαΐου καί 21 Ἰουνίου 1918 τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιγραφῶν καί τῶν γραμμάτων καταχωρηθεῖσαι ἀνακοινώσεις τοῦ καθηγητοῦ τῆς Σορβόνης καί πρῶην Διευθυντοῦ τῆς ἐνταῦθα Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κατ' ἐξοχήν αἰσθητικοῦ κ. Φουζέρ.

Εἰς ταύτας ἀναγράφεται αὐτολεξεῖ «Ιον. Ἡ μεγαλοπρεπὴς ἐντύπωσις ἡ ἀποδοθεῖσα εἰς τήν ἀνατολικήν προσοψιν τῶν Προπυλαίων διά τοῦ τμήματος τοῦ αἰτώματος ὅπερ εὐκόλως συμπληρώνει ἡ φαντασία. Τό γείσωμα ἀναστηλωθέν ἐπὶ ἐκτάσεως ὀλίγων μέτρων καθιστᾷ νοητὴν τήν διάταξιν καί ἐκδηλοῖ τήν ἐπιβλητικὴν ἀπλότητα τοῦ μνημείου. 2ον. Ἡ ἐν σχήματι τριγώνου ἄπο...

Ἀρχεῖο ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι. Παρθενών.

10*. ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ Ο. WALTER ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΟΝΟ-ΣΤΟΙΧΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ, 1922.

Zur Frage des teilweisen Wiederaufbaues des Parthenon

Meiner Meinung nach ist die prinzipielle Frage nach der Berechtigung zum teilweisen Wiederaufbau des Parthenon nicht anders zu beantworten als bei anderen antiken Gebäuden und von der Frage nicht zu trennen, ob und in wie weit wir das Recht oder die Pflicht haben, die uns für die Erhaltung derselben und der Antiken überhaupt notwendig erscheinenden Vorkehrungen zu treffen.

Seit ungefähr 100 Jahren fühlen wir uns — und je mehr wir die Antiken kennen lernen, in so höherem Maasse — verpflichtet, für ihre Konservierung zu sorgen, um folgenden Generationen das Erbe zu erhalten: Museen sind nicht mehr Schatzkammern, sondern Anstalten, in denen für die Erhaltung antiker Denkmäler (auch der einst im Freien gestandenen!) gesorgt wird. Bei Gebäuden ist dieser Schutz nur in beschränktem Maasse möglich¹: Wir können Steine, die zu fallen drohen, sichern, Fugen schliessen und Risse an der Oberfläche plombieren, um sie vor den verderblichen Wirkungen der Witterung zu schützen: es sind also jedenfalls schon zur blossen Erhaltung moderne Arbeiten an antiken Bauten notwendig.

Da auch vergangene Dezennien so dachten, nahmen sie derartige Sicherungsarbeiten vor; wollten wir diese entfernen, so fielen beträchtliche, jetzt noch stehende Teile auch noch zusammen: sie aus historischer Pietät zu belassen, wäre kein Grund vorhanden, da man nicht verstehen könnte, warum ein derartiges Gefühl gerade noch Arbeiten aus einer bestimmten Generation, eventuell noch der unmittelbar vorausgehenden! — schützen sollte und wir nicht an Stelle schlecht, unwissenschaftlich und, wie wir jetzt wissen, unrichtig durchgeführter Reparaturen früherer Jahre nach unserem besten Wissen und Können richtige und sicherere Ausbesserungen vornehmen dürften, so wie wir auch die

*Οἱ σημειώσεις εἶναι τοῦ πρωτότυπου κειμένου.

1. Wir können nicht den ganzen Parthenon in ein Glashaus stellen! Doch könnte die Frage aufgeworfen werden, ob wir nicht verpflichtet sind, einzelne Teile sogar durch Loslösung vom Bau und Bergung im Museum zu schützen; es scheint nicht unmöglich, dass uns spätere Generationen Barbarei, Leichtsinn, Feigheit oder Egoismus vorwerfen, dass wir z.B. die Metopen oder den Fries — ohne schützendes Dach, also auch in ganz falscher Beleuchtung — am Bau lassen, während wir zufällig Herabgefallenes im Museum bergen.

seither als notwendig erkannten durchführen². Abgesehen von den Fällen, wo die seinerzeit entfernten, an diese Stellen gehörenden Werkstücke wiedergefunden wurden, sind zu diesen Arbeiten neue erforderlich: jedenfalls nehmen wir aber bei solchen Ausbesserungen früherer Sicherungsarbeiten bereits einen teilweisen Wiederaufbau vor.

Bevor wir die Frage beantworten, wie weit wir bei einem solchen Wiederaufbau gehen dürfen und welche Gesichtspunkte dabei massgebend sein sollen, müssen wir uns darüber klar sein, dass der status quo ein ganz zufälliges Bild darstellt, das steten Aenderungen unterworfen, fast nirgends nur durch nach physikalischen Gesetzen wirkende Naturgewalten erzeugt ist. Lassen wir als solche noch die Wirkungen einer Explosion gelten, so hat doch Menschenhand bei absichtlicher Zerstörung, Steinraub und Antikenentführung Formationen geschaffen, die sich niemals nach physikalischen Gesetzen hätten bilden können.

Das Moment der historischen Pietät, die alles so belassen will, wie es heute ist, kann also bei Plätzen, an denen bis in neueste Zeit soviel durch frühere Generationen verändert worden ist, nicht massgebend sein. Es wäre unverständlich, warum gerade unsere Generation den Zustand, den die ihr vorausgehende geschaffen hat, respektieren sollte, während sie das für sie Charakteristische nicht zu machen berechtigt wäre – es müsste höchstens gerade das objektive, über vergangene Epochen und sich selbst erhabene „Ausserhalb der Geschichte Stehen“ für sie charakteristisch sein. Wollte man nichts antasten, so müsste man die scheusslichsten Ergänzungen und Sicherungen belassen, dürfte umgefallen Daliegendes nicht aufstellen, schlecht Aufgestelltes nicht aufrichten, müsste andererseits auch respektvoll vor der Zeit den Hut ziehen, welche Antike für ihre Privatzwecke verwendet, sie zerschneidet, umarbeitet, ergänzt u.s.w.³

Das Moment der Schönheit kann schon wegen der Subjektivität und des Wandels dieses Begriffes nicht massgebend sein, wenn man wirklich auch das Bewusstsein der Verantwortung, für Generationen etwas Dauerndes zu schaffen, auf sich nehmen wollte. Wir können nicht wissen, was späteren Generationen als schön gelten wird, wohl aber davon sicher sein, dass die Generation, die diese Werke geschaffen hat, die heutige Generation, welche augenlose Statuen und verfallene Gebäude schön findet, als degeneriert bezeichnet hätte.

Ebensowenig kann das Moment des Malerischen massgebend sein, da auch dieser Begriff sicher Wechsel unterworfen ist. Malerischer waren die Akropolis und die anderen antiken Bauten, als noch all die kleinen türkischen Häuschen darin – oder sie in solchen Bauten steckten, als Vögel ihre Nester darauf bauten und Pflanzen sie umwucherten. All dies ist nun einmal entfernt, und diese Massregel war auch zur Erhaltung notwendig. Dass restaurierte Gebäude nach unseren heutigen Begriffen malerisch wirken können, sieht man z. B. bei der Ostfront der Propyläen, während das Erechtheion, das in seiner jetzigen Form gerade dem Erhaltungszustand eines bestimmten Zeitpunktes entspricht, eher den Eindruck eines unfertigen Baues als einer Ruine hervorruft.

Meiner Meinung nach kann nur das Moment der Richtigkeit und historischen Treue massgebend sein, d.h. wir dürfen antike Ruinen nur soweit wieder aufbauen, als wir sicher beweisen zu können glauben, dass die speziellen Werkstücke ursprünglich an dieser Stelle und gerade in dieser Lage und Stellung verwendet waren. Die Zulässigkeit von Zusammensetzungen antiker Werkstücke in dieser Form scheint ebenso selbstverständlich wie bei Teilen anderer antiker Denkmäler, z.B. Statuen, Reliefs, Inschriften, Vasen. Natürlich sind derartige Zusammensetzungsarbeiten nur nach gründlichstem Studium, ohne jede Uebereilung – je Dauernderes man schaffen will, umso mehr Zeit hat man ja! – unter strengster Selbstkritik und Ueberwachung durch verschiedene Fachleute möglich.

Wieweit man dabei in der Ergänzung fehlender Werkstücke, die zur Festigung oder Versetzung vorhandener antiker unbedingt erforderlich sind, gehen darf, ist Frage des einzelnen Falles. Das Vorstellungsvermögen der meisten jetzt lebenden Menschen ist aber doch wohl so beschaffen, dass sie eher von dem störenden Eindruck der Oberfläche einer Quader oder Säulentrommel oder der nicht ausgeführten oder modernen Arbeit abstrahieren, als sich eine ganze fehlende Säule hinzudenken können. Zudem treten ja derartige störende Wirkungen doch nur bei

2. Ein nach unseren jetzigen Begriffen gut gemachter Abguss der Kore stört sicher weniger – und von einiger Entfernung überhaupt nicht – als eine Ziegelstütze oder Eisenstange.

3. Derartige Ueberlegungen dürften nicht mehr historisches Interesse für die venezianische Bombe wie für die Ansichten mancher Griechen von heute haben, dass jetzt anlässlich des gewaltigen Anwachsens der Macht der griechischen Nation auch die Denkmäler ihrer Ahnen wieder erstehen müssten – wie sie ja auch in ähnlichen Zeiten entstanden waren. – oder überhaupt für die Tatsache, dass Griechenland zur Zeit so grosser innerer und äusserer blutiger und unblutiger Kämpfe an solche Fragen denkt.

Betrachtung aus nächster Nähe auf, wir alle können uns aber den gewaltigen Eindruck nicht vorstellen (die wir den Parthenon von Süden und Norden her als zwei einzelne Bauten zu sehen gewohnt sind) den e i n langes, horizontal abgeschlossenes Gebäude als Bekrönung des heiligen Felsens, die ganze umgebende Landschaft wie kein anderes Bauwerk auf der Welt beherrschend , hervorrufen wird.

Selbst bei den genauesten Aufbauarbeiten in obiger Weise und zumal bei Ergänzungen können Versehen unterlaufen oder es können später noch antike zum Bau gehörende Werkstücke gefunden werden. Darum muss die Arbeit unter ständiger Ueberwachung vorgenommen und darüber genauestes Protokoll geführt werden, um später immer wieder Rechenschaft geben zu können und eventuelle Versehen zu konstatieren. Gerade in Hinblick auf diese Möglichkeit müssen die Arbeiten so durchgeführt werden, dass späteren Generationen nicht nur die M ö g l i c h k e i t d e r U e b e r p r ü f u n g sondern auch d e r K o r r e k t u r gegeben ist⁴: die antiken Werkstücke müssen also wieder, ohne Schaden zu nehmen, getrennt werden können und ihre alten Aussen- und Bruchflächen zeigen. Schon darum ist jede Beschneidung oder ähnliches unbedingt zu verurteilen. Werden die Arbeiten in dieser Weise durchgeführt, so ist eine Reparatur von Fehlern, Rückführung und überhaupt jede Veränderung — sei es auch, dass eine Generation einmal den Zustand von 1922 p.Chr. n. wieder herstellen will! — schliesslich nur eine Geldfrage, die den unendlich hohen idealen Werten gegenüber überhaupt nicht in Betracht kommt: so unnatürlich, wie heute die herabgefallenen Stücke daliegen, wird sie auch eine spätere Generation wieder hinlegen können!

Beim allem Verantwortlichkeitsgefühl und dem Versuche, die Angelegenheit von jeder individuellen, ja Generationsfrage loszulösen, dürfen wir doch den Mut der Entscheidung haben, müssen uns aber bewusst sein, dass auch unsere Generation nicht berufen ist, etwas für alle Ewigkeiten unveränderlich Bleibendes zu schaffen — ebensowenig wie die jedenfalls viel grössere des Perikles. Spätere Generationen können uns keinen Vorwurf machen, wenn wir das übernommene Erbe getreulich verwahren und nur solche Veränderungen machen, die wieder rückführbar sind.

OTTO WALTER

Leiter des oesterreich. archäolog. Instituts
in Athen.

ΠΑΕ 1922-1923, σ. 50-55.

11*. ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ W. B. DINSMOOR ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΟ-
ΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ, 1.7.1927.

Confidential

REPORT ON THE
RESTORATION
OF THE NORTH COLONNADE OF THE PARTHENON

While I have been an interested spectator of the work on the north colonnade for four years, it was only recently, because of certain doubts which arose in the course of an interview on April 9 with Mr. Balanos, the government architect in charge, that I felt justified in making a detailed examination. The initial clue was the discovery that a well-known capital and topmost column drum in the British Museum, frequently mentioned from 1810 to the present as being in the Elgin collection, were being totally ignored in the reconstruction, in spite of the fact that the capital had been unquestionably assigned to the north colonnade by Penrose in 1851, because of its dimensions, and that the top drum has likewise been categorically described in all subsequent catalogues of the British Museum as coming from the north colonnade. The latter statement, to be sure, required checking; but, having measured the top drum in question (no. 1 in the accompanying list) last February, it became obvious that its peculiar dimensions could only be fitted to an unusually

4. Wie wir sie wohl beim Niketempel und den beiden Parthenonsäulen vornehmen werden.

* Οἱ σημειώσεις εἶναι τοῦ πρωτότυπου κειμένου.

slender tenth drum (no.14) which also comes from the north flank. This preliminary query led to others, such as the reason for the non-employment of another top drum (no.5) which, instead of being inserted in one of the two columns (K or A) west of the centre, where it obviously belonged, long lay on the ground, – its eventual disappearance and subsequent reappearance, in metamorphosed form, in the third column east of the centre (Z), with the top dressed down to fit its modern position and all evidence as to its ancient position removed. Such incidents, and also the incentive of the interest aroused in America by the contribution of funds to the building, determined me to review the evidence while it should still be available. The resulting impressions were very unfavorable; and in the course of interviews with Mr. Balanos on June 23 and 24 I explained some of my objections. These are here set forth under two heads, distinguishing between the scientific and esthetic aspects of the work.

The gap in the north colonnade, caused by the explosion of 1687, comprised eight columns, the fourth to the eleventh inclusive, counting from the northeast corner; for convenience we may designate these overthrown columns by the letters employed by Mr. Balanos in the recent reconstruction, Δ to Λ from east to west (A to Γ being the three standing easternmost columns), so that I designates the ninth or central column. After the explosion, Column A remained standing for more than half of its height (six drums); of I four drums remained, of K only two, and of Δ and Θ one drum each; while columns E, Z, and H were entirely gone. In other words, seventy-four drums and eight capitals were thrown from their places. Of these, in turn, one topmost drum and one capital were carried off by Lord Elgin's agents in 1802 (shipped from Greece in 1811). During the restorations of 1834-1843 Columns I and A were rebuilt to their complete height, including the capitals, with a plentiful use of red brick, while Column H was reconstructed to the height of eight drums, Z to seven, K to five, and Θ to two, while the missing lowest drums of E and Z were also replaced; in this manner were employed thirty-two drums and two capitals. The remainder of the fallen material, so far as it was preserved, lay scattered north of the Parthenon until 1923, seemingly in the serried array resulting from the explosion, though as a matter of fact the successive excavations and clearing of the ground had resulted in an artificial arrangement which was no guarantee of the originals location of the drums. It has been around this group of thirty-four drums and four capitals that the agitation for reconstruction has centred during the past few years; and it is to the drums that I shall confine this examination.

SCIENTIFIC ASPECTS

Should the Columns be Correctly Restored?

The question of the propriety of restoration is one which needs but slight discussion here, since the arguments for and against it have been based largely on esthetic ideas. There are, however, one or two scientific considerations which should have great weight in deciding a question of this kind, namely, the fact that in the course of restoration and during the processes of bringing the scattered stones into actual contact, many hitherto unobserved details of the original design and construction of the building are inevitably discovered, and, secondly, the fact that the building when restored forms a publication in itself, enabling the casual visitor to see in part, and to complete in imagination, the form of the whole, in a manner which would be quite impossible if the building were (sic) left in a ruinous condition and its members scattered on the ground. For these reasons, I have always been an adherent of such conservative restoration as was to be expected in the Parthenon.

Such restoration must, however, be scientifically executed, in accordance with recognized scientific rules which were formulated thirty years ago. Every stone, that is, must be replaced in its original position and in no other; and, strictly speaking, when the exact position of a stone cannot be determined it is better to leave it on the ground in the hope that future generations may be able to carry the problem farther toward solution. When gaps occur, new material (the very material of which the building was originally executed, and not a false substitute) should be employed sparingly and only where it is absolutely necessary for the sake of supporting original members existing in higher courses, but not primarily for the purpose of filling out and completing the original contours. At the point where original material ceases to exist, or where in order to be adequately supported it would require too large a proportion of modern material, the restoration should stop, leaving the building still a ruin. Treated in this manner, the process is not so much restoration in the abused sense to which we have become accustomed in western Europe, as reconstitution. And as examples of such successful restoration, we may point to Mr. Balanos's own work in the Erechtheum and the Propylaea.

This regard for the original positions of the ancient pieces is not based purely on sentimental grounds. Even

when the pieces are all, to outward appearance, exactly alike, so that in a more careless restoration the slight differences might pass unobserved, yet the ascertaining of the original positions is likely to reveal hidden refinements and adjustments which produced in the original building, and will produce in the restoration, a more harmonious whole. Particularly is this the case with columns, of which the component drums are never (in the Parthenon at least) exact duplicates, having been assembled purely with regard to an economical use of the blocks of various sizes brought from the Pentelic quarries, with the result that a fourth drum in one column, for instance, would be of quite a different height from the fourth drum in the next, and, with its joints at different levels, would vary from its neighbours also in the diameters. Yet out of the drums thus assembled the ancient masons carved the delicately refined shafts, adjusted to the curvatures of the stylobate and epistyle, inclined toward the interior of the building, tapering the top not in straight lines but with the convex silhouette known as the entasis. Only by ascertaining the original sequences of the scattered drums can these refinements, particularly the unbroken curves of the entasis, be reestablished. If we replace the fourth drum of one column, for instance, under the fifth drum of another, even if the diameters happen to fit approximately, it is almost inevitable that an unpleasant break, a bulge or an indentation, will result in the entasis curve.

Because of the great difficulty of recovering the original outlines of the columns, earlier suggestions that they be restored generally met with strong opposition. The opinion of such authorities as Penrose, E. Gardner, and Michaelis, who cited the old restoration of 1842 as an example of the bad consequences that would follow such a program, and argued that since the columns were first erected in the rough and only fluted afterwards one would never be able to match the fluting in the scattered drums, and that the reerection of drums with broken edges would produce a discord with the refined outlines of the standing columns, naturally carried great weight. Yet even thirty years ago Stannus opposed Penrose by suggesting that the reconstruction of the columns, with their broken joints, would be sufficiently in keeping with the broken joints elsewhere in the columns and walls, and pointed out that in any case the first step must be the rebuilding of the badly erected columns of 1842. Magne, in speaking of the column drums, admitted that "it is undoubtedly desirable to replace all the ancient pieces that can be superposed; but this would undoubtedly be limited to very little, for otherwise it would be necessary to make the missing pieces in new material, a course to which I am wholly opposed". Durm, associated with Penrose and Magne in the Parthenon Commission of 1895, was far less critical; he advocated the replacement of brick by marble, but no corrections, in the badly built columns of 1842, and urged the erection of the scattered drums so far as possible. His unscientific attitude was rightly scored by Rhousopoulos, who was far too conservative however in that he denounced restorations of any sort. Out of all this was crystallized the verdict of Kavvadias: "what we do is only to replace the stones of the edifice, and that is a work which we shall execute also in the Parthenon, if it is possible. If there are drums which can be adjusted to each other, we shall put them back in place; there is no reason for leaving them on the ground, where they are exposed to eventual destruction. If a capital is lacking, however, I am not of the opinion that it is necessary to make a new one to complete the column; I should be afraid that one day these columns without architraves would be found insufficient, and that to the new capital would be added an architrave, and then a frieze; from that moment it would really be a question of restoring the Parthenon".

It is in accordance with these scientific and conservative principles that the archeological world, and the public in general, assumes that the restoration of the Parthenon is now being conducted, and it is by the frequent assertion of these principles that the waves of doubt (1905, 1922, 1925) as to the propriety of the restoration have been set at rest. With regard to the necessary preliminary studies, to be sure, some uneasiness has been expressed; thus Tsountas and Keramopoulos emphasize the laborious and difficult character of the work, the necessity of careful measurement, of long study and patient calculation, and the making of drawings, as preliminary requisites; the necessity for long study has been stressed by the foreign archaeologists at Athens, such as Hill, Wace, and Walter; and Dragatsis openly scouted the idea that the long study necessary for the solution of the problem had been made. A statement that "it has been calculated by experts that three years' work on the part of a trained architect are necessary for the detailed measurements which are necessary before every drum can be assigned to its original position in the building", has been voiced by Gardner and Keramopoulos and has been attributed to Hill. And Praschniker even suggested that "perhaps it would be well to remove all risks by setting up in the form of a model the portions to be reerected and by studying their appearance as a whole, for the valuable building is worth any sacrifice whatsoever". Walter, though favoring the restoration in principle, insisted that the work should be even more scientific than that executed hitherto, that needless trimming and piecing together of ancient fragments to form composite wholes should be avoided, and that the integrity of the ancient pieces should be respected as far as possible. In general, however, the project received whole-hearted commendation, and we have been led to believe that the necessary studies have been made. Kavvadias states that the studies were begun as long ago as 1907,

and were only deferred for the sake of work in the Propylaea; both he and Balanos claim that it is merely a question of raising the parts of the monument lying on the ground into their proper places; the correspondent of the "Morning Post" assures his readers that Mr. Balanos has correctly identified every column drum on the north flank; Gardner, revising his former opinion, writes that "the drums lying on the ground have been numbered, and their original positions apparently ascertained"; Fougères claims that all the drums lying on the ground can be raised to their proper places. And Fougères, furthermore, emphasizing the scientific aspect of the work in the Propylaea in a letter to the French Academy of Inscriptions, states that "this fortunate attempt is an encouraging inducement to undertake the raising of the columns of the Parthenon", an enterprise which thereupon receives the endorsement of the French Academy. And so the Greek Archaeological Council, after its preliminary endorsement of the project of restoration on Feb. 24, 1921, voted on Feb. 5, 1922, "That it approves the continuation of the work of restoration in the Parthenon under the direction of Mr. Balanos, under the condition however that Mr. Balanos submit to the Council a study of the plan of restoration of each column separately and on a large scale, although the Council has already approved in principle the general study of restoration. That after the approval of the Archaeological Council on each occasion, the Service of Restoration will proceed to the execution of the work".

Are the Columns being Correctly Restored?

That the preliminary consideration of the problem as a whole, the only method which could lead to a correct solution, was not the method adopted, is evident from the manner in which the operations were conducted. The erroneous restoration of 1842 had a fatal influence upon the whole, since Columns I and A have now been reconstructed almost without change, and thus are recomposed of drums which would have been shown by a more general study to belong elsewhere. And though the drums not used for these two columns were numbered and assigned definitely to other places, yet the constant revision of these numbers as the work proceeds eastward betrays an amount of uncertainty which would not have been present if the whole had been studied in advance. And the well known capital and top drum in the British Museum, as noted above, were never considered at all.

Column A, which stood to a height of six drums, has been completed by means of a concrete drum 0.719 m. high, and by four marble drums which evidently fit together (forming an aggregate height of 3.643 m.). The impossibility of this arrangement is shown, not only by the necessity of making the modern drum lower than any other known (with the exception of one in the top course), but by the very fact that an existing seventh drum which according to its diameter cannot fit elsewhere than under the sequence of four drums recomposed by Mr. Balanos, as well as a sixth drum which in turn fits exactly under the seventh, form a sequence of six drums (with an aggregate height of 5.350 m.) which cannot by any possibility be squeezed into Column A.

In column K, of which only two drums remained in situ, the entire height has been recomposed with ancient drums; but it is in this very column that I encountered the only difficulty in obtaining the exact heights of the drums, the joint between the tenth and eleventh (nos. 10 and 3) being broken and concealed by concrete, on which is incised a false joint on which one cannot place absolute reliance. The topmost drum (3), furthermore, is so fragmentary, preserving only a quarter of the circumference, that any difference in height and consequently the orientation cannot be ascertained; the height now shown at the front, c. 0.968 m., is so much greater than in any of the other top drums, that I am strongly inclined to place it at the back and so to reduce the height of the recomposed column by about 20 mm. That the addition of the eleven drums to give approximately the desired height of Column K is merely a fortuitous circumstance, is shown in any case by the impossible junction of the sixth and seventh drums (45 and 39), differing by 6 mm. in diameter, and by the fact that the fragmentary top drum (3) cannot belong to this particular column, since both Columns K and A must be reserved for the two extant top drums (2 and 5) which slope downward toward the west and thus belong west of the centre of the colonnade.

With the single exception of Column K, Mr. Balanos has proceeded on the assumption that, with twelve drum heights unknown (or thirteen including the disregarded drum in the British Museum), at least one of these missing or incomplete drums should be assigned to each column, thus obviating the necessity of adding them up to form the correct height and thus checking the correctness of the restoration. But the chances are that of one or more of the eight columns, particularly of those which remained standing to a considerable height (the missing drums being chiefly from the lower portions), all the ancient material is preserved, so that one or more sequences of eleven drums should add up to give the desired total of about 9.572 m.

In one case, valuable evidence has been destroyed in order to fit a drum into an improper position. Thus the above-mentioned eleventh drum no.5, originally 0.768 m. high on the north, 0.790 m. on the south, 0.778 m. on the west, and 0.780 m. on the east, as measured at the ends of the engraved top diameters, is now, as inserted at the top of Column H, only 0.763 m. high on the north, 0.784 m. on the south, 0.781 m. on the west, and 0.770 m. on the east, the top surface being, so far as it is now visible under the capital, entirely modern. In other words, it is clear that the original northern flute was revolved one or two places toward the west and that most of the top was then dressed down 5-6 mm., in order to make it slope down toward the east, as was necessary on Column H, rather than toward the west as was originally the case. Mr. Balanos informs me that this mutilation was accomplished by one of the masons without his knowledge.

In ten instances there are very evident discrepancies in the junction of the drums, with differences in the diameters, amounting to 6 mm. or more. Six of these occur in the six columns so far erected; discrepancies of 6 mm. between H6-7, H10-11, and K6-7, of 7 mm. between Z7-8 and Z10-11, and of 8 mm. between Θ7-8. Four others occur in the two columns which are not yet erected, to be sure, but they cannot be improved by revising the attributions of the drums in these two remaining columns alone. Thus a discrepancy of 9 mm. between Δ8-9 would be reduced to 8 mm. by combining Δ8 with E9; a discrepancy of 12 mm. in Δ10-11 would be reduced to 6 mm. by combining Δ10 with E11; discrepancies of 13 mm. in Δ7-8 and Δ9-10 would become 21 mm. and 11 mm. respectively by combining E7 with Δ8 and E9 with Δ10. The greater preponderance of such errors in the last (easternmost) columns to be done is a natural consequence of the method of building the columns one by one without solving the problem as a whole.

Other errors are apparent when we consider, not merely the fitting of drum to drum, but the profiles of the shafts thus recomposed. The curves resulting in Columns Z, H and Θ (diagrams 5-7), for example, are hardly satisfactory representatives of the Greek entasis.

In sum, out of the total number of sixty-three available drums (including those designated for Columns Δ and E, but excluding the four fragments), it appears that only nineteen have been correctly identified (nine of these apparently by pure chance); forty-three have been erroneously located (one of them having been purposely mutilated); and one has been quite disregarded. The following diagram, in which the letters designate the columns from which the drums originally came, will illustrate the more or less haphazard manner in which they have been recomposed:

Drum course	Columns							
11	Δ	H	E	Λ	I	..	?	K
10	E	H	Z	Δ	Λ	I	?	K
9	H	Δ	Z	..	?	I	Λ	K
8	E	Λ	Z	?	Δ	I	H	K
7	Δ	K	E	I	Λ	Z	H	..
6	Δ	K	..	Z	H	?	I	3
5	Z	K	..	Δ	E	I	?	3
4	Z	Δ	..	3	?	3
3	?	..	Z	..	K	3	E	3
2	..	E	Z	H	..	3	3	3
1	3	E	Z	H	3	3	3	3
	Δ	E	Z	H	?	I	K	Λ

height in situ

name of column

If no greater success than this were attainable, I think it would be generally agreed that it were better to leave the drums on the ground and available for study until future generations might solve the problem.

Can the Columns be Correctly Restored?

I cannot admit, however, that there is any excuse for such uncertainty even at the present day. It is obvious that with seventy-four open positions for column drums and with sixty-three well preserved candidates for these positions (disregarding the four fragments 52, 55, 58, 60), all as distinct as individuals, it must be possible, taking into consideration the numerous methods of checking the results, — the diameters, the heights, and the entasis curves, — to find the solution and to ascertain the original position of each drum. But this solution could be attained only after meticulous measurements and long study of the problem as a whole, not only testing the actual drums one upon another but also

considering all the possibilities on paper, with scale models of all the scattered drums inscribed with the heights and top and bottom diameters, and applying the graphical test for the entasis, until by gradual elimination only the true solution is left. The above-mentioned estimate of three years of calculation and measurement, while perhaps exaggerated in fact, is correct in principle.

The Solution

To support my contention that it must be possible to find the solution, I here attempt to offer some constructive results. It should perhaps be admitted that at present, with the drums in the rebuilt columns Θ , I, K and Λ partly inaccessible so that the diameters can be measured in only one of ten directions (that from front to back), and with the heights in some cases unattainable because of the concrete covering the surfaces and concealing the joints, it is difficult to claim absolute certainty; if the drums were all taken down and examined in detail, it might be necessary to make some revisions in my scheme. Because of this slight amount of uncertainty it has been necessary to allow a certain margin of error, and this I have fixed, in the case of the diameter, as 3 mm., which is the maximum variation (the ancient margin of error) to be found in the ten diameters measured across any of the accessible drum joints. In other words, when the diameters of two drums differ by 3 mm. or less, we may consider the possibility that they belong together and that by rotating the drums and testing the ten diameters such differences would disappear; but when they differ by more than 3 mm. they must be assigned to different columns. For convenience, I shall use in the following statement only the average measurement of those taken at any joint. As for the heights, all the intermediate drums, nine in each column (with the beds normal to the axis and parallel to each other), show uniform dimensions on all sides with a maximum error of no more than 1 mm. Intentional variations occur however in the bottom and top drums, of which the bottom and top beds respectively are parallel to the stylobate and epistyle soffit and are not, therefore, normal to the axis; for convenience I have shown in the diagrams and calculations only the mean height at the axis in each case.

Starting from the portions which remained in situ, the top of the sixth drum of Column Λ has a diameter (within the flutes) of about 1.60-1.61 m., that of the fourth drum of I about 1.666 m., that of the second drum of K 1.737 m., while the exposed tops of the lowest drums measured 1.762 m. in Θ and Δ ; for the three columns E, Z and H we must begin with the bottom diameter of 1.791 m. Again, subtracting from the total column height (10.433 m.) the average height of the capitals (0.861 m.), and comparing the resulting shaft height (9.572 m.) with the portions remaining in situ, it appears that the missing five drums of Λ must have had an aggregate height of about 4.363 m., the missing seven drums of I a height of 5.850 m., the missing nine drums of K a height of 7.751 m., while the ten missing drums in Columns Δ and Θ must have filled heights of about 8.569 m. and 8.662 m. respectively, and in Columns E, Z and H we have to restore eleven drums with a height of 9.572 m.

Considering first the topmost drums, of which the top beds slope upward toward the back and toward one side, we find that the increase in height toward the back is theoretically uniform, averaging 0.0195 m. (the only variations, amounting to 3 mm., being caused by the necessity of correcting any errors in the lower joints), while the lateral slope varies in the different columns, the side toward the centre of the colonnade being the higher, and the amount of the slope being greater toward the corners and less toward the centre, the central column of all being theoretically level from side to side. The points at which the measurements of the height should be taken are indicated by ancient engraved diameters on the tops of the topmost drums, parallel and at right angles to the line of the colonnade. By such means we find that two extant top drums (2 and 5) must be assigned to Columns K and Λ , as they show excessive heights of 0.002-0.004 m. on the east sides. On the other hand, four complete top drums (1, 6, 7, 8) must be distributed among the five columns Δ to Θ , as they show excessive heights of 0.003-0.005 m. on the west sides. As for the remaining top drums, one (4) shows an excess of only 0.001 m., on the west side and so might conceivably be regarded as level, while the other (3), as noted above, is so fragmentary that any differences in height and the orientation cannot be ascertained; one of these two drums must be assigned to the central column I and the other to the group of five columns toward the east (preferably column Θ).

With the topmost drum no.2, Mr. Balanos has associated three other drums (9, 17, 24) which fit together; and under these in turn we must place two others (37 and 43), which cannot by any possibility fit elsewhere¹, thus forming a sequence of six drums with an aggregate height of 5.350 m. It would be possible, so far as the diameters are concerned,

1. It would be impossible to place 37 under 25 or 30, even disregarding the margin of error, since those drums must have rested on 32 and 34 respectively.

to substitute for the eleventh drum nos.3 or 8; but when we consider the heights, these alternatives seem improbable, because the aggregate heights of the series of six drums would then be 5.535 m. or 5.485 m., leaving for the five lowest drums only 4.037 m. or 4.087 m., with average heights of 0.8075 m. or 0.8175 m. For the average height obtained from all the extant drums below the fifth joint is as great as 0.899 m., and the minimum height that can actually be built up by using only the lowest drums (even with total disregard of the fitting of diameters) is as great as 4.161 m. By elimination therefore we must accept the association of the series with the eleventh drum no.2. Now this particular eleventh drum, as we have seen, must go west of the centre of the colonnade because of the slope of its top; but Column A, where Mr. Balanos places it, must be eliminated because as combined with the sequence of five drums below it would far exceed the allowable height of the missing portion of the shaft². Thus the only possibility is Column K, of which two drums had remained in situ with a height of 1.821 m.; on these in turn fits the particularly low drum no. 57, reducing the gap to 1.652 m., for two drums averaging 0.826 m. in height. One of these, the fourth drum, is either missing or fragmentary, since none exists with a lower diameter as great as 1.712 m. The other, the fifth drum, is undoubtedly the fragmentary no. 49, with a maximum height of 0.72 m. and a diameter 1.647 m. which exactly fits under the sixth drum. The graphical test shows that the sequence thus determined forms a satisfactory entasis curve. Hence we may conclude that we have identified all the drums of Column K with the exception of the fourth (Diagram 17).

To Column A then, we must assign as the eleventh drum the only remaining candidate, no. 5, which alone sloped in the proper direction, thus leaving for the four drums next below a gap of 3.584 m. Considered solely with respect to the diameters, we might place under no.5 either of two tenth drums (11 or 12), and for the ninth, eighth, and seventh drums the possibilities multiply, amounting to fifty-seven in all. But when we take into consideration also the fact that the aggregate height must fill the gap of 4.363 m. between the capital and the sixth drum in situ on Column A, it becomes apparent that there is only one sequence of five drums (5+12+18+30+34), aggregating 4.365 m. in height, which exactly fulfils the conditions and gives a satisfactory entasis, with a maximum discrepancy of 3 mm. in the diameters; and this sequence also fits, as well as can be judged, the diameter at the top of the sixth drum in situ (Diagram 18)³. In view of this coincidence it seems preferable to assume that we have identified the complete column, rather than to adopt the unlikely alternative that one of the drums, either the seventh or the ninth, is missing from this particular column and is preserved in each of the seven others.

We consider now the two possibilities for the eleventh drum of Column I (3 and 4), with heights of c.0.958 m. and 0.784 m. respectively, leaving gaps of c.4.892 m. or 5.066 m. for the six drums above those in situ. In this case, regarding the diameters alone, and assuming for the moment that no drums have been lost, we obtain no less than three hundred and forty-seven variant combinations of the seven upper drums, without any discrepancies exceeding the allowable margin of error. But of the hundred and eighty-eight combinations with the higher eleventh drum (3), ranging in aggregate height from 5.902 m. to 6.412 m., all must be rejected because they exceed the allowable gap in Column I. On the other hand, of the hundred and fifty-nine combinations with the lower eleventh drum (4), ranging in aggregate height from 5.751 m. to 6.243 m., there are four which would fit the gap sufficiently well. But one of these (4+11+20+26+33+39+48) must also be eliminated because the diameter at the bottom of the series (1.674 m.) greatly exceeds the diameter at the top of the fourth drum of Column I. Two other combinations (4+11+20+26+33+39+50, or 4+11+19+26+33+42+45) have aggregate heights which exceed the desired total by 7-9 mm., and thus seem less desirable. Finally, one combination (4+11+19+26+35+39+46) not only exactly fits the gap of 5.850 m., but the lowest of these seven drums happens also to be the one which Mr. Balanos found to fit most accurately the top of the fourth drum in situ. In the light of these coincidences, it is preferable to assume, not that one or more of the drums of Column I is missing, but rather that all the members exist as here identified, particularly in view of the fact that by the graphical test they give a satisfactory entasis curve (Diagram 16).

2. For the same reason we must eliminate the possibility of assigning it to the central Column I (which might otherwise be possible on the assumption that through some error of workmanship the crown of the epistyle curve was one column farther east), because of the allowable 5.850 m. for the missing seven drums our series would occupy 5.350 m., leaving the impossibly low height of 0.500 m. for the fifth drum.

3. It might seem that the uncertainty as to the exact diameter at the top of the sixth drum in situ (which cannot now be measured with confidence owing to its broken and cemented condition), introduced an element of doubt at this early stage of the solution. But as a matter of fact the diameter at the top of the sixth drum, as is shown by the graphical test (diagram 18), could not vary more than 2 or 3 mm. from the conjectural 1.601 m. without introducing an improbable irregularity in the entasis curve.

Among the eleventh drums which obviously belong east of the centre, that in the British Museum (1) is most distinctive because of its slight dimensions, the height being 0.096 m. less than that of any other drum in the colonnade. By this reduction in height the joints in the upper part of the column are all raised so far above the usual levels that the diameters are also greatly reduced; and we may without hesitation compose a sequence of five drums (1+14+21+29+33) all showing these reduced diameters which cannot by any possibility be combined with other drums, forming an aggregate total of 4.074 m. On the other hand, a sequence of four drums belonging to the bottom of Column Z (66+63+59+54) has been accurately composed by Mr. Balanos, with an aggregate height of 3.740 m. It cannot be a mere coincidence that, if the two sequences were assigned to the same column, the gap of 1.76 m. between them would be exactly filled by two extant drums (50+42), together 1.762 m. in height, and with diameters which exactly fit, with the result that the total height of Column Z as thus reconstituted gives a satisfactory entasis curve (Diagram 13)⁴.

For the four remaining columns the large percentage of missing or broken drums, composing ten unknown quantities out of a total of forty-four drums, forces us to abandon the purely mathematical method, and to trust, in part, to graphical analysis. By considering all four columns at once, many possibilities are mutually excluded, and the upper part of each, from the sixth to the eleventh drums inclusive, may be recomposed without difficulty. Between the two sequences 3+10+20+28+ - +40 and 6+16+ - +31+36+ -, the only possibility of interchange would be to place no. 31 below no. 20, which would be permissible from the viewpoint of the diameters alone, but would give, as shown by the graphical test, a far too meagre and irregular entasis for the sequence 3+10+20+31+36+ -⁵. No interchanges between the two above mentioned sequences and the two others would be possible without exceeding the margin of error for the diameters. In the two remaining sequences, on the other hand, there are six possible arrangements of the uppermost six drums (on account of the interchangeability of 22 and 23 and of 41 and 44), without exceeding the allowable margin of error in the diameters⁶; while we have at present no reason for preferring one more than another of these six possibilities, it will later be shown that the sixth (with the third as a possible alternative) is that which fits the lower part of the column.

As for the lower portions of these four columns, consisting of five drums each, we may safely conclude that the lowest drum in each case has been correctly identified, those of Columns Δ and Θ having remained in situ, while the measurements of nos. 65 and 67, and the weathered traces which they have left on the stylobate, seem to indicate that they have been correctly replaced in Columns H and E respectively⁷. On no. 65 must be placed no. 62; and on no. 67 must be placed nos. 64 and 56; other necessary combinations are of the third to fifth drums 61+51+45 and of the fourth to fifth drums 53+48; the bottom drums of Columns Δ and Θ, and the fifth drum 47, remain isolated. Thus the thirteen complete drums in these lower portions of the four columns in question may be arranged in seven small groups, separated by broken and missing drums which compose seven unknown quantities.

If we consider the possibilities, it immediately becomes apparent that the slenderest of the fifth drums (47), which will not fit at all into three of the columns, agrees perfectly with the peculiar slenderness of the sequence 6+16+ - +31+36+ -. With this slight entasis, the most satisfactory lower portion of the column is the sequence 67+64+56, which would be less suitable, furthermore, for any of the three other columns. But drum 67 belongs to Column E, and carries with it the entire series. Thus we have all the drums of Column E with the exception of the fourth, sixth, and ninth (Diagram 12).

4. In the unlikely possibility that the bottom drums of E and Z should be interchanged, this process would carry with it the entire reconstituted Column Z without change; but, as noted below, it seems that these lowest drums were correctly identified in 1842/3.

5. I.e., the meagreness and irregularity far exceed the results given by the sequence 6+16+ - +31+36+ -, which I have consequently adopted. The somewhat unsatisfactory combination of 31+36, necessary because these two drums cannot be combined with any others in the north colonnade, might be improved by revolving the drums and readjusting the diameters.

6. These six alternative methods of treating the two columns are as follows:

first, 7+15+22+27+38+44 and 8+13+23+25+32+41;

second, 7+15+23+27+38+44 and 8+13+22+25+32+41;

third, 7+15+23+25+32+41 and 8+13+22+27+38+44;

fourth, 7+15+22+27+38+41 and 8+13+23+25+32+44

fifth, 7+15+23+27+38+41 and 8+13+22+25+32+44;

sixth, 7+15+23+25+32+41 and 8+13+22+27+38+44.

7. For the unlikely possibility that E should be interchanged with Z, see note above.

With the eleventh drum no. 6 thus assigned to Column E, it becomes necessary to assign the eleventh drum no. 8 to Column Δ. For drum no. 8 differs from the other measureable eleventh drums in that the highest point is not exactly at the back, and the lowest point at the front; the lowest point is rotated one flute east of the front. In other words, we have here the reverse of the condition which appears in the lowest drums toward each end of the flank; here the downward curvature of the stylobate or epistyle finally overmasters the inward inclination of the shaft and causes the diameter of maximum distortion to veer, like the needle of a compass, from a true north-and-south line toward the facade by one or eventually two flutes. Hence the top drum could not be assigned to Columns H or Θ; and since Columns E and Z are already identified our only alternative is to assign it and the sequence of five drums which fit below, to Column Δ (Diagram 11). Another distinction occurs in the sequence 7+15+23+25+32+41, with a remarkably bulging entasis which could not be united with the remarkably slight entasis indicated by the bottom drum of Column Θ; the only alternative is to assign the eleventh drum no.7, and the sequence below it, to Column H, of which the two lowest drums show an equally bulging entasis (Diagram 14). For the sequence 3+10+20+28+ - +40, with a fairly moderate entasis, the only remaining possibility is Column Θ, where it would be harmonious with the slight entasis of the lowest drum (Diagram 15). In this way the identity of all the columns has been established.

In the three columns Δ, H and Θ we still have gaps respectively of four, three, and four drums; and to fill these we have one pair (48+53) and one sequence of three drums (45+51+61)). The sequence of three, aggregating 2.632 m. in height, obviously would not fill the gap of 2.74 m. in Column H; nor could the pair be inserted in Column H without making an unsatisfactory indentation in the entasis curve. Furthermore, while the trio might be placed (so far as the height is concerned) either in Column Δ or in Column Θ, the pair could not be assigned to the latter because the diameter at the top of the fifth drum is 7 mm. too great. By elimination, therefore, the pair (48+53) must be assigned to Column Δ, where it fits perfectly, leaving the trio (45+51+61)) for Column Θ, where it is equally satisfactory. And by this last step we obtain the data which enable us to select from among the six alternative combinations for the upper parts of Columns Δ and H. For the six alternative combinations for Column Δ vary in aggregate height from 5.132 m. to 5.227 m.; subtracting the pair (48+53) and the lowest drum of Column Δ, we have for the gap containing the second and third drums only about 1.578-1.673 m. Hence four of the alternatives, allowing the impossibly low averages of 0.789-0.802 m. for the height of the second and third drums, must be immediately eliminated; between the two others, allowing averages of 0.8315 m., or 0.8365 m., it is more difficult to choose; and if I have preferred the latter, it is because it more nearly approaches the average of 0.860 m. obtained from all the surviving second and third drums in this series of eight columns.

We have now restored the eight columns completely, with the exception of eleven gaps. Of the seventy-seven complete drums, fourteen had remained in situ, and sixty-one have been assigned to their original positions; only two drums (41 and 44), which are practically duplicates with a difference of only 1 cm. in the height, might possibly be interchanged. As for the eleven gaps, it is apparent that the ninth drum of E, the seventh of Θ, the sixth of E, the fifth of H, and the second of Δ and Θ, are entirely lost. For the fourth drum in Columns E, H, and K we have two fragments (52 and 55), which may be freely interchanged leaving one place vacant; and for the third drum in Columns Δ and H we also have two fragments (58 and 60) which may be interchanged. The preferences adopted for these four fragments in the detailed drawings are quite arbitrary.

I hope that this analysis will not only illustrate the method of properly restoring the columns, but will prove that it is perfectly possible to arrive at a decision. I believe, furthermore, that the solution here offered is the true solution, and that, if the drums were properly adjusted to each other, even the small discrepancies shown in Diagrams 11-18 would be eliminated. But in any case, in the unlikely eventuality that the adjustment of the drums one to another should necessitate some modifications, it would be perfectly possible to restudy the whole problem on the lines indicated and thus to ascertain the truth.

ESTHETIC ASPECTS

Picturesque Ruins

One of the chief points raised against the restoration in 1922 was that it would destroy the picturesque views of the Parthenon to which we have become so accustomed. This objection has been rightly characterized as of distinctly minor importance, in comparison with the advantages to be gained by restoration; and, furthermore, the building if properly restored would still remain a ruin, beautiful and picturesque, differing only in form from that which survived the explosion of 1687.

Absence of Background

The fact that the flank wall of the cella cannot be restored (without an unwarrantable use of new material) has been cited as an objection, in that the north flank colonnade as restored would not be seen against the background which was originally prepared for it. This argument again is a trivial one; even if it is impossible to obtain the entire original effect, it is certainly desirable to preserve what we can; and even from the purely esthetic viewpoint one hears few derogatory remarks about the east facade, which likewise remains without its background.

Material

Of far more importance, in my mind, is the question of the material used for the missing portions. The international Parthenon Commission of 1895 specified that all repairs should be in the material (Pentelic marble) of which the building was originally constructed, and this principle was faithfully observed not only in the first work on the Parthenon (1897-1902), but also in the Erechtheum and Propylaea. As Durm pointed out, what is necessary statically for the preservation of the building must be carried out in the best manner, without half measures and patchwork which would draw the condemnation of future generations. This use of marble, and the perfection with which it was worked, contributed largely to the success of the restorations in the Propylaea and Erechtheum. Now, however, what formerly won our hearty approval Mr. Balanos regards as his greatest mistake, and, with the support of Greek archaeologists and of such eminent foreigners as Dörpfeld, Buschor, Hill, Gardner, and Fougères, has adopted concrete as a substitute for marble.

The objections cited against the use of marble are its cost, the difference in color, the hardness of the outlines as contrasted with the broken original pieces, and the possibility that it might deceive the eye and be regarded as ancient work. Some of these objections are mutually exclusive: the differences of color and outline would never permit one to hesitate between modern and ancient work. The difference of color, furthermore, if regarded as too unpleasant might be partially eliminated by a surface treatment to be renewed at intervals of a few years; but, since it is a question of preserving the Parthenon not for ourselves alone but for future generations, it might be better to leave the task to Nature. The question of cost in dealing with a building which is generally conceded to be the most beautiful of all architectural creations, and the heritage not only of Greece but of all European and American civilization, should not be considered for a moment; it is far better that the restoration should not be carried out at all than that it should be executed in a cheap manner. There remains only that hardness of outlines, which to be sure is esthetically uncomfortable in contrast with the softened silhouette of the broken stones, yet would be useful as a distinction between modern and ancient work, and has the merit of being honest and definite, in keeping with the spirit in which the building was originally designed.

The merits of concrete are its cheapness and the speed with which it can be erected, the fact that it can be toned to agree in color with the old marble, the comparatively soft and indefinite outlines with which it can be moulded so as to harmonize with the broken stone, and the fact that it would never deceive one as to its modern origin. But against such merits the disadvantages of the concrete method seem overwhelming. Its very cheapness is a stigma; the use of sham material in the Parthenon seems intolerable. The blending of color is true only at a distance, or of blocks at the top of the building as seen from below; the marble chips with which the cement is speckled form a startling contrast to the original marble surfaces as seen at close view. The very softness of outline is gained at the cost of using a coarsely ribbed surface which compares unhappily with the finish and translucency of marble. And, as Wace remarks, as each day passes the marble surfaces improve, the cement deteriorates. But one of its worst features is the facility with which this sham material can be worked, thus unconsciously leading the restorer farther and farther from the correct principles formulated long ago. The beauty of the fractured and scarred surfaces of the marble is disregarded in the effort to make the columns appear whole and new; without any necessity from the viewpoint of stability, such fractured surfaces are smeared with cement on which the flutes are moulded, or are even drilled with holes to receive the iron rods by which the concrete is anchored. This wholesale surface application of concrete quite disregards the fine ancient joints, though gaping incisions subsequently cut in the concrete with the cisel and emphasized with pencil show where the joints originally had been. The same principle is being carried up even to the higher levels of the entablature, so that the cornice blocks, which will never support anything and thus might better have been left in their irregular and picturesque state, are being imbedded in prismatic blocks of artificial stone. Such work is hardly restoration in the sense of reconstitution.

CONCLUSION

It is obvious that, from the scientific viewpoint alone, the restoration hitherto executed could be corrected only by a wholesale demolition of the six columns, and a redistribution of the material taken therefrom together with that still on the ground, in the manner shown above. Not only have forty-three of the measurable drums been incorrectly identified, but thirty-one of these drums are incorporated in the portions already erected (as shown in Diagram 2), necessitating the removal of all four replaced drums (as well as the concrete drum) from Column A, all nine replaced drums from K, two of the replaced drums (as well as the concrete drum) from I, seven of the replaced drums (as well as one fragment) from Θ, seven of the replaced drums (as well as one concrete drum) from H, and two of the replaced drums (as well as two concrete drums) from Z. During this process even the entablature would have to be taken down; for little would be gained by temporarily shoring it into place.

This process would also give the opportunity for the necessary esthetic correction, the substitution of new marble for concrete. It would be necessary to use two new drums in Column Δ, three in E, three in H, two in Θ, and two in K, twelve in all, of which five however would incorporate the large pieces 49, 52, 55, 58 and 60. The cost of these twelve members would be trivial in comparison with what is at stake. The cost might be partly counterbalanced, furthermore, by a stricter and to my mind preferable adherence to the true principles of restoration, the termination of the process at the point where the proportion of ancient material is slight and that of modern material preponderates. Thus the uppermost drum of Column Z in the British Museum need not be replaced, in view of the fact that the capitals of E and Z (which it is now the intention to restore in new marble) are also missing, and that precisely above this point the entablature is in a most fragmentary state. The gap at the tops of the columns and in the entablature above the Columns E and Z would thus be an honest exhibition of the available material, and would, furthermore, constitute a standing invitation to the British Museum to return the missing drum and capital.

This report and the accompanying diagrams have been submitted to Mr. Balanos, who is now interrupting the work on the Parthenon for the summer and will investigate my results in detail. And I have agreed with him that these results will not be made public before October or November, at the earliest, in order that he may have opportunity to reach a decision.

William Bell Dinsmoor

July 1, 1927

Confidential copies to:

Mr. N. Balanos, Government Architect, Athens.

Prof. W. A. Boring, Columbia University, New York.

Prof. Edward Capps, Chairman of Managing Committee of American School.

Prof. Rhys Carpenter, Director of American School, Athens.

Dr. Edward Robinson, Metropolitan Museum of Art, New York.

Prof. Wilhelm Dörpfeld, German Institute, Athens.

RESTORATION OF THE NORTH COLONNADE OF THE PARTHENON

The serial numbers 1 to 67 are assigned to the drums for convenience in the present exposition; the designations Δ2 to A11 refer to the positions to which the drums have been assigned during the reconstruction now in progress.

All heights are the averages of those taken in each case; the heights of bottom and top drums are measured at the axes, the averages of those taken on all sides.

All diameters are the averages (measured within the flutes) taken in each case.

Sheets 3 to 10 show the reconstruction now in progress, the hatched joint being that to which the column rises in situ, and dotted portions those replaced by concrete. The axes are shown with their inclinations from north to south (this being the direction in which the diameters could most easily be measured, in most cases) as if the columns were seen from the west; in the yet unbuilt columns Δ and E this inclination is partly conjectural.

Sheet 11 to 18 show the suggested revision, the missing portions being enclosed by broken lines. The axes are represented as vertical, as if the columns were seen from the north, since the actual inclination as seen from the side would be conjectural.

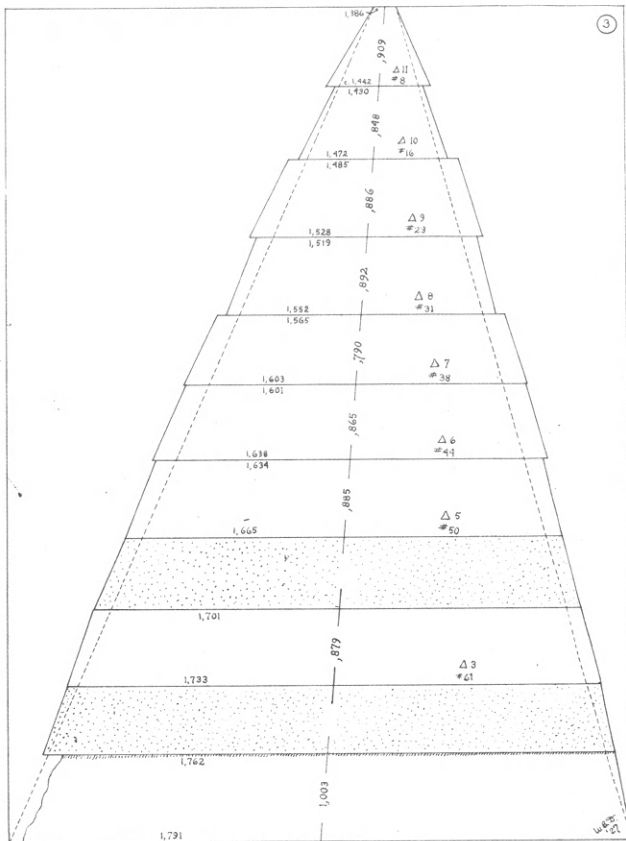
In Sheets 3 to 18, all vertical dimensions are at the scale of 1: 33 1/3, and all horizontal departures from the vertical at the scale of 1:2 (half actual size).

William Bell Dinsmoor

Ἀρχεὶο ASCS, Ἀρχεὶο W. B. Dinsmoor.

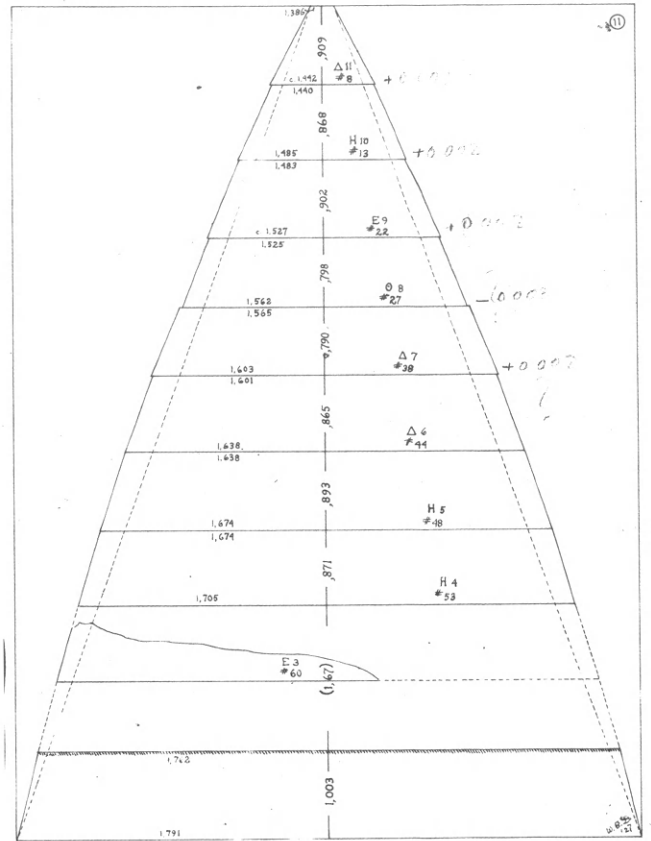
LIST OF COLUMN DRUMS OVERTHROWN IN 1687						①
drum	ht.	J.D.	L.D.	Now in	Should be in	
1	0.625			British Museum	Column Z 11	
2	0.773	1.390	1.441	Column A 11	" K 11	
3	c. 0.958 ?			" K 11	" Θ 11	
4	0.784	1.385	1.435	" Θ 11	" I 11	
5	0.779	1.388	1.436	" H 11	" A 11	
6	0.792	1.386	1.429	" Z 11	" E 11	
7	0.793	1.386	1.436	" E 11	" H 11	
8	0.909	1.386	c. 1.442	" Δ 11	Same	
9	0.972	1.441	1.489	" A 10	Column K 10	
10	c. 0.764 ?	1.440	1.473	" K 10	" Θ 10	
11	0.873	1.434	1.481	" I 10	Same	
12	0.921	1.437	1.479	" Θ 10	Column A 10	
13	0.868	1.440	1.485	" H 10	" Δ 10	
14	0.807	1.422	1.467	" Z 10	Same	
15	0.850	1.439	1.482	" E 10	Column H 10	
16	0.848	1.430	1.472	" Δ 10	" E 10	
17	0.996	1.483	1.533	" A 9	" K 9	
18	0.830	1.482	1.527	" K 9	" A 9	
19	0.721	1.483	1.519	" I 9	Same	
20	0.807	c. 1.481	1.521	" Θ 9	Same	
21	0.887	1.468	1.510	" Z 9	Same	
22	0.902	1.483	c. 1.527	" E 9	Column Δ 9	
23	0.886	1.485	1.528	" Δ 9	" H 9	
24	0.902	1.534	1.575	" A 8	" K 8	
25	0.837	1.528	1.569	" K 8	" H 8	
26	0.788	1.521	1.557	" I 8	Same	
27	0.798	1.525	1.562	" Θ 8	Column Δ 8	
28	0.825	1.521	c. 1.560	" H 8	" Θ 8	
29	0.860	1.511	1.555	" Z 8	Same	
30	1.006	1.528	c. 1.569	" E 8	Column A 8	
31	0.892	1.519	1.552	" Δ 8	" E 8	
32	0.836	1.568	1.604	" K 7	" H 7	
33	0.895	1.557	1.597	" I 7	" Z 7	
34	0.779	1.570	1.601	" Θ 7	" A 7	
35	0.970	1.560	1.601	" H 7	" I 7	
36	0.876	1.548	c. 1.588	" Z 7	" E 7	
37	0.841	1.573	1.614	" E 7	" K 7	
38	0.790	1.565	1.603	" Δ 7	Same	
39	0.809	1.598		" K 6	Column I 6	
40	0.891	1.595	1.631	" I 6	" Θ 6	
41	0.875	1.602	1.640	" Θ 6	" H 6 (or Δ 6 ?)	
42	0.877	1.595	1.636	" H 6	" Z 6	
43	0.866	1.612	1.648	" E 6	" K 6	
44	0.865	1.601	1.638	" Δ 6	Same (or Column H 6 ?)	
45	0.919		1.670	" K 5	Column Θ 5	
46	0.905	1.633	1.668	" I 5	Same	
47	1.041	c. 1.666		" Θ 5	Column E 5	
48	0.893	1.638	1.674	" H 5	" Δ 5	
49	0.72+ top	1.647	" E 5	" K 5	
50	0.885	1.634	1.665	" Δ 5	" Z 5	
51	0.834	1.670	1.702	" K 4	" Θ 4	
52	0.45+ top			" Θ 4	" H 4 (or E 4, K 4)	
53	0.871	1.674	1.705	" H 4	" Δ 4	
54	0.973	1.666	1.702	" Z 4	Same	
55	0.78+ bot			" E 4	Same (or Column H 4, K 4)	
56	0.903	1.703	1.736	" K 3	Column E 3	
57	0.749	1.712	1.737	" Θ 3	" K 3	
58	0.75+ top			" H 3	Same (or Column Δ 3)	
59	0.815	1.704	1.731	" Z 3	Same	
60	0.67+ bot			" E 3	Column Δ 3 (or H 3)	
61	0.879	1.701	1.733	" Δ 3	" Θ 3	
62	0.830	1.745	1.772	" H 2	Same	
63	0.897	1.731	1.760	" Z 2	Same	
64	0.842	1.738	1.765	" E 2	Same	
65	0.927	1.770	1.791	" H 1	Same	
66	1.055		1.791	" Z 1	Same	
67	0.874	1.766	1.791	" E 1	Same	

297. (I)

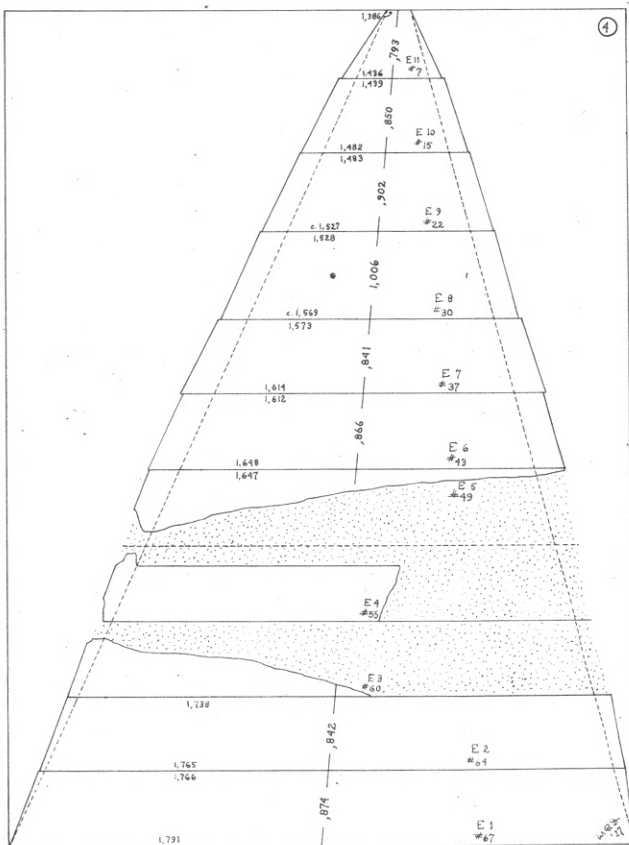
COLUMN Δ
as now to be restored

298. (3)

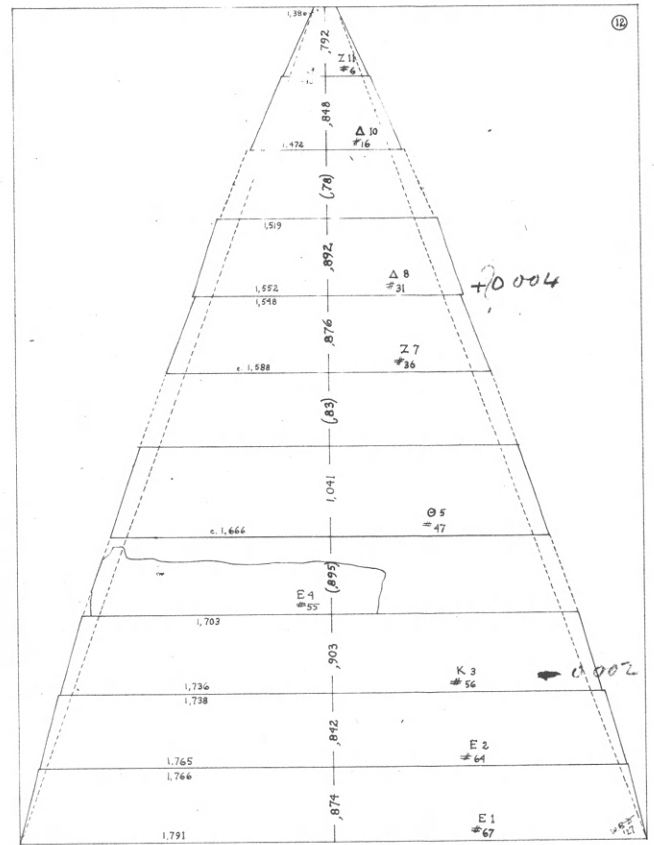
COLUMN Δ
suggested revision

299. (4)

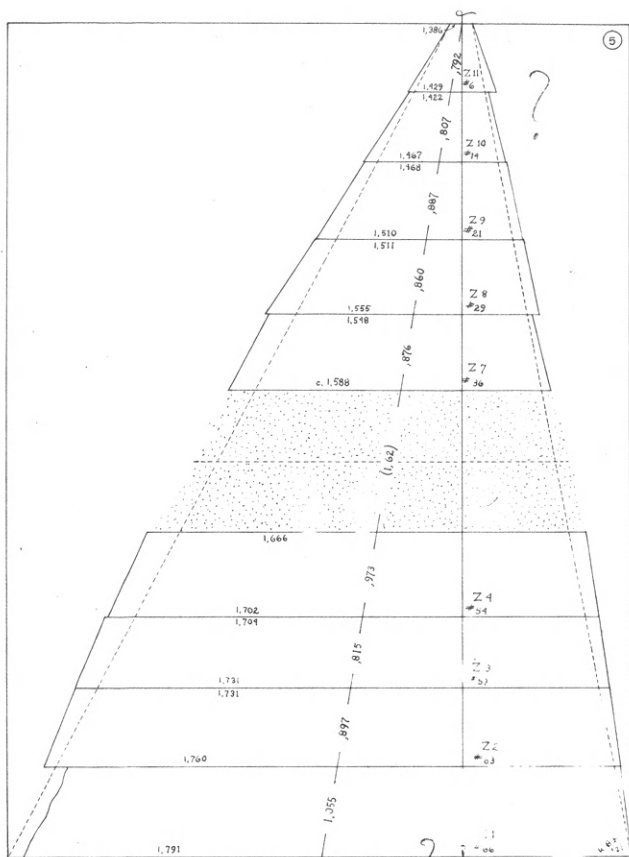
COLUMN E
as now to be restored

300. (4)

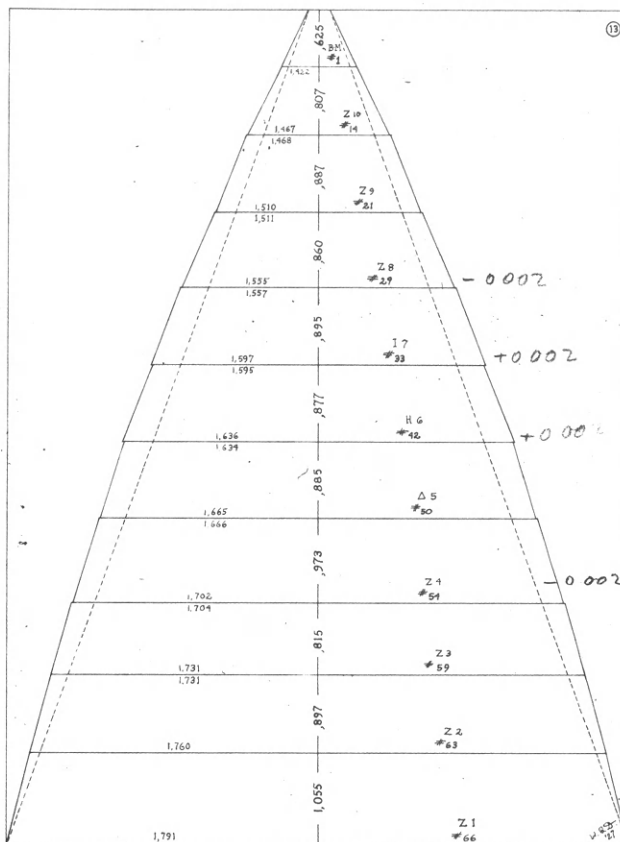

COLUMN E
suggested revision

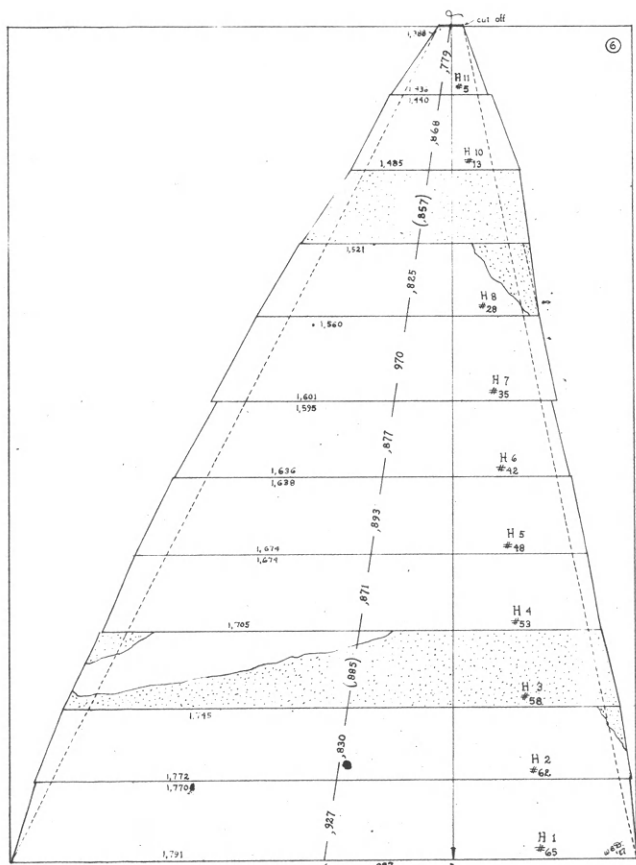
301. (4)

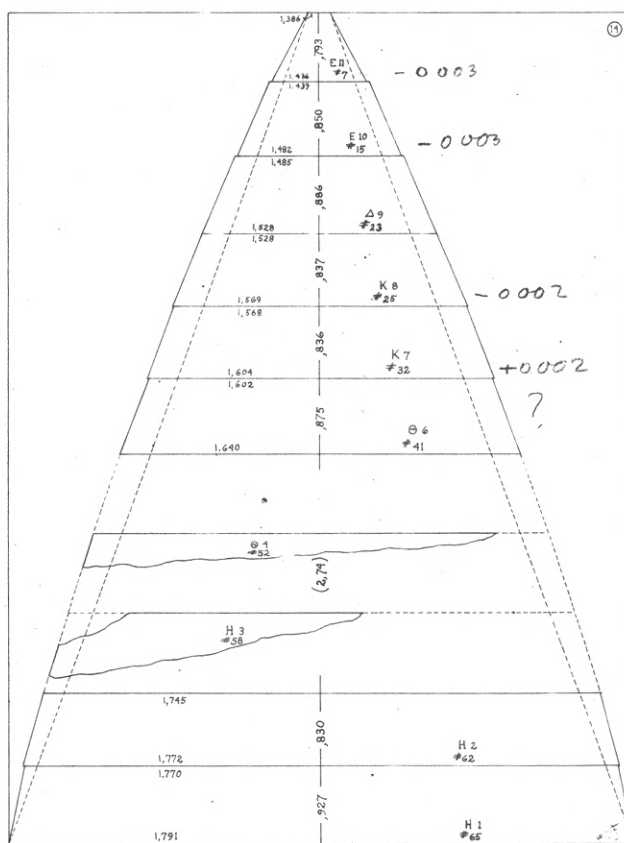
COLUMN Z
as now restored

COLUMN Z
suggested revision

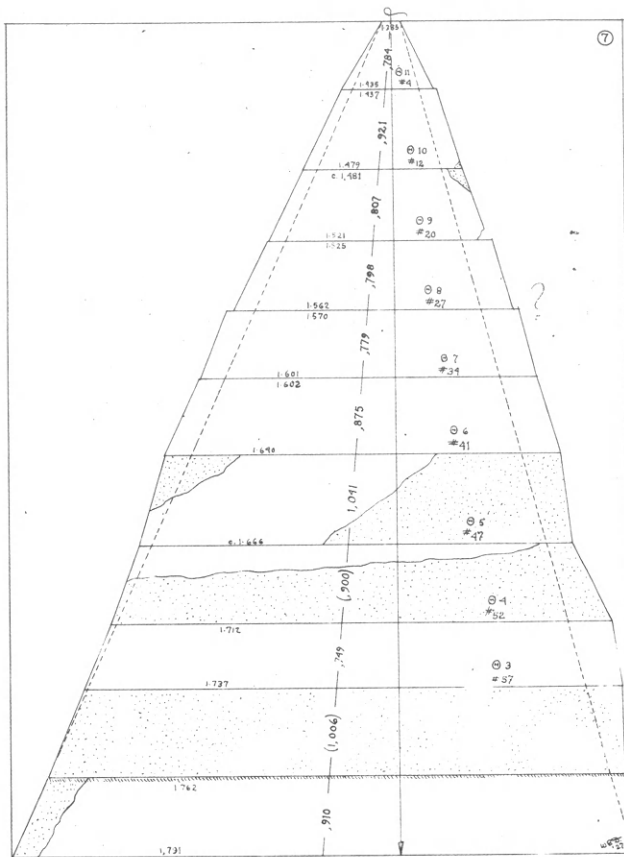
COLUMN H
as now restored

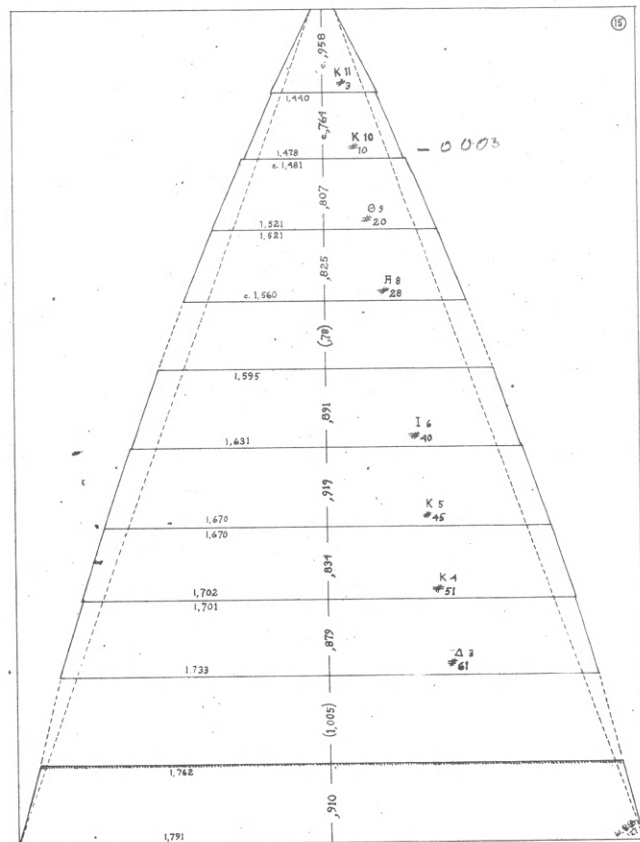
COLUMN H
suggested revision

303. (13)

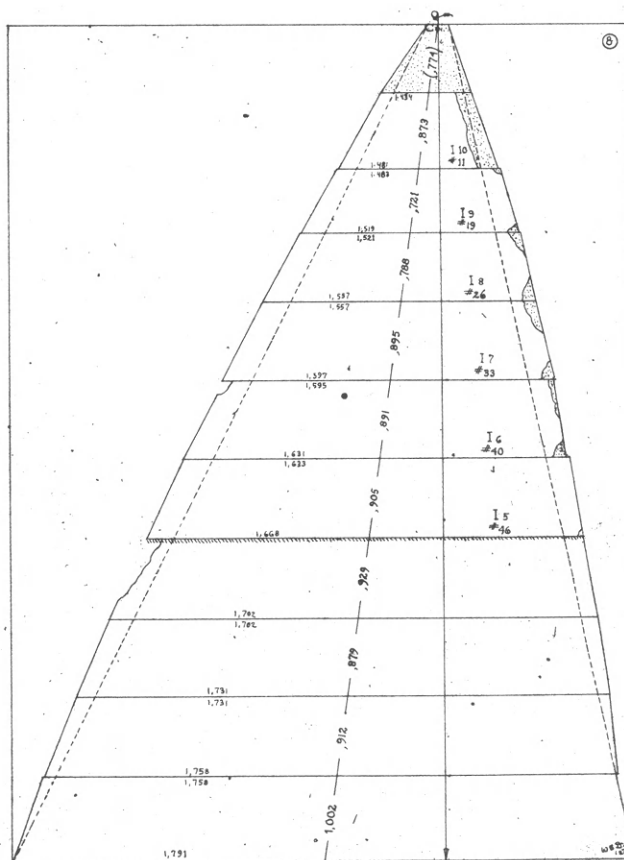
305. (14)

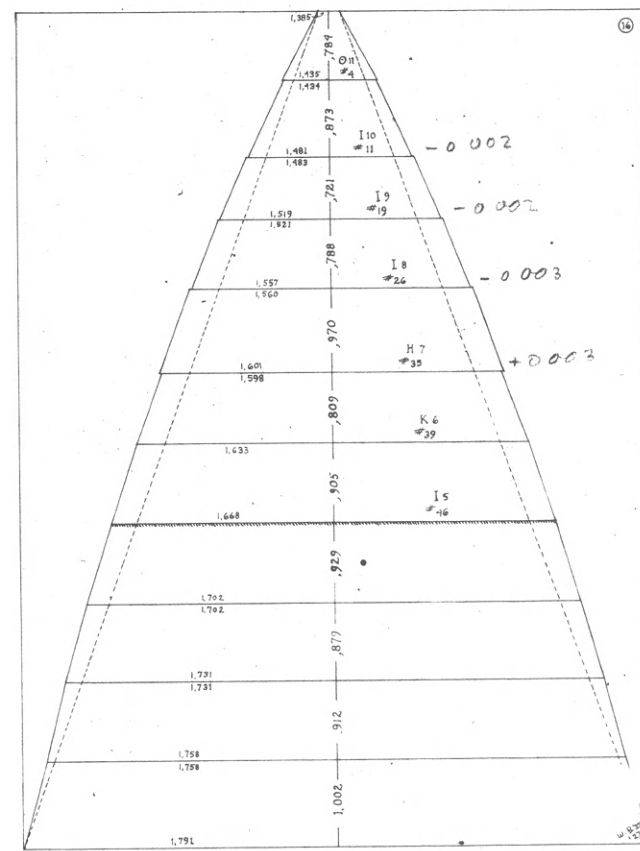
306. (7)

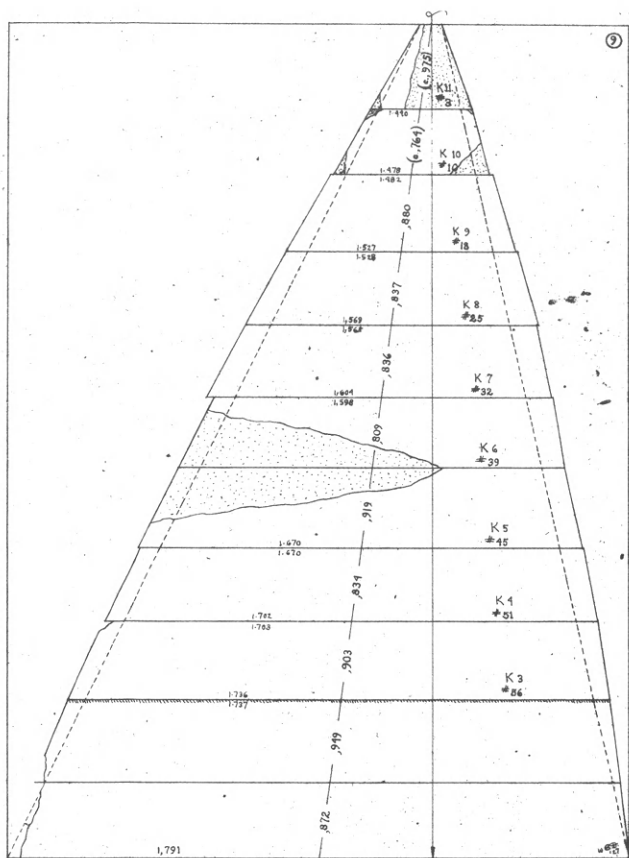
307. (8)

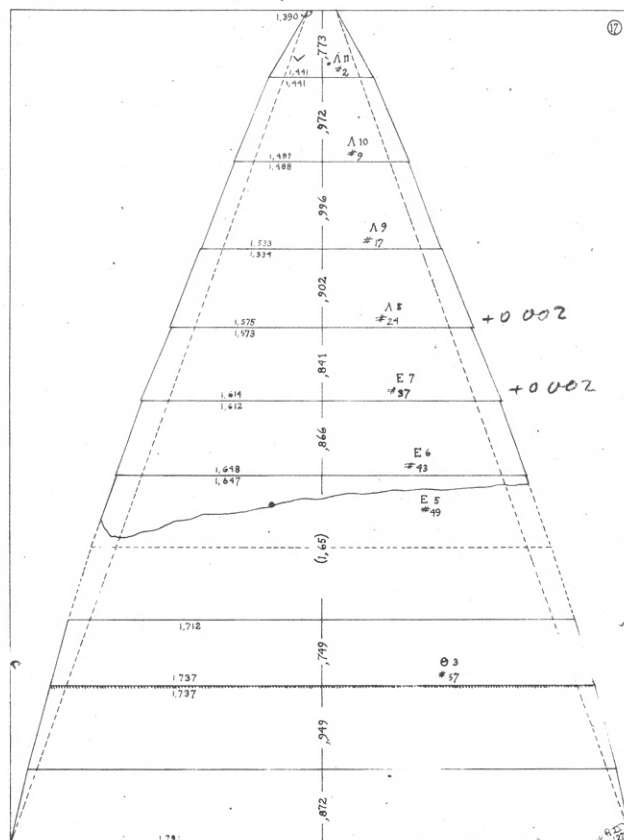
308. (8)

309. (8)

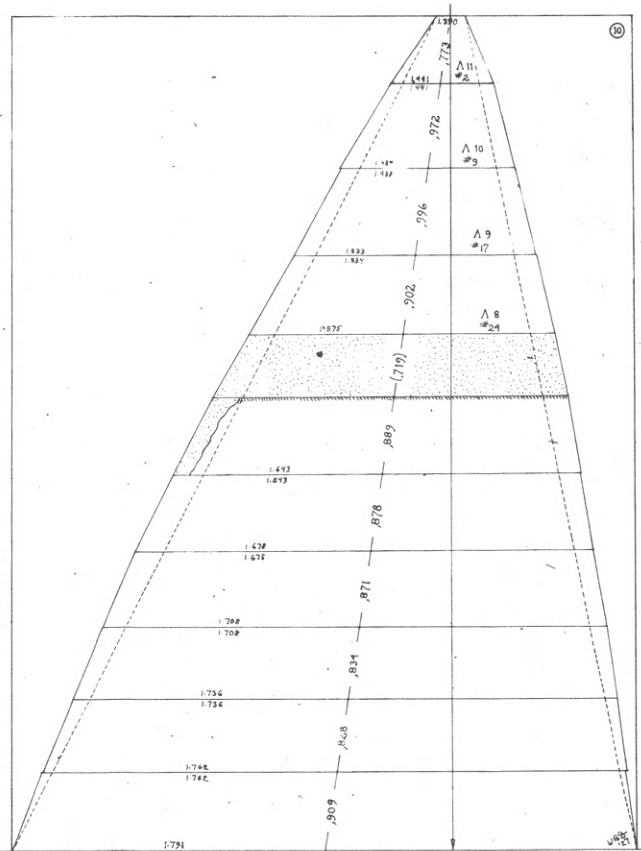

COLUMN K
as now restored

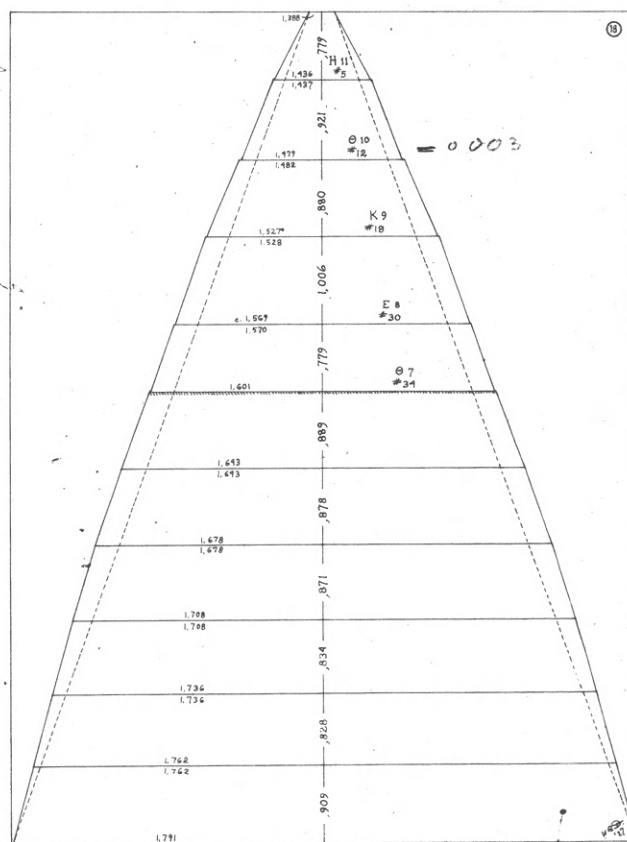

COLUMN K
suggested revision

311. (17)

COLUMN A
as now restored

COLUMN A
suggested revision

313. (18)

296. (2). Πρόταση αναστήλωσης της βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενώνα, με υπόδειξη τῶν θέσεων τῶν σπονδύλων τῶν κίωνων Δ-Λ (4ου - 11ου ἀπό Ἀ.), W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

297. (1). Κατάλογος τῶν σπονδύλων τῶν κίωνων τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τῶν ἀνατιναχθέντων τό 1687, με μετρήσεις τοῦ ὕψους καί τῶν διαμέτρων καί με υπόδειξη τῶν θέσεων τους στό μνημεῖο, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

298. (3). Column Δ as now to be restored, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

299. (11). Column Δ suggested revision, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

300. (4). Column E as now to be restored, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

301. (12). Column E suggested revision, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

302. (5). Column Z as now restored, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

303. (13). Column Z suggested revision, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

304. (6). Column H as now restored, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

305. (14). Column H suggested revision, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

306. (7). Column Θ as now restored, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

307. (15). Column Θ suggested revision, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

308. (8). Column I as now restored, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

309. (16). Column I suggested revision, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

310. (9). Column K as now restored, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

311. (17). Column K suggested revision, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

312. (10). Column Λ as now restored, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

313. (18). Column Λ suggested revision, W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).

**12. ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ W. DÖRPFELD ΠΡΟΣ ΤΟΝ W. B. DINSMOOR ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ, 12.8.1927.**

Jena, Lindenhöhe 16, den 12. August 1927.

Lieber Herr Dinsmoor!

Verbindlich danke ich Ihnen für die Überlassung eines Exemplares Ihres Berichtes über die Wiederherstellung eines Teiles des Parthenons und besonders für Ihre Freundlichkeit, mir diesen Bericht am 8. Juli selbst auf den Dampfer Teodora gebracht zu haben.

Von Ihrer sorgfältigen Arbeit über den Parthenon habe ich erst am 6. Juli erfahren in der privaten Sitzung bei Herrn Balanos, an der ausser Herrn Oikonomos (von der griech. archäolog. Gesellschaft) die Herren Capps, Carpenter und Merrit (von der amerikan. Schule) teilnahmen. Ich hatte auf dem Dampfer Zeit, Ihren Bericht zu lesen, bin aber erst jetzt nach längeren Reisen dazu gekommen, Ihnen meine Ansicht über das Werk der Wiederherstellung des Parthenons mitzuteilen. Eine Abschrift dieses Briefes werde ich Herrn Balanos zusenden.

Seit meiner Erkrankung und Pensionierung 1910 -12 habe ich an den Arbeiten der Wiederherstellung der Bauten der Akropolis amtlich nicht mehr teilgenommen, während ich früher wiederholt Mitglied der internationalen oder griechischen Kommissionen für diese Arbeiten gewesen bin. Nur privatim habe ich in den Jahren nach dem Kriege die Arbeiten am Parthenon beobachtet und bin mehrmals von Herrn Balanos zum Tempel geführt und in einzelnen Fragen über meine Ansicht gefragt worden. Sehr gerne habe ich ihm meine Meinung mitgeteilt und mit Freude das gute Fortschreiten der Arbeiten beobachtet.

Ich war überzeugt, dass die Messung und Aufnahme aller vorhandenen Steine von der nördlichen Säulenreihe des Parthenons sorgfältig vorgenommen sei, weil ich selbst gesehen hatte, wie die Steine genau gemessen und nummeriert wurden. Auch glaubte ich, dass über die ursprüngliche Stelle der einzelnen Steine und namentlich auch der Säulentrommeln, keine wesentlichen Zweifel beständen. In der Sitzung vom 6. Juli erfuhr ich nun aus Ihren Zeichnungen und ersehe ich jetzt aus Ihrem Berichte dazu, dass Sie über die Zusammensetzung der Säulen aus den verschiedenen Trommeln ernste Bedenken hegen. Nach Ihrem Bericht sind 43 Trommeln der zerstörten Säulen nicht richtig bestimmt und 31 Trommeln der wiederaufgerichteten Säulen nicht an ihren richtigen Platz gesetzt worden.

Wie erklärt sich diese grosse Differenz zwischen den von Herrn Balanos und den von Ihnen vorgeschlagenen Plänen zur Wiederherstellung? Wenn ich die grosse Verschiedenheit der Trommelhöhen, die beschränkte Genauigkeit der Ausführung der Arbeiten im Altertum und das Fehlen einiger und die Beschädigung vieler Trommeln in Betracht ziehe, und wenn ich ferner erwäge, wie gross die Zahl der Möglichkeiten der Verteilung der Trommeln auf die wiederaufzurichtenden 8 Säulen sind, so scheint es mir unmöglich, allen Trommeln mit voller Sicherheit ihren richtigen Platz anzuweisen. Wenn ich nur einer einzigen Trommel einen anderen Platz zuweise, ergeben sich daraus sofort verschiedene Möglichkeiten für viele andere Trommeln. Diesen Tatsachen werden weder Sie noch Herr Balanos widersprechen. Es kommt nun darauf an – und darin stimme ich Ihnen zu – eine möglichst richtige Liste der Trommeln aller 8 Säulen aufzustellen. Das kann nach meiner Ansicht nur erreicht werden durch eine gemeinsame Messung und Zusammenarbeit mehrerer Architekten. Die Arbeiten einzelner Architekten, wie die des Herrn Balanos und die Ihrige, mögen sehr sorgfältig sein, scheinen mir aber keine Garantie für ihre Richtigkeit oder wenigstens für ihre möglichst grosse Richtigkeit zu bilden. Ich habe deshalb am 6. Juli den Vorschlag gemacht, dass eine Kommission von zwei oder besser drei Architekten verschiedener Nationen das vorhandene Material nochmals nachmisst und darnach gemeinsam einen Plan der Verteilung der Trommeln aufstellt. Es scheint mir am besten, wenn diese Kommission aus Herrn Balanos (oder seinem Stellvertreter), aus Ihnen und noch einem dritten Architekten besteht. Wenn ich noch jünger und dauernd in Griechenland wäre, würde ich selbst gerne an der Arbeit teilnehmen. Das ist mir aber nicht möglich; doch wird sich leicht ein anderer geeigneter Architekt finden lassen. Als Deutscher käme z.B. Prof. Fiechter, der mit mir am Dionysos-Theater arbeitet, oder Prof. Reuther, der in Samos arbeitet, in Betracht. Natürlich kann auch ein Architekt einer anderen Nation genommen werden, der in Griechenland ist.

Sobald ein solcher Plan von 3 Architekten hergestellt ist, muss entschieden werden, ob die aufgestellten Säulen so bleiben können, wie sie jetzt sind, oder ob sie teilweise oder ganz abgebrochen und nach dem neuen Plane zusammengesetzt werden sollen. Diese Entscheidung ist dadurch wesentlich erleichtert, dass Herr Balanos sich am 6. Juli zur Ausführung einer solchen Arbeit bereit erklärt hat und sie für nicht sehr kostspielig hält.

Soll man aber die Säulen wieder abbrechen, wenn die drei Architekten einen besseren Plan aufstellen? Ich halte das nur in dem Falle für ratsam, wenn wirklich grössere Fehler gemacht worden sind, die leicht gehoben werden können. Eine Garantie dafür, dass der von den 3 Architekten vereinbarte Plan der Säulen der ursprüngliche ist, kann nicht gegeben werden.

In Ihrem Berichte führen Sie auf S.2 die Propyläen als Beispiel einer guten Arbeit an, aber an diesem Bau haben die Trommeln der Innensäulen, soviel ich weiss, nicht ihre alten Plätze inne. Da mehrere Steine der wiederaufgerichteten Säulen fehlten, hat Herr Balanos mehrere Trommeln und Kapitell-Stücke von anderen Säulen der Propyläen genommen, um eine Säule herzustellen, die nie wirklich bestanden hat, uns aber das Bild einer antiker Innen-Säule der Propyläen möglichst richtig gibt. Etwas ähnliches würde es sein, wenn die Säulen des Parthenons nicht alle aus ihren wirklichen Trommeln bestehen, uns aber ein möglichst richtiges Bild dieser Säulen liefern. Und das tun sie nach meiner Meinung jetzt schon. Wer die besonderen Feinheiten der Säulen des Parthenons, die horizontalen und vertikalen Abweichungen und Kurvaturen studieren will, wird dazu niemals die wiederaufgerichteten Säulen, sondern nur die noch aufrecht stehenden, studieren und nachmessen. Für alle anderen Besucher sind die geringen Abweichungen nicht bemerkbar.

Eine andere Frage, die Sie in Ihrem Berichte besprechen, ist die nach dem Ersatz der fehlenden Teile durch pentelischen Marmor oder aber durch Cement, dem eine dem Marmor ähnliche Farbe gegeben wird. Mir scheint die Verwendung von Marmor an den Propyläen und am Erechtheion keine guten Ergebnisse geliefert zu haben. Die östliche Vorhalle der Propyläen und besonders die Innenseite der Westwand des Erechtheions sehen von Nahem und von Weitem sehr geflickt aus und machen keinen erfreulichen Eindruck auf den Beschauer. An den Säulen des Parthenons ist die Verwendung des Cementes meines Erachtens geglückt; denn erstens konnten auf diese Weise viele Fragmente der alten Trommeln benutzt werden und zweitens sieht der Cement von Weitem ähnlich wie der Marmor aus, ist aber in der Nähe sofort als Zusatz erkennbar. Es muss natürlich dem Cement ein Zusatz gegeben werden, der ihn dem Marmor der Nachbarsteine möglichst ähnlich macht. Ich gebe Ihnen allerdings zu, dass wir nicht wissen, ob der Cement nicht später eine störende Färbung annimmt, die dann entfernt oder mit Farbe überdeckt werden muss. Die fehlenden Kapitelle des Parthenons sollen nach dem Plane von Balanos durch Marmor ersetzt werden. Hier könnte man sich indessen fragen, ob es nicht ratsam wäre, hierzu zwei Kapitelle von der Südseite des Parthenons zu verwenden, also eine Methode anzuwenden, die sich bei den Propyläen bewährt hat.

Sie haben vollkommen Recht, dass die grössere Höhe der Kosten bei Verwendung neuen Marmors an Stelle von Cement bei einem Bau von der Bedeutung des Parthenons keine Rolle spielen darf. Die Entscheidung muss lediglich nach ästhetischen und technischen Gründen getroffen werden. Eine neue vollständige Marmortrommel zwischen beschädigten Trommeln scheint mir unerträglich; auch die absichtliche Verstümmelung einer solchen neuen Trommel missfällt mir. Bei einer Cementtrommel lässt sich dagegen Verstümmelung der Kanellierung ohne Bedenken ausführen. So kann ein möglichst gleichmässiges Aussehen der ganzen Säule erreicht werden.

Zum Schlusse möchte ich noch daran erinnern, dass auch ich entschiedener Gegner eines Wiederaufbaues des ganzen Parthenons bin, es aber für richtig halte, wenn die herumliegenden Steine des Baues, soweit es ohne grosse Ergänzungen möglich ist, wieder an ihren richtigen Platz gelegt werden.

Es wird mir eine Freude sein, wenn ich durch diesen Brief dazu beitragen könnte, dass die beste Lösung für die teilweise Wiederherstellung des Parthenons gefunden werden könnte.

Mit besten Grüssen

Ihr sehr ergebener

Wilhelm Dörpfeld.

Ἀρχεῖο ASCS, Ἀρχεῖο W. B. Dinsmoor.

13. ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΟΥ Ν. ΜΠΑΛΑΝΟΥ ΣΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ W. B. DINSMOOR ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1927.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΠΑΛΑΝΟΣ

Πλατεία Ἀγίου Γεωργίου Καρύτη 7

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ καὶ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΝΙΚ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ

Ἐπὶ τῶν γενομένων καταμετρήσεων τῶν σπον-
δύλων τῶν ἀναστηλουμένων Κιόνων τῆς Βορεί-
ας Κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνος καὶ σχετι-
καὶ αὐτοῦ προτάσεις πρὸς συμπλήρωσιν τῆς
Ἀναστηλώσεως.

Ἐπειδὴ ὁ κ. Δίνσμορ δι' ἐπιστολῆς του ἔθεσε ζήτημα ἀκριθείας τῆς μέχρι τοῦδε γενομένης ἀναστηλώσεως τῆς Βορείας Κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνος προέβην εἰς νέαν καταμέτρησιν τῶν σπονδύλων τῶν ἀναστηλουμένων Κιόνων ἀφ' ἑνὸς διὰ τοῦ Ἀρχιτέκτονος κ. Ν. Μητσάκη, ἀφ' ἑτέρου δέ παρεκάλεσα τὸν παρεπιδημοῦντα ἐνταῦθα Γερμανὸν Ἀρχαιολόγον Ἀρχιτέκτονα κ. Σλάϊφ τῇ συστάσει τοῦ κ. Δαιρηφέλδ νά προβῇ καὶ οὗτος εἰς ἀναλόγους καταμετρήσεις.

Αἱ ὑπὸ τῶν κ.κ. Σλάϊφ καὶ Μητσάκην, χωριστὰ γενόμεναι καταμετρήσεις, ἐγένοντο κατὰ τοὺς ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Μεσημβρίαν καὶ ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς ἄξονας τῶν σπονδύλων.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν τριῶν καταμετρήσεων κ. κ. Δίνσμορ, Μπαλάνου, Σλάϊφ ἀναγράφονται εἰς εἰδικὰ διαγράμματα καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τούτων κατηρτίσθησαν συγκριτικοὶ πίνακες ἐν οἷς διαγράφονται τὰ μήκη τῶν διαφόρων διαμέτρων ἀμφοτέρων τῶν ἑδρῶν ἑνὸς ἐκάστου σπονδύλου τῶν ἀναστηλωθέντων καὶ ἀναστηλουμένων Κιόνων.

Ἐκ τῆς μελέτης τῶν πινάκων τούτων ἐξάγεται ὅτι εἰς πλεῖστας ἑδρας τῶν σπονδύλων ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορά μεταξὺ τῆς καταμετρήσεως τοῦ κ. Δίνσμορ καὶ τῶν ἄλλων, αἵτινες πλησιάζουσι πολὺ περισσότερον. Ἐνταῦθα παρατηρητέον ὅτι ὁ κ. Μητσάκης ἐνήργησε τῇ ἐντολῇ μου δύο καταμετρήσεις κατὰ δύο διαφόρους μεθόδους ὧν ἀναγράφονται τὰ ἀποτελέσματα εἰς τὰ συνημμένα διαγράμματα.

Οὕτω ἐπὶ 121 ἑδρῶν καταμετρηθεισῶν ὑπὸ τῶν κ.κ. Δίνσμορ καὶ Σλάϊφ εὐρέθησαν α) 23 ἑδραι ὧν αἱ διαμέτροι παρουσιάζουσι διαφορὰς ἀπὸ 4 χιλ. μέχρις 7 χιλ., β) 25 ἑδραι ὧν αἱ διαμέτροι παρουσιάζουσι διαφορὰς ἀπὸ 2½ μέχρι 3½ χιλ. γ) 39 ἑδραι ὧν αἱ διαμέτροι παρουσιάζουσι διαφορὰς ἀπὸ 1 μέχρις 2 χιλ. καὶ δ) 34 ἑδραι συμπίπτουν ἢ παρουσιάζουσι διαφορὰς μικροτέρας τοῦ 1 χιλιοστοῦ.

Εἰς τὸν κάτωθι πίνακα ἀναγράφονται αἱ 23 ἑδραι τῶν διαφόρων σπονδύλων ὧν αἱ καταμετρήσεις παρουσιάζουσι διαφορὰς ἀπὸ 4 μέχρις 7 χιλιοστῶν.

Σπονδ.	κ. Δίνσμορ	κ. Μπαλάνου (κ. Μητσάκη)	κ. Σλάϊφ	Διαφοραί
E 8χ	1569	1574.5	1576	7 χιλ.
Δ 11χ	1442	1445.5	1446	4 "
Δ 10χ	1472	1477	1476	4 "
Δ 8χ	1552	1560	1560	8 "
Z 3α	1704	1701	1700	4 "
H 6χ	1636	1631	1631.5	4.5 "
H 5χ	1674	1666	1667	7 "
H 4α	1674	1666	1667	7 "
H 4χ	1705	1699	1699	6 "
H α	1745	1732	1738.5	6.5 "
Θ 10χ	1479	1484	1484.5	5.5 "
Θ 9α	1481	1487	1486	5 "

Θ	8χ	1562	1568	1568	6	"
Θ	7α	1570	1575	1575	5	"
Λ	7χ	1601	1605.5	1607.5	6.5	"
Θ	5χ	1666	1670.5	1670.5	4	"
Ι	8α	1521	1515	1515.5	5.5	"
Ι	8χ	1557	1554	1553	4	"
Ι	7α	1557	1554	1553	4	"
Κ	9α	1482	1489	1488	6	"
Κ	6α	1598	1602	1603	5	"
Κ	11χ	1441	1438	1435	6	"
Λ	10α	1441	1436	1434	7	"

Αί άνω καταμετρήσεις είναι άπασαι των από Ανατολάς προς Δυσμάς διαμέτρων.

Έφαρμοζομένης δέ της υπό του κ. Δίσμοου προτεινομένης κατατάξεως των σπονδύλων παρουσιάζεται αρκετός αριθμός έδρων υπερκειμένων σπονδύλων ών αί διαφοραί είναι πολύ μεγαλείτεροι των 2 χιλιοστών, διαφοράν ήν παρδεχεται άνεκτήν ό κ. Δίσμοος εις τάς προτάσεις του.

Αί μεγαλείτεροι δέ διαφοραί αί κειμενόμεναι μεταξύ 41 και 16 χιλ. αναγράφονται κατωτέρω (κατά τον κ. Σλάϊφ).

Κίτων Ε	Δ8 1560		
	0.008	0.008	Τό όλον 0.016
	Z7 1544		
Κίτων Δ	H10 1487.5 (88.5)		
	0.0025.....	0.0025	" 0.005
	E9 1482.5 (83.5)		
Κίτων Δ	Δ6 1637.5 (40)		
	0.00425.....	0.00425	" 0.0085
	H5 1629 (31.5)		
Κίτων Η	E10 1484 (85.5)		
	0.00225.....	0.00225	" 0.0045
	Δ9 1485 (90)		
Κίτων Θ	I6 1626 (28)		
	0.0055.....	0.0055	" 0.011
	K5 1637		
Κίτων Ι	I8 1553 (54)		
	0.003	0.003	" 0.006
	H7 1557 (60)		
Κίτων Ι	K6 1637		
	0.0045.....	0.0045	" 0.009
	I5 1628 (29)		
Κίτων Κ	Θ3 1736 (40)		
	0.003	0.003	" 0.006
	K2 1734		

Κίον Α	Θ10 1482 (84.5)		
	0.003.....0.003	"	0.006
	K9 1488		
	1528 (33)		
	0.00275.....0.00275	"	0.0055
	1527.5		
	1576		
	0.00275.....0.00275	"	0.0055
	Θ7 1570.5 (75)		

Ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἐκτελεσθεῖσαν ἀναστήλωσιν παρατηροῦνται αἱ κάτωθι διαφοραὶ (κατὰ τὴν καταμέτρησιν πάντοτε τοῦ κ. Σλάιφ).

Εἰς τὸν Κίονα Θ

Διαφορά ἐν ὄλῳ	0.001	μεταξύ τῶν ἑδρῶν τῶν σπονδύλων	11	καί	10
"	"	0.0015	"	"	10 " 9
"	"	0.003	"	"	9 " 8
"	"	0.007	"	"	8 " 7

Εἰς τὸν Κίονα Ι

Διαφορά ἐν ὄλῳ	0.002	"	"	7	" 6
"	"	0.002	"	"	6 " 5
"	"	0.001	"	"	5 " 4

Εἰς τὸν Κίονα Κ

Διαφορά ἐν ὄλῳ	0.002	"	"	9	" 8
"	"	0.002	"	"	7 " 6
"	"	0.003	"	"	5 " 4

Εἰς τὸν Κίονα Α

Διαφορά ἐν ὄλῳ	0.001	"	"	11	" 10
"	"	0.0025	"	"	10 " 9

Εἰς τοὺς ἐν ἐκτελέσει κίονας Δ.Ε.Ζ.Η. παρατηροῦνται αἱ κάτωθι διαφοραὶ ἐπὶ τῇ βάσει πάντοτε τῶν καταμετρήσεων τοῦ κ. Σλάιφ.

Εἰς τὸν κίονα Δ (Σπόνδυλοι κατὰ γῆς)

Διαφορά ἐν ὄλῳ	0.018	μεταξύ τῶν ἑδρῶν τῶν σπονδύλων	11	καί	10
"	"	0.014	"	"	10 " 9
"	"	0.013	"	"	9 " 8

Εἰς τὸν κίονα Ε (Σπόνδυλοι κατὰ γῆς)

Διαφορά ἐν ὄλῳ	0.004	μεταξύ τῶν ἑδρῶν τῶν σπονδύλων	18	καί	7
"	"	0.0035	"	"	7 " 6

Εἰς τὸν κίονα Ζ

Διαφορά ἐν ὄλῳ	0.010	μεταξύ τῶν ἑδρῶν τῶν σπονδύλων	11	καί	9
"	"	0.003	"	"	10 " 9
"	"	0.0075	"	"	8 " 7

Εἰς τὸν κίονα Η

Διαφορά ἐν ὄλῳ	0.006	"	"	11	" 10
----------------	-------	---	---	----	------

"	"	0.001	"	"	8	"	7
"	"	0.007	"	"	7	"	8
"	"	0.002	"	"	6	"	5

Ἐκ τῶν ἄνωθι πινάκων ἐξάγεται:

α) Ὅτι εἰς τὴν τετράδα τῶν Κιόνων Θ.Ι.Κ.Α. μόνον εἰς ἓν σπόνδυλον (Θ7-8) παρατηρεῖται διαφορά ἐν ὅλῳ 7 χιλ. εἰς 2 διαφορά ἐν ὅλῳ 3 χιλ., εἰς 5 διαφορά ἐν ὅλῳ 2 χιλ. καὶ εἰς 4 διαφορά ἐν ὅλῳ 1 καὶ 1½ χιλιοστοῦ.

β) Ὅτι εἰς τὴν τετράδα τῶν Κιόνων Δ.Ε.Ζ.Η. αἱ διαφοραὶ μεταξύ τῶν ἑδρῶν τῶν σπονδύλων εἶναι καὶ πολὺ μεγαλύτεραι καὶ πολυαριθμότεραι.

Ἐνταῦθα παρατηρητέον ὅτι νέα ἀνατοποθέτησις τῶν σπονδύλων τῶν 4 Κιόνων βασιζομένη εἰς τὰς νεωτέρας καταμετρήσεις θέλει περιορίσῃ τὰς διαφορὰς ὡς ἐξῆς κατὰ τὰ συνημμένα διαγράμματα.

Κίων Δ

Διαφορά ἐν ὅλῳ 0.002	μεταξύ τῶν σπονδύλων	H10 - Δ9
"	"	Δ9 - E8
"	"	E7 - E6

Κίων Ε

Διαφορά ἐν ὅλῳ 0.003	"	"	Z10 - Z9
"	"	"	Z8 - Z7
"	"	"	Z7 - Z6

Κίων Ζ

Διαφορά ἐν ὅλῳ 0.007	μεταξύ τῶν σπονδύλων	K9 - K8
----------------------	----------------------	---------

Κίων Η

Διαφορά ἐν ὅλῳ 0.002	"	"	Z11 - Δ10
"	"	"	Δ8 - Δ7

Ἦτοι εἰς δύο μόνον ἑδρας θὰ ὑπάρχῃ διαφορά ἐν ὅλῳ 7 χιλ., εἰς μίαν ἑδραν διαφορά ἐν ὅλῳ 5 χιλ., εἰς 2 ἑδρας διαφορά ἐν ὅλῳ 3 χιλ., καὶ εἰς 4 ἑδρας διαφορά ἐν ὅλῳ 2 χιλιοστών, ἐνῶ πάντες οἱ ἄλλοι Σπόνδυλοι συμπίπτουν.

Συνεπεία τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθειμένων εἶναι ζήτημα ἂν ἐπιβάλλεται ἡ κατεδάφισις τῶν ἀναστηλωθέντων ὀριστικῶς 4 Κιόνων Θ. Ι. Κ. Α. ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπέρεκειται ὁλόκληρος σχεδόν ὁ θριγκός, δεδομένου μάλιστα ὅτι δυσκόλως θὰ δυνηθῇ τις διὰ μιᾶς νέας ἀναστηλώσεως νὰ ἐπιτύχῃ ἀπόλυτον ἀκρίβειαν, καθ' ὅσον, ἐκτός τῶν ἐλλειπόντων ἐντελῶς σπονδύλων, 9 ἀνευρέθησαν ἡμικατεστραμμένοι, καὶ ἄρκετοὶ ἄλλοι πλήρεις μὲν ἀλλ' ὑποστάντες ρήγματα — ἔνεκα τῶν ὁποίων αἱ διάμετροι αὐτῶν μετεβλήθησαν.

Διὰ τοὺς ἄλλους 4 Κίονας Δ. Ε. Ζ καὶ Η θεωρῶ δυνατὴν μερικὴν ἀνατοποθέτησιν, ἀφοῦ μάλιστα οἱ μὲν Κίονες Δ καὶ Ε δὲν ἀναστηλώθησαν εἰσέτι ὁ Ζ ἀνυψώθη ἐν μέρει, ἐπὶ δὲ τοῦ Κιονοκράνου τοῦ Κίονος Η ἐτοποθετήθη ἐπιστύλιον σωζόμενον κατὰ τὰ δύο τρίτα, τοῦ ἐτέρου τρίτου συμπληρωθέντος διὰ σιμεντοκονιάματος, ὅπερ ἐξάπαντος θὰ ἐκλείψῃ καθ' ὅσον ἡ διὰ μαρμάρου συμπλήρωσις αὐτοῦ θὰ εἶναι προτιμότερα.

Ἐπειδὴ δὲ ἐν Κιονόκρανον τῆς πλευρᾶς ταύτης ὡς καὶ εἰς Σπόνδυλος εὗρίσκονται ἐν τῷ Βρεττανικῷ Μουσείῳ, ἐν ὁλόκληρον ἐξωτερικόν ἐπιστύλιον καὶ τὸ τρίτον τοῦ προαναφερθέντος ἐλλείπουσι ὁλοσχερῶς, ὡς καὶ 4 ἐπιστύλια τῆς ἐσωτερικῆς ὀψεως, ἀνάγκη εἶναι νὰ ἀντικατασταθῶσι ταῦτα διὰ νέου ὑλικοῦ προκειμένου νὰ συμπληρωθῇ ἡ σειρά τῶν ἐπιστυλίων.

Κατ' ἐμὲ ὁ μὲν Σπόνδυλος δέον νὰ κατασκευασθῇ ὡς συνεπληρώθησαν καὶ οἱ ἐπίλοιποι ἐλλείποντες, δηλ. ὁ μὲν κορμός ἐκ λίθων Πειραιῶς τὸ δὲ περίβλημα ἐκ Σιδηροπαγοῦς κονιάματος, τὸ κιονόκρανον ἐκ μαρμάρου ἐπειδὴ καὶ πάντα τὰ λοιπὰ συνεπληρώθησαν διὰ μαρμάρου. Διὰ τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ πρέπει νὰ ἀντικατασταθῶσι καὶ τὰ ἐλλείποντα ἐπιστύλια. Ὡς γνωστόν ἐκ τῶν ἀπαιτουμένων τριγλύφων πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ὅλης σειρᾶς ἐλλείπουσιν 7, ἐκ δὲ τῶν ὁποσθεν ἀντιθεμάτων 12, ἐνῶ ἐκ τῶν διαμέσων λίθων ἐλλείπουσιν 7.

Ἐκ τῶν Ἀρχιτεκτονικῶν τούτων μελῶν ὑπάρχουσι εἰς τὴν Μεσημβρινήν πλευράν τοῦ Παρθενῶνος τρία τρίγλυφα καὶ 8 ἀντιθέματα.

Ἡδὴ παρουσιάζεται τὸ ζήτημα δύνανται νὰ ὑπάρχουσι ταῦτα μέλη νὰ χρησιμοποιηθῶσι κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῆς Βορείας πλευρᾶς, ὅποτε πρέπει νὰ παραμείνωσι κατὰ γῆς ἀνά ἓν τουλάχιστον πρὸς ἐξακρίβωσιν καὶ ὑπὸ τρίτων

τῶν παρατηρηθεισῶν παρ' ἐμοῦ, τό πρῶτον, λεπτομερειῶν κατὰ τήν λιθοτομήν τούτων ἥ πρέπει ὅλα νά συμπληρωθῶσι διὰ νέου ὑλικοῦ.

Ταῦτα εἶναι τά διάφορα ζητήματα ἅτινα παρουσιάζονται κατὰ τήν γινομένην ἀναστήλωσιν.

Ἐν Ἀθήναις τῇ Δεκεμβρίου 1927

Ἀρχεῖο ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. Ι, Παρθενών.

14. ΕΠΙΣΗΜΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ W. DÖRPFELD ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ W. B. DINSMOOR ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ, 29.12.1927.

Olympia, den 29. Dezember 1927

ZUR WIEDERAUFRICHTUNG DER NOERDLICHEN RINGHALLENSAEULEN DES PARTHENONS.

Nachdem die Durchmesser aller Trommeln der 10 aufgerichteten und der noch aufzurichtenden Saeulen nochmals von Herrn Balanos (und seinem Architekten) und auch von dem deutschen Dipl.Ing. Herrn Schleif gemessen worden sind, haben sich die von Herrn Dinsmoor festgestellten Differenzen der Durchmesser an benachbarten Trommeln der aufgerichteten Saeulen als geringer herausgestellt. Sie sind meines Erachtens so gering, dass ein Abbruch der schon aufgerichteten 6 Saeulen und eine andere Verteilung der Trommeln, wie Herr Dinsmoor sie vorgesehen hat, mir ueberfluessig zu sein scheint. Auch bei der vorgegangenen Verteilung bleiben viele Differenzen uebrig, namentlich wenn man die Messungen von Schleif und Balanos oder auch das arithmetische Mittel der 3 Messungen zu Grunde legt. Ich halte es auch nicht fuer noetig, die beiden Saeulen Z und H wieder abzubrechen, wie Herr Balanos vorschlaegt. Sollte dies dennoch beschlossen werden, weil die Kosten gering sind, so wuerde ich nicht widersprechen.

Fuer die beiden noch nicht aufgerichteten Saeulen Δ und Ε schlage ich im Einverstaendniss mit Herrn Schleif eine Vertauschung der Trommeln 9 und 11 beider Saeulen vor, weil dadurch die groessten Differenzen verschwinden. Nach den Zahlen Dinsmoors bleiben allerdings noch einige grosse Differenzen, diese beruhen aber hauptsaechlich darauf, dass Herr Dinsmoor andere Zahlen hat, als die anderen Architekten. Bei den unteren Durchmessern der Trommeln 8 und 10 ist der grosse Unterschied der Messungen vielleicht dadurch entstanden dass Herr Dinsmoor zwischen anderen Kanelluren gemessen hat, als die anderen Architekten. Bei allen Trommeln (mit Ausnahme der Unterflaeche, der untersten Trommeln und der Oberflaeche der obersten) ergeben die Durchmesser, zwischen den verschiedenen Kanelluren gemessen, abweichende Zahlen.

Waehrend die fehlenden Saeulentrommeln, wie es bisher geschehen ist, aus Kalkstein und Beton unter Verwendung moeglichst vieler alten Marmorstuecke hergestellt werden koennen, bin ich fuer die Ersetzung eines fehlenden Kapitels durch ein neues Marmorkapitell. Das zweite Kapitell kann aus vorhandenen Marmorstuecken mit Beton zusammengesetzt werden. Die saemtlichen Epistylii der Nordseite sind, soweit sie fehlen, entweder aus vorhandenen Stuecken mit Beton und Eisen zusammenzufuegen oder aus neuen Marmorsteinen herzustellen. Schon aus technischen Gruenden halte ich eine Verbindung aller Saeulen durch Epistyle notwendig, damit sie dem Erdbeben besser Widerstand leisten als einzelne Saeulen ohne Verbindung. Wegen der Erdbeben empfehle ich ausserdem eine doppelte Verbindung der noerdlichen Saeulenreihe mit der Nordwand des Opisthodomos durch marmorne Steinbalken. Aber auch aus aesthetischen Gruenden scheint mir die vollstaendige Herstellung des Epistyls der Nordseite noetig.

Zum Ersatz der 7 fehlenden Triglyphen der Nordseite koennen von den 3 erhaltenen Triglyphen der Suedseite 2 Stuecke genommen werden. Die dritte Triglyphe der Suedseite muss zum Studium unterliegen bleiben. 5 Triglyphen der Nordseite moegen fehlen. Von den Antithemata der Nordseite fehlen 12 Steine. Da auf der Suedseite 8 Antithemata liegen, empfehle ich 7 von diesen auf der Nordseite zu benuetzen. Es werden dann hier 5 fehlen.

Von den zahlreichen Geisa der Nordseite duerfen meines Erachtens nur diejenigen ueber den Triglyphenfries gelegt werden, die noch ganz vorhanden sind oder aus grossen alten Stuecken mit Beton zusammengefuegt werden koennen. Wenn in dieser Weise verfahren wird, erhaelt der Parthenon nicht das Aussehen eines Neubaus, sondern bleibt auch von weitem als Ruine zu erkennen. Aber die ehemalige Gestalt des Tempels und sein frueheres Aussehen sind besser erkennbar.

WILHELM DÖRPFELD

Ἀρχεῖο ASCS, Ἀρχεῖο W.B. Dinsmoor.

15. ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ ΑΠΟ ΤΟΝ Ζ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, 17.5.1930.

Ζαχαρία Παπαντωνίου: Ὁ Παρθενὼν ἀλλάζει μορφήν. Ἕνα αἰσθητικὸν τόλμημα

Ἡ ἐκπληξὶς ἐκείνων πού θά ἴδουν ἀπὸ σήμερα ἕνα νέον Παρθενῶνα εἶνε ἀσφαλῶς δικαιολογημένη. Κανένας δὲν ἀνέχεται νὰ τοῦ διαταράξουν τὰς συνηθείας. Πρό παντός τὰς ὀπτικές συνηθείας. Στὸ τελευταῖον αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι εἶνε φανατικῶς συντηρητικοί. Εἴχαμεν ὅλοι τὴν εἰκόνα ἐνός Παρθενῶνος μὲ τὴν βορείαν πλευράν του ρημαγμένην. Τὸ μέγα χάσμα τῆς βορείας πλευρᾶς, ἡ σφήνα αὐτὴ τοῦ ἀφανισμοῦ εἶχε καταντήσῃ νὰ εἶνε τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐρείπιου, ἡ φυσιογνωμία του, ἐκεῖνο πού εὐκόλυνε τὸν ἄνθρωπον νὰ τὸ προσλαμβάνῃ καὶ νὰ τὸ ἀναπολῇ. Χωρὶς τὴν πληγὴν τῆς βορείας πλευρᾶς δὲν ὑπῆρχε παράστασις τοῦ Παρθενῶνος. Ἡ ἀπόφασις λοιπὸν νὰ φύγῃ τὸ χάσμα πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἦτο τόλμημα καὶ πρόκλησις πρὸς ἑμᾶς τοὺς συγχρόνους τουλάχιστον, διότι ὡς ἐνατενισταὶ τοῦ μεγίστου τῶν ἐρειπίων μας ἐπρόκειτο νὰ ἀλλάξωμεν ὑπαρξιν ἐντελῶς: νὰ βλέπωμεν ἕνα ἄλλον Παρθενῶνα. Ἀπὸ σήμερα πραγματικῶς οἱ Ἀθηναῖοι πρέπει ν' ἀλλάξουν τὴν παράστασιν τοῦ ἐρείπιου καὶ νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ μίαν ἄλλην, πολὺ διαφορετικὴν, μὲ ἕνα ναόν πού παρατάσσει πρὸς τὸ μέρος τῆς πόλεως τοὺς κίονάς του ἀκεραίους καὶ στιβαροὺς. Τὸ ἐρείπιον ὠρθοπόδησε, ἡ βορεία πλευρὰ εἶνε πλέον μία ὁλόκληρος γερὴ κιονοστοιχία. Καὶ μπροστὰ εἰς ἕνα γεγονὸς τὸς αἰσθητικῆς σημασίας δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θά ἔχωμεν ἐκπληξίς, ὅτι πολλοὶ θά ζητήσουν πίσω τὸ ἐρείπιον τῶν, τὴν ἀγαπητὴν τῶν εἰκόνα τοῦ χάσματος καὶ τῆς φθορᾶς, ἡ ὁποία γι' αὐτοὺς ἦτο ὁ Παρθενὼν.

Ποῦ εἶνε ἡ ἀλήθεια; Μὰ πρὶν βρεθῇ αὐτὴ — καὶ θά τὴν εὕρῃ ὁ θεατὴς μόνος του, ἀρκεῖ νὰ μὴ λάθῃ ὑπ' ὄψει τὴν αἰφνί-διαν διατάραξιν τῆς συνηθείας του — πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ θεωρία τοῦ ἐρείπιου, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ φράσις, ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς εὐνόητα ψυχολογικὰ ἐπιχειρήματα. Ξεύρομεν ὅλοι τὴν ψυχολογίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐρείπιον δὲν θά πῇ τὸ ἀπομεινάρι ἐνός κτιρίου. Τὸ ἐρείπιον εἶνε αὐτὸ τὸ ἴδιον ἕνα κτίριον. Εἶνε νέον ἔργον. Ἐργον τῶν ἀνθρώπων πού τὸ βλέπουν. Οἱ ἄνθρωποι ἐπρόβαλαν ἐκεῖ τὰ συναισθήματά των καὶ τὰς σκέψεις των. Τὸ εἶδαν μέρες καὶ νύχτες, σὲ φωτοχυσιές καὶ συννεφίς, σὲ θαυμάσιες ὥρες, τὸ εἶδαν νὰ ἐπικοινωνῇ μὲ τὸ μέγα μυστήριον τῆς φύσεως, νὰ δέχεται, νὰ προσφέρῃ, νὰ μεταμορφῶνῃ, νὰ μεταμορφώνεται καὶ τέλος πάντων τὸ ἐρείπιον ἐγίνε μιά ὑπαρξίς, μιά ἰδιαίτερα ζωὴ, ἀπομακρυσμένη βέβαια ἀπὸ τὸ λαμπρὸ του παρελθόν, ἀλλὰ ἐξόχως συνταυτισμένη μὲ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων πού τὸ βλέπουν. Πουθενὰ ἡ αἰσθητικὴ θεωρία τῆς «συμβολικῆς συμπαθείας» δὲν ἐφαρμόζεται ὅσο ἐδῶ. Ὁ ἄνθρωπος μεταφέρει ὅλο τὸ ἐγὼ του εἰς τὸ ἐγὼ ἐνός ἐνδόξου ἐρείπιου σάν τὸν Παρθενῶνα, πονεῖ μὲ τὶς πληγὰς του, πέφτει μὲ τοὺς σπονδύλους του, συνταυτίζει μὲ τὸν χαλασμό του τὰ ὠραιότερα νοήματά του καὶ — γιὰ νὰ ἔλθωμε στὸ αἰσθητικὸν ἀποτέλεσμα — βρίσκει σὲ κάθε φθορὰ καὶ δυστυχίᾳ τοῦ ἐρείπιου ἀσύγκριτον ὠραιότητα. Θεωρεῖ πὺς εἰς τὸ ἀριστοτέχνημα αὐτὸ τοῦ καιροῦ, τοῦ σεισμοῦ, τοῦ Μοροζίνη, τοῦ ὀλέθρου — πολὺ δὲ ὀλιγώτερον τοῦ Ἰκτινίου — κάθε ἐπέμβασις διὰ νὰ τὸ πλησιάσῃ εἰς τὴν πρώτην του τελειότητα θά εἶνε καταστροφὴ.

Αὕτῃ εἶνε ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν φίλων τοῦ ἐρείπιου. Ἀνθρώπινη καὶ κατὰ πολὺ μεγάλο μέρος ἀληθινή. Ἀς ποῦμε ὅμως καὶ τὸ σοβαρὸν ἐλάττωμά της. Εἶνε πολὺ ὑποκειμενικὴ. Βρισκόμεθα σὲ μιά στιγμὴ κυριαρχίας τοῦ ὑποκειμενισμοῦ στὰ αἰσθητικὰ πράγματα καὶ εἶνε βέβαιον ὅτι πολλοὶ θά νοσταλγήσουν τὴν ἐρειπωμένην βορείαν πλευράν, εἰς τὸ ἀγαπητὸν χάσμα τῆς ὁποίας ἡ φαντασία των δημιουργοῦσεν ἐλεύθερα τόσα πράγματα, ἀπρόβλεπτα ἀπὸ τὸν Ἰκτινόν. Ἦμουν, τὸ ὁμολογῶ, ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς πού εἶχαν φοβηθῇ γιὰ τὰ ἐπακόλουθα τῆς ἀναστηλώσεως. Ἀλλὰ χθὲς πού ἀνέβηκα δύο φορές καὶ εἶδα τὸ ἀποτέλεσμα, σὲ δύο διαφορετικοὺς φωτισμούς, τὸ πρωτὶ μὲ ἥλιο, τὸ ἀπόγευμα μὲ συννεφιά, ἄλλαξαν γιὰ μέ τὰ πράγματα. Εἶδα ὅτι συνετελέσθη ἕνα ἔργον ἀπαραίτητον. Καὶ ἀφοῦ αὐστηρῶς ἐξύγισα τὰ κέρδη τοῦ ἐρείπιου μαζὶ μὲ τὰ κέρδη τῆς ἀναστηλώσεως, βρῆκα, ἐγὼ τουλάχιστον, ὅτι τὰ κέρδη τῆς δευτέρας εἶνε πολὺ περισσότερα καὶ πολὺ σοβαρώτερα. Ἡ βορεία πλευρὰ εἶνε στὴν θέσιν της καὶ ὁ ἐπισκέπτης πού ἀνεβαίνει καὶ κατευθύνεται πρὸς τὸ μέρος τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου, προσλαμβάνει τώρα τὸ κτίριον, τὸ ὁλοκληρώνει, τὸ ἐννοεῖ ἀμέσως. Δέχεται μιά εἰκόνα πού τὸν χτυπᾷ ταχύτατα: τὴν εἰκόνα τοῦ ρυθμοῦ καὶ τοῦ κτιρίου. Ἡ παράστασις αὕτῃ δὲν ἐσχηματίζετο πρὶν παρὰ μὲ μεγάλην διανοητικὴν προσπάθειαν τοῦ θεατοῦ, ἡ ὁποία μάλιστα προσπάθεια γιὰ τοὺς πλείστους τῶν ἀνθρώπων ἐλάχιστα καρποφοροῦσε. Τί τὰ θέλετε; Δύο εἰδὼν θεαταὶ θά ὑπάρχουν πάντοτε μπροστὰ σ' ἕνα ἐρείπιον, ἐκεῖνοι πού τὸ ἀνασυγκροτοῦν στὸ κεφάλι των ἀμέσως καὶ ἐκεῖνοι πού δὲν μποροῦν νὰ τὸ κάμουν χωρὶς ἐπίπονον ἐργασίαν. Οἱ δεῦτεροι — δηλαδὴ ὅλοι ἐκτὸς τῶν ἀρχαιολόγων — ἀπὸ σήμερα ξεκουράζονται. Θά μποροῦν νὰ νοιώσουν τὸν Παρθενῶνα. Αὐτὸ δὲν ἀμφισβητεῖται. Καὶ τὸ κέρδος εἶνε μεγάλο. Ἐλπίζω δὲ ὅτι εἶνε κέρδος χωρὶς ζημίας. Ἡ ἀναστηλωμένη πλευρὰ παρουσιάζει ἐν πρώτοις τὴν ἐντιμότητα ὅτι εἰδοποιεῖ ἀμέσως τὸν θεατὴν πὺς εἶνε ἀναστηλωμένη. Τὸ ὁμολογεῖ μὲ τὸ πολὺ τιμὲντο τῶν σπονδύλων της καὶ μὲ τὰ ἄσπρα μάρμαρα τοῦ θριγκοῦ της. Οἱ πληγὰς τῶν κίωνων μένουν — ὥστε δὲν ὑπάρχει φόβος μήπως δὲν παρουσιασθῇ πρὸς βορρᾶν κανένας Παρθενὼν ὁποσδήποτε «καινούργιος». Αὕτῃ εἶνε ἡ ἐντύπωσις τοῦ ἐπισκέπτου τῆς Ἀκροπόλεως. Βέβαια πολλοὶ ἀπὸ τὴν πόλιν θά ξαφνισθοῦν εἰς τὸ θέαμα τῆς παρατάξεως τῶν

ἀναστηλωμένων κίωνων καὶ θὰ βροῦν τὴν παράταξιν πεζὴν ... Θὰ εἶνε πεζὴ γιὰ κάμποσον καιρὸ. Καὶ δὲν θὰ εἶνε κατό-
πιν. Ἡ συνήθεια πού ἔκαμεν αἰσθητικόν τὸ ἓνα θὰ κάμῃ καὶ τὸ ἄλλο ἐπίσης. Γνωρίζομεν τὰ ἔργα της. Χρόνος εἶνε αὐτός.
Ἡ δική μας γενεὰ δὲν εὗρηκε τὸ ἀπόλυτον. Ἡ ἄλλη γενεὰ θὰ ἀγνοῇ τὴν ἀναστήλωσιν καὶ θὰ βλέπῃ μόνον τὸ σχῆμα. Τό
ὅτι δὲ ἀπεκτίσαμεν ἓνα σχῆμα ἀντικειμενικότερον ἀπὸ τὸ πρῶτον, αὐτὸ εἶνε τὸ κέρδος.

Γνωρίζω πὺς πολλοὶ θὰ νοσταλγίσουν τὸ «χάσμα» των. Εἶνε ζήτημα ἀτομικῆς ψυχολογίας. Καὶ θέσεως τοῦ σπι-
τιοῦ των ἴσως. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ ποῖαν θέσιν βλέπει κανεὶς! Γνωρίζω ἀκόμη πὺς εἶνε ἐναντίον τῆς ἀναστηλώσεως καὶ ὁ Σπέν-
σερ! Δέν εἶνε ὁ φιλόσοφος πού ἐκήρυξε τὴν αὐθυπαρξίαν τοῦ ἑρειπίου, ὑποστηρίζων εἰς τὰ Ψυχολογικά του Δοκίμια πὺς
ἓνα κτίριον μόνον τότε ἀρχίζει νὰ εἶνε ὥραϊον ὅταν παύσῃ νὰ χρησιμεύῃ γιὰ τὸν σκοπὸν πού προωρίσθη; Σ' αὐτὸ ἐπάνω
οἱ φίλοι τοῦ ἑρειπίου μποροῦν νὰ στηρίξουν λαμπρά τὴν θέσιν των καὶ νὰ ποῦν: ὅσο ὁ Παρθενὼν πλησιάζει πρὸς τὴν πρῶ-
την του μορφήν, πρὸς τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο χρήσιμος, τόσο ἡ ὥραιότης του χάνεται. Ἄς μὴ λησμονοῦμε μ'
ὅλα ταῦτα τὸ πρᾶγμα. Τὸ μνημεῖον πρέπει νὰ φαίνεται. Κανένα ἔργο τέχνης δὲν πρέπει νὰ γεννᾷ μόχθον γιὰ νὰ κατανοηθῇ.
Οὔτε ὁ Παρθενὼν. Ἡ ἀναστήλωσις του θὰ τὸν κάμῃ κατανοητὸν εἰς τοὺς πολλούς. Καὶ εἶνε μόνον αὐτό; Ἐγὼ δὲν διστάζω
νὰ εἰπῶ ὅτι τὰ συναισθήματα πίεσεως καὶ ἀντιστάσεως πού μοῦ ἔδωσαν οἱ παραταγμένοι κίονες τῆς βόρειας πλευρᾶς του,
ζῶντες τώρα, βαστάζοντες τὸν θριγκόν, ἐνεργοῦντες μὲ ὅλας τὰς πληγὰς των, ἦσαν γνησίως αἰσθητικὰ καὶ πολὺ πλουσιώ-
τερα ἀπὸ τὰ συναισθήματα τῆς στερήσεως πού μοῦ ἔδινε τὸ χάσμα. Πρὸ τεσσάρων ἢ πέντε ἐτῶν, ἓνα φθινοπωρινὸ ἀπό-
γευμα, πού ἐπεσκέφθην τὴν Ἀκρόπολιν, εἶδα ἓναν ἀσπρομάλλην ἀνεβασμένον στὴν κορυφὴ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρ-
θενῶνος νὰ σκύβῃ καὶ νὰ δουλεῖ μὲ τοὺς ἐργάτας, ἐνῶ τὸν ἔδερνε ὁ κρύος ἄνεμος. Ἦταν ὁ κ. Μπαλάνος. Τὸ ἐπάγγελμά
του εἶνε ἐκ τῶν παραδόξων καὶ τῶν σπανίων. Ἀναστηλωτὴς τῆς Ἀκροπόλεως. Ἄν ἀλήθεια, ὅπως πιστεύω, ὁ Παρθενὼν
ἐπλησίασε σήμερα πρὸς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν καὶ ἔγινε ταυτοχρόνως νοητότερος ἀπὸ τοὺς πολλούς, φαντάζομαι τὴν
ψυχικὴν ἱκανοποίησιν τοῦ ἀναστηλωτοῦ φθάνοντος εἰς τὸ τέρμα μιᾶς τόσο τολμηρᾶς προσπάθειας.

Ἐλεύθερον Βῆμα, 17.5.1930.

16. ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ Α. CHARBONNIER ΠΡΟΣ ΤΟΝ Ν. ΜΠΑΛΑΝΟ, 5.3.1934.

Le 5 Mars 1934.

Cher Ami,

Le temps de prendre quelques avis autorisés, et celui de méditer sur votre dernière lettre du 9 Février, m'a fait retarder jusqu'à ce jour ma réponse; mais, s'il vous plaît, quelle censure consulter pour avoir l'assurance que ce que je vous écris aujourd'hui ne sera pas considéré par vous comme irrecevable et impertinent, ainsi qu'il m'est toujours arrivé, quand ce que je vous ai dit n'est pas entré dans certaines de vos vues, qu'à tout prendre, et pour cause, j'ai le droit de ne pas partager?

Mes réponses du 8 et 11 Décembre dernier vous ont étonné, dites-vous. Elles n'étaient toutefois qu'un écho à vos lettres, elles mêmes très étonnantes. En effet, après avoir, par correspondance et par contrat, déclaré que vous ne vouliez rien savoir ni connaître de mes droits d'auteur, tout soudain vous en prenez un souci particulier, mais c'est pour me proposer d'en faire partiellement l'abandon à votre bénéfice! Il m'avait semblé pourtant que vous étiez suffisamment servi dans cette affaire. Ainsi: 75 volumes à 300 francs l'un, soit 22.500 francs; plus 200 cartons de planches à 200 francs l'un, soit encore 40.000 francs, - ce qui, au total, représente 62.500 francs en marchandises que vous toucheriez à la parution immédiate du volume. Néanmoins vous trouvant insuffisamment avantage, vous me réclamez le renoncement à mes droits sur les éditions étrangères, droits qui représentent pour moi la seule certitude que le résultat de la collaboration que vous avez sollicitée de moi pourrait ne pas être totalement illusoire. Car, rien que pour l'édition française, que me reviendra - t - il, puisque les 75 volumes que vous avez l'intention de distribuer aux "spécialistes", m'ôteront 75 chances de vendre cet ouvrage, dont la "rétribution" ne me sera faite, à moi, que chaque année, au fur et à mesure d'une vente dont la seule partie assurée m'est ôtée par vous au départ du livre. Mais vous me considérez sans doute comme encore trop privilégié, puisque vous me réclamez tout renoncement à mon droit sur les éditions étrangères. Mais pourquoi, moi, consentir ce sacrifice, pour une cause qui est essentiellement la votre, et dont vous pourrez retirer immédiatement un avantage matériel considerable de 62.500 francs. Votre proposition est

inharmonieuse. Vous ne l'avez pas méditée avec le Parthénon comme témoin.

Par ailleurs, en réponse à la demande que vous me faites d'établir les 300 légendes des photos, je vous dis: Plus tard! Quand l'argent nécessaire à l'édition sera remis à Lévy, et que Lévy me l'aura confirmé par lettre. A ce moment seulement je me mettrai au travail, et vous le ferai tenir ensuite avec les photos afférentes. D'ici là il n'y a pas de presse, puisqu'on ne saurait envisager l'édition sans la somme stipulée au contrat. Depuis près de quatre années la subvention doit être incessamment versée; dans une de vos lettres vous m'avez même affirmé que Mr. Venizelos l'avait inscrite au budget grec; ensuite vous m'avez dit que Mr. Benaki allait faire office de Mécène; puis les Américains (?) pour qui j'ai écrit une étude, dont nous devons partager la rémunération, et dont je n'ai jamais entendu parler! Et maintenant qui? Et quand? J'attends, pour achever ce travail, d'avoir l'assurance qu'il ne sera pas achevé en vain, ne pouvant demeurer "sous pression" éternellement, en vue d'une réalisation toujours remise aux calendes grecques ...

D'ailleurs, vos remaniements constants du texte, qui était établi cependant "ne varietur", il y a deux ans, m'ont beaucoup fait réfléchir, puis inquiété, et, finalement, m'ont conduit à des enquêtes personnelles très rigoureuses. J'ai désiré m'expliquer les tergiversations et hésitations que vous dénonciez ainsi quant à vos travaux sur les Monuments de l'Acropole, et je suis arrivé à cette conclusion que je vous expose avec ma loyauté ordinaire. Naturellement, je sais ce que je dis. A quiconque se permettrait d'en douter, je répondrais: les preuves mathématiques et graphiques sont entre mes mains, établies et vérifiées, preuves que je conserve précieusement. Or, vous avez relevé parallèlement à l'horizon (à angle droit avec l'axe des colonnes) le fronton Est des Propylées, qui avait une courbe. Vous avez relevé les colonnes du Portique nord de l'Erechtheion, ainsi que les murs de la cella de l'Erechtheion, perpendiculairement au sol, alors que colonnes et murs avaient des inclinaisons différentes. J'ajoute etc, etc! De ce fait je me crois autorisé à vous demander: Comment avez-vous pu entreprendre ces travaux, en négligeant une documentation préalable et essentielle que vous avez eu le tort de ne pas même soupçonner? Alors associant par la suite ces "révélation", dont je garde le secret, à vos confidences, dont je suis resté le dépositaire muet, quant à l'utilisation des tambours de la colonnade sud du Parthénon, pour l'anastylose de la colonnade nord; puis que, contrairement à vos affirmations multiples, et officielles à la Conférence Internationale d'experts à Athènes, vous n'avez pas noyé au ciment l'armature de fer de la Tribune des Cariatides, ce qui la promet à un écroulement fatal, (je n'y serai plus - ajoutez-vous). Alors je me suis vu peu à peu envahir par une stupeur dont je vous fais témoin. En conséquence le sentiment que j'ai de mon honneur me fait hésiter à accréditer de mon nom des erreurs que je considère comme graves, dans votre ouvrage que j'ai écrit huit ou neuf fois d'un bout à l'autre, sur une documentation que vous fournissiez, et que vous saviez, pour une part, pertinemment inexacte, et pour une autre part, tout ce qu'il y a de plus incertaine. C'est une responsabilité qu'il m'est difficile d'assumer? Que faire? Pour moi je continue à réfléchir sur un cas que, par élégance morale, je ne puis discuter qu'avec moi-même, répugnant à rendre épiphane cette question qui peut être aussi pour vous une affaire de conscience et d'honneur.

Et je vous dis et vous prouve que je suis encore bien à vous.

A. Charbonnier

Ἀρχεῖο ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου, Φακ. XXI, 2.

17. ΧΑΡΤΗΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ, 1931.

Διεθνής Συνδιάσκεψη των Ἀθηνῶν, 1931

Γενικά Συμπεράσματα

I. Δόγματα, Γενικές ἀρχές.

Ἡ Συνδιάσκεψη ἄκουσε τὴν ἔκθεση τῶν γενικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν δογμάτων σχετικά μετὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων.

Διαπιστώνει ὅτι, παρ' ὅλη τὴν ποικιλία τῶν διαφόρων εἰδικῶν περιπτώσεων, οἱ ὁποῖες ἀπαιτοῦν εἰδικές λύσεις, στὰ διάφορα Κράτη, πού συμμετεῖχαν στὴ Συνδιάσκεψη, ἐπικρατεῖ μιὰ γενικὴ τάση ἐγκατάλειψης τῶν ὀλικῶν στυλιστικῶν ἀποκαταστάσεων καὶ ἀποφυγῆς τῶν σχετικῶν κινδύνων μετὰ τὴν πραγματοποίηση τακτικῶν καὶ συνεχῶν ἐργασιῶν στερέωσης, ἱκανῶν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ συντήρηση τῶν κτηρίων.

Στὴν περίπτωσιν πού μιὰ ἐργασία ἀποκατάστασης κρίνεται ἀπαραίτητη μετὰ ἀπὸ φθορές ἢ καταστροφές, ἡ Συνδιάσκεψη συστήνει νὰ γίνῃ σεβαστὸ τὸ ἱστορικὸ ἢ καλλιτεχνικὸ ἔργο τοῦ παρελθόντος, χωρὶς νὰ ἀποκλειστῇ τὸ στυλ καμίας ἐποχῆς.

Ἡ Συνδιάσκεψη συστήνει τὴ διατήρηση τῆς λειτουργίας τῶν μνημείων, ἢ ὁποῖα τοὺς ἐξασφαλίζει τὴ συνέχεια τῆς ζωῆς τους, μετὰ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ σύγχρονη χρῆσις θὰ σέβεται τὸν ἱστορικὸ καὶ καλλιτεχνικὸν τοὺς χαρακτήρα.

II. Ἡ διοίκηση καὶ ἡ νομοθεσία σχετικά μετὰ τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα.

Ἡ Συνδιάσκεψη ἄκουσε τὴν ἔκθεσιν τῶν νομοθετικῶν μέτρων πού ἀποσκοποῦν εἰς τὴν προστασία τῶν μνημείων μετὰ ἱστορικὸν, καλλιτεχνικὸν ἢ ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον καὶ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ διάφορα ἔθνη.

Ὅμοφωνα ἐνέκρινε τὴ γενικὴν τάσιν πού ἀναγνωρίζει σ' αὐτὸν τὸν τομέα τὸ συλλογικὸν δίκαιον ἔναντι τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας.

Διαπίστωσε ὅτι οἱ διαφορές πού παρατηροῦνται σ' αὐτὰς τὰς νομοθεσίας ὀφείλονται εἰς τὴν δυσκολίαν συμφιλίωσης τοῦ δημόσιου δικαίου μετὰ τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα.

Κατὰ συνέπειαν, ἐνῶ ἐγκρίνει τὴ γενικὴν τάσιν τῶν νομοθεσιῶν, ἐκτιμᾷ ὅτι αὐτὰς θὰ πρέπει νὰ προσαρμοστοῦν εἰς τὰς τοπικὰς συνθήκας καὶ εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν κοινὴν γνώμην, ἔτσι ὥστε νὰ συναντήσουν τὰς μικρότερας δυνατὰς ἀντιρρήσεις λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὰς θυσιὰς πού καλοῦνται νὰ ὑποστοῦν οἱ ἰδιῶτες ἰδιοκτῆται γιὰ τὸ γενικὸν συμφέρον.

Εὐχεται ὅπως σὲ κάθε Κράτος οἱ Δημόσιαι Ἀρχαὶ περιβληθῶν μετὰ τὴν ἐξουσίαν λήψεως, σὲ ἐπείγουσας περιπτώσεις, μέτρων συντήρησης.

Συστίνει ἐνθέρμα ὅπως τὸ Διεθνὲς Γραφεῖον Μουσείων δημοσιεύσῃ μιὰ συλλογὴν καὶ ἕνα συγκριτικὸν πῖνακα τῶν νομοθετημάτων πού ἰσχύουν στὰ διάφορα Κράτη γι' αὐτὸ τὸ ἀντικείμενον, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει καὶ συνεχῶς νὰ ἐνημερώνει.

III. Ἡ ἀνάδειξις τῶν μνημείων.

Ἡ Συνδιάσκεψη συστήνει κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν νέων κτηρίων νὰ γίνονται σεβαστὰ ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ φυσιογνωμία τῆς πόλεως καὶ ἰδιαίτερα τὸ ἄμεσο περιβάλλον τῶν ἀρχαίων μνημείων, τὸ ὁποῖον θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἀντικείμενον εἰδικῆς φροντίδας. Παρομοίως, ὁρισμένα σύνολα, ὁρισμένες προοπτικαὶ, ἀπόψεις ἰδιαίτερα γραφικαὶ θὰ πρέπει νὰ διατηρηθῶν.

Ἀντικείμενον μελέτης πρέπει ἀκόμη νὰ γίνωσιν καὶ οἱ δενδροφυτεύσεις καὶ οἱ ἐξωραϊσμοὶ μετὰ τὴν χρῆσιν φυτῶν ὁρισμένων μνημείων ἢ καὶ συνόλων μνημείων, προκειμένων νὰ διατηρηθῇ ὁ ἀρχαῖος χαρακτήρας τους.

Ἡ Συνδιάσκεψη συστήνει κυρίως τὴν ἐξάλειψιν κάθε εἵδους διαφύμησης, κάθε αὐθαίρετης παρουσίας στυλῶν ἢ τηλεγραφικῶν συρμάτων, κάθε θορυβώδους βιομηχανίας, ἀκόμη καὶ τῶν ὑψηλῶν καμινάδων, στὸ ἄμεσο περιβάλλον τῶν μνημείων τῆς Τέχνης καὶ τῆς Ἱστορίας.

IV. Τὰ ὑλικά τῆς ἀποκατάστασης

Οἱ εἰδικοὶ ἄκουσαν διάφορας ἀνακοινώσεις σχετικὰς μετὰ τὴν χρῆσιν μοντέρνων ὑλικῶν γιὰ τὴν στερέωσιν τῶν ἀρχαίων κτηρίων.

Έγκρίνουν τη μέγιστη χρήση όλων των μέσων της σύγχρονης τεχνολογίας, και ειδικότερα του όπλισμού του σκυροδέματος.

Προσδιορίζουν ότι, όταν είναι δυνατόν, αυτά τα μέσα ένιςχυσης πρέπει να αποκρύβονται για να μην αλλοιωθεί ή όψη και ό χαρακτήρας του προς αποκατάσταση κτηρίου.

Συστήνουν ειδικότερα τη χρήση τους στις περιπτώσεις πού αυτά επιτρέπουν την αποφυγή των κινδύνων πού συνεπάγονται ή αποσυναρμολόγηση και ανασυναρμολόγηση των προς συντήρηση αρχιτεκτονικών μελών.

V. Η φθορά των μνημείων.

Η Συνδιάσκεψη διαπιστώνει ότι στις συνθήκες της σύγχρονης ζωής τα μνημεία όλόκληρου του κόσμου άπει-
λοδνται όλοένα και περισσότερο από τους ατμοσφαιρικούς παράγοντες.

Έκτός από τα συνηθισμένα προληπτικά μέτρα και τις επιτυχείς λύσεις πού έχουν ξεφυρεθεί, μέ τις σημερινές μεθόδους, για τη συντήρηση της μνημειακής γλυπτικής, δέν είναι δυνατόν, μέ δεδομένη τη συνθετότητα των περιπτώ-
σεων, στό σημερινό επίπεδο γνώσεων, να διατυπωθούν γενικοί κανόνες.

Η Συνδιάσκεψη συστήνει:

1) τη συνεργασία σέ κάθε κράτος των αρχιτεκτόνων και των συντηρητών των μνημείων μέ εκπροσώπους των φυσικών, χημικών και φυσιογνωστικών έπιστημών για την εξέγρευση των μεθόδων, πού θά μπορούν να εφαρμόζονται στις διάφορες περιπτώσεις.

2) τό Διεθνές Γραφείο Μουσείων να ενημερώνεται για τις έργασίες πού έκτελοδνται σέ κάθε χώρα σχετικά μέ αυτά τα θέματα και να τις περιλαμβάνει στις δημοσιεύσεις του.

Όσον άφορα τη συντήρηση της μνημειακής γλυπτικής, ή Συνδιάσκεψη θεωρεί ότι ή απομάκρυνση των έργων από τό πλαίσιο για τό όποιο δημιουργήθηκαν δέν θά πρέπει κατ' αρχήν να ένθαρρύνεται. Συστήνει, για προληπτικούς λόγους, τη συντήρηση των σωζομένων αθθεντικών γλυπτών και την αντικατάσταση των έλλειπόντων μέ έκμαγεία.

VI. Η τεχνική της συντήρησης.

Η Συνδιάσκεψη διαπιστώνει μέ ίκανοποίηση ότι οι θεωρητικές αρχές και οι τεχνικές πού παρουσιάστηκαν λε-
πτομερώς στις διάφορες ανακοινώσεις διαπνέονται από μία κοινή αντίληψη, δηλαδή:

Όταν πρόκειται για έρείπια, επιβάλλεται ή σχολαστική συντήρηση και, όταν οι συνθήκες τό επιτρέπουν, ή ανατοποθέτηση στη θέση τους των πρωτότυπων αρχιτεκτονικών μελών πού έχουν διασωθεί (ανάσθλωση) τα σύγχρο-
να υλικά πού είναι άπαραίτητα γι' αυτόν τον σκοπό πρέπει πάντοτε να είναι άναγνωρίσιμα. Όταν ή συντήρηση των έρειπίων πού ήλθαν στό φως σέ μία ανασκαφή είναι άδύνατη, είναι προτιμότερο αυτά να καταχωστούν έκ νέου, άφού φυσικά τεκμηριωθούν προηγουμένως μέ άκριβείς άποτυπώσεις.

Είναι αυτονόητο ότι ή τεχνική των ανασκαφών και ή συντήρηση των καταλοίπων επιβάλλουν τη στενή συνεργασία αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων.

Όσον άφορα τα άλλα μνημεία, οι ειδικοί, άναγνωρίζοντας την ιδιαιτερότητα κάθε περίπτωσης, συνιστούν όμόφωνα όπως, πριν από την έκτέλεση όποιασδήποτε επέμβασης στερέωσης ή μερικής αποκατάστασης, προηγηθεί μία σχολαστική διερεύνηση του είδους της φθοράς, την όποία αυτά παρουσιάζουν.

VII. Η συντήρηση των μνημείων και ή διεθνής συνεργασία.

α) Η συνεργασία σέ τεχνικό και ήθικό επίπεδο.

Η Συνδιάσκεψη, πεπεισμένη ότι ή διατήρηση της καλλιτεχνικής και αρχαιολογικής πολιτιστικής κληρονομιάς της άνθρωπότητας ένδιαφέρει την κοινωνία των κρατών πού προστατεύουν τον πολιτισμό, εύχεται όπως τα Κράτη, δρώντας σύμφωνα προς τό πνεύμα της Συνθήκης της Κοινωνίας των Έθνών, προωθήσουν άμοιβαία μία συνεργασία όλοένα και περισσότερο έκτενη και συγκεκριμένη για να εύνοήσουν τη συντήρηση των μνημείων της Τέχνης και της Ιστορίας.

Θεωρεί έξαιρετικά επιθυμητό τα άρμόδια θεσμικά όργανα και οι εξειδικευμένες συνενώσεις, χωρίς να προκα-
ταβάλλουν κατ' ούδένα τρόπο τό διεθνές δημόσιο δίκαιο, να μπορέσουν να έκδηλώσουν τό ένδιαφέρον τους για τη διά-
σωση των άριστουργημάτων της τέχνης, στα όποια ό πολιτισμός βρήκε την πιο ύψηλή του έκφραση και τα όποια σήμερα παρουσιάζονται να άπειλοδνται.

Εύχεται ὅπως τὰ σχετικά μέ αὐτόν τόν σκοπό αἰτήματα, τὰ ὁποῖα ὑποβάλλονται στήν Ὁργάνωση γιά τήν Πνευματική Συνεργασία τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, τεθοῦν ὑπ' ὄψιν τῶν διαφορῶν κρατῶν.

Θά ἦταν εὐκατὸ ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ γιά τήν Πνευματικὴ Συνεργασία νά εἶχε τὴ δικαιοδοσία νά ἀποφαίνεται σχετικά μέ τήν ἀναγκαιότητα τῶν διαθημάτων πού πρέπει νά γίνουν καί μέ τὴ διαδικασία πού πρέπει νά ἀκολουθηθεῖ σέ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, μετὰ ἀπὸ αἴτηση τοῦ Διεθνoῦς Γραφείου Μουσείων καί ἀφοῦ οἱ ἀρμόδιες ἐθνικὲς Ἐπιτροπὲς Πνευματικῆς Συνεργασίας συγκεντρώσουν ὅλες τίς χρήσιμες πληροφορίες.

Τὰ μέλη τῆς Συνδιάσκεψης, ἀφοῦ ἐπισκέφθηκαν, στή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ συνεδρίου καί κατά τό ἐκπαιδευτικό ταξίδι πού πραγματοποιοῖσαν μέ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, πολλοὺς ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους τόπους ἀνασκαφῆς καί ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Ἑλλάδας, ὁμόφωνα ἀπέτισαν φόρο τιμῆς στήν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, ἡ ὁποία ἐδῶ καί πολλά χρόνια, παράλληλα πρὸς τὴν πραγματοποίηση, ἀπὸ τὴν ἴδια, σημαντικῶν ἐργασιῶν, δέχθηκε τὴ συνεργασία ἀρχαιολόγων καί ἐιδικῶν ἀπὸ ὅλα τὰ Κράτη.

Τὰ μέλη ἀναγνώρισαν σ' αὐτὸ τό γεγονός ἓνα παράδειγμα πού συμβάλλει σημαντικά στήν πραγμάτωση τῶν σκοπῶν τῆς πνευματικῆς συνεργασίας, ἡ ἀνάγκη τῆς ὁποίας τοὺς παρουσιάστηκε τόσο ἐναργὰ στή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνδιάσκεψης.

β) Ἡ συμβολὴ τῆς ἐκπαίδευσης γιά τὴν ἀνάπτυξη τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὰ μνημεῖα.

Ἡ Συνδιάσκεψη, βαθιὰ πεπεισμένη ὅτι ἡ καλύτερη ἐγγύηση γιά τὴ συντήρηση τῶν μνημείων καί τῶν ἔργων τῆς τέχνης προέρχεται ἀπὸ τὸν σεβασμὸ καί τὴ στοργὴ πρὸς αὐτὰ τῶν ἰδίων τῶν λαῶν,

θεωρώντας ὅτι αὐτὰ τὰ αἰσθήματα μποροῦν νά εὐνοηθοῦν σέ ἀρκετὰ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν κατάλληλη δράση τῶν δημόσιων ἀρχῶν,

συστήνει ὅπως οἱ ἐκπαιδευτικοὶ λάβουν κάθε φροντίδα, προκειμένου νά συνηθίσουν τὰ παιδιά καί τοὺς νέους νά ἀπέχουν ἀπὸ κάθε πράξη πού μπορεῖ νά φθείρει ὁποιοδήποτε μνημεῖο καί νά τὰ διαπαιδαγωγήσουν, ἔτσι ὥστε νά ἐνδιαφερθοῦν περισσότερο, γενικά, γιά τὴν προστασία τῶν μαρτυριῶν κάθε πολιτισμοῦ.

γ) Ἡ χρησιμότητα μιᾶς διεθνoῦς τεκμηρίωσης.

Ἡ Συνδιάσκεψη εὐχεται:

1) ὅπως τὰ διάφορα Κράτη ἢ τὰ θεσμικά ὄργανά τους, πού ἔχουν συσταθεῖ ἢ ἀναγνωρίζονται ὡς ἀρμόδια γι' αὐτόν τόν σκοπὸ, δημοσιεύσουν ἓναν κατάλογο τῶν ἐθνικῶν τους ἱστορικῶν μνημείων, συνοδευόμενο ἀπὸ φωτογραφίες καί σχόλια·

2) ὅπως κάθε Κράτος δημιουργήσῃ ἓνα ἀρχεῖο, γιά τὴ συγκέντρωση ὅλων τῶν τεκμηρίων τῶν σχετικῶν μέ τὰ ἱστορικά του μνημεῖα·

3) ὅπως κάθε Κράτος καταθέσῃ στὸ Διεθνὲς Γραφεῖο Μουσείων ἀντίγραφα τῶν δημοσιεύσεών του σχετικά μέ τὰ μνημεῖα τῆς Τέχνης καί τῆς Ἱστορίας·

4) ὅπως τὸ Διεθνὲς Γραφεῖο Μουσείων περιλάβῃ στὶς δημοσιεύσεις του ἄρθρα σχετικά μέ τίς διαδικασίες καί τίς γενικὲς μεθόδους συντήρησης τῶν ἱστορικῶν μνημείων·

5) ὅπως τὸ ἴδιο τὸ Γραφεῖο μελετήσῃ τὸν τρόπο τῆς καλύτερης δυνατῆς χρησιμοποίησης ὅλων αὐτῶν τῶν συγκεντρωμένων πληροφοριῶν.

La Conservation des Monuments de l'Art et d'Histoire, χ.χ. καὶ τόπο ἐκδόσεως, σ. 402-406, 448-452, 473-477.

1. Εργασίες στη δυτική πρόσβαση της Ακρόπολης. M. Rørbye, 1835 (Γα-
νούλα 1977, εικ. 66).
2. Γενική άποψη από ΒΔ. τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ακρόπολης. F. Arundale,
1834 (Brommer 1979, σ.7, εικ. 5).
3. Ο Leo von Klenze (1784-1864) (Κόκκου 1977, σ. 203, εικ. 82).
4. Άποψη από ΝΑ. τοῦ Φράγκικου Πύργου τῶν Προπελαίων. P. Sebah,
1872-1875 (Αρχεῖο ΕΣΜΑ 001913).
5. Ο Παρθενώνας ἀπὸ Δ. L. von Klenze, 1834 (Παρθενώνας 1994, σ. 185,
εἰκ. 34).
6. Ο Ludwig Ross (1806-1859) (Κόκκου 1977, σ. 73, εικ. 29).
7. Ο Eduard Schaubert (1804-1860). Chr.Hansen, 1834 ca. (Φωτογραφι-
κό Ἀρχεῖο Πινακοθήκης Δήμου Ἀθηναίων).
8. Ο Christian Hansen (1803-1883). Ed.Lehmann, 1845 (Παπανικολάου-
Κρίστιensen 1993, σ. 12).
9. Νησιώτης μαρμαρᾶς στὴν Ακρόπολη. M.Rørbye, 1835 (Φωτογραφικό
Ἀρχεῖο Πινακοθήκης Δήμου Ἀθηναίων).
10. Κάτοψη τοῦ κατὰ χώραν σωζόμενου τμήματος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς
Νίκης. Ed. Schaubert, 1835 (Dansk Kunstblatt, 22 Sept.1875, n. 76, σ.
319-320).
11. Ο ναός τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ ΒΑ. κατὰ τίς ἐργασίες τοῦ 1836. Chr.
Hansen, 1836 (Κόκκου 1977, σ. 77, εικ. 32).
12. Ο ναός τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ ΝΑ. κατὰ τίς ἐργασίες τοῦ 1836. F. W.
Newton, Φεβρουάριος 1836 (Giffard 1837, χωρίς ἀρίθμηση).
13. Άποψη ἀπὸ ΒΑ. τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. J. Skene, 1838 (Συλλο-
γὴ Ζωγραφικῶν Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος,
Συλλ. Sk. 9).
14. Γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ πύργου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης,
βόρεια ὄψη. Ed.Schaubert, 1835-1836 (Ross - Schaubert - Hansen
1839, πιν.IV).
15. Γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ἀνατολικὴ ὄψη
καὶ κάτοψη. Chr.Hansen, ὁδωγραφία, 1835-1836 (Ross - Schaubert
- Hansen 1839, πιν.II).
16. Τὰ Προπύλαια καὶ ὁ ναός τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ ΝΔ. J.Skene, 1838
(Γανούλα 1997, εικ. 71).
17. Τὸ Θηρεῖο ἀπὸ ΝΔ. Πιθανόν Δ. Κωνσταντίνου, 1860 ca. (Συλλογὴ Ν.
Κατσιμπούλα TH 14 B28).
18. Τὸ Θηρεῖο ἀπὸ ΝΑ. ὡς Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. J.
Robertson, 1852-1854 (Συλλογὴ Ν. Κατσιμπούλα TH1 B1).
19. Ἐπισκευὴ κίονα τοῦ Ὀλυμπεῖου τοῦ 1835. Φωτογραφία τοῦ 1986
(Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο ΔΑΑΜ).
20. Ὁ Κυριακὸς Πιττάκης (1798-1863) (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Ἀρχαιο-
λογικῆς Ἑταιρείας).
21. Τὰ Προπύλαια πρὶν καὶ μετὰ τίς ἐπεμβάσεις τῶν ἐτῶν 1834-1836. Ed.
Schaubert (Κόκκου 1977, σ. 163, εικ. 64).
22. Ο Παρθενώνας ἀπὸ ΝΑ. Διακρίνονται οἱ ἀναμοχλευμένες, ἀπὸ τίς συν-
εχεῖς «ἀνασκαφές», ἐπιχώσεις μπροστὰ ἀπὸ τὸ μνημεῖο. J.Robertson,
1852-1854 (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, Συλλογὴ P.
Ἀνδρεάδη, J. Robertson II. 84).
23. Ὁ Βράχος τῆς Ακρόπολης καὶ ὁ Παρθενώνας ἀπὸ ΒΔ. Fr. Frith, 1861
(Συλλογὴ Ν. Κατσιμπούλα PA 34 B31).
24. Τὸ Ἐρεχθεῖο ἀπὸ ΝΔ. Chr.Hansen, ὁδωγραφία, 1844 (Φωτογραφικό
Ἀρχεῖο Πινακοθήκης Δήμου Ἀθηναίων).
25. Άποψη ἀπὸ ΝΑ. τοῦ Ἐρεχθεῖου. P. Sebah, 1872-1875 (Αρχεῖο ΕΣΜΑ
001916).
26. Άποψη ἀπὸ ΒΑ. τοῦ Ἐρεχθεῖου. P. Sebah, 1872-1875 (Αρχεῖο ΕΣΜΑ
001921).
27. Ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς (1809-1892) (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο
Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας).
28. Ὅψη καὶ κάτοψη τοῦ μνημείου τοῦ Θρασέλλου μετ' ἐπισήμανση τῶν σω-
ζόμενων τὸ 1851 τμημάτων (Παπαδόπουλου 1851, χωρίς ἀρίθμηση).
- 29-30. Ἡ μηχανὴ ἀνυψώσεως φορτίων γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Παρθενώνα. Σχέ-
διο L. von Klenze (Allgemeine Bauzeitung, 6, 1837, πιν. 102).
31. Άποψη ἀπὸ ΒΔ. τοῦ Παρθενώνα Δ. Κωνσταντίνου, 1860 ca. (Συλλογὴ
Ν. Κατσιμπούλα PA1 B54).
32. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ Ἀ. P. Sebah, 1872-1874 (Αρχεῖο
ΕΣΜΑ 001944).
33. Άποψη ἀπὸ ΒΑ. τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. P. Sebah, 1872-1874,
(Αρχεῖο ΕΣΜΑ 001958).
34. Ὁ ναός τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ Ἀ. J. Robertson, 1852-1854 (Φωτο-
γραφικὸ Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, Συλλογὴ P. Ἀνδρεάδη, J.
Robertson II. 83).
35. Τὰ Προπύλαια ἀπὸ Δ. Διακρίνεται δεξιὰ ἡ ἀναστήλωμένη τὸ 1850 κλί-
μακα Δ. Κωνσταντίνου, 1860 ca. (Συλλογὴ Ν. Κατσιμπούλα PR 17 B4).
36. Άποψη ἀπὸ ΝΑ. τῆς πρόστασης τῶν Κορῶν τοῦ Ἐρεχθεῖου. Fr. Frith,
1861 (Συλλογὴ Ν. Κατσιμπούλα ER5 B51).
37. Άποψη ἀπὸ ΝΑ. τῶν Προπύλαιων. P. Sebah, 1872-1875 (Αρχεῖο
ΕΣΜΑ 001933).
38. Ἡ δυτικὴ ὄψη τῆς Πινακοθήκης τῶν Προπελαίων μετὰ τὴν ἀναστή-
λωση τοῦ θάβρου τῆς τὸ 1854. Fr. Boitte, 1854 (Γανούλα 1997, εικ. 98).
39. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ Ἐρεχθεῖου μετὰ τίς συμ-
πληρώσεις τῆς ὀθωνικῆς περιόδου. Φωτογραφία πρὶν ἀπὸ τὸ 1907
(ASCS AK 77).
40. Στερέωση ἐσωτερικά τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ Παρθενώνα μετ' ὀπισθολι-
θοδομή. P. Sebah, 1872-1875 (Αρχεῖο ΕΣΜΑ 001940).
41. Κορμὸς δένδρου, ποῦ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Κ.Πιττάκη στὴ στερέω-
ση ἐσωτερικά τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ Ἐρεχθεῖου. Φωτο-
γραφία τοῦ Σεπτεμβρίου 1981, κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγηση τοῦ τοῖχου,
στὸ πλαίσιο τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Συν-
τηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Αρχεῖο ΕΣΜΑ T15 51/ 568-14).
42. Ἐπιμήκεις σένδεσμοι τῆς ἐπέμβασης Πιττάκη στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ
Ἐρεχθεῖου. Διακρίνονται δεξιὰ οἱ ἐντορμίες συνδέσμων διπλοῦ T τῆς
ἐπέμβασης Μπαλάνου καὶ ἀριστερὰ οἱ ἐντορμίες τῶν ἀρχαίων συνδέ-
σμων. Φωτογραφία τοῦ Ἀπριλίου 1981, κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγη-
ση τοῦ τοῖχου, στὸ πλαίσιο τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου ἀπὸ
τὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Αρχεῖο ΕΣΜΑ
T9 10/ 275-16).
43. Λιθόπλινθος τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ Ἐρεχθεῖου διαμορφωμένος, τὸ
1838, σὲ γωνιόλιθο τῆς ΒΑ. παραστάδας. Φωτογραφία τοῦ Νοεμβρίου
1981, κατὰ τίς ἐργασίες τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν
Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Αρχεῖο ΕΣΜΑ T8
24/ 262-16).
44. Τὸ Ἐρεχθεῖο ἀπὸ ΝΔ. G.M.Bridges, 1848 (Συλλογὴ Ν. Ρώκ-Μελᾶ).
45. Τὸ βόρειο πτερὸ τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ Ἀ. Δεξιὰ διακρίνονται οἱ ἀνα-
στηλωμένοι τὸ 1841-1844 κίονες. P. Sebah, 1872-1875 (Αρχεῖο
ΕΣΜΑ 001936).
46. Γενικὴ ἄποψη ἀπὸ ΝΔ. τῆς Ακρόπολης. Δ. Κωνσταντίνου, 1860 ca.
(Συλλογὴ Ν. Κατσιμπούλα AC/HR 17 B54).
47. Ἀπόσπασμα τοῦ σχεδίου τῆς ἀποκατάστασης τοῦ ὀπισθοῦ ναοῦ τοῦ
Παρθενώνα. Ν. Μπαλάνος, Μάρτιος 1901 (Μπαλάνου 1940, πιν. 5).
48. Ὁ Στέφανος Ἀ. Κουμανοῦδης (1818-1899) (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο
Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας).
49. Γενικὴ ἄποψη ἀπὸ Δ. τῆς Ακρόπολης. Δ. Κωνσταντίνου, 1860 ca.
(Συλλογὴ Ν. Κατσιμπούλα AC/HR 15 B4).
50. Ὁ ναός τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ ΒΑ. Διακρίνονται τὸ κιγκλίδωμα τοῦ
1865 καὶ, μπροστὰ του, ὁ πῖθος ποῦ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1868 (Συλλογὴ
Ν. Κατσιμπούλα NK7 A13).

51. Άποψη του Έρεχθείου από ΒΔ. Άριστερά διακρίνεται ο τουρκικός οικίσκος-άποθήκη φύλαξης ερημάτων των άνασκαφών. Κ. Άθνα-σίον. 1875-1878 (Συλλογή Ν. Κατσιμπούλα, ER30 B15).
52. Ήδευτική πρόσβαση της Ακρόπολης από ΝΔ. Διακρίνονται οι μαρμα-ρίνες στήλες του 1864 στις κόγχες του πύργου της Νίκης και οι σιδε-ρένιες στεφάνες του 1866 στον νοτιότερο κίονα της δυτικής στοάς των Προπυλαίων. W.J. Stillman, 1869 (Athens 1839-1900, εικ. 289).
53. Ή πρόσταση των Καρυατιδών από ΝΑ. με τὰ ξύλινα έποστυλώματα του Αύγουστου του 1868 (Συλλογή Ν. Κατσιμπούλα ER34 B43).
54. Ή πρόσταση των Καρυατιδών από ΝΑ. με τὰ σιδερένια έποστυλώμα-τα του Ιουνίου του 1870. Κ. Άθανασίου, μετά τό 1875 (Συλλογή Ν. Κατσιμπούλα ER25 B19).
55. Τό έσωτερικό της Ακρόπολης από Ά. P. Sebah, 1872-1875 (Άρχείο ΕΣΜΑ 001917).
56. Τό έσωτερικό της Ακρόπολης από Ά. μετά την κατεδάφιση του Φράγ-κικου Πύργου των Προπυλαίων. Κ. Άθανασίου, λίγο μετά τον Σεπτέμ-βριο του 1875 (Συλλογή Ν. Κατσιμπούλα ER4 B19).
57. Σφράγιση ρωγμών στον Λίθο XV της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώ-να από τον Ν. Martinelli τό 1872 (British Museum Ps 248707).
58. Ή Ακρόπολη από ΝΔ. τό 1875-1877, μετά την κατεδάφιση του Φράγκικου Πύργου των Προπυλαίων αλλά πριν την κατεδάφιση του τείχους του Σερπεντιζέ (Φωτογραφικό Άρχείο Ιστορικής και Έθνολο-γικής Έταιρείας της Ελλάδος ΠΓ 84).
59. Ο Παναγής Κάλκος (1818-1875) (Μπίρη 1972, σ. 4).
60. Χάραγμα Μωραΐτης 1872 στον θρόνο πάνω από τον Λίθο VII της δυ-τικής ζωφόρου του Παρθενώνα (Άρχείο ΕΣΜΑ 1998).
61. Ο Παρθενώνας από Δ. Διακρίνεται τό πλίνθινο τόξο της δυτικής θέ-ρας του 1872. P. Sebah, 1872-1875 (Άρχείο ΕΣΜΑ 001941).
62. Σελίδα από τό Ήμερολόγιο του Π. Εύστρατιάδη με περιγραφή της μεθόδου silicatisation des pierres (ΑΑΕ, Άρχείο Π. Εύστρατιάδη, Ήμερολόγιον Ύμνησεας, παράρτημα σ. 196).
63. Ή «πλατεία των Γιγάντων» (πλατεία Βλασσαφορές) στην περιοχή της Άρχαίας Άγορας (DAI/Athen A.B. 452).
64. Ή Βιβλιοθήκη Άδριανού από ΝΔ. με τίς σιδερένιες στεφάνες του 1864 στον 4ο (από Β.) κίονα της βόρειας πτέρυγας της πρόσσης (Συλλογή Ν. Κατσιμπούλα HL1 B15d).
65. Τό μνημείο του Άναικράτους από ΝΔ. μετά τη συμπλήρωση του βά-θρου του τό 1866-1867. P. Sebah, 1872-1875 (Άρχείο ΕΣΜΑ 001928).
66. Ή Ρωμαϊκή Άγορά από Ά. Διακρίνεται ή στερέωση του «Άγορανο-μείου» του 1877 (DAI/Athen Athen B.113).
67. Τό άγαλμα της νηίδας Ράφης μετά ή στερέωση του βάθρου του τό 1874 (DAI/Athen Atika 77).
68. Ο ναός της Άφαιας από Δ. μετά την περιδεση των κίωνων του με σιδε-ρένιες στεφάνες τό 1873. (DAI/Athen Aegina 8).
69. Ο ναός του Έπικούριου Άπόλλωνα από ΝΔ. τό 1891. Διακρίνονται οι σιδερένιες στεφάνες της έπέμβασης του 1880 στον 2ο και 3ο (από Δ.) κίονα της νότιας πλευράς (DAI/Athen Phig.14).
70. Έκθεση άπολογισμού των έργων στερέωσης του ναού του Έπικού-ριου Άπόλλωνα (πρώτη σελίδα). Κ. Μαργαρίτης, 5.61880 (ΑΑΕ, Άρχείο Έγγράφων, έγγραφο άρ. 178/ 9.6.1880).
71. Τό έσωτερικό του ναού του Έπικούριου Άπόλλωνα από Ν. με τὰ ξύλι-να άντιστηρίγματα του 6ου (από Β.) δυτικού κίονα της περίπτωσης που τοποθετήθηκαν τό 1880 (Φωτογραφικό Άρχείο της Άρχαιολογικής Έταιρείας 253).
72. Ο ναός του Σουνίου από ΒΑ. Πιθανόν Π. Μωραΐτης, 1865 ca. (Φωτο-γραφικό Άρχείο Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας της Ελλάδος ΙΘ 1064).
73. Ο ναός του Σουνίου από ΒΔ. μετά τίς στερεωτικές έπεμβάσεις του 1880 (DAI/Athen Sunion 15).
74. Οι έλεύθεροι ιστάμενοι κίονες του Όλυμπείου από ΝΑ. P. Sebah, 1872-1875 (Άρχείο ΕΣΜΑ 001912).
75. Άπόσπασμα έπιστολής του Fr. Cr. Penrose, του 1886, προς την Άρχαιολογική Έταιρεία σχετικά με ή στερέωση των κίωνων του Όλυμπείου (ΑΑΕ, Άρχείο Έγγράφων, έγγραφο άρ. 104/ 11.3.1885).
76. Άπόσπασμα έπιστολής του W. Dörpfeld, του 1886, προς την Άρχαι-ολογική Έταιρεία σχετικά με ή στερέωση των κίωνων και των έπι-στυλίων του Όλυμπείου (ΑΑΕ, Άρχείο Έγγράφων, έγγραφο άρ. 182/ 3.6.1886).
77. Ο ναός του Άπόλλωνα της Κορίνθου τό 1890 ca. Διακρίνεται ή στε-ρέωση των θεμελίων των κίωνων του 1886 (Φωτογραφικό Άρχείο της Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας της Ελλάδος ΙΘ 1052).
78. Οι έπικαλυμμένες σιδηροδοκοί άνάρτησης των έπιστυλίων του Όλυ-μπείου κατά την έπέμβαση του 1892. Φωτογραφία του 1986 (Φωτο-γραφικό Άρχείο ΔΑΑΜ).
79. Τό Όλυμπειο από ΝΑ. Διακρίνεται ή έπέμβαση του 1892 στα έπι-στέλια. Fr. Boissonas, 1910 (Συλλογή Ν. Κατσιμπούλα OZ 13 B18).
80. Ο Ernst Ziller (1837-1923) (Κόκκου 1977, σ. 243, εικ. 93).
81. Ο Άύσανδρος Καντανιζόγλου (1811-1885) (Φιλισιδη 1995, σ. 36, εικ. 18).
- 82-83. Σχέδια του E. Ziller για ή στερέωση των έπιστυλίων του Όλυμ-πείου τό 1892 (ΑΑΕ, Άρχείο Έγγράφων, έγγραφο άρ. 122/ 8.4.1892).
84. Ή Ακρόπολη από ΒΔ. μετά την άναστήλωση των άναλημματικών τοί-χων βορείως του βάθρου του Άγρίππια και δυτικά της Πινakoθήκης του 1878 καθώς και των πύργων της Πύλης Beulé του 1889. Άφοι Ρω-μαΐδη, μετά τό 1889 (Συλλογή Ν. Κατσιμπούλα AC8 B43).
85. Ο Παναγιώτης Καθβαδίας (1850-1928) (Φωτογραφικό Άρχείο Άρχαιολογικής Έταιρείας).
86. Ο Νικόλαος Μπαλάνος (1860-1942) τό 1929, μπροστά στη δυτική ζωφό-ρο του Παρθενώνα (Φωτογραφικό Άρχείο Άρχαιολογικής Έταιρείας).
87. Ο Wilhelm Dörpfeld (1853-1940) (DAI/Athen 90/114).
88. Τό δυτικό πτερό του Παρθενώνα από Β. Πάνω στους κίονες διακρίνον-ται έπιχρίσματα και χάραγματα, που σήμερα έχουν χαθεί. P. Sebah, 1872-1875 (Άρχείο ΕΣΜΑ 001935).
89. Ο Joseph Durm (1837-1919) (Προσωπικό άρχείο H. Schmidt).
90. Ο Francis Cranmer Penrose (1817-1903) (Φωτογραφικό Άρχείο BSA).
91. Πρόταση για την άποκατάσταση του όπισθοναού του Παρθενώνα. J. Durm, 1895 (Durm 1895, εικ. 18).
92. Πρόταση για ή στερέωση έπιστυλίου του όπισθοναού του Παρθενώ-να. Fr. Cr. Penrose, σκαρίφημα με μολύβι και μελάνι. Δεκέμβριος 1894 (ΑΑΕ, Κατάλoυα Μπαλάνου, φάκελλος Πένρωζ).
93. Έπίσημη πρόταση του Fr. Cr. Penrose για την άποκατάσταση του όπι-σθοναού του Παρθενώνα. Άπρίλιος 1896 (ΠΑΕ 1895, πιν. 2).
94. Πρόταση του Fr. Cr. Penrose για τους συνδέσμους της έπέμβασης στον όπισθοναό του Παρθενώνα. Ιούνιος 1896 (ΕΛΙΑ, Άρχείο Άρχαιολο-γικής Έταιρείας, Φακ. 21, 4).
95. Πρόταση του Fr. Cr. Penrose για την έπικάλυψη με τοιμάντο των συν-δέσμων της έπέμβασης στον όπισθοναό του Παρθενώνα. Αύγουστος 1896 (ΕΛΙΑ, Άρχείο Άρχαιολογικής Έταιρείας, Φακ. 21, 4).
96. Πρόταση του Fr. Cr. Penrose για την τοποθέτηση έπιστυλίων της περι-στασης του Παρθενώνα στον όπισθοναό. Οκτώβριος 1897 (ΕΛΙΑ, Άρχείο Άρχαιολογικής Έταιρείας, Φακ. 21, 4).
97. Ίκρίωματα στο δυτικό πτερό του Παρθενώνα τό 1896 (ΑΑΕ, Άρχείο Μπαλάνου).
98. Έγγραφο προμήθειας μαρμάρου από τη Marmor Ltd. 21.9.1901 (ΑΑΕ, Κατάλoυα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902).
99. Κατάλογος προμήθειας μαρμάρου για την έπισκευή του Παρθενώνα. 2.2.1898 (ΑΑΕ, Κατάλoυα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902).
100. Έγγραφο προμήθειας λιθόκολλας από τό έργοστάσιο Mastic Meyer. 3.12.1900 (ΑΑΕ, Κατάλoυα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902).
101. Έγγραφο παραγγελίας από τό έργοστάσιο De Fries et Co. άνυψωτι-κού μηχανήματος για την έπέμβαση στον Παρθενώνα. Νοέμβριος 1896 (ΑΑΕ, Κατάλoυα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902).

102. Έγγραφο παραγγελίας ανυψωτικού μηχανήματος για την επέμβαση στον Παρθενώνα. 7.12.1896 (ΑΑΕ, Κατάλοπα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902).
103. Τά Προπύλαια από ΝΔ, με τις σιδηροτροχιές της μεταφοράς φορτίων των επεμβάσεων του Ν. Μπαλάνου. Baron von Stieglitz, 1905 (Συλλογή Ν. Κατσιμπούλα PR20 B48).
104. Μισθολογική κατάσταση του Ν. Ίωαννίτη. Ιούνιος 1896 (ΑΑΕ, Κατάλοπα Μπαλάνου, Παρθενών 1895-1902).
105. Απόσπασμα του σχεδίου της αποκατάστασης του όπισθοναού του Παρθενώνα. Ν. Μπαλάνος, Μάρτιος 1901 (Μπαλάνου 1940, πιν. 5).
106. Τό δάπεδο έργασίας της επέμβασης του 1898-1902 στον όπισθοναό του Παρθενώνα (DAI/Athen Akropolis 330).
107. Σκαρίφημα της αποτύπωσης των λίθων Ι και ΙΙ της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα στο Βρετανικό Μουσείο. Fr. Cr. Penrose, Ιούλιος 1900 (ΕΛΙΑ, Άρχεϊο Άρχαιολογικής Έταιρείας, Φακ. Ι).
108. Η Άκρόπολη από ΝΔ, τό 1902 (Φωτογραφικό Άρχεϊο Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας ΙΓ 106).
109. Παρθενών. Επεμβάσεις Ν. Μπαλάνου στον όπισθοναό, 1898-1902. Π. Κουφόπουλος, 1994 (Κουφόπουλος 1994, σ. 79).
110. Απολάξευση κιονοκράνου του όπισθοναού του Παρθενώνα για την ένθεση συμπληρώματος από νέο μάρμαρο. 1898-1902 (Μπαλάνου 1940, εικ. 78 α, β).
111. Συνδετήρια στοιχεία της επέμβασης στον όπισθοναό του Παρθενώνα του 1898-1902. Φωτογραφία του Άπριλιου 1994, κατά την άποσυναρμολόγηση της περιοχής του όπισθοναού, στο πλαίσιο των νέων αναστηλωτικών έργων στο μνημείο από την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Άκροπόλεως (Άρχεϊο ΕΣΜΑ Τ55 755/ 2108-35).
112. Έπιγραφή με όνομα τεχνίτη *Ζαχαρίας Γ. Μηλιάς 1900* στον λίθο ΙΙΙ της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα. Φωτογραφία του Μαΐου 1993, κατά την άποσυναρμολόγηση της δυτικής ζωφόρου, στο πλαίσιο των νέων αναστηλωτικών έργων στο μνημείο από την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Άκροπόλεως (Άρχεϊο ΕΣΜΑ Τ53 704/ 2057-32).
113. Έπιγραφή *Γ. Μηλιάς Τήριος 1900* σε φύλλο μολύβδου πίσω από τον ΒΔ. λίθο της ζωφόρου του Παρθενώνα. Φωτογραφία του Ιουλίου 1994, κατά την άποσυναρμολόγηση της δυτικής ζωφόρου, στο πλαίσιο των νέων αναστηλωτικών έργων στο μνημείο από την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Άκροπόλεως (Άρχεϊο ΕΣΜΑ Τ55 757/ 2110-16).
114. Έπιγραφή με όνομα τεχνίτη *Ν. Πουγγή/ς 1900* πάνω σε μολύβдохόνη νέου συνδέσμου της επέμβασης του 1898-1902. Φωτογραφία του Ιουλίου 1994, κατά την άποσυναρμολόγηση της δυτικής ζωφόρου, στο πλαίσιο των νέων αναστηλωτικών έργων στο μνημείο από την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Άκροπόλεως (Άρχεϊο ΕΣΜΑ Τ55 757/ 2110-24).
115. Μολύβδινος σταυρός με έπιγραφή *1900*, τοποθετημένος από τους τεχνίτες κατά την επέμβαση του 1898-1902 πίσω από τον νέο λίθο ΙΙ της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα. Φωτογραφία του Ιουλίου 1994, κατά την άποσυναρμολόγηση της δυτικής ζωφόρου, στο πλαίσιο των νέων αναστηλωτικών έργων στο μνημείο από την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Άκροπόλεως (Άρχεϊο ΕΣΜΑ Τ55 757/ 2110-22).
116. Μολύβдохόνη νέου συνδέσμου της επέμβασης του 1898-1902 με έπιγραφή *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ 1900*. Φωτογραφία του Ιουλίου 1994, κατά την άποσυναρμολόγηση της δυτικής ζωφόρου, στο πλαίσιο των νέων αναστηλωτικών έργων στο μνημείο από την Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Άκροπόλεως (Άρχεϊο ΕΣΜΑ Τ55 758/ 2111-5).
117. Ο Παρθενώνας από Δ, τό 1902 (ΑΑΕ, Άρχεϊο Μπαλάνου 0003).
118. Σχέδιο αποκατάστασης του αετώματος και του θριγκού της δυτικής όψης του Παρθενώνα. Ν. Μπαλάνος, Μάρτιος 1900 (Μπαλάνου 1940, πιν. 6).
119. Σχέδιο προμήθειας μαρμάρου για την αποκατάσταση του άνωφλίου της δυτικής θύρας του Παρθενώνα. Ν. Μπαλάνος (ΑΑΕ, Άρχεϊο Μπαλάνου, Φακ. (18+19)).
120. Τό μνημείο του Φιλοπάππου. P. Sebah, 1872-1875 (Άρχεϊο ΕΣΜΑ 001923).
121. Προκαταρκτική έκθεση στερέωσης μνημείου Φιλοπάππου (πρώτη και τελευταία σελίδα). Ν. Μπαλάνος, 18.1.1898 (ΑΑΕ, Κατάλοπα Μπαλάνου, έγγραφα Φιλοπάππου).
122. Πίνακας προμήθειας ξυλείας για τά ικρίώματα της επέμβασης στο μνημείο του Φιλοπάππου. 9.8.1897 (ΑΑΕ, Άρχεϊο Μπαλάνου, Φακ. VIII, 2 Μνημείον Φιλοπάππου).
123. Κύρια όψη του μνημείου του Φιλοπάππου με σημειωμένες τις επεμβάσεις του 1898-1899. Σχέδιο Γ. Θεοχάρη (Santangelo 1941-43, πιν. Ι).
124. Πίσω όψη του μνημείου του Φιλοπάππου με σημειωμένες τις επεμβάσεις του 1898-1899. Σχέδιο Γ. Θεοχάρη (Santangelo 1941-43, πιν. ΙΙ).
125. ΒΔ. όψη του μνημείου του Φιλοπάππου με σημειωμένες τις επεμβάσεις του 1898-1899. Σχέδιο Γ. Θεοχάρη (Santangelo 1941-43, πιν. ΙΙΙ).
126. ΝΑ. όψη του μνημείου του Φιλοπάππου με σημειωμένες τις επεμβάσεις του 1898-1899. Σχέδιο Γ. Θεοχάρη (Santangelo 1941-43, πιν. ΙV).
127. Σκαρίφημα αποτύπωσης του μνημείου του Φιλοπάππου, πίσω όψη. Ν. Ίωαννίτης, μολέβι σε χαρτόνι, 1898 (ΑΑΕ, Άρχεϊο Μπαλάνου, Φακ. VIII, 2 Μνημείον Φιλοπάππου).
128. Σκαρίφημα αποτύπωσης του μνημείου του Φιλοπάππου, ΝΑ. όψη. Ν. Ίωαννίτης, μολέβι σε χαρτόνι, 1898 (ΑΑΕ, Άρχεϊο Μπαλάνου, Φακ. VIII, 2 Μνημείον Φιλοπάππου).
129. Τό έσωτερικό του Ήρωδείου από ΒΑ, μετά τις επεμβάσεις του 1900 (Συλλογή Ν. Κατσιμπούλα HR1 B50).
130. Ο ναός του Ποσειδώνα στο Σούνιο, από ΒΔ, μετά την αναστήλωση του στερεοβάτη τό 1898-1900 (DAI/Athen Sun. 23).
131. Τό Θηρείο από ΒΑ. Άφοι Ρωμαΐνη (Συλλογή Ν. Κατσιμπούλα TH17 B13).
132. Τό άνατολικό τεΐχος της Άκρόπολης με τον πύργο του Belvedere από την πλατεΐα Λυσικράτους τό 1920-1921 (Φωτογραφικό Άρχεϊο Άρχαιολογικής Έταιρείας 457).
133. Ο ναός και ο πύργος της Άθηνάς Νίκης από Ν, τό 1906 (DAI/Athen Akro 505).
134. Σκαρίφημα αποτύπωσης του νότιου τμήματος της Στοάς Άτιάλου τό 1902 (ΑΑΕ, Άρχεϊο Μπαλάνου, Φακ. Ι, 22, Λεύκωμα σχεδίων «Παρθενών»).
135. Διαχωριστικός τοΐχος-άντηρίδα των νότιων δοματίων της Στοάς του Άτιάλου. Σχέδιο της επέμβασης του 1902-1903 (ΑΑΕ, Άρχεϊο Μπαλάνου, Φακ. VI, 1-3, Στοά Άτιάλου).
136. Τό νότιο τμήμα της Στοάς του Άτιάλου από ΒΑ, τό 1894-1896 (DAI/Athen Athen. Bauten 165).
137. Τό νότιο τμήμα της Στοάς του Άτιάλου μετά την επέμβαση του 1902-1903 (ASCS, Agora excavations ΣΑ.211).
138. Ο Théophile Homolle (1848-1925) (EFA R.4268,5).
139. Ο Θησαυρός των Άθηναίων τό 1906. Άριστερά διακρίνεται τό Μουσείο των Δελφών (DAI/Athen Delphi 34).
140. Έπιστολή του J. Replat προς τον Ν. Μπαλάνο σχετικά με την προμήθεια μαρμάρων για την αναστήλωση του Θησαυρού των Άθηναίων. 1.4.1904 (ΑΑΕ, Άρχεϊο Μπαλάνου, Φακ. VII, Δελφοί).
141. Τό Έρεχθειο από Ά, μετά την επέμβαση του 1902-1909. A. Frantz (ASCS, Alison Frantz Collection AT 121).
142. Αποτέπωση φατνώματος βόρειας πρόστασης Έρεχθείου στο Βρετανικό Μουσείο. G. Ph. Stevens (ΑΑΕ, Άρχεϊο Μπαλάνου, Φακ. IV, 8, Έρεχθείου).
143. Άναστηλωτικές έργασίες στο Έρεχθειο τό 1902-1903. Σε πρώτο επίπεδο άπεικονίζονται, άριστερά, ο *έχνογράφος* Ν. Ίωαννίτης και, δε-

- ξιά, ὁ ἐν Ἀκροπόλει ἔμπορος Δ. Φίλιος. Στὸ κέντρο, μᾶλλον, ὁ ἐπιστάτης τοῦ ἔργου Κ. Καμπάνης (Προσωπικὸ ἀρχεῖο Π. Βενιέρη).
144. Ἀναστήλωση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ἑρεχθείου τὸ 1904 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκομα φωτογραφιῶν «Ἑρέχθειον»).
145. Ἐναρξη ἐργασιῶν στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Ἑρεχθείου τὸ 1907 (DAI/Athen Akr. 639).
146. Τὸ Ἑρέχθειο ἀπὸ ΒΔ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1909. Ἀφοῖ Ρωμαῖδη (Συλλογὴ Ν. Κατσιμπούλα, ER18 B42).
147. Τὸ Ἑρέχθειο ἀπὸ ΒΔ. μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1909 (DAI/Athen Akropolis 565).
148. Τὸ Ἑρέχθειο ἀπὸ ΝΔ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1909 (Συλλογὴ Ν. Κατσιμπούλα, ER19 B42).
149. Τὸ Ἑρέχθειο ἀπὸ ΝΔ. μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1909 (DAI/Athen Akropolis 566).
150. Σιδερένιο ἔλασμα σύνδεσης θραυσμάτων φανωματικῆς πλάκας ἀπὸ τὴν ὀροφὴ τῆς νότιας πρόστασης τοῦ Ἑρεχθείου μὲ ἐπιγραφὴ *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ 1908*. Φωτογραφία τοῦ Ἀπριλίου 1982, κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγησιν τῆς ὀροφῆς, στὸ πλαίσιο τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ Ἑρεχθείου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Αρχεῖο ΕΣΜΑ Τ10 13/ 342-20Α).
151. Τοποθέτησις σιδερένιας στεφάνης στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐπιστυλίων τῆς νότιας πρόστασης τοῦ Ἑρεχθείου τὸ 1908-1909 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου 1903).
- 152-154. Ὀπλισμός τῆς ἐπέμβασης Μπαλάνου γιὰ τὴν ἀνάρτησιν τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς στὴ βόρεια πρόστασις τοῦ Ἑρεχθείου. Φωτογραφίες τοῦ Μαΐου 1980 καὶ τοῦ Ἰουνίου 1981, κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγησιν τῆς ὀροφῆς, στὸ πλαίσιο τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Αρχεῖο ΕΣΜΑ Τ7 12/237-7, Τ9 15/281-19, Τ9 22/ 289-11).
155. Ὀπλισμός τῆς ἐπέμβασης Μπαλάνου γιὰ τὴν ἀνάληψιν τῶν φορτίων τῆς ὀροφῆς στὴ νότια πρόστασις τοῦ Ἑρεχθείου, ἐνσωματωμένος στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐπιστυλίων. Φωτογραφία τοῦ Σεπτεμβρίου 1979, κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγησιν τῆς ὀροφῆς, στὸ πλαίσιο τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Αρχεῖο ΕΣΜΑ Τ4 36/ 148-6).
156. Μεταλλικὴ ἐνισχυτικὴ ράβδος τῆς ἐπέμβασης Μπαλάνου κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ἑρεχθείου. Φωτογραφία τοῦ Ἰουνίου 1980, κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγησιν τοῦ τοίχου, στὸ πλαίσιο τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Αρχεῖο ΕΣΜΑ Τ8 3/ 240-26).
157. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἑρεχθείου ἀπὸ Ἀ. μετὰ τὴν ἀναστήλωση (ASCS AK 563).
- 158-159. Τρόπος διαμόρφωσης ἀπὸ τὸν Ν. Μπαλάνο τῶν λιθοπλίνθων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ἑρεχθείου. Φωτογραφίες τοῦ Ἰουλίου 1983, κατὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Αρχεῖο ΕΣΜΑ Τ12 2/ 383-5, Τ12 2/ 383-8).
- 160-161. Τρόπος διαμόρφωσης ἀπὸ τὸν Ν. Μπαλάνο τῶν λιθοπλίνθων τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Ἑρεχθείου. Φωτογραφίες τοῦ Ἰουνίου 1981, κατὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Αρχεῖο ΕΣΜΑ Τ9 24/ 293-57, Τ9 22/ 290-34).
162. Ἰδιόχειρο σκαρίφημα τοῦ Ν. Μπαλάνου γιὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ἑρεχθείου (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. IV, 8, Ἑρεχθείου).
163. Ὁ ναὸς τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα ἀπὸ ΒΔ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1908 (DAI/Athen Phig. 8).
164. Ὁ Ναὸς τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα ἀπὸ ΒΔ. μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1902-1908. Α. Frantz (ASCS, Alison Frantz Collection PE 7).
165. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα. Ἡμιτελὲς σχέδιον, μελάνι σὲ χαρτόνι. Μᾶλλον Ν. Ἰωαννίτη (Αρχεῖο Σχεδίων Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας).
166. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα. Ν. Ἰωαννίτης, μελάνι σὲ χαρτόνι, Νοέμβριος 1902 (Αρχεῖο Σχεδίων Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας).
167. Ἐκθεσιὴ προόδου τῶν ἐργασιῶν ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα (πρώτη καὶ τελευταία σελίδα). Ν. Ἰωαννίτης, 26.7.1905 (ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, Φακ. Ναὸς Ἀπόλλωνος Φιγαλείας).
168. Ἐκθεσιὴ προόδου τῶν ἐργασιῶν ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα (πρώτη καὶ τελευταία σελίδα). Ν. Ἰωαννίτης, 4.10.1905 (ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, Φακ. Ναὸς Ἀπόλλωνος Φιγαλείας).
169. Μεταφορά μελῶν κατὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα τὸ 1902-1908 (ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, Φακ. Ναὸς Ἀπόλλωνος Φιγαλείας).
- 170-171. Σχηματικὰ σκαρίφημα τῆς ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα. Ν. Ἰωαννίτης, μελάνι σὲ χαρτί, 1905 (ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, Φακ. Ναὸς Ἀπόλλωνος Φιγαλείας).
172. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα. Ν. Ἰωαννίτης, μελάνι σὲ χαρτόνι, Νοέμβριος 1902 (Αρχεῖο Σχεδίων Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας).
173. Σχηματικὸ σκαρίφημα τῆς ἀναστήλωσης τοῦ τοίχου τοῦ ὀπισθοδόμου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα. Ν. Ἰωαννίτης, μελάνι σὲ χαρτί, 1905 (ΑΑΕ, Κατάλοιπα Μπαλάνου, Φακ. Ναὸς Ἀπόλλωνος Φιγαλείας).
174. Ὁ ναὸς τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα ἀπὸ ΝΑ. μετὰ τὴν ἀναστήλωση (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 238).
175. Γενικὴ ἀποψη τοῦ Ὀλυμπεῖου ἀπὸ ΝΑ., 1880-1890 (Συλλογὴ Ν. Κατσιμπούλα OZ/12 B13).
176. Γενικὴ ἀποψη τοῦ Ὀλυμπεῖου ἀπὸ ΝΑ. μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1898-1903 (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Ἐθνολογικῆς καὶ Ἱστορικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος II 235).
177. Ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ἀπὸ ΝΑ. τὸ 1925. (DAI/Athen Athen. Bauten 501).
178. Ἐκθεσιὴ τῆς Θόλου στὸ Μουσεῖο τῆς Ἐπιδάουρου. Σ. Μαυρομμάτης, Νοέμβριος 1988 (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο ΟΕΣΜΕ 288).
179. Ἡ ὀροφὴ τῆς Θόλου συναρμολογημένη στὸ Μουσεῖο τῆς Ἐπιδάουρου. Σ. Μαυρομμάτης, Νοέμβριος 1988 (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο ΟΕΣΜΕ 283).
180. Ἡ ἀναστήλωση τοῦ δυτικοῦ πυλῶνα τοῦ Θεάτρου τῆς Ἐπιδάουρου τὸ 1906-1909. Κ. Μπολέτης, 1993 (Αρχεῖο ΟΕΣΜΕ, Μελέτη 118 636, σ. 24).
181. Ὁ δυτικὸς πυλῶνας τοῦ Θεάτρου τῆς Ἐπιδάουρου κατὰ τὴν ἀναστήλωσίν του τὸ 1906-1909 (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Θεάτρο Ἐπιδάουρου 1273).
182. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα τῆς Κορίνθου τὸ 1903 (DAI/Athen, Korinth 27).
183. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα τῆς Κορίνθου μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1906-1907 (DAI/Athen Hege 1659).
184. Σχέδιον τῆς ἀναστήλωσης τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων. Ν. Μπαλάνος (Μπαλάνου 1940, χωρὶς ἀρίθμηση).
185. Ἡ ἀνατολικὴ στοὰ τῶν Προπυλαίων πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ 1909-1917 (Συλλογὴ Ν. Κατσιμπούλα PR10 B41).
186. Ἰδρυτικὴ γιορτὴ τοῦ σωματεῖου «Ἡ Ἀκρόπολις» τῶν μαρμαράδων-λατόμων στὸ Κεφαλάρι Κηφισιάς τὸ 1910 (Προσωπικὸ ἀρχεῖο Γ. Μοσχού).
187. Ἡ ἀνατολικὴ στοὰ τῶν Προπυλαίων ἀπὸ ΝΔ. τὸ 1909. Στὸ ἔδαφος διακρίνονται τὰ πρὸς ἀνατολὸς θέμενα μέλη τοῦ μνημείου. Στὸ βάθος τὸ πρόσφατα ἀναστηλωμένο Ἑρέχθειο. Φωτογραφία τοῦ W. B. Dinsmoor (ASCS AK 291).
188. Ἡ ἀναστηλωμένη ὀροφὴ τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τῶν Προπυλαίων. Β. Παπαϊωάννου, δεκαετία τοῦ 1950 (Αρχεῖο ΕΣΜΑ 001867).

189. Τό ιωνικό κιονόκρανο των Προπελαίων της επέμβασης τοῦ 1911-1914. Φωτογραφία τοῦ Νοεμβρίου 1989, κατά τή νέα επέμβαση στό μνημεῖο ἀπό τήν Ἐπιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ Τ34 15/1208-27).
190. Τρόπος συναρμογῆς τοῦ ιωνικοῦ κιονοκράνου των Προπελαίων της επέμβασης τοῦ 1911-1914. Τ. Τανούλας, 1994 (Τανούλα - Ἰωαννίδου - Μωραΐτου 1994, σχ. 23).
191. Ἀνοψη τῆς ἀναστήλωμένης ὀροφῆς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς των Προπελαίων. Φωτογραφία τοῦ 1982 (DAI/Athen 82/311-315).
- 192-193. Τρόπος διαμόρφωσης των φανωμάτων των ὀροφῶν των Προπελαίων ἀπό τόν Ν. Μπαλάνο. Φωτογραφίες τοῦ Μαΐου 1991, κατά τή συντήρηση των φανωμάτων, στό πλαίσιο τῆς νέας επέμβασης στό μνημεῖο ἀπό τήν Ἐπιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ Τ36 30/1300-3, Τ36 30/1300-6).
194. Ἀποψη ἀπό Ν. των ἀναστηλωμένων ὀροφῶν των Προπελαίων. W. Hege, δεκαετία τοῦ 1930 (DAI/Athen Hege 1043).
195. Τρόπος διαμόρφωσης τοῦ ιωνικοῦ ἐπιστυλίου τῆς ὀροφῆς τῆς δυτικῆς αἰθουσᾶς τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου των Προπελαίων. Τ. Τανούλας, 1994 (Τανούλα - Ἰωαννίδου - Μωραΐτου 1994, σχ. 24).
196. Ἀπολάξευση δοκοῦ ὀροφῆς των Προπελαίων γιά τήν ἐνσωμάτωση τοῦ ὀπλισμοῦ ἀνάρτησης τῆς επέμβασης Μπαλάνου. Φωτογραφία τοῦ Ἀπριλίου 1992, κατά τή συντήρηση των δοκῶν, στό πλαίσιο τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου ἀπό τήν Ἐπιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ Τ37 10/1323-23).
197. Ὀπλισμός ἀνάρτησης ἐνσωματωμένος στό ἐσωτερικό των δοκῶν των ἀναστηλωμένων ὀροφῶν των Προπελαίων. Φωτογραφία τοῦ Μαΐου 1994, κατά τή συντήρηση των δοκῶν, στό πλαίσιο τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου ἀπό τήν Ἐπιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ Τ56 7/2136-33Α).
198. Ἐξωτερικός ὀπλισμός ἀνάρτησης των φανωμάτων τμήματος τῆς ὀροφῆς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς των Προπελαίων. Φωτογραφία τοῦ Ἰουνίου 1990, κατά τή νέα ἀναστήλωση τοῦ μνημείου ἀπό τήν Ἐπιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ Τ35 14/1250-18Α).
199. Τά Προπέλαια ἀπό ΝΔ, μετά τήν ἀναστήλωση. Ν. Κοντός, δεκαετία τοῦ 1960 (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ 001504).
200. Τά Προπέλαια ἀπό ΒΑ, μετά τήν ἀναστήλωση. Π. Παπαχατζιδάκης, δεκαετία τοῦ 1960 (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ 001483).
201. Ἡ Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπό ΝΑ, τό 1880 ca. (Συλλογή Ν. Κατσιμπούλα HA17 B55).
202. Σημείωμα μαρμαροτεχνιῶν τοῦ ἔργου τοῦ Παρθενῶνα τοῦ 1913. Βρέθηκε στίς 22 Δεκεμβρίου 1992 κατά τήν ἀποσυναρμολόγηση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενῶνα, στό πλαίσιο τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου ἀπό τήν Ἐπιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως. Φωτογραφία τοῦ Ἰουνίου 1994 (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ Τ55 757/2110).
203. Τό δυτικό πρόπυλο τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς ἀπό Ἀ, μετά τήν επέμβαση τοῦ 1915-1917. W. Hege, 1928 (DAI/Athen Hege 1915).
204. Ὁ ναός τοῦ Διὸς στή Νεμέα τό 1933 (DAI/Athen Argolis 194).
205. Ἐναρξη τῆς ἀναστήλωσης τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα τό 1923 (ASCS AK 746).
206. Πρόταση ἀναστήλωσης γιά τή βόρεια κιονοστοιχία τοῦ Παρθενῶνα. Ν. Μπαλάνος, φωτογραφία ἐπιζωγραφισμένη, 1912 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. I, 23).
207. Ἀρχική μελέτη τῆς ἀναστήλωσης τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα. Ν. Μπαλάνος, 1921 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου 2070).
208. Ὁ Otto Walter (1882-1965) (Φωτογραφικό Ἀρχεῖο Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου).
- 209-210. Ἡ ἀνέγωση τοῦ ἔχινου τοῦ κιονοκράνου τοῦ κίονα Η (7ου ἀπό Β) πάνω ἀπό τήν Πύλη Beulé στίς 3 Νοεμβρίου 1927 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Παρθενών: φωτογραφία σπόνδυλοι-κιονόκρανα»).
211. Ἀνέγωση ἐπιστυλίου τῆς βόρειας κιονοστοιχίας στή διάρκεια των ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν. Ἰούνιος 1929 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου 2040).
212. Τρόπος συμπλήρωσης σπονδύλων τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα μέ σκυρόδεμα (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου 2076).
213. Ὁ W. B. Dinsmoor (1886-1973). Φωτογραφία τῆς A. Frantz (ASCS, Alison Frantz Collection C77).
214. Ἡ βόρεια κιονοστοιχία τοῦ Παρθενῶνα ὑπό ἀναστήλωση στίς ἀρχές τοῦ 1927 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου 2038).
215. Πρόταση ἀναστήλωσης τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα, μέ ὑπόδειξη των θέσεων των σπονδύλων των κίωνων Δ-Λ (4ου - 11ου ἀπό Ἀ.). W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).
216. Ἡ ἀναθεώρηση τῆς ἀναστήλωσης Πιτιάκη των κίωνων τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα ἀπό τόν Ν. Μπαλάνο. Μελέτη Κ. Ζάμνια - σχεδίαση Κλ. Ματάλα, 1997 (Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 732).
217. Συμπλήρωση σπονδύλων τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα μέ τοιμένιο. Σχέδιο μέ μελάνι σέ χαρτόνι (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. I, 22, Λεύκωμα σχεδίων «Παρθενών»).
218. Σκαρίφημα Ν. Μπαλάνου-Ν. Μητσάκη: *Κίων Η ὡς θά ἔμενεν, Κίων Ζ ὡς θά διεμορφοῖτο*, 1927 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. I, 17).
- 219-220. Συγκριτικοί πίνακες μετρήσεων σπονδύλων βόρειων κίωνων Δ-Λ τοῦ Παρθενῶνα των W. B. Dinsmoor, Ν. Μητσάκη καί H. Schleif (ἐντός ἀγκυλῶν). Ν. Μπαλάνος-Ν. Μητσάκης, 1927 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. I, 14).
- 221-222. Ἐναλλακτικές λύσεις γιά τήν ἀναστήλωση των βόρειων κίωνων Ε καί Ζ τοῦ Παρθενῶνα. Ν. Μητσάκης-Ν. Μπαλάνος, 1927 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. I, 14 καί I, 17).
- 223-224. Ἐλεγχος των προτάσεων τοῦ Ν. Μπαλάνου (ἀριστερά) καί W. B. Dinsmoor (δεξιά) γιά τήν ἀναστήλωση των βόρειων κίωνων Θ (ἄνω) καί Η (κάτω) τοῦ Παρθενῶνα μέ βάση τίς μετρήσεις των W. B. Dinsmoor (ἀριστερά), Ν. Μητσάκη (κέντρο) καί H. Schleif (δεξιά). Ν. Μπαλάνος-Ν. Μητσάκης, 1927 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. I, 14 καί I, 17).
- 225-226. Τελική πρόταση γιά τήν ἀναστήλωση των βόρειων κίωνων Δ-Η τοῦ Παρθενῶνα ἀπό τόν Ν. Μπαλάνο. Σχέδια ἀνά κίονα, 21.3.1929 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. I, 17).
227. Τελική πρόταση γιά τήν ἀναστήλωση των βόρειων κίωνων Δ-Η τοῦ Παρθενῶνα ἀπό τόν Ν. Μπαλάνο. Συνολικό σχέδιο, Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1929 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. I, 17).
228. Τό πρῶτο ἐσωτερικό ἐπιστέλιο ἀπό νέο μάρμαρο τοῦ 3ου μετακιονίου (ἀπό Ἀ.) τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα στήν πλατεῖα μπροστά ἀπό τήν Ἀκρόπολη. 12.11.1929 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Παρθενών»).
229. Μεταφορά τοῦ πρώτου ἐσωτερικοῦ ἐπιστυλίου τοῦ 3ου μετακιονίου τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα στήν Ἀκρόπολη. Μ. Mindler, Νοέμβριος 1929 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Παρθενών»).
230. *Ἀνάστρος τοῦ ἐπιστυλίου ΔΕ* (στήν πραγματικότητα τοῦ πρώτου ἐσωτερικοῦ ἐπιστυλίου τοῦ 3ου μετακιονίου - μεταξύ κίωνων Γ καί Δ - τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα) *μετά τήν διέλευσίν του ἀπό τήν θύραν τῆς Ἀκροπόλεως, 21 Νοεμβρίου 1929* (ιδιόχειρος σχολιασμός φωτογραφίας Ν. Μπαλάνου). (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Παρθενών»).
231. *Ἀνάστρος ἐπιστυλίου ἐσωτερικοῦ 3ου διακένου* (βόρειας κιονοστοιχίας) *Παρθενῶνος πρὸ τῆς θύρας τῆς Ἀκροπόλεως, ἀπόγευμα 19 Νοεμβρίου 1929* (ιδιόχειρος σχολιασμός φωτογραφίας Ν. Μπαλάνου). (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Παρθενών»).
232. Τοποθέτηση στό μνημεῖο τοῦ πρώτου ἐσωτερικοῦ ἐπιστυλίου τοῦ 3ου μετακιονίου τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα. Μάρτιος 1930 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Παρθενών»).
233. *Κιονόκρανον κίονος Δ* (βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα) *ἀνερχόμε-*

- νον δεξιόθεν τῶν πύργων τῆς εἰσόδου τὰς 13 Δεκεμβρίου 1929 (ιδιόχειρος σχολιασμός φωτογραφίας Ν. Μπαλάνου). (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Παρθενών»).
- 234-235. Μεταφορά τοῦ κιονοκράνου ἀπὸ νέου μάρμαρου τοῦ 4ου (ἀπὸ Ἀ.) κίονα τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενώνα πάνω στὴν Ἀκρόπολη, ὑπὸ τὴν ἐπιβλέψη τοῦ Ν. Μπαλάνου, 22.12.1929 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Παρθενών»).
236. *Ἀνύψωσις τοῦ κιονοκράνου τοῦ κίονος Ε* (τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενώνα) τὰς 8 Ἰουνίου 1929. *Ἀγίζει εἰς τὸ ὕψος τοῦ 11 σπονδύλου, ὥρα 5.35 μ.μ.* (ιδιόχειρος σχολιασμός φωτογραφίας τοῦ Ν. Μπαλάνου). (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Παρθενών»).
237. Ἡ ἀναθεώρηση τῆς ἀναστήλωσης τῶν βόρειων κίωνων Δ-Η τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τὸν Ν. Μπαλάνο, μετὰ τὴν παρέμβαση τοῦ W.B. Dinsmoor. Μελέτη Κ. Ζάμπα-σχεδίαση Κλ. Ματάλα, 1997 (Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 732).
238. Ἡ ἀναστηλωμένη βόρεια κιονοστοιχία τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ ΝΑ. Σπ. Μελετιζῆς, 1958 (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ 001795).
239. Ἀποκατάσταση τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Παρθενώνα τὸ 1926 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου 1702).
240. Ὁ Ν. Μπαλάνος, τὸ 1926, κατὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Παρθενώνα (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Παρθενών: φωτογραφία θύρας καὶ τοίχων σηκοῦ»).
241. Φωτογράφιση τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τὸν Walter Hege τὸ 1929 (DAI/Athen Hege 2441).
242. Ὁ Παρθενώνας καὶ ἡ δυτικὴ ζωφόρος ἀπὸ Δ. W. Hege, 1929 (DAI/Athen Hege 1035).
243. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ Ἀ. τὸ 1928 (DAI/Athen Akr. 1093).
244. Ἡ ἀναστήλωση τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ Παρθενώνα τὸ 1930-1931 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου 1789).
245. Ἡ ΝΑ. γωνία τοῦ Παρθενώνα μετὰ τὴν ἀναστήλωση. Β. καὶ Ν. Τομπάζη, δεκαετία τοῦ 1960 (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ 001871).
246. Ἡ ἀναστήλωση τοῦ προνάου τοῦ Παρθενώνα τὸ 1931 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου 1790).
- 247-248. Ὑφιστάμενη κατάσταση καὶ πρόταση ἀναστήλωσης τῆς νότιας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενώνα. Ν. Μπαλάνος, ἔδατογραφία, 1931 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου 2071).
249. Ὁ Παρθενώνας ἀπὸ ΝΑ. τὸ 1938, μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀναστήλωσης τοῦ ἀπὸ τὸν Ν. Μπαλάνο (ASCS AK 1258).
250. Μέτρηση τοῦ 5ου σπονδύλου τοῦ κίονα Α (12ος ἀπὸ Ἀ.) τῆς νότιας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενώνα. Ν. Μπαλάνος, Νοέμβριος 1932 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Φακ. Ι, 22, Λεύκωμα σχεδίων «Παρθενών»).
251. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ Ἀ. τὸ 1931-1932 (DAI/Athen 75/525).
- 252-253. *θ' καὶ γ' τοῖχος ὑποστηρίξεως τοῦ τοίχου* (τοῦ τείχους τῆς Ἀκρόπολης) *ἐναντι καὶ ἀνωθεν Μιχαέλας* (σημερινὸ Μουσεῖον Π. καὶ Ἀ. Κανελλοπούλου), 15 Ὀκτωβρίου 1935 (ιδιόχειρος σχολιασμός φωτογραφίας Ν. Μπαλάνου). (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Τεῖχη Ἀκροπόλεως»).
254. Οἱ ἀντερείσματικοί τοῖχοι τῆς βόρειας κλιτύος τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ ΒΑ. τὸ 1938 (ASCS AK 1265).
255. Στερέωση τῆς πρόσφυης τοῦ Ἡρώδειου τὸ 1938 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Θέατρον Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ-Στοῦς Εὐμένους»).
- 256-257. Σχέδια τῶν ξύλινων ἐδωλίων τοῦ Ἡρώδειου. Ν. Μητσάκης, 1936 (Προσωπικὸ ἀρχεῖο Ἐ. Φεσσά-Ερμανουήλ).
258. Ὁ πύργος καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ Β. τὸ 1935 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης» 1).
259. *Καταβήκας τοῦ 2ου κίονος τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης*, 20 Ὀκτωβρίου 1935 (ιδιόχειρος σχολιασμός φωτογραφίας Ν. Μπαλάνου). (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης» 1).
260. Ἡ κρηπίδα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης μετὰ τὸν θάλαμο-περιτύδα-ποθήκη, περίοδος Τουρκοκρατίας, κατὰ τὴν ἀποσυναρμολόγηση τὸ 1936 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης» 1).
261. Ὁ πύργος τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ Ν. μετὰ τὴν ἀποσυναρμολόγηση τοῦ ναοῦ τὸ 1936 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης» 1).
- 262-263. Τὰ ἀποσυναρμολογημένα μέλη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τὸ 1936 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης» 1).
264. Κάτοψη τοῦ πύργου καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης μετὰ τὰ ὑποκείμενα κατάλοιπα τῶν ἀρχαιότερων φάσεων, Β. Δούρας-Ν. Μπαλάνος, 1937 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης» 3).
265. Μεκηνναϊκὸς πύργος τῆς Ἀκρόπολης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κλασικοῦ πύργου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. 20 Σεπτεμβρίου 1937 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης» 2).
266. Ὁ πύργος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ ΝΔ, μετὰ τὴν ἀναστήλωση. Δεκαετία τοῦ 1960 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ 001544).
267. Προετοιμασία γιὰ τὴν ἀνατοποθέτηση τοῦ παλαιότερου ναοῦ στοῦ δάπεδο τῆς κρύπτης, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τὸ 1937 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης» 3).
268. Κατασκευή τῆς κρύπτης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τὸ 1937 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης» 3).
269. *Γενικὴ ἀποψὶς κρηπιδώματος Ναοῦ Ἀθηνᾶς Νίκης κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν αὐτοῦ* (ιδιόχειρος σχολιασμός φωτογραφίας Ν. Μπαλάνου). Φωτογραφία Βόγλη, Νοέμβριος 1938 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης» 3).
270. Ἀνασυναρμολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Στὸ κέντρο διακρίνεται ὁ Β. Δούρας. Φεβρουάριος 1939 (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν «Ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης» 3).
271. Τὸ συνεργεῖο τῶν τεχνιτῶν τῆς δευτέρας ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (1935-1940) (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Κουτί Ἀθηνᾶς Νίκης).
272. Ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ Ἀ. μετὰ τὴν δευτέραν ἀναστήλωση. Δεκαετία τοῦ 1960 (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ 001544).
273. Ὁ πύργος καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ ΒΔ. τὸ 1942 (DAI/Athen Akr. 1509).
274. Ὁ Ν. Μπαλάνος τὸ 1937, κατὰ τὴν ἐπέμβαση στὸν πύργο τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (ΑΑΕ, Ἀρχεῖο Μπαλάνου, Κουτί Ἀθηνᾶς Νίκης).
275. Ἀπόκρυψη ὀπλισμῶν μέσα στὶς λιθοδομὲς κατὰ τὴν οἰκοδόμησις κτηρίων τὸν 19ο αἰ. (Warland 1953, εἰκ. 40).
276. Συνδετήρια στοιχεῖα, ἐλβετικῆς κατασκευῆς, τῆς ἐπέμβασης στὸν ὀπισθόναο τοῦ Παρθενώνα τοῦ 1898-1902 (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ 1999).
277. Ὀπλισμός τοποθετημένος στὴ 2η (ἀπὸ Ἀ.) φατνωματικὴ πλάκα τῆς νότιας πρόστασης τοῦ Ἐρεχθεῖου τὸ 1908-1909. Φωτογραφία τοῦ Ἰουλίου 1980, κατὰ τὴν συντήρηση τῆς φατνωματικῆς πλάκας, στὸ πλαίσιο τῆς νέας ἀναστήλωσης τοῦ Ἐρεχθεῖου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (Ἀρχεῖο ΕΣΜΑ Τ8 6/ 243-26).
278. Ἡ Ἀκρόπολη ἀπὸ ΒΔ. Alison Frantz, 1955 (ASCS, Alison Frantz Collection AT1).
279. Ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος (1887-1979) (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας).
280. Συγκράτηση τῶν μελῶν τοῦ ἐστερορρομαϊκοῦ Τετρακόγχου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ μέ σιδερένιες στεφάνες. W. Hege, 1928 (DAI/Athen Hege 2266).
281. Τὸ Θηροεῖο ἀπὸ Β., στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἀποκατάστασης τοῦ προνάου. Ἰούνιος 1937 (ASCS, Agora Excavations 19, 7-345).
282. Τὸ Θηροεῖο ἀπὸ Ἀ. τὸ 1936 (ASCS, Agora Excavations 19, 6-236).

283. Ὁ πρόναος τοῦ Θησείου ἀπὸ ΝΑ. μετὰ τὴν ἀποκατάσταση (DAI/Athen Theseion 2509)
- 284-285. Οἱ Θέρμες τῆς Σικυῶνας ὡς Μουσεῖο τὸ 1939 (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Σικυῶν 3021 καὶ 3026).
286. Ἡ νότια κρήνη τοῦ Γυμνασίου τῆς Σικυῶνας μετὰ τὴν ἀναστήλωση τὸ 1936 (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Σικυῶν 3016).
- 287-288. Τὰ πρῶτα ἐπιστολικά, διαφημιστικά, δελτάρια τοῦ ΕΟΤ τοῦ 1930 (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας).
289. Τὸ Μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου μὲ περίφραξη. W. Hege, μετὰ τὸ 1930 (DAI/Athen Hege 2262).
290. Οἱ συντελεστὲς τῆς παράστασης τῆς Ἥλέκτρας τοῦ 1936 καθισμένοι στὰ ξύλινα ἐδῶλια τοῦ Ἡρώδειο τῶν Ν. Μητσάκη-Ν. Μπαλάνου. Πρώτη σειρὰ (ἀπὸ ἀριστερὰ): Θ. Ἀρώνης, Δ. Ροντήρης, Δ. Μητρόπουλος, Ἐ. Παπαδάκη· δευτέρη σειρὰ: Ἀ. Γριμάνης, Β. Μανωλίδου, Κ. Παξινού, Μ. Λυκοῦδης, Γ. Γληνός· τρίτη σειρὰ: Θ. Κωτσόπουλος (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο Κέντρου Μελέτης καὶ Ἑρευνας τοῦ Ἑλληνικοῦ Θεάτρου-Θεατρικοῦ Μουσείου).
291. Ἡ Κατίνα Παξινού ὡς Ἥλέκτρα στὸ Ἡρώδειο. Ὀκτώβριος 1936 (Αντωνούλα 1989, σ. 18).
292. Τὸ Ὠδεῖο τῶν Πατρῶν μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ τοίχου τῆς σκηνῆς τὸ 1938 (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο ΥΠΑΝ).
293. Ἀποσυναρμολόγηση ἐπιστυλίου τοῦ ναοῦ τοῦ Βεσπασιανοῦ στὸ Forum Romanum τὸ 1810. Pinelli, μολύβι ἐπιμελανωμένο (Biblioteca dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte, Roma XI 6 II 15).
294. Ἡ Ἀψίδα τοῦ Τίτου ἀπὸ Ἀ. στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. J.H.W. Tischbein, 1786-1787. Λιθογραφία στὰ Κρατικὰ Μουσεῖα Βερολίνου (American Academy in Rome, Photographic Archive and Fototeca Unione 14143F).
295. Ἡ Ἀψίδα τοῦ Τίτου ἀπὸ Ἀ. μετὰ τὴν ἀναστήλωσή της τὸ 1817-1824. Φωτογραφία τοῦ 1949 (American Academy in Rome, Photographic Archive and Fototeca Unione 7275F).
296. (2). Πρόταση ἀναστήλωσης τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα, μὲ ὑπόδειξη τῶν θέσεων τῶν σπονδύλων τῶν κιόνων Δ-Λ (4ου-1ου ἀπὸ Ἀ.). W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).
297. (1). Κατάλογος τῶν σπονδύλων τῶν κιόνων τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τῶν ἀνατιναχθέντων τὸ 1687, μὲ μετρήσεις τοῦ ὕψους καὶ τῶν διαμέτρων καὶ μὲ ὑπόδειξη τῶν θέσεών τους στὸ μνημεῖο. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor).
298. (3). Column Δ as now to be restored. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Δ, ὅπως τώρα ἀναστήλονται. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
299. (11). Column Δ suggested revision. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Δ, πρόταση ἀναθεώρησης. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
300. (4). Column Ε as now to be restored. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Ε, ὅπως τώρα ἀναστήλονται. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
301. (12). Column Ε suggested revision. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Ε, πρόταση ἀναθεώρησης. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
302. (5). Column Ζ as now restored. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Ζ, ὅπως τώρα ἀναστήλονται. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
303. (13). Column Ζ suggested revision. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Ζ, πρόταση ἀναθεώρησης. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
304. (6). Column Η as now restored. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Η, ὅπως τώρα ἀναστήλονται. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
305. (14). Column Η suggested revision. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Η, πρόταση ἀναθεώρησης. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
306. (7). Column Θ as now restored. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Θ, ὅπως τώρα ἀναστήλονται. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
307. (15). Column Θ suggested revision. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Θ, πρόταση ἀναθεώρησης. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
308. (8). Column Ι as now restored. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Ι, ὅπως τώρα ἀναστήλονται. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
309. (16). Column Ι suggested revision. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Ι, πρόταση ἀναθεώρησης. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
310. (9). Column Κ as now restored. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Κ, ὅπως τώρα ἀναστήλονται. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
311. (17). Column Κ suggested revision. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Κ, πρόταση ἀναθεώρησης. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
312. (10). Column Λ as now restored. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Λ, ὅπως τώρα ἀναστήλονται. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.
313. (18). Column Λ suggested revision. W. B. Dinsmoor, 1 July 1927 (ASCS, Ἀρχεῖο Dinsmoor). Ὁ κιὼν Λ, πρόταση ἀναθεώρησης. W. B. Dinsmoor, 1η Ἰουλίου 1927.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAE	: Ἀρχεῖο τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
ASCS	: Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασσικῶν Σπουδῶν.
BSA	: Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν.
ΔΑΑΜ	: Διεύθυνση Ἀναστήλωσης Ἀρχαίων Μνημείων Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ.
DAI/Athen	: Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν.
EFA	: Γαλλικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν.
ΕΛΙΑ	: Ἑταιρεία Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου.
ΕΣΜΑ	: Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως.
ΟΕΣΜΕ	: Ὁμάδα Ἑργασίας γιὰ τὴ Συντήρηση τῶν Μνημείων Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου.
ΥΠΑΝ	: Ὑπηρεσία Ἀναστήλωσης Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων.

ΑΑΕ: 'Αρχείο της 'Εν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας.

'Αρχείο Έγγραφων.

Πρακτικά Συνεδριάσεων του Συμβουλίου της 'Εν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας.

'Αρχείο Π. Ευστρατιάδης: Φακ.Ι, 'Ημερολόγιον 'Υπηρεσίας της Γενικής 'Εφορείας 'Αρχαιοτήτων (1863- 1883).

'Αρχείο Ν. Μπαλάνου: Φακ.Ι, Παρθενών - Φακ.ΙV, Έρεχθείου - Φακ. V, Τείχος 'Ακροπόλεως - Φακ. VI, Στοά 'Αττάλου - Φακ. VII, Μνημείον Φιλοπάππου - Φακ. IX, 'Ωδετον 'Ηρώδου 'Αττικού - Φακ. XI, Στήλαι 'Ολυμπίου Διός - Φακ. XII, Μνημείον Μάλλερ-Λένορμαν - Φακ. XII, Σιδηροὺν κυκλίδωμα 'Αρείου Πάγου - Φακ. XIV, 'Ιερὸν Σουινιάδος 'Αθηνῶν - Φακ. Μουσείον Δήλου - Φακ. XVII Δελφοί - Φακ. XVIII - Φακ. XIX, 'Αλληλογραφία - Φακ. XX - Φακ. Μουσείον 'Ολυμπίας - Φακ. 'Εθνικὸν Μουσείον - Φακ. XXI - Φακ. I (18+19:) Θύρα Παρθενῶνος καὶ ἀέτωμα - Φακ. Μνημεῖα 'Αθηνῶν, 'Ωδετον 'Ηρώδου 'Αττικού - Κουτί 'Αθηνῶν Νίκης.

Κατάλοιπα Ν. Μπαλάνου: Παρθενών 1895-1902 - Φάκελλος Πένρωζ - Φακ. III, Προπυλαίων - 'Εκθεσις τεχνική περί της ἀναστήλωσης τοῦ ἐν Φιγαλία ναοῦ τοῦ 'Επικουρείου 'Απόλλωνος, Ναός 'Απόλλωνος τῇ 26 'Ιουλίου 1905 - Συνοπτικὴ ἔκθεσις περί τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν πρὸς ἀναστήλωσιν τοῦ ἐν Φιγαλία ναοῦ τοῦ 'Απόλλωνος, περίοδος 1905, 'Αθήναι τῇ 4 'Οκτωβρίου 1905 - Έγγραφα Μνημείον Φιλοπάππου.

Δωρεά Ν. Μπαλάνου: Πρακτικά της «'Επὶ της Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος 'Επιτροπῆς» - Φακ. 'Αναστήλωσης Παρθενῶνος.

'Αρχείο Γ. Οἰκονόμου: Βιογραφικὸ σημείωμα Ν. Μπαλάνου.

Φακ. Ναός 'Απόλλωνος Φιγαλείας.

Φακ. Ναός 'Ολυμπίου Διός.

'Αρχείο ΥΠΑΝ: 'Αρχείο «'Υπηρεσίας 'Αναστήλωσης 'Αρχαίων καὶ 'Ιστορικῶν Μνημείων» 'Υπουργείου Παιδείας καὶ 'Θρησκευμάτων.

Φακ. I Μνημεῖα 'Ακροπόλεως.

Φακ. I 'Αρχαιολογικὸν χώρου καὶ μνημείων 'Ακροπόλεως.

Φακ. I 'Αργολιδοκορινθίας.

Φακ. 2 'Αργολιδοκορινθίας, Π. Κορίνθου καὶ Μουσείου.

Φακ. 2 'Αθηνῶν: 'Αρχαιολογικὸς χώρος 'Θησείου.

Φακ. 5 'Αρκαδίας: 'Αρχαιολογικὸς χώρος 'Αλφειρας.

Φακ. 6: 'Αρχαιολογικὸς χώρος 'Ελευθερῶν Βοιωτίας.

Φακ. 11 'Αθηνῶν: 'Αρχαιολογικὸς χώρος Βουλιαγμένης καὶ 'Απόλλωνος Ζωστήρος 'Αθηνῶν.

Φακ. 12 'Αθηνῶν: Ναός 'Αφαιῶν Αἰγίνης.

Φακ. 13 'Αθηνῶν: Ρωμαϊκὴ 'Αγορά.

Φακ. 13 Τείχη 'Αρχαίας Κορωνείας Βοιωτίας.

Φακ. 14 Ναός 'Απόλλωνος Πτόου Βοιωτίας.

Φακ. 16 II Θέατρον 'Επιδάου.

Φακ. 22 'Ηλείας: Ναός 'Επικουρίου 'Απόλλωνος Φιγαλείας.

Φακ. 26 'Αργολιδοκορινθίας: Ναός Νεμέας.

Φακ. 28 'Αργολιδοκορινθίας.

Φακ. 49 Ρωμαϊκὴ 'Αψίδα 'Αντωνίνου Πίου εἰς 'Ελευσίνα.

Φακ. 89 Πύλη 'Αδριανοῦ 'Αθηνῶν.

Φακ. 71 Κλασσικὰ 'Αττικῆς, 'Ωρολόγιον 'Ανδρονίκου Κυρρήστου.

Φακ. 107 E: 'Ωδετον 'Ηρώδου 'Αττικού.

Φακ. 109 'Αθηνῶν: Διονυσιακὸ Θέατρο.

Φακ. 23 I: 'Αττικὴ, Σούνιον, Ναός Ποσειδῶνος.

Φακ. 399 Κλασσικὰ 'Αττικῆς, Ναός 'Αφροδίτης Αἰγίνης (Κολώνα).

Φακ. Ρωμαϊκῆς 'Αγορᾶς Παλαιᾶς Κορίνθου.

Φακ. Ναός 'Ολυμπίου Διός.

Φακ. Ναός 'Απόλλωνος Κορίνθου.

Φακ. 'Ωδετον Πατρῶν.

'Αρχείο ΔΑΑΜ: 'Αρχείο Διεύθυνσης 'Αναστήλωσης 'Αρχαίων Μνημείων 'Υπουργείου Πολιτισμοῦ.

'Εγγραφο ἀρ. ΥΠΠΕ/ ΑΝΑΣΤΗΛ/ 42959/ 531/ 8.8.84.

Γ. Κνιθάκη - Β. Παπαδημητρίου: Ναός 'Ολυμπίου Διός, Τευχ. I, 'Αθήνα, Αὐγουστος 1986 (δακτυλόγραφη μελέτη).

ΕΛΙΑ: 'Εταιρεία 'Ελληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ 'Ιστορικοῦ 'Αρχείου.

'Αρχείο 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, Φακ. I, Φακ. 2, Φακ. 21.

'Αρχείο Α'ΕΠΚΑ: 'Αρχείο Α' 'Εφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν 'Αρχαιοτήτων.

Φακ. ἔτους 1913, Φακ. ἔτων 1927- 1932.

'Αρχείο ΕΣΜΑ: 'Αρχείο 'Επιτροπῆς Συντηρήσεως Μνημείων 'Ακροπόλεως.

Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 92: Μ. Κορρέ - Δ. Μονοκρούσου, 'Εκθεση γιὰ τὴν κατάσταση καὶ τὴν ἐπέμβαση στὴν ὀροφὴ τῆς Β. Προστάσεως τοῦ 'Ερεχθείου τῆς 20.6.1978 (ἐκθεση δακτυλόγραφη).

Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 171: 'Α. Παπανικολάου, 'Αντικατάσταση μελῶν τῆς ἀναστήλωσης Μπαλάνου στὴ ζωφόρο τῆς Β. Προστάσεως τοῦ 'Ερεχθείου, 'Αθήνα 1983 (ἐκθεση δακτυλόγραφη).

Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 384Α: Μ. Μεντζίνη, 'Εκθεση γιὰ τὸν τρόπο θεμελίωσης τοῦ ναοῦ τῆς 'Αθηνῶν Νίκης ἀπὸ τὸν Ν. Μπαλάνο, 'Αθήνα 1990 (ἐκθεση δακτυλόγραφη).

Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 409: 'Α. Μωραΐτου, 'Η ἀρνητικὴ ἐπίδραση τῆς λιθοκόλλας Meyer σὲ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου τῆς 'Ακρόπολης, 'Αθήνα 1991 (ἐκθεση δακτυλόγραφη).

Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 461: Π. Κουφόπουλου, Μελέτη 'Αναστήλωσης τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος τοῦ Παρθενῶνος, 'Αθήνα 1991 (μελέτη δακτυλόγραφη).

Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 543: Τ. Τανοῦλα, Τεχνικὴ περιγραφὴ τῶν ἀναστηλωμένων ἀπὸ τὸν Μπαλάνο ἐπίστελιου καὶ κιονοκράνου τῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας τῆς δυτικῆς αἵθουσας τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τῶν Προπυλαίων τῆς 2.3.1993 (ἐκθεση δακτυλόγραφη).

Μελέτη ΕΣΜΑ ἀρ. 732: Κ. Ζάμπα, Μελέτη δομικῆς ἀποκαταστάσεως τῆς βόρειας ὀψης τοῦ Παρθενῶνος, Μέρους I, Οἱ κίονες, 'Αθήνα 1997 (μελέτη δακτυλόγραφη).

'Αρχείο ΟΕΣΜΕ: 'Αρχείο 'Ομάδας 'Εργασίας γιὰ τὴ Συντήρησι τῶν Μνημείων 'Ασκληπείου 'Επιδάου.

Μελέτη ΟΕΣΜΕ ἀρ. 110/ 6 31/ 14.9.1992: 'Ι. Σβώλου, Καθαιρέσεις ἀρχιτεκτονικῶν ἀποκαταστάσεων Θόλου στό Μουσείο, Μέρους Β', 'Επιδάουρος 1992 (μελέτη δακτυλόγραφη).

Μελέτη ΟΕΣΜΕ ἀρ. 118/ 6 36/ 6.5.1993: Κ. Μπολέτης, 'Ο θυρῶν τῆς δυτικῆς παρόδου στό ἀρχαῖο θέατρο τῆς 'Επιδάου, 'Επιδάουρος 1993 (μελέτη δακτυλόγραφη).

'Αρχείο ASCS: 'Αρχείο 'Αμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν.

'Αρχεῖο William Bell Dinsmoor: W. B. Dinsmoor, Report on the restoration of the north colonnade of the Parthenon, July 1, 1927 - 'Επιστολὴ W. Dörpfeld πρὸς W. B. Dinsmoor, 12. August 1927 - W. Dörpfeld, Zur Wiederaufrichtung der noerdlichen Ringhallensaeulen des Parthenons, 29. Dezember 1927 - Bericht ueber die Messungen an den Saulen der Nordseite des Parthenon, 4.12.1927 - 'Αλληλογραφία W. B. Dinsmoor μὲ Ed. Capps, W. Böring, R. Carpenter καὶ W. Dörpfeld καθὼς καὶ R. Carpenter μὲ Ed. Capps καὶ Ν. Μπαλάνο, ἔτων 1926- 1928, γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀναστήλωσης τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνα.

'Αρχεῖο Βρετανικοῦ Μουσείου.

'Εγγραφο ἀρ. C6070, 22 June 1844.

ΦΕΚ: Φύλλον 'Εφημερίδος Κυβερνήσεως.

ΦΕΚ 87/ 4.8.1895, τ. Β', ΦΕΚ 77/ 31.8.1895, τ. Γ', ΦΕΚ 8/ 23.1.1896, τ. Α', ΦΕΚ, 138/ 25.8.1898, τ. Α', ΦΕΚ 69/ 9.4.1902, τ. Α', ΦΕΚ, 178/ 24.5.1910, τ. Α', ΦΕΚ, 185/ 18.7.1911, τ. Α', ΦΕΚ, 166/ 11.8.1911, τ. Β', ΦΕΚ, 378/ 15.12.1914, τ. Α', ΦΕΚ 169/ 29.8.1920, τ. Α', ΦΕΚ, 274/ 7.12.1922, τ. Γ', ΦΕΚ 161/ 1.6.1943, τ. Α'.

- AA: Archäologischer Anzeiger
- AAA: Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
- ΑΔ: Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
- ΑΕ: Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
- AJA: American Journal of Archeology
- AM: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
- AnalRom: Analecta Romana Instituti Danici
- AnnInstCorrArch: Annali dell' Instituto di Corrispondenza Archeologica
- Architectura: Architectura. Zeitschrift für Geschichte der Baukunst
- ASAtene: Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
- BA: Bollettino di Archeologia
- BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique
- BdA: Bollettino d'Arte
- BSA: The Annual of the British School at Athens
- BullInstCorrArch: Bulletino dell' Instituto di Corrispondenza Archeologica
- CRAI: Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Comptes Rendus des séances
- DissPontAcc: Dissertazioni della Pontificia Accademia Romana di Archeologia
- ΕΔΑΕ: Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
- EUA: Enciclopedia Universale dell'Arte
- GazBA: Gazette des Beaux-Arts
- JdI: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
- JRIBA: Journal of the Royal Institute of British Architects
- IEE: Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους
- MonPiot: Monuments et Mémoires. Fondation E.Piot
- ΠΑΕ: Πρακτικά τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
- Palladio: Palladio. Rivista di Storia dell' Architettura
- Restauro: Quaderni di Restauro
- RA: Revue Archéologique
- Ricerche: Ricerche di Storia dell'Arte
- RM: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung
- Σένοψις: Σένοψις τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1846
- Ἀγριαντώνη 1986: Χρ. Ἀγριαντώνη, Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐκβολιμῆς στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰ., Ἀθήνα 1986.
- Acropole 1913: L'Acropole: Le Parthénon (εἰσαγωγή G.Fougères), 1-2, Paris 1913.
- Activité de l'O.I.M. 1931: L'activité de l'O.I.M., La protection et la conservation des monuments d'art et d'histoire, Ordre du jour provisoire de la Conférence Internationale d'Athènes, Mouseion, 155, III, 1931, σ. 944-98.
- Amoroso – Fassina 1983: G. Amoroso – V. Fassina, Stone decay and conservation, Elsevier 1983.
- Ἀνασηλώσεις 1996: Οἱ Ἑλληνικὲς ἀνασηλώσεις (ἐπιμ. Β. Πετράκου), Ἀθήνα 1996.
- Ἀντωνούλα 1989: Ἴ. Ἀντωνούλα, Κατίνας Παξινοῦ-Ἀλέξη Μινωτή, Πολύχρονος πηγαμὸς γιὰ μιὰν Ἰθάκη, Ἀθήνα 1989.
- Archäologenbildnisse: Archäologenbildnisse (ἐπιμ. R. Lullies, W. Schiering), Mainz 1988.
- Archeologia a Roma 1989: Archeologia a Roma nelle fotografie di Thomas Ashby, 1891-1930, Napoli 1989.
- Ashurst 1983: J. & N. Ashurst, Mortars, Plasters and Renders in Conservation, London 1983.
- Ashurst – Dimes 1990: J. Ashurst – F. Dimes, The conservation of building and decorative stone, 1-2, Butterworths 1990.
- Athens 1839-1900: Athens 1839-1900, A Photographic Record, Benaki Museum, Athens 1985.
- Audiat 1933: J. Audiat, Le Trésor des Athéniens, Fouilles de Delphes, II, Paris 1933.
- Avagliano – Cipriani – D'Agostino 1993: G. Avagliano – M. Cipriani – S. D'Agostino, I restauri fino al 1962, L'Athenaion di Paestum tra studio e restauro (ἐπιμ. M. Cipriani – G. Avagliano), Paestum 1993, σ. 18-19.
- Balanos 1925: N. Balanos, Le redressement de la colonnade Nord du Parthénon, CRAI 1925, σ. 167-175.
- Balanos 1932: N. Balanos, Le relèvement des monuments de l'Acropole, Mouseion, 17-18, I-II, 1932, σ. 135-140.
- Balanos 1938: N. Balanos, Les Monuments de l'Acropole, Relèvement et conservation, Paris 1938.
- Bauer 1977: H. Bauer, Lysikratesdenkmal, Baubestand und Rekonstruktion, AM 92, 1977, σ. 197-227.
- Bandinelli 1953: G. Bandinelli, L. Canina (1795-1856), le opere, i tempi, Alessandria 1953.
- Bendtsen 1993: M. Bendtsen, Sketches and Measurements, Danish Architects in Greece 1818-1862, Copenhagen 1993.
- Βερναρδάκη 1906: Ἀ. Ν. Βερναρδάκη, Ἡ ἀνακαίνισις τοῦ Παρθενῶνος, Ἀθήνα 1906.
- Beschi 1982: L. Beschi, Acropoli di Atene 1835, AAA, 1982, 15, 2, σ. 215-227.
- Beulé 1853: E. Beulé, L'Acropole d'Athènes, I-II, Paris 1853.

* Στὴ Βιβλιογραφία δὲν περιλαμβάνονται οἱ ἐτήσιοι ἀπολογισμοὶ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, οἱ εἰδήσεις τῶν περιοδικῶν τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν (Chronique des Fouilles, Archeological News, Archäologische Funde καὶ ἄλλα παρόμοια) καθὼς καὶ τὰ ἀνυπόγραφα δημοσιεύματα τοῦ ἡμερήσιου ἢ περιοδικοῦ ἑλληνικοῦ ἢ ξένου τύπου.

- Bieber 1961: M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theater*, Princeton New Jersey 1961.
- Βλαχογιάννη 1901: Ἰ. Βλαχογιάννη (ἐμπ.), Ἀρχεῖα τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Α' Ἀθηναϊκόν Ἀρχεῖον, Ἡμερολόγιον Ν. Καρῶρη (29 Ἰουνίου 1826 - 11 Ἀπριλίου 1827), Ἐν Ἀθήναις 1901.
- Bohn 1880: R. Bohn, Bericht über die Ausgrabungen auf der Akropolis zu Athen im Frühjahr 1880, AM, 5, 1880, σ. 259-267.
- Bohn 1882: R. Bohn, Die Propyläen der Akropolis zu Athen, Berlin und Stuttgart 1882.
- Boito 1893: C. Boito, *Questioni pratiche di Belle Arti*, Milano 1893.
- Boni 1913: G. Boni, Il "metodo" nelle esplorazioni archeologiche, BdA, 7, 1913, σ. 43-67.
- Boscarino - Cangelosi 1985: S. Boscarino - A. Cangelosi, Il restauro in Sicilia in età borbonica, Restauro, 79, 1985, σ. 4-70.
- Bötticher 1871: C. Bötticher, Bericht über die Untersuchungen auf der Akropolis, Berlin 1871.
- Bötticher 1888: A. Bötticher, Die Akropolis von Athen, Berlin 1888.
- Bouras 1995: Ch. Bouras, The so-called cell of the Athenian styliote, *Architectural Studies in memory of R. Krautheimer* (ἐμπ. C. Striker), Mainz 1996, σ. 23-26.
- Brommer 1979: Fr. Brommer, Die Parthenon - Skulpturen, Metopen, Fries, Giebel, Kultbild, Mainz am Rhein 1979.
- Buchon 1843: J. A. Buchon, La Grèce continentale et la Morée (en 1840 et 1841), Paris 1843.
- Bundgaard 1974: J. A. Bundgaard, The excavation of the Athenian Acropolis 1882-1890, I-II, Copenhagen 1974.
- Γαλανός - Δογάνη 1994: Ἀ. Γαλανός - Γ. Δογάνη, Ἡ Δ. Ζωφόρος, Μελέτη Συντήρησης, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος, 3γ, Ἀθήνα 1994, σ. 67-178.
- Γιοκαρίνη 1932: Ν. Γιοκαρίνη, Οἱ Ἀγγλοὶ μᾶς ἔστειλαν θεοὺς ἀπὸ τοιμένιο. Τὰ γλυπτά τοῦ Παρθενῶνα ἀνεστηλώθησαν, Ἐλεύθερον Βῆμα τῆς 30.11.1932.
- Calza 1929-1930: G. Calza, Restauri di antichi edifici di Ostia, BdA, S.II, 9, 1929-1930, σ. 291-310.
- Cambisi χ.χ.: M. Cambisi, Cultura del restauro e cultura del revival, il dibattito sulle antichità in Sicilia nel contesto della cultura neo-classica europea 1764-1851, Palermo χ.χ.
- Canina 1860: L. Canina, Sul ristabilimento e riparazione della parte media dell'Amfiteatro Flavio, DissPontAcc, 14, 1860, σ. 167-179.
- Carlisle 1855: Earl of Carlisle, *Diary in Turkish and Greek Waters*, London 1855.
- Casanaki - Mallouchou 1985: M. Casanaki - F. Mallouchou, Interventions on the Acropolis: 1833-1975, The Acropolis at Athens, Conservation, Restoration and Research 1975-1983, Athens 1985, σ. 12-20.
- Casiello 1992: St. Casiello, Problemi di conservazione e restauro nei primi decenni dell'Ottocento a Roma, Restauro tra metamorfosi e teorie, Napoli 1992, σ. 7-57.
- Catalogo Martinelli 1875-1877: Catalogo dei getti in gesso di diversi oggetti di scultura Greca antica vendibili presso Napoleone F. Martinelli in Atene, Atene 1875, 6' έκδ. Ἰουλ. 1876, γ' έκδ. Δεκ. 1877, 8' έκδ. 1877.
- Cederna 1981: A. Cederna, Mussolini urbanista, Lo sventramento di Roma negli anni del consenso, ε' έκδ., Roma-Bari 1981.
- Cellrier χ.χ.: J. F. Cellrier, La désagrégation des pierres naturelles et les moyens de préservation, Conservation des Monuments, σ. 210-214.
- Ceschi 1970: C. Ceschi, *Teoria e storia del restauro*, Roma 1970.
- Charbonnier 1929: A. Charbonnier, Les travaux de relèvement des monuments de l'Acropole, l'illustration, no 4530, 28 décembre 1929.
- Charbonnier 1930: A. Charbonnier, La frise du Parthénon est-elle menacée?, Revue de l'art ancien et moderne, 58, janvier-mai 1930, σ. 261-266.
- Charbonnier 1931A: A. Charbonnier, Le relèvement des Temples de l'Acropole, "Anastylose" de l'Erechtheion, 1902-1909, Revue de l'Art ancien et moderne, 59, mars 1931, σ. 96-117.
- Charbonnier 1931B: A. Charbonnier, Anastylose des Propylées, Le Portique Est (1909-1917), Revue de l'Art ancien et moderne, 60, 329, juin-décembre 1931, σ. 93-104.
- Charbonnier 1932: A. Charbonnier, Les Monuments de l'Acropole et leur Anastylose, 1898-1932, GazBA, 6e S., 3, novembre 1932, σ. 201-216.
- Congrès International d'Archéologie 1905: Comptes rendus du Congrès International d'Archéologie, 1ère session, Athènes 1905, Athènes 1905.
- Conservation des Monuments: La Conservation des Monuments de l'Art et d'Histoire, χ.χ. καὶ τόπο έκδοσης.
- Grace 1903: J. D. Grace, Francis Cranmer Penrose, A memoir, JRIBA, 3rdS., 10, 13, 1903, σ. 337-346.
- Danish Classicism in Athens 1987: Danish Classicism in Athens, Neoclassical Architecture in Copenhagen and Athens (ἐμπ. L. B. Jorgensen - D. Porphyrios), Architectural Design, 57, 3-4, 1987, σ. 23-37.
- De Angelis d'Ossat χ.χ.: G. De Angelis d'Ossat, Danni di guerra e restauro dei monumenti, Architettura e restauro. Esempi di restauro eseguiti nel dopoguerra, (ἐμπ. C. Perogalli), Milano, χ.χ., σ. 5-12.
- D'Estourmel 1844: D'Estourmel J. Compte, Journal d'un voyage en Orient, I-II, Paris 1844.
- D'Henry 1986: D'Henry G., Operazioni di restauro e valorizzazione, e norme di tutela dell'area archeologica, La fortuna di Paestum e la memoria moderna del dorico 1750-1830 (ἐμπ. J. Raspi Serra), Firenze 1986, σ. 139-145.
- De Laborde 1854: L. de Laborde, Athènes aux XVe, XVIe et XVIIe s., Paris 1854.
- Demangel - Ducoux 1938: R. Demangel - H. Ducoux, L'anastylose de la Tholos de Marmaria, BCH, 62, 1938, σ. 370-385.
- Δεμενέγη-Βιριράκη 1994: Αἰ. Δεμενέγη-Βιριράκη, Παλαιὰ ἀνάκτορα Ἀθηνῶν 1836 - 1986, Ἀθήνα 1994.
- Δημαρά 1978: Ἀ. Δημαρά, Ἐκπαίδευση 1913-1941, ΙΕΕ, ΙΕ', σ. 489-494.
- Di Stefano 1972: R. Di Stefano, La Tutela dei Beni Culturali in Italia, norme e orientamenti, Restauro, 1, 1972.
- Di Stefano 1983: R. Di Stefano, John Ruskin, Interprete dell'Architettura e del Restauro, Napoli 1983.
- Di Stefano 1994: A. M. Di Stefano, Viollet le Duc, Napoli 1994.
- Dimacopoulos 1985: J. Dimacopoulos, Anastylosis and Anasteloseis, ICOMOS Information, 1, 1985, σ. 16-25.
- Dinsmoor 1985: W. B. Dinsmoor, The architecture of Ancient Greece, ε' έκδ. London 1985.
- Dörpfeld 1922: Alte und Neue Ausgrabungen in Griechenland, AM, 47, 1922, σ. 25-47.
- Dörpfeld 1937: W. Dörpfeld, Meine Tätigkeit für die griechische Archäologische Gesellschaft, AE, 1, 1937, σ. 1-13.
- Δούρμ 1895: Ἰ. Δούρμ, Ἡ κατάστασις τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν λοιπῶν ἀρχαίων μνημείων τῶν Ἀθηνῶν, AE 1895, σ. 1-58.

- Durm 1895: J. Durm, Der Zustand der Antiken Athenischen Bauwerke auf der Burg und in der Stadt, Berlin 1895.
- Ζάμπα 1978: Κ. Ζάμπα, Ἀναδιάταξη τῶν λίθων στο νότιο τοῖχο τοῦ Ἐρεχθείου, ΑΔ, 33 (1978), ΜΕΛΕΤΕΣ, σ. 168-191.
- Ζέπου 1966: Π. Ζέπου, Ζητήματα ἀπὸ τὴν ἰσχύουσαν νομοθεσίαν περὶ ἀρχαιοτήτων, Χαρσιτίριον Ὁρλάνδου, Γ', σ. 198-207.
- Ζιρῶ 1994: Δ. Ζιρῶ, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, 1α-β, Ἀθήνα 1994.
- Ferrari 1966: O. Ferrari, Tutela dei monumenti e delle opere d'arte, EUA, 14, 1966, σ. 268-289.
- Fiandra 1958: E. Fiandra, La stoà di Attalo dell'agorà Ateniese, Palladio, 3-4, 1958, σ. 97-120.
- Forma 1985: Forma, La città antica e il suo avvenire, Roma 1985.
- Fougères 1925-1926: G. Fougères, Théophile Homolle, Mon Piot, 27, 1925-1926, σ. V-XXX.
- Fyfe 1935: Th. Fyfe, Hellenistic Architecture, Cambridge 1935.
- Gardner 1925: E. Gardner, The proposed restoration of the Parthenon, Architect's Journal and Architectural Engineer, 1587, 3.6.1925.
- Garston 1842: E. Garston, Greece revisited in 1840 (with 36 hours of a campaign in Greece in 1825), London 1842.
- Gazi 1993: A. Gazi, Archaeological Museums in Greece (1829-1909). The display of Archaeology (δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή), Department of Museum Studies, University of Leicester 1993.
- Giffard 1837: Ed. Giffard Esq., A short visit to the Ionian Islands, Athens and the Morea, London 1837.
- Giovannoni 1913: G. Giovannoni, Restauri di monumenti, BdA, 7, 1913, σ. 1-42.
- Giovannoni 1931-1932: G. Giovannoni, La Conferenza Internazionale di Atene per il restauro dei monumenti, BdA, S.II, 10, 1931-1932, σ. 408-420.
- Giovannoni χ.χ.: G. Giovannoni, Les moyens modernes de construction appliqués à la restauration des monuments, Conservation des Monuments, σ. 179-184.
- Gizzi 1996: St. Gizzi, Reintegrazioni di superfici e di strutture lapidee in area Greca e Microasiatica, Roma 1996.
- Goessler 1951: P. Goessler, Wilhelm Dörpfeld, Ein Leben im Dienst der Antike, Stuttgart 1951.
- Griechischer Traum 1986: Ein griechischer Traum, Leo von Klenze der Archäologe, München 1986.
- Gros 1985A: P. Gros, Il restauro e l'integrazione dei monumenti antichi in Francia nell'epoca prima metà del XIX secolo, Forma 1985, σ. 102-103.
- Gros 1985B: P. Gros, L'arco di Orange. I principi del restauro e i loro limiti, Forma 1985, σ. 103-104.
- Gros 1985C: P. Gros, Vienne. Il tempio de Augusto e di Livia. La scelta migliore?, Forma 1985, σ. 104-105.
- Gros 1985D: P. Gros, Le porte e gli archi nel contesto urbano. L'esempio di Reims, Forma 1985, σ. 106.
- Hamdorf 1986: Fr. W. Hamdorf, Klenzes archäologische Studien und Reisen, seine Mission in Griechenland, Ein griechischer Traum 1986, σ. 117-212.
- Haugsted 1982: I. Haugsted, The architect Christian Hansen, Drawings, Letters and articles referring to the excavations on the Acropolis, 1835-1837, AnalRom, 10, 1982, σ. 53-96.
- Hederer 1981: O. Hederer, Leo von Klenze, Persönlichkeit und Werk, 6te έκδ., München 1981.
- Hess 1931: T. Hess, Die Wiederaufrichtung der antiken Baureste auf der Akropolis, Die Denkmalpflege, 2, 1931, σ. 201-211.
- Hinstin 1865: M. G. Hinstin, Souvenirs d'Athènes, Lille 1865.
- Hobein 1990: M. Hobein, Monument und Ideal, die Griechenland-photographien von Walter Hege, Das Land der Griechen 1990, σ. 48-58, 160-183.
- Hofmann 1895: A. Hofmann, Zum gegenwärtigen Stand der Parthenonfrage, Deutsche Bauzeitung, N.84, 19 Okt. 1895, σ. 518-520.
- Horta 1932: V. Horta, L'entourage des monuments (principes généraux), Mouseion, 20, IV, 1932, σ. 98-103.
- Hübner 1988: G. Hübner, Bild als Botschaft, Das antike Erbe Athens in fotografischen Zeugnissen des 19. und 20. Jahrhunderts, Fotogeschichte, 8, 29, 1988, σ. 3-32.
- Janneau 1919: G. Janneau, Vision de Grèce, Le Temps 21.7.1919.
- Jenkins 1990: I. Jenkins, Acquisition and supply of casts of the Parthenon sculptures by the British Museum, 1835-1939, BSA, 85, 1990, σ. 89-114.
- Jokilehto 1986: J. Jokilehto, A History of Architectural Conservation, the contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property, York 1986 (δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή).
- Jonsson 1986: M. Jonsson, La cura dei monumenti alle origini, Stockholm 1986.
- Καβαδία 1900: Π. Καβαδία, Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900, Ἀθήνησιν 1900.
- Καβαδία - Καβεράου 1907: Π. Καβαδία - Γ. Καβεράου, Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890, Ἐν Ἀθήναις 1907.
- Καβαδία 1907: Π. Καβαδία, Περί τῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐργασιῶν, ΠΑΕ 1907, σ. 183.
- Καλογερά - Καλαφάτη 1990: Ν. Καλογερά - Ἐ. Καλαφάτη, Ἡ ἀνανέωση τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ σχέση τῆς μέ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή στὴν Ἑλλάδα στὸ τέλος τοῦ 19ου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 20ου αἰῶνα, Ἀρχιτεκτονικά Θέματα, 24, 1990, σ. 66-71.
- Καλογεροπούλου - Προϋνὴ Φιλίπ 1973: Ἀ. Καλογεροπούλου - Μ. Προϋνὴ Φιλίπ, ΑΕ, Εὔρετήριον πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου, Α', Ἐν Ἀθήναις 1973.
- Καλογεροπούλου 1982: Ἀ. Καλογεροπούλου, Τὰ πρῶτα εἰσιτήρια, Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 1982, σ. 339-340.
- Καρδαμίτση - Ἀδάμη 1987: Μ. Καρδαμίτση - Ἀδάμη, Τὸ ἑλληνικὸ ἐκπαιδευτήριον τοῦ Γρ. Γ. Παπαδόπουλου, Ἀρχαιολογία, 25, Δεκέμβριος 1987, σ. 49.
- Karo 1928: G. Karo, Denkmalpflege auf der Akropolis von Athen, Die Antike, 4, 1928, σ. 66-84.
- Karo 1930: G. Karo, Der Westfries des Parthenon, Die Denkmalpflege, 1, 1930, σ. 273-275.
- Karo 1951: G. Karo, The problem of the Elgin marbles, Studies presented to D. M. Robinson, Saint Louis 1951, σ. 554-555.
- Καρούζου 1997: Σέμνη Καρούζου, Ἡ Δημιουργικὴ ὄραση, Κείμενα γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, (ἐπιμ. Ε. Τουλούπια), Ἀθήνα 1997.
- Καστριώτη 1914: Π. Καστριώτη, Τὸ ὄψετον τοῦ Περικλέους καὶ αἱ ἀνασκαφαὶ κατὰ τὴν Μ. Ἀ. γωνίαν τῆς Ἀκροπόλεως, ΠΑΕ 1914, σ. 89, εἰκ. 5α.
- Kienast 1982: H. Kienast, Der Wiederaufbau des Erechtheion, Architectura, 12, 1982, σ. 89-104.
- Kirova 1977: T. Kirova, Problemi di conservazione e di restauro dei monumenti classici del Vicino Oriente, Restauro, 29, 1977, σ. 65-121.
- Kieslinger 1932: A. Kieslinger, Nouvelles études sur la désagrégation des pierres à bâtir, Mouseion, 20, IV, 1932, σ. 26-32.

- Klassizismus in Bayern 1980: Klassizismus in Bayern, Schwaben und Franken: Architektur Zeichnungen 1775-1825, München 1980.
- Klenze 1838: L. von Klenze, Aphoristische Bemerkungen gesammelt auf seiner Reise nach Griechenland, Berlin 1838.
- Κνιθάκη – Μαλλούχου – Τγγινάγκα 1986: Γ. Κνιθάκη – Φ. Μαλλούχου – Γ. Τγγινάγκα, Τό Βοεβοδαλίκι τῆς Ἀθήνας, Ἐπώνυμα Ἀρχοντικά τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1986, σ. 107-124.
- Koch 1955: H. Koch, Studien zum Theseustempel in Athen, Berlin 1955.
- Κόκκου 1977: Ἀ. Κόκκου, Ἡ μέριμνα γιὰ τίς ἀρχαιοτήτες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα, Ἀθήνα 1977.
- Κονταράτου 1985: Σ. Κονταράτου, Ἡ προστασία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κληρονομίας. Καταβολές καὶ χαρακτήρας μιᾶς ιδεολογίας, Ἀρχιτεκτονική καὶ παράδοση, Ἀθήνα 1985.
- Κονταράτου 1994: Σ. Κονταράτου, Ὁ Παρθενώνας ὡς πολιτισμικό ἱνδαλμα, Παρθενώνας 1994, σ. 18-53.
- Κορρέ – Μπούρα 1983: Μ. Κορρέ – Χ. Μπούρα, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος, Ἀθήνα 1983.
- Κορρέ – Τογανίδη – Ζάμπα – Σκουλικίδη κ.ἄ., 1989: Μ. Κορρέ – Ν. Τογανίδη – Κ. Ζάμπα – Θ. Σκουλικίδη κ.ἄ., Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος, 2α, Ἀθήνα 1989.
- Κορρέ 1989Α: Μ. Κορρέ, Ἦταν τὰ τεχνικά σφάλματα τῆς Ἀκρόπολης ἀναπόφευκτα; Νέα Οἰκολογία, Ἰανουάριος 1989, σ. 16.
- Κορρέ 1989Β: Μ. Κορρέ, Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας καὶ οἱ ιδιότητες τῆς δωρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος, 2α, Ἀθήνα 1989, σ. 80-82.
- Κορρέ 1994: Μ. Κορρέ, Ὁ δυτικός τοῖχος καὶ ἄλλα μνημεῖα, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος, 4, Ἀθήνα 1994.
- Κορρέ 1995: Μ. Κορρέ, Μεγάλες δομικὲς βλάβες στὰ Προπύλαια, 4η Διεθνὴς Συνάντηση γιὰ τὴν Ἀποκατάσταση τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, Ἀθήνα 27-29 Μαΐου 1994, Πρακτικά, Ἀθήνα 1995, σ. 463-522.
- Korres 1985Α: Μ. Korres, Twelve programs for the restoration of the Parthenon, 2nd International Meeting for the restoration of the Acropolis Monuments, Athens, 12-14 September 1983, Proceedings, Athens 1985, σ. 95-115.
- Korres 1985Β: Μ. Korres, A consideration of the tectonic and plastic character of the Parthenon as in a half-finished state, as completed, as a ruin and as restored, 2nd International Meeting for the restoration of the Acropolis Monuments, Athens, 12-14 September 1983, Proceedings, Athens 1985, σ. 116-118.
- Korres 1988: Μ. Korres, The geological factor in ancient Greek architecture, The Engineering Geology of Ancient Works, Monuments and Historical Sites, 1-3, (ἐπιμ. Ρ. Marinos, Γ. Koukis), Α. Α. Balkema, Rotterdam, Brookfield, 1988, σ. 1779-1793.
- Korres 1993: Μ. Korres, W. Dörpfelds Forschungen zum Vorparthenon und Parthenon, AM, 108, 1993, σ. 59-78.
- Κουρουγιώτη 1913: Κ. Κουρουγιώτη, Αἰγίνης Μουσεῖον, ΑΕ 1913, σ. 86-98.
- Κουφόπουλου 1994: Π. Κουφόπουλου, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος, 3α, Ἀθήνα 1994.
- Kühn 1980: Μ. Kühn, Als die Akropolis aufhörte Festung zu sein. Stimmen der Zeit zur Frage der Errichtung neuer Bauten auf der Akropolis und zur Erhaltung ihrer nachantiken Monumente, Festschrift für Martin Sperllich, Berlin 1980, σ. 83-106.
- Κυπαρίσση 1927-1928: Ν. Κυπαρίσση: ἐπιγραφαὶ ἐκ τοῦ Παρθενῶνος, ΑΔ 1927-1928, σ. 123-134.
- La Regina 1974: Fr. La Regina, William Morris e l'Anti-Restoration Movement, Restauro, 13-14, 1974.
- Λαμπράκη-Πλάκα 1989: Μ. Λαμπράκη- Πλάκα, Ἀς ἀφήσουμε τὸν Παρθενῶνα ὅπως εἶναι, Τό Βῆμα, 16 Ἀπριλίου 1989.
- Land der Griechen 1990: Das Land der Griechen mit der Seele suchen (ἐπιμ. Β. von Dewitz), Köln 1990.
- Lensi χ.χ.: Α. Lensi, Le rôle esthétique de la végétation dans le voisinage des monuments, Conservation des Monuments, σ. 110-115.
- La Regina 1974: Fr. La Regina, William Morris e l'Anti-Restoration Movement, Restauro, 13-14, 1974.
- Le Pera Buranelli 1989: S. Le Pera Buranelli, Casa delle Vestali, Archeologia a Roma 1989, σ. 76-77.
- Lopez Otero 1933: Μ. Lopez Otero, La fonction et la nature des matériaux de restauration, Mousseion, 1933, 21-22, I-II, σ. 123-129.
- Λυδάκη 1976: Στ. Λυδάκη, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς (16ος-20ος αἰ.), Ἀθήνα 1976.
- Magne 1895Α: L. Magne, Le Parthénon, Paris 1895.
- Magne 1895Β: L. Magne, Rapport sur la consolidation projetée du Parthénon, Paris 1895.
- Magne 1905: L. Magne La consolidation du Parthénon, Paris 1905.
- Maiuri 1927-1928: Α. Maiuri, Soprintendenza alle antichità della Campania, Tutela e restauro dei monumenti (1925-1926), BdA, S.II, 7, 1927-1928, σ. 373-381.
- Maiuri 1928-1929: Α. Maiuri, Lavori di restauro della Soprintendenza alle Antichità della Campania nel biennio 1927-1928, BdA, S.II, 8, 1928-1929, σ. 512-520.
- Maiuri 1930-1931: Α. Maiuri, Pompei-Restauri ai Monumenti (a. 1929-1930), BdA, S.II, 9, 1930-1931, σ. 563-572.
- Maiuri 1938-1939: Α. Maiuri, Restauri a Pompei, Le Arti, I, 1938-1939, σ. 72-74, πιν. XX.
- Mallouchou-Tufano 1994: F. Mallouchou-Tufano, The history of interventions on the Acropolis, Acropolis Restoration, The CCAM interventions, London 1994, σ. 68-85.
- Mallouchou-Tufano 1998: F. Mallouchou-Tufano, The Acropolis Monuments and Modern Hellas, Proceedings of the Osaka City University International Symposium 1996 on Preservation of Cultural Heritage in Athens and Osaka (Lectures in english), Osaka October 6-8, 1996, (ἐπιμ. Τ. Seki), Osaka 1998, σ. 57-69.
- Μαλλούχου-Τufano 1994Α: Φ. Μαλλούχου-Τufano, Περιγραφές, ἔρευνες καὶ ἀπεικονίσεις τοῦ Παρθενῶνα ἀπὸ τὸν Κυριακὸ τῆς Ἀγκῶνας ὡς τὸν Frédéric Boissonas. Διαχρονικὴ ἀντιμετώπιση ἀντιλήψεων καὶ μέσων, Παρθενῶνας 1994, σ. 162-199.
- Μαλλούχου-Τufano 1994Β: Φ. Μαλλούχου-Τufano, Ἐπεμβάσεις στὸν ὀπισθόναο καὶ στὴ δυτικὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα τὸν 19ο καὶ 20ο αἰ., Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος, 3α, Ἀθήνα 1994, σ. 11-23.
- Μαλλούχου-Τufano 1994Γ: Φ. Μαλλούχου-Τufano, Κατάλογος εὑρημάτων παλαιῶν ἀναστηλώσεων, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος, 3α, Ἀθήνα 1994, σ. 105-108.
- Μαλλούχου-Τufano 1996: Φ. Μαλλούχου-Τufano, Ἀρχεῖα τεκμήρια γιὰ τίς παλαιότερες ἐπεμβάσεις στὸ ναὸ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνα, 1η Συνάντηση γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνα, Ἀθήνα 18-20 Μαρτίου 1995, Πρακτικά, Ἀθήνα 1996, σ. 59-63.
- Μαλλούχου-Τufano 1997: Φ. Μαλλούχου-Τufano, Ἡ Ἀκρόπολη: τὸ ἐθνικὸ μας ἐργοτάξιο, Κυριακάτικη Ἀυγὴ, 28 Σεπτεμβρίου 1997.
- Manacorda – Tamassia 1985: D. Manacorda – R. Tamassia, Il piccone del regime, Le grandi avventure dell'archeologia, 4, Roma 1985, σ. 1426-1469.

- Μάνου 1935: Α. Μάνου, 'Ο τουρισμός ἐν Ἑλλάδι. Συστηματική ἐξέταση τοῦ τουριστικοῦ προβλήματος, Ἐν Ἀθήναις 1935.
- Marchand 1996: S. Marchand, *Down from Olympus*, Princeton New Jersey 1996.
- Marconi 1978-1979: P. Marconi, Roma 1806-1829: un momento critico per la formazione della metodologia del restauro architettonico, *Ricerche*, 8, 1978-1979, σ. 63-72.
- Marconi 1993: P. Marconi, *Il restauro e l'architetto*, Roma 1993.
- Marino 1982: L. Marino, *Appunti sul "Restauro Archeologico"*, *Contributi sul restauro archeologico* (ἐμπ. C. Pietramellare-L. Marmo), Firenze 1982, σ. 139-162.
- Marino 1993: B. G. Marino, William Morris, Napoli 1993.
- Mark 1993: I. S. Mark, *The Sanctuary of Athena Nike in Athens, Architectural stages and chronology*, Princeton New Jersey 1993.
- Martinelli 1881: Martinelli Napoleone F., *Catalogue of casts in gypsum, taken direct from the masterpieces of Greek sculpture existing in Athens and other places in Greece*, Athens 1881.
- Μαυρομούστακος 1997: Π. Μαυρομούστακος, Αρχαίο ελληνικό δράμα στη νέα ελληνική σκηνή: το ζήτημα του χώρου, Μια σκηνή για τον Διόνυσο, Θεατρικός Χώρος και Αρχαίο Δράμα, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 177-197.
- Μελέτη Ἐρεχθείου 1977: Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου, Ἀθήνα 1977.
- Melucco-Vaccaro 1989: A. Melucco-Vaccaro, *Archeologia e restauro. Tradizione e attualità*, Milano 1989.
- Mertens 1984: D. Mertens, *Der Tempel von Segesta und die dorische Tempelbaukunst des griechischen Westens in klassischer Zeit*, Mainz am Rhein 1984.
- Μηλιάρη 1884: Α. Μηλιάρη, Τελετή ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηναίων (28 Αὐγούστου 1884), Ἔστι, ΙΗ', 447 (22 Ἰουλίου 1884), σ. 461-467.
- Milnes 1836: R. M. Milnes, *Memorials of a tour in some parts of Greece, chiefly poetical*, London 1836.
- Morganti 1981: G. Morganti, *Foro Romano. Intorno ad un restauro del Tempio di Saturno*, BA, 9, 1981, σ. 141-155.
- Μουτσόπουλος χ.χ.: Ν. Μουτσόπουλου, Οἱ περιπέτειες τοῦ ναοῦ τῆς Παλλάδος, ὁ Παρθενώνας τζαμί, σ. 30-40, χ. χ. καὶ τόπο ἐκδόσης.
- Μπαλάνου 1898: Ν. Μπαλάνου, Ἐπισκευὴ Παρθενώνας, ἔκθεσις περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἔργων τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1897, ΦΕΚ, 138/ 25.8.1898, τ.Α', σ. 409-412.
- Μπαλάνου 1902: Ν. Μπαλάνου Ἔργασια ἐν τῇ Στοᾷ τοῦ Ἀττάλου, ΠΑΕ 1902, σ. 62.
- Μπαλάνου 1903-1904: Ν. Μπαλάνου, Ἔργασια ἐν τῷ Ἐρεχθείῳ, ΠΑΕ 1903, σ. 59-62.
- Μπαλάνου 1907: Ν. Μπαλάνου, Ἐκθεσις περὶ τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἔργων πρὸς ἀναστήλωσιν τοῦ Ἐρεχθείου κατὰ τὸ 1907, ΠΑΕ 1907, σ. 125-128.
- Μπαλάνου 1908: Ν. Μπαλάνου, Ἔργασια Ἐρεχθείου κατὰ τὸ 1908, ΠΑΕ 1908, σ. 224-226.
- Μπαλάνου 1909: Ν. Μπαλάνου, Ἐκθεσις περὶ τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἔργων πρὸς ἀναστήλωσιν τῶν Προπυλαίων κατὰ τὸ ἔτος 1909, ΠΑΕ 1909, σ. 113-116.
- Μπαλάνου 1910: Ν. Μπαλάνου, Ἔργασια ἀναστήλωσεως Προπυλαίων, ΠΑΕ 1910, σ. 281.
- Μπαλάνου 1915: Ν. Μπαλάνου, Ἔργασια Ἀκροπόλεως, Συντήρησις ἀρχαίων μνημείων, ΑΔ, 1, 1915 (Παράρτημα), σ. 49-50.
- Μπαλάνου 1919: Ν. Μπαλάνου, Ἔργα Ἀναστήλωσεως Ἀκροπόλεως, Ἔργασια ἀναστήλωσεως Προπυλαίων κατὰ τὰ ἔτη 1915-1917, ΑΔ, 5, 1919 (Παράρτημα), σ. 20-24.
- Μπαλάνου 1937: Ν. Μπαλάνου, Ἡ νέα ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (1935-1939), ΑΕ 1937 (1956), Γ', σ. 776-807.
- Μπαλάνου 1940: Ν. Μπαλάνου, Ἡ ἀναστήλωσις τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, Ἐν Ἀθήναις 1940.
- Μπαρούτα 1990: Κ. Μπαρούτα, Ἡ εἰκαστική ζωὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ παιδεία στὴν Ἀθήνα τοῦ 19ου αἰ., Ἀθήνα 1990.
- Μπίρη 1957: Κ. Μπίρη, Ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Μετοοβίου Πολυτεχνείου, Ἀθήναι 1957.
- Μπίρη 1966: Κ. Μπίρη, Αἱ Ἀθήναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ον αἰῶνα, Ἀθήναι 1966.
- Μπίρη 1972: Μ. Μπίρη, Ἡ οἰκία Κουτσογιάννη καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας Π. Κάλκος, Ἀθήναι 1972.
- Μπολέτης 1997: Κ. Μπολέτης, Ἀναστήλωσις καὶ χρῆσις τῶν ἀρχαίων θεάτρων. Που ὁ κίνδυνος; Μια σκηνή για τον Διόνυσο, Θεατρικός Χώρος καὶ Αρχαίο Δράμα, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 131-153.
- Μπούρα 1967: Χ. Μπούρα, Ἡ ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρονόου, τὰ ἀρχιτεκτονικά τῆς προβλήματα, Ἀθήναι 1967.
- Μπούρα - Κνιθάκη 1977: Χ. Μπούρα - Τ. Κνιθάκη, Συλλογὴ βιβλιογραφίας γιὰ τὴν προστασία, συντήρησις καὶ ἀναστήλωσις ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων καὶ μνημειακῶν συνόλων, Προστασία Μνημείων καὶ Συνόλων, Ι, Θεσσαλονίκη 1977.
- Μπούρα 1983: Χ. Μπούρα, Ἀρχές ποῦ προκύπτουν ἔμμεσα ἀπὸ τὸν Χάρτη τῆς Βενετίας καὶ ἀφοροῦν στὰ μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενώνας, Ἀθήναι 1983, σ. 411-412.
- Μπούρα 1983Α: Χ. Μπούρα, Σημειώσεις τοῦ μαθήματος ἀποκαταστάσεως τῶν μνημείων, Ι, Ἀθήναι 1983.
- Μπούρα 1986-1989: Χ. Μπούρα, Ἀναστηλωτικά καὶ ἄλλα προβλήματα στὴν Ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη, Ἴδρυμα Ν. Γουλανδρῆ - Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης, Διαλέξεις 1986-1989.
- Μπούρα 1994: Χ. Μπούρα, Οἱ ἐργασίες ἀποκαταστάσεως στὸν Παρθενῶνα καὶ ἡ μετατόπισις τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴ διατήρησις τῶν μνημείων, Θεωρητικὴ συμβολὴ στὶς σύγχρονες ἐργασίες ἀποκαταστάσεως, Παρθενώνας 1994, σ. 312-339.
- Muñoz χ.χ.: A. Muñoz, *Les monuments antiques dans l'ambiance de la ville moderne, l'exemple de Rome*, *Conservation des Monuments*, σ. 165-170.
- Mure 1843: W. Mure, *Journal of a tour in Greece*, I-II, Edinburgh and London 1843.
- Nicodemi χ.χ.: G. Nicodemi, *L'ambiance des monuments*, *Conservation des monuments*, σ. 104-109.
- Νικολαΐδης 1898: Γ. Νικολαΐδης, Ἀνασκαφὴ Ὀλυμπίου, ΠΑΕ 1898, σ. 62-64.
- Νικολαΐδης 1900: Γ. Νικολαΐδης, Ὀλυμπίου ἀνασκαφαί, ΠΑΕ 1900, σ. 29-30.
- Νικολαΐδης 1901: Γ. Νικολαΐδης, Ὀλυμπίου ἀνασκαφαί, ΠΑΕ 1901, σ. 29-30.
- Νικολαΐδης 1902Α: Γ. Νικολαΐδης, Ὀλυμπίου ἀνασκαφαί, ΠΑΕ 1902, σ. 45.

- Νικολαΐδη 1902B: Γ. Νικολαΐδη, Περί τοῦ Ὀλυμπείου ἐν τῇ Βουλῇ, *Πρωΐα*, 19.2.1902.
- Norme per il Restauro dei Monumenti 1932: Norme per il restauro dei Monumenti, BdA, S.II, 10, 1931-1932, σ. 325-327.
- Οἰκονομος χ.χ.: G. Oikonomos, La mise en valeur des monuments, *Conservation des Monuments*, σ. 155-158.
- Οἰκονόμου 1978: Ν. Οἰκονόμου, Ἀπό τὴν ἀφιξη τοῦ Βενιζέλου στὴν Ἀθήνα ὡς τὸ τέλος τοῦ πολέμου, *ΙΕΕ, ΙΕ'*, σ. 46-52.
- Olin 1854: St. Olin, *Greece and the golden Horn*, New York 1854.
- Orlandos 1915: A. Orlandos, Zum Tempel der Athena-Nike, *AM*, 40, 1915, σ. 27-44.
- Orlandos 1947-1948: A. Orlandos, Nouvelles observations sur la construction du temple d'Athéna Niké, *BCH*, 71-72, 1947-1948, σ. 1-38.
- Orlandos 1961: A. Orlandos, Travaux récents d'anastylose de monuments préhistoriques et classiques de la Grèce, *Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica*, Roma 1961, σ.95-101.
- Ὀρλάνδος 1917: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἀγγεῖλαι: 1) Ἀκροπόλεως Προπυλαίων, *ΑΕ* 1917, σ. 238.
- Ὀρλάνδος 1919: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἔργα Ἀναστυλώσεως, *ΑΔ*, 5, 1919 (Παράρτημα), σ. 16.
- Ὀρλάνδος 1978: Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος, ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργον του, Ἀθήναι 1978.
- Ὀρλάνδος 1922-1923: Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἐργασίαι ἐν Λεέκτροις τῆς Θεσπικῆς, *ΠΑΕ* 1922-1923, σ. 38-40.
- Ὀρλάνδου 1927: Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἀνασκαφαὶ ἐν Στυμφάλῳ, *ΠΑΕ* 1927, σ. 53-56.
- Ὀρλάνδου 1935: Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος, *ΠΑΕ* 1935, σ. 73-83.
- Ὀρλάνδου 1936: Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος, *ΠΑΕ* 1936, σ. 91-94.
- Ὀρλάνδου 1958: Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἀναπαράστασις τοῦ τροπαίου τῶν Λεέκτρων, *ΠΑΕ* 1958, σ. 43-44, πιν. 34-37.
- Ὀρλάνδου 1962: Ἀ. Ὀρλάνδου, Πότε καὶ ἀπὸ ποιοῦς κατεστράφη τὸ ἀνατολικὸν αἶτωμα τοῦ «Θηροῦ», *Νέα Ἑστία*, 71, 830, 1.2.1962, σ. 144-147.
- Ὀρλάνδου 1967-1968: Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλφειρα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς, Ἐν Ἀθήναις 1967-1968.
- Pallottino 1994: E. Pallottino, I restauri della Roma antica, *Roma moderna e contemporanea*, II, 3, settembre-dicembre 1994, σ. 721-745.
- Papageorgiou-Venetas 1994: A. Papageorgiou-Venetas, *Hauptstadt Athen, ein Stadtgedanke des Klassizismus*, München-Berlin 1994.
- Παπαγιαννοπούλου 1989: Ἐ. Παπαγιαννοπούλου, Ἡ διώρυγα τῆς Κορίνθου, Ἀθήναι 1989.
- Παπαδόπουλος 1851: Γ. Γ. Παπαδόπουλος, Περί τῆς καταστροφῆς τοῦ Θρασυλλεῖου Μνημείου, Ἀθήναι 1851, σ. 8-11.
- Παπαϊωάννου 1939: Τ. Παπαϊωάννου, Οἱ σιδηρόδρομοι καὶ ὁ Τουρισμός, Ἐργασία, 30.4.1939.
- Παπακωνσταντίνου 1994: Ε. Παπακωνσταντίνου, Φυσικοχημικὲς παρατηρήσεις στὴ Δυτικὴ Ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα, *Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος*, 3γ, Ἀθήναι 1994, σ. 17-64.
- Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1985: Ἀ. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Ἀθήναι 1818-1853, Ἔργα Δανῶν Καλλιτεχνῶν, Ἀθήναι 1985.
- Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993: Ἀ. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Χριστιανὸς Χάνσεν, Ἐπιστολὲς καὶ σχέδια ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, Ἀθήναι 1993.
- Παπαντωνίου 1930: Ζ. Παπαντωνίου, Ὁ Παρθενὼν ἀλλάζει μορφήν, Ἐκ αἰσθητικὸν τόλμημα, Ἐλεύθερον Βῆμα, 17.5.1930.
- Παπαντωνόπουλος 1995: Κ. Παπαντωνόπουλος, Ναὸς Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος Βασσῶν, *Μελέτη Δομικῆς Ἀποκαταστάσεως*, τευχ.1-2, Ἀθήναι 1995.
- Παπαστάμου 1973: Δ. Παπαστάμου, Ἑρνέστος Τοῦλλερ. Προσπάθεια μονογραφίας, Ἀθήναι 1973.
- Παρθενώνας 1994: Ὁ Παρθενώνας καὶ ἡ ἀκτινοβολία του στὰ νεότερα χρόνια (ἐπιμ. Π. Τουρνικιώτη), Ἀθήναι 1994.
- Παρθενῶνος συντήρησις 1912: Παρθενῶνος γλυπτῶν συντήρησις, *ΑΕ* 1912, σ. 119-124.
- Paris-Rome-Athènes 1983: Paris-Rome-Athènes, Le voyage en Grèce des architectes Français aux XIXe et XXe siècles, Paris 1983.
- Paquet χ.χ.: P. Paquet, Le ciment armé dans la restauration des monuments anciens, *Conservation des Monuments*, σ. 192-199.
- Parthénon 1914: Le Parthénon, l'histoire, l'architecture et la sculpture (εἰσαγωγή Μ. Collignon), Paris 1914.
- Pellegrini 1871: A. Pellegrini, Scavi di Roma e di suoi dintorni, *BullInstCorrArch* 1871, σ. 129-136.
- Penrose 1851: Francis Cranmer Penrose, An Investigation of the Principles of the Athenian Architecture, London 1851.
- Penrose 1895: F. C. Penrose, Περί τῶν ἀναγκαίων τοῦ Παρθενῶνος ἐπισκευῶν, *ΠΑΕ* 1895, σ. 194-200.
- Pervanoglu 1865: P. Pervanoglu, Scavi e novità archeologiche della Grecia, *BullInstCorrArch* 1865, σ. 129-132.
- Πετράκου 1982: Β. Πετράκου, Δοκίμιο γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ νομοθεσία, Ἀθήναι 1982.
- Πετράκου 1987Α: Β. Πετράκου, Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς (1837-1987), Ἀθήναι 1987.
- Πετράκου 1987Β: Β. Πετράκου, Ἰδιογραφία τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, *ΑΕ* 1987, σ. 25-181.
- Πετράκου 1997: Β. Πετράκου, Κ. Σ. Πιττάκη [Ἐργασίαι εἰς τὴν Ἀκρόπολιν], Α' Δεκεμβρίου 1837, Ὁ Μέντωρ, 44, 1997, σ. 75-77.
- Philadelfeus 1933: A. Philadelfeus, La conservation des marbres antiques, *Museum*, 21-22, I-II, 1933, σ. 138-139.
- Philadelphus 1973: A. Philadelphus, The monuments of Athens, 9th ἐκδ., Athens 1973.
- Philippon - Jeannette - Lefevre 1992: J. Philippon - D. Jeannette - R. A. Lefevre, La conservation de la pierre monumentale en France, Paris 1992.
- Picard 1940: Ch. Picard, L'anastylose du temple de la Victoire Aptère, *RA*, 6e S., 15, 1940, σ. 256-258.
- Pinon 1979: P. Pinon, Réutilisations anciennes et dégagements modernes de monuments antiques: Arles, Nîmes, Orange et Trèves, *Caesardunum* 1979, Supplément No 31.
- Πνεῦμα καὶ Σῶμα 1989: Τὸ Πνεῦμα καὶ τὸ Σῶμα, ἡ ἀναβίωση τῆς Ὀλυμπιακῆς Ἰδέας, 19ος-20ος αἰώνας, κατάλογος ἐκθεσῆς, Ἀθήναι 1989.
- Πρακτικὰ Ἐρεχθεῖου 1853: Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθεῖου ἐπιτροπῆς, Ἀθήναι 1853.
- Praschniker 1928: C. Praschniker, Parthenonstudien, Augsburg καὶ Wien 1928.

Presenza Italiana 1996: La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, la ricerca archeologica, la conservazione, le scelte progettuali, (ἐπιμ. Μ. Livadiotti – G. Rocco), Catania 1996.

Pretelli 1996A: M. Pretelli, Alois Riegl, La cultura del restauro, Teoria e fondatori (ἐπιμ. St. Casiello), Venezia 1996, σ. 221-233.

Pretelli 1996B: M. Pretelli, Max Dvořák, La cultura del restauro, Teoria e fondatori (ἐπιμ. St. Casiello), Venezia 1996, σ. 235-250.

Price 1810: U. Price, Essays on the picturesque, London 1810.

Προστασία Μνημείων καὶ Συνόλων 1977-1978: Προστασία Μνημείων καὶ Συνόλων, Συλλογή κειμένων 1 καὶ 2, Θεσσαλονίκη 1977 καὶ 1978.

Protestation 1904-1905: La protestation des écrivains et des artistes contre la restauration du Parthénon, Lettres reçues, Le Musée, I, 1904, σ. 312, II, 1905, σ. 11-29, 63-78.

Πρωτοψάλτη 1967: Έμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, Ιστορικά έγγραφα περί ἀρχαιοτήτων καὶ λοιπῶν μνημείων τῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια, Ἐν Ἀθήναις 1967.

Quatremère de Quincy 1788-1825: A. C. Quatremère de Quincy, Dictionnaire d'Architecture, Paris 1788-1825.

Ραγκαβή 1837: Ἀλ. Ρ. Ραγκαβή, Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῆς τύχης τῶν ἀρχαίων μνημείων εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ΑΕ 1837, σ. 5-13.

Ραγκαβή 1895: Ἀλ. Ρ. Ραγκαβή, Ἀπομνημονεύματα, 1-2, Ἐν Ἀθήναις 1895.

Radet 1901: G. Radet, L'histoire et l'oeuvre de l'Ecole Française d'Athènes, Paris 1901.

Reinach 1925: S. Reinach, Théophile Homolle, RA, 5e S., 22, 1925, σ. 136-140.

Relazione 1933: Relazione della commissione sulle opere di conservazione dei templi di Agrigento, BdA, 1933-1934, σ. 431-436.

Riegl 1903: A. Riegl, Der moderne Denkmalkultus, Sein Wesen und seine Entstehung, Wien-Leipzig 1903.

Rocchi 1974: G. Rocchi, John Ruskin e le origini della moderna teoria del restauro, Restauro, 13-14, 1974, σ. 13-73.

Romantik und Restauration 1987: Romantik und Restauration, Architektur in Bayern zur Zeit Ludwig I, 1825-1848, München 1987.

Rosa 1873: P. Rosa, "Relazione sulle scoperte archeologiche nella città e provincia di Roma negli anni 1871-72" presentata a S.E. il Ministro di Pubblica Istruzione dalla R. Soprintendenza degli scavi della Provincia di Roma, Roma 1873.

Ross – Schaubert – Hansen 1839: L. Ross – E. Schaubert – Chr. Hansen, Die Akropolis von Athen nach den neusten Ausgrabungen, Erste Abteilung, Der Tempel der Nike Apteros, Berlin 1839.

Ross 1846: L. Ross, Nachträgliches. Ueber Tempeldächer und Anderes. Schlussbemerkungen, Hellenika, I, 1846, σ. 30-39.

Ross 1855-1861: L. Ross, Archæologische Aufsätze, I-2, Leipzig 1855-1861.

Ross 1863: L. Ross, Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland, Berlin 1863.

Ρουσοπούλου 1895: Ἀ. Ρουσοπούλου, Ὁ Παρθενών, ἥτοι διαμαρτυρία κατὰ πάσης διορθώσεως τοῦ Παρθενῶνος καὶ μέθοδος πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ, Ἀθήνηρον 1895.

Roussel 1934: P. Roussel, A propos du Trésor des Athéniens à Delphes, BCH, 58, 1934, σ. 518.

Russack 1942: H. H. Russack, Deutsche bauen in Athen, Berlin 1942.

Sambon 1905: A. Sambon, La protestation des écrivains et des artistes contre la restauration du Parthénon, Le Musée, II, 1905, σ. 2-3.

Sambon – Toudouse 1905: A. Sambon, G. Toudouse, Quelques réflexions, Le Musée, II, 1905, σ. 62.

Sanguinetti 1960: F. Sanguinetti, Il restauro dell'Arco di Costantino, Palladio, 10, 1960, σ. 84-89.

Santangelo 1941-43: M. Santangelo, Il monumento di C. Julius Antiochos Philopappos in Atene, ASAtene, 3-5, 1941-1943 (1947), σ. 53-253.

Santoro 1979: L. Santoro, Il contributo Italiano alla definizione concettuale e metodologica del restauro, Restauro, 43, 1979, σ. 13-21.

Σβολόπουλου 1995: Δ. Σβολόπουλου, Ναός Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος, Ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη, 1, Ἀθήνα 1995.

Schirmer 1979: L. Schirmer, Theater und Antike, Probleme der Antikenrezeption auf Berliner Bühnen vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zur Gegenwart, Berlin und die Antike, Aufsätze, (ἐπιμ. W. Arenhövel, Chr. Schreiber), Berlin 1979, 303-349.

Schmidt 1993: H. Schmidt, Wiederaufbau, Stuttgart 1993.

Σικελιανοῦ 1980: Ἀγγελου Σικελιανοῦ, Πεζὸς Λόγος, Β', Ἀθήνα 1980.

Σκαρπιᾶ-Χόμπελ 1974: Ξ. Σκαρπιᾶ-Χόμπελ, Ἡ μορφολογία τοῦ γερμανικοῦ κλασικισμοῦ (1789-1848) καὶ ἡ δημιουργικὴ ἀφομοίωσή του ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ (1833-1897), Θεσσαλονίκη 1974.

Σκιᾶ 1898: Ἀ. Ν. Σκιᾶ, Ἀνασκαφὴ παρὰ τὸ μνημεῖον τοῦ Φιλοπάππου, ΠΑΕ 1898, σ. 68-71, πιν. 1.

Σκιᾶ 1900: Ἀ. Ν. Σκιᾶ, Ἔργασια ἐν τῷ Ὑδαίῳ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ΠΑΕ 1900, σ. 88, 91-92.

Σκοπετέα 1988: Ἐ. Σκοπετέα, Τὸ πρότυπο βασίλειο καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, Ἀθήνα 1988.

Σπάθῃ 1983: Δ. Σπάθῃ, Τὸ νεοελληνικὸ θέατρο στὸ Ἑλλάδα - Ἱστορία καὶ Πολιτισμός, 10, 1983, σ. 12-67.

Spencer 1851: E. Spencer, Travels in European Turkey in 1850, London 1851.

Στάη 1898: Β. Στάη, Ἐκθεσις περὶ τῶν ἐν Σουνίῳ πεπραγμένων κατὰ τὸ 1898, ΠΑΕ 1898, σ. 92-93.

Στάη 1899: Β. Στάη, Ἀνασκαφαὶ ἐν Σουνίῳ, ΠΑΕ 1899, σ. 100.

Στάη 1900Α: Β. Στάη, Ἀνασκαφαὶ ἐν Σουνίῳ, ΠΑΕ 1900, σ. 52.

Στάη 1900Β: Β. Στάη, Ἀνασκαφαὶ ἐν Σουνίῳ, ΑΕ 1900, σ. 116.

Stent 1843: W. Drew Stent B.A., Egypt and the Holy Land in 1842 (with sketches of Greece, Constantinople and the Levant), London 1843.

Stevens – Paton 1927: G. Ph. Stevens – J. Paton, The Erechtheum, Cambridge Massachussets 1927.

Στίκα 1978: Εὐ. Στίκα, Ὁ ἀναστηλωτὴς Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο του, Ἀθήνα 1978, σ. 393-578.

Stuart – Revett 1762: The Antiquities of Athens delineated by J. Stuart and N. Revett, painters and architects, I, London 1762.

Συντήρηση Μνημείων Ἀκροπόλεως 1994: Συντήρηση τῆς ἐπιφανείας τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, Ἀθήνα 1994.

Τανοῦλα – Ἰωαννίδου 1989: Τ. Τανοῦλα, Προβλήματα τῆς συντήρησης τῶν Προπελαίων – Μ. Ἰωαννίδου, Εἰδικὰ στατικά προβλήματα τῶν Προπελαίων, Ἀθήνα 1989.

Τανοῦλα – Ἰωαννίδου – Μωραΐτου 1994: Τ. Τανοῦλα – Μ. Ἰωαννίδου – Ἀ. Μωραΐτου, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τῶν Προπελαίων, 1, Ἀθήνα 1994.

Τανοῦλα 1997: Τ. Τανοῦλα, Τὰ Προπύλαια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὸν Μεσαίωνα, Ἀθήνα 1997.

- Tanoulas 1987: T. Tanoulas, The Propylaea of the Acropolis at Athens since the Seventeenth century, their decay and restoration, JdI, 102, 1987, σ. 413-483.
- Tanoulas 1992: T. Tanoulas, The Premnesiclean cistern on the Athenian Acropolis, AM, 107, 1992, σ. 129-160.
- Terenzio 1932: A. Terenzio, La restauration du Panthéon a Rome, Mouseion, 20, IV, 1932, σ. 52- 58.
- Tétaz 1851: J. M. Tétaz, Mémoire de la restauration de l' Erechtheion d' Athènes, RA, 1851, σ. 1-12, 81-96.
- Τζάκου – Ίωαννίδου 1980: Α. Τζάκου – Μ. Ίωαννίδου, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τμήματος τοῦ θριγκοῦ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων, Ἀθήνα 1980.
- Thompson – Wycherley 1972: H. A. Thompson – R. E. Wycherley, The Agora of Athens, the history, shape and uses of an ancient city center, The Athenian Agora, vol. XIV, Princeton N. Jersey 1972.
- Τογανίδη 1989: Ν. Τογανίδη, Προκαταρκτική μελέτη πλευρικών τοίχων Παρθενῶνος, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως Παρθενῶνος, 2α, Ἀθήνα 1989, σ. 113-151.
- Τογανίδη 1994: Ν. Τογανίδη, Μελέτη Ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος, 5, Ἀθήνα 1994.
- Tomlinson 1992: R. A. Tomlinson, Ten early photographs of Athens, BSA, 87, 1992, σ. 447-453.
- Toudouze 1904: G. Toudouze, L'impitété des restaurations, Le Musée, I, 1904, σ. 74-78.
- Toudouze 1905: G. Toudouze, Le Parthénon en danger, Le Musée, II, 1905, σ. 5-10.
- Τουρνικιώτη 1994: Π. Τουρνικιώτη, Ἡ παρουσία τοῦ Παρθενῶνα στήν ἱστορία καί τή θεωρία τῆς νεώτερης ἀρχιτεκτονικῆς, Παρθενῶνας 1994, σ. 200-229.
- Τραυλοῦ 1961-1962: Ἱ. Τραυλοῦ, Μελέτη πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ ἀρχαιο-λογικοῦ χώρου Ἐλευσίνος, ΑΔ, 17, 1961-1962, Β', σ. 44- 50.
- Τραυλοῦ 1993: Ἱ. Τραυλοῦ, Πολεοδομική ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, 6' ἐκδο-ση, Ἀθήνα 1993.
- Τσίλλερ 1894: Ἐ. Τσίλλερ, Περί Παρθενῶνος, Τό Ἄστυ, 11 Νοεμβρίου 1894.
- Tusa 1984: V. Tusa, Il peristilio dorico di Segesta, B. Storia dei restauri, Mertens 1984, σ. 234-247.
- Ubarra 1929: T. R. Ubarra, The undying glory of Ancient Greece: shattered columns of the immortal Parthenon are rising again, The New York Magazine, 25.8.1929.
- Φεσσαῖ-Ἐμμανουήλ 1994: Ἐ. Φεσσαῖ-Ἐμμανουήλ, Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου, 1720-1940, Α'-Β', Ἀθήνα 1994.
- Φεσσαῖ-Ἐμμανουήλ 1997: Ἐ. Φεσσαῖ-Ἐμμανουήλ, Δούρας Βασιλῆς (Βόλος 1904-Ἀθήνα 1981), Ἀρχιτέκτονες τοῦ Βόλου, Συμβολές στήν Εὐρωπαϊκή Ἀρχιτεκτονική, Βόλος 1997, σ. 7-8.
- Φιλιππίδη 1984: Δ. Φιλιππίδη, Νεοελληνική Ἀρχιτεκτονική, Ἀθήνα 1984.
- Φιλιππίδη 1994: Δ. Φιλιππίδη, Ὁ ἀποθρασμός τοῦ Παρθενῶνα ἀπό τήν ἐλληνική κοινωνία, Παρθενῶνας 1994, σ. 278- 309.
- Φιλιππίδη 1995: Δ. Φιλιππίδη, Λύσανδρος Καντανιζόγλου, Ἀθήνα 1995.
- Φορτοῦνιο 1934: Φορτοῦνιο, Ἡ ἀπελπισία τῶν βράχων, Ἐλεύθερον Βῆμα 14.2.1934.
- Valenti χ.χ.: F. Valenti, Travaux de relèvement du temple d'Héracles à Agrigente et du temple C à Selinunte, Conservation des Monuments, σ. 308-312.
- Vasnier 1905: H.- A. Vasnier, La question du Parthénon, RA, IVE S., 6, 1905, σ. 327- 334.
- Vaudoyer 1932: J. L. Vaudoyer, Les malheurs du Parthénon, Le Figaro, 6.12.1932.
- Viollet-le-Duc 1875: E. E. Viollet le Duc, Dictionnaire raisonné de l'Architecture Française du XIe au XVIe s., 1-10, Paris 1875.
- Viollet-le-Duc 1980: Viollet-le-Duc e il restauro dei monumenti, Restauro, 47-48-49, 1980.
- Waburton 1847: E. Waburton Esq., The Crescent and the Cross or romance and realities of eastern travel, London 1847.
- Warland 1953: E.G. Warland, Modern Practical Masonry, 6' ἐκδ., Bath 1953.
- Weller 1904: Ch. H. Weller, The Pre-periclean Propylon of the Acropolis at Athens, AJA, 8, 1904, σ. 35-70.
- Welter 1923: G. Welter, Vom Nikepyrgos, AM, 48, 1923, σ. 190-201.
- Welter 1939: G. Welter, Vom Nikepyrgos, AA, 54, 1939, σ. 11-22.
- Χαριστήριον Ὁρλάνδου: Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Α'- Γ', Ἀθήνα 1965.
- Χάρτα τῶν Ἀθηνῶν: Le Corbusier, Ἡ Χάρτα τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1987.
- Χάρτης Βενετίας 1964: Διεθνὴς Χάρτης Ἀποκαταστάσεως τῶν Μνημείων τῆς Βενετίας (1964), Ἀρχιτεκτονικά Θέματα, 9, 1975, σ. 108.
- Χατζῆ 1924: Ἀ. Χ. Χατζῆ, Ἀνδρέας Σκιᾶς (1861-1922), ΑΕ 1924, σ. 201-210.
- Χιλιαδάκη 1939: Στ. Χιλιαδάκη, Πῶς θά δημιουργήσωμεν Τουρισμόν, Ἀθήνα 1939.
- Ziller 1895: E. Ziller, Hat der Parthenon durch das letzte Erdbeben wirklich so gelitten, dass sein Fortbestand in Frage kommt?, Deutsche Bauzeitung, No 1-2, 5. Januar 1895.

THE RESTORATION OF ANCIENT MONUMENTS IN GREECE (1834-1939)

The work of the Archaeological Society at Athens and the
Greek Archaeological Service

Table of Contents

Introduction	p. 8
Acknowledgements	p. 10
 The Othonian Period, 1832 - 1863. (Appendices 1-3)	
General (p. 16, figs. 1-2)	p. 16
Leo von Klenze and the restoration of Acropolis monuments (pp. 17-19, figs. 1-4)	p. 17
The Ephorate under Ludwig Ross, 1834-1836. Restoration of the temple of Athena Nike (pp. 20-26, figs. 6-19)	p. 20
The Ephorate under Kyriakos Pittakis, 1836-1863. Beginning of the work of the Archaeological Society. (pp. 27-42, figs. 20-45)	p. 27
Contemporary criticism of the interventions (pp. 43-45, fig. 46)	p. 43
 From the end of the Othonian period to the Revolution of 1909. (Appendices 4-7)	
General (pp. 54-55)	p. 54
The Ephorate under Panagiotis Evstratiades, 1864-1884. The Archaeological Society during the secretaryship of Stephanos Koumanoudes, 1859-1894. (pp. 56-75, figs. 47-84)	p. 56
The Ephorate under Panagiotis Kavvadias (1885-1909) and Kavvadias' first term as secretary of the Archaeological Society (1895-1909). The first phase of Nikolaos Balanos' work (pp. 76-139, figs. 85-183)	p. 76
 From the First to the Second World War (1910 - 1939) (Appendices 8-17)	
General (pp. 162-165)	p. 162
Conservation and restoration of monuments by Nikolaos Balanos in the the Department of Architecture in the Ministry of Education. The second and third phases of his work, 1911-1917 and 1921-1939. (pp. 166-229, figs. 184-274)	p. 166
A critical evaluation of N. Balanos' work (pp. 230-233, figs. 275-278)	p. 230
The work of the "Office for Restoration and Conservation of Ancient Monuments" by Anastasios Orlandos, 1922-1939. (pp. 234-243, figs. 279-292)	p. 234
 The European milieu and Greek restoration (pp. 272-287, figs. 293-295)	p. 272
Appendices	p. 296
List of illustrations	p. 344
Sources	p. 351
Bibliography - Abbreviations	p. 352
 Texts in English	
Table of Contents	p. 360
Summary	p. 361
List of Appendices	p. 366
Captions to the Illustrations	p. 366
 Index	p. 373

SUMMARY

The aim of this study is to fill in a gap in the literature by giving an account of attempts to conserve and display the monuments of the ancient ancestral heritage undertaken by the Greek Archaeological Service and by the Archaeological Society at Athens. A general study dealing with the basic questions of a scientific study: what? where? when? how? and who?; and also attempting to understand the whys and wherefores.

The study is divided into three main chapters corresponding to the main historical periods of modern Greece up until World War II: 1) the period of King Otho's reign (1833-1863); 2) the period from the fall of Otho to the Revolution of 1909 (1864 - 1909); 3) the period between the two world wars (1910 - 1939). A fourth chapter briefly surveys interventions and, chiefly, the prevailing conceptions concerning restoration of ancient monuments in other European countries (Italy, France, Great Britain, Germany) from the end of the 18th century to World War II, in order to set the restorations made in Greece against this background.

The study begins in 1834 when Leo von Klenze came to Greece and officially proposed the restoration of Acropolis monuments; it ends in 1939 when the Department for Restoration of Ancient and Historical Monuments was founded, creating for the first time an organization devoted to the protection of all the national monuments, which, however, became most active in the post-war period.

The study is mainly based on research in Greek archives, which yielded a rich harvest. Travellers' accounts and Greek and foreign newspapers and journals also provided information; and current preservation and conservation projects supplied valuable information concerning interventions on the older monuments.

A series of appendices contain hitherto unpublished documents concerning proposals, descriptions or criticisms of interventions on monuments (nos. 2, 4 - 7, 11 - 14, 16); an account of theoretical views held by Balanos who was principally responsible for so many interventions (nos. 8-9); and also certain published texts, either representative of the spirit of the times (nos. 1, 3, 15), or one whose significance has been overlooked (no. 10). Appendix no. 17 is the first publication in Greek of the Charter of Athens in 1931.

The Othonian period, 1833 - 1863 (Appendices 1-3)

In 1834 Ludwig of Bavaria, Otho's father, sent his Privy Councillor, Leo von Klenze on a diplomatic mission to Athens. During the Regency von Klenze for the first time officially proposed restoration of Acropolis monuments, in particular the Parthenon. Von Klenze's proposals reflect the perceptions of classicizing architects in regard to the restoration of ancient monuments carried out in Rome in the first thirty years of the 19th century, especially the restoration of the Arch of Titus carried out by Raffaele Stern and Giuseppe Valadier in 1817-1824. These methods of restoring ancient Greek and Roman monuments were presented as a model by Antoine Chrysostome Quatremère de Quincy, the classicistic theoretician of the period par excellence. In accordance with this point of view von Klenze recommended displaying the Acropolis monuments as standards of artistic creation,

freeing them from the later accretions which concealed them and re-erecting the fallen architectural members with the aid of small additions of new material only where absolutely necessary and making them distinguishable from the ancient parts.

Certain aesthetic considerations conditioned von Klenze's approach to the ancient monuments, which he saw as inextricably linked to their picturesque appearance as romantic ruins, an outlook prevailing at the time concurrently with the neoclassic approach in Europe. This conception is mirrored in his proposals for reverently preserving the picturesque character of the ruins and, in general, the picturesque impression of the Acropolis as a whole.

Von Klenze's experience as an experienced practical architect, taken in conjunction with the general level of knowledge of ancient Greek architecture at the time, accounts for his recommendation to make indiscriminate use of *disiecta membra* of ancient architectural blocks as building material to fill in the gaps in ancient structures. Von Klenze proposed, following the example set Rome, collaboration between archaeologists and architects, responsible for the general supervision and the technical operations respectively.

Von Klenze's proposals, adopted first by the Archaeological Society and then by the Archaeological Service, became the norm for interventions into the third quarter of the 19th century.

In 1835 - 1836 Ludwig Ross, the Ephor of antiquities at the time, and the classicizing architects, Christian Hansen and Eduard Schaubert, carried out a partial reconstruction of the temple of Athena Nike, faithfully adhering to von Klenze's recommendations; his instruction to distinguish clearly between ancient and new material was followed to the letter by employing poros limestone (*disiecta membra* lying around on the Acropolis) for the new additions and by a simplified rendering of profiles (e.g. the new column base on the west side and leaving the column drums unfluted). This practice was necessitated by the lack of good marble cutters at the time. The restoration of the temple of Athena Nike represents par excellence the neoclassical perception concerning the restoration of ancient monuments in Greek territory; it was the first restoration of a classical building - in the literal meaning of the term "classical" - in Europe.

The other intervention of this period had a purely practical character, namely reconditioning the Theseion (temple of Hephaistos) to serve as a museum. The operation, carried out by Ross and Schaubert, involved repairs to make the building watertight, increasing the illumination and safeguarding the grounds outside. In 1835 the northwesternmost of the standing columns of the Olympieion was consolidated, as we know from an inscription.

During the remainder of the Othonian period Kyriakos Pittakis, the Ephor of the Central Museum, made tireless efforts to find, collect and safeguard the ancient remains. After 1843, Pittakis literally manned the Archaeological Service all by himself.

In 1837 the Archaeological Society at Athens was founded, an event with profound significance for the protection of monuments in Greece. The Society immediately linked the plans for restoring ancient monuments to the ideological aims of the new Kingdom of Greece, the desire of the new government to be incorporated into the more advanced world of European states which were recog-

nized at that time as the true heirs of the Greek and Roman heritage. The most fitting way of realizing that goal would be to focus on making the glorious ancestral remains known to the world. At the time when it was founded the Society declared in its constitution that reconstruction and restoration of the antiquities of Greece was a main goal, the first time restoration was officially mentioned in a public document. In practice the Society replaced the Archaeological Service and was principally responsible for restoration of monuments during the entire 19th century. During the Othonian period, however, the ambitious aims of the Society for carrying out restoration throughout Greece were not realized due to the exigencies of the prevailing conditions. Their efforts concentrated on preserving the Acropolis buildings that acquired specific symbolic significance as the national monuments of the new state, the restoration of which would signal the rebirth and progress of the nation. An identification that continued to hold good for the entire history of modern Greece. Thus the Acropolis has been the main object of concern to the Greek government throughout its history up until our own times.

Pittakis was assisted in his effort by the learned men of the Archaeological Society, with Alexander Rizos-Rangavé at their head. They carried out the re-erection of much of the Erechtheion from scattered disiecta membra (1837 - 1840) and the Parthenon (1841-1844); the completion of the restoration of the temple of Athena Nike (1844); restoration of part of the monumental Roman stairway up to the Propylaia (1850); consolidation of the western foundations of the Propylaia northwest wing (1854). In 1846-1847 Alexis Paccard completed the restoration of the Erechtheion Maidon Porch.

The interventions carried out in a climate of feverish enthusiasm - Pittakis himself was gripped by the idea of fulfilling a divine mission during the uncovering and re-erecting the monuments. His working methods were, however, improvised, empirical and fortuitously conditioned not only by the economic situation and the level of technical knowledge of the time, but also by the limitations of the amateur archaeologists in charge. New features of the interventions in comparison to the earlier restoration of the temple of Athena Nike are as follows: at first the use of rubble and all kinds of materials; later on the use of bricks for consolidating ancient architecture, filling in gaps at various points in the monuments, restoring the original width of the walls. These methods were imposed not only by practical limitations but also by the lack of marble-workers and the fact that this was standard procedure for the restoration of ancient monuments in Europe at that time.

The "Question of the Parthenon Restoration" (as the problems surrounding the interventions of this ideologically fraught building came to be called) first appeared in the Othonian period through the writings of the first "tourists" who visited the Akropolis and commented on the work going on at the time and of the first European "savants". Criticism focussed mainly on the question of altering the picturesque appearance of the ruins and the aesthetic loss due to the rough haphazard character of the interventions. In reality the restoration carried out in the Othonian period imparted form, mass, and importance to the Acropolis monuments, mainly revealing their purely archaeological character, thus paving the way for the large-scale interventions at the end of the century. (Appendices 1.3)

From the end of the Othonian period to the Revolution of 1909. (Appendices 4-7)

For two decades after the fall of Otho the archaeological affairs of the country were in the hands of Panagiotis Evstratiades, General Ephor of Antiquities (1864-1884) and Stephanos Koumanoudes, General Secretary of the Archaeological Society (1859-1894). Koumanoudes, a distinguished scholar, detested restoration of and supplementary additions to ancient monuments, just as he detested conjectural restorations of inscriptions, his main field of activity. While Koumanoudes was at the helm of the Archaeological Society a policy of strictly rescue operations was followed.

During this period simple consolidation work was carried out, usually by means of props and supports; architectural members on the point of collapsing were held together with iron hoops and rods. The work of conservation was carried out by experienced technicians, steadfastly working in collaboration with the Archaeological Service and the Archaeological Society, such as Leonidas Ioannou, Konstantinos Margaritis and the Italian "stuccatore" Napoleone Felice Martinelli. The work was carried out on the Acropolis monuments, mostly on a small scale. One of the larger efforts involved strengthening the superstructure of the Parthenon west door by means of a brick arch in 1872. For the first time monuments outside the Acropolis received attention: the Library of Hadrian in 1864 and 1870; the Lysikrates Monument in 1866-1867; the so-called Stoa of the Giants in 1869; the so-called Agoranomeion in 1877; and in Attica work was done on the statue of the Raftii islet in 1874; the temple of Poseidon at Sounion in 1880; and in the provinces work was carried out on the temple of Aphaia on Aigina in 1873 and on the temple of Apollo at Bassai in 1880.

Progressive deterioration of marble surfaces was first observed at this time which led, in 1873, to the first proposals for protecting stone surfaces by the method known as *silicization des pierres*, applied in Europe from the mid-19th century onwards; these proposals were not, however, adopted. In 1872 Martinelli sealed the cracks in the Parthenon west frieze, preserved in place on the building, with natural hydraulic mortar.

This period saw the beginning of collaboration with foreign experts, such as Wilhelm Dörpfeld and Francis Penrose who contributed advice and suggested methods of consolidating certain monuments, a practice that became the norm in the following period. In 1892 Ernst Ziller reinforced three epistyles at the SE corner of the Olympieion with double-T iron beams, the first use of a method which continued to be widely used in later years.

In 1878 L. Kavantzoglou announced his intention of restoring the retaining walls of the Mnesiklean Bastion "faithfully and exactly preserving the ancient line and masonry", without employing any other kinds of material, thereby reflecting a new spirit, that of the purist archaeological approach to restoration in regard to both style and form. This approach had been adopted in the mid-19th century in restoring the monuments in Rome and had spread from there to the rest of Europe, heralding new aesthetic demands and aspirations in regard to the interventions to come.

Under the leadership of P. Kavvadias the years 1885 - 1909 formed the most fruitful period for restoring ancient monuments in Greece. Kavvadias with his drive for taking action and organizing, caused the legislation governing archaeological activities to be revised, founded museums, and was an extremely energetic excavator. Kavva-

dias was an ardent supporter of restoration, which under his leadership became the primary goal of the Archaeological Society, leading to a number of interventions carried out at the turn of the century: in 1898-1902 the first restoration project for the Parthenon; in 1898-1900 the restoration of the Philopappos Monument and the Odeion of Herodes Atticus; in 1898-1899 consolidation of the temple of Poseidon at Sounion; in 1899-1902 reinforcing various parts of the Akropolis circuit wall and the Nike Bastion; in 1902-1903 consolidation of the remains of the Stoa of Attalos and the restoration of the base of the Lion of Chaironeia; in 1902-1908 restoration of the Temple of Apollo at Bassai; in 1898 - 1907 partial reconstruction of the precinct wall of the temple of Zeus Olympios; in 1906-1908 restoration project at the Theatre of Epidauros and a section of the Tholos set up for display in the museum; in 1906-1907 consolidation of the temple of Apollo at Corinth; in 1908 restoration of the SE pier of the temple of Poseidon at Sounion; in 1902-1909 restoration of the Erechtheion.

These interventions were favoured by the improved economic climate, modernization and industrialization of the country. During this period Greek archaeology became more professional, keeping pace with contemporary developments in Europe, making the transition from amateur antiquarian trends of the 19th century to the scientific approach of the 20th century. Large-scale excavations were undertaken throughout the entire country; museums were founded in the provinces; the legal basis of the Archaeological Service was reformulated; the first generation of archaeologists trained abroad began work; and the work of the foreign archaeological institutes grew and expanded. The more scientific outlook of the times had its effect on the nature of the interventions. Now for the first time interdisciplinary committees of experts were formed before the start of the actual interventions; the members were not only the archaeologists in charge but also civil engineers from the Department of Public Works, the director of the Polytechnion, the architects and/or the directors of the French School of Archaeology and the German Archaeological Institute, and occasionally other experts, who were called in to give their opinions about the method of intervention. Preliminary reports and plans were drawn up; the interventions were recorded while they were in progress, especially by means of photography. More modern equipment was introduced and the materials used were tested for quality.

Qualified technicians actively participated in the carrying out of the projects, due to the fact that archaeologists now realized that restoration was primarily a matter of technical know-how. The great public works that were carried out in Greece during the government of Charilaos Trikoupis in 1882-1885 were determining factors in promoting this outlook; they highlighted the achievements of contemporary technology and recognized the value of highly trained civil engineers.

The intervention carried out in 1898-1902 on the entablature of the opisthodomos colonnade and the Parthenon west front, known as the First Parthenon Restoration Program, exemplifies the trends of the period par excellence. The wealth of archival material kept in the Archives of the Archaeological Society provides abundant evidence of the high quality of this intervention, confirmed in 1992-1994 when the entablature of the opisthodomos was dismantled in the course of the CCAM project. The most modern equipment (such as cranes, marble drills) was imported from abroad; repeated experiments were carried out to determine the best materials; reinforcing elements were manufactured out of galvanized iron in Switzerland. On Penrose's recommendations the latest products of European manufacture were

adopted, such as iron embedded in Portland cement, Meyer glue etc. In addition, higher wages induced the best marble-workers to work on the project. Lastly, Nikolaos Balanos, a civil engineer valued for his experience in large-scale public works was transferred from the Public Works Department in the Ministry of Interior to the General Ephorate of Antiquities for this project; from then on Balanos played the leading role in interventions on ancient monuments up until the Second World War. At the same time the experienced draughtsman Nikolaos Ioannitis was also transferred from the Public Works Department. Ioannitis rapidly became Balanos' valued assistant in all of the interventions; in particular he took care of the plans and drawings in the documentation of the studies and the projects and when it came to the restoration of the temple of Apollo at Bassai he actually did the work entirely on his own. Above all, however, the First Parthenon Restoration Program is significant for the controversies triggered by the intervention, in the course of which Balanos formed his ideas about restoration. Balanos' ideas were especially influenced by Joseph Durm and Francis Crammer Penrose, architects considered at the time to be specialists for the Parthenon par excellence and for Greek architecture in general, who were called on for advice. Balanos was also influenced by Wilhelm Dörpfeld, the Director of the German Archaeological Institute at Athens, who collaborated closely with his colleagues in the Ephoria and the Archaeological Society and with his immediate superior, Kavvadias.

While discussions about the intervention were going on, European architects and art critics were carrying on theoretical investigations concerning the question of restoring monuments. The theoretical concerns revolved around the following topics: the advisability of the interventions; their goals in connexion with the values of the monuments, in particular with their historical character; the principles of respecting the original fabric and the remains of various historical phases; the necessity of clearly distinguishing the new additions from the ancient architecture. These questions were directly affected by the dispute between the "school" of Viollet le Duc advocating complete stylistic restorations and the Anti-restoration Movement spearheaded by John Ruskin and William Morris and the Society for the Protection of Historic Buildings (SPAB).

In Greece, however, these theoretical concerns did not enter into the controversy revolving around the intervention on the Parthenon. The archaeologists and classical architects who were called upon for advice did not in any way dispute the necessity of the intervention; on the contrary they unanimously agreed on the necessity for drastic action in view of the precarious condition of the building. The interventions were to be carried out in accordance with the standards of the most recent technology, whereby Durm's influence was particularly important. Opinions differed as to the extent of the intervention, the methods and the materials to be used.

Concerning the aesthetic aims of the project a general consensus obtained. The archaeologists and the architects agreed that the main aims of the project were to preserve the Parthenon as a masterpiece to be made comprehensible and enhanced by restoration. Thus in addition to consolidation and conservation measures, a program of restoration was taken for granted. Thus the wildly uneven picturesque appearance acquired in the course of previous restorations was now rejected in favour of recapturing the original architectural character of the building by restoring its original purity, clarity of form and outline. The question of what to do with the few remains

of later historical phases was discussed only from the point of view of securing the stability of the building, and not as a matter of documenting its history.

There was no thought whatsoever of distinguishing the new supplements from the ancient fabric. On the contrary the new additions were to resemble the ancient originals as closely as possible in order to not to disturb the visual impression and to recapture as nearly as possible the unsurpassable ancient Greek preeminence; to this end ancient construction techniques were to be adopted and the use of the same stone, either freshly quarried or using the *disjecta membra* as common construction material. Labelling the restorations as such - a desideratum previously set forth by von Klenze - was restricted to inconspicuously placed inscriptions

All these elements surviving from the theoretical approaches of the early and mid-19th century merged at the end of the century to form the main theoretical basis for restoration of ancient monuments which Balanos carried over far into the 20th century during the many years of his activity.

In 1905 the first repercussions of the Anti-restoration Movement reached Greece, just before the First International Archaeological Congress, when polemics against the acclaimed restoration of the Parthenon were published in the journal *Le Musée*. At the congress itself the doctrinaire position against restoration did not receive serious attention. On the contrary, a general consensus in favour of restoration of ancient monuments prevailed, but for the first time certain scientific standards were set forth as indispensable: the scattered ancient architectural members were to be studied, recorded, inventoried and identified before starting the intervention and reassembled in their original places, not used elsewhere. At the beginning of the 20th century these standards were adopted for the first time when French archaeologists and architects restored the Treasury of the Athenians at Delphi. Although Balanos personally participated in the first stage of this intervention, he failed to grasp the new message.

By the beginning of the 20th century Balanos, having already carried out a considerable number of interventions, had absolutely fixed formulas for carrying out interventions which he continued to apply until he retired in 1939, oblivious to changing times. The main features of Balanos' interventions are as follows:

- the use of iron, sometimes sheathed in lead, usually covered with cement, in joining architectural members;

- use of Meyer glue, cement and mortar for sealing joints and fractures and filling in gaps;

- use of the same ancient building materials for new additions or replacements;

- the new additions made to look as much as possible like the original architecture, even reproducing the ancient forms (the sole exception being the schematic renderings in the restoration of the Erechtheion);

- applying artificial patina to new marble or tooling the surfaces so that they resembled the adjoining weathered and eroded ancient blocks; systematic use of scattered ancient architectural blocks as common building material (especially in times of economic depression);

- impious handling of the ancient stones, drastically levelling off the breaks in order to create even surfaces, in order to join them either to new additions or join them to other fragments in order to create whole pieces to be used in restoration;

- placing ancient blocks in the wrong positions when reassembling them on the building;

- consolidating and holding together unstable stones in a ruinous condition with strong metal reinforcements (sometimes stronger than necessary) embedded in deep channels made by cutting out a great portion of the ancient marble.

Balanos, being an experienced civil engineer, transferred a common practice in contemporary building construction, namely concealing the metal armatures that carried the loads, to the restoration of ancient monuments for the first time. This was his contribution to the restoration of monuments internationally, since the practice of concealing metal reinforcements in ancient monuments was not adopted in the rest of Europe until the 1920s (although this had previously been done in restoring mediaeval monuments).

From the First to the Second World War (1910 - 1939)

(Appendices 8-17)

Up until 1909 the Archaeological Society was principally responsible for the interventions on ancient monuments in Greece. Following the Revolution of 1909 the Archaeological Society was not permitted to undertake interventions and was limited to conducting excavations and producing publications. After 1909 the Archaeological Service in the Ministry of Ecclesiastical Affairs and Public Education had the sole administrative responsibility for the ancient heritage. After 1911 restoration of ancient monuments was assigned to government technical services.

At this time Anastasios Orlandos began working on the restoration of ancient monuments; his rare abilities as both scholar and organizer were immediately recognized.

The antagonism that broke out between the two powerful personalities, Balanos and Orlandos, both of whom had direct lines to the centres of the decision-making process, had far-reaching consequences for the protection, preservation and restoration of ancient monuments in Greece. Their conflict led to a separation of territorial jurisdictions in 1922: Balanos was put in charge of preservation and restoration of the monuments on the Acropolis and the Acropolis slopes, and Orlandos was responsible for all other monuments in Greece. Balanos was head of the Department of Architecture in the Ministry of Ecclesiastical Affairs and Public Education. Orlandos headed the newly created Office for Restoration and Conservation of Ancient Monuments.

This division of competences departed from the path of a normal development along European lines which would have created a single autonomous institution responsible for nation-wide protection and restoration of monuments, equipped with a corps of specialized experts.

Balanos was the head of the Department of Architecture in the Ministry of Education from 1911-1939, a particularly difficult disturbed period in the history of Greece due to which the work of restoration was essentially restricted to a few programs, once again on the Acropolis: the restoration of the Propylaea (1909-1917); the Second Restoration Program of the Parthenon (1922-1933); and the second restoration of the temple of Nike (1935-1940). The Parthenon program included the complete restoration of the north colonnade, partial restoration of the south colonnade; interventions on the pro-naos, the western doorway and the east façade.

During this time the supervising committees of the previous period ceased to function. Balanos was supervised, theoretically, by the Archaeological Council in the Ministry of Education, but in fact he acted independently, accountable to no one. Thus Balanos went about his work more and more carelessly, producing little or no documentation, no preliminary studies, and deliberately misleading reports. The worst was his injurious treatment of the ancient architectural blocks that he replaced on the buildings: assigning blocks not only to wrong positions within a given building but also to wrong buildings; carving out much of the original marble in order to embed the iron reinforcements, a practice taken to extremes in his restoration of the Propylaia.

The dramatic deterioration of marble surfaces due to environmental pollution was first noted at this time followed by a discussion of the uses of contemporary European chemical products (for example fluates) to protect surfaces. They were well known in Greece, but fortunately, as we know from hindsight, they were not applied.

In restoring the Parthenon north colonnade Balanos resorted to the use of reinforced concrete in filling in missing pieces of original architecture, largely for economic reasons. In the ensuing polemics, both before and during the intervention, Balanos was, for the first time, severely criticized, both for his methods and for his procedures. Otto Walter first enunciated the desideratum of reversibility of the intervention (see Appendix 10). The main objections, unknown up until now, came from William Bell Dinsmoor whose critiques during the interventions were especially important for two reasons: he pointed out in detail the mistakes in positioning the architectural members and the aesthetic loss caused by using cement rather than marble in replacements. The aged Dörpfeld placed himself squarely on the side of Balanos during the controversy with Dinsmoor. The exchange of views between Dörpfeld and Dinsmoor is of especial significance since it mirrors contemporary developments, the clash between two generations of architects, two schools of thought. For Dörpfeld the overriding consideration was that the building should acquire a generally correct appearance independently of the correct repositioning of the blocks, whereas Dinsmoor held out for the necessity of scientific precision (see Appendices 11-14).

Balanos was also particularly criticized for his use of iron during the International Conference at Athens in 1931.

Nevertheless Balanos and his work gained local and international fame and recognition during this time. His work represented the long-lasting efforts made by the Greek state to preserve and restore its monuments, commemorated in the first international charter for restoration of monuments, the Charter of Athens in 1931 (section VII).

The section on the critical evaluation of Balanos' work describes the influence of Durm, Penrose, Dörpfeld and Kavvadias on Balanos and Balanos' personal contribution to the technique of consolidating ancient monuments. Although Balanos' work was judged favourably from the aesthetic viewpoint, it was condemned as extremely harmful from the technical side. In the post-war years the iron reinforcements rusted and swelled, causing the marble to fracture and crumble. Balanos' use of iron embedded in cement was due to the prevailing misconceptions, lasting deep into the 20th century, about the protective quality of cement. Balanos' faulty application of this technique, however, and his abandonment of the ancient method of sheathing iron with molten lead was due to unforgivable carelessness.

From 1922 to 1939 Orlandos was the head of the Office for Restoration and Preservation of Ancient Monuments, when he developed

the preliminary phase of his main work which was accomplished after the Second World War. During this time Orlandos carried out a number of small interventions throughout the country, formulating his conceptions about the way interventions should be carried out. His ideas were conditioned by the theoretical basis formed in Greece at the end of the 19th century and his methods clearly followed those established by Balanos. During this period Orlandos restored the pronaos columns of the Theseion in 1936-1937, where for the one and only time in his entire career he simplified the rendering of the forms of the new additions, a widespread practice in contemporary Europe. In 1935 Orlandos converted the Roman Baths at Sikyon into a museum, showing his practical spirit and his ease in approaching and utilizing Roman monuments, two features which would characterize his post-war activity par excellence.

The period between the wars saw the rise of mass tourism attracted by the ancient monuments, directly linked to the archaeological restorations, a phenomenon which also characterizes Orlandos' post-war activities.

In 1939 Balanos finally retired from the Ministry of Education and the Department for Restoration of Ancient and Historic Monuments was founded. For the first time all restorations throughout Greece were carried out by a single service. The most important ancient structures (for example Sounion, Epidauros, Odeion of Herodes Atticus etc.) acquired the appearances we know today from Orlandos' post-war activity.

In general it is clear that the question of restoring historical monuments in Greece was directly linked to the ideological requirements of the new state and the formation of a national identity. Against that background the restoration of the Acropolis monuments - symbolizing the rebirth of Hellenism both at home and abroad - acquired national significance.

In the following years Greece, in order to overcome the technological time lag, rapidly imported from Europe the most recent technical and technological inventions, especially those of the construction industries. Once again, the adoption of contemporary technology was closely linked to the work done on the national monuments of the Acropolis. On the other hand traditional construction techniques were kept alive in Greece, particularly the art of stone-cutting, which played a definitive role in shaping the character of the restorations.

From the theoretical point of view Greece remained closely attached to classicistic and puristic approaches. Although European classicistic architects, who for historical reasons energetically participated in the intellectual and artistic life of the country, contributed largely to the formation of this approach, the determining factor was the restoration of the Acropolis monuments, especially of the Parthenon, with its archetypal symbolic significance.

Finally, for the first hundred years the Greek state failed to organize a restoration service dedicated to the protection, preservation and restoration of historic monuments in all of Greece, and equipped with an adequately large staff of well-trained specialized architects, civil engineers and other technical experts.

In reviewing a century of interventions and restorations on ancient monuments in Greece and taking into consideration the unfavourable conditions obtaining most of the time, we cannot help but admire the actual achievements, in spite of all the mistakes and imperfections, in the first hundred years of the nation.

1. Excerpt from a travel-account by W. Mure (1838); criticism of restoration on the Acropolis during the Othonian period.
2. Proposal made by the Archaeological Society requesting the British Museum to send copies or casts of the Acropolis marbles in the Elgin Collection to use in restoration of Acropolis monuments, 22.6.1844.
3. Excerpt from an account by J.P. Mahaffy (1875) concerning the question the demolition of the Frankish Tower in the Propylaia.
4. Final report on the work of consolidating the temple of Apollo Epikourios at Bassai, 5.6. 1880.
5. Preliminary report on the consolidation of the Philopappos Monument, 18.1. 1898.
6. Report on the progress of work on the restoration of the temple of Apollo Epikourios at Bassae, 26.7.1905.
7. Report on the progress of work on the restoration of the temple of Apollo Epikourios at Bassae, 4.10. 1905.
8. Letter written by N. Balanos to the Director of the "Ἀπογευματινὴς Πρωτεύουσας" in reply to A. Orlandos' criticism of the restoration of the Parthenon north colonnade, 1922.
9. Official report written by N. Balanos "Concerning the necessity of preserving and re-erecting the ancient and historical monuments, in particular the Parthenon": an answer to the memorandum by A. Orlandos concerning the restoration of the Parthenon north colonnade (half-finished drawing).
10. Memorandum by O. Walter concerning the restoration of the Parthenon north colonnade, 1922.
11. Report on the restoration of the north colonnade of the Parthenon by William Bell Dinsmoor, 1.7. 1927.
12. Letter from W. Dörpfeld to W.B. Dinsmoor concerning the report about the restoration of the Parthenon north colonnade, 12.8.1927.
13. N. Balanos' reply to the report of W.B. Dinsmoor concerning the restoration of the Parthenon north colonnade, December 1927.
14. Official report by W. Dörpfeld concerning W.B. Dinsmoor's report on the restoration of the Parthenon north colonnade, 29.12.1927.
15. An evaluation of the aesthetic appearance of the restoration of the Parthenon north colonnade by Z. Papantoniou, 17.5.1930.
16. Letter from A. Charbonnier to N. Balanos, 5.3.1934.
17. Charter of Athens, 1931.

CAPTIONS TO THE ILLUSTRATIONS

ABBREVIATIONS

AAE	: Arcives of the Archaeological Society at Athens
ASCS	: The American School of Classical Studies in Athens
CCAM	: Committee for the Conservation of Acropolis Monuments
DAI	: Deutsches Archäologisches Institut

1. Removing the fillings and later structures from the western approach to the Propylaia on the Acropolis. M. Rørbye, 1835 (Athens Municipal Art Gallery, Photo Archive)
2. General view of the Acropolis from the NW by F. Arundale, 1834 (Brommer 1979, p. 7, fig. 5).
3. Leo von Klenze (Kokkou 1977, p. 203, fig. 82) (1784-1864).
4. The Frankish Tower in the Propylaia from the SE. Photograph by P. Sebah, 1872- 1875 (CCAM Archives 001913).
5. The Parthenon from the west by Leo von Klenze (Παρθενώνας 1994, p. 185, fig. 34).
6. Ludwig Ross (1806-1859) (Kokkou 1977, p. 73, fig. 29).
7. Eduard Schaubert by Christian Hansen ca 1834 (Athens Municipal Art Gallery, Photo Archive).
8. Christian Hansen. Ed. Lehmann, 1845 (Papanikolaou-Christensen, 1933, p. 12).
9. Island marble worker on the Acropolis. M. Rørbye, 1835 (Athens Municipal Art Gallery, Photo Archive).
10. Plan of the remains of the temple of Athena Nike preserved in situ. Ed. Schaubert, 1835 (Dankst Kunstblatt, 22 Sept. 1875, n. 76, pp. 319-320).
11. The Temple of Athena Nike during work carried out in 1836. Chr. Hansen, 1836 (Kokkou 1977, p. 77, fig. 32).
12. The Temple of Athena Nike from the SE during work carried out in 1836. F.W. Newton, February 1836 (Giffard 1837).
13. The Temple of Athena Nike from the SE after the intervention of 1836 when the following were re-erected: the entire north wall, parts of the south and west walls, the eastern colonnade and the three northernmost columns of the western one. J. Skene, 1838 (The Historical and Ethnological Society of Greece, Picture Collection, Coll. SK.9).
14. Temple of Athena Nike and bastion seen from the north. Restored drawing by Ed. Schaubert, 1835-1836 (Ross - Schaubert - Hansen, pl. IV).
15. Temple of Athena Nike, east elevation and plan. Restored drawing by Chr. Hansen, 1835-1836 (Ross - Schaubert - Hansen, pl. II).
16. The Propylaia and the Temple of Athena Nike from the NW by J. Skene, 1838 (Tanoulas 1997, fig. 71).
17. The Theseion from the SW. The iron braces were put on the NW column in 1820 and 1835. Photograph probably by D. Konstantinou ca. 1860 (Catsimpooulas Collection TH 14 B28).
18. The Theseion as Central Archaeological Museum, seen from the SE. Photo by J. Robertson, 1852-1854 (Catsimpooulas Collection TH1 B1).
19. Repair made on an Olympieion column in 1835. Photograph taken in 1986 (Directorate for the Restoration of Ancient Monuments, Photo Archive).
20. Kyriakos Pittakis (1789-1863) (AAE, Photo Archive).
21. The Propylaia from the west in 1834 and 1836 before and after removal of the later structures and the restoration of the temple of Athena Nike. Drawing by Ed. Schaubert (Kokkou 1977, p. 163, fig. 64)
22. The Parthenon from the SE. Debris accumulated from the continuous "excavations" heaped up in front of the building. Photo by J. Robertson, 1852-1854 (Benaki Museum, Photo Archives, Collection P. Andreadi, J. Robertson II. 84).
23. The Acropolis rock and the Parthenon seen from NW. Photo by F. Frith, 1861 (Catsimpooulas Collection PA 34 B31).
24. The Erechtheion from the SW after the intervention of 1837-1840

- during which the following work was done: part of the south wall was re-erected; the 4th Caryatid set in place on the South Porch; on the west side the southernmost half-column was set in place and the three half-columns linked by two epistyles; the western column of the north porch has been braced with iron bands and the capital was added. Water colour by Chr. Hansen, 1844 (Athens Municipal Art Gallery, Photo Archive).
25. The Erechtheion from the SE. On the south wall six courses and part of the seventh were set in place in 1837-1840. Photograph by P. Sebah, 1872-1875 (CCAM Archives 001916).
 26. The Erechtheion from NE. In 1837-1840 part of four north wall courses (above the orthostates) were set in place as well as the northeastern pier. The cast of the northeastern column base was ordered in 1844 from the British Museum. Photograph by P. Sebah, 1872-1875 (CCAM Archives 00192).
 27. Alexander Rizos-Rangavé (1809-1892) (AAE, Photo Archive).
 28. The Thrasyllos Monument, elevation and plan, indicating the preserved portions of the monument in 1851 (Papadopoulos 1851, no number).
 - 29-30. Hoisting mechanism for work on the Parthenon. Drawing by L. von Klenze (Allgemeine Bauzeitung 6, 1837, pl. 102).
 31. The Parthenon from the NW. Columns of the north side set in place between 1841-1844 as follows: the 9th and 11th from the east complete with capitals; the 6th column to the height of the 7th drum; the 7th column to the height of the 8th drum; the 10th column to the height of the 5th drum. Photo by D. Konstantinou, ca 1860 (Catsimpooolas Collection PAI B 54).
 32. The interior of the Parthenon from the east. Sections of the cella walls were set in place in 1841-1844. Photo by P. Sebah, 1872-1874 (CCAM Archives 001944).
 33. Temple of Athena Nike from the NE photographed after casts from the frieze slabs in the Elgin Collection had been set in place, in 1846-48, on the north wall. Photo by P. Sebah, 1872-1874 (CCAM Archives 001958).
 34. Temple of Athena Nike from the east seen after the intervention of 1844: the south and north walls of the cella and the SW column have been re-erected; the southernmost pier of the entrance, the epistyles and the ceiling coffers of the two porches have been put back in place. Photo by J. Robertson, 1852-1854 (Benaki Museum, Photo Archives, Collection P. Andreadi, J. Robertson II 83).
 35. The Propylaia seen from the west. At the right the stairway restored in 1850. Photo by D. Konstantinou ca. 1860 (Catsimpooolas Collection PR 17 B4).
 36. The Erechtheion Maiden Porch seen from the SE in a photo taken after the intervention by A. Paccard in 1846-1847. Note the epistyles and the base of the porch supplemented with new marble, the re-erected 6th Caryatid and the cast of the 3rd Caryatid. Photo by F. Frith, 1861 (Catsimpooolas Collection ER 5 B51).
 37. The Propylaia seen from the SE. Photo by P. Sebah, 1872-1875 (CCAM Archives 001933).
 38. The Propylaia NW wing seen from the west, after the rebuilding of the foundations in 1854. Fr. Boitte, 1854. (Tanoulas 1997, fig. 98).
 39. The Erechtheion, interior face of the south wall, showing Pittakis' consolidation of the wall with rubble and bricks. Photo taken before 1907 (ASCS Archives AK 77).
 40. The Parthenon cella north wall. During the restoration of 1841-1844 a brick sheathing was used to consolidate the north wall. Photo by P. Sebah, 1872-1875 (CCAM Archives 001940).
 41. A tree trunk used by Pittakis in 1837-1840 to consolidate the interior of the Erechtheion south wall orthostates. Photo taken in September 1981, when the wall was dismantled during the new intervention carried out by the CCAM (CCAM Archives T15 51/568-14).
 42. Erechtheion north wall showing the iron bars installed as clamps in Pittakis' intervention in 1837-1840. At the right, the cuttings for the double-T clamps installed by Balanos (1902-1909) and, at the left, the cuttings for the ancient clamps. Photograph taken in April 1981, when the wall was being dismantled during the new restoration carried out by the CCAM (CCAM Archives T9 10/275-16).
 43. Block from the Erechtheion north wall, reworked into a corner block of the NE pier in 1838. Photograph taken in November 1981, during the new restoration of the Erechtheion undertaken by the CCAM (CCAM Archives T8 24/262-16).
 44. The Erechtheion from the SW. The southernmost half-column in the west wall has an unfluted supplementary addition done in 1837-1840. G.M. Bridges, 1848 (Collection N. Rok-Melas).
 45. The north colonnade of the Parthenon seen from the east. At the right, the columns re-erected in 1841-1844. Photo by P. Sebah, 1872-1875 (CCAM Archives 001936).
 46. General view of the Acropolis at the end of the Othonian period. The earth fillings and debris removed when Pittakis was clearing and "excavating" the Acropolis were thrown down onto the Acropolis south slope. Much of the crenellated mediaeval fortifications of the Acropolis are still visible, as well as the Serpentzé Wall which had not yet been dismantled and also the Odeion of Herodes Atticus excavated in 1857-1858 by Pittakis. Photo by D. Konstantinou ca 1860 (Catsimpooolas Collection AC/HR 17 B54).
 47. Excerpt from the main plan for restoring the Parthenon opisthodomos by N. Balanos, March 1901 (Balanos 1940, pl. 5).
 48. Stephanos Koumanoudes (1818-1899) (AAE, Photo Archive).
 49. General view of the Acropolis from the west showing the Late Roman Gate uncovered by Ernest Beulé in 1852-1853. Photo by D. Konstantinou ca 1860 (Catsimpooolas Collection AC/HR 15 B4).
 50. The Temple of Athena Nike seen from the NE showing the grille installed in 1865 and in front of it the mouth of the pithos discovered in 1868 (Catsimpooolas Collection NK7 A13).
 51. View of the Erechtheion from the NW. The half columns on the west wall had fallen down during the storm of 1852. To the left the Turkish hut - storeroom for the excavation finds. Photo by K. Athanasiou, 1875-1878 (Catsimpooolas Collection ER 30 B15).
 52. The western approach to the Akropolis seen from the SE. Note the west front of the temple of Athena Nike re-erected in 1836 and 1844, the marble stelai set up in the niches of the Nike Bastion in 1864, and the iron bands of 1866 on the southernmost column of the Propylaia west porch. Photo by W. J. Stillman, 1869 (Athens 1839-1900, fig. 289).
 53. The Maiden Porch seen from the SW with the wooden supports installed in August 1868 (Catsimpooolas Collection ER 34 B 43).
 54. The Maiden Porch seen from the SE with the iron props installed in June 1870. Photo by K. Athanasiou, after 1875 (Catsimpooolas Collection ER 25 B 19).
 55. The Acropolis plateau from the east. Photo by P. Sebah, 1872-1875 (CCAM Archives 001917).
 56. The Acropolis plateau from the east directly after the Frankish Tower in the Propylaia had been demolished in September of 1875. Photo by K. Athanasiou (Catsimpooolas Collection ER4 B19).
 57. Parthenon west frieze, slab XV; the cracks were sealed with hydraulic mortar by N. Martinelli in 1872 (British Museum Ps 248707).
 58. The Acropolis from the SW after the Frankish Tower had been demolished but before the Serpentzi Wall had been taken down, 1875-1877 (Photo Archive of the Historical and Ethnological Society of Greece IG 84).
 59. Panages Kalkos (1818-1875) (Kokkou 1977, p. 237, fig. 89).
 60. Moraites 1872: Signature on Parthenon west frieze slab VII with the name of one of the technicians who participated in the work of conserving the west frieze in 1872 (CCAM Archives 1998).
 61. The Parthenon from the west, showing the brick arch on the western doorway installed in 1872. Photo by P. Sebah, 1872-1875 (CCAM Archives 001941).
 62. Page from P. Evstratiades' daily record with a description of the method of conserving the surface of ancient blocks, i.e. *silicatisation des*

- pierres* (AAE, Archive P. Evstratiades, Daily Record of the Archaeological Service).
63. The "Plateia of the Giants" (Vlassarous) in the ancient Agora. In the background, the statue of the Giant set up in place in 1869 (DAI/Athens A.B. 452).
 64. The Library of Hadrian seen from the SW showing the iron bands installed in 1864 on the 4th column (from the north) of the northern section of the fayade (Catsimpooulas Collection HL B15d).
 65. The Lysikrates Monument from the SW showing the restorations on the two upper courses and on the cornice of the base made in 1866-1877. P. Sebah, 1872 - 1875 (CCAM Archives 001928).
 66. The Roman Agora from the west showing the consolidation of the so-called Agoranomion with brickwork and metal braces in 1877 (DAI/Athen, Athen B.113).
 67. Statue of a seated male figure on the Rafti islet. The base was consolidated with bricks and metal braces in 1874. (DAI/Athen Attika 77).
 68. The temple of Aphaia on Aigina from the west, showing the columns girdled with iron bands in 1873. (DAI/Athen Aegina 8).
 69. The Temple of Apollo Epikourios from the SW in 1891. On the south side the 2nd and 3rd columns from the west are girdled with iron bands installed in 1880 (DAI/Athen Phig. 14).
 70. First page of a report on consolidation carried out on the temple of Apollo Epikourios by Konstantinos Margarites, dated 5.6.1880 (AAE, Document Archive, Document no. 178/ 9.6.1880).
 71. Temple of Apollo Epikourios seen from the south, showing the wooden buttresses installed in 1880 for a column on the west side, 6th from the north (AAE, Photo Archive 253).
 72. The Temple of Poseidon at Sounion seen from the NE. Photo probably taken by P. Moraites ca 1865 (Photo Archives of the Historical and Ethnological Society of Greece IQ 1064).
 73. The temple of Poseidon at Sounion seen from the NW after the columns had been girdled with iron bands in 1880 (DAI/Athen Sunion 15).
 74. The free-standing columns of the Olympieion seen from the SE. Photo by P. Sebah, 1872-1875 (Archives of the CCAM 001912).
 75. Excerpt from a letter written by F.C. Penrose to the Archaeological Society in 1886 concerning ways of strengthening the free-standing columns of the Olympieion (AAE, Documents Archive, Document no. 104/ 11.3.1885).
 76. Excerpt from a letter written in 1886 by W. Dörpfeld to the Archaeological Society about consolidating the free-standing columns and the epistyles of the Olympieion (AAE, Documents Archive, Document no. 182/3.6.1886).
 77. The temple of Apollo at Corinth, ca 1890 showing the consolidation of the column foundations in 1886 (Photographic Archives of the Historical and Ethnological Society of Greece IΘ 1052).
 78. The concealed iron beams installed to reinforce the Olympieion epistyles in 1892. Photo taken in 1986 (Directorate for the Restoration of Ancient Monuments, Photo Archive).
 79. The Olympieion seen from the SE, after the intervention in the epistyles in 1892. Photo taken by Fr. Boissonas in 1910 (Catsimpooulas Collection OZ 13 B18).
 80. Ernst Ziller (1837-1923) (Kokkou 1977, p. 243, fig. 93).
 81. Lysander Kaftantzoglu (1811-1885) (Philippides 1995, p. 36, fig. 18).
 - 82-83. Drawings made by E. Ziller for strengthening the Olympieion epistyles in 1892 (AAE, Documents Archive, Document no. 122/8.4.1892).
 84. The Acropolis from the NW after the restoration of the retaining walls north of the Agrippa Monument and west of the Propylaia north wing in 1878 and of the Beuli Gate towers in 1889. Photo taken by the Rhomaides Brothers after 1889 (Catsimpooulas Collection AC8 B43).
 85. Panagiotis Kavvadias (1850-1928) (AAE, Photo Archive).
 86. Nikolaos Balanos (1860-1942) standing in front of the Parthenon west frieze in 1929 (AAE, Photo Archive).
 87. Wilhelm Dörpfeld (1853-1940) (DAI/Athen 90/114).
 88. The Parthenon west colonnade seen from the north. On the columns, layers of mortar and graffiti, most of which have disappeared today. Photo by P. Sebah, 1872-1875 (CCAM Archives 001935).
 89. Joseph Durm (1937-1919) (Personal Archive of H. Schmidt).
 90. Francis Cranmer Penrose (British School of Archaeology, Photo Archive).
 91. J. Durm's proposal for restoring the Parthenon opisthodomos (Durm, 1895, fig. 18).
 92. Sketch by F.C. Penrose illustrating a proposal for strengthening a Parthenon opisthodomos epistyle, December 1894 (AAE, Κατάλοιπα Μιχαλάνου, Penrose file).
 93. Drawings by F.C. Penrose, April 1896, illustrating his official report on repairing blocks of the opisthodomos entablature and the lintel of the west door in the Parthenon. (*Praktika of the Archaeological Society* 1895, pl. 2).
 94. F.C. Penrose's proposal made in June 1896 concerning clamps to be used in the intervention in the Parthenon opisthodomos. (Hellenic Literary and Historical Archives Society, Records of the Archaeological Society, File 21.4).
 95. Proposal made by F. C. Penrose in August 1896 concerning cement sheathing for the new clamps etc. used in the intervention on the Parthenon opisthodomos. (Hellenic Literary and Historical Archives Society, Records of the Archaeological Society, File 21.4).
 96. Letter written by F.C. Penrose to Balanos on October 7, 1897 with a proposal for using epistyles of the Parthenon colonnade lying on the ground for replacing the missing epistyles of the Parthenon opisthodomos. (Hellenic Literary and Historical Archives Society, Records of the Archaeological Society, File 21.4).
 97. Scaffolding in the Parthenon west colonnade in 1896 (AAE, Balanos Archives).
 98. Document by Marmor Limited about supplying marble for the Parthenon repair. 21. 9. 1901 (AAE, Κατάλοιπα Μιχαλάνου, Parthenon 1895-1902).
 99. Specifications for marble to be supplied for the Parthenon repair. 2.2.1898 (AAE, Κατάλοιπα Μιχαλάνου, Parthenon 1895-1902).
 100. Document from the Mastic Meyer factory about supplying Meyer glue for the repair of the Parthenon, dated 3.12.1900 (AAE, Κατάλοιπα Μιχαλάνου, Parthenon 1895-1902).
 101. Document concerning ordering a crane from the firm De Fries & Co. In Düsseldorf, November 1896, for the Parthenon intervention (AAE, Κατάλοιπα Μιχαλάνου, Parthenon 1895-1902).
 102. Order for a crane commissioned from the engineer A. Tsakonas on 7.12.1896 for the Parthenon intervention (AAE, Κατάλοιπα Μιχαλάνου, Parthenon 1895-1902).
 103. The Propylaia seen from the SW with the railroad tracks for transporting loads during Balanos' intervention. Photo by Baron von Stieglitz, 1905 (Catsimpooulas Collection PR20 B48).
 104. Payroll accounts for N. Ioannitis, Balanos' assistant, June 1896 (AAE, Κατάλοιπα Μιχαλάνου, Parthenon 1895-1902).
 105. Excerpt from the drawing for the restoration of the Parthenon opisthodomos by N. Balanos, March 1901 (Balanos 1940, pl. 5).
 106. Platform for the work carried out in the Parthenon opisthodomos, 1898-1902 (DAI/Athen Akropolis 330).
 107. Sketch by F.C. Penrose recording slabs I and II of the Parthenon west frieze in the British Museum, June 1900. (Hellenic Literary and Historical Archives Society, Records of the Archaeological Society, File 21.4).
 108. The Acropolis from the SW in 1902 during the intervention on the Parthenon west front (Photographic Archives of the Historical and Ethnological Society IG106).
 109. Balanos' intervention in the Parthenon opisthodomos, 1898-1902. In white: restored parts; with hatching: dismantled and reerected architectural members; stippled: pieces in new marble. Drawing by P. Kouphopoulos, 1994 (Kouphopoulos 1994, p. 79).
 110. Cutting into a Parthenon column capital in the opisthodomos in order to insert a supplementary piece of new marble (Balanos 1940, fig. 78 a-b).
 111. Clamps and other connecting elements of various types used in the intervention on the Parthenon opisthodomos in 1898-1902. Photo taken in April 1994, when the opisthodomos area was being dismantled

- during the new restoration undertaken by CCAM (CCAM Archives T55/2108-35).
112. Slab III of the Parthenon west frieze inscribed with the signature of the marble-worker Zacharis as G. Melios 1900. Photograph taken in May 1993 while the west frieze was being dismantled during the new restoration project of CCAM (CCAM Archives T53 704/2057-32).
 113. Lead filler in back of the NW slab of the Parthenon frieze inscribed with the name of G. Melios from the island of Tinos, 1900 (the marble-worker in fig. 112). Photograph taken in July 1994 while the west frieze was being dismantled during the new restoration project of CCAM (CCAM Archives T55 757/2110-16).
 114. Name of the marble-worker N. Pountis 1900 inscribed in the lead sheathing poured for a new iron clamp during the intervention of 1898-1902. Photo taken in July 1994 in the course of dismantling the west frieze during the new restoration project of CCAM (CCAM Archives T55 757/2110-24).
 115. Lead cross with the date 1900 placed in back of new marble slab II of the Parthenon west frieze by the workmen. Photo taken in July 1994 in the course of dismantling the west frieze during the new restoration project of CCAM (CCAM Archives T55 757/2110-22).
 116. Lead sheathing for a new iron clamp carrying the inscription: "Archaeological Society 1900", made during the intervention of 1898-1902. Photo taken in July 1994 in the course of dismantling the west frieze during the new restoration project of CCAM (CCAM Archives T55 758/2111-5).
 117. The Parthenon seen from the west in 1902 during Balanos' intervention on the west front (AAE, Balanos Archive 0003).
 118. The restoration of the Parthenon west pediment and entablature drawn by N. Balanos in March, 1900 (Balanos 1940, pl. 6).
 119. Specification of marble required for the restoration of the Parthenon west door, drawn by N. Balanos (AAE, Balanos Archive, File 18+19 ?).
 120. The Philopappos Monument. Photo by P. Sebah, 1872-1875 (CCAM Archives 001923).
 121. First and last pages of the preliminary report concerning the consolidation of the Philopappos Monument by N. Balanos, 18.1.1898 (AAE, Kattavloipa Mpalaynou, Philopappos documents).
 122. Order giving specifications for lumber to be supplied for scaffolding on the Philopappos Monument, 9.8.1897 (AAE, Balanos Archive, File VIII,2 Philopappos Monument).
 123. Main view of the Philopappos Monument indicating the intervention of 1898-1899, drawn by G. Theochaes (Santangelo 1941-43, pl. I).
 124. Rear view of the Philopappos Monument indicating the intervention of 1898-1899, drawn by G. Theochaes (Santangelo 1941-43, pl. II).
 125. The Philopappos Monument seen from the NW, indicating the intervention of 1898-1899, drawn by G. Theochaes (Santangelo 1941-43, p. III).
 126. The Philopappos Monument seen from the SE, indicating the intervention of 1898-1899, drawn by G. Theochaes (Santangelo 1941-43, p. IV).
 127. The Philopappos Monument, sketch recording the back view in 1898. Drawn by N. Ioannitis (AAE, Balanos Archive, File VIII,2 Philopappos Monument).
 128. The Philopappos Monument, sketch recording the SE side view in 1898. Drawn by N. Ioannitis (AAE, Balanos Archive, File VIII,2 Philopappos Monument).
 129. The Odeion of Herodes Atticus, interior view from the NE, showing the intervention of 1900 in the orchestra (Catsimpooolas Collection HRI B50).
 130. The Temple of Poseidon at Sounion from the NW after the restoration of the stereobate in 1898-1900 and of the SE anta in 1908 (DAI/Athen Sun. 23).
 131. The Theseion from the NE. Photo by the Brothers Rhomaides (Catsimpooolas Collection TH17 B13).
 132. The Acropolis east wall with the Belvedere tower, photographed from the Lysikrates Plaza after the intervention in 1899. Photo dated 1920-1921 (AAE, Photo Archives 457).
 133. The bastion and temple of Athena Nike seen from the south in 1906. The south face of the bastion was consolidated in 1902 and in 1908 (DAI/Athen Akro 505).
 134. Sketch recording the southern section of the Stoa of Attalos in 1902 (AAE, Balanos Archive, File I,22, Album of plans and drawings "Parthenon").
 135. Stoa of Attalos, drawing of the party walls of the southern rooms, reconstructed in 1902-1903 (AAE, Balanos Archive, File VI, 1-2, Stoa of Attalos).
 136. Stoa of Attalos, southern section seen from the NE in 1894-1896 (DAI/Athen Athen. Bauten 165).
 137. Stoa of Attalos, southern section after the intervention of 1902-1903 (ASCS, Agora Excavations SA. 211).
 138. Thophile Homolle (1848-1925) (Ecole française d'Athènes R. 4268.5).
 139. The Treasury of the Athenians in 1906 with the Delphi Museum at the left (DAI/Athen Delphi 34).
 140. Letter written by J. Replat to N. Balanos concerning an order for marble for the restoration of the Athenian Treasury, dated 1.4.1904 (AAE, Balanos Archive, File VII, Delphi).
 141. The Erechtheion from the east after the intervention of 1902-1909. Photo by A. Frantz (ASCS, Alison Frantz Collection AT 121).
 142. Erechtheion North Porch, drawing of a ceiling coffer in the British Museum by G. P. Stevens (AAE, Balanos Archive, File IV,8, Erechtheion).
 143. Restoration work carried out on the Erechtheion in 1902-1903. In the foreground from left to right: Nikolaos Ioannitis, Balanos' assistant; the foreman Konstantinos Kampanis (?); and Dimitrios Philios, Ephor of the Acropolis (Personal archive of P. Venieris).
 144. Restoration of the Erechtheion west wall in 1904 (AAE, Balanos Archive, photograph album iErechtheion).
 145. The start of work on the Erechtheion south wall in 1907 (DAI/Athen Akro. 639).
 146. The Erechtheion from the NW before the intervention of 1902-1909. Photo by the Rhomaides Brothers (Catsimpooolas Collection, ER18 B42).
 147. The Erechtheion from the NW after the intervention of 1902-1909 (DAI/Athen Akropolis 565).
 148. The Erechtheion from the SW before the intervention of 1902-1909 (Catsimpooolas Collection ER 19 B42).
 149. The Erechtheion from the SW after the intervention of 1902-1909 (DAI/Athen Akropolis 566).
 150. Iron tie bar keeping Erechtheion south porch ceiling coffer fragments in place; the bar carries the inscription: "Archaeological Society 1908". Photo taken in 1982 during conservation carried out during the Erechtheion restoration conducted by CCAM (CCAM Archives T10 13/342-20A).
 151. Installing an iron band inside the Erechtheion south porch epistyles in 1908-1909 (AAE, Balanos Archive 1903).
 - 152-154. Erechtheion North Porch. Iron double-T beams installed by Balanos to reinforce the Erechtheion North Porch ceiling beams. Photos taken in May 1980 and June 1981 while the ceiling was being dismantled in the course of the new restoration conducted by CCAM (CCAM Archives T7 12/237-7, T9 15/281-19, T9 22/289-11).
 155. Iron beams, reinforcements incorporated inside the Erechtheion south porch epistyles in order to support the weight of the ceiling. Photograph taken in September 1979, while the ceiling was being dismantled in the course of the new restoration conducted by CCAM (CCAM Archives T4 36/148-6).
 156. Metal reinforcing rod installed along the length of the Erechtheion west wall during Balanos intervention. Photo taken in June 1980 while the wall was being dismantled during the restoration conducted by the CCAM (CCAM Archives T8 3/240-26).
 157. The interior of the Erechtheion seen from the east, after the restoration (ASCS AK 563).
 - 158-159. Method employed by N. Balanos in restoring the Erechtheion west wall by joining ancient fragments with each other and/or with new marble. Photo taken in July 1983 during the restoration conducted by CCAM (CCAM Archives T12 2/383-5, T12 2/383-8).

- 160-161. Method employed by N. Balanos in restoring the Erechtheion south wall by joining ancient fragments with each other and/or with new marble. Photos taken in June 1981 during the restoration conducted by CCAM (CCAM Archives T9 24/293-57, T 22/290-34).
162. Sketch made by N. Balanos for the restoration of the Erechtheion west wall in 1904 (AAE, Balanos Archive, File IV.8, Erechtheion).
163. The Temple of Apollo Epikourios at Bassai taken from the NW before the intervention of 1902-1908 (DAI/Athen Phig. 8).
164. The Temple of Apollo Epikourios at Bassai after the intervention of 1902-1908. Photo by A. Frantz (ASCS Alison Frantz Collection PE 7).
165. Ground plan of the Temple of Apollo Epikourios at Bassai. Half-finished drawing, ink on cardboard, probably by N. Ioannitis (AAE, Archives of Plans and Drawings).
166. Longitudinal section of the Temple of Apollo Epikourios at Bassai by N. Ioannitis, ink on cardboard, November 1902 (AAE, Archives of Plans and Drawings).
167. First and last pages of a report on the progress of the restoration of the Temple of Apollo Epikourios at Bassai by N. Ioannitis, 26.7. 1905 (AAE, Κατάλοιπα Μπαλάνου, File: Temple of Apollo at Phigaleia).
168. First and last page of a report on the progress of the restoration of the Temple of Apollo Epikourios at Bassai by N. Ioannitis, 4.10. 1905 (AAE, Κατάλοιπα Μπαλάνου, File: Temple of Apollo at Phigaleia).
169. Transporting architectural blocks during the restoration of the Temple of Apollo Epikourios in 1902-1908 (AAE, Κατάλοιπα Μπαλάνου, File: Temple of Apollo at Phigaleia).
- 170-171. Schematic sketches of the restoration of the Temple of Apollo Epikourios by N. Ioannitis, ink on paper, 1905 (AAE, Κατάλοιπα Μπαλάνου, File: Temple of Apollo at Phigaleia).
172. Cross-section of the Temple of Epikourios Apollo, ink on cardboard, by N. Ioannitis, November 1902 (AAE, Archives of Plans and Drawings).
173. Schematic sketch for the restoration of the opisthodomos wall of the Temple of Apollo Epikourios by N. Ioannitis, ink on paper, 1905 (AAE, Κατάλοιπα Μπαλάνου, File: Temple of Apollo at Phigaleia).
174. The Temple of Apollo Epikourios seen from the SE, showing the re-erected wall of the opisthodomos and the restored missing sections of the colonnade sylobate, work carried out during the intervention of 1906-1908 (AAE, Photo Archive 238).
175. General view of the Olympieion from the SE, 1880-1890 (Catsimpooulas Collection OZ/12 B13).
176. General view of the Olympieion from the SE after the restoration of the terrace retaining wall in 1898-1903 (Photo Archive of the Ethnological and Historical Society of Greece IG 235).
177. The Temple of Zeus Olympios in 1925, showing the crepidoma and the stylobate filled in with new material, 1907-1909 (DAI/Athen. Bauten 501).
178. The Tholos display in the Epidauros Museum. Photo by S. Mavrommatis, November 1988 (Working group for the Conservation of Epidauros Monuments, Photo Archive 288).
179. The Tholos ceiling reassembled in the Epidauros Museum. Photo by S. Mavrommatis, November 1988 (Working group for the Conservation of Epidauros Monuments, Photo Archive 283).
180. Theatre at Epidauros, western gateway, drawing of the restoration carried out in 1906-1909. Ancient architectural members shown in black; additions made in 1907 are light-coloured. Drawing by K. Boletis, 1993 (Working group for the Conservation of Epidauros Monuments, Study I 18 b36, p. 24).
181. Theatre at Epidauros, the western gateway during the restoration of 1906-1909 (AAE, Photo Archive, Theatre of Epidauros 1273).
182. The Temple of Apollo at Corinth in 1903 (DAI/Athen, Korinth 27).
183. The Temple of Apollo at Corinth after the epistyles were aligned in 1906-1907 (DAI/Athen Hege 1659).
184. Drawing of the restoration of the Propylaia east porch, new marble blocks indicated by hatching (Balanos 1940, no number).
185. The Propylaia east porch before the intervention of 1909-1917 (Catsimpooulas Collection PR 10 B41).
186. Celebration held at Kephalaria Kephissia when the association of marble-workers and quarrymen, "The Akropolis", was founded in 1910 (Personal Archive of G. Moschous).
187. The Propylaia east porch seen from the SW in 1909. On the ground, the architectural members of the Propylaia to be set back into place. In the background, the recently re-erected Erechtheion. Photo by W.B. Dinsmoor (ASCS AK 291).
188. The re-erected ceiling of the western chamber of the Propylaia Central Building. Photo by B. Papaioannou in the 1950s (CCAM Archives 001867).
189. The Ionic column capital of the Propylaia as it was in the intervention of 1911-1914. Photo taken in November 1989 during the restoration of the Propylaia by the CCAM (CCAM Archives T34 15/1208-27).
190. The Ionic column capital of the Propylaia, method of reassembling the fragments during the intervention of 1911-1914. Drawing by T. Tanoulas, 1994. (Tanoulas - Ioannidou - Moraotou 1994, drawing 23).
191. Propylaia east porch ceiling reset in place, view from below. Photo dated 1982. (DAI/Athen 82/311-315).
- 192 - 193. N. Balanos' method of assembling Propylaia ceiling coffers by making a patchwork of ancient fragments. Photos taken in 1991 while the ceiling coffers were given conservation treatment during the restoration undertaken by CCAM (CCAM Archives T36 30/1300-3, T 36 30/1300-6).
194. The re-erected ceilings of the Propylaia from the south Photo by W. Hege in the 1930s (DAI/Athen Hege 1043).
195. Balanos' procedure for putting together the Ionic epistyle in the western chamber of the Propylaia Central Building by making a patchwork of 18 ancient fragments and new additions. Drawing by T. Tanoulas 1994 (Tanoulas - Ioannidou- Moraotou 1994, drawing 24).
196. Deep channel hewn into the original upper surface of a Propylaia ceiling beam for an iron reinforcement beam designed to deliver the weight of the marble beam to the supports; the fractures caused by the rusting of the iron are visible. Photograph taken in 1992 while the ceiling beams were being given conservation treatment during the CCAM intervention (CCAM Archives T37 10/1323-23).
197. Iron reinforcements installed inside Propylaia ceiling beams about to be reset in place. Photo taken in May 1994, while the ceiling beams were being given conservation treatment, during the restoration carried out by the CCAM (CCAM Archives T56 7/2136-33A).
198. Iron T-beam reinforcement applied to cuttings and beddings made for the purpose in the upper surfaces of the Propylaia ceiling coffers. Photograph taken in June 1990 during the restoration conducted by CCAM (CCAM Archives T35 14/1250-18A).
199. The Propylaia from the SW after the restoration. Photo by N. Kontos in the 1960s (CCAM Archives 001504).
200. The Propylaia from the NE after the restoration. Photo by P. Papachatzidakis in the 1960s. (CCAM Archives 001483).
201. The Arch of Hadrian from the SE, ca 1880 (Catsimpooulas Collection HA17 B55).
202. Note concerning the Parthenon marbleworkers in 1913, found in December 1992 when the north wall of the Parthenon cella was being dismantled during the restoration conducted by CCAM. Photo dated June 1994 (CCAM Archives T55 757/2110).
203. The western propylon of the Roman Agora from the east showing the consolidation of the two northernmost columns with cement mortar and the reset members of the entablature and the pediment from the intervention of 1915-1917. Photo by W. Hege, 1928 (DAI/Athen Hege 1915).
204. The Temple of Zeus at Nemea after the epistyles had been reinforced in 1924. Photo taken in 1933 (DAI/Athen Argolis 194).
205. Start of the restoration of the Parthenon north colonnade in 1923 (ASCS AK 746).
206. Balanos' proposal for the restoration of the Parthenon north colon-

- nade. Photograph with the proposed restoration painted in, 1912 (AAE, Balanos Archive, File 1.23).
207. Balanos' initial study for the restoration of the Parthenon north colonnade made in 1921. AAE, Balanos Archive 2070.
208. Otto Walter (Photo Archives of the Austrian Archaeological Institute).
- 209-210. Hoisting the newly carved marble echinus of the capital belonging to column H (7th from the east) over the Beulé Gate on 3.11.1927 (AAE, Balanos Archives, Photo album labelled "Parthenon: photographs drums-capitals").
211. Hoisting a Parthenon north colonnade epistyle in June 1929 (AAE, Balanos Archive 2040).
212. Technique of filling in the missing portions of the Parthenon north colonnade column drums with beton (AAE, Balanos Archive 2076).
213. William Bell Dinsmoor (1886-1973). Photo by Alison Frantz (ASCS, Alison Frantz Collection C77).
214. The Parthenon north colonnade during the restoration in 1927 (AAE, Balanos Archive 2038).
215. Proposal for the restoration of the Parthenon north colonnade made by W.B. Dinsmoor in July 1927, indicating the original positions of the column drums for columns Δ-Λ, 4th - 11 columns from the east. (ASCS, Dinsmoor Archive).
216. Balanos' review of Pittakis' restoration of the Parthenon north colonnade. Study by K. Zambas; drawing by Cl. Matala, 1997 (CCAM Study no. 732).
217. Balanos' procedure for restoring the Parthenon north colonnade column drums with cement. Ink drawing on cardboard (AAE, Balanos Archive, File 1.22, Album of drawings labelled "Parthenon").
218. Initial proposal by Balanos for restoring columns H and Z. Sketch by N. Balanos and N. Mitsakis in 1927. (AAE, Balanos Archive, File 1.17).
- 219-220. Tables giving comparative measurements of the north column drums Δ-Λ (4th - 11th columns from the east) made by W.B. Dinsmoor, N. Mitsakis and H. Schleif (in brackets). N. Balanos and N. Mitsakis, 1927 (AAE, Balanos Archive, File 1.14).
- 221-222. Alternative proposals for the restoration of Parthenon north columns E and Z (5th and 6th from the east) made by N. Balanos and N. Mitsakis in 1927 (AAE, Balanos Archive, File 1.14 and 1.17).
223. Review of the proposals made by N. Balanos (on the left) and W.B. Dinsmoor (on the right) for the restoration of Parthenon north column Θ (8th from the east) on the basis of measurements taken by W.B. Dinsmoor (left), N. Mitsakis (centre) and H. Schleif (right). N. Balanos - N. Mitsakis, 1927 (AAE, Balanos archive, File 1.14 and 1.17).
224. Review of the proposals made by N. Balanos (on the left) and W.B. Dinsmoor (on the right) for the restoration of Parthenon north column H (7th from the east) on the basis of measurements taken by W.B. Dinsmoor (left), N. Mitsakis (centre) and H. Schleif (right). N. Balanos - N. Mitsakis, 1927 (AAE, Balanos Archive, File 1.14 and 1.17).
- 225-226. Balanos' final proposal for the restoration of the Parthenon north columns D-H (4th - 7th from the east) Drawings of each column, 21.3.1929 (AAE, Balanos Archive, File 1.17).
227. Balanos' final proposal for the restoration of the Parthenon north columns D-H (4th - 7th from the east) Overall drawing, March-April 1929 (AAE, Balanos Archive, File 1.17).
228. The first interior epistyle made of new marble for the 3rd intercolumniation (from the east) in the Parthenon north colonnade, photographed in the open area in front of the Acropolis on 12.11. 1929 (AAE, Balanos Archive, Photo album labelled "Parthenon").
229. The first interior epistyle over the 3rd intercolumniation from the east in the Parthenon north colonnade being transported up to the Acropolis. Photo taken by M. Mindler in November 1929 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Parthenon").
- 230-231. The epistyle of fig. 229 being transported on the Acropolis on the 19th and 21st of November 1929 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Parthenon").
232. Setting the epistyle (as above) in place in the Parthenon. March 1930 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Parthenon").
233. Transporting a column capital made of new marble for the Parthenon north colonnade 4th column (from the east) to the Acropolis on December 13, 1929 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Parthenon").
- 234 - 235. Transporting the column capital (as in fig. 233) to the Acropolis under Balanos' supervision on December 22, 1929 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Parthenon").
236. The capital of column E (5th from the east) in the Parthenon north colonnade being lifted into place on June 8th, 1929. "Reached the height of the 11th drum at 5.35 P.M." written in Balanos' own handwriting on the photo (AAE, Balanos Archive, Photo album "Parthenon").
237. Balanos' review of the restoration of the Parthenon north columns D-H (4th - 7th from the east) after W.B. Dinsmoor's intervention. Study by K. Zambas; drawing by Cl. Matala, 1997 (CCAM Study no. 732).
238. The re-erected north colonnade of the Parthenon from the SE. Photo by Sp. Meletzis, 1958 (CCAM Archives 001795).
239. Restoration of the Parthenon west doorway in 1926 (AAE, Balanos Archive 1702).
240. N. Balanos in 1926 during the restoration of the Parthenon west doorway (AAE, Balanos Archive, Photo album "Parthenon, photographs of the door and cella walls").
241. Walter Hege photographing the Parthenon west frieze in 1929 (DAI/Athen Hege 2441).
242. View of the Parthenon west frieze from the west by W. Hege, 1929 (DAI/Athen Hege 1035).
243. The interior of the Parthenon from the east in 1928 after the restoration of the west door and the removal of the bricks used to patch the walls during the Pittakis-Rangavi intervention (DAI/Athen Akr. 1093).
244. The restoration of the SE corner of the Parthenon in 1930-1931 (AAE, Balanos Archive 1789).
245. The SE corner of the Parthenon after the restoration. Photo by V. and N. Tombazis in the 1960s. (CCAM Archives 001871).
246. The restoration of the Parthenon pronaos in 1931 (AAE, Balanos Archive 1790).
- 247-248. Above: the Parthenon south colonnade as it was in 1931. Below: proposal for restoration. Water colour by N. Balanos, 1931 (AAE, Balanos Archive 2071).
249. The Parthenon from the SE in 1938, after the end of Balanos' interventions (ASCS AK 1258).
250. Measurements of the 5th column drum of column L (12th from the east) in the Parthenon south colonnade. Drawing by N. Balanos, November 1932 (AAE, Balanos Archive, File 1.22, Album of drawings "Parthenon").
251. The Acropolis plateau from the east in 1931-1932 (DAI/Athen 75/525).
- 252-253. Constructing buttresses to shore up the rock on the Acropolis North Slope, 15 October 1935 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Acropolis Walls").
254. The buttress walls on the Acropolis North Slope from the NE in 1938 (ASCS AK 1265).
255. Consolidating the SE section of the facade of the Odeion of Herodes Atticus in 1938 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Herodes Atticus Theatre - Stoa of Eumenes").
- 256 - 257. N. Mitsakis' designs for wooden benches in the Odeion of Herodes Atticus in 1936. (Personal Archive E. Fessa - Emmanouil).
258. The bastion and temple of Athena Nike from the NE in 1935 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Temple of Athena Nike" 1).
259. "The start of dismantling the temple of Athena Nike on October 20, 1935" noted on the photo in Balanos' handwriting (AAE, Balanos Archive, Photo album "Temple of Athena Nike" 1).
260. The crepidoma of the Athena Nike temple while it was being dismantled in 1936, showing the underground powder magazine which had been constructed below the classical temple floor during the Turkish occupation (AAE, Balanos Archive, Photo album "Temple of Athena Nike" 1).

261. The Nike Bastion from the south in 1936 after the temple had been dismantled (AAE, Balanos Archive, Photo album "Temple of Athena Nike" 1).
- 262-263. Disassembled architectural members of the Athena Nike Temple in 1936 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Temple of Athena Nike" 1).
264. Plan of the bastion and temple of Athena Nike with the underlying remains of earlier phases. Drawn by V. Douras and N. Balanos in 1937 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Temple of Athena Nike" 3).
265. The Mycenaean Bastion on the Akropolis as it was discovered inside the classical Nike Bastion on September 20, 1937 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Temple of Athena Nike" 2).
266. The Nike Bastion from the SW after the restoration of 1937-1938. On the western face, the restored classical niches. Photo taken in the 1960s. (CCAM Archives 001544).
267. Preparation for repositioning the early classical naiskos of Athena Nike on the floor of the subterranean chamber constructed underneath the classical temple in 1937 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Temple of Athena Nike" 3).
268. Constructing the underground chamber inside the Nike Bastion, below the classical temple of Athena Nike, in 1937 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Temple of Athena Nike" 3).
269. "General view of the crepidoma of the Temple of Athena Nike during the restoration", (caption on the photo in N. Balanos' handwriting). Photo by Voglis, November 1938 (AAE, Balanos Archive, Photo album, "Temple of Athena Nike" 3).
270. Re-erecting the temple of Athena Nike. In the center, V. Douras, acting architect, February 1939 (AAE, Balanos Archive, Photo album "Temple of Athena Nike" 3).
271. The team of technicians who worked on the second restoration of the Temple of Nike, 1935-1940 (AAE, Balanos Archive, Box: Athena Nike).
272. The temple of Athena Nike after the second restoration. Photo taken in the 1960s (CCAM Archives 001544).
273. The bastion and temple of Athena Nike from the NW (DAI/Athen Akropolis 1509).
274. Balanos in 1937 during the intervention on the Athena Nike bastion (AAE, Balanos Archive, Box labelled: Athena Nike).
275. Method of concealing reinforcements in 19th century constructions (Warland 1953, fig. 40).
276. Clamps manufactured out of galvanized iron in Switzerland, used in the intervention in the Parthenon opisthodomos in 1898-1902 and found in good condition (not rusted) during the dismantling of that section of the building in 1992-1994 (CCAM Archives 1999).
277. Reinforcement installed in an Erechtheion south porch ceiling coffer (2nd from the east) in 1908-1909, found to be in good condition (not rusted) while the building was being dismantled in 1979. Photo taken in July 1980, when the ceiling coffer was given conservation treatment during the CCAM project (CCAM Archives T8 6/243-26).
278. General view of the Acropolis from the NW. Photographed by Alison Frantz in 1955 (ASCS, Alison Frantz Collection AT1).
279. Anastasios Orlandos (1887-1979) (AAE, Photo Archives).
280. The columns and epistyles of the early Christian church in the Library of Hadrian after they were girdled with iron bands in 1925. Photo by Hege, 1928 (DAI/Athen Hege 2266).
281. The Theseion from the north in June 1937 during the work of restoring the pronaos (ASCS, Agora Excavations 19 7-345).
282. The Theseion from the east in May 1936, before the restoration of the pronaos. In back, the new wall built in 1835 on the line of the pronaos columns (ASCS, Agora Excavations 19, 6-236).
283. The Theseion pronaos from the SE after the restoration of 1936-1937 (DAI/Athen Theseion 2509).
- 284-285. Conversion of the Sikyon Baths into a museum in 1935 and 1939 (AAE, Photo Archive, Sikyon 3021 and 3026).
286. The south fountain-house in the Sikyon gymnasium after the restoration of 1936 (AAE, Photo Archive, Sikyon 3016).
- 287-288. The first postcards issued by the Greek Tourism Organization in 1930. (Historical and Ethnological Society of Greece, Photo Archive).
289. The Philopappos Monument with fence, after 1930. Photo by W. Hege. (DAI/Athen Hege 2262).
290. Participants in a performance of Electra in 1936, seated on the wooden benches installed in the Odeion of Herodes Atticus by N. Mitsakis and N. Balanos. In the first row, left to right: Th. Aronis, D. Rondiris, D. Mitropoulos, E. Papadaki; in the second row: A. Grimanis, B. Manolidou, K. Paxinou, M. Lykoudis, G. Glinos; third row: Th. Kotsopoulos (Photo Archive, Hellenic Centre for Theatrical Research, Theatre Museum).
291. Katina Paxinou as Electra at the Odeion of Herodes Atticus in 1936 (Antonoula 1989, p. 18).
292. The Odeion at Patras after the restoration of the skene wall in 1938 (Photo archive, Directorate for the Restoration of Ancient and Historical Monuments).
293. Dismantling the epistyle of the temple of Vespasian in the Forum Romanum in 1810. Pencil and ink drawing by Pinelli (Biblioteca dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte, Roma XI 6 II 15).
294. The Arch of Titus from the east at the end of the 18th century by J.H.W. Tischbein, 1886-1787; lithograph in the Staatliche Museen, Berlin (American Academy in Rome, Photographic Archive and Fototeca Unione 14143F).
295. The Arch of Titus from the east after the restoration of 1817-1824. Photographed in 1949 (American Academy in Rome, Photographic Archive and Fototeca Unione 7275F).
296. (2). Proposal for the restoration of the Parthenon north colonnade, indicating the present location of the column drums and the proposed transpositions of columns D-L (the 4th-11th column from the east) By W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927 (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
297. (1). List of column drums overthrown in 1687. W. B. Dinsmoor, July 1st, 1927 (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
298. (3). Column Δ as now to be restored. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927. (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
299. (11). Column Δ suggested revision. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927 (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
300. (4). Column E as now to be restored. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927. (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
301. (12). Column E suggested revision. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927 (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
302. (5). Column Z as now restored. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927. (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
303. (13). Column Z suggested revision. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927 (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
304. (6). Column H as now to be restored. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927. (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
305. (14). Column H suggested revision. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927 (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
306. (7). Column Θ as now restored. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927. (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
307. (15). Column Q suggested revision. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927 (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
308. (8). Column I as now restored. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927. (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
309. (16). Column I suggested revision. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927 (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
310. (9). Column K as now restored. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927. (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
311. (17). Column K suggested revision. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927 (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
312. (10). Column Λ as now restored. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927. (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).
313. (18). Column L suggested revision. W.B. Dinsmoor, July 1st, 1927 (ASCS Archives, Dinsmoor Archive).

ΠΡΟΣΩΠΑ - ΦΟΡΕΙΣ

- Academie des Inscriptions et des Belles Lettres ή French Academy of Inscriptions ή French Academy ή Γαλλική Ακαδημία Επιγραφών και Γραμμάτων ή Ακαδημία, σ. 174, 197, 212, 215, 309, 312, 317, σμμ. 139, 451, 474, 518, 546.
- Academie Royale de l'Architecture (Παρισίων), σ. 275.
- Accademia di San Luca (Ρώμης), σμμ. 231.
- Άγγελικόπουλος Α., σμμ. 451.
- Άγγελικης Μιχάλης, σ. 234.
- Αδαμαντίου Αδαμάντιος, σ. 183, 184, σμμ. 157, 499, 519.
- Αδοσίδης Α., σμμ. 724.
- Αεροπορική Άμυνα, σμμ. 738.
- Αθανασίου Κ., σ. 59.
- Αθανασίου Παντελής, σ. 63, σμμ. 202.
- Αθανασόπουλος, σμμ. 600.
- Ακαδημία Καλών Τεχνών San Fernando Ισπανίας, σμμ. 607.
- Ακαδημία της Γαλλίας στη Ρώμη, σμμ. 82, 96, 759.
- Αμερικανική Ακαδημία Ρώμης, σμμ. 571.
- Αμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών Αθηνών, σ. 186, 188, 196, 197, 206, 237, σμμ. 387, 723, 724.
- Andreoli Giovanni, σ. 33, σμμ. 31, 48, 58, 82.
- Αντιβασιλεία (όθωνικής περιόδου), σ. 16, 17, 18, σμμ. 7.
- Ανωτάτη Σχολή Εμπορικών Σπουδών (Αθηνών), σ. 163.
- Ανωτάτη Τεχνική Σχολή τοῦ Delft, σ. 214.
- Ανώτατον Συμβούλιον Γραφείων καὶ Προσωπικοῦ τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν (Ιταλίας), σμμ. 435.
- Ανώτερα Γεωπονική Σχολή (Αθηνών), σ. 163.
- Αρθαντίοπουλος Απόστολος, σ. 205, σμμ. 582.
- Αρχαιολογική Επιτροπή, σ. 27, 30, σμμ. 59.
- Αρχαιολογική Υπηρεσία, *passim*.
- Αρχαιολογικόν Συμβούλιον ή Archaeological Council, σ. 162, 163, 164, 169, 174, 177, 181, 184, 197, 198, 205, 207, 228, 236, 238, 243, 286, 311, 317, σμμ. 428, 442, 476, 491, 509, 510, 519, 530, 587, 594-596, 652, 662, 665, 725, 745.
- Αρχαιολογικόν Ταμεῖον, σ. 162.
- Αρχαιολογικόν Τμήμα ή Αρχαιολογικόν Γραφείον ή Γραφεῖον Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας (Υπουργείον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσως), σ. 162, 163, 164, σμμ. 475, 489, 491, 494.
- Αρχιτεκτονική Σχολή Πανεπιστημίου Ρώμης, σ. 214.
- Αρχιτεκτονικόν Γραφεῖον Σχολικῶν Κυρίων καὶ Συντηρήσεως Ἀρχαίων Μνημείων καὶ Ἀρχαιολογικῶν Μουσείων, σ. 162.
- Αρχιτεκτονικόν Τμήμα Υπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσως ή Υπουργείου Παιδείας ή Service of Restoration, σ. 162, 166, 174, 177, 234, 286, 317, σμμ. 435, 442, 478, 488, 499.
- Αρχιτεκτονικόν Τμήμα Υπουργείου τῆς Συγκοινωνίας, σμμ. 436.
- Arundale F., σ. 16.
- Ἀρόνης Θ., σ. 243.
- Asopios C. (Ἀσώπιος Κ.), σ. 300.
- Αυστριακόν Ἀρχαιολογικόν Ἰνστιτοῦτον (Αθηνών) ή Oesterreiches Archaeologisches Institut, σ. 176, 183, 197, 201, 314, σμμ. 607.
- Αυστρο-ογγρική Αυτοκρατορία, σμμ. 528, 774.
- Αὐτοτελής Ὑπηρεσία Ξένων καὶ Ἐκθέσεων, σ. 238.
- Βαλλιάνου Α. Α Οἶκος, σμμ. 288.
- Bals G., σ. 214.
- Bardet Luigi, σμμ. 754.
- Βασιλειάδη Γ. (μηχανουργεῖο), σ. 88, σμμ. 288.
- Βασιλεῖο τῆς Νεαπόλεως καὶ τῶν Δύο Σικελιῶν ή Νεαπόλεως ή τῶν Δύο Σικελιῶν, σ. 272, 273, σμμ. 750, 757.
- Βασιλεῖον Ἰωάννης, σμμ. 744.
- Βασιλική Ακαδημία Βελγίου, σ. 214.
- Βασιλικό Θέατρο, σ. 242, σμμ. 741, 742.
- Βεάκης Αἰμίλιος, σμμ. 741.
- Benakis A. (Μπενάκης Ἀντώνιος), σ. 340.
- Βενιέρης Π., σμμ. 388.
- Βενιζέλος Ἐλευθέριος ή Venizelos, σ. 186, 212, 340, σμμ. 449, 538, 589.
- Bennhost O., σ. 59.
- Βερναρδάκης Α., σμμ. 375.
- Βερναρδάκης Δημήτριος, σ. 183, σμμ. 519.
- Bértrand, σ. 87, σμμ. 283.
- Beulé Ernest, σ. 44, 45, 56, σμμ. 141, 142.
- Βιτωρᾶς Βασίλειος, σ. 110.
- Βλαχόπουλος Ξενοφών, σ. 79, 86, 108, 304, σμμ. 242.
- Blondel H., σ. 56, σμμ. 169.
- Βόλγης, σ. 225.
- Βοζίκης Χ.Κ., σμμ. 491, 494.
- Bohn Richard ή Μιόν, σ. 56, σμμ. 171.
- Boissier L. & Cie Οἶκος, σ. 88.
- Boissonade J., σμμ. 139.
- Boissonas Frédéric, σ. 73.
- Boito Camillo, σ. 278, 279, 280, σμμ. 779.
- Boitte Fr., σ. 37.
- Boni Giacomo, σ. 279, 280, σμμ. 783, 784.
- Bonucci Antonio, σ. 273.
- Boring William A., σ. 188, 197, 198, 324, σμμ. 461, 548, 570, 584.
- Bötticher Adolf, σ. 44.
- Bötticher Carl, σ. 56.
- Boulanger Florimond, σ. 66.
- Bourdelle Emile, σ. 112, σμμ. 375.
- Bourgnet E., σ. 114.
- Βουρνάζος Ἀλέξανδρος, σμμ. 593.
- Βουσακης Ἀριστείδης, σ. 64.
- Βρετανική Ἀρχαιολογική Σχολή Ἀθηνῶν, σμμ. 241, 486, 520.
- Bridges G.M., σ. 40.
- British Museum ή Βρετανικό Μουσείο ή Musée Britanique ή ἐν Λονδίῳ Μουσείο, σ. 33, 59, 61, 63, 93, 94, 126, 166, 176, 184, 187, 190, 201, 210, 228, 297, 299, 314, 317, 321, 324, 336, σμμ. 75, 94, 95, 128, 193, 196, 387, 486, 571, 601.
- Βρούτιος Γεώργιος, σμμ. 84.
- Brull I. (ἐταιρεία), σμμ. 288.
- Buchon J.A., σμμ. 82.
- Burnouf Emile, σ. 56.
- Buschor Ernst, σ. 183, 206, 323, σμμ. 522, 590.
- Βυζαντινόν Μουσείον (Αθηνῶν), σ. 165, σμμ. 655.
- Βυζαντινός Γαβριήλ, σ. 110.
- Γάβελας Κωνσταντῖνος, σ. 110.
- Γαζής Νικόλαος, σ. 108, 110, 119, 127, σμμ. 362, 414.
- Γάιτης Ν., σμμ. 694.
- Γαλανοῦ Ἀμερίμνη, σμμ. 199.
- Γαλλική Ἀποστολή Δημοσίων Ἐργῶν, σ. 79, σμμ. 159.
- Γαλλική Ἀρχαιολογική Σχολή Ἀθηνῶν, σ. 79, 85, 86, 174, 241, 283, 309, 312, σμμ. 238, 276, 288, 624.
- Calza Guido, σ. 279, σμμ. 784, 790.
- Camporesi Giuseppe, σ. 274.
- Canina Luigi, σ. 276, σμμ. 291.
- Canova Antonio, σ. 274.
- Capps Edward, σ. 186, 187, 188, 193, 196, 324, 331, σμμ. 540, 557, 565, 567-569.
- Caristie Auguste, σ. 277.
- Carpenter Rhys, σ. 188, 193, 196, 206, 207, 324, 331, σμμ. 463, 561, 565, 567, 568, 590, 593.
- Carrière Eugène, σ. 112.
- Γαρέφαλλος, σμμ. 229.
- Castelli Gabriele Lancilotto, πρίγκηψας di Torremuzza, σ. 273.
- Castello Paterno Ignazio, πρίγκηψας di Biscari, σ. 273.
- Γάτινας Κωνσταντῖνος, σ. 110.
- Cellrier J.F., σμμ. 595.
- Γενική Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τῶν Μουσείων τοῦ Κράτους ή Γενική Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ή Γενική Ἐφορεία ή Ἐφορεία, σ. 54, 55, 59, 64, 66, 68, 69, 76, 77, 86, 108, 162, 110, 283, 284, σμμ. 161, 192, 195, 231, 235, 238, 241, 476.
- Γερμανική Αυτοκρατορία, σ. 278.
- Γερμανικόν Ἀρχαιολογικόν Ἰνστιτοῦτον Ἀθηνῶν, σ. 77, 176, 197, 201, 283, σμμ. 241, 298, 462, 607, 816.
- Γερμανικό Ἀρχαιολογικό Ἰνστιτοῦτο Βερολίνου, σ. 212, 278.
- Γεωδατική Ὑπηρεσία (Ελλάδας), σμμ. 544.
- Γεωργαλάς Γ., σ. 219.
- Γεώργιος (Βασιλεὺς), σ. 119.
- Γεωργίου Α., σ. 63, σμμ. 202.
- Charbonnier André, σ. 212, 213, 215, 216, 339, 340, σμμ. 299, 449, 464, 465, 512, 595, 600, 614, 621-632, 634-638, 640-642.
- Chenchi Carlo, σμμ. 755.
- Γιοκαρίνης Ν., σ. 210.
- Γιοργαντάκος Λεωνίδας, σ. 123.
- Clemen Paul, σ. 277.
- Clemenceau Georges, σ. 112, σμμ. 376.
- Γληνός Γεώργιος, σ. 242.
- Colin G., σ. 114.
- Comédie Française, σ. 241.
- Commission des Monuments Historiques (Γαλλίας) ή Ἐπιτροπή Ἱστορικῶν Μνημείων, σμμ. 759.
- Confédération Universitaire (Βρυξελλῶν), σμμ. 389.
- Conseil Général des Bâtiments Civils (Γαλλίας) ή Γενικό Συμβούλιο Ἀστικῶν Κτιρίων, σμμ. 759.
- Convention Nationale ή Ἐθνοσυνέλευση Γαλλίας, σ. 272, 276, σμμ. 748.

- Convert, σμμ. 238.
Costi N. (Κώστης Νικόλαος), σ. 300.
Couve L., σ. 114.
Γραφείον Ἀναστρώσεως καὶ Συντηρήσεως Ἀρχαίων Μνημείων ἢ Ἀναστρώσεως καὶ Συντήρησις Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων ἢ Ἀναστρώσεως ἢ Ἐπισκευὴ καὶ Συντήρησις Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων ἢ Γραφείον, σ. 163, 164, 177, 234, 235, 240, 243, 286, σμμ. 419, 435, 498, 685-687, 725.
Γραφείον Κατασκευῶν Μονίμων Ὀδοστρωμάτων (Υπουργεῖον Συγκοινωνιῶν), σμμ. 725.
Γραφείον Ξένων καὶ Ἐκθέσεων, σ. 238.
Γραφείον Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδεψεως, σ. 162, 163, 166, 168, σμμ. 435.
Γριμάνης Ἀγγελος, σ. 243.
Cultera Giuseppe, σμμ. 798.

Δαμθέργης Ἀθανάσιος, σ. 176, σμμ. 479.
Δάμος Στάθης, σμμ. 499.
Daniel, σμμ. 414.
De Angelis d'Ossat Guglielmo, σμμ. 804.
D'Estourmel J. Compte, σμμ. 52.
De Fries et Co. (ἐργοστάσιον), σ. 88, σμμ. 289.
Δεινοκράτης, σ. 70, σμμ. 220.
Dehio Georg, σ. 277.
De Laborde Léon, σμμ. 209.
Della Setta Alessandro, σ. 183, 212, σμμ. 519, 522, 576.
Demangel R., σμμ. 816.
Desbuisson Prosper, σ. 33, 45.
Desgodets Antoine, σμμ. 759.
Destrée Jules, σ. 214.
Δηλιγιάννης Θεόδωρος, σ. 85, σμμ. 279.
Δημακόπουλος Ἰορδάνης, σμμ. 677, 691.
Δημητρακόπουλος Ἀ., σ. 219, σμμ. 432, 724.
Δημητριάδης Ἀθανάσιος, σμμ. 157.
Δημητριάδης Κωνσταντῖνος, σ. 68, 301, σμμ. 157.
Δημητρίου Κυριάκος, σμμ. 102.
Δημόπουλος Παντελής Δ., σ. 123, σμμ. 388.
Δημος Ἀθηναίων, σ. 66.
Δημόσιον Κεντρικόν Μουσεῖον ἢ Κεντρικόν Ἀρχαιολογικόν Μουσεῖον, σ. 20, 26, 27.
Δίγκας Κ., σμμ. 713.
Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν Πνευματικὴ Συνεργασία ἢ Ἰνστιτοῦτο Πνευματικῆς Συνεργασίας Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἢ Ὁργάνωση γιὰ τὴν Πνευματικὴ Συνεργασία τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, σ. 342.
Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ ἢ Ἐπιτροπεία (γιὰ τὴ Συντήρησι τοῦ Παρθενῶνα), σ. 99, σμμ. 571.
Διεῖθνεσις ἢ Ὑπηρεσία Δημοσίων Ἔργων Ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν, σ. 76, 79, 86, 91, 108, 283, 284, σμμ. 240, 297, 363, 435.
Directoire ἢ Διευθυντήριον Γαλλίας, σ. 273.
Dinsmoor William Bell ἢ Δίνμοορ, σ. 167, 169, 187-198, 201, 202, 204, 286, 314, 324, 325, 330-334, 337, σμμ. 461, 466, 469, 525, 532, 540, 547, 548, 550, 552, 554, 555, 557-559, 561-563-565, 567-573, 584, 601, 656, 673, 679, 683.
Διόνυσος, σμμ. 739.
Δογάνη Γιάννα, σμμ. 199, 388.
Dörpfeld ἢ Doerpfeld Wilhelm ἢ Δοίρπφελντ ἢ Νταίρπφελντ, σ. 71-73, 77, 79, 86, 87, 91, 93, 95, 102, 104, 106, 108, 110, 113, 116, 119, 126, 127, 135, 166, 169, 183, 188, 193-196, 202, 205, 212, 230, 234, 284, 304, 309, 311, 323, 324, 331-333, 337, σμμ. 224, 228, 241, 276, 298, 343, 345, 354, 396, 450, 460-462, 522, 541, 550, 558, 559, 563, 564, 566, 577, 582, 673.
Δούρας Βασίλειος, σ. 223-226, σμμ. 464, 609, 655, 656, 659, 660.
Δραγάσης Ἰάκωβος ἢ Dragatsis, σ. 183, 316, 519.
Δρακωτὸς Νικόλαος, σ. 123.
Δραματικὸς Σύνλογος «Ἑρμιδίδης», σ. 241, σμμ. 738.
Ducoux Henry, σμμ. 816.
Durm Joseph ἢ Δούρμ ἢ Ντούρμ, σ. 77, 79, 80, 81, 82, 85, 86, 91, 93, 99, 104, 110, 119, 122, 177, 180, 212, 230, 284, 303, 309, 311, 316, 323, σμμ. 128, 241, 251-253, 255, 270, 272, 275, 281, 288, 289, 301, 304, 305, 321, 360, 450, 476, 487, 490, 676, 677.
Dvořák Max, σ. 277, σμμ. 775.
Ecclesiological Society (Ἐκκλησιολογικὴ Ἑταιρεία), σμμ. 772.
Ecole des Beaux Arts de Paris ἢ Ἀκαδημία ἢ Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν Παρισίων, σ. 85, 214, 275.
Ecole des Ponts et Chaussées de Paris ἢ Σχολὴ Γεφυροποιίας καὶ Ὀδοποιίας (Παρισίων), σ. 76, σμμ. 159, 236.
Ἐθνικὴ Γράπεζα (Ἑλλάδος), σμμ. 738.
Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, σ. 16, σμμ. 192, 199, 238, 365, 428.
Ἐθνικὸ Μετσόβιον Πολυτεχνεῖο ἢ ΕΜΠ ἢ Πολυτεχνικὴ Σχολή, σ. 59, 86, 96, 163, 219, 234, 283, σμμ. 48, 193, 480, 593.
Ἐθνικὸς Σύνδεσμος Ἀναπτύξεως τοῦ Περιγητισμοῦ, σμμ. 720.
Ἐλευθεριάδης Ἐ., σμμ. 451.
Ἐλευθερον Πανεπιστήμιον Βρυξελλῶν, σμμ. 607.
Elgin Thomas ἢ Λόρδος Elgin ἢ Lord Elgin, σ. 33, 38, 63, 113, 122, 187, 205, 210, 297, 314, σμμ. 65, 75, 387, 454.
Ἑλληνικὸς Ὁργανισμὸς Τουρισμοῦ ἢ ΕΟΤ, σ. 238-242, σμμ. 720, 739.
Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἢ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἢ Ἑταιρεία, passim
Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖον, σμμ. 593.
Ἐπὶ τῆς Συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπὴ ἢ Ἐπὶ τῆς Ἐποποιείας καὶ Ἐκτελέσεως τῶν πρὸς Ὑποστηρίξιν τοῦ Παρθενῶνος Ἔργων Ἐπιτροπεία ἢ Ἐπὶ τῆς Στερεώσεως τοῦ Παρθενῶνος Ἐπιτροπὴ ἢ Ἐπιτροπὴ τοῦ Παρθενῶνα ἢ Ἐπιτροπεία ἢ Ἐπιτροπὴ ἢ Parthenon Commission of 1895, σ. 84-86, 88, 90, 91, 93-96, 100, 101, 104, 316, 323, σμμ. 245, 262, 266, 277-279, 286, 288, 289, 297, 307, 342, 346.
Ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδεψεως Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας ἢ Ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματεία, σ. 16, σμμ. 59.
Ἐπιτροπὴ Πνευματικῆς Συνεργασίας (ἐθνικῆς), σ. 342.
Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν πρὸς Ἐξοραϊσμόν καὶ Συντήρησιν τῶν Ἀρχαιολογικῶν Τόπων καὶ Μνημείων Ἐργασιῶν, σμμ. 242, 246.
Ἐπιτροπὴ Ἱστορικῶν Μνημείων Ρουμανίας, σ. 214.
Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως ἢ ΕΣΜΑ, σ. 40, σμμ. 35, 65, 88, 111, 114, 199, 320, 323, 324, 334, 389, 393, 397, 453, 455, 457, 459, 468, 482, 529, 574, 599, 601, 823.
Ἐργαστήριον Φωτοκολλημάτων καὶ Ἐφαρμοσμένης Ἠλεκτροχημείας Ἐθνικοῦ Μετσόβιον Πολυτεχνείου, σμμ. 480.
Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν, σμμ. 436.
Ἑταιρεία Λογοτεχνικῆ καὶ Ἱστορικῆς Ἀρχείου (ΕΛΙΑ), σμμ. 245.
Ἑταιρεία Περιγητῶν, σμμ. 720.
Ἑταιρεία πρὸς Διδασκαλίαν Ἀρχαίων Δραμάτων, σ. 241.
Ἑταιρεία Σιδηροδρόμων Πειραιῶς-Ἀθηνῶν-Πελοποννήσου, σ. 90, σμμ. 285.
Εὐγενία (Αὐτοκράτειρα Γαλλίας), σμμ. 209.
Εὐγένιος Γεώργιος, σ. 178, 234, σμμ. 419, 499, 503.
Εὐστρατιάδης Παναγιώτης, σ. 54, 56, 59, 62, 63, 70, 75, 177, 282, 283, 301, 302, σμμ. 157, 161, 164, 202, 216, 218, 223, 460, 596, 732, 809.
Ἑφορεία Ἀρχαίων Μνημείων Ἑλλάδος, σμμ. 435.
Evans Arthur Sir, σμμ. 539, 631.

Ζαβιτσάνος Γεώργιος, σ. 64.
Ζάμης Ἀλέξανδρος, σ. 86, 93, σμμ. 408.
Ζάμης Θρασύβουλος, σμμ. 517.
Ζάμης Κώστας, σ. 191, 202, σμμ. 540, 547, 552, 554, 680.
Ζαχαρίων καὶ Σία (ἐταιρεία), σμμ. 456.
Ζάχος Ἀριστοτέλης, σ. 212.
Ζέγγλης Κωνσταντῖνος, σ. 205, σμμ. 595.
Ζήσης Ἀλέξανδρος, σ. 63, σμμ. 202, 499.
Ζήσης Ἀντώνιος, σ. 63, σμμ. 202.
Ζήφος Μιλτιάδης, σμμ. 532.
Ζιρὼ Δημοσθένης, σμμ. 656, 659, 660, 663, 664.

Fea Carlo, σ. 274, σμμ. 764.
Feraldi ἢ Φερλάρδης, σ. 59, σμμ. 193.
Fiechter E., σ. 193, 331.
Finlay John H., σμμ. 571, 573.
Förster, σμμ. 128.
Fougières Gustave, σ. 174, 317, 323, σμμ. 518.
Franchini A., σμμ. 31.
Frantz Alison, σ. 116, 129, 233.
Frith Friedrich, σ. 28, σμμ. 69.
Fuchs, σμμ. 205.
Furtwängler Adolf, σ. 113.
Fyfe Th., σμμ. 722.

Gardner E. ἢ Γκάφνερ, σ. 81, 183, 309, 312, 316, 317, 323, σμμ. 256, 520, 546.
Gardner Percy, σμμ. 520.
Giffard Edvard, σ. 43, σμμ. 41.
Giglioli Giulio Quirino, σμμ. 798.
Gilly David, σμμ. 11.
Gilly Friedrich, σμμ. 11.
Giovannoni Gustavo, σ. 214, 278-280, σμμ. 781, 794, 803.
Gismondi Italo, σμμ. 795.
Gisors Guy Alexandre Jean Baptiste de, σ. 275, σμμ. 760.
Gobineau Compte, σμμ. 209, 210.
Grande Bretagne, σ. 299.
Gropius Christian, σ. 300.

Hansen Christian, σ. 20, 22, 25, 28, 229, 282, σμμ. 32, 35, 44, 70.
Heberday Rudolf, σ. 113, 169, 234, σμμ. 461.

- Hege Walter, σ. 179, 205-207, 235, 240, σημ. 590, 591, 623, 649.
- Heller B.K., σημ. 31.
- Heredia J.M.de, σ. 112.
- Hess Toni, σ. 204.
- Heydeck von , σημ. 124.
- Hill Bert, σ. 183, 207, 224, 235, 316, 323, σημ. 460, 519, 525, 531.
- Ήλιόπουλος Χ.Α., σημ. 521, 523, 531.
- Hirt L. Alois, σημ. 11.
- Hoffer Joseph, σ. 187.
- Holleaux M., σημ. 620.
- Homolle Théophile ἡ Όμόλ, σ. 86, 108, 110, 113-115, 127, 309, 311, σημ. 276, 380, 381.
- Horta Victor, σ. 214, σημ. 502.
- Ήσυχιος, σημ. 264.
- Θεόδωρον Χρήσιος, σ. 110.
- Θεοφιλάς Ἀναστάσιος, σ. 86, 304.
- Θεοχάρης Γ., σ. 106, σημ. 342.
- Ίατριδης Ἀθανάσιος, σημ. 30, 58.
- Ίκτινός, σ. 338, σημ. 592.
- Ίνστιτούτο Πνευματικῆς Συνεργασίας τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, σ. 212.
- Institut de France, σ. 215, σημ. 631.
- Imhoff E., σ. 28, 59, σημ. 31.
- Ίστορική καί Ἐθνολογική Ἐταιρεία τῆς Ἑλλάδος, σημ. 436.
- Ἰταλική Ἀρχαιολογική Σχολή Ἀθηνῶν, σ. 212.
- Ἰωαννῆς Νικόλαος, σ. 90, 91, 106, 127, 129, 131, 133, 303, 306, 308, σημ. 297, 299, 342, 344, 355, 387, 388, 402, 406, 410, 414.
- Ἰωάννου Λεωνίδα ἡ Λεωνίδας, σ. 63, 68, 71, 301, 302, σημ. 176, 202, 219, 223, 230, 499.
- Jenkins Ian, σημ. 93.
- Καθβαδίας Παναγιώτης ἡ Kavvadias, σ. 54, 55, 71, 75-77, 79, 94, 95, 101, 102, 110, 113, 116, 122, 127, 135, 138, 139, 166, 169, 178, 179, 183, 184, 212, 229, 283-285, 316, σημ. 153, 154, 157, 160, 238, 242, 245, 310, 338, 378, 401, 402, 406, 450, 460, 461, 499, 503, 507, 519, 523, 675, 677, 813.
- Καγιώργης Πέτρος, σ. 123, σημ. 388.
- Καζαντζάκης Νίκος, σημ. 655.
- Kahn Otto, σημ. 537.
- Κάλκος Παναγῆς, σ. 56, 61, 63, σημ. 58, 195, 197.
- Καλλίας Δημήτριος, σ. 79, 108, 110, 119, 127, σημ. 414.
- Καλούδης Παναγιώτης, σ. 63, σημ. 199, 228, 286, 388.
- Καμπάνης Έ., σ. 88, σημ. 383.
- Καμπάνης Κωνσταντῖνος, σ. 87, 90, 110, 123, σημ. 285, 290, 367, 451.
- Καμπούρογλου Δημήτριος Γρ., σημ. 521, 523.
- Κανέλλος Βασίλειος, σημ. 738.
- Κανέλλος Τανάγρας, σημ. 738.
- Κανέλλος Τάσος, σημ. 738.
- Καπετανάκης Ἐμμανουήλ, σ. 123.
- Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ἡ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ἡ Πανεπιστήμιο, σ. 64, 85, 176, 205, 219, 234, σημ. 274, 428.
- Καποδίστριας Ἰωάννης, σ. 16.
- Καραβίας Κυριάκος, σ. 123.
- Karo Georg, σ. 197, 204, 213, 234, σημ. 463, 579, 617.
- Καρούζου Σέμνη, σημ. 152.
- Καρόρης Νικόλαος, σημ. 521.
- Κάσσορης Ὀδυσσεύς, σημ. 202.
- Καστόρχης Εὐθύμιος, σημ. 73.
- Καστριώτης Παναγιώτης, σημ. 531.
- Κατσαρός Γ., σ. 87, σημ. 285.
- Καντιανζόγλου Λεσάνδρος, σ. 36, 75, 283, σημ. 58, 231.
- Kawerau Georg, σημ. 816.
- Kekulé R., σ. 59.
- Κεντρική Ἐπιτροπεία πρὸς Συντήρησιν τῶν Μνημείων τῆς Αὐστρίας, σημ. 435.
- Κεντρική Ἐπιτροπή γιὰ τὴν Ἑρευνα καὶ τὴ Συντήρησιν τῶν Ἱστορικῶν Κτιρίων ἡ Κεντρική Ἐπιτροπή γιὰ τὴ Συντήρησιν τῶν Μνημείων Ἱστορίας καὶ Τέχνης τῆς Αὐстро-ογγρικής Αὐτοκρατορίας, σημ. 774, 528.
- Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο (Υπουργεῖον Πολιτισμοῦ), σημ. 243.
- Κέντρο Μελετῶν Ἀκροπόλεως, σημ. 86.
- Κέντρο Λίθου (Υπουργεῖον Πολιτισμοῦ), σημ. 199.
- Κεραμόπουλος ἡ Κεραμόπουλος Ἀντώνιος ἡ Κεραμοπουλος, σ. 183, 205, 316, σημ. 477, 519, 526.
- Kieslinger Alois, σ. 214, σημ. 501, 619, 821.
- Κίμων ἡ Cimon, σ. 30.
- Κλεάνθης Σταμάτιος, σ. 18, σημ. 7.
- Klenze Leo von ἡ Κλέντζε, σ. 16-19, 21, 25, 26, 30, 31, 40, 212, 281, 284, 309, σημ. 7-9, 11-13, 18, 20, 29, 86, 106, 806.
- Knackfuss H., σ. 176, σημ. 483.
- Κνιθάκης Ἰωάννης, σημ. 56, 718.
- Κοζάκης Τυπάλδος, σημ. 242.
- Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν, σ. 280, 342.
- Κόκκινος Βασίλειος, σ. 110.
- Κοκκῶνης Ἰωάννης, σ. 16.
- Kolbe W., σημ. 463.
- Κοντάκος Ν., σημ. 694.
- Κοντόπουλος Κ., σ. 90, σημ. 294.
- Κοράης Ἀδαμάντιος, σ. 16.
- Κορρές Μανώλης, σημ. 86, 164, 463, 487, 660.
- Κορυζῆς Ἀγγελος, σημ. 724.
- Κοιτοπούλη Μαρίκα, σημ. 741.
- Κοιτοάλη Ἀγγελική, σημ. 738.
- Κουκάκη (σιδηρουργεῖο), σημ. 289.
- Κουμανούδης Στέφανος Ἀ., σ. 54, 56, 70, 75, 282, 283, σημ. 73, 149, 160, 809.
- Κουροειδῆς Κωνσταντῖνος, σ. 207, 235, σημ. 447.
- Κουφόπουλος Πέτρος, σ. 96, σημ. 482.
- Κρητικός Ν., σ. 219.
- Κτινᾶς Κ., σ. 205, σημ. 587.
- Κτινᾶς Χαράλαμπος, σημ. 499.
- Kuhlmann Frédéric, σ. 63, σημ. 205.
- Kupherdreh H.Vereinigten Steinwerken G.m.b. (ἐταιρεία), σημ. 536.
- Κυπαρίσιος Νικόλαος, σ. 184, 205, 206, 219, σημ. 590, 703, 724, 735, 739.
- Κυριάκης Κυριάκος, σ. 234, 236, σημ. 704, 723.
- Κωλέτης Ἰωάννης, σ. 63, σημ. 58, 99, 143.
- Κωνσταντῖνος (Βασιλεὺς), σημ. 449, 540.
- Κωνσταντῖνου Δημήτριος, σ. 23, 33, 34, 45, 56.
- Κωνσταντόπουλος Κωνσταντῖνος, σ. 207.
- Κωτοόπουλος Θάνας, σ. 243.
- Λάκων Βασίλειος, σ. 86, σημ. 343.
- Λαμπριάριος Δημήτριος, σ. 187, σημ. 544.
- Λαμπάκης Γεώργιος, σημ. 238.
- Lambert Marcel, σ. 56, σημ. 169.
- Λαμπιδόνης Γεώργιος, σ. 110.
- Λάμπρος Σπυρίδων, σημ. 237.
- Laurent E., σ. 21, σημ. 58.
- Le Bas Philippe, σ. 44, σημ. 139.
- Le Corbusier, σημ. 628.
- Leake Martin William, σ. 127.
- Lebouteux Denis, σημ. 142.
- Légation de France, σ. 33.
- Lehmann Ed., σ. 20.
- Λεμπέσης Κωνσταντῖνος, σ. 123.
- Lensi A., σημ. 502.
- Λεονάρδος Βασίλειος, σημ. 157, 257, 260, 264, 331.
- Λευκάδιος Γεώργιος, σ. 108.
- Lévy Albert, σ. 215, 340, σημ. 640.
- Λέων Β' (Πάπας), σημ. 764.
- Λιγνός Δημήτριος, σ. 234.
- Λιγνός Ἐμμανουήλ, σημ. 499.
- Λιγνός Ἰωάννης, σ. 176, 178, 179, 234, 235, σημ. 499.
- Λιγνός Μανώλης, σημ. 499.
- Λογιωτατίδης Σπυρίδων, σημ. 157.
- Longhi Roberto, σημ. 804.
- Λουδάρος Πέτρος, σ. 176.
- Λουδοβίκος Α' (Βασιλιάς), σ. 16, σημ. 7, 9.
- Lucian (Λουκιανός), σ. 296.
- Λυκούδης Μανώλης, σ. 243.
- Λύρης Ἰωάννης, σημ. 351.
- Μαγγιώρος Ἰωάννης, σημ. 451.
- Magne Lucien ἡ Μάγν, σ. 85, 86, 91-93, 99, 100, 112, 113, 212, 309, 311, 316, σημ. 270-272, 275, 283, 297, 301, 302, 304, 330, 376.
- Magne Marcel, σημ. 270.
- Mahaffy P.J., σ. 300, 301.
- Maiuri Amedeo, σ. 279, 280, σημ. 788, 791, 792, 799.
- Μακκάς Δημήτριος, σ. 86.
- Μακρόπουλος Ἰωάννης, σ. 219.
- Μακρυγιάννης (στρατηγός), σημ. 725.
- Μαλακατιές Γ., σ. 90.
- Μαλακατιές Ἰάκωβος, σημ. 293.
- Μαλακατιές Φραγκῆκος, σημ. 293.
- Μάνθος Κ., σ. 68.
- Μάνος Ἀθανάσιος, σημ. 728, 730.
- Μανοῦσος Νικόλαος, σημ. 202.
- Μανσόλας Δρόσος, σ. 300.
- Μανωλίδου Βάσω, σ. 243.
- Μαργαρίτης Κωνσταντῖνος, σ. 68, 69, 71, 302, σημ. 218.
- Μαργαρίτης Φίλιππος, σημ. 180.
- Μαρινάτιος Σπυρίδων, σημ. 646, 745.
- Mark Ira, σημ. 656, 658.
- Μαρκόπουλος Γ., σ. 108.
- Μαρμαρινός Γιάκομος, σ. 110.
- Marmor Ltd. (ἐταιρεία), σ. 88, 116, 166, σημ. 277, 287, 337, 350, 381, 393, 451.
- Martinelli Napoleone Felice ἡ Μαρτινέλλης, σ. 59, 61, 63, 98, σημ. 188, 190-195, 199.
- Ματάλα Κλεοπάτρα, σ. 191, 202.
- Μαυρομμάτης Σωκράτης, σ. 137.
- Μέcene (Μακίνας), σ. 340.
- Μελᾶ Ναταλία, σημ. 738.
- Μελᾶς, σημ. 242.
- Μελᾶς Κ., σημ. 739.

- Μελάς Σπύρος, σ. 242, σημ. 739.
 Μελετζής Σπύρος, σ. 202.
 Mérimée Prosper, σ. 276.
 Meritt Benjamin D., σ. 193, 331.
 Mésténès E. (Μεσθενέης Έρμανουήλ), σ. 300.
 Μεταξάς Αναστάσιος, σ. 110, 119, 127, σημ. 238, 365.
 Μεταξάς Ιωάννης, σ. 229, 601.
 Meyer E. Fr. (έργοτάξιο) ή Meyer's Stein Kitt-fabrik, σ. 79, 88.
 Μηλιάδης Ιωάννης (Γιάννης), σημ. 457, 599, 668.
 Μηλιός Ζαχαρίας Γ., σ. 98, 99, 123, 176.
 Μητροπολιτικόν Μουσείον Νέας Υόρκης, σ. 188.
 Μητρόπουλος Δημήτριος, σ. 243.
 Μητσάκης Νικόλαος, σ. 192, 194, 195, 217, 219, 243, 333, σημ. 532, 560, 561.
 Michaelis Adolf, σ. 113, 316.
 Μινέσχος, σημ. 206.
 Mistral Frédéric, σ. 112.
 Μιστριώτης Γεώργιος, σ. 241, σημ. 531, 741.
 Μιχαλόπουλος Θεόδωρος, σ. 219, σημ. 431, 506.
 Morel, σ. 112.
 Μοροζίνης Φραγκίσκος (Morosini Francesco), σ. 338.
 Morris William, σ. 277, σημ. 773.
 Μοσχονήσιος Ιωάννης, σ. 70.
 Μοσχοῦς Γεώργιος, σημ. 414.
 Μοσχοῦς Νικόλαος, σ. 87, σημ. 284, 451.
 Μουσείο Ἀκροπόλεως, σ. 56, 61, 124, 126, 210, σημ. 195, 197, 391, 591.
 Μουσείο Δελφῶν, σημ. 238.
 Μουσείο Δήλου, σημ. 238.
 Μουσείο Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης, σ. 165.
 Μουσείο Ἐπιδάφρου, σημ. 416.
 Μουσείο Hermitage (Ἀγίας Πετρούπολης), σημ. 9.
 Μουσείο Κέρκυρας, σημ. 655.
 Μουσείο Μπενάκη, σ. 165.
 Μουσείο Ὀλυμπίας, σημ. 238.
 Μουσείο Ὁρεκτολογικὸ καὶ Παλαιοντολογικὸ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, σημ. 286.
 Μουσείο Σικυόνας, σ. 237, 238, σημ. 713, 715.
 Μουσείο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, σημ. 238.
 Μουσείο Π. καὶ Ἀ.Κανελλοπούλου ἢ Οἰκία Μιχα-λέα, σ. 216.
 Μπαλάνος Νικόλαος, *passim*.
 Μπαλάνος Ἄννα, σημ. 237.
 Μπαλάνου Σοφία (τό γένος Μπαλτατζή), σ. 216, σημ. 670.
 Μπαμπανιώτης Μιλιτιάδης, σ. 224.
 Μπελογιάννης Νίκος, σημ. 199, 261.
 Μπέρτος Ν., σ. 207.
 Μπίρης Κώστας, σημ. 516.
 Μπολέτης Κωνσταντῖνος, σ. 137, σημ. 419.
 Μπούρας Χαράλαμπος, σημ. 82, 529, 687, 819.
 Muñoz Antonio, σημ. 502.
 Mure W., σ. 296, 299.
 Muthesius Hermann, σ. 277.
 Μωραΐτης Π., σ. 63.
 Μωραΐτης Πέτρος, σ. 71, σημ. 199.
 Ναλόπουλος Σ. Ἀ., σημ. 283.
 Ναπολέοντας, σ. 273.
 Nathan, σ. 115.
 Newton F.W., σ. 22, σημ. 41.
 Νέα Σκηνή (Βασιλικὸν Θεάτρον), σημ. 741.
 Νειώτης Ιωάννης, σ. 123, σημ. 388.
 Nicodemi Giorgio, σημ. 502.
 Νικολαΐδης Γεώργιος, σ. 88, 102, 135, σημ. 393.
 Νικολάου Ιωάννης, σ. 63, σημ. 202.
 Νικολοῦδης Θ., σημ. 738.
 Νομικός Γ., σ. 234, σημ. 724.
 Νομοματικόν Μουσείον, σημ. 428.
 Norre Dinsmoor Anastasia, σημ. 461.
 Novo Fr., σημ. 238.
 Ξαγοράρης Ἀντώνης, σ. 123.
 Ξανθοῦδιδης Στέφανος, σημ. 157.
 Office International des Musées ἢ O.I.M. ἢ Διε-θνὲς Γραφεῖο Μουσείων ἢ ΔΓΜ (Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν), σ. 212, 213, 215, 341-343, σημ. 613, 614.
 Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, σ. 278.
 Ὄθωνας, σ. 19, 44, 54, σημ. 7, 48, 106.
 Οἰκοδομικὴ Ὑπηρεσία Βασιλείου Βαυαρίας, σ. 16.
 Οἰκονόμος Ἄγγελος, σ. 219.
 Οἰκονόμος Γεώργιος ἢ Oikonomos, σ. 183, 193, 205, 207, 212, 219, 224, 229, 240, 287, 331, σημ. 447, 449, 463, 398, 519, 582, 670, 724.
 Οἰκονόμος Θ., σημ. 741.
 Ὅμαδα Ἐργασίας γιὰ τὴ Συντήρηση τῶν Μνημεί-ων τοῦ Ἀσκληπιείου Ἐπιδάφρου (ΟΕΣΜΕ), σημ. 416.
 Oppenheim August, σημ. 180.
 Ὀρλάνδος Αναστάσιος, σ. 163, 164, 168, 174-178, 182, 205, 207, 219, 226, 228, 229, 234-238, 243, 286, 287, 308, 310, σημ. 432, 435, 453, 460, 476, 488, 503, 506, 515-517, 519ξ, 526, 651, 659, 661, 662, 665, 677, 686, 687, 694, 702-705, 710, 712, 713, 715, 716, 718, 719, 724, 744, 745, 819, 827.
 Paccard Alexis, σ. 33, 35, 40, 126, 187, 212.
 Παγγές Ν., σημ. 704.
 Pace Biaggio, σημ. 798.
 Παλαμάς Κωστής, σ. 183, σημ. 519, 523.
 Παμφύλος Φραντζέσκος, σημ. 668.
 Παναγιωτάκης Ἀ., σ. 205.
 Παναγιώτου Νικόλαος, σημ. 202.
 Πανεπιστήμιο Βιέννης, σημ. 578.
 Πανεπιστήμιο Columbia, σ. 188, 197.
 Πανεπιστήμιο τῆς Λειψίας, σ. 176.
 Πανεπιστήμια τῆς Σορβόνης, σημ. 283, 376.
 Πανεπιστήμιο τοῦ Würzburg, σ. 212.
 Πάνος Κωνσταντῖνος, σ. 123.
 Πάντζαρης Γεώργιος, σ. 219.
 Παντζίρης Ν., σ. 108.
 Παξινῶ Κατίνα, σ. 243.
 Παπαδάκη Ἐλένη, σ. 243.
 Παπαδάκης Νικόλαος, σημ. 696.
 Παπαδημητρίου Βάσος, σημ. 56, 432.
 Παπαδόπουλος Γρηγόριος Γ., σημ. 220.
 Παπαϊωάννου Βοῦλα, σ. 169, σημ. 457.
 Παπανδρέου Γεώργιος, σ. 212.
 Παπανικολάου Ἀλέξανδρος, σημ. 393.
 Παπαντωνίου Ζαχαρίας, σ. 338, σημ. 575.
 Παπαχατζιδάκης Π., σ. 175.
 Παπαρηγόπουλος Κωνσταντῖνος, σημ. 160.
 Παπικὸ Κράτος Ρώμης, σ. 272.
 Παπαδῆλης Παναγιώτης, σ. 110.
 Paquet Pierre, σημ. 619.
 Πασαῖς Κ., σημ. 694.
 Παστέλης Γεώργιος, σ. 123.
 Πατριωτικόν Ἰδρυμα, σημ. 738.
 Πασσούρακης Μ., σημ. 414.
 Paur Henry, σημ. 320.
 Pausanias, σ. 296.
 Πελεκάνος Ἀ., σ. 175, σημ. 497.
 Pennethorne, σ. 187.
 Penoyer ἢ Πάτρον ἢ Πενοέρ, σ. 309, 312, σημ. 520.
 Penrose Francis Cranmer ἢ Πένροζ ἢ Πένροζ, σ. 71, 77, 79, 80-86, 91-95, 99, 100, 187, 212, 230, 284, 309, 311, 316, σημ. 224, 225, 241, 245, 250, 256, 257, 260-263, 266, 269, 270, 271, 288, 297, 301, 304, 305, 308, 312, 321, 331, 332.
 Περικλῆς ἢ Pericles, σ. 30, 296, 298, 301, 314.
 Pernier Luigi, σ. 212.
 Petit Albert, σημ. 620.
 Picard Charles, σ. 183, σημ. 519, 522.
 Pinelli, σ. 275.
 Piot E., σημ. 69, 70, 86.
 Piranesi Gianbattista, σ. 297.
 Piscatory Th., σ. 33, σημ. 82, 99.
 Πιττάκης Κυριακὸς ἢ Pittakys, σ. 16, 26-28, 30-33, 35-40, 43-45, 54, 126, 282, 297, 300, σημ. 30, 57, 65, 68, 87, 106-110, 114, 124, 128, 139, 142, 180, 225, 306, 390, 455, 552, 727.
 Ποδηλατικὴ Ἑταιρεία, σημ. 720.
 Pogorelski Alexander, σημ. 540.
 Πολίτης Φώτος, σ. 242, σημ. 741.
 Πολύκλειτος, σ. 179.
 Πολυτεχνεῖο Βιέννης, σ. 214.
 Pontremoli Emmanuel, σ. 214.
 Portland Cement Company (ἑταιρεία), σ. 88.
 Ποστολάκας Ἀχιλλεύς, σημ. 157.
 Ποταμιάνος Νικόλαος, σ. 176.
 Πουγγῆς ἢ Πουγκῆς Νικόλαος Γ., σ. 98, 99, 123, 176, 178, 234, σημ. 388, 499, 694.
 Praschniker Camillo, σ. 202, 316, σημ. 463, 578, 582.
 Πρέκας Ἀναστάσιος, σ. 123.
 Premerstein Anton von, σ. 234.
 Price Uvedale, σημ. 130.
 Prudhomme Sully, σ. 112.
 Πρωτοπαπῆς Ν., σ. 63, σημ. 202.
 Pugin Augustus Welby Northmore, σημ. 772.
 Quast Ferdinand von, σ. 277, σημ. 774.
 Quatremère de Quincy Antoine Chrysostome, σ. 19, 272, 276, σημ. 29.
 Quellenec Eduard, σ. 79.
 Ραγκαβῆς Ἀλέξανδρος Ρίζος ἢ Rangabé R.A., σ. 30, 32, 36, 45, 63, 241, 282, 300, σημ. 30, 87, 109, 139, 143, 455, 732.
 Ραμπατζῆς Ἀλέξανδρος, σ. 123.
 Raubitschek Anton, σημ. 463.
 Ravaglini, σημ. 761.
 Regnaud P., σ. 277.
 Replat Joseph, σ. 115, σημ. 238, 381.
 Reuther O., σ. 193, 331.
 Revett Nicolas, σ. 228, 296, σημ. 10, 82.
 Ρήγος (Βασίλης), σημ. 388.
 Riegl Alois, σ. 183, 277, σημ. 528, 775, 778.
 Rinne F., σ. 176, σημ. 479, 480.
 Ρίζος Ἰάκωβος ἢ Rizos I., σ. 300, σημ. 30.

- Robertson James, σ. 25, 28, 277, σημ. 69.
 Robinson Edward, σ. 188, 324.
 Rochas, σημ. 205.
 Rodin Auguste ή Ροντέν, σ. 112, 182, 311, σημ. 375.
 Ροντήρης Δημήτρης, σ. 242, 243, σημ. 741.
 Ross Ludwig, σ. 16, 18, 20, 21, 26, 40, 229, 282, 297, σημ. 7, 33, 35, 38, 41, 42, 106, 109, 119, 124, 727.
 Roujon Henry, σ. 112, σημ. 376.
 Ρουσόπουλος Ἀθανάσιος ή Rhousopoulos, σ. 85, 311, σημ. 248, 274, 519.
 Ρουσόπουλος Ὅθων, σ. 176, σημ. 479.
 Roussel P., σημ. 381.
 Ρουσσόπουλος Ἀ., σ. 219, 224, σημ. 656.
 Ruskin John ή Ράσκιν, σ. 182, 277, 311, σημ. 773.
 Ρωμαΐδη Ἀφοί, σ. 75, 108.
 Ρώμας Ἀ., σ. 102.
- Σακελλαρόπουλος, σ. 184.
 Sambon Arhur, σ. 110.
 Σαουράτ Μιχαήλ, σ. 86, 102, 108, 110, 119, σημ. 414.
 Σβαρνόπουλος Ἰωάννης, σ. 63, σημ. 199.
 Σβορώνος Ἰ., σημ. 157, 531.
 Σβορώνος Νικόλαος, σ. 184.
 Σβώλος Ἰωάννης, σημ. 416.
 Schäfer W., σημ. 706.
 Schaubert Eduard ή Σάουβερτ, σ. 18, 20-22, 25, 26, 30, 63, 187, 229, 282, 297, σημ. 7, 32, 55, 58.
 Schinkel Karl Friedrich, σ. 277, σημ. 774.
 Schleif Hans ή Σλάφ, σ. 192, 194-196, 201, 333-335, 337, σημ. 532, 561, 565.
 Schliemann Heinrich, σ. 300.
 Schneider Ludwig, σ. 86, 88, 96, σημ. 277, 286, 287, 289, 320.
 Schoene R., σ. 59.
 Schöpfer, σημ. 253.
 Scott Gilbert, σημ. 772.
 Sebah Pascal, σ. 19, 28, 33, 34, 37, 39, 43, 61, 63, 64, 71, 79, 102.
 Service des Monuments Historiques ή Ὑπηρεσία Ἱστορικῶν Μνημείων Γαλλίας, σημ. 435.
 Σέχτιος Δημήτριος, σ. 177, σημ. 489.
 Shear Leslie, σημ. 724.
 Σιγάλας Μάρκος, σημ. 499.
 Siegel Christian, σημ. 82, 84.
 Σικελιανός Ἀγγελος, σ. 242, σημ. 740.
 Σικελιανού Εἰς, σ. 242, σημ. 740.
 Simon père, σημ. 210.
 Simmons J.L., σημ. 86.
 Skene James, σ. 22, 25.
 Σκιᾶς Ἀνδρέας, σ. 86, 90, 104, 106, σημ. 157, 277, 343.
 Σκορδαράς Ἀ., σημ. 451.
 Σκουλικίδης Θεόδωρος, σημ. 480.
 Σκοῦφος Θεόδωρος, σημ. 286.
 Slothouwer D., σ. 214.
 Society for the Protection of Ancient Buildings ή SPAB ή Ἐταιρεία γιὰ τήν Προστασία τῶν Ἀρχαίων Κτηρίων, σ. 277, σημ. 773.
 Σορῶτος Λουκάς, σημ. 499.
 Soprintendenza alle Antichità e Scavi (Βασιλεῖον Νεαπόλεως) ή Ἐπί τῶν Ἀρχαιοτήτων καί τῶν Ἀνασκαφῶν Ἐφορεία, σ. 273.
 Σούλης Γεώργιος, σ. 184, σημ. 362, 442.
 Σπένσερ, σ. 339.
 Σπέντζας Νικόλαος, σημ. 665.
 Spiess Moritz von, σ. 19, σημ. 24.
- Spon Jacob, σ. 297.
 Στάης Βαλέριος, σ. 106, 183, σημ. 157, 238, 351, 354, 477, 519.
 Σταματάκης Παναγιώτης, σ. 66, σημ. 157.
 Stannus, σ. 316.
 Σταυρόπουλος Φοῖβος, σημ. 726, 745.
 Σταύρου Ἀντώνιος, σημ. 499.
 Σταύρου Ἰωάννης, σημ. 499.
 Stern Rafaele, σ. 19, 274-276, σημ. 761.
 Stevens Philip Gorham, σ. 116, 122, σημ. 299, 387, 389, 525, 571.
 Stieglitz von Baron, σ. 90.
 Στίκας Εὐστάθιος, σ. 164, 234, 243, σημ. 432, 687, 702, 719, 726, 745.
 Stillman William, σ. 59, σημ. 69.
 Στρατῆς Μάρκος, σημ. 499.
 Strzygowski Joseph, σ. 113.
 Stuart James, σ. 228, 296, σημ. 10, 82.
 Συγγρός Ἀνδρέας, σ. 241.
 Σύνδεσμος Λοκρῶν «Ὀδυσσεὺς Ἀνδροῦτσος», σημ. 738.
 Σύνδεσμος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν (Λονδίνου), σημ. 520.
 Συρίγος Γεώργιος, σ. 123.
 Σφινάκης Κωνσταντῖνος, σ. 110.
 Σχολεῖο τῶν Βιομηχανῶν Τεχνῶν ή τῶν Τεχνῶν (βλ. καί Ἐθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον), σ. 64, 163.
 Σχολή Ἀρχιτεκτόνων (Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου), σ. 163.
 Σχολή Καλῶν Τεχνῶν (Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου), σ. 207, σημ. 590.
 Σχολή τοῦ Λοῦβρου, σ. 212.
 Σχολή Τοπογράφων Μηχανικῶν (Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου), σ. 163.
 Σχολή Χημικῶν Μηχανικῶν (Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου), σ. 163.
 Σωτηριάδης Γεώργιος, σ. 106, 176, σημ. 479, 483.
 Σωτηρίου Γεώργιος, σ. 179, 184, 207, σημ. 504.
 Σωτηρίου Ζήσης, σ. 71, σημ. 157, 202, 210, 223.
 Σῶχος Ἀ., σ. 90, σημ. 296.
 Σῶχος Λάζαρος, σημ. 84.
- Tadema Alma, σ. 112.
 Ταμπούρακης Γεώργιος, σ. 110.
 Ταμπούρακης Μάρκος, σ. 110.
 Ταμπούρακης Νικόλαος, σ. 110.
 Τανούλας Τάσος, σ. 169, 173, σημ. 453.
 Technische Ober-Bau-Deputation (Ἀνωτάτη Τεχνική Οἰκοδομική Ἐπιτροπή Πρωσίας), σημ. 774.
 Terenzio A., σημ. 789.
 Τεχνική Ἀκαδημία Βερολίνου, σημ. 11.
 Τεχνικό Ἐπιμελητήριον Ἑλλάδος, σημ. 611.
 Τήνου (πρωτοτέκτων), σ. 70.
 Tischbein J.H.W., σ. 275.
 Τμήμα Σχεδίου Πόλεως Ὑπουργείου Συγκοινωνιῶν, σ. 219.
 Τογανίδης Νίκος, σημ. 35.
 Τομέας Ἐπιστήμης καί Τεχνικῆς τῶν Ὑλικῶν Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου (βλ. καί Ἐργαστήριον Φυσικοχημείας καί Ἐφαρμοσμένης Ἡλεκτροχημείας Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου), σημ. 480.
 Τομπάζης Β., σ. 209, σημ. 599.
 Τομπάζη Ν., σ. 209, σημ. 599.
- Toudouze George, σ. 110, 111.
 Τραυλός Ἰωάννης, σημ. 691.
 Τρικοῦπης Χαρίλαος, σ. 55, σημ. 249.
 Τρουμπ ή Trump Eugène, σ. 79, 86, 88, 241, 304, σημ. 248, 276.
 Τοάκωνας Ἰ., σημ. 289.
 Τοαλδάρη Αἰνα, σημ. 237.
 Τοαλδάρης Παναγής, σ. 212.
 Τοάμπρας Α., σημ. 712.
 Τοῦθανόπουλος Δ., σημ. 367, 388.
 Τοιγγούνης Παναγιώτης, σημ. 202.
 Τοῖκνας Ἀ., σημ. 694.
 Τομπούρας Δημήτριος, σ. 207, σημ. 590, 592.
 Τοριμῶκος Ἰ., σ. 176, σημ. 483, 488.
 Τσορνάκος Κωνσταντῖνος, σ. 110.
 Τσουντίας Χρήστος ή Tsountas, σ. 183, 184, 316, σημ. 157, 519.
- Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως Ἀρχαίων καί Ἱστορικῶν Μνημείων ή Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως ή ΥΠΙΑΝ (Ὑπουργεῖον Παιδείας καί Θρησκευμάτων), σ. 164, 234, 243, 287, σημ. 475, 498, 499, 687, 702, 744.
 Ὑπηρεσία Ξένων καί Ἐκθέσεων, σ. 238, σημ. 720.
 Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, σ. 238, σημ. 720.
 Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως ή Ὑπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν καί Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως ή Ὑπουργεῖον Παιδείας καί Θρησκευμάτων ή Ὑπουργεῖον Θρησκευμάτων καί Ἐθνικῆς Παιδείας ή Ὑπουργεῖο Παιδείας, σ. 62, 108, 115, 162-164, 166, 177, 180, 197, 205, 234, 239, 240, 286, 287, σημ. 238, 240, 364, 419, 427, 429, 432, 435, 436, 442, 449-451, 475, 476, 478, 489, 498, 582, 655, 686, 689, 738.
 Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν (Ἑλλάδας), σ. 68, 76, 91, 108, 283, σημ. 435.
 Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν (Γαλλίας), σημ. 760.
 Ὑπουργεῖο Ναυτικῶν (Ἑλλάδας), σ. 70.
 Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ (ΥΠΠΟ), σημ. 199, 243.
 Ὑπουργεῖο Συγκοινωνιῶν ή τῆς Συγκοινωνίας, σ. 163, 219, 234, σημ. 435, 436, 725.
 Ὑφυπουργεῖο Τύπου καί Τουρισμοῦ, σ. 239, σημ. 720.
- Φειδίας ή Phidias, σ. 296.
 Φερεντίνου Ἐφη, σημ. 746.
 Φιλαδελφεὺς Ἀλέξανδρος, σ. 179, 181, 184, 241, σημ. 504, 509, 593, 656.
 Φιλόμουσος Ἐταιρεία, σ. 26, σημ. 3.
 Φιλόξενος Ἐταιρεία, σημ. 720.
 Φιλοσοφική Σχολή Ἐλευθέριου Πανεπιστημίου Βρυξελλῶν, σημ. 607.
 Φιντικλῆς Σπερίδων, σ. 70.
 Φλώρος Γ., σημ. 176.
 Fougères Gustave ή Φουζέρ, σ. 174, 309, 312.
 Φουντουκίδης, σημ. 614.
 Φραγκόπουλος Σ.Ν., σ. 36.
 Φυτάλης Λάζαρος, σημ. 84.
- Valadier Giuseppe, σ. 19, 274, 276, σημ. 758, 764.
 Valenti F., σημ. 798.
 Vaudoyer J.L., σ. 210, σημ. 605, 624.
 Viollet-le-Duc Eugène Emmanuel, σ. 277, σημ. 771.
 Vitet Ludovic, σ. 275.
 Vitruvius, σ. 297.

Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ (1834-1939)

- Παρθενώνας ή Παρθενών ή Parthenon, passim — ανατολική πλευρά ή ανατολική όψη ή east facade, σ. 101, 208, 323, σμμ. 297, 334, 595, 599 — ανατολικόν άέτωμα, σ. 176, 208, σμμ. 195, 334, 464, 482, 617 — ένάετια, σ. 210 —θάβρο άγάλματος Άθηνάς, σ. 205 —βόρεια κίονο-στοιχία ή βόρεια περίσταση ή βόρεια πλευρά ή βόρειοι κίονες ή colonnade nord ή κίονοστοιχία βορείας πλευράς ή north colonnade ή noerdliche Saulereihe ή nörd-liche Saulereihe ή Nordseite, σ. 18, 19, 32, 44, 81, 100, 177, 180-205, 209, 213, 215, 308, 309, 311, 312, 314-331, 333-340, σμμ. 232, 447, 461, 464, 507, 509, 580, 595, 601, 603, 639, 823 — βόρειο πτερών, σ. 19, 43 — δυτική πλευρά ή δυτική όψη ή δυτική περί-σταση, σ. 84, 87, 99, 100-102, 311, σμμ. 245, 254, 255, 512, 679 — δυτική ζωφόρος ή ζωφό-ρος ή ζωοφόρος ή Fries, σ. 61, 62, 77, 83, 91-96, 76, 205-208, 213, σμμ. 193, 195, 199, 203, 260, 279, 301, 303, 324, 479, 589, 590, 592, 595, 596, 617, 623, 624, 820 — λίθος I, σ. 93-96, σμμ. 314 — λίθος II, σ. 93-96, 98, 100, σμμ. 314 — λίθος III, σ. 61, 95, 98, 99 — λίθος IV, σ. 61, 95, 98 — λίθος V, σ. 61, 98 — λίθος VII, σ. 61, 63, σμμ. 199 — λίθος VIII, σ. 61 — λίθος IX, σ. 61, 98, σμμ. 199 — λίθος XI, σ. 61, 98 — λίθος XIII, σ. 61, 98 — λίθος XIV, σ. 98 — λίθος XV, σ. 61, 98 — λίθος ΝΔ., σ. 61, 98 — λίθος ΒΔ., σ. 98, 99 — δυτική θύ-ρα ή θεζαντινή πύλη ή δομική θύρα ή δυτική είσοδος ή δυτική πύλη ή θύρα ή πύλη Παρ-θενώνος, σ. 30, 32, 63, 80, 83, 85, 93, 101, 102, 205, 229, 230, σμμ. 69, 70, 108, 202, 306, 337, 338, 464, 583, 584, 598 — δυτικόν άέτωμα, σ. 81, 85, 100, 174, σμμ. 195 — δυτικό πτερό, σ. 79, 81, 86, 87, 94, σμμ. 617 — όροφή, σ. 81, 83, 93-96, 206-208, σμμ. 305, 308, 596 — ζωφόρος, σ. 38, 62, 196, 312 — «κοχλιάς» ή μινυαρές, σ. 18, 81, 96, 102, σμμ. 108, 199, 677, 827 — μετόπες, σ. 210, 312, σμμ. 195, 582, 599 — νότια κίονοστοιχία ή colonnade sud ή κίονοστοιχία νότιας πλευράς ή νότια πλευρά ή μεσημβρινή πλευρά ή Suedseide ή Südseide, σ. 32, 81, 195, 196, 208-211, 215, 311, 332, 336, 340, σμμ. 88, 464, 591, 596, 602 — νοτιοανατολική παραστάδα ή ΑΜ. παρα-στάδα, σ. 208 — όπισθόνοσος ή δυτική πρόσταση ή όπισθόδομος ή Opisthodom ή πρόσταση όπι-σθοδόμου ή πρόσταση όπισθονόσου ή πρόσταση, σ. 56, 61, 76-99, 101, 232, 233, σμμ. 254, 255, 297, 301, 308, 321, 322 — περίσταση ή περιστύ-λιο ή κίονες, σ. 30, 40, 44, 80, 83, 85, 86, 174, 201 — πρόναος ή ανατολική πρόσταση, σ. 205, 208, 209, σμμ. 108, 596, 600, 823 — ΝΑ. παραστάδα ή ΑΜ. παραστάδα, σμμ. 596, 600 — σηκός, σ. 38, 81, 176, 205 — δάπεδο, σ. 81, 93 — τοίχοι, σ. 32, 38, 39, 80, 81, 205, σμμ. 88, 108, 464, 573, 823 — ανατολικός τοίχος, σ. 38 — δυτικός τοίχος, σ. 176, σμμ. 483 — βόρειος τοίχος, σ. 21, 35, 39, 176, 201, σμμ. 35, 109, 203, 485 — νότιος τοίχος, σ. 38 — τζαμί ή mosque in the centre of the Par-thenon, σ. 28, 298, σμμ. 63, 88 — ύδατοδεξαμε-νή, σ. 27 — χριστιανική άψίδα ή κόγχη, σ. 21, 27, 38, 56, σμμ. 108, 174 — χριστιανικές θύρες τοί-χων σηκοῦ, σ. 81, 205, σμμ. 108 — τοιχογραφίες θεζαντινές, σμμ. 483.
- περιφερική όδός, σμμ. 366.
- περιοχή άνόδου πριν την Πύλη Beulé (είσοδος

- Άκρόπολης), σ. 219, σμμ. 651, 662
- προμαχώνας τουρκικός ή Turkish bastion, σ. 21, 296, σμμ. 37, 43.
- Προπαρθενώνας, σμμ. 36.
- Προπύλαια ή Propylaea ή Propylaen ή Propylaea ή Propylées, σ. 17, 19, 20, 25, 26, 28, 90, 165, 166-174, 180, 182, 189, 193, 194, 202, 216, 286, 309, 310, 312, 315-317, 323, 332, 340, σμμ. 47, 62, 68, 171, 173, 251, 396, 450-474, 507, 512, 518, 550, 656 — άνατολική στοά ή πρόσταση ή oestliche Vorhalle, σ. 27, 36, 166-168, 170, 174, 310, 312, 313, 332 — όροφή, σ. 170, 172-174, 178, 215, σμμ. 451, 455, 823 — βενετσιάνικος προμαχώνας, σ. 17 — βόρειος τοίχος, σ. 170 — δυτική στοά, σμμ. 142, 450 — θυραῖος τοίχος, σ. 168, 169, 172, σμμ. 451, 461, 465 — κεντρικό κτήριο, σ. 36, 56, 168-170, σμμ. 105, 450 — ΒΑ. παραστάδα, σμμ. 455 — ΝΑ. παραστάδα, σμμ. 455 — δυτική αίθουσα ή κεντρική αίθουσα ή κε-ντρική στοά ή στοά, σ. 59, 168-170, 172, 173 — όροφή, σ. 168, 172, 173, 310, σμμ. 457, 459, 465, 823 — νότιος τοίχος, σμμ. 105, 450 — κλί-μακα άνόδου ή κλίμακα Πιττάκη ή κλίμακα Προπυλαίων, σ. 27, 33, 34, 45, σμμ. 142 — μεσα-ωνικά προσκτίσματα, σ. 27, 36, 56, σμμ. 106, 173 — νοτιοδυτική πτέρυγα ή ΝΔ. πτέρυγα ή right wing of the Propylaea, σ. 296, σμμ. 450, 460, 525, 677, 819, 827 — Πινακοθήκη ή Pinacoteca ή Pinakothek, σ. 27, 35-37, 56, 75, 296, σμμ. 230, 450 — Φράγκικος Πύργος ή πύργος των Acciaiuoli ή square tower ή tower at its (the Propylaea's) SW. angle ή Venitian tower ή ενετικός πύργος, σ. 17, 19, 43, 56, 61, 296-301, σμμ. 124, 194, 450, 460, 677.
- Πύλη Beulé ή ύστερορωμαϊκή Πύλη, σ. 56, 59, 75, 90, 185, σμμ. 141, 233, 662.
- Τείχος ή περιμετρικά τείχη ή τείχη, σ. 17, 55, 108, 216, σμμ. 251, 297, 299, 363, 464 — άνα-τολικό τείχος, σ. 108, 111, σμμ. 363 — ΒΑ. έπαλξις, σμμ. 363 — βόρειο τείχος, σ. 108, 110, σμμ. 364 — βορειοανατολικό άκρο, σ. 108 — νότιο τείχος ή τό πρόσ μεσημβριάν ή μεσημ-βρινό τείχος, σ. 177, 217, σμμ. 362, 477, 646 — νοτιοανατολική γωνία ή Μ.Α. γωνία, σ. 179, σμμ. 164, 228, 504 — νοτιοδυτική γωνία ή ΝΔ. ή Μ.Δ. γωνία, σ. 56, 216, σμμ. 181 — πύργος τοῦ Belvedere, σ. 108, 111.
- Άλίφευρα, ναοί Άθηνάς καί Άσκληπιοῦ, σ. 237, σμμ. 712.
- Άμφιάρειον, σ. 54.
- Άμφιθέατρα, βλ. Arles, Nimes.
- Άνδρίτσαίνα, σ. 301.
- Άνδρος, σ. 234.
- Aosta, σ. 279.
- Aquileia, σ. 279.
- Άργος, σ. 17, σμμ. 192, 287 — θέατρο, σμμ. 730.
- Άρκαδία, σ. 54, 68, σμμ. 712.
- Arles, άμφιθέατρο, σ. 276, 277.
- Άρτα, σμμ. 439.
- Άττική, σ. 54, 59, 66, 76, 236, 240, 282, σμμ. 451.
- Αὔστρια, σ. 212, σμμ. 435, 611.
- Άψίδες, βλ. Άθήνα, Όράγγη, Ρώμη.
- Βαβυλώνα, Πύλη της Ίστιά, σ. 278.
- Βάδη, σμμ. 241, 774 — λουτρά Badenweiler, σμμ. 253.
- Βασιλικό (νομοῦ Κορινθίας), σμμ. 713.

- Βάσσεις Φιγιάλειας, Έπικούρειο Άπόλλωνα ναός — ή Άπόλλωνος Φιγαλείας ή τοῦ Άπόλλωνος έν Άνδριτσαίνη ή της Φυγαλείας ή ό έν Φιγαλία ναός τοῦ Έπικουρείου Άπόλλωνος, σ. 55, 68, 69, 91, 101, 127-135, 139, 177, 182, 217, 305-309, 311, σμμ. 297, 299, 399-413, 489, 819, 821.
- Βαναρία, σ. 18.
- Βέλγιο, σ. 212, 214, 215, σμμ. 611.
- Βέρνη, σ. 215.
- Βερολίνο, σ. 212, 278.
- Βεροαλλίες, σ. 64.
- Βιέννα, ναός Αὔγουστου καί Λίβιας, σ. 277.
- Βιέννη, σμμ. 619 — καθεδρικός ναός Άγίου Στε-φάνου, σ. 214 — Όπερα, σ. 214.
- Βοιωτία, σ. 54, 76, σμμ. 696.
- Βουδαπέστη, σ. 212.
- Βουλιαγμένη, Ζωστήριος Άπόλλωνα ή Άπόλ-λωνος Ζωστήρος ναός, σ. 240, σμμ. 726.
- Βραυρώνα, Στοά, σμμ. 529.
- Brescia, σ. 279 — πρόναος τοῦ Καπιτωλίου, σ. 280, σμμ. 788, 797.
- Βρυξέλλες, σ. 212, 214, σμμ. 389, 607.
- Βυτιεμθέγγη, σμμ. 774.
- Γαλατία, σ. 276.
- Γαλλία, σ. 63, 215, 234, 272, 280, σμμ. 96, 205, 210, 252, 375, 435, 539, 605, 619, 624, 759, 767, 794, 810.
- Γενεύη, σ. 215, σμμ. 620.
- Γερμανία, σ. 18, 88, σμμ. 252, 277, 289, 683, 776.
- Chartres, καθεδρικός ναός, σ. 64.
- Δαφνί, μονή, σ. 304, σμμ. 160, 276, 499, 730.
- Δανία, σμμ. 611.
- Δελφοί, σ. 229, σμμ. 351, 432, 729, 730 — Άθηνάς Προναίας ναός ή ιερό, σ. 31, 177 — Άπόλλωνα ναός, σ. 177 — Θησαυρός των Άθηναίων, σ. 114-116, 182, 285, 309, σμμ. 276, 379-381 — Θόλος της Μαρμαριάς, σμμ. 816 — στάδιο, σ. 106, σμμ. 730.
- Δήλος, σ. 234, σμμ. 238, 276, 730.
- Δίδυμα, Άπόλλωνα ιερό, σμμ. 777.
- Διόνυσος, Σταματοβοῦνι, σ. 88, 236, σμμ. 451.
- Δρέσδη, σ. 277, σμμ. 778.
- Düsseldorf, σ. 88.
- Δωδεκάνησα, σ. 285, σμμ. 818.
- Έγγός Άνατολή, σ. 278, σμμ. 776.
- Έγέστα, ναός, σ. 273, σμμ. 259, 752-754.
- Έλβετία, σμμ. 277, 320.
- Έλευθερές, φροῦριο, σ. 235, σμμ. 696.
- Έλευσίνα ή Έλευσίς, σ. 54, 234, σμμ. 192, 193, 730 — άρχαία λατομεία, σμμ. 393 — Μεγάλα Προπύλαια, σ. 235, σμμ. 691 — ανατολική άψίδα ή άψίδα Άντωνίνου Πίου, σ. 235, σμμ. 689, 691, 697, 700 — Τελεστήριον, σ. 241.
- Ελλάδα ή Greece ή Griechenland, passim.
- Επίδαυρος, σ. 17, 54, 135, 178, 179, σμμ. 419, 499, 729 — Άρτέμιδος ναός, σ. 135 — Άσκληπιοῦ ιερό καί ναός ή Άσκληπιείον, σ. 135, σμμ. 503 — Θέα-τρο, σ. 55, 135, 178, 243, σμμ. 297, 299, 516, 730, 743, 744 — δυτικός πύλωνας ή θυρόν δυτικής πα-ρόδου, σ. 135-137, σμμ. 418, 419, 501 — Θόλος, σ. 135, 137, σμμ. 416 — όροφή, σ. 135, σμμ. 416.
- Εὔβοια, σ. 54, 76.
- Εὐρώπη ή Europe, σ. 17, 26, 30, 43, 75, 189, 236, 272, 277, 278, 281, 282, 285, 286, 315, σμμ. 205, 248, 288, 394, 501, 512, 535, 678, 774, 794, 817, 821.

Ζυρίχη, σ. 215, σημ. 320.
Fontainebleau, παλάτι, σ. 64.
Freiburg, σ. 79, 88, σημ. 676.
Fribourg, σ. 215.
Ἡλεία, σ. 68.
Ἡλīs, σ. 234.
Ἡνωμένες Πολιτεῖς ἢ America, σ. 215, 315.
Ἡπειρος, σ. 165.
Ἡράκλειον ἢ Herculaneum, σ. 272, 279, σημ. 796.
Θέατρα ἀρχαῖα, βλ. Ἀθήνα, Ἄργος, Ἐπίδαυρος, Ὀράγγη, Ρώμη, Ὠρωπός.
Θέρμες, βλ. Κῶς, Ρώμη, Σικυών.
Θεσσαλία, σ. 54, 76.
Θεσσαλονίκη, σημ. 439 – ἐκκλησία Ἀγίου Δημητρίου, σ. 212.
Θήρα, Ἀκρωτήρι, σημ. 821.
Θορικός, σ. 54.
Θράκη, σ. 165.
Ἰοπανία, σ. 234, σημ. 288, 607.
Ἰταλία, σ. 17, 229, 234, 272, 285, 287, σημ. 11, 48, 252, 288, 435, 683, 727, 752, 757, 794.
Jena, Lindenhöhe, σ. 331.
Καθεῖριο Βοιωτίας, σημ. 821.
Καπάρινα, σημ. 755.
Κάμειρος – Ἀκρόπολη, σημ. 818 – Ἀθηνᾶς Πολιάδος ἱερό, σημ. 818 – Διός Πολιεύς ἱερό, σημ. 818.
Καρπανία, σ. 272, σημ. 751.
Καρλορούη, σημ. 241 – Erbgrosshezogliches Palais, σημ. 676 – Festhalle, σημ. 676 – Synagoge, σημ. 676 – Vierordtbad, σημ. 676.
Κέα, Λέων, σ. 68.
Κέρκυρα, σημ. 655.
Κνωσός, ἀνάκτορον, σημ. 539, 631.
Κόρινθος Ἀρχαία ἢ Παλαιά Κόρινθος, σημ. 698, 702, 730 – καμαροσκεπές οἰκοδόμημα Ἀγορᾶς, σ. 235, σημ. 702 – Γλαυκὴ κρήνη, σ. 77, 236, σημ. 488 – ναός Ἀπόλλωνα ἢ ναός Κορίνθου, σ. 55, 72, 73, 101, 138, 236, σημ. 227-229, 706 – ναός Ε, σημ. 821 – Πειρήνη κρήνη, σ. 138 – ρωμαϊκὴ ἐπαυλῆ, σ. 235.
Κορώνεια, τεῖχη, σ. 177, σημ. 495.
Κρήτη, σ. 212, σημ. 730.
Κυκλάδες, σ. 54, 76.
Κῶς, σημ. 818 – Ἀσκληπιεῖον, σημ. 818 – «Δυτικὸν Γυμνάσιον», σημ. 818 – Νυμφαῖο «Δυτικῶν Θερμῶν», σημ. 818 – «Ρωμαϊκὴ Οἰκία» (Casa Romana), σημ. 818.
Κυρηναϊκή, σ. 279 – Κυρήνη, σ. 229.
Λακωνία, σ. 54 – λατομεῖα, σημ. 287.
Λαύριο, σ. 70.
Λεβαδεία, σημ. 190.
Λειψία, σ. 176, σημ. 479, 480.
Λεῶκτρα, τρόπανον, σ. 235, σημ. 690, 691.
Λίλλη, σ. 63, σημ. 205.
Λίνδος – Ἀκρόπολη, σημ. 818 – Ἱερό Ἀθηνᾶς, σημ. 818 – ναός, σημ. 818 – στοά, σημ. 818.
Λονδίνο, σημ. 287, 312 – ναός Ἀγίου Παύλου, σ. 82, σημ. 241.
Λυκόσουρα, σ. 234.
Lyon, δημαρχεῖο, σ. 64.
Λωζάννη, σ. 215, σημ. 620.
Μαγνησία, σημ. 287.
Μαδρίτη, σημ. 778.
Μακεδονία, σ. 165.
Μαραθῶνας, τύμβος, σ. 106.
Μέγαρα, σημ. 730.

Μέρμπακας, σημ. 192.
Μέση Ἀνατολή, σ. 278, σημ. 776.
Μετέωρα, σημ. 160, 730.
Μικρά Ἀσία, σ. 165, σημ. 139.
Μίλητος – Ἀγορά, νότια πύλη, σ. 278, σημ. 776 – Νυμφαῖο, σημ. 776.
Μόναχο, σ. 17, σημ. 9, 86 – Ἀνάκτορα ἢ Residenz, σημ. 9, 86 – Γλυπτοθήκη, σημ. 9 – Ludwigsstrasse, σημ. 9 – Πινακοθήκη, σημ. 9 – Προπύλαια, σημ. 9 – Ruhmeshalle, σημ. 9 – Ὡδεῖον, σημ. 9.
Μονοδένδρι, θωμός Ποσειδῶνα, σ. 278.
Μυκῆνες, σ. 17, 54, 178, σημ. 192, 729, 730 – Πύλη Λεόντων, σ. 178, σημ. 191, 500.
Μυστράς, σημ. 160, 729, 730.
Ναοὶ καὶ Ἱερὰ
 • Ἀθηνᾶς, βλ. Ἀθήνα, Ἀκρόπολη, Ἀλφειρα, Δελφοί, Λίνδος, Πέργαμος, Πρύμνη, Σοῦνιο.
 • Ἀπόλλωνος, βλ. Αἴγινα, Βάσσης, Βουλιαγμένη, Δελφοί, Διδυμα, Κόρινθος, Πτόνιο.
 • Ἄρεως, βλ. Ἀθήνα – Ἀγορά, Ρώμη.
 • Ἀρτέμιδος, βλ. Ἐπίδαυρος.
 • Ἀσκληπιῶ, βλ. Ἀθήνα, Ἀλφειρα, Ἐπίδαυρος, Κῶς.
 • Ἀφαίας, βλ. Αἴγινα.
 • Ἀφροδίτης, βλ. Αἴγινα, Ρώμη.
 • Βεσπασιανοῦ, βλ. Ρώμη.
 • Διοσκουήρων, βλ. Ἀκράγας.
 • «Δήμητρας», βλ. Ποσειδωνία.
 • Διός, βλ. Ἀθήνα, Νεμέα.
 • Ἐστίας, βλ. Ρώμη.
 • Ἡρακλέους, βλ. Ἀκράγας.
 • Ἡρας, βλ. Ὀλυμπία, Ἀκράγας.
 • Ἡφαιστίου καὶ Ἀθηνᾶς, βλ. Ἀθήνα – Θηρεῖο.
 • Καίσαρα, βλ. Ρώμη.
 • Ὀμόνοιας, βλ. Ἀκράγας.
 • Portunus, βλ. Ρώμη.
 • Ποσειδῶνος, βλ. Μονοδένδρι, Σοῦνιο, Ποσειδωνία.
 • Saturnus, βλ. Ρώμη.
Ναύπλιο, σημ. 730.
Νεάπολις, σ. 273, σημ. 727, 757.
Νεμέα, ναός Διός, σ. 139, 178, 179, 311, σημ. 500, 694.
Neuchâtel, σ. 215.
New York ἢ Νέα Ὑόρκη, σ. 188 – θωλείσκος στό Central Park, σημ. 593.
Nîmes – ἀμφιθέατρο, σ. 276, 277 – Maison Carrée, σ. 276.
Νορεμβέργη, σ. 277.
Οἶτη, σ. 234.
Ὀλυμπία, σ. 68, 127, 139, 229, 301, 302, σημ. 238, 624 – Ἑρμῆς Πραξιτέλους, σημ. 624 – ναός τῆς Ἡρας, σημ. 816 – στάδιο, σημ. 730.
Ὀράγγη – ἀψίδα, σ. 277 – θέατρο, σ. 277.
Ὀρχομενός, σ. 176, σημ. 192 – τάφος Μινύου, σημ. 478.
Ὅσιον Λουκά μονή, σημ. 238.
Ὅστια, σ. 279, σημ. 788-790 – Horrea Epagathiana, σημ. 795 – via della Fortuna, σημ. 795.
Παρίσι, σ. 212, 214, σημ. 159, 640, 760 – Notre Dame, σ. 64.
Πάρος, λατομεῖα, σημ. 285, 287.
Πάτραι, Ὡδεῖο, σ. 243, σημ. 744, 745.

Πειραιᾶς, σ. 88, 76, 90, σημ. 191 – λατομεῖα Πειραιῆς, σ. 104.
Πελοπόννησος, σ. 235.
Πεντέλη ἢ Πεντελικόν ἢ Pentelicus, σ. 43, 82, 87, 88, 176, 189, 297, σημ. 285, 287, 384 – Καζάρμα, σ. 87 – λατομεῖα ἢ Pentelic quarries, σ. 87, 316.
Πέργαμος – Βωμός Διός, σ. 278 – Ἀθηνᾶς ἱερό, πρόπυλο, σ. 278 – στάδιο.
Perugia, σημ. 804.
Pola, σ. 279.
Πομπηία, σ. 272, 280 – βασιλική, σημ. 788 – οἰκίαι, σ. 278, 280, σημ. 796 – τάφος Istacidi, σημ. 799 – τριγωνικὸ Forum, σημ. 788.
Πόρτο Ράφτη, ἀγαλμα, σ. 66.
Ποσειδωνία ἢ Paestum, σ. 298, σημ. 750 – ναός «Δήμητρας», σ. 273, σημ. 791, 792, 819 – ναός «Ποσειδῶνος», σ. 273, σημ. 792.
Πρύμνη – Ἀγορά, θόρεα στοά – Ἀθηνᾶς Πολιάδος ἱερό καὶ ναός, σ. 278.
Πρωσία, σημ. 774.
Πτολεμαῖδα, σ. 279.
Πτόνιο, Ἀπόλλωνος ἱερό, σ. 177, σημ. 494.
Ραμνούς, σ. 54.
Reims, πύλη Ἄρεως, σ. 277.
Ρουμανία, σ. 214.
Ρώμη, σ. 17, 19, 212, 214, 273, 274, 276, 279, 280-282, 287, 296, σημ. 10, 96, 109, 231, 502, 727, 751, 756, 759, 760, 779, 781, 783, 787, 810, 817
 • Ara Pacis (Βωμός τῆς Αὐγουστίας Εἰρήνης), σημ. 787.
 • Αὐγουστόστον Forum, σημ. 788, 791 – ναός τοῦ Mars Ultor, σημ. 788, 791, 793.
 • Αὐγουστόστον Μανυσσέιο, σημ. 787.
 • βασιλικὴ Ἀγίου Παύλου ἐκτὸς τῶν Τειχῶν, σημ. 764.
 • Caracalla Baths, σ. 296.
 • Διοκλητιανοῦ Θέρμες, σ. 287.
 • Domus Aurea, σ. 274.
 • Fora Αὐτοκρατορικά, σημ. 787.
 • Forum Boarium, σ. 274 – ναός τοῦ Portunus ἢ Fortuna Virilis, σημ. 788.
 • Forum Romanum, σ. 274, 279, σημ. 783 – Aedes Saturni, σημ. 791, 792 – Aemilia βασιλική, σημ. 788, 789 – Αἰθρίο Ἑστιᾶδων, σημ. 789 – Βεσπασιανοῦ ναός, σ. 275 – Curia ἢ κτήριο τῆς Συγκλήτου, σ. 280, σημ. 787, 789 – Ἀφροδίτης καὶ Ρόμης ναός, σημ. 502, 758, 787, 789, 791 – Ἑστίας ναός, σημ. 787 – Ἰουλία βασιλική, σημ. 783, 789 – Καίσαρα ναός, σημ. 793 – οἰκίος ἢ aedicula Ἑστίας, σημ. 783 – Santa Maria Antiqua, σημ. 783 – τιμητικοὶ κίονες, σημ. 783.
 • Frangipani Fortress, σ. 297.
 • Ἰουλίου Καίσαρα Forum, σημ. 787, 788 – Basilica "Argentaria", σημ. 788, 791 – καταστήματα, σημ. 791 – στοά, σημ. 793 – Venus Genitrix ναός, σημ. 788, 791, 793.
 • Κολοσσαῖο ἢ Coliseum, σ. 274-276, 297, σημ. 291, 765, 766, 787, 789, 794.
 • Κωνσταντίνου Ἀψίδα, σ. 274, σημ. 819.
 • Λόφος Καπιτωλίου, σημ. 787.
 • Λόφος Παλατίνος, σ. 279.
 • Λόφος Pincio, σημ. 758.
 • Λόφος Velia, σημ. 787.
 • Λεωφόρος τῆς Αὐτοκρατορίας, σημ. 787.
 • Λεωφόρος τῆς Θάλασσης, σημ. 787.

- Λεωφόρος τῶν Θριάμβων, σμ. 787.
- Μαρκελλίου Θέατρο, σμ. 787, 788, 794.
- Μάρκου Αὐρηλίου τιμητικός κίονας, σμ. 821.
- Meta Sudans, σμ. 787.
- ναοὶ πλατώματος Argentina, σμ. 787, 788.
- Νέρβα Forum, σμ. 791 – Colonnacce, σμ. 791.
- Πάπθεον, σ. 274, σμ. 789
- πλατεῖα Campitelli, σμ. 787.
- Santa Rita da Cascia, σμ. 787.
- Τίτου Ἀψίδα ἢ Arch of Titus, σ. 19, 275-278, 297, σμ. 761.
- Τραϊανῶν τιμητικός κίονας, σ. 274.

Σάμος ἢ Samos, σ. 193, 331.

Σαξωνία, σμ. 744.

Σελινούς, ναὸς C, σ. 280, 285, σμ. 788, 792, 798, 818.

Σικελία, σ. 272, 273, σμ. 259, 750, 751, 757, 798.

Σικυώνα, σ. 234 – Βουλευτήριον, σ. 238, σμ. 719 – Θέρμες, σ. 237-239, 287, σμ. 713, 718 – νότια κρήνη Γυμνασίου, σ. 238, 239, σμ. 716.

Σκληρό Φιγάλειας, σ. 301.

Σκριποῦ, σμ. 192.

Σκύρος, λατομεῖα, σμ. 287.

Σονέξ, σμ. 159.

Σούνιο, σ. 234, σμ. 220, 730 – Ποσειδῶνα ἱερό, σ. 106, σμ. 355 – ναὸς, σ. 55, 68, 70, 106, 108, 138, 182, 235, 236, 309, 311, σμ. 219, 297, 299, 354, 421, 703 – περίβολος, σ. 106 – Σουνιάδος Ἀθηνᾶς ναὸς, σ. 70, 71.

Σπάρτη, σμ. 192, 439.

Στάδια ἀρχαία, βλ. Ἀθήνα, Δελφοί, Ὀλυμπία, Πέργαμος.

Στοές, βλ. Ἀθήνα, Βραυρών, Λίνδος, Πρύμνη.

Strandford Καλιφόρνιας, σμ. 463.

Στύλοθον Ζαγορίου, σ. 63.

Στύμφαλος, πρόπελο τείχους, σ. 237.

Στύρα, λατομεῖα, σμ. 287.

Suède, σμ. 625.

Τείχος Φαληρικό ἢ Διάμεσο, σ. 177.

Τεργέστη, σμ. 320.

Τζαμιά, βλ. Ἀθήνα, Ἀκρόπολη.

Τήνος, Ἰσιτέρνια, σμ. 388 – λατομεῖα, σμ. 287.

Τίρυνθα, σ. 17, 54, σμ. 730.

Torino, σ. 279.

Τουρκία, σ. 212, σμ. 611.

Τρίκερι, λατομεῖα, σμ. 287.

Τρίπολη ἢ Τριπολιτζά, σ. 127, σμ. 192.

Φιγάλεια, σ. 127.

Φιλοπάππου Μνημεῖο, σ. 55, 72, 102, 104-106, 240, 303, σμ. 227, 228, 238, 251, 297, 299, 342-350, 722.

Φθιώτιδα, σμ. 696.

Verona, σ. 279.

Walhalla, σμ. 9, 20, 86.

Würzburg, σ. 212.

Χαϊδελέγγη, σμ. 676 – κάστρο, σ. 277.

Χαιρώνεια, Λέων, σ. 31, 55, 182, 309, σμ. 84, 231.

Ὠδεῖα ἀρχαία, βλ. Ἀθήνα, Πάτρα.

Ὠρωπός, θέατρο, σ. 101.

ΑΛΛΑ ΘΕΜΑΤΑ

Ἀγκωνάρια, σ. 26.

Ἀναπαράστασις ἀρχαίων ἑορτῶν στή νεώτερη ἐποχή, σ. 242, σμ. 215, 634, 739.

Ἀνασκαφές ἀρχαίων Ἀθηνῶν ἢ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, σ. 181, 196, 197, σμ. 509, 724.

Ἀνασκαφές, σ. 54, 104, 272, 283.

Ἀναστήλωση μνημείων: θεωρητικές ἀπόψεις καὶ ἀρχές, σ. 44, 45, 79, 80, 85, 110-114, 138, 139, 182-184, 188, 189, 191, 193, 194, 196, 202, 204, 212-214, 229, 230, 276, 280, 284, 308-315, 323, 332, 338, 339, 342, σμ. 592, 624, 753, 822.

Ἀντίγραφα γλυπτῶν ἢ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν μνημείων (βλ. καὶ ἐκμαγεῖα):

• ἀντίγραφα ἀπὸ μάρμαρου, σ. 116, 119, 299.

• ἀντίγραφα ἀπὸ μαρμαρίνη, σμ. 391.

Anti-restoration Movement ἢ Κίνημα ἐναντίον τῆς Ἀποκατάστασης τῶν Μνημείων, σ. 277, 279, 284, 285, σμ. 42, 248, 375, 773, 782, 783.

Ἀντισεισμικὴ προστασία μνημείων, σ. 196, 237, 337, σμ. 624.

Ἀντιστήριξη μνημείων, σ. 68, 69, 177, 219, 274-276, 282, 301, 302, σμ. 649, 726, 794.

Ἀπολέξεση μελῶν μνημείων κατὰ τὴν ἐπεμβάσει ἢ ἐπιπέδωσι ἐπιφανειῶν θρασύης μελῶν μνημείων κατὰ τὴν ἐπεμβάσει, σ. 40, 98, 99, 127, 135, 170, 172, 173, 175, 178, 187, 202, 229, 231, 285, 286, σμ. 468, 827.

Ἀποστράγγιση ὀμβρίων ἀπὸ μνημεῖα, σ. 81, 93, 216, 217, σμ. 645.

Architetto alle Antichità ἢ Ἐπὶ τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀρχιτέκτονας, σμ. 755.

Ἄρση τῆς δομικῆς αὐτοτέλειας τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῶν μνημείων κατὰ τὴν ἐπεμβάσει, σ. 137, 229, 236.

Ἀρχὴ τῆς ἀναστρεφσιμότητος τῶν ἐπεμβάσεων ἢ Rückfurfbarkeit ἢ Rückführung, σ. 184, 314, σμ. 529.

Ἀρχὴ τῆς διάκρισης τῶν ἀναστηλωμένων ἀπὸ τὰ ἀρχαία τμήματα τῶν μνημείων, σ. 18, 25, 49, 75, 106, 185, 191, 214, 236, 276, 278, 280.

Ἀτμήλατος κύλινδρος, σμ. 286

Βλάβες μνημείων κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, σ. 28, 36, 184, σμ. 65, 82, 102, 531.

Γενικός Ἐπιθεωρητὴς Μνημείων τῶν Πλαστικῶν Τεχνῶν Βαυαρίας, σμ. 774.

Γενικός Συντηρητὴς Μνημείων Βάδης, σμ. 774.

Γεωλογικὸς παράγοντας στὴ διαμόρφωσι τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, σ. 189, 316, σμ. 551.

Classement ἢ χαρακτηρισμὸς μνημείων, σ. 276.

Γεφυκοκία, σ. 98.

Δαπάνες καὶ προϋπολογισμοὶ ἐργασιῶν, σσ. 18, 26, 36, 68, 88, 101, 104, 106, 108, 174, 175, 177, 197, 205, 219, 235, 236, 304, σμ. 68, 88, 176, 177, 181, 190, 195, 202, 206, 210, 216, 229, 230, 296, 401, 451, 491, 538, 571, 645, 648, 694, 707, 713, 715-717, 719, 745.

Δελφικὴ Ἰδέα, σμ. 730.

Δελφικαὶ Ἑορταὶ ἢ Δελφικὴς Γιורתές, σ. 215, σμ. 740.

Ἐκατονταετηρίς τῆς Ἑθνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ Ἐκατονταετηρίς τῆς Παλιγγενεσίας ἢ Ἑθνικὴ Παλιγγενεσία, σ. 212, 215, σμ. 576.

Ἐκμαγεῖα (βλ. καὶ ἀντίγραφα γλυπτῶν ἢ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν μνημείων):

• ἀντικατάστασις γλυπτῶν μνημείων με ἐκμαγεῖα ἢ τοποθέτησις ἐκμαγεῖων γλυπτῶν σὲ μνημεῖα, σ. 33, 176, 213, 342.

• ἐκμαγεῖα ἀπὸ γύψου, σ. 61, 92, σμ. 599.

• ἐκμαγεῖα ἀπὸ πηλῶ, σ. 228, σμ. 656.

• ἐκμαγεῖα ἀπὸ τεχνητὸ λίθου, σ. 299, σμ. 93, 391.

• moules en marmorine, σ. 299.

• ἐκμαγεῖα ἀπὸ τοιμέντου, σ. 176, 205, 210, 228, σμ. 486, 582, 599, 617.

• ἐκμαγεῖα Martinelli, σ. 59, σμ. 191-193.

Ἐνσωμάτωσις ὀλισμῶν ἢ νέων συνδετήριων στοιχείων στὰ μέλη τῶν μνημείων, βλ. Μέθοδος ἀπόκρυψης ἐνισχυτικῶν ὀλισμῶν στὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν μνημείων.

Ἐξηγητές, σ. 239.

Ἐπαναχρησιμοποίησις μνημείων στὰ νεώτερα χρόνια, σ. 241-243, σμ. 731.

• Θέατρο Ἐπιδάουρου, σ. 243.

• Θέατρο Δελφῶν, σμ. 740.

• Θέατρο Διονύσου, σ. 241, σμ. 738.

• Παναθηναϊκὸ Στάδιον, σμ. 741.

• Τελεστήριον Ἐλευσίνας, σ. 241.

• Ὠδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, σ. 241, 243, σμ. 732, 738.

Ἐπικάλυψις σιδήρου με τοιμέντου, σ. 80, 84, 93, 104, 126, 137, 170, 172, 173, 187, 216, 230, 285, 340, σμ. 262, 271, 288, 456, 618.

Ἐπισήμανσις τῶν ἐπεμβάσεων στὰ μνημεῖα με ἐπιγραφές, σ. 26, 35, 40, 98, 105, 100, 123, 177, 285, 304, σμ. 56, 482, 484, 487.

Ἐπιτροπὴς ἐμπειρογνομόνων προγραμματισμοῦ καὶ ἐπιβλέψης τῶν ἐπεμβάσεων, σ. 59, 77, 79, 85, 86, 108, 110, 119, 127, 178, 219, 273, 283, σμ. 526, 571, 582, 724.

Ἔργα ὁδοποιίας Ἀθηνῶν ἐτῶν 1857-1859, σμ. 414.

Ἔργατοτεχνικὸ προσωπικὸ (περιλαμβάνονται καὶ οἱ λιθοξόοι μαρμαροτεχνίτες ἢ λιθοτόμοι ἢ μαρμαρογλύπτες ἢ μαρμαροκόποι), σ. 20, 26, 38, 63, 87, 90, 98, 99, 110, 116, 122, 123, 167, 176-179, 197, 234, 282, σμ. 48, 82, 110, 199, 202, 228, 285, 286, 290, 294, 367, 369, 388, 451, 491, 645, 707, 761.

Ἐργαλεῖα λατόμευσης καὶ κατεργασίας λίθου, σ. 83, σμ. 285.

Ἐρμούλφειον, σμ. 293.

Ζήτημα τῆς Ἀναστηλώσεως τοῦ Παρθενῶνος, σ. 43-45, 110-113, 182-184, 187-198, 210, 316, 317, 323, σμ. 372-378, 514-523, 525-527, 529, 530, 579, 580, 584.

Ζήτημα τῆς κατεδάφισης τοῦ Φράγκικου Πύργου τῶν Προπυλαίων, σ. 43, 56, 61, 296, 300-301, σμ. 124, 194.

Ζήτημα τῆς ἐπιστροφῆς τῶν ἀρπαγέντων γλυπτῶν ἀπὸ τὸν Elgin, σ. 44.

Ἡμερομίσθια (βλ. καὶ μισθοί):

• 1872: ἐργατῶν, κτιστῶν, ξυλουργῶν, σ. 63, σμ. 202.

• 1896: ἀρχιεργάτη, ἀρχιλατόμου, ἐπιστάτη, ἐργατῶν, λατόμων, ξυλουργῶν πλοίων ἢ ταρσανάδων, πριονάδων ξυλουργῶν, σιδηρουργῶν, σ. 87, σμ. 283, 285.

• 1898: ἐφαρμοστοῦ μαρμάρου, μαρμαρογλυπτῶν, σ. 90.

• 1899: ἐργατῶν, κτιστῶν, σμ. 363.

• 1901: ἀρχιτεχνίτη κτίστη, ἀρχιτεχνίτη ξυλουργοῦ, βοηθῶν κτίστη, ἐργατῶν, εἰδικευμένων ἐργατῶν, κτιστῶν, λιθοξόων, μαρμαράδων ἐφαρμοστῶν, ξυλουργῶν, σμ. 295.

• 1910: ἐργατῶν, τεχνιτῶν, σμ. 451.

- 1924: μαρμαρογλύπτη, ξυλουργοῦ, τεχνίτη, σμ. 694.
- 1937: ἀρχιτέκτονα, μαρμαρογλύπτη, ξυλουργοῦ, τεχνίτη, σμ. 726.
- Θεώρηση μνημείων αἰσθησιαρχική, ἐμπειριοκρατική καὶ ψυχολογική, σ. 18, 19, 43, 281, 284, 285, 296-299, 338-339, σμ. 12.
- Θεώρηση μνημείων διαχρονική, σμ. 747.
- Θεώρηση μνημείων κλασικιστική, σ. 19, 25, 55, 275, 276, 278-282, 284, 285, σμ. 29, 306, 447, 677, 753, 759, 760, 827.
- Θεώρηση μνημείων πουριστική ἢ πουρισμός, σ. 19, 36, 278, 282, σμ. 160, 306, 447, 450, 677, 787, 827 — πουριστικές ἐπεμβάσεις στὰ μνημεῖα, σ. 20, 21, 26-28, 36, 43, 56, 96, 216, 236, 273, 274, 276, 278, 282, 296-299, σμ. 25, 106, 160, 460, 777, 787, 827.
- Θεωρητική ἀντιμετώπιση τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων, βλ. Ἀναστήλωση μνημείων.
- Θεωρητικός διαχωρισμός μνημείων σὲ «νεκρά» καὶ «ζωντα», σ. 278, 281, σμ. 778.
- Θεωρία αἰσθητική τῆς «συμβολικῆς συμπαιδείας», σ. 338.
- Θηραϊκοκονία, σ. 303.
- Θύελλα τοῦ 1852, σμ. 225.
- Inspecteur Général des Monuments Historiques ἢ Γενικός Ἐπιθεωρητὴς Ἱστορικῶν Μνημείων Γαλλίας, σ. 276.
- Istruzioni per il Restauro dei Monumenti 1938 ἢ Ὁδηγίες γιὰ τὴν Ἀποκατάσταση τῶν Μνημείων τοῦ 1938, σ. 281, σμ. 778, 804.
- Ἰχθυογράφος, σ. 90, σμ. 402.
- Jarraning (βλ. καὶ προτάσεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ὀξειδωσῆς τοῦ σιδήρου), σ. 84, σμ. 261.
- Κατεδάφιση ἐτοιμόρροπων ἀρχαίων τμημάτων μνημείων, σ. 80, 110, 217, 230.
- Κεοάρια, σμ. 345.
- Κιγκλιδώματα μνημείων, σ. 32, 56, σμ. 180, 238, 297.
- Κίνημα Μοντέρνας Ἀρχιτεκτονικῆς, σ. 281.
- Κονάκι, σ. 87, σμ. 388.
- Konservator der Kunstdenkmäler ἢ Συντηρητὴς Καλλιτεχνικῶν Μνημείων Πρωσίας, σ. 277, σμ. 774.
- Λιθόκολλες — Imperial Mastic Belge ἢ Impériale Βρυξελλῶν, σμ. 288 — Meyer, σ. 26, 79, 81, 88, 279, 284, σμ. 253, 288, 451, 595, 783.
- Λίθοι μνημείων ἢ ἐπεμβάσεων:
 - Ἀμαροσίον (πόρος), σ. 135.
 - Ἐλευσίνας ἢ ἐλευσίνιος, σ. 304, σμ. 126, 393.
 - κοχυλιάτης, σμ. 418.
 - Κοκκινάρᾱ, σ. 104, σμ. 350, 393.
 - Μάλτας, σ. 26, σμ. 459.
 - Πειραιῶς ἢ ἀκτίτης ἢ πειραικός πορόλιθος, σ. 104, 110, 135, 224, 229, 303, 311, σμ. 350, 414.
 - Πεντέλης ἢ πεντελικό μάρμαρο, passim.
 - tiberinus ἢ travertino, σ. 274, 275, σμ. 788, 794.
 - τόφος, σμ. 788.
 - Ὑμητιοῦ ἢ ὑμήτιος, σ. 61, 104.
 - ψαμμίτης Αἰγίνης, σμ. 418.
 - ψαμμίτης Κεχροῶν, σμ. 418.
 - Λοστοί, σ. 93.
- Μέθοδοι ἀνέυρεσης ἀρχικῶν θέσεων λίθων κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις, σ. 114, 115, 131, 187, 306, σμ. 379, 545-547, 600.
- Μέθοδοι συντήρησης κινητῶν εὑρημάτων καὶ ἐρεπίπων ἀνασκαφῶν, σ. 280, 342, σμ. 783, 784, 790.
- Μέθοδος ἀνάρτησης ἀρχαίων μελῶν ἀπὸ ἐξωτερικὰ τοποθετημένους ἐνισχυτικούς ὀπισμούς, σ. 72, 73, 123, 173, 174, 230, σμ. 396, 471.
- Μέθοδος ἀποκατάστασης ὀριζοντιότητος δόμων κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις, ἢ μέθοδοι ἐξουδετέρωσης διαφορῶν λίθων κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις, σ. 39, 40, 135, 137, σμ. 233, 303.
- Μέθοδος ἀπόκρυψης ἐνισχυτικῶν ὀπισμῶν καὶ συνδετήριων στοιχείων στὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν μνημείων, σ. 40, 123, 124, 126, 137, 167, 172, 173, 178, 202, 231, 280, 285, 341, σμ. 456, 469, 471, 584, 678, 679, 794, 795, 797, 798, 818, 827.
- Μέθοδος διαμόρφωσης μελῶν κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις μὲ συναρμογὴ ἀρχαίων θρασυμάτων ἢ καὶ νέων προσθηκῶν, σ. 125, 127, 135, 169, 170, 172, 173, 286.
- Μέθοδος διάρθρωσης μελῶν μνημείων, σ. 280, 284, 285, σμ. 799, 819.
- Μέθοδος ἐπέμβασης Νικολάου Μπαλάνου στὰ μνημεῖα, σ. 285, 286.
- Μέθοδος ἐπέμβασης Ἀναστασίου Ὁρλάνδου στὰ μνημεῖα, σ. 174, 175, 237, σμ. 702, 827.
- Μέθοδος μετρήσεως ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν μνημείων, σμ. 561.
- Μεταλλικὲς ἐνισχύσεις τμημάτων μνημείων κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις:
 - βλήτρα ἐκ κρατερώματος, σ. 100.
 - δοκοί, σ. 72, 73, 83, 92, 100, 104, 123, 126, 137, 172, 174, 175, 177, 178, 187, 205, 223, 229, 230, 235, 285, σμ. 226, 396, 456, 475, 500, 668, 798.
 - ἐλάσματα σ. 40, 100, 123, 126, 135, 137, 174, σμ. 233, 303.
 - ἐλκυστήρες, σ. 38, 66, 280, 282, σμ. 783, 791.
 - ράβδοι, σ. 26, 38, 98, 100, 101, 124-126, 135, 167, 172, 208, 273, σμ. 332, 476, 783, 791.
 - στεφάνια ἢ στεφάνες ἢ δαμοὶ σιδηροῦ ἢ ζωστήρες σιδηροῦ ἢ κρίκοι σιδηροῦ, σ. 26, 28, 30, 59, 63, 64, 66, 68, 69, 71, 100, 235, 280, 282, 302, σμ. 69, 206, 216, 286, 783, 791.
- Μεταφορά μνημείων, σ. 287, 281, σμ. 787.
- Μηχανὲς ἀνυψώσεως φορτίων, σ. 30, 31, 88, 93, 179, 283, σμ. 20, 41, 86, 289, 503.
- Μηχανὲς διατήρησης λίθων μνημείων ἢ perforeuse, σ. 88, 92, σμ. 291.
- Μισθοὶ (βλ. καὶ ἡμερομίσθια):
 - 1878: ἐπιστὰς (πρωτοτέκτονος), σμ. 230.
 - 1896: ἐπιστὰς-βοηθὸς τοῦ νομομηχανικοῦ, σ. 90, 91, σμ. 297.
 - 1911: σχεδιαστὴ, σμ. 430.
 - 1914: ἀρχιτεχνίτων, ἀρχιτεχνίτη, σμ. 434.
- Μολυβδοχόρησις, σ. 73, 75, 85, 98, 104, 105, 116, 126, 170, 187, 208, 229, 236, 285, σμ. 303, 332, 668.
- Νομοθεσία Ἀρχαιολογική:
 - Αὐστρία, σμ. 435.
 - Βασιλεῖο Νεαπολέως καὶ τῶν Δύο Σικελιῶν, σ. 272, 273.
 - Γαλλία, σμ. 435.
 - Ἑλλάδα, σ. 16, 54, 162-164, σμ. 5, 154, 155, 426-428, 430, 431, 433, 434, 436-446, 685.
 - Ἰταλία, σμ. 435.
 - Παγκτὸ Κράτος Ρώμης, σ. 273, σμ. 757.
- Norme per il Restauro dei Monumenti 1932 ἢ Κανόνες γιὰ τὴν Ἀποκατάσταση τῶν Μνημείων τοῦ 1932, σ. 280, σμ. 803.
- Μοχλευτές, σ. 92.
- Ὁδηγία Γαλλικῆς Ἐθνοσυνέλευσης (Convention) τοῦ 1794, σ. 272, σμ. 748.
- Ὁλεμπικοί Ἀγῶνες τοῦ 1896, σ. 87.
- Ὁξειδωσις σιδήρου (βλ. καὶ προτάσεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ὀξειδωσῆς τοῦ σιδήρου), σ. 83, 96, 126, 174, 213, 214, 219, 229, 231-231, 273, σμ. 259, 457, 618, 668, 754.
- Ὁρολογία Ἀποκαταστάσεως Μνημείων:
 - Ἀναμάρμωσις, σμ. 744.
 - Ἀναστήλωση, σ. 5, 212-214, σμ. 616.
 - Anastylose - anastylosis, σμ. 616, 624.
 - Architekturprobe ἢ ἐνδεικτικὴ διδακτικὴ ἀναστήλωση μνημείων, σ. 278, σμ. 776.
 - Denkmalpflege, σ. 277.
 - relèvement, σμ. 624.
 - restauration ἢ τέλεια ἀνακαίνισις ἢ ἀναπαράστασις, σ. 106, 138, 311, σμ. 624.
 - restaurer, σμ. 372.
- Παράσημα, σμ. 611.
- Παραστάσεις ἀρχαίου δράματος στὴ νεώτερη ἐποχὴ, βλ. Ἐπαναχρησιμοποίηση μνημείων στὴ νεώτερη ἐποχὴ.
- Παραποθετίσεις ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν μνημείων κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις, σ. 19, 25, 38, 39, 85, 86, 115, 124, 135, 137, 170, 187-190, 193-195, 208, 209, 214, 215, 230, 285, 286, 315, 332, 336, 337, 340, σμ. 397, 465, 466, 541, 550, 601, 663, 673, 787, 817, 823, 827.
- Πεντηκονταετηρίδας Γαλλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν (Cinquantenaire de l'Ecole Française d'Athènes), σ. 241, σμ. 734.
- Περίφραξις μνημείων, σ. 77, 91, 240, σμ. 238, 722-724, 726.
- Πετροκονία ἐκ σιμεντοκονίας, σ. 217.
- Πλήρωση κενῶν κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις, σ. 92, 104, 106, 170, 172, 186, 187, 208, 282, σμ. 303, 783.
- Προγράμματα ἀνέγερσης σχολικῶν κτηρίων ἐτῶν 1916 καὶ 1930-1932, σμ. 431, 475, 655.
- Προτάσεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ὀξειδωσῆς τοῦ σιδήρου, σ. 83, 84, 93, 96, 214, σμ. 261-263.
- Προτάσεις γιὰ τὴν προστασία τῆς δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνα, σ. 93-95, 113, 176, 205-208, 213, σμ. 279, 310, 312, 479, 481, 595, 596, 617.
- Regi Custodi (Βασιλικοὶ Φύλακες) τοῦ Βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν, σ. 273.
- Σιδηροπαγὲς ἢ στερεοπαγὲς κονίαμα (βλ. καὶ χρῆσις ὀπλισμένου σκυροδέματος στὴν ἀναστήλωση μνημείων), σ. 177, 261, 336.
- Σιδηροτροχιᾶς μεταφορᾶς φορτίων, σ. 90.
- Στεγάνωσις μνημείων, σ. 26, 32, 81, 168, 280, σμ. 450, 459, 783, 790, 821.
- Στυλιστικὴ ἀποκατάστασις μνημείων ἀρχαιολογικοῦ-ἀρχαιοδοφικοῦ τύπου, σ. 75, 276, 283-285, σμ. 231, 764.
- Στυλιστικὴ, ὁλικὴ ἀποκατάστασις μνημείων, σ. 277, 287, 341, σμ. 624, 764, 771, 782, 794.
- Συμπλήρωσις ἢ ἀντικατάστασις ἢ κατασκευὴ νέων συμπληρωμάτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν μνημείων κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις:
 - μὲ ἀργολιθοδομή, σ. 38, 136, σμ. 109.
 - μὲ γῆσο, σ. 135.

- μέ διαφορετικό από τό άρχαιοδομικό έλικό, σ. 22, 25, 275, 278, 280, σημ. 109, 660, 788.
 - μέ ίδιο μέ τό άρχαιοδομικό έλικό, σ. 80, 81, 93, 98, 104, 105, 126, 135, 137, 208, 229, 284, 285, 303, 323, 332, σημ. 345, 540, 753, 783, 788, 827.
 - μέ όπτοπλίνθους, σ. 38-40, 124, 126, 176, 177, 185, 205, 273-275, 280, 282, 315, σημ. 109, 345, 573, 660, 751.
 - μέ πορόλιθο, σ. 22, 75, 104, 110, 135, 303, 311, σημ. 109, 345, 660.
 - μέ τσιμέντο, σ. 137, 208, σημ. 540, 566.
 - μέ τσιμέντο καί πεκνή ένθεση άρχαίων θρασμάτων τοῦ έπό άναστήλωση μνημείου, σ. 280, σημ. 793.
 - μέ άπλοποιημένη (σχηματική) άπόδοση της άρχαίας μορφολογίας, σ. 22, 26, 35, 40, 69, 126, 275, 277, 278, 280, 287, σημ. 394, 783, 788.
 - μέ άναπαγωγή της άρχαίας μορφολογίας, σ. 80, 81, 93, 98, 104, 105, 126, 135, 229, 285, 303, 304, σημ. 788.
 - μέ προσομοίωση συμπληρωμάτων πρὸς τά παρκαίμενα άρχαία μέλη, σ. 80, 126, 194, 285.
 - μέ τοποθέτηση τῶν συμπληρωμάτων σέ έσοχή, σημ. 535.
- Συνδετήρια (νέα) στοιχεία έπεμβάσεων:
- από άνοξειδωτο χάλυβα, σ. 214.
 - από bronze oxidé (άνοδιωμένος όρειχαλκος), σ. 84, σημ. 263.
 - από γαλβανισμένο σίδηρο, σ. 96, 98, 231, 233, 284, σημ. 277, 320.
 - έπιμήκη, σ. 22, 40.
 - από κρατέρωμα ή gunmetal, σ. 84, σημ. 261, 264.
 - από μονήλειτο σίδηρο, σημ. 288.
 - από όρειχαλκο, σ. 81, 93, 126, 170, 229, 273, σημ. 783, 798, 827.
 - από σίδηρο ή χάλυβα, *passim*.
 - διχάγγιστρα, σ. 93, 104, 105, 303, 304.
 - ήλεκτρολυτικά έπιχαλκωμένα, σ. 83.
 - σύγκριση άρχαίων συνδετήριων στοιχείων καί νεώτερων άναστηλώσεων, σημ. 680.
 - σχήματος διπλοῦ Γ, σ. 229.
 - σχήματος διπλοῦ Τ, σ. 40, 98, 99, 100, 135, 137, 172, 208, 229, σημ. 596, 827.
 - σχήματος Π, σ. 40, 98, 172, 229.
 - σχήματος Π μέ σκέλη χελιδονοοῦρας, σ. 98.
- Συνέδρια:
- Α' Διεθνές Άρχαιολογικό Συνέδριο (Άθήνα 1905) ή Συνέδριο τοῦ 1905 ή Congrès International d'Archéologie, σ. 55, 110, 113, 114, 214, 215, 285, σημ. 620, 625, 735.
 - Α' Συνέδριο Έπιτίμων Έπιθεωρητῶν τῶν Μνημείων καί τῶν Άνασκαφῶν, Ρώμη 1912, σημ. 782.
 - Γ' Διεθνές Άρχαιολογικό Συνέδριο, Ρώμη 1912, σ. 212.
 - Congrès International des Orientalistes, 1912, σημ. 451.
 - Διεθνές Συνέδριο γιά τή Συντήρηση τῶν Ιστορικῶν Μνημείων, Παρίσι 1932, σ. 212.
 - Διεθνές Συνδιάσκεψη τῶν Άθηνῶν, 1931, ή Διεθνές Συνάντηση Ειδικῶν γιά τήν Προστασία καί τή Συντήρηση τῶν Μνημείων της Τέχνης καί της Ιστορίας ή Συνδιάσκεψη της Άθήνας ή Συνδιάσκεψη τοῦ Διεθνούς Γραφείου Μουσείων ή Συνδιάσκεψη τοῦ 1931 ή Conférence Internationale d' Experts d' Athènes, σ. 212-214, 229, 280-287, 340-343, σημ. 579, 613-615, 617, 635, 800, 821.
 - Ε' Έθνικό Συνέδριο Ιστορίας της Άρχιτεκτονικής, Perugia 1948, σημ. 804.
 - Συνέδριο Διεθνούς Ένώσεως Άκαδημίων, Βρυξέλλες 1925, σ. 212
 - IV Συνέδριο Μοντέρνας Άρχιτεκτονικής (CIAM), σημ. 628.
 - XII Συνέδριο Άρχιτεκτόνων, Βουδαπέστη 1930, σ. 212, σημ. 629.
- Συνεργασία λίθου-τσιμέντου, σ. 214.
- Συντριβή άρχαίων μελῶν, σ. 92
- Συντάσεις ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Άρχιτεκτόνων, Μαδρίτη 1904, σημ. 778.
- Σφηνίσκοι όρειχαλκίνοι, σ. 175.
- Σφράγιση άρμων μελῶν μνημείων, σ. 81, 83, 93, 96, 98, 104, 135, 137, 175, 285, σημ. 783.
- Tage für Denkmalpflege ή Μέρες Συντήρησης Δρόσης, σ. 277, σημ. 778.
- Τεκμηρίωση έπεμβάσεων, σ. 77, 91, 122, 169, 224, 274, 283, 286, 343, σημ. 229, 342, 387, 402, 464, 532, 584, 599, 602, 656, 827.
- Τεχνητή γήρανση (ή πάτινα) νέων λίθων ή νέων συμπληρωμάτων άναστήλωσης μνημείων:
- μέ γορμαλάκκα (shellac), σημ. 557.
 - μέ copperass ή διάλυμα θεϊκοῦ σιδήρου, σ. 82
 - μέ όξειδια σιδήρου, σ. 101, 126.
 - μέ όξειδιο πυριτίου, σημ. 595.
 - μέ έπεροξειδιο τοῦ ύδρογόνου (Hydrogen Peroxide), σημ. 557.
- Τεχνικές συμπλήρωσης όπτοπλινθοδομῶν:
- τεχνική της προεξέχουσας πλίνθου, σ. 280, σημ. 789.
 - τεχνική της σφειροκοπημένης πλίνθου, σ. 280, σημ. 783, 789.
 - τεχνική της τοποθετημένης σέ έποχώρηση πλίνθου, σ. 280, σημ. 789.
- Τζινέτια, σημ. 491, 668.
- Τουρισμός ή τουριστική, μαζική, προσέγγιση τῶν μνημείων, σ. 165, 234, 238-241, 279, 287, σημ. 448, 720, 721, 727-730.
- Τσιμεντένσεις, σ. 279, 280, σημ. 792.
- Τσιμέντο άργής πήξης ή ciment à prise lente, σ. 84, 93, σημ. 288 – τσιμέντο Portland, σ. 88, 284, σημ. 288, 783.
- Υλικά καί μέθοδοι συντήρησης έπιφάνειας λίθων μνημείων:
- άλκαλοπερτικά ή φθοριοπερτικά άλατα, σ. 279, σημ. 481, 595.
 - άνόργανα περτικά διαλύματα, σημ. 205.
 - γαλλικόν χῶμα ή ύδραυλική κονία ή φυσική ύδραυλική άσβεστος, σ. 61, 62, 83, σημ. 199, 260.
 - διάλυμα βαρίου καί θεϊκοῦ όξέος, σ. 176, σημ. 479, 595.
 - διαλύματα περιτοφθορικῶν άλάτων (Kessler-Fluate) ή φθοριοπερτικές ένώσεις ή φθοριοπερτικά (fluates), σ. 207, σημ. 481, 595.
 - έμποτισμός τῶν λίθων μέ διάλυμα περτικοῦ καλίου ή «έν θερμῷ» μέ στεατικό όξύ, σ. 64.
 - έπαλείψεις μέ παραφίνη ή κερι σέ όργανικούς διαλύτες, σημ. 593.
 - έπαλείψεις μέ άλκαλοπερτικά διαλύματα, σημ. 595.
 - έπιχρίσματα έκ κόψεως κεκαυμένου μαγνησί-τον καί περτικοῦ καλίου, σημ. 481.
 - έπιχρίσματα έκ κόψεως κεκαυμένου μαγνησί-τον καί πεκνῶν διαλυμάτων θεϊκοῦ μαγνησί-ον, σημ. 481.
 - έπιχρίσματα έξ έπιδράσεως ύδροξειδίου τοῦ βαρίου καί θεϊκοῦ όξέος ή περτικοῦ καλίου, σημ. 481.
 - μέ έπιχρίση τσιμέντου, σ. 137, 178, 179, 214, σημ. 500, 619, 792.
 - μέ πολυμερή ή πολυμερεῖς ρητίνες, σημ. 821.
 - silicatisation des pierres, σ. 63, 64, σημ. 205.
 - σφράγιση ρωγμῶν, σ. 80, 207, 280, 285.
 - χρήση προϊόντων χημικῆς βιομηχανίας, σ. 176, 279, 286, σημ. 481, 595, 782, 783, 820, 821.
- Υποστέλωση μνημείων, σ. 28, 59, 70, 126, 175, 177, 282, σημ. 65.
- Φθορά δυτικῆς ζωφόρου Παρθενῶνα (βλ. καί προτάσεις γιά τήν προστασία της δυτικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνα), σ. 63, 205, σημ. 324, 480, 595, 754, 820.
- Φθορές λίθων μνημείων (αίτια-άποτελέσματα) (βλ. καί υλικά καί μέθοδοι συντήρησης λίθου) σ. 273, 286, σημ. 599.
- από διοξειδιο καί τριοξειδιο τοῦ θείου, σημ. 619.
 - βιολογική, σ. 176, σημ. 480, 619.
 - γεωποίηση ή θείωση, σ. 189, σημ. 480.
 - έπιφλοώσις, σημ. 587.
 - ζαχαροειδής, σ. 176, σημ. 754.
 - κυψελοειδής, σημ. 754.
 - όξινη προσβολή, σημ. 480, 619.
 - μηχανική, από τήν πήξη τοῦ νεροῦ, σ. 176, σημ. 480.
 - μαρμαρυγίας, σ. 176.
 - ψαθυρότης ή άποσάθρωση, σ. 176, 177, 222, σημ. 489.
- Χάρτα τοῦ IV Διεθνούς Συνεδρίου Μοντέρνας Άρχιτεκτονικής (CIAM), Άθήνα 1933 ή Χάρτα τῶν Άθηνῶν, 1933, σ. 280, σημ. 802.
- Χάρτης τῶν Άθηνῶν, 1931, σ. 212, 214, 280, 341-343, σημ. 794.
- Χάρτης Βενετίας, 1964, σ. 281, σημ. 746.
- Χρήση άρχαίων διάσπαρτων μελῶν ως κοινῶν οίκοδομικοῦ υλικοῦ κατὰ τίς έπεμβάσεις, σ. 18, 19, 25, 35, 61, 69, 81, 101, 170, 208, 229, 230, 236, 274, 281, 284, 285, 303, 337, σημ. 345, 541, 758, 817.
- Χρήση της θλάσισης στή διαμόρφωση άρχαιολογικῶν χώρων καί στήν άναστήλωση μνημείων, σ. 179, 279, σημ. 502, 783, 784.
- Χρήση μαρμάρου κατὰ τίς έπεμβάσεις:
- λατόμευση, προμήθεια καί κατεργασία, σ. 87, 88, 93, 102, 115, 166, σημ. 285-287, 296, 350, 381, 382, 393, 451, 648, 666, 707.
 - διαδικασία άνάθεσης εργασιῶν, σ. 90, 166, σημ. 296, 414, 451.
 - διαδικασία έπιλογῆς καί μεταφορᾶς, σ. 87, 90, σημ. 286, 451.
- Χρήση τσιμέντου καί όπλισμένου σκυροδέματος στήν άναστήλωση μνημείων, σ. 71, 81, 104, 115, 167, 177, 185, 181, 194, 197, 205, 206, 213, 217, 223, 228, 280, 286, 303, 311, 323, 332, 337, 341, σημ. 262, 266, 288, 500, 512, 535, 539, 540, 572, 579, 580, 619, 783, 792, 794, 796-798, 818.
- Χειρόγραφο Λέοντα ΙΒ', σημ. 764.
- Ψήφισμα τοῦ Δ' Συνεδρίου Μηχανικῶν καί Άρχιτεκτόνων, Ρώμης 1883, σημ. 779.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ (1834-1939)
ΤΗΣ ΦΑΝΗΣ ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΟΥΦΑΝΟ,
ΑΡ. 176 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ,
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1998
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΠΑΜ. ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ.
Η Β' ΕΚΔΟΣΗ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΙΔΙΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2008.
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΑΝΝΑ ΤΣΑΓΚΟΓΙΩΡΓΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΑΧΗΛ ΜΙΣΔΡΑΧΗ-ΚΑΠΟΝ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ: ΜΩΥΣΗΣ ΚΑΠΟΝ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: ΕΛΕΝΗ ΒΑΛΜΑ
ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΙ: GRAFFITI E.P.E.

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ZANDERS 135gr IKONOFIX MAT